

VAIDYAKASABDASINHU

OR

A COMPREHENSIVE LEXICON OF HINDU MEDICAL TERMS AND NAMES OF DRUGS

(WITH THEIR SYNONYMS IN LATIN, SANSKRIT, HINDI, TELUGU, BENGALI, &c.)

WITH COPIOUS REFERENCES TO, AND QUOTATIONS FROM, STANDARD WORKS,

PREPARED UNDER THE LIBERAL PATRONAGE OF HIS HIGHNESS

MIRZÁ SRÍ ÁNANDA GAJAPATI RÁJ

MUNNYÁ SULTÁN BAHÁDUR, G. C. I. E.

MAHÁRÁJA OF VIZIANAGRAM,

COMPILED BY

KAVIRAJA UMEŚACHANDRA GUPTA KAVIRATNA

LATE LIBRARIAN, GOVERNMENT SANSKRIT COLLEGE, CALCUTTA; EDITOR AND COMMENTATOR

OF THE "ĀśVA-VAIDYAKA," PUBLISHED BY THE ASIATIC SOCIETY OF BENGAL;

TRANSLATOR OF "RASENDRA-CHINTĀMANI," "GAURĪ-KANCHANIKĀ-

TANTRA," "KATHĀ-SARIT-SĀGARA," &c. &c.

CALCUTTA :

PRINTED BY

ŚĀSIBHŪSHANA BHATTĀCHĀRYYA

AT THE GIRISA-VIDYĀRATNA PRESS,

No. 24, GIRISĀ-VIDYĀRATNA'S LANE.

PUBLISHED BY, AND TO BE HAD

ONLY OF, THE COMPILER,

No. 84, JAUN BAZAR STREET, CALCUTTA.

[All Rights Reserved.]

1894.

Price—Ten Rupees,
Postage—Anās Ten only.

For Foreigners—One Pound,
inclusive of Postage &c.

उत्सर्गः

सकलमङ्गलायार्थिलसङ्घेकानिकेतन-प्रकाररक्षण-

महाराजाधिराज-

मिर्ज़ा-खीखीखीखीखी-आनन्द-गजपति-राज-

मन्त्रे-सुलतान्-बाहादूर-जि. सि. आइ. इ.-

विजयनगराधीश-देव-श्रीकर-कमलेश्वर

वैद्यकशब्दसिन्धुरयं

भक्त्या श्रद्धया च सादरमुपहारीकृतः ।

TO

HIS HIGHNESS

MIRZÁ ŚRĪ ĀNANDA CAJAPATI RĀJ

MUNNYĀ SULTĀN BĀHĀDUR, C. C. I. E.

MAHĀRĀJA OF VIZIANAGRAM.

THIS WORK

IS MOST RESPECTFULLY

DEDICATED

FOR HIS DISINTERESTED ZEAL AND OPEN-HANDED LIBERALITY
IN HELPING BOTH STUDENTS AND PRACTITIONERS OF HINDU
MEDICINE AND THE MEDICAL PROFESSION GENERALLY
IN THE STUDY OF INDIA'S ONCE PERFECT SYSTEM
OF MEDICINE AND PATHOLOGY

BY

HIS HIGHNESS' MOST OBEDIENT SERVANT,

THE COMPILER.

राजसकाशे विदुषिः ।

देव !

साहायकं प्राप्य परं त्वदीयं
साकल्यतो वैद्यकसंहिताभ्यः ।
संगृह्य शब्दान् परितः श्रमेण
प्रकाशितोऽयं परमाज्ञया ते ॥ १ ॥
तस्मिन् प्रभो वैद्यकशब्दसिन्धौ
रत्नावली शब्दमयी मया या ।
विगुम्फिता भक्तिगुणेन रम्या
बहुप्रयत्नेन समादरेण ॥ २ ॥
तया युतोऽयं शुभपुण्यपात्रे
त्वय्येव भक्त्या प्रतिपादनीयः ।
प्रतीच्छतामिष कृपापरेण
जनः कृतार्थीक्रियतां कृपालो ॥ ३ ॥

विनीत-

श्रीउमेशचन्द्र-गुप्तस्य ।

May it please your Highness--

It is solely through the munificence of your Highness that I have been able to present the public with my "Vaidyaka-Sabdasindhu"—the fruit of my earnest and long-continued labour in collecting all medical terms of India from various original sources.

2. Herein I have taken great care in stringing together with the thread of my heart's devotion these gems of medical terms into a delightful garland for your Highness' kind acceptance.

3. Now, that it has been brought to a close, I humbly take the liberty to dedicate the compilation to your Highness as a public acknowledgment of the pecuniary obligation I owe to your Highness, and in the fervent hope that your Highness would place me under infinite obligation, by accepting this poor but heart-felt token of a "debt immense of endless gratitude."

I have the honour to be

Your Highness'

Most Obedient Servant,

UMESÁCHANDRA GUPTA.

विज्ञापनम् ।

इह खलु कोषापरनामधेयं शब्दभाण्डागारभूतं लिङ्गार्थनिर्णयकं शास्त्रमभिधानं नाम । पुरा किलास्मदीये जनपदे संस्कृतभाषायां शास्त्रानुशीलनार्थं सौकर्यातिशयात् अन्त्यवर्णक्रमेणाभिधानरचनारीतिः प्रचलितासीत् । तत्र प्राचीनकोषविषयकं संक्षेपेण किञ्चिदुच्यते । प्राचीन-शब्दसाधारणाभिधानानि रचयितृभेदेन बह्वन्यमरसिंहादिविरचितानि अमरकोषादीनि प्रसिद्धानि । तानि सर्वाण्येव तात्कालिकरीत्या सुखाभ्यासलाभार्थं छन्दोपनिबद्धानि । स्वर्गमर्त्तादिवासिदेवतामनुष्यादिवाचकानां शब्दानां यथाभागं पृथक्पृथक्विभागेन स्वरादिवर्गविभागानुनिर्णाय वर्गमध्ये कचिदन्त्यवर्णक्रमेण, कचिदादिवर्णक्रमेण, कचिच्च क्रमभङ्गेन शब्दपर्याया गुम्फिताः प्राचीनकोषकारैः । कचित् ते पर्यायाः श्लोकसमापिताः, श्लोकार्धसमापिताः श्लोकपादसमापिताश्च यथाप्रयोजनं दृश्यन्ते ।

एवमेव प्राचीनवैद्यकाभिधानानि निघण्टुद्रव्यगुणादीनि रचयितृ-वैचित्र्यात् नानाविधानि विविधवैद्यकसंहितासङ्ग्रहादिचिकित्साग्रन्थेभ्यः समाहृतशब्दाद्युपादानैः प्राचीनरीत्या छन्दोपनिबद्धानि, भूलतादिनाना-वर्गैः खण्डैः परिच्छेदैर्वा विभक्तानि । तेषु च वैद्यशास्त्रोपयोगिनामुद्भिज्ज-तत्त्वतादीनां जरायुजाण्डजस्वेदजानां पशुपक्षिकीटपतङ्गसरीसृपादीनां प्राणिनां खनिजलीहादीनाञ्च सतिङ्गपर्यायनामगुणादीनि सष्ठु विनिर्णी-तानि । तत्र द्रव्याभिधानं नाम चिकित्सोपयोगिसर्वविधद्रव्याणां सनामलिङ्गार्थपर्यायसंग्रहः । तानि च रत्नमालादीनि बहूनि वर्त्तन्ते । निघण्टुः द्रव्यगुणाभिधानञ्च द्रव्याणां सनामपर्यायार्थगुणदोषरसादि-संग्रहः । तेषु च धन्वन्तरिमदनपालराजनिघण्टादीनि प्रसिद्धानि । परिभाषा नाम पारिभाषिकशब्दार्थविनिर्णायको ग्रन्थविशेषः । तत्र परिमाणकायकषायफाण्टोष्णीदकद्रव्यमात्राः कषायादौ द्रव्यवारिमानं यन्मागूमण्डादिसाधनलक्षणानि रससाधनविधानप्रक्षेपविधयः क्षीरक्षेह-

गुडादिपाकसाधनलक्षणानि काप्यवारिपरिमाणलौहमारणपाकलक्षणानि भावनाविद्यनुपानविधिबालीषधमात्राभेषजमात्रादीनि पञ्चकर्मादीनि च सविस्तरं वर्णितानि । ताश्च ग्रन्थकारभेदेन परिभाषाप्रदीपादयो बह्व्यः सन्ति । एतानि हि बाल्येव समभ्यस्तानि चिकित्सकानां कार्यकाले विशेषोपयोगीनि भवन्ति ।

आभिधानिकशब्दा असंख्याः नानोपायसिद्धत्वात् नानाजातीयाश्च भवन्ति । तेषु केचित् नामवाचकाः, केचित् द्रव्यादिवाचकाः, केचित् द्रव्यगुणादिवाचकाः । नानोपायसिद्धेषु पुनः केचित् रुद्धिनिष्पन्नाः, केचित् स्वस्वप्रकृतिनिष्पन्नाः, केचन देशोक्तिसिद्धाः, केचन विभिन्नलाञ्छनोपेताः, केचित् उपमानसिद्धाः, केचित् स्ववीर्यतः सिद्धाः, केचित्चेतरदेशनामतः सम्पन्ना इति सप्तप्रकाराः । तदुक्तं राजनिघण्टौ—

“नामानि क्वचिदिह रुद्धितः स्वभावा-

द्देशोक्त्या कचन च लाञ्छनोपमानैः ।

वीर्येण क्वचिदितराङ्गयादिदेशा-

द्रव्याणां भ्रुवमिति सप्तधोदितानि ॥”

द्रव्याभिधानेषु द्रव्यनामपरिचयस्तिधा भवति । यथा कानिचित् द्रव्याणि नामसाधारण्येन सर्वत्र परिचितानि, कानिचित् पार्वतीयनामभिः, कानिचिच्च देशभेदेषु नामभेदैः परिचितानि । तथा मेदादीनियानि कतिपयानि द्रव्याणि, तान्यस्मदीये देशे दुरधिगमानि, तस्माच्च इदानीन्तनचिकित्सकैः प्रायेणैव न प्रत्यचीकृतानि, केवलमेवाभिधाने तेषां पर्यायगुणादिकं पठ्यते । अतः कार्यकाले अनुकल्पतया तत्तत्स्थानेषु तत्तत्समगुणानि अश्वगन्धादीनि द्रव्याणि संग्रहादिषु व्यवस्थापितानि । येषाञ्च द्रव्याणां देशभेदेषु नामान्तराणि विद्यन्ते, तेषामवबोधनार्थममुकभाषया अमुकनामभिः प्रसिद्धानीत्यभिधानकारैरभिधाय परिवर्तित्वं । तथा द्रव्याभिधानेषु द्रव्यनामानि भाषाभेदेन—कुत्रचित् वङ्गभाषया, कुत्रचित् हिन्दीभाषया, कुत्रचिच्च महाराष्ट्रकर्णाटादिभाषया—अभिहितानि ।

प्रागुक्तकोषाभ्यासं विना चाव्युत्पन्नच्छायाणामिष्टशब्दार्थसमुद्भावन-
मतीव दुरुहं भवतीति समालोच्य विद्यारथे एव सुकुमारमतिश्रित्याणां
तदभ्यसनरीतिः चतुष्पाठीषु प्रवर्तिता । अतएव पुरास्मिन् भरतवास्तव्ये-
ऽस्मदीये जनपदे साहित्यचिकित्सादिशास्त्राध्यापनरीतिः कालसापेचा-
प्यतीव फलोपधायित्युपादेया चासीत् ।

विशेषतो वैद्यकद्रव्यगुणनिदानादीनां सम्यग्भ्यसनं चिकित्सकाना-
मतीवावश्यकम् । तथाहि—चिकित्साशास्त्रेषु चिकित्सोपकरणद्रव्याणि
असंख्येयानि, तेषु कानिचित् विषमयानि कानिचिदाहारोपयोगीनि
कानिचित् कायपोषणानि कानिचित् प्राणहराणि कानिचिच्च रोगोप-
शमनानीति विभिन्नगुणानि दृष्ट्वा प्रजाहिताय महर्षयो भरद्वाजादयो
द्रव्यज्ञानमूलं चिकित्सितमिति विचिन्त्य द्रव्याणां परीक्षया तद्गुणरसवीर्य-
विपाकादिविज्ञानं सम्यगुपलभ्य शिष्यपरम्परया कोषनिघण्टादीनि
लोके प्रचारितवन्तः । द्रव्यं हि नाम विभिन्नरसाश्रयं, भिन्नरसाश्रय-
त्वाच्च भिन्नगुणम् । तदेव च द्रव्यं चिकित्सकस्य चिकित्सायां प्रधानमुप-
करणम् । अतः चिकित्साग्रहत्तेरादौ कृत्स्निश्चयादिशास्त्रपरिसमाख्य-
नन्तरमभ्यासेन द्रव्यनामगुणादिपरिचयं कृत्वा चिकित्सकेः सर्वप्रयत्नेन
द्रव्यगुणादिप्रयोगसाधनं कर्तव्यम् । चिकित्साशास्त्राध्यायिनाम् आदौ
कोषनिघण्टाद्यभ्यासेन विना द्रव्यनामगुणादिपरिचयप्रयोगसाधनं न
सुलभं, साकल्येन च न सम्पद्यते । तदुक्तं राजनिघण्टौ—

“निघण्टुना विना वैद्यो विद्वान् व्याकरणं विना ।

अनभ्यासेन धातुष्कस्तयो हास्यस्य भाजनम् ॥”

अभ्यासेन द्रव्यनामपरिचयाभावे च चिकित्सकस्य प्रमादसम्भावना ।
द्रव्यगुणाद्यनभ्यासेन च तस्य चिकित्साकर्तृत्वादि शास्त्रनिर्दिष्टव्यवस्था-
विशेषेषु आशुचिकित्सासिद्धिमूलभूतं द्रव्ययोगवियोगत्वमत्र न हि
स्फुरति । अस्फुरिते च योगवियोगत्वमत्र न हि सर्वदा सर्वत्र केव-
लेनैव शास्त्रव्यवस्थापितव्यवस्थाविशेषेण उपक्रमसाफल्यं जायते । एत-
दर्थमेव शास्त्रकृद्भिर्महर्षिभिः दिग्दर्शनाय व्याधिविशेषेषु योगविशेषान्

व्यवस्थाय स्वधिया समुद्राव्य योगवियोगक्षमत्वं विदुषामुपदिष्टम् । तदुक्तं
शरकेण—

“अल्पबुद्धेरयं यस्मान्नातिसङ्केपविस्तरः ।

मन्दानां व्यवहाराय बुधानां बुद्धिदृढये ।

पञ्चाशत्को ह्ययं वर्गः कषायाणामुदाहृतः ।

तेषां कर्मसु बाह्येषु योगमाभ्यन्तरेषु च ।

संयोगश्च वियोगश्च यो वेद स भिषग्वरः ॥”

अधुना तु कालवशात् इंग्रेजीलिपिस्मारीतेः प्रचारेण सह आद्यवर्णक्रम-
भिधानस्याविर्भावात् चतुष्पाठीभ्योऽप्यन्तर्हितप्राया प्राचीनरीतिः हता-
द्वरतया वर्तते । अतो वर्णमालानुक्रमणिकाभिधाने द्रव्यादिनिर्वाचनं
तथाविधनियमेनैव भवितुमर्हति यथा साधारणोपक्रतिः सम्भवति । अतो
वर्तमानाभिधाने द्रव्यनामनिर्वाचनमुक्तनियमेनैव सम्पादयितुं यथाशक्ति
प्रयासः कृतः । न हि अभिधाने एकभाषया द्रव्यनामनिर्वाचनं विश्व-
जनीनशोधसुकरं भवति । अतो बहुविधेभ्यः कोषेभ्यः संहितादिभ्यश्च
सङ्कल्य भारतस्य सर्वजातिगम्यैः हिन्द्यादिभाषानामभिः वैदेशिक-
लाटिनादिभाषाशब्दैश्च द्रव्यादिव्याख्यानं विहितम् ।

असह्यशीयलिपिपुस्तकेषु लिपिकरप्रमादादिसङ्कुलेषु पुस्तकसंस्करणेषु
च योग्यसमाकलनविरहात् प्रायेणैव भिन्नभिन्नपुस्तकेष्वन्तरान्तरा पाठवैष-
म्येण प्रकृतपाठं विनिश्चेतुं न शक्यते । स्थलविशेषे च भ्रमनिरासेन पाठ-
समन्वयं कर्तुं तृथैवाशा हृदये लालिता । अतो विदितमेवेतत् यथा
अभिधानप्रणयनमतीव दुरुही व्यापारः । तत्प्रणेषा च महामहोपाध्या-
येनापि आत्मनोऽभ्रान्तमन्यता मनसि न विधेया । अस्मिन् कार्ये
कदाचिद्बहुदर्शिनोऽपि विदुषो भ्रमप्रमादो जायते, का कथा पञ्चवशाहि-
पण्डितस्येति । अत एवविधे दुरुहविषये माटशानां लेखनीधारणं
साहसमिति विजानतापि मया पराश्रुततया न स्वीयते । यतोऽत्र यदि
अंशतः श्रेयोलाभो भवेत् तदपि वरमिति हृदि कृत्वा बहुपरिकरोऽहं
वाचे—सति भ्रमदर्शने मनस्विभिर्मनीषिभिः परिमार्जनीयमिति ।

न्यूनाधिकसमतिवर्षपूर्व्यं प्रचारक्रमेण राजभाषाविरचिताभिधानस्य समादरमुपादेयताञ्चावलोक्य तदादर्शेन शब्दकल्पद्रुमाभिधानं नाम सर्व्य-
शास्त्रानुशीलनोपयोगि बृहदभिधानमेकं परमसाखिकेन सार-उपाधि-
धारिणा राजराधाकान्तदेववाहादुरेण सुविपुलार्थव्ययेन पण्डितमण्डली-
नियोगेन च प्रथमं प्रचारितमासीत् । तस्य च सूक्ष्मं विना वितरणेन
दरिद्रशिक्षितसमाजस्य महानुपकारः साधितः । इह खलु धराधाक्त्रि-
विद्यायाः समादरो यावत् तिष्ठति तावत् राधाकान्तदेवस्त्रायमसा-
धारणकीर्तिस्तन्मो जाज्वल्यमानस्तदीयं यमो विधोषयिष्यति ।

परं तदाप्रभृति वर्षानुक्रमणिकाभिधानानि कतिपयान्येव प्रचा-
रितान्यासन् । चिकित्सातन्त्रेषु नागराक्षरमुद्रितस्य तथाविधाभिधानस्य
विरलप्रचारतया अप्रचारतया वा चरकानुवादकाले चिकित्सादिनाना-
विज्ञानशास्त्रविशारदेन मदनुकूलेन पोष्टवरेण डाक्टर-श्रीयुक्तमहेन्द्रलाल-
सरकारेण 'सि. आइ. इ'-उपाधिधारिणा महोदयेन तदनुवादसहकारी
अहमेकस्य वैद्यकाभिधानस्य वर्षमासानुक्रमरीत्या सङ्कलने भित्तिपत्रकानां
विशेषोपकारित्वमुपवर्ण्य सविशेषमनुरुचः । अद्यपि मया कार्यान्तरकथा-
त्तदनुवादसहकारित्वं परिहृतं, तथाप्यभिधानसमाकलने नौदासीन्यमङ्ग-
लस्त्वितम् । तदुपदेशक्रमेण चाहं साष्टाङ्गचिकित्साशास्त्रोपादानसामग्री-
र्विविधकोषनिघण्टुवैद्यकसंहितादिभ्यः समाकलय्य वर्षत्रयाधिकेन काले-
नाभिधानमिदं लिपिनिबद्धमकरवम् । अथ प्रदर्शितश्चेतत् प्रथमं सञ्ज्ञा-
लोचनार्थं डाक्टरसरकारमहोदयाय । ततश्च मञ्जुभाकाङ्क्षिणे राजोपाधि-
काय राजेन्द्रलालमित्राय हस्ताधुना कीर्त्तिशेषाय । अथ तौ मध्यमुक्तस्य
एतत् समालोच्य प्रीतिमन्तौ एतस्योपादेयतामुपकारिताच्च वर्षत्रित्वा स-
खाभिप्रायसूचकं लेखद्वयं मतसकाशे प्रेषितवन्तौ । अथाहं तदुत्साहवती-
नैतन्मुद्रणोपयोगिवित्तसञ्चयार्थं वर्षं यावत् कृतयमो यदा निराश एवाहं,
तदा मम हितैषिणो मित्रस्य प्रेसिडेन्सिकालेजे संस्कृताध्यापकस्य एम्. ए.
उपाधिधारिणः श्रीयुक्तनीलमणिमुखोपाध्यायस्य यत्नातिशयेन तथा प्रकाश-
राजकार्याधिकृतस्य श्रीयुक्तराधानाश्रयिष्ठास्य चानुबन्धेन महाराष्ट्रादि-

राजस्य श्रीश्रीश्रीश्रीश्रीविजयनगराधिपतेः सकाशे समावेदनं समुपस्थाप-
यितुं समर्थोऽभवत् । ततः परमोदारधीरचरितस्य विद्योत्साहितया तैस्तै-
रसाधारणदानावदानैः प्रकटितदानैकवीरताधर्मस्य श्रीश्रीश्रीश्रीश्री-
विजयनगराधिनाथस्य महाराजाधिराजदेवस्य सम्पूर्णार्थसाहाय्येन मया
विनैव वदान्यान्तरान्तिककरप्रसारणमिदं प्रारिप्सितायुर्वेदीयाभिधानं
वैद्यकशब्दसिन्धुनामकं वर्णानुक्रमेणार्वाचीनसूचीविगुम्फनरीत्या गुम्फितं,
नामराचरेण मुद्रितं, साधारणशिक्षितसमाजे प्रकाशितम् ।

अस्य रचनाप्रणाली शब्दकल्पद्रुमस्य प्रणाल्यनुसारीणी । अतः शब्द-
कल्पद्रुम इव अत्रापि क्षवर्णस्य स्वतन्त्र एव पर्यायः कृतः । “क्ष”कारः
क + ष योगेन निष्पन्नत्वात् संयुक्तवर्णो न स्वतन्त्रवर्णः । कादिसंयुक्तवर्ण-
त्वाच्चास्य अभिधानान्तरेषु कवर्गमध्य एव पण्डितैः सन्निवेशः कृतः ।
स च सन्निवेशो युक्तिसङ्गतः प्रतिभाति । परमेतद्देशीयमहामहोपाध्यायाः
शब्दकल्पद्रुमाभिधाने, महाराष्ट्रदेशीयाश्च विद्वांसो निघण्टुरत्नाकरे,
विचार्य शास्त्रेणैव युक्त्या क्षवर्णस्य स्वतन्त्रपर्यायं स्वीकृतवन्तः, वयमपि
अत्र तदयुक्त्यनुसारेण तत्प्रमाणानुसारेण वा तेषां मतवैपरीत्याचरणे
तद्गौरवसम्पादनमिवा वा स्वतन्त्रपर्यायं कृतवन्तः ।

द्रव्येषु यानि देशभेदेषु विभिन्ननामभिः परिचितानि, अत्राभिधाने
तेषु द्रव्येषु सर्वदेशीयानां सुखपरिचयलभार्थम् एता भाषा निर्व्याचिताः
नानापुस्तकेभ्यः । यथा—लाटिनी, बाङ्गाला, हिन्दी, महाराष्ट्री,
कर्णाटी, तदनुप्राणिता च आन्धी, लाटो, तैलङ्गी, तामिली, श्रीलङ्की
इति । तासु मतभेदभिन्नरूपाणि लाटिननामानि पाश्चात्यवैदेशि-
कानां बोधाय Dr. Watt's Economic products of India, Udayachand
Datta's Materia Medica, Professor Wilson's Sanskrit-English Dictionary,
Professor Monier Williams' Sanskrit-English Dictionary, Jayadatta's
Āśvavaidyaka ग्रन्थतिभ्यः समाकलितानि । वैद्यपतिनरसिंहपण्डित-
कृत-राजनिघण्टुतो निघण्टुत्तररत्नम् महाराष्ट्रकर्णाटनामानि तदनुप्राणि-
तान्धलाटादिनामानि च परिगृहीतानि । तदुक्तं तत्रैव—

“व्यक्तीकृताश्च कर्णाटमहाराष्ट्रीयभाषया ।

भान्नल्लाटादिभाषासु ज्ञातव्यास्तद्व्याख्याः ॥”

यानि च हिन्दीनामानि तानि भावप्रकाश धन्वन्तरिमदनपालनिघ-
ण्टुभ्यो गृहीतानि । तैलङ्गनामानि महाराजाधिराजश्रीश्रीश्रीश्री-
विजयनगराधिपतेः सभासद्विदुषामनुग्रहाक्षव्यानि । बाङ्गालानामानि
चास्रदेशीयविविधकोषशब्दकल्पद्रुमादिभ्यः संगृहीतानि ।

अत्राभिधाने सर्व्वमेव सप्रमाणमभिधातुं प्रयत्नः कृतः । द्रव्याणां
सर्व्वकोषीयपर्यायशब्दाननियमश्च ग्रन्थेऽस्मिन् स्थानाभावात् परित्यक्तः ।

अत्राभिधाने केवलमेवायुर्वेदोपयोगिनः शब्दाः (रश्माश्यामादि-
शब्दानां स्वर्गस्त्रीतरुण्याद्यर्थान् परिहृत्य) तदुपयोगिनश्च एवार्थाः सङ्क-
लिताः । द्रव्याणां गुणदोषरसवीर्य्यविपाकादिवर्णनस्थले द्रव्यगुणाय-
भिधानेषु मुनीनां मतभेदानाकलत्र्य अतिप्रामाणिकमेकं हे वा क्वचित्
त्रीणि वा मतानि सामञ्जस्येनोपात्तानि । संचित्तस्रोगलक्षणानि प्रसिद्ध-
प्रचलितकतिपयघृततैलौषधानि च सपाठव्याख्यासहितानि महाराजा-
धिराजस्य समाज्या विन्यस्तानि । अपिच रसोपरसधातुमणिमुक्तादिशो-
धनजारणमारणादीनि सप्रमाणमुद्दिष्टानि ।

अथ द्रव्याणां प्रतिपर्यायशब्दं सर्व्वभाषानामसन्निवेशनस्य औचि-
त्येऽपि स्थानाभावात् पर्यायशब्दानामेकतम एव शब्दे भिन्नभिन्नभाषा-
नामद्रव्यगुणादीनि विनिवेशितानि न तु सर्व्वत्र । अनेकार्थशब्दानाञ्च
भिन्नभिन्नार्थे प्रयोगस्थलानि यथास्वाभं सप्रमाणीदाहरणं प्रदर्शितानि ।
प्रमाणीभूतभूरिभूरिप्रयोज्यशब्दानां पुनःपुनरुक्तैस्त्रैगौरववारणाय सूची-
विधानपुरःसरं तत्सूचकवर्णसंक्षेपश्च ग्रन्थादौ विनिवेशितः ।

अधुना ये चास्योपादानभूता ग्रन्था वैद्यकसंहितानिघण्टुसंग्रहकोषा-
दयः प्रमाणत्वेन परिगृहीतास्ते यथावकाशं सङ्क्षिप्तसमालोचनेन प्रद-
र्श्यन्ते । तेषाञ्च वैद्यकग्रन्थानां समालोचनसमारम्भात् पूर्वं स्तोत्रं
स्मृतवृत्तान्तौ वैद्यकसङ्ग्रहाणामुच्यते । एतद्देशीया वैद्यकसङ्ग्रहग्रन्थाः सिद्ध-
योगचक्रदत्तसङ्ग्रहादयो मुसलमानराजत्वात् पूर्व्वतनहिन्दुराजत्वकाले

विरचिता आसन् । यतः तेषु ग्रन्थेषु सर्पादिविषाणां पारदगन्धकलीहानां
 (कादाचिकथवहारकृते) स्वर्णरजतादीनां विदेशोत्पन्नान्यद्रव्याणाञ्च व्यव-
 हारो नैव दृश्यते । अत इदमेव स्फुटं प्रतिभाति यत् तदा वैदेशिका
 राजानो भारते न समागच्छन्ति । परं वैद्यकरसग्रन्थाश्च रसकौमुदी-
 रसेन्द्रचिन्तामणिभावप्रकाशादयो सुश्रुतमानराजत्वसमये लब्धजन्मानो
 सुश्रुतमानचिकित्सकमण्डलीषु रसविषादिचिकित्साभिः परां प्रतिष्ठा-
 मलभन्त । तेषु च रसग्रन्थेषु तदाऽऽनीतानि विदेशजाताहिफेनसोहारा-
 तोषचोनीप्रभृतिद्रव्याणि तद्गुणपरीक्षया औषधत्वे परिगृहीतानि । तेषु
 च रोगाणां कषायपाचनोषधादिव्यवस्थापुरःसरं चिकित्साप्रणाली सम्प्र-
 दर्शिता । औषधतैलादिनिर्माणञ्च यथा क्रियते तस्य सरला प्रणाली
 सुखबोधाय दर्शिता । वैद्यकसङ्ग्रहेषु रसग्रन्थेषु च रोगविशेषेण निर्वा-
 चितानि प्रायेण बह्विनि औषधतैलादीनि अन्तरान्तरा ईषदैशिष्यं विना
 सर्वत्र एकनामानि साधारणानि च दृश्यन्ते । अतो रसग्रन्थेषु रस-
 घटितौषधानि ऋते सर्वाण्येव तैलघृतौषधानि चरकादिभ्यश्चक्रदत्तादि-
 सङ्ग्रहेभ्यश्च परिगृहीतानि स्वविरचितानि च वर्त्तन्ते । सिद्धयोगादिषु तु
 औषधादीनि कानिचित् संहितासङ्कलितानि, शिष्टानि च स्वविरचितानि ।

चरकसंहिता हि कायचिकित्साप्रधाना आचार्यसम्प्रदायस्य आदिमा
 संहितासु प्रथमा च । अस्यां भगवान् कृष्णाचार्यो वक्ता, अग्निवेशः श्रोता,
 चरकमुनिः प्रतिसंस्कर्ता च । तस्मादियं गुरुसूत्रशिष्यसूत्रप्रतिसंस्कर्तृ-
 सूत्रमयीत्थर्थतोऽवगन्तव्यम् । पुरा किल कृतयुगान्ते असुरनिपीडिता
 आर्यास्तत्रैव पञ्चालक्षेत्रे पञ्चनदप्रदेशे समापतिता वारिवायुक्षेत्रनगनद-
 तबलताद्यशेषविधप्रकृतिसौन्दर्यस्वभावगुणविमोहिताः कृतनिवसतयः
 क्रमेण समाजबन्धनपुरःसरं तदुपयोगिजीवनोपायभूतकषिरीतिनीति-
 स्थास्यविधानादिषु सन्ततसमालोचनया क्षत्रियादिसम्प्रदायविभक्ताः
 स्वस्वकार्येषु निरता आसन् (ऐतरेयब्राह्मणः) । तेषु चिकित्सासम्प्रदाया-
 ध्यक्षेण भरहाजमहर्षिणा रोगाक्रान्तायां मेदिन्यां लोकहिताय यजुर्वेदा-
 ऋभूत आयुर्वेदः खलीकादानीतः स्वशिष्याय कृष्णाचार्यायोपदिष्टः । सोऽपि

तमग्निवेशादिशिष्यषट्कायोपदिष्टवान् । अथ ते शिष्याः पृथक् षट्
तन्त्राणि चक्रुः । तेषु प्रधानशिष्याग्निवेशकृततन्त्रमुल्लूकमुपादेयञ्चाजनि ।

अथ कदाचिच्चरकमुनिः पञ्चनददेशे कायचिकित्साप्रधानं तत्
सङ्क्षिप्ततन्त्रं प्रतिसंस्करणमुखेन सविस्तरं वर्णयन् स्वनाम्नाभिनवां संहितां
प्रचारितवानिति चरकसंहिताया एव लभ्यते । “अग्निवेशकृते तन्त्रे
चरकप्रतिसंस्कृते ।” शब्दाद्यष्टाङ्गमयी सा चैयमभिनवा संहिता यथा-
स्थानमष्टभिर्भागैर्विभक्ता । अस्यां च संहितायां खनिजोद्भिज्जप्राणि-
वाचीनि द्रव्याणि भागत्रयेण विभज्य पुनः प्राणिनो जरायुजादिभागचतु-
ष्टयेन विभक्ताः, उद्भिज्जानि च वनस्पतिवृक्षवीरुधोषधिचतुष्टयेन विभ-
क्तानि । तानि च पुनरुद्भिज्जद्रव्याणि जीवनीयादिपञ्चाशद्वर्णैः संविभ-
क्तानि । अस्या भाषा न प्राञ्जला, प्राचीनत्वात् विषयरचनाप्रणाली च
न मार्जिता परमतीव विचित्रा । एभिः कारणैः गोमांसस्य च व्यव-
स्थया संहिताया अस्याः समाजबन्धनस्य बाह्यावस्थायामजातस्मृतिशास-
नायाम् उत्पत्तिरनुमीयते । अनेन वैदिकब्राह्मणप्रामाण्येन च चरकस्यापि
तद्देशवासित्वमसन्दिग्धम् । अस्याः सिद्धिकल्पस्थानद्वयं सप्तदशौषधाध्यायैः
संयोज्य सम्पूर्णमकरोत्पञ्चनदपुरवास्तव्यो दृढबल इति अस्या एव संहि-
तायाः सिद्धिस्थानपरिसमाप्तावुक्तम् । यथा—

“अखण्डार्थं दृढबलो जातः पञ्चनदे पुरे ।

कृत्वा बहुभ्यस्तन्त्रेभ्यो विशेषाच्च बलोच्चवम् ।

सप्तदशौषधाध्यायैः सिद्धिकल्पैरपूरयत् ॥”

यत्तु उदयचन्द्रेणोक्तं वाभटे अग्निवेशमेलहारीतसुश्रुतकवलादीनामेव
उल्लेखो दृश्यते न तु चरकस्य, अतः चरकस्य अधस्तनत्वमवश्यं स्वीकार्य-
मिति, तत्तु भ्रान्तम्—तच्च भूरिप्रमाणदर्शनात् । See वाभट p. 110.
Vol. I, and pp. 826—827, Vol. II. Bombay Ed. यद्यन्तु ‘अग्निवेशतन्त्रस्य
संस्करणं कूटलेखककृतमित्यवगच्छामः ।

एवमेव सुश्रुतसंहिता शब्दतन्त्रोपदेशप्रधानाष्टाङ्गमयी धन्वन्तरिसम्प्र-
दायस्य आदिमा चरकादधस्तना च । अस्यां काशिराजरूपिणावतीर्णी

भगवान् धन्वन्नरिर्वक्ता विश्वामित्रमहर्षिसुतः सुश्रुतः श्रोता, परमरासायनिकः सिद्धनागार्जुनश्च प्रतिसंस्कृता । सूत्रादिपञ्चस्थानात्मके पूर्वतन्त्रे चिकित्सितागदरसायनवाजीकरणतन्त्रैः सह सचिकित्सितशस्यतन्त्रं प्रधानतो वर्णितम् । कल्पे सचिकित्सितविषतन्त्रं । चिकित्सिते च स्थाने रसायनवाजीकरणतन्त्रे वर्णिते । उत्तरे च तन्त्रे शालाक्यकायचिकित्सा-कौमारभृत्यभूतविद्या वर्णिताः ।

एकदा सुश्रुताचार्यः पितृर्विश्वामित्रस्याज्ञया सहोत्थायिमुनिकुमारैः सह वाराणसीमागत्य काशिराजदिवोदासादायुर्वेदं यजुर्वेदाङ्गभूतं शस्यतन्त्रप्रधानमष्टाङ्गमयमधीत्य सहोत्थायिगणकृतसर्वतन्त्रप्रधानं सविशालायायशतसम्पन्नं तन्त्रं स्वनाम्ना प्रणिनाय । अथ यदा बौद्धाः प्रबलाभूत्वा वादेन बुधान् पराभूय वैदिकाः क्रिया विलोपयितुमारब्धवन्तः, तस्मिन्नेव बौद्धसङ्घामसमये (ख्रिः सहस्राधिकवर्षपूर्वम्) जगति विश्रुतः परमरासायनिको बौद्धपालकः सिद्धनागार्जुनः सौश्रुतं नाम तन्त्रं प्रतिसंस्करणमुखेन सूत्रादिपञ्चसु स्थानेषु अर्थवशादिभज्य सविस्तरं विशदञ्च व्याख्याय परिशिष्टभूते उत्तरे तन्त्रे शिष्टानर्थान् व्याकृत्य एकामभिनवां संहितां व्यरचयत्, सा सुश्रुतसंहितेति लोके गीयते । इति डल्हणाचार्यमतम् । अस्या भाषा प्राञ्जला, रचनारीतिश्च यथाभागमानुपूर्विकी । अस्याश्च वर्णितं शारीरास्थिमालाव्याकरणसर्ग्यनिश्चयव्रणचिकित्सितादिविज्ञानं तदा परां कोटिमधिरुढमित्यनिर्विकल्पं स्वीकार्यम् । तस्य च मूढगर्भाश्रमरीप्रकरणमतीव प्रशस्तमुपादेयञ्च निदर्शनभूतम् । किमधिकं, डाक्तर (Charles) साहेबमहोदयः श्रीकुचवेङ्गारमहाराष्ट्री-चिकित्सकेन डाक्तर-दुर्गादासगुप्तेन मत्साहाय्येनानूद्य विलायतभाषया प्रदत्तं मूढगर्भादिप्रकरणं समालोच्य सविस्तरं प्रशंसत् ।

अत्रिसंहिता—कुचचित् पञ्चनदादिप्रदेशे सुप्रसिद्धा अत्रिमुनिप्रणीता चरकादिवत् प्राचीना च । संहितेयं नातिसङ्क्षिप्ता नातिविस्तृता च । अयमेवादौ प्रामाणिकः स्मृतिसंहिताकार आसीत् ।

वाभटसंहितापि—अत्रेयसम्प्रदायस्य धन्वन्तरिसम्प्रदायस्य च नाना-

चिकित्सातन्त्रेभ्य आदावेवं स्वयं संगृहीतादष्टाङ्गहृदयसंग्रहादाकृत्य वाभ-
टाचार्येण विरचिता । यदुक्तं तत्रैव—

“अष्टाङ्गवैद्यकमहोदधिमन्यनेन
योऽष्टाङ्गसंग्रहमहामृतराशिराप्तः ।

तस्मादनल्पफलमल्पसमुद्यमानां

प्रीत्यर्थमेतदुदितं पृथगेव तन्त्रम् ॥” वा.उ.४०अ. ।

एवमेवासौ खनाम्नालङ्कारादिनानाशास्त्रं रचितवान् । श्रूयते च यद्-
सावादौ ब्राह्मणधर्मावलम्बी नियतमेव वैदिकाचारमनुतिष्ठति स्म । अथ
कदाचिदसौ बौद्धधर्मात्तत्त्वं जिज्ञासमानः कमपि बौद्धाचार्यं गुरुत्वेनाङ्गी-
चकार । एवं कियन्तं कालमविचलितचित्तेन तमनुशीलयन् तस्य धर्मस्य
परमरहस्यमवगच्छन् तस्मिन्नतीव अद्धानो यदा पूर्वार्चासमीप-
माजगाम, तदा गुरुणा तस्य तदधर्मानुरक्तिमवधारयता तदधर्मावलम्ब-
नायैवासौ समुपदिष्टः । इति दाक्षिणात्यविदुषां किंवदन्ती (Aufrecht's
catalogue) । दाक्षिणात्यपण्डिता इममेव वाभट्टममरसिंहं ख्यापयन्ति ।
परं काश्मीरराजतरङ्गिणीसमालोचनया एवमवगम्यते यथा—सिंहगुप्तसुतः
परमबौद्धो वाभटाचार्यः काश्मीरनरपतिजयसिंहस्य प्रजापालनसमये
(ख्रिः षाडशशताब्द्यां, शक १११८—४०) वर्त्तमान आसीत् । तथा विजयः
नगराधिपस्य बुकराजस्य समसामयिको माधवः स्वग्रन्थे वाभट्ट उद्धृतः ।
इदमपि नववर्षेभ्यस्तमतीतम् । अतस्तस्मिन्नेव समये वाभट्टः संहितासक-
रोदिति मादृशां मतम् । अतः वाभट्टसंहिता नातिप्राचीना चरकसुश्रुत-
योरधस्तना इत्यनुमीयते । अत्र सर्वविधान्येव चिकित्सिताङ्गानि तुल्यं
व्याख्यातानि । अस्या मुष्टियोगरोगलक्षणादिकञ्च विशेषतः प्रशंसनीयम् ।
अस्या भाषा विशुद्धा रचनारीतिश्च मार्जिता । वाभट्टस्य जन्मनि नाना
किंवदन्ती श्रूयते यथा—केचित्तं धन्वन्तरिमाह, केचिच्च तं सागरमन्यना-
दुद्धूतमेकतमं रत्नम्, केचिच्च तं कलियुगस्य प्रधानऋषिं गौतमबुद्धमाह ।

“अग्निः कृतयुगे चैव हापरे सुश्रुतो मतः ।

कलौ वाभट्टनामा च..... ॥” अग्निः ।

स्वरचिते तु अष्टाङ्गहृदयसंग्रहे स सिन्धुदेशज इति स्वयमेवोक्तम् । यथा—

“भिषग्वरो वाभट इत्यभून्मे

पितामहो नामधरोऽस्मि यस्य ।

सुतोऽभवत्तस्य च सिंहगुप्तः

तस्याप्यहं सिन्धुषु जातजन्मा ॥”

अरुणदत्तो मृगाङ्गदत्तस्य तनयो वैद्यवंशे जातश्च । असौ हि सुप्रसिद्ध-
वाभटसंहितायाः सर्वाङ्गसुन्दर्याख्यटीकाया विरचयिता ।

हेमाद्रिरतिप्रसिद्धो ग्रन्थकारः । असौ वाभटसंहितायाः सूत्रस्थानस्य
आयुर्वेदरसायनाख्यां टीकामकरोत् । चतुर्वर्गचिन्तामणिनामकः स्मृति-
संग्रहश्च तस्यैवेति गीयते ।

चक्रदत्तसंग्रहः—चक्रपाणिदत्तविरचितो रोगाणां चिकित्सासंग्रहः ।
अत्रासौ माधवकरप्रणीतसम्बिन्धयग्रन्थस्यानुपूर्विकरोगानुक्रमेण ज्वरादि-
रोगाणां चिकित्सा वर्णिता । तत्र रोगाणां तत्प्रणीतसिद्धयोगाः परमदृष्ट-
फला इति संग्रहोऽयं सर्वत्र समादरेण परिगृहीतो लोकहितं संसाधयति ।

चक्रपाणिदत्तो वीरभूमिदेशवास्तव्यो विशुतरोध्रबलसंज्ञकदत्तकुले
जातो नारायणदत्तपुत्रो नरदत्तशिष्यश्चासीत् । स च विशाकुलसम्पन्नस्य
भिषजो भानुदत्तस्यान्तरङ्गभावात् तदनु मौडराजस्य पाकशालाध्यक्षो-
ऽभूत् । अतस्तत्रादुर्भावो दादय्यतादृगामनुमीयते । श्रूयते च यथा
तस्य जन्मभूमावद्यापि तत्प्रतिष्ठापितचक्रपाणीश्वर इति शिवोऽस्ति ।
अतोऽसौ धर्मेण शैव आसीदिति बुध्यते । स्वसंग्रहस्य मङ्गलाचरणेऽपि
आत्मनः शैवत्वं विज्ञापितम् ।

“गौडाधिनाथरसवत्यधिकारिपात्रं

नारायणस्य तनयः सुनयोऽन्तरङ्गात् ।

भानोरनु प्रथितरोध्रबली कुलीनः

श्रीचक्रपाणिरिह कर्तृपदाधिकारी ॥

यः सिद्धयोगलिखिताधिकसिद्धयोगा-

स्त्यैव निःचिपति केवलमुद्धरेद्वा ॥”

सिद्धयोगः—वृन्दकुण्डकृतोऽतिप्रामाणिकचिकित्सासंग्रहः । तस्य च कुसुमावली नाम टीका श्रीकण्ठकृता । यतश्चक्रपाणिः स्वग्रन्थे एतस्य ग्रन्थस्य समुत्तरेण चकार, अतोऽयं चक्रपाणिरुद्धतन इत्यवगन्तव्यम् ।

रसकौमुदी—भिषजा माधवेन कृता । माधवेनात्र रसघटितानि दृष्टफलानि औषधानि नानारसग्रन्थेभ्यः समाहृत्य स्वरचितानि च समायोज्यायं चिकित्सीषधसंग्रहः कृतः, रोगविशेषेषु च विविधयोगाः स्वयमपि व्यवस्थापिताः । ग्रन्थकारोऽयं निदानसंग्रहकारो माधवकर इति बृहपरम्परया श्रूयते । परं माधवाभिधेन केनापि भिषजा कृतेति प्रसिद्धिरलीकैवेत्यपि सहसा प्रतिपत्तुं न शक्यते । यतो माधवकरस्य समये फणिकेणप्रयोगरसादिजारणमारणादिपुरःसरं रसप्रयोगस्य प्रचारो नासीत् ।

रसरत्नाकरो—नित्यनाथविरचितो महान् रसग्रन्थः । तेनात्र रसजारणादिकं सविस्तरं प्रदर्श्य स्वरचितानि संगृहीतानि च तैलोषधादीनि बहूनि सन्निवेशितानि । नित्यनाथो न बङ्गदेशवासी ग्रन्थकृत् परं पश्चिमदेशज इत्यनुमीयते ।

योगचिन्तामणिः—श्रीहर्षसूरिविरचितः । अत्र सिद्धाः चिकित्सीषयोगिनो बहवो योगा वर्तन्ते । तस्य समयः ख्रुः एकादशी द्वादशी वदयताब्दी । सा.तर. ।

योगतरङ्गिणी—नाम वैद्यकरसग्रन्थः त्रिमल्लभट्टविरचितः प्रामाणिकश्च । ग्रन्थोऽयं नागदीये देशे तथाद्रियते यथा पश्चिमदेश इति ।

वैद्यजीवनं—हि लालिम्बराजविरचितं नातिप्राचीनञ्च । तेनात्र काव्यकरणच्छलेन चिकित्सीपकरणौषधानुपानादिकमुपदिष्टम् ।

वैद्यवृन्द-वैद्यामृते—नारायणकृतरसग्रन्थौ । बङ्गदेशीयवैद्यैरनयोः सविशेषसमादरो न क्रियते । (समग्रोऽष्टादशशताब्दी) ।

सारकौमुदी—नाम आनन्दवर्म्माकृतार्वाचीनवैद्यकसंग्रहः, न्यूनाधिकसार्धशतवर्षाभ्यन्तरे विरचितः । अत्र मूढानां सुखबोधार्थमौषधादीनि वङ्गभाषया पत्रीकृतानि । अतः स्वल्पबुद्धीनामियं व्यवहाराय परमोपयोगिनी जाता ।

भैषज्यरत्नावली—शताधिकवर्षपूर्वं गोविन्ददाससेनेन सङ्कलिता ।
अर्वाचीनीऽयं रसग्रन्थोऽस्मदीये देशे कैश्चिदेव वैद्यैः व्यवक्रियते ।

नाडीप्रकाशो—नाडीविज्ञानग्रन्थः शक्तृगोत्रजानन्दसेनवंशजेन शङ्कर-
सेनेन विरचितः । वैद्यविनोदो रसशङ्करश्च तं नैव प्रणीतो ।

रसेन्द्रचिन्तामणिः—राधाविनोदकाव्यकुट्टामचन्द्रकविकृतो रस-
ग्रन्थः । ग्रन्थोऽयं सर्व्वरसग्रन्थेषु प्राचीन इति लोके गीयते । अस्मिन्
रसग्रन्थे रसजारणादिकं सविस्तरं वर्णितम् । रसपारिजातोऽपि राम-
चन्द्ररचितः । ग्रन्थोऽपि रसेन्द्रचिन्तामणिः दुःखदुःकनाथविरचितो वर्तते ।
परं नाम्नाभिर्दृष्टः ।

अमरकोषोऽमरसिंहविरचितः । अमरसिंहोऽमरदेवो वा विक्रमा-
दित्यस्य समये प्रादुर्बभूवेति निश्चय एव । परं विक्रमादित्यानां त्रयाणां
कस्य समये जात इत्यत्र नानामतं दृश्यते । उइल्फोर्डसाहचमते नव विक्र-
मादित्याः । सर्व्वेऽपि ते शालिवाहनादिभिर्बुद्धमकुर्व्वन् । (Dr. K. M. B.
विद्याकल्पद्रुमे) । परमाधुनिकैतिहासिकरहस्यानुसन्धिसुभिः कारणप्रद-
र्शनपुरःसरं कदाचिदसौ (खुः पूः ५६) प्रथमविक्रमादित्यनरपतेः सभायां
नवरत्नेषु* एकतमत्वेन, कदाचित् भोजप्रबन्धं समालोच्य (A.D. ६६५—
७०८ Dr. Mitra and A.D. ५७८ Prof. Wilson) धारानगराधिपतेः द्विती-
यस्य वृद्धभोजस्य सभायां, कदाचिच्च खुः एकादशशताब्द्यां (१००५)
भोजस्यान्यतमस्य सभायां तथाविधरत्नेषु अन्यतमत्वेन चीपस्थाप्यते । परमेषु
कल्पत्रयेषु कः कस्यो मुख्य इति विनिश्चेतुं न शक्यते । अस्माकन्तु संवत्सव-
र्त्तयिता विक्रमादित्यः A.D. ५६ अष्टे एवासीदिति विश्वासः । अमर-
सिंहो लोके बौद्धमतवलम्बीति सुप्रसिद्धः । तदीयः कोषः प्राचीनरीत्या
छन्दोपनिबद्धः सर्व्वकोषश्रेष्ठः परमोपादेयतया जगति सर्व्वत्रैव समादृतः ।

धन्वन्तरिचपणकामरसिंहशङ्खवेतालभट्टकपर्करकालिदासाः ।

ख्यातो बराहमिहिरि शृपतेः सभायां रत्नानि वै वररत्निर्भव विक्रमस्य ॥

स कोषमिमं स्वर्गादिकतिष्यैर्वर्गैर्विभज्य वर्गमध्ये चान्तरान्तरा वर्णानु-
क्रमरीत्या विरचितवान् ।

अमरकोषस्य प्रचलितटीकाकृतां मध्ये—

मधुरेशः प्राचीनः शकस्य नरपतेः षष्ठशताब्द्यां प्रादुरासीत् । असौ
कस्यचित् सुश्लमानवीरस्य साहाय्येन सदैव शास्त्रानुशीलनमकरोत् इति
उल्लसन्साह्वयमतम् । शब्दरत्नावलीकारस्य स एव ।

क्षीरस्वामी काश्मीरपतिललितादित्यस्य राजत्वसमये प्रादुरासीत् ।
जयापीडो नाम कश्चिन्नृपतिः अस्मादेव शब्दविद्यामधिगत्य अन्ते ललि-
तादित्यपण्डित इति प्रसिद्धिमगात् । (खृः ७०५—७३१) रा.तर.४त. ।

रायमुकुटः (१४३० खृः अष्टे) प्रादुरासीत् । रा.तर. ।

गौराङ्गमल्लिकात्मजो भरतमल्लिको नातिप्राचीनो ग्रन्थकारटीका-
कारस्य । असौ वर्द्धमानप्रदेशस्य पातिलपल्लीग्रामे सुकुलीनवैद्यवंशे न्यूना-
धिकसार्द्धशतवर्षपूर्वं जातः । कविरयं सुप्रसिद्धः शाब्दिकः, कारकोक्ता-
सस्य रचयिता, रघुवंशभट्टिकाव्यकुमारसम्भवादीनां टीकाकारस्य । तत्कृ-
तयामरकोषस्य टीकायैव तस्य महती कीर्त्तिर्भारते चिरं स्थास्यति ।

धन्वन्तरिनिघण्टुरपि अमरसिंहविरचितामरकोषसमसामयिक एवेति
प्रमाणतो लभ्यते । असौ तु षट्शतवर्षपूर्वतनः इति मधुसूदनगुप्तस्य
मतमुद्यचन्द्रेण स्वग्रन्थे समुद्धृतम् । तत्प्रणीतो निघण्टुः प्रसिद्धः प्रामा-
णिकस्य, काशीप्रदेशे च समधिकं समालोचितो भवति ।

हेमचन्द्राभिधानमभिधानचिन्तामणिनाम्ना ख्यातं विशिष्टरीत्या
भागइयेन विभज्य हेमचन्द्राचार्येण विरचितम् । तयोः प्रथमः स्वर्गा-
दिभिः षड्भिर्भागैर्विभक्तः, शब्दानां त्रेणीविभागश्च अन्यक्रमेण कृतः ।
द्वितीयश्च नानार्थघटितः । परं हेमचन्द्रोऽवतरणिकायां स्वाभिधानस्य
केवलं प्रथमभागस्य शब्दरचनाप्रणालीमुपवर्ण्य द्वितीयस्य न किमप्युक्त-
वान् । तथा प्रथमस्यैव द्वितीयस्य टीकापि न दृश्यते । अतो द्वितीयस्य
हेमचन्द्रकृतित्वमाशङ्कमानैर्विद्वद्भिर्महेश्वरकृतस्य नानार्थवर्गस्य सन्निवेशनं
तर्क्यते ।

हेमचन्द्रः हेमाचार्ययतिर्वा प्राचीनजैनग्रन्थलेखको जैनधर्मावलम्बी चासीत् । असौ संवत्तयोद्दशशताब्द्यां (ख्रुः द्वादशशताब्द्यां) पाटलिपुत्रनगरे स्वजीवनस्यादिमं भागं नामाशास्त्ररचनया यापयित्वा अन्तिमे वयसि गुजराटदेशं गत्वा तत्र जैनधर्मसमालोचनया परां प्रतिष्ठामलभत, तत्रत्यञ्च सप्रकृतिं नरपतिं जैनधर्मं ग्राहयामास । श्रूयते च पार्श्वनाथमतावलम्बी हेमाचार्ययतिः अस्मिन्नेव समये रजःपूतनरपतिं गुणमरपालमपि जैनधर्मं दीक्षितवान् । एवमपि प्रसिद्धिरस्ति यथासौ हलायुधगुरुः लक्ष्मणसेनस्य सभायामासीत् । (संवत् १२३०) इति उद्दलसनसाहचर्यस्य उद्घुनम् ।

शब्दमाला—च रामेश्वरशर्मकृतातिसंक्षिप्ताभिधानसंग्रहः अमरकोषस्य परिशिष्टभूता वङ्गभाषायां व्याख्याता च । इयं मेदिनीकरस्य पूर्वतन इति उद्दलसनसाहचर्यमतम् ।

नाममाला—धनञ्जयकृता । तत्र श्रेणीविभागस्यासङ्गावात् प्राचीनैवेयमित्यनुमीयते । धनञ्जयश्च दशमशताब्द्यां वर्तमान आसीत् इति बहुयामतम् ।

भूरिप्रयोगी—दामोदरदत्तपुत्रेण सुप्रसिद्धपद्यव्याकरणकारेण पद्यनामदत्तेन विरचितो भागत्रयेण विभक्तश्च । पद्यनामो मेदिनीकरस्याधस्तनः आसीदिति स्वयमेव स्वग्रन्थे मेदिन्याः उल्लेखात् प्रमाणीकृतम् ।

शब्दरत्नावली—सुशखानाभिधस्य कस्यचित् सुशलमानवीरस्याग्रयेण अमरटीकाकृतमधुरेशेनामरकोषस्यैव प्रणास्या विरचिता । तत्र शब्दानां भिन्नरूपाः पाठाः निर्णीताः ।

जटाधरकोषः—चट्टग्रामवासिजटाधरेण विरचितः । जटाधरश्च अमरकोषादर्शेन स्वनाम्ना कोषं प्रणिनाय । अयं नातिप्राचीन इत्यनुमीयते ।

अभिधानरत्नमाला—हलायुधप्रणीता । इयं संक्षिप्ता स्वर्गभूनरकाचारिमिश्राख्यैः पद्यभिर्भानैर्विभक्ता । हलायुधो भट्टभास्करशिशुः केरलदेशीयो ब्राह्मणोऽतिप्राचीनो बौद्धधर्मावलम्बी च ख्रुः द्वादशशताब्द्यां वर्तमान आसीत् । तस्य चाभिधाने उद्भिज्जद्रव्यखनिजद्रव्याणां मनोरमा

सूची वङ्गभाषया व्याख्याता । एवञ्च श्रूयते यथा हलायुधो लक्षणसेनस्य संभाषणित आसीदिति ।

राजनिघण्टुः—अभिधानचूडामण्यपरनामधेयो वैद्यपतिनरहरिपण्डितेन वैद्यकसंहितामरविश्वहलायुधधन्वन्तरिनिघण्टुमदनपालनिघण्टुभोजराजशेषराजादिकृतग्रन्थेभ्यः उपादानानि समाकलय्य आनूपभूमिगुड्यादिभिस्त्रयोविंशतिवर्गैः संविभज्य महाराष्ट्रकर्णाटादिभाषाभिर्द्वादीनि व्याख्याय च रचितः ।

“धन्वन्तरीयमदनादिहलायुधादीन्

विश्वप्रकाशमरकोषसशेषराजान् ।

आलोक्य लोकविदितांश्च विचिन्त्य शब्दान्

द्रव्याभिधानगणसंग्रह एव सृष्टः ॥”

असौ कश्चाच्चित् काश्मीरपरिवाराजात इति स्वयमेव स्वग्रन्थे स्वीचकार । मतान्तरे त्वसौ दाक्षिणात्यनिवसतिग्रीष्मण इत्यभिधीयते । अत्र तेन शरीररोगनामौषधद्रव्यद्रव्यगुणादिकं नानायुर्वेदीयाशेषविषयान् सचिस्तरमुपवर्ण्य चिकित्सकानां महानुपकारः साधितः । असौ नरहरिपण्डितो मदनपालादीनामधस्तनो, मदनपालादयश्च तद्दूतना आसन् । तस्यादुर्भावसमयः (संवत् १७२५) सार्द्धद्विंशतवर्षपूर्वं वासीत् । इति उदयचन्द्रः । निघण्टुरयं संस्करणानन्तरमस्मदीये देशे समादरेण परिगृहीतः सर्व्ववैवातुशीलितो भवति ।

भावप्रकाशो—लटकमिश्रात्मजभावमिश्रविरचितः । अयमतिविस्तृतः सकृन्निस्त्रयचिकित्सितचिकित्सासङ्ग्रहः । नानाप्राचीनसंहितासङ्ग्रहकोषनिघण्टुसमालोचनेन स्वकल्पनया च रोगलक्षणचिकित्सितपथ्यापथ्यद्रव्यद्रव्यगुणरसवीर्यविपाकजारणमारणशोधनादीनि समाकलय्य लिखितः । असौ भावमिश्रो वैदेशिकपटुंगीजदेशीयैरानीतमुपदंशरोगस्त्वैव प्रकारान्तरलक्षणसम्भ्रं फरङ्गरोगं स्वग्रन्थे सचिकित्सितं वर्णितवान् । अभिधानानि च तोपचीनीसोहारादीनि कतिचित् वैदेशिकद्रव्याणि सगुणानि तत्र सचिवेशितानि । तेषु उपदंशहरं तोपचीनीमूलं चीनदेशीयै-

भारतवर्षस्य गोवाप्रदेशे अतत्रयाधिकवर्षादूर्ध्वं खृः (१५३५) समानीतम् । इति श्रीयाज्ञसाहबस्य मतम् । सुतरामेव भावमिदंस्याविर्भावस्तत्काले तदनन्तरकाले वासीत् । भावप्रकाशसङ्ग्रहः काशीप्रदेशे वङ्गदेशे च चिकित्सकैरधिकं पठ्यते ।

माधवनिदानं—माधवकरविरचितम् । अत्र माधवेन विविधप्राचीन-तन्त्रवैद्यकसंहितादिभ्यः कचिदादर्शोद्धारणेन कचिच्च स्वरचितभाषया सारसङ्ग्रहेण पर्यायानुक्रमतो विविधरोगनिदानलक्षणादिकं लिपिषु सन्निबध्य भारतस्य चिकित्साशास्त्राध्यायिनां क्लात्राणां महानुपकारः साधितः । इदं माधवाचार्यविरचितमिति केषाञ्चित् मतम् । तत्र साधु, माधवकरः कर इत्युपाधिकोऽतिपुराकालीनो वैद्यजातीयग्रन्थकार आसीदिति प्रसिद्धिः । अन्यच्च चक्रपाणिदत्तो माधवीयनिदानस्य रोगानुक्रमणीमनुसृत्य स्वसङ्ग्रहं रचितवानित्यसौ ग्रन्थकारश्चक्रपाणिदत्तस्योद्धृतन आसीदिति प्रतीयते । तथासौ चक्रपाणिः द्वादशशताब्द्यां गौड़राजस्य पाकशालाध्यक्षत्वं स्वसंग्रहे लिखितवान् । अपिच माधवः स्वग्रन्थस्योपसंहारि—यो गोविन्दः वृद्धभोजस्य पातञ्जलवृत्तिकारस्य समये (सप्तम-शताब्द्यां) वर्तमान आसीत् तत्कृतिसूक्तिकर्णामृतनामग्रन्थस्य मुक्तावली-कारं गोविन्दाधस्तनं गुरुमङ्गीकृत्यात्मानं तत्समसामयिकं तदधस्तनं वा प्रतिपादितवान् । तस्य निदानमष्टमशताब्द्यामारवीयभाषयानुवादित-मारवीयेचिकित्सकैरधीतमिति पुरातत्त्वविद् उइल्सनसाहबस्य मतम् ।

व्याख्यामधुकोषो—(माधवीयनिदानस्य टीका) वैद्यवर्यीविजयरक्षि-तेन श्रीकण्ठदत्तेन च विरचितः । तत्र द्वयोरेव नामदर्शनात् द्वयोरेव टीकाकर्तृत्वमनुमीयते । श्रीकण्ठः वृन्दकृतसिद्धयोगस्यापि टीकाकारः । कुसुमावली नाम्ना च सा प्रसिद्धा ।

अर्कप्रकाशो—नाम चिकित्सासंग्रहो रावणेन प्रणीतः । रावणेनात्रा-भिनवा रोगाणां चिकित्साप्रणाली केवलेनैवार्केण प्रवर्तिता ।

उणादिकोषः—सिद्धान्तकौमुदीप्रभृतीनामध्यायविशेषः । यत्र शब्दाः 'उण्' इत्यादिप्रत्यययोगेन सिध्यन्ति ।

चिकित्साक्रमकल्पवल्ली—काशीनाथदिवेदिविरचिता; अयं वैद्यक-
चिकित्सासंग्रहः पाश्चात्यप्रदेशे प्रचलति ।

जयदत्तसूरिर्नातिप्राचीनोऽश्ववैद्यकप्रणीता । जयदत्तः शालिहीच-
नकुलभोजराजादिकृताश्चशास्त्रेभ्योऽश्वानां शुभाशुभलक्षणं सङ्गृह्णित्विहितं
चिकित्सितञ्च समाकलय्य स्वग्रन्थं रचितवान् । अस्य प्रादुर्भावसमय-
निरूपणमतीव दुरुहमिति न चेष्टा कृता । ग्रन्थोऽयं बाङ्गालादेशस्य
आसियाटिकसोसाइटीसभानुमत्या तत्कृतव्ययेन च संचितटीकासमेतो
मया संस्कृतः ।

शार्ङ्गधरसङ्ग्रहः—सुप्रसिद्धशार्ङ्गधरपद्धतिकारेण शार्ङ्गधरेण विरचितः ।
ग्रन्थोऽयं नातिसङ्क्षिप्तः नातिविस्तरश्च, बहुषु पाश्चात्यप्रदेशेषु प्रचलितः ।
अथञ्च ग्रन्थकारः विश्वप्रकाशकृष्णहेखरादधस्तन आसीत् । (Burnel's
catalogue.)

रसेन्द्रसारसंग्रहः—प्रामाणिकरसग्रन्थः गोपालभट्टेन विरचितः । अत्र
रसजारणमारणादिपुनःसरं रोगाणामशेषविधरसघटितयोगाः सङ्ग-
लिताः । एतद्ग्रन्थकारः त्रयोदशशताब्द्यां वर्त्तमान आसीत् । (Aufrecht's
catalogue.)

डल्फणाचार्यो निबन्धसंग्रहाख्यायाः सुश्रुतटीकाया रचयिता । एष
श्रीभादालकदेशस्य विश्रुतमधुरानगरीसन्निहिते अङ्गोलानाम्नि वैद्यस्थाने
सौरवंशीयद्विजात्ये जातः । असौ गोविन्दपालस्य प्रपौत्रः जयपालस्य
पौत्रः नृपालभूपतेः प्रियतमस्य श्रीभरतपालस्य च पुत्र आसीत् ।
तेन जेजटगयदासभास्करश्रीमाधवब्रह्मदेवादीनां टीकापञ्जिकाटिप्पणीः
उपनीय निबन्धसंग्रहो रचित इति स्वयमेव स्वकृतटीकायामभिहितम् ।

परिभाषाप्रदीपः—श्रीकृष्णवल्लभसेनपुत्रश्रीगोविन्ददाससेनविरचितः ।

प्रयोगाश्रुतम्—अतिसुविस्तृतो वैद्यकचिकित्साग्रन्थो नृसिंहधन्वन्तरि-
शिष्यवैद्यचिन्तामणिकृतः । अयं ग्रन्थकारः श्रीखण्डसमाजान्तर्गतं
नीरोलग्रामे शताधिकवर्षपूर्वं जातः । अस्मिन् समालोचिते चिकित्स-
कानां नानायोगादिषु सम्यगधिकारी जायते ।

मन्त्रप्रशिक्षा—नाम द्रव्यगुणादिसंग्रहः चक्रपाणिदत्तेन प्रणीतः प्रति
बद्धः । इदमुक्तिव्यञ्जनिजप्राचिपथ्यपञ्चादीनां कार्योपयोगितया समाकृत
मातृ सर्वत्र समादरणीया । अथ द्रव्यनामानि वक्ष्यमाणानि व्याख्या
तामि ।

भोजराजमेवराजमदनपाला दशमशताब्द्यां वर्तमाना आसन् इति
प्रमाणतो लभ्यते । एषु प्राच्यद्वयस्य अन्त्यावस्थाभिर्न दृष्टौ । मदनपाल
निघण्टुसु सर्वत्र प्रकृतो विस्तृतः प्रशस्तः । निघण्टुरयं मदनपालस्य
नरपतेर्विनोदनाथं केनापि विरचितः । अधुनात्तरपश्चिमप्रदेशे छात्रै-
रधिकतरमासीकृतः । अथ सनामद्रव्यगुणाः सविस्तरं वर्णिताः । द्रव्य-
नामानि च हिन्दीभाषया कथितानि ।

विश्वप्रकाशो—नाम प्राचीनतरकोषो यदा कान्यकुब्जे विश्वात्महि-
ताया अतीव समादरस्तदा महेश्वरैश्च खटुः दशशताब्द्यां सङ्कलितः
(यक १०३३) (A.D. ११११) (११५० वङ्गया) । महेश्वरो नाधिपुरवास-
कस्य साहसार्जनरपतेः चिकित्साधिकृतस्य श्रीकृष्णस्यान्वये जातः । इति
पुरातत्त्वविदुल्लसनसाहचरमतम् ।

अजयपालकृतसंग्रहः—संक्षिप्तः परं बहुप्रमाणभूयिष्ठः । अजयपालो
मेदिनीकरादप्रस्तनो जैनवासीत् । उल्लसनसाहचरमतम् ।

धरणिशोषः—कान्यकुब्जदेशीयेन द्विजधरणिदासेन कृतः । स मन्त्रि-
नायादूर्ध्वतन आसीत् । उल्लसनसाहचरमतम् ।

चिकित्साशेषः—परमजैनपुरुषोत्तमदेवविरचितः अध्यायव्यात्मकः ।
अन्वोऽयं अमरादिकोषपरिशिष्टमात्र एवाप्रसिद्धमर्थैः परिपूर्णः ।

हारावख्यपि—संक्षिप्ताप्रसिद्धासाधारणमर्थैः अथिता भागद्वयेन
विभक्ता च । तयोः प्रथमो भागः पथ्यायसंग्रहः, द्वितीयश्च नानार्थसंग्रहः ।
(समयः नवमी दशमी वा शताब्दी) इति उल्लसनसाहचरमतम् ।

मेदिनीकोषः—प्राणकरसूतमेदिनीकरप्रणीतः अभिधानरत्नमालेख-
परनाम्ना लोके विदितः । मेदिनीकरो महेश्वरादप्रस्तनः चतुर्दश-
शताब्द्यां अन्ते महेश्वररायसुकुटुम्बार्थव्यवर्तिसमये (A.D. ११११-११५०)

अस्मिन्नीत् । कोषोऽयमन्यादिक्रमेण सुलभगम्यसुप्रशस्तसुष्टुरीत्या विर-
क्तम् । कर इत्युपाधिना वैद्यजातीयोऽयं वङ्गदेशवासी चेत्पुनश्चीयते ।
उत्सन्नसाहचर्यम् ।

रत्नावली—नाम द्रव्याभिधानं वङ्गदेशवासिना रसकौमुदीकारेण
विरचितम् । तस्यां द्रव्यनामानि वङ्गभाषया कथितानि ।

राजवल्लभीयद्रव्यगुणः—राजवल्लभकृतः परं श्रीनारायणदासकवि-
रचितं सविस्तरं व्याख्याय प्रतिसंस्कृतम् । राजवल्लभश्च वैद्यपरम्परागत-
कृत्वा षष्ठादशशताब्दां (१७६०) वर्तमान आसीत् । ग्रन्थोऽयं परिच्छेद-
बद्धकैः अतीवसुष्ठुश्रेया विभक्तः प्रयोजनोपयोगी च । अयं वङ्गदेशे प्राये-
णायुर्वेदपाठार्थिभिः पठ्यते ।

रत्नमाला—नाम द्रव्याभिधानं केनापि वङ्गीयग्रन्थकाररचितमिति
प्रतीयते । तस्यामुद्भिज्जलनिजद्रव्याणि सपर्यायाणि वङ्गभाषया व्याख्या-
तानि । उद्भिज्जलसनाहवसु बौद्धग्रन्थकाररचितमित्याह ।

उपसंहारसमये महाराजाधिराजश्रीश्रीश्रीश्रीविजयनगराधिपति-
महोदयसमीपे विप्रभिरियम्—

महाराजाधिराज !

सामग्रीषु सुसज्जितास्त्रपि यथाभीष्टानुकूलासु च
श्रीविष्णोरिव लोकरञ्जनरतेः राजाधिराजस्य ते ।
आशास्यो यदि नाघटिष्यत कृपासंयोग एव प्रभोः
सिन्धोरन्तरलेथतेव मधनस्याशालता सा चिरम् ॥
आशंसमानो देवस्य राजन्वत्तामविचिताम् ।
आयुष्मत्ताञ्च विनयनिवेदनपुरःसरम् ।
याचतेऽयं जनो नित्यं कृतज्ञत्वमनुस्मरन् ।
देवपादाब्जमूलेषु देहस्यैव विसर्जनम् ॥

साधुहृदय-डाक्टर-श्रीमहेन्द्रलालसरकारमहोदयसमीपेऽपि चिरकृत-
प्रतापाशेन वक्ष्येऽस्मि । अत्र चाभिधाने प्रेसिडेन्सिकलेजे संस्कृताध्या-
पकेन श्रीयुक्तनीलमणिन्यायालङ्कारेण मञ्जुभाकाङ्गिणा महोपकारः

साधितः । तथा तथैव सहकारिसंस्तुतायापकेन त्रियुक्तहरिसूक्तवि
रुद्धेन एतच्च मुख्ये संगीधने च महान् परिश्रमः कृतः । अतस्तयोर्भया
सहाये कृतशोऽस्मि । इत्यस्य पञ्चविंशतः ।

सहकारिणः

श्रीउमेशचन्द्रगुप्तस्य ।

PREFACE.

ANCIENT KOSHAS :—Dictionary or Kosha, as a rule, is a store-house of words in general specifying their applicable meanings and genders. Almost all the old Koshas or Sanskrit Dictionaries hitherto published have been composed in verse and divided into Vargas or groups and classified under different arrangements; such as Amarakosha, Hemachandrakosha &c.

Dravyābhidhāna, Nighaṇṭu, Dravyaguṇābhidhāna and Paribhāṣā &c. are Ayurvedic Medical Dictionaries. There are many of these Dictionaries, but all of them are entirely devoted to the description of synonyms, properties, tastes, irritating and cooling qualities and vipāka or result of assimilation of individual medical drugs, minerals, animals and vegetables. Such works are composed in verse with explanations of drugs and other substances in different languages, viz :—Bengali, Hindi, Mahārāṣṭra &c. Works under the name of Dravyābhidhāna, such as Ratnamālā, contain only lists of medical drugs, minerals, animals &c. Whilst works included under Dravyaguṇābhidhāna, such as Rājaballabhiya Dravyaguna, Śabdachandrikā &c. explain the names of medicinal substances with their properties, tastes &c. Paribhāṣā is a treatise on medical technical terms, and general descriptions of Phāṇṭa, Kaṣhāya &c. They are Paribhāṣāpradīpa and others.

The words contained in Sanskrit Dictionaries, innumerable as they are, are of seven kinds, so far as their construction and derivation are concerned; viz :—उद्दि (usage); स्वभावात् (derivation); देशिकी (local use); वाच्यता (outward signs of things named); उपमान (comparison); बौद्ध (inherent energy); and भिन्नभित्तदेशनाम (names of foreign origin). Drugs used in medical sciences have their nomenclature in three different ways :—(1) Some are known everywhere by one and the same name, (2) some by names used in hilly tracts of countries where they grow, and (3) others by different names given to them in different countries. The names of material objects are explained in different languages in different dictionaries, to render them intelligible to students conversant with any particular language. If however attempts were made to explain the words of material objects in one particular dialect, the result would be to make the vocabulary useless to those unacquainted with that language and thwart the very object of the compilation. It is, for this

three well-known current languages. There are some material drugs grown in hilly tracts mentioned in the Koshas which are never to be seen in the plains ; and consequently the physicians know of their names and properties only in words. Some of these are नींदर, मन्नादिदा &c. These substances being scarcely found now-a-days their discoverers have wisely suggested adequate substitutes in चन्दनम्, शरिदा &c.

The ancient mode of teaching was to make the pupils get the Kosha by heart as being indispensably necessary for the purpose of studying science in general and the medical science in particular. This process was of course resorted to by the few who happened to be gifted with retentive memory, but to others, whose number was far more numerous, it presented an insuperable barrier in the way of their medical study and not uncommonly dissuaded them altogether from such a pursuit. It cannot, however, be denied that, this process of training proved eminently advantageous to the few medical students who achieved success and began life as the reliever of human sufferings. The boundless fields of material objects, some nectar like, others possessing deleterious properties, some comprising our food affording nourishment both to our body and brain and some possessing healing and cooling properties ; whilst others having killing properties. All these formed the exclusive subject of researches of the ancient Rishis—Bharadvāja, Ātreya, Agniveśa and others. These Rishis after having ascertained the different properties of different drugs, had them procured through the hermits and others who used to spend their lives in the wilderness. With their wonted zeal and perseverance they carefully verified their efficacious qualities as affecting human system and introduced them in the medical science. They therefore firmly believed that, a thorough knowledge of these drugs formed the most important factor in the attainment of success in medical treatment, and the only way to utilise them as the means of ready reference was to get their accumulated treasures of experience by heart. They were therefore of opinion that, before commencing his practice the medical student must get Dravyābhidhāna by heart, as the students of the Calcutta Medical College do pathology ; for without a complete knowledge of the drugs—both theoretical and practical,—the very object of medical treatment would be defeated.

Thus the idea to get all the above-mentioned ancient medical books by heart and to retain them in memory throughout lifetime without losing a single link of the entire chain, is positively impracticable and decidedly discouraging to many who may be inclined to study the Hindu

To compile therefore a dictionary of the description just given is indeed a hopeless task. To collect and collate words from different printed books and MSS. of this country, the latter replete with the blunders of copyists, is a task as arduous as it is discouraging. Sometimes it becomes even hopeless to ascertain the real reading even by consultation with learned physicians. When such difficulties presented themselves in my way, all my endeavours to surmount them with the assistance of others proved fruitless.

It will thus be easy to imagine how very difficult it must be for one of my moderate ability to undertake a task hitherto unattempted by the best Pandits of the country. No one but those who have employed themselves in similar labours can at all realize the amount of tedious toil involved in the compilation of such a work. Indeed the prospect of success began to appear to me more and more gloomy, as I slowly pressed onward. The errors and imperfections with which the compilation must abound even if it were destined to be completed, became more and more manifest; and my attempt to complete the work would have been nipped in the bud but for the encouragement I received by the example of old writers on the subject.

A few years ago my patron Dr. Mahendralal Sircar was engaged in the task of translating the Charakasamhitā into English. I was appointed to assist him in this translation. In the course of his labours he had frequent occasions to consult the existing dictionaries for appropriate medical technical terms. He was, however, very much disappointed in his expectations. No alphabetical medical dictionary being available at the time to render him material help in the selection of appropriate terms, he had to own that such a work was a great desideratum, and expressed a desire that I should undertake to supply this long felt want. The method of compilation was also suggested by him.

In compliance with his request I commenced my work. Want of leisure prevented Dr. Mahendralal Sircar from continuing the translation above mentioned; but I did not abandon the idea of such a compilation. I persevered in my labours and after an unremitting work of upwards of three years I finished my compilation and had the satisfaction of presenting the first printed sheet to Dr. Sircar and subsequently to Dr. Rájá. Rájendralála Mitra, both of whom while expressing their satisfaction favored me with their letters of approbation, which I have much pleasure to insert further on.

The difficulties I met with in the compilation of my lexicon were

Suśrutasamhitā—a treatise on surgery that ranks next to the **Charakasaṃhitā**, but it is more systematically arranged than the latter. It is the oldest **Samhitā** of the **Dhanvantari** school. In the introduction to that work it is described that, **Dhanvantari**, the surgeon of heaven, descended to earth in the person of **Divodāsa**, king of Benares, for the purpose of teaching surgery along with the other branches of medical science. **Suśruta**, the son of **Viśvāmitra Riski**, accompanied by his other colleagues, proceeded to Benares and attended the Lectures of **Divodāsa** on **Salyatantra** or surgery and other kindred subjects. On their return, each of them wrote a treatise on surgery, but the one written by **Suśruta** was found to be the best and most complete. It is said by **Dalvaṇāchāryya**, the commentator on the **Suśruta**, that at the time of war between the **Bauddhas** and **Hindus**, the **Suśrutatantra** was re-edited and made more comprehensive by the renowned chemist **Siddhanāga-tjuna** with a supplement called **Uttaratantra**. Since that period it has been known by the name of "**Suśrutasamhitā**." The subjects of **वृद्धगर्भ** and **पथरी** which relate to difficult delivery and operation of stone respectively are treated in so masterly a manner that, **Dr. Charles** desired to see them. At his request **Dr. Durgādāsa Gupta** and myself translated them into English and submitted the same for his perusal. **Dr. Charles** highly praised the process of delivery in difficult cases and even confessed that with all his great experience in midwifery and surgery he never had any idea of the like being found in all the medical works that came under his observation.

Atrisamhitā,—a treatise well known in the **Punjab** and collected by **Atri Rishi**, is as old as the **Charakasaṃhitā**. The author of it is also an eminent writer of Law books.

Vābhāṭasaṃhitā—a compilation principally based on works belonging to both **Ātreya** and **Dhanvantari** schools. It is composed by **Vābhāṭāchāryya** for the purpose of helping the beginner in understanding medical science. This is stated by himself at the end of his work. (See **Uttarabhāga**, chap. 40.) It is said, that **Vābhāṭa**, formerly a **Brāhmin**, was persuaded by a **Bauddha** priest to adopt his religion, which he embraced in the latter part of his life. This opinion is cherished by the learned **Paṇḍits** of Southern India. But according to the **Rājatarāṅgī**, he lived at the time of **Jayasimha**, a king of **Kāśmīra**, in the twelfth century A. D. or about 1118 to 1140 of the *Saka* era. The above facts clearly shew that, **Vābhāṭa** is posterior to both **Charaka** and **Suśruta**. His native place, as he states in his **Aśhrūṅgasāṅgraha**, was somewhere in **Sindhu-desā**, to the south west of the **Punjab**.

Arupadatta, son of **Mṛigāṅkadatta**, is the author of a commentary on the **Vābhāṣasamhitā**, known by the name of "**Sarvāṅgasundarī**."

Hemādri, the celebrated compiler of the **Chaturvargachintāmaṇi**, has also written a commentary on the **Sūtrasthāna** of the **Vābhāṣasamhitā**, which bears the appellation "**Āyurvedarāsāyana**."

Chakradattasaṅgraha—a treatise on Pathology and Therapeutics, is widely accepted by medical men as a most useful hand book on the Practice of medicine. The author, **Chakrapāṇidatta**, was a native of **Bīrbhūm District**, and as stated in the introduction to his work, he was a disciple of **Naradatta**, a renowned physician of the twelfth century. It is also mentioned that, he was appointed by the king of **Gour** as a superintendent of his kitchen department.

Siddhayoga—a work on the treatment of diseases, was compiled by **Vṇindakuṇḍa**. A commentary on this work styled "**Kusumīvalī**" is the work of **Śrīkaṇṭha**. **Chakrapāṇidatta** quotes in his compilation several passages from **Vṇindakuṇḍa**'s work; hence it is evident that the latter lived before the former.

Rasakaumudī—a work of a physician called **Mādhava**, who, according to the old traditions, is supposed by some to have been the author of the **Nidānasaṅgraha**, a well-known compendium by **Mādhavakara**. But there is internal evidence, which militates against the above supposition. **Rasakaumudī** describes, among other things, the use of opium and **Hydrargirum**, which was unknown at the time of **Mādhavakara**.

Rasaratnākara,—a treatise on the treatment of diseases by mercury. It is composed by **Nityanātha**. This author seems to have been a native of the North-western Provinces and not of Bengal.

Yogachintāmaṇi,—a compilation of numerous **Yogas**, i. e. combinations of peculiar drugs to cure diseases. It is written by **Śrīharsha**, who, according to the **Rājatarāṅgiṇī**, lived in the twelfth century A. D.

Yogatarāṅgiṇī—an authentic work on the use of quicksilver. It is the work of **Trinallabhaṭṭa**. This work is not so highly esteemed in Bengal as it is in the North-western Provinces.

Vaidyajīvanam—is of a somewhat recent origin. The author, **Lolimbārāja** has skilfully described the ingredients of medicines while writing in the style of poetry.

Vaidyavṇinda and **Vaidyāṃṛita**—two works of **Nārāyaṇa** on the use of mercury. They are not fully appreciated by the physicians of Bengal. They seem to have been composed in the last century.

Sārakaumudī—a treatise on the Practice of medicine. It is written by **Anandavarman** in Sanskrit with explanations in Bengali, as it is

intended for those medical students who are not versed in Sanskrit. This work dates from the middle of the last century.

Bhaishajyaratnāvalī—a book on the use of quicksilver. It is seldom consulted by our Bengal physicians. It was compiled by Govindadāsa about the end of the last century.

Nāḍīprakāśa,—a treatise which deals with arteries, veins and nerves. It is composed by Saṅkarasena, the author of Vaidyavinoda and Rasasaṅkarn. He is a descendant of Anandasena, who comes of the Śakrigotra.

Rasendrachintāmaṇi—a book on the use of mercury. It is the work of the poet Rāmachandra, the author of the Rādhāvinoda Kāvya. This compilation is held to be the first of the works of similar pretensions. A treatise called Rasapārijāta is also ascribed to the same author. Another book is said to be extant bearing the name of Rasendrachintāmaṇi, but we have not had any opportunity to have a glance at it.

Amarakosha,—a lexicon of undisputed excellence, and of the highest authority. It was written by Amarasimha during the reign of Vikramāditya. Although opinions of learned Sanskritists in connection with the date of Vikramāditya widely differ, still our conviction is that the king Vikramāditya, the founder of the Samvat era, flourished at 56 B. C.; and that the author of the well known Amarakosha was also one of the jewels of his court. Amarasimha is supposed to have been a Bauddha by religion, evidences whereof can be obtained from his lexicon. He has divided his work into several vargas or books.

The following is a list of commentators on the Amarakosha frequently referred to in the present work :—

1. A commentary by Mathuresa, the author of Sabdaratnāvalī.
2. A commentary by Kshīrasvāmī, the tutor of Jayāpīḍa, a prince of Kāśhmīr, who reigned, according to the Rājatarāṅgiṇī, during the years 705 to 731 A. D.
3. A commentary by Rāyamukūṭa, who lived at the beginning of the fifteenth century.
4. A commentary by Bharata Mallika, son of Gaṇāṅga Mallika, who was born of a Baidya family in the village called Pātīpārā, in the District of Bardwan. Not more than one hundred and fifty years ago this learned commentator blessed Bengal with his birth, and glorified his name by writing commentaries on the Raghuvamśa, Kumārasambhava, Bhaṭṭikāvya and other master pieces of Sanskrit literature.

Dhanvantarinighaṇṭu.—The author of this book is supposed to have been a contemporary with Amarasimha. This Nighaṇṭu is considered as the highest authority by the Benares school.

Hemachandrakosha,—well-known by the name of *Abhidhāna chin-tāmaṇi*. It is an excellent lexicon by Hemachandrāchāryya, who, as is said by Prof. Wilson, was a Jaina by religion, and who, after spending the prime of his life at Pātaliputra, an ancient city of the Maurya race, devoted the latter part of his life to the furtherance of the Jaina creed in Guzerat. He is supposed to have flourished in the twelfth century, or more approximately in the year 1230 of the Samvat era.

Sabdamālā,—a very brief dictionary, intended by the author, Rāme-
-avara Sarmā, to be supplementary to the Amarakosha. It is supposed by Prof. Wilson to have been anterior to Medinī. In this book words are explained in the Bengali language.

Nāmamālā,—a lexicon by Dhanañjaya, who, according to Mr. A. Barua, lived in the tenth century.

Bhūriprayoga,—a dictionary by Padmanābha Datta, the author of the celebrated Supadma Grammar. It is divided into three chapters. Padmanābha is evidently posterior to Medinīkara, as he cites the latter in his lexicon.

Sabdaratnāvalī,—a production of Mathuresa, the well-known commentator on the Amarakosha, who, as Prof. Wilson says, prosecuted his studies under the patronage of a Mahamedan, named Musha Khān. The author has rendered his work peculiarly interesting to his readers by giving variant forms of several words. He is supposed to have lived in the sixth century of the Saka era.

Jaṭādharakosha,—a work of recent date. It is written by Jaṭādihara, a native of Chittagong.

Abhidhānaratnamālā,—a valuable production of Halādyudha, the learned Paṇḍita in the court of the king Lakshmanasena. The author was a native of Kerala and a Jaina by religion. He has appended an index at the end of his work, where words importing vegetables and minerals are explained in the Bengali language.

Rājanighaṇṭa,—otherwise known as *Abhidhānachūdāmaṇi*. It is composed by Narahari Paṇḍita out of the materials of several other lexicons, who gives his explanation in Mahārāshṭra, Kārnāṭic and similar other languages. He is supposed by some to have been a native of Kāśmīra, and by others a Brāhmaṇa of the Deccan. According to Udayachand's conjecture, he lived in the year 1725 of the Samvat era. His work is held in high estimation throughout India, for its full exposition of medical terms and pathology of diseases.

Bhāvaprakāśa,—a comprehensive cyclopædia of medical science. It is written by Bhāvamisra, son of Laṭaka Miśra, in the year 1535, or a little

after that date. He has described, in his book, with full detail the *Farangaroga* imported to India by the Portuguese, which is considered to be a kind of venereal disease in our countries. Among the vegetable drugs he has included *Topchini* and *Sohará*, which are said to have been brought to India by the Chinese. It is a work of great practical utility and is frequently made use of by the physicians both of Bengal and Benares schools.

Mádhavanidána,—a work on Pathology and Diagnosis of diseases. It is written by Mádhvakara in the eighth century of the Christian era. It is affirmed by Prof. Wilson that, this book is translated into Arabic and often referred to by the Mahamedan doctors.

Vyákhyámadhukosha,—a commentary on the above work. It is prepared under the joint authorship of Vijaya Rakshita and Śríkaṣṭha Datta. The latter is also a commentator on the *Siddhayoga*.

Aikaprakásá,—a book written by a physician named Rávaṇa. Here a new system of treatment by means of tinctures is introduced by the author.

Upádikosha,—a part of Sanskrit grammar, which treats of words derived from the suffixes *un* and others.

Chikitsákramakalpavallí,—a work of Kásfnátha Dvivedí, a native of Benares. This book is generally used by the physicians in the North-western Provinces.

Asvavaidyaka,—a book on the treatment of the diseases of horses. It is written by a veterinary physician named Jayadatta. This work is of the highest importance in connection with the treatment of domestic animals, and published by the Asiatic society of Bengal under the editorship of myself.

Sárngadharasaṅgraha,—a work of Sárngadhara, the well-known author of the *Sárngadharapaddhati*. It is highly esteemed by the people of the North-western Provinces. According to Burnell's account, this author is posterior to Mahesvara, the writer of the well known *Viśva-prakása*.

Rasendrasaṅgraha,—a treatise on the various preparations of mercury and on the treatment of diverse diseases by it. It is written by Gopála Bhaṭṭa, who, as Aufrecht supposes, lived in the thirteenth century of the Christian era.

Nibaudhasaṅgraha,—a commentary on the *Suśrutasamhitá*, by Dálvaṇácháryya, who was a native of Aṅkolá, a village near Mathurá. It is stated in his book, that he was the son of Bharatapála, a favourite to the prince Nripála, and obtained material help from the comments,

glosses and annotations of many authorities of that time, viz :—Jejjala, Gayadāsa, Bhāskara, Mādhava and others.

Paribhāṣāpradīpa,—a work by Govindadāsa Sena, son of Śrīkrishṇa-baṭlabha Sena.

Prayogāmr̥ita,—the bulkiest work on the practice of medicine. It is compiled by Vaidyachintāmaṇi, who was a native of Nīrol, a village belonging to the Śrīkhaṇḍa community. The author is said to have lived one hundred years before the present time.

Śābdachandrikā,—a compilation of medicinal vegetables and minerals, with their effects on animal bodies. It is written by Chakrapāṇidatta, the well-known author of the Chakradattasaṅgraha. Names of articles are explained here in the Bengali language, which enhances its practical utility amongst the physicians of Bengal.

Madanapālanighaṇṭu,—a book, where names of articles are explained in the Hindi language. It was compiled by an anonymous author who called his work after the name of the prince Madanapāla in order to gratify his patron. This work is frequently consulted in the North-western Provinces for the purpose of getting the exact synonyms of medicinal articles. Numerous evidences shew that there were two other Nighaṇṭus, one by Bhojarāja, and the other by Śeṣharāja ; but we have not seen them yet.

Viśvaparakāṣa,—a lexicon by Maheśvara, who lived in the twelfth century or more approximately about the year 1111 A. D. He is said by Prof. Wilson to have been born in the family of Śrīkrishṇa, the family physician of Sāhasāṅka, a king of Gādhipura.

Ajayapālasaṅgraha,—a book by Ajayapāla, who was a Jaina by religion and posterior to Medinīkara.

Dharaṇīkoṣha,—a lexicon by Dharaṇidāsa, a native of Kanauj.

Trikāṇḍaśeṣha,—a supplement to the Amarakoṣha. It is composed by Puruṣhottamaśeṣha, a Jaina devotee, who divides his work into three chapters which are full of obsolete words.

Hārāvalī,—a dictionary of synonymous and homonymous words. The author of the book is supposed by Prof. Wilson to have lived in the ninth or tenth century.

Medinīkoṣha,—otherwise known as Abhidhānaratnamālā,—is a lexicon of practical utility. The author, Medinīkara, was posterior to Maheśvara and anterior to Rāyamukha, and lived in the latter part of the fourteenth century. By the surname "Kara" he is supposed by some to have been born in the Vaidya family and a native of Bengal.

Ratnāvalī,—a Dravyābhidhāna or a dictionary containing the names

of articles of medicinal property in the Bengali Language. It is the production of Mádhava, the author of *Rasakaumudf*. He is said to have been a native of Bengal.

Rájaballabhyadravyaguṇa,—a work written by Rájaballabha, and edited with notes by Náráyanadása. It is generally read with interest in Bengal. The author of this compilation lived in 1760 A. D.

Batnamálá,—is also a *Dravyábhidhána* like *Ratnávalí* mentioned above. The author is supposed by some to have been a Bengali writer ; and Prof. Wilson thinks him to be a Jaina.

In conclusion, the compiler of these pages records his sincerest gratitude towards the Mahárája of Vizianagram for his disinterested munificence to promote the cause of medical education in India.

His best thanks are also due to Dr. Mahendralála Sarkára M. D., the prime mover of this plan, and the great helper in carrying it into effect.

The compiler is thankful to Bábu Nílamañi Mukerjea M. A. B. L., Prof. of Sanskrit in the Presidency College, for his kind assistance. He is likewise grateful to Pañdit Hariśchandra Kaviratna, Assistant Prof. of Sanskrit in the above college for his untiring labour in correcting proofsheets while carrying the work through the press.

CALCUTTA,
{ The 24th Sepr. 1894. }

UMEŚACHANDRA GUPTA.

TRUE COPIES OF LETTERS

From Rājā Rājendralāla Mitra and Dr. Mahendra Lal Sircar.

With much pleasure I bear testimony to the Sanskrit Scholarship of Babu Umeshechandra Gupta, Kaviratna, Librarian of the Government Sanskrit College, Calcutta. He is a good grammarian and thoroughly conversant with Hindu Medical literature. The manner in which he has, on my recommendation & under the auspices of the Asiatic Society of Bengal, edited Jayadatta's Asvavaidyaka, a work on veterinary science, reflects great credit on him.

He is now engaged in the compilation of a comprehensive lexicon of Hindu Medical terms with copious references to, or quotations from, standard works. I believe that such a work is a desideratum and will prove a great help to those who study and practise Hindu Medical science as well as to those who direct their attention to Sanskrit literature generally. The leading Sanskrit lexicons do not include such technical terms or supply their precise scientific meanings.

8, Manicktallah }
February 16, 1888.

(Sd.) Rājendralāla Mitra.

51, Sankaritola, Calcutta.
The 29th Dec. 1888.

While reading Charaka Samhita some years ago with Kaviraj Umesh Chandra Gupta for purposes of translation, I felt very much the want of a Dictionary of Sanskrit Medical Terms. And I actually formed the idea of compiling one. The terms that we met with in the course of our studies were being arranged in alphabetical order, and the work was proceeding at a pretty satisfactory rate, when from want of leisure on my part, it had to be discontinued. I am glad, however to see, that my friend and colleague did not abandon the idea, but has very commendably persevered in working it out, and he has now the satisfaction of having very nearly completed the compilation. From the first printed sheet before me and from the MS. submitted to my inspection I am glad to be able to certify that much labor and research have been bestowed upon the compilation, and the Lexicon when published will supply a real desideratum. The publication will cost a good sum which my friend has not the means of advancing. Considering the great importance of the work he deserves every encouragement from the Patrons of Sanskrit Literature, and especially of our Ancient Ayurveda.

(Sd.) Mahendra Lal Sircar.

सङ्केतसूची ।

अ.
अगु. तैलं
अग्रिमा.
अ. व., अरी.
अ. ची.
अजी.
अ.टी.नी.
अ.टी.भ.
अ.टी.भानु.
अ.टी.म.
अ.टी.र.
अ.टी.रा.
अ.टी.रामा.
अ.टी.सा.
अ.टी.सुभूति.खा.
अ.टी.खा.(मी)
अचि.
अ.दर.
अनु.(पा)
अने.व.
अन्नद्र(व).शु.
अप(स्त्रा).
अ.पि.
अभि(न्या).अव.
अम.
अरुणः, अरु.द.
अर्कः, (रावणः)
अर्क.चि.
अर्कादिः
अर्का.द.(अर्का)
अल.
अ.ठ.
अश्व(री)
अ.(अति,ती)सा.
आ.

अध्यायः
अगुर्व्यादितैलं
अग्रिमार्थं
अरोचकः
अपची
अजीर्णं
अमरटीकानीलकण्ठः
अमरटीकामरतः
अमरटीकाभातुदतः
अमरटीकामधुरिभः
अमरटीकारामागः
अमरटीकारायमुकुटः
अमरटीकारामागमः
अमरटीकासारसुन्दरी
अमरटीकासुभूतिस्वामी
अमरटीकाचौरस्वामी
अत्रिसंहिता
असृग्दरः
अनुपानं
अनेकार्यवर्गः
अन्नद्रव्यशूलं
अपस्मारः
अस्त्रपित्तं
अभिन्यासज्वरः
अमरकोषः
अरुणदतः
अर्कप्रकाशः (रावणकृतः)
अर्कप्रकाशचिकित्सा
अर्कादिवर्गः
अर्कावभेदः
अलसकः
अलठडिः
अश्वरी
अतीसारः
आरणीयः

आम.वा., आ.वा.
आमातीसारः
आ.व., आम.व.
इ.(मिथ)
उ.
उष्ण.
उत्.
उ.द.
उदा., उ.व.
उन्मा.
उ.रसव.
ऊ.सा.
एकार्थः
ए.की.
एलादिः
ओ.री.
कं
कटिवा.
कण्ठ.सु.री.
कर्णरी.
कल्प.
क.व.
का.
काङ्काय.गु.
का.पुराणम्
काम.
कु.काम., कुम्भ.
कु.टी., कुसुमा.
कौ.
कौ.
ख.
ग.
ग.ग.
गञ्ज.पै.

आमवातः
आमातीसारः
आमवर्गः
इन्द्रियस्थानं
उत्तरखण्डः, उत्तर-
तन्म, उदरम्
उष्णादिः
उत्कलः
उपदंशः
उदावर्णः
उन्मादः
उपरसवर्गः
ऊरुक्षयः
एकार्थवर्गः
एकाक्षरकोषः
एलादिवर्गः
ओष्ठरोगः
कर्णाटः
कटिवातः
कण्ठगतमुखरोगः
कर्णरीगः
कल्पस्थानं
कर्पूरवर्गः
काण्डः
काङ्कायनगुटी
कालिकापुराणम्
कामला
कुम्भकामला
कुसुमावलीटीका
कीडः
कौबलिङ्ग
खण्डः
गञ्जः
गलसङ्घः
गञ्जवेद्यकः

ब.भा.	मखमाला
मु.	मुटी.(की)
ग., गुञ्ज.	मुञ्जरी गुजराटी
गुदमं.	गुदमंशः
गु.व.	गुडूयादिवर्गः
ग.	गहः
गह.	गहणी
घ.(घर)	घरकसंहिता
घक्र.द.	घक्रपाणिदत्तद्वयगुणः
घ.द.(सं)	घक्रपाणिदत्तकृतसंग्रहः
घन्द.तैलं	घन्दनादितैलं
घ.वि.	घरकविमानस्थानं
घातु.ज्व.	घातुर्घकज्वरः
घि.	घिकित्सास्थानं
घि.क्र.क.(वल्ली)	घिकित्साक्रमकल्पवल्ली
चू.	चूर्णम्
जटा.	जटाधरः
ज.(जय)द.	जयदत्तः
ज्व.	ज्वरः
ज्वराति.	ज्वरातिसारः
टी.	टीका
उ.	उल्लङ्घः
ता.	तामिलः
तालु.सु.री.	तालुगतसुखरोगः
ढ.	ढण्डा
ते	तेलुगु, तैलङ्गः
तै.	तैलम्
॥. ती.	तैलतैलकः
ती.	तीलकः
तीड.	तीडनानन्दः
त्रि	त्रिलिङ्गं
त्रिका.	त्रिकाष्टशेषः
दक्षरी.	दक्षरोगः
द.सु.री.	दक्षगतसुखरोगः
द.व.	दक्षिदर्भः
दश.	दशकं
दा.हिं	दाक्षिणात्यहिन्दी
दु.व.	दुग्धवर्गः
द्र(व्य).गु.	द्रव्यगुणः
द्रव्याभि.	द्रव्याभिधानं

दि.(रूपः)	दिरूपकीर्णः
ध.निघ.	धन्वन्तरिनिघण्टुः
धर.	धरणि
ध.न्य.व.	धान्यवर्गः
ध.भ.	ध्वजभङ्गः
नाना.	नानार्थः
ना.री.	नासारोगः
ना.द्र.	नाडीदण्डः
नि.	निदानस्थानं
निदा.	निदानं
ने.ह.री.	नेचट्टिगतरीगः
ने.री.	नेचरीगः
ने.व.री.	नेचवर्त्मगतरीगः
ने.श.री.	नेचशुक्लगतरीगः
ने.सन्धि.री.	नेचसन्धिगतरीगः
पं, पञ्चा.	पञ्चावः
प.	पलं, परिच्छेदः
प.प.	पञ्चापथ्ये
प.प्र.	परिभाषाप्रदीपः
पं.म. (परमदः)	परमदः
प.सु.	पथ्यायसुक्तावली
पा.चजी.	पानाजीर्णः
पाना.	पानात्ययः
पि.ज्व.	पित्तज्वरः
पि.व.	पिप्पल्यादिवर्गः
पुं	पुंलिङ्गं
पु.व.	पुष्पवर्गः
पू.	पूर्वखण्डः, पूर्वभागः
प्र.	प्रत्येकं, प्रयोगः, प्रसारणी
प्रमै.(हः)	प्रमंहुः
प्रयोगरत्न.	प्रयोगरत्नाकरः
प्रयोगा.	प्रयोगान्तं
प्रह.	प्रहरः
प्रा.	प्राकृतं
फ.व.	फलवर्गः
फा.	फारसी
भ.	भागः
भग.	भगन्दरः
भ.दिरूपकी.	भरतदिरूपकीयः
भ.रभसः	भरतपुत्ररभसः

भक्षा.शुक्लः	भक्षानकशुक्लः
भा.	भारतम्, भावप्रकाशः
भा.पू.	भावप्रकाशपूर्वभागः
भा.म.	भावप्रकाशमध्यभागः
भू.उत्था.	भूतीत्यादः
भूरि.प्र.	भूरिप्रयोगः
भैष.	भैषज्यरत्नावली
भं	भक्षाराष्ट्रः
भ.	मध्यखण्डः
भद.	भदनपात्रः
भधु.	भधुमवौटीका
भधुमि., म.मि.	भधुसेहः
भस्.	भनुरिका
भा.	भाषा
भा.नि.	भाषवनिदानं
मिथ.	मिथकाव्यायः
सु.री., सुखरी.	सुखरीगः
सू.क.	सूचकञ्चः
सू.घा.	सूचाघातः
सू.र.	सूचरत्नः
मे.	मेदिनी
योग.र., यो.(रत्न)रत्ना.	योगरत्नाकरः
यो.(नि)व्या.री.	योनियापत्
र.	रत्तिका
रत्नाति.	रत्नविहारः
र.चि., रस.चि.	रसेन्द्रचिन्तामणिः
रत्ना.	रत्नावली
र.पि.	रत्नपिर्न
र.ख., रस.म.	रससङ्ग्रही
र.भा.	रत्नमाळा
र.भा.सं(यङ्गः).	रत्नमाळासंयङ्गः
रस.कौ.	रसकौस्तुभे
रस.प्र.	रसप्रदीपः
रस.र.	रसरत्नाकरः
रसायना	रसायनाधिकारी
र.सा.सं.	रसेन्द्रसारसंयङ्गः
रसे.चि., रसेन्द्र.चि.	रसेन्द्रचिन्तामणिः
राज.	राजवल्लभः
राज.य., रा.य.	राजयन्त्रा
रा.सर.	राजतरङ्गिणी

रा.नि.	राजनिचयः
री.	रीमः
व.	वर्गः
वटा.व.	वटादिवर्गः
वन्.	वल्गाव
वा.	वाभटः
वाजी.क.	वाजीकरणं
वा.ज्व.	वातज्वरः
वा.पि.ज्व.	वातपित्तज्वरः
वा.र.(रत्न)	वातरत्नः
वा.व्या.	वातव्याधिः
वि., विमा.	विमानस्थानं
वि., विप्र.	विप्रप्रकाशकीयः
विज.र., वि.र.	विजयरचितः (व्याख्यासधुकीयः)
वि.ज्व.	विषमज्वरः
विद्वधाजी.	विद्वधाजीर्णः
विद्र.	विद्रधिः
विज.	विजयिका
विस्.	विस्त्रिका
उ.चि.	उच्छिषिकित्वा
उ.सु.	उच्छिषुमुत्तम्
वै.चन्द्रिका	वैद्यकचन्द्रिका
वै.जी.	वैद्यजीवनं
वै.निघ.	वैद्यकनिघण्टुः
वै.सं.	वैद्यकसंयङ्गः
व्य.	व्यय्यं
व्याक.	व्याकरणम्
प्र(थ).शी.	प्रथमशीघ्रः
प्र.	प्ररावः
॥० प्र.	प्रसङ्गरावः
प्र.च.	प्रसङ्गचन्द्रिका
प्र.चि.	प्रसङ्गचिन्तामणिः
प्रसङ्कल्पः	प्रसङ्कल्पदुःखः
प्र.मा.	प्रसङ्गमाळा
प्र.र.	प्रसङ्गरत्नावली
प्र.	प्रारीरक्षणं
प्र.ध., प्रार्थ.	प्रार्थनः
प्र.व.	प्रार्थनार्गः
प्र.त्र.	प्रारीरत्रयः
प्रि.री., प्रिरीरी.	प्रिरीरीगः

अिरोवि,	अिरोविर्वचनम्	सु.	सूचस्थानं
अी.पि.	शीतपित्तं	सुति.	सूतिका
शू.दो.	शूकदोषः	सूथिसि.	सूथिसिद्धान्तः
शे.	शेषः	स.	सवकः
शु.	श्लोकः	स्त्री	स्त्रीलिङ्ग
श्री.	श्रीपदः	स्था.	स्थानं
सं.	संयुक्तः	ख.मे(द).	खरमेदः
सं.यङ्गणी.	संयङ्गयङ्गणी	इला.	इलायुधः
स., सन्निपा.	सन्निपातः	इली.	इलीमकः
सञ्चा.ज्व.	सञ्चासञ्चरचिकित्सा	इ.व.	हरीतकीवर्गः
सर्व.सु.रो.	सर्वगतमुखरोगः	हा.	हारीतः
स.त्र.	सद्योत्रणः	हा.अत्रि:	हारीतोतरे अत्रिः
सा.	साधारण, सान्निपातिक	हारा.	हाराबलिः(बली)
सा.कौ.	सारकौमुदी	हिं	हिन्दी
सा.सु.	सारसुन्दरी	हि.आ.	हिक्काआसः
सि.	सिद्धिस्थानं	हट्रो.	हट्रोमः
सि.यो.	सिद्धयोगः	हे.च.	हेमचन्द्रः
सु.	सुश्रुतं	हेमा.	हेमाद्रिः, तत्कृतटीका
सु.टी.ड.	सुश्रुतटीकाडल्लणः	चार.	चारपाणिः
सु.नि.	सुश्रुतनिदानस्थानं	Wil.	H. H. Wilson
सु.मि.	सुश्रुतमिश्रकाव्यायः		

वैद्यकशब्दसिन्धुः ।

VAIDYAKASABDASINDHU.

अ

अः । पुं । शिवे । विष्णौ । ए. की. ।

अंशः । पुं । भुजशिरसि, स्कन्धे । Shoulder.
कंधा । अम. ।

अंशमन्त्रं । स्त्री । स्कन्धस्थित्यमन्त्रं । ऋक्-
मन्त्रं । सु.शा.६५. ।

अंशवान् । पुं । The moonplant or Acid
Sarcostema (S. Viminalis) सोमलता-
याम् । सु.चि.१६५. । See सोमः ।

अंशुः । पुं । तृणायाम् । मे. शब्दिकम् ।

अंशुकम् । स्त्री । (The leaf of Laurus
cassia.) तेजपत्रे । तृणपात्रे । हिं तज । मं
टालचिनि । गुणाः — लघु मधुरं पिच्छिलं किञ्चि-
त्तोष्णीणं कफघ्नताशो हृत्तासारुचिपीनसघ्नं । भा.
पू.१४. । विषघ्नं वलितुल्लं सुखमनकशीघ्रघ्नं ।
रा.नि.व.६ । शूलवस्त्रे । मे. काचिकम् ।

अंशुकायः । पुं । प्रवालादौ ।

अंशुपर्णिका । स्त्री । शालपर्णायाम् । भा.न.पाणि.
अंशुपर्णी । श.र. । See अंशुमती ।

अंशुमती । स्त्री । (Hedysarum gange-
ticum) शालपर्णायाम् । भा.न.पाणि, छान्दोग्ये ।
हिं सरिवष् । मं सालवष् भू इशेवगा । तं सप्पा-
कुपीवा उत्तरापर्यणि । गुणाः — कौसघ्नी रौहिणी
कक्रपित्तघ्नी वा च.द. रसे तिक्ता गुरुणा वातघ्नी
विषमज्वरप्रमेहार्शः शोफसनापहरी च । रा.नि.व.
४ । गुरुः हृदिज्वरशसातिसारघ्नी शोषदोषघ्नहरा
रसायनी च । मद.व.१ । धातुघर्षणी । भा.पू.गु.
व. । “नेचकं चांशुमत्याः ।” चि.क.क.वह्नी ।

अंशुमतीफला । स्त्री । कदलीवृक्षे । कन-
गादि । भा.पू.१४.क.व. ।

अंशुमतीफला । स्त्री । कदलीवृक्षे । रा.नि.व.
११ See कदली ।

अंशुमान् । पुं । सोमवद्वृक्षे सोमलताविशेषे ।
प्रेमिलता । See सोमः ।

अंशूदकम् । स्त्री । हंसोदके । तस्माद्दीराचं रवि-
चन्द्रकिरणजुटत्वात् निखलं शैत्यगुणयुक्तं भौमं ज-
लं शरदि प्रशस्तम् । “शलं शरदि नादेयं नीरमंशू-
दकं परम् । दिवाकंकिरणैर्जुष्टं निशांशामिन्दुर-
ग्निभिः ॥ अरुचमनमिष्यन्दि तत्तुल्यं गगनाम्बु-
ना ॥” सु.सू.४६५. वारिव. । भा.पू.१४. । गुणाः
— बल्यं रसायनं शीतलं लघुच । मद.८८. । अम-
घ्नं पित्तीक्ष्णदाहविषमूर्च्छारक्तमहात्वयेषु हितम् ।
रा.नि.व.१४ ।

अंसः । पुं, स्त्री । स्कन्धे । रा.नि.व.१८ । भुज-
शिरसि । कंधा । शीवाया उभयपार्श्वस्थे द्वे स्नायू
अंसावुच्येते । “शीवासुभयतः स्नायू शीवाबाहुशिरो-
ऽन्तरे ।” वा.भा.४५. । नि.१५५. ।

अंसकूटः । पुं । स्कन्धफलके । वा. भा. ४५. ।
ककुदि । यौटुद्र अंटे ।

अंसपारिकः । पुं । सहानिष्यवृक्षे । गृहानिम् ।
हिं वकाइनि । वै.निच. ।

अंसफलकम् । स्त्री । स्कन्धफलके । अंशु
ऋक् । भुजे । अंसमन्त्रं । सु.शा.६५. ।

अंसशोषः । पुं । तद्रामकजातव्याधिविशेषे ।
शेनांसखी वायुः स्कन्धस्थानमृतकं विप्रोथ्य तसु-
त्यादयति । ऋक् ऋक् ऋक् ऋक् ऋक् ऋक्
लक्षणम् — “अंसशोषितो वायुः शोषयेदंसस्थ-
नम् ।” मा.नि. ।

अंहतिः । स्त्री । रोमे । मे. तचिकं, पीडाहीम् ।

अङ्गिः । पुं । पादौ । तन्मूर्त्तिः । अम. ।

अङ्गिपः । पुं । इचे । इला. ।

अङ्गिस्तम्भः । पुं । गुल्फे । पांत्वेन शृङ्ग, शृङ्गमुद्रा । ड.च. ।

अकचः । जि । केशशृङ्गे । वारं मांथा नेडा ।

अकरा । स्त्री । आमलकीइचे । अंगला गोछ । श.च. । See आमलकी ।

अकराकरभः । पुं । अकर्करे । अकरुकरा । शार्ङ्गः अकरादिचू. ६७. ।

अकराभकः । पुं । अकर्करे । अकरुकरा । ड. निच. ।

अकर्करः । पुं । स्त्रनामव्याते पण्डित्ये । अ-
करुकरा । फा. अकर्करा । प्र.
अकल्करः । गुणाः - वीर्योष्णः
बलकरः कटुः प्रतिश्यायशीघ्रवातघ्नश्च । वै. निच. ।

अकर्णः । जि । बधिरौ । काला । ड.च. ।

अकर्त्तनः । जि । वामने । दौ३न ।

अकल्यः । जि । हृन्धे ।

अकल्लः । पुं । अकर्करे । अकरुकरा । अ.टी.
सा. । वै. निच. २४. वा. व्या. ।

अकालकुष्माण्डः । पुं । अकालजकुष्माण्डः ।
असमये जात कुम्भ ।

अकालजम् । जि । असमयोत्पन्ने । Unseasonable. यथा—“अकालजन्तु विरसं न धान्यं गुणवत्स्वतम् ।” राज. ।

अकालभोजनम् । स्त्री । अप्राप्ते काले, अति-
प्राक्, कालेऽतीते वा, भोजनम् । असमये भोजन-
न । तच्च गुणैरसामर्थ्यकरं शिरःपोडाविमूचिका-
दिव्याधिजनकम् । यथा “अप्राप्तकाले भुञ्जानो
असमर्थे तनुर्नरः । तांशान् व्याधीनवाप्नोति सरण-
चाधिगच्छति ॥” भा. पू. १४. ।

अकालशयनम् । स्त्री । न यथायोग्यकाले
शयनम् । असमये शयन । वा. पू. ८८. । गुणाः
“अकालशयनात् श्लेष्मा प्रतिश्यायः प्रसीनसः शयः
शोफः शिरोऽर्त्तश्च जायते चाग्निमान्यता ॥” डा.
अभिः १ स्थाने २३. च. ।

अकुयम् । स्त्री । रुधे । रीधे । इला. ।

अकुलः । जि । निरस्थिद्रव्ये । वीजशृङ्ग । च.
चि. १७. । लम्बकर्णजटाहीनमध्यमात्रे । यथा “ल-
म्बकर्णोऽजटश्चैव अकुलः परिकीर्तितः ॥” जयद.
६७. ।

अकूटः । पुं । फलवृक्षविशेषे । आगर फल इति
लोके रत्ना ।

अकूपारः । पुं । कच्छपे । त्रिका. ।

अकृताख्ययूषः । पुं । लवणसेहकटादिपदार्थ-
वर्जिते यूषे । स लघुरिति वै. निच. ।

अकूटः । पुं । (Areca catechu) Areca
nut), The betel-nut tree, गुवाकवले ।
उपाग्निशृङ्ग । हिं उत्. गुया, गुपारी छोटी ।
मं पीकल । त्रिका । फलगुणाः—गुरु हिंसं रुचं
कषायं कफपित्तहरं मोहनं दीपनं रुचं मुखवैर-
स्थहरश्च । शार्ङ्ग तत्—गुरु अभिष्यन्दि अपिघ्नं दृष्टि-
घ्नश्च । स्निग्धं तत्—विदोषघ्नम् । पुष्पं—कषायं
मधुरं गुरु च । मद । गुवाकशिरः—भेदनं मद-
करश्च । च. द. । खादु तिक्तं कषायं बल्यं शुक्रलं
सूत्ररोगघ्नश्च । राज. । निद्रांसः—हिमी गुरुः वि-
पाके उष्णः वातघ्नः पित्तकरः चारः अस्त्रः मोह-
नश्च । वा. । हिमी गुरुः वातघ्नः क्षमिदृष्टिघ्न-
श्च । रा. नि. व. ११. । पूर्णं सङ्कीचकं क्षमिघ्नश्च ।
आमं तत्—कषायं मुखकण्ठशोधनं सरम् उद-
राग्निहरं श्लेष्मपित्तरक्तामशमनश्च । शुष्कं पूर्णं—
कण्ठशोधनं रचनं पाचनं रुचिरश्च । पथेन विना
खादितं—पाण्डुवातश्लेष्मादि रोगजनकं भवति । रा.
नि. व. ११. । स एव पूगव्याप्तभेदानङ्गीकरोति—
शैली तैल्लण-गौल्य घोष्ठा-चेउल-बह्नि-गुल-चन्द्रा-
पुरीय-चौल्य इति । तेषु शैली—मधुरा रूपा कटु-
कषायाम्ना । तैल्लणं—मधुरं लघु दीपनं रसालश्च ।
गौल्यं—कटु कषायं पाचनं द्रावकं लघु च । घो-
ष्ठा—कटु कषायोष्णा दीपनी च । चेउलसंज्ञं
कौकिले प्रसिद्धं—सुगन्धिदीपनं पाचनं पुष्टिकरं
रसाव्यश्च । बह्निगुलमपि कौकिल एव प्रसिद्धं—
विदोषहरं वाय्वं दीपनश्च । चन्द्रापुरीयं—खादु
कटु कषायं रुचं दीपनं पाचनश्च । चौलीपूर्णं—
आभ्युद्देशीयं कषायमधुरम् ।

अकान्ता । स्त्री, पुं । (Solanum Indic-
um) The egg-plant, इहलीचपे । विकृति,

वाङ्गुड। हिं बरहृष्टा, भटकटायी। नं कं डोरली
पाङ्करी वनभण्डी। उतु. चक्रानि। तं प्राकुर-
वेद्। र.मा.। गुणाः—उष्णवीर्या पाचनी संवा-
हिकी च। चक्र.द.। राज.। कटुतिक्तखा उष्ण
लघुः वातघ्नो ज्वरघ्नी क्षरीचकामकासघ्नी आसहृद्दी-
गहरी च। रा.नि.व.४।

अक्षयितक्षीरम्। क्ली। आमदुग्धे। कौंठा
५५। तत् त्रेधाप्रकीपि गुरु च। वै.निच.।

अक्षिका। स्त्री। The Indigo plant (In-
digofera tinctoria). नीलीवर्णे। श.च.।
नीलगण्ड। हिं नीली। मं नीलीचे झाड़, कं नी-
ली, तं मन्नेयि गेरिट, पेडनीलिवेद्। सा विधा,
नीली मङ्गानीली च। गुणाः—कटुतिक्तोष्ण। केश्या
कासकफामघ्नौ लघुः वातविषोदरगुणकामिज्वरघ्नी।
रा.नि.व.४। रचनी मोक्षमामवातीदावर्तघ्नी च।
भा.पु.१भ.। म.द.१व.। “मङ्गानीली गुणाख्या ख्यात्
रश्मिंश सुवीर्यदा। पूर्वोक्तनीलिका दिस्या सगु-
णा सर्वकर्मसु॥” रा.नि.व.४।

अक्षिन्नवर्त्म। क्ली। नेत्रवर्त्मरोगविशेषे। अत्र
रोगे नेत्रयोः पश्चात्मावेऽपि धीतमधीतं वा नेत्रं
पुनः पुनर्लभति। यथा “यस्य धीतावधौतानि
सन्वत्यन्ते पुनः पुनः। वर्त्मान्यपरिपक्वानि विद्याद-
क्षिन्नवर्त्मं तत्॥” भा.नि.।

अक्लीका। स्त्री। नीलीवर्णे। नीलगण्ड। श.च.।

अखट्टः। पुं। (Buchanania latifolia),
पियालवृक्षे। पेत्राशीन, पेत्रांग। ईश्वर वीज-
के पेत्रांगवीज उ चारुदाना कह। हिं चि-
रोक्षी। मं चारोली। गुणाः—कफपित्तालघ्न,
तृष्णलघुणाः—मधुरं श्लिथं हृद्यं वातपित्तघ्नं गु-
हं सरं ज्वरदाहृष्टाह्वरच। तन्मज्ज—मधुरं हृद्यं
हृद्यं वातपित्तघ्नं दुर्जरं श्लिथं विटम्बि आमवर्ध-
नश्च। अस्य पक्वं फलं—हृद्यं मौल्यं अस्त्रकं गुरु च।
तर्बोज—मधुरं हृद्यं पित्तदाहघ्नश्च। रा.नि.व.११।
“चारः पित्तकफालघ्नसारफलं मधुरं गुरु। श्लिथं
सरं मरुपित्तदाहज्वरघ्नपहम्॥ प्रियालमज्जा म-
धुरो हृद्यः पित्तानिलापहः। हृद्योऽतिदुर्जरः श्लि-
थो विटम्बी आमवर्धनः॥” भा.प्रासादि-व.।

अखलः। पुं। उत्तमवैद्ये। वै.निच.।

अखातम्। क्ली। देवखाते। देवशान्। डे.

च.का.४। पुष्करिण्याम्। अम.।

अखिलिका। स्त्री। A kind of gourd
(Momorlica charantia). बुद्धकारवेत्ता।
उच्छ्र। हिं करेलो छोटी। See कारवल्ली।

अगः। पुं। पर्वते। हिं पाछाड़। अगो विविध
आग्नेयसौम्यभेदेन। तयोर्विष्य आग्नेयः, हिमालयः
सौम्यः। आग्नेयगिरिजानीषधानि अग्निगुणभूमि-
ष्ठानि, सौम्यगिरिजानि च सोमगुणभूमिष्ठानि।
“आग्नेया विष्यशैलाद्याः सौम्यो हिमगिरिः क्षु-
तः। अतस्तदीषधानि स्युरगुरुपाणि हेतुभिः॥”
भा.। हवे। सर्वे। सूर्ये। डे.च.।

अगजः। पुं। तुम्बुरी। आर्द्रधान्ये। कौंठा
५८न.। हिं आर्द्रचनिया। म.द.। विशेषसुम्बुरश्चे
द्रष्टव्यः। वन्दायाम्। मान्ङ्गा, पत्रगण्ड।

अगजम्। क्ली। Bitumen. शिलागुणि।
र.मा.।

अगदः। पुं। रोगे। A medicament. औ-
षधे। रा.नि.व.२०। वा.उ.१५५.। दद्रुघ्नवर्णे।
दाह्यर्दनं। चि। रोगमुक्ते। रा.नि.व.२०।

अगदम्। क्ली। क्षारीये। रा.नि.व.२०। वा.
उ.१५५.।

अगदङ्कर (ङ्कारः)। पुं। वैद्ये। रा.नि.व.२०।
A physician.

अगदतन्त्रम्। क्ली। विषचिकित्साविषयक-
तन्त्रे। अगदतन्त्रं नाम श्रव्याद्यष्टविधतन्त्रात्मक-
वैद्यकाङ्गविशेषः। तत्र सर्पकोटलूताश्चिकित्सुषिका-
दिदष्टविषयज्ञानार्थं विविधविषययोगविधोपहृती-
पञ्चमनार्थम्। सु.सु.१५.।

अगदनस्यम्। क्ली। सर्पदंष्ट्रादौ नस्यविशेषे।
सु.कल्प.।

अगदाञ्जनम्। क्ली। निषसूर्चितादौ अञ्जने।
सु.कल्प.।

अगन्धिकम्। क्ली। Sochal salt. सौव-
र्चलवर्णे। मृत्तमं नवणं। भा.। म.द.। See सौव-
र्चलम्।

अगरा (री)। स्त्री। A kind of grass,
Deotár. देवदास्याम्। पेत्राङ्गाडा। अ.टी.

भ. । पीतदेवदाल्याम् । भा. । रा.नि.व.१ । See देवदाली ।

अगरु । ली । अगरुचन्दने । कृष्णागरुचि । अग-
त्रादे चन्दन । बा.उ.२७५. । See अगरु ।

अगरुसारः । पुं । कृष्णागुरी । Aloe wood,
the black variety. काल अशुरु ।

अगस्तिः । पुं । (Sesbana grandiflora.)
वकनामकपुष्पशाकहृत् । मे.तत्रिकं । वक्रकुण्डल
गोष्ठि । हिं हृत्तिया, वकुल इहत् वीलसरी । तं
लज्जयविसिद्धे । मं अगरुता हृदया । अगस्तिः श्रे-
तरक्तनीलपीतभेदेन चतुर्विधः । गुणाः — पित्तकफ-
हारित्वं, शीघ्रशमनत्वं हृत्तमं योनिशूलघ्णकृष्ण-
शोथनाशित्वम् । अस्य—वकीःतिशिशिरसित्तः
मधुरः मद्गन्धिः पित्तादाहकफघ्नसमघ्नीदीपन-
श्च । रा.नि.व.१० । अपरञ्च “सुनिश्चिन्नी सरा
प्रोक्ता बुद्धिदा रुचिरा लघुः । पाककाले तु मधुरा
तिक्ता चैव व्युत्तिप्रदा ॥ विदीपयलकफहृत्पाशुरी
गविषापनुत् । शोफगुल्महरा प्रोक्ता सा पक्ता रुच-
पित्तला ॥” परं तु सुनिश्चिन्स्य—कटु तिक्तं गुरु
मधुरं किञ्चिदुष्णं मिकफकण्डूविषरक्तपित्तघ्नञ्च ।
वे.निच. । पुष्पगुणाः—शीतलु गील्यं विदीपघ्नं श-
मघ्नं वलासकासवैवर्ण्यभूतहरं वलघ्नञ्च ॥ रा.नि.व.
१० । शीतवीर्यं चातुषेकज्वरहरं नक्तान्यघ्नं तिक्तं
कषायं कटु पीनसकफपित्तवातघ्नञ्च । भा.पू.१भ.
भा.व. ।

अगस्तिकुसुमः । पुं । वक्रहृत् । दाकगुग्गु ।
विवा. ।

अगस्तिद्रुः } पुं । वक्रहृत् । चिका. ।
अगस्तिद्रुमः }

अगस्थः । पुं । वक्रहृत् । रा. नि. व. १० ।

अगस्थरसः । पुं । उदररीगन्धे रसे । रस-
गन्धकत्रेपालनीजलोहशिलाजतुतामहरिद्राणां प्र-
स्थिकं समभागः, एकैव विकटुधृज्जराजार्द्रकनिम्ब-
निर्गुण्डीखण्डोक्षीकाथैरकवारैः मर्यः । अनुपा. गुड-
हरीतकी, कल्पद्रुचूर्णं वा । र.सा.सं. ।

अगस्थहरीतकी । स्त्री । कासी हिता । पा-
कत्रिभिः—दशमूत्रादिकाव्यद्रव्याणि प्र.२५ यवाः
८२. हरीतकीयतं । हरीतकीयतां पाटलीकृतान्

एकव. ८०. अली पक्का पादत्रिष्टः कायः कर्मन्धः ।
अथ गुडं (१२॥) उक्तकायेन गीलयित्वा कुड-
वमितघृततैलमर्जितनिरस्थिहरीतकीसहितं पक्का
च पादत्रिष्टःवतायं शीते पिप्पलीचूर्णं ॥ १० ॥
प्रक्षिपेत् । शीतले मधु ॥ १० ॥ मिश्रयेत् । मात्रा—
हरीतकीद्वयं लेहस्य च तो. २ प्रत्यङ् खादेत् ।
एतदन्तर्गता चौरपुष्पी = दन्तखडिका । च.द.का-
स. । मतान्तरं दशमूलद्रव्यं प्र. ४ तो. । दशमूलौ
खयं गुहां शक्रपुष्पीं शर्तौ बलाम् । हृत्तिपिप्पल्यः
पामार्गपिप्पलीमूलचित्रकान् भार्गोपुष्करमूलञ्च
हिपलांश्च यथाढकम् । हरीतकीशतैकं जलपक्वा-
ढके पचेत् । यवश्लेष्मकषायानं पूतं तन्नाभयाश-
तम् । पचेद्भुङ्कुतां दन्ता कुडवञ्च पृथक् घृतात् ।
तैलात् सपिप्पलीचूर्णात् सिद्धशीते च माचि-
कात् । लिङ्गादे चामये चार्चं खादेन्नित्यं रसाय-
नात् ॥ इति पाठः । र.स.र. । प्रयोगा. हा.चविः
३८ अ. ।

अगाधम् । स्त्री । अली. छे. च. ४ का. ।

अगारधूमः । पुं । अरुधूमः । बूल. वा. उ.
३८ अ. ।

अगिरः । पुं । चित्रकहृत् । जटा । See चि-
चकः ।

अगुरु । स्त्री । (Aquilaria agallocha) A
fragrant wood. खनामप्रसिद्धसुगन्धि-
विशेषः । अशुरुचन्दन । हिं अगरु । । इहगुड
चेटु । मं शिशवाचे भाङ्ग, कृष्णागुरु । तत्र कृष्ण-
दाह स्वादु मङ्गल्यकाष्ठा गुरु भेदेन पञ्चविधम् । रा.
नि.व.१२ । तेषां विशेषास्तत्पथ्यायि ख्याः । अस्य
सामान्यगुणाः—तिक्तता, उष्णता कटुता, लेपे रु-
क्षता, व्रणकफनाशुवान्तिमुखरीगनाशित्वं, लघ्वं,
पित्तलं, लघु तीक्ष्णं, कषाओरोगघ्नञ्च । रा.नि.
व.१२; वा.चि.४अ. । कृष्णागुरु—गुणाधिकं अली
मन्यति च । एतत्लेहः—कृष्णागुरुसमगुणः । भा.
क.व. ।

अगुरुः । पुं । Aloe wood (or agallocha.)
अगुरुहृत् । अशुरु गोष्ठि । वा.सू.१५अ. एलादि-
व. । “अगुरुः शीघ्रासकं कुडुमम्” । कपिलशिशि-
पायाम् । हिं कपिलवर्णं शोषव । भा.पू.१भ.वटा-
दि.व. । शिशुपाहृत् । शिशुगोष्ठि । मे.र.चिकम् ।

अगुरुगन्धम् । स्त्री । हिङ्गुलि । हिङ् ।

अगुरुसारः । पुं । कृष्णागुरुहवे । काज अ-
रु । See कृष्णागुरुः । खौह् । रत्ना, एकाग्रः ।

अगुरुसारा । स्त्री । शिग्रपादवे । भा-

अगुरुशिग्रपा स्त्री । (Dalbergia Sissu.)
शिग्रपादवे । शिङ्गु । हि शीसव । अ.टी. खामी ।

अगूढः । पुं । The castor-oil plant, (Ri-
cinus communis.) श्वेतैरुखे । (श्वउड
दन्त) । हिं एरुख । वै.निघ. । See एरुखः ।

अगूढगन्धम् । स्त्री । (Ferula assafoetida.)
हिङ्गुलि । रा.नि.व.६ । See हिङ्गु पलाखी ।
सुगनाभी । लघुने ।

अष्टद्विः । स्त्री । अभिलाषे । वा. चि. ७ अ. ।

अग्रीकाः । पुं । A fabulous animal with
eight legs. शरमे । पक्षिणि । सिङ्गे । मे. ।

अग्निः । पुं । The fire of the stomach.
जाठराग्नी । स चतुर्विधः — मन्दतीक्ष्णविषमसमभे-
देन । ययु 'मन्दतीक्ष्णोऽप्य विषमः समभेति चतु-
र्विधः । कम्पितानिलाधिकात् तस्याभ्याज्जाठरी-
ऽनलः ॥ विषमो वातजान् रोगान् तीक्ष्णः पित्त-
मिमित्तकान् । करीषग्रिस्तथा मन्दो विकारान्
कफसम्भवान् ॥ समासमाधेरशिता मावा सम्यग्लि-
पयते । खल्यापि नैव मन्दाग्निर्विषमाग्नेतु देहिनः ॥
कदाचित् पचते सम्यक्कदाचिच्च न पचते । ती-
क्ष्णाग्निरिति तं विद्यात् समाग्निः श्रेष्ठ उच्यते' ॥
भा.नि. । तल्लक्षणं — 'वामपार्श्वस्थितं नाभेः कि-
ञ्चिन्मस्य मण्डलम् । तन्मध्ये मण्डलं सौम्यं तन्म-
ध्येऽग्निर्यवस्थितः । जरायुमावप्यन्तः काचकोश-
स्त्रदीपवत् ॥' भा. । अपरञ्च — 'सूर्यो दिवि य-
था तिष्ठन् तेजोवृत्तैर्गैर्भस्मिभिः । विशेषयति स-
र्व्वाणि पल्लवानि सरांसि च ॥ तद्वत्करोरिणां भुक्तं
ज्वलनोनाभिमाश्रितः । मयूखैः पचते लिप्तं नाना-
व्यञ्जनसंस्कृतम् । स्थूलकायेषु सत्वेषु यवमावः प्रमा-
णतः । कृमिकौटपतङ्गेषु बालमानोऽपतिष्ठते ॥'
रस.प्र. । "पाचकं रज्जकञ्चापि साधकालीचकै त-
था । आजकञ्चेति पित्तस्य नामानि स्थानभेदतः ॥
अन्याशये यङ्गोष्ठीः हृदये लोचनहये । लघि
सर्वशरीरेषु पित्तं निवसति क्रमान् । पाचकं पचते

सुकृमिति ।" निदा. । तेजःपदार्थविशेषे । आ०
न । हिं भाव । अघितापगुणाः — वातकफसन्धता-
शीतकम्प्यः, आनामयकरः रक्तपित्तकीचनश्च ।
राज.भा. । चिचके, टिटुग्राह । शिवी. बह्वर्था-
चि. विलासयते । वा.सू.१५अ. चारुवधादि-च. ।
अग्निगारहवे । रा.नि.व.२३ । पीतवाक्के । कैशरी ।
पित्ते चरे । निम्बुके । रा.नि.व.२१ । खर्णे ।
रा.नि.व.११ । भङ्गातके । रा.नि.व.११ । रक्तचि-
चके । रा.नि.व.६ । च.द.बह्वर्था-चि. कपिल्याष्टके ।
अग्निकः पुं । An insect of scarlet col-
our. इन्द्रगोपकीटविशेषे । आवाट्टु.पांका ।
सु.मि.च. ; हे.च.४का. । चिचकहवे । वा.चि.७
अ. । भङ्गातकहवे । भा.पू.१भ.६.व. ।

अग्निकर्णी । स्त्री । हृत्तविशेषे । वै.निघ.२भ.
अभियास-ज्वर-चि. ।

अग्निकर्म । स्त्री । गन्ध्यादिरीशेषु दग्धशला-
कादिभिः प्रयोज्ये दाहकार्ये । तच्च चारदाह-
रौयः क्रियासु, न गुणेषु । तत्रतुर्विधं रोगाधिष्ठान-
भेदात्, यथा — बलयविन्दुविलेखगुग्गुलशलाकावच-
र्षणानि । तस्य च कालः शरद्वर्षाभास्यासम्ब-
न्धेऽनुष्ठेयः प्रश्नतः । तस्य पात्रं — दुग्धलालहृद्भी-
रुप्रभृतिभिन्नाः । तदुपकरणं — पिप्पल्यजशङ्खो-
दलशरशलाकाजाम्बवीरुतरलीहाः चौद्रगुडैश्च-
च । सु.सू.१२अ. । वा.चि.१५अ. ।

अग्निकाष्ठम् । स्त्री । (Agallochum) अ-
गुरौ । "अग्निकाष्ठं करीरे स्यात् ॥" रा.नि.व.२३ ।
शसीकाष्ठे । रा.नि.व.१२ ।

अग्निकुमारः । पुं । अजीर्णाधिकारीतरसा-
यनवटीविशेषे । यथा — "टङ्गणं रसगन्धौ च सम-
भागं त्रयं विधात् । कपदेः सर्जिका चारो (यव-
चारः) । सागधी विश्वभेषजम् ॥ पृथक् पृथक् कर्ष-
मात्रं वसुभागमिहोषणम् । जम्बीराक्षौर्दिनं हृष्टौ
भवेदग्निकुमारकः । विदुचौश्लवतासौर्दिनमाग्नौ
पश्चान्त्ये ॥" रस.प्र. रसेन्द्र-चि. । भेष प्रयोगा.सा.
कौ.रसा.सं. । द्वितीयः यङ्गुलधिकारी । पटुपचकं
पञ्चलवणम् । शङ्कराजादिना प्रत्येकं चिधा मर्ह-
नम् । र.सा.सं.१११ योगः । तृतीयो यङ्गुलाम् ।
अजनीदा वनयमानौ । र.सा.सं.१२२योग.भेष. ।
चतुर्थः सन्निपातज्वरं हितः । पारदः ४ती.गन्ध.४

ती. वंसपादी (गोश्रानिशा) रसे दिनैकं मई-
यित्वा वटीकरयेन २ ती. विषेय सङ्ग काचकृष्ण
निषाद्य सुखमवबध्य बालुकायन्त्रेण १२ प्रह्. दोष-
शिलावदधौ पाच्यः । शीते विषं ॥० ती. मरिचचूर्णं
॥० ती. मिश्रयेत् । सात्रा रक्तिमिता । भा. न. ख.
१ भ. । पक्ष्मः अजीर्णं, अत्र भागत्रयमिति एक-
भागापेक्षया, एवं सन्नेच । कपदशङ्कं दग्ध्वा ज-
म्बीररसे शोधनीयम् । वशी ठण्डप्रिकुमारः । अ-
त्र रसापेक्षया द्विगुणं गन्धं टङ्गणश्च देयम् । पटुनि-
खवणानि । हादश्रेतानीति फलत्रयादिपञ्चपटुना-
नि द्रव्याणि रसतुल्यानि । र. सा. सं. १२८ योगः,
प्रयोगाः । समसीध्यपरठण्डप्रिकुमारः । अत्र जा-
तीफलं जातीफलजातोकोपी । वराङ्गं = गुडत्वक् ।
१२८ योगः । अष्टमेऽधिकुमारे समभागमिति प्रत्येकं
भागकं वसुभागमिति भागाष्टकम् । र. सा. सं. १५६
योगः । रस. र. उदरे. ।

अग्निकुमारसौहम् । क्ली । श्रीहाधिकारे
रसः । रामठं = हिङ्गु । तुल्याहिङ्गुटङ्गणसैन्धव-धान्य-
जीरकयमानौमरीचशुण्ठीखवङ्गैर्लाविङ्गानां प्रत्येकं
१ तो. सौहं सन्धेसमं रसस्य ४ तो. गन्धकस्य च
४ तो. । अनु. घृतं मधु च । र. सा. सं. १२४
योगः ।

अग्निगर्भः । पुं । अग्निजारहवे । रा. नि. व. ६ ।

अग्निगर्भा । स्त्री । (Acacia suma. शमी-
हवे । मॉइ ग्राह । हिं, मं शमी । गुणाः—ति-
क्ता, कटुः, कषाया, शीता, लघुः, रेचनी, कफ-
कासशमन्यासकुशार्थः कृमिघ्नो । भा. पू. १ भ. । See
शमी । मङ्गाज्योतिषतोलायाम् । वड़ लठाफटे-
ली । रा. नि. ।

अग्निघृतम् । क्ली । अग्निमान्ये घृतम् । घृत ४
श. पिप्पल्यादिककटुद्वयं प्रत्येकं ४ ती. दधि ४
श. काञ्जिकं ४ श. शुक्रं ४ श. भार्द्रकरसः ४ श. ।
एभिः यथाविधि घृतं पचेत् । च. द. अग्निभा. चि. ।
पिप्पली पिप्पलीमूलं चित्रको हस्तिपिप्पली ।
हिङ्गुचयजभोदे च पक्षैः खवणानि च । हौ चारी
हनुषा चैव दद्यादष्टपलान्वितम् । दधिकान्जिक-
शक्तानि केहमावासमानि च । भार्द्रकखरसप्रस्थं
घृतमुख्यं विपाचयेत् ॥ इति पाठः ।

अग्निचूडः । पुं । ताम्रचूडपचिषि कूडः ।

दा. हिं कोम्डा, हिं सुगां । स हिविषः बन्ध्याव्य-
भेदेन । तथोक्त्याः—ठण्डणः, ठण्डः, बन्धः, गुकः,
शुक्रकफकृत्, क्षिम्धः, उष्णवीर्यः, कषाधरसश्च ।
आरस्यः—क्षिम्धः, ठण्डणः, श्रेषलः, गुकः, वात-
पित्तस्यवमितिषमञ्जरनाशकश्च । भा. । हृद्यं श्रेष-
लं लघु च । रा. नि. व. ११ । कचं स्वादु कषायं श्रो-
तलश्च । राज. ।

अग्निजः । पुं । अग्निजारहवे । रा. नि. व. ६ ।
भज्ञातकी । सुवर्णं । मांसपाती ।

अग्निजननी । स्त्री । भैषज्यमेतत् अग्निमा-
न्द्योपशमनम् । रस. चि. । पलैकं सूक्ष्मं कृतं म-
रिचं हिङ्गुजीरकम् । प्रतिकर्षं वचां तत्सन्धे
मार्कवद्रवैः । दिनं पिप्पा लिङ्गेनान्ध्रिषुना वज्रि-
दोमये । कर्षेकं भवयेत्तानु दाडिमं नागरं गुडैः ॥
मार्कवद्रवैः शङ्कराजरसैः । प्रयोगः ।

अग्निजातः । पुं । अग्निजारहवे । रा. नि. व. ६ ।

अग्निजारः । पुं । A plant used in
medicine of stimulant properties.
पश्चिमसमुद्रप्रसिद्धे खनामस्थाने सागरसम्पत्तौषध-
विशेषः । स चतुर्वर्णः । तेषु लोहितवर्णः श्रेष्ठः ।
“जाराभो दहनस्यर्था पिच्छिलः सागरं भवः । ज-
रायुससुतुर्वर्णः तेषु श्रेष्ठः सलोहितः” इति तज्ज्ञ-
लक्षणम् । गुणाः—कटुरसः, उष्णवीर्यः, लघुपाकः,
कफायुसनिघ्नपातशूलरीग्नः, पित्तकरश्च । “स्या-
दग्निजारः कटुरष्णवीर्यः तुदामयो वातकफाम-
यघ्नः । पित्तप्रदः संसृधिकसन्निपातश्लातिश्रीता-
मयनाशकश्च ॥” रा. नि. व. ६ ।

अग्निजालः । पुं । अग्निजारे । रा. नि. व. ६ ।

अग्नि-जिह्वा (जिह्विका) । स्त्री । (Glo-
riosa Superba) लाङ्गलीहवे । रजा. । हेव-
नान्निशा । हिं करिहारी । मं कलसावी । गु-
णाः—सरा, तिक्ता, कटुका, तुवरा, तीक्ष्णा, उ-
ष्णा, पित्तला, सकारा, गर्भपातिनी, कुष्ठशोफा-
श्रित्रणशूलश्रेषलमिजित्, कफवातघ्नी चलाः शल्य-
निष्कासिनी च । भा. पू. १ भ. गु. व. ।

अग्निज्वाला । स्त्री । Pothos officinalis.
गजपिप्पल्याम् । गजपिप्पुल । सा चवितायाः
फलमिति प्राज्ञाः । “चवितायाः फलं प्राज्ञैः क-
थिता गजपिप्पली ।” भा. पू. १ भ. । गुणाः—

कटुः, उष्ण, वातश्लेष्महृत्, दीपनी, अतीसारवा-
सकक्षामयुक्तमिन्द्रो । लाङ्गलीडले । अग्निजरी ।
जलपिप्पल्याम् । कां० १५७ । मं जलपिपली ।
घातकीडले । रा.नि.व. ११ ।

अग्नितुण्डीरसः । पुं । अजीर्णाधिकारि रसः ।
“शुद्धमृतं विषं गन्धमजमोदा फलत्रिकम् । सर्ज-
चारं यवचारं बह्मसैन्धवजीरकम् ॥ सौवर्चलं वि-
डङ्गानि सामुद्रं बृषणं तथा । विषमुष्टिसमं सर्वं
जम्बोरान्धेन मर्दयेत् । मरिचाभां वटीं खादेत् ब-
ह्मिमांशप्रशालये ॥” अत्र बह्मिचिककः, अज-
मोदा यमानी । विषमुष्टिः, महागन्धः, अस्य त्वक्
पत्रं वा सर्व्यसमम् । रा.सा.सं. १३३योगः । द्विती-
यः—अमृतवराटकमरिचैः द्विपञ्चनवभागैः कृतैः
क्रमशः । वटिका मुद्गसमाना कफपित्ताग्निमात्या-
जीर्णहरा ॥ अत्र लिम्पाकरसैः वटिका कार्या ।
प्रयोगा अजीर्णै । अमृतवटीति भेषः ।

अग्निदमनकः । पुं, स्त्री । (Medicinal
plant stimulant and
अग्निदमनी } stomachic, consider-
ed as a small species of *Captacá-
ri-cá*) चूद्रकण्टकवृक्षविशेषे । गणिकारीति प्रसिद्धा
गणित्ति । दुरालभाभेदे । दुरालभाउत्पन्न । मं
धमासाभेद, अगिद्वया । वै. निघ. । शौला ।
इति केचित् । गुणाः—कटूष्णरुचलं, रुचिकरत्वं,
अग्निदीपकत्वम् । रा.नि.व. ४ । वातगुल्फकफघ्नत्वं,
जीह्वघ्नत्वम् । वै. निघ. ।

अग्निदीपनः । पुं । वरुणहृत् । वक्रगुणोच्छ ।
भा.पू. १भ. । [वर्द्धक ।

अग्निदीपनी । त्रि. अग्निवृद्धिकार्याम् । अग्नि-

अग्निदीप्ता । स्त्री । महाज्योतिष्मती लता-
याम् लडाकटेकी । मं थोड् मालकाङ्गनी । हिं
उमिजिनि । रा.नि.व. १ । भा.पू. १भ. ।

अग्निधमनः । पुं । कटुनिम्बे । कटुनिम्ब,
बोड़ानिम् । मं कडुनिम्ब । See महागन्धः ।

अग्निनिर्यासः । पुं । अग्निजारहृत् । रा.नि.
व. ६ । [लोके ।

अग्निपत्री । स्त्री । अग्निवत्याम् । आगिन्ना इति
अग्निपाली (माली) । पुं । चिचकचपे ।
चित्ते । म.द. १व. ।

अग्निप्रस्तरः । पुं । अग्निजनकपावासे । षक्-
मिक्र पाथत्र । मं नार ।

अग्निफला । स्त्री । महाज्योतिष्मतीलतायाम् ।
वड् लडाकटेकी । मं थोड् मालकाङ्गनी । रा.नि.
व. १ ।

अग्निभः । पुं । सुवर्णं । रा. नि. व. ११ ।

अग्निभा । स्त्री । ज्योतिष्मतीलतायाम् । लडा
कटेकी । मं चूद्रमालकाङ्गनी । हिं कडु । See
ज्योतिष्मती ।

अग्निभु । स्त्री । खर्णं । जले । रा.नि.व. ११ ।

अग्निमणिः । पुं । सूर्यकान्तमणी ।

अग्निमथनः । पुं । गणिकारिकायाम् । गणित्ति
वा आगुगुलु । रा.नि.व. ६ । See गणिकारिका,
अग्निमथः ।

अग्निमन्यः । पुं । (*Premna Seratifolia*)
खनामख्यातहृत् । गणित्ति, आगुगुलु । हिं हर-
णि, अगेथ, गणिकाारि । उत्. अग्निवध । तै. चिरिनेल्लु
चेट्टु । अग्निमन्यो द्विधा चूद्रवृक्षहेतुः । तदुभयगु-
णाः—वीर्योष्णः, कटुः, तिक्तः, तुवरः, मधुरः, अ-
ग्निदः, श्वयुपाश्लुकफवातहरः, मलरीधविषाम-
मेदोरीगङ्गरुच । लघुसु । लेपने उपमाहिं शोफे च
हितः । वै. निघ. । भा.पू. १भ.गु.व. । च.सू. ४च. २६
दश । अग्निवधू इति पूर्व्यदेशे, इति उ. । सु.सू.
१६ च. संशोधने । वा.उ. २०च । सर्जहृत् ।

अग्निमयः । पुं । श्वेतवृद्धदारके । श्वेत विठ-
ताडिक । मं श्वेत वरधारा । वै. निघ. । श्वेतवृद्धा-
याम् ।

अग्निमान्द्यम् । स्त्री । मन्दाग्निनामकरीगवि-
शेषे । मन्दाग्नि । तस्य कारणमन्यस्त्वपानादिसम्भूत-
मजीर्णम् । तत्र स्वल्पापि माषा न पच्यते, कफज-
रीगाश्च विविधा जायन्ते । तत्राग्नेः समानतास्या-
पनं, विषमाग्नेः वायोरुपेक्षमः, तीक्ष्णाग्नेः पित्तस्य,
मन्दे च श्लेष्मणः शोधनं प्रतीकारः । च.द. निदानं
यथा—“अन्यस्त्वपानादिविषमाग्नेनाश्च संधारणात् स्व-
प्नविपर्ययाश्च । कालेऽपि सारव्यं लघु अपि भुक्तमन्नं
न पाकं भजते नरस्य ॥” तत्र अजीर्णं वृट्—क-
फादामाजीर्णं, पित्तादिदग्धाजीर्णं, वाताश्च विट-

आग्नीर्षे रसिषात् रसिषाजीर्षम् । दिवारा-
 षेण जीर्षात् दिनपाकि । षडश प्राकृतमिति ।
 “तत्राग्ने गुर्वीरकेदः शीर्षी मन्त्राच्चिद्रुगः । उ-
 द्गाराश्च यथाभक्तमविदग्धः प्रवर्तते ॥ विदग्धे शुल-
 माधानं विविधा वातवेदनाः । मन्त्रवाताप्रवृत्तिश्च
 जलधौ मीहाद्गोपिडनम् ॥ विदग्धे भ्रमत्तन्मूर्च्छां पि-
 ताब्ध विविधा रुजः । उद्गाराश्च सधूमाक्षः स्वेदी
 दाहश्च जायते ॥ रसग्रेषुऽग्निविषयः हृदयागृह्णि-
 गीरवे । मूर्च्छां प्रलापी वमयुः प्रसक्तः सदनं भ-
 मः । उपद्रवा भवन्त्येते मरणं वायुजीर्णतः ॥”
 भा. नि. । पथं यथा । दैर्घ्येन वसनं पूर्वं पित्तिके
 सदुरचनं । वातिके स्वेदनश्चाथ यथावस्थं हितश्च
 यत् ॥ नानाप्रकारो व्यायामी दीपनानि लघूनि
 च । बहुकालसमुपद्रवाः मूर्च्छा लोहितशालयः ॥
 विक्षेपी लाजमण्डल मण्डो सुद्वरसः सुरा । एषो व-
 र्द्धी शशी लावः सुद्रमन्त्राश्च सर्वशः ॥ शालिच
 शाकं वैचार्यं बालूकं शालमूलकं । लघुनं हृदक
 आरब्धं नवीनकटलीफलम् ॥ शोभाजनं पटोलश्च
 वार्ताकं नलदम्बु च । कर्कोटकं कारदेहं वार्हतश्च
 महाद्रुकम् । प्रसारणीं मेघग्रहं चाङ्गिरीं सुनिषण्णकं ।
 धात्रीफलं नागरजं दाडिमं यवपट्टाः ॥ अश्ववेत
 सजम्बीरमातुलुङ्गानि मासिकं । नवनीतं घृतं तक्रं
 सौवीरकातुषोदके ॥ धान्यात् कटुतेलश्च रामठं ल-
 वणार्द्रकं । यमानी मरिचं मेथी धान्यकं जीरकं
 दधि ॥ ताबूलं तमसिल्लं कटुतिक्तौ रसावपि ।
 मन्दानलेऽप्यजीर्षेऽपि पथ्यमेतदृणां भवेत् ॥ अ-
 पथ्यमाह । विरेचनानि विष्णुवं वायुवेगविधारणं ।
 अतिरिक्ताऽप्यग्रं जागरी विषमाशनम् रक्तसूतिं
 शमोधान्यं मन्त्रं मांसमुपादिकं । जलपानं पिष्ट-
 कश्च आम्बुं सर्वमालुक्म ॥ कृत्तिकां मोरठं जीरं
 किलाटश्च प्रवानकं । तालास्थि शस्यं तदालं क्षेपनं
 दुष्टवारि च ॥ विरुद्धासात्प्रपानात् विदग्धीनि गु-
 रुणि च । अग्निमास्थेऽप्यजीर्षे च सर्वान्णं परिव-
 र्जयेत् ॥

अग्निमुखम् । क्ली । कुसुमपुष्पे । कुंकुमे ।

अग्निमुखः । पुं । चित्रकः । त्रिउग्राहः ।
 भस्मावकश्चे । उग्रा ग्राहः वि. ।

अग्निमुखचूर्णम् । अग्निमास्थे हितम् । हिङ्गु.
 १ भ. च्छा २ भ. पिपपली ३ भ. गुण्डी ४ भ. यमा-
 नी ५ भ. हरीतकी ६ भ. चित्रकं ७ भ. कुष्ठं ८

भ. । च. द. अग्निमा. वि. । प्रयोगः । पत्रौर्णे । भैष. ।
 सा. कौ. । अथत् स्वस्थं हृदय उदरी । सा. कौ. रस. रा.

अग्निमुखताम्रः । पुं । रसीऽयमस्त्रिपाति-
 कारि । “गन्धकेनोष्णमात्रेण स्तुतुल्येन निर्मिता ।
 कज्जली या तथा लेप्यं ताम्रपत्रम् तक्षमम् ॥
 अर्जनलवणैः साईं पक्वोद्वारपत्रवे । आच्छाद्य
 कृष्णलवणैश्चूर्णेषापि च स्रग्मये । अश्वमुषागतं
 भातं तस्मिन् भवेद्वेध्नरः । श्राणकं रक्तिकाहृष्टा
 मांसमात्रं प्रयोगतः । अस्त्रिपितं चयं शुलं जरपितं
 सुदारुणम् । सप्तरात्रप्रयोगेण शरीरं निश्चलं
 भवेत् ॥ रस. र. । पञ्चलवणैरिति प्रयोगः ।

अग्निमुखमण्डुरम् । क्ली । शीघ्राधिकारि ।
 मण्डुरस्य १२ प. गोमुखस्य १० प्र. । प्रक्षेपाय—पञ्च-
 कोलं देवदाह मसकं विकटु विफला विडङ्गश्च ।
 प्रत्येकं चूर्णं १ प. । मात्रा १ ती. । अनु. तक्रम् । भैष. ।

अग्निमुखरसः । पुं । रसीऽयं शुलरीगोपश-
 मनः । अथ पारदगन्धकी समी पारदाई स्तता-
 मम्, एकत शाकपत्ररसेः (८ म. शुन) चौरिणीर-
 सैश्च दिनैकं मर्दयित्वा लघुपटेन पचेत् । अनुपा.
 यमान्यादिचूर्णसुषोऽदकेन पेयम् । रस. रा. हितौथी-
 ऽपि शुलाधिकारि । अथ च रसरत्नाकरधृतेन प्रायः
 तुल्य एव । अथ बलिः गन्धः । गगनम् अग्ने, अर्कः
 ताम्बे । वेतसाक्षम् अश्ववेतसे । सवरमिति विफ-
 लया सहितम् । सुजगवद्भी पथं । सलिलं च तक्रं
 (वाला) । कनकः सुकूरः । पटुगणः पञ्च । यथा-
 नि । वञ्जी सुही । सुष्टिः चण्डापाटलायां कृद्ही
 वा । र. सा. सं. २८२ योगः । रसरत्नाकरधृते हि-
 तीये । सुस्फुटिका सुष्णीरी । महाराष्ट्री ब्रह्मयष्टिः
 वाभूनशो ।

अग्निमुखलवणम् । क्ली । अग्निमास्थे ।
 अथ—चित्रकमूलं विफला, दन्तीमूलं चित्रमूलं
 कुष्ठम् । एषां प्रत्येकं चूर्णं समं, सर्वसमं सैन्धवं
 एकत्र सुहीचीरैः संभाव्य तत्काष्ठमध्ये दत्त्वा
 पडेनालिय सदावघ्री लिपेत् ॥ भैष. ।

अग्निमुखलौहः । पुं, क्ली । अग्निहृत्तः ।
 चिद्रुग्णालीनां प पत्रम् । वारि द्रोणमितं (२२
 प्र.) पादावष्टिः कायः कर्तव्यः । अथ लौहपात्रे
 १४ प. घृतसुषुम्ण्य तत्र लौहस्य १२ प. दत्त्वा का-
 येन सह पचेत् । घनीभूते अवताये विडङ्गचूर्णम्

१५. त्रिकटुचूर्णस्य प्रत्येकं २५. त्रिफलाचूर्णस्य च ५५. शिलाजतीः १५. मधुनः २४५. शर्करायाः २४५. मिश्रयेत् । रसेन्द्र. चि. । चक्रमते त्रिवृतादीनां प्रत्येकं पलायकं ६४३. जले पक्वा पादशिटः काथी विधेयः । अथ अज्झटा भुष्यामलकी । जटिति पाठे मूलकम् । अथ विडङ्गस्य पलत्रयं व्योषस्य च प्रत्येकं षट् तीलकं कल्कीकृत्य तत्, तथा स्वर्णमाचिकेण मनःशिलया विकृततेन वा जागरितं खौद्रचूर्णं १२५. द्रुतच २४५. तस्मिन् काथे दत्त्वा एकत्र पाच्यम् । घनीभूते शीतले च शर्कराया मधुनश्च शरावचयं मिश्रयेत् । द्रुतेन पेयम् । च. द. अश्व. चि. । अग्निशीर्षं पश्य ।

अग्निमुखी । स्त्री । भग्नातक्याम् । डेना । मे. खचतुक् । रत्ना. । च. मू. ४५. भेदनीये । लाङ्गलिकायां, हेमनाङ्गुलिना । मे. खचतुक् । भा. पू. २५. अने. व. । कच्छटे । कौ. ५७ । रा. नि. व. ४ । भा. पू. ६. व. । गुडूच्याम् ।

अग्निरजाः । पुं । इन्द्रोपकोटे । आंवाङ्गुली । च. व. ४ । An insect of scarlet color.

अग्निरसः । पुं । राजयक्षाणि हितः । अन्यथ अयकासि हितः । तयोः प्रथमः—वज्रहाटकस्तानां भस्मैतं द्वित्रिषट् क्रमात् । त्रिकटुकरसेर्भावं दिनानि तद्विचूर्णयेत् । गुञ्जामात्रं प्रयोक्तव्यं सम्बरे राजयक्षाणि । सुहृन्मूलश्च जम्बीरद्रव्यैः स्यादनुपायकम् । ...खादेत् त्रिनिष्कम्... । ह्रीरकस्य १५. स्वर्णस्य २५. रसस्य २५. गन्धकस्य च ६५. । द्वितीयः—शुद्धमूतं द्विधा गन्धं कुर्यादग्नेन कज्जली । तयोः समं तीक्ष्णचूर्णं मर्दयेत् कतकद्रवैः । द्वियामान्ते कृतं गोलं तावपात्रे विनिःक्षिपेत् । आच्छाद्यै रक्षपत्रेण यामार्द्धेऽप्युष्णता भवेत् । धान्यराशौ न्यसेत् पश्चात् द्वियामान्ते समुदरेत् । संप्रेष गालये । हस्ते सद्यो वारितरं भवेत् । त्रिकटु त्रिकला चैला जातीफलवङ्गकम् । एवाथ परभावानां समं पूर्व्वरसो भवेत् । संचूर्ण्यलोडयेत् खौद्रेर्मध्यं निष्कथं इयम् । अयमग्निरसो नाम्ना अयकासनिर्जननः । इन्द्रशास्त्रिकासूत्रं अङ्गकचतिलैः सह । भक्षयेत् अयकासागो निष्कामात्रं प्रशान्तये । पारदस्य १५. गन्धकस्य २५. । द्वयोः समं तीक्ष्णलोडचूर्णं निष्कलीफस्वरसेन कन्धारसेन वा ग्रहरव्यं संमथ

गोलकङ्कला एरक्षपत्रैराच्छाद्य तावपात्रे निवेष्ट्य च धान्यराशौ ग्रहरव्यं अटरात्रं वा न्यसेत् । अयोः कृत्य गोलितं जलवद्भवेत् । त्रिकटादिचूर्णं मिलितं पूर्व्वचूर्णसमं (नवद्रव्यस्य ६५.) याच्यम् । रस. र. । भावप्रकाशे, कतकद्रवैः = कन्धकाद्रवैः । तथा द्वियामाने = अटराचात् । नवभागीकृतैः । भा. पाठः । **अग्निरुहा ।** स्त्री । मांसरोहिण्याम् । रा. नि. व. १२ ।

अग्निरोहिणी । स्त्री । मांसरोहिण्याम् । मांसमृतांश्चि । वा. उ. १. १५. । तन्नामकच्छुद्रीगविशेषे । सा त्रिदीपजा । पिप्पलीत्येर्नलैः अव्यवतः मांसदारणाः कक्षाप्रदेशेषु येऽग्निप्रदशाः स्फोटा जायन्ते साऽग्निरोहिणीत्युच्यते । “मलेः पिप्पलीत्येः स्फोटा अव्यवतो मांसदारणाः । कक्षाभागेषु जायन्ते येऽन्याभाः साऽग्निरोहिणी । पश्चाद्वाक्मराचावा पवावा इति जीवित”मिति ॥ एतस्य चिकित्सितं वा. उ. ३. २५. मृग्यम् ।

अग्निशीर्षः । पुं । अग्निमुखपरनामकीर्णोऽर्थः रसः । यथा—“त्रिद्विचक्रनिर्गुणोऽहोऽसुखितिकाज्झटाः । प्रत्येकश्रोऽष्टपलिका जलद्रीके विपाचयेत् ॥ पलत्रयं विडङ्गस्य व्योषं कर्पत्रयं प्रयक् । त्रिफलायाः पलं पञ्च शिलाजतुपलं न्यसेत् ॥ दिव्योषधिरुतस्यापि वैकट्यतस्तस्य वा । पलद्वादशकं दीपं ककलीहस्य चूर्णितम् ॥ दृष्टाश्चतुर्विंशतिभिर्मधुशर्करयोरपि । घनीभूते च शीते च दापयेद्वतारिते । एतदग्निमुखं नाम दुर्गमान्तकरः परः ॥सुखितिका सुखीरी । अज्झटा भुष्यामलकी । त्रिवृतादीनां रसेनापि पाकव्यवहारः । काथः पादावशिटः । पाकावतारणकाले प्रवेष्टुं पाथं विडङ्गादीनां चूर्णम् । त्रिफलाया मिलित्वा पञ्चपलानि । शिलाजतु १५. (शिलागुडिकीकरीत्या शोधितम्) । दिव्योषधिः स्वर्णमाचिकमनःशिलैः । वैकट्यती वनपालङ्गः । ककलीहं वज्रपाङ्गादि । तच्च रसायनीकरीत्या गुरुषुपुटनादिना सूक्ष्मचूर्णितम् । दृष्टात् चतुर्विंशतिपलानि मधुशर्करयोरपि प्रत्येकं चतुर्विंशतिः । तप्तपूते खौद्रं दत्त्वा पश्चात् शर्करासहितं काथं दत्त्वा पाकः काथः । अवतारणसमये विडङ्गादिचूर्णप्रवेष्टुम् । शीते पथ्युषिते च मधु दीप्यं । रस. र. अश्व. चि. ।

अग्निवक्त्रः । पुं । भग्नातकह्वरे । डेनागोह ।

अद.व.१। चित्रकसुपे। छिउते ग्रीह। [बीषधी।

अग्निवती। स्त्री। आगिया इति लोकप्रसि-

अग्निवर्षकः (नः)। चि। अन्तुहीपके, मरि-
चादी। आग्नेयद्रव्यमाने। अग्निवृत्तिकर। राज।

अग्निवल्लभः। स्त्री। अठरानलस्य वल्ली।
च.द.चमः-चि।

अग्निवल्लभः। पुं। Resin, सर्जयोनिसाल-
विशेषे। रालि। धुना। छे.च। रा.नि.व. २१२।
मद.व.२। See सर्जः।

अग्निवल्ली। स्त्री। लताविशेषे। र.सा.सं. अ-
भिन्यासज्ज. खण्डनायकरसे।

अग्निवाहः (हुः)। पुं। घूमे। छे.च.४का।

अग्निविकारः। पुं। तन्नामकरीगभेदे। स
चतुर्भेदः। शार्ङ्ग.पू.७अ.। See अग्निः।

अग्निविवर्द्धनः। चि। यमान्यादौ।

अग्निविसर्पः। पुं। See अग्निवीसर्पः।

अग्निवीजम्। स्त्री। सुवर्णे। चिका।

अग्निवीजः। पुं। अग्निमये।

अग्निवीर्यम्। स्त्री। खर्णे। रा. नि. व. ३।

अग्निवीसर्पः। पुं। (Pain from a boil.)

विसर्पभेदे—यव सर्वाङ्गं दीप्ताङ्गाराकीर्णमिव भ-
वति, शरीरे च यं यं देशं प्रति चलति स स देशः
शान्ताङ्गारवदसितो नीलो रक्तो वा भवति।

यथा भटिति अग्निदग्ध इव स्फोटैराचितो भव-
ति। अङ्गव्याघातसंज्ञानाशः निद्रामाशश्च भवति। ल-
क्षणं—वातपित्तज्वररक्तदिसूर्क्षातीसारहृद्भ्रमः।

अस्थिभेदाग्निस्नानतमकारीचक्रेयुतः। करोति स-
र्व्वमङ्गलं दीप्ताङ्गारावकीर्णवत्। यं यं देशं विस-
र्पय विसर्पति भवेत्स सः शान्ताङ्गारासितो नीलो
रक्तो वायु च चौर्यते। अग्निदग्धइव स्फोटैः क्षीघ्र-

गत्याहुतश्च सः। मर्मागुसारी वीसर्पः स्वाहाती-
तिवत्सतः। व्यथिताङ्गं हरेत्संज्ञा निद्राश्च आसमी-
रयेत्। हिवाश्च स गतीऽवस्थामौहशीं लभते न
जा। क्वचिक्स्मारतिपक्षी भूमिशय्यासनादिषु। चे-

ष्टमानसतः क्लिष्टो मनीर्दृश्यमीहवाम्। दुष्पुवीषो-
ऽनुते निद्रां सोऽग्निवीसर्पं लभ्यते॥वा.नि.१३अ.।

अग्निवह्निः। स्त्री। अग्निदीप्ती। कूष्ठाङ्कि।

अग्निशिशुम्। स्त्री। सुवर्णे। रा.नि.व.११।

Safflower (Carthamus tinctorius) कु-
सुम्भपुष्पे। कूड्मकूल। Saffron (Crocus sa-
tivus) कुङ्कुमे। भा.पू.२अ.। मद.व. १।

अग्निशिशुः। पुं। कुङ्कुमवर्णे। कूड्मग्रीह।
रा.नि.व.१२। लाङ्गलिकावर्णे। विषलाङ्गनिग्रा
ग्रीह। रवा। कुसुम्भवर्णे। कूड्म ग्रीह। श.र.।
पूतिकरञ्जे। नाटो। ग्रन्थे। उल ग्रीह। प.सु.।

अग्निशिशुः। स्त्री। (Gloriosa super-
ba). लाङ्गलिकीपक्षी। विषलाङ्गनिग्रा। हिं क-
रिहारी। भा.पू.१अ.यु.व.।

अग्निशेखरम्। स्त्री। पुं। कुङ्कुमे। रा. नि.
व.१२। कुसुम्भपुष्पे। लाङ्गलीवर्णे। विशल्यानाम-
शाकभेदे। [२८अ.।

अग्निष्टोमः। पुं। सीमलताशाम्। सु. चि.

अग्निसंस्कारः। पुं। अग्निदाहकर्मणि।

अग्निसंस्मर्त्ता। स्त्री। पर्यंटीनाम-सुगन्धद्रव्ये।

सा च उत्तरदेशे प्रसिद्धा। भा.पू. १अ.क.व.।

अग्निसन्दीपनः। चि। अग्निवर्धके। कूष्ठा-

वर्द्धक। Increasing appetite.

अग्निसन्दीपनरसः। पुं। अग्निमान्दी रसः।

यथा—पञ्चकीलं अरिचं, पञ्चलवणं, यवचारः,
टङ्गणं, सर्जिचारः, जीरकं, कृष्णजीरकं, मृगानी,
वचा, मधुरिका, ह्रिद्रु, चित्रकं, जाती, कुष्ठं,
जातीकीचः, चिजातकं, तिमिङ्गीलम्बम्, अपा-

मार्गभक्ष, विषं, गन्धकं, पारदः, अभं, लौहं,
रक्तं, लवणं, हरीतकी चक्षुषां प्रत्येकमीकेकी भागः
अम्लवेतसस्य १भ. शंखभक्षनश्च ४भ.। भेष.।

अग्निसन्धवः। पुं। (Wild saffron)

अरण्यकुसुम्भवर्णे। वनकूड्म। रा.नि.व.४। अग्नि-
जारवर्णे। रा.नि.व. ६।

अग्निसहायः। पुं। वनपारावते। शुष्क।

मं हीगला पक्षी। रा.नि.व.१६। वायी।

अग्निसादः। पुं। अग्निमान्दी। मन्नाग्नि।

सा.की.ज्ज.चि.। [चर्मः चि.।

अग्निसाध्यः। चि। अग्निदाहसाधे। च.द.

अग्निसारम्। स्त्री। (A sort of collyri-

um.) रसावने । रा. नि. व. ११ ।

अग्निसारः । स्त्री । कलस्यन्त्राख्यायाम् । रा. नि. व. २ । मन्त्रायाम् ।

अग्निसुन्दरसः । पुं । अजीर्णाधिकारि रसः । यथा—टङ्गं भागमेकञ्च सरिषञ्च विभागिकम् । चार्द्रकञ्च रसेनैव भावना चात्र दीयते ॥ अगु. लव-ङ्गम् । प्रयोगः ।

अग्निसेवनम् । स्त्री । अग्निसेवायाम् । आंशुन णोऽश्रानि । गुणाः—श्रीतिवातलभकफपित्त-र-क्तपित्तकारम् आमाभिष्यन्दपाचनञ्च । मद. १३६. ।

अग्निहानिः । पुं । अग्निहान्ये । रा. नि. १३७. ।

अग्न्या । स्त्री । तित्तिरपक्षिणि । गवि । हला. ।

अग्न्याशयः । पुं । पक्काशये । ग्रीकांशय ।

अग्रम् । स्त्री । पलपरिमाणे । “परिमाणे पलस्य च” । मे. रविर्लं । उच्चादये ।

अग्रकाण्डः । पुं । काण्डाये ।

अग्रजः । पुं । काकविशेषे । भासपक्षिणि ।

अग्रजङ्घा । स्त्री । The fore part of the leg. जहायधामे । डे. च. । [जरा ।

अग्रधान्यम् । स्त्री । धान्यविशेषे । जनांश्र । वी-

अग्रपर्णी । स्त्री । A plant cowhage. गु-कश्मिन्नाम् । आनाकुन्नी । प. सु. See आकगुमा ।

अग्रपाणिः । पुं । हस्तायै ।

अग्रपुष्पः । पुं । वेतसवृक्षे । द्रवतगोष्ठे । प. सु. ।

अग्रमांसम् । स्त्री । The heart. हृदये । उक्तायाम् । हृदयान्तर्गतमांसवृक्षरूपरीगविशेषे । अग्रमांस । सु. शा. ।

अग्रलोचः । पुं । चिञ्चीटकचपे । षेष्टका, षिष्टकाङ्गुल । गुणाः—गुणपाकः, श्रीतलः, अजी-र्णकरञ्च । राज. । [७ ।

अग्रलोहिता । स्त्री । चिञ्चीशायि । रा. नि. व. ।

अग्रबीजः । पुं । बीजग्रहणधामे । यथा कुर-स्यादिः । डे. च. । A viviparous plant as the Gomphroena globosa &c.

अग्रवीहिः । स्त्री । अग्रविकायाम् । नवादि-शान । र. मा. ।

अग्रहायणः । पुं । मार्गशीर्षमासे । अग्रधान-मास । [गीर्णे । म. च. ।

अग्रिमा । स्त्री । लवलीहृदे । ग्रीकांश्र गोष्ठे इति

अग्रुः । स्त्री । अग्रुली । आङ्गुल ।

अग्रया । स्त्री । विफलायाम् ।

अघनम् । स्त्री । दधनि । दहे । हला. ।

अवविषः । पुं । सपे ।

अघोरट्टसिंहरसः । पुं । साम्निपातिकाजरे रसः । See चीरट्टसिंहरसः ।

अङ्कः । पुं । शरीरावयवे । कान । रा. नि. व. १८ । वा. चि. ७७. । चित्रे, रेखायाम् । पापे । दुःखे । मे. कविकम् । [प. सु. ।

अङ्कनः । पुं । अङ्गीटवृक्षे । आँकोङ्ग गोष्ठे ।

अङ्कपादम् । स्त्री । कागैषादवयवविशेषे । वा. सु. १८६. च. ।

अङ्कपाली । स्त्री । धात्र्याम् । धात्री । वेदि-काण्डगन्धद्रव्यविशेषे । “धात्रीवेदिकवीरपि ।” मे. लघतुल्यं । आलिङ्गने । मे. ।

अङ्गुलेख्यः । पुं । चिञ्चीटवृक्षे । षेष्टकाङ्गुल ।

अङ्गुलीयः । पुं । चिञ्चीटकचपे । षेष्टका । See अगलीयः ।

अङ्गुरः । पुं । प्ररोहे । णोऽङ्क । वा. उ. १६७. । जले । रुधिरं । श्रीभि । मुकुले । फले । सर्वत्र मे. रविर्लं । अभिनवीहिदि । मे. ।

अङ्गुशः । पुं । यथी । डाङ्गुश । हला. ।

अङ्गुरः । पुं । अङ्गुरे । डे. च. ४६. का ।

अङ्गीटः(ठः) । पुं । अङ्गीटकवृक्षे । र. मा. । (सु. मि. च. १६) । भा. पू. १७. य. व. ।

अङ्गीटकः । पुं । (Alangium Hexapeta- lum) खनामख्यातवृक्षे । आँकोङ्ग गोष्ठे, धना आँकोङ्ग । हिं टेर । भा. रा. नि. व. ८ । अस्य गु-णाः—कटुः, तीक्ष्णः, क्षिप्तः, उष्णः, तुवरः, लघुः, देचनः, क्षमिश्लामशीकश्लेषविघ्नञ्च । तत्फलगु-णाः—श्रीतलं, स्नादु, श्लेष्मलं, हृदयं, गुरु, बल्यं, विरेचनं, वातपित्ताह्वयशान्जित् । मद. न. १ । विषलूतादिदोषमुत् वातकफहरः शुद्धिञ्च । रा.

नि.व. ६। च.द.च.सा.चि.।

अक्षौठवटकः । पुं । रक्ताविसारी दीप्त-वटकै । यथा—पलमझीठमूलस्य पाठां दार्ढ्यं च तन् स-
नाम् । पिप्पा तण्डुलतीयेन वटकानसस्यितान् ॥
झायाशुष्कांश्च तान् कुर्यात् तेष्वेकं तण्डुलान्मुना ।
पेषयित्वा प्रदद्यात् पानाय ॥ भा.स.ख.।

अक्षौलः । पुं । अक्षौठकवले । अँटकाडुगाँछ ।
रमा. । भा.स.ख.१म.अतिसा.चि.। “अक्षौलमूल-
कल्कः ।” वा.उ.१८८.।

अक्षौलकः । पुं । अक्षौठवले । कौक्त्राण ।
उकड़ा इति च र.सा.सं.।

अक्षौलफलसङ्काशः । पुं । फलविशेषे । ऐण-
छा इति लोके ।

अक्षौलतैलम् । स्त्री । तन्न मक्कफलबीजतैले ।
अँटकाडुबीजेन तैलेन । गुणाः—“अक्षौलतैलं
वातघ्नमभ्यङ्गान्त्यगुणपङ्कं । कफनाशकं भीतं पू-
र्यवेद्यैर्महर्षिभिः ॥” वै.नि.च.।

अक्षौलः । पुं । देवदारुणि । रा.नि.व.२३। वा.
उ.१८८.। [मद.व.१।

अक्षौलकः । पुं । अक्षौठवले । अँटकाडुगाँछ ।

अक्षौलसारः । पुं । मालवप्रसिद्ध-स्वावरविष-
प्रभेदे । A kind of poison. छे.व.४का.।

अक्षम् । स्त्री । बीले । सूक्ष्मं बोले । रा.नि.व.
६ । शरीरे । शरीरावयवे । रा.नि.व.१८ । उपस-
र्जनभूते । छे.च.नानार्थः । [वा.नि.१३५।

अक्षगौरवम् । स्त्री । शरीरगुरुत्वे । गीं भार ।

अक्षग्रहः । पुं । अक्षवेदनायाम् । गीं वाथा ।
वा.नि.१६५.।

अक्षग्लानिः । स्त्री । Langour, देहजाये ।
शरीरेन जड़ता । वा.चि.२२५.।

अक्षघातः । पुं । अक्षघाते । गीं ट्यलांशी ।
Bodily pain.

अक्षचयः । पुं । गुदहवणयोर्मध्यभागे । वै.नि.च.।

अक्षचेष्टा । स्त्री । अक्षचालने । अक्षचालना ।
वा.नि.१५५.।

अक्षजम् । स्त्री । रक्ते । मले । नि.जचिकं ।

अक्षजः । पुं । केशे । रोमे । मांसधातौ । मदे । वि.।

अक्षज्वरः । पुं । राजयक्षणि । यक्षां रोगे ।

अक्षतापः । पुं । शरीरोष्णतायाम् । गीं ट्येर
ताप ।

अक्षदरणम् । स्त्री । पित्तजन्यपीडायाम् ।

अक्षदाहः । पुं । गात्रदाहे । गीं ज्ञांता ।

अक्षना । स्त्री । नाथी । नि.नचिकं । प्रियङ्गी । भा.।

अक्षनाप्रियः । पुं । अक्षकतरी । र.मा. ।
हुमीयले । उलट् कश्चन । प.सु.।

अक्षनाप्रिया । स्त्री । प्रियङ्गुनामगन्धद्रव्ये ।
भा.पू.० म.क.व.।

अक्षपाकता । स्त्री । पित्तजन्यरोगे । गीं का
कौंड़ार श्वारं गींज वेदना ।

अक्षपीडा । स्त्री । वायुजन्यरोगे । गीं वाथा ।

अक्षपूजितः । पुं । अक्षतरं । मद. व. १२ ।

अक्षप्रसारणम् । स्त्री । कायविसारी । गीं
हात मेमनान । वा.नि.४५.।

अक्षबली । स्त्री । विबली । वड़ ।

अक्षभङ्गः । पुं । शरीरस्य भङ्गे । गीं भांठा ।
वा.उ.२५.। गुदहवणयोर्मध्यभागे । रोमे । वायुरोगे ।

अक्षभेदः । पुं । वायुरोगे । वायूश्च । अज्ज ।

अक्षमर्हः । पुं । गात्रवेदनायाम् । वा.सु.४५.।

अक्षमर्हनम् । स्त्री । गात्रपीडने । गीं कूटने ।

अक्षमेजयत्वम् । स्त्री । अक्षकम्पने । गीं कौंपा ।

अक्षरक्तः । पुं । कम्पिलके । कम्पला उँड़ि ।
अम. । [मादि । गींज्ज्रजन जव्य ।

अक्षरागः । पुं । अक्षलिपनद्रव्ये । यथा—कुंक-

अक्षरुहम् । स्त्री । रोम्णि । लोश ।

अक्षरुहा । स्त्री । लोकि । केशे । हुल ।

अक्षलाघवम् । स्त्री । कायलघुत्वे । गीं हां-
कि । वा.उ.१६५.।

अक्षलीपः । पुं । चन्दनादिद्रव्ये ।

अक्षलोषः । पुं । Ginger (Amomum
zuziber), आद्रेके । भांता । चिचौटकद्रव्ये ।

अक्षरः । पुं । शुक्लफले । सुकण्ठ । अ. च. ।

अक्षरस्त्रीत्या । स्त्री । वितथमानामाद्युपशान् ।

अक्षरविकृतिः । पुं । Apoplexy. अपकार-
रोगे । रा. नि. व. २० । [वि. भा.]

अक्षरविभक्तः । पुं । कायशैथिल्यरूपवायुवरी-

अक्षरविषयः । पुं । अक्षरहारे । अक्षरचालने । वा.
उ. २७. ।

अक्षरशूलम् । स्त्री । गात्रतोदे । गी. भू. न. ।

अक्षरशोधः । पुं । कायशोफे । गी. उ. कानां ।

अक्षरशोधः । पुं । वायुवरीये । [वा. उ. ३७.]

अक्षरशोधणम् । स्त्री । अक्षरस्य शुक्लतायाम् ।

अक्षरसङ्गम् । स्त्री । मेथुने । [१२ अ.]

अक्षरसदनम् । स्त्री । शरीरावसादे । वा. नि.

अक्षरसादः । पुं । अवसादे । हारा ।

अक्षरसुन्दरः । पुं । ददुप्रवृत्ते । दासमर्दन । अम. ।

अक्षरसुप्तिः । स्त्री । कायस्यशान्तितायाम् । शरी-
रस्वाप्ते । गी. उ. र. असाङ्गता । [रत्ना.]

अक्षरसेनः । पुं । अगस्त्यदुमे । वा. क. गी. उ. ।

अक्षरहर्षः । पुं । रोमाञ्चे । वा. नि. १ अ. ।

अक्षरहारः । पुं । अक्षरचालने ।

अक्षरहीनः । वि. विकलाङ्गे, काष्ठादी ।

अक्षरः । पुं । निर्धूमाद्रिपिण्डे । आक्षर ।
“वृहत् काष्ठसम्भूतीऽक्षरः ।” वा. सू. ६ अ. अर-
णः । अक्षरपूरणपात्रे । हेमा. । कुक्षकवृत्ते ।
बौ. टि. वि. शेष. । शीतवर्णं अन्नान् वृक्ष. । रत्ना. ।

अक्षररक्तः । पुं । Yellow or white am-
aranth. कुक्षक. बौ. टि. वृत्ति. । अक्षर ।
आक्षर । म. कचतुक्. । भृङ्गराजि. । जीयराज. ।
रा. नि. व. ४ । भा. पू. १ अ. गु. व. ।

अक्षरकतैलम् । स्त्री । खनामख्यातविषमज्ज-
रतैलविशेषे । यथा—सूत्रा लाक्षाहरिदे हे म-
ञ्जिष्ठा सैन्धवाक्षी । वृहती सैन्धवं कुष्ठं बला मां-
सी शतावरी । आरण्यालादकेनैव तैलप्रस्थं विपाच-
येत् । तैलमक्षररक्तं नाम सर्वज्वरविमोक्षणम् ॥
इति रस. र. । आकमक्षरः—विलतैलं / ४ अ. सू-

त्रादि / १ अ. । काञ्चिच्च १६ अ. । प्रघर्षणं काञ्चिकेन
पक्ता पश्चात् कल्पद्रव्यं पक्ता समापयेत् । अ. उ. ।
इन्द्रवाक्षी=शोभां भर्त्तायुन । अन्तर् प्रचक्षीये
हितम् । सूक्तितिलतैलं ४ अ. ववरी=वावृदे-
जुलमी १२ अ. अ. वारि ६४ अ. प्रादशिटकायिन वर्ष-
यादीनां १ अ. कल्केन समं पाच्यम् । अ. उ. प्रचक्षी.
वि. । प्रीटिका=मषिका । [नि. व. १२.]

अक्षरारकमणिः । पुं । Coral. प्रबाले । रा.

अक्षरारकटी । स्त्री । रीटिकायाम् । रुटो ।
अगाकडो रीटी लिटी इति हिन्दी । यथा—अक्ष-
रगोष्मचूर्णम् साधु गाढं विमर्शयेत् । विधाय बट-
काकारं निर्धूमेऽप्री शनैः पचेत् ॥ अक्षरारकटी
सोषा वृद्धी युक्ता लघुः । दीपनी कफकृद्व्या-
धीनसंघासकासजित् ॥ वैद्य. नि. भा. ।

अक्षरारकुष्ठका । स्त्री । हितावल्याम् ।

अक्षरारधूपः । पुं । अक्षरारं यो धूपः हिन्दा-
दिना प्रसिद्धः । वा. चि. ८ अ. ।

अक्षरारपरिपाचितम् । स्त्री । (Roasted
food.) शूलादिपक्कासि । वि. अक्षरारपक्के ।

अक्षरारपर्णी । स्त्री । भाग्यां वांगणशो. रा. सं. ।

अक्षरार(क)पुष्पः । पुं । (Ingua.) जीवपुत्र-
दुमे । हेज्जूती । जियापुता इति लोके । अ. र. ।

अक्षरारपूरिका । स्त्री । रीटके । रुटो ।

अक्षरारमञ्जरी } स्त्री A species of Bon-
duca or Bonducella.
अक्षरारमञ्जी } करञ्जविशेषे । अ. र. । मन्हा-
करञ्जे । उद्धर करञ्ज. । रा. नि. व. ६ ।

अक्षरारमणिः । पुं । प्रबाले ।

अक्षरारवर्णी । स्त्री । भाग्याम् । वांगणशो. ।

अक्षरारवल्ली । स्त्री । (Ovieda vertical-
lata.) करञ्जविशेषे । नाटिकरञ्ज इति भाषा ।

अक्षरारवल्ली । स्त्री । मन्हाकरञ्ज, रक्तकरञ्ज च ।
भाग्याम् । वा. सू. १५ अ. । सुरसादि । भा. पू. १ अ. ।
गुञ्जायाम् । कूँड. । भा. पू. चने. व. । कटुकरञ्ज ।
करञ्जवृक्षायाम् । रक्तगुञ्जायाम् । भा. पू. १ अ. गु. व. ।
अक्षरारवृक्षः । पुं । इज्जुदीव्ये । भा. पू. १ अ.
वटा. । रत्ना. । पूतश्रया इति च ।

अक्षरारवेणुः । पुं । रक्तवर्णवंशविशेषे ।

अङ्गारशकटी । स्त्री । चुल्लाम् । छेला ।

अङ्गारा । स्त्री । हितावल्याम् । इन्दुदीर्घचे ।
प.सु. । जिज्ञाश्रुता ।

अङ्गारिका । स्त्री । The stalk of the
sugarcane. इन्दुकास्त्रे । आरुगच्छि । (Butea
frondosa.) किंशुककौरके । अनामकनि । मे.
कचतुक् ।

अङ्गारितम् । स्त्री । The early blossom
of किंशुक । पलाशकलिकौडिनी । हारा ।

अङ्गारिता । स्त्री । लतामाने । चुल्लाम् । मे.
तचतुक् ।

अङ्गिरः । पुं । तित्तिरपचिणि ।

अङ्गुणः । पुं । गालांकी । वेणुन । श.र. ।

अङ्गुरिः(री) । स्त्री । अङ्गुल्यां । पाणिपादाङ्गु-
ल्याम् । हात पांश्वर आङ्गुल । अ.टी. ।

अङ्गुलः । पुं, स्त्री । The thumb. करपा-
अङ्गुलिः । दशास्त्रायां । आङ्गुल । गजकर्णिका-
हचे । शक्तिङ्गुल । करिग्रन्थायभागे । छ.च. ।
हङ्गाङ्गुले । उ. । रा.नि.व.१८ । अथाङ्गुलप्रदेशिन्यौ
मध्यमानामिका तथा । कनिष्ठा चेति पञ्च स्तुः
क्रमेणाङ्गुलयः अतः ॥ रा.नि.व.१८ ।

अङ्गुलिकाण्टकः । पुं । नखे ।

अङ्गुलिचक्षणम् । स्त्री । तन्नामकयले । आ-
ङ्गु । वा.सु.२५अ. ।

अङ्गुलिपञ्चकम् । स्त्री । कराङ्गुलिपञ्चकं—
यथा, अङ्गुलतर्जनीमध्यमानामिकाकनिष्ठम् ।

अङ्गुलिपर्च्य । स्त्री । अङ्गुलिययी ।

अङ्गुलिफला । स्त्री । चेतनिष्पावे । रा.नि. ।

अङ्गुलिमानम् । स्त्री । अङ्गुल्या योजनपर्यन्त-
माने । ८ यवैः = १ अङ्गुलिः । २४ अङ्गुलिभिः ~ १
हस्तः । ४ हस्तैः = १ दण्डः । २००० दण्डैः = १
क्रौञ्चः । ४ क्रौञ्चैः = १ योजनम् । इति । का. ।

अङ्गुलिमोटनम् । अङ्गुलिमर्दनजशब्दे । नि-

अङ्गुलिसंज्ञा । स्त्री । यवाग्वां । रांठे । [१८ ।

अङ्गुलिसम्भूतः । पुं । नखे । नथ । रा.नि.व.

अङ्गुली । स्त्री । गजकर्णिकायाम् । मे.लचिकं ।

अङ्गुषः । पुं । नकुले । नेडेन । वाचे । तीर

अङ्गुष्ठः । पुं । हङ्गाङ्गुली । वृद्धे । आङ्गुल । २
नि.व.१८अ. । [श्यालकी

अङ्गुलजी । स्त्री । अङ्गुलजीरोगे । See १

अङ्गुिः । पुं । द्रुममूले । रा.नि.व.२ । अम.
पादे । रा.नि.व.१८ ।

अङ्गुिग्रन्थिकम् । स्त्री । पिपपलीमूले ।

अङ्गुिजिह्विकः । पुं । दमनकहचे ।

अङ्गुिनामकः(नामन्) । पुं । दमनकहचे
हचमूले । रा.नि.व.२ । अम. ।

अङ्गुिपः । पुं । हचे । रा.नि.व.२ । हला. ।

अङ्गुिपर्णिका } स्त्री । दृष्टिपर्ण्याम् । छात्र
अङ्गुिपर्णी } निशा । भा.पू.१.ग.व. ।

अङ्गुिवला । स्त्री । दृष्टिपर्ण्याम् ।

अङ्गुिवज्जिः(का) } स्त्री । दृष्टिपर्ण्याम् । छा-
अङ्गुिवल्ली } कूलिना । अ.टी.र. ।

अङ्गुिषः । पुं । तन्नामकतालुरोगे । See अङ्गुिषः

अङ्गुिसन्धिः । पुं । पादगुल्फे । छि.च. ।

अङ्गुिस्तन्धः । पुं । गुल्फे । पांश्वर गौड़ानि ।

अङ्गुिरः । पुं । पादगुल्फे ।

अचरणा । स्त्री । योनिना विशेषे, यत्र
योनिः प्रथममेव मेषुनाहिरता बीजं न गृह्णाति ।
एवमतिचरणापि योनिरतिमेषुनात् न बीजं
गृह्णाति । मेषुनात् पूर्वमेव रजोनिःसारणात् अ-
चरणातिचरणयोः बोध्यं नावस्थितं भवतीति के-
चित् । लक्षणम्--मेषुनेऽचरणा पूर्वं पुरुषादति-
रिच्यते । बहुश्रयातिचरणा तयोर्बीजं न विन्दति ।
मा.नि. ।

अचललिट् । पुं । कीकिले । श.च. ।

अचिकित्थः । चि । चिकित्सितुमशक्ये ।

अचिकुरः । पुं । खालिले । ठेक् ।

अचिन्त्यजः । पुं । पारदे । रा.नि.व. ११ ।

अचिन्त्यशक्तिरसः । पुं । रसोऽयं नवज्वरे
व्यवस्थेयः । अस मात्रा रक्तिवयम् । अचातुपर्यन्तः

आन्ध्रपिप्पलीकायः । रसोऽयं बद्धसुषायां बालुका-
यन्त्रेण लघुपुटे पाच्यः । अथ पारदादिस्वर्णपर्य-
न्तानामेकैकी भागः, लौहसार्द्धो भागः, लौहाहं
वैकान्तं । द्रव्यसमुदायं भस्मराजं रसेन संमर्द्य पर्य-
टीवत् पचेत् । ततो भावनाद्रव्याणां प्रत्येकं भाव-
नाचितयं दत्त्वा पचेत् । रसः गन्धकः प्र. १ मा.
कज्जली कार्थी । अथ भस्मराज-केशराज-निर्गुल्ली
(निर्मिली), मण्डूकी (थुलकुडि), ग्रीष्मसुन्दरकः
(गिरी), अपराजितामूलं, शालिशः, कालमारिषः
(कौटानटे), मूर्ध्नि वर्ततेति द्रव्याणि । एषां प्र. रस
४ मा. तेन मिश्रयित्वा पश्चात् स्वर्णमालिकं १ मा.
मरिचचूर्णं १ मा. दत्त्वा च सुद्धामा वटी कार्थी ।
भैष. ज्व. चि. ।

अचिन्त्यामा । पुं । परमात्मनि ।

अचिरपल्लवः । पुं । सप्तपर्णवृक्षे । प. सु. ।

अचेतनः । त्रि. जङ्घे । सेन्द्रियं चेतनद्रव्यं नि-
रिन्द्रियमचेतनम् । च. ।

अचेतन्यः । त्रि. चैतन्यरहिते । [कम् ।

अच्छः । पुं । गुन्दे । भल्लूके । स्फटिके । म. कृ. वि.

अच्छभल्लूकः । पुं । भल्लूके । डालूक ।
रा. नि. व. १६ । रत्ना. ।

अच्छर्दिका । स्त्री । बाली । रा. नि. व. १० ।

अच्छलाः । पुं । तिलकल्के ।

अच्छिन्नपत्रः । पुं । श्राखीटवृक्षे । शें. उ. डा.
गो. हि. युक्तपत्रवृक्षमात्रे ।

अच्छुकाः । पुं । तन्नामकरज्जनपुष्पवृक्षे । आ. टि.
कू. न. र. गो. हि. त. नि. श. वृ. चि. । [उदुम्बरवृक्षे ।

अश्रुतावासः । पुं । अश्रुतवृक्षे । रा. नि. व. ११ ।

अजः । पुं । कर्णे । भा. पू. । स्वर्णमालिके । इ.
च. । तन्नामकौषधिविशेषे, अजशङ्खीतिख्याते । अ-
जनामकौषधिरजशङ्खीति विज्ञायते । च. चि. १ च. ।

अजकार्थः । पुं । ह्यजकार्थवत्पत्रशालतद्वि-

अजकार्थकः । शेषे । अजन इति र. मा. । बाल-
सर्ज इति रत्ना. । पीतशाल इति च नाचा प्रसिद्धे ।
आंगना, पित्रोर्भाज । हिं चासन् । गुणाः — क-
टुतिक्तकषायः उष्णवीर्यः कफपाण्डुकर्शरीरप्रसिद्ध-
कृष्णविषघ्नप्रघ्न । भा. पू. १ भा. वटा. व. । सर्जवृक्षे ।

रा. नि. व. ६ । महासर्जतरी शालभेद एव । सु. वृ.
च. १८, ५ गणः उ. ।

अजका । स्त्री । अजागलकने । ह्यजगुरीवे ।
तन्नामककृष्णगतशोषितजनेचरीगविशेषे । आता-
मपिच्छिलासखदातामपिटिकातिरक्त् । अजाविट्-
सहशीकायकाश्चां वन्यांस्त्रजाजका । वा. उ. १० च. ।

अजकाजातम् । स्त्री । नेचतारकगतरीगविशि-
षे । तच्छात्र व्यधा, रक्तता, पूयसावश्च नेचयोर्भव-
ति । लक्षणं — अजागुरीवप्रतिमो रुजावान् सली-
हितो लोहितपिच्छिलाक्षः । विशदश्च कृष्णं प्रचयी-
ऽभ्युपैति तज्जाजकाजातमिति व्यवस्थेत् ॥ मा. नि. ।

अजकेशी । स्त्री । मौलीवृक्षे । वै. नि. च. ।

अजगन्धा । स्त्री । वनयमान्याम् । लेचयमा-
अजगन्धिका । स्त्री । अम. रत्ना. । वनयमानौ ।

(Ocimum gratissimum.) गुणाः — कटुः
तीक्ष्णः रुचा हृद्या अग्निवर्धनी हृष्टिकासकरी लघुः
शुक्रवातकफघ्नी च । म. द. व. १ । वनतुलस्यां । वन-
जुगमी । हिं ववरी, ववह । तिलीणि । म. द. । मं
रानतुलस, तिलवण । रा. नि. व. ४ । गुणाः — लघुः
रुचा हृद्या वातकफघ्नी च । म. द. व. १ । वनयमा-
न्यां । च. द. वि. ज्व. । “नीलिनीमजगन्धाच ।” फी-
फान्दी, वनयमानौति । च. सु. ४ च. च. सु. २ शिरी.
वि. । वा. चि. १५ च. । उ. २२ च. ।

अजगन्धिनी । स्त्री । मेषशृङ्गाम् । गोंडुल
नि. उ. । र. मा. ।

अजगरः । पुं । (Boa constrictor.) सर्प-
विशेषे । म. द. १२ । १०६ । विलिख्यसर्गविशेषे । अय-
मर्शसि हितः । सु. सु. ४६ च. ।

अजगजिका । स्त्री । ववरीवृक्षे । दां. ह्. डू-
अजगल्ली । स्त्री । भा. पू. १ भ. पु. । सुद-
रीगान्तगतबालरीगविशेषे । स च कफवातजन्वी
भवतीति । वा. उ. ११ च. । लिम्बाः खवर्णाः व-
धिता नीरुजा मुद्गसन्निभाः । पिटिकाः कफवाता-
भ्यां बालानामजगजिका ॥ मा. नि. सुदरी. ।

अजघोषः । पुं । यथोदशविधसन्निपातज्वरा-
न्वतमसन्निपातज्वरे । लक्षणं — हृगलकसमानगन्धः
स्त्वन्मूत्रजावन्निरुद्धगलरन्ध्रः । अजघोषसन्निपाता-
दातात्वाच्चः पुमान् भवति ॥ भा. न. १ भ. ।

अजटा । स्त्री (Flacourtia cataphracta)

भूयामलक्याम् । ऊँ हे आम् । रसे.चि.अश्वः-
अप्रिसुख-लौहे ।

अजड़ा । स्त्री । भूयामलक्याम् । कपिकक्षी ।
आलाकुण्ठी, गुग्गुलु । भा.पू.१७.ग.१. कुमरिच ।
लङ्काग्रिष्ठ । अचि. ।

अजड़ाफलम् । स्त्री । शकशिखीफल । आला-
कुण्ठी फल । च.चि.१७. हृष्यलौहे ।

अजय्या । स्त्री । A plant, (Yellow jas-
min.) खर्चगुहिकायाम् । छागसमूहे ।

अजदण्डी । ब्रह्मदण्डीवृत्ते ।

अजनामकम् । स्त्री । माचिके । द्वि.च. ।

अजन्तजग्धः । चि । अजीटमचित्ते । च.द.
च.सा.चि.कुटजपुटपाके । [भा.पू.१७.फ.व. ।

अजप्रिया । स्त्री । वदरीवृत्ते । कुल ग्रीष् ।

अजबला । स्त्री । कण्ठतुल्यस्याम् । कालकुनगी ।

अजभक्षः । पुं । वर्बरीवृत्ते । वायू, वायव ।
रा.नि. । (वा) चन्द्रदुरालभायां । रा.नि.व.४ ।

अजमलः । पुं । गोधूमे । गम् । प.सु. ।

अजमांसम् । स्त्री । छागमांस । See छागमां-
सम् । वा.सु.६.च. ।

अजमोदः । पुं । दीप्यके । वा.सु.१५.च. वत्स-
कादिव । “कटुङ्गफलाजमोदः ।”

अजमोदाख्या । स्त्री । वनयमान्यां । चेतय-
मान्यां । रत्ना । ब्रह्मवक्त्रादिवृत्ते । यमान्यां । रा.नि. ।

अजमोदा(दिका) । स्त्री । (Pimpinella

Involucrata, Ligusticum ajwaen ;
Syn. Apium involucratum.) खनाम-

ख्यातपण्डित्ये । त्राकुनौ । द्वि. अजमद । अज-

मोदा इति मङ्गराष्ट्रकर्णोदयोः प्रसिद्धा । तं वामं ।

गुणाः—कटुवृणा कला ककशातघ्नी कष्या गुला-

भानारीचकजठरनाशिनी च । रा.नि.व.६ । कटुः

तीक्ष्णा दीपनी वातकफघ्नी उष्णा विदाहिनी हृद्या

हृष्या बद्धमला लघुः नेत्ररोगक्षमिच्छर्दिहृक्कावलि-

कलापहा च । मद.व.२ । कटुः, तीक्ष्णा, आधेया,

वातकफघ्नी, उष्णा, विदाहिनी, शकवर्धनी, बल्या,

लघुः, नेत्ररोगक्षमिच्छर्दिहृक्कावलिगुलघ्नी च । भा.

पू.१७.इ.व. । सि.धी.अप्रिसाम्य-चि. । “चिकटुक-

मजमोदा ।” यज्ञ-चि.एलादिमन्त्रे । तथा ग्रहणी

चि.चिचक-गुडे । च.सु.४.च.४५.दश । वनयमान्यां ।

यमान्याम् । सु.सु.१८.च.पि.व. । उ. । च.संयहणी-

चि. चिचकायगुहिकायां । मङ्गावटपलकघृते ।

ग्रहणी-कल्याणगुडे ।

अजमोदाद्यवटकः । पुं । आमवाते हितः ।

अत्र यमान्यादिवृत्ते प्रत्येकं १ पलं, शुण्ठ्याः १०

पलानि, ब्रह्मदारकस्य १० पलानि, हरीतकाः ५

पलानि, सर्वचूर्णसमं गुडं दत्त्वा एकच विमिश्र-

येत् । च.द.भा.वा.चि. ।

अजभः । पुं । भेके । श.र. ।

अजया । स्त्री । विजयायाम् । भङ्गा सिद्धिरिति

भाषा । रा.नि. । [रहिते ।

अजरम् । स्त्री । खर्णे । रा.नि.व.११ । चि. । जरा-

अजरकम् । स्त्री । अजीर्णे । सि.धी.कास-चि.

हृन्दः । च.द.पाण्डुचि.योगराजे ।

अजरा । स्त्री । गृहणीधिकायां । टिक्टिकि ।

जीर्णफलीतायां । ब्रह्मदारके । रा.नि.व.७ । गृ-

हकन्यायां । घृठकुम्भो । रा.नि.व.५ । आत्मगुप्ता-

याम् । आलाकुण्ठी । भा.पू.१७.ग.व. ।

अजलम्बनम् । स्त्री । यासुनखीतोद्भवे । श.

च. । Antimony.

अजलोमा(मी) । पुं । शकशिख्याम् । आला-

कुण्ठी । रत्ना । Cowach. See च.गुप्ता ।

महोषधिविशेषे । See ओषधिः ।

अजवल्ली । स्त्री । मेषश्याम् । मेड़ानिष्ठ ।

अजमृङ्गिका } स्त्री । A plant, describ-

अजमृङ्गी } ed as a milky and

thorny plant with a

front crooked figure like a ram's

horn. भा.पू.१७.ग.व.१७२ । मेड़ानिष्ठे,

गोडुननिष्ठे, छागलदेवते इति वङ्गभाषा । ति-

क्तश्याकगण्णीय-खनामख्यातवृत्ते । मं मेषस्य । कं

उरियमर । रा.नि.व.६ । छागलविषाणिका उत्त-

सारणी संश्लेकेति । सु.सु.१८.च. । गुणाः—कटुः

तिक्ता कफार्थः गुलमीघघ्नी चक्षुष्या श्वाश्वद्दोग-

विषकासकुष्ठघ्नी च । एतत्फलं तिक्तं कटुं कफ-

वातघ्नं जठराग्निदीप्तकृत् इत्येव खर्चस्य परसं च-

कारकम् । रा.नि.व.६ । वातला पाके कष्या पिब-

प्रथमेनेनयश्वरी । म.द.व.१ । भा.पू.१३.गु.व. ।
कर्कटप्रक्षे, स च पुनजीवसदृशसारविशेषः । सु.पु.
३७ उ. । भा.४३.रेवतीयहृदि. । शेषप्रक्षी, कर्कट-
प्रक्षी वा । सु.पु.२८५.वल्लीपक्षके । वा.चि.८५ ।
“अजप्रक्षी जटाकल्कम् ।” भा.पू.१३.पने.व. ।

अजश्रीः । स्त्री । फटिकारिकायाम् । भा.नि. ।

अजहा । स्त्री । (Corpopogon pruriens.)
यकप्रिन्ध्याम् । आनाकुनी । च.टी. ।

अजक्षीरम् । स्त्री । हागदुग्धे । वा.उ.१६५. ।
See हागदुग्धम् ।

अजक्षीरनाथः । पुं । आखीठरुचे । श्री.७५ ।
गीह । रा.नि.व.६ ।

अजा । स्त्री । हाग्याम् । तन्नामकमहीषविधि-
श्रेयि । सु.चि.१०५. । See शीषधिः ।

अजागरः । पुं । A plant (Eclipta or
verbesina prostrata.) भृङ्गराजवृक्षे । भि-
मराज् । श.र. । महासर्पे ।

अजाष्टतम् । स्त्री । हागीष्टने । गुणाः—अजा-
ष्टतश्च चतुर्थं दीपनं वल्लवईनं । हृष्यं पाके कटु
मीक्तं कासश्वासचयापहम् । कफाश्रांराजयक्षाणां
नाशनं परमं मतम् ॥ वै.निच. । [व.६ ।

अजाजिकः(का) । पुं । पीतजीरके । रा.नि.

अजाजी(जि) । स्त्री । (Cuminum cymi-
num.) Cumiu seed. जीरके । कालाजी. ॥
हिं जीरा, कालाजीरा । खूलजीरके । दड़जीरे ।
रा.नि.व.६ । च.द.संयहणी-चि.वहवुके । काकीदु-
म्बरिकायाम् । यक्षडूत्र । श्वेतजीरके । भा.पू.
१३.ह.व. । च.द.संयहणी-चि.आयामकाक्षिके । र.
सा.सं.माषिकरसे । कृष्णजीरके । सि.यी.दिवा-
राचिज्वरे इन्द्रः । “अजाजी गुडंयुक्ता विषमज्वर-
मर्षयन्ती ।”

अजातकम् । स्त्री । हागीतकी । गुणाः—अजा-
तकं लघु तिग्धं दाहगुणांशनाशनं । विदीषश्रीष-
यहणीपाक्षुरोगहरं परम् ॥ वै.निच. ।

अजातदन्तः । चि । नासवट्कातीतेऽपि धस
शिशोर्दन्तीदृशो न भवति ।

अजादनी । स्त्री । A small species of

prickly night-shade. चन्द्रप्रासमायाम् ।
रा.नि.व.४ ।

अजादुग्धम् । स्त्री । हागदुग्धे ।

अजानयः । पुं । A horse of good
अजानियः । breed. उत्तमाने । जयदत्तः ।

अजान्दी । स्त्री । A potherb (Convol-
vulus argenteus.) नीलपुत्रायाम् । नील-
वर्णा, छागनटवृन्दे । रत्ना. । गुणाः—कटु-
रसा, कासघ्नी, बीजदा, गर्भजननी च । रा.नि.व.
३ । वृद्धदारके । रा.नि.व.११ ।

अजापकम् । स्त्री । पक्ववृक्षविशेषे ।

अजापक्षकम् । स्त्री । यक्षुरोगे हृतम् । काय-
ष्टतं ४३.हागविहारसः ४३.हागीदुग्धं ४३.हागदधि
४३.हागसूत्रं ४३.प्रक्षेपः यवचारः ८ पलं यथा-
विधि पाच्यम् । च.द.यक्ष-चि. । शेष. ।

अजापयः । स्त्री । हागदुग्धे । वा.उ.११५. ।

अजाप्रिया । स्त्री । वदरीवृक्षे । भा.फ.व. ।

अजामांसम् । स्त्री । हागमांसि । गुणाः—लघु
तिग्धं किञ्चिच्छीतं रुचिप्रदं मधुरं पुष्टिक्तं वल्लं
वातपित्तघ्नम् । वै.निच. ।

अजामूत्रम् । स्त्री । हागीमूत्रे । गुणाः—कटु
उष्णं रुचं नाडीविघ्नं स्त्रीहीदरकफश्लेष्मगुणशोफ-
हरं लघु च । रा.नि.व.१५ । वा.उ.२४५. ।

अजामेदः । स्त्री । हागवसायाम् । वा.चि.१५. ।

अजाविट् । स्त्री । हागविठायाम् । वा.उ.१०५.

अजाह्वा । स्त्री । आत्मगुतायाम् । आनाकुनी ।
च.टी.भ. । See अजहा ।

अजाक्षी । स्त्री । काकीदुम्बरिकायाम् । काक्-
डूत्र । मं काला उन्मर । रा.नि.व.११ ।

अजाक्षीरम् । स्त्री । हागीदुग्धे ।

अजिततैलम् । स्त्री । नेत्ररोगे हितं तैलम् ।
तिलतैलं चर्षशरावकं मतानरे शरावकम् । आम-
लकीरसः ४३. दुग्धं ४३ । कल्कायं यष्टिमधु प-
लमितम् । च.द.नेत्ररोग-चि. । अकल्कीऽपि भवेत्
खेदः यः साध्यः कैवल्ये द्रवे । खेदपाकविधौ यच्च
प्रमाणं नेरितं कञ्चित् । खेदस्य कुडवं तच्च पर्ण-
कल्कपलेन तु ॥ इति प.म. ।

अजिनम् । स्त्री । मृगवर्णवि । अम ।

अजिनपत्रा । स्त्री । A bat, चर्मचट्याम् । वाङ्मू, टाम्ठिकी इति च लोके । [रा.नि.व.१६]

अजिनपत्रिका । स्त्री । चर्मचट्याम् । वाङ्मू, टाम्ठिकी । ऐ.च. । पेचके । [रा.नि.व.१६]

अजिनपत्री । स्त्री । जनुकायाम् । टाम्ठिकी ।

अजिनयोनिः । पुं । An antelope, हरि-
चे । प.सु. । [नी. । सर्व्वच मे.रचितम् ।

अजिरः । पुं, स्त्री । दर्दरे । वाते । विषये । त

अजिह्वः । पुं । भेके । त्रिका ।

अजीगर्तः । पुं । खर्पे ।

अजीर्णम् । स्त्री । अपाकरीगविशेषे । आमं विदग्धञ्च यत्तदजीर्णम् । भा.म.ख.१भ.अ.सा. । तत्रालम्ब्यपानविषमभोजन वेगविधारण दिवानिद्रा-
रात्रिजागरणादिभिः कारयैरुपपद्यते । उत्पन्ने चाजी-
र्णरीगे यथासमयं देहानुरूपमपि लघु भोजनं न
परिपाकयति । आदौ तत्रिविधम्, आम-विदग्ध-
विष्टम्बाजीर्णभेदेन । तथाभ्रजरसशेषाहाररसज-
दिनपाकिज्वरेदचयमपि कल्पितम् । तेषु कफको-
पादामाजीर्णं, पित्तकोपादिदम्बाजीर्णं, वायुको-
पाद्य विष्टम्बाजीर्णं भवति । रसशेषतया रसशेषा-
जीर्णम् । माधवः । वा.नि.१२अ. । “गीमांसभज-
नी मन्दजठराग्निर्वैभ्ररः । प्राजापत्यं चरैरङ्गकम-
तिह्वं तथैव च ॥” इत्यादि कर्मविपाकः । See
अग्रिमाम् ।

अजीर्णकण्टकरसः । पुं । रसीयं अजीर्णं
प्रयोज्यः । र.स.र. । र.सा.सं. । सा.कौ. । भा. ।
भैव. । प्रयोज्या ।

अजीर्णजरणः । पुं । कर्षुरे । See कर्षुरः ।

अजीर्णी । त्रि । अजीर्णरोगयुक्ते ।

अजेयः । पुं । वर्ज्जुनद्वये । वै.निष. ।

अज्जटा । स्त्री । भ्रूयामलक्ष्याम् । जूँहे आम्ना ।
हिं मृग आम्ना । भा.पू.१भ.गु.व. ।

अज्जलः । पुं । कीकिले ।

अज्जकम् । स्त्री । नेत्रे । रा.नि.व.१८ ।

अज्जनः । पुं । मृदनीयिकायाम् । टिक्ठिकी ।

अज्जनम् । स्त्री । Anointing or mak-
ing clear, नेत्रप्रसाधने । का-
अज्जनकर्म }

अज्जनकर्म } अज्ज, अज्जनाहे, अज्जन इति
भाषा । अज्ज इति पश्चिमदेशे । “अज्जनं क्रियते येन

तद्वत् च अज्जनं कृतम् ॥” तत्र पञ्चविधम्—“सौवीर-
मज्जनं प्रीतिं रसाज्जनमतः परम् । कीर्तीज्जनं तद-
न्यत्र पुष्पाज्जनकमेव च । गीताज्जनञ्चेति ॥” तेषु सौवीरं

धूमं रक्तपित्तहरञ्च । रसाज्जनं विषहृत्पाषिरीगलं
त्रयरीपञ्चमोधनञ्च । कीर्तीज्जनं पीतार्द्रं, पुष्पाज्जनं

सितं, गीताज्जनञ्च नीलवर्णमिति । वा. । तत्र वटु-
धमिति कालिकापुराणे; यथा—“सौवीरं आम्बलं

तुल्यं मयूरं श्रीकरं तथा । दम्बिका मेघनीलञ्च अ-
ज्जनानि भवन्ति षट् ॥” खट्वूपतु सौवीरं आम्बलं

प्रसारं तथा । मयूरं श्रीकरं रजं मेघनीलञ्च तैज-
सम् ॥ हृततैलादियोगेन तासादी दीपवज्जना ।

यदज्जनं जायते तु दम्बिका परिकीर्तिता ॥” इति ।

गुणः—नेत्रनेत्रं लम्बकारिलमेव । पुनराविषं र-
सी वटी तथा चूर्णमिति । “यथापूर्वं बलं तेषु के-
दसाहुर्मनीषिणः ॥” इति । तत्र पुनः प्रत्येकं वि-

विषं यथा—“तत्रत्येकं विधा प्रीतिं लेखनं रीपञ्चं
तथा । खेदजञ्चेति लिङ्गानि..... । लेखनं चार-

तीच्छास्त्रसौरज्जनमुच्यते । नेत्रवर्माभिराजालश्रीच-
प्रकाटकस्थितं । मुखनासास्त्रिभिर्दोषमुत्क्रिय्य खा-

वयेव तत् ॥ कषायं तिरक्तं चापि सर्व्वं रीपञ्चं
मतम् । खेदस्य श्रेयाश्चैव साहृष्टेयं वल्लभं ।

मयुरं खेदमस्य तदज्जनं स्यात्प्रसादनम् । खेदी-
यप्रसादाद्ये खेदनायेव तद्विदं । एतन्मात्रा वृत्ति-

स्तु लेखनी स्यात्प्रसाधतः । साहृष्टेयकमिता री-
पञ्ची वृत्तिरिष्यते । क्रियते खेदनीवर्तिर्विहरेणुक-

मात्रया ॥ रसाज्जनस्य मात्रा तु पिष्टा वृत्तिमिता म-
ता । चूर्णतु लेखनं वैद्यैर्विशलां प्रदीयते । रीप-

ञ्चं निशलां स्यात् अतः खेदनाज्जने ॥” इमानी
विशिरे मन्त्राणि यौषे भरतपरानि वर्णानि वसन्ते

च सर्व्वदैव काल इति । भा.पू.ख.१भ. । कज्जले ।
ऐ.च. । सि.यो.कामलावि.रक्तपित्तवि.कीर्तीज्जने ।

भा. । सु.चि.२५अ. । रसाज्जने । च.द.च.सा.चि.
प्रियङ्गादिः । रक्तपित्तवि. । च.१५. प्रदेहवट्के ।

साधनयोगेव । भा.वासवि.सौवीराज्जने । वा.सू.१५
अ.पञ्चमादिः । सु.सू.१८अ. । See अज्जनविधिः ।

अज्जनकेशिका । स्त्री । वटविलासिनीनामन-
वद्रव्यं । A vegetable

अज्जनकेशी } perfume, मन्थिकानाम-

अज्जनकेशी }

अज्जनकेशी }

अज्जनकेशी }

अज्जनकेशी }

अज्जनकेशी }

गन्धद्वये उत्तरदेशे प्रसिद्धे । भा.पू.१भ.क.व. ।

अञ्जनगुडिका । स्त्री । बिम्बिकायामीषध-
विशेषे । गुडपुष्परसः, अपामार्गबीजं, अपराजिता-
मूलं, हरिद्रा, त्रिकटु च । अञ्जनं कर्तव्यम् । च.
द.अधिमाम्यचि. ।

अञ्जनवधम् (चितयम्) । स्त्री । कालाञ्जन-
बीतोऽञ्जन-रसाञ्जनेषु । “कालाञ्जनसमायुक्तं बी-
तोऽञ्जनरसाञ्जने ।” रा.नि.व.२२ ।

अञ्जननामिका । स्त्री । वर्त्मगतनेत्ररीगक्षे-
दे । आञ्जनी, आञ्जनाहे । अत्र वर्त्ममध्ये रक्तोन्म-
त्ताया सुद्वप्रभाया पिङ्गका भवति । वा.उ.१४च. ।
“दाहतीदवती ताव्या पिङ्गका वर्त्मसम्भवा । सद्यो
मन्दरजा सृष्टा श्रेया साञ्जननामिका ॥” ना.नि. ।

अञ्जनभैरवः । पुं । सास्त्रिपातिकज्वरे रसः ।
अत्र एकाग्रमिति प्रत्येकमीकाशम् । तीक्ष्णं तीक्ष्ण-
सौहम् । र.सा.सं.सास्त्रिपा.ज्व. । अस्साञ्जनं विधिः ।

अञ्जनयुग्मम् । स्त्री । बीतोऽञ्जने रसाञ्जने
च । वा.स. प्रियङ्गादिः ।

अञ्जनरसः । पुं । सास्त्रिपातिकज्वरे नस्यम् ।
इह ईशः पारदः । मरिचचूर्णं समम् । र.सा.सं.
ज्व.चि. । अन्यः सास्त्रिपातिकज्वरदाहे । तत्र बाह्यकं
हृत्तु । रसकं स्फटिकारी ।

अञ्जनविधिः । पुं । नेत्रप्रसाधनभेदे । यथा,
“अथ सन्यकदीपस्य प्राप्तमञ्जनमाचरेत् । अञ्जनं
क्रियते येन तद्वर्त्य चाञ्जनं मतम् ॥ रसी बटी तथा
चूर्णमिति त्रिविधमञ्जनम् । यथापूर्वं बलं तेषु
क्षेप्तमाहर्गनीषिषः ॥ तत्प्रत्येकं त्रिधा प्रोक्तं लेखनं
रीपणं तथा । लेखनञ्चेति । तेषु लेखनं क्षारती-
क्ष्णाक्षरसैरञ्जनं नेत्रवर्मादिदीपवद्भवम् । रीपणं स-
क्षेप्तं कषायं तिस्रं दृष्टिबलवर्धनम् ॥ मधुरं क्षेप्त-
मलं लेखनं नेत्रक्षेप्तनाथम् । भा. ।

अञ्जनादिगणः । पुं । अञ्जनफलस्त्रिनीमांसी-
पक्षीपक्षरसाञ्जनमधुकानागाद्वरूपी वर्गः । स च
विधायादोहपित्तघ्नः । वा.स.१५च. । सीवीराञ्जनं,
रसाञ्जनं, नागकेसरपुष्पं, प्रियङ्गुः, नीलोत्पलं, वीर-
णमूलं, नलिनं, मधुकं, पुत्रागक्षेति । सु.स.१८च. ।

अञ्जनाधिका } स्त्री । जञ्जनापांसुपे । See
अञ्जनिका } कालाञ्जनी । अञ्जनायां अ-

ञ्जनाहे । अञ्जनी लेपकारिणी । शारा. । ई.च.४
का. । सुद्रसूधिकायाम् ।

अञ्जनाभः । स्त्री । अञ्जनजले । Liquid
collyrium.

अञ्जनिकः । पुं । गन्धराजायाम् । [नि.व.४ ।

अञ्जनी । स्त्री । कटुकायाम् । कालाञ्जनी । रा.

अञ्जलिः । पुं । प्रद्योतद्वये, ३२ती. प.प्र.१ख. ।
कुडवमाने । रत्ना.नामार्थः । भा.उ.वाजी । करस-
म्युटे । नि.षचिकम् ।

अञ्जलिका । स्त्री । लज्जालुकायाम् । सुद्रसू-
धिकायाम् । वटा. ।

अञ्जलिकारिका । स्त्री । (Mimosa na-
tans.) लज्जालुकायाम् । रा.नि.व.५ । भा.पू.गु.
व. ॥ Lycopodium imbricatum.) वराह-
कालायाम् । वराहक्रांता ।

अञ्जलिनी । स्त्री । लज्जालुकायाम् ।

अञ्जीरः । पुं । (Ficus carica, Psidium
pomiferum.) खगामख्यातवृक्षे । बड़ (पत्रा-
रा) गांछ । हिं पञ्जीर । फलगुणाः—म्रीतमं,
खादु, गुह, रक्तपित्तनाशकम् । मद.व.६ ।

अटवः । पुं । (Justicia adhatoda.)
वासकवृक्षे । र.सा.सं.पुनिकारिरसे, कन्दर्पसारतैले
च । वा.चि.२च. । See वासकः ।

अटरुषः } पुं । वासकवृक्षे । र.सा. । च.द.
अटरुषकः } रक्तपित्तवि. ।

अटवी । स्त्री । अरव्ये । [इति रत्ना. ।

अटवीलता । स्त्री । कुम्भाटवृक्षे । कुम्भाडुग

अटिः । पुं । शरारिपक्षिणि । इला. ।

अटम् । स्त्री । अत्रे । नि.टविकं ।

अटनम् । स्त्री । अटवदे । विजा. ।

अटहासः (कः) । पुं । (Jasminum mu-
tilliflorum.) कन्दपुष्पवृक्षे । कूँम कूँमत्र गांछ ।
रा.नि.व.१० ।

अडङ्गः । पुं । गोधूमे ।

अडहुः । पुं । लज्जवृक्षे ।

अण्डः । पुं । मूत्रधाने । अण्वनीद्विविशेषे स्यात् ।
मे.ण्डिकं । चीनधाने । [६२३.]

अणुज्योतिः । स्त्री । लोकादृष्टौ । बा.शा.५.अ.

अणुतैलम् । स्त्री । केशगतरोगे तैलविशेषः ।
भा.सू.१०.अ.उ.२२५. [नि.व.४.]

अणुमुष्टिः । पुं । विषमुष्टी, मृदान्विते । रा.

अणुरेवती । स्त्री। (Croton polyandrum.)

दन्तीह्वे । प.सु. । रा.नि.व.६ ।

अण्वनीद्विः । पुं । मूत्रधाने । रा.नि.व.१६ ।

अण्डम् । पुं, स्त्री । मुक्ती । रा.नि.व.१८ । डिम्बे ।

डिम्ब, पाण्डो । गुणाः—कटु स्वादु रुचिकरं शुक-
करं वातश्लेष्महरं गन्धमात्राण्डे । शोणितं वै ।

निच.२भ.वा.व्या.विषगर्भतेजः। मृगनाभौ वीर्यो वि ।

अण्डकः । पुं । अण्डकोषे । श.च. ।

अण्डकोटरपुष्पा । स्त्री । अजान्द्राम् । जी-

लवङ्गा इति लोके । रत्ना. ।

अण्डकोषः । पुं । कुण्डले । हृषणे । अण्ड-

कोषे । रा.नि.व.१८ । अण्डकोषलक्षणं—रैतः

शुकसमावर्द्धं काशगर्भेऽवतिष्ठते । रैतःखावाण्डयुगलं

गन्धग्रामं चाण्डवर्मुलं । मृणसीद्वरवेष्ट्याः पक्ष्या

उदरगह्वरे । तिष्ठेयान्कृष्णनाड्यमैः कोषमायाति

वद्वयम् । दक्षिण्ण्वात् स्थूलतरं वामाण्डं निम्बलम्बि

च । वामं रैतसिकं सूत्रं यतो दीर्घतरं परात् । उ-

पर्युपरिसंस्थानक्षरहन्नेन निर्मितः । कोषो रैतसिके

सूत्रे धत्तेऽण्डयुगलं तथा । तनोराभ्यन्तरो रक्तः म-

ण्डोचनगुणान्वितः । तनीर्वाण्डयुगलमदी लोमभिः

कतिभिश्चन । तनीर्वाण्डयुगलं कया भिद्यते

विधा । तद्वर्भयमध्यान्ते पुंसोऽण्डयुगलं ननु । उ-

दरादितसः सूत्रे पञ्चाङ्गायामवाण्डयोः । नियतं सम-

नुप्राप्तिं धराज्यादिनिर्मिते ॥ अचिरिति कथित् ।

अण्डकोपकः । पुं । अण्डकोषे । श.र. ।

अण्डगः । पुं । गोधूने ।

अण्डगजः । पुं । चक्रमर्द्धरूपे । रा.नि.व.४ ।

अण्डजः । पुं । मत्स्ये । पक्षिणि । भा.पू.२भ. ।

अण्डजा । स्त्री । शरटे । वि. । सर्पे । मत्स्ये ।

पक्षिणि । मे.जविकं । मृगनाभौ । वा.६मा. ।

अण्डपर्यः । पुं । मलाण्डतरी । अचि. ।

अण्डपेशी । स्त्री । कोषे । मुक्ते । श.च. ।

अण्डस्कन्दः । पुं । अण्डेषु स्कन्द इव, अण्डस्वाण्ड-

रोगविशेषे । तल्लक्षणं यथा—प्रकीपात्माकृतादीनां

कारणैः पूर्वोदितैः । अण्डस्कन्दसुरक्षाणां जायते

बहुसंश्रयः ॥ तस्य रूपं चिकित्साद्य भेदस्यैव समा-

सतः । प्रवक्ष्यामि संक्षेपयोगे वाजिनां हितकाम्यया ।

हृषणी दूषयेद्युः श्लेष्मणा यत्न संयुतः । तस्य सु-

क्षयलक्षणे की रोमी वाताण्डसंश्रयः ॥ यदण्डं कण्-

तेऽयस्य तेन पादिन स्फुरति । लम्बयस्य तस्याण्ड

वेदना मुक्त्योर्भवेत् ॥ शून्यता मुक्त्योर्भवेत् रक्तता

कृष्णतापि वा । भवेत् पित्तेन दुष्टेन पिङ्गकानाञ्च

संश्रयः ॥ शून्यो पक्वो तुरकस्य सुस्थौ यस्य सवेदनी ।

चिकित्सायेन युक्तस्य तस्य पूताण्डमादिशेत् ॥ स्यात्

तः कठिनी रुची रूपतश्च यौ स्यू । हृषणी यस्य

वाङ्मस्य स रक्ताण्डः प्रकीर्तितः ॥ तस्मिन् सर्वाः

प्रयोक्तव्याः क्रियाः पीताण्डवाधिताः ॥ शून्यो तु क-

ठिनी रुची हृषणी मन्दवेदनी । कृष्णमूत्रस्य वाङ्मस्य

मूत्रकोशश्च शूयते ॥ श्लेष्मण्डः स तु विजिघ्रशीपा-

ख्यौ वेधयेच्छिरां । निरुद्ध कटुतेजेन चर्मः स्वेदश्च

कारयेत् ॥ जयदत्तः ५०५.]

अण्डहस्ती । पुं । चक्रमर्द्धरूपे । रा.नि.व.५ ।

अण्डालुः । पुं । मत्स्ये । श.च. ।

अण्डिका । स्त्री । यवचतुष्टयपरिः । च. ।

अण्डिनी । स्त्री । सान्निपाति । निरीगकिरी-

षे । लक्षणं—“अतिकायमृद्धीतायास्तृणणा अण्डि-

नी भवेत् ।” स.चि. ।

अण्डीरः । पुं । पुक्के । मे.रचिकं ।

अण्डस्थि । स्त्री । मन्त्रिक्यादिस्थे सुप्तास्थिः सु.शा. ।

अण्वी । स्त्री । अण्वली । [इति च लोके । अचि.]

अतन्द्रा । स्त्री । काफि इति प्ल्याति फले । उ ।

अतरुणदारुः । पुं । हृद्गदारुके । विम-

अतरुणदारुः (कः) । ताडक । हिं विधाण ।

“अतरुणदारुकापुराः” भा.म.१भ.सन्धिकज्य.चि. ।

अतलसृक् । स्त्री । जले । श.च.४.का. ।

अतसी । स्त्री। (Linum Usitatissimum)

Common flax. लुमाह्वले । यमिना । हिं

तिसि । तै नङ्गयगसिद्धे । गुणाः—मधुरा चर्ष-

कारिका कज्जवातवर्धनी, ईक्षतिक्री कुडवातघ्नी
॥ रा.नि.व.१६। पुनःहृदिघ्नी शिन्धा गुह्यः वाता-
लजिष । मद.व.१० ।

अतसीतैलम् । स्त्री । अतसीजाततैले । अति-
नात्र ठेठण । गुह्याः - मधुरं पिच्छितं वातघ्नं मद-
गन्धि कषायं कफहरं कासहरम् । रा.नि.व.१५ ।
आयेयं शिन्धीषं कफपित्तघ्नं कटुपाकमचक्षुषं
बल्यं वातहरं गुह्य । मल्लकान् रसतः स्नादुं वाहि-
ल्यदीपकम् । वसौ पाने तथाभ्यङ्गे नखे कर्चस्य
पूरके । अरुपागविधौ चापि प्रयोज्यं वातघ्नान्यथे ॥
भा.पू.तैलव. ।

अतिकटुः । वि । निम्बादिद्रव्ये ।

अतिकण्टः(कः) । पुं । लघुमीचुरके । दुरा-
लभायाम् । मद.व.१ । [कन्दशक्रे । रा.नि.व.७ ।

अतिकन्दः(कः) । पुं । हस्तिकन्दनाममहा-

अतिक्रयः । वि । अतिदुर्बले ।

अतिकेसरः । पुं । कुजकापुष्पवले । (कोकण
देशीयं पुष्पं विशेषः । ईं कूजा । रा.नि.व.१० ।
भा.पू.पु.व. कण्टकसेवयाम् । कै.टी.मु.उ.ति ।

अतिक्रान्तावेक्षणम् । स्त्री । यत्पूर्वमभि-
हितं तत् । “यथा चिकित्सितेषु गृह्यात् शोकस्थाने
यदीरितमिति ।” सु.उ.६५अ. ।

अतिगण्डः । वि । वृद्धगण्डे । मे.उचतुष्पं ।

अतिगन्धः । पुं । A sort of Jasmine
(Jasminum zambac.) सुन्दरपुष्पवले । रा.
नि.व.१०। गन्धके । रा.नि.व.१३ । (Michelia
champaca.) चम्पकवले । रा.नि.व.१०। भूतले ।
गङ्गाङ्ग । रा.नि.व.८ । [म्यकवले । रा.नि.व.१० ।

अतिगन्धकः । पुं । हस्तिकर्णपलाशवले । च-

अतिगन्धा(लुः) । स्त्री । पुनदाकीलतायाम् ।
रा.नि.व.५ । [खिन्नपूजा । रा.नि.व.४ ।

अतिगन्धिका । स्त्री । पुनदाकीलतायाम् ।

अतिगुहा । स्त्री । (Uraria lagopodes.)
इषिपण्याम् । (छोटो छाकून्) । रा.मा. । शास्त्र-
यण्याम् । मद.व.१ । वा.सू.२६अ. “खर्जौ गुहाम-
तिगुहाम् ।”

अतिघूर्णता । स्त्री । अतिनिद्रा । भा.म.४भ.

मपरिकानि । “दृष्ट्वा दाहतिघूर्णता ।”

अतिचरः । पुं । पक्षिभेदे ।

अतिचरणा । स्त्री । तन्नामककफजयोनिरीग-
विशेषे । अतिव्याघ्रिन ग्रीधयुक्ता योनिरतिचरणी-
ष्यते । “सैवातिचरणा ग्रीधसंयुक्तातिव्याघ्रतः ।”
वा.उ.१३अ. । See अचरणा ।

अतिचरा(ला) । स्त्री । यक्षचारिण्याम् । मद.
व.१०। Hibiscus montabilis.) खलपत्रिण्याम् ।
हृन्गणम् । रा.नि.व.५ । भा.पू.१भ. । See खल-
पत्रम् । भूतले ।

अतिच्छवः । पुं । रक्तकीकिलाये । तानश-
थना । ब्रह्म कुण्ठवाङ्मा । प.सू.रत्ना. क्वायाम् ।
Mushroom. काटेछाजू. पोशागछाजू ।
खल्लवणविशेषे ।

अतिच्छवकः । पुं । भूतले । प.सू. भूतले ।
गङ्गाङ्ग । रा.नि.व.८ । दण्डसाधारणे । वृक्षविशेषे ।
यस्य मूले पत्रे वा वचाकारः, कटुरसः । रा.नि.
सप्तपण्डवे ।

अतिच्छवा } स्त्री । अतःकायाम् । शुल्फा ।

**अतिच्छविका } रा.नि.व.४ । मद.व.२ । वा.
उ.६अ. “अतिच्छवा पलङ्कवा ।” सि.यो.उन्माद-
चि.महापैशाचवृते । मधुरिकायां । शोभती । च.
वि.१अ. क्ववले । यस्य मूले पत्रे वा वचाकारः,
कटुरसः । भूतले । रा.नि. । विषाधिकायाम् ।
वा.सू.२६अ. । तन्नामकमङ्गीषवी । See जीषधिः ।**

अतिजागरः । पुं । नीलक्रीडे । रा.नि.व.१६ ।

अतिजृम्भः । पुं । वायुरोगविशेषे । वै.निघ.

अतितपस्विनी । स्त्री । गीरवसुष्ठायाम् ।

श्रोत्रक छाकूनिश । भा.पू.१भ.गु.व. ।

अतितर्पणम् । स्त्री । अतिदती । वा.सू.८अ. ।

अतितीव्रा । स्त्री । गण्डदूषायाम् । रा.नि.व.८ ।

अतितीक्ष्णः । वि । मरिचादौ । पुं । शीभाघ्न-
वले । स्त्री । चजमीदायाम् । [निघ. ।

अतिद्वसिः । पुं । पिप्लजन्तरीगविशेषे । वै.

अतितेजिनी । स्त्री । पिपण्याम् । उज्ज्वल,

तेजवती । मद.व.१ ।

अतिदग्धम् । स्त्री । अग्निदग्धरीगे. अनिदग्धे

भोसावल्ग्वनं नाचविशेषः शिरास्त्रायुसम्यस्थित्या-
पादमसतिमात्रं, ज्वरदाहपिपासामूर्च्छापीपद्रवा
भवन्ति । व्रणबास्य चिरेण रीकति रुदथ विषयीं
भवति । मुष्टस्याग्रप्रतपनं कार्यमुष्णं तथैवधम् ।
इत्यादि । सु.सू. १२७. ।

अतिदाहः । पुं । अतिसन्नापि । वै.निघ. ।

अतिदीप्तिः । स्त्री । श्वेतसुरसायाम् । षष्ठ
वावूहे जूलगौ । वै.निघ. । [ब.६. ।

अतिदीप्यः(कः) । पुं । रक्तचिचके । रा.नि.

अतिदुष्टः । पुं । मीचुरके । वै.निघ. ।

अतिदेशः । पुं । प्रकृतस्यानागतेश साधनम् ।
यथा—अनेनास्य वायुर्हृत्सुपतिष्ठते तेनोदावर्तः
स्यादिति । सु.उ. ६५७. । [सु.सू. १५७. ।

अतिनिद्रता । स्त्री । कफहृज्जिह्वरीगविशेषे ।

अतिपक्वमांसम् । स्त्री । पाकाधिकसिद्धमांसि ।
गुणाः—अतिपक्वस्य यन्मांसं विरसे वातलं युक्तं ।
वै.निघ. ।

अतिपक्वचीरम् । स्त्री । अतिशयघनदुग्धे ।
घनावृत्तं दुग्धं । इदम् अतिगुह्यं । “भवेद्द्वितीयोऽति-
शयतम् ।” वा.टी. हेमाद्री चारपाणिः ।

अतिपत्रः(कः) । पुं । शाकतरी । ञंञन
गोह । रा.नि.व.६. । उन्माद-चि.महापैशाचघृते ।
हसिकन्दनाममहाकन्दे । रा.नि.व.७. ।

अतिपत्रा । स्त्री । (Sida cordifolia.)
बलायाम् । वे.लेण्डा । हिं खरेली ।

अतिपातितम् । स्त्री । अस्थिमज्जविशेषे । ते-
नास्थि निःशेषेण भिन्नं भवति । सु.नि. १५७. ।

अतिपिच्छः । पुं । श्वेतरक्तालुके । वै.निघ. ।

अतिपिच्छला । स्त्री । कुमाय्याम् । श्रुतकू-
मात्री । वै.निघ. ।

अतिपिञ्जरः । पुं । दुष्टव्रजे । च. ।

अतिपीडकः । पुं । दुष्टव्रजे । च. ।

अतिबला । स्त्री । (Sida rhombifolia.)

पीतबलायाम् । पीतवर्णं वे.लेण्डा, पीतवाकूनि ।
हिं ककहिया । सं पिटारिणी । गुणाः—तिक्ता
कटुः वातघ्नी कृमिघ्नी दाहघ्नश्चापिष्णुर्हिक्मेदीय-
जसवी च । रा.नि.व.४ । शीतला मधुरा बलका-

निकृत् । जिह्वा शङ्खिणी वातरक्तपित्तक्षत-
च । मद.व.१ । श्वेतम्हाबला कृच्छं भवेत्तातुलं
मनी । इत्यादतिबला मेहं पयसा सितया समम्
भा.पू.१४.गु.व. । सु.सू. १६६ संश्रमने । च.सू. ४७.
सु.सू. कृमिचि. । चि.क.क.वल्ली स्त्रीरोगचि. । वा.६
४०७. । श्वेतवाय्यालुके । गीरक्षतच्छुलाया । गौत्र
ठाकूनिगा, कानिगा । पिष्टकौविष्णु-नारायणतैले
शतावरीयो.सा.कौ. । चि.क.क.वल्लीकेतकादितैले

अतिबलिका } स्त्री । वाय्यालुके । रा.नि.व.४

अतिबली }

अतिभारगः । पुं । अत्रतरी । शंकर इति लोके

अतिभोजनम् । स्त्री । अतिमात्रया भोजने ।
गुणाः—आलस्यगीरवाटोपसादांश्च कुक्षतेऽधिकम्
सु.सू. ४६७. कृताश्रव. ।

अतिमङ्गल्यः । पुं । (Aegle or cratoeva
marmelos.) बिल्वहले । रा.नि.व.११ ।

अतिमञ्जुला । स्त्री । कण्टकसेवतीहले । हिं
सेवती गुलाब । गौर्णापं, वृद्धं गौर्णापं । भा.
पू.१४.गु.व. । मद.व.२ । See सेवती ।

अतिमण्डलः । पुं । मूषामनवृत्ते । वै.निघ. ।

अतिमन्यः(कः) । पुं । अग्रिं उपे ।

अतिमुक्तः(कः) } पुं । Mo .ain eboney.

अतिमुक्तका } तिनिशहले । अम. । तिमुक्त-

हले । तेल, गीत । नवमज्जिकामेदे । सं तं राय-
विर । रात्रिवेज । (Goertnera racemosa.)

माधवीलतायाम् । प.सु. । “अतिमुक्तकमिच्छन्ति
वासन्ती-माधवीलताम् ।” इला.५४ । अतिमुक्तम्

निःसङ्गे वासन्त्यां तिनिशिऽपि च । मीतचतुष्कं । वा.
उ.११७. । “तथातिमुक्तकैरुह ।” भा.पू.१४. ।

गुणाः—कषायः शीतलः अस्रघ्नः पित्तदाहज्वरी-
त्यादहिकाच्छर्दिघ्नश्च । रा.नि.व.१० । See ति-

निशः । माधवी मधुरा शीता लघ्वी दीपचयापहा ।
भा.पू.१४.गु.व. । (कः) हरिमये । हारा. ।

अतिमुक्ततैलम् । स्त्री । अतिमुक्तकीजतैले ।

गुणाः—वातपित्तघ्नं केम्बु श्लेष्मलं युक्तं शीतलम् ।
वा.टी. हेमा. । [ब.१० ।

अतिमुक्ता । स्त्री । अतिमुक्तकायाम् । रा.नि.

अतिमोदनी(दिनी) । स्त्री । नवमल्लिकायां ।
रा.नि.व.१० ।

अतिमोदा । स्त्री । (Jasminum arbore-
um.) नवमल्लिकायां । मृतेति । रा.नि.व.१० ।
गणिकारीहये खनाभा कौकणदेशे ख्याते । गणि-
त्रि । रा.नि.व.१० ।

अतियवः । पुं । निःशुक्रयवे । जम्बवर्णे यवे ।
मद.व.१० । निःशुक्रोऽतियवः शृतः । यथादतिय-
वो न्यूनः । भा.पू.१भ.पायव. ।

अतियुक्तः । वि । वारंवारं प्रयुक्ते । भा.म.ख.
१भ.च.सा. । “केदायैरतियुक्तेः ।” [१७च.]

अतियोगः । पुं । अतिशयितप्रयोगे । वा.सू.

अतिरक्तः । पुं । चिद्रुले । वै.निच. ।

अतिरक्ता । स्त्री । जवापुष्पवत् । वै.निच. ।

अतिरसः । पुं । पीयूषके । श.मा. ।

अतिरसा । स्त्री । मूर्ख्यायाम् । भृङ्गा । वै.निच.
२भ.चप.चि.पल्लवपातिले । रा.सायाम् । मद.व.
१ । बल्लीयटिमधुनि । रा.नि.व.६ । श्रुतमूर्ख्याम् ।
च.सू.४ । [१२ । भा.पू.१भ. । मद.व.१ ।

अतिरुहा । स्त्री । मांसरोहिण्याम् । रा.नि.व.

अतिरुक्षः । वि । केहयवे, कजुकीद्रवादी ।

अतिरेचकः । पुं । काकोल्याम् । कौंकला ।
वै.निच. । [नि.व.२० ।

अतिरोगः । पुं । चयरीगे । राजयक्षणि । रा.

अतिरोमशः । पुं । वन्य-क्षानि । हारा. ।

अतिरोमशा । स्त्री । नीलपुङ्गायाम् । छांगल-
वेण्टे । प.सु. ।

अतिलङ्घितम् । स्त्री । जलपरासि । तन्नच-
नं—पर्यभेदोऽङ्गमर्ह्य कासः शीघ्री मुखस्य च ।
संलग्नाभ्योऽवचिच्छन्ना दीर्घस्य शीघ्रनेत्रयोः । मन-
सः सम्प्रमोऽभ्यर्ध्वमूर्ध्वातलसमी दृष्टिः दीर्घाग्रिबल-
हानिश्च लङ्घनेऽतिक्रान्ते भवेत् ॥ च.द. ।

अतिलम्बी । स्त्री । शतान्नायाम् । भा.पू.१भ. ।

अतिलोहितगन्धः । पुं । दमनकवत् ।
मना । प.सु. ।

अतिवर्तुलः । पुं । (Sida rhombifolia.)

कलायविशेषे । शूटेर, वाटूना, कड़ाहे । र.मा. ।

अतिविदाही । वि । राजसर्पपादौ ।

अतिविद्या । स्त्री । दुष्टव्यचनविशेषे । प्रमाणा-
तिरिक्तविज्ञायाम् । सु.शा.८ ।

अतिविषः(पा) । स्त्री । (Aconitum het-
erophyllum.) खनामख्यातोपविषजातीयपञ्च-
द्रव्ये । आतडेह । हिं आतडव । अतिविषा सर्वत्र
भाषा । तं अतिवसचेटु । अतिविषा शुक्लजम्बक-
भेदात् चिषा रसवीर्यविपाकेषु तुल्या । गुणाः—
कटुष्णा तिक्ता कफपित्तज्वरघ्नी आमानीसारकासघ्नी
विषघ्नी हृद्दिघ्नी च । रा.नि.व.६ । वा.सू.१५च.
वचादि । नामारातिविषाभाषाः । च.द.ज्व.चि.पि-
प्लव्याद्यष्टते । मदनपालशु श्यामकन्दोपविषयी-
शतुर्भेदानाश्च श्वेतरक्तजम्बकोपेतत्वात् ते तासां यथा-
पूर्वं श्रेष्ठा गुणीतमा सर्वदीपघरा शीघ्रघ्नी श्वेति-
करीमघ्नी रसायनी च । मद.व.१ । अतिविषाकटु-
कीप्रघ्नतीनामुष्णमीमयजलेन शुद्धिर्जातव्या । सा.
कौ. । [वै.निच. ।

अतिवीजः । पुं । वज्जूलकवत् । वांत्नांगांश्च ।

अतिवृहत्फलः । पुं । पनसवत् । कौटोण
गांश्च । भा.पू.१भ. ।

अतिव्यथा । स्त्री । अतिशयितयन्त्रणायाम् ।
पीडायाम् ।

अतिव्यायामः । पुं । व्यायामाधिक्ये । अ-
धिकं कृत्स्नं कर्त्तुं । अतिव्यायामी न पथ्यः । अ-
तिव्यायामतः कासो ज्वरन्धर्हिः श्रमः क्रमः । द-
न्धा चयः प्रतमकः रक्तपित्तञ्च जायते ॥ भा.पू.१भ. ।

अतिशङ्कुली । स्त्री । तिलकतरीटिकायाम् ।
गुणाः—रुक्षा श्लेष्मपित्ताक्षघ्नी गुरुः विटग्निघ्नी, न
चक्षुष्या च । भा.पू.कृतान्नव. । [भृङ्ग. । र.मा. ।

अतिशारिवा । स्त्री । अनन्नायाम् । अनशु-

अतिशूकः । पुं । यर्वे । यव । प.सु. ।

अतिशूकजः । पुं । गोधूमे । गन्ध । Wheat.

अतिशृतचीरम् । स्त्री । अतिक्रियते दुग्धे
कवलभीज्यवत् सञ्जाते । तदुद्धतरम् । स्वाग्निर्जलं
शृतं विविचतुरष्टांशशेषितम् । तथा शृततमं सारं
गुरु चक्षुस्तमं पथ्यः ॥ वा.सू.५च.च.६.टी.खरनादः ।

अतिशीघ्रः । पुं । अत्यरीने । See अघः ।

अतिसंख्या । स्त्री । बह्वीयष्टिमधुनि ।

अतिसर्जनम् । क्ली । वेधे । म. नपचकं ।

अतिसान्द्रः । पुं । राजमात्रे वांशानौ वरुणौ ।
रजा । [खतायष्टिमधुनि]

अतिसास्या । स्त्री । कृष्णमुखगुञ्जावस्त्रात् ।

अतिसारः । पुं । पपंठके । मद्. व. १ । हिं
पापडा । उदरामयरीगविशेषे । See अतीसारः ।

अतिसारकी । त्रि । अतिसाररोगिणि ।

अतिसारघ्नः । पुं । चित्रपपंठके । (कृ. २. पा. १. ७) ।
वै. निघ. । [निघ.]

अतिसारघ्नी । स्त्री । अतिविषायात् । वै.

अतिसारभेषजम् । क्ली । लीप्रे । तद्रोग-
निवारके औषधे ।

अतिसारवारणरसः । पुं । अतिसारे रसः ।
अत्र कृतकर्पूरं पक्ककर्पूरम् । खाखसीचौरं अङ्घ्रि-
नम् । र. सा. सं. ।

अतिसारस्या । स्त्री । रास्त्रायाम् । वै. निघ. ।

अतिसूक्ष्मः । त्रि । अतिशयसूक्ष्मे ।

अतिसेवनम् । क्ली । अधिकमात्रया सेवने ।

अतिसौम्या । स्त्री । बह्वीयष्टिमधुके । रा. नि. व. ६ ।

अतिसौरभः । पुं । आसङ्गवे । भा. पू. फ. व. ।

अतिस्नान्ता । स्त्री । रक्तकुलशयके । वै. निघ. ।

अतिस्थूलवर्मा । पुं । दुष्टवर्णविशेषे । च. ।

अतिस्निग्धः । त्रि । अत्यन्तस्निग्धे । तस्य ल-
क्षणम् — कफप्रसेकः शिरसौ गुरुतेन्द्रियविभ्रमः ।
लक्षणं तदतिस्निग्धे कृत्वं तत्र प्रदापयेत् ॥ वै. निघ. ।
नखचि. । [निघ.]

अतिस्रवा । स्त्री । मयूरवस्त्रात् । शुश्रू. । वै.

अतिक्षिप्तसन्धिः । पुं । सन्धेरतिशयविशेषे ।
सन्धिच्युतं सदुच्चैरवस्थानं । तेन सन्ध्यास्थोर्ध्वयोरेवा-
तिक्लान्ता वेदना च । सु. नि. १. ५. च. । See भ्रमः ।

अतीसारः । पुं । Diarrhoea or dysentery.

अतीत्य सरति, प्रकृतिमतिक्रम्य गुदमार्गेण सरतीति ।
अतीसारः । खनामस्यातीदरामयरीने, बह्वद्रवमधुनि-

सरसरीने । तस्य निदानं गुरुभोजनादिकम् । तस्य
निरुक्तिः — रसादिद्रवधातुनामर्षिं मन्दीकृत्य मलेन
सह मिश्रितानां वायुना चाधः प्रसृजानां अतिनिः-
सरणादतीसार उच्यते । तस्य च पूर्वोक्तं — इदं य-
नाभिगुच्छीदरादिस्थानेषु सूचीविह्वलेदना, काया-
वसादवायुमलविषम्वतीदीदराभानापरिपाकादिक-
च । स षड्विधः वातपित्तकफसन्निपातशोकापरि-
पाकजभेदाद्भवति । तत्र वातजी मलस्यावृणता फी-
णिलता कृचता पक्कता तथा गुदे सशब्देवेदनमल्पशी-
घ्रहर्नः सरणश्च लक्षणं भवति । पित्तजी च मलस्य
हरितपीतलोहितवर्णता दृष्ट्यासूक्ष्मादाहः, मल-
हारे ज्वाला चतश्च लक्षणम् ; कफजी च शुक्लमाद-
सकृन्नामगन्धिशीतलमलः । निःसरणि, रोगी स-
रीमाधश्च भवति । सान्निपातिके च वातजादिल-
क्षणानि दृश्यन्ते, प्रायश्चाय मलाः शुकरवसा-मां-
सधावनवारिवद्भवन्ति । शोकोजी च गुञ्जाफलस-
दृशशीघ्रितं केवलं मलमिश्रितं मलरहितं वा स-
रति, तस्य मलसहितं चेत् दुर्गन्धं मलरहितं चे-
न्निरगन्धं भवति । आमातिसारे च नानावर्णं वारं-
वारश्चातिसायेते, तथा त्वोदरगुलमतीव जायते ।
अतीसारस्य चासाध्यलक्षणं — मलस्य कृच्छ्रमिश्रता,
यत्कृच्छ्रलक्षणं कृच्छ्ररक्तवर्णता, घृततैलवसामम्ब-
दधिदुग्धमांसधावनवारिसदृशता, कृष्णनीलवर्णता,
ईषरकृष्णरुचिक्वणता, शिखिपृच्छवते विविधवर्ण-
चन्द्रकयुक्ता, घनशवगन्धमिश्रितता, सुगन्ध-
पूतिगन्धबहुलता च, तथा दृष्ट्यासाधारदृश्यं,
हिक्काश्वासपार्श्वश्लेष्मिद्विचिन्तामोहाः, गुञ्जाभ्यन्तर-
वलिपाकः प्रलापश्च, तथा गुदे संवरणाचमता बल-
मांसहीनता अतीवीदराभानं शीघ्रः, मलहारस्य
पक्कतासृष्टिर्मात्रस्य शीतलता उपद्रवाश्च ।
चिकित्सा-स्त्रस्यप्रायेऽपि प्रदर्शनं यथा अतीसारं नाना-
विधद्रवधातुनिःसरणमूत्रमूत्रं केवलमेव कफनिःस-
रणमित्यतिसारप्रवाहिकयोर्भेदः । इति माधवक-
रसंयद्वादीतीसारसंयद्वाः । आर्द्रधरस्य भयजमुक्ता स
प्रविधमाह । तस्य सम्प्राप्तिः संश्रयायां आतुरताः क-
शानुं वर्चोमिथी मारुतेन प्रसृजः । इतीतीवाध
सरस्येव यन्माहर्षिं घोरं तं त्वतीसारमाहः । इ
आभिप्रायद्वयवृत्तितोदगाभावसादानिलसन्निरीधा-
विट्संश्र आभानमयाविपाकी भविष्यतः तस्य पु-
रः सरणि । तस्य निदानम् — गुर्वतिस्निग्धवर्णोऽपि
द्रवस्थूलातिशीतलः । विद्वद्भाष्यश्रमाजीर्णरसाज्जै

आपि भोजनेः॥ खेदाद्यैरतिपुन्यैश्च मिथ्यापुन्यैर्विषा-
द्वयात् । शोकादुदाम्बुमद्यातिपानात् सारम्यसंपर्क-
यान् । जलाभिरमर्षवैगविघातैः कृमिदोषतः ।
दृषां भवत्यतीसारी लक्षणं तस्य वक्ष्यते ॥ सु.उ.
४०७.। स च वातपित्तकफसन्निपातशोफामजमेदात्
षड्विध इति । अत्रातिसार-लक्षणम् — अनिलेनाथ
पित्तेन श्लेष्मणा चापि बाजिनः । अतीसारस्तथा
चान्यः सन्निपातेन जायते ॥ सङ्कीचिताङ्गः रूग्निन
सकफं योऽतिसार्यते । अल्पं तनु सशब्दश्च पुरीषं
बहु वा हृद्यः । तस्य वातात्मकं विन्यादतीसारं वि-
चक्षणः । पित्तजश्चैव वक्ष्यामि श्लेष्मजश्च समासतः॥
खेददाहपरीतानां लक्ष्यन्मतिमान् भिषकां सावेष
नीलरक्तोन्मिषखगन्धेन पित्तजम् ॥ मन्दाहारमथा
वाहो हृदरोमातिपीडितः । श्लामीः सपिच्छलै-
र्भिन्नैर्विद्यात् श्लेष्मसमुद्भवम् ॥ सन्निपातात्मकश्चैव
सर्वेषां लक्षणैर्युतम् । द्विरूपं हन्धजं ज्ञेयमतीसारं
विचक्षणैः । अतीसाराः समुद्दिष्टाः शालिहोत्रा-
दिभिः पुरा ॥ अ.द.४२७.।

अतुलः । पुं । कफे । तिलकवर्णे । श.च.।

अट्टमिः । स्त्री । ट्टमिगुण्यले । अपरितीषे ।

अतेजाः । स्त्री । ह्यायायाम् । रा.नि.व.२१।

अत्काः । पुं । अङ्गे । उष्णा.।

अन्नः । पुं । मूर्ध्ने । वै.निच.।

अत्यः । पुं । अन्ने । [भक्षके । विज.र.।

अत्यग्निः । पुं । च्छधाधिक्ये । च.द.अग्निमा.चि. ।

अत्यन्तपद्मा । स्त्री । कमलिन्याम् । वै.निच. ।

अत्यन्तशोणितः । चि । अतिरक्ते । क्ली ।
सुवर्णगैरिके । वै.निच.।

अत्यन्तसुकुमारः । पुं । (Panicum Ita-
licum.) कन्दलीवर्णे । कङ्कुण्याम् । रा.नि.व.१६।

अत्यम्बुपानम् । क्ली । मात्रातिरिक्तवारिपाने
द्वल्लक्षणे यथा — अत्यम्बुपानान्न विपश्यतेऽन्नं अनम्बु-
पानाच्च स एव दोषः । तस्माद्वरी वज्रविवर्तनार्थं
सुहृन्मुहूर्वारि पिबेद्भूरि । इति जलपानलक्षणम् ।
रा.नि.व.१४ ।

अत्यम्बः । पुं, क्ली । (Spondias mangi-
fera.) वृक्षाक्षे । उट्टूङ्ग । रा.नि.व.६ । See
तिनिङ्गी । वनमातुलुके । मातुलुके । चि, अत्यम्बा-
रसपुनो ।

अत्यम्बा । स्त्री । मातुलुङ्गावर्णे । वनवीजपूरे ।
मधुसूतेन, मधुटोवा वा मधुसूतेन । रा.नि.व.११।
महाकौकुड्डी । रत्ना. तिलिन्याम् । श.र. ।

अत्यम्बपर्णी । स्त्री । वज्रिगूरणे खताविशेषे ।
कडवडुवेनि । इङ्गोली । रा.नि.व.१ । अम्बलो-
व्याम् । आम्बुल । गुणाः — अत्यम्बपर्णी तीक्ष्णा
शीघ्रगुलविनाशिनौ । वातहृद्दीपनौ रूक्षा गुणश्ले-
ष्माभयापहा ॥ रा.नि.व.१ । मात्रा.१.माषा ।

अत्ययः । पुं । नाशे, दीपे, कृच्छे । रत्ना.चने.
व.। मै.वचिकं । [गो.ह. । रा.नि.व.१० ।

अत्यर्कः । पुं । सूर्यार्कवर्णे । अथ आर्कम्

अत्यानन्दा । स्त्री । कफजन्ययोनिरोगवि-
शेषे, येन स्त्री श्यामधर्मेण सन्तोषं न लभते । अ-
त्यानन्दा न सन्तोषं श्यामधर्मेण विन्दति । भा.म.
ख.४भ.योनिरोगचि.।

अत्यारत्ता । स्त्री । जवापुष्पवर्णे ।

अत्युगम् । क्ली । हिरुनि । म.द.व.२ ।

अत्युगगन्धा । स्त्री । कृष्णगोकण्याम् । कृष्णा-
पराजितायाम् । अजमोदायाम् । म.द.व.१ ।

अत्युदीर्णा । स्त्री । दुष्टव्यधनविशेषे । यच्च ती-
क्ष्णहृत्सुखश्लेष्मणो वेधो भवति । सु.शा.८७.।

अत्यूहः । पुं । कालकण्डपलिधि । दात्यूहे ।
मै.हचिकं । [कायाम् । मै.हचिकं ।

अत्यूहा । स्त्री । नीलशेफालिकायाम् । नीलि-

अचिः । पुं । अचिविशेषे ।

अदनम् । क्ली । भक्षणे ।

अदन्तः । चि । दन्तहीने ।

अदलः । पुं । हिर्यलवर्णे । श.च. । हृते ।

अदला । स्त्री । हृतकुमार्याम् । रा.नि. ।

अदंशः । पुं । महामूलुके । वडु मूला ।

अदारिका । स्त्री । वक्षकमले, वक्षीमले ।
उलट् कश्मल । वै.निच. । [निच. ।

अट्टकः । चि । अस्थिरे । क्ली । दण्डविशेषे । वै.

अद्भुतसारः । पुं । खदिरसारः । रा.नि.व.८ ।

अधम् । क्ली । धाने ।

अद्यतनः । त्रि । अद्यभवे । आञ्जिकार ।

अद्यस्थिना } स्त्री । आसन्नप्रसवायां गनि ।
अद्यस्थीना }

अद्रकः । पुं । महानिम्बवृक्षे । वै. निच. ।

अद्रिः । पुं । पर्वते । शैलवृक्षे । मे. रत्निकं ।
वरिमाणविशेषे ।

अद्रिकर्णी । स्त्री । अपराजितायाम् । चेतापरा-
जितायाम् । रा. नि. व. १३ । [भा. पू. १ गु. व. ।

अद्रिका । स्त्री । धान्यके । धटनः । महानिम्बे ।

अद्रिजः । त्रि. गिरिजाते । स्त्री । शिलाजतुनि ।
र. मा. रत्ना. । तुम्बुवृक्षे । रा. नि. व. ११ । मेरुके ।

अद्रिजतु । स्त्री । शिलाजतुनि । हिमा. भा. ।

अद्रिजा । स्त्री । सैन्धवपिप्पलीचुपे । रा. नि.
व. ६ । [व. ३ ।

अद्रिभूः । स्त्री । आसृक्कर्णिलतायाम् । रा. नि.

अद्रिमाषा । स्त्री । वनमाषे । मांशानि । वै.
निच. । [पु. पु. वै. निच. ।

अद्रिसानुजा । स्त्री । नायमाषायाम् । वणा-

अद्रिसारः । पुं । लीहे । रत्ना. ।

अद्रेष्कः (ष्का) । पुं, स्त्री । निम्बविशेषे । हिं वका-
इननिम्बे । पोशट्टे निम् । मेघ. कुष्ठचि. ।

अधः । अव्ययं । अधोभागे । योनी । वै. निच. ।

अधःकुन्तलः । पुं । अन्तर्लोम्बि ।

अधःपातनम् । स्त्री । पारदस्य यन्मार्गेणा-
धःलेपणे । यथा — नवनीताह्वयगन्धकं (लाउत्रा
गुक्कुर) सूतञ्च समभागं गृहीत्वा जम्बीररसिन
मर्दयित्वा, एकशिखीमूलं शिपुमूलापामार्गश्चित-
सर्वयसैश्वकक्केन समभागेन संमिश्रा यन्मसोर्ह-
भाष्ठाभ्यन्तरतले कल्कमिश्रितं तं सूतं लेपयेत् ।
अथ जलपुक्तमधीभाण्डं सुवि पूरयित्वा तस्य मुखे
रसयुक्तं भाण्डमधीमुखं संस्थाप्य च द्वयोः सन्धिसुखं
लेपयेत् । अथ उपरिष्टान् पुटे दत्ते पारदो जले
पतति । इत्यधःपातनं । “नवनीताह्वयं सूत” नि-
ष्णादि । र. सा. सं. ।

अधःपुटः । पुं । चारोलीवृक्षे । वै. निच. ।

अधःपुष्पी । स्त्री । (Hieracium) गोजिह्वा-

चुपे । रा. नि. व. ४ । चोरपुष्पीदृशविशेषे । छात्र
कांटेकी, छात्रथड़िका, डाँट्टे, उक्कण, वाटिगा,
लेडगा । इटाह्वीति गौडीयाः । सततज्व. मन्त्र-
दृष्टी मन्त्रे वै. निच. २२. ।

अधःप्रस्तरः । पुं । दण्डासने । वै. निच. ।

अधःशल्थः । पुं । अपामार्गचुपे । रा. नि. व. ४ ।
भा. पू. १ भ. । चेतापामार्गे ।

अधःशाखः । पुं । संसाराश्वत्थवृक्षे ।

अधःशेखरः । पुं । चेतापामार्गे ।

अधमः । पुं । अक्षवतसे ।

अधमाङ्गम् । स्त्री । चरणे । श. च. ।

अधरः । पुं । कीडे । छाँटे । रा. नि. व. १८ ।
स्त्री । स्त्रीयोनी ।

अधरकण्टकः । पुं । दुरालभायाम् । वै. निच. ।

अधरकण्टका । स्त्री । सुद्रव्यतावर्था । वै. निच. ।

अधरा । स्त्री । नीचदिशि । वै. निच. ।

अधामार्गः } पुं । अपामार्गे । धामार्गवृक्षे ।
अधामार्गवः } गुडगुण्ड । हिं कादच । अ. टी. ।

अधिकण्टकः । पुं । यासचुपे । झुराजला-
विशेष । रा. नि. व. ४ । [निच. ।

अधिकप्रियम् । स्त्री । लवि । दात्रिणि । वै.

अधिकरणम् । स्त्री । यत्र कुर्वन्ति अधिकार-
णम् । सु. सू. ४१५. । ‘यमर्थमधिष्ठायते ।’ यथा
रसं दोषं वा । सु. उ. ६५५. ।

अधिकारी । पुं । पुरुष । वै. निच. ।

अधिजिह्वः । पुं । A tumour on the
tongue, कण्ठगतसुखरीगे । सु. नि. १६५. । अयं
हिजिह्वोऽयुच्यते ।

अधिजिह्वकः । पुं । जिह्वागतरीगविशेषे ।
See अधिजिह्वा ।

अधिजिह्वा } स्त्री । जिह्वारोगविशेषे क-
अधिजिह्विका } फशीणितजे । अथ जिह्वो-
परि जिह्वायवत् शोषो जायते । पक्षवेदसाध्यः ।
उपजिह्वा जिह्वानिबली भवतीत्यनयोर्भेदः । लक्ष-
णम् — जिह्वायवः स्वयमुः कफाणु जिह्वाप्रवन्धी-
परिरक्तमिश्रः । सु. नि. १६५. । अथस्य जिह्वागत-

रीगे जिह्वोपरि शोफरूपे । लक्षणम् — “अधिजिह्वाभिधानस्य उपरिदादिनिर्दिशेत् ॥” अ. द. २९ अ. ।

अधिदन्तः (कः) । पुं । A tooth growing over another, दन्तमूलगतरीगविशेषः । नजदन्ते । शृङ्गमौल । अथस्य दन्तोपरि षडधिक-दन्तनिर्गमकपरीगे । तेन चायस्य यासयद्वयोऽनिका भवति । समदन्तविशिष्टोऽदन्तविशिष्टश्चाधोऽधि-दन्त इत्युच्यते । “समभिस्फाटभिर्दन्तैः स्थातवाधि-कदन्तकः ॥” अ. द. २७ अ. ।

अधिदैवतम् । स्त्री । अधिदैवतायाम् । आधि-दैविकरीगे । सु. शा. १ अ. ।

अधिपतिः । पुं । मर्कस्यानविशेषः । तस्य रोमावर्तस्थानं मन्त्राकाशपरं सर्वशिरासस्मिलन-स्थानञ्च । सु. शा. १ अ. ।

अधिभूतः । पुं । अमधिकस्य योवर्तते स एव तस्याधिभूतो नाम । यथा यस्य नामेन्द्रियस्य यत् कार्यभूतं तदेव कार्यं तस्मैन्द्रियस्याधिभूतविषयः । सु. शा. १ अ. ।

अधिमन्यः । पुं । Acute pains in the balls of the eyes with pain and swelling of one side of the head. अभिचन्दोऽत्यन्तरीगविशेषः । स च वातजपित्तज-कफजरक्तजमेर्देन चतुर्विधः । सर्वेष्वेव लक्षणं तीव्रवेदना । अधिमन्ये (ऽऽक उठा या नेत्रभूल) उपेक्षिते अधिमन्यो जायते । लक्षणम् — इन्द्रेते-रभिचन्दैर्नराणामक्रियावताम् । तावन्तस्याधिमन्याः स्तुर्नयने तीव्रवेदनाः ॥ उत्प्राप्यत इवात्यर्थे नेत्रं निर्मथ्यते तथा । शिरसीऽङ्गञ्च तं विद्यादधिमन्यं खलचक्षुः ॥ इत्याहटिं त्रैषिकः समराणादधि-मन्यो रक्तजः पञ्चरात्रात् । षड्भाराणा वातिको वै निहत्यात् मिथ्याचारात्पैतिकः सद्य एव ॥ अधि-मन्येषु सर्वेषु ललाटे वैधयेष्किरो । अशान्ते सर्वेधा मन्ये भुवीषु परिदाह्येत् ॥ सु. उ. १ अ. ।

अधिमांसम् । स्त्री, पुं, मा. ने. री. । See नेत्रमांसायं

अधिमांसकः । पुं । Inflammation of the tonsils. कफजवदन्तवेदजरीगविशेषः । इतुभवाव्यदन्ते अतिवेदनमहाशोथी क्षालाक्षायश्च भवति । हानव्ये पश्चिमे दन्ते महाशोथोमहारुजः । क्षालाक्षायी कफजतो विज्ञेयः सीऽधिमांसकः ।

भा. म. ख. ४ भ. सु. री. चि. । मा. नि. । सु. नि. ११ अ. ।

अधिमांसायं । स्त्री, पुं । Fleishy ex-
crescence on the eye, cancer of the
eye. दृष्टियुक्तगतरीगविशेषः मांसवृद्धीतिख्याते ।
लक्षणम् — पद्मानं सदु रक्तायं यस्यां चोद्यते सि-
ते । पृथुस्रवधिमांसायं बहुलञ्च यकन्निभम् । मा. नि. ।

अधिसुक्तकः । पुं । माधवीलतायाम् । वै. नि. च. ।

अधिसुक्तिका । स्त्री । सुक्ताष्टके, यत्नी । भू-
छात्रिपुङ्क । वै. नि. च. । [रत्ना. ।

अधिष्ठानम् । स्त्री । स्थाने । शानि । नगरे ।

अधीरः । पुं । अयोग्यवैद्ये । वै. नि. च. ।

अधोऽंशुकम् । स्त्री । परिधेयवस्त्रे । अम. ।

अधोगतः । पुं । अस्त्रिभङ्गरीगे । वै. नि. च. ।

अधोघण्टा । स्त्री । अपामार्गे । आं. पी. ङ् । रत्ना. ।

अधोऽङ्गम् । स्त्री । मलहारः ।

अधोमर्कं । स्त्री । गुदे । गुह्यद्वारे । वै. च. ।

अधोजिह्विका । स्त्री । तालुमूलस्य चूर्द्धजिह्वा-
याम् । आनञ्जिव । हारा. । जिह्वाधः शोथरीगे ।
कफादधस्तादधिजिह्विका वेति । च. ।

अधोद्वारम् । स्त्री । मलद्वारे । योनी । वै. च. ।

अधोभागहरः । नि । विरेचनकर्माधि हि-
तकरः । च. ।

अधोमुखा । स्त्री । गोजिह्वायाम् । रा. नि. व. ४ ।

अधोयन्त्रम् । स्त्री । वकयन्त्रे ।

अधोवायुः । पुं । अपानवायौ ।

अधोरेचनः । पुं । आरम्बवृद्धे ।

अधोऽस्त्रपित्तम् । स्त्री । अधोगतरक्तपित्तरीगे
See रक्तपित्तम् ।

अध्यखडा (अखडा) । स्त्री । कपिककुनता-
याम् । आं. नां. कुनी । See आत्मगुण । भूयामल-
क्षाम् । रत्ना. । कोकिलच. । तालमाथना । म. द.
व. १ । मा. पू. । प. म. ।

अध्यर्षुदम् । स्त्री । अर्षुदोपरि जातार्षुदरीणि ।
आत्वर उपरि आवा लक्षणं — यज्यायतऽत्यन्तलु-
प्यज्जाति श्रेयं तदध्यर्षुदमर्षुदरीः । सु. नि. ११ अ. ।

अध्यशनम् । स्त्री । यज्ञीर्षोपरि भोजनी लक्षणम् ।

—“लजीणें भुज्यते यत् तदध्यशनमुच्यते। प्राप्सुक्ते लज्जले मन्दे हिरक्की न समाहरेत्। प्रातराग्ने लजीणें तु सायमाग्ने न दुष्यति। पूर्वमुक्ते विदग्धेऽग्ने भुज्जानो हन्ति पावकम्। सायमाग्ने लजीणें तु प्रातर्भुक्तं विषोपमम्”। वै.निघ. दिनचर्या। भुक्तस्थीपरिभूयोभोजने। भा.म.ख.१भ.अती.सा.चि.। “विकृताध्यशनाजीणेंः।” बा.सू.८८८।

अध्यक्षः। पुं। चीरिकावृक्षे। श.र.। मन्त्रार्कवृक्षे। त्रि। प्रत्येकं कर्षाईमाने। सि.यो. र.पि.चि.एला-दिगुटकायां इन्दः।

अध्युषितः। पुं। सर्वाचिरीगे। त्रि। उपविष्टे।

अध्रुषः। पुं। तन्नामकतालुगतमुखरीगे। अचतालुदेशे रक्तदोषजन्यलोहितानतिस्थूलशीथः, तेन च ज्वरसौत्रवेदना च भवति। मानि। तल्लक्षणं—शीफलस्थो लोहिततालुदेशे रक्ताज्ज्ञेयः सोऽध्रुषो रुग्ज्वराख्यः। सु.नि.१६अ.।

अध्वगः। पुं। उष्ट्रे। अश्वतरे। छे.च.।

अध्वगभोज्यः(ग्यः)। पुं। आमातकवृक्षविका।

अध्वगवृक्षः। पुं। आमातकवृक्षे।

अध्वगक्ष्मी। पुं। खेचरे, पविणि। वै.निघ.।

अध्वजा। स्त्री। खर्णुलीनुपे। रा.नि.व.४।

अध्वनिषेवणम्। स्त्री। अध्वचक्षणे। वै.निघ.।
See चक्षुसर्षणं।

अध्वरा। स्त्री। मेदायाम्। भा.पू.१ छ.व.।

अध्वशेषः। पुं। पथियमजन्यशोषरीगे। अध्वप्रशीषी सप्ताहः संश्लेषपरुषक्तविः। प्रसुप्तगात्रावयवः शुष्काक्रमगलानलः॥ नि.।

अध्वसिद्धकः। पुं। सिन्धुवारवृक्षे। रा.नि.व.४।

अध्वानुशानत्रयः। पुं। श्लिषाकवृक्षे। (श्लिषा) गाश्च। हिं नाउया श्लिषाणल। श.च.।

अनंशुमतफला। स्त्री। कदलीवृक्षे। जटा.।

अनः। स्त्री। अन्ने। उणा.। [निघ.।

अनग्ना। स्त्री। कार्पास्याम्। का.प्रा.ग.। वै.

अनघः। पुं। गौरसर्पे। रा.नि.व.१६।

अनघ्नः। पुं। गौरसर्पे। वै.निघ.।

अनङ्गम्(कम्)। स्त्री। मन्त्रसि। श.र.।

अनङ्गमुन्दरसः। पुं। बाजीकरणाधिकारिरसः। सूतस्य पलं गन्धकस्य च पलं रक्तकुमुदरसैः दिनत्रयं भावयेत्। ततो बालुकायन्त्रे प्रहरमात्रं पचेत्। अवतार्य रक्तवकपुष्पत्रेपन्नरसेन दिनैकं भावयेत्। र.सा.सं.। [श्री भा.क.। रा.नि.व.४।

अनङ्गजिह्वा। स्त्री। गीजिह्वायाम्। गोवि.

अनङ्गही। स्त्री। See अनङ्गही।

अनङ्गान्। पुं। वृषे। भा.पू.। रत्ना.।

अनङ्गाही। स्त्री। गवि। गोहिं। हला.।

अनङ्गः। पुं, स्त्री। सूत्राधान्ये। मरुधान। वै.निघ.

अनन्तः। पुं। दुरालभायाम्। वै.निघ.२भ. अनन्तादिचूर्णे, सर्वज्वरे। सिन्धुवारवृक्षे। अध्वकधाती। रा.नि.व.११।

अनन्तकः। पुं। मूलके। नलतणे। हिं नरकट। मद.व.१।

अनन्तमूलम्। स्त्री। करालाक्षीपथे। सुगन्धायां। वचाभेदे। श.चि.। अनन्तायाम्।

अनन्तमूली। स्त्री। दुरालभायाम्। रक्तदुरालभायाम्। वै.निघ.।

अनन्तरम्भका। स्त्री। खर्परपोलिकायाम्। आट्क पिष्टे। वै.निघ.।

अनन्तवातः। पुं। तन्नामकशिरोगविशेषे। लक्षणं—दोषालु दुष्टास्त्रय एव यो सम्प्रीड्य घाटासु रुजां सुतीव्राम्। कुर्वन्ति योऽन्निभुवि शङ्कदेशे स्थितिं करोत्याय विशेषतस्तु॥ गच्छस्य पात्रे तु करोति कम्पं हनुयई लोचनजांश्च रोगान्। अनन्तवातं तमुदाहरन्ति दोषचयोर्ल शिरसो विकारम्॥ भा.नि.।

अनन्ता। स्त्री। खनामस्थितलतायां। अनन्तमूलं। हिं अनन्तमूलं। सु. मिथ.च.। शारिवेति उत्तरापथे प्रसिद्धा। रा.नि.व.१२। See शारिवाच.द.पि.ज्व.चि.शिरसिपे। “कालियचन्दमानना” भा.म.ख.४भ.गर्भ-वि.। “अनन्ता शारिवा राणा” भा.म.ख.१भ.ज्वरे शारिवादी। “अनन्ता बालचमुत्तम”। च.सू.४,११दश.। दूर्वायां। छे.च.४ खर्णुचोर्वायां। प.सु.। लाङ्गल्यां। प.सु.। भा.पू.१शु.व.। दुरालभायां। प.सु.। भा.म.ख.४भ.

सु.री.चि.। “कल्केरनन्ता खदिरारिमेद....।”
वा.१५५. प्रियङ्गादि-व. प्रियङ्गादि-दूर्वादि-व.
हिमा.चक्रचक्र। “दूर्वादिनन्ता निम्बवासात्मगुता पश्चा-
द्रजी योजनवक्रानन्ता।” नीलदूर्वायाम्। भा.
पू.१। रा.नि.व.१२। गीलीय्यां। (चतुर्दशी। रा.
नि.व.८। यवासायाम्। भा.म.४५.काकिल्यादिव.,
“अनन्तां कुकुटीं विन्वीम्”। दुरासभाभावे यवासा
यास्या। अग्निमन्यवचे। गुडूषाम्।

अनभिलाषः। पुं। अन्नविहेषे। अरीचके।
रा.नि.व.२०।

अनलः। पुं। चित्रकचुपे। रा.नि.व.६। भा.पू.
१५.६.व.। च.द.संयदृणी-चि.पाठायाचूर्णे। रक्त-
चित्रके। रा.सा.सं.। भक्तातकठवे। रा.नि.व.११।
पित्ते। रा.नि.व.२१। देवधान्ते। मद.व.१०।
अग्नी। [दूर्वा।] मैष.कुष्ठ-चि.।

अनलम्। स्त्री। भक्तातकबीजे। “अनलमरिच-

अनलनामा। पुं। चित्रकठवे। [नि.व.३।

अनलप्रभा। स्त्री। ज्योतिषतीलतायाम्। रा.

अनलविवर्दनी। स्त्री। कर्कटिकायाम्।
कै.कूडगोष्ठे।

अनली (लिन्) लिः। पुं। वकठवे। चिका.

अनवस्थितचित्तत्वम्। स्त्री। वायुरीगे।
वै.निघ.। चित्तचाञ्चल्ये।

अनशनम्। स्त्री। लहने। सा.नि.।

अनचः। चि। अन्धे।

अनचि। स्त्री। कुचचुषि।

अनाक्रान्ता। स्त्री। कष्टकार्यम्। रा.मा.।

अनागतात्सवा। स्त्री। कन्यायाम्। अजात-
रजस्त्रायाम्। रा.नि.व.१८। [सु.उ.६५५.।

अनागतावेक्षणम्। स्त्री। एतन् वक्ष्यतीत्यर्थे।

अनाचारः। पुं। असत्कर्मणि। वै.निघ.।

अनातङ्गः। चि। अरीगिणि।

अनातपः। पुं। आतपाभावे।

अनातुरः। चि। अरीगिणि।

अनामकम्। स्त्री। अमरीरीगे। श.र.।

अनामयम्। स्त्री। आरीग्ये। रा.नि.व.१०।

अनामा। पुं। अनामिकाकुक्षौ। श.र.।

अनामिका। स्त्री। तन्नामकाकुक्षौ, अकुष्ठा-
चतुर्धाकुक्षौ। रा.नि.व.१८।

अनार्जवः। पुं। रीगे। रा.नि.व.२०।

अनार्त्तवजलम्। स्त्री। पौषादिमासचतुष्टय-
भवे षष्टिजले। तच्च नातादिदीषवयकोपनं। यद्य-
—अनार्त्तवं प्रमुञ्चन्ति वारि वारिधराम्। यत्। त-
च्चिदीषाय सर्वेषां देहिनां परिकीर्तितं। भा.पू.
वारिव.।

अनार्त्तवा। स्त्री। रजःशून्यायां। तन्नामकयो-
निष्ठापदि रीगे। अनार्त्तवासनौ यच्छौ खरस्यशौ-
च मेयुने। सा.नि.।

अनार्थकम्। स्त्री। Aloe wood. अगुरु-
काष्ठे। इला.। काष्ठागुरुणि। रा.नि.व.११।
भा.पू.१५.क.व.। [रा.नि.।

अनार्थजम्। स्त्री। Aloe wood. अगुरुणि।

अनार्थतित्तः (कः)। पुं। (Gentiana
cherayta Rox.) मूलनिम्बे। त्रितीता। अम.।

अनासिकः। चि। नासिकाहीने।

अनाहः। पुं। आनाहरीगे। See आनाहः।

अनाहारः। पुं। आहाराभावे।

अनिच्छः। चि। दप्ते। वै.निघ.।

अनिमिषः। पुं। मत्स्ये। चिका.नि.वचतुक्।

अनिमेषः। चि। निमेषशब्दे।

अनिर्माल्या। स्त्री। (Medicago escu-
lenta.Rox.) पिण्डिकायाम्। पृष्ठायां। पि-
ङ्गि.। रवा.।

अनिर्वाणः। पुं। कफे। वै.निघ.।

अनिलः। पुं। वायी। शाकतरौ। (चै.शुन
गोष्ठे। रा.नि.व.२२। [वै.निघ.।

अनिलकपित्थकः। पुं। खूखासातके।

अनिलकारकः। पुं। काञ्चिकभेदे। वै.निघ.

अनिलन्नः (कः)। पुं। (Terminalia bele-
rica.) विभीतकठवे। रा.नि.व.११।

अनिलज्वरः। पुं। वातिकज्वरे। स.च.सा-

मनिरामभेदात् द्विविधः । च.द.। See अवरः ।

अनिलनिर्यासः । पुं । प्रियालङ्घने । शिशो-
भाज । मं विवला । वै.निघ. ।

अनिलपर्ययः । पुं । वायुरीमे ।

अनिलभुक् । पुं । सपें । वै.निघ. । [रस.र. ।

अनिलरसः । पुं । रसीयं पाखुरीमे हितः ।

अनिलरिपुः । पुं । एरखङ्घने । वै.निघ. १भ.
सन्धि-ज्व.वि. रास्त्रादिः ।

अनिलहरम् । स्त्री । कण्ठागुह्ये । वै.निघ. ।

अनिला । स्त्री । नयाम् । खटिकायाम् । कूल-
थङ्गि । र.मा.।

अनिलाजीर्णम् । स्त्री । वाताजीर्णे । वा.स. ८अ.।

अनिलाटिका । स्त्री । रक्तपुनर्नवायाम् ।

अनिलान्तकः । पुं । इन्दुदीर्घे । जिज्ञा-
श्रुती । हिं हकीट् । रा.नि.व. ८।

अनिलापहा । पुं । रक्तकुलल्यके । नागकर्द्धि ।
वै.निघ. ।

अनिलामयः । पुं । वायुरीमे । वातव्याधी ।

अनिलारिरसः । पुं । वातव्याध्यधिकारे रसः ।
अथ वातारिरसैः एरखमूलरसैः । अग्निः चित्रकः ।
तीर्थैः क्वाथैः । र.सा.सं. । रसेन गन्धं द्विगुणं विसर्वा
वातारिनिर्गुणिरसैर्दिनैकं । निवेशयेत्तावमये पुटे
तत्सर्वं सदाविध्य च बालुकाख्ये । यत्ने पुटे गीमय-
पूर्णवक्त्रौ स्वभावशीते तु समुहरेत्तत् ॥ निर्गुण-
कावातहराग्नितीर्थैः संचूर्ण्य यत्नेन विभावयेत्तत् ॥

अनिलोचितः । पुं । नीलमापके । वै.निघ. ।

अनिष्टा (ष्टा) । स्त्री । नागबला । रा.नि. ।

अनिःसारा । स्त्री । कदलीर्घ्वे । कनशिञ्ज ।
रा.नि.व. ११। वै.निघ. ।

अनिष्ठुः । पुं । (Chaccharum sponta-
neus.) इक्षुविशेषे । शृङ्गुड । र.मा.। आनाखी
रजा. । [घञ्चतुर्थं ।

अनीकस्थः । वि । इतिशेषविधक्षणे । मे.

अनीली । स्त्री । काष्ठदण्डे । र.मा.।

अनुकदली । स्त्री । कदलीविशेषे । मं लोख-
लीकेष ।

अनुकर्णम् । स्त्री । कर्णसमीपे । वा.शा. ४अ

अनुकर्षणम् । स्त्री । पानपात्रे । हारा. ।

अनुकल्पः । पुं । An alternative. अथ
तद्गुणद्रव्यान्तरग्रहणे ।

अनुकूलका । स्त्री । लघुदन्त्याम् । वै.निघ.

अनुकूला । स्त्री । क्लृप्तलीङ्घवे । रा.नि.व.

अनुकूलिनी । स्त्री । बुद्धदन्त्याम् ।

अनुगः । पुं । परिचारके । रजा. ।

अनुजम् । स्त्री । प्रपौखरीक-नाम-गन्धद्रव्यं
शेषे । श्रुङ्गिणी । रा.नि.व. ११ ।

अनुजा । स्त्री । नायमाचलतायाम् । शोण्ड
लिशो नती । रा.नि.व. ५ । वगा डूयुव । भा.
१भ.गु.व. । [दत्तु । सि.यो.पाखुरि.हन्तः

अनुतक्रम । स्त्री । तक्रानुपाने । अम्भ्रा तत्कं पित्तं

अनुतर्षः । पुं । दण्डा । सुरापानपात्रं । भेष. १
घञ्चतुर्थं ।

अनुत्क्रोशः । पुं । उत्क्रोशाभावे । च.सं. विसृष्टौ

अनुत्थितविद्धा (शिरा) । स्त्री । दुःस्थान
बन्धनान् वेपमानायाः यस्याः शिरायाः शोथित
सम्प्राप्ती भवति । सु.शा. ८अ. ।

अनुपजः । वि । अनुपदेशजाते । ते च कूले
चरकोपस्थमस्यस्रवपादिनो भवन्ति । See अनू
पवर्गः । [अजाति । हला.

अनुपदीना । स्त्री । उपानहि । कृता, थङ्गम्

अनुपशयः । पुं । What increases the
disease. उपशयविपरीते व्याध्यसात्मग्रीवधात्र-
विहारादौ । यथा — हेतुव्याधिविपर्ययविपर्ययाद्य-
कारिणां । औषधान्नविहाराणामुपयोगं सुखावहं ।
विद्यादुपशयं व्याधेः सङ्घि साक्षान्निति स्मृतः ॥ विप-
रीतोऽनुपशयो व्याध्यसात्मग्रीवधिरिति । मा.नि.
पञ्चनिदाने ।

अनुपानम् । स्त्री । औषधान्नपेयविशेषे । अ-
नूपानम् । तच्च औषधपानानन्तरं विलम्ब्य प्रयोज्यं,
रात्रौ पुनः पाचनमेव व्यवस्थेयम् । “विलम्ब्य च
क्लामचमेतदीरितं रात्रौ पुनः पाचनमेतदूचिरिति”
रा.नि.व. १० । वातेऽनुपानं सिन्धोचं, श्लेष्मणि

अङ्गवञ्जनलादिभिः । आदशाङ्गुलदीर्घन्तु परिणाहि
षडङ्गुलम् ॥ कोलास्थिमावच्छिद्रन्तु कुव्यान्निचं विच-
क्षणः । मूलादनुक्रमग्रन्थमसृणन्तु विशेषतः ।
त्यक्ताङ्गुलानि चत्वारि कार्ष्णिकान्तरस्य कारयेत् । पु-
टकस्य प्रवन्थाय मूलं द्वे चापि कार्ष्णिके ॥ अनेना-
स्थापनं कुर्यादनुवासनमेव च । यथायोग्यं भिषक्
प्राज्ञः सर्व्वरोगोपशान्तये ॥ अनुवासनविवरणम् —
त्रिरात्रं पञ्चरात्रं वा सप्तरात्रमथापि वा । भोज-
यित्वा हृद्यं प्राज्ञी रसकस्नेहभोजनैः ॥ भोजितं
भोजनोक्तेन दिनान्ते चानुवासयेत् । निरुहयेदना-
हारमपराह्णे विचक्षणः ॥ त्रिभिर्वादेः प्रदातव्यो
निरुहः शास्त्रकीविदेः । ईपनीच्छाः प्रयोक्तव्यः प्र-
थमं पुटकीविदेः ॥ द्वितीयश्च तृतीयश्च तीक्ष्णौ चैव
प्रकीर्त्तितौ ॥ अ. द. १६५. ।

अनुवासनोपगवर्गः । पुं । षड्विंशदशक-
नाम कषायवर्गे । यथा — राक्षासुरदाहविलमदन
शतपुष्पवधौरपुनर्नवाश्वदंष्ट्राग्रिमन्थशोषाका इति
दशमानि... ॥ हस्तीरः श्वेतपुनर्नवा । च. मृ. ४५. ।

अनुवासाख्यः । पुं । अनुवासने । वै. निघ. ।

अनुवेक्षितम् । स्त्री । शाखासु व्रणकन्धनभेदे ।
सु. स. १८५. ।

अनुशयी । स्त्री । चुद्ररीगान्तर्गतपादरीगवि-
शेषः । तल्लक्षणं यथा — गम्भीरामल्पशोषाच्च सवर्णा
सुपरिस्थिताम् । पादस्थानुशयीं तान् विद्यादन्तः-
प्रपाकिनौम् ॥ चि. — हरेदनुशयीं वेद्यः क्रियया
शेषविद्वेषः । भा. पाद. रो. चि. ।

अनुशस्त्रम् । स्त्री । लक्ष्मिरस्फटिककाचजलौ-
काप्रिवारनखादिरूपशस्त्रेषु । तानि च शिशुभीक-
प्रभृत्यर्थम् । सु. स. ८५. । [चि. शीतले ।

अनुष्णम् । स्त्री । उत्पले । नीलगन्ध. रा. नि. ।

अनुष्णवस्त्रिका } स्त्री । नीलद्रव्यावासा । रा.
अनुष्णवस्त्री } नि. व. ८. ।

अनुसायिकम् । स्त्री । सुगन्धद्रव्यविशेषः । न
हृङ्गीला ।

अनूचानः । पुं । उत्तमवेद्यः । साङ्गवेदाध्यायिनि ।

अनूपः । पुं । मरुषे । मे. पत्रिकं । अन्वुप्राय-
क्षे । मे. । तल्लक्षणं यथा — “वह्मन् बह्वृचश्च वात-
श्लेष्मान्मांसान्ति । देशीनूप इति स्थातः ॥ तथा

मदीपल्लवशैलाख्यफुल्लीत्यलकुलैर्युतः । हंससारस-
कारण्यचक्रवाकादिसेवितः । सरी वराहमण्डिष-
कररीहिकुलाकुलः । प्रभूतद्रुममुखाब्जो नाना-
शष्पफलान्वितः । अनेकशालिकेदारकदलौघवि-
भूषितः । अनूपदेशी ज्ञातव्यो वातश्लेष्मान्यार्ति-
मान्” । भा. । गुणाः — गुणः, सान्द्रः, पिच्छिलः,
मधुरः, श्लेष्मलः, क्षिण्णः, प्रमेहगलगण्डशीपदकाई-
करश्च । रा. नि. । राजवह्नमसु क्षिण्णं शीतलं वात-
श्लेष्मलं गुरुषाह !

अनूपजम् । स्त्री । आर्द्रकं । रा. नि. व. ६ । चि ।
अनूपदेशीयवृद्धयमात्रे । पुं । वृक्षविशेषः । आना-
त्रम गाह् । वै. निघ. । [अनूपः ।

अनूपदेशः । पुं । अनूपलक्षणयुक्तप्रदेशः । See
अनूपमांसम् । स्त्री । अनूपदेशस्थानुमांसम् ।
See अनूपमांसम् । [रा. नि. व. १० ।

अनूष्णम् । स्त्री । उत्पले । उन्मिजूल, शान्ता ।

अनृत्तुः । चि । शठे । असरले । पुं । तगरपुष्पहले ।

अनेकदिग्वायुः । पुं । नानादिग्मवायुसमुल-
वाते । एतेना मेनेना वाताश ।

अनेकपः । पुं । गजे । शंती । मद. व. ११. ।

अनेकान्तः । पुं । क्वचित्तथा क्वचिदन्यथेति यः
सः । सु. उ. ६५५. ।

अनेङ्गमूकः । चि । वाक्शुतिरहितः । अ. । अन्धो

अनांकहः । पुं । हले । गाह् ।

अन्तःकण्ठशल्यावलोकिनी । स्त्री ।

नाडीयन्त्रविशेषः । सा च दशाङ्गुला भवति । अचि. ।

अन्तःकरणम् । स्त्री । अन्तरिन्द्रिये, मनसि ।

अन्तःकुटिलः । पुं । शङ्गे । नाक ।

अन्तःकोटरपुष्पी (ष्पिका) । स्त्री । नील-
वृक्षायाम् । छात्रलवेट्टे । प. म. । रत्ना. ।

अन्तःपदवी । स्त्री । सुषुम्णाख्यनाडिकायाम् ।

अन्तःसत्त्वा । स्त्री । भग्नावकचत्वे । गर्भिण्याम् ।
श. च. ।

अन्तःकः । पुं । काञ्चनारहले । वृद्धकांक्षन ।

भा. गु. व. । यमे । सन्निपातज्वरविशेषः । तल्लक्षणं —

यथा — दाहं करोति परितापनमातनोति, मोहं
ददति विदधाति शिरःप्रक्षन्धं । ह्रिक्वा करोति

कसनश्च समाजुहोति जानौहि तं विपुषवर्जित-
मन्तकाख्यम् । भा.म.१भ. । [रत्निकं ।

अन्तरम् । स्त्री । अवकाशे । हिरे । मध्ये । मे.

अन्तरापत्न्या । स्त्री । गर्भिण्याम् ।

अन्तरायामः । पुं । आवेपकभेदे । लक्ष्यं यथा
— अङ्गुलीगुल्फजठरद्वन्द्वयोगसंस्थितः । कायु-
प्रतानमनिलभक्षः क्षिपति वेगवान् ॥ विष्टब्धः
क्षब्धगुर्भग्नपार्श्वः कर्णं वमन् । अन्तरं घनुरिव
यदा नमति मानवः । तदा संस्थानरायामं कुर्वते
मावती वली ॥ भा. । मा.नि. । [व.१९ ।

अन्तरि(री)चम् । स्त्री । आकाशे । रा.नि.

अन्तरिचजलम् } स्त्री । आकाशजले । दृष्टि

अन्तरीचजलम् } जल । See गगनाम् ।

अन्तरुहा । स्त्री । श्वेतद्रव्यायाम् ।

अन्तर्जठरम् । स्त्री । कीडे । कुचमध्ये । अम. ।

अन्तर्दधनम् । स्त्री । सुरावीजे । श.च. ।

अन्तर्दाहः । पुं । शरीराभ्यन्तरदाहे । ग्रीष्मत्र
ष्ठितः ज्वरः । कीडसन्नापे । रा.नि.व.२० । स-
न्निपातज्वरविशेषे । लक्ष्यं यथा—अन्तर्दाहः शैथं
वह्निः श्वयथुरतिरपि श्वासः । अङ्गमपि दग्धकलं
सोऽन्तर्दाहोर्दितः कथितः ॥ भा.म.१भ. ।

अन्तर्धमः । नि. । बहुमुखदृष्टिकाभ्यन्तरे अग्नि-
दग्धे । च.द. ग्रहणी-धि. चिचकचारे ।

अन्तर्मलः । पुं । मलान्तरवे । कश्चिदतिः ।

अन्तर्महानादः । पुं । शङ्के ।

अन्तर्मुखम् । स्त्री । व्रणविसारवशात्प्रविशे ।
लक्ष्यं यथा—तद्वदन्तर्मुखं तस्य मध्यमध्यर्द्धमङ्गु-
लम् । अर्धचन्द्राननं चैतत् तद्याध्यर्द्धाङ्गुलं फले ॥
कश्चिदतिः ।

अन्तर्मुखी । स्त्री । स्त्रीयोनिरोगविशेषे । तल्ल-
क्ष्यं—व्यायमतिव्रताया भजन्त्याश्च योजितः ।
वायुर्मियास्त्रिताङ्गाया योनिकोतसि संस्थितः ॥ व-
ज्रयत्याननं योन्वाः सास्त्रिमांसानिस्तार्त्तिभिः । अ-
शार्त्तिनैशुमासक्ता योनिरन्तर्मुखी मता ॥ अ.चि. ।

अन्तर्वस्त्री । स्त्री । गर्भिण्याम् । अम. ।

अन्तर्वर्मिः । स्त्री । अपरिपाके । विका. ।

अन्तर्विद्रधिः । पुं । जठरान्तरस्थविद्रधिरीमे ।

लक्ष्यं यथा—पृथक् सभूय वा दोषाः कुपिता गुल्फ-
रपिष्ठा वल्मीकवत् समुद्रमनः कुर्वन्ति विद्रधिम् ॥
गुदे वस्तिमुखे नाभ्यां कुक्षौ वङ्गणयोस्तथा । पुङ्गयोः
श्लोत्रि यकृति दृदि वा क्लोत्रि चाप्यथ । एषां लि-
ङ्गानि जानीयाद्वाग्निद्रधिलक्षणेः ॥ भा. । [दृष्टिः ।

अन्तर्द्विः । पुं । अन्तर्द्विरीमे । See अन्त-

अन्तर्वेधः । पुं । मन्त्रवेधे । मन्त्रपौत्रायाम् ।

अन्तश्चय्या । स्त्री । मरणे । मे. ।

अन्तश्चेहफला । स्त्री । श्वेतकण्टकायाम् ।

अन्तावसायी । (इन्) । पुं । नापिते । मे. ।

अन्तिका । स्त्री । सातलायाम् । टांमत्रकवा ।
चुम्बाम् । मे.कचिकं ।

अन्त्यः । पुं । सुलायाम् । मे. ।

अन्त्यपुष्पा । स्त्री । धातकीडवे । वै.निच. ।

अन्त्यम् । स्त्री । पुरीततिः नाङ्गीर्जुङ्गि । रा.नि.व.
१८ । उक्ताः सार्द्धास्त्रयो व्यानाः पुंसामन्त्याणि सू-
रिभिः । अर्धव्यामेन हीनानि योषितोऽन्त्याणि नि-
र्दिशेत् ॥ सार्धव्यामान्यन्त्याणि पुंसां स्त्रीषामर्ध-
व्यामहीनानि । सु.श्रा.५.च. । अष्टजः श्लेषश्चापि
यः प्रसादः परी मतः । तं पञ्चमानं पितृन वायु-
श्चायुधावति । ततोऽस्यान्त्याणि जायन्ते गुदं व-
सिष देहिनः ॥ इति तदुत्पत्तिः । सु.श्रा.४.च. ।

अन्त्यकूजः । पुं । वायुरोगविशेषे । नाङ्गीशब्दे ।
सु.नि.१.च. । [वाट्कश्वरा इति भाषा । नि. ।

अन्त्यकूजनम् । स्त्री । अन्त्यजनौ । औऽङ्का ।

अन्त्यपाचम् । स्त्री । स्थावरविधान्तर्गतत्वकार-
निर्यासविधे । सु.कल्प.२.च. । [१ ।

अन्त्यवस्त्रिका । स्त्री । सहिषवस्त्रा । रा.नि.व.

अन्त्यवस्त्री । स्त्री । सोमकलीलतायाम् ।

अन्त्यवृद्धिः । स्त्री । Rupture. खनामस्थान-
रोगविशेषे । तल्लक्ष्यं यथा—वातकीपिमिराहारीः
श्रीततोयावगाहनेः । धारणे रणभाराध्वविषमाङ्क-
प्रवर्तनेः ॥ कीभयेः कीभितोऽन्यैश्च शुद्राणां वयवं
यदा । पवनो विगुणीकृत्य स्त्रनिषेधादथो गयेत् ।
कुर्याद्दृष्टव्यसन्निखी वन्त्यामं श्वयं तदा ॥ उपे-

स्यमाणस्य च सुकठिन्सु आशानककलम्भवती स
बायुः । प्रपीडितोऽन्तः स्वनवान् प्रयाति प्रभापय-
न्नेति पुनश्च सुकः ॥ अन्धहृदिसाध्योऽयं वातवृद्धि-
समाकृतिः । मा.नि. । [७ अ. । See कृमिः ।

अन्धाद् : । पुं । आभ्यन्तरकृमी । मा.नि. । शार्ङ्ग.

अन्धालजी (मा.) } स्त्री । वातक्षेपजन्यसुदरो-

अन्धालजी (सु.) } गद्विशेषे । तल्लक्षणं—च-
नामवक्रां पिङ्गकामुद्रतां परिमण्डलां । अन्धालजी-
मन्त्रपूयां तां विद्यात्कफवातजाम् ॥ मा.नि. ।

अन्ती । स्त्री । ब्रह्मदारकलतायाम् । अ.टी. ।

अन्धकम् । क्ली. । अन्धारे । रत्ना. ।

अन्धः । वि. । नेत्रहीने । क्ली. । तिमिरि । मे.घचि-
कं. । (अस) अन्धे । रा.नि.व.२० । जलि. भरतः ।

अन्धकः । पुं । तुम्बुरी । कौ. [७] पटन. । भा.पू.
१भ.च.व. । [८] को. [९] । मं भेदजया । चिका. ।

अन्धकाकः । पुं । काकाकारे पक्षिणि । भा.पू.

अन्धकारः । पुं । आलीकाभावे । गुणाः—भय-
दृष्टिर्नेत्रोऽन्तरीधकरः रोगजनकश्च । राज. ।

अन्धकूपः । पुं । मं. [६] ।

अन्धता । स्त्री । पिप्परीशे । वै.निच. ।

अन्धपूतना । स्त्री । बालकग्रहपौडाविशेषे ।
लक्षणम्—यो वेष्टे लनमतिसारकासहिष्काच्छर्दी
भिर्ज्वरसहिताभिरर्यमानः । दुर्बलः सततमधःशयी-
ऽल्लगन्धिकां द्रुमुभिर्षजोऽन्धपूतनार्णम् ॥ चि.—ति-
क्तदुग्धपत्रसिद्धजलैः स्नानं । सुरादिनाधिततैलम् ।
पिप्पल्यादिसिद्धतृतादिकश्च । सु.उ.२०।१२अ. ।

अन्धमूषा । स्त्री । वज्रमूषापरनामकेः शीघ्रध-
पाकार्यं यन्त्रविशेषे । तस्य लक्षणं यथा—अन्धमूषा
तु कर्तव्या गीसनाकारसन्निभा । सैवाच्छिद्रान्विता
मध्यं कक्षीरा सारणीचिता ॥ द्वौ भागौ तुपदन्धस्य
एका दक्षोऽवधितकः । लौहकिट्टस्य भागैकं चैत-
पाषाणभागिकम् । नरकेऽसमं किञ्चित् छागीक्षीरेण
पेषयेत् ॥ यामद्वयं दृढं मध्यं तेन सूषां सुसम्पृष्टाम् ।
शोधयित्वा रसं विद्रा तत्कल्कैः संगिरीधयेत् । बज्र-
सूषा समाख्याता सन्धकूपारदसाधिका । र.सा.सं. ।
काचिद्वि. । [तां.] । दण्डविशेषे । श.च. ।

अन्धमूषिका । स्त्री । देवताइश्वरे । देवता-

अन्धाहिः । पुं । कुंचिया-सीने । कुं. [८] भा. [९]
कृत्यम. [८] । चिका. । [वनस्पतिविशेषे]

अन्धाहुली । स्त्री । आहुत्यनामकशिवीलस्य

अन्धिका । स्त्री । सर्पस्यां । स्त्रीविशेषे । मे.घ
चिकं. । नेत्ररीगविशेषे । श.र. ।

अन्धुः । पुं । कूपे । चिका. ।

अन्धुलः । पुं । शिरीषवृक्षे । श.च. ।

अन्नम् । क्ली. । अस्त्रे । त्रीह्रियवादीं स्वायद्रथ्य
मात्रे । चर्यचोष्यल्लेपयमेदेन अन्नं चतुर्विधम्
केऽपि च निषेयचर्येणचोष्यस्वायभेदेनाष्टधा वद-
न्ति । राजनिघण्टुकारोऽपि अन्नमष्टविधमाह च-
र्यादिभेदेन । व.२० । भक्त. । ता.त. । तस्य तखुल
परिमाणापेक्षया पञ्चगुणजलिं सिद्धम् । अन्नं पञ्च
गुणं साध्यम् । च.द.ज्व.चि. । प.प्र.२ख. । खिल
तखुलं यथा—अस्यचैवगतं प्राहुः सतुषं धाम्य
सुच्यते । आर्षं वितुषमित्युक्तं खिलमन्नमुदाहृतम् ।
वशिष्टः । तथा जलदानप्रमाणतोऽन्नं चतुर्विधम्
चतुर्विधं भवेदन्नं जलदानप्रमाणतः । तत्र भन्न
विलेपी च यवागुः पेयया सह ॥ प्रयोगरत्नाकरः
अन्नगुणाः—अन्निकरं पथ्यं तपयं सूचयं लघु च
तत्र अधीतमन्नमसुतश्चान्नं—शीतलं गुरु द्रव्यं कफ
जनकं । सुधीतमन्नं उष्णं विशदं गुणकरश्च । भट्ट
तखुलजमन्नं—द्रव्यं सुगन्धि कफ लघु च । अति
किन्नं—स्नानिकरं, तखुलान्वितं—दुर्जरम् । मद
व.११।६ । धान्यान्ने पाचितं भक्तं लघु अग्निप्रदी
पकं रुचिप्रदश्च ॥ वै.निच. । मणितयुक्तं भक्तं—
खादु शीतलं द्रव्यं अग्निप्रदीपनं पाचकं पुष्टिका
ग्रहस्थानः शूलघ्नं । रात्री भचितं—द्रव्यं दृष्टिका
दीपनमर्शघ्नश्च । सुद्रयूषयुक्तं—कफज्वरे, शर्करा
मिश्रितं पिप्पलज्वरे हितम् । लाजभक्तं—लघु शीत
लमन्निकरं मधुरं द्रव्यं निद्रारुचिकरं त्रणशीघ्रनक्ष
यवकाशं—गुरु स्नादु द्रव्यं खिन्धं गुणज्वरकण्ड
रोगकासमेघघ्नश्च । खिचरान्नं—तर्पणं गुरु द्रव्य
धातुवर्धकम् । यौगन्धरान्नं—गुरु चनं कासवास
घ्नश्च । कीद्वयान्नं—रुचिकरं मधुरं प्रसिद्धं सूच
दीघघ्नं दृष्ट्यान् हृदिकफवातामदाघ्नश्च । आभा
कान्नं—द्रव्यं लघु द्रव्यं दीपनं द्रव्यं वातकारं मेघ
गलरीगसूचकघ्नश्च । गीवारान्नं—रुचिर्दं लि
दीपनं गुरुवातघ्नं वक्तृमीहपाघ्नश्च । कुच

ह्यात्र—मधुरं बहम् उच्यं लघु कटुपाकि दीपनं कफवातघ्नमिन्द्रासहरश्च । माषात्रं—दुर्जरं मांसः हृदिकरं गुहवातघ्नं हृद्यश्च । शिम्ब्यत्रं—मधुरं बलं वातपित्तकीपणश्च । वैदलात्रं—गुरु बलिकरं । आदृशत्रं—गुरु कफपित्तघ्नश्च । मत्स्यीदनं—कफकरं विदीपकरं अप्रिमान्यकरश्च । शकात्रं—लेखनं बलमुच्यं दीपद्रावकश्च । मांसोदनं—धातुवर्धकं सिग्धं गुरु च । पलात्रं (फलात्रं)—रूष्यं गुरु फलसमगुणश्च । षष्टिक-साधारणशाल्यत्रं—दीपः शूल्यं पाचनं विदीपणं लयविषघ्नश्च । नवात्रं—मधुरं सिग्धं गुरु मलसम्भनं रक्तपित्तघ्नश्च । उणात्रं—दीपनं लघु श्मकरं मदात्ययरक्तपित्तप्रमेहशतकरं कासत्रासकृम्याधानगुल्मजात्राक्षतकासहरश्च । शीतात्रं—शीतलं लालासावकम् अप्रिमान्यमेहमूर्च्छादिहरश्च । वै. निघ. । क्लिद्रात्रं—दुर्जरं स्थानिकरश्च ।

अन्नकालः । पुं । भोजनसमये ।

अन्नकोष्ठः । पुं । तण्डुलधान्यादिरन्नवाधारे । गोमा, मराई ।

अन्नगन्धिः । पुं । अतिसाररोगे । त्रिका. । हांगा कर्ग. । मं हगवण ।

अन्नजम् । क्ली. । वैदिवसिकात्रमण्डे । मं तिन-दिवसाचो श्लिपीजे ।

अन्नजा । स्त्री. । हिङ्गाभेदे । पलात्रैरतिसंयुक्तैः सहसा पीडितोऽनिलः । हिङ्गयर्धुङ्गी भूला तां विद्यादन्नजां भिषक् ॥ भा. ।

अन्नद्रवशूलः । पुं, क्ली. । परिणामशूले । See पक्तिशूलम् ।

अन्नद्रवस्थः । पुं । अन्नद्रवशूले भा. नि. ।

अन्ननाडी । स्त्री. । अन्नपाकनाद्याम् । सा च २० हसमिता कलानिर्मिता । तदुक्तं—हस्तवि-ज्ञतिप्रमाणा कलापेशीविनिर्मिता । अन्नपाकक्रियायां च पाकनाडी प्रकीर्तिता ॥ ऊर्ध्वोऽशी मुखना मास्य अधोऽशी गुदनामकः । कण्ठादामाशयं या बदन्ननाडी तु कथ्यते ॥ तदधामाशयसंस्थान् शूल-कालः शूलमसक्तः । आमाशयात् समारभ्य भागः प्रथमः चाम्बिकः ॥ यदृशी चाम्यचिष्ठानं बुधैरादौः प्रकीर्तिता । ततः पक्काशयः प्रीकः पक्काग्रपरिधा-रणात् ॥ शूलान्कस्याप्यमीश्वरः हरतीगुदसंज्ञकः ।

अन्नकिट्टं मलं सर्व्वं बहिर्निःसारयत्ययम् ॥ बाल-नाशाः स्थिता पश्चादन्ननाद्यन्नवाहिनी । अचक्षात् कुण्डलीभूता नाडी वीदरमध्यगा ॥ कण्ठादधोगति-नाडी भिन्ना वक्षःस्थलाश्रया । पेशीमुखद्वयवर्ती प्रविष्टेयमधीगुह्याम् ॥ इत्यादि । आचैयः ।

अन्नप्राशनम् । क्ली. । वृद्धे अष्टमे वा मासि बालस्यान्नभोजने । भा. ।

अन्नमण्डः । पुं । भक्तमण्डे । भा. तत्र माण्डः । गुणाः—सुवीधनी वक्षिनिशीधनश्च प्राणप्रदः शो-णितवर्धनश्च । ज्वरापहारी कफपित्तहन्ता वायुघ्नश्चे-दष्टगुणो हि मण्डः ॥ च. द. चप्रिमा. वि. ।

अन्नमयः । पुं । स्थूलशरीरे ।

अन्नमयकोशः । पुं । शरीरे ।

अन्नमलम् । क्ली. । पुरीषे । मये ।

अन्नरसः । पुं । भक्तमण्डे ।

अन्नलिप्ता । स्त्री. । अन्नभोजनेच्छायाम् । ज-धायाम् । वै. निघ. । प्रकृतिगामिनोऽन्नलिप्ता । च. द. ।

अन्नवहा । स्त्री. । धमनीयुगले । याभ्यां भुक्त-मन्नमुदरं नीयते । सु. शा. ट. च. । तयोर्भूलमामा-शयः, अन्नवाहिधमन्यश्च ।

अन्नवाहिस्तीतः । क्ली. । गलनाद्याम् । गुं-लात्र नली । [lion. सुकृतिवृत्ती ।

अन्नविकारः । पुं । Seminal secre-

अन्नविपाकनाडी । स्त्री. । अन्ननाद्याम् । यथा—विचित्रविधिना पक्कमन्नं सत्त्वानि जीव-येत् । अन्नयासी रसैः पिष्टो लालाक्लिन्नोऽन्ननाडि-काम् ॥ आसरम् नासारम्भुजातिप्रकृत्यं सुखं विशन् ॥ निरुणहृत्पञ्जिता सा सर्व्वथा आसनाडिका । जिह्वा प्रयाति पश्चाच्च पाकनाडीं ततोऽभितः ॥ किञ्चि-दूर्ध्वमुखी भूला पिण्डं यस्मिन् यवतः । आधरम्भु-प्रविष्टं चैदं कासीर्विनिःसरत् ॥ द्वितीयं चव-धुना लण्डेन प्रकृतेर्बलान् ६ अतो नैवातिस्वरं श्रेयः पानान्नकर्मणि ॥ आचैयः ।

अन्नाजीर्णम् । क्ली. । अन्नं भुक्तं तदजीर्णवेति अन्नाजीर्णम् । भा. म. १ भ. आमातोसा. । “अन्ना-जीर्णाद्भुताः स्त्रीभग्नः ।” तन्नामकशूलरीवे ।

अन्नाद्यम् । क्ली । अन्ने । छ।उ । रा.व.२० ।

धान्ये ।

अन्नाशयः । पुं । उदरे ।

अन्यकारुका । स्त्री । शृङ्गकौटे । हारा ।

अन्यतोवातः । पुं । सर्वाङ्गितरीगे । अत्र वा अन्यत्रावस्थितस्य वायोरन्यत्र वेदमोत्यादकला-
तथाभिधानम् । लक्षणं यथा — “यस्यावटूकर्ण-
शिरीङ्गमुखः सन्यागती वायुनिलीऽन्यसी वा । कु-
र्याद्वृत्तं वै भुवि लोचने च तमन्यतोवातमुदाहर-
न्ति ॥” मा.नि. ।

अन्यपुष्टः । पुं । कीकिले । (कांकिण ।

अन्यभृत् । पुं । कीकिले । हला । काके । छ.च. ।

अन्यभृत् । पुं । कीकिले । रत्ना ।

अन्यलोहम् । क्ली । कांस्यधातौ । वै.निघ. ।

अन्या । स्त्री । हरीतक्याम् । वै.निघ. ।

अन्येयुष्कः । पुं । उरःस्थेभ्यश्च अन्ये विषमज्वर-
विशेषे । तल्लक्षणं — “अन्येयुष्कश्च हीरादेककालं
प्रवर्तते” इति । मा.नि. । [वधौ ।

अन्वाशनम् । क्ली । कर्कशाशालायाम् । हला । खेह-

अपक्वः । त्रि । अग्नि, अग्ने । कौंटा । तैले वि-
पय्येयं विद्यात् पक्वे चापक्व एव च । प.प्र. ।

अपक्वकदली । स्त्री । अपक्वभायाम् । कौंटा ।
हला । मं जुण केलें । गुणाः — अपक्वकदलश्चैव
मलसलभकरं मतम् । तित्कं कषायं कषय रक्तपित्त-
द्वघाहरं । मेहाक्षिरोगरक्तातिसारज्वरविनाशकम् ॥
वै.निघ. ।

अपक्वमांसम् । क्ली । असिद्धमांसं । कौंटा ।
भौम । गुणाः — अपक्वम् भवेन्मांसं रक्तदोषकरं
मतम् । वातादिदोषजनकमिति मांसविदां मतम् ॥
वै.निघ. । [मा. ।

अपक्ववस्तु । क्ली । असिद्धे अग्ने च वस्तुनि । र.

अपक्वचीरम् । क्ली । अपक्वदुग्धे । कौंटा । इध् ।
गुणाः — अभिष्यन्दि गुरु च ।

अपघनः । पुं । शरीरावयवे । अक्ते । अम. ।

अपचायितः । पुं । रोगी ।

अपचारः । पुं । अजीर्णे ।

अपची । स्त्री । गन्धमालाखगलरीगविशेषे । त-
स्या लक्षणम् — हन्वास्थिकवाल्कलवाहसन्निभमन्यागलि-
वूपचितानु मेदः । यन्त्रिं स्थिरं हन्तमथायतं वा
क्षिप्रं कफवाल्कलं करोति ॥ तं यन्त्रिभिर्धामल-
कास्थिमात्रैर्मन्याखजालप्रतिमैश्चान्यैः । अनन्य-
वर्णैरुपवीयमानं चयप्रकर्षादपचीं वदन्ति ॥ कण्डू-
युतालेऽल्परुजः प्रभिन्नाः खवन्ति नश्यन्ति भवन्ति
चान्ये । मेदःकफाभ्यां खलु रोग एव सुदुस्तरी व-
र्गगणानुबन्धौ ॥ सु.नि.११४. ।

अपटुः । त्रि । रोगिणि । रा.नि.व.२० ।

अपतन्त्रः । पुं । खनामस्यातवातव्याधिरोगे ।

अपतन्त्रकः । अत्र कुपितो वायुर्हृत् चरन् ह-
ृदयशिरःशङ्खमभिप्रपन्नस्तत्स्थानं पीडयन् हृदं
धनुर्विव नतमाचित्तव करोति । तेन सूक्ष्मां सन्धा-
यता निःसृजता श्वासकाठिन्यं कपोतवत्कृज्जनं च
जायते । लक्षणं — कुष्ठः स्त्रेः कोपनैर्वायुः स्थाना-
दूर्ध्वं प्रपद्यते । पीडयन् हृदयं गत्वा शिरःशङ्खौ च
पीडयन् ॥ धनुर्वन्नमयेद्वाजाण्याक्षिपेन्मोहयेत्तदा ।
स कृच्छ्रादुच्छ्वसेवापि सन्धाचोऽप्य निमौलकः ॥
कपोत इव कृज्ज निःसृजः सोऽपतन्त्रकः । मा.
नि.वा.व्या. । अथापतन्त्रकेनार्तमातुरं नापतर्पयेत् ।
निरुद्धवर्तिं वननं सेवयेन्न कदाचन ॥ इत्यादि ।
चिकित्सा ।

अपतर्पणम् । क्ली । हस्तभावे । लहने । हारा ।
च.द.रक्तपित्त-चि. । व्रणोक्थायोपशान्तः सौमिधे उ-
पक्रमे । सु.चि.१४. ।

अपतानः । पुं । वातव्याधिर्विशेषे । अत्र

अपतानकः । हृदिनाशः संज्ञानाशश्च भवति ;
कण्डूस्थानमन्यक्तं कृजति ; वायुयंदा हृदयमाक्रा-
मति, तदा सूक्ष्मा, यदा च हृदयाश्चलति, तदा
स्त्राख्यं जायते । लक्षणम् — हृदि संक्षिप्तं संज्ञाश्च
हत्वा कण्ठेन कृजति. हृदिमुक्ते नरः स्त्राख्यं याति
मोहं इति पुनः । वायुना दारुणं प्राङ्मुखे तमपता-
नकम् । मा.नि.वा.व्या. । गर्भपातादिनिमित्तः सः
न सिध्यति । अपतानकिने शूलं दशमूलीभृतं
जलम् तैलेन मर्द्दनं स्त्रेदः तथा तीक्ष्ण खावनम् ।
क्षौतोविशेषघनं पश्चात् सर्पिःपानं हितं ध्यतम् ॥
साधारणचि. ।

अपत्यम् । क्ली । पुत्रे ।

अपत्यजीवः । पुं । पुत्रजीवहवे । जिज्ञांशुता
गच्छ । रा.नि.व.६ ।

अपत्यदा । स्त्री । पुत्रदालतायाम् । रा.नि.व.४ ।

अपत्यपथः । पुं । योनौ । छ.च. ।

अपत्यशत्रुः । पुं । कर्कटे । श.च. ।

अपत्यसिद्धिः । पुं । पुत्रजीवहवे । वै.निघ. ।

अपत्रवल्लिका । स्त्री । मङ्गिवल्लगां । गोम-
नताविटम् । मं लघुसोमवल्ली । रा.नि.व.३ ।

अपत्रा । स्त्री । पुत्रहवविशेषे । नेवतीति मङ्गा-
राष्ट्रादी ख्याते ॥ वै.निघ. ।

अपथम् । स्त्री । योनौ । श.र. ।

अपथ्यम् । स्त्री । अङ्गिते वसुनि ।

अपथ्यज्वरः । पुं । कुपथ्यजन्मज्वरे । अपथ्यजि
मयमवे च हेतुहेतुज्वरे पित्तमुदाहरन्ति । दाहश्च
शैत्यश्च श्रोत्र्यया च कौष्ठामिद्विः कथितोदकच्छुः
मलातिपातस्त्वतिवहता च अपथ्यदोषेषु भवेज्ज्वरे
च ॥ वै.निघ. २भा.ज्व. ।

अपदः । चि । पादहीने, पङ्क्ति ।

अपदरुहा । स्त्री । वन्दायाम् । मान्तरा ।

अपद्रोहिणी । मं वादांगुल । वै.निघ. ।

अपदेवता । स्त्री । पिशाचादौ ।

अपदेशः । पुं । अनेन कारणेनेत्यपदेशः । यथो-
पदिश्यते मधुरेण श्लेष्माभिवर्द्धते । सु.उ.६५५. ।

अपबाहुकः । पुं । वातकफजि अंसगतवात-
व्याधिविशेषे । लक्षणम्—अंसदेशस्थितौ वायुः
श्रोत्रधेदंशवन्धनं । शिराशकुञ्चा तत्रस्थौ जनये-
दपबाहुकम् ॥ मा.नि. ।

अपरम् । स्त्री । गजपथाङ्गे । मे.रत्नकं ।

अपरा । स्त्री । जरायौ । हिं आन्तरं । भा.म.
४भ.प्रसूतोपद्रवचि । अठरादपरा यदि । पञ्च-
दन्मात्रमनोबुद्धाह्वारा एवापरिलुप्यते, तेषामेव
प्रकृते रूपत्वात् ।

अपराजितधूपः । पुं । धूपोऽयं सर्वज्वरघ्नः ॥
स च गुग्गुलुगन्धकषवचासर्जनिष्काकांशुदेवदाह-
हृतः । पुराणामषचासर्जनीत्यादि । च.द.ज्व.चि. ।

अपराजिता । स्त्री । खनामख्याततायाम् ।

(Clitoria Ternatea.) अपराजिता । हिं
विष्णुकान्ति । तं नङ्गनेलगुम्भिरि । विष्णुकान्त ।
नङ्गविष्णुकान्त । गुणाः—कटुः तिक्ता कफघातघ्नी

श्लेष्मघ्नी कासघ्नी कण्ठरा च । राज. । विदीपश-
मनौ चक्षुषा विषदीपघ्नी पित्तघ्नी हिमा तिक्ता
च । रा.नि.व.५ । भा.पू.१भ.गु.व. । एषा श्वेतनील-
भेदेन द्विधा, तयोर्विशेषाः श्वेतनीलापराजिताश्च
हृग्याः । पीतनिर्गुच्छाश्च । जयन्तीहवे । श्वेतापरा-
जितायाम् । रा.नि.व.२३ । शालपण्याम् । भा.पू.
२भ. । श्वेतसिन्धुवारि । श्वेतनिर्मिता । ब्रह्मणां ।
शमीभेदे । रा.नि.व.८ । जयन्तीहवे । रा.नि.व.४ ।
शेफालिकायां । रा.नि.व.४ । शङ्खिण्यां । वपुषभेदे ।
हृषुषभेदे । रा.नि.व.४ । [लक्षणः । सु.सू.६ ।

अपराङ्गः । पुं । दिवसशेषभागे । अथवा प्राङ्-

अपरिस्नानः । पुं । रक्तास्नानपुण्यहवे । रा.नि.
व.१० । [नि.व.८ ।

अपर्णदण्डः । पुं । रामशरी । त्रिशवांग । रा.

अपलापः । पुं । तन्नामकशिरामर्शश्चि । अंस-
कूटाधीनांगि पाश्चात्परि च तस्य स्थानं । सु.शा.६५. ।

अपलाघिका । स्त्री । पिपासायाम् । छ.च. ।

अपवनम् । स्त्री । कृत्रिमवने । छ.च. ।

अपवरकः । पुं । गर्भग्रहे । हला. ।

अपवर्गः । पुं । अभिव्याप्यापकर्षणे । यथा—
खेच्छा विषोपसृष्टा अन्यत्र कौटविषादिति । सु.उ.
६५५. ।

अपविषा । स्त्री । निर्विषहवे । रा.नि. ।

अपशोकः । पुं । अशोकहवे । रा.नि.व.१० ।

अपसव्यः । चि । दक्षिणे । प्रतिक्लृप्ति । मे. ।

अपस्करः । पुं । मलहारि । पुरीषे । घर. ।

अपस्तम्भ(स्व)मर्शः । स्त्री । तन्नामकशिराम-
र्शश्चि । तस्य स्थानं वक्षस उभयत्र वायुवाहिन्यौ
नाथौ । “उभयनीरसी नाथौ वातवह अपस्तम्भौ
नाम ।” सु.शा.६५. ।

अपस्तम्भिनी । स्त्री । शिवलिङ्गनीलतावि-
शेषे । वै.निघ. ।

अपस्वरम् । अव्यय । स्वभावस्वरूपदपते ।
हीनस्वर । वा.शा.५.५.४०५. ।

अपस्मारः (-स्मृतिः) । पुं । Epilepsy.

स्वनामप्रसिद्धातव्यापी । अपस्मात्रं शृंगी । मं
फेद्रे । स चतुर्विधः वातपित्तकफसन्निपातैः । अस्य
च साधारणलक्षणं ज्ञानाभावसंस्थादिकम् । यथा
—तमःप्रवेशः संरन्धी दीर्घाद्रेकहतस्मृतैः । अप-
स्मार इति श्रेयो मदी घोरश्चतुर्विधः ॥ तस्य स-
निदानसम्भातिः—चिन्ताशीकादिभिः क्रुद्धा दीक्षा
हृत्प्रीतिरसि स्थिताः । क्रुद्धा स्मृतेरपश्चंसमपस्मारं प्र-
कुर्वन्ते । इत्यस्यः श्रुत्या स्वेदी ध्यानं मूर्च्छां प्रसू-
दता । निद्रानाश्रयं तस्मिंश्च भविष्यति भवत्यथ ॥
इति सा.पूर्वकपम् वातिकपम्—कम्पते प्रदरी-
हन्ताम् केचिद्वाही त्रसत्यपि । परुषाकण्ठश्यानि
पश्येद्रूपाणि चानिलात् । पीतफेनाङ्गवक्त्राणः पी-
ताम्बुपदंशनः । सदृशोश्चानलव्यामलोकदर्शी च
पैतिकः ॥ श्लेष्मफेनाङ्गवक्त्राणः शीतहृत्प्राङ्गो गु-
हः । पथ्यं युक्तानि रूपाणि श्लेष्मिकीं सुच्यते चि-
रात् ॥ सर्वैरेभिः समकैश्च लिङ्गैर्ज्येस्तिदोषजः ।
स चासाक्षी यः क्षीणस्थानवश्च यः इत्यादि । मा.
नि. । पथ्यापथ्यं यथा—वसिर्वातीहवे पूर्व्यं पैतिके
च विरेचनम् । वमनं श्लेष्मके चापि परं धूपनमज्ज-
नम् ॥ नस्य शिराव्यधोदानं चासनं वमनं भयम् ।
तर्जने ताडने हृषी धूमपानश्च विषयः । धीधैर्ये-
त्यादि विज्ञानं ज्ञानमभ्युपगमनं च । लोहिताः
शालयो मुग्धा गोधूमाः प्रतनं हविः । कूर्मामिधं
धन्नरसा दुग्धं ब्रह्मीदलं वचा । पटीलं हङ्गकुसाण्डं
वासुकिं खादु दाडिमम् । शोभाघ्नं पयःपेटौ
द्राक्षा धात्री परुषकम् । तैलं खराश्चसूत्रश्च गगनाम्बु
हरीतकी । अपस्मारगदं गृह्णां पथ्यमेतदुदीरितम् ।
चिन्तां शीकं भयं क्रोधमयुचौन्यशानं च । समं
मस्यं विरुद्धां तौष्णीषं गुरुभोजनं । अथाप-
स्मारी जयदत्तः यथा—“पतत्यकम्पाद्यो भूमी ल-
म्बाद्यो गतचेतनः । स्वस्थाशयोऽपि यः शीघ्रं सी-
ऽपस्मारीति कौर्तितः ॥ उन्मादीत्क्रियां सर्व्यां
ततः क्रुध्योविचक्षणः । हृतस्यातिपुराणस्य तस्य
यानश्च शस्यते ॥” [आरि वटिका ।

अपस्मारनाशिनी (वटिका) । स्त्री । अप-

अपांघातुः । पुं । रसजलसूत्रखेदभेदः कफ-
पित्तरक्तादी । भा.स.१भ.अतिसा.चि. । “संश-
ब्धापांघातुरपिः प्रहृष्टः ।”

अपांपित्तम् । स्त्री । विषकश्चे । चस. ।

अपाकः । पुं । अजीर्णः । पाकाभावे । उदरा-
मये । [चालि. । रा.नि.व.६ ।

अपाकाशकम् । स्त्री । चार्दकः । आर्शः । मं

अपाङ्गः । वि. । अङ्गहीने । मी. पुं । मेघपानी ।
रा.नि.व.१८ । तिलके । मी.गविकम् । तन्नामक-
मर्बाच्च । तपस्ववैकल्यकारणव्याप्यतमसश्चक्षुषे वा ।
स.सा.६५. । [र. ।

अपाङ्गकः । पुं । अपामार्गद्वये । आर्शः । श.

अपाटवम् । स्त्री । रोगे । आर्शे । रा.नि.व.१० ।

अपानः । पुं । गुदापानवायी । अम. । अपान-
पवनौ मन्यावृत्तद्वयान्नापार्थिगः । छ.च.४ । उप-
शौ वसिमेदश्च नाभ्युत्पन्नौ गुदं । अपानस्थान-
यन्त्रस्यः शुक्रसूत्रसङ्गतिः सः । सृजत्यार्धवर्गर्भां च
युक्ताः स्थानस्थिताश्च ये । स्वकर्मे कुर्वन्ते देही
धार्थ्यते तेरनामयः ॥ च. । स्त्री । गुदे । भगवति ।
रा.नि.व.१८ । वा.सू.११५. ।

अपानदेशः । पुं । गुददेशः । वै.निघ. ।

अपामार्गः । पुं । (*Achyranthis aspera*;

Bidentata.) स्वनामख्यातद्वये । आर्शः । हिं

लट्जीरा, चिरचिरा । अन्धकुङ्कुम इति । स.सू.१८ ।

शिरौ.चि. । तं उत्तरेषी । मं आघाडा स त्रिधा

—श्वेतकण्ठरक्तभेदात् भिन्नोऽपि गुणैः ममश्च । गु-

णाः—तिक्तोष्णः कटुः कफघ्नः ॥ ५४ः कण्डूदुरामघ्नौ

रक्तघ्नः याही वान्तिहत् । रा.नि.व.४ । सरसीस्थो ।

वा.सू.१५५. । शिरीषीरुचने । च.द.सन्निपातज्वर-

चि. । “पृथ्निपथीं त्वपामार्गः ।” दीपनः तिक्तः कटुः

पाचको रोचनः कर्दिकफभेदोवातघ्नः हृद्दोषा-

घ्नानार्शः कण्डूदिकं हृन्ति । भा.पू.१भ. । तत्पत्रं

रक्तपित्तघ्नम् । म.द.व.१ । श्वेतधापापार्गकं तु तिक्तो-

ष्णौ याङ्गकः सरः । किञ्चित्कटुः कानिकरी पाच-

कोऽपिप्रदीपकः । नस्यं वाक्नी प्रशस्तः स्यात्कफ-

कण्डूद्रापहः । दुर्गन्धमानं रक्तवर्णं मेदोरुगुदरे

तथा । वातसिन्धुपचोदद्वयान्यामानां विनाशकः ॥

रक्तापामार्गकः किञ्चित्कटुकः शीतलः स्मृतः ।

मन्यावृत्तमभिज्ञातविट्मकारकः । हृषीं ब्रह्मं

विषं वातं कफं कण्डूश्च नाशयेत् । बीजमस्य रसे

पाके दुर्गन्धं खादु शीतलं । मलावृत्तभक्तं हृषं

वान्तिहत् रक्तप्रियजिह्वं । तीयापामार्गकस्तीक्ष्णः

जटुः श्रीयकपापः । काशं वातश्च श्रीयश्च ना-
शयेदिति च स्मृतः । वै.निच. ।

अपामार्गजटा स्त्री । अपामार्गमूले । सि.यी.
तृतीयकज्वर.यीकण्डः । “अपामार्गजटाकोट्यां ॥”
च.द.सन्निपातज्व.चि. । एतद्वन्धनं तृतीयकज्वरे
हितम् । अपामार्गस्य मूलस्य सम्यग्चालिता-
ननः । वप्रीयाद्यामहर्क्षेन सर्वज्वरविमोक्षणम् ॥
वैद्यकम् ।

अपामार्गतण्डुलः । पुं । अपामार्गबीज ।
च.सू.४५. । See अपामार्गः ।

अपामार्गतैलम् । स्त्री । शिरीरीमे । अस्य
पाठः—अपामार्गफलव्योषनिशचवकरामठैः सवि-
डङ्गैः शृतं मूत्रे तैलं नस्यं कमीनं जयेत् ॥ अत्र
लवकः = (है.८७) । तैलं ४ श. कल्कः १ श. ।
प्रयोगः । च.द. ।

अपामार्गचारः । पुं । अष्टविधचारान्वयतम-
चारः । एष गुणशूलघ्नः । भा.पू.१भ.ह.व. ।

अपामार्गचारतैलम् । स्त्री । कर्णरीमे ।
तिलतैलं ४ श. अपामार्गचारः २ श. वारि १६ श.
एकविंशतिवारान् परिस्त्राय चारवारि कुर्यात् ।
(मतान्तरं तु चारपरिस्त्रायं २६ व.वारि च १८ श.)
कल्कद्रव्यं शरावमितं । च.द.मैष.कर्ण.री.चि. ।
अपामार्गचारजले तत्तृणतक्कलेन साधितं तिलजं ।
अपहरति कर्णनादं वाय्व्यंश्चापि पूरयतः ॥ अ-
पामार्गचारस्य १६ श. जलस्य २४ श. एकविंशति-
वारान् परिस्त्राय तैः १६ श. तैलशोषमयात् जले-
मालीयापामार्गचारकल्की देयः, पिच्छीभृतात् क-
ल्कात् पृथग्भूतं तैलं शार्धं न तु मालनीयम् । इति
प्रयोगः ।

अपालापमर्श । स्त्री । पृष्ठवंशवच्चःखलयोर-
न्मूलभागे । तथा तयोरेव च पृष्ठोरसोर्ये पात्रे,
तयोश्चपरिभागयोरसकूटयोरधोऽपालापाख्ये हे म-
र्शयोति ज्ञेयम् । वा.शा.४५. ।

अपासनम् । स्त्री । मारणे । अम. ।

अपीनसः । पुं । नासारीगविशेषः । श्रीनमन्त्रांश-
खलसं यथा—आनघ्यते यस्य विधृष्यते च पाप-
व्यते क्रियति चापि नासा न वेति यो गन्धरसाश्च

चि.२२५. । तथा “यो मल्लुङ्गादनपीतपक्वं कर्णं
खवेद्वादमपीनसः सः ।” च.चि. ।

अपुच्छा । स्त्री । शिंशपाह्वे । श.र. ।

अपुष्टः । चि । अपरिपक्वः । कठि ।

अपुष्पः । पुं । उदुम्बरह्वे । यच्छूभ्रत गीछ ।

अपुष्पफलदः । पुं । पनसह्वे । कौठालगोछ ।
मं फलसः । रा.नि.व.११ । अपुष्पजातफलह्व-
मात्रे । रा.नि. ।

अपूपः । पुं । पिष्टके । हला. । शूनि पिष्टे ।
मं चारणे । गंधूमसूक्ष्मपिष्टं गुडेन युक्तं कलेन सं-
सृद्धितं । तद्देह्यो वर्तुलनिभा घृते विपक्वा भवन्ति
चापूपाः । बल्या ह्वया रुचिदा गुरवो हव्याश्च
तुष्टिदाः प्रीक्ताः । पिमानिलश्मनकरा मधुराः
प्रीक्ताः..... । वै.निच. । आँडेरुटी इति च
केचिदाहुः । गीधूमे । रा.नि.व.१६ । [जटा. ।

अपूप्यः । पुं । गीधूमे । गीधूमचूर्णे । मग्ना ।

अपूरणी । स्त्री । शाकलीह्वे । शिंशुलगीछ ।
श.च. । कापांसह्वे ।

अपेकः । पुं । दुरालभायाम् ।

अपेतराक्षसी । स्त्री । तुलसीवृक्षे । रा.नि.व.
१० । कृणतुलस्यां । कालं तुलशी । मं काली-
तुलसः । भा.पू.१भ.गु.व.वर्ध्यां । वागृहे । र.मा. ।

अपोगच्छः । चि । बलिभे । विकलाङ्गे । पुं ।
शिशी । मे. उचतुष्कं । [च.टी ।

अपोदिका । स्त्री । पूतिकाङ्गाके । पूहे ।

अप्रम्(स) । स्त्री । जले ।

अप्यितम् । स्त्री । चित्रकह्वे । अम. ।

अप्रकारणः । पुं । काश्चरहितह्वे, किष्टिका-
दौ । अम. ।

अप्रकष्टः । पुं । काके । श.र. । चि । अपथे ।

अप्रतिकार्यः । चि । दुश्चिकित्से ।

अप्रसवधर्मी । चि । यः पुरुषः प्रसवधर्मी न
भवति । “बहवस्तु पुरुषाश्चेतनावन्तोऽगुणा चबीज-
धर्मीणोऽप्रसवधर्मीषो मध्यस्थधर्मीषवेति ।” सु.

अग्रिवा । स्त्री । अग्रनीम् । जिडी माह ।
नोदाचिनम् । (वो-उग्रान माह ।

अग्रैतराचसी । स्त्री । तुलसीरुचे । र.मा. ।

अग्रोष्ठः । पुं । भारद्वाजाख्यपचिचि । वै.निघ. ।

अफलः । पुं । फलहीनरुचे । खाडे गाह । मं
वांक्रुच । ई.च.४का. । वि.यी न फलति । अ.च. ।

अफला । स्त्री । भूषामलका । काष्ठधात्रीरुचे ।

भा.रा.नि.व.११ । लघुकारवेदके । आमलकीरुचे ।

भा.पू.१भ. । कुमार्याम् । घृत्कुमारौ । अ.च. ।

अफेनफलम् । स्त्री । अहिफेनफलम् । पोठात्र
टैडि । मेघ.स्त्री-रोग-चि. ।

अफेलम् । स्त्री । आफूके । आफिर । मं अफू
कडरी । फा.अफफून । हिं अफीम । भां लवंगुल
सूखाम् । वै.निघ. । See अहिफेनम् ।

अवरम् । स्त्री । अलवले । मी.रचिकं ।

अवलः । पुं । वरुणरुचे । अ.च. ।

अवालुकाः । पुं । पानीयालुके । रा.नि.व.७ ।

अबिला । स्त्री । मेयाम् । डेडि ।

अब्रः । पुं । निचुलरुचे । अश्वे । धन्वतरौ ।
हिज्जानरुचे । सज्वन मी.जहिकं ।

अब्रम् । स्त्री । पद्मे । प.सु. रा.नि.व.१० । See
कमलम् । [निघ. ।

अब्रकर्णिका । स्त्री । कमलबीजकीशे । वै.

अब्रकेशरः । पुं । पद्मकेशरी । च.द. ।

अब्रभोगः । पुं । कमलकन्दे । अ.च. ।

अब्रबीजभृत् । पुं । श्वेतकरबीरुचे । वै.निघ. ।

अब्राह्मम् । स्त्री । बालके । वान । मं बाला ।
वै.निघ. । [रा.नि.व.१० । पद्मसमूहे ।

अभिनी । स्त्री । पचिण्या । पद्मत्र काड ।

अब्दः । पुं । सुलायां । सि.यी.ज्वर.किरातादि. ।

च.द.वातज्व.चि. । “किराताब्दःशतीदीप्या ।”
नागरसुलायां । नागरभृत् । मं नागरमीथ । भद्र-
सुलायां । मं भद्रमीथ । मद.१व. । मेघे । मे.द-
धिकं । स्त्री । अथके । र.मा. ।

स्त्री । अग्रिवा, मेखा । मं तान्दुलज । वै.निघ.

अब्दसारः । पुं । कर्पूरभेदे । रा.नि. ।

अब्धिः । पुं । समुद्रे । र.मा. ।

अब्धिकफः । पुं । समुद्रफेने । मयूज्वर फेना ।

भा.पू.१भ.इ.व. । गुणाः — दधिकरः लंघनसुवरी

लघुः । “चक्षुषः शीतलस्यैव पटलादिरुजाहुरः ।

सरस निषदीवन्नः कर्णशूलहरः परः । कफच क-

धुरीनश्च पित्तस्यैव विनाशयेत् ॥” वै.निघ. ।

अब्धिजः । पुं । समुद्रफेने । र.मा. । (स्त्री) ।

अश्विनीकुमारी ।

अब्धिजा । स्त्री । सुरायां । ई.च. ।

अब्धिङ्गिणीरः । पुं । समुद्रफेने । वै.निघ. ।

अब्धिफलम् । स्त्री । समुद्रजातफलम् । महारा

द्रादी ख्याते औषधविशेषे । समुद्रफल इति लोके

गुणाः — फलं समुद्रस्य कटूष्णकारि वातापहं भूत-

निरोधकारि । चिदीषदाभामलदीवहारि कफा-

मयशान्तिविरोधकारि । रा.नि. ।

अब्धिफेनः । पुं । समुद्रफेने । रा.नि. ।

अब्धिमण्डूकी । स्त्री । सुताष्कीटे पत्तिकायां ।

विशूक । मद.व.४ । मं मोतीसीप । ई.च.४का. ।

अब्धिवृक्षः । पुं । राखिमूखरुचे । काकाती-

दालीति लोके ।

अब्धिसारः । पुं । रवे । वै.निघ. ।

अब्धिङ्गिणीरः । पुं । समुद्रफेने । रा.नि. ।

अब्धम् । स्त्री । अथधानी । सुलायाम् । रा.नि.

अब्धचर्यकम् । स्त्री । मेघुने । चि.मा. ।

अभक्तच्छन्दः । पुं । शरीरकभेदे । यव नाभे

भवेच्छा सोऽभक्तच्छन्दश्च्यते । See शरीरकः ।

अभयम् । स्त्री । उभीरे । वीरणमूले । (दण्डात्र

मूल । रा.नि.व.१२ । मद.व.१ । अभः । मेघ.कुड-

चि.कन्दर्पसारतैले ।

अभयदा । स्त्री । भूषामलका । डूई आम्-

ना । मं भूष आबली । वै.निघ. ।

अभयवृत्सिंहरसः । पुं । रसीयं शतीसार-

अटङ्गणरसगन्धकाभाणि प्रत्येकं समभागानि
चमसहिफेनम् । निम्बकरसेन मईनं । भैव ।
अभया । स्त्री । (Terminalia chebula ;
chebulic myrobalan.) इरीतकीमेदे । प.
६ । “पश्चात्ता अभया श्रेया ।” रा.नि.व.११ । इयं
अभ्येन चम्पायां जायते । गुणः—चतुष्पा । भा.
१.१.४. । असतापरनाकीति चक्षुः, वा.सू.२.५.४.
अचादिब. “नागरातिविद्याभयाः ।” च.द.कफज्व.
चि.चामलकवादिः । “चामलक्यभया कृष्णा ।” See
इरीतकी । श्वेतनिर्गुण्ड्या । मज्जिष्ठया । जयन्त्यां ।
जयायां । निक्षि । स्यालि । काञ्जिके । काञ्चन-
इचद्ये । रा.नि.व.१७ ।

अभयायमोदकः । पुं । विरेचनाधिकारि ।
अत्र इरीतकादीनां चूर्णे प्रथितं पलमितं द्रव्याः ६
तोलकानि, शर्करा १२ पलानि, त्रिहतायाश्च पल-
द्वयमेकत्र मधुना मोदकं कुर्यात् । च.द.विरेचना-
धिकारि ।

अभयाव्यावलेहः । पुं । अतिसारे अवलेहः ।
ह्वा.चचिः । श्याने.१.५. ।

अभयारिष्टः । पुं । अर्शोऽधिकारि रसः । अत्र
इरीतकी १२॥० ग्र. द्राक्षा ६॥० ग्र. मधुकपुष्पं १०
प. विडङ्गश्च १० प. बारि २५६ ग्र. श्वेपः ६४ ग्र.
गुडः १२॥० ग्र. । गोक्षुरादीनां प्र. चूर्णे २५.
प्रक्षेपः । भैव. ।

अभयालवणम् । स्त्री । भीषधमिदं यक्ष्मो-
हाधिकारि देयम् । पानिया, पनामं, आकन्म,
मिडू, आपा, वरुण, वांगुख, वासक, गोकुल,
ब्रह्मी, कफकात्री, नाटोकरञ्ज वा गन्धकाञ्जि,
हापत्रमानी, कुडुचि, घोषा, भूनर्वा, एषां प्रति
समूलपत्रशाखं समभागं कुटयित्वा हृषिकाम्थनरी
क्षापयित्वा च तिलनालाप्रिना दृष्टेत् । ततो भस्म
१६५. जलं ६४५. श्वेपः १६ ग्र. चारतीयं याज्यं ।
गोमूत्रं १६५. सैन्धवं १६ प. इरीतकीचूर्णं ८ प.
अभ्येनकीकृत्य पूर्वेषु चारकत्वेन प्रक्षालितेन प-
तव्यं । पाकसिद्धौ घनीभूते च प्रक्षेपः—कष-
णीरकं हिम्वु चिकटु यमानी कुष्ठं शटी च, एषां
प्रति ४ तो. । सा.की.रस.र. । भैव.प्रयोगा. ।

अभयावटी । स्त्री । गुष्पाधिकारि । अत्र का-
जकं जलं जौपालम् । त्रिहा करीमकी । र.मा.

सं. । एषा वटी भेषज्यरत्नावल्यामुदरे धृता ।

अभयाष्टकम् । स्त्री । अटङ्गरीतकीमचक्षु-
यथा—“हे पूर्वसमयादभयादिनी हे हे चापि मुक्ता
तु तथा स्वपक्षु । अस्य प्रयोगादभयाष्टकस्य चिस-
राचेष पुनर्युवा स्यात् ॥” इत्यादि प्रयोगा.रसायन. ।

अभावः । पुं । मरणे । असत्ते । भि.वचिकं ।

अभिघातः । पुं । आघाते । मज्जसुटिलमुडा-
दिभिर्हृन्ने । भा.म.१.भ.भागनु-ज्वर-लक्षणे “अभि-
घाताभिघडाभ्याम् ।”

अभिघातज्वरः । पुं । आघातजन्यामनुकज्व-
रे । “अभिघाताभिचाराभ्यां—भागनुर्जायते—”
भा.नि.ज्व. अपिच—“तत्राभिघातनी वायुः प्रायो
रत्नं प्रदूष्य च । सव्यथाशोफवैषण्ये करोति सख्यं
ज्वरमिति ॥” च. । अत्र ज्वरे दीपा मारणाः
परन्तु पश्चादनुबन्धिनः स्युः ।

अभिघारः । पुं । छते । सं तूप । रा.नि.व.१५ ।

अभिचारः । पुं । मन्त्रादिना मारणादिप्रयोगे ।
मन्त्रादिद्वारा पीडायां वा । र.मा. । कृत्यायुपादने
वा । भा.म.१.भ.भागनुज्व. । “अभिचाराभिशा-
पतः ।” यन्मन्त्राद्यवपीडने । “अभिचाराभिशा-
पोल्लैः ।” रत्ना.श्लेनादियामुक्तज्वरे । “अभिचा-
राभिशापाभ्यां मोहस्थाना च जायते ।” भा.नि.ज्व. ।

अभिघ्नः । वि. कुशले । [गज.वै. ।

अभितापः । पुं । स्मृत्कृतापे । अशब्दरे ।

अभिनवकामेश्वरः । पुं । बाजीकरणमिदं
भैवजम् । “तोलकेनं समादाय पृथग्गन्धकस्तथी ।
रक्तीत्यलदलाभोभिर्मर्दयेत् दिवसत्रयं । मर्दयित्वा
पुनर्देयं गन्धं माषस्तुष्टयम् । तस्यैव पत्रतीयेन
पुनर्दत्त्वा च गन्धकम् । शङ्खिन्वाषापि तीयेन दत्त्वा
काचघटी ददे । ततस्तु बालुकायन्ते पक्षेद्यमत्रयं
ततः । काचकृष्णाः समाकृत्य सिद्धस्तमतः परं ॥”
रत्नाकापचकं खादित् । रस.र. ।

अभिन्यासः (कः) । पुं । सप्रिपातज्वरवि-
शेषे । तज्ज्वरम् —“अयः प्रकुपिता दीपा हरः-
कीतीऽनुगामिनः । आमाभिह्वरा यथिता बुद्धी-
न्द्रियमनीयताः । जनयन्ति मन्त्राचौरमभिन्यासं
ज्वरं ददम् ॥ सुती नेत्रे प्रसुतिः स्नात चेष्टां का-
मिनीकते । अत्र हृषिकाम्थनया मधुना दधयति ।

न प्राणं न च संसर्गं शब्दं वा नैव बुध्यते । शिरी-
कोटयतेऽभीष्मसाधारं नमिगन्दति । कूजति तु-
यते चैव परिवर्तनमौहते । अल्पे प्रभाषते किञ्चि-
दभीषासः स उच्यते ॥ प्रत्याख्यातः स भूयिष्ठः
कश्चिदेव प्रमुच्यते ॥ सा.नि.ज्व. । अस्य तन्मान-
रीकलक्षणं भावप्रकाशे न्युनम् ।

अभिपीडनम् । क्ली. अभिचारी ।

अभिमन्यः (मन्युः) । पुं. नेत्ररीमे । विका. ।
See अभिमन्यः ।

अभिमर्दः । पुं. चवनहं । (पीड़ायां । र.मा. ।

अभिमर्षणम् । क्ली. यक्षपिशाचादिभूतलत-

अभिमानितम् । क्ली. मैथुने । विका. ।

अभिरूपः । पुं. बुधे । रत्ने. म.पञ्चतुष्कः ।

अभिलकपित्यः । पुं. आभातकवृक्षे । अ-
मङ्ग. शां. ।

अभिलावः । पुं. छेदे । चम. ।

अभिलाषः । पुं. रमयेच्छायायाम् । रस.र. ।

अभिशापः । पुं. विजातिभिः क्रोधाद्गुःखाति-
भारधारणे । र.मा. । ब्राह्मणगुरुवृत्तिसिद्धादिदत्ते
शापे । भा.म.१भ. । तज्जातागनुज्वरलक्षणं—“अ-
भिचारिभिशापाभ्यां मोहल्लणा च जायते ।” सा.
नि.ज्व. । [ज्वरनिदानम् ।

अभिशापज्वरः । पुं. तज्जन्मज्वरे । See

अभिषङ्गः । पुं. भूतविषादिसम्बन्धे । यक्ष-
पिशाचादिकर्तृकपीडायां । र.मा. । कामशोक-
भयक्रोधभूतादीनाम् आवेशे । भा.म.१भ. । आगनु-
ज्व.लक्षणं । रत्नःप्रभृतिभिरभिमर्षणे । रत्ना. ।

अभिषङ्गज्वरः । पुं. ज्वरविशेषे । स च भू-
तायावेशी भवति । स कामादिजन्मेन वृद्धिः ।
शार्ङ्ग. । लक्षणं यथा—“अभिघाताभिचाराभ्या-
मभिषङ्गाभिशापतः । आगनुजायते दोषैर्व्यासं
तं विभावयेत् ॥” सा.नि.ज्व. । कामशोकभयक्रो-
धभिरक्तस्य यो ज्वरः । सोऽभिषङ्गज्वरी ज्ञेयः यश्च
भूताभिषङ्गजः । च.ज्व.नि. ।

अभिषवम् । क्ली. काञ्चिके । रा.नि.व.१५ ।
ताडनीनामसुरायां । ताड्डी । मं ताड्वाचीदाह ।
पुं. ज्ञाने । मयसन्धाने । म.पञ्चतुष्कः ।

अभिषुकम् । क्ली. कावेलादी प्रसिद्धे फल-
विशेषे । (पण्डु) । च.चि.च्यवनप्राशः । पुं. तहसे ।
सु. । [काञ्चिके । चम. ।

अभिषुतम् । क्ली. वल्काक्याम् । शंङ्गाकी ।

अभिषुविक्रान्तम् । पुं. माधवीसुरायां ।
वै.निघ. ।

अभिवेकः पुं } ज्ञाने ।
अभिवेचनम् क्ली }

अभिव्यन्दः । पुं. नेत्रशूलरीमे । (चोक् छे) ।
स चतुर्विधो वातादिभेदेन । See नेचाभिव्यन्दः ।
चतिवृद्धौ । आसावे । म.दचतुष्कः ।

अभिव्यन्दी । वि. दीपधातुमलस्रोतसां छेद-
जनने । कुसुमा.टी.ज्वरे । स्रोतःसाविद्रव्ये । वा.टी.
हमा. । कफकृत्पदार्थे दध्यादिके । भा.मि. ।

अभिसरः । परिचारके । रत्ना. । प्राणाभिसर-
उच्यते । च.म.६च. ।

अभिसारः । पुं. शकुलीमस्त्रे । अंन शां. ।
मद.व.१९ । बलि । दल । धर. । मन्थे ।

अभिहिता । स्त्री. जलपिपपल्यां । वै.निघ. ।

अभीकः । पुं. कामुके । म. कञ्जि ।

अभीरणी । स्त्री. दुन्दुभसर्पे । वै.निघ. ।

अभीरुः । स्त्री. Asparagus racemosus.
शतमूल्याम् । हिं शतावर । वा.सू.१५च. । दूष्का-
दिव. । गुन्दाभीरुः शतपाकी प्रियङ्गुः । चन्द्रगन्धा-
सृताभीरुः । सि.यो.यक्ष-चि.चयोदशाङ्गे । मङ्ग-
शतावर्ध्याम् । रसे.चि.८च. । “प्रलम्बाभीरुवेवा-
यम् ।” [चम. ।

अभीरुपत्री (चिका) । स्त्री. शतावर्ध्याम् ।

अभीशुः (पुः) । पुं. प्रयुद्धे । नाशाम् । म. ।

अभीष्टः । पुं. तिलकचूपे । छिन शां. । रा.
नि.व.१० । [व.१ ।

अभीष्टगन्धकः । पुं. माधवीसुरायां । मङ्ग.

अभीष्टा । स्त्री. रेशक-गन्धद्रव्ये । त्रैपू.र.च. ।

अभुक्तः । वि. ज्ञतोपवासि । अभुक्तस्य दिवा-
निद्रा पाषाणमपि जीर्णनि । वै.निघ. ।

अभुग्णः । वि । चरीमिषि । [वज्रम् ।

अभेद्यम् । स्त्री । हीरके । रा. नि. व. १२ । See

अभेषजम् । स्त्री । विपरीतीषधे । उल्फो । ७
वृत् । तच्च द्विविधं बाधनं सानुबाधनञ्च । “अभेष-
जमिति श्रेयं विपरीतं यदीषधम् ।” च. चि. १७. ।

अभोजनम् । स्त्री । उपवासि अमावभोजने वा
उत्प्राशे वा अमात्र आहारं । “अजीर्णे भोजनं
धेवा जीर्णे देवानभोजनम् । र. वावभोजनं धेवा
तेषां गच्छन्ति धातवः ॥” संयहः ।

अभ्यङ्गः । पुं । तिलकम् ।

अभ्यङ्गः । पुं । तैलादिमर्द्दने । आभां२ कट्टर
तेन माथा । “मूर्ध्नि दत्तं यदा तैलं भवेत्स्रज्वाङ्ग-
सङ्गतम् । स्त्रीतीभिसर्पयेद्वाङ्ग अभ्यङ्गः स उदा-
हृतः” । च. द. ज्य. चि. । गुणाः—जलसिक्तस्य बर्द्दने
यथासूतेऽङ्गुराक्षरीः । तथा धानुविगृह्णिं स्नेह-
सिक्तस्य जायते । शिरासुखै रीमकूपैर्धमनीभिश्च
तर्पणम् । सुशु. । स जराश्रमवातङ्गाः हृष्टिप्रसाद-
पुत्रायुःस्त्रप्रसुल्लक्ष्णदार्ढ्यकृत् । वा. म. १७. । स च
शिरःश्रवणपादेषु विशेषेणानुशीलनीयः । र. मा. ।
अथङ्गी वातरोगघ्नः धानुसाम्यं बलं सुखं । निद्रा-
वर्णमदुलानि कुरुते हृष्टिपुष्टिजत् । शिरोऽभ्यङ्गः
शिरःश्लेष्मिकशब्दाच्चिपुष्टिजत् । केशप्रसाधनः
केशः रज्जोन्मसलापहा । म. द. व. १ । तैलेन
शिरोमर्द्दने । भा. । सदोषस्य प्रणस्य दोषोपशम-
नार्थं मर्द्दवार्यश्च उपक्रमविशेषः । सु. चि. १७. ।

अभ्यञ्जनम् । स्त्री । तैले । छि. च. । तैलमर्द्दने ।
रा. नि. व. १५. ।

अभ्यन्तः । वि । आतुरे । चम. ।

अभ्यन्तरायामः । पुं । तन्नामकधनुस्तथारोग-
विशेषे, अन्तरायामे । येन कुपितबलवान् वायुः
अङ्गुलिबन्धोद्धत्यगलदेशादिकमभ्रपन्नः स्नायुसम्-
हमकार्कणं मानवं स्त्रीकान्तं करोति । तच्च आलि-
क्ष्यता हनुसाम्यादि च जायते । लक्षणम्—“अङ्गुली-
गुलफजठरङ्गचोर्गलसंश्रितः । स्नायुप्रतानमनिली
यदाचिपति वेगवान् । विटस्याक्षस्यहनुर्मध्यपाद्यैः
कर्कं वमन् । अभ्यन्तरं चतुरिधं यदा नमति मान-
वः । तदास्याभ्यन्तरायामं कुरुते मातृतो बली ॥”
मा. नि. वा. व्या. १. ।

अभ्यमितः । वि । आतुरे । चम. ।

अभ्यवकर्षणम् । स्त्री । श्लेष्मायुष्पाटने ।
भेन तोना, कौंटा तोना । चम. ।

अभ्यवहरणम् । स्त्री । भोजने ।

अभ्यवहारः । पुं । आहारः । र. मा. ।

अभ्यान्तः । वि । रीमिषि । चम. ।

अभ्याहारः । पुं । भक्षणे । स च चर्व्यचीक्ष-
लेद्यप्यभेदेन चतुर्विधः । सु. ।

अभ्युषः । पुं । ईष्यवृत्तकलायादी । चम. ।

अभ्रम् । स्त्री । सुतायां । मेघे । रा. नि. व. ६ ।
अभ्रकधातौ । रा. नि. व. ११ ।

अभ्रकम् । स्त्री । भद्रसुतायाम् । कर्पूरे । सुव-
र्णे । वेवे । Talc. स्लनामख्यातधातौ । अङ्गुलः ।

हिं आम् । गुणाः—गुरु हिमं बन्धं कुष्ठमेहचि-
दोषघ्नञ्च । म. द. व. ४ । अभ्रकं चतुर्विधं—चेत-
पीतलोहितनीलमेदात् भिन्नभिन्नक्रियायां प्रयु-
ज्यते । यथा—चेतं तारि, पीतरक्तं काश्चने, नील-
ञ्च व्याधौ प्रयोज्यं यद्योत्तरं गुणाव्यञ्च । तेषु नीलाब्धं
दर्दुरनागपिनाकवज्रभेदेन चतुर्भेदम् । परीक्षा गु-
णाश्च यथा—अग्नी चित्तं दर्दुरं भिन्नं नागं
फुल्कारं पिनाकं धनुःस्वर्णं वज्रञ्च न विकारं
धमे । एषां सेवनेन गुष्ठी प्रणी कुटी च नीरीनी
भवति । रा. नि. व. ११ । कुष्ठप्रदं पिनाकं स्नात्
दर्दुरं मरणप्रदं । नागं देहगतं निम्बं व्याधिं कु-
प्याङ्गन्दरम् । रसे रसायने चैव योज्यं बलाभकं
प्रिये । तस्माद्व्याभ्रकं याज्यम् । र. सा. सं. । अभ्र-
शोधनम्—१। वक्रपुष्परसेन पिष्टमभ्रकं वज्रगुण-
कन्दमञ्जु निरुध्य गीरहभूमितले मासं स्थाप्यम् ।
२। चिफलाकाशगीसूचदुग्धकाक्षिकेषु भस्माग्नी पुनः
पुनः सप्त, तप्तं तप्तं सेचितं शुद्धं भवति । ३। अभ्रं
सप्तवारं तप्तं तप्तं बदरीकाये निःशितं शुद्धं भवति ।
र. सा. सं. १४। अभ्रपत्राणि पृथक्कृत्य चूर्णयित्वा चूर्णयेत्
दिनैकं तानि काक्षिकपर्युषितानि काक्षिकेन पुनः
पेषयेत् । ततो माषकादिरसेन प्रत्येकमेकञ्च च
पुनः पुनर्भावयित्वा संपिष्य च पुटपाकेन पुनः पुनः
दक्षेत् यावन्न निश्चन्द्रतामागच्छति । इति विशेक-
शुद्धिः अक्षपिते । च. द. । अस्य पाठि कन्द ७७ ।

काश्चमात्रिणः नरकश्रेष्ठः कौशिकः । अभ्रमा-

रसं—१। अभ्रकं खालिकामध्ये संस्थाप्य कदली-
कारिण गौमयाग्रिना तावत् पथेत् यावत् खाली-
वहिः सिन्दूरं न भवेत् । ततः अवतार्य दुग्धैः सं-
स्थिष्य सूर्यं चर्चयेत् ॥ सुसाकायिन, पुनर्पवाकायिन,
कासमईकायिन, पर्णरसीन, चक्रेरीण च प्रत्येकं
मईयिला प्रत्येकं पुटवयं दीयम् । तथा वटजटाका-
यिन संमयी पुटवयं दीयं । ततो भूषलीकायिन चिः
पुटेत् । ततो गीश्वरकायिन चिः, शुक्रशिल्लीकायिन
चिः पथेत् । ततः सुपुक्तकीकिलाचकायिन प्र-
त्येकं हिराचं पथेत् । ततः लीप्रकायिन दुग्धेन दध्ना
छतेन मधुना शर्करया च प्रत्येकमेकैकं पुटं दत्वाभं
भारयेत् । २। रसादिचारजलेन पिष्टा चक्रोक्तं
कदलीदलमध्ये संस्थाप्य व्यञ्जनामिलेन ज्वालिनेषु
श्वेत्स्वनेषु लुङ्कार्कमूलाजलेन पुटेत् । र.सा.सं. ।
अथ विविधाधिकारः । अभ्रकविधिः यथा—ऊष्णा-
भपानाथ धृष्टकृष्य चूर्णयेत् । अथ तच्चूर्णं शिलायां
पिष्टा वस्त्रपूतं कार्यम् । ततो मेकपर्णी (थून्कूडि)
रसे चापीय्य दिनत्रयं स्थापयेत् । अथ तदुद्धृत्य
हैमनिकषायकाञ्चिकेन संपिथ्य पुनर्मेकपर्णीरसे-
नालोप्य स्थाप्या पथेत् । अथ तदुद्धृत्य पिष्टकृत्वा
तालादिपत्रमध्ये निधाय वस्त्राग्री दक्षत् यावदग्नि-
नीलवर्णी न लभ्येत । अथ दुग्धे निधाय दुग्धेन
तदनन्तरं जलेन धावयेत् । धावनानन्तरं सुपेषितं
निशन्द्रकं कुर्यात् । च.द.रसायने ।

अभ्रनामकः । पुं । सुसायाम् श.र.निध. ।

अभ्रपटलः । पुं, स्त्री । अभ्रके । अङ्गुलत्र । वै.

अभ्रपुष्पः । पुं । वेतसलतायाम् । भा.पू.१भ.
गु.व. । वारिवेतसे । अभ. । स्त्री । जले ।

अभ्रमांसी । स्त्री । आकाशमांसीलतायाम् ।
श्व. जटायुमांसी । रा.नि. । [११]

अभ्ररोहः । पुं, स्त्री । वैदूर्यमयी । रा.नि.व.

अभ्रवटिका । स्त्री । रसविशेषोऽयं ज्वरान्ति-
सारगदं प्रयोज्यः । अथ व्योषचूर्णं कर्षमानम् ।
केशराजदीनां खरसः स्तोत्रिणी दीयः । शीष-
सुन्दरकः (गीमा शक) । मण्डूकपर्णी (थून्कूडि) ।
तस्यायं पाठः—“अथ सतस्य शुद्धस्य गन्धकस्याभ्रकस्य
च । प्रत्येकं कर्षमेकम् यादं रसगुणैश्चिन्ता” ततः
कज्जलिकाकृत्वा व्योषचूर्णं प्रदापयेत् । “केशराजस्य
श्वेत्य निगुंष्ट्याश्विकस्य च । शीषसुन्दरकस्याय

जयन्त्याः खरसं तथा । मण्डूकपर्णीः खरसं तथा
शकाश्चनस्य च । नेतापराजितायाश्च खरसं प्रर्ष-
सम्भवं । दापयेत्तत्र तुल्यं च विधिः । कुशलो भि-
षक् । रसतुल्यं प्रदातव्यं चूर्णं मरिचसम्भवं । दीयं
रसाईभागेन चूर्णं टङ्गणसम्भवं ॥” मईयिला क-
लायप्रमाणा वटी कार्या । र.सं.र.र.सा.सं. । भैष-
ज्यराजवत्प्राभियतेन कङ्कण्यां महाभ्रवटिका उक्ता ।
इयमेव प्रयोगाश्रितेन कङ्कण्यां रसाम्बवटी । शुद्धरसः
२ तो. शुद्धगन्धः २ तो. कज्जली कला जारितार्थं
२ तो. मरिचचूर्णं २ तो. टङ्गणं १ तो. केशरा-
जादिरसस्य प्रत्येकं १ तो., वटी कार्या । अथा
यङ्गणाम्—पङ्कटकाहरिद्राभ्यामगरभूमकेन च ।
शोधितं पारदचैव कर्षाई तुलया धृतम् ॥ अङ्ग-
राजरसैः शुद्धं गन्धकं रसस्थितम् । हाभ्यां क-
ज्जलिकां कृत्वा भावयेत्तत्तु भैषज्यैः । सिन्दुवारदल-
रसे मण्डूकपर्णकारसे । केशराजरसे चैव शीष-
सुन्दरजे रसे । रसेऽपराजितायाश्च सीमराजीरसे
तथा । रक्तचित्रकपर्णो रसे चूर्णपरिभाषितं ।
रसमानसमानेन कलायां शोधयेद्विषकं ॥ वटी स-
र्षपमिता । हरिद्रा, कटुकहृ. ७ शुद्धशोधि-
त रस १ तोला, ताम्रराज शोधितगन्धक
१ तो. कङ्कलि कर । निशान्ता, थून्कूडि,
गिमा, केशुर, अपराजिता, ताम्रराज,
लालजिह्वर रसं भावना । भैष.यङ्गणी । प्रथी-
गाश्वतोक्ताभ्रवटिकायामभ्रकस्यैको भागः पारदसः
इति विशेषः । [ग.ह. रा.नि.व.११ ।

अभ्रवाटकः । पुं । आमातकवृक्षे । आमङ्ग

अभ्रवाटिकः । पुं । आमातके । जटा. ।

अभ्रसारः । पुं । भौमसेनोक्तपूर । वै.निध. ।

अभ्राङ्गम् । स्त्री । कुङ्कुमं । मद.व.१ ।

अभ्रूषः । पुं । तालुरोगविशेषः । तेन काव्यलो-
हितः शोणितोऽयः शीघ्रः ज्वरतीव्रवेदनायुक्तो भ-
वति । तदुक्तं शीघ्रकस्य लोहितः शोणितोऽयो
ज्योऽभ्रूषः सज्वरलोषरुक् च । भा.म.४भ.सुख-
रो.चि. ।

अभ्रः । पुं । रीमै । चि. पकफलादी । श.र. ।

अभ्रङ्गलः । पुं । एरुङ्गह्वे । श.च. ।

अभ्रण्डः । पुं । एरुङ्गह्वे । प.सु. १ कार. ३

अमध्यस्थधर्मिणी । वि. यां चेतनजो-
भयधर्ममध्यधर्मिणी न भवति । तस्याः केवलं ज-
लमवलात् पुरुषस्य च तथात्वात् । सु.भा.१७.।

अमरः । पुं. अस्त्रिंशद्वारि । शङ्खडाडो । रवा.।
वज्रीदुमे । गिङ्गामे.रचिकं । बद्राचे । श.र.पारदे।
रा.नि.व.१२ । हस्तिनि । स्त्री । सुवर्णे । वै.निघ. ।

अमरकणा । स्त्री । गजपिपपल्याम् । वै.निघ.
२भ.पाण्डु-वि.भूनिष्ठादिगुटी । [व.४।

अमरकण्टिका । स्त्री । शतावर्ष्याम् । रा.नि.

अमरकन्दः । पुं. कन्दविशेषे । वै.निघ. ।

अमरकालिकः । पुं. हस्त्रिकाण्याम् । वि-
होडो । मैष.वा.व्या.सिंहना.गुग्गुली ।

अमरकाष्ठम् । स्त्री । देवकाष्ठे । देवदाङ्ग ।

अमरकुसुमम् । स्त्री । लवङ्गे । वै.निघ.लघरी.
चैलीक-वि.रसे ।

अमरजः । पुं. दुष्खदिरहले । छत्रेवाङ्ग ।।
रा.नि. । देवदाहणे । नक्षीवटे । वै.निघ.२भ.
गन्ध्यादिः ज्व. ।

अमरतरुः । पुं. देवदारौ । वै.निघ.सा.ज्व.
अर्कादिः । "किरातामरतरुसना ।"

अमरदारु । पुं, स्त्री । तैलदेवदारुणि । रा.नि.
व.१२ । वि.क्र.क.वल्ली-स्त्रीरौ.वि. । तैलदेवदारु-
हले । मन्त्रशालेवदाङ्ग ।

अमरद्रुः । पुं. विट्खदिरहले । छत्रेवाङ्ग ।।

अमरपुष्पम् । पुं, स्त्री । पुष्पफले । काशहणे ।
आमे । केतके । मे.पपञ्चकं ।

अमरपुष्पकः । पुं. काशहणे । कटभ. । प.
सु. । काशमेदि । र.मा. ।

अमरपुष्पिका । स्त्री । चौरपुष्पोदये । (चौर
अमरपुष्पी) काष्ठकी, चौर थङ्गिक ।
र.मा. । काशहणे । [काशे ।

अमर(ल) रत्नम् । स्त्री । कटिके । रा.नि. ।

अमरवल्ली । स्त्री । आकाशवक्त्राणां । नं अम-
रेव । हिं अमरेवलि । आलोकाकण्ठा । भा.
[२भ.गु.व. । मद.व.१ । सालशेतिस्थानतलतायां ।
[वा. — हयवल्ली वलकरी परं हया रसायनी ।

मूत्रकरस्वेदजननी पुष्टिदा । कार्यवारिणी । भीष-
दंशिक रोगां च रक्तदीर्घं हरिदियम् ॥ वैद्यकम् ।

अमरसर्षपः । पुं. देवसर्षपे । त्राहे । वै.निघ.।

अमरसुन्दरी । स्त्री । ज्वराधिकारी रसः ।
पाठी यथा—चिकटु विफला चैव सन्तिकं रेश-
कानलम् । आनुजातं स्तं लीङ्गं पारदी विषगन्ध-
कम् । समभागमिदं चूर्णं तस्याश्च विगुणी गुडः ।
कीलप्रमाणां गुडिकां मातृकस्याय सेवयेत् ॥ इत्या-
दि । प्रयोगः ।

अमरा । स्त्री । दूर्वायाम् । मे.रचिकं । गुड्यां ।
र.मा. । इन्द्रवारुणीलतायां । द्राक्षालम्ब्या । रा.
नि.व.२ । नीलदूर्वायां । गृहकन्यायाम् । रा.नि.
व.५ । मीलीहले । मैषमन्त्राणां । हस्त्रिकाण्यां । वि-
होडि ग्राह् । रा.नि.व.२ । नदीवटे । रा.नि.व.
११ । जरायौ । मे.रचिकं । गर्भनायाम् । कुल ।
मैष.स्त्रीरौ । नाभिनालायाम् ।

अमराहम् । स्त्री । देवदारुकाष्ठे । वा.सु.१५
एलादि.अरुणः । "सुक्तिव्याघ्रनखीऽमराहमगुहः ।"

अमरी । स्त्री । नीलदूर्वायाम् । ऊष्णनिगुण्ड्यां ।
सूर्वायाम् । भूर्गो । वै.निघ. ।

अमरुफलम् । स्त्री । उत्तरदेशप्रसिद्धफले ।
गुणाः—अमरीथ फलं शीतं मलद्रवकारं सतम् ।
घरं दाहं रक्तपित्तं कामलां मूत्रकण्ठकम् । मूत्रा-
श्मरीश्च हन्तीति ऋषिभिः परिकीर्तितम् । वै.
निघ. । [ज्व.निगुण्डीपूपे ।

अमरेन्द्रतरुः । पुं. देवदारुहले । वै.निघ.२भ.

अमलम् । स्त्री । अमके । मे.लचिकं । समुद्र-
फले । र.मा. । कर्पूरे । वै.निघ.२भ.अपका.वि. ।
रौप्यमाजिके । पित्ते । कतकहले । गन्धद्रव्यविशेषे ।

अमलदीप्तिः । पुं. कर्पूरे । अ.द. ।

अमलपत्री । पुं. हंसे ।

अमलमणिः । पुं. कटिके । रा.नि.व.११ ।
कर्पूरमणी । कर्पूत्रगङ्गमनिविशेषः ।

अमलरत्नम् । स्त्री । कटिके । रा.नि.व.११ ।

अमला । स्त्री । महानील्याम् । बड़ नील ।
रा.नि.व.४ । सेकुम्भमेदि । रा.नि. । मूत्रामलक्याम् ।
अम. । नाभिनालायाम् । आमलक्याम् । आम्ल ।

प्रयोगाच्चद्वितीय-चि. । [मूल। अ.टी.भ. ।

अमलाज्जटा । स्त्री। भूषात्राम् । छूँहे आ-

अमसः । पुं। रोगे । उ. ।

अमानस्यम् । स्त्री। पीडायाम् । दुःखे ।

अमिलातकम् । स्त्री। वेलाख्ये पुष्पे । हला. ।

अमिलातका । स्त्री । महाराजतकणीपुष्प-
ह्वे । (वेल. रा.नि.व.१० । [वै.निच. ।

अमूला । स्त्री। अप्रशिखाह्वे । हेम्नाहुनिग्रः ।

अमृणालम् । स्त्री। लामज्जके । (चउ ७ गी. ।

रा.नि.व.१२। भा.पू.१.भ.क.व.म.द.व.२। उशीरे ।
(वेल. रा.नि.व.१२ । च.द.अर्थ-
चि.प्राचदागुडिका ।

अमृतः । पुं। पारदे । रा.नि.व.११। वनसुद्धे ।

रा.नि.व.१६। See मकुष्ठकः । अचि.२.स्थानं.२.च. ।

अमृतरी । ना अमृतारिदेव्योः । मे.तचिकं ।

बागडीनाममहाकन्दशके । उशीरे आनू. रा.

नि.व.७ । स्त्री। पीयूषे । सलिले । रा.नि.व.१४ ।

हृते । मे.रा.नि.व.१५। वै.निच.वा.व्या.भुजङ्गीगुटी. ।

“अमृतं यन्नशये स्यात् पीयूषे सलिले हृते ।” मे. ।

विषसामाख्ये । दुग्धे । रा.नि.व.१५। अम्रे । छि.च. ।

भीषणे । रा.नि.व.२०। शङ्खीविषे । खर्णे । भक्ष्य-

द्रव्ये । छि.च. ।

अमृतकान्दा । स्त्री। कन्दगुडूच्याम् । मं कन्द-

गुलवेले । वै.निच. । See कन्दगुडूची ।

अमृतकल्पारसः । पुं। अजीर्णाधिकारि रसः ।

शङ्खी पारदगन्धि च समानी कज्जलीकृती । तयो-

रहे विषं यत्नं तत्समं टङ्गणं भवेत् । चक्रराजद्रवै-

र्भाव्यं चिदिनं यत्नतः पुनः ॥ माचः सुदृमाना ।

अच तत्सममिति विषयसम् । र.सा.सं. ।

अमृतगुडिका । स्त्री। मेघज्जमिदं अजीर्णं

हितम् । कुप्याद्भस्मविषयोश्चिफलापारदेः समैः ।

अज्जम्भुमर्दिनेमुद्रमाचामृतवटी शुभाम् ॥ रसे.चि. ।

अमृतजा । स्त्री। हरीतक्याम् । वै.निच. ।

अमृतप्राशद्युतम् । स्त्री। राजयक्षणि प्रश-

क्तम् । “जीवकर्षमकी वीरं जीवनीं नामरं श्रुती ।

अतःपरिणीनेदे काकील्यी वै निदग्धिकाम् ।

पुनर्नवे वै मधुकामागुशं शतावरीम् । शङ्खि-

परुषत्तं भार्गी खरीकां हृदतीं तथा । प्रज्ञाटक-

मामलकीं पयसां पिप्पलीं बलाम् । बदराक्षीङ्-

वातादखर्जूराम्बुकाणि च । फलानि चैवमा-

दीनि कल्मान् कुर्वीत कार्षिकान् । धात्रीफल-

विदारौशुक्लागमांसरसान् पयः । दत्त्वा प्रस्थोग्नि-

तान् भागान् हृतप्रस्थं विपाचयेत् । प्रस्थतिं मधुनः

श्रीते शर्कराईतुलां तथा । पलाईकश्च भरिचलग-

लापत्रकेशरम् । विनीय चूर्णयेत्तस्मात्त्रिधाग्याचं

यथावलम् । अमृतप्राश इत्येव नराणाममृतीपमः ।

सुराद्युतमयं पयं चौरमांसरसाग्निनः । नष्टशक-

त्तलीषुद्रुषलव्याधिपीडितान् । स्त्रीप्रसक्तानकुश-

खान् खरङ्गीनांश्च हृदयेत् । कासश्चिह्नाज्वरसा-

दाहश्चाक्षिपिपुनः । पुत्रदो हृदि...दाहशूलनया-

पङ्कः ॥” अस्य पत्रौ यथा, सूक्तितगव्यहृतं ४ श. ।

कल्पायद्रव्याणि प्रत्येकं कर्षमितायेकच कल्पोक्तव्य

तैः, धात्रादिरसेः प्रत्येकं प्रस्थमितैश्च हृतं यथाविधि

पाच्यम् । पाकसिद्धौ कानयित्वा मधुनः प्रस्थतिं

शर्करायाः ५० पलानि, भरिचस्य गुडलवः एला-

याः तेजपत्रस्य नामकेशरस्य च प्रत्येकं चूर्णमईपलं

(४तो.) मिश्रणीयम् । कल्काद्रव्यानि यथा—जीव-

कर्षकी (अभावे गुडूची, बंशलोचना) चौरविदारौ

(छूँहेकुगुडा) महाबला वा जीवनी शुण्ठी श्रुती

शालपर्णी पृश्निपर्णी मुद्गपर्णी माषपर्णी मेदा

(अभावे अश्वगन्धा) महामेदा (अभावे शारिवा)

काकीली चौरकाकोली कष्टकारी हृदती रक्त

पुनर्णवा श्वेतपुनर्णवा यष्टीमधु कपिकण्डूः (आ-

नाकुली मूल) शतावरी शङ्खिः (अभावे बला

(वेल.गु.) परुषकफलं भार्गी खरीका शङ्खाटकं

भूम्यामलकी युक्तभूमिकुशाखं पिप्पली वाय्वालकं

बदरफलं अचोटफलं वातादं (वाताम) खर्जूरं

अभिषुक्तं (पेण्डा) च । एवंविधानि अग्न्यानि फ-

लानि च । रसाश्च यथा—आमलकीरसः भूमि-

कुशाखरसः शङ्खरसः कागमांसरसः, दुग्धश्च । प्र-

योगा, यक्ष-चि. । अग्न्यान् अजगन्नाधिकारि (‘त-

स्यायं पाठः—“कागमांसं बलाचैव वाजिगन्धां तथैव

च । जलद्वीषे विपक्तव्यं कृत्वात् पादावशेषितं ।

हृतप्रस्थं पक्षितेन अजाचौरं चतुर्गुणं । सूक्तनाथं

प्रदातव्यं कुडुमश्च द्विकार्षिकं । बलामूलश्च गोधूषं

पात्रगन्धा तथाधत्ता । गोक्षुरश्च कश्मिरश्च विकटश्च

सघातकः । ताकादुरस्त्रेकलश्च ककुलीवीजश्च-

नरी । मीदं वै च तथा कुष्ठं जीवकर्षभकौ शटी ।
हास्यौ प्रियङ्गुर्मञ्जिष्ठा नतं तालीशपत्रकं । एषापत्र-
लक्षं नागं जातौकुसुमरेणकं । सरलं जातिकीषच
मुञ्जौलीत्यलसारिदे । मूलं विलस्य जीवनी ऋद्धि-
हरी उडुल्लरम् । प्रत्येकं कर्षमानस्य पेषयित्वा वि-
निक्षिपेत् । वस्त्रपूते सुशीते च सितां दद्याच्छराव-
कम् ॥ भेष. । हा.अभि.१.स्था.८अ. ।

अमृतप्राशवलेहः । पुं । अयं राजयक्षा-
धिकारि उक्तः । तस्य पाठः—“चौरि घात्री च म-
ञ्जिष्ठा चौरिणाञ्च तथा रसेः । पचेत्समीधृतप्रस्थं
मधुरैः कर्षसमितिः । द्राक्षादिचन्दनीशरीरैः शर्क-
रीत्यलपत्रकैः । मधूककुसुमान्नाकाशरीरौघसं-
शकैः । प्रस्थाहं मधुनः शीते शर्कराईतुलां तथा ।
पलाङ्गिकाञ्च संचूर्ण्य लगेलापत्रकेशरान् । विनीय
तत्र संलिङ्घान्नात्रां नित्यं सुयत्नितः । अमृतप्राश-
मित्येतद्विभ्यां परिकीर्तितम् ॥ भा.म.ख.२भ. ।
चौरि काकोलीचौरिकाकोली । चौरिणः बटाश्लो-
दुल्लरप्रचपाशीशः तेषां लक् । दणं गन्धदणं
चौरादीनां कायैः द्रावादीनाञ्च कल्कैः पचेत् ।

अमृतफलम् । क्ली. (Nák. Pyrus com-
munis.) The pear tree. लघुविलफला-
कृतौ नास्यातीति प्रसिद्धे कावलदेशजफलविशेषे ।
पञ्जावे च नाक इति ख्याते । गुणाः—गुरु वातघ्नं
स्नाहकं रुचिक्तं शुक्लकष । मद्.व.६ । अमृतस्य
फलं धातुवर्द्धकं मधुरं गुरु । रुच्यकाञ्च वातहरं
विदीपकं च श्रमकम् ॥ वै.निच. । लघु दण्यं खादु
विदीपहरक । इदञ्च सुहृल्लदेशं प्रचुरं लभ्यते ।
भावमिश्रः । पुं । पारदे । ठडिनामकौषधे । पटील-
हवे । रा.नि.व.३ । घात्रीहले आग्निनाशक । मद्. ।

अमृतफला । स्त्री । द्राक्षायां । किमुग्निम् ।
हिं किसमिस् । आमलक्याम् । रा.नि.व.११ ।
लघुलक्ष्मीरीहवे । छोटै भेङ्गुत्तरं ग्राह । चेत-
द्रोक्षायां । कोडवे उत्तरा उत्तरीति च ख्याता ।

अमृतवन्धुः । पुं । अश्वे । वै.निच. ।

अमृतभस्मातकावलेहः । पुं । कुडाधि-
कारिःवलेहः । यथा भस्मातकप्रस्थयुग्मं (४ग्र.) हिला
दीपनले (६४ग्र.) क्षिपेत् । प्रस्थयुग्मं गुडूच्याञ्च (४
ग्र.) चणं तथाभासि क्षिपेत् । शरावमाचकं सर्पिः
(१ग्र.) दुग्धं खादादकं (१६ग्र.) तथा । सितां

प्रस्थमितां (१ग्र.) दद्यात्प्रस्थाहं (१ग्र.) भाषिकं
क्षिपेत् । सर्व्वख्येकञ्च भाष्ये तु पचेत्सुषुम्निमा शनैः ।
सर्व्वद्रवे चनौभूते पायकादवतारयेत् । तत्र चोष्णाञ्च
चूर्णाणि द्वौ विन्विषामृताः । बाकुची चाद्य
दद्रुघ्नः पिप्पुमदीं हरीतकी । अची घात्री च म-
ञ्जिष्ठा मरिचं नागं कषा । यमानी सैन्धवं सुतं
लगेला नागकेशरम् । पर्यंतं पत्रकं बालसुशीरं च-
न्दनं तथा । गीदुरस्य च वीजाणि कर्षूरी रक्त-
चन्दनं । पृथक् पलाङ्गमानानां (प्र.४ती.) चूर्णमेषा-
मिह क्षिपेत् । पलमात्रमिदं प्रातः समग्रीयाञ्जलि
हि ॥ विषा = चतिविषा, अमृता = गुडची । वा-
कुची = सीमराजी । अचः = विभीतके । पत्रकं
= तेजपत्रम् । बालं (वाला) । कर्षूरी शटी ए-
काङ्गी वा । भा.म. ४भ.कुष्ठ-चि. ।

अमृतभस्मातकी । स्त्री । रसायनीऽयं योगः ।
रस.र. । अत्र पक्कभस्मातकफलं, विदलमिटकाचूर्ण-
दृष्टं प्रक्षालितञ्च शुष्कं कृत्वा पुनर्बाहिदलीकृत्य ६४
प. बारि ३१२ प. श्रेषः १२८ प. शीतले चौरं
१२८ प. तथादशेषे शीते च द्रुतं ३२ प. ततश्च सुद्रा-
पाकैऽवताप्य, खण्डस्य १६ प. मित्ययित्वा दिनसप्तकं
स्थापयेत् । भस्मातकानां पवनोद्धृतानां हन्नामु-
तानाञ्च यदादकं स्यात् । तच्छेष्टकाधूर्णकषौर्विदृष्य
प्रक्षालयित्वा विस्त्रजित्वाते । शुष्कं पुनर्बाहिदली-
कृतञ्च ततः पचेदसु चतुर्गुणासु । तथादशेषं परि-
पूतशीतं चौरिण तुल्येन पुनः पचेत्तम् । तथादशेषं
पुनरेव शीतं द्रुतेन तुल्येन पुनः पचेत्तम् । तदर्थंया
शर्करया विमिश्रं ततः खजनीकृत्यतं विधाय ।
तत्समरावादुपजातवीथ्यं सुधासृतादप्यधिकत्वमेति ।
रस.र. रसायन. सा.कौ. । भेष.कुडाधिकारि । अस्या
च विविधाधिकारि—सुपक्कभस्मातकफलं विस्त्रिष्टं
८ग्र. बारि ३२ग्र. (जले वैगुण्याभावात्) पादशेषः
८ग्र. कायो बाष्पः । अथ दुग्धं ३२ग्र. द्रुतञ्च
शरावद्वयं (४ग्र.) दत्त्वा तावत्पचेत् यावद्वनतां न
गच्छेत् । चनौभूते शर्कराया १६ पलाणि मित्य-
यित्वा दिनसप्तकं स्थापयेत् । च.द.रसायने । पा-
ठो यथा—सुपक्कभस्मातफलानि सस्यक् विषा
विदार्प्यादकसन्धितानि । विषाञ्च योगेन चतुर्गुणेन
चतुर्थशेषे व्यपनीय तानि । पुनः पचेत् चौर-
चतुर्गुणेन द्रुतांशसुक्तेन घनं यथा स्यात् । शिकी-
पलायोद्विभ्रमिः पलेसं विमिश्र्य संक्षाल्य दिनाणि

लस इत्यादि । घृताद्यतुमुंश्च भीरं घृतस्य प्रस-
ह्यते इति । च.द.विधिवाधिकादि ।

असृतमञ्जरी । स्त्री । गीरजदुग्धीनपु। रा.
नि.व.५। सामान्यञ्चरे रसविशेषः । “हिङ्गुलं सरिचं
टङ्गं पिपपल्लौ विषमेव च । ज्ञातीकोषं समं सर्वं
जम्बीराह्निर्विमर्दयेत् ॥” माचा २ वा ३ गुञ्जा । अथ
ज्ञातीकोषं (अग्निशो) । अन्था कासाधिकारि, पाठ-
स्तुल्य एव । र.सा.सं ।

असृतमखुरः । पुं । परिणामश्ले देयः । पा-
ठः—“मखुरस्य पलायनौ शतावध्यारसमथा ।
क्षीराज्यं दधि प्रत्येकं पिष्टा चतुःपलं पचेत् ॥”
इत्यादि । लौह, ८ प. शतावध्यादीनां प्रत्येकं चतुः-
पलञ्च एकञ्च पचेत् । रस.र. । [प.सु. २० व. ।

असृतमन्यः । पुं । दुग्धादिपरिणीलिते मन्ये ।

असृतयोगः । पुं । नलवयोगविशेषे दिन-
करकरयुक्तः सोमसोम्येन वापि तुरगसहितभौमः
सोमपुत्रोऽनुराधा । सुरगुरुरपि पुण्ये रैवती शुक्र-
वारं दिनकरसुतयुक्ता रोहिणी सौख्यहेतुः । अत्रि.
२.स्था.६५. ।

असृतरसा । स्त्री । कपिलद्राकायाम् । अङ्कुर
इति लोके । मं कालद्राख । रा.नि.व.११ ।

असृतलता । स्त्री । गुडूच्याम् । रा.नि.व.१ ।
हा.अत्रि. ।

असृतलतादिघृतम् । स्त्री । पाण्डुरीगधि-
कारे घृतम् । तस्य पाठः—असृतलतारसकल्मं
प्रसाधितं तुरगविहिषः सर्पिः । क्षीरं चतुर्गुणमेत-
द्वितरेव हलीमकार्तेभ्यः ॥ भा.म. २५. ।

असृतवटकः । पुं । सविपातात्तिसारे हितः ।
हा.अत्रि. २.स्था.१५. । पाण्डु वि. ।

असृतवटी । स्त्री । अग्रिमाम्बे रसविशेषः ।
असृतवराटकमरिचैः द्विपञ्चमभागिकैः क्रमशः ।
विष २ कङ्क ५ सरिच ६ तो. । जलेन सुदृसमाना
वटी कार्या । भेष. ।

असृतवर्तिका । स्त्री । सत्यज्ययतकीकरसा-
श्लमवर्ती । तस्याधनं यथा—विकटु-विफला-त्राक्षी-
कुङ्कुमी-विषक-नागकेशर-शुष्की-धङ्गराज-निगुण्डी-
हरिद्रा-दाहहरिद्रा-शकाशम् (मिर्च/लमेला माषा-
ः) रौलक-विङ्क-वचायां चूर्णं प्रत्येकं २ प. काष-

रुपदेशीयगुडस्य च ५० प. एकञ्च संमथं ३६०
वर्तिकाः काय्याः । प्रत्यङ्गं भोजनाग्राक् सम्भवायां
वा शीतलजलेन एकैकं सेव्यम् । भेष. ।

असृतवल्ली । स्त्री । गुडूच्याम् । भा.पू. १ भ.
गु.व. । उपोदक्ष्याम् । वटु पूं ई ।

असृतवङ्गिका } स्त्री । चित्रकूटप्रसिद्ध गुडू-
असृतवङ्गी } च्याम् । र.मा. । रा.नि.व.३।
अत्रि. २.स्था.१५. । असृतस्य च वङ्गी सा हितकारी
विषापह्ना किञ्चित्किता जराव्याधिहरी कुत्रामना-
श्रिनी । कामलत्रणशीयस्त्री क्षयिभिः परिकीर्तिता
वै.निघ. शीर्षं ज्व. हरीतकीपाके ।

असृतसङ्गमः । पुं । खपरिकायाम् । थांशत्र ।
मं कलहापरी । वै.निघ. । [रा.नि.व.५ ।

असृतसञ्जीवनी । स्त्री । गीरजदुग्धीनानपु।

असृतसम्भवा । स्त्री । गुडूच्याम् । रा.नि.व.५।

असृतसहोदरः । पुं । घोटके । अयद. ।

असृतसारजः । पुं । गुङ्गे । उडु । मं का-
कवी । रा.नि.व.१४ । तवराजखल्मे । नवाड ।
रा.नि.व.१४ । दृष्टान्तरदाहरकपित्तप्रः ।

असृतसारजा । स्त्री । शर्करायाम् । टिनि ।
मं खड्गं साकर ।

असृतसारताम्बम् । स्त्री । रसायनाभिः ।

असृतसोदरः । पुं । घोटके । रा.नि.व.१६ ।

असृतस्रवा । स्त्री । चित्रकूटदेशे स्वनामप्रसिद्ध-
लतायां । रुद्रगुडो लठ । असृतवङ्गि । गुणाः—
ईषतिक्तरसायनी, विषघ्नी त्रयकुष्ठामकामलाशोफ-
जिघ । रा.नि.व.३ । शयमाषायाम् । रा.नि.व.
५ । माचा ३ माचा ।

असृतहरीतकी । स्त्री । अजीर्णै । यथा—
“धाम्बो गीरकखेव सुसक्तं पटुपञ्चक्यायमासुठ-
पञ्च खवङ्गं विकटुनया । प्रत्येकं समभागान्
त्रयचूर्णानि कारयेत् । सर्वचूर्णसमं दद्यादभवा-
चूर्णसंस्कृतम् ॥” सा.की. । तस्मै समुत्प्लिन्नश्रिवा-
श्रतानि तद्बीजमुद्भूतं च कीदृशेन । वटुचूर्णं पञ्च-
पटुनि हिङ्गुपारावजानीमजनीदक्ष । पुनोच
सम्भाव्य तया समानं विप्रेतं शिवावीजनिवाह-
मञ्जे ॥ पयोजा. ।

अमृतचारः । पुं । नवसागर । वै. निघ. ।

अमृता । स्त्री । गुडूच्याम् । रा. नि. व. ३। र. मा. । आमलक्यां । रा. नि. व. ११ । हरीतक्यां । प. सु. । “खूलसांसाधता अमृता ।” इयं चम्पाजाता । रा. नि. व. ११ । तुलस्यां । काष्ठपात्रीठले । भा. । मदि-रायां । रा. नि. व. १४ । इन्द्रवाद्यण्यां । रा. नि. व. ३। पारावतपदां । लठां कटेकी । रा. नि. व. ३। गोरच-दुग्धायां । कृष्णातिविषाधाम् । रक्तचिह्नतायां । रा. नि. व. ६ । दूर्वायां । पिप्पल्याम् । मे. । लिङ्गिन्यां । रा. नि. व. ३ । नीलदूर्वायां । रा. नि. व. ८ । श्वेत-दूर्वायाम् । नागवज्रायाम् । पीनि । रास्त्रायाम् । मरुद्वज्रायाम् । वै. निघ. चय. चि. सूर्यप्रभायाम् । ख-वृज्जतिस्थिततलायाम् । कन्दगुडूच्याम् । स्फटिका-रिकायाम् । मन्द. व. ४। प्रयोगाः । गुडूचीति चित्रक-गुडु । बा. सु. १५, आरम्भधादिः । निम्बाधृता मधु-रसा भुवठलपाटाः, पञ्चकादौ अरुणः । शृङ्गधृता दश जीवनसंज्ञाः । चि. १४. किरातादिः । किरा-ततिक्रमधृता । च. द. वातज्ज. चि. । किराताध्या-तीदीच्य —। च. द. पित्तज्ज. लीप्रादिः । च. सु. ४४. ।

अमृताख्यगुग्गुलुः । पुं । वातरक्ते । गुडूची २ श. गुग्गुलुः १ श. त्रिफला प्रत्येकं १ श. वारि ६४ श. सञ्जय पाच्यम् । पादश्लिष्टे क्लानयित्वा तावत्पुनः पाच्यं यावत् न घनौभूतं भवति । घनौ-भूते दन्त्यादिचूर्णं प्रत्येकं ४ ती. त्रिभृशं २ ती. इष्यदुष्णतासस्त्रे प्रचिद्य मर्दयेत् । मूलाबलं वीज्य माचा दीया । च. द. वातरी. चि. ।

अमृताख्यलौहः । पुं. स्त्री । रक्तपित्ताधिकारि जीहः । पाठी यथा —अधृता चिह्ना दन्ती श्राव-णी खदिरो ठव । चित्रको मृत्पराजस कीकि-जाचः सपुष्करः । पुनश्चवा बलाकाग्रश्रियुमीरट-शरकाः । गवाक्षी पीवरी कन्दश्चिका तालमूखि- । । नागबला कषामूलं कुष्ठं ब्राह्मणघटिका । लोभितानि चैतानि जलद्रीधे विपाचयेत् । अष्ट-रागावशेषान् कषायमवतारयेत् । त्रिफलायास्तथा स्त्रं अष्टाष्टगुणपाचितं । तथादष्टावशेषान् कषायं परिश्रुतम् । माजिकेश इतस्यापि पुटितस्य यथा-वधि । अयसचूर्णितं पूतं पलपीडशसन्धितम् । खान्धस्य तावन् तावन् गन्धकस्य च । हे हे ली रसस्यापि खलितस्य विधानतः । गुडस्य च

पलाय्यष्टौ सिताया वाद्य पैतिके । रक्तपित्ते तु ख-खेन मल्लखट्टा वापि कासवे । गुग्गुलीर्षिपलं दत्त्वा प्रस्थमेकान् सपिषः । एवं पाकविधिज्ञानं यथे-ज्ञौह समाहितः । श्रौतेऽवतार्य मधुनः श्विपेद-पलं भिषक् । माजिकस्य विषयस्य शिपलं रजसः विपेत् । शिलाजतोसथा चूर्णं पलायैसन्धितं भि-षक् । तथैषां प्रक्षिपेच्चूर्णं पलमात्रं प्रथक् प्रथक् ॥ इत्यादि । अमृतादिब्राह्मणयज्यन्तानां प्रत्येकं पल-मितं, वारि ३२ श. शेषः ८ श. । त्रिफला मि. २ श. वारि ३२ श. शेषः ८ श. । शोधितलौहं १६ प. अमं ४ प. रसगन्धकौ ४ प. खल्लः ८ प. गु-ग्गुलुः २ प. घृतं २ श. । एकत्र लौहपाकः कार्यः । श्रौतस्य प्रथे. मधु ८ प. खर्णमलिकं २ प. शिलाजतु ४ ती. । अथ श्रावणी सुक्षितिका । मीरटमिधु-मूलं । दारकी ठवदारकः । दर्भं उलुमूलं । पीवरी श्रतावरी । गवाक्षी गोरचकर्कटी । नागबला गीर-चचाकुलिया । कुष्ठपुष्कराभ्यां काण्डयन्त्रिमेदैन यद्वयम् । अथवा भागहययद्वयम् । माजिकेश इ-तस्य निहत्समारितस्यैत्यर्थः । पुटितस्य सामान्य-विशेषपुटितस्य । पलायनस्यैत्यत्रापि पुटितस्येति सम्बध्यते । तेन प्रथमपरिच्छेदोक्तक्रमेण रसायना-धिकारि वक्ष्यमाण-ठवद्वयतसारोक्त-लौहाम्रसम-भिहित-विधिर्नैव वा चूर्णितपुटितस्यैत्यर्थः । ता-वन्ति गन्धकस्येति चत्वारि पलानीत्यर्थः । गन्धक-शुद्धिविधिश्च यथा —गन्धकान् समानीय नवनीता-मलच्छवि । तस्मापि विपक्वार्णं यावत्सैलनिभं भवेत् । वक्ष्यमाणरितकृत्वा डालयेत्त्रिफलाभ्यसि । एवं गन्धाश्चसंयुजं तत्तत्कर्मसु योजयेत् । अथ रसस्येति पारदरसस्य पलद्वयं । खलितस्य मूर्च्छि-तस्यैत्यर्थः । मूर्च्छनं खल्लशिलादिषु शीघ्रचूर्णं रसं वा दत्त्वा विसर्ज्य निम्बेलीकरणमभिधीयते । तत्र तावत् पारदं सिद्धदीपचयनिवारणार्थं चिनि-द्रवैः प्रत्येकं सप्तधा मूर्च्छनं कार्यम् । पटु खवर्णं अलम्बुधः कुलाहलं किण्वं सुरावीजं । माजिकस्य विषयस्येति खरूपतः शोधितं या ज्ञेयम् । चित्र-काण्डचूर्णानि प्रत्येकं पलमात्राणि । चतुर्जातका-दीनां प्रत्येकमर्धपलम् । रस. र. रक्तपि. चि. ।

अमृतागुग्गुलुः । पुं । राजयक्षाणि हितः । प्रस्थं गुडूच्याः प्रस्थार्धं प्रत्येकं त्रिफलापरं । पञ्चा द्रीधेऽभसः श्लिष्टे पाकादने ततः क्षिपेत् । कीचि

दन्त्यसतायोश्चिद्विप्रविफलाः । प्रत्येकसह-
यलिकं दृष्टव्यं चार्थिकम् । रस.र.वा.र.चि. । अ-
क्षपाणिमते तु गुग्गुली ४ अ. गुग्गुलुः २ अ. आम-
लकी २ अ. विभीतकः २ अ. पुनर्षवा २ अ. हरीतकी
२ अ. एकच कुट्टयिता ६४ अराववारिणि ब्रह्मा
२६ अरावावशिष्टः कायः कार्यः । अथ गालयिता
पुनः पक्ता घनीभूते तत्र दन्त्यादिचूर्णं प्रत्येकं ४ तो.
दहतः २ तो. प्रलेप्यम् । प्रलेपस्य ईषदुष्टतायां
देयः । मावा च यथाप्रवर्तं देया । च.द.वा.र.
चि. । पाठी यथा—अमृतायाश्च द्विप्रस्थं प्रस्थमेकानु
गुग्गुलीः । प्रत्येकं त्रिफलाप्रस्थं वर्षाभूप्रस्थमेव
च । सर्वमेकत्र सङ्गुह्य क्वाथयेन्नल्लेषुः कसि । पुनः
अपेत्पादशेषं यावत्साम्बलमागतं । दन्ती चिचक-
सूलाणां कणा विप्रफलत्रिकं । गुग्गुलीत्वविप्र-
क्ताणां प्रत्येकाहं पलीभूतं । दहतः कर्षमेकानु स-
र्वमेकत्र चूर्णयेत् । सिद्धे कोष्णे क्षिपेत्तत्र अमृता-
गुग्गुलीः परमिति । च.द. । अयं भावप्रकाशेऽपि
वातरक्तो उक्तः । पाठस्य मन्त्राधिसूत्र्य एवेति पाठी
न लिखितः । भा.म.२भ. ।

अमृताहुरलीहः । पुं, क्ली । उपदेशे लीह-
विशेषः । तस्यायं पाठः—“पारदं गन्धकं लीह-
मन्धं ताम्रं सगुग्गुलुं । भ्रूतं पलिकं सर्वं धात्राः
साहं षडङ्गकं । दण्डं पय्याहरीतक्योलीहात् षोड-
शिकं हविः । पच्यस्त्र्यं बराक्वाये लीहपात्रे विधान-
वित् । सुसिद्धं तस्मिन्श्रीयात् सम्पुज्य गुरुदेवतां ।
समर्थं मधुसर्पिर्भ्यां गुह्याह्वया दिने दिने । अवात-
पानं पयसा नारिकेलोदकेन वा । कुष्ठोक्तामृता-
हुरलीहादस्य त्रिफलाभागभेदः, अतः पाठइयम् ।
प्रयोगा.उ.द.चि. । भैषज्यमिदं कुष्ठरोगे हितम् ।
अथ पलमेकं रससंति रससिन्दूरमिति केचित् ।
अपरं हिङ्गुलीत्वपारदं व्यवहरन्ति । दण्डाक्षु रस-
सिन्दूरमेव व्यवहरन्ति । रसादिसर्वमेकीकृत्य लीह-
पात्रे त्रिफलाक्वाथेन पच्येत् । पाकशेषे त्रिफलाचूर्णं
देयम् । र.सा.सं.रस.र. । कुष्ठोक्ता यथा—“हुताश-
सुखसंयुक्तं पलमेकं रसस्य वै । पलं लीहस्य ताम्र-
स्य पलं भ्रातृकस्य च । गन्धकस्य पलमेकमधकस्य
च गुग्गुलीः । हरीतकीविभीतक्योर्ध्वं कर्षद्वयं
हयोः । अष्टमाषाधिकं तत्र धात्राः पाणितखानि
वत् । घृतं द्रष्टव्यं लीहात् वाचिशत्रिफलाजलम् ।
एकीकृत्य पच्येत्पात्रे लीहे तद्विधिपूर्वकम् । पाक-

मेतस्य जानीयात् पाकस्यः कुशलो भिषक्” । इत्या-
दि । हुताशसुखसंयुक्तिः यथा रसाध्वने—रसस्य
पञ्चमांशेन गन्धेन लीहपात्रके । लीहदण्डेन च त-
था दक्षेपन्नवीतकं । मईनात्काम्प्लिङ्गला पिटं
शालिखिकादवे । दण्डयोश्चाक्षु पित्तन वेदयित्वा
निधापयेत् । दण्डिकाया सुखं लिङ्गा शनैर्नृद्विना
पच्येत् । गन्धगन्ध यावत्स्यात् तद्धुताशसुखं विदुः ॥
कश्चित् हुताशसुखसंयुक्तमिति गुग्गुलुपर्यन्तं संव-
धाति । तेन शोधनजाराणादिकमेव सर्वेषामुप्री
शोधनमाह हरीतकीविभीतक्योः साहं कर्षद्वयं
पृथगिति वचनात् । हरीतक्याक्षु ५ तो. विभी-
तक्याश्च आमलक्याः षट्, पाणितखं १२ तो. मि-
क्षितं त्रिफला १६ प. पाकायेजलं १६ अ. शेषः
४ अ. घृतं १६ प. लीहपात्रे पाच्यम् । वस्त्रपौहितं
यदा न निःसरति मुद्रा च भवति तदावतार्य चू-
र्णप्रवेपः । अस्य पाके सावधानेन भाव्यम् । अमृता-
सारलीहवदस्य क्रिया श्रेया । दण्डपि अमृताहुर-
लीहं कुष्ठे उक्तम् यथा—घृतं हिङ्गुलसम्भूतं ताम्रं
तद्विगुणं भवेत् । सुजीर्णलीहं तत्तुल्यमन्धं भ्रूततकं
तथा । ताम्रविगुणगन्धस्य गुग्गुलुदण्डिधा मतः ।
त्रिफलायासथा चूर्णं प्रत्येकं सततुल्यकं ताम्रावत-
गुणं सर्पिः तैलमेरुदण्डं द्विधा । रसाञ्जनसामुत्थं
पक्ता चैवावतदवे । चतुर्गुणं घृता तैलाभिनीयमव-
तारयेत्” । इत्यादि । भैष.प्रयोगा.कुष्ठचि. । अथ र-
सेन्द्रसारसंयुक्ताः पाठः प्रायेण तुल्य । केवलं
गन्धकस्य पलमेकमित्यत्र—“अधकस्य पलमेकं
गन्धकस्य चतुःपलमिति ।” कर्षद्वयं हयोरेति प्र-
त्येकं कर्षद्वयमिति । घृतं द्रष्टव्यमित्यत्र—“घृत-
द्रष्टव्य”मिति भेदः । अधकस्य पलमेकं गन्धकस्य
चतुःपलमित्यत्र प्रयोगावतततुल्यपाठं न साधु मन्यन्ते
भट्टादयो विशिष्टवेदाचेति । र.सा.सं.टी. । रसरत्ना-
करः प्रयोगावतेन तुल्य एव केवलं द्रष्टव्यमाषाधि-
कमित्यत्र अष्टमाषाधिकमिति भेदः । रसेन्द्रचित्ता-
मणी च “अष्टमाषाधिकानि” घृतं तद्विगुणमिति
पाठभिरवति । रसे.चि.कुष्ठ. । सा.कौ. । अमृ-
दक्षपिने उक्तम् ।

अमृतादिः । पुं । कवायद्रव्यसूत्रे यथा—
अमृततद्वपटीलं सुल्लकं समपथं खदिरमसितवेधं
निष्कं के हरिद्रे” इत्यादि । अयं विसर्पविषकी-
टके हितः । अक्षितवेधं श्लामा खता । रस.र. ।

च.द.विसर्प-चि. । सा.जी. । प्रयोगाः । अपरः
सूत्रकश्च यथा—अमृतं नागरं चाजी वाजिन्या
चिकण्डकं । प्रपिबेवातरीगार्गः सम्यक् सूत्रकश्च-
वान् ॥ भेष. ।

अमृतादिवटी । ली. । विकं १ भा. कपहं-
भक्त ५ भा. सरिचं ६ भा. जलेन सुदुमाना वटी
कार्या । इयं कफे त्रिदोषप्रिमान्धो च हिता ।
भा.म.१भ.अवरचि. ।

अमृताद्यगुगुलुः । पुं. । अयं मीदीरोने हितः ।
यथा—“अमृता चुटिवेक्षवत्सकं कलिपय्यामलकानि
गुगुलुम् । क्रमहृदिमदं मधुमुतं पिङ्गकास्मीत्य-
भगन्दरं जयेत् ॥” अत्र चुटिः सूक्ष्मा । वेक्षं विङ्कं
वत्सकं कुटजत्वक् । एषां क्रमहृत्तया भागी यावत् ।
भेष.मिद. । भा.म.३भ.मिदचि. ।

अमृताद्यष्टतम् । ली. । वातरको हितः । छतं
४ श. कल्कद्रव्यं १ श. । पाककाले आमलकौरसं
४ श. वारि १२ श. दत्त्वा पाथम् । आरम्बधः
श्रीणालफलमन्त्रा । हरीरः श्वेतपुनर्धवा । चुरकः
कीकिलासमूलम् । गन्धर्वः एरुङ्गमूलं । घनः
मुष्ठा । च.द.वातरोग-चि. । भा.म.३भ. ।

अमृताद्यचूर्णम् । ली. । आमवाते । गुडूची
नागरगोचुरमुखितिकावरुणचूर्णानि प्रत्येकं सम-
भागानि । भा.म.२भ. ।

अमृताद्यतैलम् । ली. । गलगण्डपदी । मू-
र्च्छिततिलतैलं ४ श. गुडूचादीनां शतपलं वारि
६४ श. शेषः १६ श. । उक्तद्रव्याणां मिलितकल्कः
१श. । तैलपाकविधिना पाथम् । च.द.गलगण्ड-चि. ।
अथवा गुडूचादीनां प्रत्येकं १ प. वारि १२८
प. । तैलं पिबेद्यस्तवज्ञिनिम्बहिवाहयौवत्सक-
पिप्पलीभिः । सिद्धं बलावेतसदेवदारु हिताय
जित्वं गलगण्डरोगी । तैल ४ श. कल्कार्थं—शु-
लूङ्ग, निमहान, शुङ्गाउलेनी, केलेकड़ा,
कुंठकङ्क, पिप्लु, वेलेङ्गा, वेतन, देवदारु ।
मिलित १ श. । भेष. । सिद्धं बलाभ्यामिति । च.द. ।

अमृताफलः । पुं, ली. । पटीसे । मा.पू.१भ. ।
कानिलप्रसिद्धफलवचिशेषे, रुचिकले वा, मात्स्यौ
इति लोके । मद.व.७ ।

अमृतादिष्टम् । ली. । अरिष्टमिदं विषमज्ज-
पादी हितं । अत्र गुडूचाः पलशतं, दशमूलस्य

तथा एकच द्वीयचतुष्टयमसौ पक्षा पादशेषं मार्गः ।
अथ तत्र क्वापि गुडस्य तुलापर्यं (७१॥०८०३) नीक्ष-
यित्वा, कञ्चजीरस्य १६ प. पर्यटस्य १ प. । तथा
सप्तपर्षं चिकटु सुसकं नागकेशर कटुत्वतिविषेन्द्र-
यवादीनाञ्च प्रत्येकं चूर्णपलं निश्चिद्य आश्रतपाने
मासमात्रं स्थापयेत् । तेनान्तरुक्तीकैगारिष्टं जायते ।
भेष. ।

अमृतार्णवः । पुं. । रसोऽयं अतिसारं ज्वराति-
सारं च हितः । मात्रा १ मा. । अगुपानं धान्यजी-
रक-शाखजीरानां यथासाधं दैयम् । द्रव्याणि यथा
हिङ्गुलीयरस लीङ्गगन्धक टङ्गण शटी धान्यकङ्गी-
वेर सुसकाब्जशजीरका । तविषाजीरकाणि क्षाणी-
जीरैश्च मर्दयेत् । भेष. । रस.र.अनाजी जीरकम् ।
घुणप्रिया अतिविषा । धान्यजीरकयूषेति यूषेः
प्रदरतरं मुदां ज्ञेयम् । र.सा.सं.अतिसा.चि. ।

अमृतार्णवरसः । पुं. । कासहरीऽयं रसः ।
अत्र अमृता गुडूची । पत्रकं पत्रकाष्टं । र.सा.सं.
कासचि. । रस.र. । भेष. । द्वितीयो रसः वाजी-
करणाधिकारि । अत्र सूतभक्त रससिन्दूरम् । र.
सा.सं. । अन्यः कासि—“राक्षा विङ्गुङ्ग चिकण्डा
रसगन्धकटुत्रिकं । अमृता पत्रकं चौद्रं विषतुल्यं
सुचूर्णितम् ॥” मात्रा १ गुञ्जा । रस.र.कासचि. ।
अन्यः राजयक्षाणि—“पारदं गन्धकं शुद्धं स्वतलीहृत्
टङ्गणं । राक्षाविङ्गुङ्गचिकण्डा देवदारु कटुत्रयम् ।
अमृता पत्रकं तुल्यं विषश्चापि विचूर्णयेत् । मधुनाच
वटी कार्या ॥” प्रयोगः । अन्यः रसिन्द्रसारहृते रसा-
यनाधिकारि । “सूतभक्त चतुर्भागं लीङ्गभक्त तथा-
ष्टकं । अत्रभक्त च षड्भागं गन्धकस्य च पञ्चमं ।
भावयेच्चिकण्डाकायैसासत्वे भृङ्गजद्रवेः । शिबुवक्त्रि-
कटुकायैर्भावयेत्सतथा द्रव्यम् । सर्व्वतुल्या कषा
योज्या गुडैर्मिश्रं पुरातनैः ॥” मात्रा निष्कमित्वा ।
र.सा.सं. प्रयोगः रसायने ।

अमृतार्णवलीहम् । ली. । कुष्ठाधिकारि ।
“त्रिकटुचिकण्डालीहं समभागं विचूर्णितं । सर्व्व-
धामपि चूर्णागमर्दभागं शिलाजतु । गुडूचीखरसै-
र्दद्या भक्षना द्रविरग्निभिः । बारचयं ततः शुक्लं
हृतेन सङ्ग मर्दयेत् ॥” मात्रा १ मा. मधुना लेप्त्वा ।
रस.र. । प्रयोगः । अयम् अमृतार्णवरस इति वीह-
ऽप्युक्तः । प्रयोगः ।

अमृतावटिका (गुग्गुलुः) । स्त्री । सद्यो-
ब्रणशी वटिका । ब्रणशीये इति च.द. । “अमृता-
प्रटीलसूत्रविफलाविकटुकमिश्रानाम् । समभागानां
चूर्णे सज्वेसमी गुग्गुलीभांगः ॥ प्रतिदिवसमेकैकां
गुडिकां खादित्वा प्रसाधाम् । रस.र. ॥” अचमा-
नादधिकं न कर्तव्यं कोष्ठादिकगुग्गुलाख्यमपि । प्रयो-
गा. । तृतीया दृष्टदमिधाना ब्रणे हिता । यथा—
“अमृतायाः पलशतं दशमूलशतं तथा । पाठासूत्रां
बला हे च तथा गन्धर्व्वहसकाः ॥ धृग्यदशपलानेता-
नभयानां शतं तथा । विभीतकशते हे च धात्री
शतचतुष्टयं ॥ गुग्गुलीः प्रस्थसंयुक्तं जलद्रोणद्वये
निशाम् । एकां पर्युषितां पक्वा चतुर्थीशवशेषि-
ते ॥ क्वाथे गुग्गुलुमात्रेण लौहपात्रे पचिह्वनं ।
श्रुतिं चैतानि संचूर्त्यं प्रचिपेत्पलिकानि तु ॥ वि-
फलाचिह्वनादन्तर्व्योषहिनाचगन्धकान् । विडङ्गं
चिवकं चोचं सूक्ष्मां नागकेशरम् ॥” इत्यादि ।
पोष्टलिखलगुग्गुलुना सङ्घं पर्युषितं कर्तव्यं । तती-
ऽपरदिने कायकरणम् । केशीरगुग्गुलुवत् सज्व-
मपरं ज्ञेयम् । प्रयोगा.ब्रणचि. । रसरत्नाकरधृतपाठ-
स्तुष्य एव । तत्र अस्थ पत्रौ यथा—घृतपिष्टितगुग्-
गुलुः १६ प. क्वाथार्थं गुडूची १०० प. दशमूलं
१०० प. आकनादी, सूत्रां, वाङ्गिवाक्षा, चैतवा-
ङ्गियालामूलं, एरुसमूलं, प्रत्येकं १० प. साखि-
हरीतकी १००, वडङ्गा १००, आमलकी ४००,
पाकार्थं दीयं जलं द्रोणत्रयमितं (१६२३) अचैव
पोष्टलीवत् गुग्गुलुं दत्त्वा पाकशेषजलं ४८ श्र.
कर्तव्यम् । अचैव क्वाथे क्वाथस्यापितगुग्गुलुं पिष्टा
पाचनीयम् । सिद्धे प्रचेपाथं विफला तेजडीमूलं
विकटु दन्तीमूलं गुडूची अश्वगन्धा विडङ्गं तेजपत्रं
गुडलकं सूक्ष्मा नागेश्वरः गुष्ठा, एषां प्रत्येकं
१ प. एकीकृत्य सिन्धुभास्त्रे स्थाप्यम् । माषा ८
माषा । उष्णीहकमनुपेयम् । रस.र. ब्रणशीघ-
चि. । भा.म.२भ. । अन्या कुष्ठरीणे वातरक्ते च
हिता । तस्या अयं पाठः—अमृतायाः पलशतं
दशमूलासया शतं । पाठा सूत्रां बला तित्ता
दावीगन्धर्व्वहसकाः । एषां दशपलान् भागान्
विभीतक्याः शतं हरित् । हे श्रुते च हरीतक्याः
आमलक्यासया शतम् । जलद्रोणचये पक्वा चट-
भांगवशेषितं । प्रस्थं गुग्गुलुमात्रेण प्रस्थाप्य घृतं
पचेत् । पाकसिद्धौ प्रदातव्यं गुडूचाः सत्त्वमेव च ।

पलद्वयं तथा शुष्कग्राः पिप्पल्याश्च पलद्वयम् ॥ इ-
त्यादि । शेष.कुष्ठ-चि. ।

अमृताष्टकः । पुं, स्त्री । गुडूचायटुद्वयसिद्धक-
षाये । एष पित्तश्लेष्मज्वरे हिताः । च.द.चि. ।
“गुडूचीन्द्र्यवारिष्टप्रटीलं कटुरीहिणीः । नागरं
चन्दनं सुखं पिप्पलीचूर्णसंयुतम् ॥ अमृताष्टक-
इत्येष पित्तश्लेष्मज्वरापहः ॥” अरिष्टं निम्बत्वक् ।
रीहिणी कटुकी । एषां प्रति २० रक्तिकं वारि ३२
ती. शेषः ८ ती. । प्रचेपाथं पिप्पलीचूर्णे ॥० स्त्री ।
सा.कौ. । [व.४.]

अमृतासङ्गम् । स्त्री । खर्पूरिकातुल्ये । मद-
अमृतासङ्गमः । पुं । खर्पूरीतुल्ये । फूँट ।
सं मोरचूत । वै.निघ. ।

अमृताङ्गम् । स्त्री । अमृतफलं, नास्यातीति
स्त्रोके । हिं अपी । मद.व.६ । गुणाः—गुण वातघ्नं
खादु चिदीषघ्नश्च । ‘नास्याती’ सुदृढदेशे प्रचुरं
लभ्यते । भा. । खर्वेजे । मद.व.६ ।

अमृताह्वयतेलम् । स्त्री । वातरक्ते तैलम् ।
पाठो यथा—“गुडूची मधुकं ऋक्षपत्रमूलं पुनर्ष-
वा । राक्षसिरुसूला च जीवनीयानि साभतः ।
पलानां शतिकाभंगिर्बला पञ्चशतं भवेत् । कीलं
विल्लं यवान् माषान् कुलत्थांसादकीम्नितान् ।
काश्मर्याशाश्च शुक्लानां द्रोणं द्रोणशतेऽध्वसः ।
साधयेज्जर्जरं पूतं चतुर्द्रोणश्च शेषयेत् । तैलद्रोणं
पचेत्तेन दत्त्वा पञ्चगुणं पयः । पिष्टा विपलिकक्षैश्च
चन्दमोशीरकेसरम् । पचैसागुग्गुष्ठानि तगरं मधु-
यष्टिकां । मन्निष्ठार्कपलक्षैश्च तत्कृष्टं सर्व्वयोगि-
कम् ॥” भा.म.२भ.वातरोगचि. ।

अमृतेश्वररसः । पुं।अयं रसो यक्षणि हितः ।
रसभस्माश्रुतासलं लौहं मधुघृतान्वितम् । अमृते-
श्वरनामायं यक्षुक्षी राजयक्षणि ॥ भा.म.२भ. रसे-
चि. । प्रयोगा. ।

अमृतोत्था । स्त्री । सुधामूलायाम्, सालम्-
निहरीति भाषा । अचि. ।

अमृतोत्पन्नम् । स्त्री । तुल्ये । खर्पूरीतुल्ये ।
खापर । सं कालखापरी । रा.नि.व.११ । [नि.व. ।

अमृतोत्पन्ना । स्त्री । शृङ्गमलिकायाम् । रा.
अमृतोद्भवः । पुं । धन्वन्तरौ । रत्ना. । स्त्री ।

the same time, the *Journal of the American Medical Association* (JAMA) published a letter to the editor from a physician in the same hospital, who stated that the patient had been treated for a long time and that the physician was not sure of the diagnosis.

The physician in the letter to the editor stated that the patient had been treated for a long time and that the physician was not sure of the diagnosis. The physician also stated that the patient had been treated for a long time and that the physician was not sure of the diagnosis.

The physician in the letter to the editor stated that the patient had been treated for a long time and that the physician was not sure of the diagnosis. The physician also stated that the patient had been treated for a long time and that the physician was not sure of the diagnosis.

The physician in the letter to the editor stated that the patient had been treated for a long time and that the physician was not sure of the diagnosis. The physician also stated that the patient had been treated for a long time and that the physician was not sure of the diagnosis.

The physician in the letter to the editor stated that the patient had been treated for a long time and that the physician was not sure of the diagnosis. The physician also stated that the patient had been treated for a long time and that the physician was not sure of the diagnosis.

The physician in the letter to the editor stated that the patient had been treated for a long time and that the physician was not sure of the diagnosis. The physician also stated that the patient had been treated for a long time and that the physician was not sure of the diagnosis.

The physician in the letter to the editor stated that the patient had been treated for a long time and that the physician was not sure of the diagnosis. The physician also stated that the patient had been treated for a long time and that the physician was not sure of the diagnosis.

The physician in the letter to the editor stated that the patient had been treated for a long time and that the physician was not sure of the diagnosis. The physician also stated that the patient had been treated for a long time and that the physician was not sure of the diagnosis.

(५३ पृष्ठस्थ-प्रथमस्तम्भस्य अष्टमपङ्क्त्यनन्तरं पाठ्यमेतत्)

अमोघा । स्त्री । पाटलावृक्षे । भा. । च. सू. ४५. ।
हरीतक्याम् । विडङ्गे । वे. । श्वेतपाटलायाम् । प-
द्मभेदे । रा. नि. व. २३ ।

अम्बकः । पुं । वकुलवृक्षे । जटा. । स्त्री । वे-
षे । ऐ. च. । ताम्बे । रा. नि. व. ११ ।

अम्बरम् । स्त्री । कार्पासि । कार्पासि । र. मा. ।
अमघातो । अतुल्य । रा. नि. व. १३ । भेष. । वस्त्र-
लकुसुमाकरि । तन्नामकगन्धद्रव्ये । विश्व. ।

अम्बरदः । पुं । कार्पासवृक्षे । वै. निष. ।

अम्बरा । स्त्री । कार्पासवृक्षे । प. सु. ।

अम्बरातकः (रीयः) । पुं । आम्नातकवृक्षे ।
आम्गु । गांछि । जटा. । [भर्जनपात्रे । अम. ।

अम्बरि(री)षः । पुं, स्त्री । आम्नातकवृक्षे ।
भर्जनपात्रे । अम. । [जाते ।

अम्बष्ठः । पुं । देशविशेषे । वैश्यायां ब्राह्मणा-

अम्बष्ठका (की) } स्त्री । (Stephania
अम्बष्ठा (ष्ठिका) } hernandifolia, Syn
cissampelas hexandra,) पाठायां । निगू-
क । आक्नादि । रा. नि. व. ६ । पटाङ्गु इति
हिमालये । भार्यां । र. मा. । लक्ष्मणाम्बुले । भेष.
स्त्रीरोग. चि. पुण्यानगच्छे । अम्बलीण्याम् । आम्-
कन । रा. नि. व. ५ । भा. पू. १५. । यूथिकायाम् ।

यूथे । प. सु. । मयूरशिखायाम् । वा. सू. प्रियङ्गा-
दिः । “अम्बष्ठामधुकं नमस्कारौ ।” आम्नातके ।
आम्गु । सुद्रव्यविशेषे । अम्बाडा, अम्बरी इति
च दक्षिणापथे । हिं मोहया । माचिका, साकु-
रुख इति च पश्चिमदेशे ख्याता । भूदिना । सु.
सू. ३८५. । रस. र. पुण्यानगच्छे । गुणाः—कषा-
यास्ता कफघ्नी कण्ठरोगघ्नी वातरोगघ्नी इत्या-
दीपनी च । रा. नि. व. ४ ।

अम्बष्ठादिः । पुं । पाठादिगणविशेषे । यथा—
अम्बष्ठा-घातकौकुसुमसमन्नाकटङ्गमधुकविलपेशी-
रोधसावरीध्रपलाशनन्दीवृक्षपक्षकेशराणीति । गु-
णाः—“गणौ प्रियङ्गुम्बष्ठादौ पक्वातीसारनाशनौ ।
सम्बानीयौ हितौ पिप्पे ब्रणानाञ्चापि रोपणौ ॥”
सु. सू. ३८५. ।

अम्बष्ठी । स्त्री । कटुकभेदे । कटुकैर्विदग्धा ।
यथा—“रक्तकाण्डेकहम्बष्ठी कटुका चापरा कृ-
ता ।” द्रव्याभि. ।

अम्बा (लिका) । स्त्री । अम्बष्ठायाम् । भूदि-
ना । पाठायाम् । आक्नादि । रा. नि. व. ४ ।

अम्बिका । स्त्री । अम्बष्ठायाम् । भूदिना । भा.
पू. १५. । मायाफलवृक्षे । हिं मयनफल । मद. व.
४ । कटुकाम् । श. च. ।

तुल्ये । रा.नि.व.१३ । खर्परीतुल्ये । खापर । रा. नि.व. । आमलक्याम् ।

अम्बुतोहवा । स्त्री । आमलक्याम् । मं चांवली । नागरवल्ल्याम् । पीन । वै.निघ. ।

अम्बुतोपमम् । स्त्री । खर्परीतुल्ये । तूँते । मं मोरचूत । वै.निघ. । [ते द्रव्ये । वै.निघ. ।

अम्बुतोपहिता । स्त्री । तोपचिनी इति प्या-
अमेध्यम् । स्त्री । पुरीषे । श.र. ।

अम्बु । स्त्री । जले । रा.नि.व.१४ । बालके । च. द.ज्वरातिसार-चि. । "किराताम्बुयवासकम् ।" भैष. शोध-चि.पुनर्णवातेले ।

अम्बुकाः । पुं । श्वेताकर्मन्दरे । रत्नैरखे ।

अम्बुकण्टकाः । पुं । नक्षे । चिका. ।

अम्बुकन्दः । पुं । शङ्काटके । वै.निघ. ।

अम्बुकिरातः (टः) । पुं । नक्षे । चिका. ।

अम्बुकीशः । पुं । गोघायाम् । शिष्टमारे । चिका. ।

अम्बुकुक्कुटी (टिका) । स्त्री । जलकुक्कुट्यां । पीनकण्डे । मं पानकौवङ्गी । See अम्बु. ।

अम्बुकूर्मः । पुं । गोघायाम् । वै.निघ. ।

अम्बुकृष्णा । स्त्री । जलपिप्पल्यां । कौण्डि-
मां । वै.निघ. । [सा.सं. ।

अम्बुकेशरः । पुं । कोलङ्गहले । लेवू. र. ।

अम्बुचरः । पुं । जलचरे । कष्टे । वै.निघ. ।

अम्बुचामरम् । स्त्री । शैवाले । जटा. ।

अम्बुचारिणी । स्त्री । स्थलपद्मिण्यां । हिं थल-
पद्म । वै.निघ. ।

अम्बुजः । पुं । द्विजलहले । अम. । मत्स्यादी । भा. । जलवेतसे । कष्टे । वै.निघ. । चि. जल-
वातमात्रे । स्त्री । कमले । मे.जचिकं । [वै.निघ. ।

अम्बुजामलकी । स्त्री । पानीयामलके ।

अम्बुटः । पुं । अमृगप्रकाशे । चापुटा । मं चा-
पटा । रा.नि.व.२ ।

अम्बुतालाः । पुं । शैवाले । चिका. ।

अम्बुदः । पुं । सुतायां । लि.यो.कामला.चि. ।
सूत्र्यायुते इन्दः । "पटोलाभुदवारभिः ।"

अम्बुधरः । पुं । नागरमुखायां । भद्रमुखायां ।
वै.निघ. ।

अम्बुधिः । पुं । सागरे ।

अम्बुधिफेनः । पुं । समुद्रफेने । भा. ।

अम्बुधिश्रवाः । स्त्री । गृहकन्यायाम् । घृत-
कुमात्री । मं कीडफल । रा.नि.व.५ । [भा. ।

अम्बुनाम । स्त्री । क्रीवरे । दांल । भा. । बालके ।

अम्बुपत्रा (त्रिका) (पत्री) । स्त्री । उष्-
टायाम् । र.मा. ।

अम्बुप्रसादः } पुं । निर्मलीफलहले । रा.नि.
अम्बुप्रसादनः } व.११ । See कतकः ।

अम्बुप्रसादनफलम् । स्त्री । निर्मलीफले ।
वै.निघ. ।

अम्बुमयूरकाः । पुं । जलापामात्रे । वै.निघ. ।

अम्बुमात्रजः । पुं । शम्बूके । छे.च. ।

अम्बुयष्टिका । स्त्री । भार्या । दांमनहाणि ।
र.मा. । [वै.निघ. ।

अम्बुरुहा । स्त्री । पद्मिण्यां । स्थलपद्मिण्याम् ।

अम्बुवल्लिकः । पुं । क्रमिशृङ्गे । वै.निघ. ।

अम्बुवल्लिका । स्त्री । कारवेङ्गाम् । वै.निघ. ।

अम्बुवल्ली । स्त्री । चद्रकारवेङ्गां । जलपिप्-
पल्यां । वै.निघ. । [वै.निघ. ।

अम्बुवारिणी । स्त्री । स्थलकमलिण्याम् ।

अम्बुवासिनी । स्त्री । रक्तपाटले ।

अम्बुवासी । पुं । रक्तपाटले । वै.निघ. ।

अम्बुवाहः । पुं । तुल्ये । चि.क्र.का.वल्ली
प्रदर-चि. । [र.मा. ।

अम्बुवेतसः । पुं । जलवेतसे । मं लङ्गाणां ।

अम्बुशिरीषिका } स्त्री । जलशिरीषे । वै.निघ. ।
अम्बुशिरीषी }

अम्बुशुक्तिः । स्त्री । जलशुक्ती । शिशुक. मं
जलशिपी । वै.निघ. । [चिका. ।

अम्बुसर्पिणी । स्त्री । जलीकसि । लौक. ।

अम्बुसादनम् । स्त्री । निर्मलीबीजे । वै.निघ. ।

अम्बुसारा । स्त्री । कदलीहवे। भा. पू. १ म. फ. व. ।

अम्बुसाहः । पुं । कुन्दपुष्पवृत्ते । वै. निघ. ।

अम्बः । पुं । जले । रा. नि. व. १४ ।

अम्बः पा । पुं । वातकपचिचि ।

अम्बः सारः । पुं । सुकायां । वै. निघ. ।

अम्बः सू । स्त्री । शम्बूके । सं. पु. के. ।

अम्भोजम् । स्त्री । पद्मे । बारिवेतसे ।

अम्भोजनालः । पुं । पद्मनाले । वै. निघ. ।

अम्भोजा । स्त्री । वल्लीवटीमधुनि । वै. निघ. ।

अम्भोदः । पुं । भद्रमुखायाम् । रा. नि. व. ६ । च. द. यक्ष-चि. एलादिमले । प्रपीक्षरीके । प. सु. ।

अम्भोधिपक्षवः । पुं । प्रबाले । सं. पौ. वले । रा. नि. व. १२ ।

अम्भोरुहम् । स्त्री । पद्मे । च. द. र. पि. चि. ।

अम्भोरुहकेशरम् । स्त्री । पद्मकेशरे । च. द. र. पि. चि. ।

अम्बः । पुं । आम्बवे । आ० ग्री. छ. । रा. नि. ।
See आम्बः । माचिकायां । भू. नि. । हिं
मीहया । अम्बवेतसे । रा. नि. ।

अम्बम् । स्त्री । आम्बफले ।

अम्बगाम्बह्रिद्रा । स्त्री । (Curcuma
reclinata.) आम्बह्रिद्रायाम् । आ० ग्री. छ. । हिं
आम्बह्रदी ।

अम्बवेतसः । पुं । अम्बवेतसे ।

अम्बसारः । पुं । अम्बवेतसे । रा. नि. ।

अम्बातः (कः) । पुं । (Spandias man-
gifera.) Hogplum. आम्बातकहवे । आ० ग्री. छ. । हिं
अम्बाडा । सं. चं. वा. डा. चि. भा. ड. । श.
मा. । चि. का. । See आम्बातकः ।

अम्बः । पुं । बहुसायतमरसे । अश्वत्थ रज्जु । स
च जम्बीरमातुल्लङ्घकादिषु व्यक्तः । गुणाः—लघु,
उष्णः, कृचिकरः, दीप्तिकरः, हृदयतर्पणः, वाता-
शुलीमनः, बल्यः, कण्टहाहकारश्च । रा. नि. व. १० ।
तद्विपाकीऽश्चः तद्विपाकयुक्तं पित्तकृत् वातघ्नं च-
रोगघ्नं च । सु. सू. । प्रीतिकरः पाचनः सार्धवक्-

रश्च । अतिसेवनात् आन्तिकुष्ठकफपाण्डुकार्शकास-
जनकः । रा. नि. व. १२ । पाचनः कृचिकरः पित्तलः
कफजनको रक्तवर्धकः लघुः लेखनः उष्णवीर्यः
स्वप्नशीतलः सङ्कोचनः ज्वेदनी वातघ्नः क्षिप्रः
तीक्ष्णः सारकः शुक्रविबन्धानाहृष्टिघ्नः कृष्यश्च ।
अतिसिद्धे—अमलकृदाहृष्टिमिरज्वरघ्नः, शोथवि-
क्षीटकुष्ठपाण्डुलक्षश्च । भा. पू. १ म. । लघुत्वं पाच-
कत्वं पित्तघ्नेष्वभ्याग्निज्वेदलमुष्णत्वं वातघ्नत्वञ्च । राज. ।

अम्बम् । स्त्री । अम्बवेतसफले । काश्चिके । चीले ।
रा. नि. । बदरफले । सि. यी. चरीचक-चि. । वर्वर-
चन्दने । रा. नि. व. १२ ।

अम्बकः । पुं । लकुचवृत्ते । श. र. ।

अम्बकरञ्जः । पुं । करञ्जविशेषे । टैककरञ्जः ।
तत्फलगुणाः—पिपासाघ्नं गुरु कृचिकरं पित्त-
करश्च । राज. ।

अम्बका । स्त्री । पालङ्कशाके । ग्री. नि. शी. क. ।
प. सु. । पलाशीलतायाम् । रा. नि. व. ४ ।

अम्बकाश्चिकम् । स्त्री । काश्चिके । कै. चि. ।
च. द. यक्षणी-चि. महाघटपल्लवृते ।

अम्बकाण्डः । पुं । शुक्ररसोमे । वै. निघ. । स्त्री
लवणवृत्ते । लोणां घातः । रा. नि. व. ८ ।

अम्बकूचिः । पुं । हृत्विशेषे ।

अम्बकेशरः । पुं । मातुल्ले । टांदात् १^१ ।
प. सु. । दाडिमवृत्ते । [लेवृ. वै. निघ. ।

अम्बकेशरी । पुं । अम्बरसनिष्कृतवृत्ते । गौ. डां
अम्बकोशः (शाकः) । पुं । तिलिङ्गीहवे ।
मद. व. ६ । [सं. चं. वटताक । वै. निघ. ।

अम्बगोरसः । पुं । अम्बतके । टैक्. घा. नि. ।

अम्बवाङ्गिरी । स्त्री । चाङ्गरीमदे । टैक्. आम्-
कल । च. चि. १७. भगु. तैले ।

अम्बचुक्रिका । स्त्री । विद्यम्बे । टै. तू. ले. र.
अश्वत्थ । रा. नि. व. ११ । See विद्यासारः ।

अम्बचूडः । पुं । शाकाके । विद्यासारे । टै. तू-
ले. र. अश्वत्थ । रा. नि. व. ११ । अम्बशाके । टू. क.
पाण्डु । रा. नि. ।

अम्बजम्बीरः । पुं । अम्बरसनिष्कृतवृत्ते ।

टक् नव् गोह । मं इडनिम् । रा.नि.व.११ ।
See निम्बुकः ।

अन्नटकाः । पुं । अश्मन्तकवृक्षे । अन्न कूडाहे ।

अन्नत्वक् । पुं । प्रियासवृक्षे । मं चारीखी ।

अन्नदीलकाः । पुं । चुके । टूका पाण्ड ।
मं चंवीती । वै.निघ. ।

अन्नद्रवः । पुं । वीजपूरादिरसे । भा.म.
१भ.जिह्वाकन्व.चि. "अन्नद्रवः संशमयेद्रसशो ।"

अन्नद्रव्यम् । स्त्री । वीजपूरादौ । तले.वै.निघ. ।

अन्ननायकः । पुं । अन्नवेतसे । ०थेकन । मं
आस्वेतस । रा.नि.व.६ ।

अन्ननिम्बुकः । पुं । महाअन्ननिम्बुके । गोण्डा
लेव् । मं मीटं इरनिम्बु । वै.निघ. ।

अन्ननिशा । स्त्री । शक्याम् । अणौ । रा.नि. ।

अन्नपञ्चकम् । स्त्री । १ कोषदाडिमवृक्षान्न-
चुक्रिकास्वेतसेषु १ अज्वरीरनारङ्गास्वेतसतिसिङ्गी-
वीजपूरेषु । रा.नि.व.२१ । See पञ्चाक्षम् ।

अन्नपत्रः । पुं । दण्डालुके । रा.नि.व.२ । वै.
निघ. । अश्मन्तकवृक्षे । रा.नि.व.२ । सुद्रपत्र-
तुलसीवृक्षे । र.मा. ।

अन्नपत्रम् । स्त्री । चुक्रशके । रा.नि.व.७ ।

अन्नपत्रकः । पुं । मेण्डायाम् । अश्मन्तकवृक्षे ।
अन्न कूडाहे, आत्रुटे । रा.नि.व.२ । मद.व.१ ।
अन्नलोषिकायाम् । आशरुण । भा.पु.१७. ।

अन्नपत्रा । स्त्री । शकलायां । ओकडा । प.सु. ।

अन्नपत्रिका । स्त्री । चाङ्गेथ्याम् । कूट
शूनी । शूनी इति लोके । आवेता इति हिन्दी ।
रा.नि.व.५ ।

अन्नपत्री । स्त्री । पलाशीलतायाम् । रा.नि.व.
४ । चाङ्गेथ्यां । रा.नि.व.५ । सुद्राक्षिकायाम् ।
थूद शूनी ।

अन्नपनसः । पुं । लिक्चवृक्षे । डेलो, मा-
न्नाग गोह । मं मीटोषे फाड । वै.निघ. ।

अन्नपर्णिका । स्त्री । हवाविशेषे । सुरपर्ण्याम् ।

अन्नपर्णी । भा. । गुणाः — अन्नपर्णी वात-
कफप्रलस च विनाशिका । वै.निघ. ।

अन्नपादपः । पुं । हवाके । ठैतुल गोह ।
मं कीकंवी । वै.निघ. ।

अन्नपित्तम् । स्त्री । रोगविशेषे । तल्लक्षणा-
विषसदुदास्रविदाहि पित्तप्रकीर्णं पानान्नसुजी
विदग्धं । पित्तं खण्डितपचितं पुरा यत्तदन्नपित्तं
प्रवदन्ति सन्तः ॥ अविपाकः कसोरिक्षेशः तित्तास्त्री-
हारगौरवैः । दृक्खण्डदाहकचिभिरक्षपित्तं वदेहि-
षक् ॥ तत्र द्विधा — अधोगूर्णगच्छति । सा.नि. ।

अन्नपित्तान्तकमोदकः । पुं । अन्नपित्ते
योगविशेषः । अच शुष्की ८ प. पिप्पली ८ प.
गुवाकचूर्णं ८ प. छतं ४ भ. एकच पाकः । पाकसिङ्गी
एषां प्रक्षेपः यथा खवङ्गचूर्णं वचाचूर्णं कुष्ठचूर्णं
नागकेशरचूर्णं यमाजीचूर्णं रक्तचन्दमचूर्णं रास्त्रा-
चूर्णं कृष्णजीरकचूर्णं यष्टिमधुचूर्णं देवदारुचूर्णं
चिकलाचूर्णं तेजपत्रत्वग्मेलाचूर्णं सेम्बर्ब हवुषाफल-
चूर्णं शटीमदनफटफल्चूर्णं जटामांसीचूर्णं अथ
रङ्गं रीत्यं तालीशचूर्णं पत्रकाष्ठचूर्णं मूल्याचूर्णं
वराहकालाचूर्णं वंशलीचूर्णं पिप्पलीमूलचूर्णं श-
तावरीचूर्णं शतपुष्पाचूर्णं पीतभिक्षुमूलचूर्णं जा-
तीकीषचूर्णं जातीफलचूर्णं काकीलीमुसकपिप-
पलीकपूर्वविडङ्गवनयमानां चूर्णं बलागुडचपा-
मार्गवीजगीसुरवीजचन्दनदेवताङ्गनां चूर्णं लौहं
कांक्ष्यश्चेति द्रव्यजातं प्रत्येकं १ तो. स्वर्णं १ तो. ।
भेष. ।

अन्नपित्तान्तकरसः । पुं । रसोऽयमन्नपि-
तल्लः । रसे.चि. । अच तुल्यां पथ्यामिति सर्व-
चूर्णसमां हरीतकीम् । र.सा.सं. । स्वतसुताकंली-
हानां तुल्यां पथ्यां विमर्दयत् । माषमाचं लिङ्गेत्
लौटैरन्नपित्तप्रशान्तये ॥ भेष. ।

अन्नपुरम् । स्त्री । हवाके । रा.नि.व.६ ।

अन्नपुष्पिका । स्त्री । आरण्याश्ववृक्षे । वन्य
अण । मं राशताग । वै.निघ. ।

अन्नपूरम् । स्त्री । तिलिष्याम् । ठैतुल ।
मं कीकस्त्री । रा.नि.व.६ ।

अन्नफलः । पुं । आस्ववृक्षे । रा.नि.व.११ ।

अन्नफलम् । स्त्री । हवाके । ठैतुल । रा.
नि.व.६ । [कन्यारी । वै.निघ. ।

अन्नफला । स्त्री । कल्याणिकायाम् । मं खड-

अम्लवदरः । पुं । अम्लकोलिकायाम् । टक
कूल । च.सू.४अ । [टुका पांलङ् । वै.निघ. ।

अम्लमेदनः । पुं । अम्लवेतसे । रा.नि. चुक्रे ।

अम्लमारीषः । पुं । अम्लशकविशेषे । अम्ल
नटिश । हिं सारसा । गुणाः—“अम्लमारीषकी
दोषकीपनी मधुरः पटुः ।” वै.निघ. ।

अम्लमूलकम् । स्त्री । व्युत्पत्तिकाम्निपकमूल-
के । “काम्निं व्युत्पत्तिं पक्वं मूलकं त्वम्लमूलकम्”
प.प्र.१ख. । च.द.संयहणी-च.वहवृक्ष. ।

अम्लमेहः । पुं । पित्तजन्यमेहदोगमेदे । अत्र
रोगौ अम्लरसगन्धं मेहति । सु.नि.६अ. ।

अम्लरुहा । स्त्री । मालवदेशप्रसिद्धनागवल्लीमेदे ।
गुणाः—रुचिकरी दाहघ्नी गुल्महरी आभानहरी
च । रा.नि. ।

अम्ललोणिका } स्त्री । (Oxalis cornicu-
अम्ललोणी } lata.) चाङ्गेय्यां । अम्लकल
भाक । मं चुका । अ.टी. । गुणाः—दीपनी रुच्या
रुचोष्णा कफघातघ्नी पित्तला अम्ल गृह्ण्यर्थः-
कुष्ठतीसारघ्नी च । भा.पु.१भ. । मात्रा २—३
माषा । पालङ्गविशेषे । टुका पांलङ् । र.मा. ।

अम्लवती । स्त्री । चाङ्गेय्याम् । अम्लकल ।
रा.नि.व.५ । सुद्राक्षिकायां । शुद्ध भूमी ।

अम्लवर्गः । पुं । चाङ्गेरी-लकुचा-अम्लवेतस-
जम्बीरक वीजपूरक-नागरङ्ग-दाडिम-कपित्थास्त्रवी-
लास्त्रकाम्बला-करमईक-तिन्दुककोल-तिन्निङ्गीष ।
अम्लठासङ्घितं क्षिरेतदुदितं पञ्चासकं तद्वृषं, विज्ञेयं
करमईनिम्बुकयुतं स्यादम्लवर्गाक्षयम् । रा.नि.व.
२२ । अम्लवेतसजम्बीरलुङ्गाम्लवर्गाक्षकाः । नाग-
रङ्गं तिन्निङ्गी च चिन्नाफलख निम्बुकम् । चाङ्गेरी
दाडिमश्चैव करमई तदेव च । एष चाक्षयः प्री-
ति वेतसास्त्रसमायुतः ॥ र.सा.सं. । [रा.नि.व.७ ।

अम्लवल्ली (सिका) । स्त्री । त्रिपर्णीकन्दे ।

अम्लवाटकः । पुं । आमातकवृक्षे । मं चांवा-
ट् । वै.निघ. ।

अम्लवाटा } स्त्री । नागवल्लीमेदे । पांन-
अम्लवाटिका } विट्पत्र । मं चांवाट् पर्ष ।
अम्लवाटी } रा.नि.व.११ । See नागवल्ली ।

अम्लवातकः (वाङ्कः) । पुं । आमातव
वृक्षे । आम्डा गृह् ।

अम्लवायः । पुं । मं चांवाटमाठ ।

अम्लवासुकः । पुं । चाङ्गेय्याम् । अम्लकल
मं चुका । वै.निघ. ।

अम्लवासु(स्तु)कम् । स्त्री । चुक्रनामपत्र-
शके । अम्लवेतुशा, टांशावेतो इति भाषा ।
रा.नि.व.७ ।

अम्लविदुलः । पुं । अम्लवेतसे । वै.निघ. ।

अम्लबीजम् । स्त्री । वृक्षाक्षे । तैत्तूल । रा.
नि.व.६ । See तिन्निङ्गी । [भा.पु.१भ. ।

अम्लवृक्षं (कम्) । स्त्री, पुं । वृक्षाक्षे । तैत्तूल ।

अम्लवेतसः (कः) । पुं, स्त्री । (Ruxem
vesicarius) country sorrel. खनामस्यात-
चुषो अम्लवेतस । हिं आमलटास । धैकल इति
च.द. । च.द.ज्व.चि. । सिन्धुकूपयैः साम्लवेतसे ।
च.सू.१अ. । गुणाः—अत्यक्षः कषायोष्णः वातघ्नः
कफार्शगन्धारीचकहरश्च । भीटदेशे प्रसिद्धः ।
रा.नि.व.६ । लघुदीपनमत्यक्षं मेदनं हृदोगण-
गुल्मघ्नं पित्तलं लोमहृषणं रुक्वं विम्लूचदीपहरं स्त्री-
होदावर्धनं हिक्कानाहारवित्रासकासाजीर्णवाग्नि-
हरं वातकफजरीघ्नं कागमांसद्रवकरं चक्षुकाक्ष-
तुल्यगुण लौहसूक्ष्मीद्रवकश्च । भा.पु. १भ. । त-
कफलगुणाः—दीपघ्नं शुक्ल दारकश्च । २.२. ।
चुक्रे । टुका पांलङ् । हिं चुक्रिका शाक । प.सु. ।
अम्ललोण्याम् । च.द.काङ्गाय.गु. ।

अम्लशाकम् । स्त्री । वृक्षाक्षे । तैत्तूल । रा.
नि.व.६ । पुं । चुक्रनामपत्रशके । अम्लकूटादे, टक
पांलङ्, टुका पांलङ् । गुणः—अत्यक्षं वातघ्नं
दाहघ्नीसङ्घ । सशर्करस्य तस्य गुणः—दाहपित्त-
कफहरत्वम् । रा.नि.व.७ ।

अम्लशाकास्थम् । स्त्री । चुक्रनामपत्रशके ।

टक पांलङ् । मं धीरचुका । रा.नि.व.७ ।

अम्लष्टा । स्त्री । चाङ्गेय्याम् । मं चांवीती ।

अम्लसरा । स्त्री । नागवल्लीमेदे । रा.नि.व.११ ।

अम्लसारः । पुं । अम्लवेतसे । रा.नि.व.६ ।
निम्बुके । रा.नि.व.११ । हिनालवृक्षे । रा.नि.व.८ ।

अस्नसारं (कम्) । स्त्री । काञ्चिके । पुक्रमा-
सककाञ्चिकमेदि । रा.नि.व.१५ ।

अस्नस्कन्धः । पुं । वा.सू. १०।२२४ ।

अस्नस्तम्भनिका । स्त्री । तिलिन्ध्या । वै.निष. ।

अस्नहरिद्रा । स्त्री । शय्याम् । रा.नि.व.६ ।

अस्ना । स्त्री । चाङ्गेय्यां । आभ्रकम् । रा.नि.
व.५ । वनमातुलुके । अस्नवेतसे । रा.नि.व.६ ।
श्रीवल्लीहवे । वर्षाभक्तिका । रा.नि.व.८ । तिलि-
न्ध्या । रा.नि.व.११ । भा.पू.१भ.फलव. ।

अस्नाङ्गुयः । पुं । अस्नवेतसे । रा.नि.व.६ ।

अस्नाटनः । पुं । महासङ्घाहवे । मे. खँटौ
विट्णव । आग्रना इति च भाषा । हिं कटसर-
य्या लालगुलमख्खन । आयनाट इति दक्षिणदेशे
वाणपूण इति च गौडे ख्यातः । गुणाः — कषायो
मधुरलिक उष्णवीर्यः सिन्धुश्च । भा.पू.१भ.पू.व. ।
४ख.म.भ.योगिरी.चि. । वि.क्र.क.वल्ली.गर्भवेद-
नाहरयोमे ।

अस्नाव्यः । पुं । कक्षनिम्बके । नात्राङ्गा जे-
वुर गाछ । प.सु. । [१भ.पू.व. ।

अस्नातः (कः) । पुं । अस्नाटनहवे । भा.पू.

अस्नातकी । स्त्री । पलाशीलतायां । रा.नि.व.४ ।

अस्नादानः । पुं । कुरष्टकवृत्ते । पौधावांसा
इति प्रसिद्धे । वाणपुष्प इति गौडे ।

अस्नादिः । पुं । तिलिन्ध्याम् । रा.नि.व.६ ।
पुक्रनामकपत्रशके । रा.नि.व.७ ।

अस्नाध्युषितः । पुं, स्त्री । सर्वगतान्त्रिगे ।
खवणम् — “श्रवणं लोहितपथ्येनं सर्वेषां च प्रप-
च्यते । सदाहमोयं साक्षावमस्नाध्युषितमस्नतः ॥”
भा.नि. । कक्षनिम्बके ।

अस्नानः । पुं । (Gomphirena globosa.)
बभ्रुजीवकहवे । वाङ्गुलीपुक्र । चिका. । क्षिष्टि-
कामेदि । अस्नानी क्षिष्टिकामेदि । विश्व. । अस्ना
टनहवे । आग्रना इति भाषा । भा.म. ४भ.
योगिरी.चि. । “वदंश्चमपुक्रवृक्षास्नानैः ।” महा-
सङ्घायाम् । वै.नषिकं । अस्नाराजतरशीहवे । रा.
नि.व.१० ।

अस्नानम् । स्त्री । पसे । श.र. ।

अस्नाना । स्त्री । महासिपतीपुष्पहवे । वडुवन
मेडुडी । मं खीर राणशेवंती । वै.निष. ।

अस्नानिनी । स्त्री । पणससूई । पञ्चग्याम् ।
चिका. । [रा.नि.व.६ ।

अस्नान्ना । स्त्री । चाङ्गेय्यां । आभ्रकम् ।

अस्नायनी । स्त्री । मल्लिकामेदि । मं मेवाली ।
वै.निष. ।

अस्निका । स्त्री । तिलिङ्गीहवे । प.सु.रा.नि.
व.११ । आम् । रा.नि.व.२१ । पलाशीलतायां ।
माचिकायाम् । पुदिना । रा.नि.व.२१ । श्वेताम्बि-
कायाम् । चाङ्गेय्याम् । रा.नि.व.२१ । अस्नीहारी ।
मे. । अशरीरोमे तिलिन्ध्यायै, एवं सर्वत्र दीपन-
योमे । पुरीषसंयन्त्रादौ पुनरस्निका श्यामच्छद-
हृद्गदारके । सि.यो.अभिसुखचूर्णे हन्तः । सि.यो.
अरीच.चि. । [वै.निष. ।

अस्निकाकान्तः । पुं । मं अस्नानालिकायाम् ।

अस्निकापानम् । स्त्री । तिलिङ्गीपानके ।
ठैतूलपाने । पक्षतिलिङ्गीकं वारिमर्हितं शर्क-
रामरिचलवक्रकपूरमिश्रितं पानकमुच्यते । “अस्नि-
कायाः कलं पक्वं मर्हितं वारिणा हृदम् । शर्करा-
भरिचैर्मिश्रं लवङ्गेन्दुसुवासितम् । अस्निकाफल-
सम्भूतं पानकं वातनाशकम् ॥” भा.पू.पानकवर्गः ।

अस्निकावटकाः । वटकविशेषे । अन्नवट् ।
भोतीवरा इति लोके । “अस्निकां खेदयित्वा तु
जलेन सह मर्दयेत् । तस्मिन् कृतसंस्कारे वटकान्
मज्जयेज्जनः । अस्निकावटकाश्च तु वृथा वज्रप्रदी-
पनाः ॥” भा. ।

अस्नी । स्त्री । जलवेतसे । वै.निष.२भ.मदाव्यय.
चि.खर्जूरादिमये । चुक्रिकायां । टुकपाण्डु ।
तिलिन्ध्याम् । रा.नि.व.११ । भा.पू.१भ.फलव. ।
चाङ्गेय्याम् । मे.लषिकं ।

अस्नीका । स्त्री । तिलिन्ध्याम् । अ.टी. । “हृन्ना-
स्नीकदाहिनीः” सि.यो.मदाव्यय.चि. । अस्नीहारी ।
स.नि.६च. ।

अस्नीकाफलम् । स्त्री । तिलिङ्गीफले । तडु-
याः — शुष्कं सङ्दीपनं भेदनं हृणाणं लघु कफना-

तयोः पयसः । वा.सु.६७. “अस्त्री हि चास्त्रफलम-
विपक्वं तदक्षपित्तमकरं विदाहि । वातामये ग्ल-
ग्दे प्रश्लं पक्वं तथा श्रौतगुणोपपन्नं ॥” अग्नि.१७७.

अस्त्रीयः । पुं । अस्त्रवेतसि । वै.निघ. ।

अस्त्रीटकः । पुं । अस्त्रमलकहृदे स्त्रनालेव प्र-
सिद्धे । हिं आमरोडा । अम्रकूडाहे । रत्ना. ।

अस्त्रीटजः । पुं । चाङ्गेष्वाम् । वडु आयुक्ता-
पाति । च.द.चातुर्थ-ज्व.वि. । “अस्त्रीटजसहस्रेण
दलीनः ।”

अस्त्रीत्तमम् । स्त्री । दाहिमे । प.सु. ।

अयनम् । स्त्री । मासघटकं व्याघ्र भागोददन्द-
विषयतो वा गती । मे.न.वि. । तच्च द्विविधम्—
उत्तरायणं दक्षिणायनम् । तयोरायं वर्षाशरद्धेम-
न्तात्मकं, तच्च भगवानाम्याय्यते सीमोऽन्तलवणमधु-
राश रसा बलवन्तो भवन्त्युत्तरीतरश्च सर्वप्राणिनां
बलमभिवर्धते । द्वितीयश्च शिशिरवसनयोऽन्तात्मकं
तच्च भगवानाम्याय्यतेऽन्तः । विष्णुकाषायकटुकाश्च
रसा बलवन्तो भवन्त्युत्तरीतरश्च सर्वप्राणिनां बल-
नपहीयते । सु.सु. ।

अयस् } स्त्री । लोहमात्रे । रत्ना. । च.द.पाण्डु.
अयसम् } वि. । कान्तलोहे । प.सु. । सुख-
लोहे । रा.नि.व.१२ ।

अयस्कान्तः । पुं । कान्तलोहे । रा.नि.व.१२ ।
लोहचुम्बुके । कान्तपाषाणे । दूषक पांशुः । गु-
णाः—सिखनः श्रौतो मेदीविषम्लश्च । म.द.व.४ ।

अयस्कान्तशिला । स्त्री । लोहचुम्बुके । दू-
षकपांशुः । वै.निघ. ।

अयस्कारः । पुं । जहाचभागे । जि.का. ।

अयस्कीटः । पुं । लोहकटि । वै.निघ. ।

अयानम् । स्त्री । स्वभावे । हारा. ।

अयाङ्गम् । स्त्री । कांक्षधातौ । कौ.मा. । वै.निघ. ।

अयुक्कदः । पुं । सप्तपर्णहृदे । छातिमग्रांश्च ।
ह.च. ।

अयुग्मकः । पुं । सप्तपर्णहृदे । वै.निघ. ।

अयुग्मच्छदः । पुं । सप्तपर्णहृदे । छातिम
ग्रांश्च । च.टी. ।

अयुग्मपथः } पुं । सप्तपर्णहृदे । वै.निघ. ।
अयुग्मपथः }

अयोगः । पुं । विद्वेषे । कठिनीयसी । कूट ।
मे.न.वि. ।

अयोगुडः । पुं । लोहगुडिकायां । “वरमाश्री-
विषविषं कथितं ताममेव वा । पीतमन्यग्रिसन्तमो
भक्षितो वायय्योगुडः ॥” अ. । [वै.निघ. ।

अयोच्छिष्टम् । स्त्री । लोहकटि । मधु. ।

अयोमलम् । स्त्री । लोहमले । गोशिरं शु-
वा मधु. । प.सु. । “अयोमलानु सन्तमं” सि.यो.
पाण्डु.चि.उन्दः । च.द.पाण्डु.वि. ।

अयोरजः । स्त्री । लोहकटि । मधु. । लोह-
चूर्णे । च.द.पाण्डु.वि.नवायसचूर्णे ।

अयोवस्तिः । पुं, स्त्री । वस्तिकर्षविशेषे ।
यथा—एरुखमूलं निःक्रान्ध मधुतेलं सर्वम्वयम् ।
एष युक्त अयोवस्तिः सर्वचापिपप्लोफलः ॥” भा. ।

अरकः । पुं, स्त्री । शैवालि । हारा. । वै.निघ. ।

अरक्तः । पुं । लाक्षायां । ला. । रा.नि.व.६ ।
See अरक्तः ।

अरग्वधः । पुं । (Cassia fistula) सहाकार्षि-
कारहृदे । वडु मोन्कालि, लडिग्रा मोन्कालि,
राथाल नड्डी, वानर नड्डी इति । मं वडिलु रा-
हृद्याचे भाङ्ग । कं हिंगुके । तं रिलवेट्टु उन्.
सुनारि । हिं आमलटा, वनवहङ्गा । गुणाः—अति-
मधुरः शीतलः ग्लान्नः ज्वरकण्डूकुष्ठमेहकफविष्ट-
भग्नश्च । रा.नि.व.८ । कसनः गुकः हृदीगतीदो-
दावर्त्तश्च । एतत्फलं संसनयुक्तं रुषं पित्त-
कुष्ठकफघ्नं कोष्ठगुदिकरं ज्वरे हितम् । भा.पू.
१७. । “पर्षानि रेषकानि स्युः कफमेदीहराणि
च । पुष्पाणि स्वादुशीतानि तिक्ताणि वाहकाणि
च । तुवराणि विजानीयान्... । मल्ला च मधुरा
पाके श्लिग्धा चाग्निविषयनी । रेषका पित्तवाताग्नां
नाशका समुदाहता ।” द्रव्य.गु.वै.निघ. । See
आरग्वधः । [द्विप्रमुखचूर्णे

अरग्वधम् । स्त्री । खर्बालुफल । सि.यो.हृ.

अरङ्गः (गा) (गी) । पुं, स्त्री । मल्लविषये
वै.निघ. । मधुश्रियुः । रत्ना. ।

अरङ्गरः । पुं । कृत्रिमविवे । वै.निघ. ।

अरङ्गुदी । स्त्री । माधवीलतायाम् । वै.निघ. ।

अरजा । स्त्री । वृत्तकुलायाम् ।

अरटुः । पुं । अरलवृक्षे । छां० गी० गां० । अ.टी. ।

अरणः । पुं । शिवकह्वरे । वै.निघ. ।

अरणिः । पुं । सुद्राग्रिमन्थवत् । छोटि गगिरि । वा.टी. १५५. । डेना. वीरतळादी । अरणिर्वक्रिमन्थे ना हयोर्निर्मथ्यदावणि । मे. षचिकं । श्लोषाकह्वरे । शिवकह्वरे ।

अरणिका । स्त्री । अग्रिमन्थवत् । वा.स. १५५. वेत्तलरादिषु । “वेत्तलरावरणिष्वूकह्वाश्रमभेदः” ।

अरणी । स्त्री । सुद्राग्रिमन्थ । छोटि गगिरि । मं लघुरेण । रा.नि. व. ६ ।

अरणीकेतुः । पुं । मद्राग्रिमन्थवत् । वडु गगिरि । मं धोरैरेण । रा.नि. व. ६ ।

अरण्यः । पुं । कटफलवत् । कटुकलत्र गां० । अ.च. । शालभेदे । वै.निघ. ।

अरण्यम् । स्त्री । कानने । वन । मं राख । कं षटवि । उद्यानमहावनोपवनप्रमदवनभेदात् तच्चतुर्विधम् । तच्चोद्यानं यच्च रागिण्यः प्रीडन्ति । वृपालयेषु अलःपुरोचितं वनं प्रमदवनम् । उपवनं पुरः प्रान्तस्थवनम् । रा.नि. व. २ ।

अरण्यकः । पुं । मद्रागिण्यः । मद्रागिण्यः । मं वकानगिण्यः । वै.निघ. ।

अरण्यकणा । स्त्री । कटुजीरके । जोरा विदेशः । वै.निघ. । वनपिप्पल्याम् ।

अरण्यकदली । स्त्री । गिरिकदल्याम् । वनकदल्याम् । वीठकला, वूना कला, मया कला इति च भाषा । मं राखकेल । रा.नि. व. ११ । गुणाः—शीतला मधुरा बल्या वीर्यवर्धनी बल्या दुर्जरा गुरुः दाहशोषपित्तनाशिनी । तरफलं सुत्रं मधुरं गुरु च । वै.निघ. ।

अरण्यकर्कटी । स्त्री । वनजातकर्कट्याम् । वूना कौकूड । मं राखतवसे । गुणाः—“अरण्यकर्कटी चोष्ण रसे तिक्ता च भेदका । पाके कटौ कफकमीपित्तकण्डुज्वरापहा । वै.निघ. ।

अरण्यकाकः । पुं । वनकाके । मँडकाक । मं राखकावला । द्रव्य.गु.वै.निघ. ।

अरण्यकार्पासी । स्त्री । The wild cotton. वनकार्पासे । वनकापासी । मं राखकार्पासी । तं पति । गुणाः—व्रणघ्नी शूलवतघ्नी बला च । रा.नि. व. ४ ।

अरण्यकुकुटः । पुं । वनकुकुटे । वनकुकुटो । हिं कौमुडा. वनमोगी । मं राखकौमुडो । तन्मांस-गुणाः—हृद्यं लघु श्लेष्महरश्च । रा.नि. व. १७ । हृद्यं क्षिणं वीर्यार्णं वातघ्नं गुरु च । मद. व. १९ ।

अरण्यकुलितिका (त्या) (त्थी) । स्त्री । कुलित्यायाम् । वन कूर्डिकमात्र । रा.नि. व. ५ । A blue stone used as a collyrium. कुलित्याञ्जने । कृत्रिमाञ्जनविदेशः । रा.नि. व. १३ । हिं कालशर्मा । See कुलित्याञ्जनं ।

अरण्यकुसुमः । पुं । वनकुसुमक्षुपे । वन कुसुम । मं राखकडई, राखकुसुम । गुणाः—पाककटुः श्लेष्मघ्नः दीपनश्च । रा.नि. व. ४ ।

अरण्यकोलिः । स्त्री । वनवदरे । वनकुलः ।

अरण्यगवयः । पुं । वनगवये । षयं कूलचरजातीयः । सु.स. ४६५. । कूलचरशब्दे पश्य ।

अरण्यघोली (लिका) । स्त्री । वनघोलीति प्रसिद्धपक्षपाकविशेषे । घोलीशक्ते । रा.नि. व. ६ । मन्यनदखे ।

अरण्यचटकः । पुं । वनचटकपक्षिणि । वन चटो पाथि, ङुड, ङुडे, नागरभङ्गुडे, छात्रा इति च । तन्मांसं—लघु हितावर्ध चटकसमशुण्यश्च । वै.निघ. द्रव्य.गु. ।

अरण्यचम्पकः । पुं । वनचम्पके । वनचंपी । गुणाः—शीतलं लघु शुक्रवृद्धिकरं बलकरश्च । रा.नि. व. १० ।

अरण्यशङ्खः । पुं । वनशङ्खे । वूना छांगलः ।

अरण्यजः । पुं । तिलकक्षुपे । हे.च. ।

अरण्यजार्द्रिका । स्त्री । Wild ginger. वनार्द्रिके । वन आर्द्रा । मं राखजाले । गुणाः—कटु अम्लं हृषिकरं बल्यं पात्रेयश्च । रा.नि. व. ६ ।

अरण्यजीरम् (कम्) । स्त्री । वनजीरके, कटु-

जीरके। वनजीरा। मं कडुजीरे। तें जीरकत्र।
गुणाः—“अरखजीरकचोचं तुवरं कटुकं मतम्।
साधवातं कफसैव त्रणसैव विनाशयेत्॥” वै.निघ.।
द्रव्य.गु.।

अरखतुलसी। स्त्री। वनतुलसां, कृष्णवर्-
ध्याम्। वनतुलसी। हिं कालावावरौ। मं राण-
तुलस, वैजयन्तीतुलसी। सा विधा कृष्णदीर्घमे-
दात्। गुणाः—“आरखतुलसी चोषा कटुका च
सुगन्धिका। वातलब्धोषवीर्यविषसैव विनाश-
येत्॥ आरखतुलसी चूद्रा कटुौ चोषा च तिक्त-
का। हृत्प्राग्दीपनी हृत्प्रा विदाही लघुपित्तला।
बन्धा कण्डूविषहर्दिकुष्ठज्वरविनाशिनी। वातं क-
मीन् कर्फं ददुं रक्तदीपच नाशयेत्। वीजघ्नास्या
दाहघ्नोपनाशकं परिकीर्तितम्॥” वै.निघ.। द्रव्य.गु.।

अरखचपुसकः। पुं। वनचपुषे। वनकौ-
कुष्ठ, वनभणौ। मं गीहचन्दनी। वै.निघ.।

अरखचपुसी। स्त्री। इन्द्रवारुण्याम्। रा-
थोलभणी। महाकायलतायाम्। माकालकल।
वै.निघ.। चपुषा.चि.नखे।

अरखधान्यम्। स्त्री। नीवारि। उड्डिधानं।
मं देवभात। रा.नि.व.१६।

अरखधेनुः। स्त्री। वनजातायां गवि।

अरखपलायुः। पुं। वनजातपलायुः।
वनपेग्राह। गुणाः—सूत्रवेरिचनः श्लेष्महरणी-
ऽयुग एव च। मावातिरेकाहवति वानिक्तमलमे-
दनः। अतिमात्रं प्रयुक्तोऽसौ विषवन्मारयेन्नरं।
शोथे शसि च कासि च सूत्रसङ्गे प्रयुज्यते॥ अचिः।

अरखपिप्पली। स्त्री। वनपिप्पलीनामचपुषे।
वनपिप्पल। रा.नि.व.६।

अरखमक्षिका। स्त्री। Gad fly, वन-
मक्षिकायाम्। डी.भ.म.हि. श.र.।

अरखमुहः। पुं। वनमुहे। चोडांभूतं। रा.
नि.व.१६। See मकुष्ठकः। मुहपण्याम्।

अरखमुन्ना। स्त्री। मुहपण्याम्। भूगोनी।
रा.नि.व.३।

अरखमेधी। स्त्री। वनमेधिकायाम्। वन-
मेधि। मं राखमेधि। वै.निघ.।

अरखरजनी। स्त्री। वनहरिद्रायां। वन-
हनुम्। मं राखरजद। वै.निघ.।

अरखवायसः। पुं। Raven, अरखकाकि।
डोमकांक। मं डोमकायला। रा.नि.व.१६।

अरखवासिनी। स्त्री। अखपणीलतायां।
जमरं देव इति खीके। रा.नि.व.३।

अरखवासुकिः। पुं। कृष्णरक्षुषे। वन-
वेते। मं राखवाकवत। रा.नि.व.५। See
कृष्णरक्षः।

अरखशालिः। पुं। Wild rice, नीवा-
रधान्ये। उड्डिधानं। मं देवभात। रा.नि.व.२३।

अरखशुनः। पुं। वनकुक्षुरे। नेकडेवाष।
वै.निघ.।

अरखशूरणः। पुं। वनजशूरणे। वनौ डल।
मं गीडाशूरण। रा.नि.व.७। [चित्रकव्यात्रे।

अरखश्वा। पुं। कपी। वानर। ह.च.।

अरखसम्भूतः। पुं। कर्कटके कौकुराले।

अरखहलदीकन्दः। पुं। वनहरिद्रायाम्।

अरखहरिद्रा (स्त्री)। वनहनुम्। हिं वन-
हर्दि। गुणाः—कुष्ठघ्नः वातरक्तघ्नश्च। भा.पू.१४.
ह.व.। कटुः सधुरा हृत्प्रा अग्निदीपनी तिक्ता कु-
ष्ठवातघ्ना रक्तदीपविषघ्नासकासहृकाश्च नाशयेत्।
वै.निघ.।

अरतिः। स्त्री। अनिच्छायाम्। अनास्थं
चिन्तयात्यर्थमरतिः कथ्यते बुधेः। भा.। चौदासीन्वे।
पितरोगे।

अरत्निः। पुं। निष्कानिष्टसुष्टौ। विठठ क-
निष्ठोऽशूलं सुष्ठे। रा.नि.व.१८।

अरमः। पुं। नेवरीमविशेषे। वै.निघ.। अन्ध-
शब्दं पश्य। [अम.।

अरलः। पुं। श्लोषाकवले। श्लोणी गच्छ।

अरला। स्त्री। इंसफल्याम्।

अरलुः (कः)। पुं। श्लोषाकवले। श्लोणी
गच्छ। हिं अलुं। मं टेटु, दिंका। श्लोषापाठा
इति भा.म.१४.अतिसा.चि.गङ्गाधरचूणे। “म-
गरपाठारलुधातकौकुसुमेः” च.ह.गर्भज्वरे। वै.
निघ.अतिसा.चि.पञ्चछादिः। वेतसहसे।

अरलुपुटपाकः । पुं । स्त्रीषाकलकृतपुटपाकै । साधनविधिः कुटपुटपाकवत् । “अरलुपुटपाकश्च पुटपाकोऽग्निदीपनः । मधुमीचरसाभ्यां युक्तः सर्वातिसारजित् ॥” शार्ङ्ग. म. ख. १ अ. ।

अरविन्दम् । स्त्री । पद्मे । प. सु. । रा. नि. व. १० । तामे । रा. नि. व. ११ । कोकनदि । वृक्षकृत् । नीलोत्पले । रा. नि. व. १० । पुं । सारसपक्षिणि । अम. ।

अरविन्दलप्रभम् । स्त्री । तामे । तामा । वै. नि. च. । [मलिन्याम् । म. र. ।

अरविन्दिनी । स्त्री । पद्मसमूहे । र. मा. ।

अरालः । पुं । Resin. सर्जरसे । धुना । हिं धना । मं राल । शालहवे । मतदन्तिनि । मे. ।

अरिः । स्त्री । खनामख्यातखदिरौ थमिरविट्मथ । मं अरि । कं श्रीगुरि । गुणाः—कषाया कटुका तिक्ता रक्तपित्तघ्नी च । रा. नि. व. ८ ।

अरिपूरिमः । पुं । विट्खदिरै । अट्टयवाङ्गा । मं गंधीहिंवर । वै. नि. च. ।

अरिमः । पुं । विट्खदिरै । अट्टयवाङ्गा । रजा । भैष. सुखरी. चि. ।

अरिमर्हः । पुं । कासमर्दघ्ने । कान्काशन्दा । मं कासविदा । रा. नि. व. ४ । एतत्पत्रं रुचिकरं हृत्थं विषकासरक्तं मधुरं वातकफघ्नं पाचकं कष्ट-शोधनं विशेषेण कासहरं विषघ्नं धारकं लघु च । भा. पू. १ अ. ।

अरिमेदः (कः) । पुं । (Accacia farnesiana, syn mimosa.) विट्खदिरहवे । विट् थट्टयत्र, अट्टयवाङ्गा, कृशकथमित्र । मं गंधीहिं-वर । कं करयवेलु । हिं गन्धालुल । प. सु. । गुणाः—कषायः उष्णः तिक्तः सुतप्तः शीफातिसारका-सघ्नः विसर्पघ्नः । रा. नि. व. ८ । मुखदन्तारोगघ्नः कष्टविषघ्नश्चक्षुमिकुष्ठघ्नश्च । म. द. व. ५ । कषायः उष्णः मुखरोगदन्तारोगरक्तदीपकश्चक्षुमिकफविष-कुष्ठघ्नश्च । भा. पू. १ अ. वटादिः । भैष. सुखरी. चि. । च. सू. ४ अ. । मात्रा १ तो. ।

अरिमेदायतेलम् । स्त्री । सुखरोमे दितम् । सूक्ष्मिततिलतैलं च. काषायं खलीकृतारिमेदलक (विट्थमित्र, कौटिनाटेश्वर वा अट्टयवाङ्गा) । ११ अ. वारि ६४ अ. पादशेषः १६ अ. । कल्क-

द्रव्याणां मज्जिष्ठादीनां प्रत्येकं १ तो. । ततो वष्ण-पूतकायकल्कायां तैलपाकविधिना तैलं पथेत् । च. द. सुखरी. चि. ।

अरिष्टः । पुं । Soapberry plant. (Sapindus trifoliatu.) रौठाहवे । रौठाकरसे । रा. नि. व. ६ । त्रिटटे गाह् । मे. । गुणाः—“अरिष्टः कटुकः पाके तीक्ष्णशीघ्रश्च लीलनः । गर्भपातकरः प्रोक्ती लघुः क्षिग्धस्त्रिदीपका । यक्षपीडादाह-मूलनाशनश्च प्रकीर्तितः । वै. नि. च. । लसुने । प. सु. । रा. नि. व. २१ । भा. पू. १ अ. । निम्बहवे । रा. नि. व. २१ । प. सु. वा. सू. १५ अ. गुडूच्यादिः । “गुडूची पत्रकारिष्ट— ।” च. द. पित्तश्लेष्मज्ज. अश्वत्थादिके— । “गुडूचीन्द्यवारिष्ट— ।” सु. सू. ४३ अ. संशोधने । काके । हारा. । कडपक्षिणि । मे. । सुराविशेषे । “श्रीषधयुक्तैर्मयाकारैः कृतं मद्यमासवः । स एव कथितौषधैररिष्टः ।” वा. टी. हेमाद्रिः । काषासिद्धौ वारिष्टः । शार्ङ्ग. । अरिष्टः कायसिद्धः स्यात् । प. म. २ । लघुणाः—यथाद्रव्यगुणीरिष्टः सद्यो मद्यगुणाधिकः । यक्षशीपास्तुकुष्ठाभः श्रीषशीफोदर-ज्वरघ्नः । गुणकमित्रः कषायः कटुवातलघु । वा. मद्यव. । इक्षुविकारसङ्घिताभयाविचकदन्तोपिप्-पल्यादि भूरिभेजकाद्यादिसंस्कारवानरिष्टोऽभिधी-यते । गुणः—अर्धःश्रीषघण्णौघेभ्योरोगहरत्वम् । राज. । आलस्य सुरया सत्यक् द्रव्याणि विवि-धाणि च । सप्ताहान्ते परिखाय रसं वस्त्रेण गाल-येत् । एवोरिष्टोऽभिधानेन भिषभ्यः परिकीर्त-तः ॥ अचि. । पक्षीषधान्सिद्धं यत् मद्यं तस्याद-रिष्टकम् । अरिष्टकं विदोषघ्नं गर्भसावकं यक्षदो-गघ्नश्च । भा. पू. म. च. व. । स्त्री । पादजलेन चिभाग-दधिकृते तले । देवांग । रा. नि. व. १५ । सूतिका-गारे । रजा. । चासवे । भरुवाचिजे । चि. । अशुभे । सज्जैव मे. । मद्यसामान्ये । रा. नि. व. १४ ।

अरिष्टकः । पुं । फेनिलहवे । सि. यी. दाहज्वरे. श्रीकण्ठः । “फेनेनारिष्टकस्य ज्ञ ।” निम्बहवे । अच निम्बकोमलपत्रवः । च. द. पित्त-ज्व. शरीलेपे । रौ-ठाकरसे । म. द. व. ५ । सरलदुमे । रजा. । स्त्री । मद्ये । भा. ।

अरिष्टचयम् । स्त्री । खस्वारिष्ट वेधारिष्ट की-टारिष्टश्चेति अचारिष्टचये । तच्च खस्वारिष्टं पञ्चविधं तद्यथा—भीजनारिष्ट कायाद्यरिष्ट-दर्शनेन्द्रियाद्य-

रिष्ट यत्रयेन्द्रियारिष्ट-रसनेन्द्रियारिष्टाः । तत्र प्र-
थमे रोगे विना हीनवर्णता दुर्मनस्कता भोजनानि-
च्छा च भवति । द्वितीये ह्यायदरासुखता धिक्ता
सन्निद्रता वा भवति । तृतीयादौ नासामिद्राधि-
पायुष्मोऽकक्षात् रक्तस्रावः, श्वश्वदादिबाधित्ये जि-
ह्वाः कठिना स्रव्या च भवति । वैद्यारिष्टः वैद्याक्योप-
सर्गम् । स ५५ अदि रवितोषेन, प्राग्नि शालाभा-
वाच्च जायते । तस्मिन् जाते सञ्जरता चघीसुख-
ता नासकासी स्रव्याकृतादि भवति । कौटारिष्टे
वाजिनां जठरे कौटगुल्फा जायन्ते, तेन वाजिनः
सीदन्ति । जयदत्तः २३-२५ अ. ।

अरिष्टफलः । पुं । कटुनिबलः । रा.नि.व.६ ।

अरिष्टलक्षणम् । स्त्री । स्रव्यलक्षणे । “रोगिणी
भरणं यथादवश्यभावि सत्यते । तल्लक्षणमरिष्टं
स्त्रारिष्टस्यापि तदुच्यते ।” भा. ।

अरिष्टा । स्त्री । कटुक्याम् । रा.नि.व.६ । च.
सू.४ अ. । प.सु. र.सा. । वै.निघ.२ भ. । विषमज्व.
पटोलादौ । नागवलायां । रा.नि.व.४ । मये ।

अरिष्टाङ्गः । पुं । रौठाकरञ्जे । त्रीटे । वै.निघ.
२ भ.उन्मा.चि. ।

अरुः (स्) । पुं । आरम्बधठवे । गोमन्तान्
ग्राह । रक्तखडिरे । चतस्रये । मर्षयि । सन्धि-
स्थाने । उ. ।

अरुक् । वि । सुखे ।

अरुग्णः । वि । सुखे ।

अरुद्धमेघः । स्त्री । नेत्ररोगविशेषः ।

अरुचिः । स्त्री । खनामख्यातरोगे । आरुक् कत्रा,
अदोराक दोग । सत्यामपि बुभुक्षायां भोजना-
सामर्थ्ये । भोजनानिच्छायाम् । भा.म.१ भ.सू.मज्ज.
See अरोचकः ।

अरुजः । पुं । आरम्बधठवे । वड़ गोमन्तान् ।
रा.नि.व.६ । स्त्री । कुङ्कुमे । सिन्दूरे ।

अरुणः । पुं । कोकिलाचमेदे । कुङ्कुमाङ्ग ।
अतिविषायाम् । श्लोषाकहवे । प.सु. मञ्जिष्ठायां
अर्कहवे । मी. पुद्गलधवे । रा.नि.व.१० । गुङ्गे ।
रा.नि.व.१४ । चिककचुपे । म.द.व.२ । रक्तापासा-
ने । रक्तकरवीरे । वै.निघ. कुष्ठमेदे । लक्ष्मण-
मातेनाब्जभाजि तनूनि विसर्पिणि तोदमेदस्त्राप-

मुक्तानि चक्षुषानि । सु.नि.५ अ. । वि. । रक्तवसे
अरुणम् । स्त्री । अक्षिपिने । वै.निघ. । रक्तीय
रक्तदहतायाम् । मा.टी.ईसाद्रिः । कुङ्कुमे । रा.नि.
व.१२ । सिन्दूरे । रा.नि.व.१३ । माथिक्कमेदे ।
निघ.१ भ.चयदोग.वैकोक-चिन्तामणिरसे ।

अरुणकपिशः । पुं । द्राचामेदे । किम्बिम्
विष्मव । नं फकीरौद्राच । वै.निघ. ।

अरुणकमलम् । स्त्री । कोकमेदे । रक्तकण्डन
रा.नि.व.१० । [वै.निघ. ।

अरुणचूडः । पुं । ताम्रचूडपत्रिणि । कुङ्कुम् ।

अरुणतण्डुलीयम् । स्त्री । रक्ततण्डुलीयभाके
ग्राही नटे । च.द. ।

अरुणनागः । पुं । सुद्राग्रजे । फनिः ।

अरुणनेत्रः । पुं । पारावते । पांशुद्रा । कोकि-
ले । वै.निघ. ।

अरुणपुष्पी । स्त्री । वन्मजीवकहवे । द्राक्षुनि
हूल । मं रक्तदुपारी । वै.निघ. ।

अरुणमल्लिका । स्त्री । रक्तमल्लिकायाम् ।
नाल माति । वै.निघ. ।

अरुणलोचनः । पुं । पारावते । पांशुद्रा ।
हिं खवृत्तर । रा.नि.व.१६ । कोकिले । वै.निघ.

अरुणसर्पः । पुं । तच्चकसर्पे । वै.निघ

अरुणसारः । पुं । हिङ्गुले । वै.निघ. ।

अरुणा । स्त्री । अतिविषायाम् । नि. । रा.नि.व.
६ । भा.४ भ.वाल्.ज्व.वि.भट्टाभक्ता.गुङ्गे । “लम्ब-
आरुणाग्रहणी ।” भैष.प्रदरावरिसे । कुष्ठ.चि. ।
मञ्जिष्ठायां । मी. । रा.नि.व.६ । भा.म.१ भ.ज्व.
चि.लाक्षातैले । “लाक्षा दशाक्षा लक्षणा वक्ष्यात् ।”
प्रपीछरीके । प.सु. जिह्वायां । मी. जवायाम् ।
म.द.व.३ । अरुणातिविषा श्यामा मञ्जिष्ठा जिह्वा
य । श्यामालतायाम् । नि. । इन्द्रवाहणीलतायाम् ।
गुञ्जालतायाम् । रा.नि.व.३ । पुमर्षवायां । सुखी-
र्याम् । रत्ना. । [मं लां.क. । वै.निघ. ।

अरुणात्मिका । स्त्री । कुमरिसे । मङ्गाभद्रिः ।

अरुणाभम् । स्त्री । वल्लोहि ।

अरुणाकः । पुं । रक्ताकं । प.सु. । मं मन्दाव ।
कं मन्दाव चके । रा.नि.व.१० । गुणाः—खरः

वातकुष्ठकण्डूविषयघ्नः शीघ्रगुणार्थः कफोदरमल-
क्षमिहरश्च । कटुतिक्तः कफघ्नी मेदघ्नी विषघ्नः ।
वातकुष्ठयघ्नः शीघ्रकण्डूविसर्पहरश्च । पुष्पं मधुरं
तिक्तं धारकं क्षमिकुष्ठकफार्थोविषरक्तपित्तघ्नं गुण-
शीघ्रहरश्च । भा.पू.१भ. ।

अरुणोपलः । पुं । अरुणवर्णमणिविशेषः ।
ह्रस्वि इति भाषा । यशरागमयी । वै.च. ।

अरुन्धती । स्त्री । जिह्वाये । वै.निघ. ।

अरुणः । पुं । प्रथे । घोटके । वै.निघ. ।

अरुषिका । स्त्री । चूदरीगान्धतमकपालरोगी ।
शिरोग्रथे । अयं कफरक्तक्षमिकोपतो भवति । “अ-
रुषि बहुवक्त्राणि बहुक्षेदीनि सृष्टिं तु । कफाख-
क्षुमिकोपेन नृणां विषादकृषिकाम्” ॥ सा.नि. ।

अरुष्काः । पुं । भक्षातकवृक्षे । उल्ला ग्रीष्म ।
मं विववा । भा.पू.१भ. । रा.नि.व.११ ।

अरुष्करः । पुं । भक्षातकवृक्षे । प.सु. । रा.नि.
व.११ । भा.पू.१भ. । मद.व.१ । अरुषिकायाम् ।
त्रि । प्रणक्षति । मे.रचतुर्था ।

अरुष्करम् । स्त्री । भक्षातकफले । च.द.अर्थ-
चि. । भेष.कुष्ठ-चि.पञ्चतन्त्र.छते । “समागरारु-
ष्करवृक्षदारकम्” । सि.यो.चतुःसमलौहि । च.सु.
४अ.कुष्ठप्रव. । [आश्रम] । रा.नि.व.५ ।

अरुषा (टा) । स्त्री । भूस्थाम्बक्याम् । ऊं हे
अरोकदन्तः । त्रि । क्षणदन्ते । वै.निघ. ।

अरोक्षकः । पुं । अरुचिरोगी । स पञ्चविधः
—वातपित्तकफसन्निपातागन्धमेदेन । सा.नि. ।
मनसापन्न आगन्तुक इति शार्ङ्ग.पू.७अ. । लक्ष्यं
यथा—प्रक्षिप्तम् मुखे चार्द्रं जन्मोर्न हृदये सुष्ठु ।
अरोक्षकः स विज्ञेयी भक्तवैषमयो मृण ॥ चित्त-
यित्वा तु मनसा दृष्टा मुत्वा तु भोजनं । वैषमाया-
ति यो जन्मोर्भक्तवैषः स उच्यते ॥ यस्यान्ने न भवे-
त्क्षणा स भक्तश्चन्द उच्यते । विजयरक्षिते भोजः ।
एते चिचिधा अपि रोगा अरकसुश्रुतायां एक एव
हताः । वातादिभिः शोकभयातिशोभकोर्धर्मो-
द्भाजनरूपगम्यैः । अरोक्षकाः स्तुः परिहृष्टदन्तः
कषायवज्ज्वलमतीरग्लिणम् । सा.नि. । पथं यथा—
रक्षिः समीरये पिते विरेकी वननं कक्षि । सर्वेज-
सर्वकामार्थं सर्वं आदरोक्षके ॥ भा. । वसिर्वि-

रेकी वननं यथावत् धूमिपसीमाकवकक्षका ।
वित्तानि काष्ठानि च दक्षप्रवचं चिचिक्तयानि
हितैः क्षतानि । गोधूमसुहाय्यमाजिषटिका सांस्
वराहानग्रमेधसम्भवं । विष्ठी भवाब्धं मधुरालिखि-
क्षिप्तः प्रोठी खल्लिप्तः कवयो च रीहितः । कर्का-
रवेनायनवीनसूलकं वातांशुशोभाक्षममोचदाहि-
मं । भव्यं पटीलं वचकं हृतं पयो वाक्षानि तात्वा-
नि रसीनयुरणम् । द्वाद्या रसात् नलदम्बकाक्षिकं
मयं रसालादधितक्रमाद्रकम् । कक्षीखल्लूर्ध्वमि-
यालतिमुक्तं पक्षं कपिलं वदरं विकृतम् ।
तालास्थिमज्जा क्षिप्तवायुका सिता पथ्या यमानी
मरिचानि रामठम् । खादक्षतिक्षानि च देहसार्ज-
ना वर्गोऽयमुक्तोऽरुचिरोगिणे हितः । इति पथ्यम् ।
कासीद्वारपुष्पानेचवायुवेगविधारणम् । अष्टघातम-
सृक्षीकं क्षीधं क्षीमं भयं यथम् । दुर्गन्धपसेवा च
न कुर्यादरुची नरः ॥ इति अपथ्यम् ।

अर्कः । पुं । (*Calotropis gigantea*, Syn,
Asclepias gigantea.) खलामख्यातीपविष-
जातीयवृक्षे । आरुण्य ग्रीष्म । हिं मान्दर । मं
रुद्र । कं पक्षे । ते जिह्वेष्टुषेष्टु । अर्कः श्वेतरक्तमेदेन
द्विविधः । तयोर्विशेषाकृतपथ्याये मृग्याः । गुणाः
—कटुः उष्णः वातजित् दीपनीयः शोफघ्नः प्रण-
घ्नः कण्डूकुष्ठक्षमिघ्नश्च । रा.नि.व.१० । सारकः
वातघ्नः कुष्ठकण्डूत्रणशीघ्रगुणार्थः कफोदरमलक्षमि-
घ्नश्च । पुष्पं—मधुरं तिक्तं धारकं कुष्ठक्षमिकफा-
र्थोविषरक्तपित्तगुणशीघ्रघ्नश्च । भा.पू.१भ. । अर्कैश्च
शङ्खवातकुष्ठकण्डूचयघ्नानाम् । निहन्ति शीघ्रगुणार्थ-
यक्तृश्वेदीदरक्षमोन् । मद.व.१ । मावा १-३
रक्तिः । इति रावणक्षतचिकित्साशास्त्रे । तास्त्रे । मे.
कश्चि । चैलोक्वडम्बररसे । वै.निघ. । वा.व्या.
चि.चिन्तामचिरसे । स्फटिके । मे.कश्चि । अर-
वाक्ये । प.सु.भा.पू.१भ. । आदित्यपञ्चपे । रा.
नि.व. ४ । “अर्कोरक्तपुष्पः प्रसिद्धः” । सु.सु.१७अ.
अर्कादिव. । १८अ.शिरौचि. ।

अर्ककान्ता । स्त्री । आदित्यभक्तायाम् । हृष्ट-
हृष्टिना । रा.नि.व.४ । मद.व.१ ।

अर्कगन्धिका । स्त्री । शीरविद्यायांम् । कृष्ण
ह्रस्विग्रीष्मा । प.सु. ।

अर्कचन्दनम् । स्त्री । रक्तचन्दने । रा.नि.व.११ ।

अर्कच्छादकम् । स्त्री । अर्कसूक्ष्म ।

अर्कतैलम् । स्त्री । कुठाधिकारे । अथ कटुतैलं पलायकं अर्कपत्ररसस्य पलायकं निशयाः पक्षं मनःशिलायाश्च पलम् । च.द.कुठ.चि. । सा.की. ।

अर्कदक्षः । पुं । आदित्यपत्रक्षपे । रा.नि.व.४ । अर्कहवे । [भा. ।

अर्कनामा । पुं । रक्तार्कः । नाज आंकनम् ।

अर्कपत्रः । पुं । आदित्यपत्रक्षपे । रा.नि.व.४ । च.द. । अर्कहवे ।

अर्कपत्रा (त्री) (त्रिका) । स्त्री । ईश्वर-मूलहवे । ज्येष्ठशत भृग । प.मु.र.मा. ।

अर्कपर्णः । पुं । रक्तार्कहवे । नाज आंकनम् । मं सूर्यमन्दार । भा.पू.१भ. । [माषाणौ ।

अर्कपर्णिका (र्णी) । स्त्री । माषपर्ण्याम् ।

अर्कपादः । पुं । सूर्यकान्तमणौ । निम्बहवे । वै.निघ. । [क्षुपे ।

अर्कपादपः । पुं । निम्बहवे । त्रिका. । अर्क-

अर्कपुष्पा । स्त्री । चीरकाकील्याम् । कौत्त कांकणा । See चीरकाकोली ।

अर्कपुष्पिका } स्त्री । (Gygandropsis
अर्कपुष्पी } centa-phylla, Syn,
(Cleome pentaphylla) सूर्यवल्ग्वाम् । (अथ हृष्टहृष्टिना । अर्कहलीति भाषा । अर्कसदृशपुष्पी-
लता । हिं अन्नाहली दधियार् चीरहम् । मं शिर-
दोडी । भा.४भ.बालरोग चि. । गुणाः—अर्कपुष्पी
क्षमिन्नेध-मेहपित्तविकारान् । म.द.व.१ । क्षमि-
कफमेहमनोविकारघ्नी । भा.पू.१भ. । रक्तापरानि-
तायाम् । र.मा. । चीरकाकोल्यां । र.मा. ।

अर्कप्रभागुडिका । स्त्री । रसायनाधिकारे ।
अस्याः पाठः यथा—रसं निष्काहयं शुद्धं निष्कैकं ता-
मचूर्णकं । शिखामूलफलकाये यामं खल्ले विमर्द-
येत् । तद्गोत्रं बन्धयेदस्ते दोलयस्तेषु तदके । शि-
खाफलपुले पञ्चाशत्तुर्यामाससुखरेत् । वटिकाकप्र-
भा नाम जराशूलविनाशिनी । संवत्सरप्रयोगेषु सूर्य-
तुल्यो भवेत्तत्रः । पञ्चाशद्वीजतैलस्य कर्षमेकं गवां
पयः । अगुपानमिदं पाता दध्नायवली भवेत् ॥
अथेमा.रसायना. ।

अर्कप्रिया । स्त्री । आदित्यभक्तायाम् । हृष्ट-
हृष्टिना शोष्ठ । जवायाम् । रा.नि.व.१० ।

अर्कभक्ता । स्त्री । ब्राह्म्या । डाकीनांक । आ-
दित्यभक्तायाम् । हृष्टहृष्टिना, उष्टे इति च
भाषा । हिं हुलहुल । मं सूर्यफलवल्ली । रा.नि.व.
४ । र.मा. ।

अर्कभूतिः । स्त्री । ताम्रभक्षिनि । वै.निघ.१भ.
चीरताम्ररसे, संयङ्ग्यी-चि. ।

अर्कमूर्तिरसः । पुं । रसीयं सान्निपातिक-
ज्वरे प्रयोज्यः । द्रव्याणि चास्य रसगन्धकलौह-
विषाणि । अथ लौहस्याष्टौ भागाः पारदस्य भाग-
द्वयं, गन्धको द्विगुणः, विषस्य च षोडशंश्री यावत् ।
अयमेव त्रिदीपदानामलः कथ्यते यदायं ताम्रपाच-
स्थापितः पुनः निम्बकरसपित्तवर्गकष्टकार्याद्रिक-
रसैर्भाव्यते । मैथ.ज्व.चि. ।

अर्कमूलम् । स्त्री । तन्नामकहलमूलम् । च.द.
अग्निमा.चि.चारगुडम् ।

अर्कमूला । स्त्री । (Aristolochia Indica.)
ईश्वरमूल्याम् । ज्येष्ठशत भृग । र.मा. ।

अर्कलवणम् । स्त्री । अर्कचारे । वै.निघ. ।

अर्कवल्लभः । पुं । बभ्रुजीवहवे । वाक्कनिवृक्ष,
छत्रे ८ डी । मं दुपारी । रा.नि.व.१० ।

अर्कवल्ली । स्त्री । आदित्यभक्तायां । हृष्टहृष्टि-
वै.निघ. । [सु. । रा.नि.व. ।

अर्कवेदम् (धम्) । स्त्री । तालीशपत्रे । प.

अर्कसुता । स्त्री । कृष्णपरानितायां । वै.निघ. ।

अर्कसुधा । स्त्री । अर्कौल्यसुधायाम् । आंक-
नैर त्रुण.गुणः—गुणरोगस्य नाशिनी । वै.निघ. ।

अर्कहिता । स्त्री । आदित्यभक्तायाम् । हृष्ट-
हृष्टिना । मं सूर्यफलवल्ली । रा.नि.व.४ ।

अर्कचीरम् । स्त्री । अर्कहवनियांसे । आंक-
नैर आठो । गुणाः—क्षमिन्नं व्रणघ्नं कुष्ठाघ्नीह-
रेषु च हितम् । राज. । तिक्तलवणमुष्णवीर्यं खण्ड
खिन्धं गुणोदरकुष्ठहरं विरेचने हितम् । भा.पू.
१भ. । च.द.चर्क-चि. ।

अर्कादिगणः । पुं । अर्काल्लर्कनामदकीचि-
द्व्याभागीराकाहृदिकाकीप्रकीर्त्याप्रलक्ष्णकृषीवीरि-

तेष्वीदानीं विनायुक्ततापसवशा इति । अर्जुनी-
करलक्ष्यनामदन्तीमयूरकभानीराखेन्द्रपुत्रीसुदृशेता-
नहायेताद्विधाकाल्यलवशासापसवशयेति ॥ स.स.
१८८५. । गुणाः—कफनीदीविषघ्नः क्षमिकुष्ठघ्नः वि-
शेषाश्लेषघ्नोपधनः । वा.स.१५५. ।

अर्जुनी । पुं । सूर्यकान्तमयी । हूनी, प्राज्ञा
इति च लोके । दत्ता. । [अर्जुनी । अम. ।

अर्जुनी । पुं । तालीशपत्रे । सूर्यकान्तमयी ।

अर्जुनी । पुं । मयूरी । मयूरी । मं मीरी । वै.निघ. ।

अर्जुनीखररसः । पुं । रसीद्वयं वातव्याधुपशम-
नो द्विविधः । द्वितीयो रक्तपित्ते, चतुर्थं कुष्ठा-
धिकारे । “रसस्य भागाश्लारी गन्धकस्य दशैव
तु । ताम्रस्य वाटिकायाश्च दत्त्वा चैनामधीमुखीम् ।
सम्यक् निरुध्य तस्याश्च दद्याद्दृढं शरावकं । भास्वं
निरुध्य यत्नेन भक्षणापूर्व्य भाण्डकम् । अग्निं प्र-
ज्वालयेदामं मुखं तस्य निरुध्य च । स्वाङ्गशीतं
समुद्रय तत्ताम्रं चूर्णयेद्गृध्रम् । आवधेदकंदुग्धेन
पुटिला दशधा पुनः ॥” रसे.वि. । रसेन्द्रसार-
संग्रहे अयमेव कुष्ठे दत्तः । विशेषस्तु—तत्र गन्ध-
कस्य ताम्रचक्रिकायाश्च १२ भागा लक्षाः । इति
प्रथमः ॥ “रसेन गन्धं द्विगुणं विमर्द्य ताम्रस्य
चक्रेण सुतापितेन । भाष्कादधित्वाद्य ततः प्रथमात्
चक्रे विलघ्न्य ततः प्रगृह्य । सधूर्णं च द्वादश-
धाकंदुग्धैः पुटेष्टा वज्रविफलाजलेषु ।” भावा.२२. ।
इति द्वितीयः ॥ रसे.वि. । “सूताकं सुतताम्रं च
सूताम्रं समानिकम् । अमृताम्बुरसैर्भाष्यं विसप्त-
कपुटे पचेत् । वासाचीरविदात्रीभ्यां चतुर्गुणाप्रमा-
णतः । भक्षयाम् ॥” अत्र अर्जुनी ताम्रम् । अमृता
गुडूची । माचिकं खर्णमालिकम् । र.सा.सं.रक्त-
पित्तांश. । इति तृतीयः ॥ चतुर्थः कुष्ठाधिकारे ।
“पलानीशस्य चलारि वलेर्द्वादश तावती । ताम्रस्य
चक्रिका दद्या रसस्त्रीर्द्वादश शरावकं । दत्त्वा विषह-
भाण्डस्य पूरयेद्गृध्रना दृढं । अग्निं प्रज्वालयेदाम-
नं शीतं विष्णुधेत् । पुटेष्टादशधा सूर्यदुग्धेना-
लोडितं पुनः । वरापावकद्विजानां द्रवेस्त्रिभिर्वि-
भाषयेत् । अयमर्जुनीरा नाद्या रक्तमखलकुष्ठजि-
त् ॥” अत्र ईशः पारदः, तस्य चलारि पलानि ।
वलेर्गन्धकस्य च द्वादशपलानि । र.सा.सं. ।

अर्जुनीतमा । स्त्री । वर्ष्याम् । वावूहेज्जनी ।

अर्जुनीपलः । पुं । सूर्यकान्तमयी । अर्जुनी
भाष्य इति लोके । रा.नि.व.११. ।

अर्जुनी । पुं । अर्जुनी इति प्रसिद्धे कण्टकवृक्ष-
विशेषे । जौनरीति । हिं अर्जुनी । मं दरवनी ।
गुणाः—शीतः त्रणशीघ्रनरीपणः । मद.न.५. ।
तथा । “अर्जुनीपलः शीतवीर्यो त्रणविघ्नोपधनः ।
त्रणरीपणलक्ष्यैव पुष्पमल मधु क्षतम् । तित्ताय
ज्वरपित्तघ्नं कफरक्तव्यापहम् ॥” वै.निघ. ।

अर्जुनी । स्त्री । मांसि । वै.निघ. ।

अर्जुनी । स्त्री । भक्षनि । चारा. ।

अर्जुनी । स्त्री । आर्यमधुनि । See मधु ।

अर्जुनी (लः) । पुं । श्रुक्तायाम् । उकड़ा,
ढेकड़ा । श्रुक्ता चाक्षुषः स्यादध्यातोऽध्यातोऽली
मतः, इति द्रव्याभि. ।

अर्जुनी । पुं । अर्जुनी । उकड़ा । द्रव्याभि. ।

अर्जुनी । पुं । सुषुक्न्दहने । रा.नि.व.१०. ।

अर्जुनी । स्त्री, स्त्री । कान्ती । अग्निज्वालायाम् ।

अर्जुनी । पुं । सुद्रुतलसीवृक्षभेदे । वावूहे ज्ज-
नी । हिं वावरी । मं चान्वला । कं गमैर ।
ते तेल्लगमैरचेदु । “वर्षेरिकाकारी लघुमल्लरीकः
सूक्ष्मपत्रः निर्गन्धः श्वेतकुठेरकः (वावूहे) ॥” स.स.
१८८५.सुरसादी ल. श्वेतवर्ण्यम् । भांभा वावूहे ।
भा.पू.१५. । श्वेतपर्णासु, त्रोकमारी इति लोके ।
सि.यी.विस्वसी-वि.वसनशानी । अर्जुनीः श्वेतलक्ष-
रक्तभेदादिभेदः तुल्यगुणः । गुणाः—कटूषः
वातकफरोगघ्नः नेत्ररोगहरः हृद्यः सुखप्रसवक-
रः । रा.नि.व.१०. । श्वेतपर्णाश्रये । See वर्ष-
री । [भांभा ।

अर्जुनी । पुं । असनहने । आमना, पित्रा-

अर्जुनी । पुं । (Terminalia Arjuna, or
Pentaptera arjuna.) खनामस्यातहने । अ-
र्जुनी ग्रीष्म । हिं काह, कीह । मं अर्जुनीसादका ।
कं सारदील । ते महिषेदु । गुणाः—कषायीशः
कफघ्नः त्रणशीघ्रः पित्तप्रमलघाहरः वातकोप-
नः । रा.नि.व.६. । शीतलः हृद्यः क्षतचयविष-
रक्तहरः मेदीमेघत्रणघ्नः तुवरः कफपित्तघ्नः । मा.
पू.१५.वटादिन. । वा.स.१५५.अश्वीधादि. । “अ-

अर्थार्जनकपीतनसोमवल्कः ।" भाषा २ ती. ।
नेत्रयुक्तगतरीणि । लघुचणम्—“एकी यः शशकचि-
रोपमश्चिन्दुः युक्तस्थी भवति तमर्जुनं वदन्ति ।”
भा.नि. । मयूरे । मी.नविकं । जि. जेतवर्धे ।

अर्जुनम् । स्त्री । दृष्टमाने । जला. । सुवर्धे ।
मै.नविकं । कासद्वये । र.भा. । दर्भमेष्टे ।

अर्जुनघृतम् । स्त्री । हृदये घृतम् । अथ
काशार्थमर्जुनलक् ६४ प. पाकार्यं जलं ६४ म.
मेषः ६४ म. कल्कः १ म. घृतं ४ म. । सूक्ष्मत-
घृतं ४ म. अर्जुनखरसः १६ म. अर्जुनलक्कः १ म.
एकश्च पाच्यम् । च.द.हृदये-चि. । “पार्थस्य
कल्कखरसेन सिद्धं जलं घृतं सर्वत्र दामयेत् ।”
घृतं ४ म. अर्जुनखरसः ४ म. कल्कार्यं अर्जुनलक्
१ म. । सा.वौ. । मेष.भा.रस.र. ।

अर्जुनलक् । स्त्री । अर्जुनवल्कले । अर्जुन-
हृदि । च.द.च.सा.चि.शङ्खकादिः ।

अर्जुननामाख्यः । पुं । अर्जुनहृत् । भा. ।

अर्जुनसुधा । स्त्री । अर्जुनोत्सुधायां । अर्जुन
काटेष्टेन फलं । गुणाः—“सुधा अर्जुनजा प्रोक्ता
कफस्य च विनाशिनः ।” वै.निघ. । द्रव्यगुणे ।

अर्जुनाख्यः । पुं । काशहृत् । र.भा. । अर्जुनहृत् ।

अर्जुनादः । जि. दर्भकाशखादके । च.चि.२५. ।

अर्जुनाद्यघृतम् । स्त्री । प्रमेहे घृतमयथा—
“अर्जुनपटोलनिम्बैः सवचादीप्यकरसासमञ्जसैः ।
भज्जातकाशुबचनैः सगदानलचन्दनोशीरैः । गो-
चरकसीमवल्कैः नवपटोलैर्हृदिदया चिफलाः । अ-
श्वत्थनाकार्जुनाभ्यां दीप्यकयुक्तो न चैव लोभेण । म-
क्षिष्ठातिविधाभ्यां कल्ककषायैः पक्षिर्मेखम् । कफ-
वातीत्ये मेहे पिप्लवे साधयेत्सर्पः ॥” भा.म.१५.
मै.च.चि. ।

अर्जुनी । स्त्री । गवि । गौहे । मी.नविकं ।

अर्जुनोपमः । पुं । शाकदुने । अ.७७. गौहे ।
र.भा. । शाकहृत् । र.भा. ।

अर्थः । पुं । शाकहृत् । अ.७७. । म.च. ।

अर्थः (सु) । स्त्री । जले । रा.नि.व.१४ ।

अर्थभवः । पुं । शङ्के । वै.निघ. ।

अर्थवः । पुं । समुद्रे । र.भा. ।

अर्थवजः । पुं । समुद्रफेने । र.भा. ।
अर्थवजमलः । पुं । समुद्रफेने । च.द. ।

अर्थवफेनः । पुं । समुद्रफेने । च.द. ।

अर्थवमलः । पुं । समुद्रफेने । र.भा. ।

अर्थवोद्भवः । पुं । अग्निजारहृत् । रा.नि.व.६ ।

अर्थोदः । पुं । मुलके । रा.नि.व.६ ।

अर्थोभवः । पुं । शङ्के । रा.नि.व.१२ ।

अर्थगलः । पुं । नीलकिण्ट्याम् । नीलगौडि ।
सु.द्रव्यसं.च. भागद्व इति ख्याते कलहृत् । र.भा. ।

अर्तिः । स्त्री । रीणि । रा.नि.व.२० ।

अर्थः । पुं । विषये । धने । याचने । कारणे ।
बन्तुनि । अभिषेधे । निवृत्तौ । प्रयोजने । मै.च.चि. ।

अर्थचम्पिका । स्त्री । कर्कटशङ्खाम् । कौ.कु. ।
गुञ्जी । वै.निघ. ।

अर्थप्रसादनी । स्त्री । धामनहृत् । वै.निघ. ।

अर्थसाधकः । पुं । पुत्रजीवहृत् । गृ.ल.जी. ।
मद.व.१भा. । [रीडाकरज] । मद.व. ।

अर्थसाधनः । पुं । पुत्रजीवहृत् । मद.व. ।

अर्थसिद्धः (कः) । पुं । पुत्रजीवहृत् । न-
गुञ्ज्यां । कृष्णनिगुञ्ज्याम् । रा.नि.व.४ ।

अर्थपतिः । स्त्री । ‘यदकौर्णितमथादापयते’
सा.सु.उ.६५. ।

अर्थम् । स्त्री । शिलाजतुनि । मै.यविकं ।

अर्दनिः । पुं । अग्निरीणि । अ.टी. ।

अर्दितम् । स्त्री । तन्नामकवातव्याधौ । अङ्का-
वात विदग्धः । तस्य लघुचणम्—“उद्येव्याहृती-
त्यर्थे खादतः कठिमानि च । हसती नृश्वती
भाराविषमाह्वयनाश्रयान् ॥ शिरोनासीष्ठचिबुकल-
लाटेक्षणसन्निभः । अर्दययमिली वक्त्रमर्दितं जन-
येततः ॥ वक्त्रीभवति वक्त्रार्धं शीवा चाप्यपवर्त्तते ।
अिरश्चलति वाक्त्रार्धं नेत्रादीनाश्च वैकृतम् । शीवा-
चिबुकदलानां तस्मिन् पार्श्वे च वेदना । तमर्दित-
मिति प्राहुः ॥” भा.नि. । अथ रीणे यस्मिन् पार्श्वे
अर्दितं तस्मिन्नेव पार्श्वे शीवादीनां वेदना भवतीति
बोध्यम् । त्रिवर्षातीति अतितीक्ष्णे निमेषशब्दे च
रीणिणि तदसाध्यं भवति । अपौषध—तिलक-

स्वात्तरासीमककादिकम् । “खेदपानानि नस्यञ्च
भीत्यानिलहन्ति च । उपनासाञ्च श्चस्मिन् खेद-
नञ्च तथाहन्ति ॥” “तन्नामकाशरीरगविशेषे । लघ-
व—इतदयस्य विविधान् बीषाभिदाञ्च वृद्धिमा-
न् । नासापुटविकाराञ्च कर्हिन् रीजमादिशेत् ॥”
अयद. ५५ प. ।

अर्धम् । स्त्री । समांशे । पुं । खल्ले । भे. ।

अर्धकः । पुं । जलसर्पे । वै. निच. ।

अर्धकपाटसन्धिकः । पुं । बाष्पदीर्घकपा-
लीतराभ्यपालिकर्षवन्मनाकृतविशेषः । सु. सू. १६ प. ।

अर्धकैशिकी । स्त्री । छेदनाथं शस्त्रधारावि-
शेषे । सु. सू. ८ प. ।

अर्धखारी । स्त्री । खारीमानाहं १२८ श. ।

अर्धचन्द्रः । पुं । मयूरपिच्छे । मयूरपृष्ठच्छ-
द्वे । छे. च. ।

अर्धचन्द्रम् । स्त्री । अकुलितोरणे । हारा. ।

अर्धचन्द्रा । स्त्री । विवहति । रा. नि. व. ६ । कृष्ण-
विवहति । कान्ते उडेड्डी । भा. पू. १ भ. ।

अर्धचन्द्राननः । पुं । अलम्बुखनामकविस्तर-
राशे । अम. ।

अर्धचन्द्रिका । स्त्री । कर्णकोटालतायां । रा.
नि. व. २ । कृष्णविवहति । मद. व. १ ।

अर्धलोचकः । पुं । कुपांसे । कौटुली । हारा. ।

अर्धतित्तः । पुं । किराततित्तके । भा. पू. १ भ. ।

अर्धधारकम् । स्त्री । अस्त्रविशेषे । तच्च छेदन-
मदनायम् । सु. सू. ८ प. ।

अर्धनारीश्वररसः । पुं । रसोऽयं सान्निपा-
तिकञ्चरे गुह्यामात्रं नस्यकर्मणि धीन्यः । अपरे
जीर्णविषमञ्चरे नस्यमित्याहुः । तेन तरवचमिव
वासाङ्गञ्चरे नश्यति । अस्त्रं द्रव्याणि रसगन्धक-
विषटङ्गानि समभागानि काञ्चीनीयत् जला कृष्ण-
सर्पमुखाभ्यन्तरे स्थापयित्वा तन्मुखं च ददा संलिप्य
चक्राक्षं स्थापयेत् । कर्वादी लवणदानमूलेन ततो
भास्वमाह्वय तीव्राग्नी ४ प्रह्वरं पचेत् । भेष. । अत्र

“दिकं शास्त्रञ्च तस्मै” इति मिश्रितरसगन्धकर्म-
सम् । “जैपालं तस्मैमिति” विषतुल्यं जैपा-
लं दैवम् । “सरिचञ्च चतुर्गुणमिति” एकभागापे-

चया सरिचञ्च चतुर्गुणम् । श्रीकण्ठः । श्रीमैत्रेयः
मिश्रितरसगन्धकर्मिण्यस्य चतुर्गुणमित्याहुः । अव-
धारीऽप्यनेनैव । “रसगन्धी सती प्रह्वी विषं वा-
चाञ्च तस्मै” । जैपालं तस्मै पात्रं सरिचञ्च च-
तुर्गुणम् । चिकित्साया रसैर्मयं भावना पचया कृ-
ता ॥” र. सा. सं. जीर्ण-विषम-अ. चि. । अम्यः पा-
ठः शुद्धतत्तत्तय गन्धं विषं तावत्स भज्य च । सम-
भावेन संगृह्य वारिषा येषवेहदं । चक्राकारसम-
कृत्वा सर्पतुल्येन संयसित् । तत्तुल्यलपनकृत्वा रौद्रे
दद्याद्विचचचः । स्यान्न्यनी लवणं किञ्चित्सीपरि-
च नीलकं । ततो लवणकं दद्या सिकताभिः प्र-
पूरयेत् । अतुभिः प्रह्वरैर्ज्वालामन्दमध्यखरकमात् ।
क्षीते तद्गीलकं नीला दूरीकृत्य च सीपनं । भज्य
संगृह्य यवेन खले कुर्याद्विमर्दनं । यवभाषण्यु-
त्थं नस्ये दद्यात्कुरैरि ॥” प्रयोगा. अ. चि. ।

अर्धपलम् । स्त्री । कर्षवधे । ४ ती. । स्यात्कर्ष-
भ्यामर्धपलम् । प. प्र. १ ख. ।

अर्धपादा । स्त्री । भूयामलक्याम् । वै. निच. ।

अर्धपारावतः । पुं । वमकुट्टे । चिचकण्ड-
पारावते । मुक्तिपात्रात्र । तिसिरपविधि । अत्रि. ।

अर्धपुष्पा । स्त्री । महावलायाम् । श्रीतवेण्डा ।
वै. निच. । [श्रीपुष्पा ।

अर्धभोजनम् । स्त्री । अर्धांशे । आत्पुष्पा ।

अर्धमात्रिकः । पुं । निरुहणाधिकारे तन्नाम-
कवस्ती । “दृश्यमूलीकधायेण शताह्वयं प्रपिच-
येत् । सैववाचञ्च मधुनी द्विपलं विपलं तथा ।
तेनैव पलमेकान् फलस्यैकञ्च धीजयेत् । अर्धमा-
त्रिकसंज्ञोऽयं वक्तव्यो निरुहवत् । न च खेदी
न च खेदः परिहारविघ्नं च । आनियानुमती
क्षेपः सर्वरीगजवर्षः ॥ इति च. द. ।

अर्धमासुरी । स्त्री । लेखनाथमस्त्रधाराविशेषः
सु. सू. ८ प. ।

अर्धवीरश्वा । स्त्री । कृष्णदूर्वायाम् ।

अर्धश(स)फरः । पुं । दृश्यपालाख्यचन्द्रमख-
विशेषे । गौड़िका वा डान्दकाणां माह । हारा. ।

अर्धशरावः (कः) । पुं । प्रक्षतिश्वे । १२
ती. । प. प्र. १ ख. । भा. । [वै. निच. ।

अर्धसहः । पुं । पचके । ग्रीष्मि । भुंजवह ।

अर्द्धांशोनजलम् । स्त्री । अर्द्धांशेन हीने पक्क-
जले । इदं वातपित्तघ्नम् । रा.नि.व.१४ ।

अर्द्धालिगः । पुं । जलसर्पे । वै.निघ. ।

अर्द्धावभेदकः । पुं । शिरीरीगभेदे । आण-
कपीण्डेन धत्तः । निदानलघवे — “वृषाशनाध्य-
नप्राग्वातावश्यायमैशुभिः । वेगसम्भारणायासव्यायामैः
कुपितोऽनिलः । कैवलः सकफो बार्धं गृहीत्वा
शिरसो बली । मन्वाभूश्चकणां चिललाटाहोऽतिवे-
दनां । शस्त्रारणिभिर्मां कुप्यांतीत्रां सीऽर्द्धावभेद-
कः ॥” मा.नि. । अपिच यस्वीतमाहार्धमतीव जलोः
समीदतीदमनगलजुष्टं । पश्चाद्वाह्नादधवाप्यक-
क्षातस्थार्धभेदं चितयाध्रवस्येत् ॥ सु.उ.१५५. ।

अर्द्धाशनम् । स्त्री । अर्धभाजने । श.च. ।

अर्हेन्दुः । पुं । अतिग्रीवस्त्रीयोगी अङ्गुलियोज-
ने । मी.दचिकं ।

अर्हेन्दुशकला । स्त्री । नासारीगविशेषे । क-
पालरीगभेदे । भीष्मरीगे । अर्धुंदरीगे । गलरीगे ।
तालुरीगे । कर्णरीगे । वै.निघ. ।

अर्द्धोदकचौरम् । स्त्री । अर्द्धोदकश्चतुर्दुधे ।
अर्कजलेन मिश्रं द्रव्यं । “अर्द्धोदकं पयः शिष्टमा-
मात्रघृतं यतम् ॥” हेमाद्रौ चारपाणिः ।

अर्मः (कः) । पुं । बालके । रा.नि.व.१८ ।
कुशे । मी.कचिकं । पञ्चजातशिशौ । रा.नि.व.१८ ।

अर्भा । स्त्री । गुग्गुली । ७२७ गुगु । “अर्भाचूर्णं
सहयुतम् ॥” प्रयोगा.भद्र चि. ।

अर्मणः । पुं । द्रोणपरिमाणे (३२ सेर) । घ.
प्र.१४. । च.द.अ.सा.चि. कुटजावलेहे ।

अर्थ्यन् । स्त्री । नेत्ररोगविशेषे । चक्रदर्शने ।
तत्र पञ्चविधम् — प्रसाध्यम्, शुक्लाम्, रक्तार्कं,
मांसार्कं, स्नायुम् वेति । लघुषं स्वस्वपथ्याधि-
स्यम् ।

अर्थ्यमा । पुं । अर्कहवे । रा.नि.व.१० । सूर्ये ।

अर्व्यः । पुं । अश्वे । भा.पू. ।

अर्व्यती । स्त्री । बड़वायाम् । कुम्भदास्याम् ।
मी.तचिकं ।

अर्वुदः । पुं, स्त्री । पुरुषे । दशकोटिपरिमाणे ।

मी.दचिकं । मांसकीलकाकाररोगविशेषे । आर्-
हं रसोली । वातजपित्तजकफजरक्तजमांसजमेदी-
जाध्यर्बुदचिरर्बुदभेदेनाष्टौ । लघुषं — वातप्रदेशे
कचिदेव दोषाः संशुद्धिता मांसमसृक् प्रदूष्य ।
वृत्तं स्थिरं मन्दवर्जं मृद्वानामनस्यसुखं चिरवृद्धपा-
कं । कुर्वन्ति मांसोच्छ्रयमन्यथाधं तदर्वुदं शस्त्र-
विदो वदन्ति । वातेन पित्तेन कफेन चापि रक्तेन
मांसिनं च भेदसा वा । तज्यायते तस्य च लघुष्यानि
ग्रन्थेः समानानि तदा भवन्ति ॥ मा.नि. । सु.नि.
११५. । “दोषः प्रदुष्टो रुचिरं शिरालु सन्धीय
सङ्घीय गतनु पाकम् । संसारसुप्राश्रुतिमांसपिच
मांसाङ्गुरैराचितमास्यं वृद्धिं । स्वत्यजजं रुचिरं प्र-
दुष्टमसाध्यं तद्गुधिरात्मकं स्यात् ॥” इति दन्तरीग
भेदे । नेत्ररोगभेदे । तालुरीगे तल्लघुषं — तालु-
मध्ये रक्तजं पित्तलघुषं पञ्चकर्णिकावत्कोरैरि-
व पार्श्वती दीर्घमांसाङ्गुरैर्वेष्टितं शीघ्रं अर्वुदं विद्या-
त् । “पद्माकारं तालुमध्ये तु शीघ्रं विद्याद्रक्ताद-
र्वुदं पित्तलिङ्गम् ॥” भा.म.४५. मुखरी.चि. ।

अर्वुदाकारः । पुं । बड़वारहवे । टागिउ
गोष्ट । वै.निघ. ।

अर्वुदाद्रिजः । पुं । मेषग्रहाम् । मेढां
शिङ्ग । मं सुरदारणिग । वै.निघ. ।

अर्व्वरम् । स्त्री । आङ्गुल्यनामचपे । काश्मी-
तडवकु इति प्रसिद्धे । मं तडवड । वै.निघ. २५
संयुद्धणी-चि.तालीश्रादिषुके ।

अर्थः । स्त्री । The piles or haemorrhoids. खनामख्यातगुदरोगविशेषे । लघुषम् —
दीर्घांस्त्रांसगुदसुखादध्यन्तरतः साधैश्चतुरङ्गुलि-
मिता या नाडी गुदनिति कथ्यते । सा गुदनाथ
ग्रहावर्त्तनमवलचययुक्ता । तस्याः साङ्गोङ्गुलिभि-
तांशो गुदीष्टः । गुदीष्टादङ्गुलिमिताऽंशः सन्धः
खीनास प्रथमा बलिः, तदुपरि साङ्गोङ्गुलिमिति
ऽंशो विसर्जनीनाम द्वितीया, तदुपरि साङ्गोङ्गुलि-
मिताऽंशः प्रवाहनीनाम तृतीयावलचययुक्ता । साहं
मांसाङ्गुरा जायन्ते । तच्चाहंः षड्विधं वातजाति-
भेदात् । प्रकरणभेदे गुदार्शः परं बोध्यम् । तति
दानं यथा — “दीर्घास्त्रांसभेदांसि सन्धुषं वि-
धाकतीन् । मांसाङ्गुराणपानादी कुर्वन्त्यर्शोऽपि ।
जगः ॥” इति । “पृथग्दीर्घैः समकीय शीणितात-
द्वजानि च । अर्शंसि षट्प्रकाराणि विधाहुः

वसित्वे ।” साधारणचिकित्सा — अथ तयाग्रपा-
नौषधादिकं सर्वं धेनु वायोरनुशीलः अधिपल्ल-
हश्च जायते । “दद्याच्च वेतनं योऽप्येवादायापि
च वेतनं । अद्यापयेच्च सुहृदाज्यपेक्षाश्रुती भवे-
त् ॥” इति कर्मविपाकः । पथं — “विरचनं स्नि-
घनमक्षमीचः साराग्निशलाचरितच कर्म । पुरा-
यना लोहितशालयश्च सपटिकाश्चापि यथाः कुल-
ल्याः । गीघास्वसर्पानमजोऽकूर्मश्चावितकुलिङ्गा-
ग्रास्वरोतकीशाः । तरुश्चवावाश्चमृगालकाका धेऽन्ये-
ऽपि मांसाः प्रसङ्गात् तेऽपि ॥ पटोलपद्मूररसीनव-
त्रिपुनर्णवाशूरचबालुकानि । जीविका दत्ताशठा
सुरा च कुटिर्वयस्या नवनीततकं । ककोलघावीर-
चकं कपिलमीष्टादिस्त्र्याद्यपयांसि चापि । भक्षा-
तकं सर्वपञ्च तैलं गोभूचवीरुतुषोदकानि ।
बातापङ्क यश्च यदधिकारि तदन्नपानं हितमशंसि-
भ्यः ॥” इति । अपथं — आनूपसामिभं मन्त्रं पि-
ष्टाकं दधिपिष्टकं । माधान् करीरं निषावं विलं
तुलीसुपीदिका । पक्कां शालूकं सर्वं विष्टभीनि
गुह्यणि च । आतपं जलपानानि वसनं वस्त्रिकर्म
च । विरजानि च सर्वेषां मारुतं पूर्वदिग्भवम् ।
वेगरीधं स्निग्धं पृष्ठयानस्तुलकासनं । यथासं दी-
पलक्षान्नमशंसः परिवर्ज्यते । यमपथं यदप्यश्च
वक्ष्यते रक्तपिनिना । रक्षाश्रीरीणिनां तत्तदपि
विद्यादिशेषतः ॥” इति ।

अर्थःकुठाररसः । पुं । रसीऽयं अर्थसि हितः ।
पाठः — “शुद्धसूतं पल्लवैकं द्विपलं शुद्धगन्धकं ।
स्ततात्मन्त्रं लोहश्च प्रत्येकश्च पल्लवयम् । त्रिकटुं
लाङ्गलीं दलीं चित्रकं पुष्करं तथा । प्रत्येकं द्वि-
पलं यीयं यथचारुच टङ्गणं । उन्मी पञ्चपत्नी यो-
ग्यौ सैन्धवं पल्लवचकं । हार्दिशश्च गवां सूत्रं सुहृ-
दीरं तदहं । सर्वं सहप्रिमा पाथं यावद्वायाति
पिष्टताम् ॥” इति मात्रा मापयम् । रस.र.प्र-
योगाः । रसिन्द्रविनामथी रसगन्धी न हृती । कु-
ह्रीदीरश्च गोभूचसर्पं दत्तम् । पुष्करस्थाने पिलुक-
मिति उक्तम् । अन्यः — “शुद्धसूतं विधागन्धं स्त-
लोहश्च तावकं । प्रत्येकं द्विपलं दलीं नूपुरं ग्ररश्च
तथा । शुभाटङ्गयथचारुसैन्धवं पल्लवचकं । पलाष्टकं
कुह्रीदीरं हार्दिशश्च गवां जलैः । आपिष्टितं प-
थेदधी खादिन्मापयं ततः ॥” र.सा.सं. । शुभा-
नंशेषीषणा ।

अर्थःसूदनः । पुं । ग्ररश्च । उल ।

अर्थम् । स्त्री । अर्थोरीगे । श.र. ।

अर्थसः । चि । अर्थोयुक्ते ।

अर्थी । चि । अर्थोयुक्ते । श.र. ।

अर्थीन्नः । पुं । ग्ररश्च । उल । रा.नि.व.७ । भ-
क्षातके । डेना । सर्जिचारे । नात्रिमाटी । तेज-
वने । डेजवन । श्वेतसर्पे । श्वेत गुरिवा ।
कटुग्ररश्च । वृन्ना । उल । वै.नि.च. ।

अर्थीन्नवर्गः । पुं । कुटजविल्विचक्रनागरा-
तिविषाभयाधन्यासकदारुहरिद्रावचाचव्यामीति ।
अयं द्वादशदशकः प्रभावादर्थीन्नः । अ.र.४ ।

अर्थीन्नवल्लला । स्त्री । तेजवले । डेजवन ।
वै.नि.च. । [कं । भक्षातके । वै.नि.च. ।

अर्थीन्नी । स्त्री । तालसूल्याम् । रत्ना । म.न.चि-

अर्थीजः । पुं । भगन्दरीगे ।

अर्थीयन्त्रम् । स्त्री । अर्थोदशनाथं गोसनाकार-
यन्त्रे । “अर्थसां गोसनाकारं यन्त्रकं चतुरङ्गुलं ।
नाष्टे पञ्चाङ्गुलं पुंसां प्रसदानां षडङ्गुलं । त्रिचिद्रं
दशने व्याधिः केचिच्छिद्रम् कर्मणि ।” अत्रि. ।
जयद.५३५ ।

अर्थीवर्त्मन् । स्त्री । नेत्रवर्त्मगतरीगवर्तिषि ।
नेत्रवर्त्मनि कर्कटीवीजवत् मन्दवेदनमसृष्टतीक्ष्णा
या पिङ्का भवति तत् । “एवाकवीजप्रमिताः
पिङ्का मन्दवेदनाः । शुक्लाः खराश्च वर्त्मस्थास्तद-
र्थीवर्त्म कीर्यते ॥” एषा सन्निपातजा । सा.नि. ।
तदुक्तं — पिङ्का सन्निपातेन तदर्थीवर्त्म निर्दिशेत् ।
इति विजयरचिते — निजिः ।

अर्थीहररसः । पुं । रसीऽयं अर्थसि हितः ।
पाठो यथा — “रसवैक्रान्तशुद्धाभकान्नमन्त्रं सगन्ध-
कं । तुल्यांशं मह्येषाद्रदादिनीलैः रसैस्ततः ।
अलघेन्मापयमेकानु अर्थसां नाशने रसः ॥” रस.र. ।

अर्थीहितः । पुं । भक्षातकवृक्षे । त्रिका. ।

अर्थम् । स्त्री । सुवर्णे । नोणा । वै.नि.च. ।

अर्ही । स्त्री । चायमाक्षतायाम् । दलीगता ।
वै.नि.च. ।

अलम् (कम्) । स्त्री । हरितालके । रा.नि.व. ।

११ । सि.वी.ज्ञास, चि.मनःशिलादिधूमपाने, इन्द्र.

“मनःशिलाले सरिष” इति । उष्णिकपुष्पकण्टके ।
विह्वल हल । छि.च. । कङ्कोली । वै.निघ.२भ.वा.
व्या.प्रत्यक्षीला.वि. । भङ्गीयुक्तकीशे ।

अलकप्रियः । पुं । कृष्णभस्मातके । कालं ते-
ना । मं विवलाजटा । बीजकण्डवे । हिं विजय-
सार । नद.व.५ ।

अलका । स्त्री । वसायाम् । छर्त्ति । वै.निघ. ।

अलकाह्वयः । पुं । कटुनिम्बे । कटू निम् ।
वै.निघ. ।

अलक्तः (कः) । पुं, स्त्री । Lac, the red
animal dye so called, लाक्षायां । आ-
लूठा, नाश, ज्यो, गाना । हिं लाही । मं
अलिता । कं अलतये । गुणाः—“तिक्तोष्णः क-
फभातामयश्चः कथी प्रघ्नश्च । रा.नि.व.६।वर्णकरः
हिमः वल्यः स्निग्धः लघुगुणः अनुष्णः कफपित्त-
रक्तहिक्काकासज्वरघ्नः । त्रयीरः चलनीसर्पकृमिकृ-
ष्टरः । अलक्तकी विशेषेण व्यङ्ग्यः ।” भा.पू.१भ.।
अलक्तकी रजोरोधी रक्तपित्तजयापहः । प्रद-
द्याप्यतीसारं सरक्तं लपयेद्गुणम् ॥” अत्रि. ।

अलगणः । पुं । नेत्ररोगविशेषे । वै.निघ. ।

अलगर्दः । पुं । सर्पविशेषे । जलढाँड़ा, जल-
बोड़ा ।

अलगर्दा । स्त्री । सविजलायुक्तायाम् । वि-
यातु जौंक । सा रोमशा महापार्श्वी कृष्णसुखी
च । See जलायुका । सु.स.१२च. ।

अलगर्धः । पुं । अलगर्दे । अम. ।

अलङ्कारसुवर्णम् । स्त्री । यङ्गीकनके । हारा. ।

अलजी । स्त्री । प्रमेहपिट्ठकारोगे । लक्ष्यम्—
“रक्ता सिता स्त्रीटवती दाहणा ललजी भवेत् ।
सु.नि.प्रमेहवि.१च. । नेत्रसन्निजरीने । स च नेत्र-
सम्भी प्रमेहप्रकारिका ललजी लक्ष्यः शीघ्रः । लक्ष-
्यम्—“जाता सम्भी कृष्णयलेऽलजी स्यात् तस्मि-
न्नेत्रे स्थापिता पुष्पेलिकैः ।” भा.नि. । शकदीप-
विशेषे । एषापि प्रमेहपिट्ठकाया लक्ष्ययुक्ता ।
“अलजी लक्ष्येयुक्तामलजी च वितर्कयेत् ॥” सु.
नि.श.दी.वि.१४च. । [शक्रिण ।

अलम्बमुष्णकः । पुं । मुष्णकण्डवे । एटी-

अलम्बा । स्त्री । तित्तालायाम् । तिट्नाडि ।

स्वावरविमानार्गतपत्रविधे । सु.कल्प.१च. । 36
पत्रविधम् ।

अलम्बुजा । स्त्री । गीरलसुखा । वै.निघ. ।

अलम्बुद्म् । स्त्री । बालके । वाना । वै.निघ
लघ.वि.शिवगुटी. ।

अलम्बुधः । पुं । बालिरीने । नी.च.चतुर्त्वा । भू-
कदम्बे । कूकभिम्रे गौष्ट । र.सार.रवा. ।

अलम्बुधा (सा) । स्त्री । A sort of sen-
sitive plant. लम्बालुकामेदे । कूल शोभा ।
गुणाः—मधुरा लघुः क्षमिकफपित्तघ्नी च । भा.पू.
१भ.गु.व. । अलम्बुधायाः स्वरसः पीतो हिपलमा-
चया । अपचीगण्डमालानां कामलायाश्च नाशनः ।
भूकदम्बे । कूकभिम्रे । महाश्रावण्याम् । वड्ड
थूलकूडि । रा.नि.व.५ । वै.निघ.२भ.वा.व्या.वड्ड-
शीति.गुग्गुली, चूषणाद्यलौहि च । लौहिमली ।
मधुर । च.द.१भ.आमवाते अलम्बुधाचूर्णे ।

अलम्बुधाचूर्णम् । स्त्री । आमवाते । पाठः
—“अलम्बुधां गोक्षुरकं गुडूचीं हृलदारकम् ।
पिप्पलीं चित्तं सुक्तं वरुणं सपुनर्णवम् । चि-
फलां नागरक्षेत्रं अलम्बुधां च कारयेत् ॥” मधुरा-
दिचूर्णे प्रत्येकं समभागमादाय एकत्र संमिश्रणीयं
अनुपानं—दधिमण्डं काञ्जिकं दुग्धं तप्तं मांस-
रसं वा यद्यालामं दद्यात् । च द.आमवा.चि. ।
द्वितीयं यथा—अलम्बुधा गोक्षुरकं चिफलां नाग-
राक्षताः । यद्योत्तरं भागद्वयं श्यामाचूर्णं च तस्य-
मम् । इति । अलम्बुधा लौहिमलं । मताकरे सुखी-
री । श्यामाचूर्णं हृलदारकसूतचूर्णम् । च.द.भा. ।
तृतीयमपि आमवाते । “अलम्बुधा गोक्षुरकं सूतं
वरुणकम् च । गुडूची नागरक्षेत्रं समभागानि
कारयेत् ॥” भा. । रस.र. ।

अलम्बीर्हस्तनी । वि. यस्याः क्षणी न लम्बी
नीर्हस्तनी च । सु.शा.१०च. ।

अलम्बीठी । वि. यस्याः भीठी लम्बमानी न
भवति । सु.शा.१०च. ।

अलमीसः । पुं । मल्लमेदे । वै.निघ. ।

अलर्कः । पुं । (Calotropis gigantea or
Procera; चर्क of white flowers.) वेता-
नं । श्वेत आकन । हिं मादार । भा.पू.१भ. ।

मि.कचिकं । मन्दार इति हेमा.अलकादिव. । मन्दारार्कः । रा.नि.व.१० । अलकोमन्दारार्कः यस्य क्षीरं न विनश्यति । सु.सू.१८५.अर्कादि.उ. । मन्दाराल्यः चेतुषः । वा.सू.१५५.अर्कादिव.अ-
ल्यः । “अर्कांलर्को नागदन्ती विशल्या ।” योगी-
न्यादितकुदुरे । मि.कचिकं । कुकुरन्वर । हा.अचि.
१२५.१५. ।

अलवणा । स्त्री । ज्योतिष्यां । लठाकटकी ।
वर्तुलपक्करक्तफला पीततेला काकुमईनिका ।
सु.सू.१८५अर्कादिव.उ. । गुणाः — तीव्रा चालवणा
सा स्यात् कफमेदः क्षमिप्रणत् । अचि. । इरीत-
काम् । मद.व.१ ।

अलसः (कः) । पुं । पादरोगविशेषे । श्रीकृष्णे
तल्लचयं — “क्षिप्रान्कुल्यन्तरी पादौ कण्डुदाहवग-
न्विता । दुष्टकर्मसंस्पर्शादलसं तं विनिर्दिशेत् ॥”
सु.नि.११५. । विचिकाया अवस्यमिदे । स
चिभा — विभाजीर्षं रसादेकं दीपैः स्यादलसस्त्रि-
धा । शार्ङ्गः । प्रयाति नोर्षं नाशकात् आहारी न
विपच्यते । आमाशयेऽलसोभूतः तेनासी लसको
भतः ॥ इति निरुक्तिः । वा.सू.८. तल्लचयं यथा
— “कुचिरानद्यतेऽत्यर्थं प्रतास्येत् परिक्रूजति ।
निबद्धो मासतथैव कुचावुपरि धावति ॥” See
अग्रिमा. । स्त्री । चन्द्रकुडरीममेदे । ललचयम् — “क-
ख्मुमङ्गिः सरागैश्च गच्छैरलसकं चितम् ॥” भा.नि. ।
व्यालजातिज्वरे । गज-वै. । जिह्वारोगे । वै.निघ. ।
हृषमेदे ।

अलसा । स्त्री । हंसपदीलतायाम् । गोश्रृङ्गल
लता । मि.सचिकं । [वै.निघ. ।

अलसी । स्त्री । अतस्याम् । तिजि, भग्निना ।

अलखेलुका । स्त्री । रक्तलज्जालुकायाम् । कु-
ल जोगा । वै.निघ. ।

अलातम् । स्त्री । अकारे । कग्रजा । रवा. ।

अलातु । स्त्री । (बु.बु.) स्त्री । (Cagenaria
vulgaris, Syn, Cucurbita lagenaria.)
खनामख्यातफलशकलतायाम् । नाडे गाह् । हिं
लीका, मिठितुम्बी, लवलीभा, गृहलीभा ।
न दुध्याभोप्ला । सा हिंभा दीर्घा. वर्तुला च । ल-
फल्लयुषाः — मिष्ट इयं पित्तशेषां इयं रुचिकरं
आतुपटिविषईनम् । भा.पू.१५. । मिष्टतुम्बीफलं

इयं पित्तशेषापहं युक् । इयं रुचिकरं शीतमि-
ति च । द्रव्यगु. । कटुतुम्बा । ति२नाडे । अ.र. ।

अलातुका । पुं । अथस्य सुखरीणे । अथ सुख-
दीर्घस्य तालुधीफः शस्ययष्टये विविधः भवति ।
ज.द. ।

अलातुका । स्त्री । कटुदुग्धालातुनि । भा. ।

अलातुनी । स्त्री । कटुदुग्धालातुनि । त्रेत
श्वेतनाडे । कटुतुम्बा । ति२नाडे । मिष्टतु-
म्बीलतायाम् । मिष्टेनाडे गाह् । हिं मीठितुम्बी ।
मद.व.१ ।

अलातुविधिः । पुं । अलात्या रक्तमीचये ।
“अलातु कटुकं रुचं तीक्ष्णस्य परिकीर्तितम् ।
तस्यात् श्लेष्मोपलष्टे तु हितं तदवसेचने ॥” सु.सू.
११५. ।

अलातुसङ्गतम् । पुं । अक्षवेतसे । वै.निघ. ।

अलातुयन्त्रम् । स्त्री । यन्त्रविशेषे । लचयं —
“स्याद्दशमकुलाऽलातुर्बाह्वी लष्टादशकुला । अतु-
ल्यकुलवृक्षास्या दीप्ताऽनःश्लेष्मरक्तवृत् ॥” कश्चित्
अचि. ।

अलासः । पुं । जिह्वास्फोटः । जिह्वागतसुखरी-
ने । अथ दुष्टकफशीणितेन जिह्वातले दारुणः शी-
घ्रो भवति । इडिं गते जिह्वातलो जिह्वामूले पा-
कश्च भवति । लचयं — जिह्वातले यः अयमुः प्र-
गादः सोऽलाससंज्ञः कफरक्तमूर्तिः । जिह्वा स तु
सम्भवति प्रवृद्धी मूले तु जिह्वा भ्रष्टमेति पाकम् ॥
सु.नि.१६५. ।

अलिः । पुं । ममरे । रवा. । मये । मि.सचिकं ।
हृषिके । हारा. । काके । कोकिले । अ.र. ।

अलिकः । पुं, स्त्री । कपीले । रा.नि.व.१८ ।
ललाटे । रवा. । [तेलश्वटमांसे । पिष्टके ।

अलिकमस्यः । पुं । अकारे । भिन्नतिथे ।

अलिकुलप्रिया । स्त्री । काष्ठशेवया । काष्ठ
गोनाप । वै.निघ. ।

अलिकुलसङ्कुला । स्त्री । कष्टकशेवया ।
काष्ठोत्प्रेतुती । कृष्णकाष्ठे । काष्ठकण्ठमौन
पुष्पवृक्ष । रा.नि.व.१० । भा.पू.१५. ।

अलिगईः । पुं । जलसर्पे । आनांशु, शत्रा,
गैडिडाज्जा इति च लोके । अ.र. ।

अलिजिह्वा (जिह्वा) । स्त्री । सुद्रजिह्विकायाम् । आलुजिव इति लोके । श.र. ।

अलिङ्गरम् । स्त्री । फलविशेष । कूटोविशेष । चिरकोटीति महाराष्ट्रे गुणाः—अलिङ्गरं तु रसं स्वास्थीतलं भेदकं मत्तं । तुवरं मधुरं चारं तिक्तं पाके कटु भूतं । स्वादिष्ठं वातकफासकासश्लेष्मिनाशकम् । वै.निघ. ।

अलिता । स्त्री । अलक्तके । आंगुलि । गुणाः—“अलितीत्या तिक्तका स्वात्मकवातव्रणपाह । व्यङ्गाव्यकीकृष्टरजं व्रणदीपकं नाशयत् । अन्ये गुणाश्च स्वाभाव्यमीकताः पूर्वमङ्गर्षिभिः ।” वै.निघ. ।

अलिदूर्वा । स्त्री । माषादूर्वायां । रा.नि.व.८ ।

अलिपकः । पुं । अमरे । कीकिलि । कुङ्कुरे । सर्वत्र मी.कचतुष्कं । [रा.नि.व.५ ।

अलिपत्रिका । स्त्री । वृक्षिकायां । विह्वलि ।

अलिपर्णिका (पर्ण) । स्त्री । वृक्षिकायां । विह्वलि, विह्वली । रा.नि.व.८ ।

अलिप्रियम् । स्त्री । रक्तोपले । जि.का. । पुं । धाराकदम्बहृत् । भावहृत् । श.र. । कदम्बहृत् । भा.पू.१भ. ।

अलिप्रिया । स्त्री । पाटलाहृत् । पांक्रण गाह । प.सु. । भूजम्बूहृत् । वै.निघ. ।

अलिमकः । पुं । मेके । कीकिलि । अमरे । पत्रकेशरे । मधुकहृत् । मी.कचतुष्कं ।

अलिमोद्ग । स्त्री । गणिकारिकायां । गणित्रि । रा.नि.व.८ ।

अलिमोहिनी । स्त्री । केविकापुष्पाहृत् । रा. नि.व.१० । केविकां पश्य ।

अलिम्पकः (म्पकः) । पुं । कीकिलि । मधु-गणिकायाम् । कुङ्कुरे । पत्रकेशरे । वै.निघ. ।

अलिबलभा । स्त्री । रक्तपाटलायां । भा.पू.१भ. ।

अलिवाहिनी । स्त्री । कीकण्ठदेशप्रसिद्धे के-रिकाहृत् । केवेर इति भाषा । रा.नि.व.१० ।

अलिसमाकुलः । पुं । पुष्पाहृत्विशेष । दन्-तलीवनीति महाराष्ट्रादी । वै.निघ. ।

अली (द्रुम) । पुं । वृक्षिके । अमरे । मी. ।

अलीकम् । स्त्री । जलाटे । ई.च. ।

अलीकमस्यः । पुं । अकारलिखितलैल सावपिटके । यथा—“मावपिटकया लिप्तः । बलीदलैर्मण्डत् । तत्तु संख्येद्वेयुक्ता स्वास्थान रकोपरि । ततो निष्काशितं खल्वं तिलतैलेन । येत् । अलीकमस्य उत्तोऽयं प्रकारः पाकपत्रि-तं वृत्ताकभट्टिषेण धातुकेन च भक्षयेत् । भा.पू.१ ।

अलीनकम् । स्त्री । वक्त्रे । ई.च. । [निघ

अलीष्टः । पुं । तिलकहृत् । तिल गाह ।

अलुः । पुं, स्त्री । गलनिकायाम् । चासी । लघीहृत् । स्त्री । मूले । मी.कहिकं ।

अलुकम् । स्त्री । आलुकसाधारिणी । आनु गुणाः—आतुको शीतलं आश्रयं मलसञ्चयनं मधु-जङ्गं रसं हृष्यं दुर्जरं बलवर्धनं आन्यवर्धनं मलसू-कफवातवृद्धिकरं रक्तपित्तप्रघ्न । वै.निघ. । एष राजालु रक्तराजालु वेतकश्चन्यकांस्वालुभेदेन बहु-विधम् । विशेषः पर्यायि हृष्यः । आलुवीखा इति प्रसिद्धे कावेरिद्वीपफले । आसिपे ।

अलोमयः । पुं । मस्यविशेष । तल्लवणं—वि-तक्षिपरिमितः त्रेताङ्गः स्यात्कल्कः । तन्मांसं ब-लकरं वीर्यकरं पुष्टिकरम् । रा.नि.व.१७ ।

अलोमया । स्त्री । वृक्षविशेष । मं कागमाहृ-वै.निघ. ।

अलोहितम् । स्त्री । रक्तपत्रे । ईश्वरकपत्रे

अल्कः । पुं । वृक्षविशेष । शरीरावसवे । वै.निघ.

अल्पकः । पुं । वासुचपे, दुरालभायाम् । रा-नि.व.४ । मृत्तिजम्बूहृत् । वै.निघ. ।

अल्पकेशिका } स्त्री । मृतकेश्यां । ठाम्रकश ।

अल्पकेशी } प.सु. । र.भा.र.भा. ।

अल्पगन्धम् । स्त्री । रक्तकेरवे । रक्तकमले-वै.निघ. । [म.१०

अल्पगोधूमः । पुं । वृक्षगोधूमे । प.सु. । मद

अल्पघण्टिका । स्त्री । वृक्षमण्डपुष्पानाम् । ज-मणगाह । मं लघुताय ।

अल्पतनुः । नि । खल्वे । अन. ।

अल्पनायिकाचूर्णम् । स्त्री । जीवधमि

अव्यक्ता हितम् । पाठः—“विशाषं पञ्चलवचं प्र-
त्ययं शूषचं पिबु । गन्धकान्धावकान्धौ चतुरो
भाषकान् रसान् । इन्द्राशनात्पलं शाषचितयाधि-
कमिष्यते । खाद्विभ्रश्रीकृताच्छाषमगुपेयश्च का-
ञ्चिकं ॥” र.चि. । [वै.निघ. ।]

अव्यनिद्रता । स्त्री । पित्तजन्यनिद्राव्यतारोगे ।

अव्यपचः । पुं । क्षुद्रपचतुलसीक्षुपे । र.मा. ।
क्षौ । रक्तापचः । र.मा. ।

अव्यपचकः । पुं । गिरिजमधूकवचे । पोशंछे
योगे ग्राह्य । रजा. । [नि.व.४ ।]

अव्यपचिका । स्त्री । रक्तापासार्यक्षुपे । रा.

अव्यपची । स्त्री । निषेधायाम् । सुपल्याम् ।
तानभूनी । वै.निघ. । [निघ.द्रव्यग. ।]

अव्यपचम् । स्त्री । रक्तापच, रक्तापच । वै.

अव्यपरिणिका । स्त्री । सुद्रपण्याम् । मूर्गानी ।

अव्यपरिणी । स्त्री । वै.निघ. ।

अव्यपुष्पिका । स्त्री । पौतकरवीरे । शीत-
पुष्पं करवी । वै.निघ. ।

अव्यप्रमाणकः । पुं । खतापनसे । र.मा. ।
खेवानके । छेना तत्रभूज, यत्रभूज इति भाषा ।
वै.निघ. ।

अव्यमस्तकः । पुं । चिचकक्षुपे । वै.निघ. ।

अव्यमचिका । स्त्री । मचिकाविशेषे । छेति
ग्राही । वै.निघ. ।

अव्यमारिषः । पुं । क्षुद्रमारिषे । कौटानि-
द्रा, वा कौटानिद्रा । हिं अव्यमरुषा । सं धीर-
साडुलजा । अस. तत्साकगुणाः—लघुशीतवीर्यं
रुचं पित्तघ्नं कफनाशनं । मलसूचनः सारकं रुच्यं
दीपनं विषघ्नश्च । भा.पू.१भ. । See तखुलीयं ।

अव्यरसा । स्त्री । हैमवत्याम् । रा.नि.व.२३ ।

अव्यवर्त्तकः । पुं । तित्तिरपचिणि । मद.
६.१२ । [वै.निघ. ।]

अव्यशक्तता । स्त्री । पित्तजन्यश्रमाव्यतारोगे ।

अव्यशीफः । पुं । सर्वाक्षिरोगे । वै.निघ. ।

अव्यक्षुपा । स्त्री । कृत्स्नक्षुपाकायां । वै.निघ. ।

अव्यास्थि । स्त्री । पचकफले । फलम् । रा.
नि.व.११ । भा.पू.१भ. ।

अव्यपिका । स्त्री । वनमचिकाजाती । ई.प.३३।
सुद्रपण्याम् । भा.पू.१भ. ।

अव्यकः । पुं । ककौलविशेषे । ककुथन । भा-
न्यके । धने । वै.निघ. ।

अव्यका । स्त्री । धान्यके । धने । वै.निघ. ।

अव्यका । स्त्री । सातरि । धान्यके । धने ।

अव्यकु । स्त्री । बालूके । आनूपांशोत्रा इति लो-
के । मद.व.६ ।

अव्यकुन्यनम् । स्त्री । चार्त्तनादे ।

अव्यकुशः । पुं । मीलाङ्गुलवानरे । अयं पर्णसम-
जातीयः । सु.स.४६च. ।

अव्यकूलनम् । स्त्री । अघ्रातुष्पीकरणे । च.र.
अतिसा.चि. । “अकारेण्यव्यकूलयेत् ।”

अव्यकेशी । वि । अफलवचे । ई.च. ।

अव्यकः । पुं । सरलवचे । मृगल ग्राह्य ।

अव्यगण्डः । पुं । गण्डदेशस्थत्रणे । वद्वेग कौ-
ड़ा । मं पुटकुली । चिका. ।

अव्यगथः । पुं । प्रातःखाने ।

अव्यगाहः । पुं । खाने । खानगृहे । [खाने ।

अव्यगाहनम् । स्त्री । खाने । मज्जनपूजक-

अव्यगाहस्त्रिदः । पुं । अव्यगाहनेन स्त्रिदः । वा.
स.१७च. ।

अव्यगीर्णः । पुं । अपानाभिर्गते द्रव्ये ।

अव्यगुणहनम् । स्त्री । योषित्प्रिरावरणे,
स्त्रीसुखाच्छादने । [का.

अव्यगुण्डतम् । स्त्री । चूर्णिते । षुं ड । चि-

अव्यग्रहः । पुं । मज्जललाटदेशे । चारा. । [कि. ।

अव्यग्राहः । पुं । अव्यहारके । हाकत इति लो-

अव्यचूर्णम् । स्त्री । खूलचूर्णे । मोटा षुं ड ।

अव्यचूर्णितः । वि । चूर्णिते ।

अव्यच्छकः । पुं । भक्तिमति रोगिणि । वै.निघ. ।

अव्यटः (टी) । पुं । नाडीत्रये । कूपे । म. ।

अव्यटीटः । वि । मतमसिके । धान्ता । अम. ।

अव्यटुः । स्त्री । शीवापसाहागे । रजा. । रा.नि.

व.१८ । पुं । उच्चविशेषे ।

अवहः । पुं । मन्वाष्ट्रधामि । वै.निघ. ।

अवतापः । पुं । अजाविजरी । गजवै. ।

अवतारणम् । स्त्री । भूतादिपक्षे । वस्त्राचले ।
शे.चपसकं । [पतितवर्मायां नवि । इला. ।

अवतीका (दा) । स्त्री । अवद्वर्मायां नवि,

अवदन्तः । पुं । बालके । वांग् । वै.निघ. ।

अवदंशः । पुं । सुरापानवर्षिजनकमत्स्यद्रव्ये ।
छाटे । इला. । शिशुवृषे । ऊष्णमिश्री । गजिनो ।
वै.निघ. ।

अवदानम् । स्त्री । उशीरे । अ.टी. ।

अवदान्तः । पुं । शिशुवृषे । वै.निघ. ।

अवदाहं (कम्) । स्त्री । सामञ्जकवृक्षे । (व-
गात्र छात्र मोक्ष) कृणु । भा.पू.१३. । वीरणमूले ।
गङ्गावर्णा । सं पिबलावाला । वै.निघ. ।

अवदाहेष्टम् । स्त्री । वीरणमूले । गङ्गावर्णा ।
अ.टी. । [टी.भ. ।

अवदाहेष्टकापथम् । स्त्री । उशीरे । अ.

अवदीहः । पुं । दुग्धे । त्रिका. । [मि. ।

अवध्वंसः । पुं । अवचूर्णने । षुंङा कर्तव्य ।

अवध्वस्तः । वि । अवचूर्णिते । मे.तचतुष्कं ।

अवना (नी) । स्त्री । चायमाणायां । गोष्ठ-
शालिया, वला लता । रा.नि.व.५ ।

अवनाटः । वि । नतनासिके । शंक् । अम. ।

अवनीसारा । स्त्री । कदल्याम् । वै.निघ. ।

अवन्ति(न्ती)सोमम् । स्त्री । काञ्चिके । प.
सु. । हारा. । रा.नि.व.१५ ।

अवपाटिका । स्त्री । सुद्ररीगालगंतशकरी-
नी । अन्वीयः खां यदा हर्षाबलाद्वच्छेत् स्त्रियं न-
रः । इत्याभिधातादयवा चर्मस्युदन्ति बलात् ।
यस्यावपाद्यते चर्मं तां विद्यादवपाटिकां । भा.नि. ।

अवपीडः । पुं । पञ्चविधनसकमान्वतमे शिरी-
गले । स च शीघ्रनकाभनभेदेन द्विविधः । अव-
पीडयते यस्मात् स अवपीड इति । “अपीड दीयते
यस्मात् अवपीडयतः भूतः । कल्कीकृतादीयघातः
पीडितो निस्तुरीरसः । सीडवपीडः समुद्दिष्टः
तीक्ष्णद्रव्यसमुद्भवः । स गलरीमादी शसः ।” प.प्र.

४४. । “गलरीमे सन्निपाते निद्रायां विषमञ्जरी ।
मनोविकारो जनिषु युज्यते आवपीडकम् ॥” वै.निघ.
मन्त्रवि. ।

अवबाहुकः । पुं । See अपबाहुकः ।

अवभासिका (नी) । स्त्री । वर्णकायाप्रका-
शिकायां लघि । सा च त्रीहिरटादभ्रभासप्रकाशा ।
भूरीत्रेर वाहित्रेर चर्म् । सु.आ.५.अ. ।

अवभ्रष्टः । वि । नतनासिके । शंक् । इति ली-
के । अम. ।

अवमन्यः (कः) । पुं । एकरीगभेदे । लघ-
णम् — “दीर्घां बहवः पिङ्का दीर्घान्ते मध्यतस्तु
याः । सीडवमन्यः कफास्त्रायां वेदना रीमङ्ग-
कम् ॥ सु.नि.१४.अ. । कर्णपालीरोगभेदे । सु.सु.
१६.अ. ।

अवमर्हः (नम्) । पुं, स्त्री । पीडने । अम. ।

अवमोटनम् । स्त्री । आमोटने । योष्ट-
डन । मा.नि.वा.व्या. ।

अवयवः । पुं । शरीरावयवे । रा.नि.व.१८ ।

अवयवस्थानम् । स्त्री । शरीरे । वै.निघ. ।

अवयवी । पुं । पक्षिणि । वै.निघ. ।

अवरम् । स्त्री । गजपञ्चाङ्गहादी । अम. ।

अवरदारुकम् । स्त्री । तन्नामकस्यावर-
तर्गतपत्रविषे । सु.कल्प.१५. । See पत्रा. ५५ ।

अवरिका । स्त्री । धन्याके । धने । रा.नि.व.६ ।

अवरोहकः । पुं । अवयवस्थानं । मद.व.१ ।

अवरोहशाखी । पुं । अचवृषे । पाकुड़
शाखि । रा.नि.व.११ ।

अवरोहिका । स्त्री । अवयवस्थायां । रा.नि. ।

अवरोही (इन्) । पुं । वटवृक्षे । वटेशाखि ।
रा.नि.व.११ ।

अवलम्बः । पुं । मध्यप्रदेशे । शाखि ।

अवलम्बनः (कः) । पुं । ज्ञेयविषये । तस्य
स्थानं हृदयं, तत्कार्यं च लक्ष्यक्या हृदयावलम्बनं
निकसत्यारण्यम् । भा. ।

अवला । स्त्री । नारी । रवा. । प्रियङ्गी । इक्षी-
मा, गलगण्डे । “मधुसौम्यावलासर्ज ।”

अवसुखमम् । स्त्री । सुखने । श्रेयिणी । सु.सु.
२५.५. । [चतुर्थः ।

अवलेपः । पुं । गर्भे । लेपने । भूषणे । मी.प.

अवलेपनम् । स्त्री । लेपने । मचले । जे.पी.
मांथान ।

अवलेहः । पुं, स्त्री । लिखीयते । टाटिवार

अवलेहिका । उवध । जिह्वाया आस्त्रादने ।

सायं स्वादवलेहिका । च.द.ज्वर-वि. । काथादेः

पुनः पाकात् घनत्वमवलेहः । “काथादेर्वः पुनः

पाकादनन्तं सा रसकिया ।” प.प्र.१.५. । भावा च

तस्य पक्षमिता । “सोऽवलेहश्च लेहः स्वात्तन्मात्रा

स्वायत्तोन्मिता । सिता चतुर्गुणा काथ्या चूर्णाच्च

विगुणो गुडः । द्रवं चतुर्गुणं दद्यात्... । सुपके

तनुमत्वं स्वादवलेहोऽप्यु मज्जति । दुग्धमिष्टुरसं

युवं पञ्चमूलकवायजं । वासाकाष्ठं यथायोग्यमनुपानं

प्रशस्यते ।” भा. । अयमूर्ध्ववक्त्रगदह्वरः सायच प्रयो-

ज्यः । ऊर्ध्वजगदह्वी या सा सायमवलेहिका । च. ।

अवलेहनम् । स्त्री । लेहने । टाटो ।

अवल्कः । पुं । शेषयस्त्राम् । मे.ड.नि.८६,

गा.ड.नि.८६ । वै.नि.च. ।

अवलाजा । स्त्री । कृष्णसीमराज्याम् । शं.कूट.

भेष.भज्ञा.गु.६. ।

अवलाजः (जा) । पुं, स्त्री । कृष्णसीमराज्याम् ।

सु.चि.२५.५. । सीमराज्याम् । शं.कूट. । भा.पू.१.

भ.भेष.कूट-चि. ।

अवलाजवीजम् । स्त्री । सीमराजवीजी ।

अवशकुशिका । स्त्री । जानुदेशे ।

अवश्याः । पुं, स्त्री । तुषारे । भा.म.४.भ.भ्रिरी

अवश्या । रोग-चर्द्धाविभेदके । भाव्यातावश्या-

धुनेः । भज्ञा.गु.६. ।

अवश्यायः । पुं । शिग्रिरे । च.द.पि.ज्व.मही-

कादि. । “अवश्यायस्थितं पाकम् ।” तुषारे । भा.

म.४.भ.नासारी. । “अवश्यायकैर्मैथुनवायसिकैः ।”

अवश्याया । स्त्री । कुम्भटिकायाम् ।

अवष्टम्भः । पुं । खर्वे । मी. ।

अवव्यापम् । स्त्री । मचले । छे.च. ।

अवसादः । पुं । अवसन्नतायाम् ।

अवसादनम् । स्त्री । अवसन्नत्वस्य निवीकरणे ।

सु.चि.१.५. ।

अवसादनी । स्त्री । मन्त्राकरणी ।

अवसितम् । स्त्री । मर्दितधातुः ।

अवसेकः । पुं । रक्तनीचले । च.चि.१.५. ।

अवसेकिम् । पुं । बटके । वड्डा । वै.नि.च. ।

अवसेचनम् । स्त्री । नलसेचने । सु. ।

अवस्कन्दः । पुं । अवगाहनवाने ।

अवस्त्रायनी । स्त्री । बहुदिगामनरप्रयुक्ता

गवि । के.के.ने.गो.६. । [चतुर्थः ।

अवस्कारः । पुं । विष्टायाम् । गुह्यदेशे । मी.र-

अवहस्तः । पुं । हस्तपृष्ठे । हस्तोपरिष्ठान् ।

छे.च. । [हंजत्र, जगदह्वी । मी.रचतुर्थः ।

अवहारः (कः) । पुं । साहाय्यलज्जनी ।

अवक्षिप्तसन्धिः । पुं । सन्धिविघ्नेषु । सन्धि-

प्लुतं सन् नीचसुखिनावस्थानम् । सम्बन्धोत्तरिका-

न्तावेदना च । सु.नि.१.५. । [छे.च. ।

अवक्षेपणी । स्त्री । वल्गायाम् । मां.गो.म. ।

अवाक्पुष्पी । स्त्री । हंसपुष्पा । र.मा. । म-

धुरिकायाम् । गो.वी. । र.मा. । रा.नि.व.४. । ज-

तपुष्यायाम् । उ.तु. । मं.वङ्गीशे.क. । रा.नि.व.४.

४. । च.द.पथं वि.सुनिषध.चाङ्गीरीधृते । चौरपु-

ष्याम् । छात्रह्वी, छात्रथङ्की । र.मा. ।

अवाचीनः । वि. । विपर्यये । मी.नचतुर्थः ।

अवाच्यदेशः । पुं । योनी । चिका. ।

अवानम् । स्त्री । यक्षफसादी । श.र. ।

अविः । पुं । भेषे । भा.पू. । मूषिके । कम्बले ।

मी. । मन्थभेदे । स्त्री । कुलत्थिकायाः । वनकुन्थ ।

अविः कुलाली चक्षुष्या कुम्भकारी कुलत्थिका ।

र.मा. । मेषाम् । चिका. । अतुमन्या । अम. ।

अविकम् । स्त्री । होरके । रा.नि. ।

अविकमांसम् । स्त्री । मीनमांसं । वै.नि.च. ।

अविगन्धनी । स्त्री । अत्रगन्धायाम् । वन-

अविगन्धिका । यमान । तिलोशीघ्वरीनि ।

अविगन्धी । च.लीके । रा.नि.व.४. ।

अविग्नः (घ्नः) । पुं । पायीयासलके । सा.सु. ।
करमईहमे । करमूठां गीह । मं करवंद । अम ।

अवितक्रम् । स्त्री । मेवीतके । डेड़ान्न छेधर
पेाल । गुणाः—अवितक्रमपथ्यं खादन्तं दुर्गन्धका-
रकं । दीपनं कटुकशीघ्रं तिखनं खण्ड पित्तकृत् ।
रक्तदीपकरश्चैव कफवातविनाशकम् ॥ द्रव्यगु. ।

अवित्यजः । पुं । पारदे । शब्दकल्पद्रुमः ।
रा.नि.व.१९ । अत्र अवित्यज इत्येवं पाठी राज
निघण्टो दृश्यते । [नि.]

अविदग्धः । वि । अनन्तं । विजयर.अजीर्ण-

अविदग्धम् } स्त्री । मेवीदुग्धं । हला. । See
अविदुग्धम् } आविकचौरम् ।

अविदु(दू)ग्धम् । स्त्री । मेवीदुग्धं । डेड़ान्न
द्रु. । हला. ।

अविहकर्णा । स्त्री । पाठायाम् । आकनादि ।
अ.टी. । सा.कौ. । जातीफलवाय्याम् । अङ्गराजे ।
डीमराज । अ.टी. ।

अविहकर्णिका (र्णा) । स्त्री । पाठायाम् ।
आकनादि । अ.टी. । जातीफलवाय्याम् ।

अविहा । स्त्री । दुष्टजिराव्यधने । “बहुशःलता
हीनशूलप्रणिधानेनोपविहा ।” सु.शा.८.अ. ।

अविपत्ति(त्ति)करचूर्णम् । स्त्री । अक्षपि-
ताधिकारे । पाठः—“चिकटु चिकला सुभं वीज-
श्चैव विडङ्गजम् । एलापचब सञ्चञ्च समभागं वि-
चूर्णयेत् । यावन्मेतानि चूर्णानि लवङ्गं तत्समं भ-
वेत् । सर्वं वर्षादिगणितं विडङ्गं च दापयेत् । स-
र्वमैकीकृतं यावत्तावच्छर्करया त्वितम् । सर्वमैकी-
कृतं पात्रे क्षिप्रभाण्डं निधापयेत् । भोजनादौ
ततोऽन्धं च मन्त्राज्याभ्यामिदं शुभम् ॥” रा.सा.चं. ।
भैव. प्रयोग.सा.कौ. । चिकटादि प्रत्येकं १ तो.
लवङ्गचूर्णं ११ तो. विडङ्गलचूर्णं ४४ तो. शर्करा
६६ तो. ।

अविपटः । पुं । ऊर्ध्वामयवले, कम्बलादी ।

अविपाकः । पुं । अपरिपाके । रा.नि.व.१६

अविप्रियः । पुं । श्यामाकटयं । भासा घात ।

अविप्रिया । स्त्री । श्यामान्नतायाम् । रा.नि.
वेतासताक्षये । रा.नि.व.५ ।

अविभुक् । पुं । व्यात्रि । मं लाङ्गमा । वै.निघ. ।

अविमरीष(स)म् । स्त्री । आविचौरे । डे-
ड़ान्न द्रु. । हला.ह.च. ।

अविमुक्तकाः । पुं । माधवीलतायां । वै.निघ. ।

अविमुक्ताका । स्त्री । तित्नुकहचे । तै.द. ।

हि केंदु । मं टमुरणी । काकतित्नुके । वै.निघ. ।

अविमोचम् । स्त्री । आविकचौरे । रा.सा. ।

अविला । स्त्री । मेधाम् । ह.च. । [वै.निघ. ।

अविहृत्तः । पुं । मेघमस्याम् । मेड़ानि.डे. ।

अविशिरम् । स्त्री । स्यावर्षफले । हड़हड़ेर
फल । वै.निघ. ।

अविश्वासा । स्त्री । चिरप्रसूतमवि । श.च. ।

अविषा । स्त्री । अतिविषायाम् । रा.नि.व.६ ।

निर्विषहृत् । निर्विषी घात । वै.निघ. । [हला. ।

अविसोढम् । स्त्री । अविचौरे । डेड़ान्न द्रु. ।

अविस्त्रम् । वि । प्रतिसम्बरहिते । अ.चि.२.अ. ।

अवी । स्त्री । वनकुलस्ये । रा.सा. । अतुमव्यां

स्त्रियाम् । हं.च. । [सु.शा.१.अ. ।

अवीजधर्मी । वि । यो वीजधर्मी न भवति ।

अवीजा । स्त्री । गोकनीसहस्रगुणद्रावायाम् ।

किन्मिश्रं देवनां इति लोके । “अवीजायाः
स्वल्पगुणा गोकनीसहस्रौ गुणैः ।” भा. ।

अवीदुग्धम् । स्त्री । मेवीदुग्धं । प.द. ।

अवीमूत्रम् । स्त्री । मेवीमूत्रं । च.द. ।

अवुकः । पुं । कायि । श.र. । [निघ. ।

अवृहः । पुं । पुण्ड्रहमेदे । मं पत्तरपुल । वै.

अवेद्यः । पुं । गोवर्धं । श.र. । [मि. ।

अवेला । स्त्री । प्रगचन्ति । चित्रन उपात्रि ।

अवोदम् । स्त्री । आर्द्रके । जटा. ।

अव्यक्तम् । स्त्री । प्रकृतौ । “अखिलस्य जगतः
सम्भवहेतुरव्यक्तं नाम ।” सु.शा.१.अ. । आकानि ।

ह.च. ।

अव्यक्ता । स्त्री । लक्ष्यगोक्त्याम् । कान् अज-
राजिता मं कासीगोक्त्यां । वै.निघ. ।

अशोकः । पुं । (*Saraca Indica*, *Jonesia Asoka*). खलनामव्याप्तवृक्षे । अशोकगङ्गा हि ।
 भि. १ । हिं अशोकी । स लीङ्गितकुसुम इति । सु.
 सु. १८ । लोत्रादिः । अशोकवृक्षगुणाः— शीतलः
 कृष्यः पित्तदाहघ्नः मुखशूलदराधामघ्नः कृमिनाशकः ।
 राजि. व. १० । तिक्तः शार्ङ्गो वर्धयः कषायः अपचो
 द्यवादाहकृमिशोषविघ्नकरकषयः । भा. पू. १४. । मा.

का २ तो. । वेतसे । तिनिशे । वै.निघ. । लौ ।
पारदे । मी. ।

अशोकघृतम् । लौ । प्रहराधिकारे प्रयोग्यं ।
पाठः—अशोकवल्कलप्रस्थं तीयादकं विपाचितम् ।
पादस्थेन घृतप्रस्थं औरकक्षाद्यसंयुतम् । तण्डुलान्
त्वजाचौरं घृततुल्यं प्रदापयेत् । तथैव केशराजस्य
प्रस्थमेकं भिषग्वरः । जीवनीयैः पियालैस्तु परुषैः
सरसाञ्जनैः । यथाश्वाशोकमूलञ्च खडीका च श-
तावरी । तण्डुलीयकमूलञ्च कर्कुरेभिः पलाङ्कैः ।
शर्करायाः पलाण्ड्यौ सिद्धशीते प्रदापयेत् । जीव-
कर्मभक्तौ मेदे काकोल्यौ सर्पपणिके । जीवन्ती
मधुकषेति दशकी जीवनी गन्धः ॥ भेष. । प्रयोगः ।
अष्टद्वय-चि. । गन्धघृतं ४ श. क्षाद्यार्थम् अशोकमू-
लक २ श. जलं १६ श. शेषः ४ श. । तथा
औरकं २ श. जलं १६ श. शेषः ४ श. केश-
राजरसः ४ श. तण्डुलीदकं ४ श. क्षाद्यार्थं ४ श. ।
कल्पाय जीवकखशभक्तं मेदा मङ्गामेदा काकोली
चौरकाकोली सुद्वपणीं माषपणीं जीवन्ती यष्टि-
मधु पियालबीजं परुषकफलं रसाञ्जनं यष्टिमधु
अशोकमूलं द्राक्षा शतावरी तण्डुलीयकमूलसंस्थानं
प्रस्थकं ४ तो. । पाकान्ते शर्करा मिश्रणीया । भेष. ।
सा. लौ. ।

अशोकरोहिणी । लौ । कुतिलायाम् ।
कटेकी । रा. नि. व. ६ । अ. मू. ४ च. संशोधापने ।
See कटुकी । लताशोकि, स च अशोकदलसदृश-
दलः । रत्ना. ।

अशोका । लौ । कटुरोहिण्याम् । कटेकी ।
मी. । भा. पू. १ भ. । [सं कल्प.] श. च. ।

अशोकारिः । पुं । कदम्बहृत् । कदम्बगृह् ।

अशोधनेत्रपाकः । पुं । विनाशोद्यं नेत्रपाकिः
लघुचर्म—शोधनीनां लिङ्गानि नेत्रपाके लक्ष्मी-
यजे । मा. नि. । कष्टपदेहानुशुक्तः पक्षीदुग्धरनिभः
संरन्धी च भवति ।

अश्म । लौ । सर्वभाषिके । वै. निघ. ।

अश्मकदली । लौ । कदलीविशेषे । गोहा-
ट्टे कना । नं लोखंडकेल । रा. नि. व. ११ ।

अश्मकरम् । लौ । खर्चो । रत्ना. ।

अश्मकच्छहा । लौ । वेल्लगरहृत् । नं वेल-
गुर । वै. निघ. ।

अश्मकेतुः । लौ । चद्रपाषाणमेदचुपे । गोक्ष-
तृद्र । रा. नि. व. ५ ।

अश्मगर्भः । पुं । हरिस्वामी । पांशो इति लो-
के । भा. पू. १ भ. । लौ । मरकतमणी । छे. च. ।

अश्मगर्भकः । पुं । तिनिग्रहृत् । मद. व. १५ ।

अश्मगर्भजम् । लौ । मरकतमणी । पांशो ।
रा. नि. व. ११ ।

अश्मघ्नः । पुं । पाषाणमेदचुपे । पांशुवकूट ।
रा. नि. व. ५ । भा. पू. १ भ. ।

अश्मजम् । लौ । सुखलौह । रा. नि. व. ११ ।
च. द. पाण्डुचि. । शिलाजतुनि । मद. व. ४ । छे. मा. ।
प. सु. । र. मा. । रा. नि. व. ११ । गैरिके ।

अश्मजतु (कम्) । लौ । शिलाजतुनि । च.
द. पाण्डुचि. योगराजि । रा. नि. व. ११ । सि. यो. २.
पि. वि. खखखाद्ये । “शुभाश्मजतुकं लघुम् ।”

अश्मन् । पुं । प्रस्तर ।

अश्मन्तः (कः) । पुं । पाषाणमेद । च. मू. १ च. ।
कीविदारवृक्षसदृशेऽन्यत्रपे अक्षौट इति लोकप्र-
सिद्धे हृत्वे । भा. म. ४ भ. गर्भ-चि. । “अश्मन्तकलि-
लाः कणाः ।” च. मू. ४ च. । उद्हासकहृत्वे । भा. पू.
१ भ. । कीविदारहृत्वे । भा. पू. २ भ. । चुके । कूका ।
र. मा. । लघुविशेषे । अश्वकूटादे । सु. चि. २५ च. ।
खनामख्यातहृत्वे । आंशुटे इति च लोके प्रसिद्धे ।
नं अश्मर । गुणाः—मधुरकषायः शीतलः पित्तघ्नः
मिहघ्नः दाहघ्नश्चाविषमज्वरविषघ्नः भूतनिवारणश्च ।
रा. नि. व. ८ ।

अश्मन्त(क)म् । लौ । पुष्पायाम् । मी. निघ. ।
दीपाधाराच्छादने । आंशुद्रिशा । मी. ।

अश्मपुष्पम् । लौ । शैलजे । शिनात्रम् । अम. ।

अश्मभाण्डम् । लौ । लीहभाण्डविशेषे । हा-
मागदिता । म. च. । खल्ले । खल इति भाषा. ।

अश्मभित् । पुं । पाषाणमेद । पांशुवकूट ।
प. सु. रत्ना. । कवाटवक्रहृत्वे । कद्राङ्गिना इति
लोके । र. मा. । कवाटवक्रमिति । रत्ना. ।

अश्मभेदः (कः) । पुं । (Coleusamboini-
cus, Syn, Coleus aromaticus.) चद्रपवि-
शेषे । पांशुवकूट, हिमसागर, हाताबो इति

भावा । सु.सू.१८, १८५. । हिं पाथरपुर । संशो-
धन । वा.सू.१५, १६५. । “वेङ्गनरारथिक-वृक्षवृषा-
श्मभेदः” गुणाः—श्रीतलः सुवरः वक्षिशोधनः
सारकः तिक्तः प्रमेहार्शः कृष्णाश्मरीघ्नः । मद्.व.
१ । मधुरतिक्तः मेहटवादाहमूत्रकृष्णाश्मरीहरः
श्रीतलः । रा.नि.व.५ ।

अश्मथोनिः (नी) । पुं, स्त्री । नीलमणी ।
च.टी. । अश्मनाकश्चे । आ.पुं. । मद्.व.१० ।

अश्मरी । स्त्री । Stone or Gravel. वक्षि-
पाथारोगे । श्लेष्म, आशुही । सं सुखडा । सा
चतुर्विधा श्लेष्माधिष्ठाना च—श्लेष्मणा वातेन पि-
त्तेन युक्तेषु चेति । तत्रासंशोधनशीलस्याप्यकारि-
णः प्रकृतिः श्लेष्मा मूत्रसंप्रकोऽनुप्रविश्य वक्षि-
म-
श्मरीं जनयति । तासां पूर्वैरूपाणि वक्षिपीडारी-
चकौ मूत्रकृच्छं वक्षिशिरोमुखशफसां वेदना कृच्छा
ज्वरावसादी वस्तुगन्धित्वं मूत्रस्येति । जतासु ना-
भिवक्षिसेवनीमेषुनेत्यन्तमस्मिन् मेहतो वेदना
मूत्रधारासङ्गः स्रक्धिरमूत्रता मूत्रविकिरणश्च शी-
मेदकप्रकाशमनाविलं ससिकतं विच्छजति धावन-
खड्गनम्रवपुष्ठयानाध्वगमनैश्चास्य वेदना भवति ।
अथ श्लेष्माश्मरी श्लेष्मलमम्रमभ्यवहरतीत्यर्थमुपलि-
प्याथः परिहर्हि प्राप्य वक्षिमुखमधिष्ठाय खोती
निरुणद्धि । तस्य मूत्रप्रतीघातादाख्यते भिद्यते
निलुप्यत इव च वक्षिर्गुहः श्रीतल भवति । अश्म-
री चात्र वेता श्लेष्मा महतो कुकुटाश्लभा मधूक-
पुष्पवर्णाभा च भवति । पिताश्मरी सरक्ता पीता-
वभासा कृष्णा भक्तातकास्थिप्रतिमा । वाताश्मरी
श्लामा पक्ष्वा विषमा खरा कदम्बपुष्पवत्कण्टका-
क्षिता च भवति । शुक्राश्मरी शुक्रमिनिता भवति
तेन सा मूत्रकृच्छं वक्षिवेदनां वषणयोश्च शययुमा-
पादयति पीडितमात्रश्च तत्रैव विलयं गच्छति ।
प्रतिक्रिया, अश्मरी दाहणी व्याधिरन्तकप्रतिमी
मतः । तद्वचो भवजैः साध्यः प्रवृत्त्येदमर्हति ।
तस्य पूर्वेषु रूपेषु खेदादिक्लम इत्येते । सु.नि.३५. ।

अश्मरीकृच्छः । पुं । मूत्रकृच्छ । वै.निघ. ।

अश्मरीघ्नः । पुं । वक्षघ्नश्चे । वक्रण ग्राह ।
सं वायवरणा । चिकी. ।

अश्मरीप्रियः । पुं । मद्माश्लिषान्ति । प.सु. ।

अश्मरीभेदः । पुं । पाषाणभेदश्चे । मद्.व.१ ।

अश्मरीभेदनः । पुं । पाषाणभेदके । पांथर
कूटा । वै.निघ. ।

अश्मरीरिपुः । पुं । वृक्षचक्षुः । वङ् ८१ ।
रवा. । चचेली । खनात्र । हिं मुदा ।

अश्मरीशर्करा । स्त्री । तन्नामकरीगविशेषे ।
शर्करा सिकता मेही भक्ष्याख्याऽश्मरिवेकतम् । अ-
श्मर्याः शर्करा त्रया तुल्यव्यञ्जनवेदना । पवनेऽनु-
गुणे सा तु निरित्यन्ता विशेषतः । सा भिन्नसूचिर्वा-
तेन शर्करेयमिधीयते । हृत्पीडासकृत्सिदनं कु-
क्षिशूलः सवेपथुः । हृत्पीडार्गोऽग्निलः कार्ण्य दी-
र्घ्वल्यं पाण्डुगात्रता । शरीचकाविपाकौ तु शर्करा-
र्त्तं भवन्ति च । मूत्रमार्गप्रवृत्ता सा सक्ता कुर्यादुप-
द्रवान् ॥ दीर्घ्वल्यं सदनं काशं कुक्षिशूलमरीचकं ।
इत्यादि । सु.नि.३५. ।

अश्मरीहरः । पुं । देवधान्ये । अमृधान । व-
रुणश्चे । सं वायवरणा । र.मा. ।

अश्मर्याहरणयन्त्रम् । स्त्री । तदाहरण-
यन्त्रे । अश्मर्याहरणं सर्पफणावयन्ममयतः । कश्चि-
द्विचि । [रा.नि.व.११ ।

अश्मलाक्षं (क्षा) । स्त्री, स्त्री । शिलाजतुनि ।

अश्मसम्भवम् । स्त्री । शिलाजतुनि । र.सा.
सं । [घाती । सारलीह । हेम्प. ९ ।

अश्मसारः । पुं, स्त्री । लीडे । अम. लौहादि-
अश्मसारा । स्त्री । काष्ठकदल्याम् । पांशोऽट्ट
कला । वै.निघ. । [सं पद्माङ्गुल । वै.निघ. ।

अश्मसुता । स्त्री । पाठायाम् । आंकनादि ।

अश्महा (हन्) । पुं । पाषाणभेदके । पांथर
कूटा । [रा. । शिलाजतुनि ।

अश्महृत् । पुं, स्त्री । कवाटवक्रपुत्रे । कत्राडि-
अश्मरीः । पुं । मूत्रकृच्छे । उषा. ।

अश्मोत्थम् । स्त्री । शिलाजतुनि । रा.नि.व.११ ।

अश्यामा । स्त्री । नेतपिठतायाम् । [दृक् ।

अश्वम् । स्त्री । बधिर । वक्रु. च.टी. । नेचो-

अश्वहा । स्त्री । शरीचके । रा.नि.व.१० ।

अशु । स्त्री । नेचजले । अट्कन्न जल । अम. ।

अशुनाली । स्त्री । भगन्दररीमे । वै.निघ. ।

अनुपातः । पु । अथस्य चक्षुषीरथःप्रदेशे ।

“अनुपातः समुद्रितः प्रदेशश्चक्षुषीरथः । तत्रावर्त्तो भवेद्गोमः स्नानिनः कुलनाशनः ।” जयद.१२५ ।

अथः । पु । षोडशे । षोडशे । तन्मांसगुणाः

—उत्वं वातहन् क्षुब्धं बलकरं पितृदाहजनकमति-
शिरनाहवति । रा.जि.व.१७० । स्वर्णं वज्रिकफपि-
तकरं वातहन् बलकरं चक्षुषं क्षुब्धं मधुरम् ।

भा.पू. । “नासो लुब्धो दयालुश्च विमः स परिकी-
र्तितः । शूरश्च दृढमन्युश्च अविद्युरगः स्मृतः ॥

पापिनः कल्पा बन्धा दुष्टा वैश्याः प्रकीर्तिताः ।

विकृपा विवमाश्चैव शूद्राश्चण्डा उदाहृताः ॥” “उ-

त्तमा मध्यमा गौवाः कनीयांसत्तथापरं । चतुर्धा

वाजिनो भूमी जायते देशमंथयान् ॥ ताजिकाः

खरग्राणाश्च उत्तरासीत्तमा हयाः । गीजिकाणाश्च

केकायाः प्रोदाहाराश्च मध्यमाः ॥ भास्वजासीत्त-

मासाश्च राजशृङ्गाश्च मध्यमाः । गोज्ञराः श्रावराश्चैव

सिन्धुपाराः कभीयसः ॥ अन्तर्देशोद्भवा ये च गीच-

नीचाश्च ते स्मृताः । वाजिनो जलजः केचिद्वज्रि-

जातास्तथापरं ॥ समीरप्रभवाश्चैव उत्कृष्टगजा-

स्तथा । जलोद्भवा द्विजातीयाः अक्षिया वज्रसम्भ-

वाः ॥ समीरप्रभवा वैश्या एषोलूकाश्च शूद्रजाः ।

विवेकी सद्यो विप्रसंजखी क्षत्रियो बली ॥ दुष्ट-

भारताया वैश्वः शूद्रो निःसत्त्वकातरः । ब्राह्मणः

सामवाही च भेदवाही च अविद्यः ॥ उपदानेन

वैश्वः स्वाङ्गदो दम्बेन ताडितः । पुण्यगन्धः सदा

विप्रः अक्षियोऽगृहगन्धकः ॥ छतगन्धः सदा वैश्वी

मीमांसोदी च शूद्रकः । विप्राहो वाजिनः सर्व्वे

अक्षियो भूपतेः सदा ॥ ह्री वैश्वस्याश्च शूद्रस्य शूद्र

एव सुखावहः । केचिद्विष्कलि भूपानां सर्व्वेऽत्रा

बाह्मनोविताः ॥ तदर्थं भूतले यस्याष्कालिङ्गेण

निष्क्रिताः । ब्राह्मणाः सेनक्रन्धेषु सिद्धिं गच्छन्ति

वाजिनः ॥ अक्षिया पुङ्गवाय्येषु वैश्या वितार्ज्जने

सदा । शूद्राशान्तेषु क्रान्त्येषु शाल्वैर्वाजिनः सदा ॥

पारोक्षिकैर्वाय्येषु यदीच्छेत्कषावर्त्तो प्रियम् ॥”

इति अथजातिः । नकुल.१२५ । “सप्त वर्षा भव-

न्तोऽस्येवां वाजिनां भुवं । तानहं कीर्मयिष्यामि

भेदेर्जाताननेकधा ॥ सितोरक्तस्यधा पीतः सारङ्गः

पिङ्ग एव च । गीलः कृष्णोऽयं सर्व्वेषां श्वेतः श्वे-
तमः स्मृतः ॥ पहाहो भूपतेर्वाजी सर्व्वश्वेतः प्रभ-

वते । तद्वभावे यथा प्रोक्तास्तथा श्वेताः कर्मिणश्च ॥

श्वेतः प्रालेयसङ्घातो रक्तः कुटुमसन्निभः । हरिद्रा-

सदृशः पीतः सारङ्गः कर्तुरः स्मृतः ॥ पिङ्गः कपि-

लकाकारी गीलो द्वायंसन्निभः ॥ कृष्णो जम्बूफला-

कारः भास्वज्ञैः समुदाहृतः ॥ पीताश्वः श्वेतपादो

यस्याया स्वास्त्रितलीचमः । चक्रवाकः स विश्वेयी

राजाहो वाजिसप्तमः ॥ सर्व्वश्वेतो ह्यथो यस्तु भवे-

न्नोचककर्णकः । अथ गौजी वाजिमिधार्हः श्वानकर्णः

प्रकीर्तितः ॥ सुखे चन्द्रकसम्बोतो जम्बूफलसमा-

कृतिः । श्वेतपादः स विश्वेयी मल्लिकाष्टः सु

पूजितः ॥” नकुल.१२५ । “साह्यं यवत्रयं प्रोक्तमकु-

लस्य तपोधनैः । प्रमाणं शालिङ्गोवादेर्वाजिश्रास्त्र-

विशारदैः ॥ हस्तोऽङ्गुलानां त्रिंशत्या चतुरस्रस्या

स्मृतः । चतुर्हनेषु विख्यातः शास्त्रीतैरुक्तमी ह-

यः ॥ अर्द्धहस्तेन ह्रीनस्तु भवेन्नाध्यस्तुरङ्गमः । सु-

ष्टिश्च्येन हस्तेन ह्रीनस्याप्यधमः स्मृतः ॥ ऊर्ध्वमा-

नप्रमाणस्तु परिणाष्टं विनिर्दिशेत् । उत्तमानां च

मन्थानां ह्रीनानाश्चैव वाजिनाम् ॥ अर्द्धसप्तमहस्त-

स्तु यष्टं दैव्येण निर्दिशेत् । षड्भिमृष्टिविहीनैश्च

मध्यमश्च विचक्षणः ॥ पञ्चहस्तप्रमाणस्तु जघन्यः

समुदाहृतः । हाविंशदङ्गुलं वज्रसप्तमाश्वस्य कौ-

र्तितम् ॥ षष्ठं वचः कटिश्चैव सुखस्तुल्यं समादिशे-

त् ॥ अङ्गुलद्वयह्रीनस्तु सुखादि मध्यमाधमम् ॥ नि-

र्दिशेत्प्रतिमांश्चैव वाजिश्रास्त्रविशारदः । सप्ताङ्गुल-

खरश्चैव उत्तमाश्वस्य कौर्तितम् ॥ षडङ्गुली भवेन्नाध्यो

जघन्यश्चतुरङ्गुलः षोडशाङ्गुलदीर्घो तु जहा चैवी-

त्तमा स्मृता ॥ चतुर्हश्च तथा मध्ये ह्रीने च द्वादशा-

ङ्गुलः । एवंविधप्रमाणस्तु निर्दिष्टं शास्त्रशास्त्रिभिः ॥

अपाङ्गात्पुच्छमुल्लूतं देव्येणात्र प्रमाणयेत् । खरा-

नात्कण्ठं यावद्दृष्टमानेन बुद्धिमान् ॥” इति परि-

माणादि । जयद.१२५ । “अत्रानां जगदेशांस्तु

प्रवत्यःस्वतृपूज्यः । उत्तमानाश्च मन्थानां ह्रीनानां

यव सन्धवः ॥ उत्तमासाजिकाः प्रोक्तास्तथा पार-

सिकाश्च ये । केकायाश्च ये बाष्पाः पृष्ठजा ये च

कौर्तिताः ॥ तुरी जाताश्च कौराश्च भूकृष्टानाश्च-

जाश्च ये । पाव्यताः सेन्वा मन्थालाया सारस्वता

हयाः ॥ सन्धालावाङ्गुलाश्चैव जटदेशोद्भवाश्च ये ।

अधमाष्टङ्गश्चैव साह्यं हवे प्राद्विष्योद्भवाः ॥ इज-

दीर्घाक्षितयोवा ऋक्षकणां मङ्गाजवाः । मङ्गाकाया

मङ्गीरस्ता निस्त्रासासाजिका मताः ॥ अत्यन्तविमर्गं

येषां निर्मीयश्च सुखं भवेत् । पीनेन कटिदेशेन

सुखराश्च भवन्ति ते । अथन्वाश्च मङ्गाधाराः सेन्वा

नैव पूजिताः । अपि प्रसङ्गताज्ञाश्च नैव मुखनि
हादिनम् ॥ पारसीकाः ताजिकाभाः केशाभाः
केशिद्वयताः ॥ स्त्रियाः अश्वशरीराश्च प्रधाना दीर्घ-
हस्ताः ॥ केशादेः प्रजातानां सध्वमाभाश्च वाजि-
नाम् । ताजिकैः सट्त्रं वक्तुं बाहुभ्यश्च विनिर्दिष्टम् ॥
सुहृत्तदेहलोचश्च समभायेन मध्यमः । तुरुजातः
समुद्दिष्टः क्षिप्रस्थूलो मनागजवः ॥ अतिस्थूलो-
ऽतितीक्ष्णश्च अश्वयोवस्तुरुक्षया । तुरुक्षः कौर्त्तनी
युग्री स्थूलवक्रमुखश्च यः ॥ केशाकारदेहस्तु भवे-
न्माण्डविकी ह्ययः । शान्त्या चैव प्रभायेन केवलं नैव
तत्त्वम् ॥ सिन्धुदेशोद्भवो वाजी पृष्ठव्यासकौरिकः ।
आननश्चापि दीर्घश्च तस्य पृष्ठं प्रकीर्तितम् ॥ शा-
न्त्या चैव जवेनापि रणशूरस्तजावनः । सादिभ-
न्त्येक्यतो याति ताजिकादधिकस्तथा ॥ परिमण्ड-
लदेहास्तु लीलाकर्णमुखा ह्यथाः । पक्षदेशोद्भवा
दृष्टास्तथा सारम्भताश्च ये ॥ सन्ध्वकर्णोऽजटस्यैव
आकुशः परिकीर्तितः । साध्वलः श्रिट्प्रागुश्च ज-
टालयाकुलोपमः ॥ वर्त्तुल्यारपि जस्वश्च टटणः
परिकीर्तितः । दाक्षिणात्यो भवेद्गुणो योऽध्वः
सर्ववाजिनाम् ॥ अवहीना महादुःखः पूर्वदेशस-
मुद्भवाः । वाजिवद्देशराशाश्च देशं विन्यादिचक्षणः ॥
इति जम्भदेशः । “काकुदी क्षणजिह्वश्च क्षणशेफा-
श्चतालुकः । करावौ ह्रीनदन्तश्च शङ्खौ चाधिकद-
न्तकः ॥ एकाग्रश्चैव जाताङ्गः कञ्चुको विसरी
तथा । मार्जारपादौ व्याघ्राभस्त्रिकर्णौ द्विखुरी
स्तनी ॥ यमजो वामनश्चैव कुक्षान्तिरसन्निभः ।
(काकान्तिरसन्निभः । इति वा पाठः) । वानराश्चो
विक्राशाश्चो सुपलौ चेन्द्रवृक्षकः ॥ येषां पृष्ठे हतो
भर्ता जातदलस्यैव च । एते दीधान्विता बाह्व
न यास्या भूमिमुक्ता ॥ धनप्राणहरा ह्येते वस्तु-
विपक्षकारकाः । एषां चित्रं प्रवक्ष्यामि येन जानन्ति
सादिनः ॥ पूर्वशास्त्रानुसारिण सुनीनां वचनं
यथा । आकर्त्ता यस्य ककुद्दि काकुदी स उदाहृतः ॥
करालौ चाधरी दन्ती जायते यस्य चीतरा । चतु-
र्भिः पञ्चभिश्चैव ह्रीनदन्तः प्रकीर्तितः ॥ सप्तभिश्च-
ह्रिदन्तैः स्यात्तथाधिकदन्तकः । अष्टपञ्चसङ्काशः
कागशङ्खीयमस्तथा ॥ जम्बुद्वीपश्च तथा वामन-
कोपमः । आभास्थिसदृशश्चापि हरीतक्याः फली-
पमः ॥ दन्धवर्धनिभश्चापि बालुसंस्थान एव च ।
कीचः कर्णोन्धरी यस्य केशान्ते चापि दृश्यते ॥ धी-
रैवः सर्वपापानां शङ्खौ बाह्वः स कीर्तितः । एवं-

विधेन शङ्खेन शङ्खौ पादौ न बाधयेत् ॥ एकैव शङ्ख-
मानीनं मुखेचैकाग्रसंज्ञकः । अत्यन्तरीमशान्ता-
ताभ्यां जाताश्च उच्यते ॥ क्षमे वक्षसि नाश्रीश्च
असंदेशे तथैव च । अश्ववर्षो भवेद्वाजी कञ्चुको स
प्रकीर्तितः ॥ यस्यान्धवर्षरेखा स्यात् पादौ कूर्चं च
वाजिनः । मार्जारपादः प्रीतीऽसौ न ध्वः कुक्ष-
नाशनः ॥ अश्ववर्षस्य बाह्वश्च शिरः कर्णं यदा
भवेत् । चिसरी नाम सः प्रीताः भर्तुः कुक्षविनाश-
नः ॥” इत्यादि । मुखरीगोऽचिरीगश्च शिरीरोगश्च
लिङ्गितः । कर्णरीगश्च काशश्च नासी हिक्का वष-
स्तथा ॥ ज.द.३५. ।

अश्वकः । पुं । कुक्षिपक्षिणि । वै.नि.च. ।

अश्वकन्दकः । पुं । अश्वगन्धायाम् । रत्ना. ।

अश्वकन्दिका । स्त्री । वनस्पतिविशेषे । अश्व-
गन्धायाम् । रत्ना. ।

अश्वकर्णः (कः) (र्णिका) । पुं, स्त्री ।
(Shorea robusta.) शालवृक्षे । भा.नि.गो. ।
स.सू.१८५. । च.सू.४५. । सर्जरसभेदे । मूर्जनां
विशेषः । रा.नि.व.२३. । शाश्व इति च लोके ।
भा.म.४भ.रेवतीचि. । अवाश्वकर्णककुभः । गुणाः—
कटुः तिक्तः क्षिण्वः रक्तपित्तघ्नः करीविस्फोटकश्चू-
घ्नः । रा.नि.व.६. । कषायः व्रणस्फेदकफक्षमिघ्नः
व्रधविद्रधिवाधिर्योनिनर्णरीगघ्नश्च । भा.पू.१भ.
वटादिव. । माचा २ माषा । पलाशभेदे । सु.सू.
३६५. । शरीरे । जताशालि । शिशाङ्गि लता ।
प.स. ।

अश्वकर्णम् । स्त्री । काण्डभग्ननामास्त्रिभङ्गवि-
शेषे । यत्रास्थि अश्वकर्णवदुन्नतं तिष्ठति । सु.नि.
१५५. । See भग्नम् ।

अश्वकातरा (रिका) स्त्री । ह्यकातरा-
अश्वकाथरिवा } याम् । घोड़ा का-
थरा । मं घोड़ेकाथर । गुणाः— तिक्ता वातघ्नी
दीपनी । काथरा ह्ययप्यायैः काथरा नै प्रकीर्ति-
ता । रा.नि. । [नि.]

अश्वखरजः । पुं । अश्वतरि । शृङ्गात्र । रा.

अश्वखुरः । पुं । नखीनामगन्धद्रव्ये । नथी ।
रत्ना. । चीटकखुरे । रा.नि. । [रा.नि.व.३.]

अश्वखुरा (री) । स्त्री । वेतापरान्जितायाम् ।

अश्वगन्धा (न्यिका) । स्त्री। (Withania somnifera or physalis flexuosa.) स्त-
नामव्यातचपविशेषः । अश्वगन्धा । हिं अश्वगन्ध,
वाताहीमेटी । नं आसंध, आसांदु, अंगुर, आसं-
धिका । रा. नि. व. ४। गुणाः— सा शुकट्टिकरलात्
शुकला । तथा कटूणा तित्ता बल्या वातहरी का-
शवासस्यत्रयघ्नी च । रा. नि. व. ४ । रसायनीवात-
श्लेष्मशिवश्लेष्मघ्नी च । भा. म. ख. १ भ. । अश्वगन्धानि-
सलेभश्रीफश्विचयपाष्टा । बल्या रसायनी तित्ता
कषायोष्णतिशुकला ॥ मद. व. १ । वातकफघ्नी श्वि-
वश्लेष्मघ्नरोगघ्नी बल्या रसायना तित्ता कषाया
उष्णा अतिशुकला च । भा. पू. १ भ. । माचा १ तो ।
तत्तुशोधनं यथा प्रयोगः— पञ्चपल्लवतोयिन गन्धा-
नां चालनं तथा । श्लेष्मघ्नश्चापि संस्कारो विशेष-
श्चात्र वक्ष्यते ॥

अश्वगन्धाष्टमम् । स्त्री । प्रथमं बालरोगाधि-
कारे । पाठः—“पादकल्केऽश्वगन्धाय चौरं दशगुणे
पचयेत् ।” छतं ४ श. अश्वगन्धाकल्कः १ श. दुग्धं ४ श.
जलं १६ श. । सा. कौ. । मतान्तरे दुग्धं ४० श. ।
भेष. । द्वितीयं वातव्याधौ—“अश्वगन्धाकषायं च
कल्के चौरं चतुर्गुणे । छतं पल्लव वातघ्नं ।” अ-
श्वगन्धा ६।० श. वारि ६४ श. शीतः १६ श. छतं
४ श. दुग्धं १६ श. यथाविधि पाच्यम् । च. द. वा.
व्या. चि. । मतान्तरे छतं ४ श. आर्द्राश्वगन्धासूतं ६४
प. जलं ६४ श. शेषः १६ श. दुग्धं १६ श. अश्वगन्धा-
कल्कः ८ प. । प्रयोगः वा. व्या. चि. । तृतीयचतुर्थं
शुद्धमिधाने वातव्याधौ हथ्ये च उक्ते । पाठी
—“अश्वगन्धापल्लवतं जलद्रीष्ये विपाचयेत् । अष्टा-
श्लेषं गृह्णीयात् सुपुतं तं रसं तथा । जलद्रीष्यद्वये
ह्यगमांसः पल्लवतद्वयं । पक्वैकाहिनं कर्तव्यः कायः
पाकावशेषितः । कायद्वये तथा गव्यचौरप्रत्यच-
तुष्टये । काकोत्थो मधुकं मीदे जीवन्ती जीवकं
बला । एला शतावरी हाचा विदारी कृष्णजीरकं ।
सुहृपथी शुकशिखी पिप्पल्यूषमकं तथा । एतेषां
कार्षिकैर्भागेः छतप्रस्थं विपाचयेत् । सित्ता चतुषलं
शीते क्षिपेत्तत्र पलाचकम् ॥” प्रयोगः । “अश्वग-
न्धापल्लवतं यमदेयसमुच्चितं । पुच्छेऽङ्गुलिं ससुमुल्य
साधयेत् द्रव्यकृद्विहितम् । द्रोक्षेऽभसि श्लेष्मावत्
शान्त्यादावशेषितं । सर्पिः प्रस्थं पक्षितेन गव्यं चौरं
चतुर्गुणम् । कषायं ह्यगमांसं दद्यात्तद्वयस्य

च । कल्कानि द्रव्यपिष्टानि कर्षमावाशं दाप-
येत् । काकोत्थीयुक्तसह्यी च च मीदे च च जीरके ।
खयंगुता ऋषभकौ एला मधुकमेव च । श्वरीका-
श्लेषपथी च जीवन्ती चपला बला । शारावली
विदारी च दत्ता सम्यग्विपाचयेत् । सित्तामाश-
कयोः शीते गृह्णीयात् कुडवे दृष्टम् । लिङ्गापा-
चितलम्..... अथ ह्यगमांसशतद्वये जलद्रीष-
द्वयं, तुलाद्रव्यं जलद्रीष इति वचनात् । छतं ४
श. अश्वगन्धा १२।० श. जलं ६४ श. पादशेषः
१६ श. ह्यगमांसं २५ श. जलं १२८ श. पाद-
शेषः २२ श. गव्यदुग्धं १६ श. । कल्कायं काको-
त्थादिकस्य मिलितस्य श्रावः । श्लेषपथी सुहृ-
पथी माषपथी च । पाकसिद्धौ शीते च शर्करा ॥
श. मधुनश्च श्रावः देयः । रस. र. । भेष. ।

अश्वगन्धातैलम् । स्त्री । प्रथमं वातव्याधी
हितम् । तिलतैलं ४ श. काषायमश्वगन्धा १२।० श.
वारि ६४ श. शेषः १६ श. दुग्धं १६ श. खण्डादि-
कल्कद्रव्याणां मिलित्वा १ श. यथाविधि पाच्यम् । च.
द. प्रयोगः । मिश्रभावेनैवं काष्ठाधिकारि उक्तम् ।
द्वितीयं रसायनाधिकारी—अथ कल्कायाः अश्वगन्धा-
दीनां मिलितश्रावमितं, दुग्धं १६ श. तिलतैलं
४ श. । “अश्वगन्धावरीकुडमांसीसिंहीफलाश्लितं ।
चतुर्गुणं दुग्धेन तिलतैलं विपाचयेत् ॥” अ. द. ।

अश्वगन्धाद्यचूर्णम् । स्त्री । खरभङ्गाशन-
मिदं । यथा—“अश्वगन्धाजमीदा च पाठा विकट
कं चिकं । शतपुत्रं ब्रह्मवीजं सैन्धवश्च समं समम् ।
एतदहं वचा चैव चूर्णितं मधुसर्पिषा । भक्षयेत्क-
र्षमाचन्तु जीर्णाग्निः क्षीरभोजनम् ॥” अथ ब्रह्मवीजं
पलाशवीजं सर्वचूर्णार्हं याच्यम् । रस. र. । [वज. ।
अश्वगोष्ठम् । स्त्री । बाजिशालायाम् । आंछा-
अश्वस्तः । पुं । श्वेतकरवीरहथ्ये । श्वेतकुरवी
गोष्ठः । रा. नि. व. १० । [चना । वै. नि. व. ।

अश्वजीवनः । पुं । चक्षुः । ह्योगा । हिं
अश्वतरः । पुं । अश्वखरजे । स च अवायां
गर्दभाज्जातः । श्वेत्कार्वाणोऽङ्गु । तन्मांसं दध्यं
हृणं कफपित्तकरञ्च । मद. व. १२ ।

अश्वत्थः । पुं । (Ficus religiosa, Syn, Urustigmareligiosum.) स्तनामव्यातहथ्ये ।
आंगोष्ठं गोष्ठः । हिं पिपर । नं पिपथ । रुद्रि-

श्वे। तं कुलकुम्भिके। प.सु.। सु.व.१८८.
श्वकीभादिवः। गुणाः—मधुरः कषायः शीतलः
कफपित्तघ्नः रक्तदाहघ्नमनः योनिदीपघ्नः। अश्व-
त्वचस्य फलानि यक्रान्तौष हृद्यानि च शीतला-
नि। कुम्भेति पित्तकविघार्तिदाहं विच्छेद्दिशीषा-
वशिदीपनायम् ॥ रा.नि.व.११। दुर्जरः शीतः।
मद.व.५। पित्तघ्नोऽन्नप्रासजित् गुहः तुवरकः
योनिशीघ्रनः वर्ण्यश्च। भा.पू.१भ.वटादिव.।

अश्वत्यकम्। स्त्री। मल्लिकापुष्पदले। मल्लिका
कुन्तल पोषणं। वै.निघ.।

अश्वत्यफलका (ला)। स्त्री। हनुषायां।
हनुषं तृकं। हिं हीहवेर। सं लघुश्रेणी। भा.पू.
१भ.। [बालिषापीपर। भा.पू.१भ.वटादिव.।

अश्वत्यभिम् (भेदः)। पुं। नदीरुचे। हिं

अश्वत्यसनिभा। स्त्री। अश्वत्यिकायाम्।
गन्ना अश्वथं। रा.नि.व.११।

अश्वत्या (त्वी)। स्त्री। सुद्राश्वत्यरुचे। गन्ना
अश्वथं। रा.नि.व.११। शीतलीरुचे। रा.नि.व.८८

अश्वत्यिका (त्वी)। स्त्री। सुद्रपवान्श्वत्यरुचे।
गन्ना अश्वथं। हिं पिप्लौ। सं अश्वत्वी। कं हन-
रलि। गुणाः—मधुरा कषाया रक्तपित्तघ्नी विषघ्नी
दाहघ्नी गर्भिण्यां हित्ता च। रा.नि.व.११।

अश्वदंष्ट्रकः। पुं। मीचुररुचे। वै.निघ.।
हिंसजलुविशेषे। सु.।

अश्वदंष्ट्रा। स्त्री। मीचुरके। भा.पू.१भ.।

अश्वनाशः (काः) (नः)। पुं। श्वेतकरवीरे।
रा.नि.व.१०।

अश्वपर्णिका (र्णी)। स्त्री। भूतकेशीलता-
याम्। [भाषा।

अश्वपालः। पुं। अश्वरचके। महिष इति

अश्वपुच्छकः। पुं। खड्गलतायाम्। श.च.।

अश्वपुच्छा। स्त्री। पृथ्विपक्षी। टाकूनिग्रा।
माषपक्षांम्। रा.नि.व.८।

अश्वपुच्छिका (च्छी)। स्त्री। माषपर्णी-
लतायाम्। माषाणि। रा.नि.व.४।

अश्वपुटभावना। स्त्री। शक्तिशक्त्यसपरि-
मितद्रव्यस्य भावनायाम्। वै.निघ.।

अश्वपुष्पी। स्त्री। सलकीरुचे। रवा। श्ववर्णा
हेमूवकाणि। वै.निघ.।

अश्वबला। स्त्री। मेधिकायाम्। नारीशक्तेः।
नाडीशक्तिः। गुणाः—शक्तमानवत्वं यत्वं बह्वि-
भूतमाकृतम्। सु.। See नारी।

अश्वबालः। पुं। काशरुचे। चिका।

अश्वमारकः। पुं। श्वेतकरवीरे। (श्वेत
करवी। उपोदिकायां। पूंहे। पालकशाके।
सु.च.१८। करवीरे। सु.व.२८। लाशादिव.।
भा.पू.१भ.। श्वेतकरवीरमूले। इदं स्थावर-
विषाकर्मसमूलविषम्। एवं सुगन्धरीहृषमपि। सु.
कल्प.२८। See मूलविषम्।

अश्वमाराल्यः। पुं। (Nerium odorum.)
श्वेतकरवीररुचे। (श्वेत करवी ग्राह। रा.नि.व.१०।

अश्वमालः। पुं। सर्पविशेषे। वै.निघ.।

अश्वमूचम्। स्त्री। घोटकमूचे। घोड़ाचमूच।
गुणाः—तिक्तोष्णं तीक्ष्णं विषघ्नं वातकोपघ्नमनं
पित्तकरं दीपनघ्नं। रा.नि.व.१५। भेदि कफदह-
कमिघ्नघ्नं। मद.व.८। [गटा.।

अश्वमूचिका (ची)। स्त्री। शलकीरुचे।

अश्वमोहकः। पुं। श्वेतकरवीरे। वै.निघ.।

अश्वयानम्। स्त्री। अश्वेन भ्रमणे। घोड़ाच
छड़ा। गुणाः—घोटकारीरुचं वातपित्तप्रियम-
कृतं। मेदीवर्णकफघ्नघ्नं हितं तद्वर्णनां वरम् ॥
हिमघर्ण्याः।

अश्वयुजः। पुं। क्षत्रियमासि। सु.व.१८८.।

अश्वरचकः। पुं। अश्वपालः। घोड़ाच महिषा

अश्वरिपुः। पुं। करवीररुचे। महिषे। भा.।

अश्वरोधकः। पुं। श्वेतकरवीररुचे। (श्वेत
करवी ग्राह। रा.नि.व.१०।

अश्वरोहका (हा)। स्त्री। अश्वगन्ध्या।

अश्वलम्। स्त्री। सुद्रव्यविशेषे। घोड़ेजल।
“अश्वलस्य त्वं कथं कथं पशुहितावहम्” वै.
निघ.।

अश्वलोमा। पुं। सर्पविशेषे। चिका.।

अश्ववराहः। पुं। वाराहोक्तदे। वै.निघ.।

अश्ववहः (वाहः) । पुं । अश्ववाहकः । जटा ।

अश्ववारणः । पुं । गवये । छ. च. । चादी ।

अश्ववैद्यः । पुं । अश्वशास्त्रप्रवितरि शालिही-

अश्ववैद्यकम् । स्त्री । अश्वचिकित्साशास्त्रे । तत्र बहुविधं शालिहीचनकुलभोजजयदसादिप्रणीतम् ।

अश्वशाला । स्त्री । मन्दुरायाम् । हला ।

अश्वहनः । पुं । करवीरवृक्षे । रत्ना । भेष. म-
ग. चि. निशाद्यतैले ।

अश्वहा । पुं । श्वेतकरवीरवृक्षे । मद. व. १ ।

अश्वलुरा (रिका) (री) । स्त्री । श्वेतापरा-
जितायाम् । कृष्णापराजितायाम् । वै. निच. ।

अश्वहा । स्त्री । अजसोदायां । अश्वगन्ध्यायां । अ-
पासायै । इन्द्रवारुण्यां । त्राशान्शशां । घोटक्यां ।

अश्वतक्रम् । स्त्री । घोटकीतक्रे । घोड़ार
जुधेर घोनि । गुणाः—अश्वतक्रम् तुवरं किञ्चि-
द्वातकरं मतं । अग्निदीप्तिकरं रुचं नेत्रं मूर्च्छा-
कफापहम् ॥ वै. निच. ।

अश्वान्तकः । पुं । श्वेतकरवीरे । रा. नि. व. १० ।

अश्वारिः । पुं । करवीरवृक्षे । भेष. कुष्ठ-चि.
मरिचाद्यतैले । महिषे । जटा ।

अश्वारोहः (कः) । पुं । अश्वगन्ध्यायां । रत्ना ।

अश्वारोहा । स्त्री । इन्द्रवारुण्यां । त्राशान्
शशां । अश्वगन्ध्यायां । मे. । [नि. व. ८]

अश्वालः । पुं । उशीरे । छद्रकासलये । रा.

अश्वारोहकः (हिका) । पुं, स्त्री । अ-
श्वगन्ध्यायां । र. मा. । [निच.]

अश्वसना । स्त्री । ऋद्धौ । घोटक्याम् । वै.

अश्वान्ता । स्त्री । अश्वगन्ध्यायाम् । वै. निच. वा.
व्या. श्रतावरौतैले, मारायकतैले ।

अश्वान्तादिखुरा (री) । स्त्री । श्वेतापरा-
जितायाम् । रा. नि. व. ३ । [भिदे. रा. नि.]

अश्वान्तः । पुं । श्वेतसर्पपट्टसे । अम. । इव

अश्विजी । पुं । अश्विनीकुमारी ।

अश्विनी । स्त्री । जटामांस्याम् । वै. निच. ।

अश्विनी । पुं । अश्विनीकुमारवृक्षे । रत्ना ।

अश्विमेवजम् । स्त्री । लघुमेवजशर्मा । (यज्ञे)
नि. ८७ । वै. निच. ।

अश्वीघृतम् । स्त्री । घोटकीघृतोत्पन्नवनीतक-
घृते । गुणाः—कटु मधुरं कषायम् । ईषहेपनं गुह
मूर्च्छाहरं वाताल्पकरञ्च । रा. नि. व. १५ ।

अश्वीद्धि । स्त्री । घोटकीदुग्धजातदधनि ।
घोड़ार महे । मं घोड़िचेदद्धि । कं कुदिरयसी-
सह । गुणाः—“मधुरकषायरुचं कफरोगमूर्च्छा-
हरं ईषहातलं दीपनं नेत्रदीपघञ्च” । रा. नि. व. १५ ।

अश्वीनवनीतम् । स्त्री । घोटकीदुग्धजातव-
नीते । घोड़ार जूधेर ननी । गुणाः—कषायं
वातकफघ्नं चक्षुष्यं कटु उष्णं इषहातलञ्च । रा. नि.
व. १५ । [मि. यचिकं ।

अश्वीयम् । स्त्री । अश्वसमूहे । चि. अश्वहिते ।

अश्वीचीरम् । स्त्री । घोटकीदुग्धे । गुणः—
उष्णं रुचं बल्यं वातकफघ्नं—एकशफवीरमार्य
लवणास्त्रं लघु स्वादु च । मद. व. ८ ।

अश्वेता । स्त्री । कृष्णापराजितायाम् । कृष्णाति-
विषायाम् । वै. निच. । गाभारीवृक्षे । रा. नि. ।

अष्टकद्वरतैलम् । स्त्री । तैलमिदं वातरुके
करुलक्ष्मे च हितम् । तैलं ४ श. दधि ४ श. तर्क
३२ श. पिप्पलीशुष्कप्रीः प्रत्येकं पलद्वयं (मतान्तरं
मिलितपलद्वयम्) । यथाविधि पाच्यम् । च. द. क
ज. चि. । अक्षरद्वि अष्टततकं ग्राह्यम् । रस. र. ।

अष्टकर्म । स्त्री । अष्टादशरसकर्मणां मध्ये
स्वेदनादिदीपनपथ्येनोक्तसंस्थाविधिसंस्करणे । स्वे-
दनं मर्दनञ्चैव मूर्च्छनीत्यापन्नन्त्या । घातनं की-
र्णनञ्चैव नियामनमस्यपरम् । दीपनञ्चेति संस्का-
राः संस्थाष्टौ प्रकीर्तिताः ॥ र. सा. सं. । चिकटु-
त्रिफला चिककक्यायुक्तौ काष्ठिके चतुर्गुणस्वेक
दिनं स्वेदनम् । गृहधूमैककाजीदग्धौर्गुण-
सैन्धवेः षोडशांशैः सकाष्ठिलैः त्रिदिनं मर्दनम् ।
त्रिफला चिककक्या वा मूर्च्छना । इत्यादि ।

अष्टका । स्त्री । इवभेदे । छ. च. । [शरने ।

अष्टगाधः । पुं । ऊर्जनाभौ । माकड्गुन ।

अष्टगुणमण्डः । पुं । अष्टगुणतुल्यम् अतु-
र्दशगुणं तोषि पक्का, तत्र द्विगुणैकधापक्का-

अपिपपलीचूर्णांनि संनिभ्यः अस्मिन्मन्त्रे य-
। मन्त्रे । गुणाः—सुधावर्धनः बलकरः अस्मि-
। नभ्यः । वै. निघ. । अथ तन्मूलखाद्यभागः स-
। च चत्वारः ।

धातुः । पुं । स्वर्णरीप्यतामशीषमितलरक्त-
तलीहसुखलीहतीक्ष्णलीहपु । र. सा. सं. टी. ।

पदी । स्त्री । वेल इति ख्याते पुष्पपत्रे ।
गङ्गा नद्यं गीह । गुणाः—शीता खड्ग कफपित्त-
क्षयी च । मद. व. १ । [भा.]

पलम् । स्त्री । शरावमने । एक (मत्र ।

पलपलम् । स्त्री । यक्षणीरोगं । पाकवि-
।—सरिचादि १ प. गुडं १ प. घृतं ८ प. वा-
। १२ प. एकच पाच्यम् । च. द. ।

पपात् (दः) । पुं । काशरीरदंशियशरमे ।
द. व. १२ । उर्ध्वनाभे । छे. च. ४ का. ।

पपादपः । पुं । वृक्षमदे । वै. निघ. ।

पपादिका । स्त्री । शरदमन्त्रिकायाम् ।
। गङ्गात्रिका । र. भा. । आस्तीतायां । शिपत्र-
। [भा.] प. सु. व. ११ ।

पभावः । पुं । लम्ब-खेद-रीमास-स्वरभङ्ग-
। लम्ब-कम्प-वैषण्ड्यमुपातिषु । वै. निघ. ।

पमङ्गलः । पुं । पुच्छीरः खरुकेशाखैः शुद्धो
। राजनि । छे. च. । यस्य पादाः सिताः सत्त्वं पुच्छं
। रत्नी सुखं तथा । मूर्ध्नाय सिता यस्य तं विद्या-
। दटमङ्गलम् ॥ ज. द. १४. । स्त्री । ब्राह्मणगवाग्नि
। स्वर्णघृतसूर्याश्चरुपचारकचर्यासु । वै. निघ. ।

पमङ्गलघृतम् । स्त्री । बालरोगशमने स-
। र्पिषि । तच्चाटीपपिपकं बालानां दितम् । वचाकुष्ठ
। ब्राह्मीसर्पशारिवासेश्वरपिपपलीकस्केनाष्टमं घृतं
। घृतपाकविधिना पाच्यम् । घृतं ४ अ. कल्कद्रव्य-
। वचादीनां मिश्रितशरावं दत्त्वा जलादिकेन पाच्यं ।
। च. द. वा. च. पि. । भा. र. स. र. ।

पमङ्गुजातिः । स्त्री । माचिक-भामर-ची-
। द-पौलिक-काचकाष्ठीहलदालेषु । वै. निघ. ।

पमङ्गानम् । स्त्री । प्रवृत्तिरथे, १२ वी. ।
। आत् (मत्र । प. म. १ ख. । [म. १ ख.]

पमङ्गिका । स्त्री । वीक्ष्यतुष्टयपरिभाषे । प.

अष्टमी । स्त्री । चौरकाकील्याम् । वै. निघ. ।

अष्टमूचम् । स्त्री । गीष्माणमिवमहिषावहसुह-
। र्गईमीसुचेतु । वै. निघ. ।

अष्टमूलम् । वि । लक्ष्मांसमिरासायुस्त्रिस्तम्बि-
। कीशमन्त्रं मूलेषु । सु. चि. १ अ. ।

अष्टमौक्तिकयानम् । स्त्री । ब्रह्मसिद्धि-
। मन्त्रमेषवंशशृङ्गारशक्तिषु । वै. निघ. ।

अष्टलीहकम् । स्त्री । स्वर्णरीप्यतामरजशीफ-
। पित्तलकान्तलीहसुखलीहतीक्ष्णलीहपु । पचलीह-
। समायुक्तं कान्तसुखकतीक्ष्णकम् । कल्पितः कथितो
। चौरैरष्टलीहभिधौ गणः ॥ रा. नि. व. २२ ।

अष्टवर्गः । पुं । A class of eight prin-
. cipal medicaments, Rishabhaka &c.
। मेदाद्यष्टौषधिमन्त्रे । यथा—मेद. मन्त्रमेदाजीवकर्ष-
। भकश्चिह्नद्विजिकाकीलीचौरकाकीलीषु । प. सु. ।
। जीवकर्षभकौ मेदे काकील्याश्चिह्नद्विजिकौ । एकच
। मिलितैरैतैरष्टवर्गः प्रकीर्तितः ॥ रा. नि. व. २२ ।
। गुणाः—“शीतलीऽतिशुक्लः हंङ्घः दाहपित्तरक्त-
। शोषघ्नः सन्धुक्तं गर्भदायकम् ।” मद. व. १ । “रक्त-
। पित्तत्रणवायुपित्तनाशकम् ।” राज. । “हिमः स्वादुः
। हंङ्घः गुरुः भ्रमसन्धानकृत् कामवलासवलवर्धकः
। दद्यादाहज्वरमिहचयङ्गरम् ।” भा. पू. १ भ. ।

अष्टवर्गप्रतिनिधिः । पुं । मेदादीनामभावे
। तत्तुल्यगुणद्रव्यवृद्धे । तच्च मेदामन्त्रामेदाभावे श-
। तावरी, जीवकर्षभकस्थाने भूमिजुषाश्चमूलं, का-
। कीलीचौरकाकील्याभावे पथ्यगन्धामूलं, चिह्नद्वि-
। जिकास्थाने वाराहीकन्दं तत्तुल्यगुणं चिपित् । भा. पू.
। १ भ. । “मेदाभावे पथ्यगन्धा मन्त्रामेदे च शारिवा ।
। जीवकर्षभकामाभावे सुकुची वंशलोचना । चिह्नद्विजिका
। वला देया ब्रह्मभावे मन्त्रावला ।” इति च मतान्तर-
। रम् । [भोज्यभक्ष्यमिष्येरुष्ये भोजनद्रव्ये ।

अष्टविधासम् । स्त्री । चर्यचोष्यल्लपयखाय-

अष्टाङ्गम् । स्त्री । आयुर्वेदस्य स्थानाष्टके । त-
। यथा—शल्यं, शालाक्यं, कायचिकित्सा, भूतविद्या,
। कीमारभ्य, अगदतन्त्रं, रसायनं, वाभीकरच-
। खिति । कायबाल्यहीनार्हशल्यदंष्ट्राजराहृत् ।
। अष्टावङ्गानि तस्याहुः । वा. सू. १ अ. । द्रव्यभिधानग-
। दनिश्चय-शल्य-काय-भूतनिर्ग्रह-विषनिग्रह रसायन-
। बालचिकित्सासु च । वैद्यकम् ।

अष्टाङ्गद्वयम् । ली । बाजीकरचमिदं द्वयम् ।

अष्टाङ्गधूपः । पु । अरञ्जोऽयं धूपः गुग्गुलु-
गिन्धपत्रचातुष्टङ्गरीतकीवचैतसर्वपट्टतत्तः । प-
ञ्चदशा गिन्धपत्रं तथा कुष्ठं हरीतकी । सर्वपाः स
ववाः सर्पिर्धूपनं अरनाशनम् ॥ अ.द. ।

अष्टाङ्गयोगः । पु । योगविशेषः । तद्यथा—
कटफलं पीष्करं अङ्गी व्योषं यासञ्च कारवी । इ-
ति संयुक्तः ।

अष्टाङ्गरसः । पु । अर्शोऽधिकारः । लौहकिं
मखूरं फलत्रयं चिकित्सा । र.सा.सं. । गन्धं रसेन्द्रं
वृत्तलौहकिं पलत्रयं चूषणवर्जितम् । कृत्वा
समं शास्त्रालिकागुडूचीरसेनं यामनितयं विमर्शः ॥
भाषा निष्कमिता । र.सा.सं. ।

अष्टाङ्गलवणम् । ली । कफजन्मदात्यये यो-
गविशेषः । यथा—“सौवर्चलमजाजी च ठण्डाखं
सास्त्रवेतसं । त्वमेलाभिरिवाक्षीं शर्कराभागयोजि-
तम् । एतज्जवणमष्टाङ्गमपिसन्दीपनं परं । मदात्यये
कफप्राये दद्यात्स्वीतीविश्रीधनम् ॥” अर.मदात्यय-
चि. । अजाजी जीरकं ठण्डाखं मद्गाद्रकम् । र.सा.
सं. । सौवर्चलकृष्णजीरकास्त्रवेतसास्त्रलोषिकानां
प्र. चूर्णं समं त्वमेलाभिरिचानं प्रत्येकमर्शभागः ।
शर्कराया भागैकं एकच मिशयेत् । अ.द.मदात्यय-
चि. ।

अष्टाङ्गवैद्यकम् । ली । शालासकायभूता-
गदबालविषवाजीरसायमेव अष्टाङ्गवैद्यकेषु ।

अष्टाङ्गहृदयम् । ली । वाभट विरचिते वैद्य-
कस्ये । अष्टौ च तानि अङ्गानि तेषां प्रत्येकं हृदयं
सारतरलं यदृष्यात् । “क्रियतेऽष्टाङ्गहृदयम् ।” वा.
स. १७. ।

अष्टाङ्गावलेहः (हिका) । पु, ली । स-
न्निपातज्वरहिकायासादौ हितः । कटफलं कुष्ठं
कर्कटशृङ्गी शृङ्गी पिप्पली मरिचं दुरालभा कृष्ण-
जीरकं एषां समभागचूर्णं आद्रकरसेनं लेहं । भैष-
ज्य.वि. । लेही न मधुना तस्य शीतापचारित्वात् ।
“सन्निपातेषु सर्वेषु न औद्रस्यचारयेत् । शीतोप-
चारि औद्रं स्वाप्नोत्पानं विवर्जयेत् ॥” भा.म. १
अ. । सा.को. । अ.द. ।

अष्टादशधान्यम् । ली । कषायशोधमादौ-

ययथाभनालशालिषचकममरातसीसुहृत्तिलकुसुम-
श्लामाकमापराजमापवर्णुषकरिककटुरीषीषु । वै-
मिष. ।

अष्टादशमूलम् । ली । विस्वाधिमलस्रो-
णाकगाभारीपाठाः पुनर्णवावाद्यालकमापपर्णीश्रीव-
कैरक्षर्भकाजीवन्तीश्रतावरीश्रीरुद्रदंभासमाश्लि-
ष्यमूलेषु । वै.मिष. ।

अष्टादशशतिकमहाप्रसारणीतैलम् ।

ली । वातव्याधी । समूलपत्रप्रसारणी २७॥११ श.
श्रतावरी १२॥० श. अचम्या १२॥० श. कैतकी
१२॥० श. दशमूलं प्रत्येकं १२॥० श. वाद्यालकं
१२॥० श. किश्टी १२॥० श. एकच शतद्वीषं जले
पक्त्वा द्रोणावशेषे काषीऽपतार्थः । काञ्जिलस्य द्रो-
णद्वयं । दधिदुग्धशुकीचुरसक्कागमांसानां प्रत्येकं ८
श. एकच कल्केन सङ्ग तैलद्वीषं ३२ श. पाच्यम् ।
कल्कद्रव्यं प्रत्येकं पलत्रयम् । श्रीशो नवनी-
खोटी । कुन्दुः कुन्दुरुखोटी । अ.द.वा.व्या.चि. ।

अष्टादशाङ्गः । पु । सन्निपातज्वरे कषायवि-
शेषः । स चतुर्विधः—दशमूल्यादिः भूनिष्पादिः
द्रावादिः मुसकादिशेति । तत्र प्रथमः—“दश-
मूलौ शटी अङ्गी पीष्करं सदुरालभा । भार्गी कुट-
जवीजश्च पटीलं कटुरीक्षणी । अष्टादशाङ्ग इत्येषः
सन्निपातज्वरापहः...” द्वितीयः यथा—“भूनिष्-
पाददशमूलमहौषधान्तिकेन्द्रवीजशनिभेभकषा-
कषायः । तन्द्राप्रलापकसमावृचिदाहमौह्य-
दिरक्तमखिलं ज्वरमाद्यं हन्ति ॥” तृतीयः यथा—
“द्रावाभ्युता शटी अङ्गी मुसकं रक्ताचम्यम् । नागरं
कटुका पाठा भूनिष्पं सदुरालभम् । उशीरं पत्र-
कं घान्यं बालकं कष्टकारिका । पुष्करं पिप्पुमर्द-
श्च सद्यो जीर्णज्वरापहः ॥” चतुर्थः यथा—“मुसा
पप्टकीशीरदेवदाहमहौषधं । चिकित्सा धन्वाश-
श्च नीली कम्पिज्जकं विहृत् । किराततिका कं पाठा
बला कटुकोरिषी । मधूकपिप्पलीमूलं मुसा-
द्यो गण उच्यते ॥” अ.द. । भैष. ।

अष्टादशाङ्गलौहम् । ली । पाण्डुधिकारं
लौहम् । तस्य पाठः—“किराततिका सुरदाहं दावीं
मुसा गुडूची कटुका पटीलम् । दुरालभा पप्टकं
सनिष्पं कटुचिकं बर्जिफलचिकित्सा । फलं विडङ्गस्य
समाश्लिष्य सर्वैः समं चूर्णमावाययत् ॥” अर्षिः

आ। बटिका विधेया तक्रानुपानाद्विषजा प्रवी-
।। निहति पाखुके”त्यादि । भा.न.२भ.।

ष्टापदः । पुं । शरमे । सकंटे । मङ्गसिंहे ।
दुरे । रा.नि.व.१८ । स्त्री । सुवर्णे । रा.नि.व.
१ । स्त्री (दी) । चन्द्रमङ्गिकायां ।

ष्टावकरसः । पुं । रसायनाधिकारी रसः—
।रदस्य १ भ. मन्त्रकस्य २ भ. स्वर्णस्य १ भ.
।यस्य १० भ. श्रौणकस्य १० भ. रत्नस्य १० भ.
।यस्य १० भ. खर्परस्य च १० भ. बटाङ्कुररसेन
नारीरसेन च प्रहरं मर्दयित्वा रससिन्दूरवत्
।यः । भा.वा.२ र. नागवह्नोरसेन सेव्यम् । भेष.।

ष्टिः (ष्टिः) । स्त्री । चष्टां । अंजो ।

ष्टौषधिः । स्त्री । ब्रह्मसुवर्षलादित्यपर्णीनारी-
।। षडौषधसंपांसोमपञ्चाननीत्य इत्यष्टौ । च.चि.
।च. । इत्यासामटानामौषधेर्नां यं यामिनीषधिं
उमेत तस्यास्तस्याः स्वरसस्य सौहृदं गत्वा जेह-
।। वितायामार्द्रपलाशद्रीण्यां सपिधानायां श्रयोत ।
।। तत्र प्रलीयते वज्रासेन पुनः पुनः सम्भवति । त-
।। स्थाजं पयः प्रत्यवस्थापनम् । वज्रासेन देवतागु-
।। कारी भवति वयोवर्षस्वरारुतिबलप्रभाभिः । स्वयं
।। चास्य सर्ववाचीगतानि प्रादुर्भवन्ति । दिव्यचास्य
।। चक्षुःश्रोत्रं भवति योजनसहस्रगति दशवर्षसह-
।। स्राण्यागुरनुपद्रवश्च । च.चि.१च.।

मष्ठिला } स्त्री । वायुरोगविशेषे । उत्तरा-
मष्ठिला } पथप्रसिद्धे वस्तुलाकारपाषाणख-
मष्ठिलिका } खे (जेज्वरः) । कर्मकाशान्निद्र
।। लोहमाषि वा (गयदासः) ।
।। नामेरधसादाकारयन्त्रभूतरोगे । स च चलो वाच-
।। लो वा ऊर्ध्वे विष्टसौम्रतश्च । तेन च वातादिरोगी
।। भवति । लक्षणम्—“नामेरधसादाकारतः सञ्चारी
।। यदि वाचलः । मष्ठिलावहनी यन्त्रिद्वन्द्वमायत उ-
।। द्रतः । वाताहोषां विजानीयाद्वह्निर्मानुरोधि-
।। नीम्.०” ना नि.वा.व्या.।

मष्ठि(ही)वान् । पुं । शूकरीगविशेषे । लक्षणं
।। यथा—“कठिना विषमैरक्षैर्मांसतस्य प्रकीपतः ।
।। शूकैश्च विप्रसंयुक्तैः पिङ्गकाष्ठैल्लिका भवेत् ॥” सु.
।। नि.१४च. । जानुनि । रा.नि.व.१८ ।

असंज्ञिकः । चि । न सत्यमार्द्रं । भा.पू.१भ.।
।। “पिच्छोऽज्ञतमसंज्ञिकम् ।”

असनः । पुं । (Termenalia tomentosa
Syn. Pentaptera tomentosa.) ज्ञानकर्ष-
।। वपचमालावृक्षविशेषे । पीतमाल इति प्रसिद्धे । प.
।। सु. । विजयसार इति प्रसिद्धे । भा.पू.१भ.बटादि-
।। व. । असन इति प्रसिद्धे । र.मा.रमा. । पिशा-
।। चान् । हिं असना । न असना, बहिलुरिया ।
।। “असनोऽनीलकः कटाक्षः स्वनामस्थितः ।” सु.सू.
।। २८च.उ. । गुणाः—कटुकश्च; तिक्तः वातघ्नः सा-
।। रकः गलदीघ्नः रक्तमण्डलघ्नश्च । रा.नि.व.८।१२ ।
।। कुष्ठबीजसर्पविषप्रमिदगुच्छामिकफरक्तपित्तघ्नः लघ्वः
।। केयः रसायनश्च । भा.पू.१भ.बटादि.व. । सि.वी.
।। रा.य.चि.एलादिमत्वे.उन्दः । “निम्बासनमालसा-
।। रान् ।” वा.सू.१५च.असनादि.व. । “असनतिनि-
।। श्रभूर्जं ।” भा.म.४भ.योनिरीग चि. । “स्वर्जकी-
।। शासनं चाश्वम् ।” जीवकटुसि । मे.नचि.क. । वक्ता-
।। हवे । वीरतत्त्वादी । स्त्री । सेपथे । मे.नचि.क. ।

असनपर्यिका (र्षी) । स्त्री । अपराजिता-
।। याम् । अपराजिता । माराटौति च.टी.भ. ।

असनपुष्पः (कः) । पुं । बटिकाधाम्बजाति-
।। भेदे । सु.सू.४६च. ।

असनादिगणः । पुं । असनतिनिश्रभूर्जश्चेत-
।। वाहप्रकीर्णखदिरकदरभस्मीशिंशपासिपथश्रीचन्दन-
।। वयतालपलाशश्रीशशाकशालकसुकचनकुलिङ्गजग-
।। कर्णाश्रकणांक्षकी गणः । स शिचकुष्ठकफजनिहरः
।। पाखुप्रमिदमदीघ्नश्च । वा.सू.१५च. ।

असरः । पुं । भूकदम्बे । कूकृतर्मांङ्गो । श.च.।

असलम् । स्त्री । लोहि । अस्त्रे । वै.निच. ।

असात्म्यः । चि । प्रकृत्यसुखावहे । स्त्री । सात्म्य-
।। वैपरीत्ये ।

असारम् । पु, स्त्री । काष्ठागुहचि । रा.नि.व.
।। १२ । अगुहचि । जैपालि । एरवृहवे । श.च. ।

असारदधि । स्त्री । गृहीतनवनीत-दधनि ।
।। गुणाः—असारदधि संशोधि शीतलं वातघ्नं लघु ।
।। विट्पि दीपनं रक्तं शङ्खबीरोगनाशनम् । भा.पू.
।। दधि.व. ।

असारा । स्त्री । कदलीरुहे । वै.निच. ।

असिकम् । स्त्री । विडुकीरुमजभाणि । वै.निच. ।

असिक्रिका (क्री)। स्त्री। अङ्गनाम्पुर-
प्रेषायाम्। से.नचिकं। दाक्षाम्। जटा।

असिगण्डः। पुं। हृदीपाधाने। छेष्टि वा-
निम्। जटा।

असितः। पुं। धवले। शं०श्री गौष्ट्। र-
मा। रवा। स्त्री। काष्ठागुरुणि। वै.निघ.। त्रि।
कृष्णवर्णे।

असितजफलः। पुं। नारिकेलवले। वै.निघ.।

असिततिलः। पुं। कृष्णतिले। च.द.अर्थचि.।

असितद्रुमः। पुं। कृष्णतिले। वै.निघ.।

असितपल्लवा। स्त्री। भूमिजम्बाम्। नदी-
जम्बूवले।

असितफलः। पुं। मधुनारिकेले।

असिताबलमोटा। स्त्री। कृष्णजयन्त्याम्।
काल जयन्ती। गुणाः—असिताबलमोटा तु रसा-
यनकरो भवति। गुणाश्चात्र जयन्तीवत्...। वै.
निघ.।

असितवल्ली। स्त्री। नीलद्रव्यायां। वै.निघ.।

असितवेत्रम्। स्त्री। श्यामालतायाम्। वा.र.
असितादिकायाः। [उत्तम]। वै.निघ.।

असितसारः (कः)। पुं। तिलुकवले।

असिता। स्त्री। कृष्णनीलीवले। रा.नि.व.४।
See अस्त्रिका। कालातिविषायाम्।

असिताञ्जनी। स्त्री। कृष्णकापास्याम्। रा.
नि.व.४। See कालाञ्जनी।

असिताननः। पुं। कपी। ऐ.च.। [का.।

असिताभ्रशेखरः। पुं। नीलीवले। चि-

असितालता। स्त्री। नीलद्रव्यायाम्। श्या-
मालतायाम्। वै.निघ.।

असितालुः। पुं। नीलासौ। रा.नि.व.७।

असितोत्पलम्। स्त्री। नीलोत्पले। नील-
उत्पले। रा.नि.व.१०।

असिदंष्ट्रः (कः)। पुं। मकरे। चिन्ता।

असिदन्तः। पुं। मकरे। कुशीरे। वै.निघ.।

असिदः। चि। पाने। कौष्ठ। अपके। निक-

कत्र। नम्र। रवा.।

[ऐ.च.।

असिधेनुः (का)। स्त्री। कुरिकावां। रवा.

असिपत्रः। पुं। सिङ्गवले। मनमो गौष्ट्।
मद.व.१। इत्थी। आशू.। प.सु.। चिन्ता।
गुच्छवर्णवर्णवले। रा.नि.व.८। (कः) वेतदन्ते।
रा.नि.१४।

असिपत्रवर्णम्। स्त्री। गुच्छवले। कुण्डि-
वर्णवले। मं गुच्छागवत्। रा.नि.व.८। गुणाः—
श्रीतं मधुरं कफवातनुत्। रक्तदीपासिसारोपां
नाशकं दाहनुत्परं। विप्रकारं दीर्घलघुमैद्वैः दीर्घं
गुणाधिकम्॥ वै.निघ.। [उत्तम]। चारा.।

असिपुच्छः (कः)। पुं। जलवरविशेषे।

असिमिदः। पुं। खदिररुपे। विट्खदिरि।
खदिरवात्ना। मं खैराचेम्भाङ्। श.र.। [चा.वा.।

असीतकम्। स्त्री। काष्ठागुरुणि। भा.स.२भ.

असीतका। स्त्री। कृष्णापराजितायाम्। नील
अपराजिता। मं कालीगीकर्णौ। वै.निघ.।

असीतकादिचूर्णम्। स्त्री। आमवाते चूर्णे।
पाठः—“असीतकं भागधिका गुडवी श्यामा वरा-
ही गजकर्णगुणरही। समा धृताः कृच्छ्रमिदं तु
चूर्णे पिबेत्तदुष्णोदकमण्डयुवेः॥” भा.नि.म.२भ.।

असुः। पुं। प्राये। अम.। स्त्री। चिसे। उषा.।

असुखम्। स्त्री। दुःखे। ऐ.च.। [अम.।

असुधारणम्। स्त्री। जीवने, जीवमधारणम्।

असुभृत्। पुं। प्राणिमाने।

असुरम्। स्त्री। सासुरवले। मद.व.२। पुं।
देवदावले। वै.निघ.जीवन्त्य.लवङ्गादि.।

असुरयवः। पुं। भूतयवविशेषे। मा.नि.।

असुरसा। स्त्री। वर्ष्याम्। वा०वे० तुलसी।
र.मा.। [सि.रचिकं।

असुरा। स्त्री। रज्याम्। राजि.। हरिद्रावां।

असुराङ्गम् (का)। स्त्री। कांसे। ऐ.च.।

असुराङ्गपतङ्गः। पुं। तेलपायिपतङ्गे। [उ-
ना]। पोका, आर्त्तना। “असुराङ्गपतङ्गस्य
विट्चूर्णे मधुरंयुतम्॥” वैयकम्।

असुराङ्गविट्। पुं। कांसे। वै.निघ.१भ.

असुरायज्ञे ।

[अ.टी.भ. ।

रसुरी । स्त्री । राजिकायां । राहिश्रिता ।

प्रसुखः । वि । रोगयुक्ते ।

प्रसूक् । स्त्री । सङ्ग्रामायसद्व्ये । कुडुमे । रा. नि.व.१२ । रक्ते । रा.नि.व.१८ ।

प्रसूकरः । पुं । शरीरस्वरसधाती । इ.च. ।

प्रसूकपः (पा) । पुं, स्त्री । जलोकायाम् । अ.टी.भ. ।

प्रसूगुह्यः । पुं, स्त्री । केशरे ।

प्रसूम्दः । पुं । कोष्ठे । वै.निच. ।

प्रसूम्दरः । पुं । असूम्दर्यते अय्यते अनेनेति भारक्तप्रदरे । अष्टादशोऽङ्गि परदत्ता लक्षणं — “विरक्तमयाश्रयनादजीवाङ्गप्रपातादतिमैयुनाशः यावाश्रयोकादतिकर्षणाश्च भाराभिधाताक्यना द्दिवा च ॥ असूम्दरं भवेत्सर्वं सङ्गमर्द्धं सवेदनम् । तस्यातिष्ठतो दीर्घं च भवो मूर्च्छा मदस्त्वपा । दाहः प्रलापः पाण्डुत्वं तन्द्रारीगाश्च वातजाः ।” भा.नि. । वातजादिभिरात् स चतुर्विधः । ऋतुका लभिद्रावकाश्चिपि अघिकात्तवस्वावीऽसूम्दर एव । सु.शा.२५. । अयथं यदपथं वा रक्तपिर्नषु कौत्सितं । प्रदरेऽपि तथा दीर्घं तत्तन्नारी भज्यजन् ॥ इति पथ्यापथ्यम् ।

असूम्दरगोलेन्द्रसः (सर्वाङ्गसूम्दरः) । पुं । रक्तप्रदरीकरसि । पाठी यथा — गगनं शोधितं वायं पलैकमिष्टकासमं । टङ्गं स्यात्तुष्टं शशाङ्कं त्रिसुगन्धिकं । कर्पूरमलदक्षैव जातीकीर्षं फलं चनं । नागेश्वरं लवङ्गञ्च कुष्ठं सचिफलं तथा । जलेन वटिका कार्या । कायायां शोषयेत्तु ताम् । ...प्रदरेऽपि विनाशाय दृष्टः सर्वाङ्गसूम्दरः ॥ प्रयोगा.च.दर.वि. ।

असूम्द(ग्वा)रा । स्त्री । चर्म्मणि । अ.टी.भ. ।

असूम्भम् । स्त्री । स्वर्णगैरिके । स्वर्णं शिविश्रान्ति । हिं सोनमेव । वै.निच. ।

असूम्तम् । वि । असिद्धे । अपक्वे । रत्ना. ।

असूपाटी । स्त्री । रक्तधारायाम् । अ.टी.भा. ।

असूम् । स्त्री । खली । इ.च. ।

असूम्मती । स्त्री । शालपत्रायाम् । अ.र. ।

असूम् । स्त्री । आयुषे आपि । करवासे । मै.र. द्विकं । व्याघ्रवक्षे ।

असूचिकित्तकः । पुं । असूचैवे । सु. ।

असूचिकित्ता । स्त्री । असूादिना त्रयचतादिप्रतिकारि । सु. । [इति भाषा । रत्ना. ।

असूजित् । पुं । कटावकवक्षे । कटावकवक्षे ।

असूवैद्यः । पुं । असूचिकित्तके । वै.निच. ।

असूवाघातः । पुं । असूप्रयोगे । अज्जकृत् । वै.निच. ।

असि (कम्) । स्त्री । वीजे । मेदीजधाती । हाड़ । रा.नि.व.१८ । असिखरूपं — मेदी सरस्वादिना पञ्च वायुना चातिशोधितम् । तदसिखरं लभते स सारः सर्वविषये ॥” तत्कर्म च चारणं । तत्कस्या च मानवदेहे २०० तेषां १२० श्वासात्, ११० श्वासात्पञ्चशरीरःसु, ६२ श्वासात् प्रसूदं भवति । एकैकस्याम्पादाङ्गस्यां श्वासा श्वासा तानि पञ्चदश । तल्लक्षणं गन्धसंश्रितानि दश । पाण्डुराभिकं, जहायां हे, जानुभ्येकं, एकसूराविति । त्रिशदेवमेकस्मिन् सकृदधि भवति । एतेनेतरसकृन्नाश्च च व्याख्याती । श्वासा पञ्च तेषां गुदभग्नितत्त्वेषु चलारि चिकसंश्रितमेकं, पाण्डुं वटशिशत् एवमेकस्मिन् ; द्वितीयेष्वेव । वृष्टं त्रिंशत् । अष्टावृत्ति । हे अचकसंज्ञे । श्वासायां नवकं । कण्ठनाशा चलारि, हे खलीः, दन्ता चात्रिशत्, नासायां श्वासा, एकं तालुनि, गच्छकथंश्वेषु एकैकं, वट शिरसि । तत्र पञ्चविधम् — कपाल-रुचक-तदण-वलय-नलकभेदेन । तत्र जानुनितत्त्वस्थतालुगङ्गमहाकास्थीनि कपालपदवास्थानि । दन्तासि रुचकमिति, नासायां कायंनेवास्थीनि तद्वयमिति, कपालपदवास्थीनि वलयमिति, अवशिष्टानि च नलकमिति उच्यते । सु. भा.५.५. ।

असिक्तत् । पुं । मेदीधाती । इ.च. ।

असिगतज्वरः । पुं । तदाश्रितज्वरः । लक्षणं यथा — “मेदीऽस्थ्यां कुजं नासी विरिक्तवर्धिरैश्च । विषेपञ्च गात्राणां विद्यादस्त्रिगते ज्वरे ॥” वै.निच. । नालिनीपथं, वसिकथं, अश्विनीपथं च प्रतीकारः ।

अस्मत् । स्त्री । बुद्ध्याम् । उन्नत, आका-
[ति लोके । मं बुध । अ.टी.म. ।

अस्मितः । वि । विकसिते । कूटेख । वै.निघ. ।

अस्म । स्त्री । शीघ्रते । रा.नि.व.१८ । केसरे ।
कूमकूम । अ.द. । मयमज्जले । रत्ना. । पुं । अ-
स्मावे । विज.र. । कोषे । केसरे । मी. ।

अस्त्रखदिरः । पुं । रक्तखदिरवृक्षे । गान-
ध.अत्र. । मं रक्तखेर । रा.नि.व.८ ।

अस्त्रघ्नः । पुं । तेजवले । उज्ज्वल । वै.निघ. ।

अस्त्रजम् । स्त्री । मसि । रा.नि.व.१७ ।

अस्त्रजित् । पुं । वनस्यतिविशेषे । कर्पाटि-
नेष्टु इति भाषा । र.सा. ।

अस्त्रपः । पुं । जलौकायाम् । औंफ । म-
ल्मुले । रा.नि.व.२३ । [व.४ ।

अस्त्रपत्रः (कः) । पुं । भिष्टावृक्षे । रा.नि.

अस्त्रपा । स्त्री । जलौकायाम् । औंफ । मी. ।

अस्त्रफला (ली) । स्त्री । श्लक्ष्मीवृक्षे । गान-
ध.इ.गो. । रा.नि.व.११ ।

अस्त्रमालका । स्त्री । रसधातौ । रा.नि.व.१८ ।

अस्त्ररेणुः । पुं । सिन्दूरे । मी. ।

अस्त्ररोधिका (नी) । स्त्री । लज्जालुकाल-
तायाम् । लज्जावती लता । रा.नि.व.५ ।

अस्त्रविन्दुच्छदा । स्त्री । ललणाकन्दे । रा.
नि.व.५ । [वै.निघ. ।

अस्त्रशिखी । स्त्री । रक्तशिख्यां । रा.नि.व.११ ।

अस्त्रसुती । स्त्री । रक्तसावे । वै.निघ. ।

अस्त्रार्जकः । पुं । रक्ततुलसीवृक्षे । रा.नि.व.११ ।
तुलसी । त्रैलोक्यसाम् । भा.नि.व.११ । मं पांडुरी-
तुलस्य । वै.निघ. ।

अस्त्राङ्गः । पुं, स्त्री । कुङ्कुमे । म.द.व.२ ।

असु । स्त्री । नेत्रवाहिनि । असुनिरीधायीनसा-
दयोत्पत्तिः । वा.म.४.प. । [क्रा. ।

असुकः । पुं । अक्षीवृक्षे । आलेट गो. । र-

असुवाहिनी । स्त्री । असुवाहके धमनौवृक्षे ।
सु.शा.८.प. ।

अहः । स्त्री । दिवसे । अम. ।

अहङ्कारः । पुं । चेतनपुरुषस्य चेतने, इन्द्रिया-
दिनिखिलशरीरव्यापी योऽहंभावसाहित्यप्रदर्शि-
रिव । स च त्रिविधः वैकारिकतैजसभूतभेदश्च ।
“तल्लिङ्गाच्च महत्तत्त्वलिङ्ग एवाहङ्कार उत्पद्यते ।
तच्च वैकारिकादहङ्कारात् तैजससङ्गायास्तत्त्वव्या-
प्तेः एकादशेन्द्रियाणि उत्पद्यन्ते । भूतादेरपि
तैजससङ्गायास्तत्त्वव्याप्तेः पञ्चतन्मात्राणि उत्पद्य-
न्ते ।” सु.शा.१.प. ।

अहतम् । स्त्री । नूतनवस्त्रे । हला. ।

अहरदृक् । पुं । दृष्टे । शकुनि । वै.निघ. ।

अहर्यशः । पुं । मसि । हारा. ।

अहर्वात्यवः । पुं । अर्कवृक्षे । ह.व. । [ह.व. ।

अहर्मणिः । पुं । अर्कवृक्षे । आकम् गो. ।

अहर्मुखम् । स्त्री । प्रातःकाले ।

अहस्करः । पुं । अर्कवृक्षे । ह.व. ।

अहस्यतिः । पुं । अर्कवृक्षे । सूर्ये । अम. ।

अहिः । पुं । शीघ्रके । शीघ्रा । प्रयोद्या. वसन्त-
कुसुमाकररसि । र.सा.सं. सपें । म.द.व.१२ । उद-
रावर्त्ते । हारा. । वज्रीवृक्षे । मनशी मि. । ह.व. ।

अहिंस्त्रा । स्त्री । (Capparis sepiaria)
कण्टकयालीवृक्षे । कौंटी । उडुकांटी । रत्ना. ।
आमवातप्रलपे । गुफाः—विषशीघ्रहरत्नं । राज. ।

अहिकः (का) । पुं, स्त्री । शालाखीवृक्षे ।
शिमूल गो. । मं सावरी । अ.च. ।

अहिकाण्डः । पुं । वायी । ह.व. ।

अहिकुटी । पुं । भारद्वाजपत्तिणि । वै.निघ. ।

अहिगन्धफला । स्त्री । सल्लकीवृक्षे । रा.नि.
व.११ । [अ.च. । मं सापमंघ । वै.निघ. ।

अहिगन्धा । स्त्री । सप्यगन्धायाम् । रा.नि.व.११ ।

अहिच्छकः । पुं । अक्षयवृक्षः । नेट्टाशि. ।
ह.व. ।

अहिच्छवा । स्त्री । अताङ्गाद्यपे । मोरी ।
कुलका । रा.नि.व.४ । अर्कशायाम् । टिनि । रा-
नि.व.१४ । [वै.निघ. ।

अहिजम्बुकः । पुं । लकलासे । कौंफलास ।

अहिलिङ्गिका । स्त्री । महाप्रतापव्याम् ।
वट् मत्तयूनी । वै.निघ.

अहितद्रव्यम् । स्त्री । स्वभावत एवाहितद्र-
व्येषु । यथा—श्रिम्बीधान्येषु यौषे माषकलायः ।
फलेषु उदुकाः, प्राक्तेषु सर्वपत्राकम्, मांसेषु गो-
मांसं, वसासु माहिषी, दुग्धेषु मेघीदुग्धं, तैलेषु
कुसुमतेलं, इति विकारेषु फाणितम् । भा.पू.१भ. ।

अहितपदार्थः । पुं । हृदयमव्याम् । पृतिमांसं ।
प्रभातनिद्रायां, मेषुने, दधनि चैत्यादी ।

अहिताहारः । पुं । अहितकरद्रव्यमन्त्रणे ।
गुणः पीडाजनकत्वम् । वा.सू.७अ. ।

अहित्यः । पुं । वनमेधिकायाम् । वनमेधि ।
अहित्योऽस्यगुणस्तद्वाजिनां स तु पूजितः । मद.
व.२ ।

अहिदिट् । पुं । नकुले । मयूरे । नि.षचतुष्कं ।

अहिनिर्मोकः । पुं । सर्पनिर्मोकं । भा. ।

अहिपुत्रकः । पुं । तराली । हारा. ।

अहिपुष्पम् । स्त्री । नागकेशरपुष्पे । च.द. ।
कुम्भीकातेले । सु.चि.१७अ. ।

अहिपूतनः (ना) । पुं, स्त्री । बालरोगा-
न्त्यतमे रोगविशेषे । शिशुत्र शुश्रूषः ५ । यथा—
“श्लक्ष्ण्यनमायुर्गोष्ठीतेऽपाने शिशोर्भवेत् । स्निग्धं
वा स्नायमाने वा कष्टरक्तकफोद्भवा ॥ कष्टूयना-
क्षतः निग्रं स्त्रीटः सावय जायते । एकौभूतं त्रयं
चौरं तं विद्यादहिपूतनम् ॥” भा.नि.सुद्ररोगः ।

अहिफलः (ला) । पुं, स्त्री । दीर्घकर्कटिका-
याम् । लषा कौकूटः । मं टरकांकड़ी ।

अहिफेनम् (कम्) । पुं, स्त्री । Opium
poppy, Papaver somniferum. स्व-
नामव्यातसारजवर्गीयोपविशे । प.मु. आ.फिम् ।
हिं अफिम् । मं अफूकड़री, अपून । आफन इति
मालवे प्रसिद्धं । ते नल्लमंडु । “उक्तं खसफलचौर-
काफूकमहिफेनकम् ।” भा.पू.१भ. । अहिफेनं च-
तुर्विधं आरण्यमारुच्य आरण्यसारवनेदात् । तत्र
श्वेतवर्णं आरण्यं, कृष्णवर्णं मारुच्यं, पीतवर्णं धारुच्यं,
कर्पूरं सारुच्यं । आरण्यमग्नं आरवेत् । मारुच्यं
ज्वलं कारयेत् । धारुच्यं वयस्यं, सारुच्यं मलसार-
वच्च करोति । सामान्यतो गुणाः—सविपातघ्नं

हृष्यं बल्यं मोहदह । रा.नि.व.६ । आफूकं शीघ्रं
आहि श्लेष्मघ्नं वातपित्तकरञ्च । मद.व.१ ।

अहिफेनवटिका । स्त्री । योगीश्वरं रक्ताभि-
सारी । खर्जूरं पिष्टखर्जूरम् । र.सा.चं । [शाङ्गि.]

अहिफेनवीजम् । स्त्री । खखसे । शुश्रू.

अहिफेनासवः । पुं । आसवीऽयमतीसार-
विस्त्वोर्हितः । आचार्यसायकमिता । अच मधुक-
मयस्य (मण्डेन्द्रात्र मण) पलशतं (१२॥० मण्ड)
अहिफेनं ४ प. सुसक्तं जातीफलैर्द्रव्यैस्तानां प्र-
त्येकं पलमेकवाहतपात्रे मासमेकं स्थापयेत् । श्रेष.

अहिभयदा । स्त्री । भूयामलक्याम् । जूँहे
आम्ना । रा.नि.व.५ ।

अहिभुक् । पुं । मयूरे । रा.नि.व.१६ । तान्यै ।
मी. । सुद्रसापसंद इति प्रसिद्धे हवे । नाकुलीनाम-
महाकन्दशाके । रा.नि.व.७ । गन्धनाकुल्याम् ।
रा.नि.व.७ । See नाकुली ।

अहिमर्हनी । स्त्री । गन्धनाकुल्याम् । त्रांदा-
विशेषः । अहिलताविशेषः । सापसंद इति पाषा-
न्ये । रा.नि.व.७ । See नाकुली ।

अहिमारः (कः) । पुं । विटखदिरे । सुट्ट
वांत्वा । मं गन्धीहिंवर । रा.नि.व.८ ।

अहिमेदः (कः) । पुं । विटखदिरे । सुट्ट
वांत्वा । मं गन्धीहिंवर । रा.नि.व.८ ।

अहिरिपुः । पुं । मयूरे । रक्ता. ।

अहिलता । स्त्री । सापसंद इति व्यातलता-
याम् । गन्धनाकुल्याम् । रा.नि.व.७ । See ना-
कुली । तान्मल्याम् । पानि गाह् । रा.नि.व.११ ।

अहिलोकिका । स्त्री । भूयामलक्याम् । जूँहे
आम्ना । वै.निघ. । [वै.निघ.]

अहिल्या । स्त्री । वनमेधिकायां । वनमेधि ।

अहिवल्ली । स्त्री । नागवल्ली । श्रेष.अ.अ.चि. ।

अहिविषापहा । स्त्री । अहिलतायाम् । स-
पसंद । वै.निघ. ।

अहिस्तम्भः । पुं । गुल्फे । गोत्रेन्द्र सुट्टा. ।

अहीन्द्रः । पुं । शरिरायाम् । अनस्तम्भ । च.
द.यथाचि, लवङ्गादिषु ।

गिरविः । पुं । विमुक्तसर्पे । शशिनी इति
के । हारा ।

हेरुः । स्त्री । श्वेतमूल्याम् । अम. ।

हिराचम् । स्त्री । हिराराचे । [सु.]

घाटः । पुं । एकड़ा इति प्रसिद्धे रूपे । प.

हला । स्त्री । भद्रातकवृक्षे । डेनो गौह ।
च. ।

वः । पुं । (Terminalia belerica.)

tree bearing a medicinal fruit.

भीतकवृक्षे । वज्रड़ा गौह । हिं तिनाश । रा.

व. ६ । भा.म. ४४. अश्वने, “अश्वानाकाष्ठैर्मल-

यसम् ।” सि.यो. सिद्धमतयोर्मे कु. काम. ४८.

आ. एलादिमले ४८. । कर्षपरिमाणे । प.प्र. ।

न्याजे । सर्पे । मी. । रुद्राक्षवृक्षे । भा. अने. व. ।

सि. श्वधमके । देवश्रीरीषवृक्षे । भित्तीसविट-

रा. नि. व. ८. । स्त्री । विषयेन्द्रिये । रा. नि. व.

२. । वा. शा. २५. । सौवर्चललवणे । तुल्यके ।

तेत । म. भक्षिकं । पञ्चबीजं । विभीतकफले ।

नि. व. ११ ।

वकः । पुं । विभीतकवृक्षे । भा. पु. १४. ।

निश्ववृक्षे । र. मा. । “विश्वमक्षसं पिबेत् ।” च.

अरातिसा. चि. । रुद्राक्षवृक्षे । श. र. । इन्द्राक्षवृक्षे ।

रं । तोलकवृक्षपरिमाणे । म. भक्षिकं ।

वकारका । स्त्री । घृतकुमार्याम् । घृत-

यात्री । वै. निच. । [पाखु. चि. ।

वकाष्ठम् । स्त्री । विभीतककाष्ठे । च. द.

वगणः । पुं । श्रीवादीन्द्रियसहाते ।

वगन्धिनी । स्त्री । अतिबलायां । वै. निच. ।

वतः । पुं । यवे । (वहु.) चातपतखुले । रा.

व. १६ । श्वसमाचि. च. टी. भा. पु. । स्त्री । खा-

ड । धहे । मी. । यवे । प. सु. । “काजिपु निष्कृ-

ति । यवेऽपि क्वपिम् ।” मी. त. निच. । केचिपु

कृत्तखुला अक्षतमिव्याडुः । चि. । अत्रस्थे ।

हिंसिते । मी. । अक्षस्थिते । श. र. । [व. ४ ।

वतखुला । स्त्री । महासमहाचये । रा. नि.

वतरीगः । पुं । उपनखरीगे । आङ्गु-

ड़ा । वचनं - “कुर्यात्पित्तानिलं पाकं मख-

मांसे सद्वज्जरं । चिपपमचतरीगख विषादुपेन-

खच तम् ॥” वा. उ. ११५. । [श. च. ।

अक्षता । स्त्री । कर्कटप्रज्ञा । कौकड़ागुनी ।

अक्षतैलम् । स्त्री । विभीतकतैले । वज्रड़ा

वीक्षेत्र डेनो । वा. उ. ११५. । See विभीतक-

तैलम् । [खोटवृक्षे । जे. ७ड़ा गौह । भूरि. प. ।

अक्षधरः । पुं । (Trophis aspera.) शा-

अक्षधूर्तः (र्तिलः) । पुं । वृक्षे । गौड़ । हिं

वैल । हारा ।

अक्षपाकः । पुं । सञ्जललवणे । वै. निच. ।

अक्षपिण्डः । पुं । शङ्खपुण्याम् । वै. निच. ।

अक्षपीडः । पुं । श्वेतवृक्षायां । श्वेतवृक्षामूले ।

रसेन्द्र. चि. । दुर्गालभायां । सु. चि. ८५. ।

अक्षपीडका (डा) । स्त्री । श्वेतवृक्षायां । प.

सु. । यवतिललतायाम् । रा. नि. व. २ ।

अक्षमः । पुं । स्थूलमूलके । वनचटके । वै.

निच. । स्त्री (मा) । अक्षानी । ईर्ष्यायाम् । श. र. ।

अक्षरः । पुं । अपामार्गे । छ. च. । स्त्री । जले ।

अक्षरुचकम् । स्त्री । श्वेतिकालवणे । मो. रा. ।

मं सोरनिट । वै. निच. ।

अक्षवीर्यवान् । पुं । श्वेतकरवीरे । वै. निच. ।

अक्षशिरोधिया । स्त्री । मन्थास्थिशिरायां ।

वै. निच. । [वै. निच. ।

अक्षसस्यम् । स्त्री । कपित्थफले । मं कविठ ।

अक्षारलवणम् । स्त्री । अक्षमिसैन्धवादी ।

यथा—“मीशौरं मीष्टतथैव धान्यं मुद्राक्षिता

यवाः । सासुद्रं सैन्धवस्यैव अक्षारलवणं श्रुतम् ।”

हारलता ।

अक्षि । स्त्री । मेवे । रा. नि. व. १८. ।

अक्षिकः । पुं । (Dalbergia oujeinien-

sis.) रत्नवृक्षे । आडेड गौह । रमा. ।

अक्षिकूटः (कः) । पुं । Eye-ball, ईंफि-

कावा । हटकर ठां । वा. उ. १५. । मज्जिभु-

टके । छ. च. ।

अक्षिकूषितम् । स्त्री । अपाहृटी .

अक्षिगोलः । ३ । The ball or globe of the eye. नेत्रतारकी ।

अत्रिष्टादनम् । ली । अत्रिष्टानि । रत्ना ।

अक्षिपञ्चकम् । द्वौ । त्रीणं त्वक् रसना नेत्रं
माहा चेति । रा.नि.व.१८ । [eye, नेत्रपटल ।

অক্ষিপটলম্ । লী । A coat of the
অক্ষিপটল । লী । The eye-lash. নে-
লীনি । চক্রে পাতার লোম ।

सन्धिपाकात्थयः । ३ । कृष्णगते सन्धिरीग-
विशेषे । खडगम् — “खडगमुपातः पिङ्का च जेने
यच्छिन्म भवेत् मुद्रिभक्ष सक्तम् । तदप्यसाध्यं प्र-
दन्ति केचित् शब्दश्च यत्तिरिपपक्षतुल्यम् । श्रुतं
समाक्रामति सर्वतो हि दीपेय यस्यासितमण्डल-
श्च । तन्मन्धिपाकात्थयमन्धिरीगं सर्वात्मकं वर्जयि-
तव्यमाहुः ॥” मानि ।

अधिपीलुः । पुं । महानिले । वै. निघ. ।

अक्षिभेषजम् । कौ । श्वेतलोघ्रे । मद.प.१ ।
पट्टिकारीघ्रे । रा.नि.व.६ ।

अक्षिरोगः । पुं । नेत्ररोगि । See नेत्ररोग ।

अन्निवः । पुं । (Guilandina or Hyper-
anthera morungu.) शोभास्त्रनरवि । शंख-
ना । हिं शिशु । मरिचे । रा.नि.व.७ । क्ली । स-
मुद्रलवणे । अ.टी.भ. । [च. ।

अक्षिविचरिणितम् । लौ । अपाङ्गदृष्टौ । हे.

अक्षिवैराग्यम् । लौ । जेवविराजताया । “
कोरसाक्षिवैराग्यम् ।” बा.सू.७५. । [५.]

अधिशेवनम् । लो । मेवमिसीदि । वा.म.२५

असिहृणम् । ली । विन्युदासी । मा. नि.
विज. र. । [के. रवा.]

अधीकः । पुं । वचनविशेषे, आउठ इति लो.

अक्षयः । पुं । वशिष्ठः । वक् । श्रीभास्कराक्षयः ।
मङ्गलः । श्रीवज्रकः । च.सू.४५.कर्मिणः.व.१.वि.

इष्ट. महाविष्णवे । भा.पू.१भ. । चि । यमते । मे
ली । सामुद्रलवणे । पां७ । भा.पू.१भ. । मरिचे

अक्षयः । पुं । रक्ताक्षे । अर्कमन्दारि । वै.निघ.

अक्षोटः (कः) (की) । पुं, स्त्री । (*Juglans regia*.) गिरिजपौलौ । आकृष्टाष्टे इति लोके । आखोट इति हिमवति प्रसिद्धः । प्रा. क.

—मधुरः बल्यः स्निग्धीणः वातपित्तघ्नः रक्तदीपकः

हरः शीतलः कफकोपनश्च । रा.नि.व.११ । मधु
बल्यं गुरु उष्णं सारकं वातघ्नञ्च । मद.व.६ । प्रली
टकोऽपि वातादसदृशः कफपित्तकृत् । भा.नि. ।

अक्षोटतैलम् । क्षी । अक्षोटफलीवृत्तैले
आकरोटैले तेल । गुणाः मूलकतैलवत् ।

अक्षोड़कः । पुं । अक्षोड्वचे । र.भा. ।

अक्षोहारः । पुं । मधुखर्जूर्याम् । १५ ।

अप्यम् । क्ली । सौवर्णलवणे ।

आ

भाकरः । पुं । खनौ । शनि । जम. ।

आकरजम् । स्त्री । रत्ने । वै.निघ. ।

आकर्णनम् । क्री । अवस्ये । कर्ण, शोना ।

आकर्षः । पुं । इन्द्रिये । मै.षविकं । [अ.भा.]

आकर्षकः । पुं । शिलाभिदे । दृष्टक पाथर ।

भकली । स्त्री । चटकायां । ङङाई । वै. निघ.

महाकल्पः । पुं । रीमे । छ.च. ।

आकल्पकः । पुं । तमसि । नीहे । ययौ ।
उत्कलिकायाम् । मे.कचतुष्कं ।

आकल्लः (कः) । पुं । अकर्करायां । आकर-
करा । वै.निघ.२भ.अरी.चि.आकल्लकादिघूर्णे ।

आकषः । पुं । निक्षप्रस्तरे । श.र. ।

आकारः । पुं । आकृतौ । मूर्त्तौ । अमं ।

आकारकरभः(भा)। पुं, स्त्री। चकाराभके ।

आकरकरा । भा.म.१भ.ज्वरघ्नीवटी.(भा.म.१.) ।

पञ्चभूताव्यतमभूते । मृन्नु, आकाश । अस्मिन् नि-
शेषगुणः शब्दः, स निष्कः पञ्चशीरो व, तस्येन्द्रि-
कर्णः ।

काशपटलम् । ली। चमपाती। वै.निच।

काशमांसी । ली। Small variety

बटामांसी produced in Kedāra
ountain. सूअजटामांस्याम् । आकाशजटो-
१मी। अस्या उत्पत्तिः केदारसूमी। गुणाः—
तथा शोफघ्नी व्रणनाडीघ्नी लूतागर्भजाखादि-
घ्नी वर्णकरी च । रा.नि.व.१२। प.सु.।

काशमूली । ली। जलोषधी। पाना।
रा.।

काशवल्ली (झिका) (ली) । ली।

assayta filiformis. खवल्लीविशेषः । आ-
गाक जटा, आकाशदेवन। कौं चमरवेल् ।
मरवेलि, आकाशवेलि, नलमुदवेलि इति च
शास्त्रे। गुणाः—यादृशी तित्ता पिच्छिला नेच-
नघ्नी अप्रिवर्धनी हृद्या पित्तत्रैशामनाशनी च ।
भा.पू.१भ. । मद्.व.१ । मधुरा कटुः पित्तघ्नी शु-
द्धि करी रसायनी बन्धा । रा.नि.व.३ ।

काशसलिलम् । ली। आन्तरिखजलि ।

बौंदके । दृष्टि र खन। मं पावसाचेपाणी । गुणाः
—मधुरं कथं दीपनं पथ्यं दण्डाघ्नं यमघ्नं मेघ-
घ्नं । तथा “सद्यो हृष्याभूमिस्थं कलुषं दीप-
यकं । चिरस्थितं लघु खल्वं पथ्यं स्वादु सुखाव-
हम् ।” रा.नि.व.१४ ।

काकुचनम् । ली। सङ्कोचने । स.सू.२५अ. ।

काकुलः । पुं । चममेदे । See चमः ।

काकुलकृत् । ली। चकर्करायाम् । आकृ-
कत्रा । भा.म.१भ.जिज्ञाकज्व.वि. । “किरात-
तित्ताकुलकृत्-कुलिक ।”

काकुला । ली। ततापकगोधूमादौ । इडा

पोड़ा इति भावा । “तन्नेरपकगोधूमैराकुला प्र-
रिकीर्तिता । आकुला गुरवो हृष्या मधुरा बल-
कारिणः ।” रा.नि.व.१६ । [तजिकं ।

माकृतिः । ली । रूपे । शरीरे । लघवे । मे.

माकृतिच्छया (ची) । ली । मलीषची ।

पाना । कीषातकीषताया । पथ्यं पोषा । र.मा.।

माकृन्दः । पुं । कन्दने । आह्वाने । मे.दधिकं ।

माक्कीङ्गः । पुं । शामातोद्याने । चम.।

प्राक्तीशः (नम्) । पुं, ली । चमिषके । प्राप्ते ।

हे.च. । चम. । [च.द.विदग्धाजी.चि. ।

प्राक्तीदिभावः । पुं । आर्द्रकारिलगुणहेती ।

प्राखनिकः । पुं । शूकरे । मूषिके । मे.।

प्राखुकः । पुं । मूषिके । रजा. । वन्यमूषिके ।

मद्.व.१२ । शूकरे । हे.च. । देवताङ्गणे । र.मा.।

प्राखुकर्षपर्यिका । ली । लुद्रमूषिककर्षा ।

हेमूत्रकाणी, मूषाकाणी । मं लघुउंदीरकाणी ।

वै.निच. ।

प्राखुकर्णी । ली । Salvinia cucullata.

जलजमूषिककण्ठां । हेमूत्रकाणी पाना, मूषा-
काणी इति भावा हि मं भीषली । कं वलिहृ-
हे । सा विधा क्रूरा दीर्घा च । क्रूरागुणाः—
कटुत्वा कफपित्तहरी आनाहज्वरशूलार्तिहरी पा-
चनी च । रा.नि.व.३ । द्रव्यवीचुपे । कालदण्डी ।
रा.नि.व.५ । दन्तीमं दे वडदण्डी । गुणाः—
कटु-
तिक्तकषाया शीता लघुः कटुविपाका मूत्रकफ-
घ्नी च । भा.पू.१भ. । कटुका तित्ता उष्णा
शीतला रसायनी सरा लघुः कषाया क्षमियन्मि-
चक्रप्रमेहकुष्ठघ्नी च । हृदती शीतला मधुरा
रसवन्मनी चक्षुष्या रसायनी शूलघ्नी ज्वरक्षमिषा-
खुविघ्नी च । वै.निच. । राज. । सि.यो.क्षमि.चि.
क्षमिप्रपिकायां श्रीकण्ठ. ।

प्राखुगन्धी । ली । कर्पूरहरिद्रायां । वै.निच.।

प्राखुजित् । ली । भूष्यामलक्याम् ।

प्राखुपर्णा (र्णिका) (र्णी) । ली । खल-

मूषिककर्षा । वड हेमूत्रकाणी । हि मूषाकाणी
वा उन्दुरकत्री । रजा. । क्रूरादन्था । कूट दण्डी ।
क्रूरादन्था । काल दण्डी । र.मा. । हृददन्त्याम् ।
भा.पू.१भ. । मण्डकपर्णाम् (थूलकूडि) । च.द.
क्षमि.चि. ।

प्राखुपाषाणः (कः) । पुं । A kind of

mineral, loadstone. लौहचुम्बके । दूष्क-
पांशत्र । प्राखुपाषाणनामाद्यं लौहसङ्करकारकः ।
रा.नि.व.१३। गुणाः— क्षिप्रः पारदस न्यायकः ।
लौहसङ्करस्य वीर्यकृत्कानिबर्धनः । पिडीवर्ध-
न्याधीना नाशकः परिकीर्तितः । चपटः स तु
विभेयः सप्तधातुविनाशकः । दाहं विनीमसृज

ginianus.) शरारिपक्षि । अत्रांल पांथि ।
नं वगलोपचीष । मद.व.१२ । See चाड़ी ।

चाटीकरः । पुं । इषे । वै.निच. ।

चाटीमुखम् (वदनम्) । स्त्री । ब्रह्मविद्या-
व्याय अक्षविशेषे । सु.सू.८५ । शरारिपक्षुवदा-
कारत्वात् तथाभिधीयते । “कुशाटीवदने ज्ञान्ये
अङ्गुलं ज्ञानयोः फलम् ।” अत्रिः ।

चाटीपः । पुं । सूर्यमण्ये सवेदनगुहगुहाग्रन्दे ।
स च गायुजमयी भवति । मा.नि. । “चाटीपी गुह-
गुहाग्रन्देः श्रीकृष्णो जठरसम्पन्नः ।” भा. । [पाता ।

चाटुम्बरः । पुं । Eyelid. नेत्रच्छदः । छत्कर

चाट्टिः । पुं । शरारिपक्षि । अत्रांल पांथि ।
मद.व.१२ । मध्यविशेषे । आङ्गु भाङ्ग । गुणाः —
गुहः शिखः वातश्लेष्मकोपनः बलकरः शुक्रमेधा-
पिचवैकष्य । राज. ।

चाट्टिका (डी) (डीकी) । स्त्री । शरालि-
पक्षि । मद.व.१२ । गुणाः — “चाट्टी वातवि-
कारकासङ्गमनी बल्या उवा दीपनी ।” अत्रिः
२९५ ।

चाटुकः । पुं, स्त्री । शनीधाम्यविशेषे । अत्रहर ।
चिं टोर । प.सु. । अष्टशरावमिने धाम्यमानविशे-
षे । आङ्गि । सं पायवी । प्रत्यक्षतुष्टये । ‘चतुः-
प्रत्यक्षयाटकम्’ पुष्कलचतुष्टयमिने साने । पुष्क-
लानि तु चत्वारि चाटकः परिकीर्तितः । द्रवद्रो-
णचतुष्टयमिने (४ वा १७ अत्र) । See चाटकी ।

चाटुकिकः (कीनः) । वि । चाटुकमितव-
पनयोग्यविशेषे । अम. ।

चाटुकिका । स्त्री । चाटुका । वै.निच. ।

चाटुकी । स्त्री । (Cajanus, indicus,
syn cytiscus cajan.) शिकीधाम्यविशेषे । अ-
ङ्गु, आहिरि । चिं रहर, टर, तुवरी, टुमुर ।
हिमा. । सा श्वेतपक्ष्मीतमेदाधिषा । तत्र साधारणा-
टकीगुणाः — कषाया मधुरा कफपित्तजित् ईष-
जातकरी रुष्णा गुहः शङ्खिणी च । इति विदला-
टकीगुणाः । रा.नि.व.१६ । “चाटकी तुवरा रुष्णा
‘मधुरा शीतला लघुः । याङ्गिणी वातजननी बल्या-
पिचकफाक्षजित् ॥” भा.पू.१५ । “अङ्गुः कषाया
‘अरकपित्तं चतुः कफे इति मुखप्रचक्ष । गुह-

श्वरातीचकासकहिं हृद्गीगदुर्गामहाराटकी स्नात्” ।
अत्रि. १५५ । चैताटकी दीपकरी । रक्ता — बल्या
रुष्णा पित्तापघ्नी च । पीता — दीपनी पित्तादा-
हघ्नी च । रा.नि.व.१६ । परिमाणभेदे । आङ्गि ।
मै.कविकं । सौराष्ट्रमत्तिकायाम् । हि.च. । गोपी-
चन्दने । तन्नामकगन्धद्रव्ये । अ.टी. ।

चाटुकीयूषः । पुं, स्त्री । तुवरीयूषे । अङ्गु-
देव (कांज) । गुणाः — बल्याम् । रा.नि.व.१६ ।
“अवेदाटका मधुरश्च यूषं विमोषणं वातनिवारक-
च । श्लेष्मापहं पित्तहरं नराणां ॥” अत्रि. १२५ ।

चाक्यपवनः । पुं । ऊदलभरोगे, वा वषाह-
रिद्रादौ ।

चाक्यवातः । पुं । वातरोगे, वातरोगभेदे ।
खचणं — “चलः क्षिण्ये हटुः शीते श्लोकीऽक्षेण
हटुसथा । चाक्यवात इति श्रेयः सङ्गच्छी मेदसा-
हतः ॥ च. । [निच. ।

चाख्या । स्त्री । अजनीदायाम् । त्राकुनी । वै.

चाथिः । पुं, स्त्री । तन्नामकमर्मस्थाने । इ-
जायुमर्थं । तस्य च स्थानम् जानूहभियपार्श्वं
ऽङ्गुलिचयमितम् । सु.भा.६५ ।

चातङ्कः । पुं । ज्वरे । रोगे । रत्ना । सन्धिपे ।
शङ्कायाम् । मै.कविकं ।

चातञ्चलम् । स्त्री । तर्पणे । अम. । उपद्रवे ।
निचिपे । सु.प्रतीवपि ।

चातनम् । स्त्री । दर्शने ।

चातपः । पुं । रौद्रे । एतस्मैवर्गं खेदमुखा-
रक्तदन्तादाह्यमकारं पित्तवैषण्यकरञ्च । मद.व.
१२ । कटुः रुचः नेत्ररोगप्रकोपनश्च । रा.नि. ।

चातपतण्डुलः । पुं । असिद्धतण्डुले । अ-
जो जां ।

चातपचम् (कम्) । स्त्री । हवे । रत्ना. ।

चातपर्णिका (र्णी) । स्त्री । क्षीरिकायाम् ।

चातर्पणम् । स्त्री । दम्भी । मै. ।

चातपशुकः । वि । रौद्रशुके ।

चातपाभावः । पुं । क्षायायाम् ।

चातापिः (पी) । पुं । क्षिप्रपक्षि । छिन्ना
पक्षी । सं चरमारी । हला. ।

आतायी । पुं । चित्तपचिषि । छिन् । अम ।

आतिः । पुं । शरारिपचिषि । ह्ला ।

आतुरः । वि । रोगिणि । रा.नि.व.१० । अ-
तिनिर्देशकारित्वमभीरुत्वमथापि वा । शापकलत्र
रोगाणामातुरस्य गुणा भवाः ॥ भैष. ।

आलव्यः । पुं । (Annona reticulata.)
The custard apple tree. आता इति
प्रसिद्धफलवले । आता गच्छ । हिं सरीफा ।
मं सिताफलीचेन्नाड । ली । तत्फली । फलगुणाः
—हृमिजनकं रक्तवर्णकं स्वादु शीतलं हृद्यं बल्यं
मांसकरं दाहकृत्पित्तवातघ्नं । राज. ।

आत्मगन्धकः । पुं । गन्धवीले । मं रखावील ।
वै.निघ. ।

आत्मगन्धहरिद्रा । स्त्री । कर्पूरहरिद्रा-
याम् । मं कापूरहरिद्रा । वै.निघ. ।

आत्मगुमा । स्त्री । (Mucuna pruriens,
Carpopogon pruriens.) कपिकच्छी ।
आनाकुनौ, दशा, धुनात्रकुड, उग्रानिशी इति
च । हिं कौच । मं कुहरी । तं दुलगुंडि । गुणाः
—युक्तवर्णौ मधुरतिक्ता मांससंवर्धका गुरुः वा-
तघ्नी बल्या कफपित्तरक्तघ्नी च । तवीजं—वात-
घ्नम् अतिशुक्लवर्णकम् । भा.पू. १३.मद.व.१ । तत्-
फलं स्त्रीषु हर्षजनकत्वात् बाजीकरणम् । वा.सू.
१५.प.द्वौवादिव. । स्वादुः कृष्या वातघ्नी शीतपित्ता-
सघ्नी त्रणघ्नी च । रा.नि.व.१ । दूष्योन्मत्तानिबन्धवासा-
त्मगुमा । शतावय्याम् । रा.नि.व.१ ।

आत्मग्राही । वि । कुलिशरी, स्त्रीदरपूरके ।

आत्मघोषः (घा) । पुं, स्त्री । काकि । हारा ।
कुक्टे । श.च. ।

आत्मजः । पुं । पुत्रे । [च.चि.३.च. ।

आत्मजा । स्त्री । कन्यायाम् । शकशिव्याम् ।

आत्मनीनः । पुं । पथे । रा.नि.व.२० । पुं ।
प्राणधारे । पुत्रे । [श.सा. ।

आत्मनूली । स्त्री । दुरात्मभायां । मं धामासा ।

आत्मभरिः । वि । आयुने । अम ।

आत्मरक्षा । स्त्री । महेन्द्रवाक्यीलतायां, वड
मोकां कल मठा । रा.नि.व.१ । मद.व.१ ।

आत्मवत् । वि । स्ववति, इतिमति ।

आत्मविज्ञानम् । स्त्री । योगाध्यांससमाधिना

परमात्मस्वरूपविज्ञाने । वा.सू.१.च. । [रा.नि.व.७ ।

आत्मशल्या । स्त्री । शतावय्या । मृत्मूली ।

आत्मा । पुं । शरीरे । नि.लचिकं । जीवे । वासते
अप्री । हे.च. । मनसि । नि. ।

आत्माशी (इन्) । पुं । मन्त्रविशेषे । नि.सा. ।

आत्मोद्भवा । स्त्री । (Glycine debilis.)
माषपर्ण्या । मांशानि । वनमुहे । रा.नि.व.१ ।
कन्यायाम् ।

आत्यूकः । पुं । वक्त्रे ।

आत्यूहः । पुं । Gallinule. दाल्यूहपचिषि ।

आनेयः । पुं । An essential juice of
the body, शरीरस्थरसधातो । हे.च. ।

आनेयिका (यी) । स्त्री । स्रग्मन्या स्त्रियां ।
ह्ला । नि.यचिकं ।

आदर्शः । पुं । दर्पणे । टीकायां । प्रतिपुलके ।
नि.शचिकं । शिषे । सु.कल्प.५.च. । See सर्पः ।

आदर्शमण्डलः । पुं । मण्डलिजातीयसर्पचि-

आदानम् । स्त्री । अद्यालङ्कारविशेषे । हे.च. ।
निदाने । रोगलक्षणे । रा.नि.व.२० ।

आदाना (नी) । स्त्री । हस्तिघोषायाम् ।
धूमूल । हिं लोषा ननुवा । र.मा. । भैष.चुद्ररी.
चि.महानीलतैले ।

आदिकारणम् । स्त्री । निदाने । अम ।

आदित्यः । पुं । अर्कचुपे । श्वेतार्कचुपे । औ-
कम् गच्छ । सूर्ये । अम ।

आदित्यकान्ता । स्त्री । आदित्यभक्त्यायाम् ।
हृङ् हृङ्गि । वै.निघ. । [ह्रींशके ।

आदित्यतेजा । स्त्री । आदित्यभक्त्यायां ।

आदित्यपत्रः (कः) (चा) । पुं, स्त्री । आ-
दित्यभक्ताभेदे । हृङ् हृङ्गि । उभ । गुणाः—कटुः
सखवीर्यः कफघ्नः वातरोगघ्नः दीपनः जाठरगु-
लघ्नः शरीरघ्नश्च । रा.नि.व.७ । अर्कवृक्षे ।

आदित्यपर्णिका (नी) (र्षी) । स्त्री ।
आदित्यभक्त्यायाम् । हृङ् हृङ्गि । तन्नामकीर्णिक

विशेषे । त्रिधाऽत्र । “या सूर्यकालेति भण्यते, चौरश्च यस्या सुवर्णमं, पुष्पाणि च सूर्यमण्डलाकाराणि ।” च.चि. १८. सु.चि. १५५. तथा “सपञ्चकीमलदलहिमालयजमूलप्रधानचुपे । सूर्यसुखीति लोके ।” सूर्यसुखीलक्षणं यथा — “मूलिनी पञ्चभिः पत्रैः सुरक्तायककीमलैः । आदित्यपर्णिनी श्रेया सदादिव्यागुवर्णिनी । आदित्यपर्णिनी श्रेया तथैव हि हिमचुपे ॥” सु.चि. १०५. ।

आदित्यपाक (गुडूची) तैलम् । क्ली । एतत्तैलं कुडुहरं । मणिष्ठा लाक्षा विफला हरिद्रा मनःशिला हरिताल गन्धकचूर्णैः समभागैः तैलं पाच्यम् । अत्र जलं विना पाकानुपपत्तेः तैलसमं जलं दत्त्वा जलशोषपर्यन्तं सचूर्णं तैलमातपे स्याद्यम् । तैल १५. द्रव्य १० शरावांशः । च.द. कुडूरी.चि. । अथत् केशरीपण्ये हितम् । तैलमिदं वटाकुरभूकेशीचूर्णेन गुडूचीखरसेन रीद्रपक्वं करणीयम् । रस.र. कुडूरी.चि. ।

आदित्यपुष्पा । स्त्री । धातकीपुष्पचुपे । शि-
दे फूल । चौरकाकील्पा ।

आदित्यपुष्पिका (ष्पी) । स्त्री । अर्कहृद्ये।
लोहितार्कचुपे । त्रुणिकम् । मं अर्कपुष्पी ।
र.मा. । [तथावर्णे । छुडुछुडे ।

आदित्यवसुः (म्या) । पुं, स्त्री । पद्मे ।

आदित्यभक्ता । स्त्री । (Cleome viscosa Polanisia icosandra.) खनाख्यातचुपे । दन
मन्त्रः, कुण्डे, छुडुछुडे इति भाषा । हिं हु-
लहुल । मं सूर्यफलवल्ली । आदिता आदित्यभक्तिः
इति च देशविशेषभाषा । सा श्वेतपीतमन्दित
विधा । गुणाः — शीतला तिक्ता कटुः कफघ्ने ल-
ब्धोष्णकृष्णकुष्ठभूतयङ्गशीतज्वरघ्नी च । रा.नि.व.
४ । तथा स्वादुपाकरसत्वं गुरुत्वं चाररसत्वं अपि-
तवर्धकत्वं विटभिर्त्वं वातहरत्वञ्च । कार्यसलघ्नी ।
च.द. । हिमा रुचा स्वादुपाका सरा गुरुः । कटु-
रपितला चारा विटशकफवातघ्नी । अपरा च
तिक्ता कफघ्ना लघ्ना सरा रुचा लघुः कटुः ।
कफपित्तरक्तशामकासाक्षिज्वरघ्नी । विस्फोटकुष्ठ-
मिश्रकयोनिरीगलविपाकुघ्नी च । भा. ।

आदित्यवज्रभा (ल्लिका) (ल्ली) । स्त्री ।
आदित्यभक्तायाम् । वै.निघ. ।

आदित्यलप्रवृत्तः । वि । एकशोषिताम्यजे ।
ये रोगाः शुक्रशोषिताम्यजाः कुष्ठार्मः प्रवृत्तवः ।
तेऽपि पुनर्हि विधा मातृजाः पित्रजाश्चेति । सु.स.
२४५. । एते आध्यात्मिकाः इति कथ्यन्ते ।

आदिमा । स्त्री । भूमौ । [वै.निघ. ।

आदिष्ठवः । पुं । अममकहृद्ये । मं आपटा ।

आदीनवः । पुं । दीपे । हारा । केशे । अम. ।

आद्यः । पुं । चन्द्रे । रत्ना. । क्ली । धाम्ने । रा.
नि.व. १६ । वि । मन्त्रशोषद्रव्ये ।

आद्यधातुः । पुं । शरीरस्वरसधाती । वै.निघ. ।

आद्यपुष्पम् । क्ली । विभागकुङ्कुमीपेतक्रीविर-
चन्दने । “विभागकुङ्कुमीपेतं तदुक्तञ्चाद्यपुष्पकम्” ।
रा.नि.व. २२ ।

आद्यमाषकः । पुं । पञ्चगुष्ठापरिमितमाष-
माणे । ८ त्रुति । अम. । ८० गुष्ठायां । वै.निघ. ।

आद्यमाषा । स्त्री । माषपर्णीलतायाम् । शी-
वाणी ।

आद्या । स्त्री । भूमौ । वै.निघ. ।

आद्यूनः । वि । औदरिके । अम. ।

आर्द्र (कम्) । क्ली । (Zingiber offici-
nale.) Common ginger. मूलविशेषे ।
आर्द्रा । हिं अदरखत् । तं अल । गुणाः — “कफवा-
तघ्नं स्वरकरं विषभ्रामाहृलघ्नं कटून् रुच्यं हृद्यं
वृष्यञ्च” । सु.स. ४५५. । पुं । जलमाजरी ।

आधमनम् । क्ली । स्त्रीतौ ।

आधानम् । क्ली । गर्भाधाने । [का. ।

आधानिकम् । क्ली । गर्भधारणसंस्कारे । वि-

आधारः । पुं । अधिकरणे । आश्वत्थे । शी. ।

आधिः । पुं । मनोव्याधायां । प्रत्याशयां । शी. ।

आधिदैविकः । वि । देवताधिकृते ।

आधिभोगः । पुं । अन्नगवाद्युपभोगे ।

आधिभौतिकः । वि । जित्यादिसङ्घते ।

आधिमन्यवः । पुं । ज्वरापी । हारा ।

आधिशमी । स्त्री । शमीमदे । वै.निघ. ।

आधीरयः । पुं । हस्तिपक्षे । हला. ।

आध्यातः । पुं । वायुरीगभेदे । मी.तचिकं ।
 स्त्री । उदरस्त्रीती । च.द.षप्रिमा.चि.पव्याचिके ।
 चि । दध्नि । स्त्रीति ।

आध्यानः । पुं स्त्री । वातव्याधिप्रशेषे । आना-
 हे. उदरस्त्रीती । (पेटे फाला, गुप्ता) । स्वरूपं
 यथा—साटीपमथुयकजमाध्यातमुदरं भ्रमम् । आ-
 ध्यानमिति जानीयादधीरं वातनिरीधनम् । आ-
 ध्याने लक्षणं पूर्व्वं दीपनं पाचनं ततः । फलवर्ति
 क्रियां कुर्यादल्लिकर्ष च शोधनम् ॥ सु.नि.१७. ।

आध्यानी । स्त्री । नल्लिकामासविशद्व्ये । रा.
 नि.व.१२ । [याम् । अम.प्र.र. ।

आध्या (नम्) । स्त्री, स्त्री । अती । चिना-
 आध्यात्मिकः । चि । आत्मसम्बन्धीये ।

आनः । पुं । जलमुखवासे । उच्छ्वासि । वहि-
 मुखवासे । हे.च. । [भा. ।

आनन्दः । पुं । समदे । मये । राजजम्बूद्वे ।

आनन्दपटम् । स्त्री । नवीद्रावस्त्रे । हारा ।

आनन्दप्रभवम् । स्त्री । रेतसि । जीर्णे । हे.च. ।

आनन्दभैरवः । पुं । श्रीताङ्गसन्निपाते रसः ।
 व्योषं चिकटु, पिपपल्या मरिचस्य च पृथग्भागद्वयम्
 याज्यम् । “हिङ्गुलक्ष विषं व्योषं मरिचं टङ्गं
 तथा । जातीकोषं समं चूर्णं जम्बीरद्रवमर्दितम् ।
 रक्तिमानां बटीं कुर्यात्... ।” हितोयः ज्वराति-
 सारि । “हिङ्गुलक्ष विषं व्योषं टङ्गं गन्धकं समं ।
 जम्बीररससंयुक्तं मर्दयेयामकद्वयम् ॥” मात्रा १२. ।
 हितोयः प्रमेहाधिकारे । अथ रसः पारदभक्ष ।
 “वङ्गभक्ष स्तं स्तं रसं चौद्रेर्विमर्दयेत् । हिगुलं
 भक्षयेन्निलम्... ।” र.सा.सं. ।

आनन्दभैरवी (वटी) । स्त्री । श्रीताङ्गसन्नि-
 पाते रसः हिङ्गुलं विषं चिकटु मरिचं टङ्गं (जा-
 हा) पिपपली जातीकोषं (कश्मिडी) द्रव्याणि
 समभागानि । विषं चिकटुकं गन्धं टङ्गं स्त-यु-
 लकं । धूलस्य च बीजानि हिङ्गुलं नवमं अतम् ।
 एतानि समभागानि द्विनैकं विजयाद्रवेः । मर्दये-
 चकभाभान् वटी आनन्दभैरवी । भक्षयेच्च पिबेच्चानु-
 वरीमूलकपायकं ॥” र.सा.सं. । [पुत्री ।

आनन्दमयकोषः । पुं । आरच्यरीरे । सु-

आनन्दा । स्त्री । विजयायां । निक्षि । चिं
 भाङ् । वार्षिकीपुष्पवती । (वनफूल । हिं वेला ।
 भा.पू.१७.पुव. । आरामशीतलायाम् । रा.नि.व.
 १० । सुद्रपण्याम् । वै.निच. ।

आनन्दी । स्त्री । आकन पांठा इति प्रसिद्धे
 द्वये । प्र.च. । आरामशीतलायाम् । रा.नि.व.१० ।

आनन्दोदयरसः । पुं । पाण्डुरीने रसः ।
 “पारदं गन्धकं लौहमक्षकं विषमेव च । समांशं
 मरिचं चाष्ट टङ्गेषु चतुर्गुणम् । अङ्गराजरसैः
 समं भावनायास्त्रदाहिमैः । गुग्गाद्वयं पर्णखण्डे
 खादिस्यात् ॥” भेष.पाण्डु. चि. ।

आननम् । स्त्री । सुखे । रा.नि.व.१८ ।

आनयः । पुं । उपनयने ।

आनर्त्तः । पुं । जले । मी.तचिकं ।

आनाखुः । पुं । इक्षुतुल्यायाम् । प.सु. ।

आनाहः । पुं । विष्णुवरोधकव्याघ्री । गुप्ता ।
 तस्य लक्षणं—“आमं शङ्खवा निचितं क्षम्य भूयो
 विषकं विगुणानिलेन । प्रवर्त्तमानं न यथास्त्रमेनं
 विकारमानाहसुदाहरत्नि” । भा. । मा.नि. ।

आनीलः । पुं । नीलवर्णांशे । रक्ते । मं कथिल ।
 हे.च. । चि । दृषद्रीलवर्णे । [द.भर्ष.चि. ।

आनुलोमनः । चि । अनुलोमकारिणि । च.

आनुलोम्यम् । स्त्री । सारल्ये । च.द.भर्षः ।

आनुवासनिकम् । स्त्री । अनुवासनवती ।
 च.चि.१७. । See अनुवासनवतिः ।

आनूपः । पुं । मक्षि । जटा. । अनारस इति
 ख्याते द्वये । हिङ्गुलवत् । (इक्षुमण्डि । प.सु. ।
 अनूपदेशवासिपाणिमात्रे । देशविशेषे । स्त्री । भीम-
 जलविशेषे । तन्निवृत्तिगुणाः—रङ्गमूर्ध्निद्वयच
 वातश्लेष्मामयान्वितः । देशानूप इति ख्यातः आ-
 नूपं तद्वत् जलम् ॥ इति । See अनूपः । जले ।
 रा.नि.व.१४ । See जलम् ।

आनूपजलम् । स्त्री । अनूपदेशस्थजले । तद्-
 वाः—खादु खिन्नं गुहं पित्तहरं पासाकण्डूवात-
 कफज्वरकरम् । रा.नि.व.१४ ।

आनूपजाङ्गलसाधारणमांसम् । स्त्री ।

महद्विषयकमीकसारणां मण्डितुः । तत्र च
महद्विषयकं इत्यं वचनम् । रा.नि.व.१० ।

मानूपयस्मिन्मांसम् । स्त्री । आरुह्यस्य-
माकादिनाम् । गुणाः—शीतलं क्षिप्तं वातकफ-
कृच्छ्रम् । रा.नि.व.१० । [चमूयः ।

मानूपभूमिः । स्त्री । सजलभूमी । See

मानूपमांसम् । स्त्री । कुलेचर-मृग-कोमल-
पादिनस्यानां मण्डितुः । ते च मृगयदकान्मांसक-
मादायः । रा.नि.व.१० । गुणाः—मधुरं क्षिप्तं
गुरु पचिमायकरं कृच्छ्रं मांसदीपकं चमि-
ष्टिं शरीरं हितम् । भा.पू.१२. । सि.सो.भा.या.
आत्मन-कोरः ।

मानूपवर्मः । पुं । तदेकलपाचिवर्मः । मानूप-
वर्मस्य पचिवर्मः । तस्या—कूलचराः मृगाः को
मलाः पादिनौ जन्मावेति । तत्र मज्जनवसादयः
कूलचराः मृगाः । तन्मांसं वातकरं इत्थं मधु-
रमित्वादिमुक्तुमुक्तम् । ईदृशकारादयः मृगाः स-
माकादिनाम्—तन्मांसं रक्तपिपादिहरम् । मृ-
ग-मज्जनवसादयः कीमलाः—तन्मांसं सादुरसपा-
कमादिमुक्तम् । कूलकुलीरादयः पादिनम् । स.
व.३३५. । मानूपाकेतुः, विवेकाः ज्ञेयत्वा वातकी-
कलाः । चमि.२०५. ।

माकारि(री)चकलम् । स्त्री । चाका-
मण्डितुः । तत्रहर्षिर्न भवति चार-चार-तीवार-ईम-
किलम् । तेषु चारं चर्षीहर्षं, चर्षीपक्षीहर्षं कारम्,
वीकारतीर्थं तीकारं, तथा मातर्हिमीहर्षं ईममिति ।
आरुह्यं चिचिर्न सासुद्रमात्रमिदम्—तयोर्मात्रं
गुणात्मनदीर्घं पाचनम् । तदुक्तं चाचिने स्वाति-
विम्राहस्त्री रवी मीचो यद्वर्षति वारि तद्भातं, तथा
मार्गशीर्षादिनचनेषु मीचो यद्वर्षति तीर्थं तत्सासुद्रं
क्षेयम् । तत्परीचा दधिलिप्ते रीय्यपाने शाल्यो-
दनपिच्छं विमल्य वर्षायां धृते न विकारमेति सुह-
र्षेन तदा भातं क्षेयम् । तत्र जलं शाकं सासु-
शीतलं दधिप्रदं कफपित्तं निर्दीर्घं स्वच्छं लघु
निम्बगुणाधिकम् । तथा सासुद्रजलं शीतं गुरु
कफवातकरं । यथा चिचिनामचने पतितं तद्गुणा-
मात्रमववति, तथोभयविधमेव वारि रसायन-
माहुरि पतितं नागारसत्वं याति । रा.नि.व.१४ ।
See भगवान् ।

मान्मम् । स्त्री । कमे ।

मान्मिकः । वि । चकलमन्वीये ।

मान्मोक्षनम् । स्त्री । कमे ।

मान्मसिकः । वि । पाचके । चम ।

मान्मदेशपूगम् । स्त्री । तद्देशीयपूगफले ।

गुणाः—पाके मधुरं किञ्चिदलं सुवर्णं वातकफ-
सुखकारकरम् । वै.नि.च. ।

मापः । स्त्री(स्) । जलसमूहे । पुं । षट्संख्य-
तमे । स्त्री । बालके । दाया । चम ।

मापकम् । वि । ईष्यत्वे कलायादी । षट् ।
रोटिका इति केचित् ।

मापमाजलं (वारि) (सलिलम्) । स्त्री ।
नदीजले । गुणाः—“मादियं दीपनं रुचं वातलं
लघु खिलनम्” । मद्.व.८. See नदी ।

मापयः । पुं । इष्टे । पण्यविक्रयस्थाने । चम ।

मापतिकः । पुं । क्षेपणपक्षिणि । राजशङ्कौ ।

मापनम् । स्त्री । मरिचे । श.च. ।

मापनिकः । पुं । इन्द्रनीलमणौ । [व.१८.]

मापनसत्त्वा । स्त्री । गर्भवतीनार्या । रा.नि.

मापस्तम्भिनी । स्त्री । लिङ्गिनीलतायाम् ।
रा.नि.व.१ ।

मापाकः । पुं । पेरियान् इति कुम्भकारस्य आ-
र्द्रपक्षधरापदास्थाने । जटा. ।

मापानम् । स्त्री । पानभूमी । इला. ।

मापालिः । पुं । केशकीटे । डे.कृ. । चम ।

मापिच्छरम् । स्त्री । लवणं । गोर्वा । रा.नि.
व.११ ।

मापीतः । पुं । लूणीकले । तू.म. गी. । उ-
चाः—कटुः कषायो मधुरः लघुः तिक्तः वाही
हिमी इत्यः प्रथमकृष्टरक्तपित्तप्रभ । भा.पू.१२. ।
स्त्री । रीय्यमादिकषाती । खर्षमाचिकी । रा.नि.
व.११ । पञ्चकेसरी । मद्.व.१ ।

मापीनम् । स्त्री । उचसि । इला. । सुवर्ष-
स्याम् । गोर्वाभूमी । चम । पुं । कृपे ।

माप्यः (पूपः) । पुं । पित्तके । इला. ।
प्रामूजलुमाये । राज. ।

आपूयः । पुं । शकुनि । चूर्णकः । हाडू, मगना, वेणुम् । चिका ।

आपूयसायः । पुं । शुक्लपथः । [११]

आपूषम् । स्त्री । रक्ते । शर, वज्र । रा.नि.व.

आप्तः । वि । विद्यसावाचि । “रजसमीभ्यां नि-
र्मुक्ता तपोज्ञानवलीन ये । येषां चिकालममलं ज्ञा-
नमव्याहृतं सदा । आशाः शिष्टा विदुषास्तै तेषां
वाक्यमशंसयम् ॥” चर. ।

आप्ता । स्त्री । जटायाम् । हारा. ।

आप्यम् । स्त्री । कुडौषधी । कुडु । अ.टी. ।
भा.पू.१भ. । वि । जलविकारिणी फेनादी ।

आप्यायनम् । स्त्री । तप्ये । ग्रीष्मने । रा.नि.

आप्लवः (भुतम्) । पुं, स्त्री । खाने ।
अम. । हे.च. ।

आफिङ्गम् । स्त्री । अफिङ्गे । अ.वि. ।

आफीनम् । स्त्री । अफिङ्गे । वै.निघ. ।

आफु(फू)कम् । स्त्री । अफिङ्गे । आफिम् ।
भा.पू.१भ. ।

आबाधा । स्त्री । पीडायाम् ।

आब्दिका । स्त्री । तिलिद्याम् । श.र. ।

आभा । स्त्री । वल्ले । वादला । मं बाभूळ ।
भा.पू.१भ.वटादिव. । च.द.भघा.वि.वा.व्या.एरख-
पाके । भा.चिकम् । चि.महाप्रतापयाम् । See
वर्चुरः ।

आभागुगुलुः । पुं । भगविकारे, भगवत्या-
ने च हितः । आभावल्ले । वादला । “आभा-
फलचिकव्योषैः सर्वैरभिः समीकृतैः । तुल्यो गुग्-
गुलुराद्योभ्यो भगवन्निप्रसाधकः ॥ च.द.भघा.वि. ।

आभीलम् । स्त्री । शरीरपीडायाम् । वै.निघ. ।

आमः । पुं । व्याधिसाधे । मे. । मलवैषम्यरोगे ।
रा.नि.व.२० । अपक्वजनरसे । सि.यो.अजी.वि.

उद्दः । मन्त्रयचं यथा—“आहारस्य रसः सारी यो
न पक्वोऽपि लाघवात् । आमसंज्ञां स लभते बहु-
व्याधिसमाश्रयः । आमममरसं केचित् केचित्तु म-
लसचयम् । प्रवर्णा दोषदुष्टं वा केचिदामं प्रच-
यते ॥ उद्गमोऽमरसलेव पात्रमात्मनोपचितम् ।

दुष्टमाश्रययतं रसमानं प्रचयते” । इति ।
विज.र. । वटप्रकाराजीर्णरोगेषु । See अजीर्णम् ।

आमकः । पुं । कुष्माण्डे । [गुरुशूक. अम. ।

आमगन्धिः । वि । विलग्नगन्धे । अमृ.ट्टे

आमगन्धिहरिद्रा । स्त्री । (Curcuma
reclinata.) आम आम । हिं आमहलदी ।
वै.निघ. ।

आमघ्नी । स्त्री । कटुकायाम् । रा.नि.व.६ ।

आमचणकः । पुं । अपक्वचणके । कौंठा
होता । मं कंचे पीदी, पीलीहरभरी । कं रक्षिता,
हसियवकली । गुणाः—शीतलः द्रव्यः समर्पणः
दृष्टादाहहरः गौरवः अमरीशीघ्रघ्नः कषायः ईष-
कटुबीर्यश्च । रा.नि.व.१६ ।

आमज्वरः । पुं । अपक्वज्वरे । कौंठा ज्वर ।
“लालाप्रसीको हृत्तासहृदयाशुहारीषकम् । त-
न्द्रालस्याविपाकाश्च वैरस्यं गुरुभाषता”... इत्यादि
आमज्वरस्य लक्षणम् । भा.नि. ।

आमण्डः (कः) । पुं । एरखहले । प.स. ।
शकैरखे । रा.नि.व.८ । भा.पू.१भ. ।

आमण्डवासः । पुं । आसवे । वै.निघ. ।

आमतिन्तिङिः (ङी) । स्त्री । अपक्वतिन्-
द्याम् । कौंठा उड्डुल । [याम् । अम. ।

आमनस्यम् । स्त्री । वैमनस्ये । दुःखे, पीडा-

आमपत्रिका । स्त्री । चित्तीशक्तिः । चि.वि. ।
वै.निघ. । [सर्दि ह०न ।

आमपीनसम् । स्त्री । कफे । कफाकस्ये ।

आमयः । पुं, स्त्री । कृष्णगुदणि । र.मा. कुष्ठे ।
कुडु । रा.नि.व.११ । सि.यो.अप.वि. । “शरी-
रवल्लयनामयैः” भा.म.१भ.ज्व.वि.शालूरपण्यादि-
मूलानयनप्रमुता । रोगे । उद्रे । रा.नि.व.२० ।

आमयव्याप्तः । वि । रोगिणि ।

आमयावी । वि । रोगिणि । रा.नि.व.२० ।

आमरक्तम् । स्त्री । रक्तमाश्रयरोगे । भा.नि. ।
See अतिहारः । [श्रीकण्ठः ।

आमरसः । पुं । अपक्वरसे । सि.यो.अजी.वि.

आमलः (कः) । स्त्री । आमलका । आमला

ग्रीह । वासकइति । वासक ग्रीह । श.च. काष्ठ-
धानीकैः । कठिं आम्ना । See काष्ठधानी-
फलम् । पत्रकाष्ठे ।

आमलकचूर्णम् । क्ली । रसायनाधिकारे ।
च.वि.१७. ।

आमलकशुण्डः । पुं । काष्ठामलके । “सुह्राम-
लकशुण्डयोः” । च.द.अ.पञ्चमुष्टिः ।

आमलका (की) । स्त्री (Phyleanthus
emblica, Syn. Emblica officinalis.)
स्वनामख्यातहले । आम्ना ग्रीह । हिं चणोरा ।
मं चांभले । कं जेहि । उत्त. अंङा । आमलकी-
गुणाः — हरीतकीतुल्याः । विशेषणु रक्तपित्तप्रसे-
शान्तिकरी स्वास्वकरी रसायनी चक्षुरसा च ।
मद.व.१ । भा.पू.१७. । कषायान्ना मधुरा शी-
तला लघुः दाहपित्तवमिद्विषघ्नी रसायनी च ।
रा.जि.व.११ । अस्याः फलमपि चक्षुःलाभाय माध-
ुर्येण पित्तं रुचकषायलात् कफञ्च हन्ति इति वि-
दोषघ्नं । मद.व.१ । आमलस्य फलं शुष्कं तिक्त-
मलं कटुं क्षुत्तम् । मधुरं तुवरं कैश्यं भणस
आनकारकम् । तथा आमलक्यालु हलस्य मज्जा
तु तुवरा मधुः । वमिक्तशतपित्तघ्नी चान्ये तु फल-
बहुलाः । वै.निघ. । अस्त्रामलकं सदुशीतवीर्य-
लात् पित्तं हनयति । सू.म.४५. । तान् गुणा-
न्नामि कर्माणि विद्यादामलकीश्वरि । यानुक्तानि
हरीतकां वीर्यस्य तु विपर्ययः । च.वि.१७. ।
काष्ठधानीफलं स्वादि कषायं कटुं शीतपित्तक-
दोषघ्नञ्च । भूयामलकाम् ।

आमलकायसम् । क्ली । रसायनविशेषे । इदं
ब्रह्मरसायनमपि कथ्यते । आमलकं निरालस्य य-
क्षोक्तविधिना शुष्कं ८ ह. जीवनीयादिकं मिलितं
८ ह. वज्रगुणधारिणा काष्ठयिला पादशेषे पूतं
काष्ठं यास्यम् । तेन चूर्णं यथाविहितविधिना सा-
ध्यम् । च.वि.१७. ।

आमलकावलीहः । पुं । रसायनविशेषे ।
च.वि.१७. रसायनाधिकारे ।

आमलकीपत्रम् । क्ली । तालीशपत्रे । वै.निघ.

आमलक्यादिः । पुं । तदादिवर्गे । आमलकी
हरीतकी पिप्पली बीतीतकश्चेति । आमलक्यादि-

रित्वेष गणः सर्वज्वरापहः । चतुर्थी दीपनी
उच्यः कफारीचकनाशनः ॥ सु.स. १८७. ।

आमलक्यादिचूर्णम् । क्ली । सर्वज्वरे हि-
तं मेदि दीपनञ्च । आमलं चित्रकं पथ्या पिप्-
पली सेतुवं तथा । चूर्णितोऽयं गणो ज्ञेयः सर्व-
ज्वरहरः परः ॥ भा.म.१७.अ.वि. ।

आमलच्छटः । पुं । तालीशपत्रे । वै.निघ. ।

आमलाद्यलीहम् । क्ली । रक्तपित्ते रसवि-
शेषः । अत्र लीहं सर्वचूर्णसमं । आमलापिप्-
पलीचूर्णं तुल्यया सितया सह । रक्तपित्तहरं
लीहं योगराजमिदं क्षुत्तम् ॥ र.सा.सं. ।

आमली । स्त्री । भूयामलकाम् । वै.निघ. ।

आमवातः । पुं । Acute rheumatism.
स्वलक्षणविशिष्टवातरीगवर्शेषे । आम वात ।
“अहमर्होऽहचिह्नान्ना चालस्यं गौरवं ज्वरः । अ-
पाकः शूलताङ्गानामामवातस्य लक्षणमिति तन्ना-
मरम् । विरुद्धाहारवेष्टाभ्यां मन्दाग्निश्चलस्य
च । सिध्यं भुक्तवती क्षत्रं व्यायामं कुर्वन्तलाया ॥
वायुना प्रेरितो ह्यामः श्रेष्ठस्थानं प्रधावति । तेना-
त्यर्थं विदग्धाऽसौ धमनीः प्रतिपद्यते । वातपित्त-
कफैर्मयी दृषितः सोऽग्नौ रसः । क्षोतांसमिष्य-
न्दयति नानावर्णाऽतिपिक्कलः । जनयत्याद्य दी-
प्यन्त्यं गौरवं हृदयस्य च । व्याधीनामाययी क्षेप
आमसंज्ञोऽतिदाहः । युगपत्कृपितावनलिक-
सन्निप्रवेशकी । क्षयं वा कुर्वती गात्रं आमवातः
स उच्यते । मा.जि. ।

आमवातगजसिंहमोदकः । पुं । आन-
वाते । अवादी खण्डं किञ्चित्फल संमिश्रं बह-
ुप्रसन्नापे उष्णोक्तं ततश्चूर्णादि सर्वे प्रविष्य नी-
दकवप्येत् । ततो हृत मधु च प्रविषेत् । शुद्धी-
चूर्णस्य प्रत्येकं यमानास्य पलाटकं । जीरकस्य प-
ल्ले हे च धान्यकस्य पल्लवः । पल्लेकं शतप्रपादाः
लवङ्गस्य पल्लं तथा । टङ्गस्य पल्लं भट्टं मरिचस्य
पल्लानि च । विहतात्रिकलावारपिप्पलीनां पल्ल-
नला । ब्रह्मला तेजपत्रञ्च चविकानां पल्लं तथा ।
अर्बं लीहं तथा वक्त्रं प्रत्येकस्य पल्लं पञ्चम् । एतेषां
सर्वचूर्णाणां खण्डं दद्यात् शुचयः । इतेन मधुना
मिश्रं कर्षमाणम् मोदकं ॥ र.सा.सं. ।

आमवातारिगुडिका (वटिका) । स्त्री ।

आमवाते रसः । रस गन्धक सीङ्गा सीसव लौह ताव ब्रह्मभण — एषां प्रति १ ती. गुग्गुलीः १४ ती. त्रिकलाचूर्णं ३ ती. चित्रकचूर्णं ३ ती. सव्यं छतेन विमर्ष्य षटो कार्या । सा.कौ. । रस.र. । रसगन्धकलौहान् तुल्यं टङ्गणसैन्धवं । समभागं विचूर्णाद्य चूर्णाद्दिगुणगुग्गुलुः ॥ गुग्गुलीः पादिकं देयं चित्रतामूलवल्कलम् । तत्समं चित्रकं देयं छतेन परिमर्दयत् खादेत्यासद्यं चास्य चिकित्साचूर्णयोगतः ॥ इति । रसगन्धी वराङ्गिगुग्गुलुः क्रमवर्द्धितः । एतदेरुद्धतेन सद्द्वयदति-चिक्रणम् ॥ इति च । र.सा.सं. । पाठान्तरे—रस-गन्धकलौहार्कतुल्यटङ्गणसैन्धवान् इति । तथा—रसगन्धकलौहार्कशटङ्गणसैन्धवान् इति च ।

आमवातेश्वररसः । पुं । आमवाते रसः ।

अथ गन्धकादिसव्यं द्रव्यं पञ्चाङ्गुलरसे इति एरुद्ध-मूलरसे । पुनः पुनरिति सतवारं भावयेत् । ततः सचूर्णं पञ्चकोलकायैः २० वारान् भावयेत् । ततः टङ्गणादिसव्यं धान्यम् । पाठः—शुद्धगन्धं पलाईञ्च स्यतासञ्च तत्समं । तासां पारदं शुद्धं रसतुल्यं स्यायसं । सव्यं पञ्चाङ्गुलमैव भावयेत् पुनः पुनः । सचूर्णं पञ्चकोलोलैः कायैः सव्यं विभावयेत् । रौद्रं विंशतिवारं गुडचोनां रसेदंशः शट्टङ्ग-अधुनेन तुल्येन सह मेलयेत् । टङ्गणादं विद्धं देयं मरिचं विष्टतुल्यकं । तिलिकीचारतुल्यञ्च सूत-तुल्यञ्च दलिकं । चिकटु चिकित्सासैव खवज्जं चार्क-भागिकं । आमवातेश्वरी नाम विष्टना परिकी-र्तितः ॥ र.सा.सं. ।

आमशूलः । पुं । The chollic pain arising from indigestion. आमजन्म-शूलरीगभेदः । तद्वचनं यथा—“पाटीपट्टास-वनीगुदल्लोमित्यमानाङ्कफप्रसेकैः । कफस्य लि-ङ्गेन भ्रमानलिक्रमामोद्वं शूलसुदाह्वरन्ति ॥” इति निदानम् ।

आमाजीर्णम् । स्त्री । आमरसाजीर्णं ।

आमातीसारः । पुं । Dysentery, बद्धि-धातीसारान्तरे रीगविशेषे । अस्य सम्भातिः—“अमाजीर्णापद्रुताः पोमयनः कीर्णं दोषा धातु-स्रव्णान् मवाच । नागवर्षं नैकञ्चः सारयन्ति शूलो-

पितं षट्मेघं वदन्ति ॥ संसृष्टमेभिर्दोषैश्च व्यसनम्-खवसीदति । पुरीषं श्वश्रुदुर्गन्धिं पिच्छिष्यधामसं-जितम् ॥” मा.नि. ।

आमानुबन्धः । पुं । आमसातन्धे । सर्वदा आमसञ्चये । च.द.यङ्ग जि.शृङ्गादिः ।

आमासम् । स्त्री । अपक्वाग्ने । कौटं वा आ-तपं छाडन् ।

आमासम् । स्त्री । शासने । कठि आयम् । गुणाः—“कषायमस्वरसं कथं वातपित्तवैकक्ष ॥” भा.पू.१भ. ।

आमावस्था । स्त्री । अपक्वावस्थायाम् ।

आमाशयः । पुं । आमस्थाने । स च नाभि-सनयीर्मध्यभागे । “नाभिसनान्तरे जन्तोरासाशय-इति स्मृतः ।” रा.नि.व.१८ । च. । प्रवाहिका-रीगे । आमांशो व्राणः । See प्रवाहिका ।

आमिषम् । स्त्री । मांसधात्री । मांसि । रा.नि. व.१० । भोग्यवस्तुनि । भ.वचिकं । त्रिका. ।

आमिषकरम् । स्त्री । शोषिणी ।

आमिषगन्धिनी । स्त्री । पूतन्यां । भूमिनां ।

आमिषमिश्रः । कण्डपविणि । दाञ्च पक्की, काक पक्की । रा.नि.व.१६ । वि । मांसमक्की ।

आमिषभुक् (पाशी) । त्रि. मत्स्यमांसभक्षकः ।

आमिषस्नेहः । पुं । वसायाम् ।

आमिषी । स्त्री । जटामांसाम् । अ.टी.भ. ।

आमि(मी)चा । स्त्री । चौरसायाम् । छाना इति लोके । तक्रचूर्णिकायां । सानानिकायाम् । “तने पक्के च पयसि दधिघीनेन जातायां दुग्धविक्र-तो । मते चौरं दधि चित्तमासिचा कथ्यते नृपेः” हला. ।

आमिच्छीयम् । स्त्री । दधनि ।

आमुपः । पुं । (Bambusa Spinosa.) वंशविशेषः । (वड्डेडु वीच । अ.च. ।

आमोदः । पुं । दूरगामिगन्धं । ज्ञतावर्धाम् ।

आमोदकः । पुं । यमानिकायां । वै.निच. ।

आमोदजननी । स्त्री । नामवन्ना । पान । वै.निच. ।

आमीदा । स्त्री । शतावरीयम् । श्लफायाम् ।

आमीदी । वि । मुखवाकने । कर्पूरादिपटि-
काकृतमुखगन्धे । अ.टी. ।

आम्बोसी । स्त्री । रक्तकुम्भकर्मदे, कीडण-
देशे खनाया ख्याते । द्रुकुम्भोऽपि विशेषः । (प्राकृत-
शब्दः) । [श्रीमे] ।

आम्भसिकः । पुं । मल्ल । वि । जलसम

आम्बः । पुं । (Mangifera indica) Man-
go tree. खनामख्यातश्चे । आम् शीष्ट । मं
आवाफल । कं माविनफल । तं माविङ् । आम्बः
पञ्चविधः साधारणाम्-कीशाम्-राजाम्-महाराजा-
न्-रसालाम्बाय । एषां विशेषाः स्वल्पपर्याये
ख्याताः । बालाआदिगुणाः यथा—कषायाम्बरसं-
श्लेषाणि कण्टरीगन्धम् आघ्निकरञ्च । याङ्गि मेहरक-
काकपित्तप्रणघ्नञ्च । मद.व.१ । पित्तप्रकीपवातरक्त-
कारं लवणादिना रुचिकरञ्चेति । बङ्गास्थि पि-
त्तानिलकफकरं बालवर्द्धक । पक्वं तन्निदीष-
श्मनं स्नादु पुष्टिकरं गुरु धातुवृद्धिकरं सन्तर्पणं
कान्तिकादि लघ्नाशमघ्नञ्च । रा.नि.व.११ । वा.पू.
१५५.अथोधादिः । तरुपक्षाद्यं गुरुवातहरं मधु-
राक्षं पित्तप्रकीपनञ्च । कृत्रिमपक्वं पित्तघ्नम् ।
पर्युषितायं रुच्यं बल्यं वीर्यकरं लघु शीतलं वात-
पित्तहरं सारकञ्च । गालिताम्बरसः बल्यः गुरुः
वातहरः सारकः अड्यः अतितपणः वृंहणः कफ-
वर्द्धनञ्च । आम्बखण्डं गुरु अतिरीचनं दुर्जरञ्च ।
दुग्धाम्बं रुच्यं बल्यं स्नादु गुरुशीतलं रुच्यं वृंहणं
बल्यञ्च । आमातिर्यागे मन्दाग्रित्वं विषमज्वरं रक्ता-
मयं बह्नुगदीदरं नेत्रामयञ्च करोति । भा.पू.१भ. ।
आपक्कमायं फलमेव जलं संयाङ्गि पित्ताम्बुजि-
कोपनञ्च । तथा विपक्वं मधुरञ्च चाक्षं भेद्यं सपित्ता-
मयमाशमञ्च ॥ अचि.१७५. । स्त्री । आम्बफलं । पक्षि,
८ ती. । प.म.१६ ।

आम्बगन्धकः । (धृत्) । पुं । समशीलधूपे ।
मं कोतुम्बा । रा.नि.व.४ ।

आम्बगन्धा । स्त्री । कर्पूरहरिद्रायाम् । आम्
आमा । हिं कर्पूरहर्हि । भा.पू.१भ. ।

आम्बगन्धिहरिद्रा । स्त्री । आम्रहरिद्राया ।

आम्बक्षैलम् । स्त्री । आमाखिले । आमेन

कूनीत्र टैलम् । गुणाः—ईषत्तिकं मधुरं माहि-
पित्तकृत् वातकफहरं रुच्यं सुगन्धं विशदञ्च ।
मद.व.८ । सहकारतैलस्त्रीपित्तकामतिसुबन्धि वात-
कफहरं मूत्रं मधुरं कषायमेवमातिरक्तपित्तकरञ्च ।
अचि.१४५. ।

आम्बत्वचा । स्त्री । आम्बवल्कली । आमेन
छाल । गुणः—कषाया । रा.नि.व.११ ।

आम्बनिशा । स्त्री । आम्रहरिद्रायां । वै.निघ.

आम्बपल्लवः । पुं, स्त्री । आम्रकिसलये । च.
सू.कथी । गुणाः—रुच्यः कफपित्तघ्नञ्च । भा.पू.१भ. ।

आम्बपुष्पम् । स्त्री । आम्रमुकुले । आमेन
वोले । गुणाः—रुच्यं दीपनञ्च । रा.नि.व.११ ।
अतीसारकफपित्तप्रमेहघ्नं रक्तदुष्टिहरं शीतं वान-
लञ्च । भा.पू.१भ. ।

आम्बपेशिका (शी) । स्त्री । शुक्लामखले ।
आम्बुत्र, आम्बुश्री । मं आबोशी । गुणाः—अम्ब-
मधुरा कषायरसा भेदिका वातकफघ्नी च । भा.पू.
१भ. ।

आम्बफलम् । स्त्री । आम्र ।

आम्बफलपानकम् । स्त्री । आम्रफलजल-
पानकविशेष । आमेन पानं । “आम्बमामं जलं
स्त्रिमं सहितं दृढपाणिना । सितानीताम्बसंयुक्तं
कर्पूरमरिचात्तितं । प्रपाणकमिदं श्रेष्ठं भीमसे-
नेन निमित्तं । सर्वो रुचिकरं बल्यं श्रीभूमिन्दिय-
तर्पणम् ॥” भा.पू.१भ. ।

आम्बमयः । वि । आम्रकते ।

आम्बमूलम् । स्त्री । आम्रश्रिफायां । आमेन
निकुङ् । गुणाः—सुगन्धि रुच्यं संयाङ्गि शीतल-
ञ्च । रा.नि.व.११ ।

आम्बरसाकृतिः । पुं । रसालाम्बे । किञ्चि-
त्कुटुमसंयुक्ता विमलुदधिगालिता । सुशर्करं
भवेत्पीता पक्कावरससन्निभा ॥ पीता शिखरिणी
या सा लघ्वी वर्णवती हि सा । सुहृत्वा मधुरा
बल्या वातपित्तहरापरति ॥

आम्बलेहः । पुं । आम्रकतलेहः । हिं रावले ।
आमेन टाटे । “तद्वत्वायं अर्घ्ययिला मर्हतिहृष्ट-
शर्करं । सैन्धवं मरिचं हिङ्गुं भर्जितं तच्च निःशि-
येत् । रुचिप्रदायलेहोऽयं मधुरश्चमिषरश्च ॥

आख्या । श्री । तिलिकायाम् । लिङ्गिनी-
तायाम् । ब्र.र. । श्रीवङ्गायाम् । रा.वि.३.८ ।

आम्नातकः । पुं । आम्नातके । र.मा. । [६.४]

आम्नातकी । स्त्री । पलाशीलतायां । रा.नि.

आम्नानीकः । पुं । दीप्तिकृष्टीरूपे । र.मा. ।

आम्नि(स्त्री)का । स्त्री । आम्निकायाम् ।

ऊँकुग गाह । अकीहारे । अ.मा. ।

आयतः । चि । दीर्घे ।

आयतच्छदा । स्त्री । कदलीवले । म.द.व.५ ।

आयतनम् । स्त्री । अविहाने । आयये । इ-
ती । भा. । [का.]

आयतपत्रा(त्री) । स्त्री । कदलीवले । चि.

आयसम् । स्त्री । तीक्ष्णलीहे । रा.नि.व.१२ ।

लोहसाम्ये । र.मा. । [लु.चि.] लोहमले ।

आयसमलम् । स्त्री । मण्डुरलीहे । अ.द.पा-

आयस्तः । चि । तेजिते । क्षिमे । से.तत्रिकं ।

आयामः । पुं । वातरोगभेदे । स हिधा अग्न-

नरायामः वाह्यालरायामश्चेति । देख्ये । अम. ।
सङ्क्षिप्ततादृशस्य व्रणस्य दीर्घाकरणे । सु.चि.१५. ।

आयामकाञ्चिकम् । स्त्री । ५.हृत्पङ्क्तिरि ।

निलुब्धदरदलितयवे चतुर्गुणजलसाधितयवमण्डं १६

श. (यवः ८ श. जलं ६४ श. जे. १६ श.) यव-

शक्तु ८ श. मध्यविधमूलकानि ६४ बारि ६४ श.

एकत्र स्थापनीयम् । ततो यवसारादिकं प्रत्येकं

पलहयं (१६ तो.) तथा पिप्पल्यादीनां प्रत्येकं

पलमितं (८ तो.) तत्र दत्त्वा विगुहघटे पञ्चदश-

दिनं यावत् स्थापयेत् । अ.द.यष्टि.चि. । भैष. ।

आयासः । पुं । आनी । इ.च. ।

आयुः । पुं, स्त्री । जीवितकाले । जटा. । श्रीषधे ।

इते । रा.नि.व.१५. । वसायाम् । रा.नि.व.१८. ।

आयुःशेषः । पुं । शेषौ ।

आयुधदीर्घपृष्ठः । पुं । सपे । हारा. ।

आयुधधर्मिणी । स्त्री । जयश्रीरूपे । अ.च. ।

आयुर्द्रव्यम् । स्त्री । श्रीषधे । र.मा. ।

आयुर्योगः । पुं । श्रीषधे । रा.नि.व.२०. ।

आयुर्वेदः । पुं । अस्वेदस्योपवेदविशेषे, अथ-

अवेदोपदेष्टुः अथदिश्यानाष्टकसंपन्ने अन्वयार्था-

दिपथीतचिकित्साशास्त्रे । “इह सखायुर्वेदो नाम

यदुपाक्रमयव्यवेदसाधुत्वायैव प्रजाः प्रीकृतसह-

समज्यायसङ्गलक्ष इतवान् स्वयम् ।” तत्रिकिः

यथा—आयुरस्मिन् विद्यते अनेन वा आयुर्विद्-

तोत्यायुर्वेद इति । सु.स.१५. । आयुर्विदाश्चतं

व्याधेः निदानं श्रमनं तथा । विद्यते यत्र विद्विः

स आयुर्वेद उच्यते ॥ वैद्यशास्त्रे । हिताहितं सुखं

दुःखमायुस्तस्य हिताहितं । मानस्य तस्य यत्रोक्त-

मायुर्वेदः स उच्यते ॥ अ.स.१५. ।

आयुर्वेदमयः । चि । आयुर्वेदाभिज्ञे ।

आयुर्वेदी । पुं । वैद्ये । रा.नि.व.२०. ।

आयुष्करः । चि । परमायुर्जनके ।

आयुष्मान् । पुं । तृतीयश्रेये । जीवकमहाशुपे ।

रा.नि.व.५. । चि । दीर्घजीविनि । [व.२०.]

आयुथम् । चि । पथ्ये । आयुर्हितकरे । रा.नि.

आयुस् । स्त्री । जीवितकाले । अम. ।

आरः (कः) । पुं । हरिताले । रीफल इति

ग्रीहदेशस्थिते मधुराक्षफलवृक्षे । र.मा. । स्त्री ।

मुष्टलीहि । रा.नि.व.१३. “आरं कांसं मृतं तावत्” ।

मेषनादरसे । पिप्पले । भा. ।

आरकूटः । पुं, स्त्री । ताम्रयशदयोरुपधाती

पिप्पले । पिठन । हिं पीतरी । रा.नि.व.१२. ।

आरक्तम् । स्त्री । रक्तचन्दने । चि । सस्यक्रक-

वर्णं । [इति लोके ।

आरक्तपुष्पी । स्त्री । वसुजीवकवृक्षे । वाङ्मनी

आरम्बधः । पुं । (Cassia fistula.) अरम्बध-

वृक्षे । वरु शोभाज, शोभाज, राशालनडी,

वानरनडी । हिं आमलतासु, धनवहेडा, शीष-

हाली । सं धीरवाहावा । तं रङ्गवेदु । सुवर्णालु-

फले, वा पत्रे । तवान्तःपरिमाज्जने फलं, बहिः-

परिमाज्जने कृष्णादौ पत्रं ग्राह्यम् । वि.श्री.पित्त.

ज्व.द्राघादी शीकणः । सुवर्णालुफले । अ.द.पित्त.

ज्व.चि. । “द्राघारम्बधयोश्चापि ।” अ.द.वात.श्लेष्.

ज्व.आरम्बधादिः । “आरम्बधश्चिकित्सकतित्ता ।”

आरम्बधः विरमालकः । उ. । सु.स.१८. । आर-

म्बधपत्रे । अ.स.३५.१५.मली. । See अरम्बधः ।

आरम्बधपञ्चकम् । स्त्री । आयुर्वेदप्रत्येक-

आवविशेषे । अथा—आरम्भपक्षितिकरोहिणी च
हरीतकीपिपपक्षिमूलसुताः । रा.नि.२स्थानं २च.

आरम्भधादिः । पुं । आरम्भेन्द्रवपटल-
काकितिका-निम्बान्ता-मसुरसा-सुवहचपाठाः । मूनि-
म्बसैव्यकपटोल-करञ्जयुग्मं समच्छदाग्रिसुचवीफल-
वाचघोष्टा इत्यासकी गन्धः कर्द्विकृष्टविषमञ्जरत्नः
कफकम्बूतिपमेहदुष्टप्रणशोधनः विश्वतो बलास-
प्रश्न । वा.पू.१४च. । सु.सू.१८च. । आरम्भधादि-
पञ्चद्व्यङ्गतकषायि वातश्लेष्मज्वरे । च.द. आरम्भध-
न्ययिकमुस्तिकाहरीतकीभिः क्षयितः कषायः...

आरम्भधाद्यतैलम् । स्त्री । योनियापदधि-
कारि तैलम् । सधपतैः ४श.गर्दभमूत्रं ४श. आर-
म्भमूलक १ प. शङ्खचूर्णं १ प. हरितालं १ प.
एकत्र पाच्यम् । च.द.योनिया.चि. । कुष्ठरोगे च
तैलं । आरम्भधत्वक् वटत्वक् कुष्ठं हरितालं मनः-
शिला हरिद्रा दाकुरिद्रा च, एषां मिलितपादि-
ककम्बेन तैलप्रस्थं विपचेत् । च.द.कुष्ठ.चि. ।

आरट्टजः । पुं । तद्वैश्यायि । आश्वी घोड़ा।
जटा ।

आरणालम् (कम्) । स्त्री । काजिके । आ-
मन्त्रो, कांजि । यत्र निलुपौकतैः आमैर्गोधूमेः
संहतं तदारणालमुच्यते । प.प्र.२ख. । आरणा-
लसु गोधूमैरामैः स्थापितमुपौकतैः । पक्षैरास्थितं
तत्तु लीवीरसहस्रं गुणैः ॥ भा.पू.सन्धानव. ।

आरणिः । पुं । कुलहल्लके आवर्धे । हारा ।

आरण्यगोमयः । पुं । वन्यगोमये । वनघूटे।
च.चि.१च. ।

आरण्यपशुः । पुं । वनजपशौ । स सप्तधा,—
श्व-महिष-वानर-सरीसृप-रुद्र-पुषत-श्याः ।

आरण्यमल्लिका । स्त्री । दंशके । उज्ज्वल-
शि । रत्ना । [रा.नि.व.३ ।

आरण्यमुद्रा । स्त्री । सुहृदपक्षां । गृथानि ।

आरण्यविम्बिका । स्त्री । तुलिकायाम् ।
यूनां डेगाकूडा । रा.नि.व.१३ ।

आरण्योपलभञ्ज । स्त्री । वनकरीषभक्षि ।
विजयूँटेज्झाहि । वे.निच.१भ.व्य.भञ्जवररसे ।

आरतिः । स्त्री । सखचितले ।

आरथः । पुं । इयमे । वधे । दधे । मे. ।

आरस्यम् । स्त्री । विस्मदि ।

आरसः । पुं । गजकुम्भसन्धिभागे । इला.६.च.।
गजकुम्भसन्धिभागे । तिका. ।

आरा । स्त्री । चर्मभेदकास्त्रे । सा व्यधनप्रयी-
जना । लक्षणे—“आराहोङ्गुलहता स्नातप्रवेष्टा-
तथोर्वतः । अतुरक्षा... । च.चि.सु.चि.१च. । आ-
रासुखीनाम जलपक्षिणि । अम. ।

आरापम् । स्त्री । चर्मचन्द्रायलमुष्टि । “आरा-
यन्तु मुखं तेषाम् । पुष्पपत्रादिभेदतः ॥” इला. ।

आराधनम् । स्त्री । पवने । मे.नचतुलं ।

आरामः । पुं । उपवने । “नगरास्नातिदूरि-
यः सङ्घिषपरीपितः । तरुवल्हः स आरामसथोप-
वनमुच्यते ॥” इला. ।

आरामघोलिः (लिका) । स्त्री । पत्रशाक-
विशेषे, पश्चिमदेशे प्रसिद्धे । गुणाः—“आरामघो-
लिका चास्त्रहणा रक्षानिलापह्ना । पित्तश्लेष्मकरी
चास्या सूप्ता जीर्णञ्ज्वरापह्ना ॥” रा.नि.व.७ ।

आरामवल्लिका । स्त्री । मल्लिकाविशेषे ।
रा.नि.व.२१ ।

आरामशीतला (ली) । स्त्री । रामशा-
लीति महाराष्ट्रव्याति सुगन्धपत्रशाकविशेषे । आ-
रामशीतलापि पश्चिमदेशे कथ्यते । वर्षार्थादिवशे
धृता । गुणाः—तिका शीतला पित्तघ्नी दाहशोथ-
हरा व्रणविस्फोटकघ्नी च । रा.नि.व.१० । शीता
कटुः पित्तकफासघ्नी च । मद.व.१ । [मू.पञ्च. ।

आरामुखम् । स्त्री । व्यधनार्थशस्त्रविशेषे । सु.

आरालिकः । पुं । पाचके । अम. ।

आरिः (री) । पुं । कष्टकहचे । खदिरसारि ।
श्वेतत्र । गुणाः—कटुः तिक्तोष्णः कफवातघ्नः व्रण-
कण्ठरोगघ्नः रक्त्यः दीपनश्च । रा.नि.व.८ ।

आरुः । पुं । (Lagerstroemia rigia.)
वृक्षविशेषे । ककटे । शूकरे । मे.रत्निकं । कुशाण्य-
लतायाम् । अलाप्याम् ।

आरुकम् । स्त्री । हिमालयदेशजाते खनाम-
कीषधिविशेषे । आरु इति भाषा । पत्रपुष्पादि-
भेदेन तस्य चातुर्जातं सर्वस्याख्ये गुणैः तुल्यानि ।
गुणाः—“आरुकं वातमेहार्थः कफघ्नश्च ।” मद.व.६ ।

मयुरं हिमं पार्थः प्रकीद्व्युत्तरतदीवच । रा. नि. व. ११ । पुं । कविर्द्विदे पाण्डुस्यार इति श्वाति स्थायद्रव्ये । गुणाः—“आरुकी शक्तिगुरी हयः शीतो गुरुः कृतः । मलावटकाकी साही मेदी पीथः कफापहः । पित्तहत्यापकचाक्ती मधुरश्च सुखप्रियः । सुखलक्षकारश्चैव मेघगुल्मार्धनुत्तरः । रक्तवातवर्णा इत्या स पत्नी मयुरी गुरुः । कफपित्तकरपीथी हय्यी धातुविनर्कः । वै. निघ. ।

आरुक्करः । पुं । भग्नतकहवे । वै. निघ. ।

आरुटपकः । पुं । वासायां । च. वि. १५. ।

आरिवतः । पुं । स्थूलारम्बधवे । वड् ङो-
गाञ् । रा. नि. व. ६ । भा. म. १५ चित्तममज्ज. चि. ।
“पथारिवतरामसेनकरकी ।” सु. म. १८ प लावा-
दिव. । स्त्री । आरिवतवृक्षफली । श्रेष्ठवृत्तिभय. अम. ।

आरोग्यम् । स्त्री । रोगनिर्णयः । आरोग्यं व-
र्जित्वं । रा. नि. व. २० । “वृक्षाधिष्ठानमारोग्यं ।”
चर. ।

आरोग्यपञ्चकम् । स्त्री । पथारम्बधतिका-
निष्ठदामलकेषु । एतस्मिन् पाचनं सामे जीर्णञ्चरे
हितम् । भा. म. १५, ज्व. चि. ।

आरोग्यशाला । स्त्री । चिकित्सालये ।

आरोग्यशिखी । स्त्री । आरम्बधहवे । ङो-
नाम् । हिं धनवष्टेडा । मं लघुवाहावा । म. द. व. १ ।

आरोग्याम्बु । स्त्री । पादशेषोष्णजले । “पाद-
शेषान् यथायं आरोग्याम्बु तदुच्यते ।” भा. ।

आरौहः । पुं । श्वरीहः । वरलिङ्गाः शीघ्रां ।
रा. नि. व. १८ । परिमाणविशेषे । छं. च. । गजा-
धारोहके । मे. छ. चि. कं ।

आरम्बधः । पुं । आरम्बधहवे ।

आर्यम् । स्त्री । तन्नामप्रसिद्धमधुमेदे । “मधुक-
हचनिर्यासं जरत्कार्वायमीडवाः । श्वन्त्यार्यं तदा-
ख्यातं नेतकं मालये पुनः । तीक्ष्णतुष्कास्तु या पी-
ता मक्षिकाः षट्पदोपमाः । आर्यासासत्कृतं य-
त्तदार्थमित्यपरे जगुः ।” गुणाः—“अशुचं कफपि-
तृणं कटु कषायं पाके तिक्तं बलपुष्टिकारकं । अक्ष-
दीपकं ।” मि. ति. भा. । मक्षिकासौक्ष्ण्यतुष्का यासाया
षट्पदसन्निभाः । तदुज्जतं यदाध्यां तदार्थं मधु-
बन्धते । एतस्मिन् बलवर्धम् । रा. नि. व. १६ ।

आर्यमर्करा । स्त्री । आर्यमधुलक्ष्मणकरा ।
इदं गुणैरार्यमधुतुल्या । रा. नि. व. १६ ।

आर्या । स्त्री । मधुमक्षिकाविशेषः । सा च ती-
तुष्का बमरसहजा । रा. नि. व. १४ । See पार्थ ।

आर्त्तः । नि । पीडिते ।

आर्त्तगलः (ला) । पुं, स्त्री । (Barleria
coerulea.) नीलमिश्रता । नीलमोष्टि । हिं
कटसेव्या । मं कालाकीराष्ट्रा । रा. नि. व. १० ।
च. द. अयम् वि. कषायघृते । सु. म. १८, १९ संशोधने ।
See नीलास्त्रानः । गुणाः—“उष्णः तिक्तः कटुः
वातकफघ्नः श्लेष्मकश्चूचलकुष्ठत्रचघ्नश्च ।” वै. निघ. ।
मेघ. मुखरी. चि. । रक्तमिष्टीहवे । भा. पु. १५. ।

आर्त्तवम् । स्त्री । स्त्रीपुष्पे । तस्य प्रवृत्तिनि-
तिकालः श्राद्धश्रवणदिपञ्चाशद्वर्षमितः । तत्र प्रति-
मासमुपचितं वायुर्योनिमुखं नयेत् धमनीभ्यः ।
सु. शा. १५. । तत्परूपं—“रसादेव रजः स्त्रीषां
मासि मासि चार्द्धं सवेत् । तद्वर्षाद्द्विदशार्द्धं याति
पञ्चाशतः खयं ॥ मासेनीपचितं काले धमनीभ्यः
दार्त्तवं । द्वैषदिवसं कृत्वा वायुर्योनिमुखं नयेत् ॥
अष्टाशतप्रतिमं यच्च यथा लाचारसीपमं । तदार्त्त-
वं प्रशंसन्ति यथासी न विरज्येत् ॥” इति गर्भा-
वलक्षणम् । भा. पु. १५. । नि. ऋतुजे । मे. र. चि. कं ।

आर्त्तवी । स्त्री । घोटकाम् । रा. नि. व. १६

आर्त्तिः । स्त्री । पीडायां, वेदनायां । रा. नि. व. १५

आर्द्रः । नि । सजले, वस्तुनि । भिष्ठा । हिं
गीला । मं शीले । तत्र सरसनीरसभेदेन वि-
धा । तयोर्वीरूपायम् आर्द्रम् । नीरसमपि सदुत्थ-
गुनरसभेदात् विधा । तयोः कृत्वाख्यां नीरसम् ।
सदुत्थमपि विधा सदुत्तीक्ष्णभेदेन । तयोः शतलाया-
सीत्याः दुग्धिकायाः सद्व दिति । यथा—“आर्द्रं
द्रव्यं विधा प्रोक्तं सरसं नीरसं तथा । सदुत्थं गुण-
रसकं विधा नीरसमुच्यते । वासूकं सार्वपं शकं
निर्गुणं रजःसार्वम् । धन्त्राद्यभिदे सर्वसार्व
सरसमुच्यते । वटात्रयकरीराय आर्द्रद्रव्यम् नी-
रसम् । सदुत्थम् विधा प्रोक्तं सदुत्तीक्ष्णमिति क-
मात् । शतलावज्जीह्वसीरिष्ठायास्तु तीक्ष्-
काः । दुग्धिकाः कीरिकाया सदुत्तुष्काः प्रकीर्ति-
ताः ।” पु. म. । सि. मे. ।

आर्द्रकम् । ली। (Zingiber officinale.)

Common zinger. खलामस्थितकन्दशाकवि-
शेषे । आ।। हिं आहुरख । नं आलि । कं चम,
चद्रका । गुष्ठाः—शुष्कीडमगुष्ं कटुकमपि पाके
मधुरं प्राप्तीजनं सलवणं सेवितं अग्निदीपनं
हृषिकरं जिह्वाकण्ठशोधनञ्च भवति । योषे शर-
दि च न सेव्यम् । भा.पू.१भ., भा. आर्द्रकं नागर-
गुष्ं मेदनं दीपनं गुह । भद.व.१६ ।

आर्द्रकखरसः । पुं । आर्द्रकस्य खरसे ।
आदातं वन । च.द.ज्व.चि.कवलधारणे ।

आर्द्रचिकणम् । ली । आमचिकणशुवाके ।
कं।। ठिकिउपात्रि । रा.नि.व.११ ।

आर्द्रजम् । ली । शुष्कगाम् । रा.नि.व.६ ।

आर्द्रदाडिमनिर्वासः । पुं । आर्द्रदाडिम-
फलस्वरसे । सि.यो अरीच.चि.यौकण्डः ।

आर्द्रमरिचम् । ली । आममरिच । कं।।
मरिड । गुष्ठाः—“आर्द्रन्तु मरिचं कश्चिद्विषं
पाके रसे मधु । आपत्तलघु कटुकं गुरु चाग्निप्र-
दीपनम् । तिक्तञ्च कचकं स्वादु कफवातहरं परं ।
हृदीमञ्च लघौषेव नाशयेत्... ।” वै.निघ. ।

आर्द्रमाषा । ली । Leguminus shrub,
(Glicine debilis.) वनसुद्धे, माषपण्याम् ।
रा.नि.व.१ ।

आर्द्रवटकः । पुं । आमांवाडा इति प्रसिद्धे
भीष्मद्रव्ये । तत्प्रकरणं यथा—सुद्रपिटरचितान्
वटकांमेलपाचितान् हलचूर्णितान् कृत्वा तत्र
अष्टहृद्गुमरिचाद्रकजीरकचूर्णं निम्बूरसं यवानीच
शुक्ला दत्त्वा निमयेत् । अथ तद्व्यसंपूरकं दत्त्वा
सुद्रपिटानि पथेत् । तानि च पिष्टकानि कथित-
जले निमज्जानि । “सुद्रपिष्ठा विरचितान् वटांमै-
लेन पाचितान् । हस्तेन चूर्णयेत्सकञ्च तस्मिन्
विनिचयेत् । अष्टं हिहार्द्रकं सूक्ष्मं मरीचं जीरकं
मया । निम्बूरसं यवानीच शुक्ला सव्यं विमिश्रयेत् ।
सुद्रपिष्टं पथेत्सकञ्च स्वास्यामासारजोपरि । त-
ज्जाल्मीषकं कुप्यात् तज्जाल्ये पूरणं चयेत् । तैले
जम् मीषकान् पक्वा कथितत्वा निमज्जयेत् । गु-
ष्ठाः—“मीषकाः पाषकाः मीषाभेनार्द्रवटका
अपि ।” भा.पू.१भ. ।

आर्द्रशाकम् । ली । आर्द्रके । रा.नि.व.६ ।

आर्द्रा । ली । कृत्वातिविधायां । वटनवर्णं ।
आर्द्रके । रा.नि.व.६ ।

आर्द्रास्यम् । ली । आर्द्रके ।

आर्द्रिका । ली । इन्द्रार्द्रके । भा.पू.१भ. ।
आर्द्रधनिकायां । कं।।। धन । गुष्ठाः—“तिक्त-
मधुरा सूचला पित्तघ्न न करोति ।” “आर्द्रिका
मेदिनी गुर्वी तीक्ष्णीणा दीपनी च सा । कटुका
मधुरा पाके कृत्वा वातकफापहा ।” वा.सू.६५. ।

आर्षभी । ली । कपिककुलतायाम् । आंला-
कूणे । रा.नि.व.१ । See आत्मगुमा । [आर्ष. ।

आलम् (कम्) । ली । हरिताले । प.सु. ।

आलगर्हः । पुं । Species of cobra.
अलगर्हे । जलसर्पे । [सू.सू.४६५. ।

आलदूषकः । पुं । तन्नामकप्रतुदपक्षिणि ।

आलविषः । पुं । यस्य आले (हन्) विषमणि ।
ते च हृषिकविषम्भराजीवस्योश्चित्रिङ्गाः समुद्र-
हृषिकाश्च । सु.कल्प.१५. । [कल्प.८५. ।

आलविषा । ली । कृत्वासाध्यलूतामेदे । सु. ।

आलस्यम् । ली । अलसतायां । सामर्थ्येऽपि
कर्तव्यशून्यादि । भा.म.१भ.ज्व.चि. । “आलस्यं
मधुरासता ।”

आलातम् । ली । अहारे । रा.नि.व.१० ।

आलानम् । ली । गजवन्धनसाधे । हला ।
रखी । मं. । [गौड़. श.र. ।

आलावः (वूः) । ली । अलाव्याम् । लाडे

आलावर्त्तम् । ली । वल्लव्यजने । कापट्टेन
पांशु । ह.च. ।

आलास्यः । पुं । कुप्रीरे । ह.च. ।

आलिः । पुं । हृषिके । भमरे । मे.लघिकं ।

आलिङ्गनम् । ली । आर्द्रे । रत्ना ।

आलिङ्गरः । पुं । अलिङ्गरे । आंला । विद्या. ।

आलिम्यना । ली । दली । विद्या. ।

आलिवह्वा । ली । आलिम् इति लीके ।
आमालवीय इति गुर्जरे । वै.निघ.१भ.भा.व्या.
कटिपदाधि. ।

आली । स्त्री । कफोष्णी । मे.लघिकं ।

आलीठम् । स्त्री । लेहने । अश्विने ।

आलीनकम् । स्त्री । रक्ते । द्राङ् । छे.च. ।

आलुः । पुं । कीङ्गणदेशप्रसिद्धकन्दविशेषः । कामालू । सं कामालु । ग्रन्थे । आलुके । पेषके । रा.नि.व.७ । स्त्री । सुद्रजलाधारः । गन्धनिकायां । त्रिका । स्त्री । मेलके । मूले । त्रिका । ग्रीवाल आलू इति ख्याते कन्दविशेषः । मे. । गुणाः— रक्तपित्तघ्नं गुरु स्नादु शीतलं सख्यं शुष्ककरश्च । द्रव्याभि. ।

आलु(लू)कः । पुं. स्त्री । An esculent root, (Arum campanulatum.) कन्दशाकविशेषः । आलू ग्रीष्म । स बहुधा—काठालुक-शङ्खालु इत्यालु रक्तालु पित्तालु मध्वालुभेदान् । तत्र काठालुकं काठिसूयुक्तं (हिं कठाक), शङ्खालुकं श्वेतसूयुक्तं (शङ्खक इति लोके), इत्यालुकं दीर्घतायुक्तं महाशरीरम्, रक्तालुकश्च (रक्ताकर-तण्डुलः), पित्तालुकं (हिं वर्णसूयुक्ता) इति च । गुणाः— मलसूत्रनिःसारकं चर्षं दुर्जरं रक्तपित्तघ्नं वात-कफघ्नं बल्यं हृद्यं सख्यवर्द्धनश्च । भा.पू.१भ. । आलूकं शीतलं सख्यं विटभिरासमुद्रं गुरु । राज. ।

आलुकी । स्त्री । रक्तालुभेदे । द्राङ् । आलू । हिं चरुः । या दीर्घा कठिना तन्वी च । गुणाः— बलकृत् सिग्धा गुर्वी हृदयकफघ्ना विटभिनी तैलभर्जितात्यन्तविकरी च । भा.पू.१भ., शा.व. ।

आलूकम् । स्त्री । एलालुकं । आलुके । रा. नि.व.४ । [चादी यथोक्तौषधेपे । सु.चि.१च. ।

आलेपः (नम्) । पुं. स्त्री । जातमाषशोषप्र-

आलेयम् । स्त्री । पत्रकाष्ठे । वै.निघ. ।

आलेयः । पुं । 'चतुस्रुहोने । तत्र चतुस्रुहो न सख्यमुद्भवत् यस्यवासुप्यादयति, तन्नाशोऽस्त्वः । अनिच्छया लोके खादति भगवासी लोचबलश्च भवति । "चतुर्दिशे यदा दन्ती भवत्यन्तराश्रयः । आलेय इति तं विधात् स्नेहप्रकृतसमुद्भवम् ॥ लीनाशी दुर्मन्तावधे मन्दं पितृति खादति । जर्जरं कासते चैव बलाच्च परिहीयते ॥' ज.द.२६च. ।

आलीकः (नम्) । पुं. स्त्री । दर्शने । देवा । दीपे । मे. ।

आलीचकः । पुं । तन्नामकाशी । तस्य स्थानेन । स च रूपादि दर्शयति । सु.सू.११च. । स्त्री । तन्नामकपिपे । भा. ।

आलीचनम् । स्त्री । दर्शने ।

आलीङ्गनम् । स्त्री । मिश्रणे । उत्तेजने । [माने ।

आलीलः । पुं । कम्पे । त्रि । कम्पिते । लम्-

आलूकम् । स्त्री । आलुके । आलू । हिं चलु, आलुवांखार । गुणाः— रसतः शीतं स्वादुसं वात-पित्तकरश्च । मद.व.६ । [त्रया घोड़ा । त्रिका ।

आवटजः । पुं । उत्तमान्त्रे । पारसीकान्त्रे । पा-

आवपनम् । स्त्री । माखे । वीजवपने । अम. ।

आवरकः । त्रि । आच्छादके ।

आवर्तः । पुं । अने । भा.म.३भ.उदा.चि. । रा-जावर्गमणी । रा.नि.व.११ । तन्नामकमन्थस्थाने । स्थानं च तस्य भूययोपरि निबद्धः । तत्रस्थं वैक-ल्यकारमन्थद्वयं । सु.शा.६च. । शुभाशुभसूचकेऽप्यस्य रोमावर्गः । ते च पञ्चवर्तमकाराः । तद्यथा— "विश्वतिल शुभाः प्रोक्ताः षट्सप्तलधिकाः क्षू-ताः । उत्तरीष्टं प्रपाणं स्यात् तत्रावर्ताः शुभाव-हाः ॥ सृक्कणोश्च तथा प्रोक्ताः सर्वकामफलप्रदाः । त्रयश्चैवाथ चत्वारो बाजिनो यस्य रोमजाः । द्वौ वा ललाटजौ यस्य स तु धन्यतमः स्मृतः ॥ आटु-पूव्यौ स्थिताशौ ललाटे रोमजास्त्वयः । निःशेषो नाम सा ख्याता भर्तुः सर्वार्थसाधनी ॥ शिरःकेशानयार्धमंथं यन्त्रो नामाभिधीयते । तत्रा-वर्तः स्मृतोऽप्यस्य भर्तुर्जयवर्द्धनः ॥ चण्डावन्-समीपस्थां जिगासः कीर्तिनो बुधे । तर्जान्देव-मणिर्नाम रोमजः शुभकरस्मृतः ॥ कर्णमूलं तथा बाह्वोः केशान्ते मणिके तथा । आवर्ताः पूजिता निवन् विश्वेषु तु मणिके ॥ आवर्ता यस्य चत्वारो बाजिनो वचसि स्थिताः । एकः कच्छे भवेत्स्यष्टः स भव्यः सर्वकामदः ॥ रथं चैव यदा भर्तु-रीक्षितायेप्रदी भवेत् । उपरन्तुं भवेदेव रोमका-यातिपूजितः ॥ शङ्खचक्रगदानवयुक्त्रिपक्षोपमाश्च ये । विशेषेण शुभाः प्रोक्ता रोमजाः शुभदेशवाः ॥ अथ ऊर्ध्वं प्रवक्ष्यामि रोमजानतिनिन्दितान् ।

भर्तुः क्लेशवह्नाम् सख्यम् धनप्राप्तापहारकान् ॥
भासिकापटयोर्मध्ये प्रदेशः प्रीथ उच्यते । तत्र
भर्तुर्विनाशाय रोमजस्य प्रकीर्तितः ॥ ऊर्ध्वं ना-
सिकास्त्रिद्रात्रं स्वामिनः क्लेशकारकः । गच्छयी-
शैव भर्तारं हन्यावर्त्तौ दुरासदः ॥ अश्रुपातः समु-
द्रिष्टः प्रदेशश्चक्षुषोरथः । तत्रावर्त्तौ भवेद्भौमः स्वा-
मिनः कुलनाशनः ॥ अपाङ्गाङ्गाङ्गुली चैव प्रदेशः
शङ्क उच्यते । तस्मिन् भर्तुर्विनाशाय भवेद्वाहस्य
रोमजः ॥ समुद्रेशसमुद्रत आवर्त्तौ नैव पूजितः ।
सुहृद्विशिष्टोक्तं सः स्वाङ्गुलीरधीवासदकः ॥ मन्वा
शेषां शिरो विन्यासनावर्त्तं कुम्भितः । कक्षयी-
शपि संशयं स्वामिनश्चाय घातयेत् ॥ चितुकस्य
समीपस्थो वामदक्षिणभागतः । प्रदेशस्तु हनुनाम
तत्रावर्त्तौ हि दाहणः ॥ अधरौष्ठस्य बाधलाङ्गुलिकं
हि प्रसहकम् । तस्मिन् पापी भवेद्भर्तुः कर्णयो-
शपि रोमजः ॥ कण्ठस्थाय निगालस्य मध्ये गलक
उच्यते । तत्रावर्त्तः स्मृतः पापः क्लेशसम्पिगतस्य
यः ॥ अधस्ताङ्गुलीशैव शयिः कूर्च इति स्मृतः
तत्रावर्त्तः स्मृती भर्तुः संशयं जीवितान्तकः ॥
कूर्चादंष्ट्राङ्गुलं चोर्ध्वं पाङ्गुलीस्तु कला स्मृता । तत्र
भर्तुः शराघातेर्जीवितान्तस्य रोमजः ॥ ककुदं वृष
भस्त्रेव सुयुक्तसुपलभयेत् । वाजिनी यस्य तत्र
स्यादावर्त्तः स्वामिनाशनः ॥ ककुदस्य पुरोभागे
समीपे वह उच्यते । भर्तुः सुतसमेतस्य तस्मिन्ना-
शाय रोमजः ॥ कीकसे तु च यस्य स्यादावर्त्तस्तस्य
दाहणः । रणे हतः समं भर्ता क्रव्याद्विः स विलु-
प्यते ॥ क्रीडि चैवासने चापि हृदये चैव जानुनि ।
आवर्त्ताः स्वामिघाताय भवन्त्येव न संशयः ॥ पा-
र्ययी रोमजो यस्य स चाक्षो नयति क्षयम् । स
पञ्चशाय भर्तारं नौहारास्तु यथा रविः ॥ कूर्चस्या-
धः प्रदेशस्तु कुष्ठिकः परिकीर्तितः । अधन्यस्तत्र
वाहस्य जडयोर्जानुनोश्च यः ॥ नाभिनी मुष्णजस्यैव
त्रिकजस्य विशेषतः । पुच्छमूलस्थितश्चापि नैव
धन्यः यकीर्तितः ॥ कुचौ व्याधिं नियच्छन्ति रोम-
जाः कुलिसम्भवाः । पायुसीवनिमध्यस्था नैव ध-
न्यास्तु कीर्तिताः ॥ श्लिक्पिप्प्ले स्त्र्यूरके चैव यस्या
वर्त्तौ हि वाजिनः । लिङ्गावर्त्तः स विख्यातो भर्तुः
सम्वाधेनाशकः ॥ श्रतपादौति विख्यातस्तथा वै
सुकुलोऽप्यरः । आवर्त्तस्यैव सहातः पादुकयादेया-
मुक्तः ॥ यत्किञ्चैवावलीदस्य आवर्त्तः कीर्त्तितोऽष्टधा ।
वाजिद्विहगतः सम्यक् शुभाशुभनिवेदकः ॥ श्रतपा

दौसमाकारः श्रतपादौति कीर्त्तितः । जातीयसु-
लसङ्गाग्रो सुकुलः समुदाहृतः ॥ आवर्त्तो भर्तुर्-
वालेः सहातो रोमपुञ्जकैः । युक्तिश्च युक्तिसंस्था-
नैः रोमभिर्यत्तलचक्षुषैः ॥ वस्त्रावलीदकाकारोऽव-
लीदः परिकीर्त्तितः । पादुकः पादुकाकारस्तथा
चैवाष्टपादुकः ॥ शाले विशेषसंस्थाने निर्दिश्येन्मति-
मान् भिषक् । शास्त्रमार्गानुसारं यथा प्रोक्तं वि-
चक्षुषैः ॥ एतेषामेव सर्वेषामावर्त्तानां तपोधनैः ।
रोमजैति कृता संज्ञा वाजिलक्षणेवेदिभिः ॥ शुभा-
शुभौ तु यच्च द्वौ तत्रैको न फलप्रदः । एको ह्येषा
दक्षिणापं तेन दीवो न दुष्यति ॥ अथवा विजमु-
ख्याय वेगादिगुणवान्मयः । दस्ता बाह्यः क्रयेणैव
दुरावर्त्तस्तु काकुदी ॥ श्रीहृद्वो रोमजस्यैव रोचमा-
नस्तथैव च । अङ्गदी मुषली चैव राज्यरत्नप्रदः
सदा ॥ प्रपाणि सारुतं विन्यासलाटे च हृतमग्नम् ।
उरसि चाश्विनी देवी चन्द्रसूर्यौ च सूर्यौ ॥ रन्ध्रे
स्त्वन्दविशाखौ च उपरन्ध्रे हरो हरिः । इत्येवं
पूजिता स्मृते दशावर्त्तान्तु वाजिनः ॥ अयैकेन
विहीनायेऽवैयुरयुष्मास्तदा ॥ क्षी । खण्डमासिके ।
रा. नि. व. १३ ।

आवर्त्तकः । पुं । कीटविशेषः । तदृष्टे वायु-
जन्यरोगा जायन्ते । सु. कल्प. ८८. राजावर्त्तमणौ ।
रा. नि. व. १३ । क्षी । खलपद्मे । रीप्यमासिके ।
रा. नि. व. १३ ।

आवर्त्तकी । स्त्री । स्वनामख्यातलतायां कीक-
णादिदेशे आङ्गुली तलाङ्गुली भगतवल्ली इति च
प्रसिद्धायां । टनापाङ्गुली । गुणाः—कषायीणा सरा
तिक्ता रसायनी इत्या वातामवातरक्तशोथमेहघ्नौ ।
मद. व. १ । कषायाल्ना शीतला पिप्पला । रा. नि.
व. २ । वृहद्वन्याम्, भद्रद्वन्याम् । रा. नि. व. ६ ।

आवर्त्तनम् । क्षी । आलोडने दुग्धादीनाम् ।
आ० टोनि । धातुगालने । च. टी. ।

आवर्त्तनी । क्षी । (Helicteres Isora.)
अर्त्तमोडा इति ख्याते द्रव्ये । औ. १८ गा. ३ । हिं
मरफली । धातुगालनपात्रे । श. र. ।

आवर्त्तपूलिका । क्षी । पूलिकामेदि ।

आवर्त्तमणिः । पुं । राजावर्त्तनामकीपरजे ।
रा. नि. व. १३ ।

आवर्त्तनी । स्त्री । अजयङ्गीहृद्वे । इ. मा. ।

आवलीकन्दः (कः) । पुं । मालाकन्द । रा. नि. व. ७ ।

आव(व)ल्यम् । स्त्री । दीर्घल्ये ।

आवसथः । पुं, स्त्री । गृहे । इ. व. ।

आवसितम् । स्त्री । निर्वृषीकृतधाने । दण्डान्न धान । इ. व. । परिषद्भनर्हितधाने । भरत. । [अ.]

आवस्थिकः । वि । अवस्थीचिने । सु. चि. १८

आवा(वा)धा । स्त्री । पीडयाम् । श. र. ।

आवापः । पुं । आलवाले । कल्के । प. प्र. १७. । नि. लेपे । सु. चि. १७. ।

आवारि । स्त्री । इष्टगृहे । इष्टिगणि । उणा. ।

आवासः । पुं । गृहे । इ. व. ।

आविः । पुं । पक्षिणि । वै. नि. च. ।

आविकः । पुं । कम्बले । इ. च. । इला. । वि । मेघसम्बन्धिनि । स्त्री । मेघमांसादौ । मेघोदुग्धे ।

आविकष्टतम् । स्त्री । मेघोन्नवनीतजातष्टते । डेड्डोर छेदर पि । गुणाः—लघुपाकं पित्तकोपनं योनिदीपके कफे वाते शोफे कथं च हितम् । रा. नि. व. १५ । पाके लघुपाकं सर्पिः । अश्वरीग-विषापहं । दीपनं कफवातघ्नं कुष्ठगुल्मीदरापहम् ॥ अवि. ८७. ।

आविकदधि । स्त्री । मेघोदुग्धकृतदधनि । डेड्डोर गृहे । हिं मेढीकदधि । गुणाः—गुरु सुखिगन्धं कफपित्तकरं वाते रक्तवाते च पथ्यं शोफ-नशयञ्च । रा. नि. व. १५ । मुखरोगे परं हितं, टण्ड-कलं । आविकं पित्तकृताशमनं कफकोपनं । गु-णाः कुष्ठरोगे च रक्तपिण्डे न शस्यते । अवि. ८७. ।

आविकनवनीतम् । स्त्री । मेघोदुग्धजात-नवनीते । डेड्डोर छेदर ननि । गुणाः—पाके हिमं लघु सारकं योनिशुद्धि कफे वाते अग्निं च सदा हितम् । ऐडकं नवनीतं क्लिष्टगन्धं शीतलं मेवाहत् गुरु पुष्टिलीणमन्दाग्निदीपनम् । रा. नि. व. १५ ।

आविकमांसम् । स्त्री । मेघमांसि । डेड्डोर मांस । गुणाः—मधुरं दीव्यं बलकरञ्च । आज-मांसादिपरीतगुणं तेन अत्युच्चं किमर्थं गुरु सदोषं अभ्यर्पितं च । वा. व. १७. ।

आविकमूत्रम् । स्त्री । मेघोदुग्धे । डेड्डोर मूत्र । गुणाः—तिक्तं कटुकं उष्णं कुष्ठगन्धं चर्म-शुलीदररक्तशोफनेहविषयञ्च । रा. नि. व. १५ । शो-फकुष्ठार्शोमिहवर्चोयहृदय । मद. व. ८ ।

आविकचीरम् । स्त्री । मेघोदुग्धे । डेड्डोर दूध । मं मेदिचेदुध । गुणाः—खादु चक्षुपाकं क्षिमीणं गुरु पित्तकफोत्पन्नं हृदयं हिक्कावासा-निलयञ्च । वा. टी. चारपाणिः । लीमग्रं गुरु कफ-पित्तघ्नं स्त्रील्यग्रं मेहघ्नं वातप्रकोपे पथ्यं अग्नि-जे कासे हितञ्च । रा. नि. व. १५ । वातव्याधिघ्नं हिक्कावासापित्तकफप्रदञ्च । वा. व. ५७. । शीतलं मधुरं बलमुष्णं वातकफापहं । न शस्तं रक्तपित्तानां वातिकानां हितं भवेत् । अवि. ८७. । वै. नि. च. ।

आविकी । स्त्री । कम्बले । शीत । शक्त्या ।

आविग्नः । पुं । करमर्द्धवे । पाणि आम्-ना । श. र. । अ. टी. सा. । [टा ।

आविटः । हचविशेषे । हिं आवुटा । मं आप-

आविधः । पुं । वेधनास्त्रे । डोमर, तुर-पून । अम. । [गर्भ. ।

आविरः । पुं । प्रसववेदनायाम् । मा. नि. मूद-

आविलम् । स्त्री । काविलदेशीयफलविशेषे । सेमी इति लोके । मं थोरसेवफल । वि । कलुषे ।

आविलकन्दः । पुं । मालाकन्दे । रा. नि. व. १ ।

आविलमत्स्यः । पुं । मत्स्यविशेषे । तद्भक्षणं यथा—शुभाङ्गः तावपचः स्मूलाङ्गश्च । गुणाः—अतिरुच्यः मधुरः बल्यः वीर्यपुष्टिवर्द्धनः गुणाब्ध-श्च । रा. नि. व. १७ ।

आविला । स्त्री । मत्स्ये । चाकेयी । आंश-कल । मं चावीली । अम. । [वै. नि. च. ।

आविह्वः । पुं । मेघग्रहाम् । मेड्डोनिडे ।

आविष्टः । वि । प्रेतादिभिर्युज्यते । डूठे पांडुरा । इरा. ।

आवी । स्त्री । प्रसववेदनायाम् । सु. नि. ८७. । प्रसवलिङ्गे मूत्रकफप्रसेकादौ । विज. र. ।

आवेगी । स्त्री । इहदावकलवावा । वी-डावक । रा. नि. व. १ । र. मा. । मद. व. १७. ।

आवेशः । पुं । अपकाररोगि । हे.च.। सूतसंवा-
रः । रा.नि.व.२० ।

आवेशनम् । स्त्री । शिल्पशालायाम् । इला. ।
भूतावेशे । मे.नचतुष्कं । मन्त्रेण भूतमाकृत्य शिर-
सि सन्निवेशने । “बन्धावेशनताडनैः ।” च.द.ज्व.
चि. । शीघ्रि । भरणि. ।

आवेशनमन्त्रः । पुं । येन मन्त्रेण भूतादयः
शरीरे विवर्जन्ति । अवि.इ.स्था.५.च. ।

आवेशिकः । त्रि । आशन्तुके । अम.।

आशयः । पुं । असहने । हिरूप-कोषः ।

आशयः । पुं । आधारे । अभिपथि । पनसठवे ।
मे. । अत्रौके । Organs or receptacles.
कोशगारे । अत्रयपालः । आशयाः सप्त — वात-
पित्तकफ रक्त पक्वा माशयाः, स्त्रीषामतिरि-
क्ता गर्भाशय इत्यष्टौ । सु.शा.५.च. । वायुः स्वस्ति-
तिष्ठेतीराशयं करोति । आशय्याभ्यासयोगेन क-
रीत्याशयसम्भवम् । सु.शा.४.च. । तत्र उरी रक्ता-
शयः, तदधः श्लेष्माशयः, तदधः पामाशयः, तदधः
पक्वाशयादृङ्गे यदृणौ नाम या कला सैव पाचका-
शयः । नामरुईमन्याशयः मध्यभागे स्थितः । त-
स्मिपरि तिलं, तदधी वाताशयः । तदधः पक्वाशयः
स एव मलाशयः । तदधी वसिः स एव सूत्राशयः ।
भा.पु. । वामटेल्गु नाभ्यांस्थय आशया अधिका उ-
च्यन्ते, ते च गर्भाशयः सन्तौ च । तत्र गर्भाशयः
पित्तपक्वाशयान्तरं, प्रठडी सन्ती सन्त्याशयी च ।

आशयफलम् । स्त्री । पनसि । विचः ।

आशयाशः । पुं । वायी । अथी । अ.टी. ।

आशा । स्त्री । व्रणायाम् । अम. ।

आशाङ्गः । पुं । दतीयमासे । हिरूप-अ.टी. ।

आशापुरसम्भवः । पुं । भूमिजगुग्गुली ।
आनापूतौ दूष इति लोके । रा.नि.व.१२ ।

आशाबन्धः । पुं । मर्कटजालके । माकडुजात्र
जाल । मे.पचतुष्कं । [भीजने ।

आशितः । त्रि । मुक्ते । अशिते । अटा. । स्त्री ।

आशितम्भवम् । स्त्री । अत्रादी । पुं । दती. मे. ।

आशिता । त्रि । अतिशयभीकरि । हे.च. ।

आशी (शी) । स्त्री । सर्पदन्ते । मे. । सर्प

विषे । अ.र. । आशी तालुगता दंष्ट्रा तथा दंष्ट्रा-
कीवति । विश्वविद्या. । इतिहासकीषणे । रा.नि.
व.५ । [पुष्पवर्णविशिषे । रत्ना. १

आशीतः (कः) । पुं । अङ्गिक इति प्याके
आशीविषः । पुं । सपे । मद.व.१२ । अम. ।
दर्वीकरसर्पे । सु.कल्प.४.च. ।

आशुः । पुं, स्त्री । धात्वसामान्ये । र.मा. । व-
र्षाभयषष्टिकादिनीह्विशिषे । आउंश्च धान । मे.
अङ्गिकं । “आशुभक्तोदकेः पिटम् ।” च.द.अ.पि.
चि.अभयशब्दी । गुणः — मधुरः पाकेऽत्रः पित्तकरः
गुरुश्च । राज. ।

आशुकारी । पुं । पित्तोत्पन्नसन्निपातज्वरि ।
खदणं — “अतिसारी मनी मूर्च्छा मुखपाकसंश्लेष
च । गाने च विन्द्वो रक्ता दाहोऽतीव प्रजायते ।
पित्तोत्पन्नस्य स्रिज्जानि सन्निपातस्य खदर्थम् ।”
भा.म.१.भ. ।

आशुकोपितः । पुं । मध्यदेशजातवक्त्रकशासी ।
धकोङ्ग धान इति प्रसिद्धः । रा.नि.व.१६ ।

आशुमः । पुं । वायी । अम. ।

आशुतीक्ष्णकम् । स्त्री । ताम्बे । [च. १

आशुपः । पुं । वंशविशिषे । देउडि वंश । अ.

आशुपत्री । स्त्री । श्लक्ष्णीलतायां । कून्पूत्री
लता । रत्ना. ।

आशुमण्डः । पुं । आशुभक्तमण्डः । आउंश्च
छात्रेण मण्ड । गुणः — याष्टी मधुरः कफकरः
तपेणः अयदीपघ्नः शुक्रवर्धनश्च । अ.नि.१.स्थान.२१
च. । [धान्ये । अ.टी.भ. ।

आशुव्रीहिः । पुं । वीरीधान्ये । रत्ना. । आङ्ग-

आशुसुक्ष्णिः । पुं । अग्रौ । रत्ना. ।

आशिकुटी । पुं । पर्वते । श.मा. १

आशीतनम् । स्त्री । नेत्रसिचने । वा.टी.हेमा.
चन्द्रः पूरणे । प्रयोगा. । तस्य लक्षणं — “अथ आ-
शीतनं कायं निशायान् न कथयन् । उन्नीलिते-
ऽलिहृद्यं विन्दुभिर्दण्डान्नाहितम् । कायचीद्राशय-
केहविन्दूनां यत् । पातनं । यद्वाङ्मुख्येने नेत्रे
प्रीकृताश्रीतनं हि तन् ।” इति । मात्रा च लिङ्गे
न विन्दुः, केहने १० विन्दुः, रोपने १२ वि-

नवः, शीते घोषा घोषे च शीता विन्दवी भ-
वेयुः । तस्य वाते तित्तां, पिते त्रिगन्धं, कफे च ति-
क्ताणरुचं हितम् । वै.निघ. ।

आश्रयः । पुं । आधारे । जटा. गृहे । हे.च. ।

आश्रयाशः । पुं । चित्रकवले । अग्री । अम. ।

आश्रयः । पुं । क्लेशे । मे. ।

आश्लेषः । पुं । चालिङ्गने । रत्ना. ।

आश्वत्यम् । स्त्री । अश्वत्यफले । अम. ।

आश्वयुजः } पुं । षष्ठमासे, आश्विने मासि ।
आश्विनः } अथ रवेः कव्याराशिस्थितिः ।
आश्विन गोम. अम. ।

आश्विनेयौ । पुं । अश्विनीकुमारी । अम. ।

आश्वीनम् । स्त्री । एकेनाश्वेन एकदिनगम्ये
पथि । अम. ।

आषाढः । पुं । स्वनामख्याततृतीयमासि । यत्र
२३मिद्युनरात्रिस्थितिः । अम. । पलाशदण्डः । मे. ।

आषाढकम् । स्त्री । पलाशश्रीजि । [व.१२. ।

आसङ्गा । स्त्री । सौराष्ट्रसन्तिकायां । रा.नि. ।

आसङ्गिनी । स्त्री । चक्रवायौ । पुत्रुणि वा-
ताम. चिका. ।

आसङ्गिमः । पुं । कर्णवन्धनाकृतिविशेषे । स
चाभ्यन्तरदोषैकपालिः । सु.म. १६ अ. ।

आसत्तिः । स्त्री । सङ्गमे । मे. ।

आसनः । पुं । जीवकादुरी । मे.नत्रिकं । स्त्री ।
गजस्त्रासे । हला. । पीठिकायाः । पिडि. ।

आसनपर्णी । स्त्री । अपराजितायां । मे. गो-
कर्णवल्ली । वै.निघ. ।

आसन्दः । पुं । खट्वाभेदे । मे.दत्रिकं ।

आसन्दी । स्त्री । लघुखटिकायाम् । हारा. ।

आसन्नकालः । पुं । मृत्युकालि ।

आसवः । पुं । मद्यमात्रवचने । वा.टी.हेमा. ।
मद्यविशेषे । अपकौषधसिद्धमयम् आसव उच्यते ।
“यदपकौषधान्मुष्ठां सिद्धं मद्यं स आसवः ।” श्री-
धिरचरसैः पक्कैरपक्कैरासवो भवेत्तु प.म. १ख. ग-
न्धाः — “आसः स गुणाः क्रियाः शीतद्रव्यगुणैः स

माः । भा.पू.मद्यव. । द्रवेषु चिरकालस्थं यद्व्यं स
न्वितं भवेत् । आसवारिष्टमेदैसाग्नौच्यते भेषजो-
वितम् ॥ वै.निघ.सिद्धविधिः । धाम्नास्त्रे । वै.निघ. ।
See चरिष्टः । [रा.नि.व.६ ।

आसवद्गुः (मः) । पुं । असनवद्गुः । तालवद्गुः ।

आसारणः । पुं । वृक्षभेदे । भेष. ।

आसीनप्रचलायितम् । स्त्री । मिद्राविशे-
नोपविश्य दीलने । पुल्लि. । राज. ।

आसुतम् । स्त्री । चिरकालस्थिताम् कन्दादि-
युक्तमासुतमुच्यते । तदुक्तं कन्दमूलफलाद्यञ्च लव-
णोदकसंयुतं । सन्धानाच्चिरकालास्त्रमासुतं परि-
कीर्तितम् ॥ वा.टी.हे. । [हे.च. ।

आसुतिः । पुं । मद्यसम्भानि । मद्य षोडशानि ।

आसुतीबलः । पुं । शौण्डिके । हे.च. ।

आसुरम् । स्त्री । विडलवणे । रा.नि.व.६ ।
विट् लवणं भा.पू.१भ. सासुद्रलवणे । मद्य.व.२ ।

आसुरी । स्त्री । श्वेतसर्पणे । अष्टांगप्रिया, कृ-
ष्ण शङ्खे । प.सु. २, सा.सं. । च.द.यह.चि.आया-
मकाङ्गिके । रक्तसर्पणे । शङ्खेमप्रिया । रा.नि.व.
१६ । ऊदमेदात्मके चिकित्साविशेषे । आसुरी सा-
नुषी दैवी चिकित्सा विविधा मता । श.च. ।

आसेक्यः । पुं । नपुंसकविशेषे । तल्लक्षणं —
“पिचोन्तु खल्वयवौथ्यत्वादासिन्धुः पुरुषौ भवेत् । स
युक्तं प्राश्य लभते ध्वनीन्नतिमसंशयम्” । सु.भा. १ अ. ।

आस्कन्दनम् । स्त्री । संश्लेषणे । मे.नत्रिकं ।

आस्कन्दितम् (कम्) । स्त्री । अश्वस्य पचन-
गतिभेदे । हे.च. । सा च गतिः सम्यग्गतिरित्यमरः ।

आस्तरः । पुं । करिकम्बले । हे.च. ।

आस्तरणम् । स्त्री । कुये । हलिपृष्ठस्थविचित्र-
कम्बले । पुल्लि. । हला. ।

आस्तिकमतिः । पुं । उत्तमवेद्ये ।

आस्था । स्त्री । यनि । अपेक्षायाम् । आलम्बने ।
मे.यद्विकं । जले । हे.च. ।

आस्थागमः । पुं । जले । हे.च. । [निरुक्तः ।

आस्थापनम् । स्त्री । निरुद्धवती । भा. । See

आस्थापनोपगवर्गः । पुं । आस्थापनोपगव-
र्गः ।

पचविंशत्युक्तवाच्यवर्गे । यथा -- “विहृदिसपिप-
लोऽष्टसर्वपचवाच्यकफलशतपथामधुक्रमदनफला-
नी”ति दशेभ्यो आस्यापनोपगानि भवन्ति । उ-
ड्डी, विहृ, पिप्पल, कूड, मृतिषा, वट, ऐलव-
कुम्फा, यष्टिमधु, मृशनी फल । च.सू.४५. ।

आस्यदम् । क्ली । स्थाने । छे.च. । प्रतिष्ठायां ।
अम. ।

आस्यन्दनम् । क्ली । अतिक्रम्ये । स्यन्दने ।

आस्कालः । पुं । करिकर्षास्कालने । हारा. ।

आस्कालनम् । क्ली । ताडने । आटीपे ।

आस्कौटः (कः) । पुं । अकंठवे । आकन्त
गच्छ । गिरिजयौलुगि । आकृष्टाटिविभक्त्ये । रा.
नि.व.१० । श.र. । [अम. ।

आस्कौटनी । स्त्री । वेधनिकायां । उभाभय-
व्यासोटी ।

आस्कौटा । स्त्री । नवमल्लिकायाम् । रा.नि.व.
१० । नयानि कुल. भा. ।

आस्कौतः (कः) । पुं । खनामभ्यातलतागुम्भी ।
हापत्रमाली । र.मा. । रत्नाकंठवे । भा.पू.१भ. ।
भैरवरोचि. । कोविदारुवे । तक्रकाक्षन ।
हृ.कवनार । म.द.व.१ । भूपलाशवले । प.सु. ।

आस्कौतका (ता) । स्त्री (Clitoria tar-
matea) अपराजितासामाये । प.सु. भा.पू.१भ.
विषंतेले । भा.म.४भ.पूतनायक.चि. । “आस्कौता
श्वेव योज्याः सुः” । लताविशेषे । हापत्रमाली
इति ख्याति । तं अङ्गविमल्लेतीमे । गुणाः—कुष्ठ-
विषरोगघ्नो । राज. । कन्दर्पसार-तेले । आरिवा-
याम् । सु.चि.६,१८५. । वै.निघ.जीर्णज्व.पीरु-
आदिषु । काष्ठमल्लिकायाम् । प.सु. । रा.नि.व.
१२ । श्वेतसारिवायाम् । भा.पू.१भ. । नवमल्लिका-
याम् । मे.तचिकं । [१८ ।

आस्यम् । क्ली । सुखे । सुखाभ्यन्तरे । रा.नि.व.

आस्यदेशः । पुं । सुखमध्ये ।

आस्यपत्रम् । क्ली । पत्रे । अ.च. ।

आस्यपुष्पः । पुं । श्वेतकनिष्ठीहसे । वै.निघ. ।

आस्यफलः । पुं । श्वेतधूलूरुवे । श्वेत धू-
लः । सं श्वेतबीजा । वै.निघ. । [छे.च. ।

आस्यसाक्षः । पुं । मुखरे । वक्ष्यमुखरे ।

आस्यलोम । क्ली । अशुषिता दाडि, शै.पं.मि. ।

आस्यवैरस्यम् । क्ली । मुखविस्मारे ।

आस्यशाखोटः । पुं । गुणविशेषे । आम्
श्री.उड्डी । गुणाः—“वददुःशास्यशाखोटः स पित्त-
कफनाशनः । वातलघु क्षमि इति पाण्डुताम्बर-
कामलाः ।” वै.निघ. । [अम. ।

आस्या । स्त्री । उपवेशने । निवद्योगीपवेशने ।

आस्यासवः । पुं । लालायां लाल, पूरु छे.च. ।

आस्यावः । पुं । प्रसावे ।

आस्यावी । पुं । अश्वस्य पादरीगभेदे । लक्षणं
—“आस्याविणं विजानीयात् क्रोदक्षवत्तलं हयम्” ।
ज.द.३६५. ।

आस्यादः (नम्) । पुं, क्ली । स्वादयङ्गणे ।

आहकः (ज्वरः) । पुं । नासाज्वरे । नासा-
ज्वर । तिल्लचणं —“तनुना रक्तशोधनं युक्ती नासा-
पुटान्तरी गायत्र्युलज्वरकरः शेषणा ह्याहकज्वरः” ।
वै.निघ. । [तचिकं ।

आहतम् । क्ली । पुरातनवस्त्रे । नववस्त्रे । मे.

आहरः । पुं । उच्छ्वासि । अन्तर्मुखनिश्वासे.छे.च. ।

आहरणम् । क्ली । सञ्चयकरणे । मे. ।

आहलीवम् । क्ली । आसालजीज इति गुज-
राटे प्रसिद्धे । गुणाः—आहलीवं मत्तं चोष्णं तिक्तं
त्वस्तीषनाशनं । वातं गुच्छं नाशयतीत्येवं प्रीतिं चि-
कित्सकैः । वै.निघ. ।

आहा । स्त्री । वयिकद्रव्यभेदे । च.द. ।

आहारः । पुं । द्रव्यगलाघःकरणे । शैली,
श्री.उड्डी । भोजनद्रव्ये । द्रवाद्वलत्वात् विधा, पुनश्च
त्रिविधः—स्वभावगुणमात्रागुणः संस्कारगुणश्चेति ।
वा. । “प्राणिनां पुनर्मूलमाहारः बलवर्णोऽजसाद्य
स षट्सु रसेभ्यस्तः ब्रह्मादेरपि च लोकसाधारः
स्थित्युत्पत्तिविनाशहेतुराहारादेवातिष्ठद्विषलमारी-
न्यं वर्णोद्भयप्रसादश्च तथाहारवैषम्यादस्मास्यम्” ।
सु.सू.४६५. । गुणाः—बलकृत् सद्यः प्रोक्षणः दी-
घारकः । शीजशोणः खरीक्षाहृष्टिभृतिमतिप्रद-
श्च । म.द.व.११ । तत्प्राक्प्रकारः—वात्यामाशय-
माहारः पूर्वं प्राणानिलैरितः । साधुर्थे कि-
मारश्च वज्रसीङ्गि लभेत सः । अथ पाचकपित्तै-

विदग्धभाक्तां व्रजित् । ततः समाजमकता बह-
भीमभिनीयते ॥ बह्वर्था पश्यते कोष्ठवर्जिता
जायते कटुः । रसो भवति सन्ध्यादपकादामस-
भवः । बह्वर्त्तने माधुर्यं क्षिप्रता याति तत्र सः ।
पुष्पाति धातुनखिलान् सन्धक् पक्वोऽसतोपमः ।
मन्दवक्रविदग्धश्च कटुरस्त्री भवेद्रसः । विषभावं
व्रजहापि कुर्व्याद्वा रोगसङ्गरम् ॥ शार्ङ्ग.पू.६५. ।
जौ । अक्षे । प.सु. । अर्द्धाहार । निन्द्यादर्द्धाहार-
माहारसंशम् । रा.नि.व.१० ।

आहारशोधयः । पुं, जौ । कृष्णजीरके । [च.]

आहारसम्भवः । पुं । शरीरस्थिरसधातो । हे.

आहारस्थानम् । जौ । निर्जनादिदेशे ।

“आहारनिर्हारविहारयोगाः सदैव सङ्घर्षजने
विधेयाः ।” भा. ।

आहार्यः । पुं । अपालिकभयतो यः स आहा-
र्यपालनोम । तन्नामककर्णवन्नालकतो । सु.सु.
१६५. । वि । आहरणार्हे (कर्णमलादौ) । आग-
म्युक्ते । त्रिका. ।

आहारः । पुं । निपानजलाशये । ङोवाङ् ।
हे.च. । अम. ।

आहुली । जौ । आहुत्ये ।

आहुत्यम् । जौ । काश्मीरदेशज ‘तरवट्’
इति ख्याते क्षुपविशेषे । हिं भुञ्जितखड्ग । मं तर-
वटु, आवेर । गुणाः—आहुत्यं तिक्तशीतं अक्षुण्णं
पित्ताहृष्टं सुखरोगघ्नं कुष्ठकण्डूतिजन्तु-शूलव्रण-
घ्नम् । रा.नि.व.४ ।

आहरफेनम् । जौ । अह्रफेने भेष.शोध.वि.
क्षेपपालरसं ।

आह्वयम् । जौ । मिषे । वि । अहिसम्भ्रिनि ।

आक्रिकम् । जौ । भोजने । हारा. । नि. ।

आचारणा । जौ । मैयुने प्रत्याक्रोशे । हे-
नालि अणवाङ् । अम. ।

आचिकः । पुं । आक्षुक्कवचे । आङ्गुलत्र
गाह् । र.सा. । हागज्वरे । गज.वे. ।

आचिकशीधुः । पुं । विभीतकगुडकृते धा-
तकौप्यकृततीक्ष्णस्ये । गुणाः—आचिकः पाक्षु-
रोगघ्नः बल्यः संयाहकौ लघुः । कषायमधुरः श्रो-
धुः पित्तघ्नोऽश्चक्षुप्रसादनः ॥ सु.सु.४५५. ।

आचिकी(सुरा) । स्त्री । विभीतकालकशालि-
तखलकृतसुरायाम् । सा च पाक्षुश्रीफार्शःपित्ता-
सकफकुष्ठघ्नी किञ्चिदातकरी कृत्वा दीपनी रचनी
लघुश्च । मद्.व.८. । तनिशकृतसुरेति केचित् ।

आक्षीवः । पुं । शोभाञ्जनवचे । गजिना गा-
ह् । अ.टी.रा. ।

आक्षेपः (कः) । पुं । वातरोगविशेषे । कुफि-
तो वायुधर्मनीं प्राप्य सङ्घः सञ्चरणादेहं चालयन्
आक्षेपकं जनयति । लक्षणम्—यदा तु धमनीः
सञ्च्यः कुपितोऽभ्येति मारुतः । तदा क्षिपत्य
सङ्घः सङ्घर्षेण सङ्घश्चरः । सङ्घसङ्घादाक्षेपादाक्षेपक
इति स्मृतः ॥ मा.नि.वा.व्या. । स अतुर्धा—वाता-
दिभेदेन गदाधरस्तु आक्षेपकमेकमेव कारणभेदा-
वतुर्विधं कथयति । पित्तश्लेष्माक्षितौ वायुर्वायु-
रेव च केवलः । कुर्व्यादाक्षेपकं चान्यस्तुर्धमभिधा-
तजः ॥ आक्षेपके शिरां विधेत् कुर्व्यादातहर्-
क्रिया । तीक्ष्णैः प्रथमनैर्नस्येक्षया संज्ञां स विन्दति ॥
इति । अत्रस्याक्षेपकलक्षणं यथा—“गला यः
पूर्वकायेन पुनः पश्चाच्च गच्छति । सन्धाङ्गी वेद-
नार्तश्च तस्याक्षेपकमादिशेत् ॥” अ.द.५५५. ।

आक्षीटः । पुं । गिरिजाक्षीटवचे । आक्-
ट्राष्टे गाह् इति लोके । श.र. । See अक्षीटः ।

आक्षीडः । पुं । आक्षीटवचे । अ.टी.भ. ।

इ

इः । पुं । पुष्करीयमे । हला. ।

इकटः । पुं । वंशहुरे ।

इकटः । पुं । दधनिशेषे । हे.कुड् । प.सु. ।

बदरवचे । हवा. ।

इङ्गः । वि । जङ्गमे । हे.च. ।

इङ्गलः । पुं । इङ्गदीवचे । विशागृता । हिं
गणवेष्टे । वै.निच. ।

इङ्गुदः (दी) । पुं, जौ । खन्तामस्यातमदन्त्रि-

हवे । जिज्ञाभूता, हेन्द्रोटे इति च प्रसिद्धे । सु.
सू.२.६५ । कफप्रसवे । “पुत्रजीवने पुत्रजीवक-
कले ।” सि.जी.कास.चि.मनःशिलादिभूमपाने उ-
च्यते । “सुकुहुदैः पिबेत् ।” हन्तः । गुणाः—मद-
नम्यः कटुश्चा फेनिला लघुः रसायनी कृमि-
नातकफघ्नघ्नी च । रा.नि.व.८ । कुष्ठभूतघ्नघ्न-
विषकृमिघ्न उष्णः शिवशूलघ्नः तिक्तः कटुश्च ।
भा.पु.१.भ.वटादिः । मद.व.५ । “अस्य पुष्प-
मधुरं स्निग्धस्त्रीणाञ्च तिक्तकं । भातं कफं नाशयति
च ।” वै.निघ. । तत्फलं—“स्निग्धोष्णं तिक्तमधुरं
वातश्लेष्मभैरुदम् ।” सु.सू.४.६५ । पारावतप-
त्रां । नडाकटेकी । प.सु. ।

इक्षुदीतिनम् । स्त्री । इक्षुदीफलीत्यतैले । गु-
णाः—स्निग्धं मधुरं पित्तघ्नं शीतलं बन्धं कान्तिदं
शूलघ्नं केशवर्धनञ्च । रा.नि.व.१५ । [१५.]

इक्षुदीवारः । पुं । तन्नामकवृक्षवारः । च.चि.

इक्षुलः (ली) । पुं, स्त्री । इक्षुदीहवे । रा.नि.
व.८ । स्त्री । इक्षुली । भा.नि.विज.र. ।

इच्छामेदी । पुं । मेदकरसविशेषे । “तुल्यं
टङ्गणपारदं समरितं तुल्यंशकं गन्धं विद्या च
दिग्गुणा ततो नवगुणं जैपालचूर्णं लिपेत् । गुञ्जैक-
प्रतिमो रसो हिमजलैः संसेवितो रचयेत् ।”
अथ प्रत्येकमेकभागतुल्यं जैपालचूर्णं नवगुणत्वं ।
इतीथे पाठे जैपालस्याष्टौ भागाः गन्धकस्य द्वौ
भागौ । स यथा—“जैपालाष्टौ द्विकौ गन्धस्त्रि-
शुण्ठी सरिचं द्विकं । एकः मृतः सीह्वैका गुञ्जा
साचा वटीकृता ।” इत्यादि ॥ तृतीये मदसुरारीच्चा-
मेदिरसे बलिगन्धके, गगनमन्त्रे, अर्कलावे, जैपाल-
चूर्णं सर्वचूर्णसमं शङ्कराजरसैः दिनद्वयं नर्दाम् ।
पाठो यथा—“रसबलिगगनार्कं शुद्धतालं विषञ्च
चिकटुचिफलमेतत् टङ्गणं शङ्खमभिः । सममिष्ट
अयपालोद्भूतचूर्णं विमर्द्य हिनिशमनिशमेतद्दृङ्ग-
राजोत्पवारा ॥” अतर्थो यथा—“शुष्की सरिच-
संयुक्तं रसगन्धकटङ्गणं । जैपालास्त्रिगुणाः प्रोक्ताः
सर्वमेकत्र चूर्णयेत् । इच्छामेदी दिग्गुञ्जः स्यात्
क्षितया सह दापयेत् । यावन्मधुसुक्ताः पीतास्ताव-
त्पारान् विरेचयेत् ॥” तत्कीदृशं स्नादितव्यम् । र.
शा.सं.विरेकाधिकारे ।

इच्छामेदी(गुडिका) । स्त्री । मेदकरसमेदी ।

अथ जैपालचूर्णं सर्वतुल्यं यावत् । “पारदं गन्धकं
कुप्यांस्त्रीभाग्यं पिप्पलीसमं । समानि अयपालानि
क्रियन्ते रचनाय च । शीतलं रचयेत्तुल्यगुञ्जैर्नैव
प्रशस्यति ।” र.सा.सं. । [ग्राह्य. श.च. ।

इच्छुकः । पुं । मातुलुङ्गहवे । टोवां लेवू

इञ्जलः । पुं । (Barringtonia acuta-
ngula, Syn, Eugenia acutangula.)
इञ्जलहवे । इञ्जल । समुद्रफले इति च लोके ।
गुणाः—शीतलः संघाही वातकीपनः विशेषेण
विषघ्नश्च । मद.व.५ । कुष्ठहृत् वातकीपनश्च । भा.
पु.१.भ. । इञ्जलिरिति । हे.च. । See इञ्जलः ।

इञ्जाकः । पुं.मस्यविशेषे । अर्जुनी ग्राह्य.चिकित्सा ।

इञ्जुकः । पुं । इञ्जाकमस्य । हारा ।

इट्चरः । पुं । वल्के । यौङ् । अम. ।

इडवः । पुं । गीपती । यौङ् । हे.च. ।

इडा । स्त्री । शरीरवामभागस्थनाद्यां । वाम-
सुष्माधःस्था धनुर्वक्रा वामनासिकापथ्येनगता या
माडी सा इडा इत्युच्यते । हे.च. ।

इडाचिका । स्त्री । वरटायाम् । दोन्ता ।
श.च. । गन्धोल्याम् ।

इडाजातः । पुं । भूमिजगुग्गुली ।

इडिकः (कः) । पुं । वन्यच्छगि । वानरं । हारा ।

इडुरः । पुं । हवे । अ.टी. । खामी ।

इण्डुरी । स्त्री । पक्कात्रविशेषे ।

इत्काटः (रः) । पुं । खनामस्यातच्चुपविशेषे ।
हे९कड़, ७कड़ा, हे९कड़ इति च । र.सा. । च.
सू.४५. ।

इत्काटा । स्त्री । सूक्ष्मपत्रिका-दीर्घलोहितयष्टि-
का-काष्ठविशेषे । वा.सू.१.५.च.वेङ्कनादिच. । “मी-
कगटकेकटसहचरवाणकाशाः ।”

इत्किला । स्त्री । गीरीचनाख्यगन्धद्रव्ये । श.च. ।

इदङ्कार्या । स्त्री । दुरालभायाम् । श.च. ।

इहम् । स्त्री । रौद्रे । दीप्ती । जे. । [अम. ।

इधम् । स्त्री । अग्निदीपनकाष्ठे । ज्ञानानिकाष्ठे ।

इनानी । स्त्री । वटपत्रीहवे । पाषाणकूटवि-
शेष । रा.नि.व.५ ।

इन्दुस्वरम् । क्ली । (Nymphaea coerulea.) नीलकमले, नीलपद्मे । श.मा ।

इन्द्रिन्द्रिः । पुं । भमरे । त्रिका. ।

इन्दिरा । स्त्री । लक्ष्मणा । त्रिका. ।

इन्दिरामन्दिरम् । क्ली । विष्णौ । राज. ।

इन्दिरालयः । पुं । (Nymphaea lotus.) पद्मे । श.र. ।

इन्दिरावरम् । स्त्री । नीलपद्मे । प.मु.प्र.र. ।

इन्दि(न्दी)वरम् । क्री । नीलपद्मे । नील-
 भुक्ति । प.सु.श.भा. । एतत् श्वेतपद्मादिगुणयुक्तं
 परं किञ्चिद्वैनगुणम् । भा.पू.१भ. । See नीलो-
 त्पलम् ।

इन्दीवरः । पुं । म्यलपसहवे । सु.स.३८अ. ।
 कुरुगृकर्मदे । “कुरुगृकामिदः दीर्घपवा बहुल-
 पुष्यः ।” ड.सु.चि.७अ. ।

इन्दीवरा (री) । स्त्री । शतसंख्याम् । प.मु.
 रा.नि.व.१० । अत्रगण्यम् । ति२पू० । प.मु. ।
 इन्दिर्भिद्याम् । ब्रा०शा० । रा.नि.व.३ । क-
 दम्भीहवे । वै.निघ. । See इन्दीवराणी ।

इन्दीवरिणी । स्त्री । उत्पत्तिव्याम् । कुशुदेव
साङ् । रा.नि.व.१० ।

इन्दीवारम् । लौ । नीलपद्मे । मे.राज. ।

इन्दुः । पुं । कर्पूर । अम.रा.नि.व.८ । भा.स.४
 भ.नेवरीग.वि. । "स्फटिकशङ्खामोन्दवः ।" भा.
 म.१भ.त.न्य.व.वि. । "तुरङ्गलालवर्णोपमोन्दु ।
 लङ्कन्दुमुवासितम् ।" भा.पु.पानकव. ।

इन्दुकाः । पुं । अश्लक्षकवत् । रा.नि.व.६ ।
कैमुककन्दे । बै.निघ. ।

इन्दुकमलम् । क्री । कुमुदे । श्वेताङ्गल,
 श्वेत छान्ति कुल । रा.नि.व.१० ।

इन्दुकलिका । स्त्री । कैवर्कौष्ठवे । केय
गाह । श्वेतकैतक्याम् । रा. नि. व. १० ।

इन्दुकान्तः । पुं । चन्द्रकान्तमणौ । रा.नि.व.
११ । स्त्री । राणी । इ.च. । [रा.नि.व.६ ।

इन्दुखण्डा । स्त्री । कर्कटप्रज्ञा । कौकुडाशुभौ ।

इन्दुचन्दनम् । ली । हरिचन्दने । वे. निघ.

इन्दुपत्रः । पुं । भूर्जवृक्षे । संयुक्तः ।

इन्दुपुष्पिका (षी) । स्त्री । लाङ्गलीवृत्ते ।
 हेम्नाङ्गुल । रा.नि.व.३ । [य. रा.नि.व.२३ ।

इन्दुपोदकी । स्त्री । वेष्टिकायां । लडाविद्य-

इन्दुफलः । पुं, क्ली० । आच्चातकी । आग्ङा
 गाङ्, आग्ङा । वै.निघ. । वै.निघ. ।

इन्दुमुखी । स्त्री । पद्मिन्याम् । अष्टमर बाण्ड ।

इन्दुरः । पुं मूषिके । अयं विलिख्यः, विलिख्यत्वादेतन्मांसं वातघ्नं मधुरं तृहृणं बद्धविण्मूत्रं वीर्योष्णञ्च । भा.पू.१भ. ।

इन्दुरकर्णिका (र्णी) । स्त्री । आखुकर्णी-
लतायाम् । ऐन्दुराकणी । हिं मूषाकाणी । [११]

इन्दुरत्नम् । क्ली । सुक्तायाम् । प.सु.रा.नि.व.

इन्दुरसा । स्त्री । पिष्टकभेदे । अंजनसा । य-
था—“वर्षाकान्नाच्च शालीनां पिष्टं हंशशाच शर्क-
रां । क्षिष्टिद्वाच संसर्बा द्वितीयं दिवसे ततः ।
वर्षाल्सां वटकान् कृत्वा हृत्वे पक्वा प्रयत्नतः । गुष्ठाः
—तंसतिश्रीताश्च हृद्याश्च वक्ष्यपुष्टिकरा भवताः ।”
वै.निघ. ।

इन्दुरा । स्त्री । सोमराज्याम् । वै.निघ. ।

इन्दुराजिः(जी)। स्त्री। सोमराज्यां । वै.निघ.

इन्दुलेखा । स्त्री । (*Asclepias acida*.)

गुड्याम् । त्रिका. । सोमराज्याम् । वै.निघ. ।

सामलतायाम् म.खवतुष्क । यमान्या । श.मा. ।

इन्दुलाल (वाम्) । कृत्वा । राष्त्र । रा.नि.व. १३।

इन्दुवाल्मीका (स्त्री) । स्त्री । सीमलतायाम् ।

गुड्या । जट्टा । समिराज्या । यमान्या । व.निष ।

२८

इन्दुयफरा । स्त्री । चरमनकहच । रा. नि. व. ६।

२५०१. । पु। मू. प्रक. । रा. नि. व. ८ ।

६५. पु. दवराज. म. कूटजहंस. भा.पू.

ज्व, चि, कण्टकार्यादिः । “नागर्हन्दयवामकं ।” भा.

म. ४५. मसू. चि. । “त्रिफलेन्द्रयवासकम् ।” चन्द्रे ।

रवा. योगभेदे । मे.रद्विभा. जन्तरात्मान. स्यावद-

विषभेदे । ई.च. । इत्थमहाकालखतायां । वै.निष.

इन्द्रकर्णिकः । पुं । रत्नैरखे । नाग उडेरु ।

इन्द्रकोषः । पुं । निर्युद्धे । निर्यासे । तमङ्कके ।
गोक्षमा । हे. च. छला. । [टी.भ. ।

इन्द्रगुमम् । स्त्री । उशीरे । वेणीर मूल । च.

इन्द्रगोपः । पुं । (Coccinella of various kinds.) शकगोपे । तीज वीरबहद्री इति च प्रसिद्धे । मखमखी, छोटो (कल्लुहे इति लोके ।
हारा. । रा.नि.व. १६ । [रा.नि.व. १२ ।

इन्द्रचन्दनम् । स्त्री । हरिचन्दने । रत्नचन्दने ।

इन्द्रचिर्मिटा (टी) । स्त्री । इन्द्रतारणील-
तायां । युष्मकललतायां । राधाशमनी । मं लघु-
कांवरल । गुणाः—कटुः शीता पित्तश्लेष्मास-
दोषत्रयक्षमिघ्नी चक्षुष्या च । रा.नि.व. १ ।

इन्द्रच्छन्दम् । स्त्री । सहस्रगुच्छहरि । हे. च. ।

इन्द्रजः । पुं । इन्द्रयवे । वै. निघ. २. भ. ज्व. चि. य-
न्यादिकषाये । कटजहवे । वै. निघ. च. सा. चि.
कटजचूर्णे ।

इन्द्रजतु । स्त्री । शिलाजतुनि । वै. निघ. ।

इन्द्रजम्बूकवत्याना । स्त्री । कणसारिवा-
यां । भा. पू. १. भ. । See कणसारिवा अनन्ता च ।

इन्द्रजिह्वा । स्त्री । लाङ्गलीहवे । ऐम्नाङ्गुल ।

इन्द्रतरुः । पुं । अर्जुनहवे । वै. निघ. ।

इन्द्रतूल(क)म् । स्त्री । आकाशे उड्डीयमान-
स्ये । आकाशतुङ्गिर मूला । कापीसी । अर्कहव-
तूलके । चिका. । [चिं. भा. पू. १. भ. ।

इन्द्रदारुः । पुं । देवदारुहवे । तैलदेवदारुह-

इन्द्रद्युति । स्त्री । चन्दने । वै. निघ. ।

इन्द्रहः (मः) । पुं । अर्जुनहवे । श. र. । अम. ।
कटजहवे । रा. नि. व. ६ । देवदारुहवे । भा. पू. च. ने. ।

इन्द्रनीलः । पुं । मरकतमखी । नीलकाञ्च-
नलि, पात्रा । हे. च. । भा. पू. १. भ. । “क्षीरदधे
विमिश्रीतं क्षीरबेसीलतां व्रजत् । इन्द्रनीलमिति
ज्जातम् ।” इति परीक्षा । (कः) श. र. ।

इन्द्रपर्णी । स्त्री । इन्द्रवाहण्यां । राधाशमनी ।
आकाशिकायां । ऐम्नाङ्गुल । सु. चि. १. ७. च. ।

इन्द्रपुष्पम् । स्त्री । खरके । र. ख. सं. पूर्णचन्द्रसे ।

इन्द्रपुष्पा (प्यिका) (प्यी) । स्त्री । बाङ्गली-
हवे । ऐम्नाङ्गुल । प. सु. र. वा. । पुतीकारके ।
नाटो । कण्टकीकणपुष्पकरञ्जः, कलिकारिकेलस्ये ।
सु. म. १. ७. च. कादि. ड. ।

इन्द्रब्रह्मवटी । स्त्री । अपसाराधिकारे । अणु-
तारं रीप्यम् । ताम्यं स्वर्णमाधिकम् । पाठः—
“सुतसृताभक्तं तीक्ष्णं तारं ताम्यं विषं समं । पद्म-
केशरसंयुक्तं दिनेकं मर्द्दयेद्भवे । सुखापिबिजयेरक्ष-
वचानिष्पावशरसैः । निर्गुच्छास्य द्वयेर्मयं तद्गोर्लं
पाचयेत्पुनः । ककुषीसर्पयोलेन तैलेन मन्थसंयुतं ।
ततः पक्वा समुद्धृत्य चणमाना वटीकृता ।” अनु-
पानमार्द्रकरसः । र. सा. सं. । रसमिन्द्र, अज,
लोह, रूपा, अर्धमाक्षिक, विष, पञ्चकेशर
मगडाग । मर्दनजवा—मनमासिङ्ग, टिङ्गे,
मिङ्गि, एरुगु, वट, शिम, उव एव एव हेक्षुत रस ।

इन्द्रमेषजम् । स्त्री । शङ्खाम् । श. र. ।

इन्द्रमदः । पुं । तदगुणज्वरे । गजवै. ।

इन्द्रमहाकामुकः । पुं । कुङ्कुरे । चिका. ।

इन्द्रयवः (वम्) । पुं, स्त्री । (Seed of ho-
larrhena antidyseptic.) कटजबीजे ।
ऐक्षुयव । हिं उत्. इन्द्रयव । मं इन्द्रयव, कुष्मा-
चैर्वी । कं कोङ्कमिगेयबीज । इन्द्रयवपथ्यायमात्रं
कटजवाचकम् । धन्वतरिः । भा. पू. १. भ. । वा. सू.
१. ५. च. । “आरखधेन्द्रयवपाटलिकाकतिका ।” च.
द. पित्तज्व. चि. । “तिक्ताधेन्द्रयवैः कृतम् ।” गुणाः—
कटुः तिक्तः शीतलः कफवातरक्तपित्तहरः दा-
हातीसारघ्नः नावाज्वरघ्नः मूलघ्नश्च । रा. नि. व. ६ ।
विदोषघ्नं आरकं कटुशीतं दीपनं आरातीसार-
रक्तार्शनिबीसर्पकुष्ठवातरक्तकफमूलघ्नश्च । भा. पू.
१. भ. । इन्द्रयवा इति राजनिघण्टुः ।

इन्द्रलुप्त(क)म् । स्त्री । Baldness, अशुक्ल-
शरीरिणे । टाक् त्राग । मं आशरीर । तस्य लक्ष-
णम्—“रौमकृपायुगं पित्तं बल्लेन सङ्ग सूक्ष्मं ।
प्रस्थावयति रीमाणि ततः शेषा सशोणितः । ब-
ण्डि रौमकृपाय ततोऽन्येषामसम्भवः । तदिन्द्रलुप्तं
खालित्वं कथ्यते च विभाव्यते । सु. चि. १. १. च. ।
इन्द्रलुप्तं अशुक्लं भवति खालित्वं विरीदहृद्वेव
व्या सर्वदेहेति कार्त्तिककुक्षः । मा. नि. विज. र. ।
कथ्येति । विज. र. भोजः । पुं । रा. नि. व. २. ० ।

इन्द्रलोहकम् । स्त्री । रीत्ये ।

इन्द्रवचा । स्त्री । इन्द्रयवे । रा. नि. व. २ ।

इन्द्रवटी । स्त्री । प्रमेहाधिकारे । पाठः—“सत
सतं सतं वज्रमर्जनस्य त्वचान्वितं । गुल्यांशं मई-
शेखले शास्त्राख्या मूलजडवे । माषा १ मा. । र.
सा. सं. । सा. कौ. । द्रुमनिम्बू, वज्र एवम् अर्द्ध-
नखोल मगडांग ।

इन्द्रवल्ली । स्त्री । इन्द्रवारणीसतामा । रा-
धाजम्भा । रा. नि. व. २ । वै. नि. व. २ भ. कर्णक. स-
न्निपात रोहितकादिलेपि । [मगडा] । सु. ।

इन्द्रवस्त्रिका (स्त्री) । स्त्री । इन्द्रवस्त्रां । (मां-)

इन्द्रवस्तिः । पुं । तन्नामकमर्द्यस्थानि । पाटिश्र-
दिम् । तस्य स्थानं प्रतिपार्थिजइयोः सन्धिः । सु.
भा. ६७. ।

इन्द्रवारुणिका (शी) । स्त्री । (Eucumis
madraspatanus, cunnis melo, ऐन्दी-
बामकतायाम् । प. सु. । राधांश नाडू, राधांश
भांश, कूम्भकूटी । हिं इन्द्रारुण, वडू इन्द्रफला ।
मं इन्द्रवारुणी । गुणाः—तिक्ता कटुः शीता रेच-
नी गुणपित्तोदरत्रेपकानि कुष्ठज्वरघ्नी च । रा. नि.
व. १ । सा इन्द्रदीर्घमिदं हि वा । लघुः उष्णः का-
मलापिणकफसोऽहोदरश्वासकासकुष्ठगुणयन्त्रिणम-
सिद्धदग्भंगलग्नविषघ्नी च । भा. पू. १ भ. । “ख-
द्युन्द्वारुणी प्रोक्ता पाके कटु च तिक्ता । शीता
सरीश्वरीया च लघु चैव प्रकीर्तिता । ।
अन्येन्द्रवारुणी कष्टरुजघ्न श्लेपदं तथा । भास्त्रये-
दिति संभोक्ता गुणाश्चान्ये तु पूर्ववत् । रसे वीर्यं
च पाके चापिका चोक्ता गुणैरियम् ॥” वै. नि. च. ।
गौरवकर्णधाम् । च. द. लाचारिते ।

इन्द्रवि(ह)डा । स्त्री । वातपित्तजन्मरुद्ररोगा-
न्मर्गतत्रणरोगविशेषे । लघुचं—“पप्रकार्षिकवन्धये
पिङ्गाकां पिङ्गाचिताम् । इन्द्रहडान् तां विदा-
हातपित्तोत्थितां भिषगिति ॥” मा. नि. । तन्नाम-
काचरोमे । See इन्द्रहः ।

इन्द्रवीजम् । स्त्री । इन्द्रयवे । च. द. सि. यो. रा-
न्निपातिका, चि. चटादशाङ्गि । “तिक्तोऽन्द्रवीजचनि-
केभकवाकवायः ।”

इन्द्रहः । पुं । सुक्कवर्जितकुल्लवाचविशेषे ।

लघुचं, यथा—“विरोधं नैव यो वासि हरात्
सुक्कवर्जितः । इन्द्रहः स विख्यातो भर्गुष बु-
नामनः ॥” अ. द. १७. ।

इन्द्रहृद्यः । पुं । देवदारुहृद्ये । अटा. । जेतकुट-
जहृद्ये । अर्जुनहृद्ये । भा. न. ४ भ. । “सीमवन्नीमिन्द्र-
हृद्यम् ।”

इन्द्रसुतः । पुं । अर्जुनहृद्ये । रा. नि. व. २ ।

इन्द्रसुरसः (सा) । पुं, स्त्री । निर्गुण्डीहृद्ये ।
निनिम्ना गाह् । रत्ना. । See निर्गुण्डी ।

इन्द्रसुरा । स्त्री । गौरवकर्णटिकायां । राधांश
भांश । सु. चि. १७७. । “गुडूचीन्द्रसुरा ।”

इन्द्रसुरिषः (सः) । पुं । निर्गुण्डीहृद्ये । नि-
निम्ना गाह् । मौडी इति काश्याम् । र. मा. चम. ।

इन्द्रसुगुः । पुं । अर्जुनहृद्ये । रा. नि. व. २ ।

इन्द्रस्वरसः । पुं । हटिजले । च. द. चर्म. चि.
नागार्जुनयोनि ।

इन्द्रा । स्त्री । फण्डिजमकहृद्ये । कौटि जायिरी ।
मे. रविचं । भा. न. १ भ. मे. द. चि. । इन्द्रवारुणाम् ।
रा. नि. व. १ ।

इन्द्राग्निधूमः । पुं । हिने । हारा. ।

इन्द्राणिका । स्त्री । निर्गुण्डीहृद्ये । प. सु. ।
नीलसिन्दुवारि । रा. नि. व. ४ । जातीफलादिवटि-
कायां । [जातीफला. वटी.]

इन्द्राणिकापत्रम् । स्त्री । निर्गुण्डीपत्रे ।

इन्द्राणी । स्त्री । (Vitex nigundo) लघु-
निर्गुण्डीयाम् । फल निनिम्ना । हिं शम्भु ।
स्त्रीन्द्रिये । “इन्द्राणी करं स्त्रीणां पीडोमासिन्दु-
वारयोः ।” मे. चर्विकं । सूफीलायां, स्थूलेलायाम् ।
रा. नि. व. ६ ।

इन्द्राभा । स्त्री । कष्टपत्रिभेदे । वै. नि. च. ।

इन्द्रायुधम् । स्त्री । वज्रकमयी । शैरक । रा.
नि. व. ११ । स्वावरविषाणमर्गतकन्दविषे । बा. उ. १५
च. । च. चि. २६७. । स्त्री । इन्द्रायुधवर्द्धराजि-सवि-
वज्रायुकायाम् । सु. द. ११७. । See जन्मायुका ।

इन्द्रार्धपादपः । पुं । मत्स्यहृद्ये । उपात्रि
गाह् । रा. नि. व. ११ । See चकोटः ।

इन्द्राशनः (कः) । पुं । (Abrus precato-

ring.) संविदादधी । त्रिङ्गिणीह । जातीकला-
दिव्या । गुणायाम् । कुंठ । कुटीषधि । कूड ।
कारा । [व. १ ।

इन्द्राङ्गा । स्त्री । इन्द्राङ्गीलतायाम् । मद्.

इन्द्राक्षः । पुं । अक्षभक्तानमलताकन्द । अक्ष-
तक । भा.पू.१भ.६.व.मद्.व.१ ।

इन्द्रियम् । स्त्री । (Organs of senses.)

अनिकर्मादिसाधनेषु चक्षुरादिषु अङ्गानि ७ कर्मा-
साधनेन उपास्यतुं कर्तुं शक्नुते । इन्द्रियाणि
त्रिविधानि बुद्धीन्द्रियकर्मेन्द्रियाकारिन्द्रियभेदेन,
तेषु श्रोत्रत्वक्पद्मरसनप्राणाभिधानानि शानेन्द्रि-
याणि, वाक्पाणिपायुपादीपस्थानामानि कर्मेन्द्रि-
याणि, एतदभयात्मकं मनः, समष्ट्या एकादशेन्द्रि-
याणि । तथाहि — “वैकारिकादङ्कारात्तज्जस-
हायात्तल्लक्षणांश्चैकादशेन्द्रियाण्युपयुज्यते । तद्यथा
— श्रोत्रत्वक्चक्षुर्जिह्वाप्राणनासपक्षपायुपाद-
मनासीति । तत्र पूर्वेषां पञ्च बुद्धीन्द्रियाणि ।

इतराणि पञ्च कर्मेन्द्रियाणि । अभयात्मकं मनः ।
भूतादेरपि तैश्च सहायात्तल्लक्षणांश्च पञ्चतन्मात्रा-
ण्युपयुज्यते । तद्यथा — शब्दतन्मात्रं स्पर्शतन्मात्रं
रूपतन्मात्रं रसतन्मात्रं गन्धतन्मात्रमिति । तेषां
विशेषाः शब्दस्पर्शरूपरसगन्धलोभो भूतानि व्यो-
मानिलानलजलोर्ध्वः । एवमेषा तत्त्वचतुर्विंशति-
रूपस्थिता । तत्र बुद्धीन्द्रियाणां शब्दादयो विषयः ।
कर्मेन्द्रियाणां यथासंख्यं वचनादानानन्दविसर्ग-
विहरणानि । अयत्तं महानङ्कारः पञ्च तन्मात्राणि
चैवष्टौ प्रकृतयः शेषाः षोडश विकाराः । स्वः
स्वधेषां विषयोऽपिभूतः स्वयमध्यात्मनिर्दिष्टतत्त्वः ।
अथ बुद्धेर्ब्रह्मा, अङ्कारस्त्वग्रः, मनसश्चन्द्रमाः,
दिग्भः श्रोत्रत्वक्, त्वक्चक्षुः, सूर्यश्चक्षुषीः, रसन-
स्थापः, पृथ्वीप्राणत्वक्, वक्त्रोऽग्निः, हस्तयोरिन्द्रः,
पादयोर्विष्णुः, पायोर्निम्बः, प्रजापतिरुपस्थस्येति ।
आयुर्वेदे भौतिकानोद्दिष्टायाश्चोद्दिष्टार्थाश्च वर्णाः”
सु.शा.१.च. । चत्वारिन्द्रियाणि पुनः चत्वारि मनो-
बुद्ध्याङ्कारचिदानि । मनसावदिन्द्रियत्रिधात्मकं ।
एवं चतुर्दशेन्द्रियाणां निश्चाराच्चतुर्दशदेवताः ।
तत्र कर्षक देवता दिक्, त्वक्चो वातः, वैषत्य सूर्यः,
रसनया वरुणः, प्राणस्थानिनी, वाचो वज्रः, हस्त-
लोभः, पादस्य विष्णुः, पायोर्निम्बः, उपस्थस्य प्र-

जापतिः, मनसश्चन्द्रः, बुद्धेस्तुर्मुखाः, अङ्कारश्च
शिवः, चित्तस्याश्रुतः । इति वेदान्तः । रेतसि । रा.
नि.व.१८। मी.यचिकी विकी । भा.म.१भ.७.व.चि.

इन्द्रियकर्मा । स्त्री । चक्षुरादीनां शब्दाकारण-
स्पर्शस्पर्शरूपरसगन्ध-रसपद्म-गन्धयद्गन्धवचनादान-
विसर्गमनानन्दस्थानि । सु.शा.१.च. ।

इन्द्रियगोचरः । चि । इन्द्रियविषये ।

इन्द्रिययामः । पुं । शरीरे । वै.निघ. । इन्द्रिय-
समूहे । [शनी ।

इन्द्रियघ्नः । पुं । चक्षुरोगविषये । छ.छ.प्र

इन्द्रियज्ञानम् । स्त्री । इन्द्रियजन्यज्ञाने ।

इन्द्रियबुद्धिः । स्त्री । इन्द्रियजन्यज्ञाने ।

इन्द्रियवर्गः । पुं । एकादशेन्द्रियेषु, इन्द्रिय-
समूहे । See इन्द्रियम् । [वै.निघ. ।

इन्द्रियवैकल्यम् । स्त्री । इन्द्रियदुर्बलतायां ।

इन्द्रियसन्तापः । पुं । इन्द्रियवैकले ।

इन्द्रियस्थापः । पुं । प्रत्यये । निद्रायाम् । वै.
दानाशे । रा.नि.व.१० ।

इन्द्रियगोचरः । चि । प्रतीन्द्रिये ।

इन्द्रियायतनम् । स्त्री । शरीरे । वै.च. ।

इन्द्रियार्थः । पुं । इन्द्रियजन्यज्ञानविषयेषु । य-
था — रूपरसगन्धस्पर्शशब्दाः । अम. ।

इन्द्रोक्तारसायनम् । स्त्री । इन्द्रकथितरसाय-
नवर्गे । ऐन्द्रा । ब्रांशानमनी । महाशायक्याम् ।
वङ्गशूलकूटि । च.चि.१.च. ।

इन्द्रोपलम् । स्त्री । नीलहीरके । प.सु. ।

इन्धनम् । स्त्री । काष्ठे । अग्निजालानार्थदृष्ट-
काष्ठे । अम. ।

इभः । पुं । इतिनि । अम. । नामकेन्द्रे । च. ।

इभकणा । स्त्री । (Pothos officinalis.)
गजपिप्पल्याम् । र.सा. । भा.पू.१भ. । च.द.सि.
यो साग्निपातिकज्ज. अष्टाङ्गकषायः । “धनिकेभकणा-
कषायः ।”

इभकणाः (पणा) । पुं, स्त्री । गजपिप्पल्याः ।
मेघ.च.द.व.क्षुषी-पि.कल्याणगुडे ।

इभकेश(स)रः । पुं । नागकेशरहवे । भेषः । क्ली० ।
नागकेशरपुष्पे । चि.क्र.क.प्रदरचि. । सु.चि.३८८. ।

इभगन्धा (न्विका) । स्त्री । स्थावरविषाण-
वन्ततन्नामकफलविषे । सु.कल्प.२७. ।

इभदन्ता । स्त्री । हलिशुष्कीहवे । शक्ति-
उ० । रत्ना. । नागदन्त्याम् । र.मा. ।

इभदस्ताङ्गा । स्त्री । नागदन्त्या । र.मा. रत्ना. ।

इभपत्रिका । स्त्री । चिल्लीशाके । वै.निघ. ।

इभपुष्पम् । क्ली० । नागकेशर । भेषः सु.रु.चि.
हृत्स्वदिरवद्या ।

इभपोटा । स्त्री । करिशावके । [वासाद्यष्टते ।

इभवला । स्त्री । नागबलायां । वै.निघ. अथ चि.

इभमज्जकः । पुं । पुत्रदात्रीलतायां । वै.निघ. ।

इभमाचलः । पुं । सिङ्घे । [वै.निघ. ।

इभमूलकम् । क्ली० । हस्तिमूलके । गन्धद्वये ।

इभशुष्की । स्त्री । हलिशुष्क्याम् । [र.मा. ।

इभषा । स्त्री । स्वर्णचौरीहवे । ज्ञेयशिकहे ।

इभाख्यः । पुं । (Musaferrea) नागकेशर-
हवे । त्रिका. ।

इभावती । स्त्री । वटपत्रीहवे । पाथत्रकूटा ।

इभी । स्त्री । हस्तिन्याम् । शक्तिनी ।

इभोषणा । स्त्री । गजपिप्पल्याम् । श.च. ।

इभ्या । स्त्री । (Boswellia thurifera or
serrata) शङ्खकौहवे । करिण्यां । मे.यदिकं ।

इरणम् । क्ली० । कषरभूमी । अ.टी.र.रा.नि.व.२ ।

इरा । स्त्री । सुरायाम् । जले । मे. । [त्रिका. ।

इराचरम् । क्ली० । करकायाम् । वर्षात्र नील ।

इरावती । स्त्री । वटपत्रीपाषाणभेदे । वट
पाथत्रकूटा । र.नि.व.५ । [इरिवेजिका ।

इरावेजिका । स्त्री । इरिवेजिकायाम् । See

इरिक्कीलः । पुं । अक्कीलहवे । अ०कोट ।
वै.निघ. । [अजय. । रा.नि.व.२ ।

इरिणम् । क्ली० । कषरभूमी । लोणा दृग्मि ।

इरिमिदः (कः) । पुं । अरिमिदः । विट् थमि

त्र । रा.नि.व.८ । भा.पू.४म.सु.री.चि. । “कस्मै
रमन्ताखदिरिमिदः...” ।” See अरिमिदः ।

इरिवेजिः (का) । स्त्री । सत्रिपातजन्मे शिरो-
जातव्रणजन्यपीडाविशेषे । तस्य लक्षणम् — “पिङ्ग-
कासुतमाङ्गस्थां हन्तामुशब्जजाज्वरां । सर्वात्मिकां
सर्वलिङ्गां जानीयादिरिवेजिकां ।” निदानम् ।

इर्यं (म्) । क्ली० । व्रणे । चते । अम ।

इर्वारिः । पुं स्त्री । कर्कटीनामफलशाके ।
कौकूट शीघ्र । प.सु. । रोमशकर्कटीति । उ. ।
स.सू.४२अ.मधुरव. ।

इर्वारिशुक्तिः (का) । स्त्री । फुटीतिस्थात-
निभिन्नकर्कट्याम् । कूटि, हारा. । [अ.टी.रा. ।

इर्वीलुः । पुं स्त्री । कर्कटिकायाम् । कौकूट ।

इलि(ली)(स्त्रि)शः । पुं । मत्स्यविशेषे । हे-
मीश शीघ्र । हिं ह्रीलसा । हारा. । गुणाः — इ-
स्त्रिशी मधुरः स्त्रिशी रोचनी वर्ज्यवर्जनः । पित्त-
लाकफकृत्किञ्चलपुष्टीऽमिलापघः ।” भा.पू.२भ. ।
पित्तश्लेष्माघ्नवर्जकः मधुरः हृदयश. राज. ।

इली । स्त्री । करवालिकायाम् । इरि, कटी-
त्रि । अ.टी.रा. ।

इल्ललः । पुं । पल्लिभेदे । श.च. ।

इल्ललः । पुं । मत्स्यभेदे । मे.लत्रिकं ।

इशि(शी)का । स्त्री । गजाक्षिगोलके । शर-
काण्डे । शरकाणि । अ.टी.भ. ।

इषः । पुं । आश्विनमासि । अम. ।

इषिका । स्त्री । गजाक्षिगोलके । अ.टी.रा. ।

इषिरः । पुं । अघ्री । [अ.टी.भ. ।

इषोका । स्त्री । काशद्वये । हला. शरकाण्डे ।

इषुः (कः) । पुं । शरद्वये । प.सु. ।

इषुगोलकः । पुं । कीकिलासहवे ।

इषुपत्रिका (त्री) । स्त्री । अर्कमूलायाम् ।
अष्टमत्र मूल. र.मा. ।

इषुपुष्पा (स्त्रिका) । स्त्री । शरपुष्पायाम् ।
वन नील । हिं शरकीका । रा.नि.व.४ ।

इष्टः । पुं । एरुहवे । श.च. । क्ली० । उग्रोरे ।
अ.टी.भ. ।

इष्टका । स्त्री । गृहादिनिर्माणाद्यदन्धस्यखल्वे ।
हेटे । संघहे । [द्वेगात्र मूल । रा.नि.व.१९ ।

इष्टकापथम् । स्त्री । लामञ्जके, वीरणमूले ।

इष्ट(ष्टि)कापथकम् । स्त्री । लामञ्जके । भा.
पू.१भ. । मद.व.१ । [लुके । मी.धचतुर्त्त ।

इष्टगन्धः । वि । सुगन्धौ । षम. । स्त्री । पा-

इष्टा । स्त्री । शमीहवे । रा.नि.व.८ ।

इक्षवः । पुं । इक्षुसाधारणे । श.र. ।

इक्षुः । पुं । Sugarcane. (Saccharum officinarum.) खनामख्यातमधुरहवे । आक गांश्च । हिं गांश्च, उख् तं चैरुक् । प्रा.क.स् । स षादशविधः—पौष्टकः, भीरुकाः, वंशकाः, शतपारकाः, कानाराः, तापसेचुः (काण्डेचुः), का-
लेचुः, वृषिपत्रकाः, नैपालः, दीर्घपत्रकाः, नीलकाः, कोशकृतेति । भा.पू.२भ. । श्वेतपुष्पकरचक्रणरक्त-
भिदायवृक्षा । रा.नि.व.१४ । स वर्णतः षड्भेदः, श्वेतकृष्णताम्ररसालिषट्कणमिश्रवर्ण इति । स च पौष्टकानुवासिकशतपत्रकानारनैपालदीर्घपत्रादि-
भिदाहविधः । वा.टी.हेमा. । एतद्विशेषालत्तय-
व्याधि द्रष्टव्याः । सा.गुणाः—“इक्षुदहती रसे पाके
मधुरी वातकारकः । खिन्धी गुरुर्मूलस्य श्रौती
हृष्या बलपदः । कफपुष्टिमित्रमिकान्यामन्दकरः
सरः । रक्तस्वातपित्तानां नाशनी मुनिभिः स्मृतः॥”
वै.निघ. । “अमुके पित्तहृष्येते भुक्ते वातप्रकोपनाः ।
भुक्तमध्ये गुरुतरा इतीक्षूणां गुणालयः ॥ पित्त-
दाहहरी हृष्यकीर्णबलविवर्धनः । हृष्यी रक्ताक्षपि-
तयमशमनपटुः श्रोतसः श्लेथदोऽन्यखिन्धी हृदय-
रुचौ रचयति च मुदं मूत्रमुद्धिं विधत्ते । कान्तिं
देहस्य दत्ते बलमतिकुरुते हृष्टश्लेष्मिदायो दन्तै-
र्मिषीश्र काण्डं हृद्ययति रसितो मोहनश्चेष्ट-
दम्भः॥” रा.नि.व.१४ । इक्षुः मूले मध्ये च
मधुराः, अये यव्यौ च खवचरसः । बालेचुः कफ-
कारी मिदीमेहकरश्च । युवा च वातघ्नः स्नादुः पि-
तघ्नः हृष्यतीत्यर्थः । भा.राज. । मूलादूर्ध्वं मधुरा
मध्मेष्टिमधुराक्षया । इक्षवसेऽयमभानेषु क्रमात्तवण-
नीरसाः । इति हृददण्डमूलमध्यामगुणाः । रा.नि.
व.१४ कोकिलाक्षहवे । कूटगत्याङ्ग । रा.नि.व.४ ।

इक्षुकः । पुं । इक्षौ । इक्षुगन्धायां । कामन्द. ।
भूमिकुशाण्डे । काकोल्यां । वै.निघ. ।

इक्षुकरिण्डिका । स्त्री । इक्षुकाण्डे । काकोल्यां ।
भूमिकुशाण्डे । वै.निघ. । वा.टी. हेमा. ।

इक्षुकन्द । स्त्री । श्वेतभूमिकुशाण्डे । वै.निघ. ।

इक्षुकाण्डः । पुं । काशहवे । कूटगत्याङ्ग । रा.नि.
व.८ । सुझायाम् । शत्रमांशौ । श.च. ।

इक्षुकाशः । पुं । काशहवे । मद.व.१ ।

इक्षुकीयः । वि । इक्षुयुक्तदेशे ।

इक्षुगण्डिका । स्त्री । काशहवे । वै.निघ. ।

इक्षुगन्धः । पुं । काशहवे । भा. । सुद्रमोचुर-
कहवे । रा.नि.व.४ ।

इक्षुगन्धा (म्बिका) । स्त्री । कीकिलावे ।
कूटगत्याङ्ग । मद.व.१, मी. । गोचुरके । प.सु.भा. ।
खीरविदाय्याम् । कुंठेकूमडा । मद.व.१ श.र.,
रा.नि.व.७ वाराहीकन्दे, काशहवे । भा.पू.१भ.,
मी. । शृगाल्याम् । भा.चने. । मी.धचतुर्त्त । श्वेत-
भूमिकुशाण्डे । षम.मी. । भूमिकुशाण्डे । श.र. ।

इक्षुजटा । स्त्री । इक्षुमूले । चि.क्र.क.प्रदरचि. ।

इक्षुतुल्या । स्त्री । इक्षालिकायां । अनार्थ,
हेक्षुविशेष, थांगडा । प.सु. । काशहवे । र.भा. ।
यावनाले । वेङ्गोद्धार, यनार ।

इक्षुदर्भा । स्त्री । खनामख्यातदण्डविशेषे । न-
टा । सं चाशालु । गुणाः—मधुरा खिन्धी ईषत्क-
वाया कफपित्तघ्नी हृष्या लघुः सन्तर्पणी च । रा.
नि.व.८ ।

इक्षुनेत्रम् । स्त्री । इक्षुमूले । येनेचुः पुनरुपश-
ते । आटेकर मूल, आटेकर डगा वा टोकर ।
रा.नि.व.१४ ।

इक्षुपत्रः (काः) । पुं । यावनाल इति शिखी-
घान्ते । जीर्णोयारा इति लोके । रा.नि.व.१६ ।

इक्षुपत्री (रुर्षी) । स्त्री । वचायां । युक्तभूमि-
कुशाण्डे । वै.निघ. ।

इक्षुपाकः । पुं । गुडे ।

इक्षुपुङ्खा । स्त्री । शरपुङ्गवाम् । रा.नि.व.४ ।

इक्षुपः । पुं । शरहवे । रा.नि.व.८ ।

इक्षुवालिका । स्त्री । खागडिकायां । थांग-
डा । रा.नि.व.८, च.वृ.४ च.मूल चि. । कीकिलावे ।

कूःनथाड़ा। हिं ताखमाखना। भा.पू.१भ.।
मद.व.१। इहगुल्फायाम्। र.मा.। कासदये।
रा.नि.व.८।

इहभक्तिका। स्त्री। इहुरसमिकासनयने।
आक् माड़ा। कल। वै.निच.।

इहमयम्। स्त्री। इहविकारमयम्। “इहदयं
मरीचकं बदरकं तथा दधि। श्रेष्ठे तु खवचं दत्त्वा
इहमयं प्रकीर्तितम्” वै.निच.।

इहमूलम्। स्त्री। इचीर्मूल। आटकर भूल।
राज.। च.सू.४५.।

इहमेदः। पुं। इहवाटिकायां। आक्वाड़ी।

इहमेहः। पुं। तन्नामककफजमूत्रदोषविशेषे।
खवचं—“इचीरसमिवाख्यं मधुरश्चेत्तुमेहः।”
मा.नि.। [मिची। अयं पुच्छकमेदः। रा.नि.व.१४।

इहयोनिः। पुं। पुच्छकेची। करदशालिना-

इहुरः (कः)। पुं। कीकिलावे। कूःनथाड़ा।
हिं ताखमाखना। र.मा.भा.उ.ख.। “श्राचा सेच-
रमोचराय महती।” अथ तद्वीजं याचाम्। सा.
को.महाकासिन्नरमोदके। च.सू.४५.। इची। गी-
चुरके। श.र.। कासदये। कटज्। खूलशरे। रा.
नि.व.८.। “खयहुमेचुरकयोः।” सु.चि.२६५.।
भा.म.१भ.सू.वा.चि.। शरदये। काशदये। रा.
नि.व.८.। कण्ठेची। रा.नि.व.१४। [ध.भ.चि.।

इहुरवीजम्। स्त्री। कीकिलावबीज। मेघ.।

इहुरसः। पुं। कासदये। भा.पू.१भ.गु.व.।
इचीरसे। आटकर त्रज। तद्रुणाः—स मधुरः
वातं वहयति शीतवीथ्यात् सु.सू.४०५.। “इची
रसी गुरुः क्षिग्धो हृह्वः कफमूलकः। इष्यः शी
तोऽक्षपित्तघ्नः खादुपाकरसः सरः।” चारपाणिः।
एतदयभागरसगुणाः—“सोऽयं सलवणः। मध्य-
काखेण माधुर्यमिचीर्मूलायपर्वसु। माधुर्यं साख-
खवचं विदाही तेन यान्त्रिकः।” हेमाद्री.चार-
पाणिः। दन्तपीडितरसगुणाः—दन्तपीडितः श-
र्करासमः दाहघ्नत्वादभिर्गुणैः। वा.टी.हेमा.।
यन्तपीडितरसगुणाः—“विदाही गुरुर्विदभी वा”
वा.टी.हेमा.। “यन्त्रेण पीडितरसः कथितो
गुरुश्च इष्यः कफघ्नः कुशलेऽयं सुशीतलवः। पाकि
विदाहिनलज्जः सुमीमन्त्र संसेवितो हवि-

पित्तघ्नं निहति”। दन्तैर्मिपीडितरसी हवि-
गुरुश्च सनर्पणी बलकारः कफघ्नकमन्त्रः। गिह्य-
कारिहविश्च तस्यैव पित्तदीपं निहति सलव-
चमनश्च शीघ्रम्”। अथ पर्युषितरसगुणाः—रसः
पर्युषितो नेटसापट्टकमते गुरुः। कफपिणकः
शीघ्री भेदनी वायु मूलकः। अथ पक्करसगुणाः—
पक्की गुरुतः क्षिग्धः सुतीक्ष्णकफवातघ्नः। पित्त-
शीऽपि विशेक्षेण गुल्मातोसारकासघ्नः। अथ फा-
लितरसगुणाः—फालितं मुख्यमिष्यन्दि हृह्वं गु-
क्ललव तत्। पित्तघ्नश्च यमहरं रक्तदोषनिमृदयं”
अचि.१०५.। पीयूषोपमितस्त्रिदोषप्रमनः ला-
ह्ननिष्पीडितः। यन्त्रयो रसः शीतं वानिहः
वातजननः आश्रयकरः प्रतिश्यायकरश्च। तथा प-
र्युषितः स कफवातकरश्च भवति। पक्क इचुरसः
क्षिग्धः कफवातघ्नः अतिगुरुः अविपाकिन विदाही।
रा.नि.व.१४।

इहुरसकाथः। पुं। इहुरगुके। हे.च.।

इहुरसविकारः। पुं। इहुरगुके। इहुरसस्य
समलक्षणाशब्दीद्विसलविकार फालितगुडभास-
काशर्करामेदात्पञ्चविधः। गुणाः—“सतवीथिहना
इष्या रक्तपित्तानिलापहः। मक्ष्माक्षिकाः खख-
सिताः क्रमेण गुणवत्तराः”। वा.टी.हेमा.।

इहुरसशुक्तम्। स्त्री। इहुरसेन सतेलेन क-
न्दशाकफलैराश्रयतमन्त्रां गतमिहुरसशुक्तम्”। अ.
१ख.। गुणाः—गुरु अमभिष्यन्दि च। सु.सू.४५५.।

इहुरालिका। स्त्री। इक्षालिकायाम्। आ-
नाथुं। रवा.। च.चि.२५.हृह्वणीवध्यां।

इहुरवज्जकी (री) (स्त्री)। स्त्री। कण्ठचौर-
विदार्याम्। कालं हृदेकमुद्रां। रा.नि.व.७।

इहुरवाटिका (टी)। स्त्री। पुच्छकेची। पू-
डि आथ। करदशालीची। रा.नि.व.१४।

इहुरविक्रान्तिः। स्त्री। खखे। रीड़ा। इमा.।

इहुरविदारिका (री)। स्त्री। सूत्रिकुण्डली
प.सू.।

इहुरवेष्टः (सः)। पुं। सुषदये। भा.पू.१भ.

इहुरशाकट (किन)म्। स्त्री। इहुरवेष्टे।

इहुरसारः। पुं। इहुरगुके। आटकर गुड।
रा.नि.व.१८.।

खूरक(बीज)म् । स्त्री । कीकिलाखबीज ।
मिश्राभांडात्र बीज । योगरत्न, केशरपाके म-
हाकामेवरमोदके च ।

ख्लाकुः । स्त्री । A bitter gourd emi-
lic. तिक्ततुल्याम् । डि० ना० । प.सं.सं. ४३
भा.म.४भ.यो.व्या.चि. । 'इस्लाकुबीजदन्ती ।'
See कटुतुल्ये ।

ख्लादः । त्रि । इक्षुभक्षके । च.चि.२च. ।

ई

इषा । स्त्री । सूसी । गवि । वै.निघ. ।

इषा । स्त्री । गायाम् । नाडीविट्मस ।

इषा । स्त्री । सूर्यामलक्याम् । वै.निघ.ज्व.चि. ।
"मीषीयामलकी ।"

इतिः । स्त्री । डिल्ले । मे । राज्यीपद्रवविशेषे ।
आ वडिधा—अतिष्ठितरजाष्ठिः शलभा मूत्रिकाः
मूत्रिकाः । अस्यासन्नाथ राजानः पठेत् ईतयः स्मृताः॥

इमितफलः । पुं । नारिकेलः । वै.निघ. ।

इरिषम् । स्त्री । ऊषरवेच । [गो] छात्रगो ।
"ईरिषं तूषरे ।" मे.शचिक ।

इरितः । त्रि । कम्पिते । चिमे । अम. ।

इर्यम् । स्त्री । प्रथे । हारा. चने । वा । अम. ।

इर्याकः । पुं, स्त्री । कर्कश्याम् । कौकुड् गाह ।
शुव्याम् । कुट्टे । श.र. ।

इर्याकशुक्तिका । स्त्री । खर्जूर इति प्रसिद्ध-
फललतायाम् । वै.निघ. ।

ईर्यकः । पुं । हृष्टियोन्वाख्यकीवे । लक्ष्मं—“ह-
हा व्यवायमन्थेर्वा व्यवाये यः प्रवर्तते । ईर्यकः स
तु विश्वेयो हृष्टियोनिष स स्मृतः ॥” सु. ।

ईशः । पुं । पारदे । पञ्चनरसे । र.सा.सं. । प-
ञ्चनरसे । वै.निघ.ज्व.चि. ।

ईशलिङ्गिनी (ङ्गी) । स्त्री । भवलिङ्गीलता-
म् । पञ्चगुलि इति पाषाण्ये । भा.म.४भ.यो.व्या.
चि. । "विस्तृताभोश्चलिङ्गिनी ।"

ईशा । स्त्री । शाल्वद्वे । मे.शचिक ।

इक्षारिः (कः) । पुं । कामदणे । रा.नि.व.
८ मद.व.१ ।

इक्षालिः (कः)(का) । पुं, स्त्री । कामदणे ।
मद.व.१ । र.मा. । वै.निघ.कास.चि.इक्षाल्यवलीह ।
इक्षुविशेषे । आनाथु, थागडा इति केचित् ।
वन्खड़िकायां । च.द.तथा.सि.यो.यका.चि.बला-
घृते । 'इक्षालिका विषयम् ।'

ईशान्तः । पुं । हृदिदन्ते । श.र. (लः, ली)
उदयदन्तिनि । डे.च. । चिका. ।

ईशानः । पुं । शमीवृक्षे । रा.नि.व.२१ ।

ईशानवायुः । पुं । तद्विम्भववाते । स च क-
टुकः । वै.निघ. ।

ईशाना (नी) । स्त्री । शमीवृक्षे । रा.नि.व.८ ।

ईशावसः । पुं । कर्पूरमेदे । गुणाः—“भेदी ह-
व्यो मदापहः । अतिशुभीष्मादलषायमकासकृमि-
क्षयान् । स्नेहसैवाङ्गदाहस नाशयेत् ।” वै.निघ. ।

ईश्वरः । पुं । अग्नी । चिका. ।

ईश्वरः । पुं । पारदे । भेष.ध्व.भ.चि.चन्द्रीद.
मकरध्वजे । पित्तले । र.स.र.एकादशायसे ।

ईश्वरमलिका । स्त्री । वकठले । वै.निघ. ।

ईश्वरमूलकः । पुं, स्त्री । तबमेदे । ज्येष्ठात्र मूल ।
भेष.कुष्ठ.चि.कन्दर्पसारतैले ।

ईश्वरी । स्त्री । बभ्याककोटकीलतायाम् । वै.
निघ.२भ.वा.व्या.महाविषयभंतेले । लिङ्गिण्याम् ।
जीवक्याम् । नागदन्त्याम् । नाकुलीकन्दे । बद्र-
जटायाम् । खटोवका । रा.नि.व.१ ।

ईषः । पुं । आग्निने मासि । च.टी.भ. ।

ईषत्पाण्डुः । पुं । धूपवर्णे । अम. ।

ईषदुष्णः । त्रि । कवीन्धे । अन्न उष्टु । डे.च. ।
वै.निघ. । [वै.निघ. ।

ईषदीर्घम् । स्त्री । वातामफले । शान्ताम् कन ।

ईषद्दीजा । स्त्री । वेदाना इति ख्यातफलहवे ।

ईषादन्तः । पुं । दीर्घदन्तगजे । छ.च. ।

ईषिका । स्त्री । अचिकूटे । मजाधिगोलके ।
तूलिकायाम् । छ.च. ।

ईषिकास्त्रम् । स्त्री । अस्त्रविशेषे । येन वास-
वीश्वानां पचच्छेदः कृतः । “ईषिकास्त्रं समुत्सृज्य
पचच्छेदं व्यषादयम् ।” नकुलः । १७. ।

ईषीका । स्त्री । वीरणादिशलाकायाम् ।

ईषः । पुं । वसन्तकाले । उषा. ।

ईहा । स्त्री । पिठायां । बाष्पायां । तिका. ।

ईहास्यः (उकः) । पुं । कोशे । रत्ना. । कु-
कुरवद्वरिषातिक्कपिलवर्णजन्तुविशेषे । (षोणं ।
रा.नि.व.१८) (उकः) । श.र. ।

ईक्षणम् । स्त्री । नेत्रे । रा.नि.व.१८ । दर्शने ।
मी.णविकं ।

ईक्षणिकः । पुं, स्त्री । हस्तरेखाद्यवलीकनेन
शुभाशुभकथनजीविनि । गणक. ।

ईला । स्त्री । इष्टी ।

उ

उकनाहः । पुं । पीतरकवर्णघोटके । छ.च. ।
लक्षणं — “रक्तपीतकपाथीत्यवर्णजो यस्य दृश्यते ।
उकनाहः स विख्यातो वर्णो बाहस्य देहजः ॥” ज.
द.२७. ।

उकुणः । पुं । शिरःकोटि । माथीत उकुन ।

उक्तेदः । पुं । वसी ।

उख(ष)रम् । स्त्री । चारभूमौ । यद्यपि वीजं न
रोहति । चारवृत्तिकायाम् । (मोत्रा । वै.निघ. ।
रा.नि.व.२ ।

उख(ष)रजम् । स्त्री । पांशुलवर्णे । (मोत्रा ।
रोमकनाम्नि अयस्कालमेदे । लवणं । रा.नि.व.२० ।

उखर्व्वलः । पुं । लघुविशेषे । हिं उखल-
गुणाः — बलदः रुचिजनकः । पशूनां सदा हित-
श्च । रा.नि.व.८ ।

उखलः । पुं । उखर्व्वलवर्णे । रा.नि.व.८ ।

उखा । स्त्री । रत्नस्थाल्याम् । राक्षिवात्र ई-
ष्टी । हिं भरघियाभाह । अम. । कावाव । अम. ।

उख्यः । वि । उखासंस्कृते, मांसादौ । हिं हाण्डि-
उयम् । स्त्री । क्खनाभनामकविषे । रा.नि.व.६ ।
पुं । शोभाजनहवे । श.च. । दृश्यन्ती । वि । उल्क-
ट । कटुके । लोखी । रीरे । ने. ।

उयकाण्डः (काः) । पुं । कारवेष्टके । क-
रेणां गच्छ । रा.नि.व.२, मद.व.७ । काण्डवज्रा ।
। See काण्डवती ।

उयगन्धः । पुं । शुक्लरसीने । रा.नि.व.७ ।
कटफलहवे । रा.नि.व.६ । रत्नरसीने । अर्जक-
हवे । सुद्रतुलसीहवे । रा.नि.व.१० । रसीनमात्रे ।
भा.पू.१भ.६.व. । चम्पकहवे । श.च. । स्त्री ।
हिङ्गुनि । रा.नि.व.६ । वि । उल्कगन्धयुक्ते ।

उयगन्धा (म्यिका) (न्वी) । स्त्री । वनय-
मान्याम् । वनयऽश्वानि । भा.पू.१भ.मद.व.२ ।
अजमीदायाम् । राक्ष्मिनी । भा.पू.१भ. । लघायां ।
वट । प.सु. रा.नि.व.६, भा.अने. वै.निघ.सा.अ. ।
अर्कादौ । महाभरीवषायाम् । हिं कुलिन्नन ।
भा.पू.१भ.६.व. । इयं सुगन्धवशाप्युच्यते । छिक्कि-
कायां । (ईट्टता । ने. । अजगन्धाय । रा.नि.
व.४ । (गन्धिका) अजमीदायां । वन यऽश्वानि ।
रा.नि.व.६ । सि.यी.यक्षा.चि.एलादिमत्वे । (ग-
न्धी) शुक्लरसीने । मद.व.७ । [छ.च. ।

उयनासिकः । वि । दीर्घनासिके । नेके ।

उयपत्रकः । पुं । महालील्याम् । वै.निघ. ।

उयभा । स्त्री । शोथवज्राभा । वै.निघ. ।

उयवीर्यम् । स्त्री । हिङ्गुनि । रा.नि.व.६ ।

उया । स्त्री । धन्याके । धने । रत्ना. । यमान्या ।
रा.नि.व.४ । संविदामन्त्रयाम् । गौक्ष । अचि. ।
वषायाम् । भा.स.१भ.कर्णकअ.वि. । “कटुषिकी-
वाचनकुखलोभिः ।” वै.निघ.उ.चि.वषादिद्रव्ये,
कटजलेष्टे । छिक्किकायाम् । (ईट्टता । छ.च. ।

उकुणः । पुं । उल्कहवे । उकुन । श.सा. ।

उचितः । वि । चक्षते । परिमिते । से.तत्रिके ।

उच्चः । पुं । नारिकेलवृक्षे । रा.नि.व.११ । सर-
लदेवदारौ । वि । उन्नते ।

उच्चटः । पुं । बङ्ग । वै.निघ. ।

उच्चटा । स्त्री । (Abrus precatorius.)

खनामख्यातवृक्षे । उक्कुड़ा, उक्कुले मूल, कूँठ गच्छ
इति च प्रसिद्धे । तै.वृङ्गमूलम् । रवा. । महा-
भक्ष्यतकगुडे । लघुनभेदे । हे.च.सु.चि.२६५. ।
रक्तगुञ्जायाम् । रा.नि.व.२, वै.निघ.२म.चयत्रि.
इत्यादिमोदके । भूषाचाम् । ऊँहे आम्ना ।
रा.नि.व.५ । नागरमुलायाम् । रा.नि.व.६ । खेत-
गुञ्जायां । “खेतगुञ्जीवता मोक्षा ।” भा.म.१भ.
गु.व. । लघुविशेषे । निर्विषी वा उक्कुशा । अ.
टी.भ. । [स्त्री । विषीटकपत्रे ।

उच्चटापत्रः । पुं । सुद्रतालीपत्रे । वै.निघ. ।

उच्चटाफलम् । स्त्री । रक्तगुञ्जायां । लानकूँठ,
उक्कुड़ा फल । मेघ.कुष्ठ-चि.महाभक्ष्यतकगुडे ।

उच्चटामूलम् । स्त्री । विषीटकमूलम् । उक्कु-
कोर मूल, उक्कुड़ा मूल । सु.चि.२६५. ।

उच्चतरः । पुं । नारिकेलवृक्षे । रा.नि.व.११ ।

उच्चन्द्रः । पुं । निशाचतुर्थमहरे । श.र. ।

उच्चयः । पुं । परिधामवस्त्रयन्त्रौ । हे.च. । राशौ ।

उच्चलम् । स्त्री । मनसि । हे.च. ।

उच्चललाटा (टिका) । स्त्री । मरुच्छायां ।
हारा. । उच्चललाटविशिष्टायाम् । चिका. ।

उच्चाटनम् । स्त्री । उत्प्लानने । उद्ग्रासकवृत्त-
वृत्तकथानागताभिस्तरकथ्यविशेषे । तन्म. ।

उच्चारः । पुं । विष्टायाम् । रवा. ।

उच्चिहटः । पुं । उच्चिहट्टनामकीटः । उच्छि-
हट्टे । दण्डमङ्गलम् । से.टचतुर्थे ।

उच्चिहट्टः । पुं । A sort of cricket.

उच्चिहट्टे । उच्छिहट्टे । रा.नि.व.१८ । नागप्र-
तिकीटविशेषे । लघुचक्षुः — “उच्छिहट्टोच्चिहट्टेन
सम्बलितो भक्षार्पितान् । दष्टः शीतोदकेनैव
सिक्तावकाणि मन्वते ॥” तद्वद्वत् वातजन्मरीमा
भवति । सु.कल्प.८५. ।

उच्चूलः । पुं । ध्वजीर्गुलकूषे । हे.च. ।

उच्चैःश्रवाः । वि । वधारे । पुं । घोटकभेदे ।

उच्छादनम् । स्त्री । गन्धद्रव्येण शरीरमाज्य-
ने । अ.टी. । [क छाँडी । भागवते ।

उच्छिह्वीभ्रम् । स्त्री । गीमयच्छवाके । कौण्ड-

उच्छिष्टमोदनम् । स्त्री । सिक्त्युक्तरा.नि.व. ।

उच्छीर्षकम् । स्त्री । उपधाने । तान्किया ।
हला. । पुं । शय्यादीपविशेषे । सु.चि.२६५. ।

उच्छूनः । वि । स्त्रीते । वृद्धिते ।

उच्छेदः । पुं । उच्छूलने ।

उच्छे(च्छा)यः । पुं । उच्छायां । अम. ।

उच्छितः । पुं । सरलदेवदारवृक्षे । वै.निघ. ।

उच्छसितः । वि । प्रफुल्ले, विकसिते । हे.च. ।

उच्छासः । पुं । प्रापने । से.तत्रिके । अन्तर्मु-
खायसि । हे.च. ।

उज्जासनम् । स्त्री । मारये । अम. । [म. ।

उज्जृम्भितः । वि । प्रफुल्ले । स्त्री । शेषायां । अ-

उज्ज्वल(न)म् । स्त्री । सुवर्णे । रा.नि.व.१२ ।
पुं । धान्यभेदे । अ. । [वि. ।

उज्ज्वला । स्त्री । कुमरिषे । लक्ष्मीप्रतिष्ठ । अ-

उज्जटा । स्त्री । मूयामलक्यां । ऊँहे आम्ना ।

उज्जः । पुं । उज्जशिले । जटा. ।

उटः । पुं । पुष्कटवृक्षे । वै.निघ. । [वै.निघ. ।

उटजा । स्त्री । पानीयशालायां । पर्णशालायां ।

उटिः(डिः)का । पुं, स्त्री । नीवारधाने । उडि-
धाने । मद.व.१० । गुष्ठाः — “उडिका तत्र क-
थिता बल्या शेषविषयौ ।” राज. ।

उट्टङ्गम् । स्त्री । मूत्रे । अक्षभेदे ।

उड्डु । स्त्री । उदके । अ.टी.भ. ।

उड्डुपतिः । पुं । सीमलताभेदे । सु.चि.२६५. ।
See सीम. । चन्द्रे । [ड्डु । मद.व.२ ।

उड्डुपप्रिया । स्त्री । कमलिन्यां । पद्मेश्वर या-

उड्डुम्बरः । पुं, स्त्री । उड्डुम्बरवृक्षे । उड्डुपुत्र
गच्छ । अम. । कुष्ठरीमविशेषे । से. । लघुचक्षुः —

“उडुम्बरफलाभासं कुष्ठमौडुम्बरं वदेत् ॥” सा.
नि.। तामि.। प.सु.। कर्षमाने (२ तो.)। य.प्र.।

उडुम्बरदला । स्त्री । दन्तीहले । रा.नि.व.६।

उडुम्बरपर्णी । स्त्री । दन्तीहले । श.च.।

उड्डामररसः । पुं । पित्तगुणाधिकारि रसः।

पाठः—“शुद्धमृतं समं गन्धं सूतांश्च घृततामकं ।
पञ्चांशं श्राकहृत्पत्रं द्रवेमयीं दिनद्वयम् । सर्पास्थो-
त्वेद्रवैश्चाङ्गि कडा गजपुटे पचेत् । पञ्चधा भूधरे
बाध चूर्णे जैपालतुल्यकं । विगुञ्जं भवर्थधाज्यैः
पित्तगुणप्रशानये । द्राक्षाहरीतकीकाष्ठमनुपातं
प्रकल्पयेत् ॥” रसर.गुण.चि.। पौत्रा १ उ.
गञ्जक १ उ. ताम्र. १० सिक्कि. उ.। (२५७९ वा
शिरोय एवम् नागेश्वरेश्वर रस मर्दननीय जव्येय
पञ्चमांश धारा द्वाहे दिन मर्दनपूर्वक गज-
पुटे भूधरवस्त्रे पाक करिष्य दिवाभागे चूर्ण
कर । भीतल इहेले पत्रे उवध समतांश जग-
पाल चूर्णैर सहित मिश्रित करिष्य ३ कुंठ
घृते यादृशो सेवन करितेव ।

उड्डः (पुष्पः) । पुं, स्त्री । जवापुष्पहले । जवा-
पुष्पे । वै.निच.। [चिनदेनैश्च गोलाप. Wil.

उड्डः । पुं, स्त्री । जवापुष्पहले । जवापुष्पे । जवा,

उड्डुकः । पुं । मलाशये । सु.शा.४५.। स चा-
कदेशस्यः शोषितकिट्टमभवः । सु.शा.४५.। “फु-
ल्गुसस्यावरण्यो वे कर्षतसहयं तयोः । उड्डुकः
श्रेष्ठे मध्ये मध्यान्ते महतां न हि ॥” अचि.।

उत्काटः । पुं । (Sachharum sara.) ब्र-
काष्ठे । श्वर गीह । रा.नि.व.८। सुद्रुषपविशेषे ।
उकुड़ा, कालियाविषयः । प.सु.। हली । रक्त-
ली । रा.नि.व.१४ । भदे । श.र.भे.ने.रो.चि.।
मलहल्लिनि । हारा.। स्त्री । Woody cassia
or its bark. हल्लभदे । लताविशेषे । शालमा ।
Wil. गुडलचि.। श्वरतिनि । प.सु.रा.नि.व.६,
हारा.। गण्डकुसुमे । हारा.। तेजपत्रे । अ.टी.
भ.। चि.। उत्ताले । तीन्ने ।

उत्काटा । स्त्री । सिंहलीपिप्पल्याम् । वन पि-
पूल । हिं प्रेतपुष्पे । नं राक्षपिपलि, उत्क-
टारा । गुष्ठाः—“संघली कटुदन्ता च जम्बुही
बीपनी परा । कफबाससमीरार्तिशमनी कोष्ठही-

धनी ॥” रा.नि.व.६ । “उत्काटा रुचिदा चीका
तिका हव्याप्युदाहता । सूत्रकण्डं पित्तभातं मेह
दृष्टाश्च हृद्गुणं । विस्फोटकं नाशयति वीजमस्यासु
शीतलं । हृत्थं दृष्टिकरश्चैव सधुश्च प्रकीर्तितम् ॥”
वै.निच.। [निरासुनस्थिती । सु.चि.६५.।

उत्काटा (टुका)सनम् । स्त्री । कठिनासने ।

उत्काष्टकम् । स्त्री । उकुड़ा इति स्थाने हल-
भदे । अ.चि.१५.। [यां । अम.।

उत्काष्टा । स्त्री । इष्टलामे कालवेपासकृष्णता-

उत्कटा । स्त्री । (Pothos officialis.)
गजपिप्पल्याम् । अ.च.। उत्कटायाम् ।

उत्करः । पुं । रक्तली । रक्त डेक् । रा.नि.व.
१४ । क्षायादिराशी । अम.। उत्कारिकायाम् ।
पुष्टिम् । भे.प.शु.चि.।

उत्कर्षः । पुं । वायुजन्माशरीरे । अत्रायस्य क-
र्षपुष्कमात्राणि लब्धीभवति । “कर्णं लब्धी तथा
पुच्छं त्रयं गायमकिञ्चनं । वातात्मकेन वाहस्य
भवेदुत्कर्षकेन हि ॥” अ.द.५४५.।

उत्कर्षणम् । स्त्री । अधोगतस्य कर्षाकर्षणे । सु-
चि.१५५.। [कलिकायाम् । कुंड़ि । विका.।

उत्कलिका । स्त्री । उत्कण्ठायाम् । हारा.।

उत्काका । स्त्री । प्रतिवर्षमृत्तायां गति । अ.च.।

उत्कारिका । स्त्री । रीटिकायां । रुटि । वा.
टी.हेमा.। यवमाषैरक्षवीजातसौकुसुमबीजादिभिः
पिष्टलित्रैर्नीचकाकृतियः खेदनीपायः स उत्का-
रिका । पुष्टिम् । अरण्यः वा.सु.१७५.। गुटिका-
याम् । वडि । सु.चि.२६५.। लक्षिकायां । काहे,
मोहनकोश । सु.चि.१४५.। [च.द.व.श.चि.।

उत्कासः (नम) । पुं, स्त्री । कांक्षे । उडुकासि।

उत्कुक्षिः (का) । पुं, स्त्री । (Nigela in-
dica.) खूलकचकीरके । मोटा कुक्षकीरे ।
रमा.। कुलिङ्गनहले । महाभद्री वट ।

उत्कुटम् । स्त्री । उत्तानशयने । हिं इहेक्ष
शयन । हारा.।

उत्कुणः । पुं । केशकीट । उकुण । वै.५.।

उत्काटः । पुं । उत्तवारि । हारा.।

उत्कीठः । पुं । कीठरीगमिदे । लघुचं वचा —

“असम्यक्मनोदीर्घपितृभ्यामिषयहे । मन्त्रस्त्रानि सकच्छन्ति रात्रवन्ति बह्वि च । सानुबन्धुः स प्राश्नेरुत्कीठ इति कथ्यते ।” भा.म.४भ.श्री.पि.चि ।

उत्क्रोशः । पुं । पेषके । वै.निघ. । मन्त्रघाति-

पक्षिणि । ग्राह्याङ्गी पाथी । रजा. । गुष्ठाः — रक्तपित्तघ्नः शीतलः क्षिप्रः उष्णः वातकरः रसे शक्ते च मधुरः । सु.सू.४६५. । कुररफलिणि । कर्कटे पाथी । हला. । [See क्लिष्टवर्ण ।

उत्क्लिष्टवर्णः । स्त्री । क्लिष्टवर्णानामरीगविशेषः ।

उत्क्लेयः (दः) । पुं । शरीरस्य दोषस्य उप-

स्थितवसनत्वमिव । वसनेच्छायां । च.द.ज्व.चि. । “उत्क्लेशोपक्राम्यति ।” वसनोपस्थितिरिव । भा.म.४भ.श्री.ज्व.चि. । “गौरवं शीतसुत्क्लेशः ।” “उत्क्लेश्यान्नं न निमेषेऽप्रसक्तधीवनेरितं । हृदयं पोशते चास्य तसुत्क्लेशं विनिर्दिशेत् ।” सु.शा.४५. ।

उत्क्लेयकः । पुं । अग्निप्रकृतिकौटविशेषः । तेन दष्टे पित्तजन्यरीगा भवन्ति । सु.कल्प.८५. ।

उत्क्लेशनवस्तिः । पुं, स्त्री । वल्लभं । यः पूर्वम् एरुखवीजादिकल्केन उत्क्लेशनार्थं दीयते । “दद्यादुत्क्लेशनं पूर्वम् — एरुखवीजं मधुकं पिप्पली सैन्धवं वचा । इवुषाफलकल्कश्च वल्लिरुत्क्लेशनः कृतः ॥” वै.निघ.वस्तिविधिः । [अ.च. ।

उत्खला । स्त्री । सुरानामगन्धद्रव्ये । भूवाग्निनी ।

उत्तः । चि । आर्द्रद्रव्ये । उज्ज्वला । अम. ।

उत्तमम् । स्त्री । शुक्लमांसं चि । तयोः ज्ञाते । मे. ।

उत्तमः । चि । उत्कृष्टे पुं । अश्वविशेषे । लघुचं — “अश्वस्याश्व मन्त्रसाराः संशामि चैव पूजिताः । अपि अश्वहताश्वाश्च नैव सुधन्ति सादिनः ॥” अ.द.२५. ।

उत्तमफलनी । स्त्री (Aclepias rasca.) दुग्धिकायम् । छेष्टि विक्रहे । प.सू. ।

उत्तमवारि । स्त्री । तच्छुलोदके । अ.द.मधुकादौ । उत्कृष्टश्ले ।

उत्तमवैद्यः । पुं । कृतसाहचर्येऽध्ययने वैद्ये ।

उत्तमा । स्त्री । दुग्धिकायाम् । छेष्टि विक्रहे । प.सू., रजा. । अनःश्लिषायाम् । प.सू. । भूषामल-

क्याम् । वै.निघ. । त्रिफलायां । भा.म.१भ.स-
न्धिकज्व.चि. । “अट्टीसुरतकृतमा ।” मुक्ताकरं । हे.
च. । तन्नामकशुकदीपविशेषः । “सुदृढापोषणा रक्त-
पिडका रक्तपित्तजा । उत्तमैषा तु विविधा शुक्ला-
जीर्णनिमित्तजा ॥” सु.नि.यु.दी.चि.१४५. ।

उत्तमाङ्गम् । स्त्री । मसके । रा.नि.व.१८. ।
चि । उत्कृष्टाङ्गे ।

उत्तमारणी । स्त्री । इन्द्रिवराजतायाम् । इ-
न्द्रविर्मण्यां । रा.नि.व.३. । इन्द्रवारुण्याम् । वा.
उ.१७५. । योषामश्लिकायां । इ.दे । सु.चि.६५. ।

उत्तरकालः । पुं । भाविकाले ।

उत्तरङ्गम् । स्त्री । हारस्योपरित्यक्ताष्टवि-
शेषे । “उत्तरङ्गं मतं तिर्यक् हारस्योपरि दाक-
यत् ।” हला. ।

उत्तरवस्तिः । स्त्री । निकटोत्तरदेयवस्ती ।
निकटश्च पत्रं देशं पिच्छकिति । निकटोत्तरं
दामादुत्तरवस्तिस्तथा । तत्र नैवपरिमाणं १२
अङ्गुलम् । तच्छिद्रं मालतीवृक्षच्छिद्रपरिमितं ।
क्षेहमात्रा पञ्चवर्षेति बालि. चर्चं प. तद्दूर्ध्वं १ प. ।
स्त्रीणाञ्च कनिष्ठिकास्थूलं दशाङ्गुलं नेत्रं । क्षेहमात्रा
च २ प. । तदुक्तं — “हादण्डाङ्गुलकं नेत्रं मध्ये च
कृतकर्णिकं । मालतीपुष्पवृक्षानां छिद्रं सर्वपरिमाणं ।
बालानां पञ्चवर्षावामघो मातार्धपलिकी । तद्दूर्ध्वं
पलमात्रा च क्षेहस्योक्ता भिषग्वरैः । अथास्यापन-
शस्य तस्य खानभोजनैः । स्थितस्य जानुसात्रिण
चापि क्षिप्रशलाकया । क्षिप्रया मृदुमार्गं च ततो
नेत्रं नियोजयेत् । शनैः शनैर्घृताभ्यां मृदुभ्याङ्गु-
लानि षट् । ततश्च पीडयेद्वर्षिं शनैर्नेत्रं च निर्दरे-
त् । ततः प्रत्यागते क्षेहे क्षेहवल्गुकी हितः ।
स्त्रीणां कनिष्ठिकास्थूलं नेत्रं कुर्याद्दशाङ्गुलं । शनै-
र्निष्कल्पमाधेयं सूत्रं नेत्रं विचक्षणैः । योनिमाग्रेषु
नारीणां क्षेहमात्रा त्रिपलिकी । उत्तमानाये स्त्रिये
दशादूर्ध्वजान् विचक्षणः । अप्रत्यागच्छति भिषक्
वस्तुवृत्तं शनैः । मूथी वस्तिर्भिधातव्यः संयुक्ते
शीघ्रनेत्रगैः । फलवर्ति निदध्यादा योनिमागे
दृढां भिषक् । सूत्रैर्विनिःश्रुतां क्षिप्रं शीघ्रनद्रव्य-
संयुताम् । दद्यामाने तथा वस्ती दद्याद्विनिःश्र-
रद. ॥” भा.सू. । पलाईसुतरी वस्तिः मात्राविक-
पलायः । मापयाक्षेहवस्ती च हावेवी षट्पल-

उत्पल(क)म् । ली । Blue lotus. नील-
कमले । नीलपत्रम् । रा.नि.व.१० । सु.स.१२८.
उत्पलादी उ. । च.सू.४५. । च.द.र.पि.पि.
कुष्ठे । कूड् । तं चेंगलिकोयु । प.सु.विज्. ३.
सूरीमोदके । र.सा.सं. । च.द.पि.ज्.लोभादि ।
“लोभीयलाम्बतापत्रम् ।” साचादिर्तैले । वै.निघ.
अर्थः-चि.क्रीवरुते । शाशुके । प.सु. । खनाम-
ख्यातकमलजातीयपुये । गुन्नि फूल, रूग्ना फूल ।
हिं कोजि । मं उत्पल । सु.चि.१५. । गुणाः-
कषायं मधुरं शीतलं पित्तकफरक्तप्रघ्न । राज-
शीतलं स्वादु रक्तपित्तघ्न दाहशयनविमानिक्रमि-
हरण । रा.नि.व.१० । सामान्येनीषलं शीतं स्वादु
दाहहरं मृतं । रक्तदोषं यमं वान्ति भानिं कृशि-
कसीन् जयेत् । द्रव्यगुणः । नीलीत्पली । नीलगुन्नि
सि.यो.र.पि.चि.सिद्धतमयोगी, श्रीकण्ठः । “वास-
कषायोत्पलसन्प्रियङ्गु ।” सि.यो.यज्.चि.यवन-
प्रार्थे । वा.सू.१५५. , अजनादि । पत्रकाष्ठे । “प-
थ्योत्पलधन्वरीहिक्कीविवैः ।” च.द.ज्वराती.चि.व-
नजलादि । पुये । नि. । जलजातपुष्पावे । जलः ।

उत्पलः । वि । मांसगन्धे । हे.च. ।

उत्पलकः । पुं । लोचकरीषे । वनस्प.टि. प्र.
र.सा.सं. कथ्यमारुहे । नीलोत्पले । नीलउत्पले ।
रा.नि.व.१० ।

उत्पलकन्दः । पुं । शालूके । रत्ना. ।

उत्पलकुष्ठकः । पुं । कुष्ठौषधी । वै.निघ. ।

उत्पलकेसरम् । स्त्री । पद्मकेसरे । भैष.सुद्र-
रे.वि.कनकतेले । [विशेषे । श.मा. ।

उत्पलगन्धिकम् । स्त्री । अतिसुरभिचन्दन-

उत्पलगोपा । स्त्री । श्वेतशारिषायाम् । ऐश्व.त
आशानता । वै.निघ. ।

उत्पलदलम् । स्त्री । तन्नामकालविशेषे । तच्च
हेदने भेदने च प्रयुज्यते । लघुचं यथा — “उत्पला-
ध्यधाराख्यं भेदने हेदने तथा ।” अवि. ।

उत्पलपत्र(क)म् । स्त्री । वैद्यकालविशेषे
हेदने भेदने च । तत्परिमाणं षडङ्गुलम् । सु.स.
८५. । म.द.व.१४५. । तिलके । धरणिः । कुव-
लत्रपत्रे । हे.च. ।

उत्पलभेद्यकः । पुं । इत्यायतसमीभयपालि-
कण्वन्मनाकृतिविशेषे । सु.स.१६५. । [र.पि.चि. ।

उत्पलमृत् । स्त्री । सीराष्ट्रसिकायां । च.द.

उत्पलशारिवा । स्त्री । श्यामालतायाम् । प.
सु. । र.मा. । चननमूले । अम. । भैष.अ.भ.वि. ।

उत्पलषट्कम् । स्त्री । योगविशेषे । “उत्पलं
धन्यकं शुद्धौ दृष्टिपूर्वकं बलायुतं । बालविलं नवां
तन्नेषात्युत्थेन च पेषयेत् । तेन लाजकृतं मण्डं देय-
मानौय शीतलम् । ज्वरातिसारभजनं हुताशनबल-
प्रदम् ॥” हा.अवि.३२५.१५. ।

उत्पलादिः । पुं । कषायवर्गविशेषे । उत्पलर-
क्तौत्पलकुसुमसौम्यिककुवलयपुष्करिकानि मधुक-
क्षेति । गुणाः — “उत्पलादिरयं दाहपित्तरक्तप्रणा-
शनः । पिपासाविषहृद्दीगच्छिस्त्रिंशो हरी गन्धः”
इति ॥ सु.स.१८८. । भावप्रकाशे लब्धविधः । यथा
— “उत्पलं मौलमारक्तं कङ्कारं कुसुदं तथा ।

श्वेताम्बीजं मधुकुसुमलादिरयं गन्धः ॥ सुशीतलो
हरत्वेन दाहं लघ्नां हृदामयम् । रक्तपित्तं सू-
क्ष्मां च तथा हर्हिमरीचकम् ॥” इति ।

उत्पलिनी । स्त्री । कुसुमदण्डे । उन्मिष्टुनेत्र

दाहः । लघुकमलिनी । हिं कौञ्जकोटी । गुणाः
— हिमा तिका रक्तामयत्री पिपात्री तापकफका-
सदृशान्मवमित्री च । तस्या बीजगुणाः — स्नादु
बलं हिमं गुरु च । रा.नि.व.१० । [सि.लघिकं ।

उत्पली । स्त्री । तुषचर्पव्याम् । तूषत्र णां पङ्क ।

उत्पाटः (तः) । पुं । कर्णपालीगतरीमे । तत्त-
त्त्वार्थं — “गुर्वाभरणसंयोगात्ताडमावर्षणादति । शी
यः पाण्यां भवेच्छावः दाहपाकरजान्वितः । रक्ती
वा रक्तपित्ताभ्यामुत्पातः स गदो मतः ॥” मा.
नि. । कर्णपाण्या उपद्रवे । सु.उ.२०५. ।

उत्पाटनम् । स्त्री । वायुजन्यत्रणवेदनाविशेषे ।

उत्पूलने । सु.स.२१५. ।

उत्पादकः । पुं । शरमे । हे.च. ।

उत्पादशयनः । पुं । टिट्ठिमपक्षिणि । हे.च. ।

उत्पादिका । स्त्री । उपजिह्विकायाम् । हा-
राः । हिलमोचिकायाम् । शि.शे. । उपोदिकायां ।
शू.इ. । चिका. । दिङ्गिकानामकीटविशेषे । श.च. ।

उत्पारः । पुं । श्वरुते ।

उत्पाली । स्त्री । शारीग्ये । श.च. ।

उत्पिञ्जलः । वि । श्वशमाकुले । हे.च. ।

उत्पिष्टसन्धिः । पुं । सन्धिरूपेण, अस्थिसन्धि
वर्णने । तेन सन्धावुभयतः शीघ्रं वेदना च भव-
ति । सु.नि.१५५. । Scc भयम् ।

उत्पीडः । पुं । सुरामखे । फेने ।

उत्पुटकः । पुं । कर्णपालीगतरीगविशेषे । सु.
स.१६५. । कर्णपालीवेधोपद्रवे । सु. ।

उत्प्राणः । पुं । श्वासे । वै.निघ. । [न्द्रिये । नि. ।

उत्प्राज्ञः । वि । विकसिते । हे.च. । स्त्री । स्त्री-

उत्प्राज्ञः । पुं । कोड़े । रा.नि.व.१८८. “कोडमङ्ग-
लधीस्त्रज्ञः प्राप्ताग्नी वपुषः श्रुतः ।” राज. । व्रण-
वस्तुप्रदेशे । सु.चि.१५. । पञ्चेतमध्यदेशाकारव्रण-
वन्धविशेषे । वा.स.२८५. ।

उत्प्राज्ञपिङ्का । स्त्री । लघुचं — नेत्रवर्गगत-
रीगविशेषे । नेत्राधीवर्त्मनि सञ्जातपिङ्कायां । सा
च स्थूला कण्डूमती, अधोवर्त्मनि सीक्ता वक्ता-

अनरमुखी, वक्षिणायाः पूषा च । “अनर-
मुखी ताया वासती वर्त्मनश्च वा । शीतलोत्सङ्ग-
विहङ्गा कर्मणा खूलकचुरा ॥” भा.नि. ।

उत्सङ्गी । पुं । नाडीमन्त्रविधिषे । नागी वा । सु. ।

उत्सर्जनम् । स्त्री । हानि । अम. ।

उत्सर्जनी । स्त्री । मुदस्य द्वितीयवली । लघुष-
यका — “उत्सर्जनी तु तदधः सा साङ्गाहुलसन्धि-
ता ।” भा. ।

उत्सर्था । स्त्री । प्राप्तप्रजननकालाया गवि ।
पान नहेवार (प्राणा गाडी) । अटा. ।

उत्सवः । पुं । इच्छामसवे । उत्सके । उत्साहे ।
क्रोधे । मे. प्रतिकं ।

उत्सादनम् । स्त्री । उदत्तने । भा.म. ४ भ. मे.
रो. चि. । “ताः प्रोक्षणीत्सादवसिपनादीन् ।” “उ-
त्सादनाद्भवत्स्त्रीणां विशेषात्कान्तिमहपुः ।” सु. चि.
२४७. । उत्सवे । रजा. अने. । समुल्लेखने । मे. न-
चतुष्कं । निवस्य त्रयस्य उत्तरीकरणे । सु. चि. १७. ।

उत्साहः । पुं । मनस उल्लासे । अम. ।

उत्साहयुक्तः । पुं । श्रमे । मद. व. १२ ।

उत्साही । पुं । भक्तीरोगिणि । [वा.सू.]

उत्सिंहनम् । स्त्री । नासया कर्हवासधारणे ।

उत्सुकः । वि । उत्सुकिते । व्यथे ।

उत्सूरः । पुं । सन्ध्याकाले, दिनावसाने । छे. च. ।

उत्सृष्टः । वि । त्यक्ते । अम. ।

उत्सृधः । पुं । शरीरौत्रत्ये । देहे । अम. ।

उत्स्रयः । पुं । मन्दहास्त्रे । वै. निघ. ।

उत्स्रितः । पुं । प्रसूतफले । श. च. ।

उत्स्रिमिका । स्त्री । आतङ्गविशेषे । छे. च. ।

उत्स्रेपणम् । स्त्री । व्यजने । धान्यमर्द्धनवलुनि ।
छे. च. ।

उत्स्रेपमर्थम् । स्त्री । शङ्खद्योपरिकेन्द्रप्रालम्ब-
मर्थेचि । तत्र विशल्यमर्थेचा युगलं तन्नालेव ति-
ष्ठति । सु. शा. ६५. ।

उद्(क)म् । स्त्री । जले । श. र., रा. नि. व. १४ ।
पुं । करिश्यङ्गवायाम् । इला. ।

उद्कोपेपेपणम् । स्त्री । जलपेपेपेपे जलस्य
श्रीतीक्ष्णरोपाये । सु. र. ४५५. ।

उद्कमक्षिका । स्त्री । जलप्रसाधनाधेमाध-
रविशेषे । सु. र. ४५५. ।

उद्कमच्छरीरसः । पुं । रसीडश्च निराम-
ज्वरे दीयः । नाभा २ र. अगुपानं आर्द्रकरसः ।
अत्र जलषं भरिचं शर्करा विषं । मत्तानरे शर्करा
सर्वद्रव्यसमा । शिराचं २४ प्रहरपर्यन्तम् । पाठः
— “सूती गन्धः उद्कः सीषः स्यादेतेनमुत्सा शर्करा
मत्तापितैः । भूयो भूयो भावयेच्च निराचं वली
दीयः शङ्खदेवस्य वासः ॥” पारा १ उ. शृङ्गक १
उ. मोहाग्रांश्च १ उ. मरिच १ उ. रिन् ४
उ । केह केह छिनि ४ भाग वलेन । अत्र
शर्करास्थाने मनःशिलादानेन चन्द्रशेखररसी भव-
ति । र. सा. सं. ।

उद्कमेहः । पुं । कफौलमेहविशेषे । लघुषं
— “अच्छं बहुसितं शीतं निर्गन्धसुदकोपमं । मेह-
सुदकमेहेन किञ्चिदाविलिपिच्छिलम् ।” भा. नि. ।

उद्कवहस्त्रोतः । स्त्री । जलवहनाद्या । ते
च हे तथोर्मूलं तालु क्रीम च । सु. शा. ६५. ।

उद्कवहा । स्त्री । सूत्रवलिमभिप्रपन्ने धमनी-
द्वये । तथोर्मूलं तालु क्रीम च । सु. शा. ६ ।

उद्कषट्पल(घृत)म् । स्त्री । अश्रिंरिं ।
तिलतैलं ४ श. वारि १२ श. दुग्धं ४ श. यवशा-
रादीनां प्रत्येकं पलं कल्कं दत्त्वा पचेत् । पाठः—
“सच्चारः पञ्चकोलेषु पालिकैस्त्रिगुणीदके । सम-
चीरं घृतप्रस्थं ज्वराशः शीघ्रकासहृत् ॥” घृत ४
मं. जल १२ मं. दुग्ध ४ मं. अक्षकान, यवकांश्च
अष्टोत्तरे १ पं. (८ तो.) । ईहा कल्क । च.
द. अर्थः चि. । [रा. नि. व. ४ ।

उद्किका । स्त्री । बलानामक्षये । वेलेण्डा ।

उद्की । स्त्री । पाठायम् । आकुनादि । वै.
निघ. यद्. चि. २ अतिविधादिः ।

उद्कीर्णः (थ्यः) । पुं । महाकरञ्ज । उड्ड-
करञ्ज । छिं अरावि । रा. नि. व. ६ । र. मा. भा. पू.
१ भ. ग. व. ।

उद्कीर्था । स्त्री । पूतीकरञ्ज । नाटिकरञ्ज ।

१.टी. हेमा. वा.सू.१५अ.अर्कादिः । “प्रत्यक्पुष्पी-
तेतैर्लोदकीर्या ।” च.सू.२अ.वमने, फलिनीव.

५. । सु.सू.१८अ.कफप्रमने । [दकीदरम् ।

दकीदरम् । स्त्री । जलोदरनामरीवे । See

दक्षा । स्त्री । राजःखलायाम् । अम. ।

दगयनम् । स्त्री । उत्तरायणे । अम. ।

दग्रदन् । नि । महादन्तरिणि । हे.च. ।

द्वचनम् । स्त्री । पिधाने । टांकनी । हला. ।

द्वण्डपालः । पुं । मत्स्यविशेषे । मानकाणां

माह । ने.लपञ्चक । [पट्टे । रा.नि.व.१८ ।

द्वया । स्त्री । तैलपिपीलिकायाम् । जालपि-

द्वधिः । पुं । समुद्रे । राज. । [अभिकफः ।

द्वधिकफः । पुं । समुद्रफेने । च.द. । See

द्वधिकफलम् । स्त्री । समुद्रफेने । वै.नि.च. ।

द्वधिकफेनः । पुं । समुद्रफेने । च.द.रस.र.

पाल.च. । See अभिकफः ।

द्वधिमलः । पुं । समुद्रफेने । राज. ।

द्वधिलवणम् । स्त्री । समुद्रलवणे । भा. ।

द्वधिश्रुतिः । स्त्री । सुक्तास्फुटि । समुद्रद्व

विभुक् । [लवण । भा.पू.१भ. ।

द्वधिसम्भवम् । स्त्री । समुद्रलवणे । पांज्रा

द्वन्तिका । स्त्री । वस्ती । हारा. ।

द्वन्था । स्त्री । पिपासायाम् । रा.नि.व.२० ।

See दक्षा ।

उदपर्या । पुं । कुष्ठाप्यविशेषे । सु.सू.१८अ. ।

उदपानः । पुं, स्त्री । रूपे । अम. ।

उदमयः । पुं । उदकप्रधानमये । च.सू.६अ. ।

जलालोहितउदमयः । स च वीधे सेव्यः । भा. ।

प.स. ।

उदमानम् । स्त्री । वारिमानाद्वहे ।

उदम्बरः । पुं । वरीरजनिभेदे । भा.सू.७अ. ।

See क्रमिः । स्त्री । तावे । ताम् । च.टी. ।

उदयः । पुं । उत्पत्ती ।

उदयभास्करकर्पूरः । पुं । स्वयम्भवावतक-

पूरः । स च पक्कः । सदलनिर्दलभेदेन धिमेदः ।

गुणाः—‘पीतः सरः स्वच्छकः सम्योक्तः कठिनः

कटुः समुदितः स्वादीपकोऽग्निर्लघुः । श्रौदः पिश-

करः कफकृमिविषान् वातश्च नासाश्रुतिं लाला-

कावगलयद्दीप्य ग्रमयेत् । मज्जाजडलापहः ।’ वै.

निघ. ।

उदयभास्कररसः । पुं । कुष्ठाधिकारी रसः ।

अथ केवलं गन्धकेन सृतं ताम्रं दशभागम् । असृतं

विषं, तस्य द्वौ भागौ । र.सा.सं. । पाठः—‘ज-

न्धकेन सृतं ताम्रं दशभागं समुद्धरेत् । उपथं (था)

पञ्चभागं (गा) स्यादसृतश्च द्विभागकं । द्वाण्यधुनी-

कृतं सन्धे रक्तिकैकप्रमाशतः । दातव्यं कुष्ठिने...

... ॥ उपथं स्थाने भूयषणमिति । रसि.वि. ।

“पिपपत्नी पञ्चभाग स्यादिति ।” सा.की. । ताम्रा

१० तो. पिपूल ५ तो. शृङ्गविष २ तो.

जलेन पिष्टा रक्तप्रमाणा वटी कार्या । मताञ्जले

पिपूलमूल ५ तो. अञ्जने ५ तो. त्रिकटु ५ तो. ।

अन्यः द्विधाश्रयः । पाठः—‘धात्र्यां सृतकं गन्धं

श्वतापामार्गजद्रवैः । तुल्यांशं मर्दयेद्वाप्रियन् पा-

तालके पचेत् । कर्षलघुसु संघाह्नी रसो हृदय-

भास्करः । श्रावं पञ्चविधं हृन्ति दिगुञ्जमनुपामतः ॥

रस.र. । अत्र, पारा, गन्धक समानतागे षष्ठ

आपारटेन मर्दित्रा पातालवस्त्रे पाक करि-

ले यस्त्रेण उक्तातागे ये वस्तु नागे, ताहा

उदयभास्कर-रसम् ।

उदरम् । स्त्री । नाभिलानमध्यभावे । पेट ।

रा.नि.व.१८ । तन्नामकरोगे । उदरि रोगे । त-

दद्विषम्—वातपित्तकफसन्निपातेः अतुर्विधं ग्री-

हजन्यं मलसञ्चयजन्यं अतजन्यं जलसञ्चयजन्यमेति

अस्य निदानं—अग्निमान्द्यजीर्णमलसञ्चयादिकम् ।

कुपितवातादिभिः स्वेदवह्नाभ्युपहृतीनां स हृद्रे, त-

था प्राणापानाभ्यामग्नौ दूषिते तदुपपद्यते । साधा-

रचलक्षणं—‘आधानं गन्धकेऽशक्तिर्दीर्घस्य दुर्ध-

लाग्रिता । शीफः सदनमज्जानां सङ्घे वातपुरीव-

योः । दाहटणा च सन्धेपु जठरेषु भवन्ति हि ॥”

सु.नि.७अ. । “सन्धेमेदीदरं प्राये दीवसं हतिजं

मतं । अतो वातादिप्रमनो क्रिया सर्वा प्रशस्यते ॥

वर्जितं दन्तनायाति कुष्ठी दीवसं पुरिते । जलीक-

कृतिनेवाग्निर्नद्यामी मलसञ्चयात् ॥ बह्वैः स्वेदा-

शुक्रादिनी जनयन्तुदरं वृषः। आशानमासताम्रत्वं
गतिरस्या जगद्गता ॥ शीघ्रः सदनमङ्गनां दाह-
लान्द्रा विवर्णता । विद्रुतसङ्गः पादाभ्यां शीघ्र-
शागुभलक्षम् ॥ पूर्वैरुपम् । शीघ्रकानुपजं सां-
श्रकं पिष्टकृतं तिलाः । व्यायामाध्दिवास्त्रप्रयान-
पानं विवर्जयेत् ॥ तथीणलवणास्त्रानि विदाहीनि
गुह्यि च । नाद्यादन्नानि जठरी तीक्ष्णपानं विव-
र्जयेत् ॥ रस. र. ।

उदरयन्त्रिः । पुं । अस्मरीरोगे । गुल्मरोगे ।
हे. च. । अन्तः । अं. १५ डी । जीर्णः । Wil.

उदरनाडी । स्त्री । अन्तनाद्याम् ।

उदरपरीक्षा । स्त्री । जठरपरीक्षायां ।

उदरपिशाचः । पुं । सर्वाङ्गभक्षके । हे. च. ।

उदरपीडा । स्त्री । उदरामये ।

उदरभङ्गः । पुं । अतिसाररोगे ।

उदररसः । पुं । उदरस्वपाचकरसे ।

उदरव्याधिः । पुं । उदरामये ।

उदरस्फुटा । स्त्री । नागवह्नाम् । वै. निघ. ।

उदरान्निः । पुं । जठराग्नी । [निघ. ।

उदरानलपत्रकः । पुं । लघुतालीशपत्रे । वै.

उदरामयः । पुं । अतिसाररोगे । See अ-
तिसारः ।

उदरामयकुम्भकेशरी । पुं । स्त्रीहाधिकारि
रसः । अथ शूलं ताभं, कटुकं त्रिकटुकम्, लव-
णानि पञ्चलवणानि, कणामूलं पिप्पलीमूलम् ।
अथ इत्याः अथ त्रिकटुकचूर्णं न प्रयच्छन्ति ।
पाठः—“रसगन्धकमखतारकं कटुकचारयुतं स-
टङ्गम् । कणामूलकचव्यचिकं सप्तमालीखणानि
रामतं । समभागमिदं विभाजयेत् खुरतापे लघ
जम्बुशरिषा । उदरामयकुम्भकेशरी रस एव प्रथि-
तोऽस्य माषकः । सुरवायुं दापयेद्विषकः..... ।
र. सा. सं. । पारं, गङ्गक, ताम्रा, त्रिकटू, यव-
क्कार, मोहांगार देव, पिप्पलमूल, छह, छि-
तेरमूल, पञ्चलवण, यमान एव हिं प्रेत्योक्त
समान भागा लेव्त्र सप्त मर्दनं मात्रा १ मात्रा ।

उदरारिरसः । पुं । उदराधिकारि रसः । व-
कीकीरेष बुकीकीरेष । पाठः—“पारदं यत्किनु-

त्यश्च जैपालं पिप्पलीसमं । आरम्भफलाकाया
वकीकीरेष मर्दयेत् ॥ नायमात्रां बटीं खादित् स्त्री-
षां जलीदरं जयेत् । विशाकलरसस्यानु पथं द-
ध्योदनं हितम् ॥” र. सा. सं. ।

उदरावर्त्तः । पुं । नाभी । रा. नि. व. १८ ।

उदरावेष्टः । पुं । शरीरकमिमेदे । पाणिङ्गलि
शार्ङ्ग. ७ च. । See कृमिः ।

उदरिणी । स्त्री । गर्भवत्या । हे. च. । हे. च. ।

उदरिलः । त्रि. । महीदरयुक्ते । ऊं डिबुल ।

उदरी । त्रि. । उदरिले । हे. च. ।

उदर्कः । पुं । धूम्ररुचे । मदनकण्ठके । मयना
कौटि । मे. कवि. कं ।

उदर्चिः । पुं । अग्नी । मे. ।

उदर्दः । पुं । Erysipelas. रोगविशेषः । तत्र
अथ यथा—“बरीदृष्टस्थानः शीघ्रः सन्नायते
वह्निः । सकलसूक्ष्मद्वयः कर्हिज्वरविदाहवान् ।
उदर्दमिति तं विद्याच्छीतपित्तमथापरे । वाताधिकं
शीतपित्तमुदर्दं च कफाधिकम् ॥” मा. नि. ।

उदर्दप्रशमनवर्गः । पुं । उदर्दप्रशमनयोगवि-
शेषः । यथा—तिन्दुकपियालवदरखदिरकदरस-
पर्णाश्वकर्णार्जुनासनारिमिदा इति द्रव्य । तैलं,
पेयागल, कूल, थपिर, चूर्णं थपिर, छातिग,
शाल, अर्जून, पीतशाल, विट्थपिर । अ. न.
४ च. । [Wil.

उदर्दः । पुं । Scarlet fever. ज्वरविशेषः ।

उदलावणिकः । त्रि. । लवणोदकसिद्धव्यञ्जने ।
इत्या. ।

उद्विखित् । स्त्री । अर्धजलतले । अर्द्धे क जल
घोल । र. सा. अ. न. । “दधामसी यदि समे तदुद-
विदाहः ।” रा. नि. व. १५ । प. प्र. श्र. । गुष्ठाः—
खेपेन कुष्ठनाशनं दधामाहमुखशोषघ्नः । राज. ।
पित्तशोषघ्नम् । रा. नि. व. १५ । [वै निघ. ।

उदात्यूहः । पुं । जलकाकि । पानकोड़ी ।

उदानः । पुं । कण्ठस्त्रवायी । “उदानः कण्ठ-
दिशः ।” भा. । “उदानस्य पुनः स्थानं नाभ्यु-
कण्ठ एव च । नाभ्युपगतिः प्रथमीत्युपलवर्णाद-
कार्णं च ॥” अ. । “उदामी नाम भक्षुर्गुह्येति

इवनीतसः । तेन भाक्सिगीतादिविशेषीऽभिप्र-
सन्ते । ऊर्ध्वगुगतान् रोगान् करोति च विशे-
षतः ॥” सु.नि.१५. “तत्त्वस्य ऊर्ध्वगुगतम्” वा.
स.१.१५. उदरावर्त्ते । सर्पे । नाभौ । मीनचक्रं ।
चक्राणि । श.र. ।

उदारः । पुं । दीर्घशाली । अञ्चलितमयः ।

उदावर्त्तः । पुं । नाभौ । सर्पविशेषः । Dis-
ease of the bowells, iliac passion.
रोगविशेषः । गूढः । मी. उ. च. । रोगिणानेन मल-
सूत्रवापरीधी भवति । तस्य निदानं सम्प्राप्तियः ।

“वातनिग्रजश्चास्य लघ्वीद्वारवर्मील्लघ्वलृणोष्ण-
श्चनिद्राणां धृत्योदावर्त्तसम्भवः ॥” कृमेश लक्षण-
प्रथा — वातसूत्रपरीषाणां सङ्गीधानं कृमिरुजा ।
ऊदरे वातत्रायास्य रोगाः स्युः वातनिग्रहात् ॥
आदीपगुली परिकर्षिका च सङ्गः पुरीषस्य तथी-
र्हवतः । पुरीषमास्यादधवा निरति पुरीषवेगेऽभि-
रुहे नरस्य ॥ वल्लिमेहनयोः शुक्लं सूत्रकृच्छं शिरी-
रुजा । विनाभौ वङ्गशानाहः स्याद्विड्गं सूत्रनि-
ग्रहः ॥ मन्थानलसम्भ्रमशिरिविकारा जृम्भीपघातात्
पयनाभकाः स्युः । तथाचिनासावदनामयाश्च भव-
न्ति तीव्राः सहकर्णरोगैः ॥ आनन्दजं वाप्यथ शी-
कजं वा नेत्रोदकं प्राप्तममुच्यते हि । शिरीशुकलं
नयनामयाश्च भवन्ति तीव्राः सह पीनसेन ॥ मन्था-
लम्भः शिरःशूलं अर्दिताङ्गवगेदकी । इन्द्रिया-
न्नाद्य दौर्लभ्यं चतुर्थीः स्याद्विधारणात् ॥ कण्ठा-
स्यपुष्पलमतोव तोदः कूजश्च बायोदयवा प्रहतिः ।
उद्गारवेगेऽभिरुहे भवन्ति घोरा विकाराः पवन-
प्रमृताः । कण्ठक्रीडाकविच्युशोषपाण्डुमयज्व-
राः । कुलबीसपङ्कजासाः कर्द्विनिग्रहजा गदाः ॥
सूत्राशये वै गदसुकयोश्च शोथोरुजा सूत्रविनिग्र-
हश्च । शुक्राशरीरं तत्सम्बन्धं भवेच्च ते ते विकारा
विकृते च युक्ते ॥ तन्द्राश्चमर्द्दावचिः । गुमय च-
पाभिषातौत कृशता च दृष्टः । कण्ठास्यशोषः
स्वशावरोधः कृष्णभिषातात् इदमे व्यथा च ॥
शालस्य निद्रासन्निविष्टेण हृदीगमीहावयवापि
युक्तः । जृम्भाश्चमर्द्दीर्घशिरीऽतिजायां निद्राभि-
षातादधवापि तन्द्रा ॥ बाधुः क्रीडानुगो रुक्तेः
कषायकटुतिक्तैः । भोजनैः क्षुपितः सद्य उदा-
वर्त्तं करोति च ॥ वातसूत्रपरीषाङ्गकफमदीवहानि
वै । कोनासुदावर्त्तमिति पुरीषे आतिवर्त्तकेन

ततो हृदयशूलान्तः कृष्णसारतिपीडितः । भात-
सूत्रपरीषाणि कृच्छ्रेण लभन्ते नरः ॥ इति । मा. नि. ॥
“विहङ्गुधापत्रतिलादिशकयास्योदकानूपरसैर्व्या-
न्नं । अग्नौष्यं सुटानिलविड्भिरध्यात् तथा प्रसवो
गुहशीघ्रपायी ॥ रस.र. ।

उदावर्त्ता (वृत्ता) । स्त्री । Difficult
menstruation. वायुज्वरस्त्रीयोनिरोगविशेषः ।
सा कष्टेन सफेनिलं रजो मुच्यति । “सफेनिलसु-
दावता रजः कृच्छ्रेण मुच्यति ।” भा.स.ध.म.यो.
री.चि. ।

उदितः । पुं । नीवारः । उड्डिधानः । प.सु. ।

उदीच्यम् । स्त्री । ज्वरे । शूलकं वाता । प.
सु. । रा. नि. व. १०. तं कुहवेह । सि. यी. ज्व. सि.
षडङ्गपानीये । “चन्दनोदीच्यनागरैः ।” सि. यी.
ज्व. चि. किरातादी । “चन्दनोदीच्यवल्कैः ।”

उदीच्यकाष्ठम् । स्त्री । तीपचिनीतिख्यातद्रव्यो
वै. निघ. ।

उदीच्यणम् । स्त्री । दर्शने ।

उदु (दू) खलम् । स्त्री । गुग्गुली । ने. । लौह-
भाण्डे । शान्तिनिद्रा इति लोके । तण्डुलकण्ठना-
र्थपात्रे । उथ्नी इति च लोके । अम. ।

उदुम्बरः । पुं । Glomerous fig tree,
(Ficus glomerata.) यज्ञाङ्गहने । यङ्गुडमूत्र-
ग्राह । गुर्ज. हिं गुलारः । मं उम्बरविभाङ्गः ।
उत्त. उदुम्बर. ज. द. । सु. स. २२५. नयोधादिः ।
गुणाः — “उदुम्बरः शीतलः स्याद्गर्भसम्भानकारकः ।
व्रणरीपणकटुली मधुरलुवरी गुरुः । अस्थिसन्धान-
कृदर्थोऽक्षपित्तातिसारकान् । योगिरीर्गं नाश-
यति वल्कचैवास्य शीतलं । दुग्धं तुवरं गर्भं व्रण-
नाशकरं शृतं । कीमलघास्य च फलं सन्ध्याजुषर्-
मतं । हितकारि दृषापित्तकफरुक्कृजपहं । म-
ध्यमं कीमलं खादु शीतलं तुवरं मतम् । पित्त-
देषामोदकरं रक्तक्षुतिवर्मीहरम् ॥ वै. निघ. । व्रण्यः
गुरुः कफपित्तकघ्नश्च । हिमः रुचः पित्तकफा-
जित् मधुरः कण्ठ्यः व्रणशीघ्रनरोपपद्यः । मद. अ. ३३
भा. पु. १५. वटादिव. । तथा अस्य पक्कफलगुणाः
मधुरं हिमं कृमिकरं रक्तपित्तदृषादाहहृन्मूत्रघ्नः ।
सुपक्कफलगुणाः — चतिशीतलं मधुरं पित्तघ्नमग्नी-
वृद्धश्च । अपक्कफलगुणाः — कषायलं दीपनलं च-

विचार्य मोक्षकार्यं शीघ्रतया विचारजननलक्ष ।
 एक बल्ललपुत्राः— शीतं कर्माद्यं प्रवर्त्तनं नर्मसं-
 ख्यं लब्धजनकस्य । रा. नि. व. ११ । कुष्ठविशेषे ।
 प्रायेः रा. नि. व. ११ । जन्तुफलं । भा. पू. चने ।
 ली । कर्षे, २ ली. । प. प्र. १४. । तावे । मद. व.
 ३ । तोलमाने । वै. निघ. प्राणा, वि. विफलादिष्वेह ।
 मेदं । चिका. । [व. १ ।

उदुम्बरच्छदा । स्त्री । इक्षदन्तीवृक्षे । मद.
 उदुम्बरदला । स्त्री । इक्षदन्तीवृक्षे । रा. नि.
 व. ६ । [मा. । लघुदन्तीवृक्षे । भा. पू. १४. ।

उदुम्बरपर्णी । स्त्री । दन्तीवृक्षे । प. मु. । र.
 उदुम्बरमशकः । पुं । मूषिके । वै. निघ. ।
 उदुम्बरी । स्त्री । काकीदुम्बरिकायाम् । मं
 ' कालाउंबर । रा. नि. व. ११ ।

उदूखलम् । स्त्री । तक्षुलादिकृष्णनाथे काष्ठ-
 प्राये । उश्चलि । गुग्गुली । मे. लविकं ।

उदूखलसन्धिः । पुं । उदूखलाकारशीवीर्द्धगत-
 सन्धौ । भा. । कक्षावङ्गशदशनसन्धिः । सु. शा. ५५. ।

उद्गमः । पुं । वान्तौ । वमि । वै. निघ. ।
 उद्गमनीयम् । स्त्री । शीतवस्त्रे । ८५७३ का-
 पड । वम. ।

उद्गारः । पुं । उद्गमने । कण्ठगर्जने । ८८कृत
 इति भाषा । जटा. । "स्थानिरीजः जयाहुः खाद-
 कीर्णाश्च यमोद्गवात् । उद्गमकीपादाङ्गारस्यास्मिन्-
 लाघ यद्गवेत् । पवनस्थोर्द्धगमनं तमुद्गारं प्रचक्षते ।"
 भा. २६५. । कर्मां । रा. नि. व. २० ।

उद्गारकमणिः । पुं । प्रवाले । अंता । मं
 चोवले । रा. नि. व. ११ ।

उद्गारणम् । स्त्री । उद्गारकरणे ।

उद्गारशुद्धिः । स्त्री । उद्गाराश्वरीषे, सधूना-
 कीद्गाराभावे । [जीरके । भा. पू. १४. ।

उद्गारशोधनः । पुं, स्त्री । जेतजीरके, कण-
 उद्गारशोधनी । स्त्री । जीरके । वै. निघ. ।

उद्भि(ही)रणम् । स्त्री । उद्गारे । वमने । वि-
 व. २. ।

उद्वाहः । पुं । उद्गारे । ८८कृत । वै. निघ. ।

उद्वाहः । पुं । दीपलपानी । मे. चरिकं । वसुपुं ।
 ६. च. ।

उद्वाटम् । स्त्री । वाताकुपुषे । वै. निघ. ।

उद्वावर्षणम् । स्त्री । नावादिवर्षणे । इटवसु-
 गोवर्षणे कच्छकोटनाशः शिरासुखकारकलघु ।
 राज. ।

उद्वासम् । स्त्री । नासे । हारा. ।

उद्वाटकम् । स्त्री । घटीयके । ६. च. ।

उद्वातः । पुं । पादकलने । कालभेदे । मे. त-
 चिकं । पवनान्वासयोगात् कुक्षकादिष्वे । विघ-
 तत्रिकं । अस्त्रे । चिका. । [कीटे । उंम ।

उद्वाशः । पुं । मत्स्ये । उक्ते । ६. च. । दंभ-

उद्वाण्डपालः । पुं । मन्त्रविशेषे । मीढिकं
 गाह् । सर्पविशेषे । मे. ।

उद्वागकः । पुं । शिरीषवृक्षे । रा. नि. व. ८ । तं
 कौडमीगुपुल्लु । सुव्रमा । विघ. ।

उद्वातुरः । वि । उत्कटदने, करालदने । मे. ।

उद्वाटदा । स्त्री । श्वाकतरी । ८५७३ मं
 साग । वै. निघ. ।

उद्वाटारा (री) । स्त्री । गुडूयाम् । श. व. ।

उद्वालः (कः) । पुं । (Cordia myxa or
 Latifolia.) बहुवारवृक्षे । हाजिडा गाह् । हिं
 बहुवारि, लसीडा । प. मु. । अम. रा. नि. व. ११ ।
 See बहुवारः । आरस्थकीद्वये । मद. व. १० ।

उद्वाला । स्त्री । चाटी इति मङ्गराष्ट्रे ।

उद्वाष्टः । पुं । वदरवृक्षे ।

उद्वापः (प्रः) । पुं । गुग्गुली । च. टी. म. ।

उद्वाशः । पुं । गिरिगच्छरूपे । हारा. । समास-
 कथने । "समासकथनसुद्वाशः, यथा शब्दमिति ।"
 सु. उ. ६५५. । उपदेशे । हारा. ।

उद्वाहिका । स्त्री । उवादिकायां । बालवी इ-
 ति स्थाने मङ्गराष्ट्रीयकौटविशेषे । अमरा (पौ. कौ.)
 हारा. ।

उद्वाहः । पुं । कटवासे ।

उद्वावर्षणम् । स्त्री । रोमासे ।

उद्दान्तः । पुं । निर्मदकरिषि । अम. ।
 उद्दारा । स्त्री । गुह्याम् । अ. च. ।
 उद्दलनम् । स्त्री । खल्लेखनकपूर्वकक्षुरीमरि-
 षलकचूर्णे । पाकराजः ।
 उद्दूषणम् । स्त्री । रोमाञ्चि । इला. ।
 उद्दृतः । वि. परिमुक्तोज्झिते । मे. तपिकं ।
 उद्दृष्टः । पुं । कक्षपे । शर्पे । मे. टपिकं ।
 उद्दवः । पुं । उत्पत्ती । अम. ।
 उद्दावः । पुं । उषधि ।
 उद्द्विजः । वि. उद्द्विजे । अ. टी. र. ।
 उद्द्विजः । वि. उद्द्विदी अन्ते । इन्द्रपीपमखू-
 षादी । अम. ।
 उद्द्वित् (द्व) । वि. गुञ्जादी । तत्र पचभा—
 ष्वरः गुञ्जः सता वती लणञ् । अम. ।
 उद्द्विदम् । स्त्री । भूमिसृष्टिय उद्दमञ्जलस्थाने ।
 अ. टी. हेमा. । सामुद्रलवणे । प्रा. डा. नदग. र. मा. ।
 Culinary salt. साम्बलवणे । रस. र. अर्थः—
 चि. । वि. तषादी ।
 उद्दूतः । वि. उत्पन्ने, जाते ।
 उद्देदः । पुं । अहुरे । रा. नि. व. २ ।
 उद्दमः । पुं । उद्देने । अम. ।
 उद्दमः । पुं । उद्दीने ।
 उद्दानम् । स्त्री । उपवने । उद्दानं स्वयमपरे-
 समन्तु लोकेरन्वेषां विभववताञ्च पुण्यवाटी । इला. ।
 उद्द्यावः । पुं । मिश्रके । संयोजने ।
 उद्योगः । पुं । चेष्टायाम् ।
 उद्दः । पुं । अलमाजरी । उद्दिडाल । इरा. ।
 अलमकुलि । धेंडे इति भाषा । तिका. ।
 उद्दयः । पुं । हचविशेषे । कूकूत्तर्णेका ।
 भाष्ये । कूकू । मे. पाषके ।
 उद्दाहः । पुं । रक्तचिचके । वै. निच. ।
 उद्द्विक्तचित्तता । स्त्री । फान्मलययीने । म-
 चतयाम् । रा. नि. व. २० ।
 उद्देकः । पुं । रवीगुणे । रा. नि. व. २१ । मङ्गा-
 निच. । मा. स. १४. ।

उद्दकरः । पुं । संवकरे । इ. च. । (किञ्चीत्) ।
 उद्दमनम् । स्त्री । उद्दिरणे, गुप्ती । यमि
 उद्दत्तनम् । स्त्री । विविपने । अर्थः । मे. नचङ्क-
 ष्कं । तदुक्ताः—“उद्दत्तं वातहरं कफमेदोनि-
 सापहम् । स्त्रिरीकरषमज्ञानां लक्ष्मसादकरं प-
 रं । उद्दत्तं हरिद्राद्यैः कक्षुवैवस्त्रीत्यजित् ।
 तिलीनीवर्तनं कक्षुरीचलस्योपगमम् ॥” राज. ।
 “उद्दत्तं कफहरं मेदयः प्रविषापनम् । स्त्रिरी-
 करषमज्ञानां लक्ष्मसादकरं परम् ॥” बा. स. २४. ।
 “उद्दत्तं वातहरं भाजक्रान्तदीपनं । शचस्त्रि-
 लसुखितालकप्रसादस्यदुलङ्घत् ॥” म. द. व. १२ । अ-
 र्दने । च. द. विसृचि. । [याम्] ।
 उद्दहः । पुं । पुने । उद्दानवायी । स्त्री । कन्या-
 उद्दान्तः । पुं । निर्मदगर्जे । वि. उद्दमिते ।
 मे. तपिकं ।
 उद्दाहनी । स्त्री । बराटके ।
 उद्दिङ्गलः । पुं । अलविङ्गले । उद्दिताल इति
 भाषा । धेंडे इत्यपि कचित् ।
 उद्दत्तः । वि. उल्लिते । [तिका.] चाचल्ये ।
 उद्देगम् । स्त्री । गुदाकफले । रा. नि. व. ११ ।
 उधस् । स्त्री । आपीने । गौडीत्र पीनान् ।
 इला. ।
 उद्धान(र)म् । स्त्री । तुल्यम् । अ. टी. म. ।
 उन्दकः । पुं । धवलयावनालि । आनिं जनार्त्र,
 व. ७३। रा. नि. व. १६ ।
 उन्दरः । पुं । सृषिके ।
 उन्दिरमारी । स्त्री । सृषिकायां, मन्नाया
 कोइले प्रसिद्धायां । हेनूत्तमारी । गुणाः—“सृष-
 कारी तु कटुका नेत्रां चाखविषापहा । ब्रणदीर्घं
 नेत्ररोगं नाशयेदिति च स्मृतम् ॥” रा. नि. व. ४. ।
 उन्दुकः । पुं । शरीरेकदेशे । आ. ।
 उन्दुरः । पुं । सृषिके । [आ. ।
 उन्दुरः (कः) । पुं । सृषिके । अन्यसृषिके । र-
 उन्दुरकर्णा (श्रिंका) (श्री) । स्त्री । आ-
 खकर्णलतायाम् । हेनूत्तमारी । रा. नि. व. १ ।
 दन्तीमिदं । उन्दुरकर्णां दन्तीति ड. ।

उन्दुरपर्णी । स्त्री । बासुकर्षा । रा.नि.व.२ ।

उन्दूरम् । स्त्री । तावे । भा. ।

उन्मः । पुं । कूलचरपद्मभेदे । उद्दिष्टाङ्ग । स. शा.३.८८. See कूलचरः ।

उन्मम् । स्त्री । सुरते । त्रि । क्रिमे । मे.नदिकं ।

उन्माहम् । स्त्री । काष्ठिके । अम. ।

उन्मात्तः । पुं । जेतधुक्करी । श्वेत धूत्रा । ध. सूरवदे । प.सु. । र.सा.रा.नि.व.१० । सुउज्ज्वल इति । त्रि । उन्मादविशेषे । मे. ।

उन्मात्तकारिणी स्त्री । दुग्धिकायाम् । हिं
उन्मात्ता } दुधियार ।

उन्मात्तरसः । पुं । श्रिताङ्गसन्निपाते रसः । “र संगम्यकतुल्यां धूसूरफलजद्रवे । मर्द्द्विद्विनेकतु तुल्यांश्चिकटं क्षिपेत् ॥” चिकटुमिति चिकटुचूर्णे प्रथिकं रसतुल्यं । र.सा.सं.श्रिताङ्ग.सन्निपात.ज्व. ।

उन्मानः । पुं । उन्मादवायी । जीर्णपरिमाणे (१६ श.) । प.प्र.१भ.१ [२०]

उन्मानायितम् । स्त्री । उन्मादे । रा.नि.व. ।

उन्मन्यकः । पुं । कर्णपालीगतरोगविशेषे । तल्लक्षणं—“कर्णे बलाद्वह्यतः पाल्यां वायुः प्रकुप्यति । कर्णं संगृह्य कुरुते शीघ्रं सत्यमवेदनम् । उन्मन्यकः सकण्टकी विकारः कफवातजः ॥ सा. नि. । सु.चि.२५.च. ।

उन्मादः । पुं । (Mania) वायुरोगे । पांश्वन रोगे । स च मानसिकी व्याधिः षड्विधश्च वात-पित्तकफसन्निपातदुःखविषसेवाद्भवति । सम्प्रतिः—मदयन्मुन्मादा दीघा यक्ष्मादुन्मागं गामिनः । मानसोऽयमती व्याधिरुन्माद इति कीर्तितः ॥ एकैकशः सर्व्वशश्च दीर्घैरत्ययमूर्च्छितैः । मान-सेन च दुःखिनः स षड्विध उच्यते ॥ विषा-द्भवति षडश यथास्तं तव भेषजं । स चाप्रवृत्त-रूपे मदसंज्ञां विभर्ति च ॥ विरुद्धदुष्टाश्च विभोज-नानि प्रधर्षयं देवगुरुहिजानां । उन्मादहेतुर्भय-हर्षपूर्व्वी मनोविघाती विषमाश्च खेटाः ॥ इति तन्त्रेदिनानम् । भा.नि. । यमुन्मादः समुद्दिष्टः श्लेषपित्तसमुद्भवः । तथापि न विना वातादुन्मादी जायते ध्रुवम् ॥ पथ्यं यथा—अधुप्यमं स्वापनभास

नश्च निद्रा सुशीतान्धतुल्यपनाति । गोधूमसुहास शालयश्च चारोचदुग्धं शतशीतसर्पिः ॥ घृतं नक्ष-नश्च पुरातेनश्च कूर्क्षामिधं चन्दरसा रसालं । पु-राणकुषाखफलं पटीलं जम्बीदलं वासुकतस्तु-यं ॥ खराश्वसूत्रं गगनाम्बु पथ्या सुवर्णचूर्णानि च नारिकेलं । द्रव्या कपित्थं पनसश्च वैद्यैः विधेयमु-न्मादगदेषु पथ्यम् ॥ राज. । अश्वस्योन्मादरोगे । स-त्क्षणं यथा—“प्रकीपकारणैः प्रोक्तैः कुपिते मा-रिच्यन्ति । उन्मादी जायतेऽवश्यं तस्य रूपं वल-ते । यातुमिच्छति यः स्थित्वा रज्जुं दनैश्च खा-दति । खादत्कस्याद्ययस्य पुनश्चैव न खादति । कदाचिद्बुध्यते संज्ञां कदाचिश्च न बुध्यते ॥” अ. द.५६.अ. । उन्मादयमे । अ.टी. ।

उन्मादगजाङ्गुशः । पुं । उन्मादाधिकारी रसः । अथ महाराष्ट्री ब्रह्मयष्टिः । वागुनशर्ति । विषसुष्टिः । कूटिना । अर्कचकिका, ताम्रचकि कायां । पाठः—चिदिनं कनकद्रावेः महाराष्ट्रीदेवो पुनः । विषसुष्टिजलैः स्तं समुत्थाप्यार्कचकिकां । कृत्वा तमां समश्नां तां युक्त्वा बन्धनमाचरेत्ततः तस्मिन् कानकं वीजमसकं गन्धकं विषं । मर्द्द्विदिनं सर्व्वं वल्लमाचं प्रयोजयेत् ॥..... । पाठां यथेष्टं परिमाणे नष्टेयां धूत्रा, वागुनशर्ति एव च कूटिनां रसे एक एक दिनं उक्तपातनं करि-वे । पत्रे तांशत्र सहितं ममभागं गन्धकं नाहिशा वक्तुनार्थं अर्कचकिकायां रात्रिना अन्नं भूटं दिवे । पत्रे उद्धारं सहितं ममभागं धू-त्रावीक्ष, अन्न, गन्धक एव च विषं दिशा एक-त्र खलौ नर्दिनं करिदेव । र.सा.सं. ।

उन्मादपर्वटीरसः । पुं । उन्मादाधिकारी रसः । अथ पर्वटीरसः श्वेतपर्वटीरसः । के.९. पाण्डुर रसः । “लक्षधूसूरजैर्वाजेः पचामिः प-र्वटीरसः । सम्प्रयोज्यः प्रशान्त्यर्थमुन्मादं भूतसक-वम् ॥” र.सा.सं. ।

उन्मादभञ्जनरसः । पुं । उन्मादाधिकारी । अथ किरातं श्रेणिम् । इन्द्रवाक्यी गीरञ्जककटी राशौलभमा । पाठः—चिकटु विषाणा चैव यज पिप्पलिका तथा । विडङ्गश्च देवदाहं किरातं कटुकी तस्या । कण्टकारी च यटीन्द्रयश्च चिचक-मैव च । यथा च पिप्पलीसूत्रं सूत्रं च गीरञ्ज

च । शोभाजनस्य बीजानि विवृता चेन्द्रवारणी ।
वङ्गं ह्ययमथ कश्च प्रबालं समभागिकं । सर्वचूर्णस-
मं लीङं सलिलेन विमद्वयेत् ॥.....॥ र.सा.सं.।

उन्मादभञ्जिनी । स्त्री । उन्मादाधिकारी
रसविशेषे । अथ कटुरोहिणी कटुकी । गिरिम-
ल्लोवीजं कुटजबीजं । पाठः—“शुद्धं मनःशिलाचूर्णं
सैन्धवं कटुरोहिणी । वचा शिरौषबीजञ्च हिङ्गु च
चेतसर्वपं । जरस्त्रबीजं विकटु मलं पारावतस्य च ।
पूतानि समभागानि गोमूत्रैर्बटिकां कुञ्च । गिरि-
मल्लोवीजसमं क्षयायुक्ताञ्च कारयेत् । प्रातःसन्ध्या-
निशाकाले चतुर्वीरञ्जनं हितम् । मधुरादिरसे
चाञ्च रात्रावपि जलेन च ॥”.....॥ र.सा.सं.।

उन्मादाङ्गुशरसः । पुं । उन्मादी रसः । पा-
ठः—विदिनं कनकद्रवैर्महाराष्ट्रीरसे पुनः । वि-
षसृष्टिद्रवैः सृतं ससुत्याप्याकचक्रिका । कृत्वा तमां
सगन्धानां युक्त्वा बन्धनमाचरेत् । तस्मिन् कानकं
बीजमभक्तं गन्धकं विषं । मर्दयिष्विदिनं सर्वं वज्र-
मात्रं प्रयोजयेत् । कनकं धूसूरबीजं । महाराष्ट्री ज-
लपिप्पली भागीं वा । विषसृष्टिः कुचेलकं । एभि-
रुदपातनं कार्यं । पारदादिकं समभागं याच्यम् ।
उन्मादगजाङ्गुश्च इति नामान्तरम् । भैष.रसे.वि.।

उन्मादिनी । विजयायाम् । मित्रि ।

उन्मानम् । क्ली । द्रव्यतीलकपरिमाणे । पुं ।
द्रोणपरिमाणे । प.प्र.१ख.।

उन्मार्गी । पुं । पञ्चविधभगन्दराव्यतमभगन्दर-
रोगविशेषे । अर्जुनप्रसूतः । तस्य लक्षणम्—
“मूदेन मांसलुब्धेन यदस्थिशल्यमग्नेन सङ्गाभ्यवृष्टं
यदावगादपुरीषोन्मिश्रमपानेनाधःप्रिरितं असंख्यया-
गतं गुदं क्षीयति, तदा क्षतनिमित्तः कोष्ठ उप-
जायते । तस्मिन् चते पूयवधिरावकीर्णमांसकीर्णं
भूसाविषं जलप्रक्षिप्त्वायां क्रिमयः सञ्जायन्ते । ते
भक्षयन्ती गुदमनेकधा पार्श्वतो दारयन्ति, तस्य तै-
र्भागैः क्रिमिभैः वातमूत्रपुरीषरेणासि क्षतिनि-
सरन्ति तं भगन्दरं उन्मार्गिणमित्याचक्षते ॥” सु-
नि.४अ.।

उन्मीलनम् । क्ली । उन्मी । हे.च.।

उन्मीषः । पुं । नेत्रोन्मीलने । हे.च.।

उपकण्ठम् । क्ली । अथस्यास्कन्दिने । कण्ठस-
मीपे । हे.च.।

उपकरणम् । क्ली । उपादाने ।

उपकर्णिका । स्त्री । मूषकर्णिकायाम् । वै-
निघ.२भ.अर्थ.वि.विङ्गनादिचूर्णलेखे ।

उपकारिका । स्त्री । पिटकभेदे । मी.कपषकां

उपकालिका । स्त्री । जीरकभेदे । चेतजी-
रके । कलीजीरके । मद.व.२ । कण्ठजीरके ।
भा.पू.१भ. । पिप्पल्याम् ।

उपकुञ्चः (कः) । पुं । कण्ठजीरके । वै.निघ.।

उपकुञ्चिः (का) (ची) । स्त्री । कलीजी-
जीरके । वृहज्जीरके । सूक्ष्मायाम् । अम. । कण्ठ-
जीरके । स्वल्पजीरके । छट्टि कीर्ता । भा.पू.१भ.
रत्ना. । गुणाः—“तिक्ता कटु चोष्णा च दीपनी ।
वृथा चाजीर्णशमनी गर्माशयविशीघिनी । आधा-
नवासयुक्ताश्च रक्तपित्तं क्लींलघा । कफं पित्तं चा-
मदोषं वातं मूलञ्च नाशयेत् ॥” वै.निघ.।

उपकुम्भा । स्त्री । दन्तौष्ठे । वै.निघ.।

उपकुल्या (का) । स्त्री । पिप्पल्याम् । प.
सु.रा.नि.व.६ । च.द.अर्थ.वि.एलादौ ।

उपकुशः । पुं । Gum-boil, तन्नामकदन्त-
वेष्टजपित्तरक्तजरीगविशेषे । तत्र वेष्टदाहपाकद-
न्तचलनं आघटिते रक्ताववेदने, सुते च रक्ते
स्त्रीतिमुखपूतिता च जायते । लक्षणं—“वेष्टेषु
दाहः पाकश्च ताभ्यां दन्ताश्चलन्ति च । आघटिताः
प्रक्षवन्ति शोणितं मन्दवेदनं । आधायन्ते सुते रक्ते
मुखं पूतिः च जायते । भा.म.४भ.सु.रो.वि. ।
अथसुखरोगे, तत्र दन्तमांसद्विधिरक्षावः दृष्ट-
चलनञ्च भवति । ज.द.।

उपकूपः । पुं । दीर्घिकायाम् । हे.च.।

उपकोलिका । स्त्री । कण्ठजीरके । भा. ।

उपक्रमः । पुं । चिकित्सायाम् । रा.नि.व.२०।
आरभे । मी.मंषतुकां ।

उपक्रोष्टा । पुं, स्त्री । गर्भे ।

उपघातः । पुं । रोगे । रा.नि.व.२० ।

उपघातकः । पुं । आरम्भकश्चे । वै.निघ.।

उपघ्नः । पुं । निकटायये । अम. ।

उपघ्नकः । पुं । इषविशेषे । ऊ.का.३ । “अको-

उपदेशः । पु । सुसक्ते । हे. च. । स्थितकथने ।
एवमित्यपदेशः वया — “तथा न जायत्याद्राचौ

दिवास्त्रप्रश्च वर्जयेत् ।” सु.उ.१५५. । [निच. ।
उपदेहः । पुं । उपलेपे । अलण, मन्त्रम् । वै.
उपदेहिका । स्त्री । उपजिह्वाकीट । हि.च. ।
उपद्रवः । पुं । उपसर्गे । तल्लक्षणम् — “रीगार-
 श्वकदीवस्त्र प्रकीपादुपजायते । योऽन्वी विकारः
 स दुर्ध्वैरुपद्रव इरीदितः ॥” भा. ।

उपधातुः । पुं । Secondary secretion.
 देहस्य समविधधातुषु । यथा — “सर्वं रजो वसा
 श्वेदो दन्ताः केशास्तथैव च । चीजश्च समधातूनां
 क्रमात्समीपधातवः ॥” भा. । सन्धरजोवसास्वेद-
 लकेशीजांस धातूनां समीपधातव इति शार्ङ्ग. ।
 A semi-metal. स्पर्शमालिकादिगीष्मधातुषु ।
 ते च सप्तविधाः — स्वर्णमालिकं, तारमालिकं,
 तुल्यं, कांस्यं, पिप्पलं, सिन्दूरं, शिलाजतु चेत ।
 तत्र स्वर्णमालिकं स्वर्णस्य, तारमालिकं रौप्यस्य,
 तुल्यं ताम्रस्य, कांस्यं ताम्ररज्योः, पिप्पलं ताम्र-
 यशदयोः, सिन्दूरं शीषकस्य, शिलाजतु च खीह-
 स्त्रीपधातुः । मतान्तरे तु मालिकतुल्यकामनीला-
 ज्ञनरसाज्जनमनःशिलाहरितालेषु । गुणाः — “उ-
 पधातुषु सर्वेषु तल्लघुतुगुणा अपि सन्ति किं तेषु
 तेष्वनीलालसदृशस्य भवतः ॥” भा.म.१भ.धातुव. ।

उपधानम् । स्त्री । विषे । उपवर्णे । वालिज ।
 मी.नचतुर्त्वं । [वासन्नमरणे । मी. ।

उपधूपितः । त्रि । आसन्नालसये । हारा. ।

उपनखम् । स्त्री । चिपपतुल्यरीने । आङ्गुल-
 हाङ् । लचचं — “नखमांसमधिष्ठाय पित्तं वातश्च
 वेदना । करोति दाहपाकी च तं व्याधिं चिप-
 मादिशेत । तदैव चतुरीगास्यं तथोपनखमित्यपि ॥”
 सु.नि.११५. ।

उपनयनम् । स्त्री । वर्षचयायां वस्त्रवधारण-
 रूपसंस्कारविशेषे । ऐत.उ. ८.७.३ । चिक्रा. ।

उपनाहः । पुं । स्वेदविशेषे (शालाद्यादी) ।
 मेरु. । यथाकिञ्चनतादात्रदिवाद्यादिभिः यः
 क्रियते स्वेदः स उपनाहः । वा.टी.हि.मा. । लेपे ।
 विच.हचतुर्त्वं । नैचसन्धिरोगे । हृष्यमखलहटि-
 श्वस्त्रसमी ईष्याको खलवेदः कच्छवहलो
 कश्चिर्जायते । लचचम् — “यस्मिन्लो इहिक-
 श्वावपाको कच्छमायी नीरजकूपनाहः ॥” मा.नि. ।
 हरिद्रावायु. विच. ।

उपनाहनम् । स्त्री । लेपने । च.द.वा.व्या.चि. ।

उपनाहस्वेदः । पुं । उपनाहजन्यचर्मो. वा-
 तकफजन्यश्रीफयो रूपक्रममेदः । “अथोपनाहस्वेदश्च
 क्रूर्यादातहरीषधेः । प्रदिष्ट देहं वातार्त्तं शीर-
 मांसरसान्वितैः ॥ आक्तापिष्टैः सल्लवधैः सुखीधैः
 स्नेहसंयुतैः ॥” एवमेव महाशालाद्यादिभ्यः । सु.
 चि.१५. । [हारा. ।

उपपुष्पिका । स्त्री । हाफिकायाम् । शङ्गे ।

उपभृता । स्त्री । Morbid sensibility
 of the uterus. योमिरीगे । लचचं यथा —
 “गर्भिण्याः श्लेष्मलाभ्यासात् कर्द्विश्रसतिनिवहात् ।
 वायुः कुष्ठः कफं योनिमुपनीय पट्टययेत् ॥ पाण्डुं
 सतीदमास्त्रावं श्रेतं खवति वा कफम् । कफवाता-
 मयस्यामा सा स्वाद्योमिरुपभृता ॥” चर. ।

उपभृती । स्त्री । मन्वानील्यां । वै.निच. । [म. ।

उपभोगः । पुं । भोगे । भोजनाधिकभोगे । च-

उपमाता । स्त्री । धात्रा । शङ्गे ।

उपमेतः । पुं । शालहस्ते । श.च. ।

उपयन्त्रम् । स्त्री । पञ्चविंशतिविधशल्वाहरबी-
 पाययन्त्रमेदेषु । तानि प्रायशी लौकानि भवन्ति ।
 तानि च रज्ज्वेष्टिकापट्टचर्चानलवल्कललतायस्त्रा-
 डीलाम्बसुहरपाणिपादतलाकुलिजिह्वादन्तमखसु-
 खवालायकटकमाखाडीवनप्रवाहणहर्षायास्त्राक्तम-
 यानि चाराधिमेवजानि । सु.सू.७५. । [चातुर्कृत्ये ।

उपयोगः । पुं । औषधक्रियायां । औषधसेवने ।

उपरत्नम् । स्त्री । गीष्मरत्ने । भा. । मीमेद-पथ-
 रान-वेद्व्यप्रभाषिषु । प.सु. । काच क्राटिक-एक्ति-
 शङ्केषु । “उपरत्नानि काचश्च कर्पूराश्च तथैव च ।
 सुक्तायुक्तिसाया शङ्कः इत्यादीनि बह्व्यपि ॥” गु-
 णाः — रजतुल्याः किन्तु किञ्चिद्वीमाः । भा.पू.१भ. ।

उपरन्ध्रम् । स्त्री । यक्ष्मी उदरनन्धरीपरिभागे ।
 ज.द.१५. ।

उपरसः । पुं । A secondary mineral,
 गीष्मरसेषु, उपधातुगणे । ते च हिङ्गु शालतासक-
 शिलाबीतीऽङ्गनटप्रचाराजार्चकपुष्पक-स्फटिक-
 शङ्खलटी-नैरिक-काशीसरसक-कपर्द-लिकता-वी-
 ङाः कङ्कुडकं सीरादी च । पुत्रेः, पुत्रस्य किञ्चि-

हुचयुताः । भा. पू. १५. पातुव. । यथा - “क्षिप्ररा-
जनकहुचगन्तां गैरिकं जितिः । श्लेषाञ्जन-
समिधाः संश्रुत्यपरसा बुधाः ॥ कम्पिह्वरी-
चपलापदसंज्ञेनसिन्दूरकवज्रकारान् । पाषाणि-
नीवादरुद्रपुष्पानिषट्कं स्तसमानमाहुः ॥ रा.
नि. व. १२ । गन्धकं वल्लवैकान् शीरकं दग्धशीर-
ककं चकामं तालकं शिला । खर्परं शिखितुण्डच
विमलं स्रमसाविकम् । काशीशं कान्तपाषाणं व-
राटाञ्जनहिकुलम् ॥ गैरिकं शङ्खभूमार्गं टङ्गणच
शिलाजतु । एते चोपरसाः प्रीताः... । र. सा. सं. ।

उपरोधकम् । स्त्री । गर्भरुद्धि । अ. च. ।

उपलः । पुं । पाषाणि । रत्ना. । नि. ।

उपलभित् । पुं । पाषाणभेदके । रा. नि. व. ५ ।

उपलभेदः (दी) । पुं । करज्योद्विपाषाणभे-
दके । रा. नि. व. ५ ।

उपलधीकृत् । स्त्री । गुलियाम् । हे. च. ।

उपला । स्त्री । शर्करायां । वानुवायाम् । नि. ।

उपलाख्यकः । पुं । दद्रुघ्नश्चे । दीपमर्दनो ।

उपलालिका । स्त्री । दृष्टायाम् । वै. नि. च. ।

उपलासिता । स्त्री । खटीशर्करायां । वै. नि. च. ।

उपलिङ्गम् । स्त्री । उपद्रवे । अरिष्टे । हे. च. ।

उपलेपः । पुं । चन्दनादिलेपने । सुखलिप्ता-
याम् । सं. वि. ३३. च. ।

उपलेपनम् । स्त्री । गीमयादिलेपने । त्रिका ।

उपलोहम् । स्त्री । स्वर्णादिधातुविशेषेषु । य-
था - “स्वर्णे तारं ताम्रमार्गं रसे कान्ततौल्यकं ।
सुखान्तमट्टा लोहं कांक्षारं घोषकं तथा । उप-
लोहाः समाख्याताः... ॥ वै. सं. घ. ।

उपवटः । पुं । पियालश्चे । चारुश्चे । रा. नि.
व. ११ । See चखट् ।

उपवनम् । स्त्री । वडिव्याने । अम. ।

उपवनस्यः । पुं । तुल्यके ।

उपवज्रिका (जी) । स्त्री । अघतखवालता-
याम् । रा. नि. व. १ । [निग. ता. कि. श. । हवा. ।

उपवर्धः (अम्) । पुं. स्त्री । उपधाने । वा-

उपवस्तम् । स्त्री । उपवासि । अम. ।

उपवासः । पुं । खड्गे । क्षीधादिपरिहाने ।

“उपावस्य पापेभ्यः सङ्घासी शुक्ले हि यः । उप-
वासः सविज्ञेयो न शरीरस्य क्षीयणं ॥” अ. पू. १. च. ।

उपवाह्यः । पुं । राजवाहकहस्तिनि । हे. च. ।

उपविषम् । स्त्री । कृत्विमविषे । हे. च. । ग्रीष्-
विषमिति । भा. । तत्र षट्पविषं ।

उपविषपञ्चकम् । स्त्री । बुधार्ककरवीरलाङ्ग-
लिकुचेलकेषु । रा. नि. व. १२ । करवीरार्कधुलूर-
लाङ्गलीगुञ्जादिभिर्न वल्लच । प. सु. । अर्कवीरं सुह्री-
वीरं लाङ्गली करवीरकः । गुञ्जादिभिर्नधुलूरमेति
सप्त । भा. । दुग्धपूर्णपात्रे दोलायन्त्येन तत्सम्बन्धो-
धितं भवति । र. सा. सं. । [शायाम् । रा. नि. व. ६ ।

उपविषा । स्त्री । रक्तातिविषायाम् । अतिवि-

उपविषाणिका । स्त्री । कृष्णातिविषायाम् ।
मद. व. १ ।

उपविष्टकः । पुं । गर्भजरीने ।

उपवीतम् । स्त्री । यज्ञसूत्रे । अम. ।

उपवेदः । पुं । चापुञ्जै ।

उपवेशः । पुं । उपवेशने ।

उपवेशनम् । स्त्री । स्थितौ । वनम् । गुणाः—
मंदोदीप्तिश्रेयसीकुमार्यसुखकरम् । राज. ।

उपव्याघ्रः । पुं । चित्रके । छिच्छ वाच । रा.
नि. व. १६ ।

उपशमः । पुं । शान्ती । हे. च. ।

उपशमक्रमः । पुं । साधारणीयश्चे । वै. नि. च. ।

उपशयः । पुं । व्याधिघ्नमहेती । लक्षणं—
“हेतुव्याधिषिष्येस्त-विषयैकाग्र्यकारिणाम् । प्री-
यधाम विहाराणामुपशयं सुखावहं । नृणांमुपशयं
विष्यात् स हि सायस्यमिति श्रुतः ॥” भा. नि. ।

उपशान्तिः । स्त्री । शारीर्ये ।

उपशान्तिता । स्त्री । रोगमुक्तिसाधनभूतपक्षि ।

उपशीर्षकः । पुं । बाहुरीमे । कपालरीमे ।

उपसववर्त्तनम् । स्त्री । दुष्टमविवर्त्तने । अ. पू.

उपसम्यग्मम् । स्त्री । दती । इला । वि । निहते । सुसंक्रमे । “उपसम्यगमुद्दिष्टं निहते च सुसंक्रमते ।” मे.मपचर्क ।

उपसंव्यानम् । स्त्री । परिधानवस्त्रे । जम. ।

उपसन्तिः । स्त्री । सेवायाम् । मे.तचतुष्कं ।

उपसरः । पुं । प्रथमगर्भधारणे । [मे.गचतुष्कं ।

उपसर्गः । पुं । पित्राचादिवाचायां । मिशरीने ।

उपसर्था । स्त्री । वर्षप्रसविका गवि । वृहत्-विडेनौ गांढी । इला. ।

उपसृष्टम् । स्त्री । मेषुने । तिका. ।

उपसेकः । पुं । व्यञ्जने । शीतदनं सुव्यति । वा. ।

उपस्करः । पुं । वेशवारी । वाटिनी । इला. ।

उपस्थः । पुं । शिमे । योनी । रा.नि.व.१८ । मलदारी । श.र. । कौङ्के । मे. ।

उपस्थपत्रम् । स्त्री । पत्रपत्रके । “पित्तशेष-णि शयने उपे वा लेपेषु चेत ।” चर. ।

उपस्थाता । पुं । परिवारके । रत्ना. ।

उपसेहः । पुं । उपलेपे । सेहयुक्ततायां । सेह-युक्ताप्रसे । सु.नि.६.७५. ।

उपस्पर्शः । पुं । खाने । पाचमने । मे.शचतुष्कं ।

उपाङ्गः । पुं । चित्रके । गटा. ।

उपाङ्गचिकित्सा । स्त्री । क्लिप्तादिप्रतीकारे । यथा—“क्लिप्तं भिन्नं तथा भग्नं चतुर्षु पञ्चितमेव च । तेषां दग्धप्रतीकारः प्रोक्तोपाङ्गसंज्ञकः ॥” वै.निच. । अवि.१५.२५. ।

उपास्त्रनम् । स्त्री । अनुलेपने ।

उपात्तः । पुं । जमदग्ने । इला. ।

उपाधानम् । स्त्री । उपधाने । वालिन. ।

उपानहारणम् । स्त्री । चर्मादिपादकाधार-णे । कूटा । पत्रा । गुणाः—“उपानहारणं नेत्र-मायुषं पादरोमहृत् । मुखप्रचारमोजसं हृष्यञ्च परिकीर्तितम् । पादाभ्यामनुपानहृत् सदा चक्रमणं वृक्षा । जगतीम्यमनायुषनिद्रियप्रमहृदिदम् ॥” वै.निच. ।

उपाचयः । पुं । मचयसि । इला. ।

उपासः । पुं । उपवासे । [मे. । मे. ।

उपासनम् । स्त्री । श्रद्धावान् । जम. । चांस-

उपासना । स्त्री । सेवायां । जम. ।

उपास्तिः । स्त्री । सेवायां । इ.च. । [जम. ।

उपास्थिः । स्त्री । क्रीमलास्थिनि । कठि शङ्कु ।

उपेचा । स्त्री । तामे । जमादरे ।

उपोती (दका) (दकी) । स्त्री । A pothorb. (Basella rubra or lucida.) पूतीकायाम् । वङ्ग पूंहे भांक । मं राजगिरा, माड़वी, बदेवेलि, मयाला खखपालकेति च ख्याता । गुणाः—गुर्वीं सरा मदघ्नी च । वा.सु. ६५. । कषायोष्ण कटुका मधुरा निद्रालसकरी बद्धा विष्टम्भश्लेष्मकरी च । रा.नि.व.७ । खादु-पाकरसा हृष्या वातपित्तमदापह्ना । उपोदिका सरा क्षिप्त्वा बद्धा श्लेष्मकरी हिमा ॥ सु.सु. ४५५. । उपोदकी विधा सामान्या सुद्रपचा वज्रा चिति । द्वितीया रसवीर्यविपाकेषु पूर्वसमा । तृतीया तिक्ता कटुष्णा रोचनी च । रा.नि.व.७ । “सारकलं क्षिण्वत् बल्यत्वं श्लेष्मकरत्वं हिमलच ॥” राज. ।

उपोदि(दी)का । स्त्री । उपोदकाम् । वङ्ग पूंहे । पुदिनेति च ख्याता । च.सु.१५. । See उपोदकी ।

उपोदिकातैलम् । स्त्री । सुद्ररीने जितं । उपोदकीनां चारः १ श. वारि १६ श. एकविंश-तिवारं विषाम्य चारीदकं कार्यम् । तैलं ४ श. खणं १ श. एकच पाच्यम् । च.द.सुद्ररी.वि. ।

उपोषः । पुं । उपवासे ।

उपोषणम् । स्त्री । उपवासे ।

उप्यम् । स्त्री । वपनवेधे । रा.नि.व.२ ।

उप्तः । त्रि । कृतवपने । [भा. ।

उभयकण्टका । स्त्री । बद्धरश्मि । कूलगोष्ठ ।

उभयभागहरम् । स्त्री । ऊर्ध्वधीमाम्बरीच-धे । वामकं ७ त्रैलोक्यं उवध । सु.सु.४१५. ।

उभयलिङ्गिनी । स्त्री । लिङ्गिनी । पञ्चगु-द्वियति शोके प्रसिद्धा । वि.क.क.बद्धा.वि. ।

उमा । स्त्री । चतस्राम् । शनिनि । रा. नि. व. १६ । हरिद्रायाम् । कान्तौ । मे. मद्रिक ।

उमाकटः । पुं । उमाधूली । शनिनात्र धूनि ।

उम्मा(म्मिका)(शालिः) । स्त्री । शालिवा-
न्विशेषे । गुणाः—मधुरा स्निग्धा सुगन्धा कषाया
पित्तश्लेष्मणी रुचा वातघ्नी च । रा. नि. व. १६ ।

उम्बरः । पुं । उदुम्बरवृक्षे । वृक्षद्वयं गौड ।
हे. च. । गुणाः—स्निग्धः स्वादादिगुणयुक्तः उष्ण-
वीर्यः कफपित्तकरो गुरुश्च । वा. ।

उम्बिका (म्बी) । स्त्री । यमात्माम् । चर्त-
पकटयामसंभृत्यवगोधूमसञ्चर्याम् । गुणाः—
“कफकरत्वं बलकरत्वं लघुत्वं पित्तानिलापहारि-
त्वञ्च ।” भा. ।

उम्यम् । स्त्री । Field of linseed. (Lin-
um utila tissimum.) चतसीक्ष्वे । हरि-
द्राक्ष्वे । भ. हरिद्रापाचरकोपच ।

उरः । स्त्री । वक्षसि । चम. ।

उरःक्षतम् । स्त्री । उरीवस्थे । चयरीषे ।

उरःक्षतकासः । पुं । जयकासरीषे । रुद्रस्य
कृत् कास । “अतिव्यवायभाराध्युद्वाद्यगजनिय-
हेः । वक्षस्योरःक्षतं वायुर्गृहीत्वा कासमावहेत् ॥”
निदानम् ।

उरगः (ङ्गः) (ङ्गमः) । पुं । सर्पे । स्त्री । शी-
षके । मद्र. व. १४ । रस. र. व. चि. एकादशायसे ।
नागकेशरहवे ।

उरगगृहम् । स्त्री । सर्पगृहे ।

उरगारिः । पुं । कौष्ठपक्षिणि ।

उरगाशनः । पुं । गरुडे । जटा. ।

उरगेष्टसुमनः । स्त्री । नागकेशरी । भा. म. ४
भ. । “व्योषास्त्रीददत्तोरगेष्टसुमनः ।”

उरग्वष्टः । पुं । शुन्द्रे । गीदपटेर इति यास्या-
भाषा । भा. पू. १ भ. ।

उरणः । पुं । शिपे । चम. । स्त्री । रौप्ये ।

उरणा । स्त्री । शिषाम् । तड़ड़ी ।

उरणास्थः (वः) कः । पुं । दद्रुवृक्षे । नाग-
मर्दन । हि. एकाचि । टाकन्ता ग्राह इति च

केचित् । अ. टी. खा. । श. र. । चारमचरवे ।

उरभ्रः । पुं । शिषपशौ । प. सु. ।

उरभ्रमारिका । स्त्री । वातप्रकृतिवैवि-
धे । तद्वै वायुजरीमा भवन्ति । सु. कल्प. ८ प. ।

उरसिजः । पुं । सने । रा. नि. व. १८ ।

उराहः । पुं । कृष्णान्ध्रीयप्राक्पुष्पांशे । लक्ष-
—“उराहः कृष्णजानुसु मनाक्याकुसु यो भवे-
त् ।” ज. द. २ प. ।

उरीहा । स्त्री । कारवेणके । कदम्बा, उच्छे ।

उरुकालः (कः) । पुं । महाकाललतायाम् ।
मा. कानकलेश गौड । त्रिका. ।

उरुमालः । पुं । फलशकविशेषे । माथीफल
इति पाश्चात्तभाषा । फलगुणाः—“उरुमालं मि-
यालञ्च हंश्च गुरुशीतलं । स्वादुपाकरसं स्निग्धं
विटम्भि कफयुक्तम् ॥” वा. ।

उरुवृकः । पुं । श्वेतरुच्छे । एरुच्छे । अम. १
उरुवृकः । र. सा. सं. । उदरहृदौ । रत्नैरुच्छे ।
उरुवृकः । रा. नि. व. ८ ।

उरुस्तम्भा । स्त्री । कदलीवृक्षे ।

उरोयष्टः । पुं । हृदयरीगविशेषे । अश्रिमात्र
इति भाषा । लक्षणं यथा—“अथभिष्यन्दिगुल्यन्तु-
शुष्कपूर्यामिवाशनात् । सान्त्वं मांसं यकृत्स्नीक्रीः
सद्यो हृदयिदा भवेत् । उरोयष्टं तदा कुक्षौ कुच-
तः कफमावृत्तिः ॥ न वामपार्श्वे न च दक्षिणं
वृक्कस्य मध्ये परिहृत्तिमिति । उरोयष्टं तं प्रवदन्ति
रीगं वृक्कायतस्य शिरातनुत्वं ॥ दीर्घत्वं दुर्बला-
प्रिञ्च काश्चं मांसमिकाङ्गितम् । आयते कृष्णवर्ण-
त्वं पीतकषापि जायते । हिनिह्रसदृशः कश्चित्
कश्चित्कृष्णपसन्निभः । अरोयष्टश्चः पिपासा च
शोथचातिप्रकीर्णने ॥” जि. । हृदयवेदनायां ।

उरोजः । पुं । सने । हे. च. ।

उरोघातः । पुं । हृद्रीषे । च. द. ।

उर्णनाभः । पुं । See उर्णनाभः ।

उर्णा । स्त्री । See उर्णा ।

उर्णायुः । पुं । See उर्णायुः ।

उर्हः । पुं । जलविहारी । उडिडान । म. र. ३

उत्तीकफः । पुं । समुद्रफेने ।

उत्ती । स्त्री । शीतके ।

उत्तीहः । पुं । इत्यादि । कैकुट । भरतः वि-
कपकोपच । भा. म. १ भ. ५ अ. चि. वरुणगुह ।

उत्ती । स्त्री । तन्नामकमर्कस्थाने । तस्य स्थान-
मूकनध्यदेशः । सु. भा. ६ अ. । वैकल्याकारमर्कान्य-
तममर्कदेशे । सु. भा. ५ अ. ।

उत्तु(लु)पः । पुं । प्रतापवत्यां लतायां । सा तु
नपुत्रीदाक्षताम्यलोप्रधतिः । अ. टी. सा. । त्नी ।
दक्षविशेषे । उल्लूखड । विश्व । म. ।

उत्तु(लु)पी । पुं । शिथिके । उदुपाक । अम. ।
तदाकारमीने । अ. र. । उत्पल इति ख्याते मन्त्रे ।
शिशुमारोक्तमित्यभेदे, स कलिजादिदेशेषु दृश्यते ।
शिशु इति ख्यातमन्त्रे । भागल इति च केषिन् ।
शिशुमार इति मन्त्रे । “उत्तुलपः शिशुमारः ख्यात्
उत्तुपी शिथिकलाया ।” अ. टी. भ. ।

उत्तुम्या । स्त्री । यमाग्याम् । वै. निघ. ।

उत्तुलः । पुं । पेषके । अ. टी. । म. कविके ।
प. सु. । र. सा. । तन्मांसं — “उत्तुलजन्तु यन्मांसं
चित्तं भातिकारकं । वातप्रकोपमघैव ।”
वै. निघ. । त्नी । स्वामस्यातद्वर्णे । उल्लूखड ।

उत्तुकपादः । पुं । अथस्य पादरोगविशेषे ।
खड्ग — “कूर्चमाह्वय यः शोथो जडायामुपजायते ।
उत्तुकपादो विशिष्टः ।” ज. द. ३. ८ अ. ।

उत्तुखल(क)म् । त्नी । उदुखले । भर. ।
गुरुगुली । अम. । [भिषु । सु. भा. ५ अ. ।

उत्तुखलसन्धिः । पुं । कक्षावद्वन्धनस
उत्तुकामुखी । स्त्री । शगालीविशेषे । हारा. ।

उत्तुलम् । त्नी । अवलद्वारः । हारा. ।

उत्तसः (नकम्) । पुं. त्नी । रोमाखे । कृ. च. ।

उत्तावः । पुं । रोगकुली । रा. नि. व. २० । म-
रिचि ।

उत्ती । स्त्री । पलाखी । रा. नि. व. ७ ।

उत्तुसम् । चि । निरन्तरं केदनातिशयेनानुप-
रिक्तत्वात् पितृमित्रोत्तुमपि । सु. उ. ६ अ. ।

उत्तेखनम् । त्नी । वमने । र. सा. ।

उत्तीवः । पुं । चन्द्रातपे । हला. । [भा. १० अ. ।

उत्त्वम् । त्नी । जरावी । अम. । कलसे । सु.

उत्त्वणम् । त्नी । वातादिजन्यविकारः ।

उशिक् । पुं । हृते ।

उशीरः (कः) । पुं. त्नी । The root of a
fragrant grass. (Andropogon muri-
centum.) स्वनामख्यातसुगन्धसमूले । वीरव-
सूले । खस वा कामव्यव इति पाशव्ये । शंक्ष-
वेनात्र भूत् । मं बाला । तें वश्विभु । अ. सू. ।

गुणः — शीतलं तिक्तं दाहहरं शूलघ्नं पित्तज्वरघ्नं
जलसौगन्धकरम् । रा. नि. व. १२ । उशीरं खेद-
दीर्गम्य-दाहपित्ताक्षरोगनिघ्नम् । राज. । पाषाणं
शीतलं सन्धनं तिक्तं मधुरं ज्वरघ्नं वान्तिघ्नं उन्म-
तताहरं कफपित्तद्वेषघ्नं रक्तघ्नं विषघ्नं बीसर्प-
दाहमूलवद्वेषघ्नम् । भा. पू. १ भ. । म. द. व. १ । वा-
लके । वाता । मुलाद्यष्टादशगुह्ये ।

उशीरादिः । पुं । तृतीयकज्वरे कषायः । “उ-
शीरं चन्दनं सुप्तं गुडबौधायनामरं । अथसा क-
श्चित् पेयं शर्करामधुर्योजितं ॥ भेष. बौधाय. चि. ।
द्वितीयः ज्वरातीसारः । तस्य द्रव्याणि — उशीरं
बालकं सुप्तं धन्याकं शुष्की वराहकान्ना धातकी
रीधं विलपेशी च । सा. कौ. ।

उशीरी । स्त्री । चूटकाशद्वये । छोट (के. ला.)

गुणाः — मधुरशीता पित्तदाहज्वरघ्नी चारा. नि. व. ८ ।

उषः । पुं । गृग्युली । रा. नि. श्रेष्ठे । म. शक्तिः ।
चारसत्तिकायाम् । अ. र. । त्नी । पांशुजलवधे ।
पांडा कृता नवग । प. सु. ।

उषकः । पुं । टङ्गणचारी । गो. भा. १ । रत्ना. ।
वृत्तिकालवधे । प. सु. ।

उषणम् । त्नी । शुष्कद्रासम् । मरिचि । रत्ना. । भा.
पू. १ भ. । उदकमधुरी । अ. द. अ. सा. चि. । “विजो-
षणादिः ।” सि. धी. अग्निमा. चि. उ. उ. पु. कल्याणं ।
पिप्पलीसूले । रा. नि. व. ६ । “वचोपषकथाः समाः”
विकटके । वै. नि. व. २ भ. अ. चि. से. न्यायद्वये ।

उषण्य । स्त्री । पिप्पल्याम् । कषायामुषण्य
लियाम् । म. शक्तिः । शुष्कद्रासम् । चरिकायाम् ।
र. सा. । गजपिप्पलीसूले । अम. । भा. पू. १ भ. ।
कटपले । मरिचि । सावि पाञ्च, अथकायुक्तले ४

गजपिप्पल्याम् । वै.गि.घ.२भ.जिह्वकसन्निपा.ज्व.
चि. । [रत्ना. ।

उषरा । स्त्री । चारुचिकायाम् । क्रांतिभाटौ ।

उषर्बुधः । पुं । रक्तविषके । त्रांष्टिरे । श.च. ।

उषस् । स्त्री, स्त्री । प्रस्थे । मे.सचिकं ।

उषा । स्त्री । गवि । गौरे । ई.च. ।

उषाकलः । पुं । कुकुटे । चिका. ।

उषाचारः । पुं । टङ्गणे । (सांहीगां । चार-
रुचिकायाम् । रत्ना. ।

उषितः । चि । दन्ते । व्युषिते । मे.तचिकं ।

उषीरः । पुं, स्त्री । वीरणमूले । च.टी.रा. ।
च.द.र.पि.चि.द्रव्याद्यतेषु ।

उष्ट्रः । पुं । खनामख्यातपशुविशेषे । उष्ट्रे । हिं
उष्ट्र । तन्नासगुणाः—विदोषश्मनं बलपुष्टिप्रदं
रुचं मधुरं वीर्यवर्धनञ्च । रा.नि.व.१७ । शीतलत्वं
लघुत्वं विदोषहरत्वं पुष्टिकरत्वं रुचं वीर्यवर्धन-
लञ्च । रा.नि.व.१५ । कटु शीघ्रकृमिविषहरं दीपनं
वातकफघ्नं कुष्ठगुणोदरञ्च । भा.पू.१भ. ।

उष्ट्रकण्टकः । पुं । सकण्टकगुणविशेषे । ठी-
कूरकौटि । च.द. गोक्षरे । मेघ.मन्त्रा.चि. “उष्ट्र-
कण्टकमूलं ।”

उष्ट्रकाण्डिका (ण्डी) । स्त्री । पुष्पवृक्षवि-
शेषे । उष्ट्रकौटि इति भाषा । सं उट्कटारा, उ-
टाटी । गुणाः—तिक्ता उष्णा रूक्षा हृद्दोग्धरी ।
तद्दीर्घं मधुरं शीतं तृणं सप्तर्षणञ्च । रा.नि.व.१० ।

उष्ट्रधीवः । पुं, स्त्री । पित्तजन्यभगन्दरोगमोदे ।
“पित्तसु प्रकुपितं अनिलिनाशः प्रणमं पुण्यवदवस्थितं
रक्तां तन्वीमुक्तासुपुष्टीभाकारां पिङ्गकां जन-
यति । सास्य कण्डूदीन् वेदनाविशेषान् जनयति ।
अप्रतिश्रियमाणा च पाकमुपैति । व्रणञ्च कठिनः
संरुधी कण्डूप्रायः पिक्किलमजसमाखावं स्रवति ।
उपेक्षितञ्च वातसूत्रपुरीषरौतसि विस्त्रजति । तं
भगन्दरं परिखाविशमिषाचक्षते ।” सु.नि.४५ ।
प्रकोपयैः पित्तमतिप्रकोपितं करोति रक्तां पिङ्ग-
कां गुदावताम् । तदाद्यपाकां क्षिप्तपूतिवाङ्मनीं
भगन्दरं तद्विशिरोधरं वदेत् ॥ नि. ।

उष्ट्रधूसरपुष्पिका । स्त्री । हृषिकान्ताम् ।
विह्वलि । र.सा. ।

उष्ट्रपादिका । स्त्री । मदनमालयाम् । मदन
भागी, हाथप्रभागी च इति लोके । र.सा. ।

उष्ट्रप्रमाणः । पुं । काश्मीरदेशीयशरमे । मर.
व.१२ ।

उष्ट्रप्रियः । पुं । मरुभूमिकातकण्टकवृक्षविशेषे ।
ठाकूरकौटि गाढ । हिं करील, टाउर । गुणाः
करीरश्चेत्यस्याः । भा.पू.१भ. । [नि.व.४ ।

उष्ट्रभक्षिका । स्त्री । सुद्रदुरालभायां । रा.

उष्ट्रभक्ष्यः । पुं । वंशकरीर । वौत्तनर कौड ।
प.सु. ।

उष्ट्रमूत्रम् । स्त्री । उष्ट्रस्य मूत्रे । गुणाः—कटु
तिक्तौष्णं लवणं पित्तकोपनं बल्यम् उदररीमघ्नं
वातदीपनञ्च । रा.नि.व.१५ ।

उष्ट्रशिरोधरम् । स्त्री । उष्ट्रशीवभगन्दरे ।

उष्ट्रिका (ष्ट्री) । स्त्री । हृषिकालिप्तये । वि-
ह्वलि । रा.नि.व.२ । हृषाखविशेषे । हारा ।
उष्ट्रमाथीयाम् । उष्टिनी । मे.कचिकं । तत्तबीर-
गुणाः—कुष्ठशीघ्रपित्तार्शः कफाटोपानाडीदरस्थज-
नुगुल्फासनाशिलम्, ईषद्वृक्षौषलवणं, कुष्ठ-
शीफघ्नं पित्तघ्नं अर्शोघ्नं कफाटोपघ्नं आनाडहरं
कृमिगुल्फोदरनाशञ्च । रा.नि.व.१५ । लघु स्वादु
लवणं दीपनं तथा कृमिकुष्ठकफानाडशीघ्रोदर-
हरं परम् । भा.पू.१भ. । रुचं तथोष्णं लवणं क-
फस्य निवारणं वातविकारहारि । लघु प्रशक्तं क-
टुकं । दधिगुणाः—अर्शः कुष्ठकृमिगुल्फोदररीमना-
शिलं कटुत्वं स्वादुलञ्च । मदनतगुणाः—विपाके
शीतलत्वं लघुत्वं व्रणकृमिकफकासवातविषघ्नलञ्च ।
घृतगुणाः—शीतमधुरत्वं विपाके कटुत्वं कृमिकुष्ठ-
गुल्फोदरनाशिलञ्च । पाके कटु शीघ्रकृमिविषघ्नं
दीपनं वातकफघ्नं कुष्ठगुल्फोदरञ्च । अचि.८५. ।

उष्ट्रीक्षीरम् । स्त्री । उष्ट्रीदुधे । See लक्ष्मी ।

उष्णः । पुं । शीघ्रे । चि । उष्णधर्मं, उष्णवीर्यं ।
महाश्वी । रा.नि.व. । स्त्री । गुरुविशेषे । उष्णं
वातकफो हन्ताम् । सा. । [चातुरे । भर. । ६. ।

उष्णकाः । पुं । पुण्ड्रके । ज्वरी । शीघ्रतौ । चि ।

उष्णगणः । पुं । भद्रद्राक्षादी । पिप्पल्यादी ।
सु.चि.१७५. ।

उष्णगन्धा । स्त्री । कुल्लिजनहवे । मशाली
रस । वै.निच. ।

उष्णजलम् । स्त्री । See उष्णोदकम् ।

उष्णफला । स्त्री । लताविशेषे । कून्करी । न
मोड़ितोडली । वै.निच. ।

उष्णमल(मूत्र)त्वम् । स्त्री । पित्तजन्यरोगे ।

उष्णरश्मिः । पुं । चर्कहवे । अम. ।

उष्णवल्ली । स्त्री । सारिवायाम् । अम.सुमूल ।

उष्णवातः । पुं । मूत्रघातविशेषे । लक्षणं यथा
—“व्यायामाध्यातपैः पित्तं बर्ध्मि प्राप्यानिलाहृतं ।
बर्ध्मि मेढ्रं गुदश्चैव प्रदहन् सावधेदधः । सूत्रं
हृदिद्रमयवा सरत्तं रक्तमेध वा । कृष्णाम्बुः पुन-
र्गन्तोऽणवातं वदन्ति तम् ॥” भा. ।

उष्णवारणम् । स्त्री । कृषे । हारा. ।

उष्णवाय्वः । पुं । नेत्रजले । खेदे । वै.निच. ।

उष्णविदग्धदृष्टिः । पुं । दृष्टिगतरीगविशेषे ।

उष्णवीर्ये । पुं । शिग्रुमारि । ह.च. । स्त्री ।
कटुखट्व्याययधर्मे । गुणाः —“लघु कफवातघ्नं
पित्तकरं वृष्यं भ्रमरान्निन्ददाहगपाकनां करो-
ति । सु.पृ.४१५. । त्रि. तीक्ष्णवीर्यं । [तके ।

उष्णसुन्दरः । पुं, स्त्री । विभीतकहवे । विभी-

उष्णस्निग्धः । त्रि. तत् यदातघ्नं वल्गु । सु.
सू.४१५. । [वै.निच. । रा.नि.व.२० ।

उष्णा(ष्मा) । स्त्री । चयरीगे । सलापि । पित्ते ।

उष्णा(भि)गमः । पुं । यौषकाले । अम. ।

उष्णाङ्गत्वम् । स्त्री । पित्तजन्यरोगे ।

उष्णाक्षम् । स्त्री । उष्णभक्ते । See अन्नम् ।

उष्णाग्नौ । स्त्री । सुखीदके । “उष्णाग्नौ च सु-
खीदकम् ।” प.प्र.१५. । See उष्णोदकम् ।

उष्णासहः । पुं । शरत्काले ।

उष्णिका । स्त्री । यशस्वाम् । वाडे । रत्ना. ।

उष्णीषः । पुं, स्त्री । शिरस्त्राणि । भाण्डौ । हिं
पाय । धारणगुणाः —“उचिदं केचि रजोवातातप-
हृष । मद्.व.११ । अणुचमायुर्वेदकलं शीतोष्णादि-
निवारणम् ॥ राज. ।

उष्णोदकम् । स्त्री । अष्टमांशावशिष्टे, चतुर्मा-
णावशिष्टे, अर्धशिष्टे वा पक्कजले । प.प्र.१५. ।
तत्र त्रिविधं पादहीनाहंहीनविभागहीनत्वात् ।
“तत्पादहीनं वातघ्नमहंहीनमु पित्तगुत् । कफघ्नं
पादशेषस्थं पानीयं लघु दीपनम् ॥” पादहीनं
हेमन्तं, पादाहंनं शरदि, तथाहंविशेषितं प्राक्-
वसन्तयोषेषु हितं पथ्यम् । विशेषाः स्वस्वपथ्यायेषु
ख्याः । गुणाः — सदापथं कासज्वरविषम्वकफवा-
तघ्नं दीपनं वक्षिणोषणम् । रानी तप्तं श्रेष्ठतत्वं वात-
कर्षितं अजीर्णजारकत्वम् । दिवातप्तं वारि जलं
जाद्यं गच्छति अतस्तत्र रानी पेयं । एवं रात्रितप्त-
मपि दिवा गुरु स्यात्, अतस्तदपि दिवा न पेयं ।
तदात्वमेव तप्तं जलं सदा पेयम् । रा.नि.व.१४ ।

उष्णोपगमः । पुं । यौषकाले । अम. ।

उष्णः (कः) । पुं । चारे । र.मा. । चयरीगे ।
रा.नि.व.२० । यौषर्तौ । अम । वसन्तकाले ।
उष्णतायां । चातुरे । म.कनिष्कं ।

उष्णजम् । स्त्री । लवणसाधारणे । रत्ना. ।

उष्णखेदः । पुं । उष्णजन्यधर्मे । यथा —“उ-
ष्णखेदः प्रयोज्यः स्त्रीष्वपिष्ठिकादिभिः । प्रत-
पैरस्त्रसिक्तैश्च काये रक्तकवेष्टिते ॥ अथवा वातनि-
शांशी द्रव्यकावरणादिभिः । उष्णोर्ध्वं पुरयित्वा
पार्श्वे किदं निधाय च । विसृज्यास्त्रं त्रिखण्डाच्च
धातुजां काष्ठवृंशजाम् । । सुखोपविष्टं
स्वभ्यक्तं गुरुप्रावरणाहृतं । क्लिप्तुषिक्तया नाद्या
खेदयेवातरीगिणम् ॥ अथ वातघ्नद्रव्यभावाः —
शालपर्णी १ भ. वृषिपर्णी २ भ. कच्छकारी ३ भ.
वृद्धती ४ भ. गोक्षुरं ५ भ. बिल्वं ६ भ. गणि-
कारी ७ भ. श्लोवाकः ८ भ. पाटलिः ९ भ.
गाभाही १० भ. । वै.निच.खेदः ।

उष्मा (अन) । पुं । सलापि । पित्ते । चयस्था-
धी । रा.नि.व.२० । यौषर्तौ । अ.टी.नीलकण्ठः ।

उष्मागमः । पुं । यौषकाले । उतापि ।

उष्मः (स्त्रा) । पुं, स्त्री । हवे । अर्जुना ।
गादे । उपचिचायाम् । आसृकण्ठाम् । हेमूत्र-
दायी । म.रत्नकं ।

उष्मः । त्रि । धीते । सिक्ते ।

उष्मम् । स्त्री । खेपने ।

उत्तरः । पुं । मवाहवे । हे.च. ।

उष्ठा (न) । पुं । हवमे । भा.पू.१भ. । कवभ-
कीपवे । रा.नि.व.५ ।

उच्चाभद्रः । पुं । हवे । वै.निच. १

उच्चाः । पुं । वानरे । वै.निच. ।

ज

जषी । स्त्री । भटद्रव्ये । इतीपाङ्ग इति लो-
के । See जम्बी ।

जज्जः । पुं । वसि । चर. ।

जधः । स्त्री । आपीने । चम. ।

जधस्थम् । स्त्री । दुग्धे । रा.नि.व.१५ ।

जम्बी । स्त्री । यवमीधूमयोरहंपक्रमञ्जरी तृणा-
प्रिमा भजिता कम्बोयुच्यते । “मञ्जरी त्वहंपक्रा या
यवमीधूमयोरहंपवेत् । तृणानलेन संभट्टा कुवेरुम्बी-
ति सा कृता ॥” गुणाः—कफदा बल्यो लघ्वी पि-
तामिलहो च । भा.पू.१भ. ।

जरणः । पुं । मेघे । प.सु. । [१८ ।

जरः । पुं । जानूपरिभागे । उद्ग२ । रा.नि.व.

जरुपर्वा । पुं, स्त्री । जानौ । हं.ट्रि. । चम. ।

जरुमाणः । पुं । मायीफले । सु.सू.४६च. ।
See उरुमालः ।

जरुसन्धिः । पुं । जानूपरिस्थसन्धिस्थाने । सु.

जरुस्तम्भः । पुं । Paralysis of the
lower extremities. वायुज्वरकोटकरीग-
विशेषे । आक्यवात इति केचित् । निदानं सम्प्र-
मिः यथा—“शीतोष्णद्रव्यसंयुक्तगुरुत्वैः निषे-
धितैः । औषाजीर्णैः तथावाससङ्गीभस्त्रजागरेः ।
—सन्नेषमिदः पवनः साममलवर्धसञ्चितम् । अभि-
भूयेतरं दोषमूकं क्षेप्रतिपद्यते । सङ्घ्यस्त्रिणी
प्रपूर्यान्तःश्लेष्मणा क्षिप्रितेन च । तदा सञ्जाति
तेनोक्तस्यो शीतापचेतनी ॥ इति । परकीयाविष-
गुरु स्यातामतिशयश्लेष्मी । ध्यानाङ्गमहैकैमित्यत-
न्नाह्वयवचिञ्चरेः । संयुक्ती पादसदनकञ्जीहर-
सुनिभिः । तसूक्ष्मभित्वाङ्गवातमयापरि ॥”
इति रूपम् । मा.नि. । जरुसन्धे विधिः काव्यी
वातकीपी कफापहः । पुस्त्या जित्वा कर्क हवैः
पशादात् जयेद्विषक् । पुराणशालिष्णामाकयवसो

द्रवमीदनं । अष्टतैर्जाङ्गलैर्मासैः तथापालयवैर्हि-
तम् । वाक्कुवायसीनिम्बवेनाथकुलकादिभिः ।
शुक्लमूलकयूषेण पटीलस्य रसेन वा । कफलेयार्धं
व्याघ्रमेष्विनं शक्वेषु योजयेत् । स्थानान्वाक्रामयेत्
प्रातः प्रतिलीतो नदीनरत् ॥ पथ्यम् । रस.र. ।

जरुस्तम्भा । स्त्री । कदलीहवे । रा.नि.व.११ ।

जर्जः (कः) । पुं । कार्तिकमासे । हे.च. ।
स्त्री । जले । श.र. ।

जर्जाः । पुं । उल्हाहे । वा.सू.२ष. ।

जर्णनाभः । पुं । मर्कटके । भा.पू.१भ. । चम. ।

जर्णनाभिः । पुं । जर्णनामे । श.र. ।

जर्णा । स्त्री । मेषलोभि । “जर्णां निषादिर्लोभि-
स्यात् ।” भूमध्यावर्णे । “अन्तरावर्तके भुवोः ।”
मेषाधिकं । [नाभौ । हे.च. ।

जर्णायुः । पुं । कम्बले । मेघे । प.सु. । जर्ण-
जर्जकण्टा (गिटका) (गटी) । स्त्री । म-
हाश्रुतावर्ध्याम् । रा.नि.व.४ ।

जर्जुका । स्त्री । वायुज्वरोगविशेषे । उर्कट् ।

जर्जुगः । पुं । अस्थिभङ्गरीये । [सू.सू.४१च. ।

जर्जगुणभूयिष्ठः । जि । वसनद्रव्यमात्रे ।

जर्जगुदः । पुं । गुदीर्गरीये ।

जर्जग्रहः । पुं । अथस्य यष्टदीपज्वरोगविशेषे ।
तस्य लक्षणं—जिह्वास्थकण्ठं दर्शनकरणमाश्र-
ति । “क्षामं जिह्वासुखं यस्य नष्टदृष्टिर्निर्भवेत् ।
जर्जग्रहकतं दोषं तस्य दीनस्य निर्दिशेत् ॥” ज-
द.२.७ष. ।

जर्जजनु । स्त्री । सत्वसन्धेर्जर्जभाजः । शुकनक्षिज
उर्कभाजः । “जर्जजनुग्रीवहो । तस्य रोगेपु ।”
च.द.ज्व.चि. । [जानुके । भा. ।

जर्जजानुः (जुः) । जि । जर्जरी । उपरिष्ठा-

जईतिक्ताः (कः) । पुं । मेपालनिष् ।

जईनाडी । स्त्री । नाडीविशेष ।

जईपातनम् । स्त्री । रसस्वीडोत्प्रेषकर्मणि यथा—रस ३ अ. ताव १ भ. जलौररसेन ताव-
न्यईयेत्, यावन्न पिष्टतां गच्छति । अथ जईपा-
तनायकं विद्याधरयन् वा परिकल्प्य तं पिष्टं त-
न्मन्त्राख्यं संस्थाप्य मदुपरिस्थभाख्यं जलं दत्त्वा
यवसन्धिं सम्यक् निरोधयेत् । अथ तदधः बर्हिं
ज्वालयेत् । “स्वालोमूर्ध्नि जलं दत्त्वा बर्हिं प्रज्वा-
लयेदधः । एतद्विद्याधरं यन् पातनायकमित्यपि ।”
पातनायकमित्युपातनायकम् । “इष्टिकोपरि-
तन्मन्त्राख्यं इष्टिकाख्यं मुक्तीं विन्यस्याधोऽष्टि-
काभ्यन्तरे पाच्यमृतादिकं निवेद्य च दधौः सन्धिं
निरोधयेत् । तत उपरितलस्थान्त्रा जलं दत्त्वा
अधो बर्हिं प्रज्वालयेदिति ।” र.सा.सं. । एकटी
ईडिउर भित्तुर पिण्डित मडाग्र द्रम त्राथिग्रा
ताहार भूषे आत एकटी ईडि वमईग्रा
उडग्रेत रकिसुत उडमकपे लेपिग्रा शुक्र
करिते । पदेर उपरिष्ठ इष्टिकाग्र जल पूरण
करिग्रा जाल निदेव । तिक इहेले नामाईग्रा
ईडिउर गादे ये डूवा नाथिग्रादे, ताहा बदेर
दईग्रा ताहा इहेते पाता बाहिर करिदेव ।

जईपादः । पुं । काश्मीरदेशीयशरभस्य ।
अष्टपादयष्टविशेष । [See वसनं ।]

जईभागहरः । त्रि । वसनद्रव्ये । सु.पु.६च. ।

जईवर्तिः । पुं । तन्नामकाश्चलरीणि । लघुणं
यथा—“यवसङ्गादनक्षेत्रयो वाजी खादितं पुनः ।
मुखेन प्रोद्धिरत्याय तं विद्यादृष्टवर्तिनम् ॥” ज.द.
४३च. ।

जईवातः । पुं । वायुरोगभेदे । उद्गारे । उ-
द्गूत्र । लघुणं—“अधःप्रतिपत्तो वायुः स्नेषणा
मावतेन च । करोत्युद्गारवाडुल्लभुईवातः स उच्य-
ते ॥” निदानम् । [वासरीणि । भा.ज्य.चि. ।]

जईवायुः । पुं । जईगतवायो । उद्गारवाडुल्ले ।

जईशोधनम् । स्त्री । चरिष्टकफले । त्रीठा
फल । वसनं ।

जईश्वासः । पुं । श्वासरोगभेदे । “जई श्वासि-
नी रीषं न च प्रत्याहरत्यच । श्वासरतमुच्छवासा

मुहुगन्धवहार्दितः ॥ जईष्टटिर्विपश्यं च विद्यान्नाह-
इतस्ततः । प्रमुह्यन् वेदनार्तं च मुक्तास्वीडरतिपीडि-
तः । जईश्वसे प्रकुपिते अथःश्वसी निबध्यते ।
मुह्यवनाम्यतयोई श्वाससाख्येव इत्युच्यते ॥” मा.नि. ।
See श्वासः ।

जईस्थितिः । पुं । अथस्वीडवर्त्ते । चिका ।

जईसितः । पुं । कारवेले । कत्रला उच्छे ।
चिका ।

जईमणः । पुं । द्वीपपरिमाणे ।

जईर्मिः । पुं, स्त्री । तरङ्गे । दुःखे । वेदनायां ।
पीडायां । वेगे । भङ्गे । भे.महिकं ।

जईर्मिकः । पुं । अथस्य पादरीगभेदे । लघुणं
—“जईर्मिकोर्धोर्धोसंस्थानैर्बलिभिः खुरसम्भवेः ।”
ज.द.३८च. ।

जईर्वः । पुं । बाहुवाधौ ।

जईर्वी । स्त्री । ऊरुस्थनकर्मभेदे । सु. ।

जईर्वङ्गम् । स्त्री । गोमयकचिकायाम् । शुबुदेर
छाता । हारा ।

जईर्षा । स्त्री । देवताककचै । श.च. ।

जलुपी । पुं । शिष्टमारि । अ.टी. ।

जलूकः । पुं । पेचके । अयं प्रसङ्गजातीयः ।
एतन्नांसम् उभावर्थम् । एतद्वचनान् शोचभञ्ज-
कीत्यादाः शोचयकता च जायन्ते । भा.पू.१भ. ।
“जलूकपल्लवं धानिकरं वातप्रकोपकरञ्च ।” म-
द.व. । [रन्ध्रे । भे. । स्त्री । प्रभाते । श.र. ।]

जलषः । पुं । चारुल्लिकायां । अम. । सन्ध्यायां ।

जलषकः । पुं । कल्लर इति प्रसिद्धे वृक्षकन्दे ।
वा.सू.१५च. जलषकादि. । “जलषकस्युत्पत्तं हिङ्गु ।”
चारुल्लिकायाम् । “जलषकः चारुल्लिका, वारा-
णसीसमीपे बभदरदेशे बाहुल्येन भवति । अन्वे
तद्वत् द्रव्यानारमाङ्गः ।” सु.पु.१८च.उ. । स्त्री ।
प्रत्यये । श.र. ।

जलषकादिगणः । पुं । जलषकस्युत्पत्तं हिङ्गुवा-
सीसहयसैव चित्राजतूनीति गणः । गुणाः—सू-
चकृष्णामरीगुणभेदः कफघ्नः । “जलषकस्युत्पत्तं
हिङ्गुकाशीसहयसैव चित्राजतु ।” वा.सू.१५
च. । ज.द.कषायघने ।

जषणम् । स्त्री । मरिचि । “जषणं मरिचि जौ-
बम् ।” मी.श्रविकं । प.सु. भा.पू.१भ.६.व.। पिप्-
पल्या । च.द.क.कम्.चि.सिन्दुवारादिः । “सिन्दु-
वारदलजायः सोषणः कफजं ज्वरे ।” शुष्कशाम् ।
भा.पू.१भ.६.व.। पिप्पलीसूले । भा.पू.१भ.६.व.।
पुं । चिचकडले । भा.पू.१भ.६.व. ।

जषणा । स्त्री । पिप्पल्याम् । रा.नि.व.६ ।
भा.पू.१भ.६.व.। चविकायाम् । प.सु.। See
चय्यम् । शुष्कशाम् । वै.निघ. ।

जषरः । पुं । चारभूमौ । रा.नि.व.१ ।

जषरक(ज)म् । स्त्री । औषरके । पांशुलवणे ।
औषरक्षवणिः रीमकनामायस्मान्मेदे रा.नि.व.११ ।

जषरदणम् । स्त्री । खनामख्यातवणे, घासवि-
शेषे । गुणाः—बलदं बल्यं पशुनां हितम् । रा.
नि.व.८ ।

जषवान् । त्रि । जषरे । चम. ।

जषस्तम् । स्त्री । सृतिकालवणे । “जषस्तं
बालुकैलं शैलसूलाकरीडवं । जषस्तं कटुलं केदि
विहितं कटु चोच्यते ॥” सु.सु.४६ष. ।

जषचारः । पुं । चारसृत्तिकायाम् । (जांघी-
माणि) गुणाः—“उष्णोऽनिलघ्नः प्रकटौ जषचारी
बलापहः ।” सु.सु.४६ष. ।

जषाकरः । पुं । कुकुटे । श्र.र. ।

जषापानम् । स्त्री । प्रत्यञ्जलपाने । तस्य
विधिगुणाः—“जषसः प्रसूतीरष्टौ रवावमुदिते
पिबेत् । वातपित्तकफान् जिला जीवेष्टपशतं सु-
खीति । तथा—जषःशोथयङ्गयो ज्वरजठरज-
राकुष्ठमीदोविकाराः सूत्राघातास्तु पित्तश्रवणगल-
शिरःशोथिशूलाक्षिरोगाः । ये चान्ये वातपित्तत-
जकफज्जात व्याधयः सन्ति जनीसांलानभ्यासयो-
गादपहरति पयः पीतमने निद्रायाः । विगतच-
ननिश्रीषे प्रातस्तथाय निर्व्यं पिबति खलु नरीयो
नासरन्त्यं वा रि । स भवति अतिपूर्णं चक्षुषातार्च-
तुल्यो बलिपलितविहीनः सर्वेयानैर्विमुक्तः ॥” भा.।

जषकः । पुं । पित्ते । रा.नि.व. । यौषकृती ।
ज्यैष्ठाषाढौ यौषकृतुः ।

जषा । पुं । उष्णतायाम् । चयरीगे । वै.निघ.।

जषापहः । पुं । हेमन्तकृती । वै.निघ. ।

जहः । पुं । तर्के ।

जहिनी । स्त्री । सम्भार्यन्त्याम् । बौ.टि.।

जहम् । स्त्री । “यदनिर्दिष्टं बुद्धिमता तदहम् ।”
सु.उ.६५ष. ।

कट

कटक्षम् । स्त्री । खर्णे । घने । चम. । सु.सु.
१८ष. । [च. ।

कटवी(जी)षम् । स्त्री । बाटे । तांश । क.

कटजीकः । पुं । धूमे ।

कटजुषेणी । स्त्री । सुवांयां । रत्ना. ।

कटजुसर्पः । पुं । सर्पविशेषे । दर्बीकरसर्पे ।
सु.कल्प.४ष. । See सर्पः ।

कटतम् । स्त्री । जले । मी. ।

कटतुः । पुं । वलनादिष्वङ्गविधकाले । रवे राजि-
संक्रमात् यत्र दोषाणां चयकोपसमा भवति ते
कटतव उच्यन्ते । “चयकोपसमा र्वाजिन् दोषाणां
सम्भवति हि । कटुवट्को तदाख्यातं रवे राजिषु

संक्रमात् ॥” भा.पू.१भ.कटुचय्या । ते च शिशिर-
वसनयोषवर्षाशरद्धेमन्तशः दोषोपचयप्रकोपोप-
ग्रसननिमित्तानि भवन्ति । तदुक्तं—“माघादशौ
वादग्रमासा हिमासिकस्तुल्ला षडृतवौ भवन्ति ।
ते शिशिरवसनयोषवर्षाशरद्धेमन्ताः । तेषां तप-
सपक्षौ शिशिरः, मधुमाधवौ वसनः, युषिष्यकौ
योषाः, नभोनभसौ वर्षाः, इषोर्गौ शरत्, सङ-
सङ्गस्यो हेमन्तः इति । भाद्रपदाश्वयुजी शरत्,
कार्तिकमागशीर्षौ हेमन्तः, पीषमाघौ शीतः,
फाल्गुनचैत्री वसनः, वैशाखज्यैष्ठौ योषाः, आषा-
ढश्रावणौ प्राष्ठिति” च मतानरं । सु.सु.६५ष. ।
योषी मेघवर्षौ प्रोक्तः प्राष्ठिष्युनकर्कटी । सिंह-
कल्के खृता वर्षाः तुषा ऋषिकयोः शरत् ऋतुवीर्षी
च ऐश्वरी वसनः । कुम्भनीपयोः । भा.१

भूमी तु तस्य भेदवर्षं स्त्रीकुर्वन्ति यथा—श्रीत-
वीधवर्षः । तत्र फाल्गुनादिद्वेष्टाणाः शीघ्रः,
आषाढाद्याश्विनामा वर्षाः, कार्तिकादिमाघाणाः
शीत इति । ऋतुत्रयणादिकं यथा—“तत्र वर्षा-
स्त्रीषधयस्तत्परीक्ष्यवीथ्यां आपश्चाप्रसन्नाः क्षिति-
सल्लप्रायास्तपयुज्यमाना नभसि संघावतति जल-
प्रक्षिप्तायां भूमीं क्षिप्रदेहानां प्राणिनां शीतवात-
विष्टआघ्रीनां विदहन्ति, विदाहान्पित्तसञ्चयमापा-
दयन्ति, स सञ्चयः शरदि प्रविरलमेव विद्युत्पयु-
ष्मति पङ्क्तिरुत्क्रान्तप्रविलापितः पतितकान् व्याधीन्
जनयति । ता एवीषधयः कालपरिणामात्परि-
णतवीथ्यां बलवत्यो हंसान् भवन्त्यापस्य प्रसन्नाः
क्षित्वा सन्त्यर्थं गृह्यन्ता उपयुज्यमाना मन्दकिरण-
लाहानीः सन्तारपवनीपलम्भितदेहानां देहिना
मविदग्धाः स्नेहाच्छेद्याद्वीरवादुपलपाच्च श्लेष्मणः
सञ्चयमापादयन्ति, स सञ्चयो वसन्तऽकर्मिण्यविला-
पित ईषत्कालदेहानां देहिनां ग्रैधिकान् व्याधीन्
जनयति । ता एवीषधयो निदावे निःसारं कृत्वा
क्षतिमार्जं लघ्नां भवन्त्यापस्य ता उपयुज्यमानाः
मृद्वप्रतापोपशोषितदेहानां देहिनां रौक्ष्याल्लघुत्वा-
द्देश्याश्च वायोः सञ्चयमापादयन्ति, स सञ्चयः प्रा-
ष्ठसि चात्यर्थं जननीपक्षिप्रायां भूमीं क्षिप्रदेहानां
प्राणिनां शीतवातवर्षरितो वातिकान् व्याधीन्
जनयति ।...तत्र पूर्वोक्ते वसन्तस्य लिङ्गं मध्याह्ने
शीघ्रस्वापरात्रि पाठयः प्रदीपे वार्षिकं शारदमह-
रात्रे प्रत्युषसि हेमन्तसुपल्लयते । एवमहोरात्र-
सपि वर्षमिव शीतोष्णलक्षणं दोषोपचयप्रकीपोप-
श्रमिर्जनोऽन्यात् । ऋतूनामत ऊर्ध्वमव्यापन्नानां लक्ष-
णानि यथा—वायुज्ज्यात्युत्तरः शीतो रजोधूमा-
कुला दिशः । ह्रस्वमुषारैः सविता हिमानहा
जलाश्रयाः । दर्पिताव्याह्रज्जह्ममिधोरसकुञ्ज-
राः । रोध्रप्रियङ्गुप्रागाः पुष्पिता हिमसाङ्ग्ये ॥
शिशिरं शीतसधिकं वाततव्याकुला दिशः । श्रेष्ठं
हेमन्तवर्षार्थं विज्ञेयं लक्षणं बुधैः । दिशी वसन्ते
विमलाः काननैरुपशोभिताः । किंशुकाशो जवकु-
लचूलाशोकादिपुष्पितैः ॥ कीकिलाषट्पदमणैरप-
नीता मनोहराः । दक्षिणानिलसंवीताः सुसुखाः
पल्लवोष्णताः । शीघ्रं तीक्ष्णपरादिली नाशतो
मैकन्तोऽसुखः । मृकता सरितस्तण्डली दिशः प्रख्य-
लिता इव ॥ आनलपक्षाद्गुणलाः पयःपानाकुला
शलाः । अश्ववीर्यपृथुलतय विपश्चाद्विस्तृतपदपदः ॥

प्रातश्चत्वरमानसं पश्चिमानिलकविर्निः । अन्तर्देहि-
द्युद्योतप्रसुतैस्तुल्यस्त्रैः ॥ कीमलस्थानश्रयाणां
शक्तगीपोष्णता मण्डौ । कदम्बनीपकुटजसर्गकैल-
किभूषिता ॥ तत्र वर्षासु नद्यश्चः पूरिहयतदुम्माः ।
वायुः प्रीत्फुल्लकुसुदनीलोत्पलविराजिताः ॥ भूर-
व्यक्तस्थलश्रया बहुश्रयोपशोभिता । नातिगर्जन्त-
स्त्रवन्मघनिरुद्धाकार्यहं नभः ॥ बभ्रुवृक्षः शरदयः
श्रिताभविमलं नभः । तथा सरास्त्रम्बुद्धैर्भान्ति
हंससंघट्टितैः ॥ पङ्कगुल्फदुमाकीर्णो निम्बोन्नतसमी-
पु भूः । वायुसमात्रवन्मृककाशसमविराजिता ॥
स्वगुणैरतिशुक्लो विपरीतेषु वा पुनः । विषमैरपि
वा दोषाः कुप्यन्त्युषु देहिनां ॥ हरेदसन्ते श्लेषार्ण-
पितं शरदि निर्हरेन् । वर्षासु समीहवायुं प्राग्नि-
कारसमुक्त्यात् ॥” स.स.६.५. । स्त्रीकुसुमे । अम. ।
See पुष्पं, चार्त्तवध ।

ऋतुजम्भार । स्त्री । पुनर्नवायाम् ।

ऋतुपरीक्षा । स्त्री । चार्त्तवपरीक्षायाम् ।
तद्यथा—“ऋतो कण्डूयन् योनी कविदग्धे च वेद-
ना । बाह्व्यं स्वल्पता वापि चानुबन्धितमस्य वा ।
संरोधः सन्ध्या वापि वेद्याभ्येतानि यवतः । आस-
थिस्त्रिलिखेव भवितव्यमर्थवितो सदा ॥” अत्रि. ।

ऋतुमती । वि । रजःखलायां स्त्रियाम् । तल्ल-
क्षणं यथा—“पीनप्रसववदनां प्रक्षिप्ताभ्यसुखवि-
जां । नरकाभ्यां प्रियकषां सल्लकुल्यचिसूर्जजाम् ॥
स्फुरद्भुजकुचयोगिनाभ्यूरुजघनस्त्रिचं । हर्षात्कुल-
पराद्यापि विद्याहनुमतीमिति । नियतं दिवसेऽतीते
सङ्कुचव्यञ्जं यथा । ऋतो व्यतीते नाभ्यांस्तु योनिः
संनिवृत्ते तथा ॥ मासिनीपचितं काले घननीभ्यां
तदार्त्तवम् । ईषत्कृष्णं विदग्धञ्च वायुर्योनिमुद्धं
नयेत् ॥ तवर्षाहादशास्त्राले वर्तमानमसृक् पुनः ।
जरापक्वशरीराणां याति पञ्चाशतः वयम् ॥” स.
शा.२।१५. ।

ऋतुराजः । पुं । वसन्तऋतौ । रा.नि.व.२१ ।

ऋतुविषय्यः । पुं । ऋतुव्यापदि । वसन्त-
दिस्थाने शरदादिचक्षुःप्रवृत्तौ ।

ऋतुवैषम्यम् । स्त्री । ऋतुचर्याविपरीताचर-
ण्यं । भा.म.४भ. । “ऋतुचर्यावैषम्यशरीरमितायै ।”

ऋतुशूलम् । स्त्री । ऋतुकाले रजोरीधनव-
्यत्तरीणि । “पुण्यस्य वातादिभिर्हतत्वं तस्य कार्त्तम् ।

कटुं पिच्छं चिखं घनं कवति क्वचित् । यो-
नौ नाभी तु श्लानि कटौ वरमदाकचम् ॥” रस.
२. वी. व्या. चि. ।

कटुषट्कम् । स्त्री । हिमशिखिरवसन्तयीष-
वर्षाभरत्नु । “चयकोपसमा यच्चिन् दोषाणां स-
म्भविहि । कटुषट्कं तदाख्यातं रवेराशिषु सं-
क्रमात् ॥” भा. ।

कटुसन्धिः । पुं । कटुद्वयसंश्लेषसमये । स च
कटुद्वयस्यायुक्तसंज्ञारूपः । तदुक्तं “कलीरन्त्या-
दिसप्ताङ्गकटुसन्धिरिति श्रुतः । तत्र पूर्वोविधि-
क्याज्यः सेवनीयः परो विधिरिति ॥” वा. ।

कटुसम्पत्ता । स्त्री । मुनिखर्जूरिकायाम् ।
वै. निघ. ।

कटुस्नाता । स्त्री । रजोदग्धनाद्युपेक्षितं स्ना-
तायाम् । “पूर्वे पक्षेदुस्नाता यादृशं नरमङ्गना ।
सादृशं जनयेत्पुत्रं ततः पक्षेत्पतिं प्रियं ॥” सु. शा-
२५. ।

कटुहरीतकी । स्त्री । कटौ कटौ हरी-
तकीमन्त्रणविधौ । यथा—“सिन्धुशर्कराशुण्ठी-
कषामधुगुहैः क्रमात् । वर्षादिव्यभया संव्या रसा-
यनगुहैषिणा ॥” च. द. । भट्टारसु यौषधमधिकृत्याह ।
यौषधं तुल्यगुहं सुसैम्बवयुतां मेघावनङ्गान्तरं साहं
शर्करया शरयमलया शुष्कया तुषारागमे । पिप्-
पल्या शिशिरं वसन्तसमये चौद्रेष संयोजितामित्यं
प्राक्ष्य हरीतकीमिव कटौ नश्यन्तु ते शत्रवः ॥
प्रयोगा. बाजौ. । [घान्ते । निर्वृषीकृतघान्ते । च. टी. ।

कटुहम् । स्त्री । सप्यक्रधान्ये । षम. । पक्कमर्दित-

कटिः । स्त्री । कोशयामलप्रसिद्धे कटिहृद्भीति
च गीहप्रसिद्धे खनामख्यातलताकन्दे । तदुक्तं “क-
टिहृद्भिच ही कन्दौ भवतः कोशयामले । जेत-
रोमन्वितः कन्दो लताजातः सरसूकः । तूलयन्वि-
समा कटिर्वाभावर्णफला च सा । प्रयोगेभ्यनयोरेकं
अद्यालामं प्रयोगयेत् ॥” रा. नि. व. ३. । गुणाः—
हृदिशुण्ठ्या वल्ग्या त्रिदोषघ्नी शुक्रला मधुरा
शुक्रः क्लेशव्यकरो मूर्च्छारूपपित्तहरी च । भा. पू.
१५. । मङ्गावायव्या । वा. द. १५५. पञ्चकादी चक-
चः । “पञ्चकपुष्पाहृदिशुगंधः । एतदभावे वायवी
वीज्या ॥”

कटिजा । स्त्री । सर्पमन्वायां । गन्धरावाद्यां ।
प. सु. । कस्याः कन्दोषाद्याः । भा. स. १५. ।

कट्यः (यः) । स्त्री । कटुद्वये । “कट्यो नीला-
खको लोके स रौक् इति कौत्सितः ॥” भा. स. १५. ।
तन्मांसगुणाः—कषायं मधुरं वातघ्नं पित्तघ्नं हृद्यं
तीक्ष्णं वसिष्ठोपनच । सु. सु. ४६५. ।

कटपभः । पुं । कटपभके । कर्षरन्ध्रे । कुशीर-
पुच्छे । मी. सु. चि. १७५. वल्लीवर्हे । द्रव । मांस-
गुणाः—क्षतिशुक्र क्षिप्रं पित्तश्लेष्मवर्धनं हृदयं वा-
तघ्नं वल्यं पीनसन्नच । भा. पू. १५. ।

कटपभकः । पुं । One of the eight
medicaments, carpopogon pruriens.
खनामख्यातीक्ष्णे । कटपभ इति ग्रीके काश्मीरे च
प्रसिद्धः । श्वश्रुतः । जीवकर्षभकयोक्तृत्वतिमाह
मिश्रभाषः—“जीवकर्षभकौ श्रेयौ हिमाद्रिशिख-
रोद्भवौ । रसोमकन्दवल्ग्वन्दो निःसारौ सूक्ष्मपत्रकौ ।
जीवकः कूर्चकाकारः कटपभो वृषश्चक्रवत् ॥” गुणाः—
जीवकर्षभकौ वल्ली शीतौ शुक्रकफप्रदी ।
एतदभावे विदारौमूलं प्रयोज्यम् । भा. पू. १५. ।
मधुरः शीतः पित्तरक्तविरक्तगुत् । शुक्रश्लेष्मकरो
दाहकयज्वरहरश्च सः । रा. नि. व. ५. । “कटपभकौ
वृषभकः ।” सु. चि. ८५. ।

कटपभरी । स्त्री । कपिकच्छुलतायाम् । आना-
कूनी । र. मा. । मराकारधीविति । शिरासायाम् ।
विषवायाम् । श्वे. भविर्क. ।

कटिषः । पुं । गीरीचनयायां । वै. निघ. । [प. सु. ।

कटिषिकम् । स्त्री । लताविशेषे । सिद्याङ्गितल ।

कटिजङ्गलकः (ला) (लिका, की) ।
स्त्री । कटुमन्वायाम् । जर्णश्रुक् । रजा. ।

कटिपुत्रकः । पुं । दमनकद्वये । वै. निघ. ।

कटिप्रोक्ता । स्त्री । माषपर्णीलतायां । प. सु. ।

कटिश्चेष्टः । पुं । पुष्करोक्तद्वये । कटौ ।

कटिश्चेष्टा । स्त्री । कटौ । हरी । वै. निघ. ।

कटिखट्टा । स्त्री । कटौ । मद. व. १. ।

कटपीकः । पुं । कायद्वये । मद. व. १. ।

कट्यः । पुं । हरिद्रे । वेतकद्वये । वयकद्वये ।

नीलहरिणे । एतन्मांसं कफघ्नं पित्तघ्नं किञ्चिदा-
मरुतकं चतुःपलम् । भा.पू.१भ. ।

कृष्यगन्ता । स्त्री । माषपर्ण्यां । भा.पू. ।

कृष्यगन्ता (शिकरा) । स्त्री । कृषिजात-
लायां । र.मा. । अतिबलायाम् । शीरविदार्यां ।
अ.र. । श्वेतमर्करकन्दे, रक्तमर्करकन्दे । वै.निघ. ।

कृष्यजिह्व(क)म् । स्त्री । मधुकुष्ठमेदं । तस्य
लक्षणम् — “कृष्यजिह्वाप्रकाशस्वरत्नानि । कृष्यजि-
ह्वानि ।” सु.नि.५च. ।

कृष्यपुष्पी । स्त्री । अतिबलायाम् । वै.निघ. ।

कृष्यप्रोक्ता । स्त्री । श्वेतवाय्वाशुके । प.सु. ।
अतमूल्याम् । महाप्रतापय्याम् । महाबलायाम् ।
कपिककुलतायाम् । भा.पू.१भ.ग.व. । पीतवाय्वा-
शुके । र.मा. । माषपर्ण्याम् । अ.र.५च. । “कृष्य-
प्रोक्ताप्रतापय्यतिबलायुक्तमिष्विषु ।” मे.तत्पुष्पं ।
कृष्याह्वा । स्त्री । नागबलायाम् । बलायाम् ।
वे.निघ. ।

कृष्यः । पुं । मन्त्रके । रा.नि.व.१६ । तन्मांस-
मुष्णः — क्षिण्यं युद्धं क्वं खादु तच्च वातघ्नम् ।
मद.व.१२ । हरिणे । हला. । अतपेधने । पोषा-
नता । मे.पदिकं । श्लोकाकठये । रा.नि.व.६ ।

कृष्यगन्ता । स्त्री । इन्द्रदारकठये । वीजता-
डक । कृषिजातलायां । र.मा.व.सु.४च.४हृषी ।
श्वेतभूमिकृषाखे । वै.निघ. ।

कृष्यगन्धिका । स्त्री । कृष्यभूमिकृषाखे । इ-
न्द्रदारकलतायां । वै.निघ. ।

कृष्यप्रियः । पुं । कृष्यभक्तये । रा.नि.व.५ ।

कृष्यमुखयन्त्रम् । स्त्री । सन्दर्भगुल्मी यन्त्रविष-
ये । अत्रि. ।

कृष्यविट् । स्त्री । तैलपायिबिष्टायाम् । अ-
र्षेणारि नाभि । वै.निघ.१भ.चर्मः-चि.कृष्यवि-
ट् । वै.निघ. ।

कृष्याह्वा । स्त्री । महाप्रतापय्यायाम् । रा.नि.

ए

एककन्दः । पुं । पाणीयानुके । माषशब्द इति
प्रसिद्धं कन्दशब्दे । पो.ना.कट्ट. । प.सु. ।

एककुष्ठम् । स्त्री । इन्द्रकुष्ठमेदं । लक्षणम् —
असिद्धं महाबलं यन्मन्त्रशक्तोपमं । तदेककु-
ष्ठम् । भा.नि. । एककुष्ठं चन्द्रेणमिति केचित् ।
कृष्याह्वः-वेग भवेच्छरीरं । तदेककुष्ठं प्रमदन्त्यसा-
यम् । सु.नि.५च. ।

एकचरः । पुं । गच्छके । गच्छार । चिका. ।

एकटक् (ष्टिः) । पुं । वाकि । हला. । चि ।
काले । कृ.पा. । इ.च. ।

एकपत्रः (क्षः) । पुं । चण्डालकन्दविशेषे ।
रा.नि.व.७ । श्वेततुलसां । र.मा. ।

एकपत्रा (चिक्रा) । स्त्री । सुगन्धद्रव्याम् ।
गङ्गापत्रा । मातुर्वे पत्राश्च इति ख्याते गन्धपत्राये ।
रा.नि.व.६ । पाकुरतुलसीकठये ।

एकपत्री । स्त्री । नामवज्रीलतायाम् । वै.निघ. ।

एकमूलः । पुं । पुच्छरीकठये । पू.उ.विद्या ।
वै.निघ. ।

एकमूला । स्त्री । शालपर्ण्याम् । अतस्याम् ।
गमिना । संघट्टः । [तेजराज । गटा. ।

एकरजः । पुं । इन्द्रराजकठये । डीमराक,

एकरन्ध्रः । पुं । गदीगटे । वै.निघ. ।

एकवर्षीया । स्त्री । एकहायस्यां गवि । एक
वह्नेरं वाहूर । इ.च. ।

एकविंशतिगुम्युलुः । पुं । कुठरीने । अ.र.
कुष्ठ-चि. । शिवकं विफलां व्यापनजार्जं कारवौ
वचाम् । संश्ववातिविषे कुष्ठं चयेनायवयकजम् ।
विडङ्गान्धजोदाच सुसाम्भरदाच च । बाध-
न्येतानि चूषानि तावन्मात्रं गुग्गुलुं । सक्तु-
सर्पिषा सर्गं गुडिकां कारयेद्विषम् । प्रातर्भोजन-
काले च भक्षयेत्तु यथाबलम् । चितामूलं,
क्षिण्णा, क्षिण्ण, जीरे, कुष्ठोरे, बट,
सैकव, अ.तहेट, कूड, चै, एनाहेट, वक्का-
र, विडङ्ग, यमानी, मूत्रा, मेवदारु एतोल्लेक
मनडाग । सर्गर्चा मयानं गुग्गुलु, सुतेक
सहितं मर्दनपूषिकं गुडिकां करिषे ।

एकवीरः । पुं । खनामख्यातव्यविशेषे । एक-
वीर । गंडुविकैक । गुणाः—कटुकः तीक्ष्णतप्तः
सणः श्वप्रसीकटिग्लामिषातप्तः । रा. नि. व. ८ ।

एकवीरा । स्त्री । बभ्याकर्मोद्याम् । गुणाः—
“एकवीरा क्षुता तित्ता चाखुणा वातघ्ना क्षुता ।
पक्षाघातं वृष्टकटीशूलचैव विनाशयेत्॥” वै. नि. व. ।

एकहृन्द्ः । पुं । तन्नामककण्टरीगविशेषे । श्वेन
दुष्टकफप्रोषिताभ्यां कण्ठे दाहकण्डूमदीषत्याकी-
षणं हृदरुक्षती वृत्तश्च श्रोथो जायते । लक्ष्यं—
“वृषीप्रतो यः श्वयशुः सदाहः कण्डूनिर्तोऽपाक्व-
खदुर्गन्धश्च । नास्त्वैकहृन्द्ः परिकल्पितोऽसौ व्याधि
बलासलतजप्रसृतः ॥” सु. नि. १६७. सा. नि. ।

एकहृन्धः । पुं । गलरोगे । वै. नि. व. ।

एकशफः । पुं । घोटके । विका । एकसुर-
जमुनाये । यथा—“खरौऽधोऽध्वतरी गौरः श्वर-
भयमरी तथा । एते चैकशफः ख्याताः ।” भा. ।

एकशफवीरम् । स्त्री । चक्षुभागश्वरपद्मदुग्धे ।
श्वद्वयोद्धा पञ्चमाक्षेत्रं दुग्धं । गुणाः—उष्णं ति-
क्तमप्यं लघु श्लाघावातहरं साम्बसीपत्रवर्णं जडता-
करमिति । वा. टी. हेमा. । [प. सु.]

एकशिखा । स्त्री । पाठासम् । आ. कुनादि ।

एकशृङ्गः । पुं । गण्डके । गण्डार । वै. नि. व. ।

एकहृन्दी । स्त्री । चमस्य गोमनवल्गामिदे ।
“विहृन्दी चैकहृन्दी च शुभमा शोभना मता ।”
ज. द. ७७. ।

एकहायनी । स्त्री । एकावर्षीयायां गवि । अम. ।

एकाङ्गम् । स्त्री । चन्द्रने । हारा. ।

एकाङ्गवातः । पुं । पचवधरीगे । पक्षाघात ।
सा. नि. । See पचवधः । अश्वस्य वातव्याधिरीग-
विशेषे । “एकः प्रलम्बते कर्णः शरीराहंश्च गृह्य-
ति । श्वो भवति आश्वस्य रोगे एकाङ्गसंशके ॥”
ज. द. ५५७. ।

एकाङ्गी । स्त्री । सुरामांखां । सुरांमांसी
नामकं गण्डजवाविशेषः । गुणाः—तिक्ता हिमा
स्त्रावी लघुः वातपित्तघ्नी ज्वरभूतकरकरोघ्नी कुष्ठ-
कासघ्नी च । भा. पू. १४. । कटुः केवाया असमू-
च्छिन्नाविषदाहघ्नी च । रा. नि. व. १९. ।

एकारण्डः । पुं । तन्नामकदीपान्विताये । “ए-
केन लम्बमानेन सुख्यैकाण्डसंशकः । ज. द. १७७. ।

एकादशशततिकमहाप्रसारणीतैलम् ।

स्त्री । वातव्याधी । “श्रावामूलदलैः प्रसारणितुला-
सिखः कुर्यात्तुल्यं, किंवायाश्च तुल्यं तुल्यं वृत्ततो
रासाश्रित्रीषातुलां । देवाश्चाश्च सकेतकाहटशते निः-
काथ्य कुम्भाश्रिते, तीये तैलघटं तुषाम्बकलसौ द-
त्त्वादकं समुनः ॥ शुक्ताच्छागरसादधेचुरसतः चो-
राश्च दत्त्वादकं, पुष्पाकर्कटजीवकायाविकणा कांकी-
लिकाकचुराः । तुल्यैश्च घनसारकुन्दसुरला का-
श्मीरमांसीनखैः, कालीयोगजपप्रकाहयनिशां क-
कोलकयन्त्रिकैः ॥ चाम्पेयाभयचोचपूगकटुकाना-
तीफलाभीरुभिः, श्रीवासामरदाहचन्दनवचाम्बे-
यसिन्धुवैः । तैलाभ्योदकटम्भराद्रिनिर्लिनाहरीर-
कशरीरकैः, कसूरीदशमूलकैतकनतश्यामाश्वगन्धाम्बु-
भिः । कौलीतार्जजश्लकौफललघुश्यामाश्याहाम-
यैः भक्षातत्रिफलाजकेशरमहाश्यामालवज्जान्तिः ।
सख्यैस्त्रिपलैर्मह्यैश्च पच्येयन्दन पात्रेऽग्निना ॥”
तिलटेजल ७४५. काथार्थं समूलपत्राश्च गन्ध-
ताह्लिया ७५५०५. नीलश्रींटी, गुल्लक, एरगु-
मूल अत्रोदके २५५. रांमा, शिरीषहल, दे-
वदारु, केस्रांर मूल अत्रोदके ७००५. खल
७४००५. शे ७४५. कौजि ७४५. दक्षिण ७४५.
शुद्ध ७४५. छागमांस ८५५. खल ७४५.
शे ७४५. ईकुरस ७४५. दुग्ध ७४५. । क-
कार्थं पिङ्गं फल, कौकुडाशुभ्री, जीवनीर द-
शक वा अष्टवर्ग, काकोली, मञ्जिष्ठा, कीर-
काकोली, आलाकुशीर मूल, छोट एलाहेर,
कपूर, कुन्दरुषोटी, सरलकठ, कूडूम, ज-
टामांसौ, नथी, रुक्माशुक्र, नीःमांसपत्र, पद्म-
काष्ठ, हरिद्रा, कट्फाल, गेटेला टापाकलि
वा नागेश्वर, वेणार मूल, गुडवृक्ष, गुपारि,
आश्वफल, लताकस्तुरी, शतमूली, लवणोटी,
देवदारु, श्वेतचन्दन, वट, शैलज, सैकव,
शिलायस, मूत्रा, गण्डाह्लिमूल, पूनर्वा,
नालूका, गण्डमटी, मृगनाभि, दण्डमूल, मरना-
फल, श्रियशू, शाल, केस्रा, उग्रमूल, अश्वग-
न्धा, बाणा, त्रेणूका, रामाज्जन, शिमूलमूल, कट-
फल, अशुक्र, श्रीमालता वा अनन्तमूल, कूड-
तेलार मूत्रा, त्रिफला, तुल्ला, पद्म नागेश्वर,

नवम्, त्रिकट्टे अट्टाके ७११। प्रयीगा.मेष।
ध्यानमिति पाठे गन्धद्वयम्।

एकादशायसः । पुं। ब्रह्मवहाधिकारि। पा-
ठः—“सतायः पुरुषः शुक्लं स्त्रीं दूरदग्गस्त्री।
मगनं पुष्परागश्च शीघ्रितश्चेत्तरीरगी। विङ्गवि-
फलाङ्गिहयमानीजीरकद्वयं। सर्जोफलवचाग्रङ्गी
मरिचं पिप्पलीद्वयं। चवीं दुरालभा वङ्गः शुष्की-
द्रावेर्विर्महयेत् ॥” पुरुषः रसः। खगः स्वर्णमालि-
कम्। पुष्परागः तन्नामकमणिः रसाञ्जनं वा। शी-
घ्रितं कुङ्कुमं। ईश्वरः पितृत्वं। रस.र.ब्रह्म-चि।
प्रयोगाश्रितं तु शुक्लस्थाने शुद्धः, शुष्कीद्रावेर्विर्महये-
दित्यत्र ‘भादयेदाद्रकद्रवेः’ इति पाठान्तरं। प्रयो-
गाश्रितं पुरुषः शुम्भुः। पुष्परागं रसाञ्जनं। शीघ्रि-
तं ताम्रं। ईश्वरः रसः। जातितलीहं पारदः गन्धः
ताम्रं स्वर्णमालिकं चम्पं चिङ्गलं कुङ्कुमं पीतुराज
मणिः शीघ्रं पितृत्वं विङ्गविफलाङ्गिहयमानी
जीरकं कृष्णजीरकं पितृत्वाफलं वचा कर्कटशङ्खी
मरिचं पिप्पली गजपिप्पली चवीं दुरालभा वि-
चकमुलं एषां प्रति समभागः आद्रकमेन भाव्यं।

एकादशेन्द्रियम् । स्त्री। श्रोत्रत्वक्चक्षुरस-
नाग्राणवाक्पाणिपादयूपस्थपादमनःसु। एषु प्रथमं
पञ्चज्ञानेन्द्रियं, अन्यत्र कर्मेन्द्रियं। सु.शा.१७.।

एकादिवीरः । पुं। एकवीरश्च। वै.निच.।

एकान्तः । पुं। यदवधारणोच्यते। यथा—
“विहसिरेचयति मदनफलं वामयतीति ।” सु.उ.
६५७.। [वै.निच.।

एकाष्टी । स्त्री। कार्पास्यां। कार्पासबीजकोषे।

एकाष्टीका । स्त्री। पाठायाम्। आकनादि,
निष्का। वै.निच.।

एकाष्टीलः (ला) । पुं, स्त्री। वक्रवर्धे। अम।
हिं वक्रशील, सरी। भा.पू.१७.। (ला) पाठायाम्।
र.भा.। रा.नि.व.६। वनतिक्तकायाम्। मे.ख-
चतुर्णी पुष्पवचमेदि। भा.पू.१७.। See अगस्त्यः।

एकाङ्गा । स्त्री। एकवर्षायां गवि। अम.।

एकाक्षः । पुं। काके। वि। एकनेत्रे। कर्णा।
अ.च.। [—हिमं पितृत्वं वातश्लेष्मकृत्। मद.।

एकैषिकतेलम् । स्त्री। तन्नामकतेले। गुणाः

एकैषि(कोशि)का । स्त्री। वक्रपुष्पवर्धे।

पाठायाम्। आकनादि। विहतायाम्। “एकै-
षिकाजशङ्खी च”। सु.सू.३६७.चि.१७, १८७.।
तसैलं मधुरम् अतिशीतं पितृहृत् वातकोपनं
श्लेष्मार्हणम्। सु.सू.४५७.। [हाङ्मुख। वै.निच.।

एकैषी । स्त्री। पाठायाम्। आकनादि। न प-
एकोशि(षि)का । स्त्री। पाठायाम्। आक-
नादि। र.भा.। वक्रवर्धे इति केचित्।

एङः । वि। बधिरः। कानां। अम.।

एङकः (काव्यः) । पुं। पृथुयङ्गनेत्रे। उ-
ड। प.सु.। वनच्छगले। चिका.। “एङकः
पृथुयङ्गः स्यान्मिदः पुष्कलु दुल्बकः। एङकस्य पलं
ज्येयं मेवाभिषसमं गुणैः। मेद.पुष्कीरुवं मांसं
हृद्यं हृद्यं शमापहम्। पितृयेणकरं किञ्चिद्वात-
व्याधिविनाशनम्। भा.पू.१७.मांसव.। दणविशि-
ये। (हाङ्गल। सु.चि.७७.। मन्त्रिहायां। च.।

एङकष्टतम् । स्त्री। एङकनवनीतीत्यष्टे। गु-
णाः—अतिगुरुत्वाद्ध्यं सूक्ष्माराणाम्, बुद्धिपाट-
वकरं बलकरञ्च। रा.नि.व.१५.।

एङका । स्त्री। मेषां। उड। श.टी.रा.।

एङगजः (जा) । पुं, स्त्री। चक्रमहंशुपे।
ठाकन्ता गाह्, छाटाकाटा इति च भाषा।
रा.नि.व.५.। भा.पू.१७.सोमराजतेले। च.सू.
१७.। बन्धेलायां। वन एलाटि। च.द.कृष्.चि.।

एङ्मूकः । वि। बधिरः। वाक्शुतिवर्जिते।
कानां तानां। मे.कचतुर्त्वां।

एङ्गस्त्री । पुं। चक्रमहं। ठाकन्ता गाह्।

एङ्गुकः । वि। बधिरः। मे.।

एणः । पुं। हरिणे। रा.नि.व.१६। कृष्णस्यविशि-
ये। कृष्णगत्र हरिण। हिं करीसाइलहरिण।
अयं जहालजातीयः। अस्थ मांसगुणाः—कषायं
मधुरं हृद्यं रक्तपितृककवातघ्नं हृदिकरं धारकं
बल्यं। सु.सू.४६७.। भा.पू.१७.। विशेषतो अरे
प्रशस्तमिति चक्रपाणिः। लघुशीतलं हृद्यं विदोष-
हृत् पङ्कसजं हृद्यम्। रा.नि.व.१७.। “शङ्खिना
हरिणः श्रेष्ठः बल्यो रीचनदीपनः। विदोषघ्नो
लघुः पाके मधुरो अरिषां हितः ॥ अने लयार्थ-
सोः पाञ्चावरीचकनिषीडिते। कासश्वासतुराणा-
च एषमांसं सुखावहम् ॥” अचि.१.०७.।

एरकः । पुं । हरिणे । श.र. । कणसारि ।

एणीदाहः । पुं । सत्रिपातज्वरविशेषे । लघु-
र्ध—“परिधावतीव गाने दकपात्रे भुजङ्गपतङ्ग-
हरिणगणः । विपद्यमत्तः सदाहस्येयोदाहज्वरार्त-
श्च ।” भा.म.१भ. । [See सपं.]

एणीपदः । पुं । मन्थलिसपे । सु.कल्प.४थ. ।

एणीपदी । स्त्री । असाध्यलूताभेदे । सु.कल्प.
८थ. । See लूता ।

एतः । पुं । हरिणे । श.र. । चीटके ।

एतनः । पुं । निशासे । हे.च. ।

एता । स्त्री । हरिण्याम् । वै.निघ. ।

एधतुः । पुं । पुरुषे । [निघ. । See एरका ।

एरकम् । स्त्री । हीमलक्षणे । शृंगला । वै.

एरका । स्त्री । सुषाढणे । दण्डविशेषे । शृ-
ंगला । मं.सीटीटप. । च.सू.१थ. । गुष्पाः—हिमा
शृङ्गशिकरी चक्षुष्या वातकीपना । सूचकश्यामरी
दाहपितृभीषितघ्नी च । रा.नि.व.८ । श्रौता हव्या
चक्षुष्या वातकीपनी सूचकश्यामरीदाहपितृभी-
षितघ्नी च । भा.पू.१भ. ।

एरङ्गः (झी) । पुं, स्त्री । मन्थमेदे । अत्रश्र-
माह, एलेग माह, श्रायकड़ा । हिं अरङ्गा ।
गुष्पाः—मधुरः सिन्धुः विटभी शीतलः शुद्धः ।
भा.पू.१भ.मन्थव. । सज्जिठायाम् । च. ।

एरण्डः । पुं । Castor oil plant. (Rici-
nus communis.) खनामण्यातकलविशेषे ।
तेजरेणु गच्छि । हिं एरण्ड, रेडि । तें आमिद-
पुषिह । एरण्डः त्रिविधः स्थूलशुक्ररक्तमेदेन गुष्पाः
—मधुरीषः शुक्रः शुलभीषकाटशुलभसिशुलशिरः-
शुलीद्वरज्वरप्रशसकफानाहकासकुष्ठामदीषवात-
हर । तत्कोमलपत्रं गुष्पावलिशुलभकफवायुक्तमि-
हस्त्रिभम् । तन्मज्जगुष्पाः—मलमेदकः वातकफोद-
रघ्नव । भा.पू.१भ.वृ.व. । शैतैरण्डस्य मूलगुष्पाः—
शुलवायुक्तफनाशिलं शुक्रजनकलं । आमवातनाशि-
कं अतिदीपनकं पित्तकोपनलक्ष । राज्ञः । शैवादी-
नां गुष्पाः खलपय्येति ख्याः ।

एरण्डकः । पुं । एरण्डे । भरतः ।

एरण्डजम् । स्त्री । एरण्डतैले । वा. ।

एरण्डतैलम् । स्त्री । Castor oil. एरण्ड-
वीजीवतैले । भा.एरंतेख । तेजरेणु गच्छि ।
हिं रेडिका तेल । गुष्पाः—मधुरगुष्पशेषवर्धकलं
वातरक्तगुष्पद्वीमाजीवज्वरघ्नलक्ष । राज्ञः । ईष-
तिक्तं ईषत्कटुकं रेषकं गुष्पागिलकापोदरमुष्णह-
स्त्रिविधमज्वरकल्पादिशोथरुजघ्न जयेत् । तीक्ष्णोष्णं
पिच्छिलं विसृजेति रक्तैरण्डतैलगुष्पाः । बा.टी.
हेमा.तैलव. । एरण्डतैलं कृमिदीपनाशनं वाताम-
यघ्नं सख्यैरगुलघ्नं । कुष्ठघ्नं स्नादुरसायने श्रेष्ठं
पित्तकोपनं अतिदीपनक्ष । रा.नि.व.१५ । “एर-
ण्डजं घनघापि शीतमेव सह्युत्तं । दृढसिंहना-
कगुरुगुलानाहविषमनुत् ॥ तैलमेरण्डजं बल्यं
गुरुकं मधुरं तथा । तीक्ष्णोष्णं पिच्छिलं विशरक्त-
मेरण्डसम्भवम् ॥ अचि.१४थ. ।

एरण्डतैलमूर्च्छा । स्त्री । मूर्च्छाद्रव्याणि—
सज्जिठायाम् मुक्तकं धान्यं चिकला जयनीपत्रं बालकं
वनखर्जूरी वटशुङ्गा हरिद्रा दारुहरिद्रा नलिका
केतकी (केशशर नांमोन) दधि काञ्चिकक्ष । ह-
रिद्रादिपय्येतिषु पूर्व्वेवन् मूर्च्छा कार्या ।

एरण्डपत्रविटपा (त्रिका) (ची) । स्त्री ।
कलदलीठवे । रा.नि.व.६ ।

एरण्डफला । स्त्री । कलदलीठवे । रा.नि.
व.६ । भा.पू.१भ. ।

एरण्डमूलम् । स्त्री । एरण्डशिफायां । च.द.
विषमज्ज.चि. ‘एरण्डमूलसिद्धं वा ।’

एरण्डवीजम् । स्त्री । एरण्डफले ।

एरण्डशिफा । स्त्री । एरण्डमूले । भा.व.व्या. ।

एरण्डसप्त(हादश)कः । पुं । शूलरीमे ।
अथ आरादीनां माषवतुर्थं प्रचक्ष्यम् । पाचनादि-
द्रव्याल्लक्षणादिकः । प्रलेपः पादिकः क्षायात् ।
तथा माषिकं हिङ्गुसिन्धुं जरणावात् श्राविकाः ।
इति परिभाषानियमान् । इतिपथौदयस्यैका अङ्ग-
लिया, अन्धा कलन्वीपवतुर्थद्वितीयपथा च । च.द.
शूल.चि. । अरुण्डमूल, वेगलान, टाकुनिग,
सिंहपुष्पीटाकुनिग, होलनमूल, पाथरकुटि,
गोकुर अत्रोत्के २० रति । बवकार, हिङ्गु,
मैकुर, अरुण्डमूल अत्रोत्के १ वाश । इति
एरण्डसप्तकः । अरुण्डवीज, अरुण्डमूल, वृश्ती,
कण्टिकात्री, गोकुर, मण्मणि, टाकुनिग,

भृगानी, मावाणी, डानकुनी, मिहण्णीठाकु-
निग्रा, बागडामूल आठोके १७०० र.। अक्षेप
यवकार ॥ मा.। एरुकादमकः ।

एरुका । स्त्री । उड्डनीठि । मद.व.१ । पि-
पल्याम् । अ.च. ।

एरुकादिः । पुं । तदादिद्रव्यवर्गे । यथा—
“एरुकादिवाद्याद्या त्रिरीष मसारणी । मावसु-
हाख्यपर्विन्वी बिदारीकन्दकेतकी । एरुकादि-
मणी खेष वातपित्तविकारनुत् ॥” रसचन्द्रिका ।
एरुभृगु, अनशुभृगु, किम्बिभृगु, मिरीष,
गुरुडाहनिग्रा, भृगानी, मावाणी, डूरेकुम्डा,
केतकीभृगु आठोके १८ र. ।

एरुकाः (रुका) । पुं, स्त्री । कर्कटीलतायां ।
कैकुड वा कुटी गाछ । हिं फुट । तें नक्रदोष ।
बीषककटी । विज.र. । सा महरनुदमेदेन वि-
विधा । गुणाः—पित्तहरी शीतला मधुरा सूच-
रीषत्री हृदिकरी सनापसुक्काहरी च । अति-
सिवनात् वातकीपकरी च । रा.नि.व.७ । शीतला
रुका मधुरा साहिणी गुरुः । आमा सा रुष्या
पित्तत्री च, पक्षा तूणाप्रपित्तकरी च । भा.पू.
१भ.भा.व. । कोमलेल्याकं तिकं लघु स्वादति-
सूचकम् । शीतं रुचं रक्तपित्तसूचकस्वाद्यदीपनं ।
तपकं पित्तलं आपिदीपनञ्च दद्यापहं । उषं
विदीपयमनं कृमिदाहकं मतम् । गृहे जीर्णं
तज्जैयसुषं पित्तकरं मतं । कफवायुनांशकरं
श्रीकृमायुर्विदेर्जनेः । छद्रमैवाकं शीतं मधुरं
रुचिकारकं । कासपीनसकारि स्वात् पाचकं
अमपित्तं । आपानवायुः ह्रमनं । वै.निच. ।
विलेशयन्ने । [र.भा.। भेष.छद्ररी.चि. ।

एरुकाकम् । स्त्री । कर्कटीकफले । काँकुड ।

एरुकातेलम् । स्त्री । कर्कटीबीजतेले । काँ-
कुडबीजैत्र । टेडन । गुणाः—विभीतकतेलमु-
चम् । वातपित्तञ्च केशं दीपकरं गुरु शीतलञ्च ।
वा.तैलव. ।

एला । पुं । एलावा । एलबालुके । सि.यो.च-
रीच.चि.श्रीकफः । “रासेलडिडुलवचोत्तमानां”
च.द.मत.अ.राकादिः ।

एलाकः । पुं । शेष । रा.नि.व.१८ ।

एलाकः । पुं । नक्षत्रशेषे । रावकका । शीत-

वीडा, एलत्रा । गुणाः—मधुरी उषः साही
कफवातप्रः मेधाप्रिपुष्टिकरः शीतलः गुरुञ्च । रा.
नि.व.१८ ।

एलबालम् । स्त्री । एलबालुके । भा.म.४भ.
ने.री.चि.सामान्याहने । “सैम्बं चैलबालम् ।”

एलबालु (कम्) । स्त्री । Name of a
perfume, a red powder sold under
those names, seed of some plant.
स्नानमप्रसिद्धगन्धद्रव्यविशेषे । अम.। अ.र. । कडी-
लसदृशं कुष्ठगन्धि । भा.न.१भ. । नालुका, ए-
लाबालुक । हिं एल्वा । मं कलंगडले । तें कुत-
रवडमचेदु । गुणाः—कटुपाकं कषायं लघु शीतलं
कण्टकुष्ठमिन्द्रं दृष्याच्छिक्कपित्तरक्तसूचहरं ।
भा.पू.१भ.। मद.व.१ । अयुं कषायं कफवातगु-
नूष्णांश्वरदाहणं रीचगञ्च । रा.नि.व.४ । वा.सू.
१५च.रीभादि. । कुष्ठं कृमिञ्च विषञ्च हृदी-
हरञ्च । प.सु. । “सैलबालुपरिपेलवमीथाः ।”
तेजवत् इति अ.सू.४च. । बाखके । दाग । वै.
निच.१भ.र.पि.चि.दृष्ट्याहने ।

एला । स्त्री । Cardamom, the seed of
Elettaria cardamomum. स्नानमक्यात-
पण्ड्रव्ये । एलाहेट । हिं इलाचीपूरवी । मं
एलची । तें यवकुलकि, एलुकचेदु । एला दिधा
—सूया खुला च । सूया गुजराटी, खुला च
वडएलाचि इति भाषाः । एतदुभयगुणाः—शीत-
लतिक्तोष्णगन्धि पित्तञ्च कफञ्च हृद्दीपकरं म-
लार्निवानिपुंस्त्रं । रा.नि.व.६ । पित्तकफनाशिलं
श्लेष्मीठवहतादृष्याच्छिवायुनाशिलम् । राज. ।
सूक्ष्माविशेषगुणाः—सूचकस्नाशिलं कफत्रास-
कासाशोहरलञ्च । खुलेला कटुकी पांके रसे चा-
नलजहण्डः । रुचीचा श्लेषपित्तालकक्षत्रासदवा-
पडा । हतासविषयस्यासहिरीरुग्मनिकासगुत् ॥
भा.पू.१भ. । नील्याम् । [व.४ ।

एलागन्धिकम् । स्त्री । एलबालुके । रा.वि.

एलादिगुडिका । स्त्री । रक्तपिसे दिवा मधुना
तीलकचयं भव्यं । एलापलवीडाकाः पिपल्या-
ईपलं तथा । सितामनुकखर्वरुहीकां पक्षी-
मिताः । लघुर्ल मधुना गुक्का गुडिका कारयेहि-
मन् । च.द. । एव.र. । एलादीन, तेजपत्र,

कुण्डलक १ टो. पिपुल ४ टो. शर्करा, वडिमु, पिण्डक, द्राक्षा. अटोटक ८ टो. सख्य मधुना गुडी कार्या। सा.कौ।

एलादिगणः । पुं । एलादिद्रव्यवर्गैः स च एलायुक्तकृष्ण कुष्ठफलिनी मांसी जल ध्यामकस्तृ-
का चौरक-चोच-पत्र तगरस्थौल्यजातीरस शक्ति-
व्याघ्रनखामराह्वागुरुपीवासककुटुम्बचण्डा गुग्गुलु-
देवधूपपत्रपुरपुत्रागनागाह्वयामकः । गुणाः—वात-
कफघ्ना विषघ्नी वर्णप्रसादनः कण्डूपटिकाकीट-
घ्नश्च । वा.सू.२५अ. । वा.टी.हेमा. ।

एलादिचूर्णम् । स्त्री । कर्षाधिकारे । च.द. भैष. । पाठः—“एलात्मकं मरिचं शुषही पिप्पली नागकेशरं । यद्योत्तरं भागद्वयं चूर्णं सितया समं ॥” रस.र.राजयज्ज.चि. ।

एलादितैलम् । स्त्री । वातव्याधी । मिलितै-
लं ४ श. एलादीनां कल्कः मिलितशरावमितः
द्रुधं १६ श. दधि १६ श. वाय्यालकक्षायाः १६
श. वाय्यालकं १२॥०श. जल ६४ श. श १६श. ।
एला सुरामांसी सरलकाष्ठं शैलजं देवदाहं रणकं
चौरपुष्पी शटी जटामांसी चम्पकली नागकेसरं
शम्पिपर्णं गम्बरसः खडासी तेजपत्रम् उशीरमूलं
चन्दनं कुन्दुरुखीटी मखी बालक गुडलकं कुष्ठं
कालागुरु सुलकं सामुद्रककटः श्वेतचन्दनं मज्जिष्ठा
आतीकलं कुकुमं पिङ्गुपुष्पं शिलारसः अगुरु
एषां प्रति २ तो. । च.द. ।

एलादिमन्थः । पुं । यक्षरोगे । एलादीनां
(एला यमानी चामलकं हरीतकी विभीतकं ख-
दिरसारः निम्बः पीपञ्जालः शालः विडङ्गं भञ्जा-
तकास्थि विषकसूलं चिकटुकं सुलकं पद्मपर्पटी)
प्रत्येकं ८ प. एकत्र १५ श. जलेन साधयित्वा
३॥० जरावाविष्टे क्वाथे वस्त्रपूतं दाह्यं । तेन घृतं
(३२प.) विपाथ पाकशेषे शर्कराया २०प. बंश-
कीचमाया ६ प. मधुनः ३२प. प्रचिद्य मन्थनदण्डे
नासीक्येत् । च.द.रा.य.चि. । इयं बाभटीक्ता
प्रक्रिया ज्ञेया । मतान्तरे तु एलादीनां प्रत्येकं ३
प. ६ तो. ८ र. जलं ६४ श. ।

एलानम् । स्त्री । फलविशेषे । नाद्रेक्ष जलपू. ।
नं हिरण्येकल । गुणाः—“चामलेषामनमं लास्यते

शीघ्रं गुरु क्षुतम् । वातघ्नश्चैव समीकं पक्वं तच्छी-
तत्वं मधु । बलकृतातपितल्लसविभिः परिकीर्ति-
तम् ॥ रा.नि.व.११ ।

एलापर्णी । स्त्री । हृत्विशेषे । कंठां आश-
कृन्ती, एलानि । रास्त्रायाम् । भा.पू.१भ. ।

एलाफलम् । स्त्री । एलबाहुके । रा.नि.व.४ ।
पुं । मधूकहवे । गडेल शृङ्गि । वै.निघ. ।

एलाबालुकम् । स्त्री । एलबालुके । रा.नि.
व.४ । कुष्ठगन्धिलसदृशे । कटुखलमूर्ध्नि । सु.
सू.२७ष. ।

एलाबूः । स्त्री । अलाभ्याम् । लाडे । च.टी. ।

एलायुग्मम् । स्त्री । एका स्त्र्या अन्त्या स्त्र्या
च । छेष्टि एलाट, वडु एलाट । वा.सू.१५अ.
एलादिः । “एलायुक्तकृष्णकुष्ठफलिनी ।”

एलालु (कम्) । स्त्री । एलबालुके । रा.नि.
व.६ । भा.पू.१भ. ।

एलाहम् । स्त्री । एलबालुके । रा.नि.व.४ ।

एलीका । स्त्री । सूक्ष्मायाम् । रा.नि.व.६ ।

एलीयः । पुं । एलबालुके । वै.निघ. ।

एलुकम् (काख्या) । स्त्री, स्त्री । एलबालुके ।
सु.चि.१८ष. ।

एल्वम् । स्त्री । एलबालुके । सु.चि.१८ष. ।

एल्वबालु (खालु)कम् । स्त्री । एलाबालुके ।
रा.नि.व.४ । मद.व.२ ।

एषणः । पुं । सन्नकीर्तये । वै.निघ. ।

एषणिका । स्त्री । खर्षादिपरिमाणुलायाम् ।
निङ्कि । अम. ।

एषणी । स्त्री । Probe. ब्रथमार्गानुसारिप्रला-
कायाम् । सा च गच्छपदाकारसूत्री । गतिरन्वेषणे
ग्रन्था गच्छपदमुखेऽपि । मेदनाथेऽपरा सूची
सुखामूलनिवष्टा । इति । सु.सू.८ष. । तुलाभि-
दि । निङ्कि । “एषणीब्रथमार्गानुसारिप्रला-
काभिदि ।” वै.निघ. ।

एथः । पि । एषणाहं । नाथादी रीषे ।

एथा । स्त्री । चामलकीहवे । एला. ।

ऐ

ऐकशफम् । स्त्री । गर्हभीरुते । दु. । See गर्हभीरुतम् । चि । एकशूरसन्धौषे ।

ऐकाहिकः । चि । एकदिवसपत्रे । एकदिनान्तरमेव । [See अन्वेषणः ।

ऐकाहिकज्वरः । पुं । एकदिनान्तरगतज्वरः ।

ऐकुदः । पुं । इकुदीहवे । स्त्री । इकुदीफले । अम. । शैव. ।

ऐणः (पियः) । वि । एणमृगवन्धोदौ ।

ऐणियकम् । स्त्री । एणबालुके ।

ऐन्दवी । स्त्री । सीमराव्याम् । रा.नि.व.४ ।

ऐन्द्रः । पुं । देवसर्वपद्वे । स्त्री । सुखविशेषे । वन.आदि । गुणाः—कटुखं कृत्स्नलापकरश्च । रा.नि.व.२ ।

ऐन्द्रयवः । पुं । इन्द्रयवे । मद.व.१ ।

ऐन्द्रलुप्तिकः । वि । इन्द्रलुप्तरीगविशिष्टे । टेकः । [वाथानमनः । मद.व.१ ।

ऐन्द्रवारुणी । स्त्री । इन्द्रवारुणीलतायाम् ।

ऐन्द्रिः । पुं । काकि । शै.रविकः ।

ऐन्द्री । स्त्री । स्थूलैलायाम् । मूलेलायाम् । रा.नि.व.६ । वै.निच.१८.तालोशादिचूर्णे । इन्द्रवारुणा । राधागुणनः । प.मु.रा.नि.व.३, च.पु.४५ । नीरसकर्मव्यां । च.पु.४५.प्रजास्यापने । भा.अने. ।

ऐन्द्रीफलम् । स्त्री । इन्द्रवारुणीफले । राधागुणनाकम् । च.द.उ.मा.चि. । "पञ्चैन्द्रीफलसूचकम् ।"

ऐन्द्रीरसायनम् । स्त्री । रसायनविशेषः । चव ऐन्द्री (गोत्रकफाकुल), मन्साची (उडुनीत्र-मूल), ब्रह्मसुवर्णका (सुवर्णा उडम), ब्रह्मपुष्पी (डान्द्रुनी), ऐन्द्रादिविधानामां प्रत्येकं यवचयं चैव तेषां चैव यवचयं विषयः तिलं वृत्तम् च पञ्च । च.चि.१५. ।

ऐभी । स्त्री । कलिपीषावतायाम् । रा.नि.व.१ ।

ऐरावतः । पुं । वज्रपद्वे । मालीत्र । नाग-

रश्मिः । नात्रात्रा । लघु । शै.तचयुक्तं । रा.नि.व.११.प.सु. । इन्द्रोपावरखर्जूरः । स्त्री । प्रयाग-वीरे । रवा. । ऐरावतफले । तरफलं चत्वारः कपित्थ-लहलहउच । सु.पु.४६.प. ।

ऐरावतकः । पुं । कलिपुष्पां । शक्तिउ.८६ । च.चि.१५. । नागरज्जव । वै.निच. ।

ऐरावतपदी । स्त्री । काकनद्यायाम् । मही-ज्योतिषतौलतायाम् । वज्र.मताकटकी ।

ऐरावती । स्त्री । वटपत्रपाषाणभेदवृत्ते । वज्र.प्रांश्वरकृत्ति । रा.नि.व.५ । नागरज्जव । भा. । गुणाः—“ऐरावती रसे पाके लघ्वीणा च सुगन्धि-का । बातं कासं श्वासश्च नाशयेदिति कीर्ति-ता ॥” वै.निच. । [नि.व.५ ।

ऐरिणम् । स्त्री । सैन्धवलवधे, पांश्वलवधे । रा.

ऐरियम् । स्त्री । मये । वै.निच. । एणबालुके । अम. ।

ऐर्वाकः । पुं । कर्कटीविशेषः । वज्र.कौकृष्ट । मद.व.७ । च.द.प्रदर.चि. [See एर्वाकः, कर्कटी ।

ऐलबालुकम् । एलबालुके । अ.र. ।

ऐलेय(क)म् । स्त्री । नलकायाम् । एलबालुके । अम. । “ऐलेयविषधानाकम् ।” सि.यी. च.द.र.पि.चि.मासाखण्डकुभाखे ।

ऐस्वालु । स्त्री । एलबालुके । मद.व.३ ।

ऐशमूलम् । स्त्री । लाङ्गलीमूले । जैमिनीज्जि-त्रात्र मूल । रस.र.वास.चि. ।

ऐशानः । पुं । ईशानकीर्णभववादी । स च क-टुकः शीतलः । भा. ।

ऐश्वर्यम् । स्त्री । नेत्रपुष्पके । वै.निच. ।

ऐषिका । स्त्री । पाठायाम् । चिन्तायाम् । वै.निच. । [मये । मटा. ।

ऐषवम् । स्त्री । इक्षुविकादि, गुडादी । इक्षु-

ऐषवी (सुरा) । स्त्री । इक्षुरज्जतमये । तन्मय-गुणाः—शीतलं वृत्तिमादकम् । रा.नि.व.१५ ।

श्री

श्रीकः । पुं, स्त्री (कस) । गृह । भाग्य । चम ।

श्रीकणः । पुं । केशकीट । उकृण । श.र. ।

श्रीकण्ठिः (नी) । पुं, स्त्री । उकृण्ठ । श.र. ।

श्रीकोदनी । स्त्री । युके । उकृण । श.र. ।

श्रीकण्ठी । स्त्री । उकृण्ठ । श.र. ।

श्रीजः (स) । स्त्री । बन्धे । से.स.पि.सं. तेजसि । रसादिसर्वधातुसारभागधातुविशेष । गुणाः—सर्वशरीरस्थितत्वं क्षिप्रत्वं शीतलत्वं स्थिरत्वं युक्त-वर्णत्वं कफात्मकत्वं शरीरव्ययपुष्टिकारित्वम् । इति तिष्ठति यन्कृतं रक्तमीषत्वापीतम् । श्रीजः शरीरे सञ्जातं तन्नाशनाशयच्छति । वै.निच. । अष्टविन्दु-ग्रन्थं तदीयद्रक्तं सपीतम् । अश्विनीमात्मकत्वेन विरक्तं वर्धितम् तत् । चर. । श्रीजश्च तेजीधातुनां शुक्लानामां परं धृतम् । इदमस्यमपि व्यापि देह-स्थितिनिबन्धनम् ॥ वा. । दीप्ती । म. ।

श्रीजस्करः । वि. श्रीजीघातुवर्धकः ।

श्रीङ्कि (ङ्गी) । स्त्री । नीवार । उडिङ्गि । प.सु. । गुणाः—श्रीषणौ कषा कफवायुहृदिकरी पित्तनाशिनौ च । राज. । See नीवारः ।

श्रीङ्गः (कः) । पुं । The China rose. (Fibiscus mutabilis.) जवाकुसुमवले । जवाकुसुमेन गौड । हिं कीङ्गुल । मं जासविन्द । रा.नि.व.१० । गुणाः—संवाही केशहितश्च । भा. पु.१भ.पुष्पव. । मलमूत्रसाधनरक्षणश्च । राज. । कटुश्च । इन्द्रमुसङ्गरः विच्छर्द्दिनकुजजनकः सूर्या-राधनश्च । रा.नि.व.१० । भाषा १२मा । [नि.व.१०] ।

श्रीङ्ग(ङ्गा)काण्या । स्त्री । जवापुष्पवले । रा. पु.१भ.पुष्पव. ।

श्रीङ्गपर्यायः । पुं । सूर्यकानपुष्पवले स्त्र्याम-स्थितिः जवा । चम. । कुण । प.सु. । See श्रीङ्गः ।

श्रीङ्गपुष्पम् । स्त्री । जवाकुसुमे । त्रकुण्ठवा

श्रीङ्गपुष्पा । स्त्री । जवावले । वै.निच. ।

श्रीदापलङ्गवा । स्त्री । गीरवसुस्थाम् । वै. निच. । [वनविशाले] । वै.निच. ।

श्रीतः । पुं, स्त्री । विहासे । विङ्ग । चम. ।

श्रीदः । पुं । चने ।

श्रीदनः । पुं । 'अद्वये सिकर्षे' स च सञ्जा-दिभ्यो युक् । वा.टी.११म. । स्त्री । भक्ते । प.सु. । अग्ने । रा.नि.व.१० । पित्रुणि । सा.कौ.ज्.व.सि. ।

श्रीदनपात्री । पुं । नीलभिस्त्रयाम् । च.वि. १५.चन्द.तेले ।

श्रीदना (निका) (नी) । स्त्री । महासम-ज्ञायाम् । वे.लेण्डाविशेष । वाय्मलके । वे.ले-ण्डा । रा.नि.व.४ ।

श्रीदनाद्वया (द्वा) । स्त्री । महासमज्ञायां । रा.नि.व.४ । वाय्मलके । हिं खिरिङ्गिटी । मद.व.१ ।

श्रीलः (लः) । पुं । स्वामिस्थितकन्दशके । उ-ल गौड । र.मा.भा.पु.१भ. । गुणाः—अधिकरः कफघ्नः रुचिकरः लघुः अर्शसि पथः । वाय्मलक-सु दीपले इति । राज. । See श्रीलः । जि.आ-ट्टे । मी.लङ्गिकं ।

श्रील(ल)कन्दः । पुं । श्रीले । उल । र.मा. । वनीमे । वृत्ता । पानीयभक्तव्याम् ।

श्रीषः । पुं । दाह । श्रीषः श्रीषः इति पर्याय-शब्दः । चम.भरतः ।

श्रीषणः (षिः) । पुं । कटुकरसे । शील । हि.च. । (श्री) पुरातिशक्ते । पूरतिशक्तः । गुणः—कफवायुनाशित्वम् । राज. । पुनर्नवायाम् ।

श्रीषधम् । स्त्री । श्रीषधि ।

श्रीषधिः । स्त्री । फलपाकान्नभादौ, कदली-धान्यादिके । हि.च. । द्रव्येणु । तापि पुनरीषधश्च । ताव द्विविधाः स्थावराः जङ्गमाश्च । तासां स्थाव-राः चतुर्धा यथा—वमस्थितिः ठणः, तीरुत्, श्री-षधिश्च । तासु चतुष्पदेष्वन्यत्वं वनस्थितिः, पुष्प-फलवान् ठणः, प्रतानवती लता, फलपाकनिष्ठा च श्रीषधिः । जङ्गमा अपि चतुर्धा जरायुमाश्चस्वे-दजीरिष्यसेदेन । तत्र पद्ममनुष्यालादयो जरायु-जाः । खगसर्पसरीसृपप्रपतयोऽश्वाः । जमिनी-टप्रपतयः स्वेदजाः । मृच्छादयः उद्भिजा इति । सु.सु.१५. ।

श्रीषधिगणः । पुं । रासायनिकीषधिनश्च । वा. श्रीमसमवीर्या महीषधश्च इति स्थानाः ।

साक्षात् सीमन्तिकवासीः सुतयः शाले कथिताः ।
 लघ्वाद्यादशभिः — अजगरी श्वेतकापोती लक्षकापोती
 गीनवी वाराही कथा कथा चतुष्कथा करैः अ-
 ज्ञा अज्ञा आदित्यपणिनी ब्रह्मसुवर्चला श्रावणी
 महाश्रावणी गीलीमी अजलोनी महादेववती
 चेति । एताश्चान्दगिर्यादिषु जम्बाः — “आसाक्ष
 वाः शीरवत्सलाः शीरं कुडवमितं सक्तदेव उप-
 सुधीत । वासु चवीरा मूलवत्सः तासां प्रदेशिनी-
 प्रभमन्नि चोच्च काञ्चानि प्रमाद्यसुपयोगे । श्वेत-
 कापोती समुलपत्ता भवति यस्याः । गीनस्यजगरील-
 क्षकापोतीनां सनयसुष्टिं खड्गः कल्पयित्वा शी-
 रेण विपाद्य परिक्षावितमभिहृत्य सक्तदेवीपशु-
 क्षीत । चक्रकाथाः पयः सक्तदेव । ब्रह्मसुवर्चलाः
 समरावसुपभोक्तव्याः । भक्त्यक्त्येन शेषाणां पञ्च-
 पञ्चानि चोरादककथितानि प्रत्येज्विशिष्टवतायै
 परिक्षास्य सक्तदेवीपयुक्षीत । सीमन्तद्वारविहा-
 री व्याख्याती, केवलम् नवनौतमभ्यर्थार्थं श्रेष्ठं सी-
 मन्तदानिर्गमादिति । अद्यां पृथग्विज्ञानमुच्यते
 — मण्डलेः कपिलेश्वरैः सर्पाणां पञ्चपणिनी ।
 पञ्चरत्नप्रमाणा वा विशेषाजगरीवृषैः । निम्नचा
 कनकाभासा मुले हाहुलिसन्धिताः सर्पाकारा लो-
 हितानां श्वेतकापोतिसंस्थिते । विपणिनी मूलभ-
 वामन्ध्यां लक्षमण्डलां । धारविमात्रां ज्ञानीयाद्गो-
 नवीं गीनसाङ्गतिं । सचीरां रीमशां ऋषीं रसिने-
 क्षुसमीपमां । एवं उपरसाद्यापि लक्षकापोतिमा-
 दिशेत् । लक्षसर्पस्वरूपेण वाराही कन्दसम्भवा ।
 एकपत्ता महावीर्या भिन्नाञ्जनसमप्रभा । कृत्वाति-
 ष्ठकके विद्यात् रचोघ्ने कन्दसम्भवे । जरास्यमुनि-
 वारिण्यां श्वेतकापोतिसंस्थिते । काक्षीर्वादशभिः
 पवैसंयूराङ्गवृषीपमैः । कन्दवा काञ्चनशीरी कथा-
 नाम महावधी । करैः सुबहुवीरा कन्देन गज-
 कापिणी । इलिकर्षपलाशस्य तुल्यपर्णा विपणिनी ।
 अजासनाभक्त्या तु सचीरा क्षुपकपिणी । अजा
 महीवधी श्रेया ब्रह्मकुन्देन्दुपासुरा ॥ श्वेतं विवि-
 चकुसुमां काकादन्वाः समां क्षुपां । अक्रकानीषधिं
 कियाम्बरास्यमुनिवारिणीम् ॥ मूलिनी पञ्चभिः प-
 वैः सुरक्तां युक्तकीमलैः । आदित्यपणिनी श्रेयाः स-
 क्टादित्यासुप्रभिनी । कनकाभा जलानेषु सख्यतः
 पस्त्रिपति । सचीरा पद्मिनीमल्ला देवी ब्रह्मसुव-
 र्चला । अरविमात्रक्षुपका पवैर्हाहुलसन्धितैः । पु-
 षीनीक्षोपलकारैः फलेषाञ्जनसन्निभैः श्रावणी स-

हती श्रेया कनकाभा पयस्विनी ॥ श्रावणीं यासु-
 राभासा महाश्रावणिलक्षणा । गीलीमी चाजलोनी
 च रीमशे कन्दसम्भवे ॥ इंसपादीव विच्छिन्नैः प-
 वैर्मूलसुसुवैः । अथवा ब्रह्मपुष्पी च समानां लक्ष-
 णपतः ॥ वैगेन महाताविद्या सर्पनिर्घोक्तसन्निभा ।
 एवा वैगवतीनाम जायते आसुदन्धवे ॥ दीवसुन्दे
 ब्रह्मद्वरे तथा सिन्धौ महानदे । दृश्यते च जलानेषु
 मध्ये ब्रह्मसुवर्चला । आदित्यपणिनी श्रेया तथैव
 हि हिमचये । दृश्यतेऽजगरी नित्यं गीनवी चासु-
 दागमे ॥ काश्मीरेषु सरी दिव्यं नाभा सुद्रकमान-
 सम् । करैस्तथा कथा च कृत्वातिष्ठपिके तथा ॥
 गीलीमी चाजलोनी च महती श्रावणी तथा ।
 वसन्ते लक्षसर्पास्या गीनवी च प्रदृश्यते ॥ कौशि-
 कीं सरितं तीर्त्वा सञ्जयन्त्यासु पुष्पतः । चितिप्र-
 देशी वशीकैराचिती योजनवयं ॥ विशया तत्र
 कापोती श्वेता वशीकस्तुम् । मलयै नलसीती च
 वेगवलीवधी भुवा ॥ कार्त्तिक्यां पीर्यसाक्षात् भव-
 येनासुपिषितः । सीमन्तज्ञा च कर्त्तुं फलं तावच्च
 कौर्त्तितम् ॥” इत्यादि । गुणाः — युवानं सिद्धि-
 क्रान्तं कालं युतनिगादिनं । कुर्वरेताः क्रमेणैव
 विसृष्टावुषं नरम् ॥ अङ्गदी कुण्डली गीली दि-
 व्यसक्तकन्दनाम्बरः । चरत्यमीषसङ्ख्या नभस-
 न्मुददुर्गम् ॥ व्रजनि पचिषी येन जललम्बाव ती-
 यदाः । गतिः शीवसिद्धिस्तस्य सीमन्तव्रजतिः
 परा ॥ सु.चि.१०.५. [वै.निच.]

शोधधी । स्त्री । शोधधी । भरतः । लघुवर्च ।
 शोधधीपतिः । पुं । कर्पूर । द.च. ।
 शोधधीशः । पुं । कर्पूर । भम. । [व.१८.]
 शोधः । पुं । दन्तच्छेद । उग्रशर्ङ्गाटि । रा.नि.
 शोधधरः । पुं । शोधः । टाटि । [वृणा. मानि.]
 शोधपावः । पुं । तन्नामकरीमविशेषः । उठ-
 शोधपुष्पः । पुं । नमुजीवपुष्पवर्च । वाङ्मनी
 गांश्च । रा.नि.व.१० । Set नमुजीवः ।
 शोधप्रान्तः । पुं । सुह्रमाये । रवा. ।
 शोधफल (भा) । स्त्री । विनीलताशाम् ।
 उतनाकुटा । नं गीहतांठली । वै.निच. ।
 शोधरश्मिनी । स्त्री । ताम्बूली । भाव. प.त.५
 शोधरीगः । पुं । शोधरागरीगविशेषः शोध-

अथादीः बाह्यपितृजसैभिरसन्निपातितकरतजना-
सजनेदीनाभिघातजनेदादृष्टिः। तत्र कर्कशत्वा-
दिलक्षणा वातजाः, पिङ्गकाचित्वादिलक्षणा पि-
तृजाः, कश्चुमत्वादिलक्षणा कफजाः, कण्ठपीत-
चेतत्वादिसर्वलक्षणा युक्ताः सन्निपातजाः, ज्वरप्रत-
खर्जूरफलवर्णत्वादिलिङ्गा रक्ताजाः, गुदस्खलत्वा-
दिलक्षणा मांसजाः, सर्पिर्मखसर्वलक्षणा
शैवीजाः, जतजातत्वादिलक्षणा अभिघातजा इति।

भा.न.४२.सुखरी.चि.। “आयुर्पिञ्जितचौरदक्षि-
मव्यातिलेवनात्। सुखमध्ये गदाम् कुर्व्युः कृष्ण
दीपा कफोतराः” इति। मा.नि.। [प.सु.।
श्रीष्ठा (श्री)। स्त्री। विभक्त। तेषां कूट।
श्रीष्ठाधरी (रं)। पुं, स्त्री। चोदयते।
श्रीष्ठीपमफला (लिका)। स्त्री। विभ-
कायां। तेषां कूट। गाह। हिं कुन्द। भा.पू.१.भ.

श्री

श्रीदु(ड)स्वरम्। स्त्री। कुष्ठरोगविशेषे। मी.।
तस्य लक्षणं—“रुग्दाहारागकष्टैः परीतं रीम-
पिच्छरं। श्रीदुस्वरफलाभासं कुष्ठसीदुस्वरं वदेत्॥”
मा.नि.। तामे। जटा.। उदुस्वरफले। वि। उ-
दुस्वरसम्बन्धिनि।

श्रीदुपुष्पम्। स्त्री। जवापुष्पे। छि.च.।

श्रीलुक्चम्। स्त्री। उल्काछायाम्। छि.च.।

श्रीदैनिकः। पुं। सपकारे। भम.। [पिटके।

श्रीदूरिकः। वि। क्षपिते। उदरमात्रपोषके।

श्रीदर्थम्। स्त्री। तामे। मदनफले। उदुस्व-
रफले। [छि.च.।

श्रीदक्षित(त्वा)म्। स्त्री। चरैजलयुक्तघोषे।

श्रीदुस्वरम्। स्त्री। तामे। हारा.। मङ्गाकुष्ठ-
रोगविशेषे। गुणाः—“पित्तं पक्वोदुस्वरफलात्क-
तिवर्णानि श्रीदुस्वराणि॥” सु.नि.१.भ.। उदुस्वर-
फले। वि। उदुस्वरसम्बन्धिनि।

श्रीदुस्वरच्छदः। पुं। दन्तीछये। वै.निच.।

श्रीदुस्वरी। स्त्री। क्रमिसेदं।

श्रीहाल(क)म्। स्त्री। स्वर्णवर्णं वक्त्रिकाकारि-
कोटकृतमधुनि। उद्देश्यम्। रा.नि.व.१४। गुणाः
—कषायम् उष्णं कटु कुष्ठविषमाग्नि च। राज.।
राजनिघण्टुः भूमेः उद्भूतमात् श्रीहालकाभिधाः
कपिलकोटाः तैः वक्त्रिकासमीपे सञ्चितं मधु।

“श्रीहालाः कपिलाः कोटा भूमेः बहुलमात् ज्ञाताः।
वक्त्रिकाभ्यामुपपन्नौहालकमुद्दीर्यते। कुष्ठादिदो-
षज्ञं सर्वेऽसिद्धिदमेति॥” रा.नि.व.१४। “प्राचीन-
कौकमध्यस्थाः कपिलाः स्वल्पकोटकाः। कुर्वन्ति

कपिलं स्वर्णं तस्यादीहालमं मधु॥” इत्यं स्वर्णं
कुष्ठविषमं कषायं उष्णमसं कटुफलं पित्तकरं च।
भा.पू.१.भ.सुधव.।

श्रीहालकाशर्करा। स्त्री। श्रीहालमधुक्रम-
कषायां। सा गुणैरीहालमधुसदृशी। रा.नि.व.१४।

श्रीद्विजम्। स्त्री। पाण्डवधे। गौत्रा। रा.
नि.व.६। ज्ञात्वरिलवधे। [राज.।

श्रीद्विदम्। स्त्री। श्रीद्विदलवधे। गौत्रा।

श्रीद्विदजलम्। स्त्री। उद्भिदी जाते जले।
प्रसारसलिले। तस्य गुणः—सधुरं पित्तशमनं क्ष-
दाहि च। राज.। लघु। रा.नि.व.१४। “विदा-
र्य भूमिं निजां यत् मङ्गलं धारया खवेत्। ततो-
यमीद्विदं नाम वदन्तीति महर्षयः॥ श्रीद्विदं वाहि
पित्तं क्षविदाद्यतिशैतलं। श्रीधनं मधुरं बल्य-
नीयवातकरं लघु॥” भा.पू.१.भ.वारिव.। वर्षासु
श्रीद्विदं पथ्यम्। मद.।

श्रीद्विदद्रव्यम्। स्त्री। उद्भिद्य इषिर्वै जायते
इत्युद्भिन्। तस्य वनस्पतिखताधानस्यवीर्यावकम्।
See च.सू.१.भ.वनस्पत्यादिः।

श्रीद्विदलवणम्। स्त्री। पाण्डववापरमान-
धेयलवधे, यज्ञगर्भतः स्वयमुत्पद्यते। गौत्रा। वि.
यो.सङ्.पि.विश्वगुडिकायां। च.द.मङ्गापटप-
पते। गुणाः—चारयुक्तं गुरु कटु तिग्मं शीतं
वातघ्नं च। भा.पू.१.भ.व.। रक्तं सृजं लघु वा-
तागुलोननं च। मद.व.१। तीक्ष्णं उष्णं दहनं च।
रयुक्तं कटु तिक्तं कोष्ठवृत्तानामुत्पन्नं च। राज.।

श्रीधस्वम्। स्त्री। पद्मदुग्धे।

श्रीनीतम्। स्त्री। चन्द्रीनमिदं। गुरुभोज-

भाभिन्दिवाखयवकाबीसवावर्जनात् पुनं स्वास्वा-
नसुतं मेहने प्रतिपद्यते, तेन मूलकषणं भवेत् । ततः
कीचितं कुपितं मेहने मूलं जनयति । मेहनस्य
किञ्च पक्षं कक्षस्यिकलायुक्तं मक्षिकावर्तं भवति,
स्वस्वमस्य न प्रविशति । ज.द.५१४. ।

घीन्दूवरम् । कौ । तावे । भा.न.१५. ।

घीपवस्तम् । कौ । उपवासि । लङ्गे । छे.च. ।

घीपसर्गिकः । पुं । सन्निपातादिरोगविशेषः ।
तस्य लक्षणं — “कफोऽनुलोमवातेन यदि पित्तानुगो
भवेत् । खेदश्रेयसिदिभिर्जुष्टसदा भवति मानवः ॥
प्रतिशोमः पुनकेन स्वास्थमायाति तरुणात् । घी-
पसर्गिक एवाभ्यः सन्निपात उदाहृतः ॥” वैद्यशास्त्रं ।

घीपस्थम् । कौ । उपस्थेन्द्रियसुखे ।

घीपीनम् । कौ । उद्यत्वे । रा.नि.व.२. ।

घीमीनम् । कौ । चतसीवेधे । यनिनात् । कृ.क. ।
घौरभः (कः) । पुं । कव्यलस्ये । मेघे । छे.
च. । कौ । मेघमसि । भा.उ.३. ३२५ । मं मेङ्गी-
करमांस । गुणाः — मधुरं शीतलं शुक्र विटश्च म-
हश्च । मेघसमूहे । कर्णावस्थे । रा.नि.व.१० ।

घौरिणम् । कौ । अतिकालवधे । यवचारे ।
लो.प्र. । वै.निच. ।

घोरुक्कम् । कौ । परच्छतेले । च.द. ।

घोर्व्वम् । कौ । अतिकालवधे । यवचारे ।
पांशुलवधे । रा.नि.व.६ ।

घीलम् । कौ । श्वेतशूरवे । वै.निच. ।

घीलूकम् । कौ । उलूकसमूहे । जटा. ।

घीशीरम् । कौ, पुं । कालके । वा.न. । चामर-
दले । चासने । नि । उशीरजे । मे.र.निच. ।

घीषणम् । कौ । कटुरसे ।

घीषधम् । कौ । शुष्कान् । र.सा.सं.घीषध-
मारचणवे । रोगघ्नद्रव्ये । छे.व. । “वैधी व्याधिं
हरेत्येन तद्व्यं प्रोक्तमीषधम्” । अत्रि. । घीषधं
पञ्चविधम् । यथा — रुक्मचूर्णकथायावलेहकल्पाः ।
“तत्र पञ्चविधं प्रोक्तं स्वसंयोगविशेषतः । रुक्मचूर्णं
कथायावलेहः कल्पा इत्यपि” । तत्र पुनः द्विविधं
घीषधमनलवधं । तयोः घीषधकषणं वसिष्ठिरि-
वमनम् । कुपितदीप्तं वद्विर्मःकार्यं दीनोपश-
मनं करोति । मृगनक्षत्रं तैलवृत्तमधुपक्षं कक्षाय-

स्वितानामिव साध्यहेतुः । वा.टी. च.द.च. । तत्र
वातस्य वसिः (गुदप्रविधियकेडादि) । पित्तस्य
विरिणः (सुखपीतं गुदसार्गैकानः स्वितस्य नि-
सारणं) । कफस्य वमनं (मुसुलन पीतं तेनैव हो-
यस्य निःसारणम्) । ममनं — वातस्य तैलं, पित्तस्य
वृत्तं, कफस्य च मधु । विध्यशैलजानि घीषधानि
क्रियाविधौ प्रशस्तानि तथा वनोपवनजानि । वनो-
कश्यमानादिजानि न शास्त्राणि । घीषधीकर-
मनोऽप्यसि स्थानाभावाद्भोक्तः । घीषधद्रव्याङ्ग-
वधं यथा — खदिरादीनां सारः, निम्बादीनां त्वक्,
दाडिमादीनां फलं, पट्टीलादीश्च वृक्षः बाह्यः । सारः
स्वात् खदिरादीनामित्यादि । शार्ङ्गधरमते व्यधो-
धादेः त्वक् वीजकादेः सारः तालीशादेः पत्रं चि-
फलादीश्च फलं बाह्यमिति । काष्ठगर्भमहामूलानां
वल्कलं इत्यमूलानां सर्व्वंशो बाह्यमिति । अति-
स्थूलजटायास्त्ववः तथा सूक्ष्ममूलानि सर्व्वंशो क-
श्चाणि । यत्र द्रव्याङ्गावयवो यादृशो निर्दिष्टः,
तत्र तादृश एव बाह्यः । यथास्तत्तादिकषाधि
अस्तदादीनां पत्रमेव बाह्यम् । अङ्गसामान्योक्तौ
मूलवल्कलम्, “अङ्गेऽप्यनुक्ते विहितान् मूलं” मिति
वचनात् । विषयभेदे षट्पद्व्ययवधम् — अरदि
स्वरसीपधं सर्व्वकाव्यायं, विरिणवमनायं वसने ।
अशिशरे मूलं, घीषे पत्रं, वर्षावसनायोः त्वक्कादी,
अरदि खीरं यथार्थपुत्रं फलश्च ममने सारश्च फ-
लम् । सामान्योक्तौ — स्थापत्रं, उपले नीलोत्पलं,
शक्रद्रसे गोमयसरः, चन्दने रक्तचन्दनं, सर्व्वेपि सि-
द्धायेः, लवणे सेत्स्वं मूत्रे गोमूत्रं, वृत्तद्वयेषु ग-
व्यमेव, चतुष्पदे स्त्रीः, पविषि पुमान्, वयस्य-
जाङ्गलानां चर्मादि हिला बाह्यम् । मांसं कथिते
आजं कौवश्च स्त्रीयोयात् । अनुक्ते यदर्थं यथा —
काव्येऽनुक्ते प्रभातं, अङ्गेऽनुक्ते जटा, भागेऽनुक्ते सा-
व्यं, द्रवेऽनुक्ते जलं । प.प्र.१४. । चूर्णलेहावकाव्यं
तु श्वेतचन्दनं काव्यप्रलेपे रक्तचन्दनं बाह्यम् । भ-
वनीयवीषधविधाने — अजमीदीको यमानी, बाह्य-
प्रलेपे तु वषा बाह्यः । भा. ।

घीषधकालः । पुं । घीषधसिधनस्य सन्धे ।

तत्र द्रवविधः — “निर्भक्तं प्राग्भक्तमधीभक्तं मन्वेभ-
क्तमनराभक्तं सभक्तं सामुद्रं सुमुद्रं दुर्धसं वासान-
रञ्जितं । तत्र निर्भक्तं केषलसीपधसुपयुज्यते । प्रा-
भक्तं यत्तु प्राग्भक्तस्योपयुज्यते । अधीभक्तं यद्वक्तव्ये

पीयते । मध्येभक्तं यन्मध्ये भक्तस्य पीयते । अनरा-
भक्तं नाम वदनरा पीयते पूर्वोपरयोर्भक्तयोः ।
सभक्तं श्रीषवेदु यस्याज्यते भक्तम् । सासुई नाम
वदन्तस्यादावने च पीयते । सुहर्मुष्यांसं सभक्तम्
भक्तं वा यदीषधं सुहर्मुष्यरूपयुज्यते । शासनरं
चमिष्यन्त्यामिषम् । तत्र निर्भक्तगुणाः — “वीर्यो-
षिकं भवति भवजस्रह्नीन” मित्यादि । प्राम्भक्तस्य
यथा — “श्रीघ्नं विपाकमुपयाति यत् न हिंस्रमिद-
त्यादि” अधोभक्तस्य यथा — “पीतं वदन्मुपयुज्य
तदूर्ध्वकाये ह्याह्नादात् बहुविधांश्च यत् न दधाति ।”
मध्येभक्तस्य यथा — “मध्ये तु पीतमुपयुज्यविसारि
भावाद ये मध्यदेशमभिमूय भवन्ति रोगाः ।” अ-
नराभक्तस्य यथा — “इदं मनीषलकरन्वतिदीप-
नीयम् ।” सभक्तस्य यथा — “पथं सभक्तमवलाम-
स्योर्ध्वं नित्यमित्यादि ।” सु.उ.६४क. ।

श्रीषधालयः । पुं । श्रीषधगृहे । जम्बूधर वन ।

श्रीषधिः (धी) । स्त्री । गुडूया । राज्ञायां ।
इत्यायाम् । श्वेतइत्यायाम् । हरीतक्याम् । मये ।
श्रीषधि । रत्ना । फलपाकानववादी । छे.ष. ।

श्रीषधिगन्धः । पुं । आश्रयेन अवर,दिकरीष-
धीनां गन्धे । च.द.अवरातिसार-चि. ।

श्रीषधिप्रतिनिधिः । पुं । यदीषधं न ल-
भ्यते तस्य स्थाने तत्समगुणद्रव्यमनुरूपधौ यथा —
मेदाभावे ह्यश्वगन्धा सधामिदे च शरिवा । श्रीष-
धर्षभकाभावे गुडूची वंशलोचना इत्यादि । विच-
काभावे दन्ती अपामार्गचारी वा, घन्वयासाभावे
दुरालभा, तगराभावे कुष्ठं, सुवर्भावे जिह्मनील-
म्, चर्षिसालवणाभावे मानकसयूरपुष्कवाद्यधं,
वकुलाभावे कन्दारीपलपप्रवद्यधम् । मौलीपला-
भावे कुसुमं, जातीपुष्पाभावे लवङ्गं, अर्कादिचौरा-
भावे तम्रचरसः, पुष्करमूलाभावे कुष्ठं, लाङ्गलकी-
शान्तिपर्णाभावे कुष्ठञ्च यार्धं । भा.पू.१भ. । चविका-
भावे गजपिप्पली, पिप्पलीमूलम्, सीमराज्या-
भावे चक्रमर्दफलम्, दार्व्यभावे हरिद्रा, रसाञ्ज-
नसाभावे दार्व्यजायः, सीराइचदभावे फटिकारी,
माक्षीश्राभावे खर्चताक्षी, भार्गवभावे तालीशं
कण्टकारीमूलं वा, हृषिकस्याभावे पांशुलवणं, य-
हीनस्यभावे धातकीपुष्पम्, अक्रवेतसाभावे कुष्ठं ।
द्राक्षाभावे नाभारीफलम्, तदभावे पीतत्रालपुत्रं,

नखाभावे लवङ्गम्, कलुष्यभावे काकीक्षी, तदभा-
वे जातीपुष्पम्, कर्पूराभावे खन्विपर्णी (गांठिहा-
ना) सुगन्धिसुखाकं वा, कुङ्कुमाभावे कुसुमं, श्रीख-
खचन्दनाभावे कर्पूरम्, तदुभयाभावे रक्तचन्दनं
यार्धं । मध्वभावे जीर्णगुडः, पुरातनाभावे चाम-
तुष्टयगुणाः गुडः, चौराभावे लौह्री मासुरश्च रसः,
शर्कराभावे खर्षं, शाल्यभावे षटिकं, दाडिमा-
भावे इच्छाकं, सीराइचदभावे पञ्चपपटी, लौहा-
भावे तन्मूलं, चव्यगजपिप्पल्यभावे पिप्पलीमू-
लं, सुन्नतिकाभावे तालसुखं यार्धम् । मातुफलमि-
ति केचित् । प.प्र.१ख. ।

श्रीषधिवीर्यम् । स्त्री । श्रीतीषादिष्वे । ए
व श्रीतमुषां कथं किञ्च तेषां वदु पिच्छलं ती-
व्रं विशदयति । तदुक्तं “वीर्यं द्विविधमुषां श्रीत-
चापिसीमीयलाज्यगतः । केचिदट्टविधमाहुर्बुधं
श्रीतं किञ्च कथं विशदं पिच्छलं वदु तीक्ष्णस्ये-
तानि वीर्याणि स्वस्वगुणोत्कर्षादसमभिमूयात्मक-
त्वं कुर्वन्तीति ।” सु.सू.४०क. ।

श्रीषधीपञ्चास्रतम् । स्त्री । गुडूवीगीचुरस-
वलीमुखीप्रतापरीषु ।

श्रीषर(क)म् । स्त्री । अयत्कान्तभेदे । पांशुलव-
णे । खनिकालवणे । थोत्री मूलम् । सैन्धवलवणे ।
ऊषरदेशजलवणे । गुणाः — चारं तिक्तं वातकफघ्नं
विदाहि पित्तघ्नं यार्धं सूत्रशोषकञ्च । रा.नि.व.
६ । चारं । मद.व.२ ।

श्रीष्टकम् । स्त्री । उष्ट्रसूत्रे ।

श्रीष्टतकम् । स्त्री । उष्ट्रीदुग्धजातघीले । गुणाः
— “श्रीष्टं तकम् विरसं गुरुहृद्यञ्च दीपलम् । पी-
नसयासकासेषु शस्तमुक्तम् ।” वै.नि.च. ।

श्रीष्टनवनीतम् । स्त्री । उष्ट्रीदुग्धजातनवनी-
ते । गुणाः — लघुपाकं शीतलं त्रणलनिककरक्तदी-
घञ् वातघ्नं विषघ्नञ्च । रा.नि.व.१५ ।

श्रीष्टमूत्रम् । स्त्री । उष्ट्रमूत्रे । गुणाः — उष्ण-
दक्षोपाशः क्षमिसूतीदरघ्नञ्च । मद.व.५ ।

श्रीष्टचीरम् । स्त्री । उष्ट्रीदुधे । See उष्ट्री ।

श्रीष्टीष्टतम् । स्त्री । उष्ट्रीनवनीतजघृते । गु-
णाः — मधुरं प्राके कटु शीतलं क्षमिकुष्ठरं वात-
कफघ्नञ्चोदरघ्नञ्च । रा.नि.व.१५ ।

श्रीषाम् । स्त्री । उच्चतामाम् ।

क

कम् । ली, नलि । रा.नि.व.१४ । सुखे । मे ।
केशे । धर । [पानपत्रे । च.टी ।

कंसः । पुं, ली । कंसमाचिके (महाद्रावके) ।

कंसम् । ली, पुं । ताम्रवन्नयोक्तृपातौ, कांस्य-
पातौ । कंस । प.सु. । आदकपरिमाणे (८३५) ।

भा. । तैजसपाचभावे । चिका. । [६.च. ।

कंसकम् । ली । पुष्पकाशीशे । इदं श्वेतवर्णम् ।

कंसहरीतकी । ली । शीघ्राधिकारे । हरी-

तकी १०० शतं, दशमूलं प्रत्यक्षं ६ प. १० । १००

माषा मिलितं ६४ प. बारि ५१२ प. (६४३) मे.

१२८ प. (१६३) पुरातनगुडः १०० प. । पक्का

खंडवृत्ते, शृङ्खलीचूर्णं ८ तो. मरिचचूर्णं ८ तो.

पिप्पलीचूर्णं ८ तो. यशवारः ८ तो. गुडत्वक् २

तो. तैजपत्रं २ तो. एलाचूर्णश्च २ तो. प्रलेपी दी-

यः । मधु २ श. वा १६ प. । मतान्तरे क्वाथः ८

श. पाठः — “दिपचमुल्लस्य पक्वेः क्वाथे कंसः भया-

नाश्च शतं गुडाश्च । खंडे सुसिद्धे च विनोय चूर्णं

व्योषं चिसीगन्धसुपस्थितं च । प्रस्थार्द्धमानं क्षुण्णः

सुशीते किञ्चिद् चूर्णादपि यावश्च क्वात्, एकान्ततः

प्राञ्च ततश्च खंडान् युक्तिं निहन्ति त्रययुं प्रहह”-

मित्रादि । सा.कौ. ।

कंसास्थि । ली । कांस्यपातौ । कंस । “कंसे

तु कांस्यं कंसास्थि” । चिका. । [च. ।

कंसाहवा । ली । सौराष्ट्रस्थिकायाम् । ६.

ककन्दः । पुं । खर्बे । लघा. ।

ककरीमुखः । पुं । केशे । रा.नि.व.१८ ।

ककारपूर्वद्रव्यम् । ली । ककारपूर्वद्रव्येषु ।

तानि यथा—कटुकः, काशशकं, कुषाण्डं, कर्क-

टी, कर्कसुः, कर्कोटकः, कलिङ्गः, करमई, क-

रीरः, कतकः, कशेरुः, काञ्चिकश्चेति रक्तपित्त-

वर्णम् । भा.भ.र.पि.चि. ।

ककुब्जिनी । ली । व्योतिप्रतीकतायाम् । न-

डाकट्टकी । भा.भ.१३. । [राज. ।

ककुब्जकः (खा) । पुं, ली । पातकपचिचि ।

ककुब्ज(म)कः । पुं, ली । वासरीमविधिषे ।

See ककुब्जकः ।

ककुत् (दः) । ली, पुं, ली । इषाके । वीरुङ्ग
कुंटे । प्राधान्ये । अम. । अजे । मे । दर्बीकरसर्प-
भेदे । सु.कल्प.४७. । See सर्पः ।

ककुब्जती । : ग्री । कटी । पीछा, निठस ।

अम. । जि । ककुब्जिष्टे । [हृषे । ६.च. ।

ककुब्जान् । पुं । अष्टभकचपे । रा.नि.व.५ ।

ककुन्दरम् । ली । नितम्बनर्ताविद्याने वैकल्य-

करं प्रहसन्निर्भयं दधे । मरुदण्डीभयतः पार्श्वजघ-

नवहिर्भागे ईषदधकास्य स्थानम् । तत्र स्थानांशान-

मधःकाये चैटीपघातश्च । सु.शा.६७. । ककुन्दरी

तु सर्वेषां स्नातां जघनकूपकौ । रा.नि.व.१८ ।

पुं । इच्छविशिषे । गुहाः — “ककुन्दरः कटुशक्तः

ज्वरप्रसौषकप्रभतः । रक्तकृष्णदाहान् दृषयाद्य

विनाशनः ॥” अथार्द्रमूलश्च सुखे धारितं सुखदी-

यतुत् । वै.निच. । [अभिषं ।

ककुप् । ली । चम्पकमाखायां । प्रवेक्ष्याम् ! मे.

ककुभः । पुं । चर्व्युनहये । प.सु. । हवे ।

ककुभत्वक् । ली । चर्व्युनहयत्वक् । च.द. ।

सि.यी.यन्त्र.चि.ककुभादौ ।

ककुभशाखा । ली । भाग्याम् । रत्ना. । [च. ।

ककुभादनी । ली । गलीनामकगन्धद्रव्ये । ३.

ककूणकः । पुं, ली । शिशोर्नववर्त्मजरीने ।

क.उ. । हिं कीयुषाश्च । लघुषं यथा — “ककूणकः

शौरदोषाच्छिशूनामचिबन्धनि । जायते तेन वक्षेर्षं

ककूणश्च खवेन्मुहुः । शिशुः कृत्याक्षलाटाचिबुट-

नासावधर्षणं । शक्ती नार्कप्रभां द्रष्टुं न वर्त्तमानोऽस्म-

नचमः ॥ मा.पालरी.नि. । ककूणकं शौरदोषा-

च्छिशूनामचिबन्धनि । जायते सखं नैर्षं ककूणश्च

खवेन्मुहुः... ॥ भा.भ.४७. ।

ककूण(क)म् । ली, पुं । गीशकदादिपुष्पस-

काये । वा.टी.परचः । अपूपपचनार्थं सखयपात्रे ।

“ककूणं ब्रह्मभिः कीर्त्तये सखे मा तु तुषानसः । तेन

च सखयसुप्तानमपूपपचनपात्रं सख्यते” । वा.टी.

हेमा. ।

ककैरुकाः । पुं । कृमिभेदे । See कृमिः ।

क। नदीवसे। परिधानावसे। कां। हे. व.।
जलप्राप्ते। अम.।

कच्छकाण्डनः। पुं। अथत्यम्भे। गङ्गा अ-
थं। [कां।, कौं।। अ. व.।

कच्छ(च्छा, च्छो)टिका। स्त्री। कच्छे।

कच्छपः। पुं। खनामख्यातजन्मविशेषे। का-
श्मि, शुन्नि, कांठी, वागटकां। मं कांसव।
एतन्मांसगुणाः— वातहरं शुक्रदं चक्षुषं बल्यं मे-
धाश्रुतिकरं पथ्यं शीघ्रघ्नं। तन्मर्षं पित्तहरं।
तत्पादः कफघ्नः। तदण्डं स्नादुं वाजीकरश्च। रा.
नि. व. १६। “कच्छपी मधुरः स्नादुः शुक्रवृद्धि-
करी मतः। वातघ्नश्चाम्रजननी वृद्धये कृष एव
च।” अत्रि. २२२५.। नदीवसे। तूँद गीछ।
रा. नि. व. १२। मदिरायन्। अ. व.। श्रेयजन्म-
तालुरीगविशेषे। तत्र कृष्यवदुस्रयोऽवेदनः नाति-
श्रीयोऽतिश्रीघ्नं जायते। “कृष्योऽस्योऽवेदनोऽश्रीघ्न-
जन्मालुरीगो ज्ञेयः कच्छपः श्रेयसः स्यात्।” भा.
म. ख. ४७. मुखरी. चि.।

कच्छपयन्त्रम्। स्त्री। श्रीवचपाकयन्त्रविशेषो
लक्षणं—“जलपूर्णपाचमध्ये दत्त्वा खर्परन्तु प्रसी-
ये। तदुपरि रसविभिः स्थाप्यः सुतो ह्यदः क-
च्छग्राम्। लघुलौहकोटरिकया कृतपटुस्यस्थि-
माच्छाया दीया तदुपरि सिकता चैकाकुलिपरिमा-
णापि। तत्खर्परं पूर्णं चाङ्गारकवनेपलेनीपचि-
तम्।” अत्रि.। “जलपूर्णपाचमध्ये कृत्वा पटुकर्प-
रं सुविलीये। तदुपरि विज्ञमध्यगतः सुतः स्थाप्यः
कोष्ठम्। लघुलौहकोटरिकया कृतपटुस्यस्थि-
माच्छाया। पूर्णान्तरपटुखर्परमध्ये चाङ्गारैः खदिर-
काष्ठभवेः। खेदगती मर्द्दगतः कच्छपयन्त्रस्थितौ
रसो जयति।” इदमेव कच्छपयन्त्रं चाकण्ठभूमि-
वेशितं जलपतनिकासुखस्थितशरावे दत्त्वा रसम-
न्वेन प्रकोषं वदनेन सर्वस्याच्छाया उपरि सिकता-
भिरङ्गुलिमानेनाच्छाया भूमिभागैः कुक्कुटपुटादयः
कच्छपयन्त्रोऽयमो रितः।

कच्छपिः। पुं। चद्ररोमे। तालुरोमे।

कच्छपिका। स्त्री। विषमुष्टी। मङ्गान्त्रे।
रा. नि. व. ४। कच्छनिर्गुच्छग्राम्। वै. निच.। वात-
श्रेयजन्मप्रसिद्धपिटकागसचुद्ररीगविशेषे। “अथयः
मेष वां वृषा दावलाः कच्छपीमताः। कफा-

निलायां पिङ्का ज्ञेया कच्छपिका बुधैः।” इति।
निदा.। [पिकायाम्। मादिकार्त्तम्। अम.।

कच्छपी। स्त्री। चद्ररोमे। मे. पचिकं। कच्छ-
कच्छपोलिः (का)। स्त्री। जलवैतसे। वै.
निच.।

कच्छरुहा। स्त्री। दुर्वायाम्। जटा.। नागर-
मुलायां। “नागरोत्याकच्छरुहा।” रा. नि. व. १३।

कच्छा। स्त्री। भद्रमुलायाम्। श्वेतदुर्वायाम्।
चौरि(ङि)कायां। बिं. बिं. पौका। बाराहीकन्दे।
मे. क्वहिकं। [पूर्वा.। रा. नि. व. ८।

कच्छान्तरुहा। स्त्री। श्वेतदुर्वायाम्। श्वेत

कच्छारुहा। स्त्री। स्वर्णकेतक्याम्। वै. निच.।

कच्छालङ्कारकः। पुं। काशटये।

कच्छुः (च्छूः)। स्त्री। खर्जूरीमे। फूलकां-
ना। तल्लक्षणं—“सूत्रा बह्वः पिङ्काः स्थावयः
पामेयुक्ताः कच्छुमत्तः सदाहाः। सेव स्त्रीटैलीत्र-
दाहिरपेता ज्ञेया पाष्ठीः कच्छुस्यास्तिचोष।”
मा. नि.। [षाफलचुपे। रा. नि. व. ४।

कच्छु(च्छू)न्ना (न्नी)। स्त्री। पटोले। हङ्ग-

कच्छु(च्छू)मती। स्त्री। शुक्रशिल्पां। अ. व.।

कच्छु(च्छू)रः। वि.। कच्छुरोगयुक्ते। थेजि-
रोशी। पुं. थले। मे. रचिकं।

कच्छु(च्छू)रा। स्त्री। कपिकच्छी। खाना-
कूनी। रा. नि. व. ३। रक्तदुरालभायां। छुत्रा-
भाविभय.। कर्पूरशक्याम्। आसहरिद्रायाम्।
मङ्गलनायाम्।

कच्छुरालः। पुं। शैलुडले।

कच्छुरी। स्त्री। घातक्याम्। शार्दे फूल।

कच्छेष्टः। पुं। कच्छपे। रा. नि. व. १६। स्त्री।
भद्रमुलायाम्।

कच्छोत्या। स्त्री। मुलायां। रा. नि. व. ६।

कच्छीरम्। स्त्री। शक्याम्। र. मा.।

काजम्। स्त्री १ कमले। अचते। मे. जचिकं।

काज्जलम्। स्त्री। नीलकमले। अचने। का-
जल.। हे. व.। चिका. चि. यो. कामसा. चि.। पुं।
कज्जल्याम्। अत्रि.।

कञ्जला (लिः) (लिका) (ली) । स्त्री ।
 नीलविशेषे । Sulphuret of mercury.
 (Aethiop's mineral.) मर्दितरसगन्धके क-
 ञ्जलीति लीके । अ. र. । “एषा कञ्जलिकाख्याता
 हंक्षणी दीर्यवर्हणी । नानागुणानयोगेन सर्वव्या-
 धिविनाशिनौ ॥” वै. निघ. २. भ. । “जपापवरसेनाद्य
 वर्द्धमानरसेन च । रसं संशोधयेत्तेन तत्समं शोध-
 येन्नलि ॥ अङ्गराजरसेः पिष्टा शोधयेदकैरग्निभिः ।
 समधा वा विधा बाधि पञ्चाङ्गुलं कारयेत् । चू-
 षाविला समं तेन रसेन सह मर्दयेत् । नष्टसूतं य-
 दा चूर्णं भवेत्कञ्जलसरिभम् ॥” भा. म. १. भ. ।
 “यद्भूतं गन्धकश्च समं सम्यग्दोषहृन् । लिष्टस्य क-
 ञ्जलीभूतं ततो योगेन योजयेत् ॥ इष्टयोगेन पु य-
 च्चाक्षी समी पारदगन्धकौ । तत्र भागद्वयं योज्यं
 कञ्जलस्येति निश्चयः ॥ यावान् स्यादधिकः सतात्
 तावन्तं गन्धकं पुनः । क्षिपेद्योगे विधानशी नात्र
 कात्यां विचारणा ॥ यत्र सूताधिको योगे गन्धपा-
 षाणतो भवेत् । तत्र तन्मातः कुर्यादादातेन हि
 कञ्जलं ॥” अ. वि. ।

कञ्चटः (ङः) । पुं, स्त्री । गजपिप्पल्याम् ।
 वै. निघ. । जलतच्छुलीयापरनाम-स्त्रनामकान्तशा-
 के । कौटु. १. म. । र. मा. । हिं चवङ्गमेद ।
 कलोटिवाशाके । च. द., सि. यो. कञ्चटादिः । चो-
 राङ्गशाकमेद । भा. म. १. भ. च. सा. वि. । गुणाः—
 चारकलं हिमलं पिपरक्तनाशित्वं लघुलघु । राज-
 वतहरलं तिक्तलघु । भा. पू. १. भ. मा. क. । कञ्चडो
 हि कञ्चटमेद । [पात.] र. स. र. यक्ष्णीकवाटरसे ।

कञ्चटपत्रकम् । स्त्री । कञ्चटच्छेद । कौटु.

कञ्चटपल्लवः । पुं । कञ्चटे । सि. यो. यक्ष. चि.
 जम्बादिः ।

कञ्चटादिः । पुं । अतिसारे कषायविशेषे ।
 अत्र कञ्चटादीनां पत्रं यावत् । “कञ्चटदाडिम-
 जम्बुङ्गाटकपत्रादीनि । जलधरनागरसङ्घितं ग-
 द्दामपि वेनिनी दध्यात् ॥” च. द. च. सा. । कौ-
 टु. पाता, दाडिमपाता, जामपाता, नि-
 डेडा पाता, वागा, मूठा, उंटे, प्रोत्थटक
 २७ र. जल ॥ १० भ. च. ०० आम पोशा ।

कञ्चटावलेहः । पुं । गण्डस्थिकारि—अत्र
 कञ्चटस्य (कौटु. १. म.) १ अ. तालमूल्याः १ अ.

जलं १६ अ. शी. ४ अ., क्षाये शर्करा १ अ. पञ्जा
 पादशिष्टे तत्र बराहका नाथातकीपाठा बिल्वेष्टौ-
 पिपपली भङ्गापवातिविषय यवसार-सौवर्चलरसा-
 ज्ञनसौचरसानां प्रत्येकं चूर्णं कर्पणितं दद्या
 पाकशेषं कुर्यात् । श्रौते मधुनः कुड्मार्थं दियम् ।
 च. द. । सा. वौ. । कौटु. १ म. तालमूली १
 म. जल १७ म. च. ४ म. चिनि १ म. पाक
 करत पादशेष इहेल ताहाते बराहकां,
 धाहेकुल, आकनादि मूल, वेल्कुंटा, पिपूल,
 सिद्धि, आतहेट, यवफात्र, मटल लवण, रसा-
 ज्ञन एवं मोचरस प्रोत्थके चूर्णं २ तोला
 दिग्ना पाक शेष करिदे । नीतल इहेल मधु
 १ पोशा दिवे ।

कञ्चनः । पुं । काञ्चनहृत् । वै. निघ. ।

कञ्चिका । स्त्री । वेणुशाखायां । कश्चि. अ. च. ।
 सुश्रुतीटे । रा. नि. व. १० ।

कञ्चुः (कः) । पुं । सर्पलचि । मापेन थोलन ।
 छे. च. । छे. । चीलके । कौटु. । औषधविशेषे ।
 मे. कवि. ॥

कञ्चुकाशकः । पुं । शाकविशेषे । गुणाः—
 “कञ्चुकीशाकहृत्तु वातला याद्विणी मता । सु-
 त्करी कफपित्तानां नाशिनौ परिकीर्तिता ॥”
 वै. निघ. । [वै. निघ. ।

कञ्चुका । स्त्री । अन्नगन्धायाम् । कञ्चुकाशके ।

कञ्चुकालुः । पुं । सर्पे । कालसर्पे । कुट्टे
 माप । अ. च. ।

कञ्चुकिः । पुं । यवे । रा. नि. व. १६ ।

कञ्चुकी । पुं । चणकहृत् । सर्पे । यवे । रा.
 नि. व. १६ । जीरकहृत् । मे. नचतु. । तन्नामक-
 दीवान्तिघोठके । लक्ष्यं यथा—“स्मृत्ये वचस्त्रि
 बादीष अंसद्विमे तयैव च । अन्नवर्णो भवेद्वाजी
 कञ्चुकी सः प्रकीर्तिता ॥” ज. द. १. च. । स्त्री । जी-
 रीरहृत् । र. मा. । कौटु. । र. सा. सं. । उत,
 जीरसागर । जीरकञ्चुकीति र. स. र. वज्रभजातके,
 मद्भाभजातकगुडे । अरपुञ्जयाम् । कञ्चुकाशके ।
 औषधविशेषे । मे. । [भाषा । छे. च. मन्ना. ।

कञ्चुलिका । स्त्री । अङ्गराचिख्याम् । कौटुलीति

कञ्जः । पुं । केश । मे. ज. वि. कं । स्त्री । अक्षय

कटशर्करा । स्त्री । शर्कराशुलतायाम् । नट्टा इति गौडः । हारा । श्रीधरविशेषः ।

कटसारिका । स्त्री । भिक्षुसामान्ये । बौद्धाः । हि कटशरैया । भा.पू.१भ. ।

कटाकुः । पुं । पक्षिविशेषः । उवा. ।

कटायनम् । स्त्री । वीरस्ये । देवी । श.च. ।

कटाहः । पुं । कुक्षकपर्परे । मे.हचिकं । जायमानविषाणसामान्ये सङ्घट्टशरी । हारा । तैलपाकपात्रे । कट्टा । श.च. । सुपे. विका. ।

कटाहकः । पुं । मातुलुहादिदन्त्यनरस्थान्तरज्ञाने । अति । अत्रि.सू.१७च. । [रा.नि.व.१० ।

कटाक्षयम् । स्त्री । पत्रकन्दे । पञ्चरत्नैर्गोडः ।

कटाचः । अपाङ्गहट्टो । अम. । अश्वस्य शङ्ककण्ठयोरनरभागे । ज.द.२च. ।

कटिः । पुं, स्त्री । शोण्याम् । कौंकालः । रा.नि.व.१८ । कलत्रे । काश्याम् । कटीरः । ह.च. ।

कटितटम् । स्त्री । नितम्बम् ।

कटिचम् । स्त्री । रमनायाम् । मे.रचिकं ।

कटिदेशः । पुं । कथ्याम् । कौंकालः ।

कटि(टी)पीथः । पुं । स्थितिः । रा.नि.व. १८ । कटिदेशस्थमांसपिण्डे । पर्णोद्वेगः । पेला । अम. । [मा. ।

कटिरोहकः । पुं । करिपथाङ्गमारीहके । श.

कटिजम् । स्त्री । कारवेण्डकले । भा.पू.१भ. ।

कटिजकः । पुं । कारवेण्डके । कटजम् । प.सु. । रत्नपुनर्नवायाम् । मे.कचतुष्कं । [हला. ।

कटिगोष्मकः । पुं । कटिदेशे । कौंकालः ।

कटिशूलः । पुं । कटिदेशस्थे शूलरीमे । कुम्भी इति भाषा । [यत्रेण यूयूतः । हारा ।

कटिशूला । स्त्री । कटिकिङ्किणाम् । को-

कटी (इन्) । पुं । हतिनि । खदिरहस्ते ।

रा.नि.व.८ । स्त्री । श्रीधरकले । कौंकालः । अम. । पिप्पल्याम् । मे.टहिकं । स्थिकप्रदेशे । रत्ना. ।

कटीकतन्त्रयम् । स्त्री । नितम्बगर्तसन्धिवन्धवि. । तत्त्वान् पृष्ठदन्तीभयतः कचनपार्श्ववर्धमानि

ईवम्वीचैः । पृष्ठवंशीभयतः प्रतियोचौकाश्च अस्मिन्नी । अम. । सु.भा.१च. ।

कटीकपालम् । स्त्री । कटीफलके । विज.९.॥

कटीयहः । पुं । कटीगतवातरोगे । कोमलैर वातः । लक्षणम् — “वायुः कट्याश्रितः सन्ध्यासामी वा जनयेदुजम् । कटियहः स एवोक्तः पङ्क्तुः सकृद्गोर्दधौवधात् ॥” भा.न.१भ. ।

कटीरः । पुं, स्त्री । जघनस्थले । जटा. । कटिदेशे । कौंकालः । ह.च. । कटिपात्रे । अ.टी. ।

कटीरकः । नितम्बस्थले । रा.नि.व.१८ ।

कटुः । स्त्री । लतायाम् । राजिकायाम् । मे.टहिकं । कटुक्याम् । कटुकी । रा.नि.व.६ । कटुवज्रा । लठाविट्मयः । रा.नि.व.३ । प्रियङ्गुहस्ते ।

ह.च. । पुं । कटुपट्टीले । तिर्यग्लज्जा । मे.निच. १भ.उन्मा.वि. । चम्पकहस्ते । अर्कहस्ते । श.च. ।

जलजलणविशेषः । कचकविषे । छात्रातिविषः । श.र. । कटजतरी । राजसर्पस्ये । हारा । श्रीधकपर्परे । रा.नि.व.१२ ।

वायुप्रिगुणभूयिष्ठे षड्साध्यतमरस्ये । बालजत्रम् । मे.तिखट् । स मरिचादौ व्यक्तः । रा.नि.व.१० । तस्य लक्षणम् — “यौ जिह्वायं बाधते उदरेण जनयति शरीरे गृहीते नासिकाश्च सावयति स कटुकः ॥” सु.न.४२च. । अपिच

“संवेदयेद्यो रसनां निपाते तदतीव च । बिदहन्मुखासाधिव संसावः स कटुः क्षृतः ॥” धर. गुणाः — उष्णलघुत्वः । मुखशोधनः । घ्राणाजिह्विरेचनः । क्रमिहरणः । तडिपाकोऽपि कटुः, तडिपाक-

गुणाय वातला कफपित्तघ्ना वायुप्रिगुणभूयिष्ठाश्च । सु.न.४२च. । कफकण्ठदोषशोफमन्दानिखिचरी-गन्धः । अतिसेवितसेत् चयवैथ्येयलस्यश्च करोति ।

रा.नि.व.२० । कटुदण्णश्च तीक्ष्णश्च विषदो वातपित्तघ्नः । श्रेष्ठतल्लघुराश्रयः । क्रिमिकच्छूविषापहः ।

रुचसाध्यहरणपि मंदः स्त्रीश्यापकर्षणः । अश्वदो नासिकास्त्राचिज्जायोर्विजको भवः । दीपनः । पाचनी दध्यः । नासिकाशोधयो भृशम् । क्रोदमेदोव-

सामज्जलज्जन्तूपथीयश्च इति भवान्तरम् । शी-तिवृत्ती । आनिदाश्चसुखतास्त्रोष्ठशोधकः... ॥” भा.न.१भ. । चि । कटुनि, तिक्तारस्ये । रत्ना. ।

सुगन्धे । मे. । दुर्गन्धे । तीक्ष्णे । अ.टी.स्त्रा. ।

कटुकः । पुं । तन्नामहररुपायैः । सु.न.४०च. ।

कटुरसी । कटुपटोले । वै.निच.२भ.ज्व.चि.कटुफ
लादो । सुगन्धले । श्र.र. कटुजडले । अर्कडले ।
श्र.च. । आर्द्रके । राजसर्वे । हारा. । लघुने ।
मि. । लो । त्रिकटी । मी.कविक । मरिचि । रा.
नि.व.६ । भा.म.१भ.कण्डशूल.स.ज्व.चि. । “कटु-
कटफलाशोधरेः ।” कटुकां । च.द.कफज्व.चि. ।
“कटुकं चिकनं निम्बम् ।”

कटुकण्टकः । शालाकीडले । रा.नि.व.८ ।

कटुकचयम् । लो । त्रिकटी । च.द.ज्व.चि.
कवलधारणे । “सैम्बं कटुकचयम् ।”

कटुकन्दः । पुं । शिमुडले । मजिना गांछ ।
आर्द्रके । आ.प्रा. । लघुने । मी.दचतुल्यं । लो । मू-
लके । मूला. । प.सु. ।

कटुकन्दरी । स्त्री । गोविन्दीति कोडणे प्रसि-
द्धा । प्रा. बाधेवै । गुणाः—“कटुकन्दरिका
चोष्ठा तिक्ता वातकफापहा । विस्त्र्यादीन्नाश-
यति ।” वै.निच. ।

कटुकफलम् । लो । कङ्गोलके । कट्कोज ।
रा.नि.व.१२ । वै.निच.२भ.वा.व्या. । मङ्गराखादौ ।

कटुकरसः । पुं । चङ्गमायतमरसशिथि ।
शालग्रम । See कटुः ।

कटुकराहिणी । स्त्री । कटुकाम् । कट्को ।
वा.चि.१५ । पटोलादौ । “पवं कटुकराहिणी ।”
च.द.ज्व.चि.सुसाद्यगणे । “बलाकटुकराहिणी ।”

कटुकवर्गः । पुं । कटुकद्रव्यसमूहे । यथा—
शियमधुशियमूलकलगुणसुखसितशिककुष्ठदेवदा-
हहरेणकाबलगुणफलचण्डागुणगुलुसुलाकलिका-
यकनासापीलुप्रधतौनि पिप्पल्यादिगणः सालसा-
रादिगणः सुरसादिगणश्चेति । मजिना, रक्तम-
जिना, मूला, रगुन, श्वेततुलसी, मोर्रो, कू-
ङ्ग, देवदारु, रेणुक, सोमराजोबोह, शङ्ख-
पुष्पी, शृङ्गुण, मूत्रा, विषनाशूलिया, श्रे-
णापात एवं पौत्र अष्टिके पिप्पल्यानि
(पिपुल, पिपुलमूल, छै, चिद्रकमूल, उंटे,
मरिच, गजपिप्पली, रेणुक, एला, यमानी,
ईश्वरव, आकनालि, जीरक, मर्षण, घोड़ा-
निम्ब, यमनफल, हिन्, बागुनहली, मूर्गामूल,
आठरैठ, वर, विडङ्ग एवं कट्को), मूत्र-

मादि (तुलसी, श्वेत तुलसी, गङ्गपलाश, ना-
वईतुलसी, गङ्गतृण, मङ्गागङ्गतृण, राईगविया,
वनवावई, कामसर्प, हैठेठा, वनतुलसी,
विडङ्ग, कट्कोल, श्वेतनिमिन्ना, नीलनिमिन्ना,
कूकुरमोका, ईन्द्रकावी पाना, बागुनहली,
केउमार्गुटी, गुडकांडेली, घोड़ानिम्ब) ও
শালগ্রামাদিগণকে (শাল, পিঙ্গাশাল, মরিচ,
শ্বেতথদির, বিবেদির, ওপারি, ভূর্জপত্র,
মেঘশ্রী, তিলুক, চন্দন, রক্তচন্দন, শিঙ,
শিরীষ, বক, ধব, অর্জুন, তাল, শেগুন,
করঞ্জ, নাট্যকরঞ্জ, কৃষ্ণাশুর, অশুর, লতা-
শাল) কটুকবর্গ কহে । সু.৪২৭ ।

कटुकवल्ली । स्त्री । कटूनामलताविशेषे । क-
ट्को । तै रसद्रु । गुणाः—कटुः श्रोता कफश्वास-
घ्नो नानाज्वरहरा कृत्वा राजयक्ष्मघ्नौ । रा.नि.व.३ ।

कटुकशर्करा । स्त्री । पित्तश्लेष्मज्वरे कटुरीडि-
णौशर्करायोगे । अत्र प्रत्येकं तालकमिसं । वैद्य-
सारके कट्टी. । चक्रानु कटुरीडिण्या १२ मा. सि-
तायाश्च ४ मा. ।

कटुकसेहः । पुं । सर्वपष्ठले । वै.निच. ।

कटुका(की) । स्त्री । (Picrorrhiza kur-
roa.) कटुकाम् । कट्को । हिं कटुकी । तै
नक्षकोलकर । केदारकटुकीति दाक्षिणात्ये प्रसि-
द्धा । रा.नि.व.६ । “कटुकामुणवारिणा ।” च.द.
पित्तश्लेष्मज्व.चि. । “सितां कटुकया युक्तां पीत्वा
चोष्णेन वारिणा ।” आयुर्वेदसार । गुणाः—सा-
रकरुचकफघ्नौ । राज. । तिक्ताति कटुः श्रोता पित्त-
रक्तदाहबलासारीचकघ्नौ च । वा. । श्वासज्वर-
भेदनी (चर्षात्) वज्रमवर्ध वा मलपिच्छितं मला-
दिकं भित्वाधः पातयति । चक्र.द. । कटुः तिक्ता
कृत्वा श्रोता लघुः भेदका दीपनी हृदयवाही क-
फपित्तज्वरभेदश्वासकासरक्तदाहकुष्ठजघ्नौ च ।
भा.पू.१भ.ह.व. । कटुतुल्यग्राह । तिङ्गाडे । ह-
द्रुधुधुवे । रा.नि.व.३४ । पीतरीडिण्या । नेच-
पावाश्च इति लोके । रत्ना. । लताकलूयान् । च.
द.वा.व्या.चि. ।

कटुकाख्या । स्त्री । कटुकाम् । स. ।

कटुकायलीहम् । लो । शोषाधिकारे ।

वाटः—“कटुकं चूषणं दन्ती विडङ्गं चिकित्सा तथा।
चित्रको देवदारुश्च विड्वहारणपिपपत्नी ॥ चूषण्यो-
तानि तुल्यानि हिगुणं स्यादयोरजः ॥ चौरिण तु-
ल्यमेतच्च श्रेष्ठं त्र्ययुनाग्रमं ॥ भैष.र.स.र.श्रीघ.चि.।
त्रिकटु, कटुकी, लक्ष्मीमूल, विडङ्ग, चिकित्सा,
चित्रारमूल, देवदारु, तेउडोमूल, गवपिपूल
मभान भांग । सर्वादिगुण गोहर्षण ।

कटुकापाली । स्त्री । कण्टकपाशीहृत्वे ।
कंठोच्छुद्धिकौडेली । रत्ना. । प.सु. ।

कटुकारोहिणी । स्त्री । कटुका । रा.नि.व.
६ । च.द.पित्त.ज्व.चि.सहीकादी । “कटुकारी-
हिणी समा ।” [नाडे । र.मा. ।

कटुकालावुः । पुं । तिक्ततुल्याम् । ति०-

कटुकौटः (कः) । पुं । मशके । मश। जटा।

कटुकाणः । पुं । टिड्ढमे । तिडिद्र पाथी ।
ह.च. ।

कटुग्रन्थि । स्त्री । पिपपत्नीमूले । गुण्डाम् ।
रा.नि.व.६ । लघुने । वै.निघ. । [हारा. ।

कटुङ्गता । स्त्री । नित्यकर्मसमाचारनिष्ठरत्ने ।

कटुचातुर्जातकम् । स्त्री । समभागत्वगला-
पचमरिष्य । “एलात्वक्पत्रकैस्तुल्यैर्मरिषेण सम-
न्वितैः । कटुपूर्वमिदं चास्याचातुर्जातकमुच्यते ॥”
रा.नि.व.२९ । [जके । गङ्गाजली । वै.निघ. ।

कटुच्छदः । पुं । तगरहृत्वे । श.र. । सुगन्धा-

कटुजीरकः । पुं । जीरके । रा.नि.व.५ ।

कटुता (त्वम्) । स्त्री, स्त्री । तीक्ष्णतायाम् ।
अण। दीर्गस्थे ।

कटुतिक्तः (कः) । पुं । किराततिक्तके ।
टिड्रेता । भा.पू.१भ. । महाशयहृत्वे । षड् अण ।
शब्दचपे । रा.नि.व.४ ।

कटुबिक्त(क्ति)का । स्त्री । महाशये । प.सु.।
कटुतुल्याम् । ति०नाडे । श.र. ।

कटुतिक्ता । स्त्री । कटुतुल्याम् । ति०नाडे ।
कटुतुल्याम् । कटुतुल्याम् । ति०पण्डा । रा.
नि.व.१ । [श.च. ।

कटुतिन्दुकः । पुं । कुषेलके । कुंठिना ।

कटुतुलिका (स्त्री) । स्त्री । तिक्ततुल्याम् ।

कटुतुलिका, ति०पण्डा, तेउडुमूलकी । मं
कं कटुतोडली, कटुतोडि, तीतकुदर, वन-
टिडुकाकटुका । गुणाः—कटुः तिक्ता कफवात-
विषघ्नी शरीरकरकपित्तघ्नी रीचनी च । रा.नि.
व.२ । विण्णाम् । तेनाकुट ।

कटुतुम्बि(स्त्री)का । स्त्री । Wild variety
of lagenaria vulgaris. तिक्तालाव्याम् ।
ति०नाडे । हिं कटुदुभिया, तुम्बी, तीतलीकी ।
मं कं कटुमीपला, कटुदुधी, कटुसोरे । तें चैति-
यानव । गुणाः—पाण्डुलमिकफवातनाशिलं लघु-
पाकित्वञ्च । राजः । “कटुतुम्बी रसे पाके कटुहृद्या
च शीतला । तिक्ता वानिकारी यासकासृष्ट्यधीनी
मता । वातशोफप्रणविषमूलपित्तज्वरापह्ना । पथ्ये
पाके तु मधुरं सूत्रशीघ्रनसृजन्मम् । पित्तशान्तिकरं
ज्येष्ठं फले पथ्यसमा गुणाः ॥” वै.निघ. । [व.१ ।

कटुतुम्बिनी । स्त्री । तिक्तालाव्या । रा.नि.

कटुतैलम् । स्त्री । सार्यपतेले । मन्निवारं तेन ।
हिं कटुयातेल । मं शिरशेल । गुणाः—“कटु तिक्तं
तथा राहि उषं स्यात्कफवातनुत् । क्षमिपाण्डुश्री-
धनं स्यात्पित्तकृद्धार्यं सुतम् । कर्णरीमे क्षमिरीमे
तथा वातामयेषु च । कण्डूकृष्टामये चैव कफमेदो-
गुणेषु च । प्रशस्यं सार्यपचैव रोगाणाञ्च विभाव-
येत् । वलिकर्मणि नो भयं पित्तदाहकरं मङ्गत् ।”
अचि.सू.१४५ । कटूणं तीक्ष्णं लघु कफप्रदानिल-
हरं पित्तासृकोटकुष्टाशोषजन्तुनिघ्न । वा.टी.हृ-
मा.तैलव. । “सार्यपं तिक्तकटूणं वातकफविकार-
घ्नम् । पित्तासृकोटपदं क्षमिकुष्ठं तिलजम्बज चक्षु-
ष्यम् ॥” रा.नि.व.१५ ।

कटुतैलमूर्च्छा । स्त्री । सफिनतामतादिदोष-
नाशार्थमासतैलस्य पाकेन निफेनीकृतस्यावतार्य
सजलहरिद्रादिवारिषिपेण शनैः शनैः शीतलीकर-
णे । तेन पाककाले स्त्रीत्याद्युपद्रवो न जायते ।
मूर्च्छाद्रव्याणि यथा—चातली हरिद्रा सुधा
बिल्वत् क दाडिमत् नामकेशरं जम्बीरकं बा-
लकं मलुका विभीतकश्च । “यस्या रजनीमुख-
विलदादिमकेशरेः । जम्बीरकश्रीवेरनालकेः स-
विभीतकेः ॥ एतैः समानैः प्रक्षेपं च कर्षमाणं प्रयो-
जयेत् । अरुणादिपथं तत्र तीयथादकसुप्तिवत् ।
कटुतैलं पथ्येन चामदीपहरं परम् ॥” भैष.ज्व.

বি.। তৈল ৪ শ. পাক করিয়া নিফেন হ-
ইলে, নামাইয়া অগ্নে সজলহরিজা তাহার
পর সজলমঞ্জিষ্ঠা তৎপরে অগ্নি জ্বাব্য ক্রমে
ক্রমে প্রক্ষেপ দ্বারা উক্ত তৈলকে শৈলৈঃ শ-
নৈঃ শীতল করিবে। পরে ১৬শ. সলে পাক
করিবে। মঞ্জিষ্ঠা ২প. ও অগ্নি জ্বাব্য প্র-
ত্যেকে ২ তো. দিবে।

কটুত্বয়(বিক)ম্। জী। বিকটকে। উঁট,
পিপুল, মরিচ। রা.নি.ব.২২। ভা.।

কটুদ্রব্য। জী। ককটিকাযাম্। কঁকুড়।
রা.নি.ব.৩।

কটুদুগ্ধিকা। জী। তিত্তালাব্যাং। বৈ.নিঘ.।

কটুনিষাবঃ। পু। বদীনিষাবধান্যং। শ.চ.।

কটুপত্রঃ (কাঃ)। পু। পপটে। ক্ষেপাবড়া।
সিতাজকি। শ্বেতপত্র ক্ষুদ্রতুলসী। রা.নি.ব.৪।

কটুপনিকা (বী)। জী। লঘুপুশ্চপে।
কারীহলে। রা.নি.ব.৮।

কটুপর্ণিকা (পর্ণী)। জী। বীরিষাং। যন্মু-
ল্লী চীক ইতি উচ্যতে। “কটুপর্ণী হেমবতী হেম-
বতী হিমাবতী। হেমাঙ্গা পীতদুগ্ধা চ তন্মূল-
খীকমুখ্যতে। গুণাঃ—হেমাঙ্গা রৌচ্যবী তিত্তা ক্রি-
দিম্বঃ ক্রোধকারিণী। ক্রমিককণ্ঠবিধানাহকফপি-
শালকৃষ্ণত্বং ॥” ভা.ম.১ম.।

কটুফলঃ। পু। পটীষে। রা.নি.ব.১। ককী-
লহলে। বীতককটিকাযাম্। কারবেলকে। জী।
হৃদয়বে। বৈ.নিঘ.২ম.বা.ব্যা.।

কটুফলা। জী। দ্বীবজীকণ্টকহলে। তিত্তা-
লাব্যাম্। রা.নি.ব.১। বহুলাং। কণ্টকায্যাম্।
শিখোটকে।

কটুমজঃ। পু। গুষ্ণাম্। বিকা.।

কটুমদ্রম্। জী। গুষ্ণাম্। রা.নি.ব.৬।
খারকে। ভা.পূ.১ম.।

কটুমল্লরিকঃ (কা)। পু. জী। গুকাপা-
মালৈঃ। শ্বেত আপাঃ। রা.নি.ব.৪।

কটুমূলম্। জী। পিপ্বীমূল। রা.নি.ব.৬।

কটুমৌদম্। জী। গম্বরাজি খাটোমী। রা.
নি.ব.১২।

কটুমুরা। জী। প্রসারণ্যাম্। গন্ধভাজনি-
য়া। চ.দ.বা.ব্যা.একাদশশতিকপ্রসারণীতৈঃ।

কটুরম্। জী। তলৈ। ঘোল। জটা.।

কটুরবঃ। পু। মৈকে। রা.নি.ব.১৫।

কটুরা। জী। খার্বহরিদ্রায়াং। কঁচা হরিজা।

কটুরণ্য। জী। বিহতায়াং। রবা.।

কটুরোহিণী। জী। কটুকায্যাম্। র.না.।

রা.নি.ব.৬। বা.সু.১৫খ.পটীলাদিঃ। চ.দ.পিপ.

জ্ব.বি.দুরাষাভিঃ। “মূলম্বাবাসা কটুরোহি-

ণীকাম্।” চ.দ.কফজ্ব.বি.মুলাদিঃ। “বিফ-

লা কটুরোহিণী।” অটঃ দ্রব্যাক্ষকষাধিঃ। “পটীলং

কটুরোহিণী।” চ.দ.জ্ব.বি.শয্যাভিঃ।

কটুলতা। জী। কটুকায্যাম্। কটুলী। মৈষ.।

কটুবার্ণাকী। জী। তিত্তাবার্নাক্যং। উ-
ত্তেব গুণ। শ্বেতকণ্টকায্যাম্। রা.নি.ব.৪। (কি-

নী)। শুভ্রহৃদ্যাম্। বৈ.নিঘ.।

কটুবার্ণিকা। জী। মহারাষ্ট্রাম্। প.সু.।

কটুবিপাকঃ। পু। দ্রব্যস্য পাককটুলে। ত-

দাশযশ কটুতিত্তকষায়সদ্রব্যমানম্। কটুবি-

পাকং বহু লঘু বাতলং শুল্ককং কফপিত্তশ্চ। সু-

সু.৪০খ.।

কটুবীজা। জী। পিপ্বলাং। রা.নি.ব.৬।

কটুবীরা। জী। (Capeici.) Capcicum.

কুমরিষে। লঙ্কা মরিচ, গাছ মরিচ, খাল গাছ।

হি। লালমরিচ। গুণাঃ—“কটুবীরাশ্চিজমলী

দাহিনী বলাসগ্রী শবীর্ণবিস্মৃতিশ্চ কদম্বো তদ্রা-

মৌহপ্রলাপস্বরমঙ্গারৌচকক্কী। সন্ধিপাতনদীপ্তলং

হৃদৈন্দ্রিয়শ্চ নরং জীবয়তি।” অশ্বি.।

কটুশুষ্ক(ক)ম্। জী। শিখরীশুষ্কপ্রসিদ্ধ-
গৌরসুশর্ণশালৈঃ। রা.নি.ব.৩।

কটুশ্বেতঃ। পু। (Sinapis dechotoma.)

সর্বপহলে। বিকা.। কটুতেষী। মৈষ.বা.ল.বি.।

বীরসর্বপে। রা.নি.ব.৩। [নি.ব.৩। ককট্যাম্।

কটুহুশী। জী। কারবেলে। উচ্ছ। গাছ। রা.

কটুখট(ক)ম্। জী। গুষ্ণাম্। খারকে।
খাশ। র.না.।

कटूदरी । स्त्री । गोविन्दीति कोइषे ख्याती-
धने । गुणाः—विमृचीषी कटूष्णा कफवातहृत्ता ।
वै.निघ. ।

कटूषणम् (षा) । स्त्री, स्त्री । पिप्पलीमूले ।
शुण्डहाम् । रा.नि.व.६ । पिप्पल्यां । वै.निघ. ।

कटीरम् । स्त्री । कल्याणे । कटेत्री । श.च. ।

कटीरा । स्त्री । खनामख्यातपात्रे । टाणे, क-
टेत्री । श.च. ।

कटीलः । पुं । कटुरसे । उणा. ।

कटुरतैलम् । स्त्री । ज्वरे विदाह च हितम् ।
सुखिततिलतैलं ४श. कम्बद्रव्याणि समध्या १ श.
तर्क २४ श. यथाविधि पाच्यम् । सवल्लवणं य-
क्षौ कुष्ठं मूत्रांमूलं खाला हरिद्रा भस्त्रिडा चैति
द्रव्याणि । “सुवर्चिका नामरकसमूत्राखालानिश्वा-
सोद्दितयष्टिकाभिः । तैलं ज्वरे षडुण्यतकसिद्धम-
भ्यक्षनास्तीति विदाहनुज ।” वै.निघ. ।

कटूणम् । स्त्री । गन्धतण्डुले । मि.यी.वा.व्या.
वि.सावयलादिः । सुगन्धरोहिपतणे । ताम्रक-
पूत । वा.उ.२७५. । See कटूणम् ।

कटफलः । पुं । (Myrica sapida.) खनाम-
ख्यातहृत् । कटुकुल, कटुछान । हिं कायफर ।
मं कं कायफल, किरुसिबज्जि । तं पापरनुद्धम ।
प.सु. । र.सा. । गुणाः—कटुः उष्णः कासश्यासज्वरघ्न
उषदाहृत्तरः कथः सुखरीगन्धानिकरश्च । रा.नि.
व.६। सु.सु.२८५.सौभाग्यदि.उ. । सु.सु.२८५.सुरसादी.
ज. । वातांकहृत् । वै.निघ. । स्त्री । कटफले । गुणाः
—गुवरं तिकं कटु वातकफज्वरघ्नं आसार्यं प्रमेह-
कासकफामयारुचिघ्नश्च । भा. । मद्.व.१ । सि.
यी.कफज्वरावलिङ्ग । वा.सु.१५५. । पुरुषकादी
पचयः । “कटफलं कतकाफलम् ।” वा.सु.१५५.
रीमादि.पचयः । “जिह्वीनौसरसकटफलयुक्ताः ।”
वा.सु.१५५.सुरसादिः । “खरवुसहयकथौ कटफलं
कासहृत् ।” च.द.पित्त.ज्व.कलिङ्गादिः । “कलिङ्ग
कटफलं मुलम् ।” कहीसे । रा.नि.व.१२ ।

कटफला । स्त्री । माफारीहृत् । र.सा. । रा.
नि.व.६ । उष्ण्यां । काकमाष्याम् । वातांका ।
रा.नि.व.६। देवहास्यां । देवहाडा । रा.नि.व.
६ । सुगन्धतण्डुले । रा.नि.व.७ ।

कटफलादिः । पुं । काशरीगे कषायविशेषः ।
पाठः—“कटफलं कटुषं भार्गो मुलं वायं वचा-
भवा । भङ्गी पर्यटकं शुष्नी सुराहृत् जले श्रुतः ।
मधुहिङ्गुयुतं पेयम्... ।” अथ प्रलेप्यहिङ्गुमधुनी-
मांषः । उत्तमादी पलांशादिकं देयम् । माषिकं
हिङ्गुसिन्धुमिषादि परिभाषावचनात् । क.द.
काश.चि. ।

कटफलादिपानम् । स्त्री । दीर्घकालानुब-
न्धिज्वरे । गुणाः—विदीषदाहृत्पात्रम् । कटुकार्णं
त्रिफला देवदाह रक्तचन्दनं पुरुषकफलं (कनगा)
कटुकी पद्मकाष्ठं उशोरवेति द्रव्याणि एषां म.१६
रक्तिकं वारि २श. श. १ श. भा.म.१भ.ज्व.चि. ।

कटुङ्गः । पुं । तिन्दुकहृत् । ठैलं गीह । वा.
टी.वत्सकादिगणे.हिमाद्रिः । श्लोकाकहृत् । शो-
भापीठ । रा.नि.व.६। भैष.स्त्रीरी.पुण्यानुगचूर्णं ।
च.सु.४५.२१६श्रुते । वै.निघ.चप.चि.कटुयादितै-
ले । वा.सु.२५५.चम्पडादी । “कटुङ्गः कमलोद्भव
रजः ।” सु.सु.२८५.स्यहादिः । स्त्री । टुष्टुकफले ।
शोभां फल । “कटुङ्गफलाजसोद... ।”

कटुम्बरा । स्त्री । प्रसारणाम् । ज.द. ।

कटुरम् । स्त्री । Butter-milk. दधिखेड ।
विका । दधिसरे । र.सा. । तक्षे । ‘तर्कं कटुर-
मिष्यते ।’ प.प्र.१५. । व्यञ्जने । उषा. ।

कटुरतैलम् । स्त्री । See कटुरतैलम् ।

कट्टी । स्त्री । कटुकां । कटुकी । रा.नि.व.६ ।
वै.निघ.२भ.कण्टकुष्ठज्व.चि. । भैष.कुष्ठ.चि.भस्त्रा-
तकगुडे । सु.सु.४०५. । कटुकवज्रा । कटुकी-
गठाविटण्य । रा.नि.व.६ ।

कठरः । वि. कठिने । जटा. ।

कठा । स्त्री । करिण्याम् । श.च. ।

कठाकुः । पुं । पक्षिणि ।

कठाहकः । पुं । A gallinule. दाहृष्य-
चिणि । श.र. । [वै.निघ. ।

कठिका । स्त्री । तुलसीहृत् । खटिकायाम् ।

कठिञ्जरः । पुं । (Ocimum sanctum.)
अर्ककहृत् । कूटूडूगनी तुक् । रा.नि.व.१० ।
पचयि । काल कूगनी । भा.पु.१भ.पु.व.८

कठिनम् । स्त्री । शबान्धनाजीनिकटमुनिना-

दिद्रव्ये । श.च. सात्याम् । वि. कथे । नि.।

कठिनपृष्ठः (कः) । पुं । कूष्मे । रा.नि.व.१८।

कठिनफलः । पुं । कपिलह्वे । रा.नि.व.११।

कठिना । स्त्री । मुकुशरायाम् । नि.नपिकं ।

काकीदुष्करिकायाम् । रा.नि.व.११ । [हारा.]

कठिनिका । स्त्री । कटिकायाम् । थड़ी ।

कठिनी (कः) । स्त्री, पुं । कटिकायाम् ।

थड़ी । र.सा. प.सु., विका. । नि.नपिकं ।

कठिनोपलः । पुं । कौस्तुभशाली । शालिषा-

श्रुविशेष । रा.नि.व.१६ ।

कठिन्नः (कः) । पुं । कारवेन्नके । करला,

उच्छे । प.सु. भा.पु.२भ.। कर्कटे । कौ.कटोत्र,

वनकौ.कटोत्र । प.सु. च.वि.२च. । “कर्कटो-

ऽरक्षसधूतः कठिन्नः श्रतघातकः ।” वै.निघ. ।

पुनर्नवायाम् । रा.नि.व.५। भैव.मध्यनारायणतैले ।

रत्नपुनर्नवायां । भा.पु.२भ.। तुलसीह्वे । विका.

कठिन्न(मि)का । स्त्री । (Momordica

chaunartia.) कारवेन्नह्वे । उच्छे गच्छा तुल-

का । रत्नपुनर्नवायां । गोदागुण्य । ज.द.११च.।

कठोरः (सः) । वि. कठिने । क.टी.। [सा.]

कड़कम् । स्त्री । सासुद्रलवणे । कड़कट । र.

कड़करः । पुं । तुषे । वै.निघ. ।

कड़ङ्गः । पुं । सुरादिश्वे । उषा. ।

कड़ङ्गरः । पुं । हवे । कुव, आगुड़ा । डे.च.।

कड़म्बः (कः) । पुं । कलन्विशाले । शकना-

टिकायाम् । डी.टी.। See कलानी ।

कड़म्बी(म्बुका) । स्त्री । कलानीशाले । श.र.।

कड़ारः । पुं । पिङ्गलवणे । चम.। [रा.नि.व.७।

कड़ुहृष्टी । स्त्री । सुदकारवे । हो.टी. उच्छे ।

कथः । पुं । पिप्पल्या । भा.सु.१५च.श्रीधनव. ।

“कथलवथलवैला... ।” कथोऽतिमूले धान्यांशे ।

वि.पदिके । सिधे । डे.च.। वनजीरके । रा.नि.व.६।

कथशुम्भुलुः । पुं । श्वेतजीरके । खानामस्थान-

शुम्भुली । उग्गुणविशेष, कथशुग्गुण । युषाः

—कटूचः सुरभिः वातघ्नः शुक्लमूकीदराधानक-

फलः रसायनय । रा.नि.व.१२ ।

कथजिह्विका । स्त्री । महासमन्नायाम् । वडु

वेलेण्डा । सारिवायाम् । बहुपुत्रिकायाम् । शत-

मूली वा कुंहे आशला । रा.नि.व.२३ ।

कथजीरः (कम्) । पुं, स्त्री । शुकजीरके ।

मद.व.२ । सुदजीरके । श.च. । रा.नि.व.६ ।

कथजीर्णा । स्त्री । श्वेतजीरके । रा.नि.व.६ ।

कथनिर्यासः । पुं । गुग्गुली । रत्ना. ।

कथप्रियः । पुं । सुकथचटके । वै.निघ. ।

कथभः । पुं । पुष्पकविश्वे । तुमट्टिश । र.

वा. । तद्रामककोटी । तद्वटलचक्षुः । विसर्पः श-

ययुः शुलं श्वरश्चर्द्धिरथापि च । लवणं कथभेर्हृष्टे

दंशश्चैवावसीदति । सा.नि. । अग्निप्रकृतिकोटीवि-

श्वे । तेन दृष्टे पितृजरीया भवति । अन्धजातीय-

कोटी । स चतुर्विधः—“विषकथकः कुशी इक्षि-

कथः अपराजितवृत्ति । तैदंष्टय श्वययुरङ्गमर्दो

गुरुता गावाणां दंशः क्षणता च भवति । सु.कथ.

पच. । [वि. वातुहे, डारुहे । रा.नि.व.१८ ।

कथभक्षकः । पुं । श्यामचटके । भारिउपचि-

कथमूलम् । स्त्री । पिप्पलीमूले । पञ्चतन्तुह्वे ।

कथह्वी । स्त्री । खताश्विरी । प.सु. ।

कथा । स्त्री । पिप्पल्याम् । प.सु.रा.नि.व.६ ।

जीरके, शुकजीरके, क्षणजीरके । भा.पु.१भ. ।

कुश्रीरमसिकायाम् । कुश्रीर पौ.का । हारा. ।

“कथा जीरककुश्रीरमसिकापिप्पलीषु च ।” नि.

चरितं । [भ.चजीरंयवङ्गवानलचूर्णे ।

कथाजटा । स्त्री । पिप्पलीमूले । वै.निघ.२ ।

कथाटीनः (रः, कः) । पुं । खड्गनपचि-

वि. विका. । श.र. ।

कथादिगणः । पुं । पिप्पल्यादिगणे । स च

—पिप्पलीपिप्पलीमूलचम्पविषकनागरं । म-

रिचैलाजमोदिन्दुपाठारिषकजीरकम् । भार्गोमहा-

निष्फलं हिङ्गु रोहिषिसर्पपत्रम् । विषङ्गातिविधि

मूल्यां सेल्यं कौर्षिती नयः ॥ च.द.कथज.वि. ।

कथादिवटी । स्त्री । शीपदाधिकारे । “कथा-

ववादाद्यपुनर्नवायां पुं सवितं समसहृदारकम् ।

अथैतत्तन्निहन्ति यज्ञः सत्तामिकः शीघ्रद-
नुवेगम् ॥' निपुन, व५. मेवमाक, श्वे-
त-मुद्रा, वेगवान्, वृक्षनाशकौञ्ज आठमके
हून ममडाग। भाषा ७ तति। अशुपान
कांजि। र.सा.सं.।

तथादीप्यः। पुं। श्वेतश्रीरके। रा.नि.व.६।

तथादालौहम्। स्त्री। अतिसाराधिकारि।
योगरत्नाकरस्य। अथ "विवर्गचितयेन चेति।"
विकटुविमदचिफलाभिः। र.सा.सं.। "कथना-
गरपाठाभिस्त्रिवर्गहितयेन च। विष्णुचन्दनश्रीवरेः
समं लौहं प्रदापयेत्। सत्तामिसारप्रमनः संयुज्ज
यह्यौहः ॥" विवर्गहितये विमदचिफले। पि-
पुन, उट, पाठा, आशुला, बहड़, शरीत-
की, भूडा, छिटे, बिड़ज, तखुन्तन, तेल-
छुटा, बाला ममडाग। मर्पूर नमान मोश।
खटल गर्धन। र.स.र.। र.चि.८५.।

कथाह्वा। स्त्री। श्वेतश्रीरके। रा.नि.व.६।

कणिकः। पुं। पिपपल्याम्। शुक्रगोधूमचूर्णे।
रा.नि.व.६।

कणिका। स्त्री। अप्रिमय्यते। अतिमुष्णवस्तु-
नि। मी.कविकं। 'शुक्रगोधूमचूर्णं कणिका स-
सुदाहता ॥' रा.नि.व.१६। कथायां। तण्डुलवि-
शेषे। अ.टी.रा.।

कणितम्। स्त्री। आर्तनादे। छ.च.।

कणिशम्। स्त्री। शस्त्रमञ्जव्याम्। शंखादित्र-
यीव। अम.। छ.च.। [काथां। अ.टी.भ.।

कणी। स्त्री। हयकण्डलतायाम्। श.र.। कणि-

कणीची। स्त्री। गुल्फायाम्। किरांचीति म्या-
तायाम्। पुष्पितलताकाम्। शटके। मी.चविकं।

कणेरः। पुं। कर्चिकारहते। कणटक मूल,
टोनेर करवौ। उषा.।

कणैरा। स्त्री। हलिन्याम्। श.च.।

कणैरुः। पुं। कर्चिकारहते। मी.।

कण्टः। पुं। वकुलहते।

कण्टकः। पुं। स्त्री। गोजुरहते। रा.नि.व.४।
अदनहते। मृन्नाकांठा। रत्ना। मन्नादिकीक-
से। मृन्नादिनै कांठा। दुम्नाके। गाछेरकांठा।

मी.कविकं। बिलहते। हहदीहते। वनसुष्टि। नू-
गानी। बखूरकहते। बावला गाछ। रोनाचे।
विका.। पयवीज। बेबी। छ.च.।

कण्टककरञ्जः। पुं। करञ्जभेदे। कांठाक-
रञ्ज, गैटेकरञ्ज। अ.टी.भ.।

कण्टककिंशुकः। पुं। कण्टकीपारजाते।
पानिधामान्नात्र। मं पाकारा। वै.निच.।

कण्टकच्छदः। पुं। श्वेतकृतकहते। वै.निच.।

कण्टकचयम्। स्त्री। कण्टकारीचये। रा.नि.
व.२२। हहती कण्टकारी गोजुरह। गुणाः—
"कण्टकचितयं प्रोक्तं मिदीपभमनाशकम्। अरं
पित्तञ्च हिक्काञ्च तन्मालापञ्च नाशयेत् ॥" वै.निच.।
See कण्टकारीचयम्।

कण्टकदला। स्त्री। केतकीहते। वै.निच.।

कण्टकद्रुमः। पुं। श्यामलीहते। रा.नि.व.
८। खटिरहते। र.सा.।

कण्टकपञ्चमूलम्। स्त्री। स्वल्पमहतृणवल्ली-
कण्टकसंयुक्तपञ्चमूलेषु। सि.यो.दृष्टा.चि.श्रीकण्डः।
स.स.२८५.चि.१७५.विसर्परीगे। एतत्तु पक्षाश-
यशोधनं वातकफहरणं। करमर्दगीचुरहिंसाभि-
ष्टीगताधरीषु। "करमर्दः श्वदंष्ट्रा च हिंसा कि-
यती शताधरी। कण्टकायं पञ्चमूलम् ॥" प.प्र.१६४।
हिंसा केलकड़ा। "रक्तपित्तहरं श्वेतपक्षीफण्य-
विनाशनम्। सर्वमेहहरणं च शुक्रदीपविनाशनम् ॥"
स.स.२८५.।

कण्टकपाली। स्त्री।(Caparis sepiaria)
खनामल्यातहते। कानिग्रा कड़ा। हिं हिन्नु।
प.मु.। [नि.व.५। कण्टसेव्याम्। वै.निच.।

कण्टकप्रातता। स्त्री। छतकुमाय्याम्। रा.

कण्टकफलः। (ला)। पुं, स्त्री। वनसहते।
कांठाग गाछ। अ.टी.भ.। गोजुरे। र.सा.।
कण्टकाय्याम्। एरखहते। धुमूरहते। दीवदा-
ल्याम्। कुसुमहते। मृन्नादक्षीहते। करञ्जहते।

कण्टकभुक्। पुं। उड्डे।

कण्टकलता। स्त्री। चपुषायां। कर्कटिकायां।

कण्टकलताकी। स्त्री। बार्पकीहते। वे-
रुग गाछ। रा.नि.व.७। [मृन्नाकीहते। म.क.।

कण्टकत्रेणी । स्त्री । कण्टकायाम् । श.च. ।

कण्टका । स्त्री । कण्टकारिकायाम् । दुरालभाया । वनमुद्धे । कर्कटिकायाम् । वै.निच. ।

कण्टकासारः । पुं । शरटे । शिर्शिः । रा.नि.व.१८ । शङ्खाम् । अक्षरि ।

कण्टकाव्यः । पुं । कुलकाव्ये । कीडव्यदेश्यातपुष्पवचविशेषे । वेनकूल । हिं वेल । रा.नि.व.१० । विल्वव्ये । स्त्री । शाकालिव्ये । वै.निच. ।

कण्टकारिः (का) । स्त्री । कण्टकायाम् । कण्टिकाश्री । च.द.विषमज्ज.चि. । “विश्वीषक-कण्टकारिकाकाशः ।” श्वेतकण्टकायाम् ।

कण्टकारित्रयम् । स्त्री । कण्टकारीत्रये ।

कण्टकारी । स्त्री । (Solanum xanthocarpum. Syn. solanum Jaquinii. स्वनामख्याततिलशाकपुष्पविशेषे । कण्टिकाश्री । हिं कंटेलि, रिंगिनी, भटकटैया, मेलगुलु । तं प्राकृष्टिषु । उत्त. कण्टमारिष । सा विषा, सामान्य-श्वेतमेदात् । तत्र सामान्यगुणाः—कटूणा दीपनी कासकासघ्नी प्रतिश्यायघ्नी कफवातज्वरघ्नी च । कुरा तिक्ता कटुपाका लघुः रुचीणा पाचनी । वीनसघ्नी पार्श्वपौडारी कृमिघ्नद्रोगका । फलम्—इमे पाके कटुकं शुकरेचनं मेदि तिक्तं पिप्पलि कृष्ण कफवातकण्टकासमेदः कृमिज्वरघ्नं लघु च । शुक्ता सा गर्भदा च । भा.पू.१भ. । शाकालीव्ये । कटा । विकटव्ये । वै.निच. ।

कण्टकारीष्टतम् । स्त्री । खरमेदे चितं । “आश्रीखरसविषकं राक्षावाय्यालनीचुरव्योषेः । सर्पिः खरीपघातं ह्यात्मासच पञ्चविधम् ।” श्रुतं ४ श. खरसामावि कायार्थकण्टकारी १२॥ ३. वारि ६४ श. श. १६ श. राक्षानितवाय्याल-नीचुरविकटूनां घटकण्टद्रव्याणां मिलितं ८ प. । “शुक्लद्रव्यमुपादाय खरसानामसम्भवे । वारिष्यष्ट-गुणे साध्यं वाह्यं पादावशेषितम् ॥” इति वच-नात् । च.द.ख.मे.चि. ।

कण्टकारीत्रयम् । स्त्री । वृक्षतीगणिकारी-दुरालभाया । “वृक्षती चापिदमनी दुस्सर्गा चेति तु त्रयम् । कण्टकारीत्रयं प्रोक्तम्...” रा.नि.व.११ ।

कण्टारिचयं तन्नामलापममनामगम् । पितं ज्वरं विदीपय माशयेत्... । वै.निच. ।

कण्टकारीदुः (मः) । पुं । विकटव्ये । वै.निच. । [वयम् । भा.म.साविपात-ज्व.]

कण्टकारीद्वयम् । स्त्री । वृक्षतीकण्टकारीति

कण्टकारीफलम् । स्त्री । कण्टकायाम् । फलः कण्टिकाश्री कल । गुणाः—“कण्टकारी तिक्तं कटुकं दीपनं लघु । रुचीणां शूलकासघ्नं ज्वरानिलकफापहम् ।” भा.पू.१भ. शाकव. ।

कण्टकार्यः । पुं । कटुज्वरघ्ने ।

कण्टकार्या । स्त्री । कण्टकारीव्ये । रस.र. बाल-चि. । “कुसुमेः कण्टकार्यायाः... ।”

कण्टकार्यादिः । पुं । पित्तश्लेष्मज्वर कषायः कण्टकारी चमता ब्राह्मणयष्टिः शुष्की इन्द्रयः दुरालभा चिरादता रक्तचन्दनं सुतं पटीलं कटुको प्रत्येकं १४ र. वारि २९ ती. श. ८ ती. । शैव. । अथ नागरेन्द्रयवासकमिति नागरं शुष्की इन्द्रः इन्द्रयः यवासकः दुरालभा, द्रव्यं २ ती. वारि कटुवमितम् । च.द.ज्व.चि. ।

कण्टकालः । पुं । पनसव्ये । श.च. ।

कण्टकालिका । स्त्री । कण्टकायाम् । भा. पू.१भ. । [रा.नि.व.४ ।

कण्टकालुकः । पुं । दुरालभाया । यासघ्ने ।

कण्टकाशनः । पुं । लघु । वै.च. ।

कण्टकाष्ठीलः । पुं । कुलशिमव्ये । विका.

कण्टकिन् । पुं । मल्ले । श.र. । मदनव्ये । कण्टाग्नना । प.सु. । खदिरव्ये । श.मा. । मीशुरचुपे । रा.नि.व.४ । सु.सू.३८५ । वदरव्ये । रा.नि.व.११ । वंशविशेषे । वेडेडुर्वी । रा. नि.व.७ । विकटव्ये । वै.निच. । सु.चि.८ अ.४. । विट्खदिर । अष्टवत्तान् । प.सु. । विल्वव्ये । पारिभद्रव्ये । वै.निच. ।

कण्टकिनी । स्त्री । वाताकीचुपे । कण्टका-रिकाया । रा.नि.व.४ । रक्तमिष्टीव्ये । रा.नि. व.१० । मधुखर्जूरीव्ये । रा.नि.व.११ ।

कण्टकि(नी)फलः । पुं । समशीलव्ये । रा.नि.व.४ । पनसव्ये । कण्टाग्न नाह । व.टी.

कण्टकि(की)फला । स्त्री । कर्कश्या । कौ-
कूड । वै.निघ. । [श.च. ।

कण्टकिलः । पुं । वंशविशेषे । वेडेडवै.निघ. ।

कण्टकि(की)लता । स्त्री । कर्कश्याम् ।
कौकूड ग्राह । उपलीलतायाम् । शशा ग्रीह,
शीला लता । रा.नि.व.७ ।

कण्टकिला । स्त्री । वेशविशेषे । वेडेडवै.निघ. ।

कण्टकी । स्त्री । शमीवृक्षे । प.सु. । वृक्ष्याम् ।
मद.व. । कण्टकशार्ताक्याम् । कौंटावे.निघ. । गु-
णा—कटुतिक्तोष्णा रक्तपित्तकोपना कण्ठकण्ठ-
हरी च । राज. ।

कण्टकीद्रुमः । पुं । खदिरवृक्षे । रवा. ।

कण्टकीपारिजातः । पुं । पारिभद्रके ।
शाल्मेयान्तर । चिं पांगुरा । वै.निघ. ।

कण्टकीशरपुष्पा । स्त्री । शरपुष्पामेद । इयं
कटूणा क्षमिशूलघ्नी च । वै.निघ. ।

कण्टकी(कि)शकः । पुं । पारिभद्रवृक्षे ।
शालिषा ग्राह । वै.निघ. ।

कण्टकुरण्टः । पुं । पीतकण्ट्याम् । वै.निघ. ।
क्षिण्टीवृक्षे । कौंटा ग्राह । रा.नि.व.१० । See
क्षिण्टी ।

कण्टतनुः । स्त्री । वृक्ष्या । रा.नि.व.४ ।

कण्टदला । स्त्री । केतकीवृक्षे । कृश ग्राह ।
रा.नि.व.१० । श्वेतकेतक्याम् । वै.निघ. । [श.मा. ।

कण्टपत्रः । पुं । विकङ्कतवृक्षे । वै.निघ. । ग्राह ।

कण्टपत्रफला (त्रा) । स्त्री । ब्रह्मदण्डीवृक्षे ।
रा.नि.व.५ । [व.७ ।

कण्टपत्रिका । स्त्री । वार्ताकीवृक्षे । रा.नि. ।

कण्टपादः । पुं । विकङ्कतवृक्षे । वै.निघ. । ग्राह ।
रा.नि.व.८ ।

कण्टपुष्पा (क्षिका) । स्त्री । कण्टकशरपु-
ष्पाम् । गुणाः—“कण्टपुष्पा कटूणा च क्षमिश-
ूलविनाशिनौ ।” रा.नि.व.४ ।

कण्टफलः । पुं । देवतावृक्षे । देवतावाङ् ।
रा.नि.व.१११ । सुदलीचुरके । रा.नि.व.४ । प-
नसे । रा.नि.व.१११ । धनुरके । रा.नि.व.१११ ।

लताकरञ्जे । रा.नि.व.८ । एरञ्जे । नद्यासे । रा.
नि.व.५ । कुसुमवृक्षे । ब्रह्मदण्डी । रा.नि.व.११ ।

कण्टफला । स्त्री । देवतालीलतायां । रा.नि.
व.१ । लघुकारवेष्ट्याम् । रा.नि.व.७ । ब्रह्मदण्डी-
वृक्षे । रा.नि.व.५ । कर्कोश्याम् । कौंटराल ।
रा.नि.व.७ । वृक्ष्या । रा.नि.व.४ । [च.वै.निघ. ।

कण्टलः । पुं । वाववृक्षे । दाव्वा ग्राह । श.

कण्टवल्ली । स्त्री । शीवल्लीवृक्षे । वाघेष्टीति
कीदृशी प्रसिद्धलतायां । वै.निघ. । [वनसूच्यायाम् ।

कण्टवल्ली । स्त्री । शीवल्लीवृक्षे । रा.नि.व.८ ।

कण्टवार्ताकी । स्त्री । कण्टयुक्तवार्ताक्यां ।
कौंटावे.निघ. ग्राह । रा.नि.व.७ ।

कण्टवृक्षः । पुं । तेजःफलवृक्षे । तेजफल इति
पार्श्वतीथे । रा.नि.व.११ । [निघ. ।

कण्टसारका । स्त्री । श्वेतकण्टीवृक्षे । वै.

कण्टाकारी । स्त्री । पनसवृक्षे । वै.निघ. ।

कण्टाकुम्भाडुः । पुं । कण्टकलताविशेषे ।
कुम्भिरके इति भाषा । च.द. ।

कण्टाफलः । पुं । धनुरवृक्षे । रा.नि.व.१० ।
पनसवृक्षे । कौंटा ग्राह । रा.नि.व.११ ।

कण्टारवी । स्त्री । बासायाम् ।

कण्टारिका । स्त्री । अग्निदमनीवृक्षे । कण्ट-
काय्याम् । रा.नि.व.४ ।

कण्टार्गलः (तंगला) । पुं, स्त्री । नील-
क्षिण्याम् । रा.नि.व.१० । See नीलास्त्रानः ।

कण्टार्हलता । स्त्री । नीलक्षिण्याम् ।

कण्टालः । पुं । मदनवृक्षे । रा.नि.व.८ । पन-
सवृक्षे । [वै.निघ. ।

कण्टालिका (ली) । स्त्री । कण्टकाय्याम् ।

कण्टालुः । पुं । धनुरवृक्षे । रा.नि.व.८ ।
वंशे । रा.नि.व.७ । वृक्ष्या । वार्ताकीवृक्षे । रा.
नि.व.४ । कर्कटीमेद । रा.नि.व.७ ।

कण्टाक्षयम् । स्त्री । पद्मकन्दे । रा.नि.व.१० ।

कण्टिका । स्त्री । अतिवलायाम् । वै.निघ. ।

कण्टी । पुं । श्वेतापाशने । अपाशने । रा.नि.
व.८ । गीचुरे । सुदलीचुरे । रा.नि.व.४ । खदिर-
के ।

कथिका । स्त्री । तक्रादिसाधिनखायद्रव्यविशेषे । कटोति मङ्गराष्ट्रे । प्रकरणम् यथा — नात्यन्तं मधुरं तत् सैखवेन तथा युतम् । पिष्टं मरीचं चाण्डं निःक्षिप्य सुनिवाय च । तमस्याख्यां हृतं वाय तैलं तत्रा च निःक्षिपेत् । तस्मिन्निशां रामठश्च पञ्चाटस्थालीं पिपाय च । तक्राईं निक्षिपेत्तस्यां पिपाय च पुनः क्षिपेत् । बहुदीन्यत्तिपर्यन्तं पक्वा सा कथिकाभिधा । कथिका पाचनी कथा लघ्वी च वङ्गिदीपनी । कथानिलविवस्वद्वी किञ्चिन्मिलप्रकोपिनी ।” वै.निच. ।

कदनम् । स्त्री । मारणे । जटा. ।

कदम्बम् । स्त्री । कुक्षितामे । कद्व्यामे । जटा.

कदम्बः । पुं । (Anthocephalus Kadamba, Syn. Nauclea Kadamba.) खन्नामस्यातड्वे । कनम गांछ । कं कलंबु । कं कण्डे । तं कडिमिचेट्टु । र.मा. साधारणगुणाः — मधुरः शीतः कपायः खवणः गुहः सरः विटम्ब-कृन् बचः कफसन्धानिलप्रदश्च । “कदम्बक्षिप्ताकटुकः कषायो वातनाशनः । शीतलः कफपित्तादिनाशनः शुक्रवर्धनः ॥ रा.नि.व.२भा.पृ.१भ. । कदम्बिका तु मधुरा शीतला तुवरा गुहः । मलसन्धकरी चारा बन्धालयकफप्रदा । वातला सुनिभिः प्रोक्ता फलं लस्यानु शीतलं । तुवरं मधुरं पित्त-रक्तदीपहरं मतम् ॥ वै.निच. । श्व साङ्गः — “नीपो महाकदम्बः स्वाङ्गाराकदम्ब इत्यपि । द्वितीयोऽल्पप्रसारश्च ठतपुष्पः कदम्बकः” इति भेदः । तथा रवेऽपि “हारिद्रुण रजोबलः । भूलीकदम्बको धाराकदम्बः षट्पदप्रियः । ठतपुष्पः केशराश्वः प्राक्वेष्टः कदम्बकः । नीपो महाकदम्बोऽपि तथा बहुफलो मतः ॥” श.टी.भ. । सु.सू.१८८. लोप्रादौ । वा.सू.१५५. न्यषोधादौ । सर्पपण्डे । मे. देवताड्वे रवा. स्त्री । मालिके । हि.च. **कदम्बकः ।** पुं । कदम्बवत् । त्रिका.वनी. । हरिद्रुवत् । रा.नि.व.२. सर्पपण्डे । प.सू.६.च. । भवत्य पादरोगभेदे । लखचं — “कदम्बफलमाचक्षु मन्थकौमध्यसंस्थितः । मांसाङ्कुरः कदम्बाप्यः श्लेष्मशीघ्रितसम्भवः ॥” ज.द.२८५. ।

कदम्बिका । स्त्री । कलङ्गस्याम् । वै.निच. ।

कदम्बनिर्यासः । पुं । कदम्बस्य चेटके । कदम्बत्र आठो । च.सू.४५. । [कुसुमे.]

कदम्बपुष्पः । पुं । हरिद्रुवत् । स्त्री । कदम्ब-
कदम्बपुष्पगन्धः पुं । कलमशाली । कल-
माशान् । रा.नि.व.१६. ।

कदम्बपुष्पा । स्त्री । महाश्रावण्याम् । गौरव-
सुष्ठोति प्रसिद्धा । भू.श्री. । रा.नि.व.५. ।

कदम्बपुष्पिका (ष्पी) । स्त्री । महाश्राव-
णिकायां । भू.श्री. । हिं गौरवसुष्ठौ । भा.पृ.
१भ. । सु.चि.१८५. । “कदम्बपुष्पी मन्दारौ ।”

कदम्बवायुः । पुं । सुगन्धवायौ ।

कदम्बा (म्बी) । स्त्री । देवदालीलतायाम् ।
रा.नि.व.३. ।

कदम्बिका । स्त्री । कदम्बवत् । वै.निच. ।

कदरः (रा) । पुं, स्त्री । A white sort of mimosa. जेतखदिरे । गौण्डिबट्टर । तं तेजतुम्बचेट्टु, मेजतुम्बचेट्टु । बर्बरकवत् । कौ-
टो वाट्णा गांछ । र.मा. । “खदिराकृतः जेत-
तसारः ।” वा.सू.१५५.च.समादिब. । “खदिर-
कदरभक्षी ।” कदरः खदिराकारः जेतसारः ।
सू.सू.१८५.ड. । च.सू.४५.४३द्वके । ककषे । मे. ।

कदरम् । स्त्री । व्याधिमदे । कुलसौंठि, कड़ा, खांमुड़ा । मे.रचिकं । खलखम् — “शर्कराव्यधिते पादे चते वा कण्टकादिभिः । शन्यः कोखवद्व-
भो जायते कदरं हि तत् ॥” मा.नि.सू.नि.११५. ।
पायसभेदे । श.मा. । [छाकूनित्रा । मे. । श.र. ।

कदलः (कः) । पुं । कदलीवत् । इन्द्रिपण्यां ।

कदलम् । स्त्री । नराङ्कुरे । कपालि । मे.खचिकं ।

कदला । स्त्री । कदलीवत् । इन्द्रिपण्याम् ।
छाकूले । शाकलीवत् । डिम्बिकायां । मे.खचिकं ।

कदलिका (ली) । स्त्री (Musa sapientum.) खन्नामस्यातड्वे । कला गांछ । हिं केरा, सवेज, केलापिङ् । तं चरटिचेट्टु, मुबमचेट्टु. कौ-
पतीमे । कदली बहुधा — काष्ठकदली, निरिक्-
कदली, सुवर्णकदली, मङ्गिकदली, कलकदली
येति । “माषिकमन्यायसम्पकायां भेदा कदल्या

नदीयता स्यात्तपुता च तेषाम् । रा.नि.व.११ ।
प्रसृतचम्पकमन्थसाणिक्यादयः इति । भा.। आसां
वैशेषाः तत्तत्प्रायेः द्रष्टव्याः । सामान्यतः कदली-
। आः—श्रीतला गुर्वी इत्या खिम्भा मधुरा पित्त-
। क्तविकारयोनिदीवाग्मरीरक्तपित्तघ्नी । कदली-
। लं मधुरं शीतं विष्टम्भि कफकरं गुरु खिग्धं
पित्तास्रदृढाह्वलचयवातहरश्च । पत्रफलं—क-
। ायं मधुरं शीतलं पित्तास्रघ्नं गुरु मन्दाग्नौ अपथ्यं
। क्रवर्जनं क्लमदन्नाहारं कान्तिदं दीवाग्नौ सुखदं
। हफरीगकरं दुर्जरं सन्तर्पणचेति । “हृद्यं मनोज्ञं
। हफरद्विकारि श्रान्नाश्च सन्तर्पणमेव बल्यम् । रक्तां
। त्रिपिण्डं श्वसनश्च दाहं रम्भाफलं हन्ति सदा नरा-
। णम् ॥ संयास्यपक्वञ्च सुशीतलञ्च कषायकं वा-
। तिकं करोति । विष्टम्भि बल्यं गुरु दुर्जरञ्च चार-
। ष्टरम्भाफलमेव तद्वत् ॥” अचि.१७ष. । कदली-
। रगे, कुसुमात्र, पृथ्वीपण्यां । टां कुनिशा । मे. ।
। दलि(ली)चता । स्त्री । ककटीभिदे । वै.
। निच. ।

। दलीकन्दः । पुं । रम्भामूले । कनार एटे ।
। हं केराकन्द । तें अरटिदुप । गुणाः—“शीतलः
। कदलीकन्दी बल्यः केष्टोऽस्त्रपित्तजित् । वज्रिज-
। दाहहारी च मधुरी रुचिकारकः ॥” मद.व.६ ।
। दलीकुसुमम् । स्त्री । रम्भापुष्पे । कनार
। गठा वा फूल । गुणाः—“कदल्याः कुसुमं खिग्धं
। मधुरं तुवरं गुरु । वातपित्तहरं शीतं रक्तपित्तघ-
। नप्रसक्त ॥” वै.निच. ।

। दलीजलम् । स्त्री । कदलीरसे । कनार
। जल । गुणाः—“कदल्यालु जलं शीतं वाहकं सू-
। र्यक्कृष्टम् । मेहं हृषां कर्णरीगं चातिसारश्च ना-
। शयेत् ॥ अस्थिखावं रक्तपित्तं विस्फीटं रक्तपित्तकं ।
। गीनिदीपश्च दाहश्च नाशयेत् ॥” “सारः कदल्याः
। वशाही चाग्निघ्नो गुरुशीतलः । दृढदाहमूत्रज-
। क्षातिसारमेहोश्च लीमकम् । अस्थिखावं रक्तपित्तं
। विस्फीटांश्च नाशयेत् ॥” वै.निच. ।

। दलीदण्डः (नालः) । पुं । धोड़ इति
। व्याप्ते मोवाहचगर्भस्थकीमलदण्डवद्भावे । अ.च. ।
। गुणाः—“योनिदीपहरी दण्डः कादण्डोऽस्रमन्दरं
। शयेत् । रक्तपित्तहरः शीतः सुबन्धोऽग्निप्रवर्धनः ॥”

। दलीमूलम् । स्त्री । कदलीमूले । गुणाः

—बल्यं वातपित्तघ्नं गुरु च ।
। कदलीमृगः । पुं । श्वलमृगे । “सः प्रायशः
। पूर्वदेशे प्रसिद्धः । स तु वृहत्तममिहलसमानाका-
। रो विलेशयः ।” सु.चि.८ष. ।

। कदलीवल्ललम् । स्त्री । प्रसिद्धायां कदली-
। त्वचि । कनार पेटो । गुणाः—“तिक्तां कटु
। लघु वातहरश्च । वै. निच. ।

। कदलीसारः । पुं । कदलीरसे ।

। कदलीव्या । स्त्री । फललताभिदे । अभा गाँह,
। कौंकूड़ गाँह ।

। कदण्डः । पुं । कुसिताये ।

। कदाख्यम् । स्त्री । कुठीषधी । कूड़ । अ.च. ।

। कदुण्यम् । चि । ईषदुणे । अम. । स्त्री । उष्ण-
। तायाम् । अम. ।

। कनकः । पुं, स्त्री । कासमहृच्छपे । रा.नि.व.४ ।
। जयपालहवे । रक्तपलाशहवे । च.चि.१ष. । ‘गार्ग-
। कैशरहवे । काञ्चनारहवे । वरुकांक्षनफूलनेत्र
। गाँह । चम्पकहवे । कौंठानिठापा वा ठापाफू-
। लेत्र गाँह । कृष्णगुरुहवे । मे.कचिकं । डुमूर-
। हवे । प.सु. । “निशाकनककल्पाभ्यां ।” कनकगुग्-
। गुली । रा.नि.व.१२ । खान्नातरी । अ.मा. । कृष्ण-
। डुमूर । रा.नि.व.१० । कनकधूसरे । मेघ.वात-
। रक्तवि.विषतिन्दुसैले ।

। कनककन्दर्परसः । पुं । बाजीकरणे औष-
। धम् । अयं हिमाद्रिसुन्दरतुल्य एव केवलमन खर्चं
। वैक्रान्तं काष्ठलीहृद्य रसपादं देयम् । पात्रा, गु-
। क्तक अत्रोत्तेक समभाग । काष्ठलौह, वैक्रान-
। त्त एवः खर्च अत्रोत्तेक पात्रार चतुर्थांश ।
। अत्रे कज्जलि करिया त्रात्रपात्रे कांकडूम्-
। रेण रस, सरिधार तैल, काल धुतूरार रस
। द्वारा अत्रोत्तेक तिन दिन माड़िबे । उका-
। हेले बानुकायत्रे मन् मन् पाक करत बा-
। नुका तप्त हहेले खाल निबाहेबे । शीतल
। हहेले नामाहेया उषध अहण करिबे । अशू-
। पान पि, छिनि उ मधु । रस.र. ।

। कनकगैरिकम् । स्त्री । चलयनरक्तगैरिके ।
। जोगागेरि । भा.स.४अ.विषचि. । [ठापां.]

। कनकचम्पकः । पुं । चम्पकविशेषे । कनक-

कानकजीहवः । पुं । रालि । धूना । रा. नि. व. १२ ।

कानकतैलम् । स्त्री । सुद्रीमाधिकारि तैलम् । “मधुकस्य” कषायेन तैलस्य कुडवं पचेत् । कल्कीः प्रियङ्गुमस्त्रिहाचन्दनोत्पलकीशरैः । कानकं नाम तपैलं सुखकान्तिकरं परम् । अमीरनीलिकायङ्ग-प्रोधनं परमाश्रितम् ॥” च. द. । तिलतैलं १ श. क्वाथार्थं—यष्टीमधु १ श. जलं १६ श. श. ४ श. । कल्कायं—प्रियङ्गुमस्त्रिहाचरक्तचन्दननीलोत्पलनागि-हराणां प्र. ४ तो. ।

कानकपरागः । पुं । सुवर्णरंणी ।

कानकपलः । पुं । स्वर्णादिपरिमाणपकीइश-मायके । १७ मांषा । हारा ।

कानकपुष्पिका (ष्पी) । स्त्री । गणिकारि-कायाम् । दुमीत्ये । ७ लट् कश्च । वै. निघ. ।

कानकप्रभः । पुं । सोमलतामदे । सु. वि. २६ च. । See सोमः ।

कानकप्रभा । स्त्री । मङ्गाज्योतिषतलीलतायाम् । बङ्गलताफरेकी । रा. नि. व. ३ । पीतगुधिकायां । स्वर्णगुधिकायाम् । शू. हे. । रा. नि. व. १० । ज्वराति-सारोक्ते रसविशेषे । “अथ सुवर्णबीजं कुण्डलसूरबी-जम् । मरालपादं धानकुनीति ख्यातं । जयाहिः विजयाक्तायैः । “सुवर्णबीजं मरिचं मरालपादं कषा टङ्गणं विषघ्नं । गन्धं जयाहिर्दिवसं विमर्शं गुग्गाप्रमाणां बटिकां विदध्यात् ॥” कानधुतूरार बीज, मरिच, धानकुनी, पिप्पल, मोहागार थै, विष, गङ्गक समभाग । सिद्धिर रसे मर्दन । र. सा. सं. । [नि. व. १० ।]

कानकप्रसवा । स्त्री । स्वर्णकेतकीठवे । रा.

कानकप्रसूनः । पुं । धूलीकदम्बे । वै. निघ. ।

कानकरश्मा । स्त्री । सुवर्णकदल्याम् । टां। कला । रा. नि. व. ११ । [११]

कानकरसः । पुं, स्त्री । हरिताले । रा. नि. व.

कानकलोहवः । पुं । सर्जरसे । धूना । रा. नि. व. १२ ।

कानकवतीरसः । पुं । अशीधिधिकारि रसः ।

पाठः—“यद्वत्तं समं गन्धं तालसिन्धुस्त्रिहाचो ।

फलतुल्यीपलैकैकं खड्गमस्य चतुष्पलं । कारवेका द्रवेर्मथं दिनेकं बटकीकृतं । गुग्गामात्रं सदा खादित् पादुजञ्चापि नाशयेत् । रक्तनातकपील्यानि चर्मा-सि नाशयेदधुवम् । बटी कानकवतीनाम चतुष्पलस्य कथ्यते । भङ्गातचिफला दन्ती वज्रिचूर्णे समं समं । सैन्धवं सर्वतुल्यं स्याद्दर्जयेत्खपरि चिरे । यदग्निना भवेत्सिद्धं कर्षतक्रं पिबेन्नरः ॥” पारा, गङ्गक, हरिताल, गैरकवलवण, जेशनामूलिया, हेखव, त्रिंलाडि अत्रोत्तक १ पल, रक्तुन ४ पल, उत्पलपारात्र रसे मर्दन । वटी १ कूट । र. स. र. ।

कानकबीजम् । स्त्री । धुसूरबीज । कानकसुन्द-ररसे । See कानकसुन्दररसः ।

कानकसङ्घीचरसः । पुं । कुण्डाधिकारि रसः । पाठः—“सुतस्वर्णाभक्तं शुद्धं शुद्धतं विभिः समं । अक्षैर्मथंयुतं तद्दीप्तं पिष्टा तुल्यस्य गन्धकं । कटुतैल-युतं पाचं लीङ्गं च सदुनाग्निना । द्रवे जीर्णे विच-ख्याय वज्रमूलकटुविकैः । तन्विषङ्गविषैकुञ्जै-स्त्रिगुणं विफला विधात् । अजामूने दिनं पिष्टा गुञ्जकां भक्षयेदटीम् ॥” कनीष २ गुग्ग । चतुष्पलं वाकुचीतैलं निष्कमितं । र. स. र. । सर्प, अज, कुंटे एक एक भाग, पारा ७ भाग, गङ्गक ७ भाग, अम्लरसे पेषण ७ गोलकीकरगपूरक सेहै गोलक मोहाप्रादे मर्षपटेलेर सहित पाक करिया भाजा भाजा हहेले नाभा-इया चूर्ण करिवे ७ ताहाते चितामूल, वि-कटु, गुडचक्र, विडङ्ग, विष अत्रोत्तक एक एक भाग ७ त्रिकला ७ भाग दिशा हागमूत्रे माडिया बटी करिवे ।

कानकसुन्दररसः । पुं । ज्वरातिसाराधिकारि रसः । विजयाद्रवैः मङ्गाग्रलक्षायैः । कानकस्य बीजं धुसूरबीजम् । अथ टङ्गणस्थानि अमकं पठनि केचित् । “यद्वत्तं समं गन्धं मरिचं टङ्गणं तथा । स्वर्णबीजं समं सर्वैः भार्गोद्रवैर्दिनाह्वयं । सुतुल्यं सुतन्त्रां रसः कानकसुन्दरः ॥” माषा १२ । अथः—“हिङ्गुलं मरिचं गन्धं पिप्पली टङ्गणं विषं । कानकस्य च बीजानि समानं विजयाद्रवैः । मर्दये द्याममात्रम् अथमात्रा बटीकृता ॥” हिङ्गुल, मरिच, गङ्गक, पिप्पल, मोहागार थै, विष, धूतूरा बीज समान भावे सिद्धिर कार्थे मर्दन क-रिवे । वटी टङ्गकप्रमाण । मेघ. । द्रवीय. च

आधिकारि । तब—कृशानुः चित्रकः । तुर्यभागेन चतुर्थभागेन । पाठः—रसस्य तुर्यभागेन सप्तमस्य त्रयोजयेत् । मनःशिला गन्धकश्च तुल्यं माचिकतालकं ॥ विषं टङ्गचक्रं सस्रं रसतुल्यं प्रदापयेत् । मर्दयेत्सर्वमिकञ्च स्त्रजपात्रे च निर्मले । जयनीष्ट-
कृराजीत्यैः पाठाया वासकस्य च । अगस्तिलाङ्ग-
लाग्नीनां स्वरसैश्च पृथक् पृथक् । भावयित्वा विशी-
त्याथ पुनश्चार्द्रकारिणा । सप्तधा भावयित्वा च रसः कनकसुन्दरः ॥ गुह्याहार्यं चयं वास्य राजयन्त्र-
प्रशानये । मधुना पिपपल्लीभिर्वा मरिचैर्वा घृता-
न्वितं ॥ सन्निपाते प्रदातव्यमार्द्रकस्य रसेन वै ॥
जयपालरजीभिर्वा गुल्मिने शुलरोमिणे । अस्त्रवर्ज्यं भवेत्यथम् .. ॥ र.सा.सं. । पौरा, मन्त्राल, गन्धक, डूँडे, श्वर्गमाक्षिक, हरिताल, विष, मोहाग, प्रोतोके समान भाग, पारार च-
तुर्धाऽथ श्वर्ग । जयती, चित्ते, वासक, वक, ईशनाङ्गुलि, डोमराज, आकनादि ईशानेन रसे एक एक भावना । परे आदारे रसे १ भावना । [कना गोंछ । रा.नि.व.११ ।

कनकस्तम्भा । स्त्री । सुवर्णकदलीवृत्ति । टापी ।
कनकचारः । पुं । टङ्गचक्रारि । मोहागारि ।
थै । रा.नि.व.११ ।

कनकचीरी । स्त्री । सुवर्णचीर्याम् । शेराल कैंटा, मोवाधिकरे । पीतकण्टकधुसूरे । सा-
तसायाम् ।

कनकान्त(र)कः । पुं । कीविदारवृत्ति । रक्त कांठन वृक्ष । रा.नि.व.१० । See काञ्चनारः ।

कनकालुका । स्त्री । सुवर्णशङ्करे । हला ।

कनकासवः । पुं । हिक्कावासि चासवः । पाठः “संस्तुय कनकं शास्त्रामूलपत्रफलैः सह । ततश्चतुष्पलं याञ्च त्र्यमूलवचसथा । मधुकं मागधी व्याघ्री के-
शरं विष्टमेवञ्च । भार्गी तालीशपत्रञ्च सञ्चूयैवां पलवयम् । संगृह्य धातकीप्रस्थं द्राक्षायाः पलविं-
शतिम् । जलद्रोणवचं दद्याद्भर्करायास्तुलां तथा । चौद्रक्षाङ्गुलान्पापि सत्त्वं संमिश्रय व्रततः । भास्ते निचिद्य चावृण्य निदध्यान्मासमावकम्...” ॥ धू-
रारि कल मूल पत्र शांथा मिलित ८ प. वासक मू-
लेन हान ८ प. जिपून, यष्टिमधू, कण्टिकात्री,
नागेश्वर, डूँटे, वाइनशुटी, तानीपत्र अ-

त्योके पूर्व २ पं. धाईकूल १७ पं. टोका २० पं. जल १२८ पं. शर्करा १२० पं. मधू ७०-
सेन एकत्र कलसे १ मास राशिशा हौकिशा
गईवे । भेष ।

कनकाहः (यः) । पुं, स्त्री । श्वेतधुसूरे । त-
खुलीयशाके । वै.निघ. । जैपालवृत्ति । प.सु. ।
धुसूरेवृत्ति । रा.नि.व.१० । नागकेशरवृत्ति । रा.
नि.व.१ । र.सा. ।

कनकोद्भवः । पुं । महासर्जवृत्ति । वै.निघ. ।

कननः । वि । काणे । कांण । श.च. ।

कनिक्या । स्त्री । समितायाम् । श.चि. ।

कनिकिः । स्त्री । शूरवे । उल । प.सु. । गु-
ह्यायां । कूँठ ।

कनिष्ठकम् । स्त्री । शुकवृत्ति । श.च. ।

कनिष्ठा । स्त्री । अङ्गुष्ठान्धमाङ्गुली । कड़े
आङ्गु । रा.नि.व.१८ ।

कनी । स्त्री । कन्यायाम् । डे.च. ।

कनीचिः । स्त्री । गुह्यालतायां । कूँठ गोंछ ।
श.र. । सपुष्पलतायां । उषादिकीयः ।

कनीनिका (नी) । स्त्री । अक्षितारकी । रा.
नि.व.१८ । अश्वस्य नासासमीपभागे । ज.द.२२४ ।
कनिष्ठाङ्गुली । मे.कचतुल्यं ।

कनीयसम् । स्त्री । तामे । डे.च. ।

कनीयान् । पुं । सीमलताभेदे । सु.चि.२६
प. । See सीमः । वि । अनुजि । चिका. । अश्व-
त्वे । मे. ।

कनीयः पञ्चमूलम् । स्त्री । त्रिकण्टकवृत्ति-
हयपृथक्पर्णीविदारिगन्धासु । त्रिकण्टकं गीञ्च-
रे । विदारिगन्धा शालपर्णी । सु.स.१८८४ ।

कनेरा । स्त्री । हस्तिनाम् । वै.निघ. ।

कन्तुः । पुं । हृदये । वै.निघ. ।

कन्या । स्त्री । सूतकपटे । कांथा । अम. ।
वीरे । तृक्षपर्णमात्रवस्त्रे । जेप ।

कन्यारी । स्त्री । खनामण्यातवृत्ति । रुगिग्रनम ।
मं कं वांधारी, कांतक, फणीनिवडुंग वीजवे ।
गुहाः—कद्वितोषा वातकफघ्नी शोधघ्नी दीपघ्नी

हृषिकरी रक्तयन्त्रिजाघ्री ज्वरघ्नी च। रा.नि.व.८।

कन्दः । पुं, स्त्री। (Arum campanulatum.) A bulbous or tuberous root.

फलझनीषधिसूक्ष्म। योनिरोगविशेषे। शैनि-कन्द-
रोगे। See कन्दरोगः। इन्दीवरी। रा.नि.

व.२३। रक्तमूलके। कासालुके। श्वेतशूलवह्नु-
टकन्दविशेषे। सर्पच्छत्रकमिति लीके। उ। सु.सू.

३६५. पित्तशमने। हृषिकन्दे। वै.निघ.फलस.
वि.हृषिकर्णयोगः। शूरणकन्दे। र.सा.सं.। सि.

यो.वाङ्मालगुह्ये। च.द.च.पि.वि.भमगुह्ये। शा-
लुके। प.सु.। शूलगम इति प्रसिद्धे मूलविशेषे।

वृद्धने। रा.नि.व.७। सुगन्धिलविशेषे। ताम्र-
कम्पूरे। प.सु.। गुह्ये, शर्करायां। दण्डा, जूरा।

च.द.चर्म-वि.काङ्गायनमीदके। पिच्छालुके। सुख-
नीति ख्याते कन्दे। शस्यमूल। मे.दण्डिकं।

कन्दकः । पुं। सुखाली। रा.नि.व.७। वनश-
रणि। वन-उल। भैव.कुष्ठ.वि.कन्दपसारतेले।

कन्दगुडूची । स्त्री। गुडूचीविशेषे। गुणाः—
“कन्दोद्भवा गुडूची च कटूणां सन्निपातज्ञा। विष-

घ्नी ज्वरभूतघ्नी बलीपलितमाश्रिनी॥” रा.नि.व.३।

कन्दग्रन्थिः । पुं। पिच्छालुनामकन्दशके। रा.
नि.व.७। श्वेतराजालुके। वै.निघ.

कन्दजविषम् । स्त्री। कन्दजातविषे। तच्चा-
ष्टविषम्। यथा—“शक्तुकं मुलकं कौर्मा दन्तकं

सर्पपं तथा। सैकतं वस्त्रनाभश्च शङ्खी चैव विशेष-
यतः॥ इति। एतानि औषधार्थं याव्याणि। अप-

राणि च दश नामानुरूपाणि न भैषज्यरसायने
प्रयोज्यानि। तच्छुद्धिः—“विषभागांश्चकवत् स्थू-

लान् छत्वा तु भाजने। तत्र गोमूत्रकं चिष्टा
प्रत्यङ्गं नित्यभूतनं। शीघ्रेतिदिनं पूर्वं धत्वाती-

वातपे ततः। प्रयोगेषु प्रयुज्यते भागमानेन तद्वि-
षम्॥” इति। [कोजी इति पश्चिमदेशे। श.र.]

कन्दटम् । स्त्री। शक्तीपत्ने। चण्डालुनि।

कन्दलणम् । स्त्री। लणविशेषे। उर्ध्वरूपे। वै.
निघ.

कन्दनालका । स्त्री। गोजिह्वायां। वै.निघ.।

कन्दपञ्चकम् । स्त्री। तैलकन्दाहिनेकन्द-
पञ्चकम्। कन्दपञ्चकम्। गुणाः—“कन्दस-

पञ्चके प्रीतां तावादिरसमारकं। सर्वरोगहरं प्री-
तमेतदे हिष्यपञ्चकम्॥” वै.निघ.।

कन्दपत्रः । पुं। महातालीरूपे। वै.निघ.।

कन्दफला । स्त्री। सुद्रकारवृक्षके। उद्दे-
गाह्ये। विदार्थी। ऊर्ध्वरूपे। रा.नि.व.७।

कन्दवहुला । स्त्री। निषर्णनामकन्दे। वन-
कापाशी। रा.नि.व.७। [रा.नि.व.७।

कन्दमूलम् । स्त्री। मूलके। मूलां। हिं मूलि।

कन्दरः । पुं। श्वेतखदिरः। सुद्ररोगविशेषे।
See कन्दरः। स्त्री। चार्द्रके। शुष्कतां। रा.नि.व.

३। गिरिगुह्यायम्।

कन्दरालः (कः) । पुं। मधवत्। पीकृष्ट-
गाह्ये। गर्भमाच्छवत्। गावीभाट इति भाषा।

कन्दरुलः । पुं। कटुरूपे। वै.निघ.।

कन्दरोगः । पुं। An affection of the
feminine organ considered as a

fleshy excrescence, but apparently
prolapsus uteri. योनिरोगविशेषे। शैनि-

कन्दः। स च बातादिभेदेन चतुर्विधः। तस्य नि-
दानलक्षणं—दिवा निद्रातिमेषुमादिकारणैः दीपा-

प्रकुपिताः पूयरात्राभं मन्दारफलसदृशं कन्दमुत्पा-
दयन्ति। “दिवास्वप्नादतिक्रोधाद्यामादतिमेषु

मातां जताश्च नखदन्ताद्यैर्वातायाः कुपिता यदा
पूयशोषितसङ्काशं लकुचाकृतिसन्निभं। उप-

तदा योनीं नाम्ना कन्दः स कीनिजः॥ क्वं विवर्णं
स्फुटितं वातिकं तं विनिर्दिशेत्। दाहाराज्वरयुतं

विद्यात्पित्तात्मकम् तम्॥ नीलपुष्पप्रतीकाशं क-
खुमलं कफात्मकं। सञ्जलिङ्गसमायुक्तं सन्निपाता-

त्मकं विदुः॥ मा.नि.।

कन्दरोद्भवा । स्त्री। सुद्रपाषाणभेदवत्। पी-
कृष्टा। रा.नि.व.५। [व.३।

कन्दरोहिणी । स्त्री। कन्दगुह्यां। रा.नि.

कन्दर्पकूपः । पुं। योनी।

कन्दर्पजीवः । पुं। कामजवत्। रा.नि.व.५।

कन्दर्पज्वरः । पुं। कामे। [लिके। नि.का.।

कन्दर्पसुशलः । पुं। Membrum virile.

कन्दर्पसारतेलम् । स्त्री। उष्णपिकारं वै.

जम् । यथा—कटू तैल ४ मं । काणार्थ—
छातिमछाल, कालियाकड़ा, गुलुङ्ग, निम्बाल,
शिरीषछाल, घोड़ानिम्ब वा तिङ्गपलता, ज-
यन्तीपत्र, तिङ्गलाटे, राधांलशशार मूल वा
गौरफकाकुले, हरिद्रा प्रेतोके १० प.
जल ७४ मं. शें. १७मं. । गोमूत्र १७ मं.
शोणानुपाता, भीमराज, जयन्तीपत्र, धुतूरा-
पाता, हरिद्रा वा आम्ला, सिकि, खर्जूर-
पत्र, गोमय, आकन्धपत्र, सिद्धपता प्र-
ेतोके श्वस ४ मं. । कट्कार्थ—माकालफल,
वट, ब्रह्मीशक, तिङ्गलाटे, चितामूल, गोम-
लिया, कूचिला, मनछाल, आम्ला, खुद्रे नटे,
गैटेला, शोणालि, आकन्ध-आटा, काल-
काम्ना, जेशेर मूल, आडेच, यज्जिष्ठा, घोड़ा
निम्ब वा तिङ्गपलता, राधांलशशामूल, विहा-
तिमूल, गन्धताहलिया, हापरमानी, मूर्खा,
छातिमछाल, कुड़िछाल, निम्बाल, घोड़ा-
निम्ब, गुलुङ्ग, सोमराजोमूल, हाकूचबीज,
चाकन्धबीज, धने, भीमराज, यष्टिमधु, कुन्-
रुथोती (कन्दकमिति पाठ) वनं गुल, शटी,
कटुकी, दारुहरिद्रा, तेउड़ी, पद्मकाष्ठ, पि-
प्लमूल, अण्डा, कुड़, कटुफल, कटांगः, मी,
कपूर, सिकिर पाता, एलाच, गुड़वृक्ष,
टुंगरिफल, हरीतकी, बहेड़ा प्रेतोके
२ तोला । सा.कौ.भेष.पाठःसंयहं मन्थः ।

कन्दलः । पुं । कपालि । कनके । धरणिः । क-
णसारमृगे । छे.च. । स्त्री । शिलीमुपुथी । चिका ।
कमलबीज । कदलीपुथी । आर्द्रके । रा.नि.व.६ ।
शरणे । भा.पू.१म.शा.व. । गण्डस्थली । अङ्कुर ।
कीमलशाखायाम् ।

कन्दलता । स्त्री । मालाकन्दे । रा.नि.व.७ ।
चटकारवल्गाम् । वै.निघ. ।

कन्दलिन् (स्त्री) । पुं, स्त्री । पद्मबीज । प-
द्मर बीज । रा.नि.व.१० । सु.सू.२६च.पिलश-
मने । खगविशेषे । गुल्ममेदे । मे.लजिकं ।

कन्दलीकुसुमम् । स्त्री । शिलीम् । कोढ़-
कछाता । श.च. ।

कन्दवर्गः । पुं । कन्दजालिनाम् । गैटेला,
गैटु । यथा—विदारिकन्दशतावरीमृगालविस-

कजिह्वश्राटपिण्डान्मध्यान्कन्दान्मुक्तामृगजाल-
रक्तालुकेन्द्रीवरीमृगकन्दोद्विषु । गुणाः—रक्तवि-
नहराणि शीतानि मधुरानि शुक्लानि बहुशुक्लकरा-
णि सन्धश्चिकराणि च । सु.सू.२६च. । “शरणः
पिण्डपिण्डालु पलाशुर्गुञ्जनसाम्ना । ताम्बूलपर्णक-
न्दः स्यात् हस्तिकन्दलया परः । वराहकन्दः अर्ध-
न्यः कन्दस्याङ्गा इमे कृताः ॥” अत्रि.१६च. ।

कन्दवर्जनः । पुं । Esculent root. शर-
णे । रा.नि.व.७ । कटुशरणे । वै.निघ. ।

कन्दवल्ली । स्त्री । बभ्याकर्कोटक्याम् । रा.नि.
व.९ । भूमिकुपाख्ये । वै.निघ. ।

कन्दविषम् । स्त्री । यस्य कन्दे विषं वर्तते ।
कालकूट-वत्सनाभ सर्पप पालक-कईम-वैराटक सु-
लका शङ्खी पुखरीक-मूलक हलाहल महाविष-क-
र्कोटकानीति त्रयोदश कन्दविषाणि । एषु वत्सना-
भानि चलारि, सुलके वै, सर्पपाणि घट, शिष्टा-
नि एकैकमेवेति । “गुणाः—कन्दजानि तु तीक्ष्णा-
णि तेषां वत्स्यामि विसरं । स्पृशज्ज्ञानं कालकूटे
वैपथुः सध्व एव च । यीवालम्बो वत्सनाभे पीत-
विष्मन्मन्त्रेण च । सर्पपे वातवैगुण्यमानाहो यथ्यज-
न्य च । यीवादौर्लभ्यवाक्स्त्री पालकेऽनुमताविद्ध ।
प्रसेकः कईमाख्ये तु विड्मेदो नेत्रपीतता । वैरा-
टकेनाङ्गदुःखं शिरीरीगश्च जायते । गात्रसध्वो
वैपथुश्च जायते सुलकेन तु । शङ्खीविषेणाङ्गसाद-
दाहोदरविड्मथ्यः । पुखरीकेण रक्तत्वमल्लोर्ध्व-
लयोदरे । वैवर्ण्यं मूलकैश्चर्द्धिर्हिकाशोफप्रमुदताः ।
चिरैर्णीकृत्सिति श्यावी मरी हलाहलिन वै । महा-
विषेण हृदये यथ्यश्लोद्रमौ मृशम् । कर्कोटनीत्य-
तस्यै हसन्दृष्टान्दृश्यपि । कन्दजान्युषधीर्याणि
प्रयुक्तानि त्रयोदश । कलमुक्तं तथा तीक्ष्णं सूक्ष्म-
माशुव्यवायि च । विकाशि विमदश्चैव लघुपाकि
च तत्सुतं । सर्वाणि कुशलेऽन्येन्येतानि दशभि-
र्गुणैः ॥” सु.कल्प.२च. ।

कन्दशकः । पुं । See कन्दवर्गः । वै.निघ. ।

कन्दशालिनी । स्त्री । बभ्याकर्कोटक्याम् ।

कन्दशूरणः । पुं । शूरणकन्दे । उल, कटुउल ।
रा.नि.व.७ ।

कन्दसंभ्रम् । स्त्री । (Prolapsus uteri.)
योन्मथं । रा.नि.व.७.पा. । चिका । See

कन्धः and कन्धरीवः ।

कन्धा । स्त्री । कन्दवृक्षान् । वै.निघ. ।

कन्धाव्यः । पुं । चारवीनामहाकन्दशाके ।
धनैकम् । रा.नि.व.७ । वै.निघ. ।

कन्धावता । स्त्री । कन्दवृक्षा । रा.नि.व.१ ।

कन्धार्यः । पुं । कन्दधारि । रा.नि.व.७ ।

कन्धासुः । पुं । पिपरीवताया । कासालुके ।
चारवीनामहाकन्दशाके । रा.नि.व.७ ।

कन्धिरी । स्त्री । लज्जालुकायाम् । श.नि. ।

कन्धी । पुं । कटुशूरवे । रा.नि.व.७ ।

कन्दुः । पुं, स्त्री । लीङ्गमयमुसपात्रे । ठांउत्रा ।
इसा । सुराकरचपात्रे । वै.निघ. ।

कन्दुकम् । स्त्री । पुनफले । चकुरे । वै.निघ. ।

कन्दुपक्षः । चि । जलोपसेकं विना केवच-
पात्रे चपिना भटतकुलादौ । यथा — “कन्दुपक्षानि
तेषामि पायसं दापि ब्रह्मवः । द्विजैरेतानि भो-
व्यानि गृहमेहकृतान्यपीति” श्रुतिः ।

कन्देष्टुः । पुं । काश्मिन्दे । कटुम् । वै.निघ. ।

कन्दोऽटः । पुं, स्त्री । गृहीत्यले । कुसुदे । नी-
लोत्पले । श.र. । [२.]

कन्दोतः । पुं । कुसुदे । चिका । जेतपत्रे । श.

कन्दोत्यम् । स्त्री । नीलोत्पले । नीलगुणि ।
रा.नि.व.१० ।

कन्दोहवा । स्त्री । कन्दगुड्या । रा.नि.व.१ ।
चटपाशाचमदायाम् । रा.नि.व.५ ।

कन्दोषधम् । स्त्री । चाद्रंके । वै.निघ. ।

कन्धरः । पुं । सारिषशाके । मेघे । स्त्री । ससा-
रख दध्नः तर्कं कन्धरमिथ्ये । कुटी. श्रौकण्डः ।
संशङ्कं दधि कन्धरं । सि.यो.षट्कन्धरतैले ।

कन्धरा । स्त्री । मानविशेषः । वै.निघ. । यीवा-
याम् । रा.नि.व. १८ ।

कन्धिः । स्त्री । यीवायाम् । हारा ।

कन्धुकः (कः) । पुं । मूत्रिवदरे । चारण्यवदरे ।
वन कुल । वै.निघ. ।

कन्धम् । स्त्री । मूर्च्छायाम् । श.मा. ।

कन्धका । स्त्री । मृडकन्यायाम् । घृतकृमात्री ।
रा.नि.व.५ । कन्धायाम् । हटी ।

कन्धसा । स्त्री । कनिष्ठाङ्गुली ।

कन्धा । स्त्री । घृतकुमार्या । घृतकृमात्री ।
रा.नि.व.५ । खल्लैलायाम् । रा.नि.व.५ । चारा-

वीनामहाकन्दशाके । रा.नि.व.७ । कुमाख्या ।
रा.नि.व.१८ । नाभ्याम् । महीपक्षिविशेषः । See

मोषधिः । बन्धाकण्टिका । रा.नि.व.१ । (Aloes
perpoliata.) भूयस्त्रा इति प्ल्यातद्रव्ये । बन्धा-
या । शान्त्रा । कन्दगुड्या । वै.निघ. ।

कन्धाटः । पुं । कण्ठे । काशुक । हारा ।
आभ्यन्तरदण्डे ।

कन्धुषम् । स्त्री । वक्षपुष्के । हारा । बन्धाक-
ण्टिकीफले । भा.पू.१भ. ।

कपटम् । स्त्री । चोडादेवदारुणि ।

कपटचीडा । स्त्री । चोडानामदेवदारुविशेषः ।
रा.नि.व.१२ ।

कपटा । स्त्री । इल्लहव्याम् ।

कपटिनी । स्त्री । चोडानामगन्धद्रव्ये देवदारी
वा । रा.नि.व.१२ । [श.र.]

कपटी । स्त्री । परिमाचमन्दे । एक आंकाङ् ।

कपटेश्वरी । स्त्री । जेतकण्टकाया । रा.नि.
व.४ । इल्लहव्याम् । वै.निघ. ।

कपर्दः । पुं । वराटके । कृडि । तद्देवा यथा
— सुवर्णवर्णा सिन्ध्री धूववर्णा व्याघ्रा पीतपुष्पा
सितोदरा शृङ्गी जेतवर्णा इत्ये विदन्ना नाति-
दीर्घा च । गुणाः — कटु (तर्का) कर्णशूलत्रणगुण-
शूलनेत्रदोषनाशित्वानि । रा.नि.व.१२ । “कपर्दः
कटुकक्षौण्डी वृष्यवाग्निप्रदीपनः । तिक्तः शीतः
कर्णशूलत्रणमेवकजापहः । यक्ष्णी गुणशूलानि
परिणामं चयं तथा । वातं कर्कं नाशयतीत्येवं
प्रोक्ती मनोविभिः ॥” वै.निघ. । शीघ्रं गृह्णन्
मृग्यम् ।

कपर्दकरसः । पुं । रक्तपित्ताधिकारे रसः ।
“घृतं वा मूर्च्छितं तृतं कापीसपुष्पनीर्दने । मर्ह-
येहिनमेकानु तेन पूर्या वराटिका । निरुध्य चार्ध-
सूयायां भाव्यं कदा पुटे पश्येत् । उद्धृत्य मूर्च्छी-

कृष्णं मरिचविगुणैः सह । शुद्धैकैकं हृतेर्लेशं
रक्तपित्तं नियच्छति । कपईकरसी नाम असाध्यं
साध्यव्यलम् । उदुम्बरफलं पक्वं हृतैः पाच्यं सि-
तायुतं । भक्षयेन्नरिचैर्युक्तमनु आद्रक्तपित्तमृत् ॥”
रस.र. । कापास फुलेर रसे एकदिन मर्दि-
त मूत्रित पारद २ तो. कड़िर भितर ड-
रिग। कड़िर मूथ रक्त करिबे । परे मेहे
कड़ि अक्षमूषावस्त्रे रात्रिमा पूटपाक करिबे।
शीतल हहेले तूलिया ४ तो. मरिटेर सजे
एकत्र हूण करिबे । मात्रा १ कूँट ।

कपई । स्त्री । बराटके । वै.निच. ।

कपईः । पुं । कपईके । रा.नि.व.१३ ।

कपईका । स्त्री । बराटिकायाम् । [३५. ।

कपाटशयनम् । स्त्री । उत्तानशयने । सु.चि. ।

कपाटसन्धिकः । पुं । अथनरदीवैकपालि-
रितरात्यपालिरित्येवं कर्णवन्धनाकृतिविशेषे । सु.
स.१६५. । [गङ्गाकाष्ठविनोद. रा.नि.व.१२ ।

कपाटिनी । स्त्री । चीडानामदेवदारुभेदे ।

कपालः । पुं, स्त्री । सम्ययघटादिखण्डे । थाप-
डा, थोलाकूटि । रा.नि.व.१८. भा.म.४४.
स.रो.चि. । मलकायस्थिषु । तानि च नितम्ब-
तालुदेशांसदेश-मलक-गण्डस्थल जातु-ग्रहवक्ष-
शिरीःस्थीनि । सु.भा.५५. ।

कपालकुष्ठम् । स्त्री । मङ्गाकुष्ठभेदे । अस्य ल-
घणम्—“लघुकपालिकाप्रकाशानि कपालकुष्ठा-
नि ।” सु.नि.५५. । “लघुकार्णं कपालाभं यद्रुचं
परुषं तनु । कपालं तोदबाहुल्यं तत्कुष्ठं विधनं
कृतम् ॥” भा. । [विका. ।

कपालनालिका । स्त्री । तर्कुल्या । टेटेक।

कपालरोगः । पुं । शिरीरीने ।

कपालास्थि । स्त्री । क्लानामस्थ्यातशरीरमध्यस्थ
कर्परसदृशास्थिनि । “जातुनितम्बांसतालुगण्डग्रह-
शिरीःस्थीनि तन्नाम्नाभिधीयते” । सु.भा.५५. ।

कपालिका । स्त्री । दन्तरोगविशेषे । तल्लघणं
—कपालेष्विष दीर्घसु दन्तानां सेव शर्करा । क-
पालिकेति पठिता सदा दन्तविनाशिनौ ॥ मा.नि.
सु.नि.१६ । श्वकपर्णिकायाम् । सु.चि.१५. ।

कपाली । स्त्री । विडम्बायाम् । रा.नि.व.६ ।

कपिः । पुं, स्त्री । वानर । रत्ना. । सिद्धके ।
शिर्गारस । रा.नि.व.१२ । आस्मातके । शुक्रशि-
म्भ्याम् । करस्य विशेषे । श.च. ।

कपिकच्छुः (च्छूः) । स्त्री । शुक्रशिम्भ्याम् ।
आलाकूणै । सि.मी.उन्मा.चि. । “कपिकच्छा-
यवा तमम् ।” See आलमुता ।

कपिकच्छुफलम् । स्त्री । शुक्रशिम्भ्याः फले ।
आलाकूणीर वीज ।

कपिकच्छुफलोपमा । स्त्री । जन्तुकायां ।
जन्तुकारीति मालवे । रा.नि.व.३ ।

कपिकच्छुरा । स्त्री । शुक्रशिम्भ्यां । प.सु. ।
See आलमुता । [थुली । श.च. ।

कपिकन्दुकम् । स्त्री । शिरीःस्थिनि । मांशानि

कपिका । स्त्री । नीलसिन्धुवारहवे । रा.नि.व.
४ । शर्करावे । रत्ना. । [श्रीकूल । र.मा. ।

कपिकौलिः । पुं । मंगलकीलिकायां । क-

कपिचूडः (डू) । पुं, स्त्री । आस्मातकहवे ।
आमड़ा गाँह । रा.नि.व.११ ।

कपिचूतः । पुं । अश्वत्थभेदे । अनाशभिप्लु ।
गजहुल्लसरीरा इति । भा.पु.१४.बटा.व. । आ-
स्मातकहवे । विका. । [१२ ।

कपिजः । पुं । सिद्धके । शिर्गारस । रा.नि.व.

कपिजङ्घिका । स्त्री । तैलपिपीलिकायाम् ।
श.च. ।

कपिञ्चलः । पुं । A bird, the franco-
line partridge. चातकपञ्चिणि । शटिकजल
पांथि । गौरतिचिरी । पाछानांड़ा पांथि । क-
पिञ्चल इति प्राचीनैः कथितौ गौरतिचिरीः । भा. ।
मांसगुणाः—शीतलं लघुं लघु भूतएव रक्तपित्ते
रक्तश्लेष्मिकारौ मन्दवातविकारौ च प्रशस्यं । अक्ष.
द. । तथा एतस्य मांसं चटकमांसाच्छीतलं । इष्यं
रोचकच । रा.नि.व.१७. शिखारसे । शिर्गारस ।
ककातुया इति ख्याते पञ्चिणि । केचित् ।

कपिञ्चला । स्त्री । शालिधामविशेषे । सा
क्षिपकरी । चि.१५५. ।

कपितैलम् । ली । शिलारसे । रवा । तुल-
कागमकगन्धद्रव्ये । भा. ।

कपि(वि)त्यः (कः) । पुं । (Peronia cle-
phantum) खनामख्यातहवे । कट्टे २ गीष्ट ।
हिं कीदृश । मं कंविठ । कं वेलु । तं वेलगवेष्टु ।
प.सु. । गुणाः—मधुरास्वः कषायः तिक्तः शीतलः ।
हृद्यः पित्तानिहन्तः संघाही व्रणघ्नः । आमं कपि-
त्यमस्त्रीणं कफघ्नं ग्राहि वातलं । दीघवयहरं पक्वं
मधुरास्वरसं गुरु । अपिच । आमं जिह्वाजायकारं
त्रिदीपवर्धनं विषघ्नं रीचकं संघाहि । पक्वं श्वस-
वमिश्रमक्तमहरं हिक्कापनोदनम् । रा.नि.व.११ ।
“कपित्यमस्त्रं मधुरं कषायं विषघ्नं गुरु । कासाति-
सारहृद्रोगच्छर्दिहृकफरुजापहम् । कपित्यं मधुरं
शीतं कषायं ग्राहकं लघु” । अत्रि.सू.१७अ. ।
तत्फलमस्त्रं श्लेष्माणं श्मयति रुचवीथ्येत्वात् । सु.
सू. ४०अ. । अपिच—“कपित्यमामं संघाहि कषायं
लघु खेदनं । पक्वं गुरु त्वाहिकाशमनं वातपि-
तजित् । स्यादस्त्रं तुवरं कण्ठशीघ्रनं ग्राहि दुर्ज-
रम्” ॥ भा. । अश्वत्थहवे ।

कपित्यतैलम् । ली । कपित्यबीजतैले । गुणाः
—“कपित्यतैलं तुवरं स्वादु चाक्षुविषापहम्” ।
वै.निघ. ।

कपित्यत्वक् । ली । एलवालुके । रा.नि.व.४ ।

कपित्यपत्रा (शी) । स्त्री । वृक्षविशेषे । क-
पित्यासीति कंबटपत्रौति महाराष्ट्रे । शकविज्ञज्ञान
गीष्ट । रवा. । गुणाः—“कपित्यपत्रा तीक्ष्णा
पाके कटौ च त्वरा । रसे तिक्ता क्षमिकफमेदमे-
हविषं जयेत् । कायुरोगं नाशयति...” । वै.निघ. ।

कपित्यानी । स्त्री । कपित्यपत्रासु ।

कपित्याम्रः । पुं । आममेदे । वै.निघ. ।

कपित्यार्जकः । पुं । श्वेतार्जके । तुलसीमेदे ।
मद.व.१ । [मृत्पोड़ा] । विका. ।

कपित्यास्यः । पुं । वानरविशेषे, गोलाङ्गुले ।

कपित्याष्टकूर्चम् । ली । वृक्षवृक्षिकारे ।
अथ यस्माद्यादीनां प्रत्येकमेकैकं भागं, महाद्रका-
दिदाडिमाम्नानां प्रत्येकं भागचयम्, शर्करायाः
षड्भागान् कपित्यशुद्धचूर्णस्य चाष्टभागानेकच मेल-
येत् । शर्कराया अष्टोत्तरशतभाग इति वा.टी. ।

कश्चिच्च “वक्रुणसिते कपित्याष्टमणे” पठति। सुतरा-
न्तन्मते यस्माद्यादीनामेकैकभागस्थले कपित्यस्याष्टौ
भागाः कपित्याश्च वक्रुणाः सिता भवन्ति । अपरे
च सर्वचूर्णापिलया वक्रुणसिता अष्टगुणकपित्यचूर्णं
ददति । च.द. । अग्निः चित्रकी । जलं बालकै ।
यमानौ, पिप्पलमूल, गुडहृदक, तेजशपत्र, एनाईठ, नागेश्वर, कुंटा, गरिष्ठ, चित्तेश्वर मूल,
वाला, खीरक, धने, मोवर्चलनवग अष्टोत्तरक
१ भाग, तिष्ठिङ्गो, धाईकूल, पिप्पल, वेग-
कुंटा, पाटिग्रा लोघ, दाडिमहान अष्टोत्तरक
३ भा. चिनि ७ भा. कपित्यचूर्ण ८ भा. ।

कपिनामा । पुं । शिलारसे । रवा. ।

कपिपिप्यली । स्त्री । रक्तापामार्गे । भा.पू.
१भ. । वानरपिप्यल्या । वै.निघ. । श्लेष्मावर्तचुपे ।
र.मा. । [श.र. ।

कपिप्रभा । स्त्री । शुकशिखा । आलाङ्गुली ।

कपिप्रियः । पुं । आमातकहवे । रा.नि.व.११ ।
कपित्यहवे । भा. ।

कपिभूतः । पुं । पारिश्रित्ये । वै.निघ. ।

कपिरसः । पुं । शिलारसे । [व.११ ।

कपिरसाव्यः । पुं । आमातकहवे । रा.नि.

कपिरोमफला । स्त्री । कपिकच्छी । रा.नि.
व.२ । [रा.नि.व.६ ।

कपिरोमा । स्त्री । कपिकच्छी । रेणुकायां ।

कपिलः । पुं । शिलारसे । रवा. । कुकुरे ।
हारा । पित्तले । सूषिकमेदे । तद्दृष्टे वणकोथः
ज्वरः ग्रन्थिद्वयः । सु.कल्प.६अ. । त्रि । पिङ्गलवर्णे

कपिलच्छाया । स्त्री । खगनाभौ । भा.म. ।
See कलुरिका ।

कपिलद्राचा । स्त्री । कपिलवर्णहृद्राचावि-
शेषे । आङ्गुर इति यस्याः प्रसिद्धिः । आङ्गुर ।
गुणाः—मधुरा शीतला हृद्या मदहर्षदा दाहसू-
क्ष्माज्वरनासतथाहृत्तासनी च । रा.नि.व.१ । अश्व-
तरसे । [श.च.३

कपिलद्रुमः । पुं । काशीनामसुगन्धकाष्ठे ।

कपिलफला । स्त्री । कपिलद्राचायाम् । आ-
ङ्गुर । रा.नि.व.१ ।

कपिलसौहृम् । स्त्री । पितले । हे.च.वै.निघ. ।

कपिलशिशपा । स्त्री । Tawny-leaved sisu. (Dalbergia sisu.) कपिलपत्रशिशपा-
हृत्वे । कपिलपत्र शिशु गौड । मं.कं.पिबसा-
शिशव । हौषदवीज । गुणाः—तिक्ता शीतवीर्या
शमनी वातपित्तज्वरघ्नी कर्द्विहिकानिवारणी च ।
रा.नि.व.८ । कटुका तिक्ता कषाया शीघ्रघ्नी उष्ण-
वीर्या भेदःकुष्ठश्चित्रमिन्द्रमिहरी बलिबजात्रच-
दाहरत्नवलासघ्नी गर्भपातिनी च । भा.पू.१भ.
बटा.व. ।

कपिला । स्त्री । पितले । भा.भ.१भ. । राज-
सीती । भित्तनविभंश । गृहकन्यायाम् । रा.नि.
व.५ । रेशकायाम् । त्रैलोक्यवीज । रा.नि.व.६ ।
कपिलशिशपाया । काल शिशु । रा.नि.व.८ ।
निर्विषशलायुकायाम् । निर्विषज्जोक । सु.सू.१२
च. । See जलायुका । स्वर्णवर्णकामधेनुभेदे ।
मै.ख.विकं । कच्छसाध्यलूताभेदे । See लूता ।

कपिलाधिका । स्त्री । वैद्यपिपीलिकायाम् ।

कपिलार्जकः । पुं । कपिलवर्णतुलसीहृत्वे ।
पा.पु.पत्र तूलमौद्रक । वै.निघ. ।

कपिलाची । स्त्री । कपिलशिशपायाम् । रा.
नि.व.८ । खैरौधके । रा.नि.व.७ ।

कपिलिका । स्त्री । शतपदीभेदे । पिपीलि-
काशिशे । सु.कल्प.८च. । See शतपदी, पिपी-
लिका । [लाकुशी । रा.नि.व.१ ।

कपिलोमफला । स्त्री । कपिकण्ट्याम् । आ-

कपिलोमा (ला) । स्त्री । रेशकवीजे । त्रै-
लोक्य । रा.नि.व.६ । [रीती । भाल भित्तन ।

कपिलोहम् । स्त्री । पितले । हे.च. । राज-

कपिलकः । पुं । कपिलके । कर्मलाङ्गुलि ।
वै.निघ. ।

कपिलिका । स्त्री । चोबधिशिशे । गजपि-
पूल वा कर्मलाङ्गुलि । र.सा. । [गच्छ ।

कपिवदान्यः । पुं । आकाशकहवे । आम्भु-
दः ।

कपिवलिका (की) । स्त्री । गजपिपण्या ।
भा.पू.१भ. । कपिलहृत्वे । [पूल ।

कपिविषः । पुं । पारिशाचकी । पलाशपि-

कपिविरोचनम् (विरोधि) । स्त्री । मरिचि-
रा.नि.व.६ ।

कपिवीजम् । स्त्री । यकामिनीबीजे । आम्भु-
कुम्भीवीज । भेष.कामेश्वरमीदके ।

कपिहृत्तः । पुं । पारिशाचकी । वै.निघ. ।

कपिशः । पुं । सिद्धलानामगन्धद्रवे । भिन्ना-
न्नम् । द्राक्षाभवे । वै.निघ. । चि । श्यावर्णे ।
मै.श.विकं । [माधवीलतायाम् । मै.श.विकं ।

कपिश(शी,शिका) । स्त्री । सुराया चिका ।

कपिशायनम् । स्त्री । मयविशेषे । चिका ।

कपिशिर्षकम् । स्त्री । हिङ्गुले । श.च. ।

कपिहस्तकः । पुं । कपिकण्ट्यौ । र.स.र. ।

कपीकण्ट्युः । पुं । कपिकण्ट्युलताया । आम्भु-
कुम्भी । श.र. ।

कपीज्यः । पुं । चौरिकाहवे । बटा ।

कपीतः । पुं । श्वेतद्रुणाहवे । र.सा. ।

कपीतकः । पुं । मचहवे । रा.नि.व.११ ।

कपीतनः । पुं । उदुम्बरहवे । शङ्खुद्रुम् । हिं
गुलार । ज.द. । आकाशके । आम्भु । वा.सू.
१५च.नयोधादी । च.सू.४च. । शिरीषहवे । रा.
नि.व.८ । चक्षुहृत्वे । मै.नचतुर्कं । गुवाकहवे ।
विलहवे । श.र. । गच्छमुष्णे । शङ्खुद्रुम् ।
र.सा. । मचहवे । रा.नि.व.११ ।

कपीन्द्रः । पुं । इगुमति । श.र. ।

कपीष्टः । पुं । राजादमीहवे । वै.निघ. । क-
पिलहवे । रा.नि.व.११ ।

कपोतः । पुं । पारावतपक्षिणि । गृहकपोते ।
पाश्र्वा, कहेतर । मं.परेवा । हिं कडुवर । त-
न्मांसगुणाः—बलवीर्यवर्धनं स्नादुकपिपासदी-
पजिह्व । रा.नि.व.१७ । कपोतमांसं पाक्षी वर्ज्यं ।
च.द.पाण्डु-च.योगराजि । पारावतो गुहः क्षिप्रः
रक्तपित्तानिलापहः । संयाही शीतलपान्थः कश्चि-
तो वीर्यवर्धनः ॥ भा.पू.१भ. । रसे पाके च स्नादु
कषायं विषहच । राज. । कपोती हंघणी बन्धो
वातपित्तविनाशनः । तपणः यक्षजनी द्विती नृणां
मुखमदः ॥ चषि.११च. । See पारावतः ।

पक्षिनिर्देशः । पुं । वि. वि. त. वि. क. । सूचिक-
भेदे । सु. का. ६७. । कपोतसमूहे । पारदे ।
कर्णिकारि । पक्षिमात्रे । पारीश्रवे । ग्रीवा-
निष्ठः । भा. ।

कपोत(क)म् । स्त्री । Antimony. सीसी
राजने । रा. नि. व. ११. । कपोताजने । से. त. वि. क. ।

कपोतकनिषादी । पुं । अथस्य वातव्याधि-
भेदे । लक्षणं यथा—“कृष्णादुत्थापितश्चापि पुनर्यो-
याति भेदिनी । कपोतकनिषादीति च शेषः क-
कजीवनः ।” म. द. ५३. अ. ।

कपोतचक्रः । पुं । कवाटचक्रश्चे । रत्ना. ।

कपोतचरणा । स्त्री । गलीनामगम्यद्रव्ये ।
ननुका. । जटा. । [गो. शि. रा. नि. व. १२. ।

कपोतपर्णी । स्त्री । एलायाम् । एलाहेऽ

कपोतपुटम् । स्त्री । भीषणपुटविशेषे । लक्ष-
णं यथा—“वपुटं दीयते खाति षट्सहस्रैर्वनीप-
लेः । कपोतपुटमेतत्तु कथितम्...” । भा. म. १७. ।

कपोतपुरीषः । पुं । पारावतविष्टायां । एष
प्रणदारणः ।

कपोतवक्त्रा (क्त्रा) । स्त्री । काकमात्र्याम् ।
केउषाडुं ठी । कफ. । च. द. च. री. वि. क. य. तै. ले. ।

कपोतवङ्गा । स्त्री । ब्राह्म्या । भा. म. ४७. पूत-
ना. य. च. वि. । “कपोतवङ्गाश्लोषाकः ।” खताफट्-
कौति प्रसिद्धायां लतायां । सु. सू. १८७. । “कपो-
तवङ्गासुयर्चना । अन्ये “श्रीरूपसदृशपचस्त्वविट-
पहरे” इति द्रव्यान्तरमाहुः । उ. । सु. वि. ७७. ।

कपोतवर्णा (र्णी) । स्त्री । सूत्रेलायां । रा.
नि. व. ६. । [व. १२. ।

कपोतवाणा । स्त्री । गलुकायाम् । रा. नि.

कपोतविष्टा । स्त्री । पारावतपुरीषे । इयं
प्रणदः रणी । सु. सू. १६७. । [नि. व. ५. ।

कपोतवेगा । स्त्री । ब्राह्मीनामगम्यद्रव्ये । रा.

कपोतसारम् । स्त्री । सीतोऽजने । रा. नि. व.
११. । [विशेषे । अम. ।

कपोताङ्गिः । स्त्री । गलिकायाम्, गम्यद्रव्य-

कपोताजने । स्त्री । नीलाजने । [वै. नि. च. ।

कपोताक्षीपमफलम् । स्त्री । निष्पभेदे ।

कपोतारिः । पुं । श्लेष्मपक्षिणि । म. र. ।

कपोतिका । स्त्री । चापक्यमूलके । कीमल-
मूलके । वै. नि. च. ।

कपोलः । पुं, स्त्री । मलके । गच्छस्थले । गी. नि. ।
रा. नि. व. १८. । स्त्री (ली) । जाम्बवशमि ।

कपोलफलकम् । स्त्री । प्रशस्तगच्छस्थले ।

कप्याख्यः । पुं । सिद्धके । शिनात्रिम ।

कप्यासः । पुं । वानरगुदे ।

कफः । पुं । Phlegm. शरीरस्थसीम्यधातुवि-

शेषे । [अ. शि. । गुणाः—“वेष्मा गुरुः द्रव्यसदृशः

प्रसक्त्युक्तः श्लिग्धः पटुः शीतलश्च गीत्यवान् ।

शीते वसने च श्वश्रं निश्वासुषे पूर्वोऽङ्गि मुक्तोपरि

च प्रकुप्यति ॥ रा. नि. व. २१. । तत्रकोपकारकम्

यथा—“गुरुमधुररसातिश्लिग्धसदृशमव्यद्वदवि-

दिननिद्रापूर्वसर्पिःप्रपूरैः । तुङ्घनपतनकाले श्लेष्म-

णः सम्यकोपः प्रभवति दिवसादौ मुक्तमाने वसने ॥

इति । तत्कर्म यथा—श्लेष्मिन् मधुरास्यत्वा श्लि-

रता शौक्ल्यं प्रसेकी मलप्राप्त्यर्थं स्थिरता रसच-

लवणं कण्डूयतिस्त्वल्पा । चालस्थं चिरकारिता

कठिनता शोथारुचिस्त्रिगुणताः । तन्म्राट्मुपदेह-

कासगुरुता एताः कफोत्पादकाः ॥ इति । तच्छा-

न्तिहेतुर्यथा—“गुरुशीतसदृशस्त्रिगुणस्थिरपिच्छि-

क्षाः । श्लेष्मणः प्रथमं यानि विपरीतगुणैर्गुणाः ॥

इति । माधुर्यापिच्छिलताश्च प्रकृष्टित्वाद्येव च ।

आमाशये सम्भवति श्लेष्मा मधुरशीतलः । श्लेष्मा

श्वेतो गुरुः श्लिग्धः पिच्छिलः शीत एव च । मधु-

रसविदग्धः स्वाविदग्धो लवणः कृतः ॥ सु. सू. ११

अ. । श्लेष्मा श्वेतो गुरुः श्लिग्धः पिच्छिलः शीतल-

स्तथा । तन्मोशुषाधिकः स्वादुर्विदग्धो लवणो भ-

वेत् ॥ इति स्वरूपम् । तस्य स्थानभेदेन तस्य ना-

मानि यथा—क्षेदनं चालस्थनी रसनः क्षेदनमेति

स्थानभेदेन । तानि च स्थानानि यथाक्रमं आमा-

शयवदयकण्डशिरःसम्बन्धः । तस्मान्नगतानाश्च तेषां

कर्माणि यथा—क्षेदनः क्षेदयत्नसन्धानि च श्ले-

ष्मस्थानानि उदकाकर्षणानुष्ठापति । रसयुक्ताक्ष-

वीर्येण उदयसावत्त्वन्मन् । चिकित्साकारण्यपि

विदध्यावत्त्वन्मन् ॥ उभावपि ततः स्वीधी तिष्ठत-

यानिके यतः । यतो रसाविजानीतो रसमारसनी

यनी ॥ क्षेपनः क्षेपदानेन समसंश्रियतर्पणः ॥

श्रेयः सर्वसन्धीनां संश्लेषं विदधात्यसौ ॥ भा.म.

१५. । चक्षुस्त्वक् इत्येकः क्लेदकः श्लेष्मकीऽपरः ।

बीधकसर्पकचेति श्लेष्मा बद्धविधः कृतः इति ॥

तेषां लक्षणाणि—कफधात्वानु श्लेष्माणां यत्करी-

त्यवलम्बनं । तस्मिन्सवलम्बनस्याति श्लेष्मा प्राप्नोत्यु-

रःस्थितः । आमाशयाश्रितः सोऽप्रक्लेदनात्क्लेदकः

कृतः । श्लेष्मकः श्लेष्मधात्वान्तेः स च सन्धी व्यवस्थि-

तः । रसनावस्थितकेषु बीधको रसबीधनात् । शि-

रसि प्रस्थितश्चासौ तर्पकः । भा.टी. । श्लेष्मधात्वान्ते

श्लेष्माणां यत्करीत्यवलम्बनं । अतोऽवलम्बकः श्लेष्मा

यत्नामाश्रयसंश्रितः । क्लेदकः सोऽप्रसञ्जातक्लेदना-

द्रसबीधनात् । बीधको रसनास्थायी शिरःसंस्थोऽ-

चित्तर्पणात् । तर्पकः सन्धिसंश्लेषात् श्लेष्मकः सन्धिषु

स्थितः ॥ बा. १ कपित्थश्चे । रा.नि.व.११ । सु-

सुद्रुमे । च द.अ.म.चि.प्रलेपे ।

कफकूर्चिका । स्त्री । लालायाम् । सूत्रे

नान्, थुङ् । हे.च. ।

कफकेतुरसः । पुं । कफरोगाधिकारि रसः ।

नागधी पिप्पली । र.सा.सं. । पाठः—“टङ्गं

मागधी शर्शं वस्त्रनाभं समं समं भार्द्रकखरसेनाथ

हृत्पयेद्वावाचयम् । गुञ्जामात्रं प्रदातव्यम्... ॥”

क्रितीये यथा—“दग्धशर्शं चिकटुकं टङ्गं समभा-

गिकं । विषञ्च पञ्चभिःसुख्यमाश्रितोयेन मर्दयेत् ।

वारत्रयं रत्निकाञ्च वटीं कुर्याद्विचक्षणः ॥” सायं

प्रातरार्द्रकरसेन देयं । भैव.कफज.चि. ।

कफगण्डः । पुं । गलरोगे । तस्य लक्षणम्—

“स्थिरः सर्वर्षो गुरुव्यकण्डूः शीतो मङ्गश्चापि

कफात्मकस्तु । पाद्व्ययुक्तश्चिरवृद्धिपाको महच्छ

वा पाकमियात् कदाचित् । वैरस्यमास्थस्य च तस्य

जन्तोर्भवेत्तथा तालुगलप्रशोषः ॥” मा.नि. ।

कफगुल्फः । पुं । श्लेष्मजगुले । तस्य रूपं—“क्षौ-

मिवशीतज्वरगात्रसा दृष्टासकासाश्चिरीरवाणि ।

शैवं.रगत्या कठिनीप्रतलं गुल्फस्य रूपानि कफा-

त्मकस्य ॥ शीतं गुरुस्निग्धमपेक्षन्तश्च सम्पूर्णं प्रख-

पनं दिवा च । गुल्फस्य हेतुः कफसम्भवस्य सर्व्वेस्तु

दुष्टो निश्चयात्मकस्य ॥” च.चि.५५. ।

कफज्वः । चि । श्लेष्मनाम्ने । [नि.व.४ ।

कफज्जी । स्त्री । शुकनासायाम् । हृषुषमेदे । रा.

कफज्वरः । पुं । श्लेष्मजन्ववर । See ज्वरः ।

कफ(फो)णिः (शी) । पुं, स्त्री । भुजसम्भवे

यन्वी । कण्ठे । सा.नि.व.१८ ।

कफनाडी । स्त्री । दन्तमूलगतरीगविशेषः ।

पौत्रेण गण्डाद्वर कफज्ज्वा नाडी । यथा—“हृ-

न्तमूलगता नाड्यः पञ्च श्रेया यथेरिताः । श्रेया क-

फाहृषुकज्जुनपिच्छिलाश्च साश्च सकलरुज्वा

रजनौप्रवृत्ताः ॥” मा.नि. । [लादौ । कफाधातु ।

कफप्रकृतिः । स्त्री । स्थिरचित्तास्त्रिधैश्च-

कफमन्दिरम् । मरुमेदे । शाङ्ग, केन ।

कफरुहा । स्त्री । नागरसुसायाम् ।

कफरोगः । पुं । कफजन्यरोगमात्रे ।

कफरोहिणी । स्त्री । कफजन्यगलरोगविशेषः ।

तस्य लक्षणं यथा—“क्षौतांनिरीक्ष्यपि मन्द-

पाका स्थिराकुरा या कफसम्भवा सा । मा.नि. ।

See गलरोहिणी ।

कफवर्षकः । चि । श्लेष्मवर्षके ।

कफवर्धनः । पुं । पिच्छीतगरुहने । त्रिका. ।

चि । कफवर्धके । [चि । श्लेष्मरोधके ।

कफविरोधि । स्त्री । भरिचे । रा.नि.व.६ ।

कफसंशमनवर्गः । पुं । कफशान्तिकरद्रव्य-

गणेषु यथा—“कृष्णारकषायसितकटुकव्यायाम्-

निष्ठोवर्णं धूमायुष्मिरीविरेकवनस्वेदोपवासा-

दिकम् । स्त्रीसेवाध्वनिगुञ्जागरजलक्रीडाज्ज्वा-

सेवनं पानाहारविहारमेवजनिदं श्लेष्माणसुयं जये-

त् ॥” भा.पू.१५. ।

कफसम्भवः । चि । कफोत्पत्ते ।

कफस्थानम् । स्त्री । कफाशयेषु, आमाशयो-

रःकण्ठशिरःसन्धिषु । सु.र.२१ अ. ।

कफस्त्रावः । पुं । नेत्रसन्धिगतरीगविशेषः ।

लक्षणं यथा—“पाकः सन्धी संश्लेषस्तु पुष्टं

पूयास्त्रावोऽसौ गदः सर्व्वजस्तु । श्वेतं सान्द्रं पि-

च्छिलं संश्लेषेति श्लेष्मास्त्रावोऽसौ विकारी मज्जुः ॥”

मा.नि. ।

कफातिसारः । पुं । कफजन्यातिसारे । सा.

चिकित्सा—“श्लेष्मातिसारि प्रथमं हितं लङ्घनपाच-

नं । योज्यशामातिसारद्वी यथोक्तौ दीपनी गणः ॥”

तस्य लक्षणं यथा—“शूलं सान्द्रं सकृपं श्लेष्मज्ज्वा

किं शीतं दृष्टीया मनुष्यः । ना.नि. ।

कफानासः । पुं । कर्णरुचि । वा.ग. गीह । रा.नि. व. ८ ।

कफावहा । स्त्री । जीरक ।

कफारिः । पुं । चार्दक । दृष्ट्या । रा.नि. व. ६ ।

कफी (इन्) । पि । कफयुक्त । अम. । पुं । जल । हाडी ।

कफैलुः । पि । कफयुक्त । उषा. ।

कफोत्कटः । पि । कफप्रधाने । अ. द. साविपा-
तिवज. पि. । “कफया च कफोत्कटे ।”

कफोरिक्तः । पुं । मेघरोमर्दे । लघुचम् —
लकीन पक्षेहपाणि विन्धानि च सितानि च । स-
खिलभावितानीव परिजाद्यानि मानवः ॥ ना.नि. ।

कफोरुक्लेशः । पुं । कफस्य वमनाद्योपस्थितौ ।

कफोदरम् । स्त्री । कफजन्मोदररोमे । लघुच-
— “यक्षीतलं यक्षगिरावनहं गुरु स्थिरं यक्षन-
जाननस्य । क्षिप्तं मण्डलीकयुतं ससार्दं कफोदरं
तस्य चिराभिर्हृदि ॥” सु.नि. ७५. । [दरे. नि. ।

कफवन्धम् । स्त्री । जल । रा.नि. व. १४ । पुं । उ-
कवित्यः । पुं । कपिलवधे । अ.टी. ।

काम् । अर्थः । मसके । अ.चि. ।

कामठः । पुं, स्त्री । कक्षपे । भास्त्रविशेषे । मे-
ठविकं । शम्भक्यां । शंङ्गाङ्ग । धरणिः । वंशे । अ.र. ।

कामठी । स्त्री । कक्षप्याम् । अम. ।

कामण्डलुः (तरुः) । पुं । लघुवृत्ते । प्राकृ. उ-
गीह । प.सु. । करके । मन्नामीन प्रा. । मे-
लघुयुक्तं । अर्थः । गजहण्डसङ्घोरा । पञ्चा-
शिथुन । भा.पू. १४. वटा. व. ।

कामनः । पुं । अशोकवृक्षे । मे. लविकं । मदन-
पि । कामके । [कौचपक्षिणि ।

कामनच्छदः । पुं । कक्षपक्षिणि । अ.च. ।

कामन्धम् । स्त्री । जल । अ.टी. रा. ।

कामलम् । स्त्री । *Nelumbium speciosum*
or *Nymphaea nupur*. पद्मसामान्ये ।
पद्म । तै. तामर । तस्य श्वेतरक्तनीलभेदेन विवि-
धम् । कमलगुणाः — शीतलं । अर्थकरं मधुरं पित्त-

कफघ्नं । दन्तादाहरतविष्ठीटकविषविषपदं । शी-
तलं मधुरं कफपित्तघ्नम् । रक्तनीले तु गन्धा-
दल्यगुणे भवतः । भा.पू. १४. । पुं । अमविशेषे । मे-
लविकं । कारसविष्ठीटमे । अम. । तामे । कोवि-
मेवमे । मे. लविकं । पद्मकाष्ठे । कुङ्कुमे । गुणा-
वधे । जल । रा.नि. व. १४ ।

कमलकन्दः । पुं । शालूके । पद्मपत्र गैर्द्धा ।
गुणाः — “शालूकः कटुकघ्नः तुषरी मधुरी दु-
रः । मलसामकरी क्वचो नेत्रौ इत्यथ शीतलः ।
दुर्मरी बाह्वकी रक्तपित्तं दाहं दृष्टिकर्कं । पित्त-
मातस्य गुल्मस्य पित्तं कान्तं कर्मोत्सवा । सुखरी-
रक्तदोषं नाशयेदिति च स्मृतः ।” वै.निच. ।

कमलकर्षिका । स्त्री । पद्मबीजकोशे । प-
द्मपत्र ६१कि । गुणाः — “बीजकोशस्य मधुरः तु-
षरः शीतलो लघुः । तिलो मुखस्यकारौ रक्त-
दोषदवाहरः ॥” वै.निच. ।

कमलकोसरः । पुं, स्त्री । पद्मकिसल्यै । पद्म-
कमल । गुणाः — “शीतलः बाह्वी मधुरः कटु-
रुचः गर्भस्थैर्यकरः रुच्यश्च ॥” वै.निच. ।

कमलच्छदः । पुं । कक्षपक्षिणि । पद्मदले ।

कमलनालम् । स्त्री । पद्मनालायाम् । पद्मपत्र
ऊँटो । वै.निच. । See चण्डालम् ।

कमला । स्त्री । वरुण्यि । मे. लविकं । निम्ब-
कविशेषे । कम्ला । लेवू, मत्तवती । लेवू. त-
सारः ।

कमलाक्षः । पुं । कमलबीजे । पद्मबीज ।
गुणाः — “स्वादुरुच्यः पाचनः कटुकः क्षृतः । शी-
तलसुवरसितको गुर्विष्टकाकारकः । गर्भस्थिति-
करी क्वचो इत्यो वातकरी मतः । कफकलेखनी
बाह्वी इत्यः पित्तविनाशनः । रक्तवन्मिदाह्ला-
पलनाशकरी मतः ।” वै.निच. कर्हि. पि. वमनाद्यत-
योगे ।

कमलनी । स्त्री । पद्मिण्याम् । गुणाः — शी-
तला गुरुः मधुरा लवणा रुचा पिताक्षकफघ्नी
वातविष्टकाकारिणी च । भा.पू. १४. पुचव. । तत्-
कदः — “शीतलमधुरी मधुरी मतः । तिलः पाक्षि-
टिकटुकः लघुर्वै बाह्वकी मतः । वातहालकपि-
धानां नाशको हृदिनिः । स्मृतः ॥” वै.निच. ३०.

कमलोत्तरम् । स्त्री । कुसुमपुष्प । ऐ.च. ।

कमोदपुष्पम् । स्त्री । जलपुष्पविशेष ।

कम्पः । पुं । वेपथी । रा.नि.व.१० ।

कम्पनः । पुं, स्त्री । कम्पे । भि.न.चि.कं । शि.मि.र.काले । रा.नि.व.२१ । तन्नामकज्ञेयोल्लसन्निपातज्वरे । लघुपथम्—“जडता गङ्गा बाष्पी रा.नी निद्रा भवत्यपि । प्रसब्धि नयने चैव सुखमाधुर्यमेव च । कफीलपथ लिङ्गानि सन्निपातस्य लघयेत् । ...कम्पनसंज्ञकः ॥” भा.स.ख.१भा. ।

कम्पलक्ष्मा । स्त्री । बायी । श.र. ।

कम्पवायुः । पुं । वायुरोगविशेष । “सर्वाङ्ग-कम्पः शिरसो वायुवैपथुसंज्ञकः ।” मा.नि. ।

कम्पाकः । पुं । बायी । ऐ.च. । [युक्ते ।

कम्पितम् । स्त्री । चलने । श.र. । वि । कम्प-

कम्पिलः । पुं । श्वेतचिह्नतायाम् । वै.नि.च.२भ. ।

कम्पिला । स्त्री । कुमार्थ्याम् । पृ.उ.कू.मात्री ।

कम्पिलः (कः) । पुं । रेश्वदृष्टारोचन्याम् । कम्पलाङ्गि । र.मा. । रा.नि.व.१२ । रञ्जनके । वा.सू.१४ च विरेचने । कुकुमे । च.द.ज्व.चि.सु.सादिगणे । “नौलीकम्पिलकं चिह्नम् । कम्पिलको रोचनिकः स्वनामधेयातः” । ड. ।

कम्पिलमालकाः । पुं । वकुलभेदे ।

कम्पः । चि । कम्पयुक्ते । अम. ।

कम्बलः । पुं । क्षौणिकाशकि । दनशूनिश । प.सु. । मेवादिरोमजातवस्त्रादौ । कश्चन । अम. । सास्त्रायाम् । रत्ना. । नागराजि । कसी । उत्तरास-क्रे । भे.ल.चि.कं । वृगभेदे । जटा. स्त्री । जले । भे.ल.चि.कं ।

कम्बलिवाद्यकम् । स्त्री । वृषवाद्यशकटे । शक्रत्र शाङ्गी । अम. ।

कम्बिः । स्त्री । दम्ब्याम् । श.च. । वंशांशे । वांशेन प्रीति । भि.व.चि.कं । वंशादुरि ।

कम्बुः (कः) । पुं, स्त्री । शङ्खे । भौ.क. । रा.नि.व.११ । शङ्खके । वलये । गजे । भि.व.चि.कं । शीषितवहनायाम् । शीवायां । गलके । ननि, हाड़ । ऐ.च. । मानभेदे ।

कम्बुककुसुमा । स्त्री । शङ्खपुष्पाम् ।

कम्बुका । स्त्री । अश्वगन्धावले । र.मा. ।

कम्बुकाष्ठा । स्त्री । अश्वगन्धावले । रा.नि.व.४ ।

कम्बुग्रीवा । स्त्री । शङ्खकतिरेखात्रयाव्यापीवा-याम् । रा.नि.व.१८ । [व.१ ।

कम्बुपुष्पी । स्त्री । शङ्खपुष्पीलतायां । रा.नि. ।

कम्बुमालिनी । स्त्री । शङ्खपुष्पीलतायाम् । रा.नि.व.१ ।

कम्बूः । स्त्री । शङ्खे । वलये ।

कम्बूपूतः । पुं । शङ्खे । भौ.क. । रा.नि.व.११ ।

कम्बोजः । पुं । शङ्खविशेष । हस्तिविशेषे भि.ज.चि.कं ।

कम्बुतायी(इन) । पुं । शङ्खचिह्ने ।

कम्भारी । स्त्री । गान्धार्थ्यां । गाम्भिर शीछ । रा.नि.व.८ ।

कम्बु स्त्री । उशीरे । रा.नि.व.१२ ।

कम्बः । चि । मिथुनेच्छायुक्ते । अम. ।

कयस्या । स्त्री । हरीतका । कार्कास्यां । अ.टी.खा. । सुक्षेलायां । च.द.उन्मा.चि.महापेशाच-छले ।

कयाहः । पुं । पक्रतालसदृशवर्षांशे । लघुवर्ष-यथा—“पक्रतालनिभो वाजी कयाहः परिकी-र्तितः” । ज.द.२च. ।

करः । पुं । आङ्गुल्युपे । तवरङ्ग इति काश्मीरे । रा.नि.व.४ । वर्षोपले । रङ्गी । पाथी । मुखा-दन्धे । भि.र.चि.कं । हस्ते । रा.नि.व.१८ ।

करकः । पुं । दाडिमवले । रा.नि.व.११ । पलाशवले । झरा. । वकुलवले । कीर्तिदारवले । वक्रकाङ्कनयुक्त । रा.नि.व.१० । See काष्-सारः । करवीरवले । रा.नि.व.८ । नारिकेल-स्थिति । शानां । रा.नि.व.११ । नाटा इति प्रसिद्धे करवले । ऐ.च. । कुसुमवले । पक्षिविशेषे । भि.ज.चि.कं । स्त्री । करके । गोमयवले । चिका. ।

करकचः । पुं । नखे । वै.नि.च. ।

करकटः । पुं । भरराजपक्षिणि । वै.नि.च. ।

करकण्टकः । पुं । नखे । चिका ।
करकयालिः । पुं । रसालिनी ।
करका । स्त्री । कारवन्नाम् । करण । रा.नि. व.७ । वर्षापले । अम. ।
करकाजलम् । स्त्री । दिव्यजलमेद । “दिव्य-
 वायुमिसंयोगात्संज्ञताः स्थापयन्ति याः । पाषाण-
 खल्वश्वापलाः कारकाऽऽहतीपनाः ॥ करकाजं
 जलं क्वचं विशदं गुरु च स्थिरं । दाहकं शीतलं
 खान्द्रं पित्तहृत्कफनाशुक्रम् ॥” वैद्यके ।
करकाश्वु । स्त्री । करकजले । वै.निघ. ।
करकाशाः । पुं । नारिकेलवृक्षे । चिका ।
 स्त्री । करकजले ।
करकुम्भलम् । स्त्री । करकुली ।
करलया । स्त्री । जीरके । वै.निघ. ।
करपङ्क । पुं । विवाहे । चिका । करपङ्कले ।
करधर्षणः । पुं । दधिमन्थनदण्डे । अ.च. ।
करधर्षी । पुं । सुदमन्यानदण्डे । छोटि गेटे-
 नि । हिं कीटीरवी ।
करघाटः । पुं । तन्नामकस्यावरविषमेदे यस्य
 तच्च निर्यासं च विषं वर्तते । अयं मूलविबीज्यु-
 च्यते । सु.कल.२५. ।
करङ्कः । पुं । मसके । विश्व.कचिकं । अश्व-
 नारिकेलफलास्थिनि । नारिकेलेर थोल, मा-
 ला । अ.च. । कङ्काले । रा.नि.व.१८ ।
करङ्कयालिः । पुं । करङ्कनामिनी । सं रस
 दालि । कं रसालउंस । गुणाः — मधुरः शीतलः
 रुचिज्जं लघुः पित्तघ्नः दाहहरः वृष्यः तेजी-
 बलवर्धनश्च । रा.नि.व.१४ ।
करङ्गीभूतः । वि । अस्थिमात्रेण स्थितः । भा.
 म.४म.गर्भ.वि. । “करङ्गीभूतगोमूर्धा ।”
करञ्जदः । पुं । शाखीटवृक्षे । जेण्डा गीछ ।
 हिं शिछोड़ा । भा. । [शाकतरी ।
करञ्जदा । स्त्री । सिन्दूरपुष्पा । रा.नि.व.१० ।
करजः । पुं । करजवृक्षे । डहरकरज गीछ ।
 नखे । स्त्री । व्याघ्रनखे । नथी । म.ज.वि. । [रवा ।
करजांश्वः । पुं । नखीनामुगभद्रवृक्षे । नथी ।

करज्योडिः । पुं । इत्यय्यीडिमहाकन्दशकी ।
 हाङ्गोजी । रा.नि.व.७ । काठपाषाणमेद ।
करज्योडिकन्दः । पुं । तन्नामकवृक्षकन्दे ।
 एषां गुणः रसवत्सङ्गद्वयजङ्गम । रा.नि.व.७ ।
करञ्जः (कः) । पुं । (Pongamia glabra
 Syn. galedupa Indica.) स्त्रनामस्त्रनातवृक्षे ।
 रुद्रं करञ्ज गीछ, डहरकरज गीछ । हिं करं-
 जुवा करोदा । कष्टकरेजी । तं कानुगवृद्धु । स
 च वडिधुः — तत्रैकः डहरकरज, द्वितीयः नाटो-
 करज । द्वितीयः कैटो वा गेटेकरज, चतुर्थः
 माकुड़ाकरज, पञ्चमः विश्वकरज, षष्ठः अन्नक-
 रज इति षड् कथ्यते । कष्टकरेजाकरजः । घी-
 राकरजः । भा. । तत्र प्रथमस्य पर्यायः — चिर-
 विलो नल्लमालः करजश्च करञ्जके । द्वितीयस्य
 यथा — प्रकीर्यः पूतिकरजः पूनिकः कलिकारकः ।
 तृतीयस्य — वङ्गस्य । चतुर्थस्य — मर्कटी । पञ्चमस्य
 — अन्नारवल्ली । षष्ठस्य — करमर्हू वनेचुद्रा क-
 रान्नः करमर्हूकः इति । गुणाः — कटुकः तीक्ष्णः
 वीर्योष्णः अनिलघ्नः कुष्ठोदावर्तगुल्माशत्रयक्षमि-
 कफघ्नः । करञ्जपत्रं कफवातार्शः क्षमिशोथहरं
 भेदनं पाककटुकं वीर्योष्णं पित्तलं लघु च ।
 तरफलं कफवातघ्नं मेहराशः क्षमिकुष्ठघ्नश्च । घृत-
 पूर्णकरञ्जीपि करञ्जसदृशी गुणैः । भा.पु.१.भ.गु.
 व. । तस्युचं — उष्णवीर्यं पित्तवातकफघ्नश्च । तद-
 जुवाः — अघ्नदीपना रसे पाके च कटुकाः पाच-
 नाः कफवातार्शः कुष्ठक्षमिविषघ्नाः शोथहराश्च । वै.
 निघ. । केचित्तु महाकरञ्जघृतकरञ्जपूतिकरञ्जगु-
 ष्ककरञ्जकराजकादिभेदानाह । तेषां गुणाः ख-
 लपथ्याये मृग्याः । अङ्गराजि । अटा । करञ्जफले ।
 सि.यी.वृहदसिमुखचूर्णे ।
करञ्जतैलम् । स्त्री । तन्नामकफलोत्पत्तैले ।
 करञ्जदेतज । गुणाः — तिक्तं नालुणश्च । वा.टी. ।
 नेत्ररोगघ्नं वातरोगघ्नं तीक्ष्णमुष्णं कुष्ठकण्डूतिवि-
 चर्षिकाहरं लिपेन नानाविधचर्मरोगघ्नश्च । रा.नि.
 व.१५ । कटिमन्त्रं क्षमिन्नं रुचिपित्तदीपकरश्च ।
 राज. ।
करञ्जद्वय(युग्म)म् । स्त्री । डहरकरज, ना-
 टोकरज इति द्वय । “एकश्चिरविलः, द्वितीयः
 कष्टकीविटपकरजः ।” वृषविटपकरजी । सु.पु.

१८५. उ. आमादिः । सि. यी. उमा. चि. । “कर-
जो देवदान च ।” (एकः पूतिकरञ्जशिरविलासः,
द्वितीयः नक्तमालाख्याः) वा. सु. १५५. चारम्वधादिः ।
“भूमिन्मसैव्येकपटोलकरञ्जयुग्मम् ।” [नि. व. ११ ।
करञ्जफलः (कः) । पुं । कपिलवृक्षे । रा.
करञ्जखेहः । पुं । करञ्जतैले । रा. नि. व. ८ ।
See करञ्जतैलम् ।

करञ्जाद्यष्टतम् । स्त्री । उपदंशे । पाठः —
“करञ्जनिम्बान्नशालजम्बूवटादिभिः कल्ककषा-
यसिद्धं । सर्पिर्निहन्त्या उपदंशदोषं सदाङ्गपाकं सु-
तिरागयुक्तम् ।” वटादीनां लक्षणायेन तेषामेव
कल्केन तैलं पाच्यं । तैलं ४ श. क्वाथद्रव्यं ४ श.
जलं ६४ श. शी. १६ श. कल्कः १ श. । च. द. ।
करञ्जिका । स्त्री । कैंटाकत्रञ्ज इति लीके ।
गुणाः—कण्टयुक्तः करञ्जसु पाके कटुश्च तुवरः ।
यादृक्कषीणवीर्यः स्यात्तिकः प्रीक्षश्च मेरुश्च । क-
ष्ठार्शत्रिषवातानां कृशीर्षा नाशनः परः । पुष्पानु
वीर्यं चीर्षं स्यात्तिकं वातकफापहम् ॥ वै. निध. ।
नक्तमालफले । सु. चि. २५. सद्योद्रेषे ।

करञ्जी । स्त्री । महाकरञ्जे । श. च. । उद्भ-
कत्रञ्ज । हिं चरारि । गुणाः—साधनी तिक्ता
तुवरी कटुपाका वीर्योष्णा पित्तार्शविभिक्षमि-
ष्टममेहघ्नी च । भा. पू. १५. । करञ्जवज्राणाम् ।

करटः (कः) । पुं । कुसुमवृक्षे । रवा. । क-
रिगण्डस्थले । इला. । वायसे । मी. । [उद्भि. चि. ।

करटवी । स्त्री । वृचसूषिकायाम् । रस. र. अम्ल
करटा । स्त्री । दुःखदीघ्रायां गवि । हे. च. ।

करटी(टिनी) । पुं, स्त्री । हस्तिनि । ह-
सिन्ध्याम् । हे. च. । [हे. च. ।

करटुः । पुं । कर्करटुपत्रिणि । कर्कटिनां पक्षी ।

करणः । पुं । जम्बीरवृक्षे । इला. । स्त्री । इती ।
गवे । विषयेन्द्रिये । “क्रियामिन्द्रियत्वेचकायसंवे-
शनेषु च । कायस्ते साधने जीवन् ।” मी. अचिकं ।

करणभाणम् । स्त्री । मसके । हे. च. ।

करणाधिपः । पुं । जीवे ।

करण्टकः । पुं । पयकन्दे । [सु. ।

करण्डः । पुं । लोषिकायाम् । वनशूनिनां । प.

करण्डः । पुं । मधुकीवे । मोटाक । दलाठके ।
करण्डाः । मृगैश्च भाषि । मी. उचिकं । करण्ड-
वपलिनि । इरा. । [नि. व. ११ ।

करण्डफलः (कः) । पुं । कपिलवृक्षे । रा.
करण्डा । स्त्री । यज्ञति । कालखण्डे ।

करण्डी (इन्) । पुं । मन्थे । चिका. ।

करतलः । पुं । हस्ततले । शी. उद्भ. उद्भ. ।
हिं इथिली । “कई करतले खुतो” रा. नि. व. १८ ।

करटशम् । स्त्री । श्वेतकेतके ।

करतोयम् । स्त्री । वर्षोपलजले । शी. उद्भ. उद्भ. ।

करट्टमः । पुं । कारस्करवृक्षे । कूटिना । रा.
नि. व. ८ ।

करपत्रम् । स्त्री । कृकचास्ते । कर्नाठ, कौंठि ।
सु. म. ८५. । तत्र छेदनलेखनकर्माणि प्रयुज्यते ।
यथा—“भेदेऽस्यां करपत्रम् खरसारं दद्यात्कुलं ।
विस्तारं दद्यात्कुलं स्यादस्त्रमस्त्रवन्धनम्” ॥ अचि. ।

करपत्रवान् । पुं । तालवृक्षे । श. च. ।

करपत्रिका । स्त्री । जलक्रीडायां । जटा. ।
तिलपत्र्याम् । [खे. । रा. नि. व. ८ ।

करपर्णः । पुं । भिष्ठावृक्षे । रा. नि. व. ४ । रत्नैर-
करपल्लवः । पुं । अश्वली । शब्दकल्प. ।

करपात्रम् (त्रिका) । स्त्री, स्त्री । जलक्री-
डायां । इरा. । [च. टी. सा. ।

करपा(वा)लिका । स्त्री । एकधारास्ते ।

करजडावल्ली । स्त्री । अत्यक्षपत्र्याम् । हिं
वल्लीपूरण । रा. नि. व. १ ।

करवालः । पुं । नखे । श. मा. । खन्ने ।

करभः । पुं । गजपिपत्र्याम् । प. सु. । उद्भ. ।
रवा । उद्भ. भावके । सूर्यावर्णे । गजशिशौ । च. टी.
सा. । करिपण्डे । नखीनामगन्धद्रव्ये । रा. नि. व. ११ ।
Seenखः । मण्डितानाम् । कनिष्ठानुलिपयन्तु हस्त-
वर्धमाने । मी. भञ्जिकं । [रा. नि. व. १० ।

करभकाण्डिका । स्त्री । उद्भ. काण्डवृक्षे ।

करभक्षि(ण्डि)का । स्त्री । महाकरञ्जे ।
उद्भ. कत्रञ्ज । हिं चरारि । भा. पू. १५. । खराक-
रजे ।

करभप्रियः । पुं । उद्रवीलुव्वे ।

करभप्रिया । स्त्री । दुरालभाया । उद्रदुराल-
भाया । रा.नि.व.४ । [रा.नि.व.११ ।

करभवस्तम्भः । पुं । कपित्थव्वे । उद्रवीलुव्वे ।

करभवाकृषी । स्त्री । उद्रकण्टकगुणे "स्थितं
करभवाकृषी ।" रस.र.वाजी ।

करभा । स्त्री । दृषिकास्यां । विज्ञाति ग्राह ।
रा.नि.व.८ । [भायां । रा.नि.व.४ ।

करभादनिका (नी) । स्त्री । उद्रदुराल
करभी(इन्) । पुं, स्त्री(भी) । इल्लिनि । उद्रयां ।
भा.म. ३भ.सू.चा.वि. । ब्रह्ममेवमश्याम् । जेता-
परजितायां ।

करभीरः । पुं । सिङ्गे । श.र. ।

करमट्टः । पुं । गुवाकव्वे । चिका ।

करमध्यम् । स्त्री । कर्षे, २ ती. । प.प्र.१ख. ।

करमर्दः । पाषीयामलकव्वे । पाषीग्रामला ।
अटो.सा. । क३मृ७ । हिं करौदा इति च भाषा ।
भं कं करवन्दे, करिजिगे । रा.नि.व.११ । स
हिविधी महाउद्रमेदेन । गुणाः— "करमर्दफल-
स्यामं तित्ताचाग्निप्रदीपकं । गुह पित्तकरं वाहि
चाक्षुमण्यं कृषिप्रदं । रक्तपित्तं कफक्षैव वर्जयेत्तुङ्गि-
नाशकम् । तत्पक्वं मधुरं कथं खणुशीतञ्च पित्तहं ।
रक्तपित्तं चिदीवञ्च त्रिषं वातञ्च नाशयेत् । तच्छुष्कं
पक्वसहस्रं गुणैर्जैवं विचक्षणे । अत्यम्लस्य गुणाश्चैव
ज्येश्मकरवन्दवत्" ॥ वै.निच. । "पिपासान्नं गुह
कृषिकरं पित्तकरञ्च" । राज. । 'करमर्दहयं
त्वाममकं गुह लषापहं । उष्णं कृषिकरम्योक्तं
रक्तपित्तकफप्रदम् । तत्पक्वं मधुरं कथं खणु
पित्तसमीरजित्" ॥ भा. । च.नृ.४च. ।

करमर्दकः (का) । पुं, स्त्री । करमर्दव्वे ।
लताविशेषे ।

करमर्दिका । स्त्री । पर्वतजहासासहस्र्याम् ।
करोदीति लोके ख्यातायाम् । द्राक्षा पर्वतजा वा-
हक ताडशी करमर्दिका । भा.पु.१भ.पावादिब. ।

करमर्दी । पुं, स्त्री । करमर्दव्वे । करमर्दव्वे ।
रवा. ।

करमासः । पुं । लतमासे । पूने । छे.च. ।

करमूलम् । स्त्री । मन्थिसे । रा.नि.व.१८ ।

करम्बी । स्त्री । कलम्बीमाकि । See कलम्बी ।

करम्भः । पुं । दधिसक्तुनि । प.स. उत्तमारशी-
ति । वा.पु.१५च.वीरतरादिः अक्षयः । "भद्र-
मीरट्टकरम्भकरम्भायाः ।" स्त्री । तन्नामकल-
कारनिर्वांसस्थावरविषे । प्रियङ्गुफले । इदं स्थाव-
रविधानगंतफलविषं । पुष्पविशेषश्च । सु.कण्ठ.२
च. । See फलविषम् । [मिश्रितसक्तुनि । हारा. ।

करम्भकः । पुं । जेतकिस्सियाम् । स्त्री । दधि-

करम्भा । स्त्री । शतावर्ण्याम् । प्रियङ्गी । रा.नि.
व.१२ । इन्दीवरायां । रा.नि.व.१ ।

कररी । स्त्री । करिदनमूले । इला. ।

करसहः । पुं । नखे । रा.नि.व.१८ । नखी-
नामगन्धद्रव्ये । नखीति भाषा । रा.नि.व.१२ ।
See नखः । अगव्यादिधूपे । वै.निच.२भ. ।

कररेखा । स्त्री । करस्खरेखायाम् । "रेखाः
सासुद्रिके ज्ञेयाः शुभाशुभनिवेदकाः ।" रा.नि.व.
१८ ।

करलः । पुं । कपित्थव्वे ।

करवालिता । स्त्री । करपालिकायाम् ।

करवी । स्त्री । हिडुपत्रायाम् । तें कौपु । भा.
पू.१भ.गु.व. । यमान्यां । राजिकायां । सु.पु.४६च. ।

करवी(र)भुजा । स्त्री । आदकौव्वे । आरे-
ती । रा.नि.व.१६ ।

करवीरः । पुं । (Nerium odorum.)

Sweet-scented oleander. उपविषजती-
यखनामख्यातव्वे । कन्नवी ग्राह । हिं कर्षेली ।
मं कर्षैक, कहेर । कं वाफणसिगे । तें गन्नै ।
स चतुर्था जेततरुपीतज्जम्भेदेन । तव जेतकरवी-
रगुणाः— कटुः तीक्ष्णः कुष्ठकफघ्नः त्रिषविक्कि-
टन्नः हृद्यबुद्धिप्रदश्च । रा.नि.व.१० । सु.पु.१६च.
श्रीरीविरेचने । रक्तवर्णः शोधकः स्नात्कटुः पाके
च तिक्तकः । कुष्ठादिनाशको लिपात् इति रक्त-
गुणाः । निघण्टी पाटलभेद उक्तः— अथ पाटल-
वर्णकः । श्रीर्षवीडां कर्षं वातं नाशयेदिति की-
र्तितः । रक्तादिचतुर्भेदगुणाः जेतद्वयारितम् । वै.
निच. । अर्जुनव्वे । सुवाहकौव्वे । टोटीटाड

कनात्र ग्रीह । प.सु. । हिमपत्रे । सीमन्तमिदि ।
सु.चि.२६७. See सीम ।

करवीरकः । पुं । श्वेतकरवीरकश्च । तन्मूल-
विधे । इ.च. । अर्जुनकश्च । रा.नि.व.८ ।

करवीरकन्दसंज्ञः । पुं, स्त्री । A species
of onion or bulb. तैलकन्दे । गंगाधूनि-
कम् । रा.नि.व.७ ।

करवीरका । स्त्री । मनःशिलायां । वै.निघ. ।

करवीरणी । स्त्री । करवीरणी ककरखिरणी
इति कीडयदेशप्रसिद्धे पुष्पवृक्षविशेषे । सा रक्त
पुष्पा यौघे जायते । गुणाः—“तित्ता चीष्वा च
कटो च कफवातविषापह्वा । आधानवातं कर्द्विष
कर्द्विषासङ्गमोघयेत् । इत्थं च करवीरण्या गुणाः
प्रोक्ताः”... । वै.निघ. । रा.नि.व.१० ।

करवीरभुजा । स्त्री । आठकाम् । हिं रहर ।
रा.नि.व.१६ ।

करवीराद्यतैलम् । स्त्री । भगन्दराधिकारी
तैलम् । पाठः—“करवीरनिशादनीलाङ्गलीलव-
चाप्रिमिः । मातुलुङ्कार्कवसाङ्गेः पञ्चेतैलं भगन्द-
रो” तिलतैलं ४श. करवीरादिकल्कः १श. वारि
१६ श. एकत्र पाच्यम् । च.द., रस.र. । अन्वत्
पासारोने—“रक्तकरवीरपुष्पं आत्मासाधायनम-
ञ्जिकायाच । एतैः समनु तैलं नासाशनिशनं ये-
ष्टम् ॥” च.द. । अशनः पीतशाले (पिशिर्माण) ।
पाकः पूर्व्ववत् । [वै.निघ. ।

करवीरानुजा । स्त्री । आठकाम् । हिं रहर ।

करवीरिका । स्त्री । मनःशिलायां । रा.स.सं. ।

करवीर्यः । पुं । चिकित्सकविशेषे ।

करशाखा । स्त्री । अङ्गुली । रा.नि.व.१८ ।

करशीकरः । पुं । वनने । करिष्यच्छनिर्गत-
जलकथे । इत्या. ।

करशूकः । पुं । मखे । चिका. ।

करशोथः । पुं । (Oedematous swell-
ing of hand.) इत्यशोथे । शोथेन कञ्ज
फोणा । [जयप. रत्ना. ।

करसम्भवम् । स्त्री । रीमकलवधे । मण्डरि

करसादः । पुं । इसादीर्घ्यम् ।

करच्छाटः (कः) । पुं । मदनहंसे । प.सु. ।
रा.नि.व.८ । योगरत्न.उ.स. केसरपाके.सु.कल्प.७
७. । महापिण्डीतरी । रा.नि.व.८ । सु.चि.१८७.
पद्मकन्दे । मी. । अकर्मरावां । आकर्मकश्च ।
श्वेतमदने । वै.निघ. ।

कराग्रम् । स्त्री । करिपुष्करे । इत्या. ।

कराग्रपल्लवः । पुं । अङ्गुली ।

कराघातः । पुं । वृद्धाङ्गुली ।

कराङ्गणम् । स्त्री । हृदे । हारा. ।

कराचीनः । पुं । खलने । हिमपक्षीयः ।

करामर्दः । पुं । करमर्दकश्च । श.र. ।

कराम्बुकः । पुं । पानीयामलकश्च । श.च. ।

करान्तः (कः) । पुं । करमर्दकश्च । प.सु. ।

कराधिका । स्त्री । पचिमिदि । चन्द्रवक्त्रे । वै.निघ. ।

करालः (कः) । पुं, स्त्री । पक्षांसि । कृष्णजुनी ।
प.सु. । भा.पु.१भ. । चि. । दन्तुरे, तुङ्गे, भीषणे । पुं ।
सर्कारसतैले । शृङ्गनटोल । मी.लचिकं । तन्नाम-
कदमरोगे दन्तोपरिदन्तोद्भेदनरूपे । दौण्ड्ये उ-
पत्रे दौण्ड्ये । तल्लक्ष्यम्—शनैः शनैः प्रकुर्वते
वायुर्दन्तसमाश्रितः । कराशान् भिकटान् दन्तान्
करालो न च सिध्यति ॥ मा.नि. । कल्पीयने ।
सु.सू.४६७. । गुणाः—जडालवत् । स्त्री । कथा-
जके । कथयवूर्कः । तैलेन घृतेन वा कृते वेसवारी
इति पाकराजः ।

करालकलिकः । पुं । कुन्दपुष्पश्च । प.सु. ।

करालाङ्गम् । स्त्री । विडङ्गे । वै.निघ. ।

करालत्रिपुटा । स्त्री । लङ्गानामशिखीपाथे ।
तेण्डुला धान । रा.नि.व.१६ ।

कराला । स्त्री । चनलमूले । अनलमूले । प.
सु. । विडङ्गायाम् ।

करालास्यः । चि. । दन्तुरवने ।

करालिकः । पुं । हवे । इ.च. ।

कराली । स्त्री । अग्निजिह्वायाम् । पुं । (जिह्वा)
महादीपान्विताश्च । यस्य नीचत ऊर्ध्वे वा एको
दन्तुरो दन्तो जायते स कराली । ज.द.१७. ।

करिकः । पुं । विट्छदि ।

करिकावा । स्त्री । गजपिप्पल्याम् । मेघ-
मात्रोन्मादरुमीदके । [उहे शाह । रा.नि.व.६ ।

करिकावावल्ली । स्त्री । चविकावतायाम् ।

करिकर्षपलायः । पुं । इलिकर्षपलायि ।
मेघ.च.पि.सर्व्वतीभद्ररसे ।

करिकवलः । पुं । विधाने । हारा ।

करिका । स्त्री । करीरवे । कण्टिकात्री ।
रा.नि.व.८ । मल्लवते ।

करिकुम्भः । पुं । गजकुम्भे ।

करिकुम्भकः । पुं । नागकेशरचूर्णे । हारा ।

करिकुसुम्भः । पुं । नागकेशरवे । नागकेशर-
चूर्णे । हारा ।

करिकृष्णा । स्त्री । गजपिप्पल्याम् ।

करिकेसरम् । स्त्री । नागकेसरे । वै.निघ.वास-
चि.चुद्रावलीह ।

करिचर्म । स्त्री । गजचर्मणि ।

करिजः । पुं । गजश्रावके । श.मा. ।

करिणी । स्त्री । इलिन्याम् । अम. ।

करिदन्तः । पुं । गजदन्ते ।

करिदन्ताभम् । स्त्री । मूलके ।

करिदमनः । पुं । नागदमने । नागदमन ।
मेघ.स्त्रीरोगचि. ।

करिदारकः । पुं । सिंहे । श.र. ।

करिनासिका । स्त्री । यन्त्रविशेषे ।

करिपञ्चकम् । स्त्री । ताक्षीशपने । तानी-
अनेत्र । रा.नि.व.६ ।

करिपिप्पली । स्त्री । गजपिप्पल्याम् । गज-
पिप्पली । प.सु. । भा.पू.१भ. ।

करिपोतः । पुं । करिशावके । इला. ।

करिभः । पुं । चयलवे । चैत्यवे । चिका. ।

करिमाचलः । पुं । गजमाचले । सिंहे । चिका. ।

करियादः । स्त्री । जलइल्लिनि ।

करिरः । पुं, स्त्री । बंशादुरि । वी.पेनत्र कौण्ड ।
चयलपुत्रे ।

करिशावकः । पुं । दम्बवैपयनइल्लिनि ।
श.मा. ।

करिस्तम्भः । पुं । गजास्तम्भे ।

करी (रु) । पुं । इल्लिनि । रमा. ।

करीरः । पुं, स्त्री । बंशादुरि । वी.पेनत्र कौण्ड ।

गुणाः—कटुतिक्ताकां कषायं खटु शीतलं पित्त-
रक्तदाहकृच्छ्रं क्षयिष्ठम् । एतत्पर्व्वं निर्मुचं । रा.
चि.व.७ । (Capparisaphylla.) मन्त्रे उप-
युज्यते । करीरः, कषका इति लोके । मं नेपती ।
कं निपतिवे । तं एमुदकासुमीदतु । रा.नि.व.
८ । गुणाः—“करीरमाधानकरं कषायं कटु-
मेतत्कफकारि भूरि । आसामिहारीचकसर्व्वशूल-
हृदतिखर्ज्ज्वरघटीषकारि ।” रा.नि.व.८ । गुह
मेदि स्नेहलघु । मद्.व.७ । स्नेहमाश्लिषं कषायलं
दाहजनकत्वम् । राज. । घटे । मे. । स्त्री । करी-
रफले ।

करीरकुणः । पुं । करीरफलकाले । [व्यातफले ।
करीरफलम् । स्त्री । करीरबीजे, टोंटं इति
करीरा । स्त्री । इल्लिदन्तमूले । श्रीरिकायाम् ।
विंविं टोणका । उष्णा । मनःशिलायाम् । हे.च. ।
करीरिका । स्त्री । इल्लिदन्तमूले । चिका. ।
करीरी । स्त्री । इल्लिदन्तमूले । श्रीरिकायाम् ।
मे.रचिकं ।

करीषः । पुं, स्त्री । यक्षमीमये । वनभवकरीं
वा । विगद्याटे । सि.यो.मदा.चि. । ‘वन्धकरी-
वप्राणात् जलपानात् ।’ [धुन । हारा. ।

करीषाम्निः । पुं । नीमयात्री । यू.पेनत्र का-

करुणः । फलितवे । करुणसु रसे हवे । मे. ।

मल्लिकाहवे । हे.च. । (Citrus Decumana.)

खण्डामध्यातमिन्नुकहवे । करुणाटमवुर शाह ।

प.सु. गुणाः—कफवायानमैदीर्घं पित्तकीपमघ ।

राज.१प. ।

करुण(या)मञ्जी । स्त्री । The plant

Jasminum Sambac. नवमल्लिकायाम् । श.च. ।

करुणा । स्त्री । दयायाम् । जगन्नाथे । वै.निघ. ।

करुणी । स्त्री । शीघ्रपुण्याम् । पुष्पहृत्पविशे ।

रा.नि.व.१० । See करपीदधी ।

कारुषकम् । ली । फलविशेषे ।

करेटः । पुं । नखे । चिका । [चिका ।

करेटव्या । स्त्री । धनकूपचिह्नि । धानमणिकी ।

करेटुः (कः) । पुं । कर्कटेरी । कर्कटिशा
पांथी । रत्ना । नखे । चिका ।

करेटुकः । पुं । करेटुपचिह्नि । कर्कटे ।

करेणुः (कः) । पुं । गजे । स्त्री । इतिहासां ।
मेषचिह्नि । कर्णिकारहवे । विच । महीषचि-
ह्नि । सवीरनकाकारकन्दहचविशेषे । यथा—

करेणुः सवहुवीरा कन्देन गजपिपी । इति-
कर्णपलाशस्य तुल्यपणो द्विपिपी ॥ सा च सोम-
रसतुल्यगुणा । सु.चि. ३०५ । See षोषधिः ।

करेणुजट् । ली । कर्णिकारफले । तस्य विष-
मशक्ति श्रेयम् ।

करेणुभूः । पुं । पालकाक्यमुनी । चिका ।

करेणुसुतः । पुं । पालकमुनी । चिका ।

करेनरः (वरः) । पुं । मूषिके । सिद्धके ।
निगात्रम् । वै.निच. । रा.नि.व. १२२ ।

करोटः (टिः, का, टी) । पुं, स्त्री । शिरी-
ऽस्थिनि । रा.नि.व. १८ ।

कारोहेजनः । पुं । कृष्णसर्पे । वै.निच. ।

कार्कः । पुं । शुक्लवर्णादे । ज.द. कुलीरके । द-
र्पणे । चटे । मेषचिह्नि । कर्कटहवे । कौकट्रान ।
रा.नि.व. ११ । कर्कपचिह्नि । मानमेदे । हस्तवि-
शेषे । काके । शिरीऽवच्छालने । इ.च. । कङ्करे ।
वदरीहवे । विलहवे । गन्धके । वै.निच. २५. य-
ङ्गणीकवाटरसे । चयी ।

कार्कविभिर्टिका (टी) । स्त्री । Small
cucumber. चिभिर्टायाम् । कर्कटीमेदे । रा.
नि.व. ७ । [टकम् ।

कार्कटम् । ली । विषमेदे । प.सु. । See कर्क-

कार्कटः । पुं । The Numidian crane.
कर्कटेरी । कर्कटि पांथी । गुणाः—वातघ्नः शुक्र-
प्रदः शमघ्नश्च । अचि. २२५. । खनामख्यातहवे ।
कौकट्रान । तरेफलगुणाः—रुच्यं कषायं अति-
दीपनं कफपित्तकरं वाहि चक्षुष्यं क्षुद्र शीतलश्च ।
रा.नि.व. ११ । शक्कलीफल । बालुकायाम् । मीट-

चिक । कुलीरके । सामुद्रककर्कटे । च.द.वा.व्या.
एणादिते । सन्निपातविशेषे । See कर्कटकः ।
पद्मकन्दे । जटा. । विलहवे । रस.र.वाच.चि. ।
मीचुरे । कर्कटशक्के । कौकट्रान्मूत्रे । च.द.वा.
व्या.एकादशशक्तिमहाप्रसारचौते ।

कार्कटकम् । ली । काष्ठभग्नमास्थिभङ्गवि-
शेषे । तत्र “संमृदुमुभयतोऽस्थि मध्यमं यन्मिरि-
वीकृतम्” सु.नि. १५५. । See भग्नम् । यथेद-
शविषख्यावरकन्दविधान्यतमविषे । सु.कल्प. १५. ।
See कन्दविषम् ।

कार्कटकाः । पुं । इक्षी । रा.नि.व. १४ । कर्कटे ।
कौकट्र । रत्ना । गुणाः—कर्कटः स्रष्टविस्फु-
सत्वातानिलपित्तजत् । राज. । तामेचौ । वै.निच.
२५. वा.व्या. एणादिते । पचिविशेषे । कर्कट्टे ।
काष्ठामलके । मध्यहीनप्रवृत्तवातादिजन्यसन्निपात-
ज्वरे । तेन व्यथाविप्लवादिदृष्टादाहदिगौरवादि-
माध्यादिरीगा जायन्ते तथानर्दाहवाक्निरीधाद-
यश्च भवन्ति । भा.स. १५. । कर्कटशक्के । कौक-
ट्रान्मूत्रे । भेष.च.पि.चि. हृष्टरुच्यधावती गुडिकायां ।

कार्कटकास्थि । ली । कुलीरकास्थिनि । कौ-
कट्रान् धोना । [कर्कटस्थियाम् ।

कार्कटकी । स्त्री । कर्कटशय्याम् । वा.चि. १५. ।

कार्कटचरणः । पुं । कुलीरकपादे । कौक-
ट्रान् पा । रस.र.वाच.चि. ।

कार्कटच्छदा । स्त्री । पीतघोषायाम् । पीक-
घोषा । वै.निच. । [व्याम् । अपामार्गे । वै.निच. ।

कार्कटवल्ली । स्त्री । गजपिपल्याम् । शुकाश-

कार्कटशृङ्गिका । स्त्री । कर्कटशय्याम् । म.द.
व. १ ।

कार्कटशृङ्गी । स्त्री । (Rhus succedanea.
Syn. Acuminata.) खनामख्यातकर्कटदंशा-
कारीषधी । कौकट्रान्मूत्रे । हिं ककडाशृङ्गी,
ककर्शिं । मं काकडासिंघी । कं तं कार्कटशृङ्गी ।
गुणाः—गुरुदृष्ट्या तिका वातघ्नी ह्रिक्काकीसर-
कासघ्नी वासरक्तपित्तघ्नी च । रा.नि.व. ६ । कषा-
या शमित्री ज्वरघ्नी हृष्टा लघुकासघ्नी कर्कटशृङ्गी
च । म.द.व. १ । दृष्टाचिह्नि । भा.पू. १५. । मङ्ग-
घोषायाम् । वट्ट घोषा ।

कर्कटा । स्त्री । कर्कटप्रशाम् । भेष.नालचि.
कर्कटादि ।

कर्कटाख्यः (वः) । पुं । कर्कटिकालतायां ।

कर्कटाख्या (का) । स्त्री । कर्कटिकायां ।
कौकुड् । र.मा. । रा.नि.व.६ । सि.यो.हि.वा.
चि.द्रा.वा.सि.हे । वै.निच.अ.चि.कुलत्यायष्टते । क-
र्कटप्रशाम् । वै.निच.चय.चि.लघुशिवगुटी । सु.
चि.१५. । वा.चि.४५. । भेष.शिलाजतुवटी ।

कर्कटादिलेहः । पुं । बालरीमे । “कर्कटा-
तिविवायुकीधातकौविलबालकं । सुखं मज्जा च
कोलस्य मधुना सह लेहयेत् ॥ इति ज्वरमतीसारं
द्वारं यक्षीगदम् ।” रस.र.नाल.चि.भेष. ।
कर्कटेश्नी, आठरेह, छुंटे, धाईकूल, वेग-
छुंटे, बाला, भूता, कूल आंठिर मश छूर्ण मय-
छांग ।

कर्कटाह्नः । पुं । विलहचे । रा.नि.व.११ ।

कर्कटाह्वा । स्त्री । कर्कटप्रशाम् । रा.नि.व.६ ।

कर्कटिः (का) । स्त्री । A kind of
cucumber (Cucumisutilatissimus
Rox.) खनामख्यातलतायां । कौकुड् गीह । तं
नक्षदीय । हिं कौकड़ि । उत्. फुटिकाङ्गी । सा
हिषा ह्रस्वदीर्घभेदेन । गुणाः—खादुः गुरुः प-
लीथंकरी शीतला च । तत्पक्षफलं दाहच्छर्दिहृणा-
ह्नानिघ्नच । राज.१५. । लघायां कटुका तिक्ता
पाचकाग्निप्रदीपनी । अहृष्या माहिषी प्रीक्ता सूच-
दीपायसरीहरा ॥ सूचकृष्णं वमिं दाहं शमयैव
विनाशयेत् । सा पक्वा रक्तदीपस्य कारिण्युष्णा
बलप्रदा ॥ इति प्रथमा । द्वितीया त्रपुष्पी कर्कटी
(तीक्ष्णकाङ्गी) । गुणाः—रूक्षा मधुरा वातकरी
शीता सूचप्रदा गुर्वी कफकृद्दाहनाशनी । वमिं
पित्तं भस्म सूचकृष्णं सूचायसरी हरत् ॥ वै.निच. ।
सर्वाः कर्कटिका वर्षाशरदि जाता न हिताः ।
परन्तु हेमन्तजां रुचिकरी पित्तघ्नी च भीत्या ।
सा चार्धपक्वा न मत्स्या तेन पीनसं जनयति ।
सत्यकृपका मधुरा कफघ्नी च । भा.म.१भ.अश्म.
चि. । See एवार्कः । [प्रां. रा.नि.व.६ ।
कर्कटिनी । स्त्री । दाहहरिद्रायां । दाहहरि
कर्कटी । स्त्री । कर्कटस्त्रियाम् । वनकर्कटिका-

याम् । रा.नि.व.२३ । कर्कटिकालतायां । रा.नि.
व.७ । हे.प. । बालुकीति हला. । बदर्थाम् ।
कूल गीह । मंद.व.५ । छट्याबदरी । पञ्चकर्णका-
याम् । कोमलश्रीफले । वै.निच. । द्विवाल्यां ।
भा.पू.१भ.गु.व. । गीरचकर्कटिकायाम् । र.सा.छं.
रसशोधने । शाकलीफले । मे. । कर्कटप्रशाम् ।
रा.नि.व.६ । खपे । श.र. ।

कर्कटीवीजम् । स्त्री । कर्कटीफलबीजे । कू-
टिर बीज । अ.द.अश्म.चि.कुशायलेहे । [श.र. ।

कर्कटुः । पुं । कर्कटपक्षिणि । कर्कटे प्राक्षी ।

कर्कडः । पुं । खटिकायां । थड़िमाटि । र.मा. ।

कर्कन्दुः (स्युः, म्युः) । पुं, स्त्री । (Zi-
plus jujuba.) छद्वदरवृक्षे । रा.नि.व.२३ ।
सि.यो.कास.चि.नवाङ्गयूषे वषादियूषे च । “यवा-
मलकदाडिमकर्कन्सुमूलकशुष्कैः ।” श्रमासकी-
ल्यां । भिर्वाकूल । अ.सू.४५. ।

कर्कन्मु(क)म् । स्त्री । बदरीफले । छोटि कूल
गुणाः—मधुरं क्षिपं गुरु पित्तानिघ्नं वातपित्त
हरच । मंद.व.६ । विलफले । वेग । वै.निच. ।

कर्कन्मुकी । स्त्री । बदरीमेदि । मंद.व.६ ।
छद्वदरवृक्षे । छोटि कूल । र.मा.रा.नि.व.२३ ।

कर्कफलः । पुं । कर्कटवृक्षे । कौकुट्राल ।
रा.नि.व.११ ।

कर्करः । पुं । कहरि । कौकर । सुहरि । हार .
अश्विनि । स्त्री । चूर्णजनकपाषाणखड्गे । पुटिं ।
दर्पणे । हारा. । तरुषे पशौ । हला. ।

कर्करटः । पुं । पक्षिविशेषे । कर्कटे ।

कर्कराह्नः । पुं । कालकण्डपक्षिणि । श.मा. ।

कर्कराटुः (काः) । पुं । कटासे । जटा. । क-
र्करटुपक्षिणि । श.र. ।

कर्करान्ध(स्यु)कः । पुं । अन्धरूपे । त्रिका. ।

कर्करालः । पुं । चूर्णकुलबी । हे.प. ।

कर्करावः । पुं । खननपक्षिणि । हारा. ।

कर्करिका । स्त्री । अश्वःखड्गान् । टोक् क-
र्कर कत्रा ।

कर्करी(रिका) । स्त्री । सनावनपशुप्राप्ते ।

कात्री। अम। उषा। तखुलधावनपावे। गंलनि
कायां। भाखविशेषे। पटो। दर्पणे। मे.रचिकं।

कर्करटुः। पुं। करटुपक्षिणि। कर्कटे पा-
शी। रत्ना। [ल्यम्। शुक्रशिल्प्याम्। वै.निघ.]

कर्कवल्ली। स्त्री। अपामार्गवृक्षे। गजपिप्प-

कर्कशः। पुं। इक्षुभेदे। मे.शचिकं। कम्पिष्ठे।
कमलांशुं। अम। कासभेदे। पटोले। प.सु.
रत्ना। गुडलक्षि। वै.निघ.। चि। अमस्तणे।
निर्द्वये। मे.शचिकं।

कर्कशच्छदः। पुं। पटोले। रा.नि.व.१।
पाटलवृक्षे। पाकल गाछ। शास्त्रीटवृक्षे। त्रिका.
वनी। शाकवृक्षे। कृष्णकुम्भाखे। वै.निघ.।

कर्कशच्छदा। स्त्री। घोषायां। शिङी गाछ।
हिं तीरवृक्षे। दम्बावृक्षे। रा.नि.व.६।

कर्कशदलः। पुं। पटोलफलवृक्षे। र.मा.।

कर्कशदला। स्त्री। दम्बिकायाम्। कीडणे
कुरुहीति ख्याता। रा.नि.व.६।

कर्कशा। स्त्री। वृश्चिकालीवृक्षे। विच्छाति
गाछ। रा.नि.व.६। क्रस्मेषयश्चाम्। वनवदरे।
वै.निघ.। [र.मा.]

कर्कशिका। स्त्री। वनकील्यां। वृणा कूल।

कर्कसारम्। स्त्री। दधिशक्ती। हारा।

कर्काकः। पुं। कर्कटिकायाम्। कौकूडं। प-
थापथे।

कर्कारुः। पुं। (Beninkasa cerifera.)
कुम्भाखभेदे। विनाति कूम्ड़ा। उन्. कखाडु।
कुम्भाखीबीजं कुम्भाखेहे। कलिङ्गलतायाम्। त-
रभूज वा थभूज। रत्ना। अतिच्छदकुम्भाखे। हिं
कीडही, कीडखी। तं गुम्फडितोमे। कुम्भाखी
गुम्फड लघ्वी कर्कारुः परिकीर्तिता। गुणाः—
कर्कारुः शास्त्रिणी शीतला रक्तपित्तघ्नी शुक्रः। पका
विकाप्रिजननी सचारा कफघातगुत्। भा.पू.१भ.
शाकव.। तैलगुणाः विभीतकतैलवत्। स्त्री। कु-
म्भाखीलतायाम्। इषा।

कर्कारिकाः। पुं। (Convolvulus Pani-
culatus.) कालिन्दवृक्षे। तरभूज। मं खड्डया।
रत्ना। कुम्भाखे। प.सु.। सु.चि.१८५.।

कर्कारुः। स्त्री। कुम्भाखीलतायाम्।

कर्कोतनः (रः)। पुं। रत्नविशेषे। “कर्कोत-
नाले परनाः पविनाः।” गारुडे। विश्वशास्त्रे
वीर्यवर्षभेदे। “कर्कोतनं सरकतं” वा.च.१६५.।

कर्कोधुकी। स्त्री। भूवदध्याम्। वै.निघ.।

कर्कोटः (कः)। पुं। बिल्ववृक्षे। मे.कचतु-
र्कं। कर्कोटल इति प्रसिद्धफलशाकलतायाम्।
च.द.ज्व.चि.शाकविधौ। “कर्कोटकं पर्पटकम्।”
एतत्फलस्य स्थावरविधानागतफलविधे वर्तते। सु.
कल्प.२५.। See फलविषयम्। एतदुभयगुणाः—
कफपित्तघ्नं शुक्रलाशनं रुचिकरञ्च। “कर्कोटकं
फलं ज्ञेयं कारवेक्षकवद्गुणैः।” राज.३५.। कर्को-
टकं विदोषघ्नं रुचिकृत्यधुरं तथा। अजि.१६५.।
इक्षुवृक्षे। रा.नि.व.१४.। सर्पटिशेषे। मे.।

कर्कोटका (की)। स्त्री। फलशाकविशेषे।
गोल कूम्ड़ा। मं कीडले। गुणाः—सूचाघात-
घ्नं प्रमेहघ्नं कृष्णामरीभेदनं विष्णुवृक्षपत्रं दषा-
तिशमनं पुष्टिकरं वृष्यं स्वादु अरोचकघ्नं बल्यं
पित्तघ्नञ्च। रा.नि.व.७.। कर्कोटकी रुचिकरी
कटुः दीपनी तिक्तोष्णा वातकफघ्नी विषपित्तघ्नी
च। वै.निघ.। पीतघोषायाम्। पीतलोषायां वा
शिङी। मं कटोली, काकली। रत्ना। कौशा-
तक्याम्।

कर्कोटकीफलम्। स्त्री। घोषाफले। वृण-
कुम्भाखे। भिङ्गाफले। वै.निघ.। कर्कोटफले।
कौकूटोदने।

कर्कोटपत्रम्। स्त्री। कर्कोटदले। कौकूटो-
दनेपात्रे। एतद्वनने हितम्। वा.ज्व.चि.१५.।

कर्कोटमूलम्। स्त्री। कर्कोटकमूले। कौकू-
टोदनेमूलं। सि.धो.कास.चि.। “नयं कर्कोटमूलं
स्यात्।” च.द.पाण्डु.चि.।

कर्कोटिका। स्त्री। कुम्भाखीलतायां। विना-
तिकूम्ड़ा। कर्कोटके। कौकूटोदने। रा.नि.व.७.।

कर्कोटिकाकन्दरजः। स्त्री। खेकसामूल-
चूर्णम्। भा.म.१भ.शीतलाज.रा.ज्व.चि.। “कर्को-
टिकाकन्दरजः कुल्लयः।”

कर्कोटी। स्त्री। कर्कोटिकायां। कौकूटोदने।
द्वेताडवृक्षे। देवताडु। वै.निघ.।

ककीलम् । ली । ककीले । कटकां । रा. नि. ५. ११ ।

कर्चरिका (री) । ली । कचुरीति प्रसिद्धे पिष्टकमेहे । पाकराजः । [तालविशेषे ।

कर्चुरम् । ली । सुवर्णे । मे. रचिकं । इति-

कर्चूरः (काः) । पुं । एकाङ्गीनामवशिष्टद्रव्ये । एकाङ्गी । हिं कचूरा । ते श्रीकानोकचेष्टा । मं कं कवीरा । सीग. रत्ना. वाजीक. । गुणाः—कटुः

तिक्तोष्णः कफकासघ्नः मुखवैशद्यकरः शूलगण्डघ्नः । रा. नि. व. ६ । दीपनः बन्धः सुगन्धो कटुपाकः कुष्ठार्शोत्रिषकासघ्नः लघुः श्वसगुल्मनिघ्नश्च । भा. पु. १. भ. । कर्चूरकन्दे । (कः) शामहरिद्राद्याम् ।

कांठाश्चूण । अ. टी. का. । शब्द्याम् । मे. रचिकं । वै. निच. २. भ. ज्व. वि. । See शटी ।

कर्णः । पुं । स्नानामप्रसिद्धदीर्घपत्रसे । कर्णा- धोडा गच्छ । अ. द. वि. ज्व. वि. । "दीर्घपत्रकक- र्णाख्येन खदिरसंयुतम् ।" श्वसेन्द्रधे । रा. नि. व. १८ । सुवर्णालो । अ. भा. नि. । "सुवर्णालो युता- वपि ।" मे. शब्दिकं । मधुरलचि । मारुतिनि । अ- र्कमन्दारे । वै. निच. ।

कर्णकः । पुं । मल्लविशेषे । तन्नामकसन्निपात- विशेषे । कर्णमूली । लघुच— "दीर्घत्रयेण जनिता किल कर्णमूले तीव्रा ज्वरे भवति तु श्वशुन्येषा च । कण्ठयक्षो वधिरता च सन प्रलाप प्रस्नेदसौहृदह- नानि च कर्णिकाख्ये ॥" भा. ज्व. वि. ।

कर्णकण्डुः (कण्डूः) । पुं, स्त्री । कर्णस्रोतोगत- रोगविशेषे । तस्य निदानं यथा— "मासतः कफ- संयुक्तः कर्णकण्डुं करोति च ।" सा. नि. ।

कर्णकिटम् । ली । कर्णमले ।

कर्णकीटा (टी) । स्त्री । (Julus corni- fex.) कर्णजलीकायाम् । शतपद्याम् । काण- काटारी, केकूहे । हिं काणसप्ताह । इ. च. ।

कर्णस्नेहः । पुं । कर्णरोगविशेषे । काणेर- तितर सर्जना भो । ठो । मसः । तस्य लघुच— "वायुः पिपादिभिर्मुक्तः वेद्यवीचसर्जं खनन् । करोति कर्णयोः स्नेहं कर्णस्नेहः स उच्यते ।" सा. नि. । अथ वायुः पिपादिसङ्घितः कर्णे वेद्य- वीचवन्द्यमुपादयति ।

कर्णगूधः । पुं । कर्णमले । काणेर धोम । कारा. ।

कर्णगूधकः । पुं । कर्णरोगविशेषे । यथा— "पिप्पलीशोषितः श्लेष्मा जायते कर्णगूधकः ।" सा. नि. ।

कर्णच्छिद्रम् । ली । कर्णस्थे ।

कर्णजलूका । स्त्री । (Julus.) कर्णजलीका- याम् । श. र. ।

कर्णजलूका (काः) । स्त्री, पुं । शतपद्याम् । काणकाटारी । हिं काणसप्ताह । इ. च. । अ. टी. भ. ।

कर्णजार्शः । ली । कर्णाश्रोतरी । काणेर- जार्श । "प्रकुपिता दीवाः शीवास्त्रिप्राणवद्वेषु अ- श्रांसुपनिवर्त्यमानि । तत्र कर्णजेषु वाधिर्यं पूतक- र्णता च ।" सु. नि. २. च. ।

कर्णजाहम् । ली । कर्णमूले ।

कर्णजित् । पुं । गुडाकेशे ।

कर्णजीरकम् । ली । सुदजीरके । रत्ना. ।

कर्णज्योतिः । स्त्री । कर्णस्कोटायाम् । वै. निच. । [श. भा. ।

कर्णदुन्दुभिः । स्त्री । शतपद्याम् । केकूहे ।

कर्णधारिणी । स्त्री । कृत्स्निर्वा । हातिनी ।

कर्णनादः । पुं । कर्णस्रोतोगतरीने । काण- र्णौ । र्णौ । र्णौ । कर्णस्रोतोगतवायुः कर्णे भेरी- म्बदकमङ्गवन्नादमङ्गनिश्शुत्यादयति । सा. नि. । "य- दा तु नाडीषु विमार्गमागतः स एव शब्दाभिवक्ता- सु तिष्ठति । श्रणीति शब्दान् विविधान् तदा नरः प्रयादनेन कथयति 'यामयम् ॥' सु. उ. १०. च. ।

कर्णपाकः । पुं । कर्णस्रोतोगतरीनविशेषे । काणपाकः । "कर्णपाकानु पिप्पली कीचविकीद- क्कवेत् ।" सा. नि. । [काणेर पांठा ।

कर्णपात्रकः । पुं । कर्णवाग्मभाजविशेषे ।

कर्णपाली । स्त्री । कर्णपालीगतरीने । काणेर- पांठात्र र्णौ । स पञ्चत्रिषः—परिपोटीयासीश- न्यदुःखवर्धनपरिलिङ्गिभेदेन, एषा लघुचानि स्तल- पयाये सग्यापि । इ. वि. २. ५. च. ।

कर्णपुत्रिका । स्त्री । कर्णशङ्कुष्याम् । मीरट-
क्षतायाम् । [रट] । रा.नि.व.३ ।

कर्ण(कीर्ण)पुष्पः । पुं । नीलभिच्छ्याम् । मो-

कर्णपूरः । पुं । बालयस्त्रे । र.मा. । त्रिरीषवस्त्रे ।
नीलीपले । मे. । अशोकवस्त्रे । रा.नि.व.१० ।
नन्दीवस्त्रे । चिका ।

कर्णपूरकः । पुं । कदम्बवस्त्रे । कदम्ब गच्छि ।
रा.नि.व.३ । अशोकवस्त्रे । रा.नि.व.१० । तिलके ।
वै.निच. ।

कर्णपूरणम् । स्त्री । तैलादिभिः कर्णपूरणे ।
काण्ठे तेलम् । [३३] । “कर्णं प्रपूरयेत्सस्यक-
क्षे-
हृदयेमात्रया भिषक् । नीचैः श्रुतिर्न वाधिर्ये स्या-
न्नित्यं कर्णपूरणात् ॥ रसाद्यैः पूरणकृण्वे भोजना-
न्नाकं प्रशस्यते । तैलाद्यैः पूरणकृण्वे भास्करेऽसु-
पागते ॥ स्वेदयेत्कर्णदेशं परितो मशायिभिः ।
भूयैः स्नेहरसेः कोषैः पूरयेत् ततो भिषक् ॥
स्वस्थस्य पूरितं रक्षेत् सावाश्रतमवेदने । श्रुतपत्रं
श्रोत्रगदे त्रिरीरीमे तथैव च ॥” वैद्यकम् ।

कर्णप्रतिनाहः । पुं । कर्णरोगविशेषे । “स-
कर्णगृध्रो द्रवतां यदा गतो विलायितो घ्राणमुखं
प्रपद्यते । तदा स कर्णप्रतिनाहसंज्ञितो भवेद्विका-
री त्रिरसोऽर्धमेदकृत् ॥ मा.नि. ।

कर्णफलः । पुं । (Ophiocephalus kur-
rawey.) मत्स्यविशेषे । काण्ठि गच्छि । गुर्वाः
—अजीर्णकफकारः । राज.३५ ।

कर्णवन्धनाकृतिः । स्त्री । कर्णवैधनामकारं
तदवधनाकृति । सा पञ्चदशविधः । यथा—नेमिस-
न्धनकः, सत्यलभेयकः, बहुरकः, आसङ्गिमः,
गच्छकर्णः, काङ्कायः, निर्वेधिमः, ध्यायीजिमः,
कपाटसन्धिकः, चर्दकपाटसन्धिकः, सङ्गिमः, ह्री-
मकर्णः, बह्वीकर्णः, यष्टिकर्णः, काकौठक इति ।
स.पु.१६५ । विशेषाः स्वस्वपथ्यां चरन्त्याः ।

कर्णभूषणम् । स्त्री, पुं । अशोकवस्त्रे । नाग-
केशरे । प.सु. ।

कर्णमङ्कुरः । पुं । (Silurus unites.) मत्स्य-
भेदे । काण्ठिगच्छि । वै.निच. ।

कर्णमखम् । स्त्री । कर्णगुहे । हारा ।

कर्णमूलम् । स्त्री । कर्णस्य मूलदेशे । कर्णभूमी ।
मा.ज्व.नि. ।

कर्णमोचकः । पुं । कर्णस्फीटायाम् । काण्ठि-
ङ्गा । वै.निच.२३.२.पि.चि.दृष्यायतेले ।

कर्णमोटा । स्त्री । वर्वरवस्त्रे । वै.निच. ।

कर्णमीरटः । पुं । कर्णस्फीटायाम् । काण्ठि-
ङ्गा । कान्ठि । रसी-द्र.चि.सूर्यपातकतायम् । काण्ठि-
ङ्गादयम्, “जलस्थलभवः कर्णमीरटः ।” सा.कौ.दृ-
ष्यायतेले ।

कर्णरोगः । पुं । कर्णज्वलायौ । काण्ठे त्र-
गं । तस्य निदानादि ।—नादोऽतिरुक् कर्णमलस्य
शोषः आबन्तनुशाश्रुवणश्च वातात् । शोषः सुरा-
गोदरश्च विदाहः सपीतपूतिस्रवणश्च पिपात् ।
वैशुत्यकण्डूस्थिरशोषश्च कृमिभ्रुतिस्त्वक्कजः क-
फाह । सर्वाणि रूपाणि च सन्निपातात् स्नायश्च
तत्राधिकदीपवर्धः ।” मा.नि. । कर्णरोगाः साक-
ल्येनाद्याविंशतिविधाः । यथा—“कर्णशूलं प्रणा-
दश्च वाधिर्यं स्नेह एव च । कर्णलावः कर्णकण्डूः
कर्णगृध्रस्तथैव च । कृमिकर्णप्रतिनाहौ विद्रधिर्दि-
विधस्तथा । कर्णपाकः पूतिकर्णः तथैवाश्चतुर्वि-
धम् । तथार्बुदं सप्तविधं शोफापापि चतुर्विधः ।
एते कर्णगतारोगा अष्टाविंशतिरीरिताः ।” वै.
निच. । [कर्णपालौ । काण्ठे गता । ई.च. ।

कर्णलतिका । स्त्री । Lobe of the ear.

कर्णवंशः । पुं । मधे । हारा । [चंडीने ।

कर्णवर्जितः । पुं । सधे । श.च. । वि. क-

कर्णवधः । पुं । मत्स्यविशेषे । काण्ठे गच्छि । तस्य
लक्षणं—उन्नतः गोलः कृष्णः श्लक्कांश्च । तन्नास-
गुणाः—दीपनं पाचनं पथ्यं हृष्यं बलपुष्टिकरञ्च ।
वैद्यकम् ।

कर्णविद्रधिः । पुं । Ulceration of the
ear. कर्णस्फीतो गतस्फीटके । स द्विविधः दीप-
जागन्तुजभेदेन । तेन तीक्ष्णमूर्धमिर्ममत्पीडा दाह-
सन्नापा अदृशसावाच भवन्ति । मा.नि. । अपिच
“क्षताभिघातप्रभवसु विद्रधिः भवेत्तथा दीपकृती-
ऽपरः पुनः । सरज्जपीतावधमलमास्रं प्रतीदच्-
मायनदाहशोषवान् ॥” स.पु.१०५ ।

कर्णविधिः । पुं । कर्णसेदनादौ । तद्विधिः

श्रीभी मलिनः श्रीकेशान् शुभः । गभीरपाकः
श्रीश्रीश्री सृष्टः क्षित्रीऽवदीर्यते । पक्कनक्षीर्यमां-
सश्च सृष्टस्त्रायुश्चिरागन्धः । श्रवणश्री च श्रीसर्पः
कर्दमाख्यसुश्रुति तन् ॥” भा.नि. । [र. ।

कर्दमाटकः । पुं । विष्ठादिनिचेषस्थाने । श्र.

कर्दमी । स्त्री । सुद्वरहवे । नूतनरक्तजेत्र गीष्ट ।
रा.नि.व.१० । [नेतः, नेकुडा । अम. ।

कर्पटः (कः) । पुं । लकके । लता इति लीके ।

कर्परः । पुं । खर्परे । सहटखखे । ज्वालातम-
कपाले । तल्ल काटिथोना । वा वि.१७. ।

“खभाकारमपूपपचनपाचं शुभं कर्पर इत्युच्यते ।”
ठा०श्री वा ठा० । वा.टी.इमा. कपोले । त्रिका. ।

शर्करायां । उदुम्बरतले । श.च. मसकास्थिति ।
मांशत्र शुनि । कटाहे । अस्त्रभेदे । मीरचिके ।

कर्परांशः । पुं । सत्कपालखखे । थोनाकुटी ।
श.र. । [बाकरीट इति भाषा । भा. ।

कर्परालः । पुं । चचोटहवे, गिरिजपोलहवे ।

कर्परिकातुल्यम् । स्त्री । खर्परे । थोनात्र ।
वै.निच. । तुल्यविशेषे । ठूँते । इ.च. ।

कर्परी । स्त्री । A collyrium extracted
from the Amomum anthorhiza. ज्ञा-

शोदवतुल्ये, तुल्यावने । नाङ्गश्रिजात्र कांठेन
ठूँतिश्री ।

कर्परीतुल्यम् । स्त्री । खर्परे । कर्परिकातुल्ये,
रसके । ठूँतिश्रीविशेष । हिं खपरियाथोथा ।

“कर्परीतुल्यकं तुल्यादन्तु तद्रसकं स्मृतं : ये गु-
णास्तुल्यके प्रोक्तास्ते गुणा रसके स्मृताः ॥” वैद्यकं ।

कर्पासः (कः) । पुं । खनामख्यातहवे । का-
पास गीष्ट । इ.च. । मद.व.१ ।

कर्पासफलम् । स्त्री । कर्पासबीजे । कांवा-
नेत्र बीज । “कर्पासफलमित्युक्तं कषायं सधुरं

शुभ । वातश्लेष्महरं रक्तं विशेषेणास्त्रिवर्जितम् ॥”
कर्पासी । स्त्री । कर्पासतले । मद.व.१ ।

कर्पूरः (कः) । पुं, स्त्री । (Cinamomum,
-camphora,) Camphor. खनामख्यातपक्क-

नक्ष्ये शुभतकनिवासकपे । कपूत्र । हिं कापुर ।
जे कपूरसु । च. पकापकनेदादिविषः । तथीरपकं

गुणवत्तरं भवति । स च पीतास-भीमसेन-सित-
कार-शङ्करावास-पांश-पिप्पला-व्दसार-हिमवास्तु-क-
तिका-तुषार-हिम-शीतल-पक्किकाख्या इति बहु-
भेदाः । गुणाः — शीतलः तिक्तः क्षिण्णीयः कटुः
श्लेष्मरक्तपित्तघ्नः दृष्यादाङ्गकण्टदीघघ्नः । स तिक्तः
सुरभिः शीतः कर्पूरी लघुलीखनः । दृष्यायां सुख-
श्लेष्मि च वैरस्ये चापि पुजितः ॥ स.पू.४६७. ।
तत्र नूतनकर्पूरः क्षिण्णसिक्तः सन्धासदाङ्गप्रदः ।
पुरातनः दाङ्गशीतघ्नः । धीतः स शुभदः, इति । स
पुनः शिरोमध्यतलजनेदेन त्रिविधः । तत्र शिरो-
जातः कर्पूरः सन्धासजातः । मध्यजः पण्यजातः ।
तलजः तलजातः । तथा सन्धासगर्भस्थितः श्रेष्ठः ।
सन्धासदाङ्गस्थितो मध्यमः । तथा शिरोजा भासन्
विदग्धपुलकः । मध्यजः सामान्यपुलकः सख्यश्च ।
तलजः गौरवर्णः । यत्काममध्यजः स सख्यः शुभ-
ईषत् हरिद्राभश्च स्यात् । यो वाङ्गजातः स सुदृढः
शुभरसः पुलकश्च जनयेत् । इति कर्पूरखल्लम् ।
तदुक्तं पीतासी-भीमसेनशदमुसितकरः शङ्करावा-
ससंज्ञः, पांशः पिप्पलीव्दसारसदनु हिमयुता वा-
स्तुकाः जूतिका च । पश्चादस्यास्तुषारसदुपरि सङ्घि-
मः शीतलः पक्किकाख्या (पक्किकाम्ना) कर्पूरसेति भेदः
गुणरसमहसा नैयट्श्रेयः दृष्याः । इति कर्पूरभेदः ।
अपि च कर्पूरी नूतनसिक्तः क्षिण्णशोधासदाङ्गदः ।
चिरस्थी दाङ्गशीघ्रघ्नः स धीतः शुभकषणः । शिरो
मध्यं तलसेति कर्पूरत्रिविधं स्मृतम् । शिरसन्धा-
ससंज्ञातं मध्यं पण्यदले तलं । भासविदग्धपुलकं
शिरोजातम् मध्यमं । सामान्यपुलकं सख्यं तले
चूर्णम् गौरकं । सन्धासगर्भस्थितं श्रेष्ठं सन्धासः च
मध्यमम् । सख्यलीषत् हरिद्राभं शुभं तन्मध्यजं स्मृ-
तम् । सुदृढं शुभरसश्च पुलकं वाङ्गजं वदेत् । अपि
च सख्यं शङ्करापचं लघुतरविशदं तलेने तिक्तकं
चेत् । खादि श्रेष्ठं सुदृढं बहुलपरिमलामोदसीरव-
दायि । निःखेष्टं दार्ढ्यपचं शुभतरमिति चेत् राज-
योग्यं प्रशस्यम् । कर्पूरं चाप्यथा चेत् बहुतरशमने
स्त्रीददायि प्रणय ॥ रा.नि.व.१२ । कर्पूरकण्ठे ।
मठी । भार्दहरिद्रायाम् । कैठाहनुजः श.च. ।

कर्पूरतुलसी । स्त्री । कर्पूरमणिबुलसीभेदे ।
कपू त्रयाणी कूननी । वै.निच. ।

कर्पूरतैलम् । स्त्री । कर्पूरसेडे । कपू त्रयत्र
देतः । गुणाः — कटुपचं वातरीमज्जलं कफाकण-

गुणवत्तरं भवति । स च पीतास-भीमसेन-सित-
कार-शङ्करावास-पांश-पिप्पला-व्दसार-हिमवास्तु-क-
तिका-तुषार-हिम-शीतल-पक्किकाख्या इति बहु-
भेदाः । गुणाः — शीतलः तिक्तः क्षिण्णीयः कटुः
श्लेष्मरक्तपित्तघ्नः दृष्यादाङ्गकण्टदीघघ्नः । स तिक्तः
सुरभिः शीतः कर्पूरी लघुलीखनः । दृष्यायां सुख-
श्लेष्मि च वैरस्ये चापि पुजितः ॥ स.पू.४६७. ।
तत्र नूतनकर्पूरः क्षिण्णसिक्तः सन्धासदाङ्गप्रदः ।
पुरातनः दाङ्गशीतघ्नः । धीतः स शुभदः, इति । स
पुनः शिरोमध्यतलजनेदेन त्रिविधः । तत्र शिरो-
जातः कर्पूरः सन्धासजातः । मध्यजः पण्यजातः ।
तलजः तलजातः । तथा सन्धासगर्भस्थितः श्रेष्ठः ।
सन्धासदाङ्गस्थितो मध्यमः । तथा शिरोजा भासन्
विदग्धपुलकः । मध्यजः सामान्यपुलकः सख्यश्च ।
तलजः गौरवर्णः । यत्काममध्यजः स सख्यः शुभ-
ईषत् हरिद्राभश्च स्यात् । यो वाङ्गजातः स सुदृढः
शुभरसः पुलकश्च जनयेत् । इति कर्पूरखल्लम् ।
तदुक्तं पीतासी-भीमसेनशदमुसितकरः शङ्करावा-
ससंज्ञः, पांशः पिप्पलीव्दसारसदनु हिमयुता वा-
स्तुकाः जूतिका च । पश्चादस्यास्तुषारसदुपरि सङ्घि-
मः शीतलः पक्किकाख्या (पक्किकाम्ना) कर्पूरसेति भेदः
गुणरसमहसा नैयट्श्रेयः दृष्याः । इति कर्पूरभेदः ।
अपि च कर्पूरी नूतनसिक्तः क्षिण्णशोधासदाङ्गदः ।
चिरस्थी दाङ्गशीघ्रघ्नः स धीतः शुभकषणः । शिरो
मध्यं तलसेति कर्पूरत्रिविधं स्मृतम् । शिरसन्धा-
ससंज्ञातं मध्यं पण्यदले तलं । भासविदग्धपुलकं
शिरोजातम् मध्यमं । सामान्यपुलकं सख्यं तले
चूर्णम् गौरकं । सन्धासगर्भस्थितं श्रेष्ठं सन्धासः च
मध्यमम् । सख्यलीषत् हरिद्राभं शुभं तन्मध्यजं स्मृ-
तम् । सुदृढं शुभरसश्च पुलकं वाङ्गजं वदेत् । अपि
च सख्यं शङ्करापचं लघुतरविशदं तलेने तिक्तकं
चेत् । खादि श्रेष्ठं सुदृढं बहुलपरिमलामोदसीरव-
दायि । निःखेष्टं दार्ढ्यपचं शुभतरमिति चेत् राज-
योग्यं प्रशस्यम् । कर्पूरं चाप्यथा चेत् बहुतरशमने
स्त्रीददायि प्रणय ॥ रा.नि.व.१२ । कर्पूरकण्ठे ।
मठी । भार्दहरिद्रायाम् । कैठाहनुजः श.च. ।

रत्नं दत्तदार्ढ्यकरत्नं पितामहस्य । रा.नि.व.१५।
जीवे । वा ।

कर्पूरनालिका । स्त्री । पञ्चान्नविशेषः । क-
र्पूरमात्री, (नेत्रशान्ति) इति च ख्याता । यथा—
“हृताब्जस्य समितया जला लम्पुटं ततः । खवन्नी-
ष्वकर्पूरयुतया सितयान्वितं । पद्मेदाञ्जनेन सिद्धेन
मेवा कर्पूरनालिका । संयावसट्ठी मेवा गुणैः
कर्पूरनालिका ॥” भा. ।

कर्पूरमणिः । पुं । पाषाणभेदः । अखुरवि-
शेषः । यथा—“मणिः कर्पूरकलिकाः कटुसौख्ये
महापद्मः । लब्धीवशातदीपादीन् नाशयेत् ॥” रा.
नि.व.१३ ।

कर्पूररसः । पुं । रसविशेषः । तिसाराधिकारी ।
“हिङ्गुलम् अहिफेनञ्च सुसक्तैर्मध्यं तथा । जाती-
फलञ्च कर्पूरं सर्वं संघर्षं यततः । कलिनं वटिका
कायां हिगुणापरिमाद्यतः ॥” इत्यादि । भेषज-
तिसा.चि. । रसकर्पूरः । तृणकश्मूत्र । तत्कारणवि-
धिः—“अहस्तसमं कुप्यात् प्रत्येकं वैरिकं सुधीः ।
पुटिकां खटिकां तदत् स्फटिकां सिन्धुजम् च ।
वक्त्रोक्तं चारुलवणं भास्वरञ्चकटिकां । सर्व्वाख्ये
तानि सचूर्णं वाससा चापि शोधयेत् । एभिर्चूर्णै-
र्यतं मृतं यावद्यामं विमर्शयेत् । तच्च चूर्णं समुत्तम-
स्यालोमये परिचयित्वा । तस्याः स्यात्स्या सुखे स्या-
लोमपरा धारयेत्समाम् । सखलं कुटितसदा सुद-
धेदनयोर्मुखं । संशोष्य सुदधेज्ज्वली भूयः संशोष्य
सुदधेत् । सम्यग्विशोष्य सुद्रां तां स्यालीं पुनरां
विधारयेत् । अर्धं निरालं दद्यात् यावद्दिनचतु-
ष्टयं । अश्वादीपरि तद्वत् रक्षेद्यद्वादहनिर्गमं । श-
नैश्चाटयेद्यत्सर्व्वालोमयं रसं । कर्पूरवस्तुविसलं
गृहीयाद्भुजवतम् । तदेव कुसुमचन्दनकसूरीकु-
कुमैर्युक्तं । खादन्वरति फिरकं व्याधिं शोषद्वं स-
पदि । विन्दति बद्धेदीर्घं पुटं वीर्यं बलं विपुलं ।
रमयति रमणीयतमं रसकर्पूरसेवकः सततम् ॥”
भा. । गिरिजाणि, किङ्क, कूलधडि, कटुकिरि,
नेकलवण, उडैमाणि, थारिगवण, राडामाटि
अत्रोक्तं चूर्णं एक एक भागं, एक भागं पा-
त्राय महिड १ अहर माडिशा हानौनधो
पाक करिष्ये ।

कर्पूरहरिद्रा । स्त्री । जलजलआतद्रव्ये । जल-

य आना । हि कर्पूरहरिद्रा । तै-कर्पूरहरिद्रा-
वस्तुविशेषः । यथा—“जीवसा वातसा मधुरा कि-
तली तिला सर्वकण्ठघ्नी च । भा.पूर.भा. ।

कर्पूरा । स्त्री । तरुणा ।

कर्पूरादितैलम् । स्त्री । योनिरीशे हितम् ।
पाठः—“कर्पूरभस्मात्कषत्रचूर्णं चरौ यवानाञ्च
मनःशिला च । तैत्रं विषजं हरितालमित्रं रोमाणि
निर्मूलयति चणेन” । कर्पूरादिभिः कल्पाः । सिद्धे
हरितालचूर्णं पादिकं प्रयेयम् । तिलतेल १ म-
कङ्क—कर्पूर, डेलार मूली, शङ्खचूर्ण, वक्त्रार
एवं मनःशाल अत्रोक्तं ४ टोः, कल ४ मः, ४
पाकं मिश्र इहेल हरिताल चूर्णं एक पोत्रा
वा २० तोला अत्रेकप दिवे ।

कर्पूराश्मा । पुं । उपरवविशेषः । हि कर्पूर-
चीनिया । स्फटिके । वै.निघ. ।

कर्कः । पुं । सूचिके ।

कर्करः । पुं, स्त्री । पुष्पकेली । पुं डिङ्गु । रा.
नि.व.१४ । खर्च । पुष्करवृक्षे । व्याघ्र । नि.रविच. ।

कर्करी । स्त्री । शृगाल्या । व्याघ्र । नि.रविच. ।
हिङ्गुपत्रग्राम् । कटा. ।

कर्बुदारः (कः) । पुं । नीलमिश्रग्राम् । श-
च. । श्वेतकाशने । प.सु., च.सु.४५. । यथा—
“बाहिलं रक्तशिपे हितत्वं । राज. । श्वेतकाशनी
शाङ्गी तुवरी मधुरः कृतः । कथो कथः वासकास-
पितरक्तविकारहा । यत्तपदरक्षणमीशो गुणाशानि
तु रक्तवत् ॥” वै.निघ. । च. । (कः) श्वेतान्कवृक्षे ।
जलतागोष्ठ । स.सु.४३५. ।

कर्बुरम् । स्त्री, पुं । खर्च । व.च. । हरिताली ।
अम. । (रः) पुष्करवृक्षे । गन्धश्रया । प.सु. । आ-
महरिद्रायां । कौटि हलम् ; वै.निघ. । कलि । नि. ।

कर्बु(र्बु)रः (कः) । पुं । (Curcuma Zer-
umbet Rox.) गन्धश्रया । अम. । आमहरिद्रा-
यां । हि कर्बुहलदी । अ.टी.भ.प्र.र. । नदीनि-
यावधान्ये । रा.नि.व.१६ ।

कर्बुरफलः । पुं । साङ्गकण्डवृक्षे । रा.नि.व.६ ।

कर्बुरा । स्त्री । सविषप्रलायकाभेदः । सु.सु.११
च. । See जलायुका । पाटलाभे । वृक्षश्रया ।
वाङ्गुहलमी । नि.रविच. ।

कर्मरम् । स्त्री । खर्च । हरिताल । त्रिका ।

कर्म । स्त्री । यत् कुर्वन्ति, तत्कर्म । सु. ४१
अ. । तच्च त्रिविधं पूर्वकर्म प्रधानकर्म पश्चात्कर्म
येति । सु. ५५ अ. । [कालतायां । मी. रचतुष्कं ।

कर्मकरी । स्त्री । मूर्खायां । वै. निघ. । विनि-
कर्मजः । पुं । बटहवे । जटा ।

कर्मपुरुषः । पुं । जीवे, “यस्मिन् चिकित्सा
वर्तते स एव कर्मपुरुषश्चिकित्साधिकृतः ।” सु.
शा. १ अ. ।

कर्मफलम् । स्त्री । कर्मरज्जुफले । रत्ना । क-
र्मविपाके । मी. लचतुष्कं । सुखे । दुःखे । त्रिका ।

कर्ममूलम् । स्त्री । कुशे । कुशं । अ. च. । अ-
रत्ने ।

कर्मरज्जुः । पुं । (Averrhoa arambola.)
खनामध्यातहवे । कामरज्जुं ग्राह् । मं कर्म-
राजं भाङ् । फलगुणाः — अमूलम् उच्यते वातहरत्वं
पित्तजनकत्वं । पक्कस्य मधुरास्त्वं बलपृष्टिकचि-
करत्वञ्च । रा. नि. व. ११ । कटुपाकित्वं अम्लपित्त-
कारित्वं तीक्ष्णत्वञ्च । राज. १ प. । “कर्मरज्जु फल-
खामं ब्राह्मणं वातनाशकं । उष्णं पित्तकरञ्चैव त-
त्पक्कं मधुरं मतं । अम्लञ्च बलपृष्टीनां रुचिष्वेव तु
वर्द्धकम् ॥” वै. निघ. । “कर्मरज्जुं हिमं याद्वि
खादन् कफवातहन्तु ।” भा. ।

कर्मरी । स्त्री । The manna of the
bamboo, वंशलीचनयाम् । वै. निघ. ।

कर्मविपाकः । पुं । पूर्वजन्मकृतशुभाशुभ-
फलभूते रोगादी ।

कर्मारः । पुं । वंशे । कर्मरज्जे । रा. नि. व. ७ । ११ ।

कर्मरज्जुः । पुं । कर्मरज्जुहवे । वै. निघ. ।

कर्मार्हः । पुं । मनुष्ये ।

कर्मरिक्तः । पुं । शाखीटहवे ।

कर्मोद्भयम् । स्त्री । कर्मसाधनेन्द्रिये पायादि-
पञ्चके व्यस्ये समस्ये च ।

कर्म । पुं । सूचके । कामे । ज्ञा. ।

कर्मरः । पुं । व्याघ्रे । मी. ।

कर्मरी । स्त्री । हिमपत्रायाम् ।

कर्म्यः । पुं । कर्म्यः । ज्ञानं ज्ञानं । हिं कर्म्यः ।
रा. नि. व. ६ ।

कर्म्यः । पुं । जीवधर्मव्यादी मानधीमाने । स च
जीवधर्मात्मकः । १६० र. । च. । तीक्ष्णव्यात्म-
कपरिमाणादिमाने । “कीलवयन्तु कर्म्यः स्नातु ।”
प. म. १ ख. । दशमाधकात्मकालिङ्गमाने । “कर्म्यः
स्याद्दशमाधकाः ।” शाङ्ग. पू. १ भ. । शुभ्रतुल्य पच-
रत्निकमापमुक्ता १६माधकात्मकं कर्म्यं कथयति ।
धरचन्द्रमात्मकवीर्यादिमाने ८० र. । विभीतकहवे ।
अ. र. । स्त्री । सुवर्णे ।

कर्म्यकः । पुं । अयस्कान्तमयी ।

कर्म्यम् । स्त्री । जमीकरणे । च. च. ।

कर्म्यणिः । स्त्री । अतलीहवे । मणिनां ग्राह् ।
उषा । [वितववायां । वै. निघ. ।

कर्म्यणी । स्त्री । चीरिणीचुपे । रा. नि. व. ५ ।

कर्म्यणीया । स्त्री । काशहृषवीजे । वै. निघ. ।

कर्म्यफलः । पुं । विभीतकहवे । बटहवां वृक्षः ।
रा. नि. व. ११ । भा. पू. १ भ. । भञ्जातकहवे । वै. निघ. ।

कर्म्यफला । स्त्री । आमलकहवे । आमला
ग्राह् । रत्ना ।

कर्म्यर्हम् । स्त्री । तीक्ष्णपरिमाणे । प. म. १ ख. ।

कर्म्यका । स्त्री । काशवीजे । वै. निघ. ।

कर्म्यणी । स्त्री । चीरिणीचुपे । कीरुदे ग्राह् ।
रा. नि. व. ५ । वै. निघ. । [त्रिकं ।

कर्म्यः । पुं । करीवाघी । जीविकायाम् । मी. प.

कर्म्यः । स्त्री । अम्यन्तरप्रश्ने सङ्गीर्यमुखे स्वात-
विशेषे । च. सु. १४ अ. । करीवाघी । वै. निघ. ।

कर्म्यखेदः । खेदविशेषः । लक्ष्यं यथा — “खान-
मेक्यनखाधः कर्म्यं खानविभागवित् । दीर्घ-
धूमिरङ्गारैः तां कर्म्यं पूरयेत्तः । तस्यामुपरि शय्या-
यां खपन् खिपति ना सुखम् ॥” च. सु. १४ अ. ।

कलः । पुं । शालहवे । शालग्राह् । रा. नि. व. ८ ।

स्त्री । शले, दंतलि । मी. लक्षिकं । बटरीगुणे ।
वै. निघ. २ भ. संश्लेषणी. बि. व्योमदिच्छुं । बि. । अ-
जीर्णे । मी. ।

कलकः । पुं । मङ्गलमन्त्रे । बि. च. । वेदपुङ्गवे ।

कलकण्ठः । पुं । कंसे । पारावते । कीकिले ।
 मे.उ.व.गु. । यकपचिणि । टे.प्री. पांथी । प.सु.।
 कलकफलः । पुं । दाहिमठवे । [चतुष्कं ।
 कलकलः । पुं । सर्मनियंसे । धू.ने । मे.ल.
 कलघण्टिका । स्त्री । कण्ठशरिषायाम् ।
 आ.म. गठा । भा.पू. १४. । See चमला ।
 कलघोषः । पुं । कीकिले । श.र. ।
 कलङ्कः । पुं । लीङ्गमल । कीङ्गे । अपगादे ।
 मे.कविकं । मल्लभेदे । वै.निघ. ।
 कलङ्कपः । पुं । सिङ्गे । श.मा. ।
 कलङ्गी । त्रि । लीङ्गमलपुत्रे ।
 कलजः । पुं । कुडुटे । वै.निघ. ।
 कलजातः । पुं । कलमशाली । कन्मा धान ।
 कलञ्जः । पुं । ताम्रकृटे । (ता.का. तांशक,
 र्धनं तांशक । हिं ताम्राङ्क, सुरती । धूमपणी-
 धूमपानगुणाः — “कलञ्जसंवेष्टनधूमपानात् स्याद्
 नायुक्तिर्मुखरोगहानिः । कफघ्नमामश्वरहानिलव
 गान्धर्वविद्याग्रवणैकसेव्यम् ॥ इति विष्णुसिद्धान्त-
 सारावली । संख्याविशेषे यथा — “सञ्जाली प्रीच्यते
 गुग्गा सा तिलोरुपकं भवेत् । रुपकैर्दशभिः प्रोक्तः
 कलञ्जी नाम नामतः ।” युक्तिकल्पद्रुमः । वैजल-
 तायाम् । विषालहस्तमृगपक्षिणोः । त्रिका. ।
 कलत्रम् । स्त्री । शीथी । रा.नि.व. १८. । भा-
 र्यायाम् । मे.र.विकं । भने । त्रिका. । [१३ ।
 कलधूतम् । स्त्री । रीथे । कृपा । रा.नि.व.
 कलधौतम् । स्त्री । रजने । कृपा । स्वर्णे ।
 सो.ग. । रा.नि.व. १३. । [मे.नचतुष्कं ।
 कलध्वनिः । पुं । मयूर । पारावते । कीकिले ।
 कलनः । पुं । नेतसे । वे.उ.ग. । रा.नि.व. ८. ।
 स्त्री । एकमासिकगर्भे । गर्भवेष्टने । हला. ।
 कलनादः । पुं । कलङ्गे । वै.निघ. ।
 कलभुः । पुं । कीलोशके । रा.नि.व. ७. ।
 कलभः । पुं । पञ्चवर्षपर्यन्तकरिषावके । उ-
 द्रे । हला. । धूलरठवे । रा.नि.व. १०. ।
 कलभवल्लभा । पुं । पीपूठवे । रा.नि.व. ११. ।

कलभवल्लभा । स्त्री । पिकां । रा.नि.व. १३. ।
 कलभी । स्त्री । चञ्चुपे । रा.नि.व. ४. ।
 कलमः (शालिः) । पुं । शालिधान्यविशेषः ।
 (त्रा.प्रा. धान । रा.नि.व. १६. । मगधादिषु प्रसि-
 द्धे धान्यविशेषे । कलमा धान । स एव महातल्लु-
 ल इति काशीरदेशे ख्यातः । “कलमः कालनि-
 ख्यातः जायते स इष्टवने । काशीरदेश एवोक्तो
 महातल्लु एव च ॥” भा. । गुष्ठाः — अयं महतो
 हीनगुष्ठाः स्वादुपाकरसत्वादियुक्तश्च । वा.सू. ६५.
 हिमाद्रि.धान्यवर्गे । पित्तश्लेष्मकरः उष्णः मधुरश्च ।
 रा.नि.व. १६. । कलमीऽसृक्विदोषघ्नश्च गुणश्च क-
 षायवान् । राज. २५. ।
 कलमा । स्त्री । शालिधान्ये । सा च श्लेष्मपित्त-
 ह्ना । अन्या च लघुः पथ्या वातश्लेष्मविहीना च ।
 च.वि. १६५. । [रा.नि.व. १६. ।
 कलमीत्तमः (मा) । पुं, स्त्री । सुगन्धशाली ।
 कलम्बः (कः) । पुं । कदम्बठवे । विवः । शा-
 कनाडिकायाम् । चम. । शरे । मे.व.विकं । सधये ।
 धाराकदम्बे । के.निकुडम् । रा.नि.व. ८. ।
 कलम्बशालिः । पुं । शालिधान्यविशेषः । क-
 ल्मा धान । [वै.निघ. ।
 कलम्बिकः । पुं । पल्लिविशेषः । उटुक पक्षी ।
 कलम्बिका । स्त्री । कलम्बीशके । कलमी-
 शाक । श.र. । शोवापनाशायाम् । हि.व. ।
 कलम्बिकी । स्त्री । पल्लिवीभेदे ।
 कलम्बी । स्त्री । Convolvulus repens,
 खनामख्यातजलजशाकविशेषः । कलमीशाक । हिं
 करं.वु । तं तोमिवशलिचेदु । प.सु. । गुष्ठाः —
 सान्यदुग्धशुक्तश्लेष्मकरत्वं मधुरत्वं कषायत्वं सुतर-
 लश्च । राज. २५. । “कलम्बी सान्यदा प्रोक्ता म-
 धुरा शुक्रकारिणी ॥” भा. । उपीदकाम् । पूं.दे-
 शाक । रा.नि.व. ७. । [१. See कलम्बी ।
 कलम्बुः (खूः) । पुं, स्त्री । कलम्बीशके । श.
 कलम्बुका । स्त्री । जलजशाकविशेषः । कलमी-
 शाक । मे.व.गु.वि.श.मु.कादिगुणोः । [हारा. ।
 कलम्बुटम् । स्त्री । डैवङ्गवौने । नवमीते ।
 कलयञ्जः । पुं । सर्जरसे । धू.ने । वै.निघ. ।

कलरवः । पुं । गृहपारावते । अम. कोकिल ।
रा. नि. व. १८ । वनकपोते । वै. नि. च. ।

कललः । पुं । जरायी । अम. ।

कललजः । पुं । राले । धृन् । रा. नि. व. १२ ।

कललजीवः । पुं । शालहवे । रा. नि. व. ८ ।

कलविह्वः । पुं । चटकपक्षिणि । अम. रत्ना. ८ ।
कलिह्वकहवे । पारावते । यामचटके । शि. कचतु-
ष्कं । कचचटके । सु. सू. ४६ प. ।

कलशः (सः) । पुं । द्वीपपरिभाषे । ७२ (अत्र)
चटे । प. प्र. १ ख. । [निग्र.] रत्ना. ।

कलशिः (शी) । स्त्री । वृत्रिपण्याम् । टाकू-

कलसिः (सी) । स्त्री । Hemionitis cor-
difolia, वृत्रिपण्याम् । टाकूनिश. । प. सु. । रा.
नि. व. ४ सु. सू. ३८ प. सि. यो. च. द. ज्व. चि. किरातादी.
शष्प. चि. वलायवृते । वा. चि. १ प. । “कीलनूष्मा-
क्षकलसी ।” [सुरसादि.]

कलहः । पुं । मुख्याम् । हिं मुखीरी । वा. नू.

कलहंसः । पुं । राजहंसे । कादम्बे । दानि-
हंश । रत्ना. । “पक्षैराधुसरेहंसाः कलहंसा इति
कृताः ।” इला. । पीतवर्चहंसे । जलकुट्टे ।
वै. नि. च. ।

कलहंसकम् । स्त्री । चरीचकाधिकारि कवल-
माचम् । अक्ष कवले घृते मुखवैशयं कचिच भव-
ति । च. द. चरी. चि. । “अष्टादशशिशुपलादि दश-
मरिचानि विंशतिषु पिप्पल्यः । चार्द्रकपलं गुड-
पलं प्रसन्नवयमारजालस्य । विह्वलवणसहितमेतत्
खज्राहतं सुरभिगन्धकम् । व्यञ्जनसङ्कलघाति श्रेयं
श्रेष्ठं मुखयद्विह्वत् ।” रस. र. ।

कलहनाशनः । पुं । कुटजहवे । पूतीकरञ्जे
नाटि । श. मा. । [शां. यो.] रा. नि. व. १८ ।

कलहप्रिया । स्त्री । सारिकायां । भाजिक

कलहाकुला । स्त्री । शारिकायाम् । वै. नि. च. ।

कला । स्त्री । विश्लेषात्मके कालपरिभाषे ।
सु. प. ६ प. । स्त्रीरक्ता Cellular tissue and
fascia of the body. शरीरप्रत्यङ्गविशेषे ।
साः सप्त—मांसधरा (शिरासायादिस्थाने), रक्त-
धरा (मांसान्धराः यक्ष्मोद्धानी च), मीदीधरा

(सूक्ष्माख्यपरिसरकपिक्किलपदार्थे), श्लेष्मधरा (श-
ब्दस्थानेषु श्लेष्मवत्पिक्किलपदार्थेषु), पुरीषधरा
(या पक्षाग्रयस्याहारजन्यमलरक्षिणी), पित्तधरा
(यत्र मुक्तद्रव्याणि आमाशयाप्यक्षयं प्राप्य ति-
ष्ठति), शुक्रधरा (सर्वकायव्यापिनी) । सु. मा. ४ प. ।
कलासङ्घर्ष — “कायुभिश्च प्रतिष्कम्भान् सलतांश्च क-
रायुना । श्लेष्मणा वेष्टितांचापि कलाभागांश्च तान्
विदुः । धात्वाश्रयाकारे भातार्यः क्षेदस्तथितिष्ठ-
ति । दीर्घाश्चाभिपक्ताश्च सा कलेत्यभिधीयते ।”
भा. म. १ भ. । वाजिनी जङ्घापाश्रभावे । ज. द. २ प.
मनःशिलायाम् । चन्द्रपीडशशि । हृदी । तिका. ।
चंशे । मेलविकं ।

कलाकुलम् । स्त्री । विषे । रा. नि. व. ६ ।

कलाकुरः । पुं । The bird Ardea Sibi-
rica. सारसपक्षिणि । तिका. । [२७ प.]

कलाकुलिः । पुं । शालिधाम्यविशेषे । च. नू.

कलाचिका (पी) । स्त्री । प्रकीर्ते । कफो-
धेरधी मयिबन्धपर्वणे । हि. च. । अथत्य जातुनी-
यिमे भागे । ज. द. २ प. ।

कलाजाजी । स्त्री । कारव्याम् । कृष्णजीरके ।
कान्तजीर । हिं कलोजी संगरीला ।

कलाटकः । पुं । गरुडशाली । रा. नि. व. १८ ।

कलाटीनः । पुं । The white water-
wagtail. खड्गनपक्षिणि । हारा. ।

कलादः । पुं । स्वर्णकारे । तिका. ।

कलाधिकः । पुं । कुट्टे ।

कलानुनादी । पुं । कलविह्वे । चटके । पा-
तके । भमरे । मेलवट्कं ।

कलापः । पुं । मयूरपुच्छे । इला. । संहती ।
काश्याम् । शि. पक्षिकं । स्त्री । पद्मवीजे । मंजुवीजे
वै. नि. च. ।

कलापकः । पुं । करिकण्डवने । हि. च. ।

कलापिन् (पी) । पुं । मयूर । इला. । की-
किले । अचहवे । भाकूड गाँह । शि. मचतुष्कं ।

कलापिनी । स्त्री । नागरमुलायाम् । मांश-
गूडा । रा. नि. व. ६ । रात्री ।

कलामकः । पुं । कलमपात्रे । हि. च. ।

कलायः । पुं । (Pisum sativum.) Name of various leguminous seeds. मटर इति ख्यातिः शिखीधान्ये । र.सा. । माषकापरमा-
मधये शिखीधान्यविशेषे । वीटुला मूत्रेण, ततः ७७।
मूत्रे । हि केराव । तं पेइइर्य । स द्विविधः —
त्रिपुत्री वर्णलक्ष । गुणाः — वृत्तिवातघ्नः । वा.सू.
शिखीधान्यव. । पित्तदाहकफघ्नः शीतः कषायः
रुचिपुष्टिप्रदः आमदीपकरश्च । रा.नि.व.१६ ।

कलायकः । पुं । कलमशाली । कलमशाली ।
रा.नि.व.१६ । गुणाः — “किञ्चित्कषाया मधुराः
प्रदिता रक्तप्रभानि जनयन्ति बल्याः । किञ्चित्
सवातं विनिवृत्तिं पित्तं कलायका मुह्यसमानक-
पाः ।” अत्रि.१२५. । [दूर्वायां । वै.निघ. ।

कलायका । स्त्री । मस्याद्यां । हि.क. । गण्ड-
कलायखञ्जः (खखण्डः) । पुं । वायुरीगभेदे ।
लक्षणम् — “कल्पते गमनारम्भे खञ्जनिव च ल-
ह्यते । कलायखञ्जं तं विद्यान्मुक्तसन्निभमन्ध्रम् ॥”
सु.नि.१५. । “क्रमः कलायखञ्जस्य खञ्जपङ्क्तिरिव
भूतः । विशेषात्त्रेह्यनं कार्यं कार्यमव विचक्षये ॥”

कलायशकम् । स्त्री । शकविशेषे । हिं के-
राउशक । गुणाः — “कलायशकं भेदि स्यान्नपु-
तिक्तं विदोषजत्” । भा.पू.१भ.शकव. । “कला-
यशकं पित्तघ्नं कफघ्नं वातघ्नं शुभ । कषायानुर-
सधैव विपाके मधुरश्च तत् ॥” सु.सू.४६५. ।

कलायसूपः । पुं । कलायकृतसूपे । गुणाः —
“कलायसूपः कथितो लघु शार्दी सुशीतलः । क-
षो मेध्यः पाककाले स्वादुलघुदपित्तनुत् । शरी-
रकहरशाली कफनाशकरो मतः ॥ वै.निघ. ।

कलाया । स्त्री । गण्डदूर्वायाम् । त्रेतदूर्वायाम्
प्रेतदूर्वा । रा.नि.व.२८ । लघुचक्षुके । काल
होला । प.सू. । [व.१० ।

कलाहहा । स्त्री । खण्णकेतकीहवे । रा.नि.

कलालापः । पुं । अमरः । रा.नि.व.८ ।

कलाविकः । पुं । कुकुटे । पिका. ।

कलाविकलः । पुं । चटके । श.र. ।

कलिः । पुं । विभीतकहवे । भा.म.१भ.मेद.
चि. । स्त्री । कलिकायाम् । मी.खदिकं । नेतपुल-
रु. । भङ्गातकहवे । वै.निघ. ।

कलिकः । पुं । कौस्तुभपल्लिख । कौस्तुभकं ।
वंशधाम्यभेदे । वै.निघ. शन ।

कलिका । स्त्री । हृषिकाल्या । विहातिगाह ।
रा.नि.व.८ । शरपुञ्जयाम् । पुष्पकीरके । इक्ष-
नीलिकायाम् । वै.निघ. पुष्पविशेषे । कलक कूला

कलिकारः । पुं । धूयाटपल्लिख । फि.क. ।
पीतमलकपल्लिख । करञ्जहवे । मी. । जलपिप्प-
ल्याम् । वै.निघ. । [अ. । नाटोकरञ्ज । अम. ।

कलिकारकः । पुं । पूतिकरञ्ज । लटाकर-
कलिकारिका । स्त्री । लाङ्गलीहवे । विम-
लाश्लिङ्गा । वै.निघ. ।

कलिकोत्तमः । स्त्री । पुं । लवङ्गे । गन्धशाली ।

कलिङ्ग(क)म् । स्त्री । इन्द्रयवे । च.द.पि.अ.
कलिङ्गादि । “कलिङ्गं कटफलं सुखं पाठाति-
क्तकरोद्दिशी ।” च.द.ज्वराति.चि.श.र. । “दाह-
पाठाकलिङ्गकम् ॥”

कलिङ्गः (कः) । पुं । मचहवे । पाकुड़ गाह ।
कुटजहवे । कूडि गाह । शिरीषहवे । रा.नि.
व.८ । इन्द्रयवे । र.सा.८ । र.सा.सं. सि.यो.राचि-
ज्वरे । कलिङ्गकलामलकी । सि.यो.पिप्पल्यादि-
घृते । पूतिकरञ्जे । पचिविशेषे । फि.क. । मी. ग-
त्रिकं । वा.चि.१५. । तरन्मुजे । उतत्रुज । गुणाः
— मधुरः शीतलो हृष्यो बल्यः पित्तदाहघ्नः सन्-
पंशः वीर्यकरश्च । रा.नि.व.७ । चातकपचिचि ।
इला. । विभीतकी हवे । पिका. ।

कलिङ्गजः । पुं । इन्द्रयवे । वै.निघ. ।

कलिङ्गद्रुः । पुं । कुटजहवे । भा.म.१भ.काच.
चि. । “कलिङ्गद्रुफलं रजः ॥”

कलिङ्गयवः । पुं । इन्द्रयवे । च.द. । सि.यो.
लवणोत्तमायुष्ये ।

कलिङ्गवीजम् । स्त्री । इन्द्रयवे । रा.नि.व.८ ।

कलिङ्गशुण्ठी । स्त्री । तद्विशल-युष्णीविशेषे ।
गुणाः — तिक्ता बलकरी चर्मदीपनी अजीर्णहरी
बासकातिसारघ्नी । सा यवचारयुक्ता गर्भिण्या
वाग्निं हरेत् । अत्रि. । [चिहतायां । श.च. ।

कलिङ्गा । स्त्री । कर्कोटयस्याम् । र.सा. । नेत-
कलिङ्गादिकषायः । पुं । “कलिङ्गाः प-

टीलस्य पत्रं कटुकरीहरी" इत्येतद्व्यक्तकथायै ।
स च सनतादीनां प्रसन्नः । वा. चि. १७. । कथा-
योऽयं पितृव्यरत्नः । च. द. पितृव्य. चि. ।

कलिङ्गाद्यगुडिका । स्त्री । ज्वरातिसारि ।

पाठः—“कलिङ्गविलसि (निष्) जलस्य कपित्थं सर-
साधनं । लघां हरिद्रे जीवेरं कटकलं यकना-
सिका । लोभं लोचनसं प्रभं धातकी वटयुक्तं ।
पिष्टा तक्षुलतीक्ष्णं वटकानलसंस्थितान् । ह्याया-
मुष्णान् पिवेत्...” इन्द्रयवादीनां प्रत्येकं समभागं
ग्रहीत्वा तक्षुलीदकेन विमर्शं वटी काय्या ह्यायायां
भोषणीया च । यकनासिका ग्लोषाकलक । च.
द. भैष. । चर्ककवेति केचित् । “जलमष्टगुणं दत्त्वा
पलं कश्चित्तत्क्षुलान् । भावयित्वा ततो यास्यं त-
क्षुलीदककर्मणि ॥” प. प्र. ३५. । [ह्रकज्य. चि.]

कलिञ्जः । पुं । कुलिञ्जने । वै. निघ. २७. जि-

कलितरुः । पुं । विभीतकहवे । वै. निघ. स्वर-
भेदचि. ।

कलिद्रुः (मः) । पुं । सरलदेवदारी । भन्ना-
तकहवे विभीतकहवे । रा. नि. व. ११, भा. म. १७.
कण्ठकुञ्ज. ज्य. चि. । “किरातकटुकाकथाः कुटजक-
ष्टकारीशटीकलिद्रुक्लिमाभयाः ।”

कलिन्दः । पुं । सूर्ये । विभीतकहवे । रा. नि.
व. २१. । भेलकहवे । सरलदेवदारौ । वै. निघ. ।

कलिन्दकः । पुं । कर्कारी । तरुञ्जि । वै. निघ. ।

कलिप्रदः । पुं । मयशालायाम् । वै. निघ. ।

कलिप्रियः । पुं । वानरे । इ. र. ।

कलिफलम् । स्त्री । विभीतकफलं । च. द. ।

कलिमः । पुं । शिरीषहवे । वै. निघ. ।

कलिमारः (कः) । पुं । पूतिकरश्च । कण्ठ-
कवति करश्च । च. टी. र. ।

कलिमालः (ल्यः) कः । पुं । पूतीकरश्च ।
नाटीकरश्च । रा. नि. व. ६. । [पू. १७. ।

कलियुगालयः । पुं । विभीतकहवे । भा.

कलियुगावासः । पुं । विभीतकतरी । भा. ।

कलिह्वयः । पुं । विभीतकहवे । इ. च. ।

कलिहारी । स्त्री । बाह्व्याम् । विषनाम् ।

निम्नः । हिं करिहारी । भा. पु. १७. । वै. निघ. वा.
व्या. मन्त्राविषगर्भतेले ।

कली । स्त्री । कलिकायाम् । च. टी. भ. ।

कलुः । पुं । मयशाली । भक्तिराज पाञ्च ।
रा. नि. व. १६. ।

कलुषः (घा) । पुं, स्त्री । मद्धि । रा. नि. व. १६ ।
मच्छलिसर्पे । सु. कल्प. ४७. । See सर्पः ।

कलुषमञ्जरी । स्त्री । जिह्व्याम् । वै. निघ. ।

कलेवरम् । स्त्री । शरीरे । रा. नि. व. १८. ।

कलोद्भवः । पुं । कलमशाली । कलशो धान ।
रा. नि. व. १६. ।

कल्कः (ल्कम्) । पुं, स्त्री । रसपिष्टद्रव्यपिष्टे ।

कृत्वा वाटो ज्वय । यत्पिष्टं रसपिष्टानां तत्कथं
परिकीर्तितम् । च । मन्त्रादिपेषितद्रव्ये । “कल्को
मन्त्रादिपेषितैः ॥” रा. नि. व. २० । तस्य भाषा कर्ष-
मिता । तत्र मधुघृततैलभाषा द्विगुणा, सितागुडं
समं, द्रवाच चतुर्गुणाः शास्त्राः । प. प्र. १४. । घृत-
तेलादिशेषे । मी. कविकं । घृततैलादिपाके दृषदि
पेषिते दीयद्रव्ये । “द्रव्यमात्रं शिलापिष्टं शुक्लं वा
जलममिश्रितं । तदेव सुरभिः पूर्वैः कल्क इत्यभि-
धीयते ॥” प. प्र. १४. । द्रव्यमात्रं शिलापिष्टं शुक्लं वा
सुजलमवैत् । प्रसिध्य गालशेषस्ते तन्भाषकर्मसंनि-
तम् ॥ भा. । “यः पिष्टशार्द्रपिष्टानां स कल्क इति
कीर्तितः । इह वैद्यवचः सायाकल्की दृषदि किं-
धितः ॥ भाषा पिबुमिता तत्र द्विगुणं माषिका-
दिकम् । सितां गुडं समं दद्याद्वा दीयाच्चतुर्गुणाः ॥”
इति कल्कविधिः । कर्ममले । इ. र. । तुल्यमान-
गन्धद्रव्ये । जिलात्रम । रा. नि. व. १२. । See कि-
ञ्जकः । विहायो । किट्टे । मी. कविकं । करिदली ।
वै. निघ. ।

कल्कफलः । पुं । दाहिमहवे । रा. नि. व. ११. ।

कल्करोधः । पुं । पदिकारीधः । रा. नि. व. ६. ।

कल्कह्वयः (ध्वयः) । पुं । विभीतकहवे ।
रा. नि. व. ११. । [नि. व. २०. ।

कल्पः । पुं । विषी । रोगमुक्तौ । कल्पहवे । रा.

कल्पकः । पुं । नापिते । इ. मा. । कर्षुरे । भा.
पू. १७. ।

कल्पतरुः । पुं । कल्पवृक्षे । कल्पकवृक्षे । रा. नि.व.११ । तन्नामकञ्जरञ्जरसि । पाठः—“रसे मत्सं विषं ताभं समभावं विचूर्णयेत् । भावयेत्पञ्चभिः दिनैः क्रमशः पञ्चवासरम् ॥ निर्गुण्डी स्वरसेनैव मर्दयेत्सप्तवासरम् । चार्द्रकस्य रसेनैव भावयेत् त्रिधा पुनः ॥ सर्वभावा बटी कार्या कायवा परि-जीविता ।” जीर्णज्वरे विषसञ्चरे च २१ व्य्यः प्रयीत्याः । कञ्जलीपिप्पलीयुतसुणञ्जलं पात्रयेत् । शर्करया दधि देवं कापयेत् । शैव.ज्य.वि. ।

कल्पद्रुः (मः) । पुं । कल्पतरौ । क्लृप्तरन्वव-हत्वे । मोगालू गोछ । वै.निष. ।

कल्पनम् । स्त्री । कृती । कर्तने । त्रिका. ।

कल्पना । स्त्री । हस्तिसञ्जायाम् । अम. । र-चनायाम् ।

कल्पनी । स्त्री । कर्तयाम् । कौटि. । छ.च. ।

कल्पपादपः । पुं । कल्पवृक्षे । विभीतकवृक्षे ।

कल्पवृक्षः । पुं । विभीतकवृक्षे । कल्पपादपे । अम. । रत्ना. । [मये । वै.निष. ।

कल्या । स्त्री । श्वेतजातीवृक्षे । श्वेतछागिनी ।

कल्पान्तः । पुं । प्रलयकाले । अम. ।

कल्पाम् । स्त्री । पापे । कारुण्ये । त्रिका. ।

कल्पाषः । पुं । सुगन्धवासी । रा.नि.व.१६ ।

कल्पम् । स्त्री । सुरायाम् । हला. । प्रभाते । शि. यदिकं । मधुवि. । छ.च. । त्रि. बाक्मुतिरहिते । नीरीये । सु.चि.२६५. । “कल्पस्तीक्ष्णवयसः ।” दवे । शि.यदिकं ।

कल्पजग्धिः । स्त्री । प्रातर्भोजने । अटा. ।

कल्पद्रुमः । पुं । विभीतकवृक्षे । वै.निष. ।

कल्पवर्त्तः । पुं । प्रातराशे । त्रिका. । [अ.र. ।

कल्या । स्त्री । मये । शि.यदिकं । हरीतक्याम् ।

कल्याङ्गः । पुं । पर्यटपे । क्लृ९पावडा । रा.नि.व.५ ।

कल्याणम् । स्त्री । सुवर्णे । सुखे । रा.नि.व. ११ । पुं । लघुसर्व्ववृक्षे । शाल गोछ । वै.निष. ।

कल्याणकः । पुं । पर्यटके । क्लृ९पावडा ।

कल्याणगुडः । पुं । यक्षधधिकारे । पाठः—

“प्रसन्नवेषामलकीरसस्य शुद्धस्य दद्यात्तुलां गुड-स्य । चूर्णोक्तैर्यथैकजीरकयव्योषेभक्कणाहवृषा-जमोदैः । विडङ्गसिन्धुत्रिफलायसानीपाठाग्निधानै-श्च पत्रप्रमाणैः । दद्यात्त्रिदशूर्णपलानि चाष्टवटी च तैलस्य पञ्चेदयथावत् । तं भक्षयेदलफलप्रमाणं यत्नेष्टपेष्टं त्रिसुगन्धियुक्तम् ।” पाकनियमः—आम-लकीरसः १२ग्र. इक्षुगुडाः ६०ग्र. यथाविधि एकत्र पचेत् । त्रिष्टमाये पाके पिप्पलीमूलादीनां प्रत्येकं यत्नं (८ ती.), त्रिदशूर्णस्य शरावं (८ ती.) तैलस्य च शरावं (८ ती.) प्रक्षिपेत् । तथा त्रिसुग-न्धस्य पृथक् पलं भिश्येत् । तथा त्रिहता तैलभ-ज्जिता देशा इति वृद्धाः । प्रक्षेपद्रव्याणि—पिप्प-लीमूलं जीरकं चयं चिकटु गजपिप्पली इवृषा वनयसानी विडङ्गं सैस्वत्रिफलायसानी पाठा चित्रकमूलं धान्यकञ्च । च.द.यक्ष.चि. । रस.र. । भैष. ।

कल्याणघृत(पानीय)म् । स्त्री । विषघृते उन्मादे च पाठः—“विडङ्गत्रिफलादीनामद्रव्य-हरिणवः । ताक्षीशपञ्चमक्षिष्टाकेसरीत्यलपत्रकी दा-दिमं माखतीपुष्पं रजनी शारिरे स्थिरे । प्रियङ्गु-सगरं कुष्ठं वृक्षली चैलबालुका । सचन्दनगवाची-भिरितैः सिद्धं विषापहं । सर्पिः कल्याणकं... । ब्राथालमन्त्रा, त्रिफला, त्रैलोक्य, मेवराक्ष, एलावृक्ष, शालपानि, तगरपाङ्क, हरिद्रा, दात्रहरिद्रा, अनन्तमूल, आमालता, त्रिशङ्कु, नीलोत्पल, एलाच, मञ्जिष्ठा, दन्ती, दाडिम, नागेश्वर, तालीमपत्र, वृक्षती, मालतीपुष्प, विडङ्ग, चाकुलिश, कुड, वृक्षचन्दन, पञ्चकाष्ठ आद्येते २ तो. घृत ३२ पं. जल १६ शं. । एतच्च घृतं त्रिगुणं जलं चतुर्गुणं दुग्धं दद्यात्तदा पचेत् तदा चौरकल्याणमुच्यते । सा.कौ.उन्मा. चि. । सु.कल्प.७५. । भैष. । अन्यत् दाहाधिकारे मङ्गल कल्याणकं घृतम् । पाठः—“चतुर्गुणं अता-वर्षा रसे चौरं चतुर्गुणं । सर्पिः प्रसन्नं बलाजानी मञ्जिष्ठा पीवरी निशा । काकोली मधुमेदे हे क-ञ्जी हे देवदारु च । एषामष्टपलैः कल्केः पचेत्क्व-ल्याणकं मङ्गल ॥ घृत ४ शं. शतमूलीरस १६ शं. दुग्ध १६ शं. कर्क—जीरा, श्वेत बेलोडा, मञ्जिष्ठा, अश्वगन्धा, हरिद्रा, काकोली, कीर-काकोली, यष्टिमधु, वेदा, महामेदा, शङ्खि,

शुक्ति, देवदाक्र। अत्रोत्तर ८ तौ। रस.र.।

कल्याणलेहः। पुं। वातव्याधिकादि हिक्का-
श्वासे च। पाठः—“सहरिद्रा वचा कुष्ठं पिप्पली
विश्वमेघजं। अजाजी चाजमीदा च यटीमधुकचै-
न्मवं। एतानि समभागानि श्लक्ष्णानि कारयेत्।
मधुसं सर्पिवालीय प्रत्यह भक्षयेन्नरः। एकविंश-
तिरात्र भवेच्छ्रुतिधरी नरः॥” अजाजी जीर-
के, अजमीदा यमान्याम्, यटी यटीमधु, मधुकं
मधुकपुष्पे। गडेल फूल। च.द.वा.व्या.चि.। रस.
र.। भैव.।

कल्याणवीजः। पुं। ममूरश्चे। रा.नि.व.१६।

कल्याणसुन्दराभ्रम्। स्त्री। राजयक्षणि र-
सः। पाठः—“वज्राम्बेकपलिकं पुटनैः सुगीर्यं
आनीपयोदहृतीभ्रतमूलकेन्द्र। विल्लाम्बमजल-
वासककष्टकारीश्वीणाकपाटलिबलाश्च रसेरमौषां।
अमर्दितं पलमितैः प्रथमेकशश्च। गुञ्जासमा सुव-
लिता बटिका कृता च।”.....कात्रित अत्र ८
तौला, आम्ला, मृता, वृहती, शतभूमी, हेम्बु,
विश्वपत्र, गगिनि, वाला, वासकपत्र, कण्टि-
कारी, शोण, पांक्रल, वेलेण्डा अत्रोत्तर १
पलमितं त्रये मर्दन। भैव.। [व.११।

कल्याणिका। स्त्री। मनःशिलायाम्। रा.नि.

कल्याणिनी। स्त्री। बलानामधुपे। वेलेण-
डा। रा.नि.व.४।

कल्याणी। स्त्री। रासहृत्ते। सज्जहृत्ते। वै.निच.।
गवि। रा.नि.व.१६। माषपर्णी। रा.नि.व.१।

कलः। वि। वधिर। चिका। [हृ.च.।

कलता (त्वम्)। स्त्री। बाधिर्ये। खरभेदे।

कवकः। पुं। चासे। कवले। हृ.च.। स्त्री। ह-
चाके।

कवचः। पुं, स्त्री। पर्पटकी। “कवचः स्यात्
पर्पटकी।” रा.नि.व.१२१। वचा कवचककु-
रा...।” गर्हभास्वहृत्ते। गाक्षीभट्ट इति लोके।
लवि। दात्रिनि। भूर्जहृत्ते। नन्दीहृत्ते। वी.च-
चिके।

कवचपत्रम्। स्त्री। भूर्जपत्रे। श.च.।

कवर्चायन्त्रम्। स्त्री। औषधपात्रार्थं यन्त्रवि-
-

ष्टे। तद्यथा—“नातिहस्ता काचकूपौ न चातिह-
स्तौ हृदा। वससा कर्दमास्तेन परिहृत्य समन-
तः। संलिप्य बहुधरकाभिः शीघ्रघ्नानुरस्मिता।
निधाय भेषजं तत्र सुखमास्कादयेत्ततः। कठिन्ना
हृदसा वापि बधेयन्ते विधानतः। कवचीयन्त्रमेव-
ह्वि रक्षादिपत्रेण मतम्॥” आचेशः।

कवडः। पुं। कवले। ग.धूष.। रत्ना.।

कवडग्रहः। पुं। कवे। २ तौला। प.म.
१ख.। च.द.खदिरवटी।

कवविः (यी)। स्त्री। (Coius coboius.)
मत्स्यविशेषे। कड़े माछ। गुणाः—मधुरा सिग्धा
कषाया द्रव्या ईक्षितानुरौ बल्या वातघ्नी च।
भा.। हारा.।

कवरः। पुं, स्त्री। कवर्णाम्। वनतूलनी। चि-
का.। खवसे। अस्ते। वी.। हृ.च.। सामुद्रिकवसे।
र.सा.।

कवरा (री)। स्त्री। वर्वरायाम्। वांरूहे इति
भाषा। श.र.। वनतुल्यम्। अम.। वर्वरकवसे।
वावला गाछ। रक्तकरवीरे। मनःशिलायाम्।
हिकुपत्राम्। रा.नि.व.६।

कवरीकः। पुं। सुगन्धपत्रवृक्षविशेषे। उलान
तुलनी। यथा—“कन्नरिकास्तेङ्गमः कवरीकः
खनामकः।” इति द्रव्याभिधानम्।

कवरीकला। स्त्री। मनःशिलायाम्।

कवरीकूटकः। पुं। कवर्णाम्। चिका.।

कवलः। पुं। विलिचिमन्त्र्ये। वेलेण्डा।
श.च.। चासे। रत्ना.। गच्छूष्णहृत्ते। कूलकूठा,
कूलि करी। सा भाषा या मुखे धृता सुखं सञ्चा-
यते। “सुखं सञ्चायते या तु सा भाषा कवले
इति॥” भैव.। See गम्भूष.।

कवलग्रहः। पुं। कर्षपरिमाणे। घ.। मुखे
कवलस्य गङ्गी धारणम्। तस्य विधिर्यथा—“तत्र
त्रिकटुकवचासर्षपहरीतकीकल्मसालीषा तैलसु-
क्तसुरासूचसारमधूनामन्त्रमेव सप्तवचमभिप्रतप्तसु-
पस्त्रिभृदितं गलकपोलखलाटप्रदेशे धारयेत्।
तावच्च धारयितव्योऽन्यमनमशीघ्रतदेहेन यावद्दी-
पपरिपूर्णकपोलत्वं नासास्तीतोषयनपरिभाषाव च-
वतिः। तदा विनीकत्वः पुनश्चास्ती गृहीतव्यः”

ति । सु.चि.४००. गुणाः—“कवलः कुरुते
ताडां भवेत् इरते ककम् । लषा तीषच वैरस्य
लचालञ्च नाशयेत् ॥” वै.निघ. । स चतुर्विधः
—हेही प्रसादी शीघ्री शीपयश्चेति । तत्र वाते
हेही क्षिण्योन्मैर्द्रव्यैः, प्रसादनीं पिते स्नादुशीतैः ।
शीघ्रः कफे कटुखलवणैः कचीणैश्च । शीपयं ब्रणै
कषायतिक्रमधुरैः कटुणैश्च । तस्य मात्रा सा या
सुखसधारिणी भवेत् । “चतुर्धा कवलः केही
प्रसादी शीघ्रीशीपयः । क्षिण्योन्मैः सैद्धिका वाते
स्नादुशीतैः प्रसादनः । पिते कटुखलवणैः कचीणैः
शीघ्रः कफे । कषायतिक्रमधुरैः कटुणैः शीपया
ब्रणे । तथा सुखं सधार्यते या तु मात्रा सा कवले
क्षता ॥” सु.चि.४००. ॥

कवलिका । स्त्री । Bandage. ब्रणवन्धना-
यम् उदुम्बरादिवल्कले । सु.सू.१८५. । चि.३५. ।

कवली । स्त्री । बदरीवृक्षे । इला. ।

कवसः । पुं । कण्टकगुल्मी ।

कवाटच(व)क्रमम् । स्त्री । खनामस्थानवृक्षे ।
ते कवाडिया, कवाटवेटु । वैद्युत्वा इति च भाषा ।
र.मा. ।

कवारम् । स्त्री । पत्रे । चिका. । पुं । (Tan-
talus falcinellus.) पत्रविशेषः । कर्नाट
प्रदेशी । वै.निघ. । [इला. ।

कविः (कम्) । स्त्री, स्त्री । खलीने । नागेशम् ।

कविका । स्त्री । केविकापुष्पवृक्षे । केरव इति
कोरुणदेशे प्रसिद्धे । रा.नि.व.१० । ते पुष्पावि-
शेषम्, खलिने । हिं कडिआली । नागेशम् । क-
वयीमन्थे । ते मन्थविशेषम् । चिका. ।

कविष्णुकः । पुं । पत्रविशेषः ।

कवि(गि)त्यः । पुं । कपित्थवृक्षे । अ.टी. ।

कवेल्मम् । स्त्री । लवली । नीलगन्ध । श.च. ।

कवोड्यक्रः । पुं । कवाटवक्रवृक्षे । र.मा. ।

कवोष्णम् । चि. । ईषदुषे । अम. । स्त्री । उ-
ष्णतायाम् । [सरोहिण्याम् । भा.पू.१भ.गु.व. ।

कशा । स्त्री । अश्वदिताडयाम् । छे.च. । मां-

कशिका । स्त्री । चर्मकषायां । छत्रकम् ।

च.द.गु.चि.लोहाइते ।

कशियुः । पुं । भस्मी । वस्त्र । रा.नि.व.१० ।

कशिरुः(रुः)काः । पुं, स्त्री । पृष्ठकीकसे । पृष्ठाः
स्थिति । पिठेर पांङ् । इला. । स्त्री । खनाम-
स्थानवृक्षे । (क.उत्र । र.मा. । See कसेरुः ।

कशिरु(रु)काम् । स्त्री । कशेरुणि । (क.उत्र ।
प.सु. ।

कशिरु(रु)का । स्त्री । पृष्ठास्थिति । प्रवर्धये ।
र.मा. । वै.निघ. । कशरी । (क.उत्र । अम. ।

कश्मलम् । स्त्री । मूर्च्छायाम् । मोहे । अम. ।

कश्मीरजम् (जम्) । स्त्री, पुं । कुडुमे । अ.टी. ।
रा. ।

कश्यम् । स्त्री । मये । पुं । अये । मे.यदिकां ।
कषाईः । छे.च. । अश्वमध्यभागे । वै.निघ. ।

कश्यपः । पुं । मन्थमेदे । विश्वः । स्रग्विशेषः ।
मे. । [अपक्वे । श.च. ।

कश्यपः । पुं । शलाटी । स्त्री । कण्डूयने । चि. ।

कषपाषाणः । पुं । खरंमणी ।

कषायः । पुं । कपित्थवृक्षे । महासर्जवृक्षे । वै.
निघ. । मण्डलिसर्पे । सु.कल्प.४५. । Decoction

of infusion. कथितैर्वैशुभिः कृते काषमात्रे ।
कीडशगुणाभसा पक्वः चतुर्भागावशिष्टकाषः कषाय
उच्यते । र.मा. । “पादशिष्टः कषायः स्याद् यः
कीडशगुणाभसा ।” भा. । अष्टभागावशिष्ट इ-

ति । भार्ग.१५. । कषायाः पत्रविधाः खरसकल्क-
काषहिमफागुमेदेन यद्योत्तरं लघवश्च भवति ।

श्रीणाकवृक्षे । (शांणीं गीछ । धरणिः । धववृक्षे ।
शोभनीं गीछ । लकुचवृक्षे । (उडुनीं गीछ । रा.

नि.व.८ । निर्यासि । विलेपने । अन्नरागे । मे. ।
पुं, स्त्री । An astringent flavour. बडसा-

न्वतरसविशेषः । कषा । स पूगीफलदायी स्वाद्यः ।
रा.नि.व.१० । स च भृश्यागुणवृक्षः हिमशकृ-

चः, सम्भी शमनः वाही सुखप्रद्विजिह्वासम्भादिक-
त् तद्विपाकीपि कटुः, तद्विपाकगुणश्च वातकृत्

कफपित्तघ्नः । दीपनः पाचनः शीफरीधकः शैथि-
ल्यकरः अतिसेवितः पाण्डुं करोति च । यो वक्रं

शीघ्रयति जिह्वां सम्भयति कण्ठं वप्राति हृदयं
कर्षति पीडयति स कषायकः । सु.सू.४२५. । अ-

न्व । कषायः शीघ्रः सम्भी ब्रणपाकाचिनाशनः ।

कक्षीयितपित्तघ्नो रुचः शीतो गुरुस्वा ॥ राजः ।
वैषयं क्षमजादीर्थं रसनं योजयेद्रसः । वध्नातीव
च सः कर्णं कषादः स विकाशयि ॥ च. । अति-
गुक्तस्य गुणः ॥ सीऽतियुक्तः शूलाभानहृत्पीडाचि-
यणादिकृत् ॥ भा. । कषायस्य कल्पनं पञ्चविधम्
—स्वरसकल्मशतशीतफाण्डभेदेन । एषाञ्च यथा-
पूर्वं बलाधिक्यम् । च.सू.४५. । “स्वारसः स्वर-
सः प्रीतः कल्को दृशादिमेषितः । कथितस्तु शतः
शीतः शर्वरीमुषितो मतः । चितीण्यतोये सदितः
आण्ड इत्यभिधीयते । पचैतास्तु समुद्दिष्टाः कषा-
याणां प्रकल्पनाः ॥” प.प्र.१ख. । कषायपाकवि-
धिः । “तत्र केचिदाहुः त्वकपत्रमूलादीनां भाग-
स्वस्तुर्गुणजलमावाप्य चतुर्भागावशेषं निःश्लथ्याप-
हरेत् । अथवा तत्रोदकद्वीये त्वकपत्रमूलादीनां
तुलनामावाप्य चतुर्भागावशिष्टं निःश्लथ्यापहरेत् ॥”
सु.चि.३१५. । जि. सुगन्धे । त्रिका. ।

कषायकृत् । पुं । रक्तलीभि । जटा. ।

कषायजलम् । स्त्री । मलान्त्रलोदुम्बरशिरिष-
वटसिञ्चे जले ।

कषायदन्तः (दशनः) । पुं । मूषिकमेहं ।
अस्य शुक्रं यत्र पतति तत्र शीथकीयाऽप्यौ जाय-
न्ते । वा.उ.३८५. । सु.कल्प.६५. ।

कषायनित्यः । वि । नित्यमतिमात्रकषायर-
ससिञ्चि । च. ।

कषायफलम् । स्त्री । पूगफले । वै.निच. ।

कषाययावनालः । पुं । तुवरयावनालधान्ये ।
खनोत्रविदेशः । रा.नि.व.१६. ।

कषाययोनिः । स्त्री । कषायाधिकरणे । सा
च पञ्चधा—मधुरकषादः अम्लकषादः कटुकषादः
तिक्तकषादः कषायकषायश्चेति । च.सू.४५. ।

कषायवर्गः । पुं । कषायरसद्रव्यगणे । कषा-
यिनिद्वयवर्गः । चिफला शङ्खकी जम्बासवकुल-
तिलुकफलानि न्यधीषायस्वष्टादिप्रियङ्गादिलोभा-
दिशलसारादीनि कतकशाकपाषाणभेदकवनस्प-
दिफलानि कुरवककीविदारकजीवनीचिल्लीपाल-
द्यास्तुनिषादिनीवारकादयः सुहादयश्च समासेन
कषायवर्गः । सु.सू.४२५. । फलवृत्ते । च.चि.४५. ।

कषायवृत्तः । पुं । वटाम्लकादिकषायलक्-

कषायस्कन्धः । पुं । प्रियङ्गादिकषायद्रव्यकृत-
स्थापनविशेषः । च.चि.८५. ।

कषाया । स्त्री । रक्तदुरालभायाम् । सुद्रदुराल-
भायाम् । रा.नि.व.४. । आम्नातके । खर्जुरीवृत्ते ।
वै.निच. ।

कषायी (इन्) । पुं । सज्जवै । धनोत्र शाङ् ।
शालवृत्ते । रा.नि.व.८. । जटा. । खर्जुरीवृत्ते । च-
कूत्र शाङ् । लकुचवृत्ते । रा.नि.व.११. । शाकवृत्ते ।
सुद्रपनसे । वै.निच. ।

कषिका । स्त्री । पक्षिजाती । उषा. । [टी.रा.]

कषेरुका । स्त्री । कशेरुकायां । गृष्टाङ्गि । च.

कष्टम् । स्त्री । पीडायाम् । से.च. ।

कष्टकारकः । वि । पीडाकर्तृ । त्रिका. ।

कष्टस्थानम् । स्त्री । पीडाजनकस्थाने । हारा. ।

कष्टिः । स्त्री । पीडायाम् । वै.निच. ।

कठीरम् । स्त्री । रज्जे । दण्ड. । रवा. ।

कासका । स्त्री । कासमर्हे । वै.निच.२५.कल-
त्याद्यष्टे । [र.पि.चि.]

कासनम् । स्त्री । कासि । वेदनाविशेषः । च.द.

कासनमर्दनः । पुं । कासमर्हवृत्ते । कालका-
गम्ता । वै.निच. । [लूता.]

कासना । स्त्री । कृच्छसाध्यलूताविशेषः । See

कासनोत्पाटनः । पुं । वासकवृत्ते । वाकम्
शाङ् । श.च. ।

कासिपुः । पुं । अग्ने । जटा. ।

कसेरुः । पुं, स्त्री । Back bone. वृष्टास्थिनि ।
मेरुमण्ड । रा.नि.व.१८. । सुसायाम् । “कसेरुर्म-
द्रमुक्तको । रा.नि.व.६।२३ (Scirpus kysoor.)
खनामस्थ्यातवृत्तविशेषः । कृष्णशृङ्ग । मं कं कसेरु-
वा । सेकिमण्डे । तुंगगङ् । तं इद्धि, कीति । तच्च
द्विविधं राजकसेरुकं चिञ्चोदस्य । तयोः चिञ्चोदं
सुसाकति लघु च । सा. गुणाः—“कसेरुकादयं
शीतं मधुरं तुवरं शुक्लं । पित्तशीथितदाहघ्नं नय-
नामयनाशनम् ॥” भा. । कषायः अल्पमधुरः क-
टुतिक्तकः रक्तपित्तघ्नः शीतः दाहघ्नमघ्नः । रा.नि.
व.८. । पुष्पास्य कामसाह्वरं पित्तनाशकरश्च । वै.

निघ. । गुरु विट्थि शीतलघ. । राज. १५. । च.
क्र. । [१७५.]

कसेरुकः । पुं. कसेरी । नागरमुलकै. सु.चि.

कसेरुका । स्त्री. कसेरी । ककुत्त. रा.नि.
व.८. । पृश्नास्थिनि. पृष्ठप.७. । रा.नि. व. १८. ।

कस्तीरम् । स्त्री. पिचटे । पिचूटे । तङ्गे.
ह.च. ।

कस्तीर्यम् । स्त्री. रङ्गे । त्रिङ्. प.मु. ।

कसू(स्तु)रिका (री) । स्त्री । मृगनाभी ।
मृगनाभि । हिं कलूरी । तें कलूरिपिप्पि । सा
विधा — कामरूपीडा, नैपाली, कागरी च ।
तत्र प्रथमा कृष्णा श्रेष्ठा च, द्वितीया नीलवर्णा म-
ध्वा च, श्रेष्ठा अधमा । भा. । गुणाः — “कसूरी
हृदिदीर्गव्यङ्ग्यरूपितकफापद्धा । राज. । कटुः ति-
क्ता उष्णा शुक्ला गुरुः शीतघ्नो वातशोषका सधा-
रा चेति ।” भा. । “चक्षुषा मुखदीपघ्नी किला-
सकुशघ्नी च ।” मद. । तथा “कपिला पिङ्गटा कृ-
ष्णा कलूरी विविधा क्रमात् । नेपालेऽपि च का-
गरीर कामरूपे च जायते । साय्केला खरिका त-
तश्च तिलका श्रेया कुलियापरा पिङ्गान्यापि च
नायिकेति च परा या पञ्चभेदाभिधा । सा शुद्धा
मृगनाभितः क्रमवशादेवा चितौभीचिता पञ्च
व्यादिदिनचर्यषु जनिता कलूरीका ज्ञायते । चू-
र्णाभ्यस्तसु खरिका तिलकानिलाभा कोसल्यवी-
जसदृशी च कुलितिका च । स्थूला ततः किय-
दियं किल पिङ्गिकाख्या तस्याश्च किञ्चिदधिका
यदि नायिका सा ।” इति कलूरीनिकरलक्षणं ।
“स्त्रादे तिका पिङ्गरा केतकौर्णा गन्धं धत्ते लाघवं
तोलने च । यासु न्यसा नैव वैवर्ण्यमीयात् कलूरी
सा राजभोग्या प्रशस्ता । अपिच या गन्धं केतकौ-
र्णामपहरति मदं सिन्दुराद्या च बर्णे स्त्रादे तिका
कटुर्बले खड्गुर्य तुलित मर्दित चिकणा ख्यात् ।
दाङ् वा नैति बज्जी शिमिशिमिति चिदं चर्मगन्धा
इतांशे सा कलूरी प्रशस्ता वरवज्रतनुजा राजते
राजभोग्या ।” इति कलूरीपरीचालक्षणम् । अ-
न्यश्च “बासि जरति च हरिषे जीषे रीगिषि च
मन्दमन्थयुता । कामातुरे च तरुषे कलूरी बहुल-
धरिमखा भवति ।” कलूरीमृगलक्षणम् । या क्लि-
प्ता धूमगन्धा बहति विनिहता पीतता पावके-

ऽकनिःशेषं या निविष्टा भवति हुतवर्षे भस्मादीक
सद्यः । या च न्यसा तुलायां कलयति गुरुतां
मर्दित कृच्छताश्च श्रेया कलूरीकेयं खलु ज्ञतम-
तिभिः कविना नैव संख्या ॥” कविमकलूरील-
क्षणम् । रा.नि. व. १२ । (री) धूमरुहच । वै.निघ. ।

कस्तुरि(री)कः । पुं । करवीरहच ।

कस्तुरिमृगाखजः । पुं । मृगनाभी । रत्ना ।

कस्तूरीभैरवरसः । पुं । शीताङ्गसन्निपाते
रहः । “हिङ्गुलश्च विषं टङ्गं जातोकोषफलं तथा ।
मरिचं पिप्पली चैव कस्तूरी च समाश्रिता... ॥
रक्तिहयं खादन् ।” हिङ्गुल, निघ. मोहाशोत्र
तैश्च, काशकल, खमिबी, मरिच, पिप्पल, मृग-
नाभि मृगभाग । खलु मर्दन । र.सा.सं. । भेष.
ज्व.चि. । हङ्गुल यथा — “मृगमदशश्मस्युर्था धा-
तको शूकशम्भो रजतकनकमुक्ता विद्रुमी लौह-
पाठा । कमरिपुष्पनिश्चा वारितालाभधाराः
रविदलरसपिष्टं कस्तूरीभैरवोऽयम् । चार्द्रकस्य
रसेः पेयी विषमञ्जरनामनः । मृगनाभि, क-
पूर, तामा, धाईकुल, आनाकुनीबीज, कृ-
ष्णा, मोगा, मृत्ता, श्रवान, मोह, आकुनादि
मूल, विडङ्ग, मृता, सुँटे, वाणा, हरिताल,
खलु एवम् आम्ना मृगभाग । ओकम्पत्रजत्रमे
मर्दन । मात्रा १ रति । रस.र.ज्व.चि. । भेष. ।

कस्तूरीमञ्जिका । स्त्री । मृगनाभी । वै.नि-
घ. । मञ्जिकापुष्पवृक्षभेदे (या मृगमदवासो भवति) ।
गुणैः वार्षिकादितुल्या । रा.नि. व. १० ।

कस्तूरीमृगः । पुं । Musk deer. मृगवि-
शेष । यस्याख्ये कस्तूरी जायते । वै.निघ. ।

कस्तूरीमोदकः । पुं । प्रमेहाधिकारि । पाठः

— “कस्तूरी वनिता चूद्रा त्रिफला जीरकवयम् ।
कदलीनां फलं पक्वं खर्जूरं कण्ठतिलकं । कोकि-
लाचक्ष्य बीजञ्च माषमाचं समं, समं । यावत्तेऽतानि
चूर्णाणि चिगुषा सिमशर्करा । धात्रीरसेन पयसा
कुशाखरसेन च । विपक्षेपाकविषैश्चो मन्दमन्दे-
न बहिना ।..... । मात्रा चचनिता । अथ
वनिता प्रियङ्गुः, चूद्रा कण्टकारी, जीरकवयं जी-
रकं कण्ठजीरकं । सर्वचूर्णात् सतुग्धेन धात्र्या-
दिरसेन पचत् । र.सा.सं. । [निघ.]

कस्तूरीहरिषः । पुं । मृगनाभिहरिषे । वै.

कांस्थम् । स्त्री । सुरायाम् । जला ।

कङ्ककम् । स्त्री । कङ्करी । कुम्भि मूल । भा.पू. १भ.गु.व. ।

कङ्कारम् । स्त्री । (Nymphaea lotus.)

कुसुदपुष्पे । (श्वेतकुम्भि, नाम्ना) नील, नीलकुम्भि, नीलकुम्भि । तै. कोट्टिगाएरगावुडि वासनगलकुलु-
व । रा.नि.व.१० । चि.का.क.केसरपात्तै । “क-
ङ्कारपक्षीत्यलवन्दनाम् ।” गुणाः—श्रीतलं वाहि
विष्टम् गुरु कषय । भा.पू.१भ.पु.व. । कषाय-
मधुरं श्रीतलं कफपित्तरक्तघ्नम् । राज. । “कङ्कारं
वाहि विष्टम् आतिश्रीतं तथा मतं । गुरु कर्षं
समुद्दिष्टम् ।” वै.निघ. । रक्तोष्णो हृदयपक्वो रति
स्त्री । अन्वे तु सौमन्विकीत्यलमाहुः । सु.स.१६अ. ।
ईषत् श्वेतरक्तकमलं । कमलसाधारणे । वै.निघ. ।

कङ्काराव्यष्टम् । स्त्री । इद्रीगधिकारि ।
पाठः—“कङ्कारसुखलं पञ्च” कुसुदं मधुयष्टिका ।
पञ्चाभ्युनाथ तरकायि जीवनीयोपकल्पिते । घृतं
पक्वं नवं पीतं रक्तपित्ताश्रयमुत्तुम् ।” रस.र. ।

कङ्कः । पुं । वक्रपक्षिणि । अम. ।

कक्षः । पुं । चङ्गाधःकोटरी । कै.कु.व.ग. । र-
वा. । महिषे । लतायां । अम. । मी.षट्कं । गुग्-
गुली । वै.निघ. ।

कक्षधरमर्म्म । स्त्री । मर्म्मस्थानविशेषे । यत्र
वैकल्याकारमर्म्मणां हयमधिवसति । यस्य च स्थानं
वचःकल्यार्मिभ्यभागः । सु.शा.६अ. ।

कक्षरुहा (कोत्या) । स्त्री । नागरमुखायां ।
रा.नि.व.६ ।

कक्षशयः । पुं । कङ्कुरि । वै.निघ. ।

कक्षा । स्त्री । बाह्वीर्मूले । रा.नि.व.१८ । पित्त-
कोपजलसुद्वेदरीगविशेषे । कै.कु.वि. । लज्-
जम्—“बाहुपार्श्वसकलपुं लज्जस्फीटां सवेदनां ।
पित्तप्रकोपसभूतां कक्षामित्यभिनिर्दिशेत् ।” मा.
नि.सुद्वेदरीग.चि. । तथा यक्षीपवीतप्रतिमाः प्रभू-
ताः पित्तानिलाज्जाननिभासु कक्षाः ।” च. । क-
क्षिति कक्षासंज्ञेय प्रायोदेशेषु सामानात् । वा.उ.
११च. । [त्र. वै.निघ. ।

कक्षाफलः । पुं । कक्षीदुस्तरफल । का.क.पू.

कक्षा । स्त्री । वृत्तिज्ञायां । वै.च. । काक्षायां ।

वृत्तिप्रकीर्षे । अम. । मये । करिवन्धने । च.टी.
भ. । मी.षट्कं । गुञ्जालतायाम् ।

कांस्थ(स्य)नीलः । पुं । सूपातुल्ये । वै.च. ।
तुल्ये । कु.उ. । प.सु. । तुल्याञ्जने ।

कांसपात्रम् । स्त्री । पादकपरिमाणे । भा. ।

कांसिका । स्त्री । सुदृग्गण्डां । रा.नि.व.१ ।

कांसी । स्त्री । सीरादृष्टिकायां । प.सु. । कां-
सधात्री ।

कांसीयम् । स्त्री । कांसधात्री । रा.नि.व.११

कांस्थ(क)म् । स्त्री । पात्रपात्रे । मी.षट्कं ।

White copper or brass, Queen's
metal, तावद्वयोदधधात्री । कांसा । हिं कां-
सा । मं.कं.कांसी.कांसा । भा. । “ताम्रं चपुजमा-
ख्यातं कांस्थं धौवश्च कांसकम् । उपधातुर्भवत्कांस्थं
ह्यथोत्तराणिरद्वयोः । कांस्थस्य तु गुणाः श्रेयाः स्व-
यीनिसदृशा जनेः । संयोगजप्रभावेन तस्यान्वेष्य
गुणाः स्मृताः । कांस्थं कषायं तिक्तोष्णं सिक्खनं वि-
शदं सरं । गुरु नेत्रघ्नं कर्षं कफपित्तहरं परं ।”

तच्छोधनम्—“पतलीकृत्य पचापि कांस्थस्याग्नी
प्रतापयेत् । निषिञ्चन्मत्तमानि तैले तस्मै च का-
ञ्चिके । गोमूत्रे च कुलत्यानां कषाये च विधा-
विधा । एवं कांस्थस्य रीतिश्च विग्रहिः समजाय-
ते ॥” मारणविधिः—“चर्कवीरिणं सम्पिष्टो गन्ध-
कसेन निपद्येत् । समेन कांस्थपत्राणि शब्दाद्यंशद्वैः
सुडः । ततो मृषापुटे हत्वा पचिद्वजपुटेन ॥ एवं
पुटहयात्कांस्थं रीतिश्च सिध्यते भवम् ॥” भा.पू.
१भ. । शुद्धस्य गुणाः—“कांस्थस्य तिक्तमुष्णसञ्चयं
वातकफविकारघ्नं । कर्षं कषायरुच्यं लघुदीपनपा-
चनं पथ्यम् ॥ श्वेतं दीप्तं सद्गुण्यतिः शब्दाद्यं नि-
गन्धनिर्मलं । चनाग्निसहसृताङ्गं कांस्थसुप्तमनीरि-
तम् ॥” रा.नि.व.११ ।

कांस्थपिटीरसः । पुं । पादुधिकारि । पाठः

—“सूताप्यधार्कतचैकं कृत्वा पिष्टिं सगन्धकां ।
सूताश्रेः नागवज्राश्च द्वैः पिष्टा प्रलीपयेत् । ताम-
पत्रौ प्रलीपयेत् रुहा गजपुटे पचेत् ॥” विमुञ्चं
भूषणेन सेव्यम् । रा.वि.६अ. । पीत्रा ६ ठ. डा-
गा ७ ठ. ग.क ६ ठ. । [सा.पू.]

कांस्थालुकम् । स्त्री । कांस्थालुके । ३५० क

काकः । पुं । वायसे । वायसमेदे । (डोमकाक । एती प्रसङ्गजातीयौ । तन्मांसगुणाः — चयङ्करं च-
क्षुष्यं बृंहणं लघु दीपनञ्च । रा.नि.व.७ । शीघ्ररोगे
हितः रसवीर्यविपाकेषु सिंहादिभिः समः । सु.सू.
४६ च. । काकजहायां । कौंटे । षुङ्कौंटेनौ ।
जीतिशल्याम् । गठारुट्की । काकोल्यां । गु-
ह्यायाम् । कोकिले । वै.निच. । पीठसर्पणि ।
थौड़ा । परिमाणमेदे । शिरःचालने । काको-
दुम्बरवृक्षे । ली । काकसमूहे । भि.कविकं । का-
कमांसम् चक्षुष्यं लघु चाग्निप्रदीपनम् । धातुह-
ट्टिकरं बल्यं चतुरोगं चयं हरेत् । लक्षणाकस्य
मांसम् ज्ञेयं काकसमं शुभे ॥ वै.निच. ।

काककङ्कः । पुं । चीनक इति प्रसिद्धधान्ये ।
ह.च. । सर्वरसे । वै.निच. ।

काककर्कटी । स्त्री । खजूरीवृक्षे । भा. ।

काककण्टकः । पुं । जलचरपक्षिविशेषे ।
धान्यकोटि । वै.निच. । [८६७] । गटा. ।

काककला । स्त्री । काकजहावृक्षे । के.उ.ग्रा.

काककुडालम् । स्त्री । नीलपत्रे । वै.निच. ।

काककुष्ठम् । स्त्री । ककुष्ठे ।

काकग्री । स्त्री । महाकरञ्जवृक्षे । रा.नि.व.८ ।

काकचिञ्चा (चिः, ची) । स्त्री । गुह्यायां ।
कूँट । त्रिका. । रक्तगुह्यायां । भा.पू.१भ.गु.व. ।

काकच्छदः (दिः, दिः) । पुं । खड्गनप-
त्रिणि । श.र. । चाषपत्रिणि । नीलकण्ठपाथी ।
त्रिका. ।

काकजङ्घा । स्त्री । गुह्यायां । र.मा. (Leea
hirta.) खनामख्यातवृक्षे । के.उ.ग्रा.८६७, कौंटे ।
षुङ्कौंटेनी । मसौति पाषाण्ये । र.मा. । सा
चवोपयोगिनी च । गुह्याः — तिक्तोष्ण क्षमिन्नश्च-
कफप्राज्ञा वाधिर्यग्री चवीर्यग्री जीर्णविषमज्वर-
नाशिनौ । रा.नि.व.४ । “काकजङ्घा गटा निद्रां
जगयेच्छिरसि स्थिता । हिमा कषाया तिक्ता क-
फपित्तग्री ज्वरपित्ताक्षत्रयकक्षूविषक्षमिणी च ।”
भा.पू.१भ. । “एतद्वन्यं एकाहिकज्वरे हितम् ।”
च.द.ज्व.वि. ।

काकजम्बुः (ज्म्बुः) । स्त्री । (Ardisia so-
lanae.) खनामख्यातजम्बुवृक्षविशेषे । भूमि-

जम्बूवृक्षे । दूर्ध्वंजात्र, वनजात्र, छोटि जात्र
गाह्य । मं गदीतोरजात्रम् । कं तोरेनेरिखु । गुह्याः
— कषाया शक्ता गुह्यः पाके मधुरा दाह्यमानि-
सारग्री वीर्यपुष्टिबलदा च । रा.नि.व.११ । र.
मा. । नागरज्वरवृक्षे । वै.निच. ।

काकजानुका । स्त्री । काकजहायाम् । भैव.
स्त्रीरोग.वि. । रस.र.प्रदरे ।

काकडुम्बुरः । पुं । लक्षडुम्बुरे । कू.प्र.डुम्बुर ।

काकणम् । स्त्री । A leprosy with black
and red spot. महाकुष्ठरोगविशेषे । तल्लक्ष-
णं यथा — काकणमिक्काफलसदृशानि श्वतीव रक्त-
लक्षानि काकणकानि । श्वेषोपादीनि सामान्य-
लिङ्गानि । लक्ष्मीभेदस्त्रपनाकसादाश्च भवन्ति ।
सु.नि.प्र.च. ।

काकणन्नवटी । स्त्री । कुष्ठग्रीवृक्षे । पाठः —
लौहभक्ष विषं बहिः कटुका चिकटुजयं । गुह्यांश्च
चूर्णितं भाज्यं ज्ञापेमानेन तद्धिम् । पथ्यानिस्त्रि-
ङ्गानि खदिरं वासकोऽधता । जलैरष्टावशेषं त-
ल्लवायं भावने हितं । मांसमार्षं लिहैस्त्वौद्रेः का-
कणं हनि तदटी ॥ रस.र. । गोह, विष, ति-
तार मूल वा डेनान, कटुकी, त्रिकला, त्रिक-
टू एवञ्च ज्वरप्रदोष्णं शयानं भाग । डा-
वना ज्वरा — हरीतकी, निमहाण, विडङ्ग, थ-
दित्र, वासाहान, षुगुण्ड ।

काकणन्तिका (न्ती) । स्त्री । रक्तगुह्यायां ।
गुह्यायां । सु.वि.१८ च. । प.सु. । रक्तकम्बलवृक्षे ।
वै.निच. ।

काकणान्तकः । पुं । सिन्दूरे । वै.निच. ।

काकण्डा । स्त्री । काकनासायां । कू.प्र.चै-
त कूँट । रा.नि.व.१ ।

काकतिक्तका (क्ता) । स्त्री । लताकरश्च ।
वै.निच. । वा.सू.१५ च. । काकजहायाम् । भा.पू.
१भ. । जेतगुह्यायां । चैत कूँट गाह्य । र.मा. ।

काकतिन्दुः (कः) । पुं । (Diospyros
tomentosa.) तिन्दुकविशेषे । माकड़ा गांव,
कूठिया गांव, ठैद, माकड़ा ठैद । भा. । फ-
लगुह्याः — गुह्य कषायाश्च वातविकारश्च मधुरम् ।
पक्वः वमिपित्तघ्ननीषक्फुक्कुरश्च । रा.नि.व.११ ।

काकतुण्डः । पुं । कृष्णागुर्वचि । वै.च. । ज-
लपत्रविशेषे । वै.निच. । च.मू.२७७. । श्रीवेङ्क-
तककतुण्डाकारस्यै । स च हनुमद्वयस्यः भा.।

काकतुण्डफला । स्त्री । काकनासायाम् ।
कूट्र चेत कूट्र, चेत केउग्रा ठूँटी वा रक्त-
कवच, वड़ चेत गुडकाँडेनी । भा.पू.१भ. ।

काकतुण्डा (खिक्का) । स्त्री । जेतगुञ्जा-
याम् । चेत कूट्र । महाश्वेतकाकनासायाम् । वड़
चेत गुडकाँडेनी । वै.निच. । काकचिन्तायाम् ।
कूट्र गाछ । डला. ।

काकतुण्डी । स्त्री । गुञ्जायां । वै.निच. । रा-
जरीती । मिठलविजय । रा.नि.व.११ । लघु-
रक्तकाकनासायाम् । वै.निच.१भ.भूतञ्च.चि. । ख-
नामध्यातलतायाम् । केउग्राठूँटी, चेत कूट्र ।
र.सा.सं. । गुणाः—कटुतिक्तोष्ण रसायनी वात-
दीषघ्नी बन्धा पलितघ्नी च । रा.नि.व.१ ।

काकदन्तिका । स्त्री । काकादनीलतायाम् ।
चेत वा रक्तकूट्र । दलीठवे । रक्तकाकनासायां ।
रक्त गुडकाँडेनी । वै.निच. । [र.भा. ।

काकनामा । पुं । वकहवे । वकफूलत्र गाछ ।

काकनासः । पुं । विकष्टकहवे । रा.नि.व.११ ।

काकनासा । स्त्री । (Solanum indi-
cum.) महाश्वेतकाकनासायाम् । वड़ चेत गुड-
काँडेनी । हि केउग्राठूँटी, केउग्राठूँटी । सं व-
हिक्किकपुडल, हिक्कियाकामिहोडे । ते वेलुमस-
न्दिषेदु, पुसगुलिबिन्दिषेदु, काकिटीरिषेदु । गु-
णाः—मधुरा शीतला पित्तघ्नी रसायनी दारु-
करी विम्वेतः पलितघ्नी । रा.नि.व.१ । कथाया
सन्धा रसपाकयोः कटुः कफघ्नी बालिकरी तिक्ता
शोथार्मः निषङ्गठडव । भा.पू.१भ. । (भा) वकह
वे । रवा. । काकजहायाम् । जटा. ।

काकनासिका । स्त्री । रक्तचिन्तायाम् । रा.
नि.व.६ । काकजहायाम् । कौंटी । गुडकाँडेनी ।
चम. । रा.नि.व.७ । मलनाफले । जिरटेनु बासा-
फलबदुचते । सि.यो.यञ्च.वि.च्यवनप्रात्र. । सा.
जी. । “काकोलीकाकनासिका ।”

काकनीसा । स्त्री । काकजम्बूवे । वनजाम् ।
रा.नि.व.११ ।

काकन्ती । स्त्री । कृष्णचिन्तायाम् । कानिम् ।
र.भा. ।

काकन्दी । स्त्री । चिन्तायाम् । ठेठूल ।

काकपदम् । स्त्री । कपालोपरिचिरःपर्यन्तं
मुखर्गं काकपदस्यते । “मूर्ध्नि काकपदकला ।”
सु.कल्प.२७. ।

काकपर्णी । स्त्री । सुद्रपर्णी । भूशानी । भा.।

काकपत्रः । पुं । शिखण्डके । जूझि । बाला-
गानु शिखा प्रीता काकपत्रः शिखण्डकः । चम.।

काकपीलुः (कः) । पुं । काकादनीलतायां ।
रक्त गुडकाँडेनी । जेतगुञ्जायाम् । चेत कूट्र ।
रा.नि.व.११ । रक्तगुञ्जायां । भा.पू.१भ. । काकति-
न्दुके । माकड़ा गाव, कूचिना, माकड़ा केन् ।
भा. । चम. । [हि.च. ।

काकपुष्पः (ष्टः) । पुं । कोकिले । श.र. ।

काकपुष्पम् । स्त्री । यन्त्रिपत्रे । सुगन्धये ।
वै.निच. ।

काकप्राणा । स्त्री । काकनासायाम् । महा-
श्वेतकाकनासायाम् । वड़ चेत गुडकाँडेनी । रा.
नि.व.१ ।

काकफलः । पुं । निम्बहवे । काकजम्बूम् ।
वनजाम् । रा.नि.व.१।११ । [११ ।

काकफला । स्त्री । काकजम्बूवे । रा.नि.व.

काकबन्धा । स्त्री । एकमात्रप्रसवायां गार्थ्या ।

काकभण्डी । स्त्री । श्वेतगुञ्जायाम् । वै.निच. ।

काकभाण्डी । स्त्री । महाकरहवे । रा.नि.
व.६ । लघुरक्तमाचिकायां । नान गुडकाँडेनी ।
वै.निच. ।

काकभीरुः । पुं । पेशके । रवा. । चिक्का ।

काकमहुः । पुं । दालूचपचिचि । डाहक ।
डारा. । चिक्का । “काकमहुजलरहे ।”

काकमईः (कः) । पुं । महाकाखलतायाम् ।
मिकानकलेत्र मत्त । प.सु. । [कः ।

काकमांसम् । स्त्री । बायसमांसे । See का-

काकमाचिका (ची) । स्त्री । खनामध्यात-
पत्रमाचिविषे । केउग्राठूँटी, कौंटी गुडकाँडे-

ली । हारा । हिं कवैका कावह । काके । मं कं
कवया । रा.नि.व.४ । तिक्ता रसीणा कफघ्नी
शूलशः शोफघ्नी कुष्ठघ्नी कण्डूघ्नी चिदोषघ्नी कि-
न्धीणा खरदा शक्रदा रसायनी शोथगुणार्शो-
ज्वरमेघघ्नी कटुः । अचुष्या हिक्काच्छर्दिष्ठदीगघ्नी
च । भा.पू.१७० । तिक्ता सा पित्तं बध्नेति उष्ण-
बीज्येताम् । सु.सू.४०७ । काकमाची श्वेतरक्तमे-
दनं हिधा । तयोः श्वेता मन्दाश्वेता काकमाची
(मं काण्डुडीखी धीरश्वेतकावली), द्वितीया लघुरक्त-
काकमाची, रक्तकाण्डुखी लघुरक्तकावलीति म-
हाराष्ट्रादौ ख्याता । तयोः श्वेता — “मधुरा च र-
सायनी । श्वेता कषाया कटुौ च तिक्ता चोष्णा
वर्मप्रदा । ततोदीर्घकरी प्रोक्ता कफप्रोथाराशना-
श्रिनी । बन्धोपलितपित्तघ्नी श्वेतकुष्ठापह्ना मता”
इति । “तुवरोष्णा रसायनी । कटुौ तिक्ता कचि-
करी वातकुष्ठविनाश्रिनी । पाण्डुप्रमेहकफह्ना ह-
र्दिकमिज्वरापह्ना । पलितस्य च हन्त्री स्यात्...”
रक्तकाकमाचीगुणाः । वै.निघ. । औवन्तो वातक-
फकृन् पित्तमंश्रमनी तथा । चिदोषप्रमनी हृष्या
काकमाची रसायनी ॥ अचि.१६७ । अ.द.यफ.
चि. । सटफला । सु.सू.२७ सुरसादि.उ. । गुडफ-
ला । वा.सू.१२५ । अवकसुरसि भार्गी कामुका
काकमाची । काण्डुहिक्का इति ख्याते प्राक् । कृण-
हिङ् । प.सू. ।

काकमाचीतेलम् । लौ । अक्षिपादौ हि-
यम् । पाठः — “काकमाचीरसि सिद्धं कटुतेलं च-
तुषलम् । मनःशिलासीमराजीवीजसिन्दूरगन्धकैः ।
आषमाचैस्त्रयस्त्रिहन्त्यवश्यमक्षयिकान् ।” रस.र. ।

काकमाता । स्त्री । काकमाचीचुपे । गुडकै-
उणो । रा.नि.व.४ । [रा.नि.व.१ ।

काकमुद्रा । स्त्री । मुद्रपण्याम् । गुणानो ।

काकयवः । पुं । शस्यहीनधान्ये । अंगुष्ठौ ।
मृदाभां । [नामवृक्षविशेषे । वै.निघ. ।

काकयानम् । लौ । कोहणदशख्यति हासा-

काकरिपुः । पुं । उलूके । पेंग । [पिका. ।

काकरुहा । स्त्री । बन्दावले । पत्रग्राह ।

काकरुकः । पुं । उलूके । निम्बवले । चि ।
ओवे । स्त्रीकृति । म.कचतुक् ।

काकलम् । लौ । कण्डमयी । चिका. । पुं ।
द्रोणकाके ।

काकलकः । पुं । कण्डमयी । शीताया उन्नत-
प्रदेशे । घटिकषायजातिभिर्दे । गुणाः शालिवत्
कटुकवशः । सु.सू.४६७ ।

काकलीद्राक्षा । स्त्री । द्राक्षाविशेषे । (वर्मा-
ना, किमिन्ति प्रवृत्ति । गुणाः — मधुरा खला
रसाला कचिकरी शालद्राक्षासन्नी । रा.नि.व.११ ।

काकलीरवः । पुं । कीकिले । रा.नि.व.१६ ।

काकवल्गवा । स्त्री । काकजम्बूवृद्धे । वनश्याम् ।
रा.नि.व.११ । [पौतकाधने । वै.निघ. ।

काकवल्ली । स्त्री । खर्णवल्ली । भा.पू.१७० ।

काकविष्टा । स्त्री । काकमले ।

काकवृन्ता । स्त्री । रक्तकुलत्पके । वै.निघ. ।

काकशालिः । पुं । ज्ञापशालिधान्ये । वै.निघ. ।

काकशिखी । स्त्री । रक्तगुण्डायाम् । रक्तकाक-
मायाम् । नालगुडकैऽउणौ । रा.नि.व.१ ।

काकशीर्षः । पुं । बकवले । वासना ग्राह ।
प.सू. । See अगस्त्यः । [तुङ्ग पांथी । वै.निघ. ।

काकसख्यः । पुं । तन्नामकपक्षिविशेषे । कृक-

काकसादी । पुं । अथमलचण्यादि । आध्रिये ।

काकस्फूर्जः । पुं । काकतिन्दुकवले । शङ्कु ।
गाव । मं काकटेश्चूर्णौ । वै.निघ. ।

काका । स्त्री । श्वेताविशेषे । काकीदुम्बरिका-
याम् । काकपुत्र । काकीवीरवे । काकुला
ग्राह । काकजहाया । गुणालतायां । मलयपुत्रले ।
निर्माल्य । काकमायां । श्वेत गुडकैऽउणौ ।
म.कविकं ।

काकाङ्गा (ङ्गी) । स्त्री । काकनासायां । क-
उग्रार्द्धौ, श्वेत गुडकैऽउणौ । भा.पू.१७० ।
काकजहायाम् । वै.निघ. ।

काकाक्षी । स्त्री । काकजहायाम् । श.र. ।

काकाखः । पुं । काकतिन्दुके । शङ्कु । गाव ।
महागन्धे । घोडानिम् । रा.नि.व.६ ।

काकाण्डफलम् । लौ । शकरशिखीफलम् ।

जात्राकुनी फल । काकतिन्दुकफली । मांकड़ा
गांव । सु.सू.४६५. कपिकच्छुगुणः ।

काकागुह्या (गुह्यी) । स्त्री । कोलशिख्याम् ।
रा.नि.व.७ । मन्त्राज्योतिषतीक्ष्णतायाम् । बड़
लठाफट्टकी । रा.नि.व.९ । असाध्यलूताविशेषे ।
सु.कल्प.८५. । See लूता ।

काकागुह्योला । स्त्री । कोलशिख्यां । आ-
मात्राकुनी । रा.नि.व.७ । कटभ्याम् । लठाफट्टकी ।
इयत्त माषवद्गुणविशिष्टा । अदृश्यः ।

काकादनकः (नी) । पुं, स्त्री । (Ardisia
solanacea.) श्वेतगुह्यायां । श्वेतकूट । भा.स.
पूतना.चि. । रक्तगुह्यायाम् । रक्तकूट । सु.चि.
१६५. । र.मा. । उन्म. काउथीष्टिथा । मं कं
साग्रीकड्डनि । किरियकानेदोडे । गुणाः—क-
टूषा तिक्ता रसायनी वातदीपघ्नरी बन्धा पलि-
तनाशिनी च । रा.नि.व.९ । विषरोगघ्नी शोथघ्नी
च । राज. । कण्टकपालीलतायाम् । कानिशाक-
ड्डा । कुमिरके इति च भाषा । प.सु. । सु.सू.
१६५.कफघ्नमे । रक्तकाकमाष्याम् । मांजु-
डकौडेनी । रत्ना. । काकतिन्दुकायां । सु.चि.
१४।१८५. । [१५. ।

काकानग्री । स्त्री । रक्तगुह्यायाम् । भा.पू.

काकाम्बः । पुं । समशीलक्षुपे । रा.नि.व.४. ।

काकायुः । पुं । खर्णवज्रायाम् । खर्णलता । भा.
पू.१५. । See खर्णवज्री ।

काकारिः । पुं । पेचके । हे.च. ।

काकालः । पुं । दीणकाके । श.र. । बलना-
भविषे । हे.च. । [श्वेत डडकौडेनी । वै.निच. ।

काकास्या । स्त्री । मन्त्राज्योतिषकामाष्याम् ।

काकाह्वा (ह्वाना) । स्त्री । काकमाष्याम् ।
रा.नि.व.४ । सु.चि.८५. । वनसुन्दे । वै.निच. ।

काकाचा । काकनासायां । रा.नि.व.९ ।

काकिणी । स्त्री । रक्तिकायाम् । कूट । एक-
बराटिकायाम् । एककड्डा । पणचतुर्थीशे । ५ ग-
ण्ड । मानदक्षे । “काकिणी पणचतुर्थीशे मानदक्षे-
पि दृश्यते । कण्ठलैकवराद्याः स्यात्” शि.शचिकं ।

काकी । स्त्री । वायस्याम् । काकीव्याम् । रा.

नि.व.९ । श्वेतकाकमाष्याम् । श्वेत डडकौडे-
नी । वै.निच. ।

काकुः । स्त्री । जिह्वायां । चिका. ।

काकुद (दम्) । स्त्री । तामुनि । रा.नि.व.१८ ।

काकुदी । पुं । ककुदावर्ते मन्त्रादीषान्विताये ।
“भावर्ता यस्य ककुदि काकुदी स उदाहृतः ।”
अ.द.२५. ।

काकुसुतम् । स्त्री । विज्ञतमण्डे । [वै.निच. ।

काकुलीमृगः । पुं । चतुर्विधविशेषयस्मिन् ।

काकेचि(चु)कः । पुं । इक्षुगन्धने । खागडे ।
थागुडा । र.मा. । चिका. । आसट्टणे । (क.पू. ।
रा.नि.व.८ । कीकिलाचक्षुपे । भा.पू.१५. ।

काकेन्दुः (कः, की) । पुं । (Diospyros
melanoxylon.) काकतिन्दुके । मांकड़ा (क-
न्म. । अम. । कटुतिन्दुके । कूटिना । प.सु. ।

काकेष्टः । पुं । निम्बहवे । रा.नि.व.८ ।

काकेष्टा । स्त्री । रेणुकायाम् । काकमाष्याम् ।
वै.निच. ।

काकोचिकः (ची) । पुं, स्त्री । काउचीति
प्रसिद्धे मन्त्रविशेषे । काउटे मांजु । हारा. ।

काकोडु(दु)म्बरः । पुं । काकोडुम्बरिकायां
कांकडुम्बर । प.सु. ।

काकोडु(दु)म्बरिका । स्त्री।(Ficus his-
pida, opposite-leaved figtree, Syn.
Ficus oppositifolia.) खनामख्यातवृक्षे ।

कांकडुम्बर । हिं तटमिला, (गोडकुम्भरा । र.मा. ।)
(कटुम्भरी भा. ।) मं कालाउर्व । तं प्रथमेदिषेद्गु ।

गुणाः—हिमघ्नी उदुम्बरगुणा च । मन्.व.५. ।

पक्वफलं शीतलं गीर्णं चर्बं कटु त्वग्दीपघ्नं रक्ता-
पित्तघ्नं । तद्वत्फलं अतिसारघ्नम् । तथा—उदु-
म्बरत्वक् शीतला कषाया प्रघ्नरी गर्भरक्षणे हिता

साम्यदा च । रा.नि.व.११ । तिक्ता शीतला तु-
वरा लम्पनकरी कफपित्तप्रचक्षिपकुटपाक्षुर्धःका-

मलाहरी च । गुहः बाहिषी शीतला स्नादुः ह-
मिकरी च । राज. । फलगुणाः—विटग्नि मधुरं

विषं तप्यं गुह च । सु.सू.४६५. ।

काकोदरः । पुं । सपे. । अम. ।

काकीदुम्बरिकाफलम् । लौ । चक्षुः । वै.निच. । [गुणाः मृकवत् ।

काकीनालकः । पुं । मृज्जातीकपत्तिचि ।

काकीलः । पुं, लौ । द्रोणकाके । ढाँड़ काक । हला. । काकील्याम् । धरणि. । कृष्णवर्णस्यावस्विभेदे । रवा. । काकीलमुयतेजः स्यात् कृष्णविमृशविषम् । वै.निच. । सपें. वनशकरे । श.र. ।

काकीली । स्त्री । Berry of the calculus indicus. It is brought from Nupur and Morung. Tizyphus napeca. चीरकाकीलीसहस्रकन्दविशेषे ककीलती भिन्ने । भेदन्तु केवलं चीरकाकील्याः किञ्चित्कृत्वा । कौकुल । मं कटवतिगै, काटली । तं तेलुमचि-सेटु । उत्. काकीलि । एषा चीरकाकील्युत्पत्तिस्थान एव जायते । “जायते चीरकाकीली महामेदीहवस्थले । यत्र स्यात् चीरकाकीली काकीली तत्र जायते । पीवरीसहस्रः कन्दः स चीरप्रियगन्धवान् । सा प्रोक्ता चीरकाकीली काकीली लिङ्गमुच्यते । यथा स्यात् चीरकाकीली काकील्यपि तथा भवेत् । एषा किञ्चिद्भवेत् कृष्णा भेदीऽय-सुभयोरपि ॥ भा. । गुणाः—शीता मधुरा खिन्धा चयपित्तानिलासिन्तु । रक्तदाहज्वरघ्नी कफशक-वर्द्धनी च । रा.नि.व.१ । चीरकाकील्याम् । फ-लघृते ।

काकीलीहयम् । लौ । काकीली चीरकाकी-ली च । “एका काकीली कवडीसंज्ञा, अन्धा चीरकाकीली पयस्विनीसंज्ञा ।” वा.सू.१५५.जीव-न्यादि । जीवन्तीकाकीली भेदे हे सुद्रमाषपक्षी । एतद्व्याभावे अन्नगन्धामूलं हिगुणं शब्दम् । भा.म. ४५.कर्णरीग.चि. ।

काकील्यादिः । पुं । तन्नामकौषधद्रव्यगणे । अयं नाटवर्गसंज्ञितः । सि.यी.बाल्लखेदे । “काकीलीचीरकाकीलीजीवकर्षभसुद्रपक्षीमाषपक्षी-भेदासम्भवेदाच्छिद्रकाककटयज्ञौतुमाचीरीपक्षक-प्रपीक्षरीकाकिंठहिच्छरीकाजीवन्ती मधुकच । काकील्यादिरयं पित्तशीथितानिलनाशकः । जीवन्ती हृदयो हृद्यः सन्धः श्लेष्माकरसया ॥” सु.सू.६८५. । पपि च । “काकीली चीरकाकीली जीवकर्षभकी

तथा । अहिर्हंसिका भेदा सम्भवेदा गुडूचिका । सुद्रपक्षी माषपक्षी पक्षकं वंशलीचना । शङ्खी प्र-पीक्षरीकाच जीवन्ती मधुयष्टिका । द्राक्षा चेति गणो नाम्ना काकील्यादिकदीरितः ॥” गुणाः— “सन्धकृद्दृष्टो हृद्यः पित्तरक्तानिलापहः ।” भा. ।

काकील्यादिघृतम् । लौ । वातरक्तो घृतम् । काकीलीगुम्भमधुकं समिधा च धान्नी जीवन्ती भेदयुगलावपि-ष्टमिषपक्षी । द्राक्षा सपक्षकतुगा च कुलीरशङ्खी द्वौ जीरकावपि समस्तचतुष्पलाख्यां वष्टौ विचूर्ण्य विपचेच्च शनैर्वटोपां प्रस्थं घृतस्य च तथा सरसं गुडूचाः । घृतस्य पादं परमेव दत्तव पुनः पक्षेत् वैद्यवरी विधिः । रस.र. ।

काकी(कौ)ष्ठः (कः) । पुं । कर्षवन्नाल-तिविशेषे । स च निर्मांससङ्गिभायास्त्रिशीथित-पालिः । सु.सू.१६५. ।

कागः । पुं । काके । जटा. । [शष्पपत्रेः कांशे ।

कागदः । पुं । कागज इत्यारवतीयभवाप्रसिद्धे काङ्गायनगुडिका । स्त्री । गुल्मरीगे हृष्टफ-लीषधे । प्रक्रिया स्पष्टा । अन्धवेतसः अन्धलीया-मिति केचित् । शटी, कुडु, मल्ली, छितामूल, टुमुरि, कुंठे, वट, तेउडो अत्रोत्पद्ये १ प. हिङ्गु ३ प. यवफार २ प. अन्नवेतस वी आमिरुज २ प. धन, यमान, क्षीरा, शरिष्ठ अत्रोत्पद्ये २ ठो. कृष्णक्षीरा ४ ठो. वनय-मान ॥ ठो. टावारसेन कोलास्त्रिसामा वटी कार्या । च.द. । सा.कौ. । रस.र. ।

काङ्गायनमोदकः । पुं । अश्वरीगे । पन्था-दीनां द्रव्याणां चूर्णानि सद्याभागमेकत्र समिश्रयेत् । हरीतकी ५ प. जीरक १ प. मरिच १ प. पिप्-पली १ प. पिप्पलीमूल २ प. चविका ३ प. चिचकमूल ४ प. शुद्धी ५ प. यवहार २ प. भग्नतक ८ प. गुडकन्द (शुद्ध) १६ प. (अभावे शर्करा वा मन्थली) । सर्वचूर्णहिगुणो गुडः । च. द. अश्व.चि. ।

काङ्गा । स्त्री । वचायाम् । श.च. ।

काङ्गुकः । पुं, लौ । पक्षिकाध्वन्यभेदे । कांशनी वेष्टे धानविशेष । गुणाः—रसे पाके च मधुरः वातपित्तशमनः आतिवृद्धशयः । सु.सू.४६५. ।

काङ्क्षत् । पुं । क्रीडपक्षिणि । वै.निघ. ।

काङ्क्षा । स्त्री । चाहरेच्छायाम् । सु.नि.६अ. ।

काङ्क्षीरः । पुं । कङ्क्षपक्षिणि ।

काचः । पुं । Affection of optic nerve or gutta serena. नराश्रयोः तृतीयपटलगत-
नेत्ररोगविशेषः । नेत्रेण भुक्तं च श्यामं विन्दुः । हिं
मोतियाविन्दुः । दीपे तृतीयपटलं गते काचसंज्ञ-
को नेत्ररोगः जायते । लक्षणं यथा —“प्राप्तीति
काचतां दीपे तृतीयपटलाश्रिते । तेनीर्हमीकते
नाथः तनु चैलावतीपथं । यष्टावर्षाच्च रज्येत दृष्टि-
र्ज्येति च कृमात् ॥” वा.उ.१२अ. अस्मिन्नपि त-
नीर्भूते नातिरुद्धं मद्यगदे । चन्द्रादित्यौ सनच-
चावस्फुरिते च विद्युतः । निम्बेक्षानि च तेजांसि
भाजिण्युपस्थ पश्यति । स एव चतुर्थपटलगतः
लिङ्गनाशः नीलिकासंज्ञः धत्ते । “स एव लिङ्ग-
नाशस्तु नीलिका काचसंज्ञितः ॥” वातेन चापि
रूपाणि भ्रमनीय च पश्यति । आबिलात्यरूपाभा-
नि व्याधिहानीय मानवः । पित्तनादित्यख्योत्त-
चक्रचापतडिङ्गुणान् । मृत्युतथैव शिखिनः सख्यं
नीलश्च पश्यति । कफेन पश्चेद्रूपाणि जिग्धानि
च सितानि च । पश्चेदमृच्छालार्थं व्यभसैवाभसं-
सवम् ॥ इत्यादि । सलिलप्रावतानीय परिजाद्यानि
मानवः । पश्चेद्रक्तैः रक्तानि तमांसि विविधानि
च । सलिलान्यथ कृणानि पीतान्यपि च मानवः ।
सन्निपातेन चित्राणि विभ्रुतानि च पश्यति । बहु-
धा च हिषा वापि सख्यांश्चैव समस्ततः । ह्रीना-
ज्जायन्धिकाङ्गानि ज्योतीर्षपि च पश्यति ॥ मा.
नि. । शिके । मणौ । से.चदिकं । स्फुटिकाविशे-
षः । कां. गुणाः — चाररसः उष्णवीर्यः अञ्जना-
दृष्टिकरश्च । राज. । अश्वस्य वैचिकालिनीने । “श्ले-
ष्माभित्यन्दिनोऽश्वस्य शूलं साशुविलोचनं । काचः
सञ्जायतेऽयस्य पाण्डुता चापि चक्षुषः ॥” ज.द.
१०अ. । कञ्चटमेदुः । श.च. । चारि । छ.च. । स्त्री ।
सिक्थने । काचलवणे । विट्.लवणं । रा.नि.व.२३ ।

काचकम् । स्त्री, पुं । काचलवणे । स्फटिके ।
काचमणौ । वै.निघ. ।

काचकूपी (घटी) । स्त्री । काचनिर्मितस्या-
ख्याम् । कां.उ.३ शिभि. । भैष. ।

काचजः । पुं । काचलवणे । वै.निघ. ।

काचतिन्तिङ्गी । स्त्री । आमतिन्तिङ्याम् ।

कां.उ. (तै.जूल. भा.पू.१भ.प्रलव. । [च.६ ।

काचतिलकम् । स्त्री । काचलवणे । रा.नि.

काचभवः । पुं । काचलवणे । वै.निघ. ।

काचभाजनम् । स्त्री । काचनिर्मितपात्रे ।

कां.उ.३ वासन. चिका. ।

काचमणिः । पुं । काचे । च.शा.८अ. ।

काचमलम् । स्त्री । काचलवणे । कां.उ. लवणं ।

रा.नि.व.६ । काचलवणे । क.पु.क. लवणं ।

काचमालिका । स्त्री । मये । चिका. ।

काचलवणम् । स्त्री । Black salt, ■
medicinal salt prepared by calcin-
ing fossile salt and the fruit of the
emblic myrobalan together. It con-
sists of muriate of soda with a
proportion of sulphur, iron and
lime. खनामख्यातलवणे । काचलवण इति म-
हाराष्ट्रकणाटदेशे ख्यातम् । क्रुशं लवणं, कानां
लवणं, मोत्रा इति भूत. । मं वांगङ्गखार । गु-
णाः—रुचं ईषत् चारं पित्तलं दाहकं कफवात-
जं दीपनं गुण्यशूलनुहं । रा.नि.व.६ ।

काचवकयन्त्रम् । स्त्री । अर्कोदिनिकाशनायै
काचनिर्मितवकयन्त्रे । [च. ।

काचविन्दुः । पुं । नेत्ररोगविशेषः । See का-

काचसम्भव(सौवर्चल)म् । स्त्री । काचल-
वणे । रा.नि.व.६ ।

काचस्थाली । स्त्री । काचपात्रे । पाटलावणे ।
पां.कृ.३ गी. । अम.प.सु. । श्वेतपाटले । वै.निघ. ।

काचा । स्त्री । काचमणौ । “काचा तु सारका
लघुौ व्रणनेचहितावहा । लेखनी शूलद्रुमीता... ।”
वै.निघ. । वयोनिरुपिका अश्वस्य दन्तेषु पञ्चदशा-
द्याहारस्य सप्तदशपथ्यं जाताः सर्वपाकाराः शुभा
रेखाः । ज.द.४अ. । [च.प.वि. ।

काचाक्षा । स्त्री । हरिद्रायां । वै.निघ.१भ.

काचाक्षः । पुं । उड्डके । गुणाः—अचवम् ।
पथकन्ते । वै.निघ. ।

काचि(जि)घः । पुं । काचने । सूचिके । मे. चत्रिकं । शिल्पीधात्यादी । वै. निघ. ।

काचिच्चिकः (लिन्दिः) । पुं । काचचि-
चायाम् । कुं० गौछ ।

काचितः । त्रि । शिक्वारीपिते (पदार्थे) । नि-
कात्र (तोलना (द्रव्य) । अम. ।

काचिमः । पुं । दीपकुलोद्भवश्चे । चिका. ।

काचोत्थम् । स्त्री । काचलवणे । रा. नि. व. ६ ।

काजूतः । पुं । जावीचुपे मझाराष्ट्रादी ख्याते ।
गुणाः—“तुवः मधुरीणा लघुः स्मृतः । धातुव-
हिकरी वातकफगुर्मादरज्वरान् । कृमिवर्णाग्रिमा-
न्यानि कुष्ठञ्च श्वेतकुष्ठकं । संयक्ष्यशर्मानाङ्गान्
नाशयेत्...” । वै. निघ. ।

काच्चजम् । स्त्री । काचलवणे । वै. निघ. ।

काच्चन(क)म् । स्त्री । पुन्नागपुष्पे । वै. निघ. ।
पद्मकेशरं । मे. नचिकं । स्वर्णं । नागकेसरपुष्पे ।
रा. नि. व. ६ । वै. निघ. २ भ. द्विका. चि. । हरिताली ।
रा. नि. व. १३ ।

काच्चनः (कः) । पुं । (*Bauhinia vari-
egata* &c.) खनामख्यातवृक्षे । काच्चन वृक्ष ।
प. सु. । हिं कचनार । मं कं काचनु, कीचानि । तं
हिवकाचन । स त्रिविधः प्रोतरक्तश्वेतभेदेन । गु-
णाः—“शाही रक्तपित्तं पथ्यञ्च । राज. । See की-
विदारः काच्चनारः कर्बुदारश्च । चम्पकवृक्षे । ना-
गकेसरवृक्षे । उदुम्बरवृक्षे । धुसूरवृक्षे । मे. । वै.
निघ. शीतज्व. चि. शीतारिरसे । सु. सू. ३६ अ. । शा-
लिजातिविशेषे । सूवर्णशालि । भा. पू. १ भ. धान्य-
व. । See शालिः । श्वेतकाच्चनवृक्षे । रत्ना ।
कीविदारवृक्षे । मद्. व. १ । शय्यां । सु. सू. ३६ अ. ।
पुन्नागवृक्षे । वै. निघ. ।

काच्चनकदली । स्वर्णकदल्याम् । टांगी क-
णा । मं सोषकेण । कदलीविशेषे । कौट् कणा ।
रा. नि. व. ११ ।

काच्चनकारिणी । स्त्री । शतमूल्या । श. च. ।

काच्चनगुडिका । स्त्री । मलगुग्गुधकारि ।
पाठः—“त्रिफलायास्त्रयो भागाः व्योषाञ्च द्विगुणो
मतः । तत्राञ्च द्विगुणं घृतं काच्चनारसञ्च वल्कलम् ।
एकैकं ते तु चूर्णं कृत्वा समी दियोऽथ गुग्गुलुः ।

चीद्रे दशगुणन्द्यामिफलाचूर्णतो भिषकः । स-
त्वांसु गण्डमास्त्रासु मलगुग्गुधं तथैव च ।” त्रिफला
प्रतोटके १ तो. करिष्मा चूर्ण ७ तो., त्रि-
फले प्रतोटके २ तो. करिष्मा चूर्ण ७ तो.,
रक्तकाष्ठीमल्लाल चूर्ण २२ तो. शुग्गुलुन सर्वा
समाना । रस. र. ।

काच्चनगैरिकम् । स्त्री । सुवर्णगैरिकधाती ।
सोणा गेरि । सि. घो. द्विका. शास्त्र. चि. । “तिका-
काच्चनगैरिकम् ।” [निघ. ।

काच्चनपत्रिका । स्त्री । कण्ठसुषुप्त्याम् । वै.

काच्चनपुष्पकम् । स्त्री । चादल्यचुपे । रा.
नि. व. ४ ।

काच्चनपुष्पिका । स्त्री । पीताजात्याम् ।

काच्चनपुष्पी । स्त्री । गणिकारिकायां । गण-
िकारीपुष्पवृक्षे खनाम्ना कोडणे मसिडे । मं गणैरी ।
रा. नि. व. १० ।

काच्चनभूषा । स्त्री । स्वर्णगैरिके । वै. निघ. ।

काच्चनमाचिकः । पुं । स्वर्णमाचिके । मं-
हाद्रावके ।

काच्चनमोहनरसः । पुं । गुग्गाधिकारि र-
सः । पाठः—“स्वतं स्वतं स्वतं ताम्रं काच्चनं मर्दये-
त्समं । शर्कवय्यीरसं नैव दिनान्ते वटकीकृतं । गु-
ञ्जैकं गुडसंयुक्तं तथा मल्लसुवर्चलं । निष्कैकं गुग्गा-
शाल्यर्थं रसः काच्चनमोहनः । विशाला कटुका सु-
क्तं कुष्ठमिन्द्रियं समं । चूर्णयेद्देवदारुञ्च कर्षकं
मधुना लिङ्गेत् ।” रसमिन्त्र, ताम्राञ्ज्य ७ अ-
र्घतश्च समभाग । अकिन्दरस ७ सिञ्जूर रसे
मर्दिन । मात्रा १ रति । रस. र. । [गौदलम् ।

काच्चनरसम् । स्त्री । हरितालविशेषे । See

काच्चनसूपः । पुं । काच्चननामक-हिदलघा-
नसाधितसूपे । तद्वान्यं सार्धपतलेन उद्वर्त्य उष्ण-
शुष्कातस्मात्स्वर्णां दालिकामादाय शीतोदकेन
मन्दाशी पचय । वै. निघ. ।

काच्चनचीरी । स्त्री । स्वर्णचीरिणीचुपे ।
चीरिण्यां । थिरुई, सोणाथिरुई । हिं चीक ।
मं पिस्वीरा । रा. नि. व. ५ । पीतदुग्धवृक्षपत्रय-
तिकायां । सु. चि. ८ अ. । कडुष्ठ । गिरिभाटीवि-
शेष । च. द. गुग्गु. चि. । “त्रिफला काच्चनचीरी ।”

काञ्चनाभ्ररसः । पुं । यक्षाधिकारी रसः ।

र.सा.सं. । पाठः—काञ्चनं रससिन्दूरं मौक्तिकं लौहमयकं । विद्रुममभया तारं कसूरी च मनःशिला । प्रत्येकं विन्दुमात्रं सर्वं मर्द्यं प्रयत्नतः ॥

कारिणा वटिका कार्या विगुष्ठाफलमानतः । अनुपानं प्रयोक्तव्यं यथादीवानुसारतः ॥ नामारीगमनं सर्वोपद्रवसंयुतं । चयं हलि तथा काञ्चं श्रेयसिपितृरं तथा । विन्दुमात्रं कर्षयितुं । श्वभञ्ज, रससिन्दूर, मूत्राभञ्ज, लोह, अत्र, प्रवाल, हरीतकी, रोपा, मृगनाभि, मनहान् प्रत्येक २ तोला । जले मर्दन । र.सा.सं. ।

इहत्काञ्चनाभः यथा—काञ्चनं रससिन्दूरं मौक्तिकं लौहमयकं । विद्रुमं श्वतैक्कानं तारं ताम्रं च रक्तकम् । कसूरिका लवङ्गञ्च जातिकोषिलवालुकाः । प्रत्येकं विन्दुमात्रं सर्वं मर्द्यं प्रयत्नतः ॥ कन्यामीरे तु सम्मर्द्यं केशराजरसेन च । अजाचीरेण सन्धाय प्रत्येकं दिवसत्रयम् । चतुर्गुणाप्रमाणेन वटिकां कारयेद्विषकं । अनुपानं प्रदातव्यं यथादीवानुसारतः ॥ श्वभञ्ज, रससिन्दूर, मूत्राभञ्ज, लोहभञ्ज, अत्रभञ्ज, प्रवालभञ्ज, वैक्राभञ्ज, रोपा, ताम्रं, वज्र, मृगनाभि, लवङ्ग, जग्गिडी, एलवानुक प्रत्येक २ तो. । श्वतैक्कग्री, केकुत्तर रस, छागहृत् प्रत्येक ३ दिन मर्दन । मात्रा ४ रति । र.स.र. ।

काञ्चनारः (कः) । पुं । (Bauhinia variegata &c.) Mountain ebony. रक्तकाञ्चनञ्च । हिं कञ्चनार । मं काञ्चु । कं कोचाले । गुणाः—कषायः संघाही त्रणरीपयः दीपनः कफघातघ्नः सूत्रक्षकश्च । रा.नि.व.१० । काञ्चनारी हिमो बाही तुवरः श्रेयसिपितृत् । जमिजुददधंशगुल्मालात्रणापहः । पुष्यं लघु श्रुतं, कर्कं संघाहि पिनासप्रदरचयकासशुत् । भा. पू.१५. । च.द.र.पि.चि. । See कोविदारः । श्वतकाञ्चनञ्च । र.सा. ।

काञ्चनारगुग्गुलुः । पुं । गण्डमालागलगुष्ठापथ्यर्चुदादी हितः । पाठः—“काञ्चनारस्य यक्षीयात् त्वचं पञ्चपलोन्मिता । नामरस्य कथायाश्च भरिष्य पलं पलं । पथ्याविभीतधानीणां पलमर्द्यं द्रष्टुं प्रयत्नम् । वरुणस्यान्मैकश्च पञ्चकौलात्पथाः पुनः । टङ्कं टङ्कं समादाय सर्वान्मैकश्च चूर्णयेत् ।

यावच्चूर्णमिदं सर्वं तावानेवाश्च गुग्गुलुः । सङ्ग्राह्यं सर्वमैकश्च पिष्टुङ्गला विचारयेत् ॥ सात्रा शास्त्रिता ।” रक्तकाञ्चनहानचूर्ण ५ प. शूट, पिपुल, मरिचचूर्ण प्रत्येक १ प. हरीतकी, आगला, बहेड़ाचूर्ण प्रत्येक ४ तो. वरुणहानचूर्ण २ तो. शूडश्च, तेजपत्र, एलाचूर्ण प्रत्येक १ तो. । सर्वचूर्णं समानं शूङ्गुल एकत्र मर्दन करिषे । मात्रा १० तो. पर्वा-स्तु । भा. । [आरम्भधठवे । वै.निच. ।

काञ्चनालः । पुं । श्वतकाञ्चनञ्च । र.सा. ।

काञ्चनाद्वयः । पुं । नामचण्यकठवे । नागेश्वर टापा । नागकेश्वरञ्च । अम. । पद्मकेश्वर । वै.निच. । [आ कोरुणे प्रसिद्धे । रा.नि.व.१० ।

काञ्चनिका । स्त्री । गणिकारीपुष्पञ्च खना-

काञ्चनी । स्त्री । हरिद्रायां । मे. । वै.निच. । अर्धचि. । गीरीचनयाम् । रा.नि.व.१२ । स्वर्ण-चौरिण्याम् । थिरुहे । रा.नि.व.५.१२ ।

काञ्चनीया । स्त्री । हरिताले । श.चि. । गीरीचनयायां । रा.नि.व.१२ । गुग्गायां । वै.निच. ।

काञ्चिः । स्त्री । रसनायां । छलहार । लणा ।

काञ्चिकम् । स्त्री । काञ्जिके । कै.जि. । छि.च. ।

काञ्ची । स्त्री । गुग्गायां । छि.च. । रसनायां । अम. ।

काञ्चीपदम् । स्त्री । जघनदेशे । इला. ।

काञ्जिकम् । स्त्री । Sour gruel, the water of boiled rice in a state of spontaneous fermentation. खनास-ख्यातधान्यासि । कै.जि. । हिं मं काञ्जी । कुम्भा-धान्यमच्छादिसहितं काञ्जिकम् । शार्ङ्ग. । “आ-शुधान्यं क्षीदितञ्च बालसूतञ्च खञ्जश्च । कृतं प्र-स्थमितं पात्रं जलं तत्रादकं क्षिपेत् । तावत्कालाय संरवेथावदस्त्वमागतम् । काञ्जिकं तनु विज्ञेय-मित्यस्त्वं पूजितम् ॥” श्व. । “तुलामितं षट्क-तशुलस्य प्रत्यक्षं चात्रं विधिवद्विधाय । द्रोक्ष्यशसि-क्षितमथ विद्यामन्त्रात्मन रक्षेत् पिष्टितं प्रयत्नात् । तत्रैव कल्कं सकलं निरसेत् तत्काञ्जिकं कथ्यते आरणात् ॥” अचि.१.१५. । तत्र पुनःसन्धान-तुपोदकसीवीरकसुवीराम्बवक्रकगीधूमसीवीरव-सीवीरगुपसीवीरारणालधान्यान्मर्दनं बहुधा । इ-

शा.—भेदकं तीक्ष्णं पितृशीघ्रं वसिशीघ्रं
वचिकरसापेयं स्वर्गशीतलं यमलमहरश्च । पुरा-
तनं तत् हृत्पाण्डुमिरीगर्भं दीपनचेति । राज. ।
तत्र भेदि लघु पाचनश्च । अचि. ११५. । तीक्ष्णं
भेदि पितृघ्नं स्वर्गशीतलं यमलं हृत् पाचनं वा-
निलशूलं वसिशूलं वास्यापनं हृत् लघु वातकफ-
घ्नश्च । वा.सू. “काञ्चिकं वातशीघ्रं पितृघ्नं ज्वर-
नाशनं । दाहमूर्च्छाशमनश्च श्लाघानविषमनुत्॥”
रा.नि.व.१५ । “काञ्चिकं भेदि तीक्ष्णं रीचनं
पाचनं लघु । दाहज्वरहरं स्वर्गान्पाशातकफाप-
हं । साधादिवटकैर्युक्तं क्रियते तद्गुणधिकम् । लघु
वातहरं तनु रीचनं पाचनं परं । श्लाघाजीवविष-
मनाशनं वसिशीघ्रं । शीघ्रमूर्च्छाशमनानां
मदकण्डूविशीघ्रिणां । कुष्ठिनां रक्तापित्तां का-
ञ्चिकं न प्रशस्यते । पाण्डुरोगे यक्ष्मिणि च तथा
शोधातुरेषु च । ज्वरलीये तथा शान्ते मन्दज्वर-
निपीडिते । एतेष्वानु हितं भोक्तुं काञ्चिकं दोष-
हारकम् ॥” भा. । अचि. ।

काञ्चिकवटकः । पुं । स्वाद्यद्रव्यविशेषः ।
कैजीवड़ । तत्पाकप्रणाली यथा—“मयनी नू-
तना धात्र्यां कटुतैलेन लिपिता । निम्बेलिगन्धुना
पूर्या तस्यां चूर्णं विनिक्षिपेत् । राजिकाजीरलवण-
हिङ्गुयक्ष्मीनिशालतं । निक्षिपेष्टकांक्षत्र भाण्डस्या-
स्य सुद्वयेत् । ततो दिग्मचयाद्द्वन्द्वमक्ताः सुर्वटका
ध्रुवम् ।” अयं हृत्वी वातघ्नः श्लेष्मकरश्च । भा. ।

काञ्चिकषट्पल्लवतम् । स्त्री । आमवाते
घृतम् । पाठः—“हिङ्गु विकटुकं चर्व्यं माषिमयं
तथैव च । कल्कान् कृत्वा च पल्लिकान् घृतप्रश्लं
विपाचयेत् । चारणालादकं दत्त्वा तत्सर्पिर्जठराप-
हं ।..... घृत ४ म. कैञ्चि १७म. कटु—
हिं, कुंठ, पिण्डुल, मरिच, छे एव २ टैकव-
नवग ञ्छोटोटक १ प. । एकत्र पांक । अ.द. ।

काञ्चिका । स्त्री । काञ्चिके । रा.नि.व.१५ ।
लघुजीवन्त्याम् । पलाशीलतायाम् । रा.नि.व.१ ।

काञ्चितैलम् । स्त्री । काञ्चिकविशेषः । गुणाः
—“काञ्चिकं काञ्चितैलश्च पलितं वातकारकं । दा-
हकं वायुशैथिल्यं भक्षणाच्च न हर्षनाम् ॥” रा.नि.
व.१५ । [ल मठी । र.मा. ।

काञ्चिपत्रिका । स्त्री । ज्वरदनीषुमे । का-

काञ्ची । स्त्री । महाद्रीचपुष्पाम् । वडु धन-
वासा । रा.नि.व.५ । काञ्चिके । अ.टी. । भार्या ।
वाग्मनशो । र.मा. ।

काटुकम् । स्त्री । कटुतायाम् ।

काठः । पुं । पाषाणि । चिकू ।

काठिनः । पुं । खड्गूरुचे । [११ ।

काठिन्यफलः । पुं । कपिलरुचे । रा.नि.व. ।

काठीकुम्बरः । पुं । काठीकुम्बरिकायाम् ।
काकडुमूत । र.सा.सं.कुठ.चि. ।

काणः । पुं । काके । चि । एकचक्षुषि । “काणः
काकैकचक्षुषि ।” मे.यदिकं ।

काणकपोतः । पुं । कपोतभेदे प्रतुदनातीये ।
गुणाः—“कषायः स्वादुलवणः गुरुः काणकपोत-
कः ।” सु.सू.४६च. । [रवरसे ।

काणभागः । पुं । त्रिभागे । भैष.कालाघ्नभै-

काणा । स्त्री । काकील्याम् । काकिन्याम् । पि-
पल्या । अ.द.दावादी । “काणावधरकिरात ।”

काणु(यू)कः । पुं । कण्टे । वावूरे । चंसमे-
दे । कुकुटे । वायसे । उषा. । [स्त्रियः पुत्रे ।

काणियः (रः) । चि । काये । पुं । एकनेत्र-

काण्डः । पुं, स्त्री । तत्रप्रकाशे । गोरुश्च शृङ्गि ।
रा.नि.व.२ । दीर्घास्त्रिणि । मश हाड़ । इरे ।
प.सु. । जले । मे.उदिकं । धान्यनाले । छे.च. ।

काण्डकः । पुं । बालुककर्कश्याम् । वै.निघ. ।

काण्डकटुकः । पुं । कारवेन्नके । उच्छेगांश्च ।

रा.नि.व.१ । [नि.व.४ । ज्ञेतापामार्गे । वै.निघ. ।

काण्डकण्टः (कः) । पुं । अपामार्गधुमे । रा.

काण्डक(का)ण्डकः । पुं । बदरीरुचे ।
वै.निघ. । काण्डरुचे । कृ.भ. । रा.नि.व.८ ।

काण्डका । स्त्री।(Cucumis utilisissimus.)
करालजिपुटायाम् । उच्छेगांश्च । बालुकौनामकर्क-
श्याम् । बलाव्याम् । रा.नि.व.१६ ।

काण्डका(की)रम् । स्त्री । गुवाके । श.मा. ।

काण्डकीलकः । पुं । The tree called
symplocos Recemosa. क्षीप्रदुम् । रा.नि.
व.६ ।

काण्डखेटः । वि । अघने । हला ।

काण्डगुडः (ण्डः) । पुं । गुण्डहवे । रा.नि. व.८ । विधारादणे । वै.निघ. । [१६७.]

काण्डचित्रा । स्त्री । सर्पजातिभेदे । का.उ. काण्डणी । स्त्री । सूक्ष्मपर्णीलतायाम् । द्रामदू-
ती । श.च. ।

काण्डतित्तः (कः) । पुं । A kind of gentian. (Gentiana cherytha) किरा-
ततित्तः । छिद्रतडा । रा.नि.व.६ । [याम् ।

काण्डनी । स्त्री । रामदूत्याम् । नागवल्लीलता-

काण्डनीलः । पुं । लोभि । रा.नि.व.६ ।

काण्डपटः । पुं । तिरस्करिण्याम् । श.च. ।

काण्डपुङ्खा । स्त्री । शरपुङ्खायाम् । रा.नि.व.४ ।

काण्डपुष्पम् । स्त्री । (Artemisia Indica.)
दीना इति प्रसिद्धे सुगन्धपुष्पविशेषे । (दीनाशूष्पा)
श.च. ।

काण्डभ्रनः । पुं, स्त्री । A fracture or
dislocation of the bones or limbs.
A fracture of either of the extremi-
ties. अस्थिभङ्गविशेषः । तद्वाद्दशविधं — कर्कटका-
न्वकण्ठचूर्णितपिप्पितास्थिक्कलितकाण्डभ्रममज्जा-
गतातिपातितवक्त्रपटितस्फुटितमेदेन । तथा
विशेषं पर्याये दृश्यम् । 'खल्लेत प्रकल्पमानं काण्ड-
भ्रमलम् । स्वयधुबाहुभ्यं स्पन्दनविवर्त्तनस्यार्थासृजि-
णालमवपीडयमाने शब्दः सत्ताङ्गता विविधवेदना-
प्रादुर्भावः सव्याख्यवस्थासु न शक्यतामभ्य ।' सु.नि.
१५७. ।

काण्डभङ्गः । पुं । अस्थिभङ्गे ।

काण्डमध्या । स्त्री । काण्डवल्ग्याम् । वै.निघ. ।

काण्डरुहा । स्त्री । कटुक्याम् । प.सु. ।

काण्डवः । पुं । केसुकश्चकन्दः । वै.निघ. ।

काण्डवल्ली । स्त्री । कारवेल्लीलतायां । कृत्वा,
उच्छेदः । काण्डवेलि इति मधुराद्रादौ व्या-
ता । हिं काण्डवेलि । मं काण्डवेलि, मणिगुडव-
लि । सा विधारा चतुर्धारा चेति हिमिदा ।
का. गुणाः — "कटुका तिक्ता चीष्वा सरा मता ।
पिपिला च कर्षं गुणं लूतां दुष्टवर्णं तथा । शीघ्री-

दराप्रिमाभ्यानि शूलं वातश्च नाशयेत् । मलसङ्क-
ष्टरा चैव... ॥" विधारागुणाः — "सरा लघ्वपि-
दीपनी । रूचोष्वा मधुरा वातश्लेष्मः कफनाशिनी ।
गुणस्त्वन्वे तु विशेषाः पूर्वाक्काण्डवलिषत् ॥"
चतुर्धारागुणाः — "भूतीपद्रवश्लेष्मा । अत्युष्णाभान-
वातश्च तिमिरं वातरक्तकं । अपथ्यारं वातरीमं
नाशयेत् ॥" वै.निघ. । रा.नि.व.२ । See कार-
वेक्षः । [व.१ । सीमवल्ग्याम् । वै.निघ. ।

काण्डशाखा । स्त्री । मन्दिषवल्ग्यां । रा.नि.

काण्डसन्धिः । पुं । यन्धो । पाव, शिंटे ।
रा.नि.व.७ ।

काण्डहिता । स्त्री । लोभहवे । वै.निघ. ।

काण्डहीनः । पुं । लोभि । रा.नि.व.६ । स्त्री ।
भद्रसुकायाम् । श.च. ।

काण्डा । स्त्री । सुषण्यां । तालमूली । प.सु. ।

काण्डकः (का) । पुं, स्त्री । लङ्गानामधा-
न्यविशेषः । (तउड) । रा.नि.व.१६ । अलाव्याम् ।
(का) पलाशीलतायाम् । वै.निघ. ।

काण्डनी । स्त्री । हस्तिपुष्पीलतायां । श-
तिउड । प.सु. ।

काण्डीरः । पुं । अपामार्गे । कारवल्लीलतायां ।
उच्छेदः । रा.नि.व.२ । च.चि.८७. ।

काण्डीरा (री) । मन्दिषायाम् । र.मा. का-
रवेक्षके । अश्वतस्रवायाम् । वै.निघ. ।

काण्डेरः । पुं । तखुलीयशाके । नटे, कौटि-
नटे । भा.पू.१ भ.शाकव. [लज्ज गश्च । र.मा. ।

काण्डेरी । स्त्री । नागदन्तीहवे । गार्कल श-

काण्डेरुहा । स्त्री । कटुक्याम् । र.मा. ।

काण्डेस्तुः । पुं । श्वेतचौ । रा.नि.व.१४ । अयं
तापसिचतुष्टयः वातकोपनश्च । भट. । कण्ठेचौ ।
कौजल हेतू । सु.सु.१८७. । काण्डहमेदे । र.
मा. । खगुडे । थागड़ा । प.सु. । कीकिलाच-
हवे । कूक्षोथाड़ा । हिं तालमाखना । अम. ।
लटा इति । च.सु.४७. ।

काण्डोलः । पुं । लडे ।

कातरः (लः) । पुं । (Cyprinus catla.)
मत्स्याविशेषः । कांसा नाम् । श.र. । गुणाः —

मधुरी गुरुः विदीपघ्नः । रा.नि.व.१६ । उष्णी
मधुरः गुरुपाकः विदीपघ्नः । राज. ।

काटुश्म । क्ली । कनूणे । रोहिषतणे । सू-
गकृत्, त्रासकपूर । रा.नि.व.८ ।

कातोनी । स्त्री । कीदृशसुराशः । “यवमाषा-
दिपिष्टीत्या कातोनी कीदृशा सुराः” वाचस्पतिः ।

कात्यायनी । स्त्री । काषायवस्त्रे । मे.मचतुष्क ।

कादम्बः । पुं । कदम्बवृक्षे । वै.निघ. । कलहंसे ।
स च म्रववर्गीयः कृष्णधूसरपत्रः । दोन्हीस । हिं
करवा । मांसगुणाः -- शीतं खिणं रक्तपित्तघ्नं वृष्यं
वातघ्नञ्च । सु.सु.४६५ । वातरक्तपित्तघ्नं भेदकं
शूलघ्नञ्च । राज. । स्थावरविधान्तर्गततन्नामकपुष्प-
विधेः । सु.कल्प.२५ । See पुष्पविषयम् । क्ली ।
कदम्बपुष्पे ।

कादम्बकरः । पुं । कदम्बवृक्षे । वै.निघ. ।

कादम्बरः । पुं, क्ली । नानाद्रव्यकदम्बकृते मन्त्रे ।
“नानाद्रव्यकदम्बेन मयं कादम्बरं स्मृतं ।” राज. ।
गुणाः -- मधुरं पित्तममदघ्नञ्च । रा.नि.व.१४ ।
कदम्बपुष्पोत्थमये । मे. । क्ली । दधिसारे । हं.च. ।
श्रीधरी । विश्व. ।

कादम्बरी । स्त्री । नानाद्रव्यीयप्रमथयसामान्ये ।

रा.नि.व.१४ । प्रसन्नायाः सुराया घनतरा काद-
म्बरी । यथा -- “कादम्बरी तु कथिता नानाद्रव्य-
कदम्बजा । कादम्बरी सुमधुरा श्रमपित्तप्रणाशि-
नी” अत्रिः । “सर्व कादम्बरी घना ।” प.प्र.३५ ।
वाक्पथीसुरायाम् । कीकिलायाम् । शारिकापलि-
श्याम् । मे.रचतुष्कं । कदम्बपुष्पोत्थमये । सपुष्पक-
दम्बतश्कोटरस्थद्विजलि । [मेषा] । र.मा. ।

कादम्बरीवीजम् । क्ली । सुरावीज । गन्धत्र

कादम्बर्थः । पुं । धाराकदम्ब । वै.निघ. ।

कदम्बवृक्षे । रा.नि.व.६ । मृटा. । क्ली । पद्मे ।

कादम्बा । स्त्री । कदम्बपुष्प्याम् । शूङ्गीत्री ।
श.च. ।

कादम्बिकः । वि । भोज्यद्रव्यकारके ।

कादिरम् । क्ली । क्षदिरसारे । रा.नि.व.८ ।

काद्रवेयः । पुं । सपें । रक्षे । मे. ।

कानकम् । क्ली । जैपालवीज । अग्रपान । धु-
क्षरवीज । द्रव्याभिधानम् ।

कानकचूर्णम् । क्ली । सुखरीमे हितं । गृह-
धूमी यवचारः पाठा व्योषं रसाक्षनं । तेजीवा नि-
फला लौहं चित्रकश्चेति चूर्णितं । सचौद्रं भारये-
दास्थि... । बून, यदक्षार, आंकनादिभून, जि-
कटू, त्रिमांजन, छेदे, जिह्मना, क्षारितलोह वा
अशुक्र, छितांभून ममतांग । सा.कौ. ।

काननम् । क्ली । वने ।

काननारिः । शमीवृक्षे । नौहे गौह । श.च. ।

काननौका । पुं । कपी । वानरे ।

कानीनः । पुं । लोभवृक्षे । श.च. ।

कान्तम् । क्ली । कुङ्कुमे । कान्तलौहे । रा.नि.
व.१२।११ । पुं । नन्दीवृक्षे । तून् गौह । रा.नि.
व.१२ । चक्रवाके । रा.नि.व.१६ । पुष्पकलौहे ।
हृषकलोह । भा. । वर्षावसन्तयोः । रा.नि.व.२१ ।
द्विजलवृक्षे । रा.नि.व.८ । चन्द्रे । श.र. । चन्द्र-
कान्तमणौ । सूर्यकान्तमणौ । मे. ।

कान्तः । पुं, क्ली । चन्द्रे । श.र. । चन्द्रकान्त-
सूर्यकान्तायस्मान्नेषु । मे. । कृष्णलौहे । कुङ्कुमे ।
रा.नि.व.१२ । लौहे । रा.नि.व.११ ।

कान्तपत्नी (रत्न) । पुं । मयूरे । श.च. ।

कान्तपाषाणः । पुं । Load stone. उ-
न्मकनामप्रसरे । हृषक पांथत्र । गुणाः -- शीतो
लेखनी विषदीपका । मेदं पाश्वं स्यं कण्ठं मीहं
मूर्च्छाञ्च नाशयेत् । वै.निघ. । तत्तुष्टिः यथा --
कान्तपाषाणं चूर्णीकृत्य सहिषीदुग्धेन गव्यघृतेन च
लौहपात्रे पचेत् । विपाच्य लवणे क्षारि श्रीभास्त्रन-
रसे च क्षिपेत् । अथ दीलायन्ते सहिषीचीरादि-
भिः वारधयं पचेत् । अथाक्षरसेन रौद्रे दिनैकं
भावयेत् । “चूर्णितं कान्तपाषाणं सहिषीचीरसं-
युतं । विपचेदायसे पात्रे गोघृतेन समाहितं । ल-
वणे च तथा क्षारि श्रीभास्त्रनरसे क्षिपेत् । अक्ष-
वर्गस्य तीयेन दिने घर्ष्यं विभावयेत् । तथैव दी-
लिकायन्ते द्विवारं पाचयेत्सुधीः । कान्तपाषाणप्रघ्नी
तु रसकथं उपाचरेत् ॥” चन्द्रिका । र.सा.सं. ।

कान्तपुष्पः । पुं । कीविदारवृक्षे । त्रुक्तकांक्ष-
न गृह । रा.नि.व.१० । See काञ्चनारः ।

कान्तलकः । पुं । (Cedrela Toona.)
गुग्गुवृक्षे । तून् । नन्दीवृक्षे । गन्ना अश्वत्थ । प.सु. ।

कान्तली(ली)हः । पुं, स्त्री । खनामप्रसिद्ध-
लीह । काष्ठिटीह । सख आमकचुम्बकरीमक-
खेदजमेदेन चतुर्धा । तस्य लक्षणम्—“यस्याधे न
प्रसरति जले तैलविन्दुः प्रतते हिङ्गुर्गन्धं त्यजति च
निजं तिक्ततां निम्बकल्कः । तप्तं दुग्धं भवति शि-
खराकारकं नैति भूमिं कृष्णः स्यात् सजल-
चषवः कान्तलीहं तदुक्तम् ॥” रा.नि.व.११ ।
“स्त्रादुयं च भवेन्नित्यकल्की रात्रिन्दिबोधितः । कान्तं
तदुत्तमं यच्च रुच्येणावर्तितं मिलेत् ॥ पात्रे यस्मिन्
विमरति जले तैलविन्दुर्न सिकते हिङ्गुर्गन्धं विस्त्र-
जति निजं क्वचित् निम्बकल्कैः । पात्रं दुग्धं भज-
ति शिखराकारतां नैति भूमौ कान्तं लीहं तदि-
दसदितं लक्षणोक्तं न चान्यत् ॥” इति परीचा ।
सुखबोधः । गुणाः—“गुणोदराशः श्लासमामवातं
भगन्दरं । कामलाशोयकुष्ठानि चयं कान्तमयी ह-
रेत् । औष्ठानमक्षपित्तञ्च यत्कृषापि शिरीरुजम् ।
सर्वान् रोगान् विजयते कान्तलीहं न संशयः ।
अलं वीर्यं वपुःपुष्टिं कुरुतेऽपि विषहयेत् ॥” भा.
पू.१२.धातुव. ।

कान्ता । स्त्री । चिसन्धिपुष्पहवे । कुष्ठकणि ।
रा.नि.व.१० । श्वेतदूर्वायाम् । वाराहीकन्दे । आ-
काशवज्र्याम् । आलोकनञ् । सूषिकपण्याम् ।
गुष्पाकाणि । वै.निघ. । प्रियङ्गी । मे.तद्विकं ।
रिणकायाम् । ८३०० । नागरसुखायाम् । खल्लै-
खायां । रा.नि.व.६ । नाथ्यां । अम. ।

कान्ताङ्घ्रि(चरण)दीहदः । पुं । अशोक-
हवे । चिका. । [रा.नि.व.१३ ।

कान्तायसम् । स्त्री । कान्तलीह । अयस्कान्ते ।

कान्तारः (कः) । पुं, स्त्री । रक्तकाचनहवे ।
रा.नि.व.१० । रक्तैश्वर्ये । काञ्चली आश्व. ।
हिं कातारि । प.सु. । इक्षुसाधारणे । वंशे । रा.
नि.व.१३ । चारवधहवे । वै.निघ. । स्त्री । विले ।
हिद्रे । मे. । औपसर्गिकरीमे । पञ्च । छ.च. ।

कान्ताराश्मजम् । स्त्री । कान्तलीह । वै.
निघ. ।

कान्तारिः (रिका) (री) । पुं, स्त्री । म-
लिकाविशेषे । स.कल्प.८८. । See मलिका । इ-
क्षुविशेषे । काञ्चनी हेक्. । राज. ।

कान्तारिष्ठः । पुं । इक्षुविशेषे । काञ्चनी हेक्. ।

हिं कातारि । तं गोपयडवि । गुणाः—कषाय-
रसः श्रुतपर्जनकाहीनगुणः । गुरुः दृढः शुक्रहः
सोष्णलः हृद्यः सरसः । भा. । वंशकेषुगुणः इति ।
स.सु.४६५. । मधुरः लघुः चाररसः कफघातक-
रसः । राज. । वा. । [अश्वथ । वै.निघ. ।

कान्तारलकः । पुं । नदीहवे । जून्, गवा

कान्तिः । स्त्री । वाराहीकन्दे । महासर्जहवे ।
वै.निघ. ।

कान्तिदम् । स्त्री । पिते । श.च. ।

कान्तिदा । स्त्री । सीमराज्याम् । हाकूट ।
रा.नि.व.४ । See वाकुची ।

कान्तिदायकम् । स्त्री । कालीयकचन्दनहवे ।
जटा. । वि । शोभादायके ।

कान्तिद्वचः । पुं । महासर्जहवे । वै.निघ. ।

कान्तोली । स्त्री । कुष्णाखसुरायाम् । वै.निघ. ।

कान्दम् । स्त्री । पक्षाक्षविशेषे । मिठाई । श.च. ।

कान्दर्पिकम् । स्त्री । वाजीकरणे । श.च. ।

कान्दर्विकः । वि । आपूपिके । अम. ।

कान्दाविषम् । स्त्री । विषभेदे । श.चि. ।

कान्यजा । स्त्री । नखीनामगन्धद्वये । श.च. ।

कापधम् । स्त्री । चशीर । अ.टी.भ. ।

कापलम् । स्त्री । अष्टादशकुष्ठानर्गतवातिक-
कुष्ठे । See कपालकुष्ठं । पुं । कण्टकलतायाम् ।
कालिदाकड़ा इति लोके । र.मा. । कपालाख-
नि । कर्कटीभेदे । वै.निघ. ।

कापाला । स्त्री । रक्तचिसन्धिकायाम् । गोल
दोपाणि । वै.निघ. । [छड्काँडेनी । रत्ना. ।

कापालिः । पुं, स्त्री । चङ्गिस्त्रायाम् । काँठा

कापालिकम् । स्त्री । कुष्ठरीविशेषे । See
कपालकुष्ठं ।

कापाली । स्त्री । विडके । रा.नि.व.६ । कण्ट-
कपाल्याम् । काँठा छड्काँडेनी । प.सु. ।

कापिकेचपः । पुं । कोकिलाचपे । कूट-
थाड़ा । रा.नि.व.५ ।

कापित्यम् । स्त्री । कपित्यफले ।

कापिशम् । स्त्री । द्राघामचविशेषे । छ.च. ।

ापिशायनम् । स्त्री । मद्यविशेषे । मधुनि ।

खा । जटा । द्राक्षाक्षतमध्ये । वै.निघ. ।

ापिशायनः । वि । द्राक्षानिर्मिते ।

ापिशायनी । स्त्री । द्राक्षायाम् । वै.निघ. ।

ापितः । पुं । सर्जित्वारे । साक्षिणः । र.

II. स्त्री । कृष्णकलवणे । मृगल जवण । मे.तचिक । शीतोऽजने । नीलाजने । सूर्या । हे.च. ।

ापितवक्रकः । पुं । कपोतवङ्गायां । अयं शरीषसदृशस्त्रवपत्रः । अश्वीनाक । च.द.वीर-
रादौ ।

ापिताञ्जनम् । स्त्री । सीवीराञ्जने । सी-
तोऽजने । नीलसूर्या । भा. । अम. । [स्थान.२५]

ापफलः । पुं । कटफलवृक्षे । श.र. । अत्रि.२

ापवशर्करा । स्त्री । विडङ्गवत् फलविशेषे । कांदावतिनि । सुसकादिभोदके ।

ापमः । पुं । मदन । इच्छायाम् । रवा. । द-
मनकवृक्षे । मना । प.सु. । मङ्गाराजचूतवृक्षे । रा.
ज.व.११ । वनितापरिवङ्गादौ । च.सु.१५ । स्त्री ।
पुष्पे । मे.मङ्गिक ।

ापमकला (वटी) । स्त्री । वातरक्ते हिता ।
पाठः—“अङ्गोलमूलं विफला कुण्डली सरिचं
निशा। समच्छदा कुटी कुलं प्रत्येकं कार्ष्णिमकवेत् ॥
विडङ्गं मुलकं काचं तालकं टङ्गणं चित्रम् ॥ रस-
गन्धकलौहानां प्रत्येकाङ्गपलं लिप्ते ॥ गुग्गुलुं
विपलं दत्त्वा हृतेन परिपेषितम् । वटी कामकला
नाम गहनानन्दभाषिता । चतुर्माषा वटी खाद्या
गोमूत्रेण जडीकृता ॥” अङ्गोलमूलादिचूर्णं प्र. २
तो. विडङ्गादिचूर्णं प्र. ४ तो. शोधितगुग्गुलुः
२४ तो. एकत्र हृतेन मर्दनम् । कुण्डली गुडूची,
कुटी सुरामांसी, काचः क्षणलवणं । रस.र. ।

ापमकलाख्यरसः । पुं । वाजीकरणीषधे ।
पाठः—“वृत्तसूत्राभक्तं खण्डं वाजिगन्ध्यावतारसैः ।
सुषलीकदलीकन्दरैस्तु मर्दयेद्दिनम् । कृत्वा लघु-
भिना पश्चात् मयै पुष्पौक्तकेर्द्वैः । पुनर्द्वैयं पुन-
र्मर्दयेन्ममपट्टैः पचेत् । शाकालीजातनिर्यासैस्तु-
मेषिष भक्षयेत् । गोवीरैर्मर्कटीबीजैः पलाञ्च पा-
ययेदनु ॥” रस.र.वाजी.वि. ।

ापमकान्ता । स्त्री । राजनैपाङ्गा । गनङ्गान् ।

मल्लिकापुष्पवृक्षे । मल्लिकाविशेषः । वै.निघ. ।

ापमकाली । स्त्री । जलपक्षिधिशेषे । च.सु.
२७५. । [नि.व.१० ।

ापमखड्गदला । स्त्री । सुवर्णकेतव्याम् । रा.

ापमगा । स्त्री । कोकिलायाम् । वै.निघ. ।

ापमचारिणी । स्त्री । सुगन्धलताविशेषा ।
राज्ञा । वै.निघ. ।

ापमचारी (इन्) । पुं । कलविह्वे । वै.निघ. ।

ापमजज्वरः । पुं । कामजन्यज्वरे । लक्षणं—
“कामजे चित्तविभ्रंशस्तन्द्रास्त्यसमभोजनम् ।” मर.
नि.ज्व. ।

ापमजननी । स्त्री । नागवल्ग्याम् । वै.निघ. ।

ापमजा । स्त्री । कर्णाटकान्तःप्रसिद्धमहाक्षुधे ।
तस्या बीजे च । गुणाः—“कामजा मधुरा बल्ल्या
कामवृद्धिकरी मता । इन्द्रियाणां दृष्टिकरी कृष्या
चैव प्रकीर्तिता ॥” वै.निघ. । तक्षीजमपि तद्रुणम् ।
रा.नि.व.५ ।

ापमजानः (निः) । पुं । कोकिले । श.र. ।

ापमतः । पुं । वन्द्याकवृक्षे । पत्रगण्डि । वै.
निघ. ।

ापमतालः । पुं । कोकिले । त्रिका. ।

ापमदा । स्त्री । कामधेनी । नागवल्लीलता-
याम् । हरीतकाम् । मे. ।

ापमदीपकरसः । पुं । वाजीकरणीषधिवि-
शेषे । तस्य पाठः—“सितपुनर्नवामूलं शाकालीस-
स्वभावितं । शाकालीसस्वनिर्यासं दद्यादत्र रसं स-
मं । गन्धकं तस्मिन् दद्याद्द्वयैर्गुह्यमानकं । अनुपानं
प्रकुर्वीत गवां क्षीरपलद्वयम् । अयं चाण्डालिकीं
योगोऽप्यगम्यापि च गम्यते ॥” ऐश्वर्यनारायण मूल्यः
मोचरुज, गोरा, गन्धक, मन्त्राङ्ग, शाकालीर
छांलेन रसेन भाङ्गिषा वटैः करिष्ये । रस.र. ।

ापमदूतरसः । पुं । वाजीकरणी हितः । पा-
ठः—“सूतं गन्धं कान्तमन्त्रापि तुल्यं यामं नीरैः
शाकालीसस्ववीर्यैः । गोलहत्वा वेष्टयित्वात्मसूत्रैः रा-
ज्यं पक्त्वा काचकृत्यां निधाय । भुक्तप्राणं नागव-
ल्लीच पिष्टा तीर्थं दद्याद्रक्तिमेकान्तं यवात् । सिद्धः
सूतः कामदेवस्य वल्लं मन्त्राज्याभ्यां योग्येति मन्त्रिस्तो-

खल्वं दुग्धदानुपाने च दद्यात् ।”... । रस.र. ।

कामदूता । स्त्री । मनःशिलायाम् । वै.निघ. ।

कामदूतिः (का) (ती) । स्त्री । मनःशिलायां । पाटलहवे । श.र. । कौकिलायाम् । (का) नागदन्तीहवे । प.सु. ।

कामदेवष्टतम् । स्त्री । रक्तपित्ते । काष्ठद्रव्यं — अश्वगन्धा १०० प. गोक्षुरं ५० प. शतावरीभू-
मिक्षुभाण्डशालपर्णीबलाश्वत्थजपप्रवीजपुनर्नवा-
गाम्भारीफलमाषवीजानीति नव द्रव्याणि प्रत्येकं १०
प. वारि २५६ श. पाकशेषः ६४ श. । पुष्करकेतु-
रसः १६ श. दुग्धं १६ श. । कल्कद्रव्यं — द्राक्षा-
दिजीवनीयानाम्नां प्रत्येकं २ ती. शर्करा २ प.
एभिर्यथावत् घृतप्रस्थं (४ श.) पाच्यम् । जीवनीयं
जीवनीयदशकम् । यथा — जीवक-चमपभक मेदा-
महामेदा-काकीली-चौरकाकीली जीवनी मधुक-
चन्द्र उदयः । द्राक्षा पत्रकाष्ठ-कुष्ठ-पिप्पली रक्त-
चन्दन बालक-नागकेसर-शुकशिश्वीवीज नीलीपल-
श्यानामलसूकानि च । च.द.र.पि.चि. । रस.र. ।

कामदेवरसः । पुं । बालीकरणीवधे । रस-
गिम्बूर ७ तो. श्वर्भद्र १ तो. शिगूलम्-
लेन रस ७ कलार एटेर रसे एक दिन
माडिदेव ; पंटेर उहार सहित चिनि, ज्रांफा,
तांबूलो, गौंकरवीजचूर्ण अत्रोत्पादक ७ तो.
मिशाईया मधु, दूध ७ इस्करसे माडिशा तापे
शुष्क करिदेव ; कुलपडावीजचूर्ण, आमलार
रस ७ मधु मिलित १२ तोला मिशाईया स-
गुप्त शिगूलर रसे एकत्र मर्दन करिदेव ।
मात्रा ८ मा. । अशूपान गवाक्षक ।

कामना । स्त्री । वन्द्ये । वै.निघ. । [वै.निघ. ।

कामनीडा । स्त्री । कलूरिकायां । गृगनाडि ।

कामपर्णिका (र्णी) । स्त्री । आह्वयचुपे ।
हिं आह्वय । वै.निघ. । [नि.व.११ ।

कामपा(फ)लः । पुं । महाराजचूते । रा.
कामप्रियकारी । स्त्री । अश्वगन्धायाम् । वै.
निघ. ।

कामफला । स्त्री । कदलीहवे । वै.निघ. ।

काममलोलुपः (भः) । पुं । सदैवे । वै.निघ. ।

काममोदी । स्त्री । कसूयाम् । गृगनाडि ।

रा.नि.व.१२ । अथ स्थाने मोदिनीति पुस्तकाक्षरे
दृश्यते ।

कामयाना । स्त्री । गर्भिण्याम् ।

कामराजमोदकः । पुं । बाजीकरणीवधे ।
दूधं मोक्षित मवीज मिक्षिचूर्ण ॥० म. १००
म. मशियदूध ४ म. चिनि २ म. एकत्र पाक
करिशा पाक शेष इहेतेन खीरक, कुडी,
धने, शुद्धशर्करा, तेजपात्र, एलाहेट, गरिठ,
जायफल, जसिन्दी, लवण, मउरी, पिप्पलचूर्ण
मिलित ७२ तो. विक्षुब्धवीजचूर्ण ७ तो.
लोह, अन्न, पीत्रा ७ गन्धक (कज्जलि) अ-
त्रोत्पादक २ तो. अत्रोत्पन्न मिश्र मधुर महित
माथिशा रातिदेव । प्रयोगा ।

कामरूपिणी । स्त्री । अश्वगन्धायाम् । रा.नि.व.४ ।

कामरूपी (इन्) । पुं । शुकरी ।

कामरूपोद्भवा । स्त्री । कण्ठकालूयाम् । कान
कलत्रे । वै.निघ. ।

कामलः (लो) । पुं, स्त्री । A complaint
called jaundice. रोगविशेषे । ज्ञांवा, कै०-
न । हिं मं कावील । पाण्डुरोगिणीतिपिपकर-
द्रव्यसिबनं बाह्येन कारणम् । नेत्रलक्षणादि-
हारिद्रं लक्षणम् । सा हिधा कोष्ठशय्या, रक्तादि-
धात्याशया च । तन्निदानस्तस्यामिलचर्च — “पाण्डु-
रोगी च योऽत्यर्थं पित्तलानि निषेधते । तस्य पि-
तमस्यशब्दं दग्धा रोगाय कल्पते । हारिद्रनेवः
स भर्षा हारिद्रलङ्घनान्नः । रक्तपित्तशक्तमूत्रो
मेकवर्णा हतेन्द्रियः । दाह्यामिपाकदौर्बल्य-सदग-
दचित्कर्षितः । कामला बहुपित्तया कोष्ठप्राणाय-
या मता । कालान्तरात् खरीभूता कृष्णा स्नातुभ-
कामला ॥” सा.नि. । “यवगीधूसाल्यद्वैरक्षैर्जा-
तलजैर्द्विदैः । सुखादकीमसूराद्यैरेष भोजनमप्य-
ते ॥” पथम् । पुं । वसन्तकाले । मरुदक्षि । नि. ।
कामलता । स्त्री । लताविशेषे । शिशिरे व.च. ।
कामलाव्याधिहन्त्री । स्त्री । नागदन्तीह-
वे । नागहलीति लीके । हातिष्ठं टु । वै.निघ. ।
कामलिका । स्त्री । कण्ठधान्ये । श.चि. ।
कामली (इन्) । चि । कामलारोगवति ।
कामवती । स्त्री । दाहहरिद्रायां । रा.नि.व.११ ।

कामवल्लभः । पुं । आम्बुदे । आम्बु ग्रीह ।
रा.नि.व.११ । सारसपक्षिणि । रा.नि.व.१६ ।

कामवल्लभा । स्त्री । आम्बुदे । रा.नि.व.११ ।

कामवृक्षः । पुं । बन्दाके । शान्तर । रा.नि.व.५ ।

कामवृद्धिः । पुं, स्त्री । कामजानाममहाशुभे ।
See कामजा ।

कामवृत्ता । स्त्री । पाटलवृत्ते । श.मा. ।

कामशरः । पुं । आम्बुदे । आम्बु ग्रीह । रा.
नि.व.११ । [आम्बुदे । वै.नि.व. ।

कामसखः । पुं । वसन्तकाले । रा.नि.व.११ ।

कामान्सन्दीपनरसः । पुं । हृष्यादि-
कारे रसः । पाठः—“कर्षो रसो गन्धकमन्धक
हिसारचित्तं खवणानि पञ्च । शटीयमानोदयकोट-
हारिताभ्योऽपञ्चाण्डपरं हिकषे । जीरं चतुर्जात-
लवङ्गजातीफलञ्च कर्षचयमेव चान्यत् । सहस्रद्वारं
कटुकवयञ्च तथा चतुर्कर्षमितं विबोध । धन्याक-
यष्टीमपुरी कर्षेक फलं पृथक् पञ्च वरी विदारी ।
बलिभकर्षेभबलात्मगुप्ताफलं तथा गीष्मुरकस्य बी-
जं । सबीजपत्रेन्द्रजः समानं समा सिता बीद्रह-
तञ्च तुल्यम् । कर्षेकमिन्दोरपि भीदकञ्च कामा-
प्रिसन्दीपनमितदुक्तम् । हृष्यात्परं हृष्यतमं प्रदिष्ट-
मितप्रिष्वय मनुजः प्रमदासहजं । गच्छेन्न भिद-
ग्निषिल्लमवापुष्याञ्च नागाधिषं विजयते बलतः
प्रमत्ता ।” इत्यादि । रस, शृङ्गार, अद्भुत, यवकार,
गार्हिकार, चिन्तामूल, पङ्कजवर्ण, शटी, यमानी,
वनयमानी, विडङ्ग, तालीमपत्र, अत्रोत्प्रेक २
तो. जौरा, नागेश्वर, शुद्धशृङ्ग, तेजपत्र,
एलाईच, लवङ्ग, आम्बुफल अत्रोत्प्रेक ४ तो.
बीजताडकबीज, त्रिकटु अत्रोत्प्रेक ७ तो.
धने, यष्टीमधु, मोर्री, केतुरिया, त्रिकला
अत्रोत्प्रेक ८ तो. (यताञ्चरे त्रिकला १०
तो.) शतमूली, त्रिकुम्भशुण्ड, बेलेण्डा, इति-
कर्षपलान्, गोरक्षकाकुले, आलाकुली एवं
गोक्षरबीज अत्रोत्प्रेक १० तो. सबीज-
सिद्धि चूर्ण सर्गर्चन समान । चिनि, ब्रुत ७ मधु
अत्रोत्प्रेक सर्गर्चन समान । कपूर २ तो. ।
कश्मिर्बलमिति २यपाठः । प्रवीणा, । सा.कौ. ।
शेष. । र.र.२.)

कामाकुशः । पुं । गले । शिन्ने । निता. ।

कामाङ्गः । पुं । महाराजचूते । जटा. । आम्बु-
दे । रा.नि.व.११ । श्वेनपक्षिणि । वाङ्ग भाषी ।
वै.नि.व. ।

कामाङ्गनायकरसः । पुं । बाजीकरणीयधे ।
“शङ्खतं समं गन्धं रत्नोत्पलदलद्रवैः । यामं कर्षं
पुनर्गन्धं पूर्वोदधे विनिक्षिपेत् । पञ्चगुह्यामितं
साहं रसोऽयं मदनीदयः । समूलं शक्रबीजञ्च सु-
षली शर्करा समं । गवाङ्गीरेण तत्पेयं पलातंसदु-
पानकं ॥” र.स.र. ।

कामाची । स्त्री । लघुकाकमाथ्याम् । वै.नि.व. ।

कामाता । स्त्री । बन्दायाम् । शान्तर । का-
कमाथ्याम् । वै.नि.व. ।

कामान्धः । पुं । कीकिले । रा.नि.व.१६ ।

कामान्धा । स्त्री । कलुर्थाम् । भृगुनाडि ।
रा.नि.व.१२ ।

कामायुः । पुं । श्वेने । वै.नि.व. ।

कामायुधः । पुं । महाराजचूतवृत्ते । रा.नि.
व.११ । स्त्री । शिन्ने ।

कामारिः । पुं । विद्याचीकषातो । श्व.च. ।

कामालिका । स्त्री । मधे । वै.नि.व. ।

कामालुः । पुं । रक्तकाञ्चने । श्व.च. ।

कामाङ्गः । पुं । राजाखे । भा. ।

कामिकः । पुं । कारखवपक्षिणि । श.र. ।

कामिनी । स्त्री । अय्याम् । बन्दाकनामशुभे ।
रा.नि.व.५ । दाक्षरिद्रायाम् । मदिरायाम् । रा.
नि.व.४।१४ ।

कामिनीदर्पणः । पुं । अजभक्ते रसः । पा-
रदः १ तो. गन्धकः १ तो. कज्जलीकन्य तथा शु-
ङ्गरीबीजचूर्णं १ तो. मिश्रयित्वा शुक्रतेलेन नर्द-
येत् । शेष.अजभ. । [कुलेर ग्रीह ।

कामिनीपुष्पः । पुं । हृष्यशिवे । कामिनी
कामिनीप्रिया । स्त्री । मद्यसामान्ये । रा.नि.
व.१४ ।

कामिनीशः । पुं । शोभाजनवृत्ते । श्व.च. ।

कामी (रत्न) । पुं । खड्गभक्तशुभे । रा.नि.व.५ ।

चक्रवाके । पारावते । से.नचिके । सारसविहङ्गमे ।
रा.नि.व.१६ । माधवीलतायाम् । वै.निघ. । चटक-
पक्षिणि । श.र. । चन्दे । चिका. । चि । कामुके ।

कामीकजीवः । पु' । कामजहवे । वै.निघ. ।

कामीनः (लः) । पु' । रामपूजे । चिका. ।

कामुकः । पु' । अशोकहवे । पुत्रागहवे । मा-
धवीलतायां । से. । चटके । रा.नि.व.१६ । चक्र-
वाके । कपोते । वै.निघ. । चि । कामातुरे ।

कामुककान्ता । स्त्री । अतिमुक्तकलतायाम् ।
माधवीलता । रा.नि.व.१० ।

कामुका (की) । स्त्री । रक्तमसूर्यां, अतिमुक्त-
कलतायाम् । वा.सू.१५ अ. । “अवकसरसिभागीं
कामुकां काकमाधौ ।” वकी । चि । वृषस्यन्याम् ।
अम. ।

कामुद्रा । स्त्री । सुहृपण्यां । मृगानी । रवा. ।

कामेश्वरमोदकः । पु' । बह्वक्षधिकारे ।

पाठः—“धारीसैश्वर्यकृष्णकटफलकवाग्रश्रीयमा-
मोदयं यटीजीरकगुग्गुलधन्वकशटीमृद्वीवचा (यवा)
केशरन् । तालीयं त्रिसुगन्धिकं समरिचं पय्याक्षमे-
भिः समं । चूर्णांश्व मनात् स्ववीजसहितं भद्रा
तु म्रकाशनं । सर्वेषां विगुणां सितो सुविमलो य-
वाविषकिञ्चयेत् । श्रीदद्यापि घृतं प्रशस्तदिवसे
कृत्यात् यभान् मोदकान् ।” कर्पूरैरवचूर्णितानपि
हितान् दद्यात् तिलान् भर्त्सितान् । गोघ्नोऽयं कि-
तिमच्छले मितधियां पाषाणनामयतः ।” रसर-
नाकरे अयं वाजीकरणे उत्तमः । आमलकी, सै-
क्य, कूड़, कट्फल, पिप्ल, शूट, यमानी,
वनयमानी, यष्टिमधु, धने, जीरक, कृष्णजी-
रक, शटी, कैंकड़ाशुद्धी, वट, नागेश्वर, ते-
जपत्र, एला, तालिपत्र, गुड्डक, मरिच,
हरीतकी, बहेड़ा अत्रोत्तमं चूर्णं समभाग ।
उज्जितं बीज सहितं सिद्धिं चूर्णं मूर्खं चूर्णं स-
मानं । अत्र सकलेश्वरं विष्णुं चिनि । अल पाक-
योगा दिवो पाकशेषे घृतं च मधु किञ्चि-
माश्रयेत् । वटी ॥० तौ. । वासनार्थं ताजा
तिलं चूर्णं च कर्पूरं दिवो । अथः वाजीकरण-
धिकारे । “चूर्णांश्वं नवनं वनार्द्धविमलं गन्ध-
कृष्णसत्ता मेघी मोदरसी विदारिसुषुषीनोच्चर-
केश्वरः । भीरुवैष कशेरुक् यमनिष्ठा (१) ताला-

दुरं धान्यकं यटीजागवलातिला मधुरिका जा-
तीफलं सैश्वर्यम् ॥ भार्गी कर्कटशृङ्गकं चिकटकं
जीरकं चिचकं चातुर्जातपुनर्वाकारिकषाद्रा-
जाशटीकटफलम् । शाक्यद्रिफलचिकं कापिभवं
बीजं समं चूर्णयेत् चूर्णांश्वं विजया सितो हि-
मुषिता मध्वाज्यमिश्रं कृतं । कर्षांश्वं गुडिकाय
कर्षमथवा सैव्यं सता सर्वदा ॥” कूड़, शूङ्ग, क-
मेति, मोचरस, कूड़ैकूडा, तालमूली,
गोक्रूरबीज, कुलथाड़ाबीज, शतमूली, के-
श्वर, यमानी, तालाकुर, धने, यष्टिमधु, गे-
रकृष्णकूलिया, तिलतडूल, मोरी, जीरक, ल-
सैक्य, वामनशटी, कैंकड़ाशुद्धी, शूट, म-
रिच, पिप्ल, जीरा, कृष्णजीरा, चिडाभूल,
गुड्डक, तेजपत्र, एला, नागेश्वर, पुनर्वा,
गजपिप्ल, जाफा, कट्फल, शटी, शिमुलमूला,
त्रिकला, आलाकूशीबीज अत्रोत्तमं चूर्णं सम-
भाग । सर्वचूर्णं चतुर्थांशं अन्नं । अत्रेश्वर अ-
र्द्धेकं गन्धकं । अत्रै चूर्णं समष्टिर अर्द्धेकं सिद्धिं
चूर्णं एवं सर्वं विष्णुं चिनि । मात्रा २ तौ. ।
मेघ. ।

कामेश्वररसः । पुं । पाम्बुरोमे । पाठः—

“पलं सूतं पलं गन्धं पय्याचिचकयोः पलं । सुषु-
लापत्रकायाश्च प्रति साष्टौ पलं क्षिपेत् । नूपुरं
पिप्लमूलं विषक्ष्वे पलमलम् । नागकेश्वरकर्षकं
परश्वस्य पलं तथा । पुरातनगुडं नैव तुल्यं नैव वि-
मर्हयेत् । मर्हयेत्कनकद्रावेः धार्मिकं वा हृतान्वितं ।
गुडिकां वदराख्याभां कारयेद्द्वयैश्चिनि । शोथ-
पाण्डुरः सोऽयं रसः कामेश्वरः स्वयं ।” अथ व-
क्तिः चिचकः पत्रं तेजपत्रम् । तुल्यं सर्वचूर्णस-
मेन । कनकद्रावेः पुनूररसः । र.स.सं. रसर. ।

कामेष्टः । पुं । राजावहले । रा.नि.व.११ ।

कामोपजीवः । पुं । कामहडिनामसङ्घातपे ।
रा.नि.व.५ ।

काम्पिस्थः (लः) । पुं, ली । (Malotus
philippensis.) A perfume called
Guandarochani. Syn. Rottlera tinctoria.
गुण्डारीचनीनामसुगन्धद्रव्ये । कम्पलाशु-
डि । हिं कंवीला । नं कमिला, कपीला । गुणः
—कफपित्तकटोपश्लिगुष्णोदरत्रकप्रमेहानाघनि-

भास्मीरीगणः । रचकः कटुकषवीर्यश्च । भा.पू.
१भ. रचकः कटुः उष्णः त्रयकफकासघ्नः क्षमिघ्नः
लघुश्च । रा.नि.व.१३ । “गुष्ठादिनासदाहृष्टी च-
क्षुष्या मूलकक्षजित् ।” राज. । तैलं मूलकतैलगु-
क्षवत् । सु.सू.४५अ. ।

काम्पिलकः । पुं, स्त्री । गुष्ठादीचनिकायां ।
कमलांशुं । सु.सू.१८अ. । काकमाध्याम् ।
शुङ्गांशुनी । ज्व.चि.मुसायटादशाहपाचने ।

काम्पिलिका । स्त्री । गुष्ठादीचनिकायां ।
हारा । [कमलांशुं । श.र. । र.मा. ।

काम्पीलः (कः) । पुं । गुष्ठादीचन्याम् ।

कास्त्वलिकः (यूषः) । पुं । फलमूलैः तिल-
कल्काभ्यामेव खड्गयुपापरनामये सन्धानविशेषे ।
कै.कि.वि.भा.व. दक्षिमस्त्वलिपटयुषे । “दक्षिमस्त्व-
लमिहन्तु यूषः कास्त्वलिकः स्मृतः ।” सु.सू.४६अ. ।
अपिच “पिशितेन रसज्ञान युधौ धान्यैः खलः फ-
लैः । सूत्रैश्च तिलकल्काभ्यामेवः कास्त्वलिकः स्मृ-
तः ॥” च.द.अतीसा.वि. । तस्मै कपित्थवाङ्गरी-
सरिचाजाजिचकैः । सुपक्षं खरयूषीयमयं का-
स्त्वलिकोऽपरः । दध्यस्त्री खवणस्त्रैः कृतिस्त्वमाषसम-
न्वितः ॥ तत्पाकविधानम्—तत्तस्य प्रस्थः (४ अ.)
कपित्थवाङ्गरीशाकसरिकरुणजीरकक्षिचकाणां प्र-
त्येकं पलं (८ तो.) । एभिर्मूद्भूयः पायः । एष
खड्गयूषः । खड्गयूषे दध्मास्त्रीकृते तच्च सैन्धवतिल-
माषचूर्णप्रवेपेण कास्त्वलिको भवति ।

कास्त्वुका । स्त्री । अश्वगन्धायाम् । र.मा. ।

कास्त्वोजः । पुं । तद्देशजचोटके । अ.द. ।
श्वेतखट्विरे । पुद्गागड्विरे । कटफलं । मे.जचिकं ।
वड्वण्डवि । स्त्री । पद्मकाष्ठे । वै.निच. ।

कास्त्वोजिका । स्त्री । श्वेतगुग्गायां । वै.निच. ।

कास्त्वो(श्वो)जी । स्त्री । रक्तगुग्गालतायाम् ।
बलचखट्विरे । पापण्डि अश्वत्थ । रा.नि.व.८ ।
(श्वोजी) श्वेतगुग्गायाम् । वै.निच. । बाकुष्याम् ।
गोमन्त्राक्ष, शकुं । रा.नि.व.१४ । विट्खट्वि-
रे । माषपर्णायाम् । अ.म. । सु.चि.१८अ. । गन्धसु-
खे । र.वा. ।

काव्यः । पुं । असमर्थश्च । वै.निच. । [वै.निच. ।

काव्यकम् । स्त्री । काष्ठविशेषे । अंगन काष्ठे ।

कास्त्वः । चि । ईषदक्षे ।

कायः । पुं । शरीरे । रा.नि.व.१८ । स च
सालिकः राजस तामसा इति त्रिविधः । तत्र सा-
लिकः सममेतः—ब्राह्मणमाहृन्द्वाहणकौवेरना-
न्यज्जैयाम्पिभेदेन । राजसः धोदः—चासुरसार्य-
शाकुनराजसवैशाचमेतमेदात् । तामसाः त्रिविधाः
—पाशवमाख्यवानस्यत्यमेदेन । सु.शा.४अ. । ख-
भावे । मूर्त्तौ । मे. । तरुप्रकाष्ठे । स्त्री । मनुष्य-
तीर्थे । मे.यविकं ।

कायचिकित्सा । स्त्री । चिकित्साशास्त्रवि-
शेषे । “कायचिकित्सा नाम सर्वोद्देशसंस्काराणां व्या-
धीनां ज्वरातीसाररक्तपित्तशोषोन्मादापक्कारकुष्ठ-
मेघादीनामुपशमनार्थम् ।” सु.सू.१अ. । अपि च
“कवायचूर्णगुटिकाः पञ्चानां शोधनानि च । को-
ष्ठामयानां शमनौ क्रिया कायचिकित्सतम् ॥”
अ.नि.२अ. । शारीरचिकित्सायाम् ।

कायफलम् । स्त्री । कटफलं । वै.निच. ।

कायमानम् । स्त्री । दण्डकुक्ष्याम् । चिका. ।
देहपरिमाणे ।

कायवालः । पुं । लकृतासे । वै.निच. ।

कायसौख्यम् । स्त्री । शरीरसुखे ।

कायस्था । स्त्री । काकोल्यां । अ.टी.वा.वि.६
अ. । आमलक्यां । जटा. । स्थूलैलायाम् । सूक्ष्म-
लायाम् । रा.नि.व.६ । शरीरस्थायाम् । भा.अ.वि.
कायस्थादिधूपे । तुलसीहृषे । रा.नि.व.१० । सि-
न्दुवारहृषे । निम्बिना । सि.यी.उन्मा.वि.अप.
चि.महापैशाचघृते । “कायस्थाशुक्ररीष्क्या ।”

कायस्थादिधूपमम् । स्त्री । शीतज्वरे हितं ।
शरीरतः काटुकी गुच्छरी गुग्गुलुः शोरक-
नाममन्त्रद्वयं वाय्वालकं वचो कुष्ठमित्थिषां समभा-
गेन धूपः क्षेपो वा दीयः । अथ अनेनैव कल्कीन स-
यवचारलवणेन सकाशिकं तैलं यथाविधि पक्वं
शीतज्वरपत्रश्च । भा.म.१भ.अ.वि. ।

कायस्थाली । स्त्री । रक्तपाटलहृषे । वै.निच. ।

कायस्थिका । स्त्री । काकोल्यां । भा.पू.१भ. ।

कायान्निः । पुं । पाचकाग्नी । वैद्यकम् ।

कायिकः । चि । शरीरे ।

कारः । पुं । हिमजिलायाम् । मी ।

कारकम् । स्त्री । यमानाम् । वै.निघ.२७.का-
स.वि.पिप्पल्यादिकषाधि । वदरी । वै.निघ. । व-
र्षोपलोद्भवजली । रा.नि.व.१४ ।

कारजः । पुं । गजपाखके । वै.निघ. ।

कारञ्जसुधा । स्त्री । करञ्जसूत्रे । करञ्जसु-
द्रु । गुणाः—कारञ्जसु तृ कश्चिप्रदा । वै.निघ. ।

कारणम् । स्त्री । हेतो । रीवहेतो । तच्च ख-
प्रिक्रष्टविप्रिक्रष्टभेदेन विविधं । तयोः सप्रिक्रष्टं वा-
तादि, विप्रिक्रष्टं विषहाहारादि । मा.नि. । वधि ।
इन्द्रिये । देखे । रक्तकोशः । ज्ञानेन्द्रिये । वै.निघ. ।

कारणशरीरम् । स्त्री । सत्वप्रधाने अज्ञाने ।

कारणा । स्त्री । गादवेदनायां । दुःखे । अम. ।

कारण्डवः । पुं । हंसविशेषः । बड़ो हंस ।
दीर्घचरणकणवर्णपक्षिणि । जगतिणि । मांस-
गुणाः भवजातीयपविमांसवत् । सु.सु.४६५५ ।

कारभ्यमी (रन्) । त्रि. धातुपरीचके । हारा ।

कारमिहिका । स्त्री । कर्पूरे । रा.नि.व.१२ ।

कारम्भा । स्त्री । प्रियङ्गी । अ.म. ।

कारवः । पुं । काके । चिका. ।

कारवल्ली । स्त्री । (Momordica charan-
tia.) चूदकारवेलेके । छोटो करुणा, उच्छे ।
हिं ह्रीटीकरेली । मं लघुकारखी । गुणाः—तिक्ता
उष्णा दीपनी कफवातघ्नी अरीचकघ्नी रक्तदोषघ्नी
च । रा.नि.व.७ । अथवा रुष्या कफपित्तघ्नी च ।
राज. । फलगुणाः—हिमे भेदि लघु तिक्तं अवा-
तलं पित्तरक्तकामलापाण्डुकफमेहक्षमिध्रम् । मद. ।
लघुः दीपनी च । भा.पू.१४. । कटुश्चाम् ।
उच्छे । रा.नि.व.२१ । तद्व्या कारवल्ली खादि-
मेवाहीपनी लघुः ।

कारवारि । स्त्री । करकाखेली । शिमेन्द्र जल ।
गुणाः—“कारोदकस्य विशदं गुहं रत्नं खिरं
धनं । कफहृतातलं चातिशीतं पित्तविनाशकं ॥”
वै.निघ. ।

कारवी । स्त्री । कञ्जजीरके । रजा. । कांज-
जीरी । हिं कलीजीरके । भा.पू.१४. । “ज्योषं
यास्य कारवी ।” च.द.चमिन्वा.ज्व.चि. । मधुरि-

कावाम् । गोत्री । तेजपत्रे । गुहलचि । मी.व.
चिकं । मताह्वयाम् । उच्छे । प.सु. । रा.नि.
व.४ । अजमीदायाम् । वनस्पती, त्राकुनी ।
रा.नि.व.१२ । चन्द्रशरी । भा.पू.१४. । मैथिका-
याम् । मूलाकञ्जजीरके । च.द.यज्.चि.पावान-
कासिके । हिङ्गुपत्राम् । अ.टी.भ. । चूदकारव-
ल्लाम् । रा.नि.व.७ ।

कारवेलेकः (कः) । पुं । (Momordica cha-
rantia. Syn. M. muricata.) खगामला-
तफलशाकलतायाम् । रङ्ग करुणा उच्छे गाह् ।
हिं करेली । तें काकरवेडु । उत्. अलरा । तत्फ-
लगुणाः—“कारवेलेकातिक्तामप्रिदीमिकरं ल-
घु । उष्णं शीतं मेदकञ्च स्वादु पथ्यं समीरितम् ।
अरुचिञ्च कर्फं वातं रक्तदोषं ज्वरहृमीन् । पित्तं
पाण्डुञ्च कुष्ठञ्च नाशयेत्... । उच्छेदुक्तं कारवेलेकं कटु
तिक्तञ्च दीपकं । अत्रथं मेदकं स्वादु रत्नं चारं
लघु स्मृतम् । अवातलं पित्तहरं रक्तकफपाण्डु-
गहत्”..... । वै.निघ. । तस्यपि धारके रक्तापेक्षं
हितं च । “कारवेलेकं हिमे भेदि लघुतिक्तमवात-
लं । ज्वरपित्तकफाघ्नं पाण्डुमेहक्षमीहरं ।
कारवेलेकञ्च वातघ्नः कफघ्नः पित्तहारकः । उष्णो
रुचिकरः प्रीको रक्तदोषकरी रुष्याम् ॥” अवि.
१८५. । [भा.पू.१४.शाकव. ।

कारवेली । स्त्री । चूदकारवेले । छोटो उच्छे ।

कारव्यादिः । पुं । कषायभेदे । कषायोऽयम-
भिन्नासज्वरे हितः । “कारवीपुष्करैश्च बायनी-
नागरास्यताः । दशमूलश्रीशङ्खेयासभागोऽप-
र्ण-
वाः । तुल्या सूत्रेण निष्काष्य”... । शेष. । क-
ञ्जजीरकं कुष्ठं परस्मूलं चायनी (वलाङ्गूत्र)
गुह्यी गुह्यवी दशमूलं शटी कंकटशङ्खी दुरालभा
भागो पुनर्नवा प्र. ८२. नीमसूत्रं ३२ती. श्री. ८ती. ।

कारस्कारः । पुं । कुपीलुहले । विषतिन्दुके ।
कुंठला । मं काजिरा । कं काजिवार, मंकरते-
दुषा, माकङ्कादे । गुणाः—कटुश्चः तिक्तः कु-
ष्ठः वातरक्तघ्नः कञ्जुतिक्तफामाशौत्रघ्नश्च । रा.
नि.व.६ । “यस्य चामकञ्चं चाहिं सुवरं वातहृ-
ष । शीतलञ्च ससुहिदं तप्यकं विषदं गुह । पा-
के च मधुरं प्रीतं कर्फं वातं प्रमेहकं । पित्तं रक्त-
विकारञ्च नाशयेत्” । वै.निघ. । चिदिनं काजिके

जितं शतं स्वादिपतिन्दकम् । इति शुद्धिः । शी-
तल्लिक्तः वातमदकरः लघुः वेदनाहरः याही
कफपित्तरक्तघ्नश्च । भा. । उच्चसामान्ये । चिकी ।
कारस्तराटिका । स्त्री । कर्णजलीकायाम् ।
कान्ठकॉटिरी, कनूडाई । चिकी ।

कारा । स्त्री । पीड़ायाम् । दुःखे । हारा ।

काराधिका । स्त्री । सारस्यां । बलाकायाम् ।
जटा ।

कारिका । स्त्री । यातनायाम् । मी. । हि. च. ।

कारिवेक्ष । पुं । कटिभ्रमकवचे । कर्णना ।

कारी । स्त्री । स्नानमख्यातनुषे । कण्टकारी
चाक्रकारीति विधा । मं कं करीकारे । गुणाः
— कषाया मधुरा पित्तघ्नी दीपनी स्याद्विषी
कषा गुरुः । कण्ठशोधनी । रा. नि. व. ८० । एतत्फ-
लम् तुवरं पटुम् दोषघ्नम् । वै. नि. च. ।

कारीरम् । स्त्री । टौट इति प्रसिद्धे करीरफले,
तत्पुत्रे च । गुणाः — “कारीरं कटुकं याहि फल-
मुष्णं रुचिप्रदं । कफपित्तकारं किञ्चित्कषायं वात-
हृदयम् । कारीरं कुसुमं मेदि कटुकं कफनाशनं ।
पित्तकटुविरं भयं कषायं पथ्यदं शूलम् ।” वै. नि. च. ।

कारुक । पुं । कर्करुजवले । श. चि. ।

कारुककर्म । स्त्री । सूपकारकर्मणि । रक्तन ।

कारुज । पुं । हस्तिशिशौ । वामलूरे । मी. ।
नागकेशरे । फिने । गैरिके । हि. च. ।

कारुण्डिका (गुडी) । स्त्री । जलीकायाम् ।
हारा । श. च. ।

कारुण्यसागरः । पुं । ज्वरातिसाराधिकारि
रसः । गन्धको द्विगुणः । रसभक्षणीऽभावे शुद्धस-
त्तस्य भागैकम् । विपाचयेत् बालुकायुक्ते मृत्कपटे
वा पाचयेत् । मार्कवमूलं मृकराजमूलम् । सम-
भागानि द्विः चारादिविड्ढालानि पञ्चदशद्रव्याणि
प्रत्येकं मिलितरसादीनां समानि मिश्रयेद्विधम् ।
पाराशत्र १ तो. (छातवे शुक्रपारा १
तो.) गुरुक २ तो. अज २ तो. गर्भपटे तले
नर्दन करिशा कुशराजरासे पेषण करिशा
अश्व काल पाक करिदेव । अनेर ताशते
श्वकार, माटिकार, मोशंगा, विट, टेनकव,
मटन, गाडन, करकचलवन, क्रिकट्ट, टिउत

मूल, विष, जीरा, विडङ्ग मिलित ६ तो.
दिदेव । रा. सा. सं ।

कारोत(त्तर) । पुं । सुरामखे । चम. ।

कार्कटः (कः) । पुं । कर्कटवले । कौ. कर्को-
ल । रा. नि. व. ११ ।

कार्कणः । पुं । वनकुमुदे । वै. नि. च. ।

कार्कम् । स्त्री । कर्कमले । वि. । कर्कसम्बन्धीये ।

कार्तस्वरम् । स्त्री । सुवर्णे । धुमुरफले । चम. ।

कार्तिकः । पुं । स्कन्दे । कृतिकायुक्तमासि ।

कार्तिकशालिः । पुं । कार्तिकपत्रे शालि-
धान्यभेदे । कार्तिकशाल धान ।

कार्तिकिकः । पुं । कार्तिके मासि । वै. नि. च. ।

कार्पटः । पुं । Lac. कतुनि । छो. गोल । मं. ।

कार्पासः (कः) । पुं । कार्पासीनुषे । कार्पास
गोष्ठि । गुणाः — कार्पासी लघुपाकीष्णः मधुरः
वातघ्नः । तपलाशं वातघ्नं रक्तकत् सूचवर्तनं कर्ण-
पिष्टिकानादपूपखावविनाशकम् । तद्बीजं सन्धदं
हृष्यं गुरु च । भा. पू. १३. । वनकार्पास्यां । सु. न.
३६ च. ।

कार्पासकी । स्त्री । कार्पास्यां । भा. पू. १३. ।

कार्पासतैलम् । स्त्री । गाडीत्रणे हितम् ।
पाठः — “कार्पासमूलरजनीककं दद्या जली शृतं
तैलम् । पूरणमावाधिरजं गाडीत्रणमाशु नाशय-
ति ॥” त्रिगुणतैल, ४ मं. जल १७ मं. । कक
कार्पासमूल ७ हरिद्रा १ मं. । रस. र. । श. र. ।

कार्पासनासिका । स्त्री । तर्को । टे. को. ।

कार्पासास्थि । स्त्री । कार्पासबीज ।

कार्पासी (सिका) । स्त्री. (Gossypium,
hirsutum, herbaceum.) Cotton plant.
रक्तकार्पासनुषे । रक्त कार्पास । मं रक्तकार्पा-
सी । कं इति । तं पति । गुणाः — “कार्पासी म-
धुरा श्रौता सन्धहृदिकरी मवा । किञ्चिदुष्णा च
बल्या च कषाया च लघुः क्षृता । कफपित्तघ्ना-
दाहभयमयमवीहरा । मूकाहरी च सम्पीकता
चायुर्वेदविशारदः । कार्पासिकाफलम्रीकं सूचस्य
च विवर्कम् । वातं रक्तवज्जडार्थपिटिकां कर्णना-
दकं । कर्णपूयञ्च शमयेत् ।” रा. नि. व. ४ ।

कार्श्व(र्श्व)कः । पुं । श्वेतखदिरे । हिज्जलह-
ले । रा.नि.व.८ । मदानिम्बहवे । रा.नि.व.६ ।
चोपचिनीतिस्नातद्रव्ये । वै.निघ. । माघनीलतायां
वंशे । मि. । हि.च. । [मि.णचिकं ।

कार्श्वणः । त्रि । मन्त्रतन्त्रादियोजने कार्श्वंते च ।
कार्श्वरी । स्त्री । वंशरीचनायाम् । रा.नि.व.६ ।
कार्श्वम् । स्त्री । हेती । प्रयोजने । मि. ।

कार्श्व(प्र)हेषः । पुं । भालस्ये । रा.नि.व.२० ।
कार्श्वपुटः (ध्वनिः) । पुं । चपणके । त्रि ।
उन्मते । अमर्थकरे । हारा. ।

कार्श्वी । स्त्री । कारीहवे । रा.नि.व.८ ।
कार्श्वरी । स्त्री । कार्श्वरीहवे । गीमात्र गीह ।
अ.टी.भ. ।

कार्श्व(र्श्व)र्यः । पुं । गाभारीहवे ।

कार्श्वः (र्श्वः) । पुं । कर्चुरके । शठे । रा.नि.
व.६ । गाभारीहवे । लकचहवे । उडुला, उडुवा
गीह । रा.नि.व.६ । सुद्रपणसि । शालहवे । अ.
टी.भ. । शकहवे । वै.निघ. । स्त्री । कृशतारोगे ।
तल्लक्षणे यथा—“वाती रुचात्रपानानि लहन् प्र-
मिताशनं । तयातिथोगः शोकश्च वेगनिद्रा विनि-
यहः । निव्यं रोगोऽरतिनिव्यं व्यायामी भोजनाल्प-
ता । भीतिर्धनादिध्वंसश्च कार्श्वकारणमीरितं ॥”
भा. ।

कार्श्वहरलौहः । पुं । रसायनाधिकारि ।
अत्र सर्वद्रव्यं समभागं, सर्वसमं लौहश्च । अश्व-
तृणुल, दन्तीमूल, अश्वगन्धकामूल, त्रिफला, त्रि-
कटु, त्रिभज, शतभूमी, अश्वत्थवेणु, अश्वत्थ-
के मगडांश । मर्ष समान लोह । भीमराज-
हृदये मर्दन ७ उष्ये मदन करिदे । र.सा.सं. ।

कार्श्वपणः । पुं, स्त्री । कर्षपरिमाणे । स्वर्णे
१६ माषकाः । रौप्ये १६ पलानि । तांबे ८० र-
तिकाः । १६ पणे । मि. । [अंणि । वै.निघ. ।

कार्श्वः । पुं । कृष्णसारस्वने । स्त्री । कृष्णवृक्ष-
कार्श्वी । स्त्री । लघुशवावय्याम् । वै.निघ. ।

कार्श्वीयसम् । स्त्री । कृष्णायसी विकारि ।

कार्श्वी । स्त्री । शवावय्यां । रा.नि.व.४ । अम. ।

कार्श्व(र्श्व)म् । स्त्री । खोहमले । रा.नि.व.११ ।
इ. । रा.नि.व.११ । त्रि । कृष्णसारस्वने ।

कार्श्वीयसः । त्रि । कृष्णायसमिश्रिते । स्त्री ।
लौहि ।

कार्श्ववनम् । स्त्री । शालवने ।

कार्श्वः । पुं । (Sohoria robusta) । त्रि-
रौ । अम. । कृष्णसारस्वने ।

कालम् । स्त्री । लौहि । अ.टी.भ. । ककील-
ले । रा.नि.व.१२ । कृष्णगुरुणि । श.च. ।

कालः । पुं । कीकिले । रा.नि.व.१६ । रक्त-
विचकलुपे । कासमर्दलुपे । रा.नि.व.६ । व्याघ्रम-
खे । रा.नि.व.१२ । खली । मि. । राशि । धुन्ना ।
द्रीणकाके । कृष्णगौरीचनायाम् । कृष्णाङ्गने । अ-
स्थिपञ्चरे । वै.निघ. । सम्मामेरीपाधिकर्मेदे । “नक्तं
दिनर्तुमुक्ताश्रेण्याधिकाली यथामलम् ।” सा.नि. ।
समये । मग्न । अणदखादी, द्रव्याणि यदा कुर्वन्ति
स काल इति । सु.सू.४१अ. । चक्रवर्त्तमण्येना-
विरतगमनशीलत्वस्वभावः सर्वभावपरिणतिहेतुः
कालः । च.द. । अतीतानागतवर्त्तमानरूपस्त्रिविधः,
वर्षाहिमीश्वरूपः तथा उदयास्तमध्यमरूपः प्रवर्त्त-
करूपः पालकरूपः संहारकरूपश्च कालः । यथा
—“यः कर्माणि प्रपश्येत् प्रकर्षे वर्षमानके । का-
लः कालयते लोकं कालः कालयते जगत् । का-
लः कालयते विश्वं तेन कालो विधीयते । कालस्य
वशगाः सर्वे देवर्षिसिद्धाकिन्नराः । कालो हि
भगवान्देवः स साक्षात्परमेस्वरः । सर्वपालनसंहर्ता
स कालः सर्वतः समः । येन स्युषवर्षं याति ततं
येन स्यं व्रजेत् । संहर्ता सोऽपि विजयः कालः
स्वाक्कलनापरः । कालः सृजति भूतानि कालः
संहर्ते प्रजाः । कालः स्वपति जागर्त्त कालो
हि दुरतिक्रमः ।तथा वर्षाहिमीश्वर-
ख्यास्तयः काला इमे मताः । तथा चर्योऽस्य वि-
जया उदयमध्यास्तमेव च ॥” अचि.४अ. ।

कालकः । पुं, स्त्री । जलसर्पे । जगटोड़, जल-
वोड़ । श.र. । जतुके । जूड़ । अम. ।
स्त्री । कालशक्ते । भा.शाकव. । यज्ञति । हि.च. ।
नेत्रतारके । शस्त्रमेदे । [४१अ. ।

कालकडटः । पुं । गिलीयाफलहवे । सु.व.

कालकचुः । स्त्री । (Arum colocasia.)
कचभेदे । कालकचू ।

कालकचूर्णम् । क्ली । मुखरोगः । पाठः—
 “गृध्रभी यवक्षारः पाठा व्योवरसाभ्रनं । तेजोह्वा
 त्रिफला लोहचिचकषेति चूर्णितं । सचौद्रं धार-
 येदास्ये गलरीगविनाशनम् । कालकं नाम तच्चूर्णं
 दत्तास्यगलरोगनुत् ।” च. द. ।

কালকণ্ঠকরস : ১। পু। বাতস্বাধী রস।
 পাঠ: — “বজ্রমৃতাভঙ্গিমাৰ্কাঁতীলাসুখং ক্রমীতরং।
 মারিতং মর্দয়ৈদক্ষবর্ণেণ দিবসবয়ম্। জিহ্বারং প-
 স্তবলবণং মর্দিত্বাস্য সমং মতং। দত্ত্বা নির্গণ্ডিকা-
 দ্রাবং মর্দয়ৈদিবসবয়ং। শ্যকমেতদ্বিচুখ্যাং বিঘ-
 বাসাস্যেষাশ্রুতঃ। টঙ্কণং বিঘতল্যাংশং দত্ত্বা জলী-
 রনদ্রবৈঃ। ভাবয়ৈদিনমেকান্ত রসোঃ” কালকণ্ঠ-
 কঃ ॥” সাঝা ২ মুক্তা সাদ্রীকরসেন পেষ। শীরক
 ভগ্ন ১ ভ, পাণী ২ ভ, অলু ৩ ভ, স্বর্ণ ৪ ভ,
 তামা ৫ ভ, তীক্ষ্ণ লৌহকিটু ৬ ভ, অম্লবর্ণে
 ৩ দিন মর্দন। যবক্ষার, সজিক্ষার, সোহাগা,
 পঞ্চনবণ উক্ত মর্দিত দ্রব্যোর সমান লইয়া
 ইঞ্জার রসে একত্র ৩ দিন মাড়িবে। শুষ্ক
 হইলে চূর্ণ করিয়া চূর্ণের অষ্টমাংশ বিষচূর্ণ,
 সোহাগার ঠৈ বিষের সমান, ইহাতে মিশ্রিত
 করিয়া লেবুর রসে ১ দিন মর্দন করিবে।
 র.বি.এম।

कालकण्ठः (कः) ॥ पुं । (*Terminalia*
Tomentosa.) पीतशालि । मयूर । खञ्जने ।
कलविद्धे । छड़ि । मे. । जलकुण्ठे । कासमर्दव-
त् । अस्थकाकि । वै. निघ. । (कः) दातृद्धि । अम.

कालकन्दः । पुं । महाकन्दे । रत्ना ।

কালকন্দক:। পু। জলসর্পি। জলচোড়া,
জলবোড়া। শ.র.

कालकन्या । स्त्री । जरायाम् ।

कालकमुष्कः । पुं । कणपुष्पघटापाटलि-
कायाम् । च. द. अर्थ. चि. चारविधाने ।

कालकर्म (क्रिया) । कौ, स्त्री । मृत्वी ।

कासकलायः । पुं । (*Phaseolus max.*)

कृष्णकलाये । कानिकनाय ।

कारुकस्तूरी । स्त्री । (Hibiscus abel-

moschus.) कसूरौऽक्षविशेषे । कामकस्तुरी ।

कालकुष्ठम् । क्ली । पार्वतीयमृत्तिकाविशेषे ।
रा.नि.व.१५ । See कङ्कुष्ठम् ।

काळकूटः । पुं । Kind of poison. चयो-
दशविधकन्दविधान्यतमविषे । स मधुपर्णः इति ।
अत्रि, रश्मा, ५६ अ. । काण्टिविष । ते कर्कोटकवि-
षम् । प.सु. । स. कृत्य. २ अ. । See कन्दविषम् ।
तत्स्वरूपं यथा — “देवासुररणे देवैर्हृतस्य पृथु-
मालिनः । दैत्यस्य हृषिराज्यातसहस्रव्यत्यसन्निभः ।
निर्घासः काळकूटोऽस्य मुनिभिः परिकीर्तितः ।
सोऽहिचेवि शृङ्गवेरं कोकणस्य मलयो भवेत् ॥” भा.
पू. १ भ. विषव. । क्ली. । विषसामान्ये । बौल्ले । गङ्गा-
दाल । यस्मान्नाभविषे । हे. च. ।

कालकूटकः । पुं, ली। कारस्करवृक्षे फले च ।
कुचिना गांछ । रा. नि. व. ६ । [वै. निघ. ।

कालकूटरजोद्भवः । पुं । रालि । रक्षण ।

कालकृत (तः) । पुं । सूर्य्ये । त्रिका । श.र. ।

कालकेशी । स्त्री । नीत्याम् । छष्टि नील ।
भा.पृ.१भ. ।

कालकोठः । पुं । पानशाक इति प्रसिद्धि क-
न्दशाकविशेषे । कोयलभोग कछु । प.मु. ।

कालकीर्तकः । पुं । नीलौष्ठे ।

कालखञ्ज(न)म् । क्ली । यकृति । हे.च. ।

कालखण्डम् । क्षी । यकृति । रा.नि.क.१८ ।
यकृद्गोभेदे । वै.निघ. । [capella. सर्पविशेषः ।

कालगन्धः । पुं । Kind of cobra de-

कालग्रन्थिः । पुं । संवत्सरे । हारा ।

कालकृतः । सुवर्णमुखात् । वै. निघ. । कासः
मह्ये । कालकामना । रत्ना. ।

कालचक्रम् । त्री । निमेषादिद्युगपत्तलः काल-
चक्रवत्परिवर्त्तमानः कालचक्रस्युत्पत्तः । अथवा
भाद्रपदाद्युगौ वर्षाः, कार्तिक्मागशीर्षौ शरत्,
पौषमाघौ रमन्तः, फाल्गुनचैत्रौ वसन्तः, वैशाख-
ज्येष्ठी शीर्षः, आषाढश्रावणौ ग्राहजित्तौ । सु.स.
६५. ।

कालज्ञः । पुं । कुक्कुटे । रा.नि.व.१२ ।

कालज्ञानम् । स्त्री । चिकित्साशास्त्रविशेषे येन

काली ज्ञायते । इन्विनिशयशस्त्रविशेषे शम्भुनाय-
कते ।

कालतालः । पुं । तमाखडवे । रा.नि.व.६।

कालतिन्दुकः । पुं । कुपीली । एकम् वा
आवन्नुष ।

कालतुण्डम् । स्त्री । कृष्णगुणः । वै.निघ. ।

कालत्रयम् । स्त्री । वर्त्तमानभूतमविष्टेषु ।

कालदोला । स्त्री । नीलीवृक्षे । भा. ।

कालधर्मः (धर्म) । पुं । मल्ली । अम. ।

कालनिर्यासः । पुं । गुग्गुली । ७३७७ ।
रा.नि.व.१२ ।

कालपत्री । स्त्री । तालीशपत्रे । वै.निघ. ।

कालपर्णः । पुं । तगरवृक्षे । श.र. ।

कालपर्णिका (र्णी) । स्त्री । कृष्णत्रिवृति ।
कागं ठेठेड़ी । भा.पू.१भ. । [रा.नि.व.११ ।

कालपालकम् । स्त्री । कङ्कणभक्तिकायाम् ।

कालपाशी । स्त्री । श्यामालतायां । रत्ना ।

कालपीलुकः । पुं । कुपीली । भा. ।

कालपुष्पः (कः) । पुं । कूलचरम्भगविशेषे ।
च.चि.१५. । अयं कूलचरगुणः । सु.सू.४६५. ।
कृष्णचटके । वै.निघ. ।

कालपुष्पम् । स्त्री । कलायवृक्षे ।

कालपुष्ठः । पुं । मृगविशेषे । कृष्णपत्र इति-
१ । हि.च. । कङ्कणचिणि । मीठचतुकी ।

कालपेशिका । स्त्री । मज्जिष्ठायाम् । कृष्णजी-
रके । वै.निघ. । श्यामालतायाम् । रत्ना ।

कालपेष्ठी । स्त्री । श्यामालतायाम् । श्यामा
लता । रत्ना ।

कालप्रभातम् । स्त्री । शरद्वर्षे । त्रिका. ।

कालप्रिया । स्त्री । अश्वगन्धायाम् । रा.नि.व.४।

कालबलप्रवृत्तः । पुं । आधिदैविकरीयमात्रे ।
ये शीतोष्णवातवर्षादिनिमित्ताः, तेऽपि च विधा
व्यापन्नमुक्ताः, अत्राप्यपन्नमुक्ताश्च । सु.सू.२४५. ।

कालबालः (लुकः) । पुं । कङ्कण । प.सु. ।

कालभण्डी । स्त्री । श्वेतगुञ्जायाम् । वै.निघ. ।

कालभाण्डिका । स्त्री । मज्जिष्ठायाम् । रा.
नि.व.६ ।

कालभृत् । पुं । सूर्ये । [निघ. ।

कालमल्लिका (म्ली) । स्त्री । कृष्णार्जके । वै.

कालमानम् । स्त्री । कालविषयिणि परिमाणे ।
यथा — १८ निमेषे १ काण्डा ३० का. १ कला,
३० कलाः १ क्षणः, १२ क्ष. १ सुक्ष्मत्तम्, ३० सु.
१ अहोरात्रः (दिनं), १५ दि. १ पक्षः, २ पक्षी
१ मासः, २ मा. १ ऋतुः, ३ ऋ. १ अयनम्, २
अय. १ वर्षः ।

कालमानः (लः, कः) । पुं । कृष्णपत्रसूत्र-
तुल्यम् । काण्डा पाठा छोटे तुल्यौ । प.सु. ।
कृष्णमल्लिकायाम् वर्वरिकेति लोके । वाङ्म. । सु.
सू.३७५. । भा.पू.१भ. । च.चि.१५. । वा.सुरसादिः ।

कालमारिषः । पुं । बृहत्पत्रतण्डुलीयशर्करे ।
सूत्रमारिषे । बड़ टाँपानटिशा, काँटानटिशा,
छोटे नटिशा । भेष. । च.द.अमृतपित्त.चि.अमृग-
ह्वी । र.मा. ।

कालमाला । स्त्री । कृष्णार्जके । वा.सू.१५
अ. । “सुरसयुगफण्डिकाकालमालाविडम्बम् ।”

कालमुखः । पुं । वानरे । रा.नि.व.१६ ।

कालमुष्कः (कः) । पुं । (Bignonia in-
dica) घबटापाटखडवे । प.सु. । कृष्णपुष्पघमटा-
याम् । च.द.सि.यो.चारविधिः । “तीये कालमु-
ष्ककस्य विपवेत् ।” श्वेतपुष्पः कृष्णपुष्पः पीतपुष्प-
साधैव च । पीतो रम्यो वरलेखु कालमुष्काः प्रकौ-
र्त्तिताः ॥ कु.टी. । विश्वामिवः ।

कालमूलः । पुं । रक्तचिचके । ब्रह्मचि.ते ।
रा.नि.व.६ । [रा. ।

कालमेशिका । स्त्री । मज्जिष्ठायाम् । अ.टी. ।

कालमेषिका (पी) । स्त्री । श्यामाविहता-
याम् । भा.पू.१भ. । मज्जिष्ठायाम् । वै.निघ.१भ.
उन्मा.चि. । कृष्णजीरके । विहतायाम् । रा.नि.
व.६ । वाकुल्याम् । रा.नि.व.४ । हरिद्रायाम् ।
रा.नि.व.११ । श्वेतजीरके । वै.निघ. । श्यामाल-
तायाम् । प.सु. । [निघं मीहति । मा.नि. ।

कालमेषी । पुं । तन्नामकमेहरोने । तेन मसी-

कालरात्रिः । स्त्री । भीमरश्मिनि । हारा ।

काललवणम् । स्त्री । काचलवणम् । मठलवणम् । रा.नि.व.६ । विहलवणे । विटलवण । प. सु. । च.शा.पञ्च । [लोह । र.मा. ।

काललीहम् । स्त्री । तीक्ष्णलीह । तीक्ष्ण

कालवद्धः । पुं । कालिकाकड़ा इति ख्याति चपे । रसेन्द्र.चि.सुधावतीगुह्ये ।

कालवस्तिः । पुं । वर्षादौ वातायुपप्रसार्य बली । स च पञ्चदशविधः — आदौ क्षेहवस्तिरेकः, ततो निहहवस्तिरेकः पुनः क्षेहवस्तिः ततः निहहवस्तिः, एवं द्वादशवस्तीन्यन्तरक्रमेण कृत्वा अन्ति त्रयः क्षेहवस्तयः कार्याः । च.सिद्धि.१.च ।

कालवानरः । पुं । कृष्णमुखवानर । रा.नि. व.१६ ।

कालवाहनः । पुं । महिषे । वै.निघ. ।

कालविध्वंसनरसः । पुं । पाक्षुरीगे हितः । पाठः — “शुद्धतं हेम तारं तावं तालञ्च मर्दयेत् । जञ्जीरनौरसंयुक्तं आतपे मर्दयेद्दिनं । सर्वतुल्यं पुनः मृतं त्रिंश पिटिं प्रकल्पयेत् । धूम्रफलमश्वत्थं दोलायले चण्डं पचेत् । धूम्रसूक्ष्मद्रवैरेव भाण्डे चूर्णं प्रपाचयेत् । आदाय बन्धयेदस्त्रे इष्टिका यन्त्रं पचेत् । जाम्बीरैर्गन्धकं पिष्ट्वा अथ ऊर्ध्वं प्रदापयेत् । तुल्यं तुल्यं पुनर्द्वयं कड़ा लघुपटे पचेत् । शतधा गन्धकैः कौशे तदुद्धृत्य विचूर्णयेत् । लौहभक्ष्यं समांशञ्च दत्त्वा मर्दं द्रवैर्दिनम् । कण्टकार्या बह्व्याश्च तथाग्नीनां द्रवैरपि । प्रतिद्रवैर्दिनं मर्दं पुटेत्पञ्चभिरुपलेः । एवं नवपुटे दियं द्रावे द्रावे त्रिधा त्रिधा । वक्रार्कचिरविलानां द्रवैस्त्रिपुटेः पचेत् । अन्धसूषागतं पश्चात् आदाय चूर्णयेत्पुनः । दशंशेन विषं धीव्यं गुग्गुमात्रं प्रयोजयेत् । कालविध्वंसनो नाम रसः पाक्षुमयापञ्चः ॥” शुद्धपारदं स्वर्णं रीयं ताम्रं हरिताम्रं समभागं समार्धं सर्वसमं पारदं पुनर्दत्त्वा जञ्जीररसेः आतपे दिनं पेषयित्वा पिटिं कुरु । पिटिञ्च धूम्रफलमश्वत्थं संस्थाप्य दोलायां चण्डः पक्वा चूर्णयेत् । तत्र चूर्णं धूम्ररसेन भाण्डे पक्वा बलवत् कृत्वा पुनर्द्वि-कायलेष पचेत् । ततः जञ्जीररसपिटं गन्धं प्रति-तारं सर्वसमं ऊर्ध्वो दत्त्वा शतवारं लघुपटे पचेत् । तथा चूर्णयित्वा सर्वसमं लौहभक्ष्यं दत्त्वा

कण्टिकायां दीनां प्रत्येकं रसेन त्रिधा समार्धं पञ्च-करीषैः ६ पुटा दद्याः । पुनश्च प्रत्येकं चित्रकादिर-सेन मर्दयित्वा ६ पुटा दद्याः । अन्धसूषासमदश-मांशविषं संमिश्र १ गुग्गां प्रयोजयेत् । रस.र. ।

कालविषाणिके । स्त्री । काकोलीषीरका-कीन्धे । वा.उ. । [वै.निघ. ।

कालवीजकः । पुं । महाग्निः । कालतित्तुके ।

कालहन्तः (चः) । पुं । कुलहन्तः । कूर्छि कलांश्चर ग्रीह् । “कुलहन्तः कालहन्तः” हे.च. ।

कालहन्ता (न्तिका) । स्त्री । रक्तपाटलह-न्ते । राज. । पेटिकायां । पेटात्रि ग्रीह् । रत्ना. । See कुविराची ।

कालहन्ताकः । पुं । पेटिकायां । पेटात्रि ।

कालहन्ती । स्त्री । पाटलाहन्ते । पौकृण ग्री-ह् । रा.नि.व.१० ।

कालवेला । स्त्री । शनैश्चरवेलायाम् ।

कालशकम् । स्त्री, पुं । A sort of po-
thorb. चुचुशाके । हिं नरिच् । तं करिवेपचे-
द् । गुणा — आग्नेयं गुणं शीथलञ्च । राज.३.प. ।
“कालशकः कटुभिक्तः पटुरग्निप्रदीपनः । पाच-
को भेदको रुच्यो वातलोषः सरः स्मृतः । कफ-
शीघ्रविषाग्नीनां नाशनः परिकीर्तितः ।” शर-पु-
ञ्जायाम् । वै.निघ.२.भ.उन्मा.चि. । कुलहन्ताके ।
तुलसीहन्ते । [रा.नि.व.१६ ।

कालशालिः । पुं । कृष्णशाली । काल धान ।

कालशे(से)यम् । स्त्री । पादजलेन विभाग-
दधिकृते तके । घाण । रा.नि.व.१५ । आले ।
हरिताल ।

कालसङ्घर्षा । स्त्री । नववर्षीयकन्यायाम् ।

कालसर्पः । पुं । कृष्णसर्पे । चिका. ।

कालसारम् । स्त्री । पीतचन्दने । कलंवक
इति लोके । भा.पु.१.भ. । पुं । कृष्णसारकशे । कृ-
ष्णागुक्षि । तित्तुके । वै.निघ. । हरितालके ।

कालस्कन्धः । पुं । (Diospyros embry-
opteris.) तित्तुकाहन्ते । उँद ग्रीह्, ग्रीव ग्री-
ह् । र.मा. । गुणा — “कालस्कन्धश्च सधुरी गन्धो
हयो गुरुः स्मृतः । घातुर्द्विह्वरः शीतः अमदाह-

कालापङ्कः । पितृशीघ्रश्च विस्कीर्णं पितृशैव विमा-
शयेत् ॥ वै.निघ. । चिट्छदिरे । श्वश्रवावला ।
उदुम्बरहवे । रा.नि.व.८।११ । जीवकदुमे । त-
मालपत्रहवे । त्रुजणीतुत्र गाह् । वै.निघ. ।
कालतालि । मे. ।

कालस्करः । पुं । तिलुकहवे । अम. । तमा-
लहवे । उगाल गाह् । रा.नि.व.८ ।

कालस्थाली । स्त्री । पाटलहवे । भा.पू.१भ.।

कालह्वीनः । पुं । लोप्रहवे ।

काला । स्त्री । त्रिहति । रा.नि.व.६ । कृष्ण-
त्रिहति । मे. । पिप्पल्याम् । नागबलायाम् । वै.
निघ.२भ.वा.व्या. । नीलिन्याम् । च.चि.३अ. ।
मन्निहायाम् । सुदृक्कणजीरके । सु.सु.मिथ.अ. ।
अहिनायाम् । कानिशाकपुं । रत्ना. । मैष.ना-
लीत्रणचि. । अन्नमन्वायाम् । पाटलायाम् । भा. ।

कालाग(गु)रु । स्त्री । कृष्णागुरुणि । रा.नि.
व.१२ ।

कालाग्निभैरवः । पुं । ज्वरे रसः । अच पा-
रद १ भ. गन्धक २ भ. कज्जलीं विधाय गोक्षुर-
काथेन भावयेत् । श्वक् चूर्णयित्वा चूर्णसमं ताम-
चूर्णं ताम्रसाष्टांशं विषं, हिङ्गुलं १ भ. धूलूवी-
जं २ भ. हरितालं ३ भ. मनःशिला ३ भ. टङ्गणं
३ भ. खड्गं ३ भ. जैपालं ३ भ. स्वर्णमाचिकं ३
भ. लौहं १ भ. वज्रश्च १ भ. सर्वसर्कषौरेण म-
ईयेत् । पञ्चाङ्गशूलपञ्चमूलयोः काथेन यथाक्रम-
म्भरैकं सम्मथं चणकाभा वटी कार्या । मैष.ज्व.
चि. । रस.कौ. ।

कालाग्निरसः । पुं । भगन्दरे रसः । पाठः
—“शुद्धतं समं गन्धं द्यतनागं सतुल्यकं । जीरकं
सैन्धवं तुल्यं तिक्ताकोशतकोद्रवैः । पिष्टं तल्लेप-
नाङ्गि भलण्याच भगन्दरम् ॥” भावा २ गुञ्जा ।
रस.र. ।

कालाग्निरुद्ररसः । पुं । कुष्ठाधिकारि रसः ।
पाठः—“सूतकान्तामतीष्णानां भक्ष्यमाचिकगन्धकं ।
पञ्चाककोटकीकन्दे चित्रा सिन्धवा द्रुदा वडिः । भू-
अप्राप्ते पुटे पञ्चाह्निके तत्रिचूर्णयेत् । दशमांशं
विषं धीव्यं मासमाचनु भवयेत् । रसः कालाभि-
रुद्रोऽयं दशाह्नि विस्पर्णुत् । पिप्पलीमधुसंयुक्त-
मनुपानं प्रकल्पयेत् ॥” अम्य. ज्वरे । यथा—“स-

रिचं गन्धतुल्यश्च चित्रा पितैर्विभावयेत् । मायूर-
मन्थवाराहच्छागमाङ्घ्रिजैरपि । समक्षैरथवा व्यलेः
दिनैकं भावयेद्रसं । संयोज्यं गरलक्ष्मापि वटिकां
कारयेद्बुधः । रसः कालाभिरुद्रोऽयं विगुञ्जं भक्ष-
येत्ततः ॥” ज्ञानं पथ्यं । रस.र.ज्व.चि. ।

कालाजानी । स्त्री । कृष्णजीरके, मङ्गरैलायां
च । भा.म.१.भागसु.ज्व.चि. । “कालाजानी तु
सगुडा ।”

कालाञ्जनी । स्त्री । कृष्णकार्पाससुपे । का-
लाञ्जनीति सर्व्वं प्रसिद्धा । काल कार्पास । गु-
णाः—कटुः उष्णः अस्वा आमक्तमिध्नी अपानाक-
र्तशमनी जठरासयघ्नी च । रा.नि.व.४ । कृष्णका-
र्पासिका प्रोक्ता कट्टी हृद्दोगनाशनी । मलसाम-
हर्त्रीवैव उदरघातकं हरेत् ॥” नील्यां । वै.निघ. ।

कालाण्डजः । पुं । कीकिलि । [२१ ।

कालादिकः । पुं । वैशाखमासे । रा.नि.व.
कालानुनादी । पुं । कलविङ्के । उड्डांशे ।
कपिञ्जले । चातके मे. । वनकुक्टे । वै.निघ. ।
वृहत्कृष्णमलिकायाम् ।

कालानुशा(सा)रिवा । स्त्री । कृष्णश-
रिवायाम् । सु.चि.२०अ. । तगरपादिके । तग-
त्रपाङ्कः । श्रौतलीजटायां । शिडेनी छापि ।
च.द.सूवाघात.चि. । “बलाकालानुसारिवा ।”

कालानुसारकम् । स्त्री । तगरपुथे । रा.
नि.व.१० । पीतचन्दने । भा.पू.१भ. ।

कालानुसारिः (री) । पुं । शिंशपात्रहवे ।
सूषिके । वै.निघ. । शैलजे । रा.नि.व.१२ । अगु-
रुणि । सु.चि. ३अ. ।

कालानुसारिणी । स्त्री । पिच्छीतगरे । श्वे-
तशारिवायाम् । कृष्णशारिवायाम् । वै.निघ. ।

कालानुसार्य(क)म् । स्त्री, पुं । शिंशपात्र-
हवे । शिशु । मे. । कृष्णचन्दने । मे. । च.चि.२।३अ. ।
(कम्) शैलजे । रा.नि.व.१२ । अम. । पीतचन्दने ।
स.सु.३६अ. । तगरे । भा. । पिच्छीतगरे । वै.निघ. ।

कालानुसार्या । स्त्री । तगरे । सु.चि.२अ. ।

कालान्तकरसः । पुं । कासाधिकारि रसः ।
पाठः—“हिङ्गुलं सरिचं व्यीचं टङ्गणं गन्धकं सर्मां
जम्बीररससंयुक्तं मईयेयामसाचकम् ।.....”

गुञ्जामात्रप्रदानेन सर्वं नाशय तत्त्वज्ञानम् ॥” इति।
द्वितीयः यक्षाधिकारः एतः यथा—“कुप्यालौहम-
यो भूषा ऊर्ध्वतो वादशाकुला । महितं स्वर्णवारा-
होदृक्कन्यासैः समम् । लघुनैर्याममावश्च पि-
च्छहृत्वा निवेशयेत् । पूर्वोक्तायाश्च भूषायां सूत-
पादश्च गन्धकम् । निर्गुण्डीरसस्मिष्टं भूषायां तं
विनिक्षिपेत् । आम्नाय लौहचक्रं यकयलेण जा-
रयेत् । एवमष्टपुटेः जीर्णं समुद्भूय विचूर्णयेत् । प-
ञ्चगुणामितं खादितुपात्रं षण्मासम् । देयः का-
लान्तकी नाम्ना रसोऽयं राजयश्ननुत् ॥” र.स.र.।

कालान्तरप्राणहरमन्त्रः । ली । तन्मर्म-
स्थानं यत्राहते पलाने वा मासाने वा मरणं भवे-
त् । तानि च सौम्याग्नेयानि अग्निगुणेषु आप्न ली-
णेषु क्रमेण च सीमगुणेषु कालान्तरेण क्षपयन्ति ।
तानि १३ । तेषां वचसि ८, (खनमूले २, खनरी-
ङ्गिते २, अपलापे २, अपलम्बे २,) सीमन्ते ५,
तलङ्गदये ४, विभे ४, इन्द्रवक्त्रे ४, कटितरुणे २,
पाश्वयेः २, वृहत्यां २, नितम्बे च २ । सु.शा.६अ.।

कालान्तरविषः । पुं, ली । मृषिकादौ । लू-
तादौ च । हे.च. । [पिपणायाम् । धरणिः ।

कालापः । पुं । शिरःकेशे । ग्रन्थिं चूल । स-

कालास्त्रम् । ली । शुक्ले । वै.निघ. ।

कालायसम् । ली । काललौहे । प.सु. ।

कालाहः । पुं । काकतुष्ट्यां । काकतिन्दुके ।
वै.निघ. ।

कालि(ली)कः । पुं । जलकुण्डे । पीनको-
टि । (कः) कौचपक्षिणि । श.र. । ली । कृष्णच-
न्दने । श.च. ।

कालिका । ली । वयोनिरूपके वाजिदन्ताय-
रेखाविशेषे । सा वक्रा कृष्णा च । षष्ठे सप्तमोऽमे
वान्दे क्रमाद्भवति । “वक्रा तु कालिका रेखा कृ-
ष्णा दन्तायसंस्थिता । षष्ठे च सप्तमे वर्षे चाष्टमे च
भवेत् क्रमात् ॥” ज.द. हिमाग्यां । काकोल्याम् ।
रा.नि.व.३ । कर्कटशृङ्गाम् । रा.नि.व.६ । यकृत-
खण्डे । कृष्णजीरके । भा.पू.१भ. । खण्दीषे । ज-
टा । वीरकौटे । रोमावक्राम् । हारा । वृषि-
कपचह्वे । एलायां । वै.निघ. । पट्टीलाखायां ।
मांसां । काकायां । शिवायां । शी. । सीराङ्गवन्ति-

कायाम् । कर्कटीलतायाम् । कालशके । वै.निघ. ।
मयविशेषे । हे.च. । कृष्णचटके । भा.पू. ।
रा.नि.व.१६ । नीलोद्वे । म.द. । कुक्कटिकायां ।
अ.टी.भ. । विशिरीहरीतक्षां । सा गन्धयोगकरि
प्रशस्ता । राज. । कर्णलोतोविशेषे ।

कालिकाशकः । पुं । कालशके । वै.निघ. ।

कालिकास्थि । ली । नेत्रास्थिविशेषे । वै.निघ. ।

कालिङ्गतः । पुं । कासमर्दह्वे । प.सु. ।

कालिङ्गः (ङ्गिन्) । पुं, ली । Water
melon. कालिङ्गफले । उन्नमूक । अचि. । इन्द्र-
यवे । गजि । वै.निघ. । भूमिकर्कारी । दिगन्ति
कूयङ्गा । उत्त. वेताङ्ग । सर्पे । मे. । अङ्गोन्नसारे ।
हे.च. । कुटजह्वे । भा.पू.१भ. । लौहमेदे यथा—
“कालिङ्गी लिङ्गवान् यः स्वादनः स्याद्वाक्की म-
तः ।” सुखबोधः ।

कालिङ्गमानम् । ली । कलिङ्गदेशप्रचलिते
मागधादवरे भौषधादिभक्षणविषयिणि मानमेदे ।
यथा—१२ सर्पपाः १ यवः, २ य. १ गुञ्जा, ३ गु.
१ वल्लः, ८ गुञ्जा १ माषः, ४ मा. १ शाणः नि-
ष्कः टङ्गी वा, ६ मा. १ गद्याणः, १० मा. १ क-
र्षः, ४ क. १ पलम् । यवो वादशभिर्गौरसर्षपैः
प्रीथ्यते बुधैः । यवह्वेन गुञ्जा स्यात् त्रिगुञ्जी वल्ल-
उच्यते । माषो गुञ्जाभिरष्टाभिः सप्तभिर्वा भवेत्क-
चित् । स्वाद्यतुर्माषकैः शाणः इत्यादि भा.पू.१भ.।
सर्षपादिमानम् ।

८ सर्षपाः = १ यवः । २ यवी = १ रक्तिः ।
२ रक्ती = १ वल्लः । ४ वल्लाः = १ माषः ।
४ माषाः = १ शाणः । १ शाणी = १ कर्षः ।
२ कर्षा = १ शुक्तिः । २ शुक्ती = १ पलं ।
१ पले = १ प्रष्टतिः । २ प्रष्टती = १ कुडवः ।
१ कुडवी = १ मानिका । २ मानिके = १ प्रस्थः ।
४ प्रस्थाः = १ आदकाः । ४ आदकाः = १ द्रोणीः ।
१ द्रोणी = १ शर्पः । २ शर्पा = १ खारिका ।
१०० पलानि = १ तुला । १० तुलाः = १ भारः ।

परमाखादिमानम् ।

१० परमाशवः = १ चरैरुणः । ६ च. = १ मरीचिः ।
६ मरीचयः = १ राजिका । १ रा. = १ सर्षपः ।
८ सर्षपाः = १ यवः । ४ यवाः = १ गुञ्जा ।
४ गुञ्जाः = १ पषः । ६ गुञ्जाः = १ माषा ।

- ४ मावाः = १ प्राशः = ॥० ती. ।
 २ शाबी = १ कोलः = १ ती. ।
 २ कोली = १ कर्षः ।
 २ कर्षी = १ कर्षः = २ ती. ।
 २ कर्षपी = १ पलं = ४ ती. ।
 २ पलं = १ प्रस्थः = ८ ती. ।
 २ प्रस्थी = १ कुडवः = १६ ती. ।
 २ कुडवी = १ मानिका = २२ ती. ।
 २ मानिके = १ प्रस्थः = ६४ ती. ।
 ४ प्रस्थाः = १ चाटकाः = २५६ ती. ।
 ४ चाटकाः = १ कलसः = १०२४ ती. ।
 २ कलसी = १ शर्पः = २०४८ श्रे. ।
 २ शर्पी = १ द्रोणी = ४०९६ श्रे. ।
 ४ द्रोण्यः = १ खारी = १६३८४ श्रे. ।
 १०० पलानि = १ तुला = ४०० ती. ।
 २००० पलानि = १ भारः = ८००० श्रे. ।

ब्रीह्यादिमानम् ।

- ४ ब्रीहयः = १ गुह्या । ५ गुह्याः = १ पशुः ।
 ८ पशाः = १ धरणी । २ धरणी = १ कर्षः ।
 ४ कर्षाः = १ पलं । १०० पलानि = १ तुला ।
 २० तुलाः = १ भारः ।

कालिङ्गिका (ङ्गी) । स्त्री । चिह्नि । (उ-
 णेङ्) । रा.नि.व.६ । राजकर्कश्याम् । मे.गचिकं ।

कालिन्द(क)म् । स्त्री । (Cucumis util-
 tissimus) Water melon. कालिङ्गे । कलिं-
 दा इति ख्याति फलविशेषे । तद्रज्जु । हिं तरवू-
 ज । उन् । तरपुज । सु.सू.४६अ. । गुणाः—श्रीत-
 लं याहि खादुपाकरसं गुरु विटथि । मद. । तस्य
 पक्ष्य गुणाः—पित्तहृत्करम् उष्णं कफवातनाश-
 नं । वै.निघ. । कालिङ्गं याहि कफपित्तशूलघ्नी-
 तलं गुरु । अचि. । दृष्टियभ्रपित्तनाशि कफवात-
 कारित्वं । तपत्रगुणाः—रुधिरस्थापनं तिक्तघ्न ।
 “पक्वगु सीधं सचरं पित्तलं कफवातजित् ।”
 भा. ।

कालिन्दिका (न्दी) । स्त्री । अरुणचिह्नि ।
 रा.नि.व.६ । श्वेतकटभीह्वे । रा.नि.व.८ । See
 कटभी ।

कालिन्दीसूः । पुं । सूयं । चिका. ।

कालि(ली)य(क)म् । पुं, स्त्री । (यः) कश्च-

सर्वविशेषे । (यकः) कञ्चागुरुणि । कानागुरु ।
 र.भा. । अ.चि.३अ. । पीतचन्दने । कलम्बक इति
 लोके । गुह्यैः रक्तचन्दनसङ्गमगुणम् विशिष्य खञ्ज-
 नाशनम् । भा.पू.१भ. । रक्तदीपहरं विशिष्य वा-
 तघ्नश्च । मद.व.२ । भा.म.४भ.नीलिकाव्यञ्ज.चि. ।
 दारुहरिद्रायां । अ.र. । वै.निघ.२भ.अप.चि.वा.
 व्या.एलादितैले । मलेन्द्रीकाष्ठे । मूलकां देव-
 दां । “कालीयकरसीपेतम् ।” सि.यो. । च.द.वा.
 व्या.एलादितैले । सु.सू.८अ. । शिलाजतुनि ।
 वै.निघ. । लीहृ ।

काली । स्त्री । नीलिना । राची । पाटलायां ।
 कण्विहतायां । मञ्जिहायां । कण्वेचे । वै.निघ. ।
 कण्वकार्पास्याम् । रा.नि.व.४ । कण्वजीरके । पु-
 धीकायां । चिह्नि । रा.नि.व.६ । हथिकाव्याम् ।
 रत्ना. । चीरकीटे । मे.लहिकं । श्वेतजीरके । क-
 ष्टकपाल्याम् । ककलकड़ । मेघ.अस्त्रपि.चि.३अ.
 चुधावल्यां कन्दर्पसारतैले । [वक. । अ.र. ।

कालीकः । पुं । Heron. क्रीचे । कौंठ
कालीची । स्त्री । यमविचारभूमी । चिका. ।

कालीतनयः । पुं । महिषे । हे.व. ।

कालीयका । स्त्री । दारुहरिद्रायाम् । मेघ. ।

कालीयकचोदः । पुं । कुङ्कुमे ।

कालीयागुरु । स्त्री । कञ्चागुरुणि । कलम्ब-
 कटु इति लोके । भा.उ.वाजी.चि.चन्दनादितैले ।

कालीरसा । स्त्री । कदलीह्वे । वै.निघ. ।

कालुष्यम् । स्त्री । रजोगुणकर्मकलुषतायाम् ।
 रा.नि.व.२१ ।

कालेय(क)म् । स्त्री । कुङ्कुमे । पीतचन्दने ।
 मलेखीचन्दनमिति लोके । रा.नि.व.१२ । सु.सू.
 १८अ. । कण्वचन्दने । कुङ्कुण्डक । प.सू. । च.द.
 पित्तव्य.चि. । यक्षति । मे. । हरिचन्दने । रा.नि.
 व.२२ । पुं । दारुहरिद्रायां । र.नि.व.६ । कुङ्कु-
 रे । रा.नि.व.१८ । कामलरीगमेदे । कुङ्कुकांयनां ।
 पीतवर्णसुगन्धिकाष्ठे । नीलकमले । शिलाजतुनि ।
 वै.निघ. ।

कालोद्यम् । स्त्री । कमलबीजे ।

कालोलः । पुं । द्रोणकाके । विषमेदे । मे. ।

कात्यः (त्यः) (कः) । पुं । (Carcuma zerumbet.) गन्धशल्वा । प.सु. । व्याघ्रनखे । नखी । वै.निघ. । चामरिद्रायां । कायि चामि । चम. । श.र. ।

कात्यम् । स्त्री । प्रत्यक्षे । छ.च. ।

कात्या । स्त्री । गर्भग्रहणप्राप्तकालायां रजःखलायां गवि । दांठान् गांहे । प्रतिवर्षप्रसवशीलायां गवि । दक्षत्र विडेनी गांहे । इला. ।

कावारम् । स्त्री । An aquatic plant. (Vallisneria) जैवले । ऋ.७.३. । हारा. ।

कावारी । स्त्री । लघादिच्छत्रे । टो.क. । त्रिका. । [कोकपलिणि । म.कचिकं ।

कावकः । पुं । कुकुटे । पीतमलकपलिणि ।

कावेरम् । स्त्री । कुकुमे । जटा. ।

कावेरी । स्त्री । हरिद्रायां । इन्द्र. । म.रत्रिकं । खनामप्रसिद्धभारतवर्षीयदाचिण्याखनयाम् । एतज्जलं खादु यमग्रं लघु दीपनं ददुकुष्ठं मेधाबुद्धिचिप्रदश्च । रा.नि.व.१४ ।

काशः (कः) । पुं, स्त्री । A species of grass. (Saccharum spontaneum.) खनामख्यातलघुविशेषे । "चामरपुष्पः" इति । सु. स.२८५. । "श्वेतचामरकः इति ।" वा.स.१५५. । "गीकण्टकोक्तसहाचरवाणकाशाः ।" (कण्टकायाम् । हिं कास । मं कं काउंसु, काजलु । तें रे-लु । कों कसाड । स द्विविधः, तत्र प्रथमः उ-शीरीति कशाड इति च लोके ख्यातः । गुणाः—मधुरः तिक्तः स्वादुपाकः हिनः सरः सूत्रकृष्ण-रौदाहरकदोषक्षयपित्तिरोगघ्नश्च । भा.पू.१.भ. । श्री-तलः गौल्यः रुचिजनकः द्रव्यः पित्तादाहघ्नः लसि-करः बल्यः शुक्लः श्वसनीयकफघ्नश्च । द्वितीयः—मधुरः शीतः पित्तादाहक्षयघ्नश्च । रा.नि.व.८. । पुं । कण्टकसूयने । सुते । श.र. । रोगविशेषे । See कासः । काशिराजपितरि सुहीने ।

काशनाशनः । पुं । कर्कटशृङ्गाम् । रत्ना. ।

काशपुष्पकम् । स्त्री । स्वावरविपालनंतकन्द-विषे । वा.उ.१५५. । [च.टी.रा. ।

काशमर्हः । पुं । कासमर्हश्चे । कान्काजम् ।

काशा (शी) । स्त्री । काशदण्डे । च.टी.भ. ।

काशात्मलिः । स्त्री । A kind of silk cotton tree. (Bombax hepta phyl- lum.) कूटशाखात्माम् । कृशिशूल । जटा. ।

काशः । पुं । धन्वन्तरिपितरि सुहीने ।

काशिकन्या । स्त्री । काशितनयायाम् ।

काशि(शी)काप्रियः । पुं । दिवीदासे, धन्वन्तरी । श.र. ।

काशियहः । पुं । अथस्य दुष्टग्रहविशेषे । ल-लपं यथा—“अकस्माद्यस्य लीमानि शीर्यन्ते यस्य लङ्गति । शूनपश्चिमपादस्य तस्य काशियहं वदेत् ॥ ज.द.५७५. ।

काशि(शी)राजः । पुं । धन्वन्तरी । त्रिका. ।

काशिलः । वि । काशलग्नस्ये । काशनिर्मिते ।

काशी । वि । कासरीगणि । राज. ।

काशीश(ष)(स)म् । स्त्री । Green sul- phate of iron. खनामख्यातीपधातुविशेषे । शिटरकम् । हिं मांगफूल, कौशीश । प्रयोगा. इ-हज्जिनामधिरसे । काशीशं द्विविधं धातुपुष्पमे-दात् । धातुकाशीशं हरितं लीहितश्च, अन्यत् शुक्लं कृष्णश्च । र.मा. । पुष्पकाशीशं किञ्चित्, भक्ष-वत् श्लेष्मिकं धातुकाशीशं । गुणाः—“काशीशं धातुकाशीसं पांशुकाशीशमित्यपि । तदेव किञ्चि-त्पीतम् पुष्पकाशीशमुच्यते । काशीशमुष्णमक्ष-तिक्कश्च तुवरं तथा । वातश्लेष्महरं केशं नेत्रकण्डू-विधमणत् । सूत्रकृष्णरौचिचामाशनं परिकीर्त्तितम् ॥” भा. । “शीतलं स्निग्धं पित्तनेत्ररुजापहं । पित्तापक्षारशमनं रसवद्गुणकारकम् ॥” संशुद्धः । कषायत्वं विषकुष्ठमिखर्ज्जुनाशित्वं चतुर्थं कान्ति-करश्च । रा.नि.व.११ । तच्छुद्धिश्च भद्रराजसेन सङ्गतं स्वेदेन भवति । तस्य निश्चलं स्निग्धं चित्तनी-चरीगहरं पित्तापक्षारघ्नं रसवद्गुणकरश्च । र.स.सं. ।

काशीशचित्तयम् । स्त्री । काशीशधातु-का-शीशपुष्प-काशीशेषु । मेव.श्री.हचि.महाद्रावके ।

काशीशायनैलम् । स्त्री । स्त्रीरोगे हितम् ।

“काशीशतुरगगन्धाभावरगजपिप्पलीविपक्वेन । तै-लेन याति इति खनकथंवरारक्तिकानि ।” कप-

श्रीधं (शिरःकर्म) । तुरगगन्धगन्ध । श्रावरी
रोधः । अत्र तैलस्य श्रावः । कल्कस्य च तैलपा-
दांशः । च.द. । [व्यंतीरसी ।

काशीसन्धूतः । पुं । पारदे । र.सा.सं. । पा-

काशूकारः । पुं । गुवाकठवे । वै.निघ. ।

काशेक्षुः । पुं । काशि । भा.पू. १३. ।

काश्मरी । स्त्री । कपिलद्राचायाम् । रा.नि.व.

३ । खगनाभी । गृगनाभि । भा. । गाभारीठवे ।
रा.नि.व.६ । गाभारीफलम् । च.द.वातपित्तज्व.चि. ।
“काश्मरीपत्रकं लोधम् ।” पुष्करमूले । वै.निघ. ।

काश्मरीफलम् । स्त्री । गाभारीफलमन्त्रायां ।
सि.यो.पित्तज्व.चि. ।

काश्मर्यः । पुं, स्त्री । गाभारीठवे । गोमात्र
ग्रीह । रा.नि.व.८ । “सारिकीशीरकाश्मर्यः ।”
कायफलठवे । पुष्करमूले । वै.निघ. । स्त्री । गाभा-
रीफलम् । गोमात्र फल । गुणाः—हृद्यं सूक्ष्मविष्वक्त्रं
पित्तासृज्वातनाशनं । केशं रसायनं मेध्यं काश्मर्यं
फलमुच्यते ॥ सु.सू.४६५. । सि.यो.वा.ज्व.चि.द्रा-
चादी । “द्राचागुडूचीकाश्मर्यंवायनाभाः ।” च.
सू.४५. ।

काश्मर्यफलकायः । पुं । गाभारीफलक-
वाये । च.द.पि.ज्व.चि. । “काश्मर्यंकायवा पुनः ।”

काश्मर्या । स्त्री । क्रस्वगाभारीठवे । वै.निघ. ।

काश्मर्याङ्गवर्णिका । स्त्री । क्रस्वगाभा-
रीठवे । छष्टि गोमात्र ग्रीह । वै.निघ. ।

काश्मीरम् । स्त्री । (Costus speciosus.)
कुष्ठमेदं, पुष्करमूले । अश्वमूल वा कूडविशेष ।
कुडुमे । च.द.एकदशशती.महाप्रसारणीतैले ।
कल्युषाम् । रा.नि.व.१२. । पुं । गाभारीठवे ।

काश्मीरजम् । स्त्री । कुडुमे । रा.नि.व.१२ ।
कुष्ठमेदं । मे.जघनुषं । पुष्करमूले । विषः । अ-
तिविषायायाम् । वै.निघ. ।

काश्मीरजम् । स्त्री । कुडुमे । प.सू. । [मि. ।

काश्मीरजा । स्त्री । अतिविषायां । आठहेठ ।

काश्मीरजीरकम् (का) । स्त्री, स्त्री । युक्त-
जीरके । रा.नि.व.६ । [चि.१५५. ।

काश्मीरपुष्पम् । स्त्री । गाभारीकुडुमे । सु.

काश्मीरफलम् । स्त्री । गाभारीफलम् । च.द.
र.पि.चि.अतावरीठवे ।

काश्मीरा । स्त्री । कपिलद्राचायां । आठहेठ ।
रा.नि.व.११ । अतिविषायां । आठहेठ । प.सू. ।
खलपत्रिन्याम् । वै.निघ. ।

काश्मीरी । स्त्री । गाभारीठवे । छ.च. । म.द.
कपिलसृगनाभी । वै.निघ. । [च.१४ ।

काश्यः । पुं । काशिराजि । स्त्री । मये । रा.नि.

काश्यपः । पुं । खगविशेषे । मे. । मन्त्रविष-
स्त्री । मांसि । छ.च. । [च. । भरतः ।

काश्वरी । स्त्री । क्रस्वगाभारीठवे । विरुपक्षी-

काषायवासिकः । पुं । सविषसौम्यकोटमेदं ।
तेन दष्टे नेत्रमजन्तरीना जायते । सु.कल्प.८५. ।

काषायी । स्त्री । सविषमक्षिकाविशेषे । सु.क-
ल्प.८ । See मक्षिका । [दाहहरिद्रायां । वै.निघ. ।

काष्ठम् । स्त्री । दाहणि । काठि । मे.उदिकं ।

काष्ठकम् । स्त्री । कृष्णागुडणि । वै.निघ. । अ-
गुडणि । काठागुडणि । रा.नि.व.१२ ।

काष्ठकदली । स्त्री । Wild plantain,
(Musa sapientum.) वनकदलीविशेषे । वृ-
न्ना कला । मं काष्ठकेले । गुणाः—रुष्या रक्त-
पित्तघ्नी शीतला गुरुः मन्दाग्निकरी दुर्ज्वरा अति-
मधुरा च । रा.नि.व.११ । दृष्टादाहमूत्रकृच्छ्र-
पित्तघ्नी विस्फीटाकाश्वरीरोगहरी च । वै.निघ. ।

काष्ठकीटः । पुं । घृणे । छ.च. ।

काष्ठकु(कूटः)टकः (कुटः) । पुं । A sort
of woodpecker, (Picus Bengalensis.)
पक्षिविशेषे । काठकुट्टाकुट्टा गोथी । तिका ।
गुणाः—“तथा लघुवातहरः काष्ठकूटीऽप्रिवर्धनः ।
वातश्लेष्माधिको श्लेष्मः शीतलः युक्तवर्धनः । काश्मीर-
हन्ति विशदो बलकृन्नांसतलघः ॥” अचि.११५. ।

काष्ठगोधा । स्त्री । तन्नामकीवक्षिविशेषे ।
काठाकारगोधावने । च.चि.१५. ।

काष्ठजम्बुः (जम्बू) । स्त्री । भूमिजम्बू ।
वनजम्बु । रा.नि.व.११ । [हार. ।

काष्ठतन्तुः । पुं । काष्ठजम्बी । उट्टोपाका ।

काष्ठतचकः । पुं । काष्ठतची । अ.र. ।
काष्ठदारः । पुं, स्त्री । The tree Pinus Deodar. (Uvaria longifolia.) देवदारुमदे । देवदारुविशेषः । रा.नि.व.१२ । See देवदारुः ।
काष्ठद्रुः । पुं । A tree called Butea Frondosa. पलाशद्रुः । रा.नि.व.१० ।
काष्ठधानी । स्त्री । काष्ठामलकौष्ठे, सुद्रामलके । भा.पू.१भ. १
काष्ठधानीफलम् । स्त्री । The fruit of the plant (Embllica officinalis.) सुद्रामलकफले । गुणाः—कषायं कटु शीतलं रक्तपित्तघ्नं । रा.नि.व.११ ।
काष्ठपाटला (लिः) । स्त्री । सितपाटलिकायाम् । श्वेत पीकल गीष् । रा.नि.व.१० ।
काष्ठपुष्पः । पुं । केतकीष्ठे । केश गीष् । प.सु. । [काष्ठ मलिका] । प.सु. ।
काष्ठमलिका । स्त्री । खगामप्लातपुष्पेष्ठे ।
काष्ठमार्जारिका । स्त्री । काष्ठविडालिकायाम् । काठेविडालि । भैष. ।
काष्ठरजनी । स्त्री । दाहहृदिद्रायां । वै.निघ. ।
काष्ठलेखकः । पुं । पुष्पे । हारा. ।
काष्ठवल्जिका (ली) । स्त्री । कटुकां । कटुकां । कटुकवल्जां । वातविशेषः । रा.नि.व.१ ।
काष्ठवास्तुकः । पुं । वास्तुकशास्त्रमदे । वै.निघ. ।
काष्ठविवरम् । स्त्री । तरुकोटर । अ.चि. ।
काष्ठशास्त्रिः । स्त्री । उत्तरापथप्रसिद्धे शास्त्रिणमदे, श्वेतशास्त्रिणायां, अनलायाम् । अनलम् । म.द.व.१ । See शास्त्रिः । [रा.नि.व.१६] ।
काष्ठशालिः । पुं । रक्तशाली । डांडी शन ।
काष्ठसारिवा । स्त्री । श्वेतशास्त्रिणायाम् । म.द.व.१ । [साः] । मीठविकं ।
काष्ठा (ष्टी) । स्त्री । काष्ठपरिणामे (१० क.)
काष्ठाशुभ । स्त्री । शीतवर्णाशुभणि । शीत अशुभ । गुणाः—कटुं लीपे हृत् कफघ्नं । रा.नि.व.११ ।

काष्ठामलकी । स्त्री । काष्ठधान्यां ।
काष्ठालुः । पुं । श्वालुके । वै.निघ. ।
काष्ठालुकम् । स्त्री । काष्ठवल्कलिने कन्दविशेषे । काठे आशु । वै.निघ. ।
काष्ठायनः । पुं । पुष्पे । रत्ना. ।
काष्ठिका । स्त्री । काष्ठकदलीष्ठे । वनकदली । रा.नि.व.११ ।
काष्ठिरसा । स्त्री । कदलीष्ठे । वै.निघ. ।
काष्ठिलः । स्त्री । कदलीष्ठे । राजाके । वै.निघ. ।
काष्ठीलः । पुं । राजाके । डांष्टाकम् । रा.नि.व.१० । See राजाकेः । कुलिशमस्य । चिका. ।
काष्ठील (लिका) । स्त्री । राजाके । वै.निघ. । कदलीष्ठे । कना गीष् । रा.नि.व.११ ।
काष्ठेष्टुः । पुं । श्वेतौ । रा.नि.व.१४ । गुणाः—काकारतुल्यगुणः वातकोपनश्च । सु.सू.४५भ. ।
काष्ठोदुम्बरिका । स्त्री । काकोदुम्बरिकायां ।
कासः । पुं । तन्नामकरीणि । कामि. चिं खर्गसि । तस्य निदानलक्षणं—मुखनासिकाधूलिप्रवे-
 शदिना दुष्टोदानवायुमुगतप्राणवायोः कफपित्तमेलनम् । स दीपवयजः सतजः धातुस्यजश्चेति पञ्चविधः । तदुक्तं “धूमोपघातादजसस्यैव व्या-
 यामरुचाग्रनिषेधेणाद्य । विमार्गगत्वादपि भोजन-
 स्य वेगावरोधात् चवधोस्यैव । प्राणो ह्युदानानु-
 गतः प्रदिष्टः सन्निघ्नकांस्वस्वनतुल्यधीषः । निरेति
 वक्राव्यहसा सदोषी मनोपिभिः कास इति प्रदि-
 ष्टः । पञ्च कासाः स्मृता वातपित्तद्वैपद्यतयैः । अ-
 शयीपेक्षिताः सर्वे बलिनशोनरीसरमिति ॥ तेषां
 भविष्यतां रूपवृत्ते कल्हरीचकः । शूकपूर्णास्यक-
 रत्नं तत्राधो विह्वतोऽमिलः । ऊर्ध्वं प्रवृत्तः प्राथो-
 रस्तध्विन् कण्ठे च संसृजन् । शिरःक्षीतांसि स-
 म्यूयं ततोऽङ्गानुत्तिष्ठति च ॥” इत्यादि पूर्ववृ-
 पम् । भा. । शेषायां लक्षणानि स्वस्वपथांये स-
 ग्याणि । कफे । काशद्वये । कृष्णे वाज । अ.टी. भ. । शोभाशुभे । अ.च. । [रा.नि.व.७१]
कासकन्दः । पुं । कीरुपसिद्धकासालुके ।
कासघ्नः । पुं । इरीतकीकषायशुद्धीमरिचमुञ्ज

जले मोदकविशेषे । विभीतकहृत् । रा.नि.क. १३।
कासमई । कण्टकाय्याम् । वै.निच. ।

कासप्लधूमः । पुं । पञ्चविधधूमपानान्वयतने धूमः,
श्वेन पीतेन कासी नश्यति । तस्योपकरणं, उष्णतीक्ष्ण-
कारौतिकटुकासमईहिङ्गुदीलस्रनः शिला-प्र-
सृतौनि कासहराणि द्रव्याणि, तैः कल्मीकतैः धूम-
पानं । सु.चि. ४०ष. । [वंशलोचनायां । प.सु. ।

कासघ्नी । स्त्री । भाग्याम् । कण्टकाय्याम् ।

कासजित् । स्त्री । (Clerodendrum
biphoanthus.) भाग्याम् । वासनशक्ति ।
रा.नि.व.६ ।

कासनाशिका । स्त्री । अरुणविहति । गान
तेडेडि । रा.नि.व.६ । कर्कटयश्नाम् । र.मा. ।

कासनायिनी । स्त्री । कर्कटयश्नाम् । कौक्-
ण्डाशुकी । प.सु. ।

कासन्दीवटिका । स्त्री । कफघ्नीवधे, वैज-
वारविशेषे । काण्डिनि । गुणाः—ज्वरा रूपाधि-
जननी वातमलानुलोमनी वातश्लेष्मघ्नी च । राज. ।

कासभञ्जनः । पुं । पटोले । भा.पू. १४. ।

कासमईः (कः) । पुं । (Cassia or sen-
na esculenta. Cassia sophora.) खना-
मध्यातपत्रशाकविशेषे । काण्डकाम्ना । हिं क-
सौदी, कासिंदा । मं कं कासविंदा । तं कसि-
विदचंद्र । प्रयोगः—अन्ननरसे । गुणाः—अग्नि-
दीपनः स्वादुष । राज. । तिक्तोष्णः मधुरः कफ-
घातघ्नः अजीर्णघ्नः कासपित्तघ्नः कण्टशोधनश्च ।
रा.नि.व.४ । “विविधवातविट्छला मूत्रवातकफे
हित । मधुरः कफघातघ्नः पाचनः कण्टशोधनः ।
विशेषतः पित्तहरः इत्युक्तः कासमईकः ॥” अत्रि,
१६ष. । “मधुरः कफघातघ्नः पाचनः कण्टशोधनः ।
विशेषतः पित्तहरः सतिक्तः कासमईकः ॥” सु.सू.
४६ष. । पर्ण—पाके कटु इत्यस्यं लसु त्रासका-
सारविघ्नः । पुष्पानु त्रासकासप्रसूर्वातविनाशनं ॥
वै.निच. । वैजवारविशेषे । काण्डिनी । अ.टी.म. ।
भा.म. ४४. । पटोले । हारा. । कासघ्नीवधे ।

कासमईकपचम् । स्त्री । कासमईकदले ।

कासमईदलम् । कणिकामन्त्राणि पाठा ।

कासमईनेः । पुं । पटोलेवधे । रा.नि.व.१ ।

कासमर्दिका । स्त्री । कासमई । वै.निच. ।

कासरः । पुं । मङ्गिषे । हारा. ।

कासरोगः । पुं । रोगविशेषे । See कासः ।

काससंहारभैरवः । पुं । कासाधिकारि ।

“रसगन्धकतामाश्रयजटङ्गलौहकं । मरिचं कुष्ठ-
तालीशं जातीफलखड्गकम् । कार्ष्णिकं चूर्णमादाय
द्रवैरेषाञ्च भर्हयेत् । भेकपर्णीकेशराजनिगुण्डौका-
कमाचिकाः । द्रोणपुष्पी च शालची यौधसन्दर
एव च । भार्गी हरीतकी वासा कार्ष्णिकैः पञ्चैः
रसैः । वटिकां कारयेद्देवः पञ्चगुग्गुप्रमाणकम् ।
..... । वासाशुण्ठीकण्टकारीकाधेन पाचये-
द्बुधः ॥” रस.र. । अथ भेकपर्णादीनां खरसः
प्रत्येकं कर्षपरिमितः । भेकपर्णी = थानकूनि,
थुनकूडि । र.सा.सं. ।

कासह्रस्वर्गः । पुं । द्राक्षाभयामखकपिपपल्ली-
दुराक्षभायङ्गीकण्टकारिकाशौरपुनर्नवातामलस्रु-
इति दम्बद्रव्ये । च.सू. ४ष. ।

कासुहा । पुं । कण्टिकारीकृषे पिप्पलीचूर्णस-
हिते कासहरकाष्ठे । तन्नामकधूमपाने । तत्र धूम-
नाडी १६ अङ्गुलिमिता । धूमद्रव्यञ्च सुद्रक्षणीयं
भाव्यम् । भा. ।

कासान्तकरसः । पुं । कासाधिकारि । पारद-
गन्धक-गुडविषशालपर्णी-धान्यकानां चूर्णं प्रत्येकं
समभागं, सर्वचूर्णसमं मरिचचूर्णम् । ४ गुग्गु म-
धुना सेव्यम् । र.सा.सं. । [पुं । सरोवरे । वै.निच. ।

कासारम् । स्त्री । खनामख्यतपकान्नविशेषे ।

कासारिः । पुं । कासमईशुषे । रा.नि.व.४ ।

कासालुः । पुं, स्त्री । An esculent root,
a sort of yam, खंवर इति कीडणदेशमसिद्धे
आलुकविशेषे । अखदीये च खाम्भालु इति क-
थ्यते । मं कासालु । गुणाः—कण्डूः विषघ्नः श्ले-
ष्मघ्नः अरीषकघ्नः स्वादुः पच्यः दीपनश्च । रा.नि.
व.७ ।

कासिका । स्त्री । कफे । वनमुष्टि । वै.निच. ६.

कासी । वि. कासरोगवति । वै.निच. ।

कासीमृत्तिका । स्त्री । सौराष्ट्रमृत्तिकायाश्च
पङ्कजपुष्पे । रा.नि.व.११ ।

कासीयम् । स्त्री । कासी । कौंग । वै.निघ. ।

कासीसम् । स्त्री । काशीसे । शिटरकन । मा-
लिकसुराविशेष । तुल्यके । वै.निघ. । कासीसं भञ्ज-
वृक्षं किञ्चिदक्षं लवणरसं । उ. । See काशीयम् ।

कासीसद्वयम् । स्त्री । चातुकासीसपुष्पकासी-
सयोः । धातृकासीसं ७ पूष्पकासीसं । वा.सु.
१५५. । एकं पांशुचातुसर्जं, अपरं पुष्पकासीसा-
ख्यम् । एकं भञ्जसद्वयं किञ्चिदक्षं लवणरसं, द्वि-
तीयं पुष्पकासीसमीपवर्त्यं तुवररसम् । उ. ।

कासु(स्फु)न्दः । पुं । कासमर्दः । कानकाग-
न् । भैष.कुष्ठवि.कन्दपंसारतैले ।

कासुभी । पुं । कौसुभीशाली । रा.नि.व.१६ ।

कासुरः । पुं । सहिषे । हला. । [हे.च. ।

कासः । स्त्री । विकलवाक् । मी.सदिकं । रीमे ।

कासेक्षुः । पुं । ऋक्षकासद्वये । वै.निघ. ।

कासोली । स्त्री । अतिबलायाम् । शौत्रक
ठाकुरे । वै.निघ. ।

कासीरम् । स्त्री । तीक्ष्णलौहे । उीथः । र.सा. ।

काहलः । पुं । कुकुटे । हारा. । विडालि । श.
मा. । स्त्री । अत्यक्तवाक् । हे.च. । चि । सुष्के । मी. ।

काहलापुष्पः । पुं । श्वेतधुनूरुवे । रा.नि.
५.१० ।

काही । स्त्री । कुटजवृक्षे । रा.नि.व.६ ।

काचः । पुं, स्त्री । अपाङ्गदर्शने । चिन्ता. ।

काची । स्त्री । गोपीचन्दने । सीराइस्थिका-
याम् । र.सा. । तुवरिकायाम् । वृद्ध. । हे.च. ।

काचीरी । स्त्री । वंशलीचनभेदे । रत्ना. ।

काचीवः (कः) । पुं । शोभाञ्जनवृक्षे । अम. ।
श.र. ।

किंशा(सा)रः । पुं, स्त्री । शस्यशुके । उ. ।
अम. । रोटके । वाणे । काष्ठपत्रिणि । मी.रविर्कं ।

किंशुकः । पुं, स्त्री । (Butea frondosa.)
पलाशवृक्षे । भगवत् गौड. । चिं ठाक. । तें मोड-
ग । रा.नि.व.१० । च.द.गुण.वि. । "व्याघ्रीकिंशु-
कपारिभद्रः" नन्दीवृक्षे । रा.नि.व.१० । शाक-
लीवृक्षे । प.सु. ।

किंशुकतैलम् । स्त्री । पिपरीपत्रे पलाशवी-
जतैले । भगवत् गौड. । ठेठन । वा. ।

किंशुकचारः । पुं । पलाशचारः । च.वि.१५. ।

किंशुका । स्त्री । पलाशवृक्षे । ज्योतिषमाम् ।
नन्दीवृक्षे । रा.नि.व.२६ ।

किंशुकादिगणः । पुं । त्रिदीपहरद्वयसमू-
हे । यथा—“किंशुकः कायसी विश्वमप्रिमयं
चिकण्टकः । श्लोकाः शालपर्णी च सिद्धपुष्की-
द्वयं स्थिरा । पाटला कण्टकारी च वृक्षती विल-
एव च ।” रसा.सं. । नीलकण्ठपत्रिणि । वै.निघ. ।

किंशुलुक्तः । पुं । हलिकर्षपलाशे । श.र. ।

किकिः । पुं । Blue Jay. चापपत्रिणि ।
श.मा. । मारिकेलवृक्षे । रा.नि.व.११ ।

किकि(की)दि(दी)वः (विः) । पुं । चा-
पपत्रिणि । सुवर्णवातके । मागो ङङ्, नीलकण्ठ
पत्रौ । मरत. । श.मा. । अम. ।

किकिदीधितिः । पुं । कुकुटे । हला. ।

किकिरः । पुं । कोकिलि । पत्रिणि । अथे ।
वै.निघ. ।

किकी (इन्) । चापपत्रिणि । वै.निघ. ।

किकिशः (सः) । पुं । केशादिप्रकीटविशेषः ।
ठाक् णोका, दौठत णोका अङ्गति । मांस-
दारणरीमे । च.शा.पञ्च. । [व्य.४५.] See सर्पः ।

किकिसादः । पुं । राजमत्स्यपंविशेषे । सु.क-

किखिः । पुं । वानरी । स्त्री । लघुगुगलि ।
थाकुरभिरानी । हे.च. । चि.का. ।

किङ्किनिः (नी) । पुं, स्त्री । विकडतवृक्षे ।
वैहेति गौड. । रा.नि.व.६ । भैष.शरीरीग.वि.
किङ्किनीतैले । भास्कराचार्याम् । वै.निघ. ।

किङ्किरः । पुं । विकडतवृक्षे । वैहेति गौड. ।
रा.नि.व.६ । कोकिलि । घोटके । स्त्री । करिङ्क-
म् । वृहत्कृष्णमन्त्रिकायाम् । ज्ञम. । शब्दकल्प. ।

किङ्किरा (री) । स्त्री । रक्तं । सारखतः ।
विकडतवृक्षे । वैहेति गौड. ।

किङ्किराटः । पुं । बर्बरवृक्षे । वावन् गौड.
गुणः—“किङ्किराटो भवेच्छीतो मेदको यादको

मतः । कफकुष्ठकनिविषनाशकः समुदाहृतः ।
वै.निघ ।

किङ्किरातः । पुं। (Barleria prionites)
Lin, A species of Amaranth. सक्तण्ड-
कपोतपुष्पाख्यकिण्टीक्षुपे । भौतर्थाटो, कंठा-
कीटो । छे.च. । बाणपुष्प इति गीङ्गे । छिं कट्-
सुरेचा । मं पोषलागीरटे । कं ह्रीवणदगीरटे ।
मं कौङ्गीयु । शुभाः - कषायोष्णः तिक्तः कफ-
वातघ्नः दीपनः शोककमूलदीघरजघ्नश्च । रा.नि.
व.१० । हिमः तिक्तः कषायः कफपित्तघ्नः रक्त-
ह्रीवर्गमूलभीन्द्रमि । भा.पु.१५. । रक्तास्त्रान् ।
लाग्योऽटो । जटा । बर्बरकहृषे । रावना गाछ ।
भा. । अमोकहृषे । अर्दनाक गाछ । रक्तस्थनि-
कायाम् । लाल नाटो । कौकिणं । शुक्लपत्रिणि ।
टिंगा पाथी सारस्वतः ।

किङ्किरासः (यः) । पुं । बर्बरकहृषे । जटा ।

किङ्किरी । पुं । विकटतण्डले । रेंदेछि गाछ ।

किङ्किलासः । पुं । अमोकहृषे । प.मु. ।

किङ्कनः । पुं । हलिकर्णपलाशे । अ.र. । व्य. ।
ककुनि । वै.निघ. । शिषे । पानःलाक । वै.निघ. ।

किङ्खिधीरितपत्रिका । स्त्री । झाकहृष.वि.

किङ्खित् । चि । चतुर्धांशे । वै.निघ. ।

किङ्खित्पाणिः । पुं । कर्णमितमने । १ तो-
ला । प.प.१५. ।

किङ्खिदुणः । चि । श्वेदुषे ।

किङ्खिलिकः ।

किङ्खुलिकः । पुं । Earth worm. गच्छू
पदे । टकेटो । चिका. ।

किङ्खुलुकः ।

किङ्खम् । स्त्री । किङ्खले । रा.नि.व.१० । अ.
बाधि । नागकेशरपुष्पं । पद्मकेशरे । वै.निघ. ।

किङ्खलः । पुं । पद्मकेशरे । अ.च. । किङ्खल-
मात्रे ।

किङ्खलकः । पुं, स्त्री । कुष्ठे । नागकेशरहृषे
तन्पुष्पे च । वै.निघ. । अ.द.चर्म.चि.बाहरीहृषे ।
छे.च. । पद्मकेशरे । "किङ्खलः केशरः प्रोक्तः ।"

कैमाकाररक्तार्धभेदने, पद्मवराटे । अ.द.बा.व्या.
अत्रयथापतेति । शुभाः—श्रीतली हृषः कषायी

याही कफपित्तखादाहृरक्तार्धविषम्रीयम्री च ।
भा.पु.१५. । मधुरः हृषः कटुः सुखवधहरः श्रीत-
ली हृषः पित्तखादाहृहरच । रा.नि.व.१० ।

किङ्खवालुकम् । स्त्री । ककुष्ठे, पर्वतीयमृत्ति-
काविशेषे । वै.निघ. । [राङ्गीकन्दे । वै.निघ. ।

किटिः (टी) । पुं । वनशुकरे । अम. । वा-

किटिदंष्ट्रा । स्त्री । शुकरदंष्ट्रायां । वै.निघ. ।

किटिभः । पुं । कैशकीट । निशि । छे.च. ।
कठरागमन्दे । स्त्री । तुलके । वै.निघ. ।

किटिमः । पुं । सौम्यकीटविशेषे । तेन दृष्टं
श्रेष्ठजन्यरोगा भवन्ति । सु.कल्प.८५. । स्त्री । तु-
द्रकुष्ठमन्दे । तत्तत्तन्मन्त्र—“श्यावकिङ्खखरम्पशं पर्यथं
किटिमं स्मृतम् ।” भा.नि. । “यन्स्वावि हृषं घन-
सुयकण्डु तन्स्त्रिभ्रल्लं किटिमं वदन्ति ।” सु.
नि.५५. । [न्दे, शुकरकन्दे । वै.निघ. ।

किटिमूलकः (लाभः) । पुं । वाराहीक-

किट(क)म् । स्त्री । पुरीषे । रा.नि.व.१८ ।
कर्णमने । शुके । लौहमले । ग.पू.५. । तच्च किटं
शतवर्षादंमृतमं अग्नीतिवार्धिकं मध्यमं चट्टिवार्धि-
कमधमं ततो हीनं विषतन्मन्त्रम् । “आयमानस्य
लौहस्य मलं मण्डुरमुच्यते । यस्मिंश्च यद्गुणमोक्तं
तत्किटमपि तद्गुणम् ॥” भा.पु.५.अ.भातुव. । तस्य
शोधनं यथा—किटं विभीतककाष्ठानलेः दग्धव्यं ।
यदाप्रवर्णं भवति तदा गोमूत्रे निष्कापयेत् । एवं
सप्तवारहृत्वा शोधयेत् । “अवाहारेर्धमेत्किटं लौ-
हजं तद्वर्णं जलेः । स्वेदयेत्तप्तसच्च सप्तवारं पुनः
पुनः ॥ चूर्णयित्वा ततः काष्ठि द्विगुणे वैफलीहृषे ।
आन्धीया भर्षयेद्वज्री मण्डूरं जायते वरम् ॥” सा.
की. । गुणाः—“यै गुणा सारिते सुखे ते गुणस्य
सुखकिटके । तस्मात्कल्पेन मण्डूरं रोगशान्ते प्रयो-
जयेत् ॥ विषुष्यं लौहं मधुना चिरेण कुम्भाह्वयं
पाण्डुरमदं निहन्ति ।” र.सा.सं. । मधुरं कटुं लघुं
लक्ष्मिवातघ्नं पक्वशुलबायुयुग्ममेहगुणशोफघ्नम् । रा.
नि.व.१११ ।

किटवर्जितम् । स्त्री । शुके । छे.च. ।

किटालः । पुं । लौहशुषे । ग.पू.५. । तावकह-
रे । म.स.चिचं । स्त्री । तापे । वै.निघ. ।

किटिमम् । स्त्री । द्रवद्रव्यविशेषे ।

किणः । पुं । मांसयन्त्रौ । कड़ा, घँटे । अम ।
सूत्रे । इक्षी । करीरे । कोशके । हारा । मयि-
तीपरिस्थफिनाभवस्तुनि । वा.उ.१७७. । अथस्य
बाह्योरभ्यन्तरभागे । ज.द.२७. । योनिकन्दरीगे ।
वै.निघ. । त्रिका. ।

किणिः । स्त्री । अपामार्गद्वये । श.र. ।

किणिहिः (ही) । स्त्री । *Achyranthes*
aspeaa. श्वेतापामार्गे, अपामार्गे । हिं चिरचटा ।
रा.नि.व.७ । च.सू.७७. । कृष्णकटभीठवे । रा.
नि.व.८ । सु.सू.१८७. । श्वेतगीकण्डांम् । च-
त्तापताक्षितः । वै.निघ. ।

किण्व(क)म् । स्त्री, पुं । सुरावीज । गमन
मेता । प.प्र.१३४. । पको हतसारः मेदकः कि-
ण्वः । सु.सू.१६७. । भा.स.७७. योनिरीगे । तस्या-
वशिष्टं तन्मीकं सुरावीजम् किण्वकम् ॥ वैद्यकम् ।
पिप्पलाके । रत्ना. ।

किण्वमूलकः । पुं । शकुलवृक्षे । वै.निघ. ।

किण्वी । पुं । अश्वे ।

कितवः । पुं । रीचनानामगन्धद्रव्ये । रा.नि.
व.१२।२३. । सुसू.२८७. । रा.नि.व.१०।२३. । य-
न्यपथे । वै.निघ. । [तन्वा.चि. ।

कितवराजः । पुं । सुसू.२८७. । वै.निघ.२७.

किनी । स्त्री । प्रसववृक्षा । वै.निघ. । [का. ।

किन्तलुः । पुं । ऊर्ध्वनाभं । माकड़नी । वि-

किन्दी (न्वी) (इन्) । पुं । घोटके । त्रिका. ।

किम्पाकः । पुं । महाकाललतायां । माकाल
लता । र.मा. । विषतिन्दुकवले । कुटिला । रा.
नि.व.८ । See कारकरः । रोगे । ज्वरे । मन्वा-
दिनिर्गमे । रत्ना. । वि । अपके । स्त्री । महाका-
लफलम् ।

किम्भरा । स्त्री । नलीनामगन्धद्रव्ये । श.च. ।

कियाहः । पुं । शृगले । रक्तवर्चसे । “पक्ष-
तालनिभो वाजी कियाहः परिकीर्तितः ।” ज.
द.१७. । हे.च. ।

किरः । पुं । बराह । अम. ।

किरटा । स्त्री । कुसुमरीजे । वै.निघ. ।

किरमालः । पुं । चारम्बवृक्षे । सु.चि.८७. ।

किराटिका । स्त्री । सारिकापक्षिणि ।

किरातः (कः) } पुं, स्त्री । The

किराततित्तः (कः) } plant *Agatho-*
tes chirayta. भूमिम् । छिन्नतः । हिं चि-

राइता । तं मेलयेत् । “किराततित्तमयता ।”

च.द.पि.ज्व.चि. । गुणाः—वातिकः तित्तः कफ-

पित्तज्वरघ्नः व्रणरीपणः पथ्यः कुष्ठकण्डूशोषघ्नश्च ।

रा.नि.व.८ । सारकः कृचः शीतभित्तः लघुः स-

न्निपातज्वरवासकफपित्तरक्तदाहकासशोथतणाकु-

ष्ठज्वरत्रण्डमिघ्नश्च । भा.पु.१७. । सि.यो., च.द.ज्व.

चि. । “किराताद्याश्वतीदीप्य ।” हारीतः । “कि-

रातं विश्वमेवजम् ।” वि । अम्यशरीरे । “स्या-

किरातलु भूमिम् केच्छे चात्यन्तनायि ।” विश्व. ।

अथरवके । [रचन्दने । रा.नि.व.१२ ।

किरातकान्तम् । स्त्री । कौटुम्बमसिद्धे श्रव-

किराततित्तादिः } पुं । वातपित्तज्वरे क-

किरातादिः } पायविशेषः । “किरात-

तित्तमयता द्राचामाभसको जटौ । निष्काण्य

पित्तानिलजे कायनं समुक्ष्मयेत् । अयं यतुभद्र-

कोऽप्युच्यते ।” भा.स.१७. । अपिच—“किरातकी

महानिम्बः कुलम्बुरः श्रतावरी । पटौलं चन्दनं

पद्मं श्यामलीदुष्परीजटा ॥” रस.च. । अन्यः—

“किरातं नागरं सुखा शुद्धौ वेति ।” सि.यो.सा.

ज्व.चि. । भा. । “किराताद्याश्वतीदीप्य हृत्सीदय-

गोचुरं । ब्राह्मण्यो हस्त्रिपथीं शृण्वीति ।” कथा-

योऽयं वातज्वरे—छिन्नतः, मूत्रा, शुक्ल, दाला,

वृश्ठी, कण्टिकात्रौ, गोक्षुर, भालपानि, छाकु-

ले, कुट्टं अटोटेक १७ रति, खल ७२ टोला,

शेष ८ टोला । अन्यश्च कण्टकजसन्निपाते हि-

तः । चिरायिताकटुकीपिप्पलीकुटजकण्टकारीज-

टीविभीतकदेवदाहहरीतकोमरिचमुलाकटुफला-

तिविषामसकीपुष्करमूलचिचककण्टशङ्खीवासानां

तोलकश्च कथावृत्ता शृण्वीचूर्णं ॥ तौ. प्रक्षिप्य

भक्षयेत् । भा.स.२७. ज्व.चि. ।

किरातादिचूर्णम् । स्त्री । दुर्जलदीपज्वरे

हितम् । चिरायिता चिहता वाद्यालकं पिप्पली

विजङ्गं कटुकी शृण्वी वेति द्रव्याणि । एषां सम-

भागचूर्णं ननुना लेह्यम् । भा.स.१७. ज्व.चि. ।

किरातादितैलम् । स्त्री । ज्वरे सन्ततसत्तादी हितम् । सूक्ष्मकटुतैलं ४ श. दक्षिमल ४ श. काञ्चिकं ४ श. किराततिक्तकाष्ठः (चिटरात्र काष्ठ) ४ श. । कल्पाय—सूयामूलं लाक्षा हरिद्रा दाहहरिद्रा भजिष्ठा इन्द्रवारुणी (त्राथान-मभात्र मूल) कुष्ठं बालकं (दाण) राक्षा गजपि-पपली त्रिकटु पाठा इन्द्रयवः सैन्धवं सचललवणं विटलवणं वासालकं त्रैवाकं मूखलकं श्यामालता. देवदारु महाकालफलञ्च (भाकाल फल) मिलितं १ श. । भेष.ज्व.चि. ।

किरातिनी । स्त्री । जटामांसा । श.र. ।

किरिः । पुं । शूकरे । रत्ना. । वाराहीकन्दे । वै.निच. ।

किरिटिः (टी) । पुं । खर्जूरहवे । रा.नि. ब.८ । खर्जूरहवे । शङ्खपुष्पाग्रम् । अथैराजिता । स्त्री । हिमालफल । त्रिका. ।

किरीटः । पुं । कुसुमहवे । वै.निच. ।

किर्या । स्त्री । पलाशहवे । शि.भट्टिकं ।

किर्यारः (त्वक्) । पुं । कर्पूरे । नगरहवे । जेजु ग्राह् । शि. , त्रिका. ।

किर्याणी । स्त्री । वनशूकरे । [वै.निच. ।

किलपादिका । स्त्री । सुद्रव्यालुकायाम् ।

किलाटः । पुं । Inspissated milk. श्री-वितचीरपिम्बे । हारा. । छानि । गिजरी इति मसिबे दुग्धविकारे । र.सा. । कूर्चिकाभूतस्य ची-रस्य घनभागे । सु.सू.४५५. । कूर्चिकाचीरमाक-चीर्चनभागः पृथग्भूतः किलाटः । वा.चीरव. । तथा “नष्टदुग्धस्य पक्वस्य पिम्बेः प्रोक्तः किलाट-कः । अपक्वमेव यत्र च चीरशक्ते हि तत्पयः ॥” भा. । “पक्वं दध्ना समं चीरं विज्ञेया दधिकूर्चिका । यक्षे च तत्कूर्चां स्वातयीः पिम्बः किलाटकः । शुद्धः किलाटोऽनिलहा पुंस्तत्रिद्राप्रदः स्मृतः ॥”

किलाटी (रज्जु) । पुं । वंशे । वांश. एरक-हवे । हारा. । स्त्री । चीरविह्वली । वै.च. ।

किलातः । वि । घामने, ऋखे ।

किलाखम् । स्त्री । गोमूत्रे । वै.निच. ।

किलासम् । स्त्री, पुं । A blotch, a white

leprous spot. सुद्रकुष्ठरोगविशेषे । कुलो, धवल, लाजशोकरुपः । रा.नि.ब.१० । तन्निविधं वातादिभेदेन । ललखम्—“कुष्ठैकसम्भवं श्विचं किलासं वाक्यं भवेत् । निर्दिष्टमपरिखावि वि-धातुहवसंययं । वातादुल्लार्यं पिपासासं कमल-पत्रवत् । सदाहं रोमविध्वंसि कफाच्छितं घनं यु-क्तं ॥” भा.नि. । [वै.च. ।

किलासन्नः । पुं । कर्कोटके । कौकुट्राज ।

किलासनाशनः । वि । किलासन्ने । [चम. ।

किलासी (रज्जु) । वि । किलासरीगिधि ।

किलि । व्य. । कण्टकूजिते ।

किलिचम् । स्त्री । सूयकाष्ठे । जटा. ।

किलिचनः । पुं । राले । रज्जन । मौनभेदे । वै.निच. ।

किलिञ्जः (कः) । पुं, स्त्री । वीरणादिकटे । सूयकाष्ठे । त्रिका. । सु.चि.१०५.संहाकुष्ठे ।

किलिमः । पुं, स्त्री । A kind of Fir or Pine. देवदारुहवे । प्रवदारु ग्राह् । भा.न. १५.ज्व.चि. । च.भा.८५. । “कलिदुक्किलिमाभ-या ।” भृगुके । वै.निच. । तैलदेवदारुणि । च.द व.व्या.प्रसारणीतैले ।

किल्बिषम् । स्त्री । रोमे । पापे । शि.भट्टिकं ।

किल्बी । पुं । चीटके । त्रिका. ।

किशरा । स्त्री । कशरायाम् । विरूपकीयः ।

किशरोमा । पुं । शकशिम्ब्याम् । वै.निच. ।

किशलः (यः) । पुं, स्त्री । कीमलपल्लवे । त्रिका. ।

किशोरः । पुं । चीटकशिशी । रत्ना. । तद्व्या-ख्यायाम् । शिशौ । तैलपर्य्या । शि.रत्निकं । सुर्वे ।

किष्कुः । पुं, स्त्री । (Arundo Tibialis) बादशाहुलपरिमाणे । हस्ते । वितली । रत्ना. । प्रकोष्ठे । शि.कविकं । शालहवे । वंशे । इच्छुभेदे ।

किष्कुपर्वा । पुं । इक्षौ । वंशे । नखे । शि. ।

किसरम् । स्त्री । सुगन्धिद्रव्यविशेषे ।

किसलः (यः) । पुं, स्त्री । कीमलपल्लवे । चम. ।

कीकटः (कः) । पुं । चीटके । विच. । तद्वे-शजात्रे । विच. ।

कीकटी (इन्) । पुं । नखवराहे । वै.निघ. ।
 कीकशः (सः) । पुं, स्त्री । कृमिजाती । मे. ।
 अखनि । रा.नि.व.१८ । [हारा. ।
 कीकसमुखः (साखः) । पुं । पक्षिचि ।
 कीकिः । पुं । चापपक्षिचि । अ.टी. ।
 कीचकः (काह्वयः) । पुं । रसुवंश । फौजी
 दौ. । नखे । नखशोण्ड । रा.नि.व.७, ८ ।
 कीटः (कः) । पुं । लौहकिट्टि । विष्टायाम् ।
 कृमिजाती । अ.र. । ते सर्पाणां शुक्रविष्णुवश्व-
 पूखलसम्भवलाहिविषाः बायुगन्धुप्रकृतयः । तत्र
 चतुर्विधाः सुधीराः । “कुम्भीनससुखिकेरी शङ्खी
 शतकुलीरकः । उच्चिडिङ्गोऽग्निनामा च चिचि-
 टिङ्गो मयूरिका । आवर्तकसधीरभसारिका मुख-
 वेदली । शरावकुट्टोऽभीराजी पक्षधिवशीर्षकः ।
 शतबाहुश्च यथापि रक्तराजिः प्रकीर्तितः । अष्टा-
 दशेति वायव्याः कीटाः पवनकीपनाः । इति ।
 कौण्डिल्यकः कणभक्तो वरटी पत्रशिकः । विना-
 सिका ब्रह्मणिका विन्दुलो भसरसया । वाष्पकी
 पिचिष्टः कुम्भी वर्चःकीटोऽस्मिदकः । पञ्चकीटो
 दुन्दुभिको मकरः शतपादकः । पञ्चालकः पाक-
 मस्यः कणतुष्णीऽय गह्वर्भी । ज्ञेयः कृमिसरारी
 च यथायुरकेशकः स्मृतः । एते स्तन्निप्रकृतयः च-
 तुर्विंशः प्रकीर्तिताः । तैर्भवन्तीह दृष्टानां रोगाः
 पित्तनिमित्तजाः ॥ इति । विश्वभारः पञ्चशुक्रः प-
 ञ्चकण्ठोऽय कीकिलः । सैरियकः प्रचलको बलभः
 किटिमक्षया । सूचीमुखः कणगोधा यश्च काषाय-
 वासिकः । कीटगह्वर्भकश्चैव तथा चीटक एव च ।
 तयोदशेति सीव्याः सुः कीटाः श्लेष्मप्रकीपणाः ।
 तैर्भवन्तीह दृष्टानां रोगाः कफनिमित्तजाः । इति ।
 तुङ्गीनासो विचिलकसालको वाहकस्तथा । की-
 षागारी कृमिकरो यश्च मण्डलपुष्पकः । तुङ्गना-
 भः स्पर्पिकोऽवलगुली शङ्कुस्तथा । अग्निकीटश्च
 घोराः सुः द्वादश प्राणनाशकाः । तैर्भवन्तीह द-
 र्ष्टानां वेगजानानि सर्पवन् । सामान्यतो दष्टलिङ्गेः
 साध्यासाध्यकमेव च ।... इति । चिकित्सकः कुम्भी
 चापि हस्तिकचीऽपरजितः । चत्वार एते कणभा-
 व्याख्यातास्तीव्रवेदनाः । तैर्दष्टस्य शयधुरं कर्महो ग-
 र्वता वाचाणां दंष्ट्रः कण्ठश्च भवति । प्रतिस्वर्थः
 शिङ्गभासो नडवर्ची मङ्गाशिराः । तथा निरुपम-

यापि पञ्च गीधरकाः स्मृताः ॥” इत्यादि । सु.कल्प.
 ८८. ।

कीटगह्वर्भकः । पुं । सीम्यकीटविशेषः । तेन
 दष्टे श्लेष्मजन्तरीना जायते । सु.कल्प. ८८. ।

कीटघ्नः । पुं । नखके । रा.नि.व.११ । [द्रव्ये ।

कीटजम् । स्त्री । त्रेशम्, उन्नम् इति ख्याते

कीटजा । स्त्री । जावायां । गांश्च । र.मा. ।

कीटनामा । स्त्री । रक्तलज्जालुकायाम् । वै.
 निघ. ।

कीटपादिका (दी) । स्त्री । The plant
 (Cissus Pedata.) हंसपादीलतायाम् । (गो-
 श्राटल गडा । रा.नि.व.५ । रक्तलज्जालुकायाम् ।
 वै.निघ. । [अश्विभक्ति । खद्योते ।

कीटमणिः । पुं । Butterfly. पतङ्गमेद ।

कीटमहर्षसः । पुं । कृम्यधिकारि रसः । अत्र
 ब्रह्मदखी भार्गो तवीजम् । र.सा.सं. । विषमुष्टिः
 कूटिना । “यश्चसूतं शुद्धगन्धमजमोदा विडङ्गकं ।
 विषमुष्टी ब्रह्मदखी यथाक्रमगुणीतरं । चूर्णयेत्
 मधुना मिश्रं निष्केकं कृमिजिह्वेत् ॥ सुस्ताकाण-
 मनुपिबेत्..... ।” शैव. ।

कीटमाता (री) । स्त्री । हंसपादीलतायां ।
 भा. । रा.नि.व.५ । (री) रक्तलज्जालुकायाम् । वै.
 निघ. । [अयं नदीतीरे सिकतामध्ये जायते ।

कीटमेघः । पुं । मृगचिरा इति प्रसिद्धे कीटे ।

कीटरिपुः (शत्रुः) (हारिः) (टारिः) ।
 पुं, स्त्री । विडङ्गे । वै.निघ.संघट्टणी.चि.कल्याणशुद्धे ।

कीटारिरसः । पुं । कृमिघ्नोषधि । पाठः—
 “यश्चसूतमिन्द्रियवशाजमोदा मनःशिला । पलाश-
 वीजं गन्धकं देवदाल्या द्रवैर्दिनं । समर्थं भवेत्त्रिष्वं
 सुद्रपणीरसैः सह । सितायुक्तं पिबेच्चालु कृमिपाती
 भवत्यलम् ॥” शैव. ।

कीटारिष्टम् । स्त्री । अत्रत्य कीटवैधरोमे ।
 “कीटवैधं प्रवक्ष्यामि यथाशास्त्रं समासतः । शरन्नि-
 दाद्यथोषैव वाह्यानां चर्कसिध्वनात् ॥ वाजिनां कीट-
 वैधं भवेन्निरुपचारतः । घनकाले च होयानां सि-
 ध्वाच्छास्त्राया विना ॥ कीटकाष्ठासदाशानां भव-
 ति गडरी स्त्रिराः । ज्वेडशुक्रहितीयायां तेषां

कीटा भवति ॥" ज.द.२५५. । [भा.]

कीडेरः । पुं । तख्खलीयशके । कै।टि।नटिग।

कीटनिका । स्त्री । यष्टीमधुनि । वै.निच. ।

कीनम् । स्त्री । मांसधात्री । वै.निच. ।

कीनाशः । पुं । वानरविशेषे । च.टी.स्त्रा. ।

कीरम् । स्त्री । मांसि । रा.नि.व.१६ । पुं । य-
कपक्षिणि । इत्या. ।

कीरकः । पुं । वृषभेदे । धरणिः ।

कीरटः (टा) । पुं, स्त्री । वङ्गधात्री । वै.निच. ।

कीरतनूफला । स्त्री । तूलकवृक्षे । काकन ।
वै.निच. ।

कीरनासा । स्त्री । शुकनासायाम् । वै.निच. ।

कीरमणिः । पुं । धूयाटपक्षिणि । कि.७७ ।
वै.निच. । [श्री।ठि।शाना । रा.नि.व.१२ ।

कीरवर्णकम् । स्त्री । स्त्रीलेश्यकनामगन्धद्रव्ये ।

कीरेष्टः । पुं । निम्बवृक्षे । रा.नि.व.६ । आश-
वृक्षे । चाखीटवृक्षे । जलमधूके । रा.नि.व.११ ।

कीर्णपुष्पः । पुं । खीरमोरटे । लठाकड़ात्र ।
रा.नि.व.१ ।

कीर्त्तनी । नीलीवृक्षे । वै.निच. ।

कीर्त्तिः । स्त्री । यशसि । पङ्के । विश्वः ।

कीर्त्तिशेषः । पुं । मरुत्ते । जटा. ।

कीलः (काख्यः) । पुं । योनी संसर्गे मूढ-
गर्भविशेषे । भा.स.४५.गर्भ.चि. । "मञ्जी च यो
भयति कीलकवत्ता कीलः ।" भा.नि. । शस्त्रज्वा-
लायाम् । कफोष्ठी । शङ्गी । से. । भयसम्मानार्थं
काष्ठफलके ।

कीलकः । पुं । ककीले । वै.निच. । [नि.व.५ ।

कीलपादिका । स्त्री । हंसपादोच्चपे । रा.

कीलयायी । पुं । कुकुरे । के.च. । [ह. श.च. ।

कीलसंस्थर्भः । पुं । तिलुकवृक्षे । गांव गां-

कीलाटः । पुं । शोधितचीरपिण्डे । हारा. ।

कीलालम् । स्त्री, पुं । मल्लकीरसे । "कुन्द-
वर्णोऽयम् । आलोखालः शलकीरस" इति शब्दा-
र्थः । मधुनि । श.र. । जले । रत्ने । रा.नि.व.१८ ।

कीलः । पुं । वातरे । इत्या. । पक्षिणि । श.
र. । सूर्ये । वै.निच. । [श.र. । पञ्च ।

कीशपर्कः (र्षी) । पुं, स्त्री । चयामार्गवृक्षे ।

कीशफलम् । स्त्री । ककीले । वै.निच. ।

कीशरोमा । स्त्री । कपिकक्षी । आनाकुनी ।
रा.नि.व.१॥

कुकः । पुं । चक्रवाकपक्षिणि । वै.निच. ।

कुकभम् । स्त्री । मयविशेषे । श.च. ।

कुक(कु)रः । पुं । दन्त्यपर्णीक्षतायाम् । वि ।
रोगादिना कुक्षितवृक्षे । चिका. । अम. । पुं ।
(कुरः) । कुकुरे । उषा. ।

कुकाञ्चनम् । स्त्री । पिपले । श.सु. ।

कुकुटः । पुं । (Marsilea quadrifolia.)
सितावरच्छपे । उषविशीक । शाकालीवृक्षे । रा.
नि.व.४ । [रा.नि.व.८ ।

कुकु(कु)टी । स्त्री । सपभके । शाकालीवृक्षे ।

कुकु(र)दुः । पुं । कुकुरदुमे । कूकुरमौका ।
वै.निच. ।

कुकुन्दः (रः) । पुं । कुकुरदुमे । कूकुरमौ-
का, कूकुरभूता । हिं कुकुरौदा । भा.पू.१५. ।
स्त्री । The cavities of the loins. पार्श्व-
जघनयोः वह्निभ्यां वृष्टवंशमुभयतो नातिनिक्षि-
प्यन्मदये, नितम्बस्थकूपकवृक्षे, वृष्टवंशाधी गर्भवृक्षे ।
स.शा.६५. । अम. । [निच. ।

कुकुन्दनी । स्त्री । ज्योतिषातीलतायाम् । वै.

कुकुन्दरमेचकः । पुं । गीरवृक्षतुल्या । (गी-
रकटाकुनिग्रा । रस.र.क्षनरीग चि. ।

कुकुभः । पुं । कुकुभपक्षिणि । वै.निच. ।

कुकुरजिह्वा । स्त्री । Acheiris Kookor
zibha. मत्स्यविशेषे । [वै.निच. ।

कुकुरन्दः । पुं । कुकुरदुमे । कूकुरमौका ।

कुकुवाक् । पुं । कुकुभपक्षिणि । वै.निच. ।

कुकूटम् । स्त्री । मयूरपुच्छे । वै.निच. ।

कुक्षकः । पुं । Weakness of the eyes
in infants. शिशुनां नेत्रवर्त्मगतरीमे । कट्ठमं
हिं कीयथाह । भा.स.४५. । "कुक्षककहीरदोष्-

क्षिप्रानामेव धर्मानि । जायते सर्वजं मेवं कश्चरं
प्रसवेदुः । श्रियः कुप्यात्तत्वादिक्कुटनासामप्रप-
वं । शक्नो नार्कप्रभां द्रष्टुं न चास्तुभ्योलनन्मः ॥
भा.नि. । पादरीमनेदि । [हारा. ।

कुक्कुलः । पुं । कुक्कुलम् । रत्ना. । शक्नि. । यमे ।
कुक्कुलम् । स्त्री । कीचीठवे । कूर्ण गाँइ ।
श.च. ।

कुक्कुटः (कः) । पुं । तावच्छूडपक्षिणि । कू-
कुडा । हिं सुर्गा । तें कीडि, कुक्कु । भा.पू.१भ. ।
See अग्रिचूडः । कुक्कुभपक्षिणि । कूक । पांथी ।
मे. । श.र. । अग्रिकवे । छे.च. । (कः) सुनिष-
वशाके । भा.पू.१भ.शाकव. । सुणसुणा रान्माठ
इति कीडणे । भा. कुक्कु, देवकुक्कु । गुणाः—
“कुक्कुटशोक्तमुवरो याद्वकीणरसायनः । मेधाकचि-
कारः शीतः कृत्वाग्निप्रदीपकः । अविदाही लघुः
स्वादुः हृद्यो वृष्यस्त्रिदोषजित् । ज्वरमेहश्चासदाह-
मेदः कुड्वसमापहः । अरोचकं नाशयतीत्येवमुक्तं
पुरातनैः ॥” वै.निच. । See शुनिषवः । शाक-
लिहवे ।

कुक्कुटपादपः (पादो) । पुं, स्त्री । देवसर्पे ।
गुणाः—“सरा कुक्कुटपाद्युक्ता मूले रक्ता च कृ-
दा । गन्धे चीमा सन्निपातकफवातविनाशिनी ॥”
वै.निच. । कटूणः कफघ्नः क्षमिदोषघ्नः कृष्यः सु-
खरीगन्धश्च । रा.नि.व.६ ।

कुक्कुटपटः । पुं । हस्तप्रमाणखति दशवनकरी-
षक्तोषधपुटे । मतान्तरे लक्षणं यथा—“वितथि-
माचके खाति कथितडौकुटं पुटम् ॥” मतान्तरे तु,
“घोडशाङ्गुलके खाति कस्यचित्कोकुटं पुटम्” इति
भा. । अपरे तु, “अधः षडङ्गुलं खातं चतुर्दिक्षु च
तादृशं । एतत्कुक्कुटनाम्नरं पुटं विद्याद्विषम्वरेः ॥”
वैद्यकान्तरं ।

कुक्कुटपुटभावना । स्त्री । मिलितपल्लवय-
सेन भावनां दत्त्वा कुक्कुटपुटेन शोधये । वैद्यकम् ।

कुक्कुटपेटकः । पुं । कुक्कुटपिच्छे । वै.निच. ।

कुक्कुटमञ्जरी । स्त्री । चविकायाम् । छे ।
रा.नि.व.६ । [वै.निच. ।

कुक्कुटमईका । स्त्री । आरामशीतलायाम् ।

कुक्कुटमस्तकम् । स्त्री । यमे । रा.नि.व.६ ।
निरचमेदे । वै.निच. ।

कुक्कुटशिखः । पुं । कुसुमशृङ्गे । श.च. ।

कुक्कुटा । स्त्री । पीतक्षिष्टायाम् । वै.निच. ।

कुक्कुटाण्डः (कः) । पुं । तदक्षतुल्यतण्डुले शी-
दिष्यामे । कुक्कुटाण्डाजित्नीहिः कुक्कुटाण्डक उच्य-
ते । भा.पू.१भ.धन्यम. । स्त्री । कुक्कुटडिम्बे ।

कुक्कुटाण्डसमः । पुं । तदाकारवर्षवातांकी ।
वै.निच. ।

कुक्कुटाभः (हिः) । पुं । कुक्कुटसदृशवर्षवर्ष-
णसर्पमेदे । कुक्कुटाहिरिति लोके । छे.च. । स्त्री ।
कुक्कुटडिम्बकपाले । कूकुडांर डिटमर थोणा ।
ग्रन्थोक्तादने हितम् । सु.स.१२च. ।

कुक्कुटी (रन्) । पुं । कुक्कुटे । कुक्कुभपक्षिणि ।
तदव्याकारकन्दे । मे. । स्त्री । Silk cotton
tree. शाकलिहवे । रा.नि.व.८. भा.पू.४म.सू-
चाष्टकतैले । श्रितिवारके । वा.उ.५च. । कुक्कुटप-
त्न्याम् । गुरगै । छद्रगृहगोषिकायाम् । टिक्कि-
कि । श.र. । उल्कटहवे । श्वेत उक्कुडा, कानि-
शाविसर । प.सु. । उच्यटामूले । “उच्यटा बहुखि-
त्नी स्यात्सौवोक्ता कुक्कुटी क्वचित् ॥” रत्ना. ।

कुक्कुटीमूलम् । स्त्री । शाकलिमूले । ज.द. ।

कुक्कुटीरगः । पुं । गीणसर्पे ।

कुक्कुभः । पुं । A wild cock. (Phasianus Gallus.) पक्षिविशेषे । कूक । पांथी वा.
गाँइकूक । चम. । वनकुक्कुटे । हारा. ।

कुक्कुरः । पुं । सारमेधे । कूकुर । हिं कुत्ता ।
रत्ना. । स्त्री । यन्त्रिपण्णे । गेण्ठेना । मे. ।

कुक्कुरदुः । पुं । वृचविशेषे । कूकुरर्णीका ।
गुणाः—कटुत्वं तिक्तत्वं ज्वरशीतलकफघ्नत्वं । म-
द. । तन्मूलमाद्रे सुखे धृतं सुखशीघ्रघ्नश्च । भा. ।

कुक्कुरमेषुका (ण्डुकः) । स्त्री । गीरचत-
ण्डुलायाम् । गोत्राण्डाः । निगु. । मैप. स्त्रीरोग-
वि. । “कुक्कुरमेषुकमूलम् ॥”

कुक्कुरी । स्त्री । कुक्कुरपत्न्याम् । श.र. ।

कुक्कुवाक् । पुं । सारङ्गधने । रा.नि.व.१६ ।

कुग्रामः । पुं । कुक्षितयामि । “धनिगः श्रियथी
राजा मही वैद्यसु पञ्चमः । पञ्च यवन विद्यन्ते
तत्र वासं न कारयेत् ॥”

कुङ्कुमम् । स्त्री । Saffron. (Crocus sativus.) तन्नामकद्रव्ये । खनामख्यातगन्धद्रव्ये । कुङ्कुम् । हिं जाफरान् । मं कुम्कुमकेशर । तं कुङ्कुम । कुङ्कुमं काश्मीरजनीयं सुगन्धेशरं रक्तवर्णं पद्मसुगन्धिं श्रेष्ठम् । यच्च बाह्वीकदेशजातं तत्पाण्डुरवर्णं केतकीगन्धं सुगन्धञ्च तन्मध्यमम् । पारस्यञ्च मधुगन्धमीषयाण्डवर्णं खलुकेशरञ्च तदधमम् । गुणाः—कटुकं तिक्तं क्षिप्तं शिरोरीगन्धणकमिहं वर्णकरं बमिहं व्यङ्ग्यं विदीपघ्नञ्च । भा.पू.१भ. । रेचकं वैवर्ण्यकखट्वृक्ष । राज. । हास्यकरमुष्णं बल्यञ्च । मद.न.१ । सुरभित्तकटूष्णं कासवातकफकण्ठरोगघ्नं । शिरःशूलविषदीपघ्नं रीचनं कानिकरञ्च । रा.नि.व.११ ।

कुङ्कुमरेणुः । पुं, स्त्री । कुङ्कुमगुण्डके ।

कुङ्कुमशालिः । पुं । खनामख्यातशालिधान्यविशेषे । गुणाः—मधुरः शीतलः रक्तपित्तातिसारघ्नश्च । रा.नि.व.१६ ।

कुङ्कुमा । स्त्री । शालिह्वये । वै.निच. ।

कुङ्कुमागुरुकः । पुं । पीतरक्ते हरिचन्दने । गुणाः—“शीतलितः पित्तमयापहः । शीघ्रञ्च दधुचैव नाशयेदिति कूर्चितः । स्निग्धोऽपि मनुष्याणां दुर्लभः परिकीर्तितः ।” वै.निच. ।

कुङ्कुमाद्यतैलम् । स्त्री । नीलिकापिङ्गकादीहितम् । तैलं १ श. क्षाधार्थं—कुङ्कुम-रक्तचन्दन-लाक्षा-मञ्जिष्ठा-वटिमधु-कृष्णागुरु-वीरणमूल-पद्म-काष्ठ-नीलोत्पल-वटाङ्गर-पर्कटीशुङ्गा-पद्मकेशर-दशमूलानां प्रत्येकं पलं, वारि १६ श. श्रे. ४ श. । क्षाधेन, मञ्जिष्ठायटिमधुमधुकृष्णालाक्षारक्तचन्दनानां प्रत्येकं कर्षमितेन कल्केन छागदुग्धेन शरावहयेन च पचेत् । कषायोक्तमपि कुङ्कुमं पाकसिद्धे प्रचित्य केषित् । अन्यथा—“कुङ्कुमं किञ्चकं लाक्षा मञ्जिष्ठा रक्तचन्दनं । कालीयकं पद्मकञ्च मासुल-कृष्ण केशरम् । कुसुमं मधुयष्टी च फलिनी मदयनिका । निम्बे गीरीचना पद्मसुप्लवङ्ग मगःशिला । काकोल्यादिसमायुक्तैरेतैरक्षमितैर्भिषक् । लाक्षारसपयोभ्याञ्च तैलप्रक्ष्यं विपाचयेत् । कुङ्कुमाद्यमितं तैलमभ्यङ्गात्काञ्चीपत्रम् । करोति... ॥” च.द. । रस.र. ।

कुङ्कुनी । स्त्री । महाज्योतिषमीलतायां । वट्टे नतारुटेकी । रा.नि.व.१ । [नि.व.१८ ।

कुचः । पुं । कनी । खनामभानि, चूचके । रा.

कुचण्डिका (ण्डी) । स्त्री । मूर्वायां । मूर्गा । श.च. ।

कुचतटायम् । स्त्री । चूचके ।

कुचन्दनम् । स्त्री । (Pterocarpus santalinus.) रक्तचन्दनविशेषे । र.मा. ; Sappan or long wood. पत्राङ्गि । वक्रम् कर्षि । मे. । कुङ्कुमे । श.च. । Leguminus Pavonina. मलेन्द्रीचन्दने । सु.स.१८८. । प्रियङ्गादि ।

कुचफलः । पुं । Pomegranate. कपित्थ-ह्वये । दाडिम्बह्वये । रा.नि.व.११ । स्त्री । तरफले ।

कुचमुख(चाग्र)म् । स्त्री । चूचके । अम. ।

कुचाङ्गिरी । स्त्री । A kind of wood sorrel. (Rumex Vesicarius.) चुके । छु-कापीनः । र.मा. ।

कुचिः । पुं । अष्टसुष्टिपरिमितमाने । वै.निच. ।

कुचिकः । पुं । (Unibranchapertura euchiya.) मत्स्यविशेषे । कूँचिग्रां गाह् । एतद्ध-ष्टे गीर्षयते ।

कुचिकर्णः । पुं । तन्नामकर्णरीगभेदे । तच्च वातादध्यन्तरे शकुली सङ्कुचिता भवति । वा.उ. १७८. । [१भ.वा.व्या.समीरगजकेशरीरसे ।

कुचिलम् । स्त्री । कुचेलि । कूँचलग् । वै.निच. ।

कुचुटकः । पुं । जलशकाविशेषे । वै.निच. ।

कुचेलः (ला) । पुं, स्त्री । कनकफलह्वये । कूँ-चलग् गाह् । कुष्ठ.चि.कन्दर्पसारतैले । त्रि. कु-क्षितवस्त्रे । मे. । [नामि । प.स. । रा.नि.व.६ ।

कुचेलिका (ली) । स्त्री । पाठायाम् । आङ्-कुच्छम् । स्त्री । कुमुदे । श.च. । नेतपत्रे ।

कुच्छायम् । स्त्री । शरीरे । वै.निच. ।

कुच्छुटः । पुं । वल्बूलकह्वये । वै.निच. ।

कुजः । पुं । ह्वये । रा.नि.व.२ । स्त्री । पत्रे ।

कुलि(अन्)शः । पुं । कुलिशमन्त्रे । कूङ्डी गाह् । See कुलिशः ।

कुञ्जटिः (का) (टी) स्त्री। कुञ्जटिकायां।
कुञ्जिका (ज्मी) } कृष्ण, कृष्णम्।
श.र.।

कुञ्जनम् । स्त्री । नैववर्त्मजरीगविशेषे । तस्य
लक्षणं यथा—“वाताद्या वर्त्मसङ्कीर्णं जनयन्ति य-
दा मलाः । तदा द्रष्टुं न शक्नोति कुञ्जनं नाम तदि-
दुः ॥” भा.नि. । पादरीगभेदे ।

कुञ्चिः । पुं । अष्टमुष्टिपरिमाणे । “अष्टमुष्टि-
र्भवेत्कुञ्चिः ॥” प.प्र. ।

कुञ्चिका । स्त्री । मेषिकायाम् । रा.नि.व.६ ।
वै.निघ.अर्श.चि.हृवृषा.तक्षारिष्टे । कृष्णजीरके ।
जटा. । गुञ्जायाम् । कञ्चिकायाम् । कश्कि । श.
च. । वचायाम् । मन्थभेदे । कूट माछ ।

कुञ्चितम् । स्त्री । तगरपुष्पं । उग्रपत्राङ्गु ।
रा.नि.व.१० । पिण्डीतगरे । चि । वक्त्रे । अम. ।

कुञ्ची । स्त्री । जीरके । वृक्षजीरके । भा.पू.१.भ.।

कुञ्जः । पुं. स्त्री । निकुञ्जे । हनुदेशे । हस्तिदले ।
म.जडिकं ।

कुञ्जप्रियः । पुं । जवाहरे । वै.निघ. ।

कुञ्जरः । पुं । हस्तिनि । कण्टकुचार् इति वि-
ख्याते इवे । रत्ना. । अश्वत्थहवे । चिका. । किशे. मी. ।

कुञ्जरपादपः । पुं । कुन्दरकहवे । वै.निघ. ।

कुञ्जरपिप्पली । स्त्री । गजपिप्पल्या । श.भा. ।

कुञ्जरपुटः । पुं । गजपुटे । र.सा.सं. ।

कुञ्जरचारमूलम् । स्त्री । मूलके । मूला ।
रा.नि.व.७ ।

कुञ्जरा (री) । स्त्री । धातकीहवे । धातूकम्
ग्राह् । र.भा. । पाटलहवे । पाकून ग्राह् । मी.
रविकं । (री) हस्तिनाम् । श.च. ।

कुञ्जरारातिः । पुं । अरमे । डे.च. ।

कुञ्जरालुकम् । स्त्री । आलुकविशेषे । इष्ट्या-
न् । श.च. ।

कुञ्जराशनः । पुं । चचल्यहवे । अम. ।

कुञ्जरिका । स्त्री । सज्जकीहवे । वै.निघ. ।

कुञ्जलः । पुं । रसुगभेदे । स्त्री । काञ्चिके ।
प.प्र. ।

कुञ्जवज्जरी । स्त्री । निकुञ्जिकासहवे । रा.नि.
व.८ ।

कुञ्जिका । स्त्री । कृष्णजीरके । जटा. । निकु-
ञ्जिकासहवे । रा.नि.व.८ । [चकहवे । डे.च. ।

कुटः । पुं. स्त्री । कीटे । शङ्खु । घटे । मे. । चि.

कुटङ्गः (कः) । पुं । गृह्णाङ्कादने । ङान् ।

(कः) कुटीरे । कूटङ् । तक्षतागङ्घने । अ.टी. ।

कुटञ्चः (जः) । पुं । (Wrightia anti-
dysenterica,) (Holarrhena antidy-
senterica,) (Echites antidyseuteri-
ca,) खनामख्यातहवे । कूडुचि ग्राह् । हिं मं

कवेचा, कुड़ा । कं कोडुसिमैयमरतु । तं भं कुडु-
चेट्टु, अमिश्रचेट्टु, तुम्बिकाचेट्टु । उन्, कुडिया ।

श.र. । स द्विविधः सितसितभेदेन । (चः) गुणः

—कटुतिक्तोष्णः कषायः अतिसारघ्नः । तत्र अ-
सितः पित्तघ्नः लब्धोष्णार्शोघ्नश्च । रा.नि.व.८ । क-

फन्न इति । राज. । “कुटञः कटुको हृत्को दौप-
नलुवरी द्विजः । अर्शोऽतिसारपित्तासकफहृत्नाम-

कुठनुत् । तत्पुष्पं वातलं शीतं तिक्तं पित्तातिसा-
रजित् ॥” भा.पू.१.भ.। तथा, “पुष्पान् वत्सकखी-

क्तं तुवरक्षाप्रदीपनम् । तिक्तं शीतं वातलञ्च लघु
पित्तातिसारलुत् । रक्तदीपकं पित्तं कुठञ्चैवाति-

सारकं । हृत्कोऽथैव हरेद्वैतदुक्तं पूर्यैव सुरभिः ॥
कृष्णञ्च कुटञ्चोक्तो रक्तदोषार्शनाशनः । लब्धोष्ण-

पित्तशमनी गुणालम्बं तु पूर्यवत् ॥” वै.निघ. ।

तेलं मूलकतेलगुणं । स्त्री । इन्द्रयवे । सि.यो.अ-
तिसा.चि. । कमले । वै.निघ. ।

कुटजत्वक् (फलम्) । स्त्री, स्त्री । कुटजमू-
लत्वचि । कूडुचिर मूलेर छान् । च.द.ज्वराति-

सा.चि. । “कुटजत्वक्फलेः स्मृतम् ॥” इन्द्रयवे ।
सि.यो.अर्श.चि.कुटजायघृते ।

कुटजपुटपाकः । पुं । सज्जपातरक्तातीसार-
हितः । कुटजमूलत्वक् १२ ती. तक्षुलीदकीन स-

न्विथ तद्गोलकं जम्बूपत्रेणावेष्ट्य स्वेष्टावेष्टयेत् ।
अथ तन्विष्टगोधूमैर्नासिष्य तदुपरि स्थितिकाक्षिपनं

दत्त्वा करीषापी पचेत् । यावन्नेपी रक्तवर्णः तार्क्ष-
द्वतार्थं रसं गालयेत् मधुना च पलमिती रक्षी

हितः । भा.स.१.भ.रक्तातिसा.चि. । सा.कौ. ।
मेष. । “[सिग्धं घनं कुटजवत्कमजनुजम्भमादाय

मूल, मोचरस अथोत्के ८ तोला । च द ।

कुटजाष्टकावलीहः । पुं । अतिसारि हितः ।

कुटजलक् ५० प. वारि ६४ श. श्रै. १६ श्र. ।

अथ क्वाथं वस्त्रपूतहस्ता पुनः पचेत् । पाकशेषमाये
अवतार्य लज्जालुका धातुकी विलम्बलाटः पाठा
(अक्नाम) सुलकमीचरसी अतिविषा चेति द्र-
व्याणां चूर्णं प्रत्येकं पालं प्रवेतव्यम् । भा.स. १भ. ।

कुटजीवः । पुं । पुत्रजीवश्चे । वै. निच. ।

कुटजोद्भवः (वा) । पुं, स्त्री । इन्द्रयवे । वा.
टी. । हे. च. ।

कुटनी । स्त्री । महाज्योतिषमतीलतायाम् । मे. ।

कुटवक्र(ट)म् । कौ. पुं । भद्रसुखायां । नाश-
त्रयुतां । प. म. । केशराजि । क. उत्र. । अ. टी. ।
पुं । विकटतटचे । वै. टि. गी. छ. । श्शीणाकटचे ।
रा. नि. व. २. । सु. म. २८ अ. । कैवर्णसुलके । त्रिवृ-
कनाम्नी हचविशेषस्य लचि (गुडतजी इति लीके) ।
भा. । स्त्री (टा) । पालङ्गशके । सु. चि. २० अ. ।

कुटपः । पुं । कुडवसानमदे । गृहसमीपीयानि ।

कुडवाहमाने । हे. च. । कौ. । पद्मे । रा. नि. व. १० ।

कुटपिनी । स्त्री । पद्मिन्याम् । पट्टादत्र बाहु ।
रा. नि. व. १० ।

कुटम्बकम् । कौ. । सुगन्धरीद्विषटणे । वै. निच. ।

कुटर(रि)(क्)णा (र(रि)णी) । स्त्री ।
विहतायां । ते. उ. डी. । प. सु. । अरुणमूलविहति ।
शक्तविहति । वा. सु. १५ अ. । "कसुककुटरणी शङ्खि-
नी चर्षसाह्वा ।"

कुटरवाहिनी । स्त्री । श्वेतविहति । वै. निच. ।

कुटरः । पुं । पट्टश्चे । कानात् । उषा. ।

कुटलम् । कौ. । पटले । पट्टरत्र ८। न. । हारा. ।

कुटामोदः । पुं । गन्धमाजाराखे । वै. निच. ।

कुटिः । पुं । हचे । श. र. । शरीरे । उषा. ।
स्त्री । सुरमांसां । मद. व. १. । गृह. । अ. टी. भ. ।

कुटिकाः । पुं । शरफल्यां, कुष्ठे । कू. ड. । हारा. ।

कुटिचरः । पुं । जलशरके । उ. उ. क. । श. र. ।

कुटि(ठि)क्करः । पुं । पत्रशाकविशेषे, वनवा-
सुके । गुणाः — "कुटिक्करः खादपाकः क्षारी ह-

वस शीतलः । शुभमंसलक्षकरी दीपीपादनका-
रकः ।" वै. निच. ।

कुटि(टी)रम् । कौ. । शुद्रश्चे । जटा. ।

कुटिलम् । कौ. । पत्रवालके । वै. निच. । पि-
च्छीतगरी. तगरपादिकायां । उ. ग. र. पा. ड. क. । प.
सु. । पुं । शङ्खे । शम्भुके । रा. नि. व. १२ ।

कुटिलपुष्पिका । स्त्री । तगरपादिके । प. सु. ।
सुकानामगम्यद्वये । रा. नि. व. १२ ।

कुटिला । स्त्री । See कुटिलपुष्पिका ।

कुटी । सुरानामगम्यद्वये । भूराभांशनी । रा. नि.
व. १२ । अन्नादिरहितसिक्थके । प. प्र. २ ख. । चे-
तकुटजठचे । मरुवकाठचे । वै. निच. ।

कुटीका । स्त्री । भृशयष्टनी । च. सु. ४ अ. ।

कुटीप्रावेशिकम् । कौ. । कुटी गृहं, तत्रवे-
शयोग्ये (द्विविधरसायनाभ्यतने) । च. चि. १ अ. ।
सु. चि. ४ अ. । वा. उ. ३८ अ. ।

कुटीखिदः । पुं । खेदविशेषे । च. सु. १४ अ. ।

कुटुम्बकः । पुं । भूतले । शृङ्गकृष्णविशेष ।
रा. नि. व. ८ ।

कुटुम्बिनी । स्त्री । खानामख्यातमहाचुपे ।
गुणाः — मधुरा वाहिनी कफपित्तघ्नी वणरक्तदोष-
कण्डूघ्नी रसायनी च । रा. नि. व. ५ । [निच.]

कुटुकाः । पुं । पानीयकाके । पानकोट्टी । वै.

कुट्टनम् । कौ. । केदने । कोटि । कुम्भने ।
तापने । [रा. नि. व. १० ।

कुट्टल(क)म् । कौ. । नीलोत्पले । नीलकुम्भ ।

कुट्टारम् । कौ. । सुरते । मी. । का. वा. । श. चि. ।

कुट्टितमांसम् । कौ. । मांसव्यञ्जनमदे । मांस-

कुट्टिमः । पुं । दाडिमश्चे । दाडिम गी. छ. ।
रा. नि. व. ११ । बद्धभूमी । वाक्पात्र मेलने । हला. ।

कुट्टलः । पुं । सुकुले । अम. । कोषे । जटा. ।

कुठः । पुं । चित्रकचुपे । रा. नि. व. ६ । हचे । अम. ।

कुठरः । पुं । दम्बविषाके । अम. ।

कुठाकः । पुं । Wild pecker, पक्षिविशेष ।
काठेठोक्ता । चि. खटकवदेषा । उषा. । विभ. ।

कुठाटङ्कः । पुं । कुठारे । जटा । [विजिषे ।

कुठारः । पुं । कुठेरकवृक्षे । र.सा.सं. । च.ख.

कुठारकतैलम् । स्त्री । शरीरत्रणादी तैले ।

पाठः—“कुठारकात्पलशतं काथयेदुल्लेभ्यश्चि ।
लेन पादावशेषे च तैलप्रस्यं विपाचयेत् । कल्केः
कुठारापामार्गमीष्टिकामलिकामु च । एतत्कुठारकं
नाम त्रयशोधनरीपणम् । नाङ्गीषु परमोऽभ्यङ्गः...
...” अथ मलिकेत्यत्र चिद्रङ्गीमस्य इति केचि-
ददन्ति । कुञ्जाचिकामस्य इति । शीकण्ठ । र.स.र. ।

कुठारच्छिन्ना । स्त्री । कन्दगुड्याम् । हिं
कुरिया । वै.निघ. लयरीग. लौहरसायने ।

कुठारिका (री) । स्त्री । कुठारे । कूडूना ।
हिं कुलहाडी । शस्त्रकर्मयोग्यव्यधनास्त्रविशेषे ।
यथा—“पृथुः कुठारी गोदनासट्टशाङ्गीकुलानना ।
तथोर्दनाया विध्योदपथ्यस्थां शिरां स्थिताम् ॥”
स.शा. ४. ८५. । [नरे ।

कुठावः । पुं । कुठेरकवृक्षे । कीर्ति । मे । वा-
कुठिः । पुं । वृक्षे । उषा ।

कुठिकः । पुं । कुष्ठौषधी । कूडू । हारा ।

कुठिजकः । पुं । रक्तपुनर्नवायाम् । वै.निघ. ।

कुठेरः (कः) । पुं । A kind of Basili-
cum. सितार्जकवृक्षे । कूडूपात्रे चैतं तूलगी,
वावूहे तूलगी । रा.नि.व.१० । भेष.चप्रिदग्ध.चि.
रुद्रतैले । पणसि । काल वावूहे, काल तूलगी ।
रा.नि.व.१० । च.स.२५. । भा. । नन्दीवृक्षे । रा.
नि.व.२१ । तुलसीवृक्षे । उषा । अम. ।

कुठेरजः । पुं । (Ocimum Gratiissicum.)
श्वेततुलस्यां । वावूहे तूलगी । श.र. । [विका. ।

कुठेरुः । पुं । चामरवाते । छागटत्र वातांग ।

कुडूपः (वः) । पुं । परिमार्शविशेषे । हाचिंश-
तोल्के ८ वा ४ प. । प्रसूतिभ्यामङ्गलिः स्यात् कु-
डूयोऽहंशरावकः । प.प्र.१४. । सहस्रवेसलीहादे-
मार्शं यद्यतुरङ्गलं । विलीर्यं च तथोर्ध्वं तन्मानं
कुडूवं श्रुतम् । कुडूवाट्टं शरावादिसानानां वैगुण्यं
वायम् । निखलकरमते तु कुडूवस्यापि वैगुण्यम् ।
तत्र दन्तीहते कुडूवायतैले इत्यनेन न नारिकेलख-
ण्डे । “चारुद्रव्यस्य कुडूवः पल्लेरटाभिरिव च । घ-

कद्रव्यचतुष्के च कुडूवः समुदाहृतः ॥” हारीतः ।

कुडूली । पुं । काञ्चनारमदे । म.द.व.१ ।

कुडिः । पुं । देहे । उषा ।

कुडिमः । पुं । (Cyprinus curchius.) म-
त्स्यविशेषे । कूडूठी माछ, वांटी माछ । गुणाः—
मधुरी हृद्यः कषायोऽपि दीपनः लघुः क्षिणः वाते
पथ्यः रीचनी बल्यः कीठवन्धकरश्च । राज. ।

कुडुडुची । स्त्री । छुद्रकारवेल्के । छेति टे-
छे । लताफलगुणाः—कटुः उष्णतिक्त्या दीप-
नी वातरक्तकरी च । तत्कन्दः अर्शोहरः मलशो-
धनः योनिदोषघ्नश्च । रा.नि.व.७ ।

कुडुलः । पुं । मुकुले । मे । स्त्री । नीलीपले ।

कुडुम् । स्त्री । विलिपने । मे ।

कुडुकीटकः । पुं, स्त्री । गृहगोधिकयायां ।
कुडुमल्ली (त्यः) । पुं, स्त्री । टिक्टीकी । हे.च. । श.
र. । च.शा.८५. ।

कुणकः । पुं । बालके, सद्योजातशिशौ । श.चि. ।

कुण(णि)ञ्जः (रः) । पुं । A kind of
chenopodium.) अरण्यालुकविशेषे । वन-
वेतुञ्ज । सं कुणजिक, गोरजे । गुणाः—मधुरः
रूच्यः दीपनः पाचनश्च । रा.नि.व.५ । तच्छार्कं
विदोषघ्नं मधुरं रूच्यं दीपनं ईष्यत्कषायं संवाहं
लघु । रा.नि.व.७ । [व.५ ।

कुणञ्जा (ञ्जी) । स्त्री । कुणञ्जरुपे । रा.नि. ।

कुणटी । स्त्री । मनःशिलाविशेषे । मन्हाण-
विशेषः । कुणटी तु मनःशिला । रा.नि.व.१३।१३ ।
धानके । भा.पू.१भ. ।

कुणपः । त्रि । श्वगन्धे । ‘मत्स्यप्रकाशकुणपं
विदोषम् ।’ भा.म.४भ. । दुर्गन्धे । पुं, स्त्री । शृङ्ग-
दोषे, शार्शवदोषे । नृतशरीरे । अम. ।

कुणपगन्धः । पुं । श्वगन्धे ।

कुणपा (पी) । स्त्री । विटशरिकायां । अट्ट-
शानिक, अट्टशानाङ्क । हारा ।

कुषारी । स्त्री । कुष्ठरीगविहितभक्षद्रव्ये, यव-
पर्यटीति स्याते । सु.चि.१०५. । कीबादिकेति
कथितमिति ।

कुण्डालः । पुं । पञ्चविंशति ।

कुण्डिः । पुं । The tree cedrela Toona.
मुद्रावत् । तूँद ग्राह्य । अम. । मे. । त्रि. कुण्डि-
तकरे । “कुण्डिमुद्रावत् । कुण्डे ।” मे. । तन्ना-
मकमयस्थाने, कूर्परे । सु.श.६.अ. ।

कुण्डी । पुं । कणभजातीयकौटि । सु.कल्प.८.अ. ।
See कणभः ।

कुण्टम् । स्त्री । अर्जके । गुण्डल्ये । वै.निघ. ।

कुण्टकः । त्रि. खूले । (ग्राटी) श.मा. ।

कुण्टकुरण्टः । पुं । क्षिण्टाम् । खँटि । वै.
निघ. ।

कुण्डम् । स्त्री । मानमेदि । हला. । जलाशयवि-
शेषे । ऐन्द्राश्री, (छोवाछा) । जलगुणः — रज्ज्व-
पिकरं कफकरं मधुरं लघु च । रा.नि.व.१४ ।
स्थाल्याम् । शोभो । अम. । पुं । कौचे । हला. ।
जारजपुत्रे । वारिपात्रे । [हृ.च. ।

कुण्डगोलकम् । स्त्री । काष्ठिके । कौञ्जि ।

कुण्डङ्गः (कः) । पुं । कुञ्जे । हृ.च. ।

कुण्डलः । पुं । रक्तकाचनवत् । र.मा. । स्त्री ।
कर्णभूषणे । पाशे । बलये । मे.लत्रिकं । [निघ. ।

कुण्डलपत्रः । पुं । दना इति ख्यातवत् । वै.

कुण्डलिका (नी) । स्त्री । जिलेशी इति ख्याते
मित्राक्षे । तन्निर्माणविधिः यथा — “गोधूमप्रस्थदि-
वयस्य कृत्वा सूक्षाः कणाः प्रस्थमिताः सुनिमुषाः ।
दुग्धेन क्षिप्त्वा तु तथैव भाण्डे यावत्सदस्यत्वमुपेयुरी-
षत् । उद्धृत्य दुग्धेन द्रवं सुष्ठ्व सच्छिद्रपात्रेण च
श्रीफलस्य । धारां दत्ते कुण्डलिकाकृतिं सजन् प-
त्रेद्योदृत्य सूक्ष्मरायाः । पाके निमज्जितामाहुः
सर्वे कुण्डलिकाभिधाम् । सा शुक्ला हृद्यवस्था
इन्द्रियाणां सुहृदिदा । पुष्टिकान्तिकरी बल्या
ब्रितीयास्त्राकृतिर्मता ॥” वै.निघ. । गुड्याम् । रा.
नि.व.३ ।

कुण्डलिनायकः । पुं । पिङ्गवसर्पे ।

कुण्डली (इन्) । पुं । सर्पे । हारा. । वरुणे ।
मयूरे । मे. । मृगविशेषे । इति अजयपालः । आ-
रज्यवर्षे । स्त्री (का, ली) । गुड्यां । आ.म.१.अ.
कर्षकज्ज.वि. । “कटुपिकोयाचनकुण्डलीभिः ।”

काचनवत् । मे. । सर्पिणीवत् । शङ्खगण्डे आकृ-
रा.नि.व.५ । कपिकक्षी । रा.नि.व.३ । कुमायी ।
पृथक्मातृ । कुण्डिकाया । क्षिण्टी । भा. ।

कुण्डलीचालनः । पुं । सर्पिणीवत् ।

कुण्डिका । स्त्री । कमखली । हृ.च. । पिठ-
रे । श.च. । [(इन्) पुं । अत्रे ।

कुण्डी । स्त्री । शङ्खयुष्मिकायाम् । वै.निघ. ।

कुण्डीरः । पुं । मनुष्ये । धरणी ।

कुतकम् । स्त्री । रसाञ्जने । प.स. ।

कुतपः । पुं, स्त्री । Poa Cynosuroides,
दर्भविशेषे । कुशं । कागकम्बले । मे. । वृक्षे । अ-
श्वी । सृथे । हृ.च. । दिवसस्यादमसुङ्गते । त्रि ।
ईषदुण्ये । [भे. । कर्णावस्थे । वै.निघ. ।

कुतपसप्तकम् । स्त्री । कृणतिले । रौघ्ये । द-

कुतित्तिरिः । पुं । तित्तिरपत्तिविशेषे । सु.
सू.४.६.अ. । [अम. ।

कुतुः (पः) । पुं, स्त्री । चर्मपात्रे । कूपा ।

कुतुम्बा (म्बिका) । स्त्री । द्रोणपुष्पीवृक्षे ।
रा.नि.व.६ । [श.च. ।

कुतुम्बुरः । स्त्री । कुक्षितितन्दुकीफले । उँद ।

कुतूष्णकः । पुं । बालरोगविशेषे । See कुक्-
शकः । [८ । कुम्भिकायाम् । हारा. ।

कुटणम् । स्त्री । काटणे । शङ्खद्वय । रा.नि.व.

कुलम् । स्त्री, पुं । कुष्ठोषधी । रा.नि.व.१२ ।
सावके । हारे । त्रिका. ।

कुसला । स्त्री । नीलीवत् । नीलग्राह्य । श.च. ।

कुसशिखी, कुत्सा । स्त्री । शिखीभेदे । त्र-
कुशिशे । वै.निघ. ।

कुक्षितम् । स्त्री । दीर्घरीह्वे । वड़ शङ्खद्वय ।
वै.निघ. । कुष्ठोषधी । रा.नि.व.१२ ।

कुक्षितशास्मली । स्त्री । कृष्णशास्मल्यम् ।

कुक्षिताम्बः । पुं । कदम्बवत् । वा.सू.१५.अ. ।

कुथः (था) । पुं, स्त्री । कुशवत् । कुशं । प.
सू. । शङ्खदर्भे । वै.निघ. । (था) हस्तिपृष्ठकम्बले ।
हातिर पिठेर कुल । अम. । [अ. ।

कुथितः । त्रि । पृतियुक्ते । पृ. । सु.वि.१५

कुदलि: } पुं। अश्लक्षकहृद्ये। टाजिडा।

कुहारः (लः) } कीविदारहृद्ये। ब्रह्मकांक्षन।

र.मा.। रा.नि.व.६।१०। आरम्बघहृद्ये। वै.निघ.।

कीद्रवधाम्ये। कटो धान। प.सु.। वै.निघ.।

कुदेहः (कः)। पुं। कुम्भितदेहः। महाशालहृद्ये।

कुहलः। पुं। गिरिकाचने। वै.निघ.।

कुद्रवः (वलः)। पुं। कीद्रवे। कटो धान।

कुधरः। पुं। पर्वते। रा.नि.व.१।

कुधान्यम्। स्त्री। दण्डधाम्ये, सुद्रधाम्ये। की-

रद्रूपकश्यामाकनीवारशालतुवरकीहालकमियकु-

मधुलिकानन्दीमुखकुविन्दगवेधुकावककीदपथीमु-

कुन्दवेक्षणमधयसवर्णाः। गुणाः—उष्णाः कषाया

मधुरा रुचाः कटुपाकाः श्लेष्मघ्नाः सावरीधकाः

वातपित्तप्रकीपकराश्च। सु.सू.४६५.। वातात्मकं

शीतलञ्च। रा.नि.व.१५।

कुनखः। पुं, स्त्री। सुद्ररोगविशेषे। तल्लक्षणे

यथा—“बलमांसमधिरात्र वातः पित्तञ्च देहिना।

कुम्भति दाहपाकौ च तं व्याधिं क्षिप्पमादिशत्।

तदेवात्यतरैर्दोषैः पच्यं कुनखं वदे”दिति ॥ मा.

नि.। वि.। कुम्भितनखयुक्ते।

कुनखी। वि.। कुनखरोगयुक्ते। सङ्कुचितनखे।

कुनटः। पुं। प्रयुग्मिन्मयोपाकहृद्ये। वड़

कौटो छोणो ग्राह्। रा.नि.व.६। पीतलोमे।

वै.निघ.।

कुनटी। स्त्री। Red arsenic (Corian-

drum Sativum.) मन्ःशिलायाम्। मन्छाल।

र.मा.। धान्यात्। भा.पू.१४.। नेपालदेशजनः-

शिलायाम्। भरत.। [ग्राह्। चिका.।

कुनली (इन)। पुं। वकहृद्ये। वड़ वाकम

कुनाभिः। पुं। निपी। छे.च.। वातमख-

ख्याम्। चिका.।

कुनालः } पुं। कीकिले।

कुनालिकः } पुं। कीकिले।

कुनाशकः। पुं। दुंदुरालभाय, रक्तयवासे। अम.।

कुनासः। पुं। उद्रे। वै.निघ.।

कुनीली। स्त्री। तेरहे। रा.नि.व.४।

कुन्तः। पुं। (Coix Barbata.) गवेधुकायां

गड़गड़। मी.। सुद्रजनौ। विग्र.।

कुन्तलः। पुं। केशे। रा.नि.व.१८.। चपके।

मवे। मी.लपिकं। श्रीवरे। दाणा। अम.।

कुन्तलवर्धनः। पुं। ध्वजराजहृद्ये। भीमराज।

रा.नि.व.४।

कुन्तलिका (ली)। स्त्री। दण्डमिन्दया

देन काटो छूती। हारा.। हचमेदे। यादो।

वै.निघ.। [नि.व.१०।

कुन्तलोशीरम्। स्त्री। श्रीवरे। दाणा। रा.

कुन्ती। स्त्री। गुग्गुलुहृद्ये। “गुग्गुलुगुग्गुश

शालुक्याम्।” मी.तदिकं। शल्लकीहृद्ये।

कुन्दः (कः)। पुं। (Jasminum Mul-

tiflorum.) खनामख्यातपुष्पहृद्ये। कून्कून्त

ग्राह्। मं कुन्दे। कं सुरगि। तं मीक्ष। मी.। स्त्री।

तल्ये। गुणाः—चतिसधुरः शीतः कषायः केश-

भावनः कफपित्तहरः सरः दीपनः पाचनञ्च।

रा.नि.व.१०.। गुणं शीतं लघु श्लेष्मशरीवेदना-

विषपित्तघ्नञ्च। भा.पू.१४.। शैत्यं ग्राह च।

राज.। कुन्दरखीयां। भा.पू.१४.। रा.नि.व.१२।

श्वेतकरवीरहृद्ये। रा.नि.व.१०.। मदनहृद्यविशेषे।

कौटो मयना। प.सु.। See पिचुकः। निधिवि-

शेषे। यन्त्रमेदे। मी.। (कः) कुन्दरके। रा.नि.व.८।

कुन्दमः। पुं। साजारे। चिका.।

कुन्दरः। पुं। तन्नामकहृद्ये। कून्दा। गुणाः

—“गौर्ध्वकुन्दरमूलञ्च शीतं पित्तातिसारमुत्। प्र-

शक्तं शीघ्रनाशकं बलपुष्टिविवर्धनं॥” रा.नि.व.८।

कुन्दरिका। स्त्री। सल्लक्याम्। रा.नि.व.११।

कुन्दसाह्या, कुन्दा। स्त्री। श्वेतयूधिकायां।

वै.निघ.।

कुन्दालः। पुं। महारम्बघहृद्ये। वै.निघ.।

कुन्दिनी। स्त्री। पद्मसमूहे। चिका.।

कुन्दुः। स्त्री। कुन्दरखीयाम्, कुन्दरनामगन्ध-

द्रव्ये। रा.नि.व.१२.। च.द.वा.व्या.एकादशमती-

प्रसारणीतेले। पुं। मृषिके। श.र.।

कुन्दुकुन्दुकः। पुं। कुन्दरखीयां। रा.नि.व.११।

कुन्दखोटी । स्त्री । कुन्दरुखीव्या । भेष, द्रव्य
विशेषेति ।

कुन्दरः (वः, कः) । पुं, स्त्री (कौ) । सज्ज-
काम् । धूपमेदं, गन्धमसिद्धे । हिं वेरीका । वै.
निघ. । कुन्दरव्ये । रा.नि.व.२१ । 'The resin
of the plant (Boswellia thurifera.)
सत्त्वमध्यातगन्धद्रव्ये, शल्लकौनियोसि । कुन्दर-
(शोणि) । गुणाः—सधुरः तिक्तः कफपित्तदाहघ्नः
प्रदरघ्नः पाने लपे च शीतलः । सधुरतिक्ततीक्ष्ण-
कटुकः लघुः ज्वरस्त्रेदयश्च दीपमुखरीगकफवात-
घ्नः । भा.पू.१भ. । रा.नि.व.१२ । स्त्रेदवातश्लेष्म-
न्नप्रदरघ्नः । मद.व.१ । [नियोसि] वै.निघ. ।

कुन्दरुकी । स्त्री । शल्लकौठवे । जम. । शल्लकौ-

कुन्दरुखोटी । स्त्री । श्वनासमध्यातगन्धद्रव्ये, कु-
न्दरी । प.सु. । सा.कौ श्वावरीमोदके ।

कुपः । पुं । भारद्वाजपविणि । वै.निघ. ।

कुपथ्यम् । स्त्री । अस्वास्थ्यकरे पथ्ये । [सु. ।

कुपनसः । पुं । पनसठवे । कौठाल शोश् । प-

कुपाकः । पुं । कुपीली । वै.निघ. ।

कुपाणिः । वि । कुकरे, वक्रहस्तौ । [कुपां] ।
हिं टुला । जटा. ।

कुपिनी । स्त्री । खालुङ्ग इति गीङ्गभाषाप्रसि-
द्धायां खलमस्यस्थान्याम् । श.र. ।

कुपिन्दः । पुं । वज्रनिर्मातृनि । वै.निघ. ।

कुपि(पी)लुः । पुं । काकपीली, कारस्करठवे ।
माकुड़ा गाव, बहुत गाव, कूठिना । रा.नि.व.
६ । See कारस्करः ।

कुप्य(क)म् । स्त्री । Tutenag. सीसरङ्गमि-
त्रपातौ, अष्टधातुमन्त्रे दसा इति ख्याते पातौ ।
सर्वार्थजनतमिषधःती । रत्ना. ।

कुप्यधौतम् । स्त्री । रोष्ये । रा.नि.व.१३ ।

कुप्यलवणम् । स्त्री । लवणविशेषः । च.वि.८अ. ।

कुप्यशाला । स्त्री । धातुद्रव्यनिष्पाद्यशालायां ।

कुबाहुलः । पुं । छत्रे । श.च. ।

कुबे(वे)रः (कः) । पुं । नन्दिहवे, गुल्लके ।
ऊप वा शशा अथथ । जम. । प.सु. । वै.निघ.

२भ.वा.व्या.कुवेरपाके । वि. । कुमरीरे । चिकी. ।
कुवेरनेवः (रावः) । पुं । पाटलहवे । लता-
कारश्च । वै.निघ. । [षो.निघ. ।

कुवेराश्वयः । पुं । नन्दीहवे । वै.निघ. १भ.गङ्ग-

कुवेराची । स्त्री । पाटलाहवे । प.सु. । काष्ठ-
पाटलायाम् । सितपाटलायाम् । [चैतु भाङ्गम् ।
रा.नि.व.१० । पेटिकायां । पेटात्रि । रत्ना. ।
स.स.१६अ. । भा.म.४भ.बाल.वि. । "कुवेराची
च योज्याः स्युः ।" लताकारश्च । वै.निघ. ।

कुञ्जः । पुं । वनचटके । (Bola cuja.) मल्ल-
विशेषः । अपासायें । रा.नि.व.४ । दन्नामकवात-
व्याधिधिशेषः । कूँज । लक्षणं—“हृदयं यदि वा
पृष्ठमुन्नतं कमण्डः सद्यक् । क्लीवापुण्यंदा कुञ्जा-
दा तदुन्नमादिशेत् ॥” मा.नि. । “वातवैदंशमूल्या
च नरं कुञ्जमुपाचरेत् । खेहेर्मसिरसौषधि प्रथमं तं
विवर्जयेत् ॥” वि. । उन्नतपृष्ठे । कूँज । हे.च. ।

कुञ्जकः । पुं । An aquatic plant, (Tra-
pa bispinosa.) कोष्ठश्लेष्ममध्यातपुष्पवृक्षविशे-
षः । [चैतु गोलार्धे] । हिं कूजा । नं काटिशिक-
ती । गुणाः—सुरभिः शीतलः रक्तपित्तघ्नश्च ।
पुष्पं शीतलं बल्यं दाहघ्नं वातपित्तघ्नश्च । रा.नि.
व.१० । “कुञ्जकः सुरभिः सुखाः कषायः सुरसः
सरः । चिदीपशमनो हृष्यः शीतहृत्पां च स ख-
तः ॥” भा. । शङ्खाटके । चिकी. । पीतमिष्ट्यां ।
र.सा. । [वितखदिरे । रा.नि.व.८ ।

कुञ्जकण्टकः । पुं । White mimosa.

कुञ्जका । स्त्री । कुञ्जकठवे । गुल्लव । रा.नि.
व.१० । मद. ।

कुञ्जकिरातः } पुं । कुञ्जे ।

कुञ्जवामनः }

कुञ्जत्वम् । स्त्री । बापुरीगमदे । कूँज ।

कुञ्जपुष्पः । पुं । पीतमिष्ट्यां लुपे । शीतपूष्पा
यांष्टौ । र.सा. ।

कुञ्जप्रसारणीतेलम् । स्त्री । वातव्याध्य-
कारे । तिलते तम् १६ श. काषायै—प्रसारणी-
कायः १०० प, जल ६४ श. शि. १६ श. दधि
१६ श. काष्ठिकं १६ श. दुग्धं २२ श. । कल्पायै
—चित्रकसूतपिप्पलीसूतवटिमधुसैन्धववाङ्गु-

फादिवदाररासागजपिप्पलीगन्धमादुलिमूलकटां-
सीभेलक(बभावे)रक्तचन्दनां प्रत्येकं २ प. । म-
न्त्रद्रव्यं यथालाभं देयम् । च.द. ।

कुजा । स्त्री । वनचटकायाम् । वै.निच. ।

कुभुक्तम् । स्त्री । कदव्यान्ने ।

कुमरिचः । पुं । (Capsicum,) मरिचवृक्ष-
विशेषः । मङ्गाग्रनिष्ठः । हिं लालमरिच । उत्त-
मीकोमरिच ।

कुमारः (कः) । पुं । समद्रव्यः चिंशदर्शपर्य-
न्तं पुरुषः । रा.नि.व.१८ । पञ्चवर्षीयबालके । हे.
च. । (कः) वरुणवृक्षे । दक्षिण गोज्ज । रा.नि.व.६ ।
समुद्रवृक्षे । मङ्गाग्रनिष्ठः । रत्ना । शुक्रपक्षिणि । अ-
श्ववारके । मे. । स्त्री । जालकाचने । थोटेमां ।
मे. । नेत्रतारके ।

कुमारकल्याणकष्टम् । स्त्री । बालरोगा-
धिकारी । पाठः—“शङ्खपुष्पी वचा ब्रह्मी कुष्ठं त्रि-
फलया सह । द्राक्षा सशर्करा शुण्ठी जीवन्ती
जीरकं बला । शटी दुरालभा विल्वं दाडिमं सुर-
सः स्थिरा । सुप्तं पुष्करमूलञ्च सृष्टौला गजपिप्प-
ली । एषां कर्षसमैर्भासैर्धृतप्रस्थं विपाकयेत् । क-
षाये कष्टकाय्याञ्च चोद्री तस्माच्चतुर्गुणे । एतत्कु-
मारकल्याणम् ॥ घृतं ४ श. कल्कानां शङ्खपुष्प-
दीनां प्रत्येकं २ ती. । कष्टकारी १२०० श. जलं
६४ श. श्रे. कायः १६ श. दुग्धं १६ श. । च.द. ।

कुमारजीवः (जीवसन्नः) । पुं । पुत्रजीव-
कवृक्षे । श्रुतजिज्ञा गोज्ज । र.मा. ।

कुमारतन्त्रम् । स्त्री । रावणकृते बालरोगप्र-
बन्धे । प्रथमे दिवसे मासि वर्षे वा नन्दा मातृका,
द्वितीये दिवसे मासि वर्षे वा सुनन्दा, तृतीये दि-
वसे मासि वर्षे वा पूतना, चतुर्थे दिवसे मासि वर्षे
वा सुखसुखितिका, पञ्चमे...कटपूतना, षष्ठे...
शकुनिका, सप्तमे...शुक्रदेवती, अष्टमे...धार्वाका,
नवमे...स्तिका, दशमे...निर्मला, एकादशे...
पितृपितृका, बादशे च दिने मासि वर्षे वा
कासुका नाम मातृका शिशुं गृह्णाति । सर्वोभिरेव
गृह्णीतमावस्य च ज्वरीदयो भवति । च.द. ।

कुमारदन्त्या । स्त्री । गर्भिण्याः परिचर्यायां,
बालतन्त्रे । चिका. ।

कुमारललिता । स्त्री । शिशुक्रीडायाम् ।

कुमारवाही (हन) । पुं । मयूरः । श.र. ।

कुमारा । स्त्री । विसम्भिपुत्रवृक्षे । वै.निच. ।

कुमारिका (री) । स्त्री । अनागतान्तर्यामं

कन्यायाम् । रा.नि.व.१८ । छतकुमार्याम् । वृत्त-
कुमारि, विकीर्णन । हिं घञ्कुमारि । मं कं
कुवारि, नोयिसर, चिकुवार । तं पित्रगोरिष्टक-
लवंद । विरजाजितोगे । गुणाः—हिमा तित्ता क-
फघ्नी पित्तकासविषश्वासकुष्ठघ्नी रसायनी च । रा.
नि.व.५ । मेदिनी श्रौतला तित्तमधुरा चक्षुष्या र-
सायनी हृङ्घनी वातविषघ्नी गुल्मघ्नी हृद्यकृद्वातक-
ज्वरघ्न्यिचिस्कोटाग्निदग्धरक्तपित्तचर्मरोगघ्नी च ।
भा.पु.१भ. । (री) जियत्पठोति ख्याति वृक्षे । प.
सु. । तक्षणीपुष्पवृक्षे । गी.ना.प. । रा.नि.व.१० ।
अपराजितायाम् । मे. । कृष्णचटकायाम् । शनि-
पाथी । रा.नि.व.१६ । वाराहोक्तं । स्वर्गना-
याम् । बभ्याककौल्याम् । रा.नि.व.२१ । तवमहि-
कायाम् । प.सु. । वटपत्रीमल्लिकायां । वे.नि.व.१० ।
समपर्णवृक्षे । मङ्गाग्रनिष्ठः । वै.निच. । पतङ्गवि-
शेषः । कुमीटरे पोका । नेत्रप्रतिफलिते दृष्टवस्तु-
नः प्रतिविम्बे । च.इन्द्रिय.७च. ।

कुमारिकावर्तिः । पुं । नेत्ररोगी रोपणीवर्त्तः ।

“अशीतिस्तिलपुष्पाणि षष्टिः पिप्पलितखुलाः ।
जातौकुसुमपञ्चाशत् मरिचानि च षोडश । ए ।
कुमारिकावर्तिर्गन्तं चतुर्निवर्षयेत् ॥” तिलपुष्पं ८०
पिप्पलीरोषा ६० जातौपुष्पं ५० मरिच १६ ।

कुमारीकन्दः । पुं । कुमाय्याः कन्दः । वृत्त-
कुमात्रीमूल । वै.निच.२भ.कामला.वि.नखे ।

कुसुखः । पुं । शूकरः ।

कुसुत (दम्) स्त्री । (Nymphaea Escu-
lenta.) (Nymphaea Lotus.) चन्द्रवि-
काशनि स्नानामध्यातपुष्पे । दृष्टा कुल, नाजि
कुल, दृष्ट कुल । हिं कीद । मं पादरे उपल ।
कं विलियनेइदिलु । च.सु.४च. । गुणाः—श्रीतलं
स्वादु पाके तिक्तं कफघ्नं रक्तदोषहरं दाहघ्नमपि-
तघ्नञ्च । रा.नि.व.१० । पिच्छिलं तिक्तं मधुरं
श्रीतवीर्यं ज्ञाननञ्च । भा.पु.१भ. । (Nymphaea
Rubra,) रक्तपद्मे । मे. । रक्तीपले । चिका. ।

रीथे । हे.च. । पुं । गम्भारीहवे । शाखासगे ।
मे. । अचि.२०.अ. । कुमुदकन्दे । गुग्गुली । सर्प-
भेदे । श्वेतोत्पले । हे.च. । कूर्पूरे । रा.नि.व.१२ ।
कुम्भिकायां । पीना । कटफलहवे । वै.निघ. ।

कुमुदकः । पुं । प्रपीखरीके । पू.उ.त्रिषां । हिं
पुखरिया । वै.निघ. ।

कुमुदघ्नी । स्त्री । तन्नामकस्यावरविषे । यस्य
क्षीरे विषं वर्तते । सु.कल्प.२.अ. ।

कुमुदप्रियः }

कुमुदबान्धवः } पुं । कूर्पूरे । चन्द्रे । वै.निघ. ।

कुमुदसहत् }

कुमुदरागा । स्त्री । धातकीहवे । वै.निघ. ।

कुमुदवीजम् । स्त्री । कुमुदवीजी । तेलो
विटि । हिं भेटवेरा । गुणाः—खादु गुरु रुचं
हिमघ । भा. ।

कुमुदा । स्त्री । कुम्भिकायां । पीना । गम्भा-
रीहवे । हे.च. । शालपण्याम् । धातक्याम् । धीहे
कूल । कटफलहवे । रा.नि.व.४।६।६ ।

कुमुदाभिख्यम् । स्त्री । रुच्ये । हे.च. ।

कुमुदिका । स्त्री । कुमुदिन्याम् । अम. । कट-
फलहवे । भा.पू.१.अ. ।

कुमुदिनी । स्त्री । चन्द्रप्रियायां । ज्योति२.अ. ।
अनलिन्याम् । कुम्भीवाङ्, छोटो कुम्भी । कुमुद-
लतायाम् । कूमुदवाङ् । तं कलुवलुङ् कोलितु ।
कलुवपुल्लु । रा.नि.व.१० । इयं कमलिनीगुण-
युक्ता ज्ञेया । भा.पू.१.अ. । कनलिन्याम् । [च. ।

कुमुदिनीवीजम् । स्त्री । कुमुदवीजि । वै.नि.

कुमुदी । स्त्री । कटफलहवे । मद.व.१ । ग-
म्भारीहवे । रा.नि.व.६ ।

कुमुदेखररसः । पुं । यस्माधिकारिः पाठः—
“हमभयरसभक्तुल्यकं मौक्तिकमु रसपादद्वयं
गन्धकं कुशतु सर्वतुल्यकं काञ्चिकेन परिमर्द्य गो-
खकं चतुस्रया च परिवेष्य शीघ्रितं भाणके स-
खणे यथा पथेत् ।” द्वितीयल्लस्याधिकारि । सूत-
तार्क १ भ. वङ्गभक्त १ भ. यटीमधुक्रायेन भाव-
यित्वा शीघ्रयित्वा च माषाहं सेव्यम् । रु.सा.सं. ।

कुमुदती । स्त्री । कुमुदिन्याम् । कुम्भी वा

कूमुदकूलनत्र वाङ् । रा.नि.व.१० । कुमुदलतेजि-
प्रसिद्धस्यावरविषान्तर्गतफलविषे । सु.कल्प.२.अ. ।
See फलविषम् ।

कुमुदतीवीजम् । स्त्री । कुमुदवीजि । “भवे-
त्कुमुदतीवीजं खादु रुचं हिमं गुरु ।” वैद्यकम् ।

कुमुदान् । त्रि । कुमुदविशिष्टे (देशे) । मे. ।

कुम्भः । पुं । बाहुकुण्डे । कर्णापी । जटा. ।

कुम्भम् । स्त्री, पुं । विहतायां । हे.च. । गुग्गु-
ली । अम. । “निकुम्भकुम्भचिफला गवाक्षी ।” (च-
न्द्रप्रभावव्यां १) पुं । सर्पमाने । ७४ जे.अ. । प.प्र.१
ख. । जैपालहवे । कटफलहवे । पृथ्विपर्णां । पाट-
लाहवे । मे. । कालसे । करिशिरःस्पृष्टयोः । “सू-
प्रिपिण्डी क्षतौ कुम्भौ कुम्भयोरनारं विदुः” हला. ।

कुम्भकरचना । स्त्री । जैपालहवे । वै.निघ. ।

कुम्भकामला (पादः) । स्त्री । A sort
of Jaundice. कामलामेदे । कालाधिक्येन
कामला खरीभूता कुम्भकामलायां परिणमति ।
वयरीचकान्तरादिकं तदसाध्यलक्षणम् । ना.नि. ।

कुम्भकारः । पुं । कुकुभपलिषि । हे.च. ।

कुम्भकारकुकुटः । पुं । (Phasianus
Gallus,) चद्रकुकुटविशेषे ।

कुम्भकारिका (री) । स्त्री । कुलत्याञ्जने ।
रा.मि.व.११ । वनकुलत्यायाम् । प.सु. । मनः-
शिलायाम् । जटा. ।

कुम्भकालुकम् । स्त्री । घोलि । वै.निघ. ।

कुम्भजः । पुं । वकहवे । वककूलनत्र गीङ् ।
प.सु. । [१६ ।

कुम्भङ्गिका । स्त्री । कुम्भाङ्गशाली । रा.नि.व.

कुम्भतुम्बी । स्त्री । हहलुम्ब्यां । गोवि. लाङ् ।
गुणाः—“कुम्भतुम्बी तु मधुरा शीतला तर्पणी गु-
हः । दध्या पुटिकरी युक्तमर्हिनी तु बलप्रदा ।
पित्तनाशकरी गर्भपोषणी पित्तनाशिनी । फले तु
वह्नीवन्तीका गुणाश्च ।” वै.निघ. । शीतपित्तनाश-
कफालज्वरकासनासिका दध्या च । रा.नि.व.७ ।

कुम्भपर्णी । स्त्री । कुम्भाक्षीलतायाम् । प.सु. ।

कुम्भपुटा । स्त्री । श्वेतविहतायाम् । वै.निघ. ।

कुम्भपुष्पी । स्त्री । रक्तपाटलहवे । वै.निघ. ।

कुम्भफला । स्त्री । महाकुम्भाख्या । रा. नि. व. ७।

कुम्भयोनिः (का) । स्त्री । द्रोणपुष्पीचये ।
हलकया । रा. नि. व. ६ । वकहचे । वै. निघ. ।

कुम्भरताः । पुं । चयी ।

कुम्भला । स्त्री । मुखिण्या । मूलीत्री । र. मा. ।

कुम्भवारुची । स्त्री । मुखिरीभेदे । प. म. ।

कुम्भवीजः (कः) । पुं । अरिष्टफलहृत्वे ।
त्रौठा गाह । रा. नि. व. ६ ।

कुम्भशालिः । पुं । खनामस्थानशालिषाम्यवि-
शेष । गुणाः—मधुरा खिन्वा वातपित्तघ्नी च ।
रा. नि. व. १६ ।

कुम्भसन्धिः । पुं । करिकुम्भद्वयमध्यभागे त्रिका ।

कुम्भसर्पिः । स्त्री । एकादशीचरशतवार्षिकी पु-
राणहृत्वे । गुणः—रसोष्णम् । सु. सू. ४५ अ. ।

कुम्भा । स्त्री । उल्लायाम् । कटफलहृत्वे । पृश्नि-
पर्णम् । पाटलाहृत्वे । मे. । द्रोणपुष्पग्राम् । वै.
निघ. । येतविहतायाम् । गुल्मग्राम् । वै. निघ. ।

कुम्भाख्या । स्त्री । रक्तपाटले । वै. निघ. । [ब्रा.]

कुम्भाटः । पुं । कुम्भाडुया इति ख्याते हृत्वे । र.

कुम्भाखडी । स्त्री । Pumpkin Gourd. कु-
म्भाखण्डम् । कूगड़ा गाह । रा. नि. व. ७ ।

कुम्भारी (द्रा, द्री) । स्त्री । कुम्भाखण्डम् ।
वै. निघ. । [निघ. ।

कुम्भालावः । स्त्री । महादुःखालावाम् । वै.

कुम्भाह्वयः । पुं । कुम्भकामलायाम् । च. द. पा-
ख्य. चि. ।

कुम्भि(भी)कः । पुं । पुत्रागहृत्वे । र. मा. ।
भैष. नाडीव्रण. चि. कुम्भायतैले । समपर्णहृत्वे । प.
सु. । वारिपण्याम् । पाना । भूर्जहृत्वे । कूर्जपत्र
गाह । “रौमशः श्रृणालक कुम्भीनामा हवी यस्य
सकं बलाकारा भवति” सु. सू. २८ अ. प्रियङ्गादि ।
सु. । See भूर्जः । पाटलहृत्वे । वल्गुविशेष । हि-
ज्जत । लक्षणं यथा—“स्त्रे गुदे ब्रह्मचर्यादयः
स्त्रीषु पुंवप्रवर्तते । कुम्भीकः स च विशेषः ॥”
सु. चि. १७ अ. ।

कुम्भि(भी)का । स्त्री । (Pistia stratiotes.)

वारिपण्याम् । टोका पाना । र. मा. । वा. च.
८ अ. । रक्तपाटलायाम् । रा. नि. व. १० । तन्ना-
मनेचवर्त्मजरीवविशेष । कुम्भीकावीजसदृशका-
त्वात्तथीच्यते । एषा प्रानजा विदीर्णा च सवति
पुनश्च पूर्वा भवति लक्षणं यथा—“वर्माने पिङ्ग-
का भासा भिद्यन्ते च सवन्ति च । कुम्भीकवीजस-
दृशा कुम्भिका सन्निपातजा ॥” मा. नि. । कटु-
हृत्वे । वै. निघ. । पाटलहृत्वे । प. म. । द्रोणपुष्पां ।
हलकया । रा. नि. व. ६ । गुग्गुली । शकटोपविश-
ये । लक्षणम्—“कुम्भीका रक्तपिनीत्या जाववा-
स्थितिभा शुभा ॥” सु. नि. शू. दी. १४ अ. ।

कुम्भिकायतैलम् । स्त्री । नाडीव्रणधिकारि-
तैलं ४ श. । काषायै—कुम्भीका (पानात्र मूत्र)
खजूरीकपित्तविल्लानां तथा उदुम्बरायपुष्पफलह-
चाणां फलशलाटुककं ४ श. वारि ३२ श. श. ८
श. । उक्तकाथेन मुक्तादीनां कलकं शरावर्जितं (१
श.) दत्त्वा तैलं पाच्यम् । कल्कद्रव्याणि—सुसक-
र रत्नाकाष्ठप्रियङ्गुत्वगीलापचनागकेशरमीचरमजाती-
कोषलोप्रघातकोपुष्पाणि । “कुम्भीकखजूरकपि-
त्यविल्वनस्यतीनान्मु शलाटुवर्गे । कृत्वा कषायं
विपच्येच्च तैलमावाप्य सुसासरलप्रियङ्गु ॥ सौमन्वि-
कामीचरसाहपुष्पलोप्राणि दत्त्वा खलु घातकी-
च ॥” अथ कुम्भी पक्षी, दुरालभा वा । वनस्पतयो
वटायाः सर्वेषां शलाटु आमफलं । रस. र. ।

कुम्भितित्तरः । पुं । तित्तरपक्षिभेदे । वै.
निघ. । [रा. नि. व. ८ ।

कुम्भिनीफल(वीज)म् । स्त्री । जैपाल ।

कुम्भिपाकी । स्त्री । कटफलहृत्वे । भा. ।

कुम्भिलः । पुं । शालमस्त्री । मे. लचिकं ।

कुम्भी (इन्) । पुं । हस्तिनि । हला. । गुग्गुलु-
हृत्वे । जटा. । सविषपतङ्गभेदे । कुम्भीतटके ।
मल्लभेदे । बालग्रहविशेष । कुम्भीर । चं. च. ।
स्त्री । पृश्निपर्ण्याम् । पाटलायां । मे. । कटफल ।
रा. नि. व. ६ । वारिपण्याम् । टोका पाना । रा.
नि. व. ६ । दन्तीहृत्वे । रा. नि. व. ५ । पुष्पहृत्विशे-
षे कोङ्कणदेशे प्रसिद्धे । गुणाः—कटुः कषाया उ-
ष्णा वातकफघ्नी संयाही च । रा. नि. व. ६ । वात-
पित्तज्वरदाहकफरक्तातिसारघ्नी यीनिदोषविषघ्नी
च । वै. निघ. । अग्निप्रकृतिः कोटभेदे । तेन दष्टे चि-

नजा रोगा भवन्ति । सु.कल्प.८८.। श्वेतविहति ।
जैपालहवे । वै.निघ. अलकसन्निपात.चि.।

कुम्भीनसः । पुं । क्रूरसर्पे । मी. । वातप्रकृति-
कोटभेदे । तेन दृष्टे वातनिमित्तजा रोगा जाय-
न्ते । सु.कल्प.८८.।

कुम्भीपाकः । पुं । सन्निपातज्वरभेदे । लक्षणं
—“घोषाविषरभरहृशोषासितलोहितं सान्द्रं ।
विलुण्ठनसकमभितः कुम्भीपाकेन पीडितं विद्या-
त् ॥” भा.स.१भ.।

कुम्भीपुटः । पुं । गजपुटे । र.सा.सं.।

कुम्भीफलः । पुं । जैपालहवे । कुम्भीहवे । वै.
कुम्भीबीजः । निघ. । क्ली । जैपालबीजे । रा.
नि.व.६ ।

कुम्भीरः (लः) । पुं । The crocodile of
Ganges. जलजन्तुविशेषे । कूमीर । रत्ना.।
अ.टी. । तन्मांसं पाके खादु वातघ्नं स्निग्धं शीतलं
पित्तरोमे हितं मलवर्धनं श्लेष्मकरञ्च । सु.। कुम्भी-
हवे । वै.निघ. । [कूमीर । पौका । हारा.।

कुम्भीरमक्षिका । स्त्री । मल्लिकाविशेषे ।

कुम्भीरवल्कः । पुं । कायफलहवे । वै.निघ.।

कुम्भीवृक्षफलम् । क्ली । कायफले । वै.निघ.।

कुम्भीस्वेदः । पुं । वातहरकाथादिभिः काष्ठि-
कादिभिर्वा घटस्थितैः स्वेदे । भानुदासः । च.सू.
१४८.। [गोह्र । भा.स.१भ.चित्तविभम.ज्व.चि.।

कुम्भीवृक्षतण्डुः । पुं । अगस्त्यहवे । वक्रशूलत्र

कुम्भीलुः (लूकः) । पुं । मेचकभेदे ।

कुम्भीलूखलकः । पुं । गुग्गुली । वै.निघ.।

कुयवः । पुं । कुक्षितयवे ।

कुरका । स्त्री । सङ्गकोहवे । रा.नि.व.११ ।

कुरङ्ग(ङ्कुरः) । पुं । The Indian crane.
सारसपक्षिणि । छे.च. । हारा. । कौस्तुभपक्षिणि ।
वै.निघ. ।

कुरङ्गः (कः) । पुं । Indian antelope.
खल्लुरविशे । रत्ना.। “न कृष्ये न च तामे हरिष-
विशेषे ॥” सु.सू.४६८.। च.चि.२८. । (कः) अक-
कंरायां । वै.निघ.।

कुरङ्गनाभिः । पुं । स्रग्नाभी । रा.नि.व.१२।

कुरङ्गमः । पुं । हरिषविशेषे । कूत्रज । चिका.।

कुरङ्गमांसम् । क्ली । स्रगविशेषस्य मांसं । ए-
तन्मांसं रक्तपित्ते हितम् । तथा कफघ्नं सधुरं पि-
तघ्नं मांसवर्धकञ्च । सि.यो.र.पि चि.खल्लुकाद्यह-
ते । [शमी । रा.नि.व.१ ।

कुरङ्गिका (नी) । स्त्री । सुप्तपण्याम् । सू-

कुरङ्गी । स्त्री । कुरङ्गपण्याम् । इतिग्री ।

कुरचिल्लः । पुं । कर्कटे । छे.च. ।

कुरण्टः । पुं । सितवारहवे । उल्लुनि भा.क.।
वा.सू.१५८. । “भल्लूकमोरटकुरण्टकरम्भपायीः ॥”
श्वेतभिक्षुणां । रा.नि.व.१० । कुटजहवे । वै.निघ.।

कुरण्टकः । पुं । पीतभिक्षुलीङ्गये । पीतशूल
सौगौ गोह्र । र.मा. । “पीतपुष्पः कण्ठाश्लुषा
इति प्रसिद्धः ॥” सु.सू.१८८.। ड. । पीतपुष्पाम्नाये,
रक्तभिक्षुणाम् । मी. । वै.निघ. ।

कुरण्टमूलम् । क्ली । पीतपुष्पभिक्षुलीमूले ।
भा.स.४भ.योनिरी.चि. ।

कुरण्टिका । कुटजहवे । साकरुण्डहवे । रा.
नि.व.१० । सुनिषककशाके । वै.निघ. ।

कुरण्टी । स्त्री । सिंहपिप्पल्याम् । वै.निघ. ।

कुरण्डः । पुं । Hydrocele. मुक्ताहृदरीगे ।
कोरुम्, पौता । छे.च. । तस्य सम्प्रामिपुल्वकं
लक्षणं यथा—“कुरीः नृगतिर्वाः शीघ्रशलकर-
यरन् । मुक्ता वक्रयतः प्राप्य फलकोपाभिवाहि-
नीः ॥ प्रपीड्य धमनीर्हृदि करोति फलकोषयोः ।
दीर्घासमीदोसूत्रान्तेः सठ्ठिः समधा गदः ॥” सा.
नि. । अर्चोटहवे । वै.निघ. । गुर्जरदेशस्थायि सा-
कुरण्डहवे । रा.नि.व.६ ।

कुरण्डकः । पुं । मदनहवे, श्वेतमदनी । वै.निघ.।
कुरण्टकहवे । अ.टी. । च.द.माषतैले ।

कुरण्ड(ण्डि)का । स्त्री । हृषविशेषे । गुष्पाः
—“सरा हृषा गुर्वी चाग्निप्रदीपनी । नाशिवी
कफवातानां वैद्येषु परिकीर्तिता ॥ हृषलुरण्डिका
शीता पाके माष्ठी कटुः स्मृता । तिक्ता क्षारा च
हृषा च सरा हृषा जङ्गा मता ॥ वातला पित्तला

वसो वातकारी कफापहा । रक्तदीपं सूत्रजम्
नामधेदिभि कौर्त्तिता ॥" वै.निघ. ।

कुरबाडुकः । पुं । पक्षिविशेषः । कूत्रकूत्रा
गात्री । अयं लघुशीतकषायः । सु.सू.४६५. ।

कुररः । पुं । An osprey. श्रवणातीयपक्षि-
विशेषे खनामख्याते, उत्क्रोशपक्षिणि । कूत्रत्र,
कर्कटिग्रा । इला. । तन्मांसयुष्माः—रक्तपित्तं
शीतलं विन्धं त्वं वातघ्नं रसे पाके च मधुरम् ।
सु.सू.४६५. ।

कुररवः । पुं । पारावते । वै.निघ. । [सूत्रके ।

कुरराक्षिः । पुं । देवसर्पे । रा.नि.व.८ । रक्त-

कुररी (वी) । स्त्री । मेषां । उडुडी । छे.च. ।
कुररपक्षिण्यां । अम. । (वी) सिंहपिपपल्यां ।
छे.च. । [कुल्ले । धरणी ।

कुरलः । पुं । उत्क्रोशपक्षिणि । इला. । चूर्ण-

कुरवः (काः) । पुं । श्वेताक्षे । रा.नि.व.१० ।

रक्ताक्षानपुष्पवत् । त्रुळुर्वाटि । श.र. । मिश्री-
शक्ते । कूत्रदे शीक । रा.नि.व.१० । पीतकि-
ण्याम् । छे.च. । षट्कधान्यजातिभेदे । सु.सू.
४६५. । गुणाः कटुकवत् । केशे । रा.नि.व.१८ ।

कुरसः । पुं । चासवे । मयविशेषे । हारा. ।
कुम्भितरसे । वि. कुरसयुक्ते । [लडा । श.च. ।

कुरसा । स्त्री । गीजिह्वालतायाम् । [गोत्रिग्रा

कुरालः । पुं । कुलाहघोटके, ईषण्याम्बुक्षणज-
कुराहः । घघोटके । छे.च. ।

कुरी । स्त्री । यमुनातीरप्रसिद्धे तृणधान्यविशेषे ।
गुणाः—मधुरं बलप्रदं हरितं वा पक्वं वा ठण्डं वा
वाजिपुष्टिदायकञ्च । रा.नि.व.१६ ।

कुरीरम् । स्त्री । मैथुने । उणा. ।

कुरः । पुं, स्त्री । सिद्धोदने । वै.निघ. । कण्ट-
कारिकायाम् । श.च. ।

कुरकन्दकम् । स्त्री । सूत्रके । मूलां । श.मा. ।

कुरचिह्नः । पुं । कर्कटे । वै.निघ. ।

कुरटः । पुं । सितावरश्चाकचपे । उडुनि शीक ।
रा.नि.व.४ ।

कुरटी (रु) । पुं । अश्वे ।

कुरण्टः (काः) । पुं । Yellow amaranth,
yellow barleria. पीतकिण्याम् । पीत र्वा-
टि । रा.नि.व.१० । च.द.प्रदर.चि. । दासपत्रा ।
अन्धानवचभेदे । र्वाटिबिचय । मी. । कुटजवत् ।

कुरण्टका । स्त्री । पीतकिण्याम् । च.द.च-
मरी.चि. ।

कुरण्टका (ण्टी) । स्त्री । साकुरखन्दि ।
रा.नि.व.१० । कण्टस्यफला शिरवाहिका इति
लीके । सु.सू.१८५. । उ. । किण्याम् । र्वाटि ।
इक्षिषण्याम् । शातिउं डे । रत्ना. । शिफावि-
कामेदे । सु.चि.७५. ।

कुरण्टः । पुं । कुरण्टकावत् ।

कुरनाशः । पुं । उड्रे । वै.निघ. । पीतकि-
ण्याम् । सु.सू.१८५. । [इति पाषाणे । वै.निघ. ।

कुरबाडुः । पुं । पक्षिविशेषः । कूत्रत्र । कुरकुर
कुरखम् । स्त्री, पुं । कुलपालके, नागरत्वि-
शेषे । कम्बलात्नव् । श.च. । [नि.व.५ ।

कुरखा (खिका) । स्त्री । द्रोणपुष्पां । रा.

कुरखी । स्त्री । सेंडलीवत् । रा.नि.व.५ ।

कुररी } पुं । कुररपक्षिणि । आलस्यचूर्णकुल्ले ।
कुरलः } छे.च. । वै.निघ. ।

कुरवकः । पुं । Crimson amaranth,
(Barleria cristata) रक्तकिण्याम् । वाग
र्वाटि । हिं कटसरैषा । अम. । पीयपुष्पकिण्यां ।
मी. । स्त्री । कुरवकशक्ते । प.सू. ।

कुरविन्दः । पुं । कुरविचजत्रीभेदे, कुम्भा-
वे । अयं कुधान्यवर्गीयः । कुल्ले । सु.सू.४६५. ।
भद्रमुसायाम् । नागत्रयूता । ज.द. । मुसायाम् ।
रा.नि.व.६ । सु.सू.१६५. । माषे । मायकनाश ।
प.सू. । रा.नि.व.१६ । सु.सू.४६५. । स्त्री । हिङ्गु-
ले । छे.च. । पद्मरागस्यो । भागिक । काचल-
वणे । रा.नि.व.६ । रत्नभेदे । रा.नि.व.११ । ऊ-
बलवणे । "जानीयात्कुरविन्दकं यदरुणं स्वात् ।"
ज.द. ।

कुरविन्दकः (न्दाख्या) । पुं, स्त्री । A
kind of Dolichos Biflorus, वनकुल्ल-
के । भद्रमुसायां । नागत्रयूता । अम. । ज.द.११५. ।

कुलविल्वः (कः, कः) । पुं । नामरसभा-
याम् । ज.द.१२२५ । पञ्चरागमयी । विका ।
वनकुलये । रमा । [चम.।

कुलविस्तः । पुं । सुवर्णपत्नी । ४ त्रि.गोप ।

कुलवीरकः । पुं । अर्जुनवृक्षे । रा.नि.व.२ ।

कुरुष्यम् । स्त्री । रक्त । रा.नि.व.१९ ।

कुर्कुटः । पुं । कुडुटे ।

कुर्कुरः । पुं । साम्यवने । कूकुर । च.टी.रा ।

कुर्विका । स्त्री । स्याम् । कूर् । विका ।

कुर्णकम् । स्त्री । पटीलसतायाम् । पटोण
गाह । अ.चि. । [ब.६ ।

कुर्णजः । पुं । कुलिजनवृक्षे, गन्धमूले । रा.नि.

कुर्परः । पुं । कफीनी । कूशे । च.च. ।

कुर्पांसः (कः) । पुं । स्त्रीणां जनाच्छादन-
वस्त्रे । कौटुलि । चम. ।

कुलम् । स्त्री । बहरे । देह । कृष्णवने । विका ।

कु(कु)लकः । पुं, स्त्री । रसनामले । हारा ।
भोग्यवस्तुनि । विका । सा.कौ.ज्व.चि. । सर्पवि-
शेषे । इन्द्रिउमर्प । रा.नि.व.२९ । वल्लीके । मे ।
कुपीली । कूडले । भा.पू.१३ । च.द.ज्व.चि.
माकविषी । “कुलकदारवेककम् ।” “निम्बकूल-
कयुष्म ।” मन्वकवृक्षे । भग्नना । गाह । रमा ।
स्त्री । पटीलसतायाम् । पण्डा । मे । [ब.७ ।

कुलकर्कटी । स्त्री । चीनकर्कश्याम् । रा.नि.

कुलका । स्त्री । पटीललतिकायाम् । पण्डा ।
शैव.चक्र.पि.चि.सुधावतीगुडी । मनःशिलायाम् ।
(कन्दर्पसारतेले) । [निच.जिज्ञक.ज्व.चि. ।

कुलकृतः । पुं । चककरे । आकृतकर्त्रा । वै.

कुलकः । पुं । कृष्णसर्पविशेषे । वै.निच. ।

कुलङ्गी । स्त्री । शैवयस्याम् । कौडङ्गुली ।
वै.निच. । [प.सु. ।

कुल(लि)जः । पुं । कुलजनवृक्षे । रा.नि.व.६ ।

कुल(लि)ज्जनः । पुं, स्त्री । An aromatic
plant. (Alpinia Galanga.) खनामस्यात-
द्रव्ये, गन्धमूलके । महाभैरवीवर्षायाम् । कूडवि-

पुं, महाभैरी वः । गुणाः—कटुतिक्तौषः दी-
पनः सुखदीपनम् । रा.नि.व.६ । कुलजनस्य ख-
रक्तम् इत्येकमुपसर्गधनः । अर्क.चि. । “कुलिजन-
कटु तिक्तमुष्णपित्तप्रदीपनं । दन्तं खर्ष्यश्च हृदयश्च
सुखकण्ठविषहृत्कृतम् । सुखदीपकफघ्नैव काशं वा-
तकफं हरति । इहकुलं गुणैर्ज्ञेयं न्यूनमद्यादिति
श्रुतम् ॥” वै.निच. ।

कुलटी । स्त्री । मनःशिलायाम् । रमा ।

कुलद्वयम् । स्त्री । दमनके । नाशपन । प.सु. ।

कुल(लि)खः (कः) । पुं । A sort of
pulse. (Dolichos biflorus, Syn.
Dolichos uniflorus.) शिम्बिधान्यविशेषे ।
कूर्तिकुलाग्र । हिं कुलली । तं पीलवलु । कृष्ण-
वन्धमिदं स द्विविधः । तावत्तत्तद्व्यगुणाः—क-
षायः उष्णः रुचः वातकफघ्नः रक्तपित्तकरः वा-
सकासवीर्यबलवृद्ध । रा.नि.व.१६ । “उष्णो ज्वे-
न्महतपीनसांश्च कासप्रतिश्यायविषमगुणान् । हि-
क्कां स रक्तसु पलासपित्तं निहन्ति मिदंश्च कुलख-
कीड्यं ॥” अवि.१५५ । उष्णवीर्यः पाकेऽरुः शु-
क्राश्रमीपीनसघ्नः काशार्शः कफवातघ्नः पित्तासद-
श्च । वा । रसतः कषायः विपाकी कटुश्च । हिमा-
द्रि, शिम्बीधान्यवर्गे । कषायः कटुक उष्णवीर्यलात्
वातं शमयेत् । पाकेन कटुत्वं । सु.सु.४०५ ।

कुलख्यगुडः । पुं । हिक्काशासधिकारे । कुल-
ख्यस्य १०० प. दशमूलस्य समष्ट्या १०० प. भा-
ग्याः १०० प. एकत्र घृष्ट्वा वारि म. द्रोणमितं
(६४श.) पादभित्तिः कषायः कार्यः । गुडस्य ५० प.
एकत्र पक्का लिङ्भूते, प्रचेष्टः—सधु ८ प. वंश-
रीचना ६ प. पिप्पली २ प. गुडलक् तेजपत्रं
एला म. २ तो. । च.द. । “कुलली दशमूलस्य
तथैव विजयटिका । शतं शतश्च संश्लज्जलदीये
विपाकयेत् । पादावशेषे तज्जिह्व गुडस्यार्तुलाहि-
पेत् । शीतीभूते च पक्के च मधुनोऽपी पलानि
च । बटपलस्य तुगावीर्याः पिप्पल्याश्च पलद्वयं ।
विमुग्धस्मिन्मन्त्रं खदिद्विषमलं प्रति ॥” रस.र. ।

कुलख्ययूषः । पुं । आमकुलख्यसाधितकृते ।
प.सु. । गुणाः—वातागुलीमकः गुणघ्नसूक्ष्णः प्र-
त्यूषीघ्नश्च । वा । “वीर्योष्णो मधुरीपित्तप्रदीपनः ।
कषायो गुणकफघ्नश्चायुषः वासकासघ्नः । वाताशु-

लीमनलूनीमिहमेदविनाशनः । वै.निघ. । कुलत्य-
यूषी मधुरः कषायी भवेत् स वातघ्न कफघ्न ह-
न्ता । मद्वायुरोवायुजसिदहन्ता सन्दीपनी मेदवि-
जीवणश्च । चचि. ।

कुलत्यषट्पलघृतम् । क्ली. हिकानासा-
कारे । “कुलत्याइशमूलाश्च भाग्याः प्रस्थं पृथक् पृ-
थक् । क्वाथयित्वा जलद्वीये पादशेषे विपाचयेत् ।
द्विचौरं सर्पिषः प्रस्थं सचारैः पञ्चकोलकैः । प-
लिकैश्च ज्यैष्ठिकैः..... ॥” काथार्थ—कुलथ २
मं. दशमूलमिलित २ मं. भागीमूल २ मं. जल
७४ मं. त्रै. १७ मं. घृत ४ मं. छागशुक्र ४ मं.
गवाशुक्र ४ मं. । कर्कार्थ—पञ्चकोल ७ स्व-
क्रार अष्टोत्तक १ पं. । रस.र. ।

कुलत्यसूपः । पुं । भृष्टकुलत्यसिद्धयुषे । गुणाः
—“कुलत्यसूपी वातघ्नः कटुः पाके कषायकः ।
कफाविरोधी शक्तालकरीषश्चासकासमृत् । शक्ता-
श्मरीहरः पित्तकारकः कथितोऽयम् ॥” वै.निघ. ।

कुलत्या । स्त्री । कुलत्याञ्जने । कान्ठगुर्गा ।
रा.नि.व.१३ । वनकुलत्याकायाम् । वनकुलथ ।
मं. रानकुलत्या । कं. काङ्गुलिंग । गुणाः—कटुः
तिक्ता अम्लशूलघ्नी विवश्वाभानघ्नी चक्षुष्या व्रणरी-
पणी च । रा.नि.व.५ ।

कुलत्याञ्जनम् । क्ली. A blue stone
used as a collyrium. खनामख्याताञ्जनवि-
शेषे, कुलत्याकाराञ्जनप्रसारविशेषे । कुक्षिम अ-
ञ्जनविशेष । हिं. कावायुर्मा, खापरिया । गुणाः
—“कुलत्याका तु चक्षुष्या कषाया कटुका हिमा ।
विषविस्फोटकण्ठवित्रणदीपनिवर्हिणी ॥” रा.नि.
व.१३ ।

कुलत्यादिलेपः । पुं । कर्णमूलशोथे हिते
लेपे । कुलत्यः कटुफलं शुष्णो कृष्णजीरकश्च सम-
भागं जलैर्न पेययित्वा ईषदुष्णो लेपः । भा.स.१४.
अव वि. ।

कुलत्याद्यष्टतम् । क्ली. अश्वमेधिकारि ।
“कुलत्यासिन्धुविहङ्गसारं सशर्कराशीतलियावयु-
कम् । वीजानि कुषाण्डकगीसुराणां घृतं पचेद्दे-
वदण्डस्य तोये ।” घृतं ४ मं. देवदण्ड १२० मं.
(मतामरै ८ मं.) वारि ६४ मं. पादांशः १६ मं.
कुलत्यादिकक. ८ प. एकत्र पाच्यम् । मतामरै—

घृत ४ मं. वरुणहोत्र ४ मं. जल १७ मं. त्रै.
४ मं. । कर्कार्थ—कुलथ, नैऋत, विडङ्ग, ति-
नि, शिउनिहोत्र, वक्त्रार, कृष्णांशुवीर,
गोक्षुरवीर अष्टोत्तक ८ तो. । सा.कौ. ।
च.द. ।

कुलत्यान्नम् । क्ली. सत्कृतभक्षे । गुणाः—
“कुलत्यान्नम् मधुरं तुवरं रचमुष्णकं । लघु हवि-
करं पाके कटुकश्चाग्निदीपनम् । कफवातक्रिमिना-
सनाशनं परिकीर्तितम् ॥” वै.निघ. ।

कुलत्याका । स्त्री । कुलत्याञ्जने । रा.नि.व.
१३ । रत्ना. । कुलत्यं । वनकुलत्ये । वनकुर्हि ।
र.मा. । हे.च. । रत्नकुलत्ये । भा. । शीतलादि-
व्याम् । वै.निघ. ।

कुलनाशः । पुं । उद्रे. । हे.च. ।

कुलपत्रः (कः) । पुं । दमनकञ्चले । मनः ।
रा.नि.व.१० । [श.च. ।

कुलपालकम् । क्ली. कुलम्बे । कमला नेत्र ।

कुलवधूरसः । पुं । सन्निपातज्वरे । अत्र तुल्यं
शं. एकभागतुल्यं । यद्यपि नखसुक्तं तथाप्यञ्जनव्य-
वहारः । र.सा.सं. । पारदशीषकतामसनः शिला-
तुल्यकानि द्रव्याणि । इन्द्रवाहणी (तापानशमनी)
रसेन चणकाभा वटी कार्या । वै.रत्नावली ।

कुलभृत्या । स्त्री । गर्भिणीपथ्युपासनायाम् ।
जटा. ।

कुलथी । स्त्री । वृचविशेषे । शीतला खादुः वा-
कुली } तक्रुत् गुह्यम् । “कुलथी शीतला खादुः
वातला कफक्रुद्धः ।” वै.निघ. ।

कुलराहः (कः) । पुं । सिराहापरनाभि यौ-
यूषवर्णांशे । “कुलराहः कुलराहसु सिराहः सररा-
हकः ।” ज.द.३५. ।

कुलकैः । पुं । तालमर्हने । हारा. ।
कुलवर्णा । स्त्री । रक्तमूलायां चिह्निते । नाग
तेउड्डी । रा.नि.व.६ । [श.सा. ।

कुलसौरभम् । क्ली. मन्वकाञ्चले । हिं. मन्वका. ।

कुलहण्डः (खकः) । पुं । जवावर्ते । हारा. ।

कुल(ला)हलः । पुं । (Coryza Terebin-
thina or Celsia Coromandelina)

भूतदम्बे । कूकनिमा । र.मा. । “कुलहलविषसु-
टी भूतदम्बे भूतकेशी” वा.सु. २५ अ. । मन्त्राया-
विक्रमायाम् । ग्री. ३ । म.द.व. १ ।

कुलहला । स्त्री । गोरचमुखीरुपे । वै.निघ. ।

कुलक्षया । स्त्री । कर्पूरश्याम् । वै.निघ. ।
कपिकक्षाम् । श.च. । [शिल्पा. ।

कुला । स्त्री । मनःशिल्पयाम् । वै.निघ. । शुक्र

कुलाटः । पुं । सुद्रमस्यविशेषे । श.मा. ।

कुलायः । पुं । पविनीडे । स्थानमात्रे । मे. ।
लौ. । शरीरे ।

कुलायस्यः । पुं । पविणि । श.च. ।

कुलायिका । स्त्री । पवित्रालायाम् । चिका. ।

कुलालः । पुं । वनकृष्टपविणि । कुकुभपवि-
णि । हारा. । मे. । कुशीरे । वै.निघ. ।

कुलालिका (ली) । स्त्री । नीलोपलविशेषे ।
अन्नमानदे, कुलालान्नप्रसारविशेषे । मे. । रा.
नि.व. १३ । वनकुलालिकायाम् । रा.नि.व. ५ ।

कुलासकः । पुं । दुरालभायाम् । प.सु. ।

कुलाहः (कः) । पुं । ईषत्पेतवर्णकणजानु-
घोटके । हे.च. । “ईषत्पेतः कुलाहलु यो भवेत्
कणजानुकः” अ.द. ३ अ. । रत्नकोकिलाचे । ज्ञान
कूलेशाङ्ग । गुणाः—आमवातघ्नः रक्तरीगघ्नश्च ।
राज. । ककलासि । श.र. ।

कुलाचिका (सुता) । स्त्री । शुक्ला । कूलि ।

कुलिः (ली) । स्त्री । चविकायां । ङहे । रत्ना. ।
कण्टकार्याम् । कण्टिकात्री । मे. । पुं । काचना-
रमेदे । रत्नकुक्षे । म.द.व. १ । हले । शीत ।
चिका. । चटकपविणि । वै.निघ. ।

कुलिकः । पुं । कण्टकपालीहवे । कल्लक-
डा, कौटा, कुडकौडनी । मेघ. । अन्नकर्णशाले ।
लता शाल । रत्ना. । [गोह, तृण । प.सु. ।

कुलिकच्छः । पुं । नन्दीहवे । गुप्ता अश्वथ

कुलिका । स्त्री । मेघश्याम् । वै.निघ. ।

कुलिङ्गः (कः) । पुं । चटकपविणि । रत्ना. ।
अ.वि. १ अ. ४ खीगे । गृहकुलिङ्गमांसं रक्तपित्तहरं
श्वतिश्रीतल्लव । रा.नि.व. १६ । सविषसूचिकविशे-
षे । तद्वट्टे इजः शीफी रात्र्यश्च दंशमच्छले भव-

नि । सु.कल्प. ६ अ. । **Pork-tailed shrike**,
फिङ्गकपविणि । फिङ्गा पाशे । हिं गरवैया ।
तन्मांसगुणाः—कुलिङ्गी मधुरः लिङ्गः कफघ्न-
विकर्षकः । सु.सु. ४ अ. । मधुरं लिङ्गं कफपित्त-
करश्च । राज. ।

कुलिङ्गा (ङ्गी) । स्त्री । कुलिङ्गपविणियाम् ।
कर्कटशरीरहवे । कौकडाङ्गी गौह । प.सु. ।
अ.सु. ४ अ. ।

कुलिङ्गाची । स्त्री । पेटिकाहवे । पेटात्रि
गौह । पेटोचटायाम् । च.उ. ७ कडा । रत्ना. ।

कुलित्या । स्त्री । रत्नकुलये । वै.निघ. ।

कुलित्तिका । स्त्री । वनकुलये । विहतायां ।
ममुरिकादीत्याम् । वै.निघ. ।

कुलिरः । पुं । कर्कटे । कौकडा । चिका. ।

कुलिशः । पुं । खताशाले । र.मा. । खण्डक-
र्णहवे । “हलिकर्णपलाशस्य कुलिशस्य तथैव च”
रसेन्द्र.चि. ८ अ. । अस्त्रसंहारहवे । प.सु. । मेघ.
अक्षपि.वि. । र.मा.लौहमारणे । हीरकप्रभमस्य-
विशेषे । चिका. । मे. । लौ. । वये । शीतरे । रा.
नि.व. १३ । [लताशाल । रा.नि.व. ६ ।

कुलियतः । पुं । अन्नकर्णशालतायाम् ।

कुलियद्रुमः । पुं । कुहीहवे । भनमा वृक्ष ।
हिं मूहर । वै.निघ. ।

कुलिशमस्यः । पुं । कुडिशमस्ये । राज. ।

कुलीनः । पुं । कुनखनामचन्द्ररोगे । See कु-
नखः । मृष्टघोटके । हे.च. । [प.सु. ।

कुलीनकः । पुं । वनसुद्धे । गुगनी । कर्कटे ।

कुलीनसम् । लौ. । जले । हे.च. ।

कुलीयकम् । लौ. । नेत्रसर्प । वै.निघ. ।

कुलीरः (कः) । पुं । कर्कटश्याम् । वै.निघ. ।
कर्कटे । सुद्रकर्कटे । कौकडा । रत्ना. । र.स.र.
नाल.वि. । कुलीरमांसगुणाः—“कुलीरकस्य मांसक-
शीतं घातुविवर्धकं । हृष्यं रक्तप्रवाहकं स्त्रीणां श-
मयति चक्षाम् ॥” वै.निघ. । गृहविष्णुत्रं अन्नसम्प-
नकत् तापितप्रम । “कुलीरेशीतिबली हृष्यः पा-
खुल्लयविनाशनः । शीफातिसारयक्षीखिविराष्टी
स्त्रियां हितः ॥” अवि. ।

कुलीरविषाणिका (शी) । स्त्री । कर्कट-
शय्याम् । कौकड़ाज्जी । भा. पू. १ भ. ।

कुलीरशृङ्गी } स्त्री । कर्कटशय्याम् । प. सु. ।
कुलीरा } भा. कर्णक. ज्व. पि. । च. सु. ४ च. ।

कुलीरात् । पुं । कर्कटशय्या । कौकड़ाज्जी
वाक्का । विका. ।

कुलुकम् । स्त्री । जिह्माम् । छ. च. ।

कुलुकगुप्ता । स्त्री । उत्काश्री । चारा. ।

कुलूलम् । स्त्री । तुषाम् । मी. ।

कुलेचरः । पुं । चवकमेद । वै. निघ. ।

कुलोत्कटः । पुं । कुलीनघोटके । श. च. ।

कुलोत्थिका । स्त्री । कुलये । वै. निघ. ।

कुलपः । पुं । गुल्फे । उल्ले. रीगे । उषा. ।

कुल्लाषः । पुं, स्त्री । काष्ठिके । रा. नि. व. २३ ।

कुलये । मन्थशाली । प. सु. । यावके । याडे ।

मी. । चर्देलिषधायगीधूमादौ । पुत्रुणी । “चर्द-

खिद्राणु गीधूमा अन्येऽपि चणकादयः । कुल्लाष

इति कथ्यन्ते । कुल्लाषा गुरवी रुक्षा वातला मि-

श्रवर्चसः ।” भा. । कौटदृष्टमाषे । शूलाधान्ये, यवा-

दौ । वै. निघ. । वंशे । रा. नि. व. २३ । जटामा-

स्यां । वनकुलये । र. मा. । काष्ठीरौ तुलसीमेद ।

स्त्री । धान्यविशेषे । टोटाश्री धान । राजमाषे ।

वर्दणौ । यवौदने । सु. चि. ६ च. । यवपिष्टमाषे ।

सु. चि. १० च. ।

कुल्लाषाभिभवम् } स्त्री । काष्ठिके । “कुल्ला-

कुल्लाषाभिषुतम् } धैर्यवादिभिरहंस्त्रिभैरभि-

धूययते स्म ।” च. टी. स्था. ।

कुल्लासम् । स्त्री, पुं । कुल्लाषे । विप्र. ।

कुल्यम् । स्त्री । क्लिप् । शंङ् । द्रोणाष्टकपरि-

माणे । आमिषे । कौकसी । पौ. खत्र. मी. ।

कुल्या । स्त्री । द्रोणाष्टकमाने । जीवल्याम् । मी. ।

स्थूलवासाक्याम् । वङ्ग (२५७७) । र. मा. ।

कुल्यकम् । स्त्री । जिह्माम् । वै. निघ. ।

कुवम् । स्त्री । वारिजपुष्पमाषे । पत्र. । छ. च. ।

कुवकालुका । स्त्री । वीजीशके । रा. नि. व. ७ ।

कुवङ्गम् । स्त्री । वीषके । शीटम. । रा. नि. व. १३ ।

कुवज्जकम् । स्त्री । वैकान्तमाषी । रा. नि. व. १३ ।

कुवरः । पुं । तुवररुचे । बालग्न. । च. टी. । च.
सु. ४ च. ।

कुवलः । पुं । (Zizyphus Jujuba.) वद-

रीहचे । कुल गाँह । र. मा. । स्त्री । पत्रे । उपले ।

मी. । बदरफले । कुल । मद. व. ६ । वृद्धदरं । च.

सु. ४ च. । सुताफले । प. सु. ।

कुवलकी । स्त्री । शलकीहचे । वै. निघ. ।

कुवलकुषः । पुं । कोलिफलकाले ।

कुवलयम् । स्त्री । उपले । नीलोत्पले । नील

उन्मि । हिं कीली । रा. नि. व. १० । श. र. । “ई-

वन्नीलधवलं कुवलयम् ।” उ. । श्वेतपत्रे । नील-

पत्रे । वै. निघ. । श्वेतकुमुदे । भा. पू. १ भ. ।

कुवलयिनी । स्त्री । उत्पलिन्याम् । उनि

वा कुम्भेन वाङ् । रा. नि. व. १० ।

कुवला । स्त्री । सुताविशेषे ।

कुवली । स्त्री । कोलिहचे । कुल गाँह । छ. च. ।

कुविडम् । स्त्री । विडुलवणे । रा. नि. व. २३ ।

कुवत्तिष्ठत् । पुं । प्रतिकायाम् । करङ्गमेद

कौटो करङ्ग । श. च. । [चम.]

कुवेणी । स्त्री । मत्स्यधानिकायाम् । शालूह ।

कुवेलम् । स्त्री । कुलये । पत्र. । छ. च. ।

कुवेद्यः । पुं । कुसितवैद्ये ।

कुशः । पुं, स्त्री । जले । मी. । Sacrificial

grass. (Poa cynosuroides.) खनामख्वा-

तदणे । कुश । हिं दम् । कुचदम्, उद्गाकुश ।

कुशी द्विविधः क्रुशदीर्घमेदेन । तयोर्दीर्घपञ्चकुश-

एव सितदर्भ उच्यते । स एवाधिकगुणः । क्रुशी-

ऽपि प्रायेण सितदर्भतुल्यगुणः । “दर्भो वी च गुणे

तुल्यौ तथापि च सितोऽधिकः । यदि श्वेतकुश-

भावे त्वपरं योजयेद्द्विवक् ॥” रा. नि. व. ८ । “दर्भ-

वयं विदीषधं मधुरं तुवरं हिमं । सूचकश्यामरी-

वत्पावलि वक्त्रमदरासजित् ॥” भा. पू. १ भ. । “कुशी

क्रुशदर्भ इति ।” सु. सु. २८ च. । उ. । त्वपपङ्क-
ले कुशासने च । च. द. म. मे. छ. च. ।

कुशद्वयम् । स्त्री । खूलपुष्पद्वयं द्वयम् । वा.सू. १५
च.वीरतरादि । “इषादनीमलकुशद्वयमुष्टगुन्दाः”

कुशनामा । पुं । उष्ट्रि । छ.च. ।

कुशपः । पुं । पानपात्रविशेषः । उष्ट्रा. ।

कुशपत्र(क)म् । स्त्री । तदाकारपत्रविशेष-
वः । तत्र विलासने प्रयोज्यम् । “कुशाटीवदने आ-
व्ये ह्यकुलं स्थापयः फलमिति ।” सु.सू. ८५. ।

कुशपुष्पम् । स्त्री । वन्यपुष्पं । ग्रीष्मिणाम् । प.सू. ।

कुशमुत्तोल्ली । स्त्री । कुशमय्यां मुटिकायाम् ।
कुशानां रचनाविशेषी मुत्तोल्लीत्युच्यते । वा.कल्प.
१५. च.द.च. ।

कुशमूढः । पुं । कुशनिर्मितपटके । सु.सू. ४३५. ।

कुशमूलम् । स्त्री । दर्ममूलं । गुणाः—हिमं
कथं मधुरं पिप्लवं रक्तञ्चरक्तञ्चाद्यासकामलाह्वय ।
रा.नि.व. ८ । [कुत्सितशरीरं ।

कुशरीरः । पुं । महाशालहवे । वै.निच. । वि ।

कुशलः । वि । निपुणः । पुं । कुकुरः । छ.च. ।
महाशालवेतसे । मन्थभेदे । वै.निच. । स्त्री । प-
य्यांती । चम. ।

कुशली । स्त्री । अग्रमूलकहवे । सुद्राक्षिकायां,
चाहेल्याम् । आशुक्रुण । भा.पू. १५. भा.कथ. । कु-
माय्यां । सुठकुमादी । वै.निच. ।

कुशस्त्रम् । स्त्री । कुक्षितास्त्रे । शत्रुपि जडम् ।
यथा—“अज्ञानलीभाहितवाक्ययोगभयप्रसीदिरप-
रैव भावैः । यदा प्रयुञ्जीत भिषकः कुशस्त्रं तदा स
शिवान् कुरुते विकारान् ॥” सु. ।

कुशा । स्त्री । रज्याम् । स्त्री । मधुकर्कश्याम् ।
श.च. । वल्गयायां । नागाम् । छ.च. ।

कुशादिशालिपर्णः । स्त्री । लघुपर्णकमूलं
विदारिण्यन्त्यादिगणेषु च । सि.वी.दाह.चि. ।

कुशाद्यष्टतम् । स्त्री । अष्टमर्थधिकारः । कुशा-
दिक्ताष्टद्व्याणां समष्टिः १२॥ ४. वारि ६४ ४.
धादशष्टः कायः १६ ४. शिलाजलादीनां कल्कः
१ ४. छतमल्लं ४ ४. पचेत् । काव्यद्रव्यं यथा—
कुशमूलं काशमूलं शरमूलं हल्कटमूलं (हेकड-
मूल) इक्षुमूलं पाषाणभेदः लघुमूलं भूमिकुशाक्षः
पाराङ्गीकन्दः वराहकान्ता वा शालिधान्यमूलं गो-

चुरं स्त्रीषाकः पाटला पाठा (आकुनादि) शालि-
चक्राकं पीतकिष्ठी चेतपुनर्नवे शिरीषमेवेति ।
कल्कद्रव्यं यथा—शिलाजलं यष्टिमधु इन्द्रीवरबीजं
(छात्रीबीज) त्रपुषबीजं (मशावीज) कर्कटीबीजं
(कौकुडवीज) । सर्वैरेव कायकल्क इत्यस्ये । च.
द.च.मरी.चि. ।

कुशाद्यतैलं (छतच) । स्त्री । दाह्यधिकारः ।
तिलतैलं छतं वा ४ ४. । काषाये कुशकाशशरी-
श्रीरशालपर्णानां मिलितपलशतं वारि ६४ ४.
शिटकायः १६ ४. जीवकादीनां मिलितपलाट-
कमितं कल्कं दत्त्वा एकत्र पचेत् । च.द.दाह.चि. ।
“कुशादिशालपर्णादिजौरकाद्येन साधितं । तैलं
छतं वा दाह्यं वातपित्तविनाशनम् ।” काषाये
कुशादिपञ्चतण्डं स्वल्पपञ्चमूलस्य मिलित्वा १२ प.,
कल्काये जीवकाद्यष्टवर्गः १ ४. । र.स.र. ।

कुशास्त्रलिः (ली) । पुं, स्त्री । (Ander-
sonia Rohitaka.) रक्तरीहीतके । रीहीतक-
हवे । (राष्ट्रा) दृक् । रा.नि.व. ८ ।

कुशावलेहः । पुं । प्रमेहाधिकारि औषधवि-
शेषः । पाठः—“वीरण्य कुशः काशः कण्ठच-
खामडस्तथा । एषां दशपलान् भागान् जलद्वारे
विपाचयेत् । मधुकं कर्कटीबीजं कर्कोरु चापुष्प-
या । शुभामलकपर्वाणि एलातङ्गामकेशरं । बह-
णाद्यतपियङ्गुनां प्रत्येकमलसम्भितम् ॥” सा.सू. ।
द्रव्याणि—वीरण्यमूलं (देवगिर मूल) कुशमूलं
काशमूलं कण्ठचमूलं खगडमूलस्य, एषां प्र. १०
प. वारि ६४ ४. श. ८ ४. । तेन खल्लं २ ४.
संमिश्र पचेत्, लिङ्गभूते प्रलेपी देयः । तद्व्यप-
रिमाणश्च प्र. २ ती. । प्रलेपद्रव्याणि—यष्टीमधुकं
कर्कटीबीजं (कौकुडवीज) कुशास्त्रबीजं त्रपुषबी-
जं (मशावीज) वंशलोचना आमलकपर्पं एला-
तल् (मात्रादिनी) नागकेशरपुष्पं बहणतल् गुडूची
प्रियङ्गुश्च । च.द. ।

कुशाचः । पुं । वानरः । श.मा. ।

कुशिशपा । स्त्री । कपिलवर्णमिश्रपायाम् ।
कपिलवर्णं शिथुं गाह । रा.नि.व. ८ ।

कुशिकः । पुं । सर्वहवे । नागं गाह । मे. ।
विभीतकहवे । छ.च. । च.च.कण्ठहवे । लडा नागम् ।
रा.नि.व. ८ । तैलश्रेष्ठः विश. । फाले । कान्तु ।

भस्मातकहवे । वदरे । वै. निच. । नि । वक्रहटी ।
टेरा । श. मा. ।

कुशि(षि)तः । नि । जलमिश्रिते । उषा. ।

कुशिम्विः (म्बी) । पुं, स्त्री । शिम्बीविशेषः ।
गुणाः—“शेया विपाके मधुरा रसे च बलप्रदाः
पित्तनिवर्हणाश्च ॥” वैद्यकं ।

कुशी । स्त्री । फाले । लीड्विकारे । मे. ।

कुशीदम् । स्त्री । फाले । रक्तचन्दने । सुखमा-
खातकम् ।

कुशीपुः । पुं । अग्ने । वै. निच. ।

कुशूलः । पुं । तुषाघ्नी । जटा. । अन्नकोष्ठे, धा-
न्यकोष्ठे । जला. ।

कुशेशयः । पुं, स्त्री । पश्ये । प. सु. । कर्णिका-
रहवे । कटकगूलर ग्रीष्म. । श. च. । सारसपञ्चि-
वि । अम. ।

कुषकः । पुं । निभौतकहवे । वै. निच. । [मं. ।

कुषाकुः । पुं । वानरे । अघ्नी । विश्व. । अकें ।

कुष्ठः । पुं, स्त्री । (*Sausurea auriculata*,
Syn. *Apilotaxis auriculata*.) खनाम-
ख्यातमध्यमगन्धमेषजविशेषः । कूड । हिं कूड । तें
चंगलिकोष्ठ, चंगलिकोष्ठु । प. सु. । गुणाः—“कुष्ठ-
सुष्णं कटुं खादुं शूलं तिक्तकं लघु । हृन्नि वा-
तासवीर्यसर्पकासकुष्ठमल्लफान् ॥” भा. पू. १ भ. ।
विषकक्षूखर्जदद्रुहत्वान्तिकारश्च । रा. नि. व. १२ ।
भा. सु. १५ च. । कुष्ठरोगे । पुष्करमूले । कूडविशेष-
श्च । विषभेदे । हे. च. । कुलिन्नरहवे ।

कुष्ठकण्टकः । पुं । खदिररहवे । वै. निच. ।

कुष्ठकालानलरसः । पुं । कुष्ठे हितः । पा-
ठः—“गन्धं रसं टण्डुलासलौहं मथीकृतं माग-
धिकासमेतं । पञ्चाङ्गनिम्बेन फलचयेन विभक्तं
राजतरीसथैव । त्रिदोषजैर्हृत्कथुसमानं कुष्ठेषु
सर्वेष्वपि रोगसु ॥” र. वि. ८ च. ।

कुष्ठकुठाररसः । पुं । कुठाधिकारे । सूतम-
न्त्र १ भ. गन्धक. १ भ. खतायःप्रधति-शिलाजल-
न्यानां प्रत्येकं १६ भ. कर्जवीजचूर्णे ६४ भ. च-
क्षुष्य च ६४ भ. । चूर्णातुरूपपट्टमधुभ्यां विलोड-
येत् । “मध्यमूतसमो गन्धो खतायसाश्चुगुगुलू ।
विषकाश्च मृदानिश्चिवक्कश्च शिलाजतु । इत्येत-

चूर्णितशुष्यांशुविकं प्राणवीडश्च । चतुःषष्टिं कण-
दस्य वीजचूर्णे प्रकल्पयेत् । चतुःषष्टिं खतसाधं
मध्वाज्याभ्यां विलोडयेत् ॥” रस. र. । र. सा. सं. ।

कुष्ठकेतुः । पुं । मूल्याह्वयस्ये । भूमिथयुगु ।
रा. नि. व. ४ । [भा. पू. १ भ. ।

कुष्ठगन्धा (म्बिनी) । स्त्री । अन्नगन्धायाम् ।

कुष्ठगन्धि । स्त्री । (*Feronia Elephan-
tum*.) एलवालुके । अम. ।

कुष्ठघ्नः । पुं । पटीललतायाम् । रा. नि. व. ३ ।
हितावल्गाम् । खदिररहवे । वै. निच. ।

कुष्ठघ्नी । स्त्री । काकीदुल्करिकायाम् । रा. नि. व.
११ । काकमाथ्याम् । वाकुथ्याम् । मोमिद्राञ्च ।
हितावल्गाम् । वै. निच. ।

कुष्ठतोदनः । पुं । रक्तखदिररहवे । रा. नि. व. ८ ।

कुष्ठदलनरसः । पुं । कुठाधिकारे रसः । पा-
ठः—“गन्धं रसं वाकुचिकोत्पवीजं पलाशवीजञ्च
क्षमातुशुष्करी । श्लक्ष्णाणि मध्वाज्ययुतानि कृत्वा
सेवेत कुष्ठौ च हिताग्रननु ॥” गृह्यक, त्रस,
मोमिद्राञ्चौ, पलाशवीज, तिद्रक, शुष्के अष्टो-
के चूर्णं मगडांश । रस. र. ।

कुष्ठदोषापहा । स्त्री । वाकुथ्यां । रा. नि. व. ४ ।

कुष्ठनाशनः । पुं । कुष्ठहररहवे । गौरसर्प-
ये । रा. नि. व. १६ । क्षीरीशहवे, क्षीरकषुक्षौति
स्त्रीके । रत्ना. । वाराहीनाममहाकन्दे । रा. नि.
व. ७ । रक्तखदिररहवे । चारम्बधरहवे । वै. निच. ।

कुष्ठनाशिनी । स्त्री । वाकुथ्यां । मोमिद्राञ्च ।
प. सु. । काकमाथ्याम् । रा. नि. व. ४ ।

कुष्ठनोदनः । पुं । रक्तखदिररहवे । वै. निच. ।

कुष्ठरोगः । पुं । Leprosy. (*Elephantia-
sis*.) मध्वाधिनानमरोगविशेषः । महावाधि, कू-
ठवाधि । लक्षणादिकं यथा—मध्वाङ्गाःविहारा-
चारस्य विशेषाद्भुविब्रह्मासारम्याजीर्णाहिताग्नि-
खेदपीतस्य वानस्य वा व्यायामसाध्यधर्मसिन्धो
वायानूपीदकमांसानि वा पयसाभोक्ष्यमग्रतो यी
वा मज्जलसूक्ष्माभिततः सङ्घसा कृहिं वा प्रतिहन्ति
तस्य पित्तस्यैषाणी प्रकृषितौ परिरुद्धाजितः प्रह-
ङ्गसिन्धुगंगाः शिराः सम्प्रतिपद्य समुद्रय बाह्यं
मागं प्रति समनार्धविषयितं, यच्च यच्च च दोषी

विजिती निःसरति, तत्र तत्र मण्डलानि प्रादुर्भवन्ति, एवमुत्पन्नस्यच दीपलवत्र च परिहृष्टं प्राप्या प्रतिक्रियमाणोऽभ्यन्तरं प्रतिपद्यते धातुन्दूषयन् । तस्य पूर्ववृषाणि त्वकपाख्यादीनि । स महासुद्र-
मर्दन द्विविधः, तत्र सप्त महाकुष्ठान्येकादश सुद्रा-
णीति अष्टादश । अरुणौदम्बरार्थजिह्वकपालका-
कशकपुष्परीकदद्रुकुष्ठानीति महाकुष्ठानि । स्थूला-
रुक्ममहाकुष्ठैककुष्ठचर्मदलविसर्पसिन्धुपामाविचर्षि-
काकिटिसपरिसर्पसकाशेति सुद्राणि । सु.नि.५
अ. । “पुराणधान्यानि च जाङ्गलानि मांसानि सु-
द्राश्च पटील्युक्ताः । यदाद्यथाच हृिताः पुराणाः
सुतानि शाकानि च तिलकाणि ॥” इति पथ्यम् ।
“अलोमिकां ग्रन्थिमतीं तथा वै त्रणसंयुतां । त्व-
चकुष्ठमहारीगः करीत्यश्वस्य दाकणाम् ॥ गवां सू-
त्रपुरीषाभ्यां स्वेदलु त्रणिनी हितः । कुष्ठरोगेषु
सर्वेषु समीपे वेधयेच्छिराम् ॥” इति अश्वस्य कु-
ष्ठम् । ज.द.४८अ. ।

कुष्ठवेरी (इन्) । पुं । वृचविशेषे, चालसुग्रा
इति भावा । गुणाः—“कुष्ठवेरी शैलरीही महा-
गदमहीरुहः । वैवस्वतद्रुमः स स्वाहलक्ष्य रसा-
यनः । पामाविचर्षिकाकण्डूसिन्धुदद्रुविपादिकाः ।
हृत्पामावतं वातार्त्तं कुष्ठानि च विशेषतः ॥” अचि.।

कुष्ठशैलेन्द्रवज्ररसः । पुं । कुष्ठाधिकारि रसः ।
पाठः—“तालकं मरिचकुष्ठं काचटङ्गनिशवचाः ।
निगुच्छी निम्बकरालावीजं वा दलमेव वा । प्रत्येकं
तोलकं चूर्णं चूर्णतुल्यं गुग्गुलुः । वाकुच्याः प-
लिकं बाघां पलं तृत्तच गन्धकं । सौहस्य द्विपल-
श्चाव विफलाजलशोधितं । वल्गवा वटिका का-
थ्या गीमूत्रेण निषेविता । कुष्ठशैलेन्द्रवज्राख्यो
खीहोऽयमस्यतोपमः ॥” रस.र. । हरितालं मरि-
चं कुष्ठं (कुड़) काचलवचं टङ्गचं (गोशोणं)
हरिद्रा वचा निगुच्छी । निम्बकारवेक्षयोः बीजं
पञ्च वा, एषां प्र. १ तो. सर्वचूर्णसमं गुग्गुलुचूर्णं
कीमराजौचूर्णं ८ तो. पारदगन्धकयोः चूर्णं मि-
श्रितं १६ तो. विफलाजलसौहं १६ तो. एकत्र
गीमूत्रेण वटी ६ मा. कार्या । [रा.नि.व.२ ।

कुष्ठसूदनः । पुं । आरम्भवि. वड़ गोशोणम् ।

कुष्ठहन्ता । पुं । इसिकन्दनाममहाकन्दशक्रे ।
रा.नि.व.७ ।

कुष्ठहन्ती । स्त्री । वाकुच्याम् । गोशोणम् ।
हाकुच । रा.नि.व.४ ।

कुष्ठहरतालेश्वरः । पुं । कुष्ठाधिकारि । र-
सीऽयं तामकोटरं कला पुटपाकविधिना प्रहरण-
ट्कं पचनीयम् । शुद्धहरितालं १९ भ. गन्धकं
१६ भ. पारदः ७ भ. कृष्णभस्म ७ भ. एकत्र
अङ्गीटकाधेन सेरुखचीरेण अर्कचीरेण करवीर-
काधेन उदुम्बरकाधेन च मईनीयः । अथ तामपात्रे
कला ६ प्रहरं पाच्यः । र.सा.सं. ।

कुष्ठहा । पुं । पटीलवचे । भा.पु.१भ.शाकव. ।

कुष्ठहृत् । पुं । खदिरवृक्षे । थप्रेत्र ग्रीष्म ।
चिका. ।

कुष्ठायतैलम् । स्त्री । ऊरुसन्धे । कटुतैलं
४ श. कल्कभूतकुष्ठादीनां प्रत्येकं ८ तो. वारि
१६ श. तैलपाकविधिना पाच्यम् । श्विषट् धूपः ।
अजगन्धा कोफान्दी । अथान् कर्षरीगे—“कुष्ठ-
हिङ्गुवचादारुशताङ्गाविश्वमेधैः । पुतिकर्णपट्टं
तैलं वस्तसूत्रेण साधितम् ॥” शताङ्गा शतमूली ।
तिलतैलं १ श. कुष्ठं (कुड़) हिङ्गु वचा देवदारुः
शतमूली शुष्की मिलितं १६ तो. कागसूत्रं ४ श. ।
च.द. ।

कुष्ठायुहर्त्तनम् । स्त्री । कुष्ठरोगे उहर्त्तये ।
“कुष्ठं हरिद्रे सुरसे पटीलं निम्बाश्वमेधे सुरदारु-
शिशू । ससर्पचं तुम्बुवधान्यवल्गं चक्ष्वाघ चूर्णाणि
समानि कुर्यात् । तैलक्रपिष्टेः प्रथमं शरीरं तैला-
क्तमुहर्त्तयितुं यतेत ।” सुरसे तुलसी, वल्गं केवर्त्त-
सुसकं, चक्ष्वा चीरपुष्पी (छोत्रधङ्क) च.द.।

कुष्ठान्तकरसः । पुं । कुष्ठाधिकारि रसः ।
पाठः—“शुद्धतत्तं विधा गन्धं निगुच्छीवागुचीरसेः ।
दिनैकं मईयेत्वायं द्यामं खवणयन्मके । उहृत्त
चूर्णयेत्तुल्यैस्त्रिफलावाकुचीफलैः । तुल्यांश्च चक्ष-
चूर्णश्च सर्वमेकत्र पाचयेत् । पलाशखदिरकापैः
गीमूत्रैर्लोहभाजने । दिनैकांशे वटीदुव्याद्विषैकं
भवेत्तैलदा । कुष्ठं विस्फोटकं इति नाम्ना कुष्ठा-
न्तको रसः । मईनं भातुतैलेन चातपे कारयेत्त-
दा ॥” रस.र. ।

कुष्ठारिः । पुं । (Acacia Farnésiana.)
विट्खदिर । रा.नि.व.८ । प्रदीपे । रा.नि.व.९ ।

गम्यते । रा.नि.व.११। (Acacia Catechac.)
खदिरः । आदित्यपत्ररूपे । रा.नि.व.४। भमरारि-
पुष्पद्वये मालवदेशे प्रसिद्धे । रा.नि.व.१० ।

कुष्ठारिरसः । पुं । कुष्ठारिचारे । अथ बला-
चयं जेतबलापीतबलानागबला वाच्याः । ब्रह्मदण्डी
(भाग्यौ) । काकडुमूर, वायुनशोभुल, श्वेत
बेलगुडा, शीत बेलगुडा, गोरक्षकाकुल प्र-
तोटक चूर्ण मगभांग । मधुर महित टाटिग्न
थाहेवे । र.सा.सं. ।

कुष्ठिकम् । स्त्री । अथस्य किष्वाधी मध्यभागे ।
“किं तत्रैव मध्यस्थमधीभागे च कुष्ठिकम् ।”
अ.द.२७. ।

कुष्ठी । वि । कुष्ठरीगयुक्ते ।

कुष्णीषः । पुं । सरीसृपज्वरे । गज.वै. ।

कुशलम् । स्त्री । हेदने । उवा. ।

कुशाण्डः (कः) । पुं । A kind of Pump-
kin gourd. (Benincasa cerifera.) ख
नामस्यातफलमाक्षे । कूम्भडा गीह । हिं कुंभडा ।
ते गुण्यदि । उत्. कलाकु, पानीकलाह । कुशा-
ण्डं बलीफलश्रेष्ठं, तत्फलं विविधं बालमप्यौषधमि-
ति । गुणाः—“वातघ्नं रीचकं बालं, मध्यमं स्वा-
दिदोषघ्नम् । श्लेष्मं वातकफं हृत्ति रक्तपित्तनिव-
र्त्तकम् ॥” अवि.१६७. । हं ह्यं ह्यं गुरुत्वात् स्ने-
ह्यत्वं पित्ताखवातघ्नम् । बालं तत्पित्तघ्नं शीतलं, म-
ध्यमं कफघ्नं । हं नातिहिमं खादु सच्चारं दी-
पनं लघु बलिशोधकं चेतोरीगघ्नम् ॥ भा.पू.१७.
भा.क.७. । तन्मध्यफलं कफघ्नं गुरुपाकं च । त-
त्पित्तघ्नं—लघु उष्णं चाररसं अपिदीपनं बलि-
शोधनं ह्यं चित्तविकारिणाश्च पथ्यम् । तस्य ल-
नाभाकी—मधुरी सच्चारौ गुरु बली रुचिकरी
वातकफाश्लेष्मीशर्कराहरी च । तन्मज्ज—सुफलं
पित्तघ्नं बलिशोधनम् । राज.१२. । मूत्रघातघ्नं
प्रसेहमूलकश्लेष्मीघ्नं विस्त्रम्बपनं शुक्रवृद्धिकरं
दद्याद्दरं जीर्णाहपुष्टिकरं खादु अरीचकघ्नं बल्यं
पित्तघ्नम् । रा.नि.व.७. । “कुशाण्डकस्य खरसी
शुद्धेन सहयोगिताः । कुष्ठकी द्रवसञ्चारं मर्द पा-
नाद्यप्योहति ॥ भा.सं.म.१७. ।

कुशाण्डकद्वयम् । स्त्री । अप्याराधिकारे ।

द्वयं ४ श. दृष्टिमधुकल्कः १ श. कुशाण्डकस्य ७२
श. । च द.अप्यारा.चि. । [निच.आम.चि.]

कुशाण्डकश्लिफा । स्त्री । कुशाण्डमूलं वै.

कुशाण्डखण्डम् । स्त्री । रक्तपित्ताधिकारे घ-

तम् । “कुशाण्डकं पलघ्नं सुखिन्नं निष्कलीकृतं ।

पच्यते घृतप्रसवे शनैस्तामस्ये हृदे । यदा मधुनि-

भः पाकः तदा खण्डघ्नं न्यस्येत् । पिप्पलीशङ्ख-

वेराभां हे पले जीरकस्य च । त्वगीलापत्रमरिच-

धान्यकानां पलाईकं । न्यसेच्छीकृतं तत्र दद्यात्

सहस्रधेनुनः । तस्यकं स्थापयेद्वाण्डं दत्त्वा चौरं घ-

ताईकं । तद्यथाग्निबलं खादेत् रक्तपित्ती चतच-

यी ॥” तन्वीजान्नेविरहितं निष्कलीकृतमुच्यते ।

निष्कलीकृतकुशाण्डं १०० प. घृतं ४ श. कुशाण्ड-

जलं १६ श. शर्करा १०० प. पाकसिद्धौ पिप्प-

लीचूर्णं १ प. शुष्कीचूर्णं १ प. जीरकगुडलकतेज-

पवैलामरिचधन्यकचूर्णं प्र. ४ ती. मधु १ श. ।

सा.कौ. । वा.चि.३७. ।

कुशाण्डगुडकल्याणकम् । स्त्री । यक्ष-
धिकारे । कदापि वस्त्ररातीतानाम् । निष्कलत्वा

शुकावीजवल्कलरहितानाम् । कुशाण्डं श्लोकजलेन

पिष्टा निष्पीडनेन नीरसकृत्वा रीद्रे शोधयेत् । एवं

कुशाण्डं १०० प. घृतं ३२ प. तिलतैलं ८ प.

एकत्र भज्ययेत् । गुडः (पुरातनः) २५ प. काम-

लकीरसः १०० प. उत्तररसेन शर्करा नीलयिला

भर्जितकुशाण्डेन सह तावत्पथे यावत्पाकी द-

र्जीयति न भवति । पाकशेषे पिप्पल्यादिचूर्ण-

प्रलेपी देयः । यथा—यमानो जीरकम् । पिप्प-

ली पिप्पलीमूलं चित्रकमूलं गजपिप्पली धान्य-

कं विडङ्गं मरिचं चिफला वनयमानो इन्द्रयवः

सैन्धवं एषां प्रति चूर्णं ८ ती. चिडमूलचूर्णं ८ प. ।

च.द.यक्षणी.चि. ।

कुशाण्डप्रहः । पुं । भूतयक्षविशेषे । लखं

—“बहुप्रलापकृशाण्डं प्रविलम्बितयायिभं । शून-

प्रलम्बवर्षं कुशाण्डाधिष्ठितं वदेत् ॥” वा.उ.४.७. ।

कुशाण्डतैलम् । स्त्री । कुशाण्डबीजतैले ।

कूम्भडावीटिज तेल । गुणाः—वातपित्तघ्नं स्ने-

ह्यत्वं गुरु शीतलम् । वा.तैलव. ।

कुशाण्डनाडिका (डू) । स्त्री । कुशाण्डक-

नाले । कूम्भडां उडि । गुणाः—“कुशाण्डक-

डिका गुर्वी शर्कराशरिनाशिनौ । राज.१५. ।

कुषाण्डवटकः । पुं । कुषाण्डकृतवटके । कु-
गडावटि । यथा — “कुषाण्डं कर्षयित्वा जलं
निष्कास्य यत्नतः । कुसुम्बुदनिशामाषूर्णं सतिल-
संश्लेषं । निक्षिप्य वटकाः कार्यां चातपे शोषयेत्-
तः । रुचिदा वातहन्नारसिलतैलं सुपाचिताः ॥”
वै.निघ. ।

कुषाण्डमालिः । पुं स्त्री । खनामख्यातशालि-
धान्यविशेषः । गुणाः—मधुरा गुरुः सुगन्धा पीता
दुर्गन्धा स्थूलतण्डुला कोमला च । रा.नि.व.१६ ।

कुषाण्डसुरा । स्त्री । कुषाण्डकृतसुराविशेषः ।
कूम्भोत्तरं गतः । गुणाः—“कुषाण्डस्य सुरा गुर्वी
धातुवईनकारिणी । अप्रिमान्यकरी तथा प्रोक्ता
हृदिप्रदा बुधैः ॥” वै.निघ. ।

कुषाण्डचारः । पुं । कुषाण्डप्रक्षाल्यचारः ।
“कुषाण्डं तनु कृत्वा तु क्षिप्वा चर्मे विशेषयेत् ।
स्यास्यां विविक्ष्य तत्सर्वं पिधानेन पिधाय च ।
तुङ्गां निवेष्ट्य वस्त्रैश्च जालयित्कुशलो जलः । य-
दा तत्र भवेद्भक्ष्यं किन्त्वहारा दृढी भवेत् । तदा
त्रिवापयेच्छीतं सर्वथा चूर्णितं तु ॥” भा.म.
२भ.श्ल.वि. ।

कुषाण्डी । स्त्री । कर्कोटकायाम् । विनाती
कूम्भा वा कौकुटानां । कुषाण्डलतायां । कूम्-
भा शिखि । रा.नि.व.७ ।

कुषाण्डीभादः । पुं । भूतीभादभेदे । स
च कुषाण्डगृहजातः । शार्ङ्ग.पू.७७. । लक्षणं—
“बहुप्रसापकृष्णस्य प्रविलम्बितयायिनं । शून्यप्र-
स्यवर्णं कुषाण्डीभिर्हितं वदेत् ॥” वा.उ.४७. ।

कुसिम्बी । रक्तशिखीलतायाम् । शिम् शीघ्र ।
रा.नि.व.१६ ।

कुसुमम् । स्त्री, पुं । पुष्पे । स्त्रीरजसि । Oph-
thalmia. नेत्ररोगविशेषः । मे. । लवङ्गे । वै.
निघ.२भ.चर्क.वि. ।

कुसुमफलम् । स्त्री । जातीफलः । वै.निघ. ।

कुसुममध्यम् । स्त्री । भव्यफलः । छानिडाश.च. ।

कुसुमवती । स्त्री । रजःखलायाम् ।

कुसुमसारः । पुं । मधुनि । “हृत्कुसुमसार-
बीदः ।” च.द.वक्त्र.वि.गर्भाधि. ।

कुसुमा । स्त्री । मालीपुष्पहवे । रक्तपाटला-
याम् । जातीपुष्पहवे । रत्ना ।

कुसुमाकरः । पुं । वसन्तसमये ।

कुसुमाञ्जनम् । स्त्री । पुष्पाकाररीतिमलसम्भ-
वे चक्षुने । गुणाः । रा.नि.व.१९ ।

कुसुमात्मकम् । स्त्री । कुङ्कुमे । हारा. । पुं ।
केशे । वै.निघ. ।

कुसुमाधिपः । पुं । चम्पकहवे । श.र. ।

कुसुमाधिराजः (राट्) । पुं । महानाग-
केशरचम्पकहवे । नाट्यशब्दकोषे । चिन्ता. ।

कुसुमावलिः । स्त्री । वृन्दकृतसिद्धयोगटीका-
याम् । [१४]

कुसुमासवम् । स्त्री, पुं । मधुनि । रा.नि.व.

कुसुमीदरम् । स्त्री । भव्यफलः । छानिडाश.च. ।

कुसुम्बः (श्वः) । पुं, स्त्री । कुङ्कुमहवे । प्रती-
करञ्जः । नाट्यशब्दकोषे । सु. । See प्रतीकः ।

(Safflower carthamus tinctorius.)
खनामप्रसिद्धहवे । कूम्भकूलनर शीघ्र । मं कर्कु-
दंवे भाङ्ग । तै लतुक, लङ्ग, बंगारसु । स वि-

विधः महारक्षस्ववत्कुसुम्भेदात् । गुणाः—“कुसु-
म्भी वातलो रुक्षो विदाही कटुकः सूतः । सूत्र-
कृच्छ्रकं रक्तपित्तघ्नं विनाशयेत् ॥ कुसुम्भपुष्पं

सुखादु त्रिदोषघ्नं भेदकं । रुच्यमुष्णं पित्तलघु
केशरञ्जनकारकं । कफनाशकरश्चैव लघु प्रोक्तं म-
नोविभिः ॥” वै.निघ. । वातलं सूत्रकृच्छ्ररक्तपित्त-

कफघ्नम् । भा.पू.१भ. । तत्त्वाकां मधुरं कटू-
विष्णुसूत्रदोषघ्नं हृदिप्रसादनं रुच्यमप्रिकारकं । रा.

नि.व.७ । “कुसुम्भपत्रं मधुरं नेत्रासृणं कटु सूतम् ।
अग्निदीप्तिकरश्चातिरुच्यं रुचं गुरु सूतं । सरं

पित्तकरश्चात् गुदरोगकरं मतं । कफविष्णुवर्ध-
दानां नाशकं परमं मतम् ॥” वै.निघ. । “कुसुम्भं

रुचिकृतात् क्षतिं वध्यं रुचिप्रदं ।.....स्वादु
विपाके च कफापहम् ॥ किञ्चिदास्त्रं भवेत्तथा-

अशक्तमग्निमात्रके । भेदनं रुच्यमधुरं कषायमति-
वातलम् ॥” अवि.१६७. । श्वेते । मे. ।

कुसुम्भतैलम् । स्त्री । कुसुम्भबीजहवे । कू-
म्भबीजहवे तैलम् । गुणाः—“कुसुम्भतैलमक्षं स्ना-

दुषं गुरु विदाहि च । चक्षुष्यसिद्धं वध्यं रु-

कपिलकफापहम् ॥” वै.निघ. । कृमिघ्नं तेजीयल-
करं राजयकघ्नं मलघ्नं विदीषकरं पुटिनाशनं
बलव्यकरं दृष्टिकष्टतिजनकञ्च । रा.नि.व.१५ ।
“कुसुमतेलसुखन्तु विपाके कटुकं गुरु । विदाहकं
विशेषण सर्वदोषप्रकीपनम् ॥” अत्रि.१४.अ. । [सः ।

कुसुमपत्रम् । स्त्री । कुसुमपत्राके । See कुस-

कुसुमबीजम् । स्त्री । कुसुमबीजफले । कूश-
मकूलत्र बीज । हिं वरै । गुणाः—कटुपाकं ह-
कृयकहरञ्च । वा.पुष्पव. । मधुरं स्निग्धं रक्तपित्त-
कफघ्नं कषायं शीतलं गुरु इयं वातघ्नञ्च । भा. ।

कुसुमला । स्त्री । दाहहरिद्रायां । वै.निघ. ।

कुसुम् । पुं । किचुलुके, गण्डूपरे । हे.च. ।

कुसुम्ब(म्ब)री(रुः) । स्त्री । A pungent
seed used in condiment. चन्दाके । रा.
नि.व.६ । (री) The plant coriander.
आर्द्रचन्दाके । कौटि शृटन । मं कीषिम्बीर ।
“गुडचीनिम्बकुसुम्बरपन्नकम् ।” सि.यो.अग्निमा.
चि. । “चयं चित्रकपाठां चीरं कुसुम्बरुणि च ।”
च.द.चव्यादिघृते । गुणाः—“आट्रो कुसुम्बरी
कुप्यास्त्रादुदौर्मन्थ्यद्यतां । सा शका मधुरा पाके
शिष्या लड्ढाहनाशनी । दीपघ्नी कटुका किञ्चि-
पित्ता शोतीविशोषनी ॥” सु.सू.४६अ. ।

कुसुम्पः । पुं । कुसितसस्त्रे ।

कुहम् । स्त्री । राजवदरफले । मद.व.६ । प-
ञ्च । बीजपत्रे । वै.निघ. ।

कुहकः । पुं । मण्डूकजातीयकीटभेदे । सु.कल्प.
८अ. । यन्त्रिपर्णवत् । र्णोष्ठेन । वै.निघ. ।

कुहकस्त्रनः । पुं । Phasianus Gallus.
कुहकस्त्ररः । वनकुटु । हे.च. ।

कुहनः । चि । ईर्ष्याली । हारा. । पुं । सूषिके ।
सर्पे । हे.च. । स्त्री । शङ्खाश्च विशेषे । काचपात्रे । मे. ।

कुहरः । पुं । नामविशेषे । कर्णे । कण्ठ-
शब्दे । अजयपालः । स्त्री । छिद्रे । मे. ।

कुहलिः । पुं । सज्जितताम्बूले । मांजांशान् ।
भूगपुष्पिकायाम् । त्रिका. ।

कुहा । स्त्री । गोपघोष्यायाम् । चण्डाकुल ।
वै.निघ. । कटुकां । अ.च. । वदरवत् । भा. ।

कुहुकम् । स्त्री । यन्त्रिपर्णे । श.वि. ।

कुहकः (कण्ठः) (मुखः) (रवः) । पुं ।
कीकिलि । त्रिका. । (वा) स्त्री । कीकिलायाम् ।
वै.निघ. । [टिकायाम् । हारा. । त्रिका. ।

कुहेडिका (ङी) (लिका) । स्त्री । कुम्भ-

कुचः । पुं । कुचौ । र्कौक् । उणा. ।

कुचिः । स्त्री । उदरे । रवा. ।

कुचिम्भरिः । चि । खोदरपूरके । अम. ।

कुचिरम्भः । पुं । नले । रा.नि.व.८ ।

कुचिशूलम् । स्त्री । वातव्याधौ । भा.नि. ।

कूकुरः । पुं । ककुरि । वै.निघ. ।

कूचः । पुं । कुचे, सने । उणा. ।

कूचिका । स्त्री । अन्वाहिका । त्रिका. ।
छद्रकुचिकायां । दुग्धपाचिते कृतभर्जिततण्डुले ।
वै.निघ. । [वै.निघ. ।

कूची । स्त्री । तत्कूर्चिकायाम् । दुग्धकूर्चिकायां ।

कूजः । पुं । अय्यक्तशब्दे ।

कूजनम् । स्त्री । कुजनम् । भा.म.१भ.ज्व.चि. ।
“कूजनघातिवैगन्ध्यम् ।”

कूटः । पुं । भग्नशङ्खवत् । हला. । गृहे । श.र. ।
अत्रि.२०अ. । हचविशेषे । स्त्री । खीहसारि । पि-
तले । प.सु. । वारिपात्रे । वै.निघ. ।

कूटकः । पुं, स्त्री । सुरानामगन्धद्रव्ये । श.सा. ।

कूटगृहम् । स्त्री । जेनाकगृहे । च.शा.१अ. ।

कूटजः । पुं । कुटजवत् । कूडुठि शीघ्र । भा.
पू.१भ. । जेतकुटजे । वै.निघ. ।

कूटजीवः । पुं । पुष्यजीववत् । रा.नि.व.६ ।

कूटतुला । स्त्री । कुम्भिततुलायाम् । शार्ङ्गान्
निक्षि. । [निघ. ।

कूटपाकः । पुं । सन्निपाते । पैतिकज्वरे । वै.

कूटपाकलः । पुं । हस्तिनः पैतिकज्वरे । जि-
दीपोल्लससन्निपातज्वरे । लक्षणे—“सर्वदोषोत्त-
थो यस्य सन्निपातः प्रकुप्यति । जयाशानपि दी-
पाणां तस्य रूपानि लक्षयेत् ।..... । केवलीका-
सपरमः सन्धाङ्गः सन्धलोचनः । विरावीपरमे तस्य

अनीहंरति जीवितम् ॥...। सप्रिपातमिमम्याहुः
भियजः कूटपाकम् ॥” भा.म.१भ.।

कूटपालकः । पुं । पितृज्वरे । कुलालस्य प-
वने । कूमाउरज (पीप) । हारा । [वि.का.]

कूटप(पूर्वः) । पुं । हस्तिजलदीपजज्वरे ।

कूटमानम् । स्त्री । कुक्षितमाने ।

कूटलमस्तकः । पुं । चविकायां । वै.निघ.।

कूटशाल्मलिः । पुं । रक्तरीक्षितकवले । रा.
नि.व.८ । A species of Simul silk
cotton tree. कूटशाल्मलैववे । काश्मिरात्ता
इति भाषा। गुणः—“तित्तः कटुः मेदकरी सतः।
उष्णः कफघ्न वातघ्न शीघ्रं गुल्मं यक्ष्मदृजं । विष-
दीपं भूतबाधां सलसत्वं विनाशयेत् । मेदघ्न रक्त-
दीपघ्न शूलघ्नैव विनाशयेत् ॥” वै.निघ.।

कूटस्थम् । स्त्री । नखीनामकगन्धद्रव्ये । वाङ्म-
नयी । रा.नि.व.१२ । [निघ.।]

कूटार्थसिद्धिकत् । पुं । पुत्रजीवने । वै.

कूणिः । वि । रोगादिना कुञ्चितकरे । सूत्रो ।
अन्टी । [याम् । श.चि.।]

कूणिका । स्त्री । पशुशङ्के । छे.च. । कलिला-

कूथनम् । स्त्री । कुन्यने । वै.निघ.।

कूडालः । पुं । कुडालकवले । अ.टी.र.।

कूपः (कः) । पुं । गभीर-सङ्कीर्णैककादिवद्ध-
पुरुषकृतजलाशये । कूया, पातकूया, ऐन्नात्रा ।
वा.टी.हेमा.चारिष. । तस्य लक्षणं—“भूमौ खा-
तोऽन्विषारो गभीरो मल्ललाकृतः । बहोऽवहः
स कूपः खातदम्भः कौपमुच्यते ॥ जलगुणाः—
कौपम्यो यदि खादु त्रिदोषघ्नं हिमं लघु । त-
त्सारङ्गफातघ्नं दीपनं पित्तक्षयरम् ॥” भा.।
सप्त पित्तकरं कफघ्नं क्षारक्ष. रा.नि.व.१४ ।
वातकफघ्नं दीपनं लघु पित्तकरं सचारं लवणरसं
काले काले शीतलसुखम् । राज.।

कूपकच्छपः । पुं । कूपस्यकच्छपे ।

कूपजः । पुं । केशे, लोनि ।

कूपजलम् । स्त्री । कूपसलिले । कोत्रात्र जल।
निर्भरजले । M. Williams.

कूपदुर्दुरः } पुं । कूपसमेके । कोत्रात्र (वृद्ध)।
कूपमण्डूकः }

कूपाङ्गः (ङ्गः) । पुं । रोमाञ्चे । श.र.।

कूपिका । स्त्री । नदीजलगतोपले । मे.।

कूपी । स्त्री । पाचविशेषे । कपिकच्छाम् । का-
लाकुपी । वै.निघ.।

कूपोदकम् । स्त्री । कूपजले ।

कूप्यम् । स्त्री । रीत्ये । माणिक्ये ।

कूभ(म)म् । स्त्री । चण्डसरोवरे । जटा.।

कूरः । पुं । अग्ने, भक्ते । रा.नि.व.२० ।

कूर्चम् । स्त्री, पुं । केशादिकृतमार्ज्या । कुँछि ।
मे.। इन्द्रनुमादिरोमेष प्रयो ग्ये यन्मविशेषे, यक्ष्म-
माने गुरुषु इति भग्यते । “कूर्चं हतैकप्रस्थः।
सूचयः ताः सुबन्धनाः । संयो ग्यं मौलिकाव्यक्तैश्च-
शतेषु कुञ्चने ॥” अचि. । गच्छे । मलके । भुवी-
र्मन्थं नासिकीपरिभागे । ग्रमपुणि । मे.। “कूर्चाश्च
शिरास्त्रायुस्थिसंसम्भवा ज्ञेयाः ।” भा. । तन्नाम-
कवैकन्यकरसायुसम्भष्टके । तस्य च स्थानं अङ्गु-
ताङ्गुलिमध्यस्थोपरिभागे । छे.च. । क्षिप्रोपयम्भय-
पार्श्वे वा । “क्षिप्रस्थोपरिष्ठात् उभयतः कूर्चौ
नाम । कूर्चा हस्तपादयोर्वास्मिन्नुपष्ट, हस्तयोर्द्वौ
पादयोर्द्वौ यौवामिन्द्रयोरेकैकः ।” सु.शा.६अ. ।
अश्वस्य पादहस्तयोः उभयतः पयाहागे । ज.द.२अ. ।

कूर्चकः । पुं । जीवके । जाङ्गलपक्षिविशेषे ।
अचि.२०अ. । सुमयादिदेहांशेषु । स्त्री । दन्तधा-
वनकुञ्चिकायां । वै.निघ.। [वै.निघ.।]

कूर्चपर्णी । स्त्री । मेषप्रस्थाम् । मेडामिण्डे ।

कूर्चभाक् । स्त्री । मूर्चपत्रे । वै.निघ.।

कूर्चमन्त्रं । स्त्री । तन्नामकसायुसम्भष्टके । See
कूर्चम् ।

कूर्चलः । पुं । प्राणिनां पुनर्दन्तोद्भेदकाश्चे ।

कूर्चशिरः । स्त्री । अङ्गुलस्थे । छुड्डुम्भुड । त-
न्नामकरजाकरसायुसम्भष्टके । तस्य च स्थानं
गुल्फसन्धेरधीभागे उभयपार्श्वतः । सु.शा.६अ. ।

कूर्चशीर्षः (कः) । पुं । जीवकौषधी । र.
भा. । ज.द.१२अ. । नासिके लवले । भा.।

कूर्चशेखरः । पुं । नारिकेलवृक्षे । रा.नि.व.१.० ।

कूर्चिकः (का) । पुं, स्त्री । चीरविकृतिः । कौत्तमा । अम. । “दध्ना तन्नेष वा सङ्ग पाकात् पृथग्भूतचनद्रवभागद्वीरं कूर्चिकेभ्युच्यते ।” वा.टी. हेमां. च.सू.५.अ. । सा द्विविधा—“दध्ना सङ्ग च

यत्पक्वं चीरं सा दधिकूर्चिका । तन्नेष पक्वं यत् चीरं सा भवेत्तत्कूर्चिका ॥” भरत. । युचिकायां । अ.च. वै.निघ. । कुट्टिले । कूर्चि । तूलिकायाम् । कुचिकायाम् । कूर्चि । हे.च. । मे. । [र.मा. ।

कूर्चिकापिण्डः । पुं । किलाटे । छानि ।

कूर्दनम् । स्त्री । शिशुक्रीडायाम् । अम. ।

कूर्पम् । स्त्री । भुवोर्मध्यभागे । हे.च. ।

कूर्परः (रा) । पुं, स्त्री । भुजमध्यभागे । क-
श्वरे । रा.नि.व.१.८. । कफीणौ, जातुदर्शे । मे. ।

कूर्परमयं । स्त्री । तत्स्थानस्थिते तन्नामक-
मयेदये । सु.शा.६.अ. ।

कूर्पासः (कः) । पुं, स्त्री । अर्शतोषके । चोले ।
स्त्रीणां कञ्जुलिकायाम् । Bodice. हे.च. ।

कूर्मः । पुं । उन्मीलननिमीलनकरी शरीरस्थवा-
युविशेषे । श.चि. । कच्छपे । रदा. । स्त्री (कौं) ।
कच्छ्याम् ।

कूर्मपित्तम् । स्त्री । कच्छपपित्ते ।

कूर्मपृष्ठः । पुं । अस्त्रानवृक्षे । खौटि । श.च. ।
स्त्री । कूर्मपृष्ठदेशे । [कोरा । श.च. ।

कूर्मपृष्ठकम् । स्त्री । शरावे । शत्रौ । हिं स-

कूर्मपृष्ठास्थि । स्त्री । कच्छपास्थनि । काहि-
मेत्र (थोला) । एतरस्त्रेदः वातव्याधिहरः ।

कूर्ममांसम् । स्त्री । कच्छपमांसे । See शङ्खः ।

कूर्मशीर्षकः । पुं । जीवकवृक्षे । रा.नि.व.५ ।

कूलम् । स्त्री । तीरे, तटे । अम. । कलाशये ।

कूलकम् । स्त्री, पुं । पटोलपत्रे । “निम्बकूलक-
युष्णम् ।” सि.सौ.अ.चि. । पटोले । भा.पू.१.अ.
शाकव. । वसौके । उद्देशिणि । मे. ।

कूला । स्त्री । जलदन्तौवृक्षे । वै.निघ. ।

कूलालम् । स्त्री । एलाकरवीरे । रमा. ।

कूलिका । स्त्री । शोषविशेषे । हाडि(शुण्) ।
तन्मूलनखेन कालदण्डोऽपि जीवति । च.द. ।

कूलचरः । पुं । पञ्चविधाम्पान्तगतपशुधर्मः ।
स च वर्गः लुलापादिपशुपरः । यथा—“लुलापम
खवाराहचमरीवारणादयः । एते कूलचराः प्रोक्ता
यतः कूल चरन्त्यपाम् ॥ गुणाः—कूलचरा मरु-
त्पित्तहरा इत्या बलावहाः । मधुराः शीतलाः क्षि-
ग्धाः सूचलाः श्लेष्मवर्णाः” इति ॥ भा. । “मज्ज-
वयमहिषवृक्षचमरस्तमररोहितवङ्गाश्चक्षुर्गोकर्ण-
कालपुष्ककोद्रन्यकुवनमवयप्रभृतयः ।” “वातपित्त-
हरा इत्या मधुरा रसपाकयोः । शीतला बलिनः
क्षिग्धा सूचलाः कण्ठवर्णाः ॥” सु.सू.४.६.अ. ।

कूलरः । पुं । कुक्करो । मे. ।

कूषाण्डः (कः) । पुं । कूषाण्डलतादयाम् ।
कूष्ठां गीह । हे.च. । [लतायाम् । वै.निघ. ।

कूषाण्डकी । स्त्री । भूमिकूषाण्डे । कूषाण्ड-

कूषाण्डवटिका । स्त्री । कलायकूषाण्डश-
स्त्रकृते वटीविशेषे । कूम्डावटि । “कूषाण्डवटि-
का श्रेया पूर्वोक्तवटिकायुषा । विशेषान्तरकृष्टी
लघ्वी च कथिता युषेः ॥” [वै.निघ. ।

कूषाण्डिका (की) । स्त्री । पीतालावाम् ।

कूषाण्डी । स्त्री । कर्कारी । “कूषाण्डो तु यमं
लघ्वी कर्कारपि कीर्तिता ।” हे.च. ।

कूहा । स्त्री । कुक्कटिकायाम् । कूशांग । हिं
कूशासा । श.र. ।

ककः । पुं । गले । गला । हे.च. ।

ककणः । पुं । ककरपक्षिणि । कयार इति स्त्री-
के । अम. । कमी । हारा. ।

ककरः (लः) । पुं । चय्यनामजुषे । छरे । रा.
नि.व.१ । (Perdix Sylvatica.) पक्षिविशेषे ।
कर्कटे पांथी । हिं कुवार । मं करदौक । गु-
णाः—“लघुच ककरी श्रेयः कायाधिवर्धनी ध-
मम् ।” श.चि. । करवीरवृक्षे । रा.नि.व.१.० । (लः)
उत्कारे शरीरस्थवायुविशेषे । तन्मम् ।

ककरा (ला) । स्त्री । पिप्पल्या । रा.नि.व.६ ।

कक(कु)लाशः (सः) । पुं । सरटे । गिर-
गिटटे, कौंलाश । रमा. । मृदुगोषायाम् ।

ककवाकुः । पुं । Gallinaceous fowl.
कुकुटे । रत्ना. । मयूरे. चिका. । सरटे. । हारा. ।
स्त्री । गृहमीषिकायाम् ।

ककषा । स्त्री । ककषह्यारिकपक्षिणि ।

ककाटिका । स्त्री । बीवापक्षाङ्गि । बाङ् ।
रा.नि.व.१८ । तत्स्थानस्थतन्नामकवैकल्यकारम-
न्वये । सु.श.६५ ।

ककालिका । स्त्री । पक्षिमेदे ।

ककुतुव्या । स्त्री । मर्कटे । वै.निघ. ।

ककरः । पुं । करीरे । रा.नि.व.८ ।

कच्छम् । स्त्री । कटे । सूत्रकच्छरीगे । रा.नि.
व.२० । सनापे । मे. ।

कच्छसाध्यः । वि । कटसाध्ये ।

कच्छहरः । पुं । पाषाणमेदे । वै.निघ. ।

कच्छारिः । पुं । विज्ञान्तरहवे । रा.नि.व.८ ।

कच्छीम्नीलः । पुं । चक्षुरीगविशेषे । तस्य
लक्षणं यथा — “चक्षुःशूलं गरलक्ष्मं प्राप्य वर्माययाः
शिराः । सुमीलितस्य कुरुते वर्मलक्ष्मं सवेदनं ।
पांशुपूर्णाभिनेत्रत्वं कच्छीम्नीलनमसु च । विमर्दना-
ख्याद्य समः कच्छीम्नीलं वदन्ति तम् ॥” वा. ।

कणञ्जः । पुं । कुणञ्जरे ।

कतम् । स्त्री । फले । हे.च. । हिंसिते । मे. ।

कतक(ण्टक)म् । स्त्री । रसाक्षने । रा.नि.व.
१२ । विडलवणे । विज्ञेयव । रा.नि.व.६ ।

कतकः । वि । कविमे । उषा. ।

कतच्छाया । स्त्री । श्वेतकीषातका । रत्ना. ।

कतच्छिद्रा । स्त्री । कीषातकीलगायाम् ।
शिङा. । घोषागत । रा.नि.व.२ ।

कतञ्जः । पुं । कुकुरे । मे. ।

कतचाया । स्त्री । चायमाचायाम् । ग्रीष्मांशे
लता । रा.नि.व.५ । [निघ. ।

कतपिण्डीतः (कः) । पुं । शिखारसे । वै.

कतफलम् । स्त्री । ककौलफले । रा.नि.व.१२ ।

कतफला । स्त्री । कीलशिख्या । आनाकुनी ।
रा.नि.व.७ ।

कतबन्धनम् । स्त्री । कीषातकफले । घोषा. ।
भा.म.४४.प्रस्ता.वि. । “कतबन्धनसर्षपेः ।”

कतमालः । पुं । कृष्णारम्बधे, कर्षिकारम्बधे ।
मोर्षाङ्ग. । मोर्षाङ्ग. । च.सू.४५. । तरफलं संसर्गं
(अथात् कीटस्यं शिष्टमलादिकमपक्वं अधी न-
यति) । सहातचारिपक्षिविशेषे । सहातचारिह-
मेषु । सु.सू.४६. ।

कतयूषः । पुं । प्रमथ्यायाम् । वा.वि.८५. ।

कतरसः । पुं । खेद्यश्रुतादिपुक्ते कृते तद्विप-
रीते च अकृते मांसरसे । तदुक्तं — “ह्यागलं सक्-
धिजं मांसं निरस्थि तैत्तिरं तथा । चतुष्पलान्वितं
सूक्ष्मं कम्पितञ्जालितं जले । पिप्पलीपिप्पली-
सुलग्नीविचकधान्यकैः । दिशाभैः संयुते तोये
काथं साङ्गादकीर्णिते । मांसं कम्पितं तत्र दा-
डिमान् कुहितान् चिमेत् । तं रसं मर्दितं पुनं
हिङ्गुसैन्धवश्रीरकैः । युक्तं प्रधूपितमप्यथं शङ्खानां
शङ्खिकाङ्गिणाम् ॥” वा.टी. । घोषा. । रत्ना. ।

कतवेधः (कः) । पुं । कीषातकाम् । अथ

कतवेधनः । पुं । श्वेतपुष्पकीषातके । अथ
घोषा. । आरम्बधले । सु.सू.१८.४५. । ज्योत्-
स्त्रिकायाम् । लताकुटू । च.सू.२५. । च.द.
गर्भाधि. ।

कतवेधना । स्त्री । Plant with white
flowers, Emities, राजकीषातकीलगायाम् ।
शिङा. । घोषागत । प.सु. । श्वेतघोषायां, कटु-
घोषायाम् । रत्ना. ।

कताख्ययूषः । पुं । लवणखेदकटुकादिकत-
यूषे । अथ गुरुगुणः । वैद्यकम् ।

कताञ्जलिः । स्त्री । लज्जावतीलगायाम् । अ-
रवि. । “ब्रह्मदण्डीकताञ्जलिः ।” च.द.ज्व.वि. ।
एतद्वचनं एकादिकज्वरघ्नम् । “रक्तयूषेण संवेष्ट्य
बन्धादिकादिकं जयेत् ।” मेघ.स्त्रीरीग.वि. । रत्न.
रत्नरी.वि. ।

कतान्तः । पुं । यमे । अम. । [अ.च. ।

कतान्ता । स्त्री । रक्तकनामगन्धद्रव्ये । (अथूक) ।

कताभम् । स्त्री । लड्डुकादी ।

कतालयः । पुं । मके, मच्छके । चिका. ।

कति: । स्त्री । करणे । हिसायाम् । मी. । (का)

स्त्री । भूर्जवृक्षे । मकुल. ११७. ।

कती (रु) । वि. कुशले ।

कतम् । स्त्री । हिमे । धेष्टिते । हे. च. ।

कतिः (का) । स्त्री । कणसारादिवर्षेणि ।

लचि. भूर्जे । “कतिसमेतचोर्भूर्जे ।” मी. ।

कतिवासा: । पुं । शिवे । अम. ।

कत्या । स्त्री । आभिचारिकद्वेतायाम् । वि. यी. उन्मा. वि. । “कत्यालक्ष्मीन्वरापहम् ।” कि. बायाम् । मी. । [शार्ङ्ग.]

कत्योन्मादः । पुं । कत्याज्ञातभूतीन्मादरीये ।

कन्निम(क)म् । स्त्री । विडलवणे । रा. नि. व. ६२१. रसाग्रने, कन्निमसाग्रने । रवा. । चीन-कपूरे । गन्धराज्ञे । कस्तूरिकायां । रा. नि. व. १२ । पुं । सिद्धके । निगिराम् । मी. । पीतचन्दने । वै. निघ. ।

कन्निमधूपकः । पुं । पीडशाङ्गधूपे । अम. ।

कन्निमरत्नम् । स्त्री । काचे । वै. निघ. ।

कन्निमविषम् । स्त्री । विषदोषे । वै. निघ. ।

कन्ना(रु)म् । स्त्री । जले । कुक्षी । मी. ।

कन्तनम् । स्त्री । छेदने । [मी.]

कपणः । पुं । कमी । “कपणस्तु कमी पुंसि ।”

कपणा । स्त्री । सविषकीटविशेषे । सु. कल्प. ८७. ।

कपाणिका (णी) । स्त्री । कर्तय्या । काठ-गि. । कुरिकायाम् । मी. । [काठे. श. र. ।

कपीटम् । स्त्री । उदरे । तीक्ष्णे । मी. । वने ।

कपीटपालः । पुं । बाघी । श. र. ।

कपीटयोनिः । पुं । अग्नी । हे. च. ।

कमि: । पुं । कीट । कै. टा. , पो. का. । अम. । पतङ्गमात्रे । पिपीलिकायाम् । कीटाख्ये लाघा-याम् । “कमिनां कमिवकीटे लाघायां कमिले खरे ।” मी. । कर्णनामे । हे. च. ।

कमिकम् । स्त्री । पूगफले । पुं । उद्रकमी ।

कमिकण्टकम् । स्त्री । विडले । उदुम्बरे । यञ्जु. पु. । मी. । विषायां । हेम्पू. र. की. । हे. च. ।

कमिकरः । पुं । सविषकीटमेदौ ।

कमिकर्णः (कः) । पुं । कीटविशेषे । काण-काटोत्ति. । कर्णरीगविशेषे । काण. काणका-टोत्ति. । “यदा तु सूक्ष्मव्यवापि कन्तवः सृजन्त्य-पत्याव्यवापि सन्धिकाः । तदङ्गलान्धवणे नि-कृन्ते, भिषम्भिरायेः कमिकर्णकलु सः ॥” सु. उ. २०७. । वा. उ. १७७. ।

कमिका । स्त्री । अग्निपण्याम् । राजिकायां । रा. हे. वा. का. म. नि. । शोषे । वै. निघ. ।

कमिकालानलरसः । पुं । कम्बधिकारे । विडङ्ग २ प. विषचूर्णे १ प. लौह ४ तो. पारद २ तो. गन्धक २ तो. ह्यागदुग्धे मर्दनं । र. सा. सं. ।

कमिकुम्भा । स्त्री । महाकाललतायाम् ।

कमिकोशः (घः) । पुं । फलविशेषे । गांक्षु. फल. । तच्च संयाहृति तत्तत् रक्तरीधनं त्वराशः प्रद-रातीसारघ्नं कण्ठरोगघ्नञ्च । वै. चन्द्रिका ।

कमिकोष्ठकः । पुं । अक्षस्य रोगविशेषे । ल-क्षणं यथा—“कमस्य यस्य वाहस्य जन्तुभिः परि-वेष्टितम् । पुरीषं जायते भिन्नं तं विद्यात् कमि-कोष्ठकम् ॥” ज. द. ४६७. । [व. १.]

कमिगुहा । स्त्री । इन्द्रवारुणीलतायां । मद.

कमिग्रन्थिः । पुं । नेत्रसन्धिगतरीये । लल्लके —“कमिग्रन्थिर्वर्मनः पक्ष्मनश्च कण्डूकृत्यः कमयः सन्धिजाताः । नानाकृपा वर्मण्युक्तस्य सन्धी चरन्ती-ऽनर्नयनं दृष्टयन्ति ॥” सु. उ. २७. ।

कमिघातिनी (गुडी) । स्त्री । कमी रसे । पाठः—“रसगन्धार्जनीदागां कमिघ्नप्रक्षवीजयोः । एक द्वि त्रि चतुः पञ्च तित्त्वोर्वीजस्य षट् क्रमान् सञ्चर्य सधना सर्वं गुडिकाकमिघातिनीं । खादन् पिपासुलोचश्च सुसानाकमिघ्नानये । आखुपर्ण-कषायश्च पिबेच्चानु सञ्चरन् ॥” पात्रा १ ड. ग-कक २ ड. दन्त्यमनौ ७ ड. विडङ्ग ४ ड. ज-नामपीवडु ४ ड. टैम्वरी ७ ड. । र. वि. ।

कमिघाती । पुं । विडङ्गे । वि. । कमिनाशके ।

कमिघ्नः । पुं । पारिभद्रवदे । पीलाद शोभा-त्र. । रा. नि. व. ८. । कटुनिम्बे । पलाखी । कीलक-न्दे । बदरमुखे । रा. नि. व. ७. । भजानकह्वरे । रा.

नि.व.११। विडङ्गे। प.सु.। हरिद्रायाम्। भा.।
त्रि। कमिनाशके।

कमिन्नरसः। पुं। कम्प्यधिकारि रसः। विडङ्गं
पलाशदीजं निम्बवीजं रससिन्दूरं, एषां चूर्णं समं।
र.सा.सं.।

कमिष्ठा (घ्नी)। स्त्री। हरिद्रायाम्। लाक्षा-
याम्। विडङ्गायाम्। वै.निघ.। धूमपवायाम्।
तामांक। रा.नि.व.५। सीमरायाम्। श.च.।

कमिज(ग्ध)म्। क्ली। अगुरुकाष्ठे। अम.।
लाक्षायाम्। त्रि। कमिजाते।

कमिजलजः। पुं। कमिजश्ले। रा.नि.व.११।

कमिजा (जाह्ना)। स्त्री। लाक्षायाम्।
लाही, आनता। र.मा.। [हाराक्षादौ।

कमिजित्। क्ली। विडङ्गे। वै.निघ.वा.व्या.म-

कमिदन्तः (कः)। पुं। दन्तरीगविशेषे। ख-
द्यन्—“कृष्णच्छिद्रयलः साधो ससंरम्भो महा-
रुजः। अनिमित्तहृजो वातात्म ज्ञेयः कमिदन्त-
कः॥” सु.नि.१६५.। वा.उ.२२५.।

कमिद्रवः। पुं। लाक्षायाम्। वै.निघ.।

कमिनाशनम्। क्ली। विडङ्गे। वै.निघ.।
त्रि। कमिहरे। [निघ.।

कमिनाशिनी। स्त्री। अजमीदायाम्। वै.

कमिपाना (मा)। स्त्री। लाक्षायां। वै.निघ.।

कमिफलः। पुं। उदुम्बरहृषे। म.द.व.५।

कमिमक्षिका। स्त्री। कमितुल्यमक्षिकायाम्।
वै.निघ.।

कमिमुद्गरः। पुं। कमी रसः। “कमेण हर्षं
रसगन्धकाजमोदाविडङ्गं विषमुष्टिका च। पला-
शवीजञ्च विचूर्णमस्र निष्कप्रमाचं मधुनावलीर्द॥”
पात्रा १ ड. गकक २ ड. वनस्पतानी ७ ड.
विडङ्ग ४ ड. कूटिला वा निम ५ ड. पलाश-
वीज ७ ड. मात्रा ४ मात्रा। भेष.।

कमिरिपुः। पुं। विडङ्गे। श.र.।

कमिरीगः। पुं। उदरजकमिजन्वरीये।
कमिर्द्राग। कमिर्द्विविधः बहिरभ्यन्तरभेदेन।
अभ्यन्तेन चतुर्धा। नामनी विंशतिः। मा.नि.।

एकविंशतिः। शार्ङ्ग.। तदुत्पत्तिकारणं जीर्णभीज-
नादि। “वाह्यालघाभ्यन्तराः सुखेषु यूक्तं बहि-
श्चराः। लिप्ताभ्यान्त्यन्तरचराः कफात्ते हृदयाब्ज-
काः। अन्नादा उदराविटायुरवश्च महाहृदाः।
सुगन्धा दर्भकुसुमालया रक्ताक्ष मातरः। सौरसा
खीमविध्वंसा खीमशीपा उदुम्बराः। केशादाश्च
तथैवान्ये शृङ्गज्वाला मकेशकाः। लेलिङ्गाश्च सम्-
लाश्च सौसुरादाः ककेशकाः। तथाप्यः कफरक्ता-
भ्यां सञ्जातः कायुकः कृतः॥” शार्ङ्ग.पू.७५.।

कमिलकः। त्रि। कमिविशिष्टे।

कमिला। स्त्री। अनेकप्रखाम्, बहुसन्तानप्रस-
वायाम्। डे.च.। त्रि। कमियुक्ते। [व.११।

कमिवारिरुहः। पुं। कमिजश्ले। रा.नि.

कमिविनाशरसः। पुं। कम्प्यधिकारि रसः।
पारद-गन्धक अथ लौह-मनःशिला-भातकौ-विफ-
ला लोभ विडङ्ग हरिद्रा-दारुहरिद्राः, एषां प्रति
समभागः चार्द्रकरसेन ७धा भावः। र.सा.सं.।

कमिहृद्यः। पुं। क्रीपाये। खनपांशे। मा.।

कमिशङ्कुः। पुं, क्ली। Fish of the eonoh,
जीवश्ले। कृमिशङ्कु। अयं रसवीर्यायैः शृङ्ग-
हृद्यः। रा.नि.व.११।

कमिशत्रुः। पुं। विडङ्गे। प.सु.। वै.निघ.१
भ.ज्व.चि.। पारिजातहृषे। पान्द्रमे शम्भान्न।

कमिशत्रवः। पुं। विट्खदिरि।

कमिशुक्तिः (सुः)। स्त्री। जलघृणी। त्रिपू-
क। रा.नि.व.११। मत्स्यभेदे। वै.निघ.।

कमिशैलः (कः)। पुं। वचीके। श.र.।

कमिसरारी। पुं। अग्निप्रकृतिकौटि। तेन ह-
ते पित्तजन्वरीया जायन्ते। सु.कल्प.८५.। [निघ.।

कमिहृन्नी (हा)। स्त्री। विडङ्गायाम्। वै.

कमिहृरम्। क्ली। विडङ्गे। भा.म.१भ.तन्दि-
ज्व.चि.। विडङ्गवर्षे। मरिचे। वै.निघ.। त्रि।
कमिन्ने।

कमिहृररसः। पुं। कम्प्यधिकारि। अथ द्वे-
दाली हस्तिवीषाफलम्। पारद-गन्धक-इन्द्रयव-श-
लात्री-मनःशिला पञ्चाशबीजानि प्र. समभागः ह-

निघोषाकलरसेन दिनं सन्ध्यां वटी कायां । च-
नुपानं ब्रालपथीरसः । रा.सं. ।

कमी (इन्) । चि । कृमिविशिष्टे ।

कमीलकः । पुं । वनसुद्धे । भूगोनी । रा.नि.
व.१६ । See मकुष्ठकः ।

कशः । चि । दुर्बले । मूत्रे । अम. ।

कशरः । पुं । कसरि तिलतच्छुलमापकृते मण्ड-
विशेषे । रत्ना.व.वाग्वादिष. । तिलमिषीदने, तुल्य-
तिलाद्वे । छे.च. ।

कश(स)रा । स्त्री । तिलौदने । हारा. । खिच-
रावे । थिड्डि, थतसा । “तिलतच्छुलमापैश्च कशरा
चिसरेति ।” प.प्र.२२४. । तल्लक्षणं — “तच्छुला दा-
लिंसमिथा लवणार्द्रकङ्कडुभिः । संयुक्ताः सलिलैः
सिद्धाः कशराः कथिता बुधैः ।” भा. । गुणाः—
“कशरा शुक्ला बल्या गुहः पित्तकफप्रदा । दु-
र्लभा हृद्विषट्ममलसूचकरी मृता ॥” वै.निघ. ।
यवाग्नपाकविधिना पाकः कार्यः ।

कशरोमा । स्त्री । शुक्रशिल्पाम् । वै.निघ. ।

कशला । स्त्री । शिरःकेशे । श.च. ।

कशशाकः (खः) । पुं । पपटके । के.२पा-
पू. । रा.नि.व.५ ।

कशाकुः । पुं । उल्लङ्घकरणे । वै.निघ. ।

कशाङ्गी । स्त्री । म्रियङ्गुलतायाम् । श.च. ।

कशाणुः (नुः) । पुं । चित्रकलपे । रा.नि.व.६ ।

कशावः । पुं । कर्षनाभौ । वै.निघ. ।

कशि(मि)का । स्त्री । चाखकणीलतायाम् ।
हेम्ब्रकाणि । रा.नि.व.२ ।

कशीबलः । पुं । काकजङ्गागुणे । के.उ.श-
८६ । रा.मा. । [भ. । See अनला ।

कशोदरी । स्त्री । श्वेतसारिवाधाम् । भा.पू.१

कषः । पुं । अरुखे । छे.च. । [अ.च. ।

कषकः । पुं । फालकपर्पके । चिका. । छे. ।

कषिलीहम् । स्त्री । मुखलीहे । रा.नि.व.११ ।

कषाम् । स्त्री । सीवीराजने । रा.नि.व.११ ।
मरिचि । प.प्र. । यवनाणि । काल कृन्नाद । को-

नीलाजने । रा.नि.व.२३ । कषायकणि । रा.नि.
व.६ । भा. । अगुरुणि । रत्ना. । लौहकट्टे । बिड-
लवणे । शीसके । सीवर्चललवणे । गुत्यके । वै.नि-
घ. । नेत्रतारके । पुं । राजसर्पपे । काल मत्रिषा ।
रा.नि.व.१६ । कषसारुमे । रत्ना. । वायसे । भि. ।
मन्दविषडधिके । मण्डूकाख्यकौटमेदे । सु.कल्प.८
अ. । कोकिले । विष्णु. । करमर्द्धवे । श.र. । “क-
ष्ये प्रवरवासस्तद्विरमत्यजशिम्विकाः ।” छे.च. ।

कषाकः । पुं । कषसुद्धे । कषतच्छुलायाम् ।
वै.निघ. ।

कषाकचुकः । पुं । कषचणके । वै.निघ. ।

कृष्णकदली । स्त्री । महाराष्ट्रप्रसिद्धे कदली-
विशेषे । गुणाः— “कृष्णा तु कदली बन्धा तुवरा
मधुरा लघुः । वातोधातोर्द्विहिकरी मेहपित्तव्या-
हृता ॥” वै.निघ. । [चका. ।

कृष्णकन्दम् । स्त्री । रक्तोत्पले । ब्रह्मकर्मण ।

कृष्णकरवीरः । पुं । कृष्णपुष्पकरवीरवत् ।
काल कर्तवीर गृह्ण । गुणेः करवीरतुल्यः । रा.
नि.व.१० ।

कृष्णकर्कटकः । पुं । कृष्णवर्णकर्कटविशेषे ।
काल कौकडः । गुणाः— “कृष्णकर्कटककषां ब-
ल्यः कोष्ठाग्निलापहः । शुक्रः सन्धानकृत् स्रष्ट-
विष्णुर्बोऽग्निलपितहः ॥” सु.सू.४६अ. ।

कृष्णकर्म । स्त्री । शुक्तस्य वृक्षरोपचस्यानस्य क-
र्माकरणे । सु.चि.१अ. ।

कृष्णक(क्री)लिः । पुं । (Mirabilis Jala-
pa.) खनामस्यातपुष्पवत् । कृष्णकनि, मृक्का-
मि. । गुलाबकुल इति मीडीयाः । तस्याः श्रग्धा द-
क्ततच्छुलीयमालवत् शम्युक्ता च । पत्रं ताम्बूलवत्
परं चद्रं भवति, तस्युप्यं श्वेतरक्तपाटलपीताम् शुक्ल-
पञ्चदशं षट्केसरमध्यसीषद्वयं साध्याग्ने रिकसति
प्राथम्यं सुलभं । वीजञ्च तस्य कृष्णं मरिषामञ्च ।
वै.निघ. । [प.सू. ।

कृष्णका । स्त्री । राजिकायां । ब्राह्मेन्द्रिया ।

कृष्णकाकः । पुं । द्रोणकाके । रत्ना. ।

कृष्णाकतरा । स्त्री । रक्तगुग्गायां । वै.निघ. ।

“कलीरां रोमशां खलीं रसेनेचरसीपमां । एवं
रूपरसाद्यापि कण्वकापीतिमादिशेत् ॥” सु.चि.
३०७. । See भीषधिः ।

कण्वकायः । पुं । मन्त्रिषे । वै.निघ. ।

कण्वकाष्ठ(क)म् । स्त्री । कण्वागुरुणि । रा.
नि.व. १२ । [निघ.चतिसा.चि.कूटजपुटपाके ।

कण्वकुटजः । पुं । कण्वपुष्पकुटजवृक्षे । वै.

कण्वकुलत्थः (कः) । पुं । कुलत्थभेदे । काल
कूर्डिकनाम्ना गुणाः—“कण्वकुलत्थको याही रक्त-
पित्तकरो भवः । रसे च तुषरः पाके कटुः कफहरी
भवः । वातश्लेष्माग्नीशूलपीनसत्रासकासजित् ।
शानाहृददकीक्षाशैबिदधातुविनाशकः ॥” वै.निघ. ।

कण्वकुलत्थिका । स्त्री । वनकुलत्थके । वै.निघ. ।

कण्वकुसुमः । पुं । कण्वकरवीरे । रा.नि.व. १० ।

कण्वगन्धः (न्धा) । पुं, स्त्री । शोभाजनवृक्षे ।
गजिनां ग्राह् । रा.सा. । मद. । च.सू. १, २७. ।
वा.चि. १५. ।

कण्वगर्भः । पुं । कटुफलवृक्षे । रा.नि.व. ६ ।

कण्वगलः । पुं । कुक्षुभपत्तिणि । कूटका पी-
थी । वै.निघ. ।

कण्वगोकर्णी । स्त्री । Black kind of
Múrvā. (Sansevieria Zeylanica). क-
ण्वकुसुमसूत्रावतायाश्च । काल भूर्गी । हिं का-
न्नासुरहारा । मं सुपली । गुणाः—“कण्वा गोक-
र्णिका तिक्ता रसे लिम्बा चिदीषह्वा । शीतधीर्य्या
वातपित्तज्वरदाह्यमापह्वा । पिशाचबाधारक्ताति-
सारोन्मादमदापह्वा । शतिकासत्रासकफकुष्ठज्व-
न्यापह्वा । शन्धे गुल्मासु सुशेतगीकर्णोसटशा म-
ताः ॥” वै.निघ. ।

कण्वगोधा । स्त्री । खविषसौम्यकोटभेदे । त
दृष्ट्य श्लेष्मजन्त्ररोगा ज्ञायने । सु.कण्व. ८५. ।

कण्वचणकः । पुं । कण्ववर्णचणकवृक्षे । काल
छात्रा । मं करियाचणा । कं करियकवृक्षे । गु-
णाः—मधुरः कासपित्तघ्नः पित्तातिघ्नारकासघ्नः
वन्धः रसायनच । रा.नि.व. १६ ।

कण्वचणुकः । पुं । चणकवृक्षे । छात्रां गी-

कण्वचटकः । पुं । श्वासाकपत्तिणि । भीमा
पाथी । [नि. कालं छन्नन । प.सू. १

कण्वचन्दनम् । स्त्री । पीवचन्दने । हरिचन्द-

कण्वचूडा । स्त्री । The plant Caesal-
pinia Pulcherrima. खनामप्रसिद्धपुष्पवृक्षे ।
कुसुमं ग्राह् । गुल्तुरा इति यचनाः । तस्युष्णं
पीतरक्तवर्णं दीर्घमूलं दग्धदलनीषत्सुगन्धं वर्षास्त्रेव
प्रचुरं भवति । कासनशिम्वीतुल्यमिति । कण्वद्रु-
मः । रक्तगुल्मार्ता । रा.नि.व. ३ । [व. १ ।

कण्वचूडिका । स्त्री । गुल्मावतायाम् । रा.नि.

कण्वचूरकः । पुं । चणकवृक्षे । छात्रां ग्राह् ।
प.सू. १ [व. ११ ।

कण्वचूर्णम् । स्त्री । बौद्धमन्त्रे । मधुर । रा.नि.

कण्वजग्धम् । स्त्री । कण्वागुरुणि । वै.निघ. ।

कण्वजटा । स्त्री । सुगन्धजटामांस्याम् । जटो-
मांसी । रत्ना. । वा.पञ्चनादिव. ।

कण्वजयन्ती । स्त्री । कण्ववर्णजयन्तीवृक्षे ।
कालं जठो । सा रसायनी । रा.नि.व. ४ ।

कण्वजिह्वः । पुं । चणुभावे । ज.द. १५. ।

कण्वजीरः (कः) । पुं । (Nigella sativa
or Indica). खनामप्रसिद्धे जीरकवृक्षे । काल
जीर । हिं मद्गरद्वल । मं कालीजीरे । तं नक्त-
जीर । तद्विभिधं मूलसूक्ष्मभेदेन । गुणाः—“क-
ण्वजीरश्च चक्षुषं रक्ष्यद्योषं सुगन्धिकं । राहकं
कटुकं रक्षं दीपकं जीर्णजृम्भितम् । कफं शीथं
शिरीरोगकुष्ठश्चैव विनाशयेत् ॥” वै.निघ. । “ज-
रणा कटुश्चा च कफशीफनिकननी । कक्षा
जीर्णज्वरपी च चक्षुष्या श्राद्धिणी परा ॥” रा.नि.
व. ६ । तैलं मूलकतैलवत् । जीरकभेदे । हिं सा-
हाजीरा, कलीजी । भा.म. ४ भ. नासारी.चि. ।

कण्वतण्डुला । स्त्री । विडङ्गाया । वै.निघ. ।
कर्णस्त्रीटालतायाम् । रा.नि.व. ३ । पिप्पल्याम् ।

कण्वताम्बूलवल्ली । स्त्री । कण्वनालनामक-
ज्जा । कालं पान । गुणाः—“तिक्तोष्णा कटुका
महा । कषाया च कण्वतम्बुकारिणी दाहकादि-
घ्नी । मुखजायकरी प्रोक्ता”... वै.निघ. ।

अणुतारः । पुं । हरिबे । रा.नि.व.१८ ।

अणुतिलः । पुं । Black Sesamum.

श्वशामक्यातसे । रुक्मडिग गाँह । रा.नि.व.१६ ।

See तिलः । [३२.] वै.निघ. ।

अणुतीक्ष्णः । स्त्री । अणुतीरके । काल जी-

अणुतुण्डः । पुं । अग्निप्रज्ञातकोटे । तेन दष्टस्य
पित्तज्वरीनां जायते । सु.कल्प.८७. ।

अणुतुलसी । स्त्री । अणुपत्रतुलसीहृत्वे । त्राम
तुलसी वा काल तुलसी । गुणाः—काशवातक-
निवन्निभूतघ्नी । रा.नि.व.१० ।

अणुचिह्नम् (ता) । स्त्री । अणुमूलचिह्नतायां
कालं तेउडे । हिं श्यामपलितर, कालानिश्चि-
त्तीर । गुणाः—चेताया ईषडीनगुणा, विशेषतस्तु-
तीरविरेचनी मूर्च्छादाहमनतामानिकच्छीत्कर्षता-
जननी च । भा.पू.१४. ।

अणुत्वक् । पुं । वकुलहृत्वे । वै.निघ. ।

अणुदन्ता । स्त्री । काश्मरीहृत्वे । शमीर
गाँह । रा.नि.व.८ ।

अणुदेहः । पुं । भ्रमरे ।

अणुधान्यम् । स्त्री । अणुवर्णमण्डिकधान्ये ।
कालिन्दी धान । श्यामाके । वै.निघ. । च.सू.२७७. ।

अणुधुत्तूरकः । पुं । (Datura fastuo-
sa.) अणुधुत्तूरहृत्वे । काल धुत्तूरा, कनक
धुत्तूरा । मं कालाधुत्तूर । कं किरियमदकुशिके ।
अयं गुणैर्धुत्तूरतुल्यः परं युष्माकः ।...“कटुकश्च-
च कान्तिकारी त्रपातिशुत् । तन्दीपकश्चकण्डूति-
ज्वरहारी श्वमप्रदः ।” रा.नि.व.१० ।

अणुपर्णी । स्त्री । अणुतुलस्याम् । काल तुल-
सी । र.मा. ।

अणुपक्ष्वा । स्त्री । अणुकलस्याम् । काल
कलसी । प.सु. । [हृत्वे । कत्रका गाँह । श.र. ।

अणुपाकः (पाकफलः) । पुं । करमईक-

अणुपिण्डारः (रुः) । पुं । पियाष इति
प्रसिद्धे फलहृत्वे । र.मा. ।

अणुपिण्डीतकः (ण्डीरः) । पुं । अणु-
पिण्डीर । पेशात्रा गाँह । र.मा. । अणुमदनहृत्वे ।
काल मयना गाँह । प.सु. ।

अणुपिपीलिका (ली) । स्त्री । अणुवर्ण-
पिपीलिकायां । काल भिगडे, डेडो । रा.
नि.व.१८ ।

अणुपुच्छः । पुं । मयरीने हरिपुच्छमय-
नुविशेषे कोरुप्रसिद्धे । हिं कोरु । वै.निघ. ।

अणुपुष्पः । पुं । अणुधुत्तूरके । रा.नि.व.१० ।

अणुपुष्पी । स्त्री । प्रियङ्गुहृत्वे । श.च. ।

अणुपूतिफला । स्त्री । सोमराज्यां । र.मा. ।

अणुप्रियः । पुं । कदम्बहृत्वे । वै.निघ. ।

अणुफलः (फलपाकः) । पुं । भरमईहृत्वे ।
कत्रका । हिं करोन्ता । च.टी.भ. । हि.कोषः ।

अणुफला । स्त्री । श्वेतयुक्तशिल्प्याम् । पेश-
त्रा गाँह । भा.पू.१४. भा.क.व. । सोमराज्याम् ।
चम. । प.सु. । सुद्रकरहृत्वे । वै.निघ. ।

अणुवर्णः । पुं । अणुवर्णके । काल वातुहृत्वे ।
रा.नि.व.१०. वैजयन्तीनामतुलसीहृत्वे । वै.निघ. ।

अणुवालुकम् । स्त्री । कडुहृत्वे । वै.निघ. ।

अणुभस्म । स्त्री । Black sulphide of
mercury. पारदस्य भस्मीकरणेन अणुतापाद-
ने । धान्याभक्तं १ प. पारदः १ प. मारकद्रव्यर-
सैः दिनं मईयित्वा, ततो मारकद्रव्यकल्केन वस्त्र-
खण्डं लिप्या तेन वर्ति कुर्यात् । अथ तां वर्तिं
परस्मत्तेलनामाव्य पुनः पुनः प्रज्वाल्य च यद-
पतति, तद्वृत्तभास्त्रे गृह्णीयात् । तदैव अणुभस्मे लु-
प्यते । तच्च पुनर्नियामकैः गन्धैः मईयित्वा कन्दु-
काख्ये यन्त्रे दिनैकं पातयेत् । एतन्मृणाली र.सा.
सं. दृष्ट्या । [आस्त्रे । श.च. ।

अणुभूकसाण्डः । पुं । अणुमदनपत्रमूला-

अणुभूभवा । स्त्री । कारवेष्टिकायाम् । वै.
निघ. । [दिशे । श.च. । रा.नि.व.१२ ।

अणुभूमः (मिः) । पुं, स्त्री । अणुवर्णहृत्वे

अणुभूमिजा । स्त्री । नीमूचिकाहृत्वे । रा.
नि.व.८ ।

अणुभूषणम् । स्त्री । मरिचि । वै.निघ. ।

अणुभेदा (दी) । स्त्री । कटुकायाम् । रं.
नि.व.६ ।

कण्णमणिः । पुं । राजावर्तमणी । वै.निघ. ।

कण्णमत्स्यः । पुं । कण्ठकयुक्तमत्स्यभेदः । सु. ४६५. ।

कण्णमदनः । पुं । कण्ठवर्धनमदनवृत्तिः । काल मयनां गोष्टः । गुणाः—“कण्ठः श्वेतस्तु मदनः श्वी-
तलो मधुरः स्मृतः । कटुस्तिक्तश्च सुवरः वासिकान्
कफनाशनः । पक्कामाश्रयश्चेह कारकः पित्तना-
शकः ॥” वै.निघ. । [निघ. ।

कण्णमधुरज्वरः । पुं । मधुरज्वरभेदः । वै.

कण्णमक्षिका (क्षी) । स्त्री । कण्ठावर्धकवृत्तिः ।
रुक्मण्ड कूटं तुलसी । रा.नि.व.१० । See
अवर्धकः । पणोसे । कालं वाग्दे । भा.पू.१भ. ।
See वर्वरी । वनवर्धयाम् । कालं तुलसी । वै.
निघ. । [माहि. । वै.निघ. ।

कण्णमक्षिका । स्त्री । मक्षिकाविशेषः । काल

कण्णमालुकः । पुं । कण्ठावर्धकः । रुक्मण्ड
कूटं तुलसी । रा.नि.व.१० ।

कण्णमाषः । पुं । कण्ठकलावे । कालकलाश ।
गुणाः—“कण्णमाषी बलकरी रुच्यो दीपवधाप-
हः ॥” वै.निघ. । [नि.व.१६ ।

कण्णमुखः । पुं । वानरः । मूत्रपात्र । रा.

कण्णमुखा । स्त्री । कण्ठशारिवायां । वै.निघ. ।

कण्णमुखी । स्त्री । अलगदंजलीकायाम् । सु.
४१३५. ।

कण्णमुक्कः । पुं । (Phaseolus max.) ख-
नामख्यातश्चिन्नीधान्ते, मुद्गविशेषः । वसुध काल
भृग । सं करियामुंग । कं करियहंसक । गुणाः—
चिदीवन्नः मधुरः वातघ्नः लघुः दीपनः पथ्यः
बलवीर्योत्प्रेक्षकः । रा.नि.व.१६ ।

कण्णमुष्कः । पुं । कण्ठचट्टापाटलिकायाम् ।
कालं वृष्टेपात्रक । गुणाः—“कटुश्चाक्षी रुचि-
कृपाचकाः क्षुद्रः । यक्ष्मकोदरहरो गुष्ठाधान्ते च
श्वेतवत् ॥” वै.निघ. । [विशेषः । रा.नि.व.११ ।

कण्णमूला (ली) । स्त्री । कण्ठमूलशारिवा-

कण्णमूषिकः । पुं । मूषिकभेदः । “कण्ठोनास-
कं हर्षयति दुर्दिनेषु विश्रवतः । शिरीषफलकुट-
्तु पिबेत्किंयुक्तमथवा ॥” सु.सं.६५. ।

कण्णमृगः । पुं । कण्ठहरिणः । कालमात्र-
त्रिण । वै.निघ. ।

कण्णमृत् (त्तिक) (क्षी) । स्त्री । कण्ठवर्ध-
नसमिष्टिकायाम् । मृगक कालं माटी । हिं
करियामाटी । सं कालीमाती । गुणाः—“कण्ठ-
मृत्क्षी रक्तदीपप्रदरक्षतदाहहृ । सूत्रकण्ठहृ-
न्मिश्रं नाशयेदिति कीर्तितम् ॥” वै.निघ. । “कण्ठ-
मृत्क्षतदाह । खप्रदरक्षेत्पित्तनुत् ॥” रा.नि.व.१ ।
च.चि.१५. । वा.चि.८५. । कण्ठभूमी । वै.निघ. ।

कण्णमृत्तिकः । पुं । कण्ठभूमी । छ.च. ।

कण्णमेहः । पुं । तन्नासकपमेहरीमे । “काल-
मही महीनिभम् ॥” भा. । मा.नि. ।

कण्णरङ्गम् । स्त्री । शीसधातो । वै.निघ. ।

कण्णरश्मा । स्त्री । रश्माविशेषः । कालं कलां ।
वै.निघ. ।

कण्णरसः । पुं । पारदस्य कण्ठीकरणे । तन्म-
करणं—“लौहपात्रेऽथवा तावे पलैकं शुद्धमथकं ।
मृद्वग्निना द्रुते तस्मिन् शुद्धसत् पलत्रयं । लिप्ता च
चामलेत्किञ्चिन्नीहृद्व्या पुनः पुनः । गीमये कं-
दलीपत्रं तस्योपरि च ढालयेत् । इत्येवमन्वयश्चतु-
स्रस्वेरीषेषु योजयेत् ॥” अचि. । [नां गोष्टः ।

कण्णराजः । पुं । कण्ठशिशुवृत्तिः । कालं मज्ज-

कण्णराजिका । स्त्री । कण्ठवर्धने । कालं म-
त्रिवा । वै.निघ. । [व.१ ।

कण्णरहा । स्त्री । जतुकालतायाम् । रा.नि.

कण्णलः (कः) । पुं । रक्तिकायाम् । त्रिजि-
घुघुटी, विरमटी इति च पर्याये । गुष्ठायाम् ।
कूट । कण्ठगुष्ठायाम् । वै.निघ. ।

कण्णलवणम् । स्त्री । Muriate of soda
with a proportion of sulphur and
iron. काचलवणे । सीवर्धलवणे । मृदल लव-
ण । रा.नि.व.६ ।

कण्णला । स्त्री । श्वेतगुष्मालतायां । भा.पू.१भ. ।
गुष्मालतायाम् । रा.नि.व.१ । मुगादकां । टो-
डोत्र कलाश । प.सु. । कण्ठगुष्ठायां । वै.निघ. ।

कण्णली(ली)हम् । स्त्री । कालकीर्ति । रा.
नि.व.११ । तीक्ष्णलीहः । सु.सं.१८५. ।

कृष्णवक्त्रः । पुं । आत्ममुखे वानर । इत्या ।

कृष्णवनालुकम् । स्त्री । वनजकृष्णालुकवि-
शेषे । वृन्ना काल आलू । गुणाः—“कृष्णं वना-
लुकं बन्धं महासिद्धिकरं परं । सुखजायाहरम्योक्तं
सुनिमित्तसुखदंभिः ॥” वै.निघ. ।

कृष्णवर्णः । पुं । वाराहमदनवृक्षे । काल म-
न्ना गीह । रा.नि.व.८ । कम्पूरिकायां । सुता-
याम् । रौठाकरञ्जे । कालशक्ते । मत्स्यभेदे । स्त्री ।
मले । खवञ्जे । कृष्णयुग्मि । वै.निघ. । स्त्री(र्षी) ।
असाज्यसविषलूताविशेषे । सु.कल्प.८८. ।

कृष्णवर्मा । पुं । अग्नी । चित्रकवृक्षे । चित्त
गीह । अम. । भस्मावकवृक्षे । वै.निघ. ।

कृष्णवल्मीकः । पुं, स्त्री । कृष्णवर्णवल्मीके ।
सु.कल्प.८८. । [नि.व.२ ।

कृष्णवल्लिका । स्त्री । जतुकालतायाम् । रा.

कृष्णवल्ली । स्त्री । (Ocimum pilosum.)
कृष्णतुलस्याम् । काल वाटूहे । प.सु. । कृष्णसारि-
वायाम् । रा.नि.व.१२ ।

कृष्णवानरः । पुं । शोभाकूले वानर । मूथ-
पोड़ा वानर । रा.नि.व.१६ ।

कृष्णवार्त्ताकुः । पुं । कृष्णवर्णवार्त्ताकु । का-
ल वेणुन । रस.र.ज्वराति.यक्ष.कवाटरसे ।

कृष्णबीजः । पुं । रक्तशिक्षी । गाल मञ्जना
गीह । जटा. । स्त्री । कालिजे । उत्रमूले । रा.
नि.व.७ ।

कृष्णकुन्ता (न्तिका) । स्त्री । पाटलवृक्षे ।
गाम्भारीवृक्षे । रा.नि.व.२१ । मापपर्णालतायाम् ।
प.सु. । कुवेराक्षीवृक्षे । पेण्टात्रि गीह । र.मा. ।

कृष्णकेशः । पुं । केशिलता इति प्रसिद्धलतायां ।
भेष महाभस्मातकगुह्ये । “कृष्णकेशोद्यताफलम् ।”
रस.र.वजकवृक्षे ।

कृष्णबोलः । पुं । कृष्णवर्णबोलभेदे । मूथान्नर,
काल गङ्गद्वीप । गुणाः—“कृष्णबोलः कटुः
श्लैतः भेदको रसशोधनः । शूलशालकफाम्बात-
कमिगुग्गी च नाशयेत् ॥” वै.निघ. ।

कृष्णत्रीहिः । पुं । कृष्णवर्णतृणवल्मीके त्रीहि-
धान्यविशेषे । काल धान, आडिभूकले । स.च

सर्वत्रोद्भिष्ट इति । सु. । “कृष्णत्रीहिः स चित्रो
यः कृष्णतृणवल्मीके ।” इति । भा.पु.१भ. ।

कृष्णगठः । पुं । दुर्लभपात्रे । क.द. ।

कृष्णशयः । पुं । कृष्णपुष्पशयवृक्षे । कालू.भ.
१ । भेष सुद्र.रो.चि.मङ्गनीसतेक्षे । च.वि.२७५. ।

कृष्णशारः । पुं । Black antelope. ख-
नामप्रसिद्धे ख्ये । कालमात्र इति । च.टी.र. ।

कृष्णशारिवा । स्त्री । कृष्णसारिवायाम् ।
श्रीमा लता । See कृष्णसारिवा ।

कृष्णशालिः । पुं । खनामख्यातशालिधान्ये,
कृष्णधान्ये । काल देशमुख धान । गुणाः—मधुर.
बलकृत् पुष्टिकीर्त्यवर्धनः वर्षदः कान्तिदः विदो-
षघ्नश्च । रा.नि.व.१६ ।

कृष्णशिशपा । स्त्री । कालागुर्वपरनामशिश-
पावृक्षे । काल भिखु गीह । मं कालासिंसपा ।
कं करियश्वीडु । गुणाः—तिक्ता कटुकृष्णा कफ-
वातघ्नी दीपनी शोधातिसारघ्नी च । रा.नि.व.६ ।
“तिक्ता कटु चोष्णाग्निदीपनी । तुवरा कफवा-
तघ्नी शोफातीसारकुण्ठा । त्रिषं भेदकृमीज्वहिं
वक्षिरोगममेषकं । रक्तदोषं विदोषश्च त्रणपीनस-
गर्भमुत् । अत्रौर्ध्वाशिनी प्रोक्ता”... ॥ वै.निघ. ।
“शिशपा कृष्णसारा ।” सु.स.३८५. ।

कृष्णशिखिकम् । स्त्री । अगुहकाष्ठे । वै.निघ. ।

कृष्णशिशुः । पुं । शोभाजनवृक्षे । काल म
जिना गीह । रा.नि.व.७ । [थ. वै.निघ. ।

कृष्णशिखा । स्त्री । कुलत्पभेदे । काल कुल-

कृष्णशिम्बिका (म्बी) । स्त्री । (Dolichos
virosus.) कृष्णवर्णयां शिम्बिकायाम् । काल
मीम । र.मा. ।

कृष्णशृङ्गः । पुं । महिषे । कृ.च. ।

कृष्णशैरीयकः । पुं । कृष्णपुष्पशैरीयके ।
काल वांटे । भेष सुद्रोरोचि.मङ्गनीसतेक्षे ।

कृष्णश्वेता । स्त्री । पाटलवृक्षे । गाम्भारीवृक्षे ।
वै.निघ. ।

कृष्णसंज्ञकम् । स्त्री । लीवर्यलवण्ये । वै.निघ. ।

कृष्णसम्बुः । पुं । अजुनवृक्षे ।

कृष्णसखी । स्त्री । जीरके । श.च. । [निघ. ।

कृष्णसर्जनः । पुं । अश्वकर्णशालवृक्षे । वै.

कृष्णसर्पः । पुं । दम्बीतरसर्पविशेषे । (कउटे २११ । सु.कल्प.४५. । See सर्पः ।

कृष्णसर्पा । स्त्री । कृष्णकापोतिकायाम् ।

कृष्णसर्षपः (पा) । पुं, स्त्री । राजसर्षपे, राजिकायाम् । काल मंत्रिया । गुणाः—“कृष्ण तु राजिका चातितीक्ष्णा ज्ञेया बुधेः सदा । गुणास्त्वन्ने राजिकीवत् ।” वै.निघ. । रा.नि.व.१६ । See राजिका ।

कृष्णसारः । पुं । हरिणविशेषे । कालमात्र हरिण । रत्ना. । कुहीवृक्षे । शिशपावृक्षे । मी. । खदिरवृक्षे । श.र. । वृक्षविशेषे । आवल्लुष । वै. निघ. ।

कृष्णसारका । स्त्री । कृष्णशिशपावृक्षे । हारा. ।

कृष्णसारधिः । पुं । अज्जुनवृक्षे । रा.नि.व.८ ।

कृष्णसारमांसम् । स्त्री । खनामख्यातमृग मांसं । कालमात्र हरिणेश्च मांसम् । सि.यो.रक्त-पि.चि.खण्डकाद्ये । गुणाः—रक्तपिष्टं हितम् । संशोधिं रुचिकरं बलकरं ज्वरघ्नम् । राज. ।

कृष्णसारा । स्त्री । कृष्णशिशपावृक्षे । काल निष्ठु शोष्ठ । हिं सौम्य । र.मा. ।

कृष्णसारिवा । स्त्री । स्थामालतायां । भा.मा. लता । हिं कारिषासांवा । मं कालोउपलसरी । अत्. शोषाल । कलवेष्टापचसहस्रच्छदा चन्दन-गन्धा कालवेष्टि इति लोके । सु.चि.८५. । उ. । इन्द्रजम्बूवृक्षे कृष्णसारिवेति । भा.पू.१४. । गु-णाः—“कृष्ण तु सारिवा श्रिता वृष्णा तु मधुरा-वृता । कफघ्नी चैव सन्धोक्ता गुणान्वाये तु पूर्व-वत् ॥” वै.निघ. । See अनन्ता ।

कृष्णसूक्ष्मफला । स्त्री । शरिवाभिदे । गुणाः—खादुः क्षिप्त्वा मुहः प्रक्रमननी अपिमान्याक-चिन्नासकासामविषमश्विनी दीपचयघ्नी रक्तदीप-प्रदरज्वरातीसारघ्नी च । वै.निघ. । [च.टी.भ. ।

कृष्णस्कन्धः । पुं । तबालवृक्षे । उमान शोष्ठ ।

कृष्णस्त्रीतः । स्त्री । रसाद्यने । रत्ना. ।

कृष्णा । स्त्री । कृष्णवर्णी कृष्णवर्णेति खनामप्र-

सिद्धायां भारतवर्षीयगुणा । तज्जलगुणाः—जाय-करं खादु पवित्रं पितासकोपनम् । रा.नि.व.१४ । सविषजलीकामिदे । सु.सू.१३५. । See जलायु-का । कृष्णशतपादीभिदे । सु.कल्प.८५. । सु.१२५. । See शतपदी । मरिचे । च.द.वातरक्त.चि. । “पिबेत्कृष्णां कफाधिके ।” पिप्पल्याम् । प.सु. । “कृष्णा च धुना सह ।” “चामलक्यभया कृ-ष्णा ।” च.द.कफज्व.चि.चामलकादिः । वृक्ष-शुके । नीलीवृक्षे । रा.नि.व.४ । द्राक्षालतायाम् । रा.नि.व.२१ । नीलपुनर्नवायाम् । रा.नि.व.५ । गाम्भारीवृक्षे । रा.नि.व.८ । कृष्णजीरके । कटुका-याम् । इन्द्रयवे । रा.नि.व.६ । राजसर्षपे । रा. नि.व.१६ । सोमराज्याम् । रा.नि.व.२१ । कृष्ण-शरिवाविशेषे । रा.नि.व.१२ । च.द.यक्षा.चि. । कृष्णतुलसीवृक्षे । रा.नि.व.१० । शिरीषवृक्षे । प-टीले । पर्यव्याम् । भा. । शतपत्रायां । (मउटेती) । भा.पू.१४. । जटामांखां । वै.निघ. ५३. चि.कृष्णा-शिरीषसर्षपे । कुटजवृक्षे । दूर्वायाम् । कृष्णनिर्गु-ण्डायाम् । वनकुलवृक्षे । कल्युष्याम् । कृष्णचटकायां । वै.निघ. । काकोल्याम् । जटा. । [व.५ ।

कृष्णाख्या । स्त्री । नीलपुनर्नवावृक्षे । रा.नि.

कृष्णागुह । स्त्री । खनामख्यातकृष्णवर्णसुगन्धि-काष्ठे । कृष्णाशुक्रं । हिं कालागर । प.सु. । गु-णाः—कटूष्णं तिक्तं कषायं लेपे शीतलं पाने पि-तृहरं विदोषघ्नं सुखरोगवान्निवातहरम् । र. नि.व.१२ । [वै.निघ. ।

कृष्णाङ्गम् । स्त्री । जीरकमिदे । हिं कालीञ्जी ।

कृष्णाजटा । स्त्री । पिप्पलीमूले । वै.निघ. २४. वा.व्या.पञ्चवध.चि. । [षी.चि. ।

कृष्णाजाजी । स्त्री । कृष्णजीरके । च.द.संघे

कृष्णाजिनम् । स्त्री । कृष्णसारचर्मणि ।

कृष्णाञ्जनी । स्त्री । कालाञ्जनीवृक्षे, कृष्ण-कापांसे । रा.नि.व.४ । वै.निघ. ।

कृष्णाङ्कुरी । स्त्री । कृष्णपुष्पाङ्कुराम् । कणि-त्रहर । गुणाः—“कृष्ण तु तुवरी वल्गा चाधि-नीतिरुतरी मता । पित्तदाहप्रशमनी हृदिभिः फ-रिकीर्तिता ॥” वै.निघ. ।

कृष्णातण्डुलम् । स्त्री । पिप्पलीबीजे । हि.

मी.हर्हि.चि. । “सकृष्णातखुलो लेहः ।” [वी.]
कृष्णात्रेयः । पुं । नैयकसंहिताप्रवेतरि मङ्-

कृष्णादिगणः । पुं । पिप्पल्यादिद्रव्यवर्गे ।
यथा—“कृष्णा चित्रकषट्कभ्या वासकं विकसा च-
नं । यन्त्रिकैले चातिविषा रेषकश्च कटुविकम् ।
यमानौ गोक्षनो ब्रध्नी भूमिन् विलचन्दनं । भार्गी
श्याना शिवा धावो स्थिरा मूर्ध्वा सजोरका ॥” वा.

कृष्णाद्यतैलम् । स्त्री । नेत्ररोगे हितम् ।
“कृष्णाविडङ्गमधुषट्कसिन्धुजम्बविश्वीषधेः पयसि
सिंहमिदं हृगत्याः । तैलं दृणां तिमिरशुक्रशिरी-
ऽक्षिशूलपाकाव्यायान् जयति नम्यविधौ प्रयुक्तम् ।”
तिलतैलं १ श. पिप्पल्यादिकल्कः १० पो. वारि
४ श. क्वागदुग्धं १ श. । च.द. ।

कृष्णाद्यमोदकः । पुं । श्लेष्मदाधिकारे । च-
त्र पिप्पलीमूलचूर्णं २ तो. चित्रकमूलचूर्णं ४ तो.
दन्तौमूलचूर्णं ८ तो. हरीतकीचूर्णं १० तो. तम्बू-
लनेत्र पलहयगुडं मोदकः कार्यः । मोदको
मधुना लेह्यः । पाठः—“कृष्णाचित्रकदन्तौनां क-
र्णमण्डपलग्नलम् । विंशतिश हरीतक्याः गुडस्य च
पलहयम् ॥” रस.र. । सा.की. ।

कृष्णाद्यलौहम् । स्त्री । शूल लौहम् । पाठः
—“कृष्णाभयालौहचूर्णं लेह्येन्द्रधुसर्पिषा । परि-
शामद्रवं शूलं सर्वं हन्ति विदोषजम् ॥” र.चि.
८च. । रस.र. । रा.नि.व.४ ।

कृष्णाभा । स्त्री । कालास्रव्यां, कृष्णकापांसे ।
कृष्णाभ्रम् । स्त्री । मोलाभे । कान् अज्ज ।
See अभ्रकम् ।

कृष्णामिषम् । स्त्री । लोहि । छ.च. ।

कृष्णामूलम् । स्त्री । पिप्पलीमूल । वै.निघ. ।

कृष्णायः । पुं । कान्तलीहि । रा.नि.व.११ ।

कृष्णायसम् । कृष्णवर्णलोहि, पिच्छीवज्रादि-
व्यतिरिक्तलोहि । काष्ठलोहि, हेल्लाष्ठ । रत्ना ।
तौक्षलीहि । तीक्ष्णलोहि । र.मा. । सुखलीहि ।
रा.नि.व.११ ।

कृष्णार्चिः । चट्टी । चित्रकटुले । वै.निघ. ।

कृष्णार्जकः । पुं । कृष्णपत्रहृद्रगुल्लो । का-
न् अज्जमौ । मं कालाभाजवज्जा । रा.नि.व.१० ।

कृष्णालुः । पुं । केन्दुहसे । कृष्णवर्णालुके । वै.
निघ. ।

कृष्णालुक्कः । पुं, स्त्री । नीलाक्षी । गुणाः—
“कृष्णालुकस्य मधुरं शीतवीर्यं यथापहं । पित्त-
दाहहरणैव क्षयिभिः परिकीर्तितम् ॥ एतदेव
बल्यं कृचिकारं सुखजाघहरणम् ॥” वै.निघ. । मधु-
रः शीतः पित्तदाहप्रमापहृष । रा.नि.व.७ ।

कृष्णावासः । पुं । अत्रत्यहसे । छ.च. । [चम. ।

कृष्णि का । स्त्री । राजिकायां । रा.नि.व.११ ।

कृष्णी । स्त्री । रात्री । [दने । सु.चि.१७. ।

कृष्णीकरणम् । स्त्री । नेत्रादेः कृष्णातसम्प-
कृष्णेन्द्रियम् । स्त्री । कदम्बे । वै.निघ. ।

कृष्णेक्षुः । पुं । श्यामीक्षी । काष्ठनि आत् ।
मं कालाष्ठ । कं करियकवु । गुणाः—पाके म-
धुरः स्वादुः रसबहुलः कटुकः त्रिदोषघ्नः बलकरः
वीर्यप्रदश्च । रा.नि.व.१४ । “तद्वन्मुकृष्णो भवते गु-
णानां वृथो भवेत्तर्पणदाहहन्ता, चारः स किञ्चि-
न्मधुरो रसेन शोषापहर्ता व्रणशोफकारी ।”
अवि.१०च. । तत्कर्मरागुणाः—हृष्या हृतिजननी
बलदा यमहरा जीवनी च । च.द.प्रमोहचि. ।

कृष्णादरः । पुं । दर्वाकरसर्पे । रुग्णांशुक
मर्षं । सु.कल्प.८च. । See सर्पः ।

कृष्णोदुम्बरः (रिका) । पुं, स्त्री । काकी-
दुम्बरिकायाम् । काक्पुत्र । रा.नि.व.११ ।

कसरः । पुं । तुम्बुतिलात्रे । “तिलतखुलसम्प-
कः कसरः सीऽभिधीयते ।” छ.च. ।

कसरा (यवागूः) । स्त्री । यवागूमेदे । वाडे-
विशेषः । खद्यवगुणाः—“तिलतखुलमाधावान-
यवा तिलतखुलात् । पञ्चगुणं जलं दत्त्वा साध-
नीया यवागुका ॥ सा जरा दुर्जरा बल्या मदपुष्टि-
प्रदा मक्ता कफपित्तमलसाम्प्रयुक्तकृष्णातनाशिनी ॥”
वै.निघ. ।

कृमधूपः । पुं । सिद्धके । जिनात्रज । जटा. ।

कोकारः । पुं । निम्बीप्रतापिपुष्ये । टेट्रा, गञ्ज ।
हिं ऐशाताना । अम. ।

कोका । स्त्री । मयूरवाण्याम् । अम. । [अम. ।

कोका(क,का)णः । पुं । महेन्द्रजाताने । So

केकाबलः । पुं । मयूर । अ.च. ।

केकिकः (की) । पुं, स्त्री । मयूर । रत्ना. ।

केकिशिखा । स्त्री । मयूरशिखायाम् । रा.नि. वृ.५ । मैत्र.भा.च.चि. ।

केसुकाः । पुं, स्त्री । (Colocasia Antiquorum.) तन्नामकवृक्षे । कटू ग्राह् । शाकविशेषे । कटूत नाक । चिका. । केसुके । कैंडे ।

केसुकाकन्दः । पुं । केसुके । कटू । सु.चि.६ अ. । “केसुकाकन्दनिर्यासः ।”

केतकः (की) । पुं, स्त्री । (Pandanus odoratissimus.) खनामख्यातसुगन्धपुष्पवृक्षे । केशा ग्राह् । हिं केवड़ा । मं केतकी । तं मोग-लिचेट्टु । कं केदमे । केतकी द्विधा श्वेतस्वर्णभेदे-न । गुणाः—मधुरत्वं तिक्तत्वं कफघ्नत्वं कटुत्वं लघुलक्ष्णं तत्पुष्पं वर्ण्यं केशदोग्ध्रं । सुवर्णा—तिक्तोष्ण लघुः नेत्रद्विधा कटुः मधुरा विषरोग-कफघ्नी च । तत्पुष्पं सुखकरं कामोद्दीपकं हृङ्गणं किञ्चिदुष्णं कटुतिक्तं सुगन्धं नेत्रद्विधा च । स्नानः—अतिशीतलः देहदायकः कटुः रसायनी वर्ण्यः पित्तकफघ्नश्च । रा.नि.व.१० । फलं केशरश्च पू-र्वोक्तगुणम् । “श्वेतश्च कटुकः स्नातुः लघुः तिक्तः कफापहः । उष्णो तिक्तुरसा श्रेया चक्षुष्या हृमके-तकी ॥” भा.पू.१भ. । श्वेतकेतकीफलं किञ्चिदुष्णं स्नातु मेहवातकफघ्नश्च । वै.नि.च. । “केतकी वा-तला हव्या तन्दा निद्राकरौ मताः ॥” अचि.१६अ. । ज्ञातोपुष्पवृक्षे । ङाभिनीपूष्पं वृक्षः । रा.नि.व.१० ।

केतकफलम् । स्त्री । कुचेलके । कूठिना । च. द.अमरीच.कषा.हते । केतकोफलं । तच्च चि-दीषविषघ्नम् । च.सू.२७अ. ।

केतकायतेलम् । स्त्री । वातव्याधधिकारि । तैलं ४ अ. ज्ञापार्थं—केतकीमूलं वाय्वालकाति-गलानां अ. ४१ प. १ कर्ष १० मा. पाकार्थं जलं १२८ अ. मे. १६ अ. जाञ्जिकं १६ अ. यथाविधि तैलं पचेत् । तैलमिदमकण्ठलात् तुल्येन काथिन-तुषीदके साध्यं भवति । च.द.वा.व्या.चि. ।

केतनम् । स्त्री । चित्रे । स्थाने । ई.च. ।

केतुः । पुं । अग्रिमले । रत्ना. । रोमे । वीङ्ग-जाम् । उच्यते । चित्रे । मी. ।

केतुयष्टवल्गभम् । स्त्री । वैदूर्यरत्ने । भा.पू.१भ. ।

केतुरजम् । स्त्री । वैदूर्यमयी । प.सु. ।

केदरः । चि । काये । टेरके । अ.र. । पुं । वन-स्थितिर्विशेषे । अम. ।

केदारः । पुं । शट्टी । जटसेवे । ४५ । ककड । मालभूमिविशेषे । मालवासे । मी. । केदारशाली । आग्रन । वै.नि.च. ।

केदारकः । पुं । केदारजातषट्कधान्यजाति-भेदे । सु.सू.४६अ. । गुणाः—कडुकवत् । See केदारशालिः ।

केदारकटुका । स्त्री । कटुकां । रा.नि.व.६ ।

केदारजम् । स्त्री । पद्मकाष्ठे । रा.नि.व.१२ ।

केदारजलम् । स्त्री । तद्विशिष्टजले । गुणाः—विपाके स्नातु गुरु दीपदश्च । तदीयं बद्धसुतं वि-शेषेण दीपदं भवेत् । रा.नि.व.१४ ।

केदारभूमिः । स्त्री । मालवे ।

केदारशालिः । पुं । केदारवेलवशालिधान्ये । उन्नतभूमिश्च भागि धात्र, आग्रन धान, शेट्टे धान । गुणाः—मधुरा हव्या बल्याः पित्तवर्द्धनाः ईषत्काषाया अल्पमला मुरवः कफघ्नाश्च । रा.नि. व.१६ । धान्यं—मधुरं शीतलं हृषिकरं सन्धवर्द्ध-नम् । वै.नि.च. । “केदारप्रभवा हव्या वातपित्त-विनाशिनः । रक्तपित्तविकारघ्नाः वातलाः कफ-कारकाः ॥” अचि.१५अ. ।

केना (नी) । स्त्री । पत्रशाकविशेषे । गुणाः—मधुरा शीता हव्या सन्धवर्द्धनी च । वै.नि.च. ।

केनारः । पुं । शिरःकपोलसन्धिषु । मी. ।

केन्दुः (कः) (रः) । पुं । (Diospyros Glutinosa.) तिन्दुके । कैंद, गांव । अ.र. । अ.च. ।

केमुकः (का) । चि । केसुककन्दे उत्तरदेह-ख्याते । कैंडे ग्राह् । हिं कोवी, केसुषा । अ. चिकट्टायसीदके । गुणाः—मधुरा हव्या कटुपाका-तिक्ता शीता लघुः पाक्षिका दीपनी शाङ्गिणी हृष्या वातला कफपित्तज्वरघ्नी प्रमेहकुष्ठकासघ्नी रक्तरी-गघ्नी पित्तजनं पिपासाञ्च नाशयेत् । वै.नि.च. । मूलं—“केसुककटुकं प्राक् तित्तां शाङ्गि हिमं कं-

व । दीपनं पाचनं हृद्यं कफपित्तज्वरापहं । कु-
ठकासप्रमेहास्त्रमाश्रयं वातखड्गटु ॥” भा.पू.१भ. ।
कफपित्तघ्नं रोचनं चप्रदीपनञ्च । राज. । सधुरं
कचमच्छं शीतलं मेदकं यादृक् कथं गुरुपित्तक-
फघ्नं वातघ्नञ्च । वै.निघ. ।

केम्बुकम् । जौ । पू.वे । भा.म.१भ.मू.ल.चि. ।

केलटम् । जौ । कुमुदबीज । वै.निघ. ।

केलटकः । पुं । केमुककन्दे । वै.निघ. ।

केलासः । पुं । क्लृप्तिकमणौ । वै.निघ. । [च. ।

केलिकः (किलः) । पुं । यमोक्तहवे । वै.नि-

केलिकिणः (कीर्णः) । पुं । उष्ट्रे । वै.निघ. ।

हे.च. ।

केलिपिकः । पुं । कीकिलि । [श.र. ।

केलिहचः । पुं । केलिकदम्बे । केलिकदम् ।

केलूट(क)म् । जौ, पुं । कन्दशाकविशेषे ।

कमुककम् । जलोदुम्बरे । वै.निघ. ।

केवलद्रव्यम् । जौ । सरिसे । श.र. ।

केवा (विका) । स्त्री । केवार इति कीडणदेशं
ख्याते पुण्ड्रचविशेषे । गुणाः—सधुरा शीतला
दाहपित्तशमनी वातघ्नघ्नौ कृद्भिन्नौ च । रा.नि.
व.१० ।

केव(वू)कः (का) । पुं, स्त्री । पत्तूर । मालिङ्ग ।
सि.यो.कमि.चि. । केमुके । कौडे, केऊँताडा ।
च.मू.४च.कमिप्रगणे ।

केयः । पुं । श्रीवरे । वान । प.स. । कुलखे ।
मै. । बाखि । पू.ल । रा.नि.व.१८ । स तु गभंख
शिशिरदाभिर्मासैः जायते । सुखबीधः ।

केयकारः । पुं । इक्षुविशेषे । हिं कुशियार ।
गुणाः—गुरुः शीतः रक्तपित्तचयघ्नश्च । भा. ।

केयकारी । स्त्री । रोहिण्याम् । वै.निघ. ।

केयकीटः । पुं । Louse. उकुषे ।

केयगर्भकः । पुं । कवय्याम् । पिका. ।

केयन्नम् । जौ । इन्द्रकुमरीये । टीक पोका ।
रा.नि.व.१० ।

केयश्चित् । पुं । आपिते । श.ना. ।

केशटः । पुं । उकुषे । कशि । मै. । श्लोवाक-
हवे । पिका. ।

केशष्टत् । पुं । मलके । भूतकेशे । श.च. ।

केशनाम । जौ । श्रीवरे । वान । चम. ।

केशपचः । पुं । केशसमूहे । चम. ।

केशपर्णी । स्त्री । यपामार्गहवे, रत्नापामार्गे ।
भा.पू.१भ. ।

केशपाशः । पुं । केशभारि । चम. । [चम. ।

केशपाशी । स्त्री । शिरोमज्जस्यशिलायां । छूड़ ।

केशभूः (भृत्) । स्त्री, पुं । मलके । रा.नि.
व.१८ । [रा.नि.व.८ ।

केशमथनी । स्त्री । शमीहवे । माँहे ग्राह ।

केशमार्ज्जक(न)म् । जौ । कहविकायाम् ।
काँकूडे, छिन्नवी । छला. ।

केशमुष्टिः (कः) । पुं । विषमुष्टिनामपत्रा-
कचपे, सङ्गानिम् । घोड़ा निम् । सं वकानी-
निम् । रा.नि.व.४:६ ।

केशयन्त्रम् । जौ । उपविषादिशोधनार्थं यन्त्र-
विशेषे । लक्षणं यथा—“धातूपूरितमुखाख्यां सु-
मुखायां सुखीपरि । सुदुग्धेनोरिकिलस्य खर्परि वि-
समहंयत् । केशो दुग्धे मुतो यन्त्रात्केशयन्त्रं तथा
कृतम् ॥” वै.चन्द्रिका ।

केशरः । पुं, स्त्री । नागकेशरहवे । मै. । च.म.
५च. । वकुलहवे । सु.मू.१८च.एलादि. । पुत्राग-
हवे । हारा. । किञ्चुके । भा.पू.१भ. । तिष्ठकेशे ।
मै. । छिद्रहवे । च.टी.भ. ।

केशरङ्गिनी । स्त्री । सहदेवीलतायाम् ।

केशरञ्जनः । पुं । शङ्कराजे । डीमराज । रा.
नि.व.४ । नीलकिण्टाम् । वै.निघ. ।

केशरपाकः । पुं । बाजीकरणपाकविशेषे ।

केशरा । स्त्री । नागरसुलायाम् । रा.नि.व.६ ।

केशरागः । पुं । शङ्कराजहवे । भा.गङ्गनाथि. ।

केशराजः । पुं । खनामख्याते शाकविशेषे ।
केऊँरे । हिं.मिमिया । उन्. कलकलहारा ।
का.जी. । गुणाः—तिक्तोष्णः चण्डः केशरज्ज्व-
कफामशीषचिचनः, कष नीची रसायनः । रा.नि.

व.४ । आग्नेयः केशः चक्षुर्हितः शाश्वतकफः र-
सायनश्च । राज. । भङ्गराजे । डीमराज । र.मा. ।

केश(स)राज्यः । पुं । मातुलुङ्गहवे । जटा. ।

केशराज्यम् । स्त्री । बालके । दांता । व.चि.
६५. ।

केश(स)री (हन्) । पुं । पुत्रागहवे । बागके-
शरी । पीठके । से. । जलचरपक्षिविशेषे । च.सु.
२७५. । रक्तश्री । रा.वि.व.७ । मातुलुङ्गहवे ।
मद.व.६ । सिंह । रमा. । बाजरभेदे । वै.निघ. ।

केशरुहा । स्त्री । मद्दन्तीहवे । वड़ पछी गी-
छ । रा.वि.व.६ । महाबलायाम् । गोरक्षकाकु-
निश । महाभीलीयाम् । वै.निघ. ।

केशरुढकः । पुं । कासमर्द्दहवे । वै.निघ. ।

केशरुषा । स्त्री । वन्दाकवासचुपे । पत्रगोष्ठ ।
रा.नि.व.५. ।

केशवः । पुं । सुरपुत्रागहवे । वायदे । “वा-
यसे केशवेऽज्युके ।” से. । नागकेशरहवे । प.सु. ।

केशवप्रिया । स्त्री । गीरीचनायाम् । प.सु. ।

केशवर्हिनी । स्त्री । महाबलात्तायाम् । रा.
नि.व.४. ।

केशवायुधः । पुं । चासहवे । श.मा. ।

केशवालयः (वासः) । पुं । चञ्चलहवे ।
चिका. । जटा. ।

केशशील्यम् । स्त्री । पक्षिते । रा.नि.व.१८. ।

केशसीमन्तकज्वरः । पुं । असाध्यज्वरवि-
शेषे । यस्मिन् ज्वरे केशः सीमन्तीकृता भवन्ति स
ज्वरः । “ज्वरः क्षीणस्य शून्यस्य गन्धरी देशरानि-
कः । असाध्यो बलवान् यश्च केशसीमन्तकज्वरः ॥”
मा.नि. । “केशः सीमन्तिनी यस्तु सङ्गि विनते
सुवी । सुमन्ति चाक्षिपन्नाणि सोऽक्षिरायाति स-
त्यमे ॥” तन्मात्रात् । विज.र. । [वै.निघ. ।

केशहन्त्रि (हृत्)फला । स्त्री । महाशमीहवे ।

केशहन्त्री । स्त्री । शमीहवे । रा.नि.व.८. ।

केशा । स्त्री । जटामांस्याम् । वै.निघ. ।

केशाख्यम् । स्त्री । जीवरे । दांता । रमा. ।

“अश्वकेशाख्यनिर्गुण्यी ॥” भैष.चक्षिण्यश्वकेशे ।

केशादः । पुं । क्ली । वै.निघ. १

केशापहा । स्त्री । शमीहवे । वै.निघ. ।

केशारिः । पुं । नागकेशरे । वै.निघ. ।

केशारुहा । स्त्री । महाबलाचुपे । रा.नि.व.४. ।

केशार्हा । स्त्री । महाभीलीचुपे । वड़ नील ।
रा.नि.व.४. । [निघ. ।

केशालिः । पुं । भङ्गराजे । डीमराज । वै.

केशाहम् । स्त्री । बालके । दांता । वै.निघ. ।

केशिकः । पुं । केशरी । केकुत्र प.सु. । वि ।
प्रशस्तकेशयुक्ते । अम. ।

केशिका । स्त्री । शतावर्था । रा.नि.व.४. ।

केशिनी । स्त्री । जटामांस्याम् । रा.नि.व.१२ ।
बन्धायाम् । वै.निघ. ।

केशी । स्त्री । श्वक्षिन्ध्याम् । आर्णाकुली । र.
मा. । जटामांस्याम् । डूकेश । रा.नि.व.१२ ।
च.द. । सि.यो.महापेशाचरते । वा.उ.६५. । म-
हाशतावर्था । चास्वातके । वै.निघ. । बीचीहवे ।
रा.नि.व.६. । चौरपुण्याम् । अम. ।

केश्यः । पुं । मार्कवचुपे । डीमराज । रा.नि.
व.४ । असनशालि । वै.निघ. । स्त्री । कृष्णागुक्षि ।
रा.नि.व.१२ । जीवरे । दांता । रा.नि.व.१० ।

केशरम् । स्त्री, पुं । नागकेशरपुष्पे । रा.नि.व.
६ । वै.निघ.वा.व्या.षड्शोतिगुगुली । किङ्गल्के ।
पञ्चकेतुम् । सि.यो.कल्याणघृते । वकुलहवे ।
रा.नि.व.१० । कासीसे । खर्षे । रा.नि.व.११ ।
पुत्रागहवे । अम. । मातुलुङ्गहवे । नेवू गोष्ठ ।
रा.नि.व.११ । हिङ्गुनि । सिंहकटाया । से. ।

केशरवरम् । स्त्री । कुङ्कुमे । रा.नि.व.१२ ।

केशरिका । स्त्री । महाबलाचुपे । रा.नि.व.४. ।

केशरिसुतः । पुं । इन्मति । से.च. ।

केशरोचटा । स्त्री । सुसाया । नागरसुसाया ।
वै.निघ. । [गु.] स.स.२६५. ।

केशुकः । पुं । गरगख इति ख्याते हवे । गन्ध-

कौटजः । पुं । कुटजहवे । कुङ्कि गोष्ठ । अम.
पू.१५. ।

कौट(ड)र्थः । पुं । खगामप्रसिद्धे महाभिन्वि-

कैरि। कजित महानिगविदम्ब, दोडांछी। म
फक्षितमहानिब, गीरानिब। कं कयाद्विज।
वै.निघ. चपचा। वि. वचायधते। गुणाः—कटुतिक्त-
कषायः शीतला लघुः सापन्नः शोषकरकक्षमि-
भूतविघ्नश्च। रा.नि. व. ६। शीतलक्षितः कटुः
गुणः लघुः दाहार्शः क्षमिग्लानः सन्नापविघ्नश्च।
श्वेतपाटलहवे। वै. निघ.। कटुफलहवे। रा. नि.
व. ६। च. म. ४४। भा. म. माल वि.। मदनहवे।
रा. नि. व. ८ महाभद्रातकगुडे। पूतीकरहवे। कृष्ण-
कटभीहवे। रा. नि. व. ६। घृतकरहवे। कामुके।
लघुकायमध्यम्। रा. नि. व. २३।

कैतकम्। ली। कैतकीपुष्पे। राज.। शृगाल-
कील्याम्। चन्द्राकूल।

कैतवम्। ली। कुसुदे। वैदूर्यमयी। रा. नि. व.
१३। राजिकायाम्। त्रिहै। त्रिका०।

कैदारः। पुं। कैदारश्लिषाधौ। अग्नि शनि।
वटिकधाम्। वे. टि शनि। गुणाः—कैदारा म-
धुरा हृष्या हृष्याः पित्तनिवर्हणाः। ईषलक्षधाया-
क्षरसा गुरवः कफशृङ्गलाः॥ सु. म. ४६४। ली।
पत्रकाष्ठे। प. सु.।

कैपीला। स्त्री। कृष्णविवतायाम्। वै. निघ.।

कैरली। स्त्री। विडङ्गायाम्। रा. नि. व. ६।

कैरवम्। ली। विडङ्गे। कुसुदे। हेली कृष्ण,
भानूक शूल। रवा.। श्वेतपत्रे। ई. च.। श्वेतकु-
सुदे। श्वेत गुन्नि। भा. पू. १४। रा. नि. व. १०।

कैरविका। स्त्री। कुसुदिन्यां। छोटि गुन्नीत्र
खाड़। भा. पू. १४।

कैरविणी। स्त्री। सयलिन्याम्। गुन्नी वा
कूशमूलैश्च खाड़। रा. नि. व. १०।

कैरविणीफलम्। ली। कुसुदभीजि। तेलो
वीटि, डेट। हिं मिट। भा.।

कैरवी। स्त्री। शिपिकायाम्। श्वेति। प. सु.।
चन्द्रिकायाम्। मे.। (विन) पुं। चन्दे।

कैरवीकन्दः। पुं। तैवकन्दे। रा. नि. व. ७।

कैराटः (कः)। पुं। करवीरहवे, स्थावरवि-
धमेदे। ई. च.।

कैरातः (कः)। पुं। जलपक्षिविधे। च. व.

२०४। भूमिन्। छिद्रता। रा. नि. व. ६। वलर-
ति पुत्रवे। हारा.। ली। ववरचन्दने। रा. नि. व. ११।

कैरतचन्दनम्। ली, पुं। आतिथीतचन्दने
कीद्वये स्थाते। भवद्रुत्पन्न। गुणाः—“शीतलघ-
तिक्तः कानिकरी जलः। विषयिकाकुष्ठकच्छूकै-
द्वद्विषायकः। रक्तपित्तक्षमिग्लानपित्तज्वरदा-
हदः॥” वै. नि. व.। See ववरचन्दनम्।

कैराखम्। ली। विषये। वै. निघ.। (नि. व. ६)

कैराली। स्त्री। भूमिन्। विडङ्गायाम्। रा.

कैवर्त्तः। पुं। महाविन्। वै. निघ.।

कैवर्त्तम(सु)स्त(क)म्। ली। कैवर्त्तकायां,
जलजमुलामेदे। एकं उट्टमुत्ता, एकं उत्रमुत्ता। श. र.।
गुणाः—इमं तिक्तं कषायं कटु क्षतिकरं कफ-
घ्नं पित्तघ्नं रक्तदीपवीर्यपङ्कककच्छूचश्च। इदमु वि-
गुन्नकनाम्नी हृष्यत्य लक्ष सुसकार्ताति। “मुला
वन्धुलपुटं शुक्राभं स्वादिगुन्नकमिति” भा. पू. १४।

कैवर्त्तिका (तीर्त्ति)। ली। (Cyperus ro-
tundus.) A kind of fragrant grass.
मालवे खनामस्यातजलजमुलायां। एकं उट्टमुत्ता,
एकं उत्रमुत्ता। च. टी. भ. १। गुणाः—लघुः हृष्या
कषाया कफघ्नी कासदासघ्नी मन्दाग्रिहरी च।
रा. नि. व. ३। [कायाम्। भा. पू. १४।

कैवर्त्तिका(तीर्त्ति)मुस्त(क)म्। ली। कैवर्त्ति-
कैवलम्। ली। विडङ्गे। र. भा.।

कैशिकी। स्त्री। व्यधनीपयोग्यस्वधारायाम्।
स. म. ८४। [वयसि। रा. नि. व. १८।

कैशोरम्। ली। एकादशाब्दाव्यवदशपर्यन्ते

कैशोरको (गुग्गुलुः)। पुं। वातरको हितः।
वीडलीवदगुग्गुलुः २ श. चिकला २ श. गुडूची
४ श. (एकच) बारि ८६३. चर्बिष्टः कायः (४८
श.) कर्षव्यः। कायं वल्लपूतहला तेन हृतमर्हित-
गुग्गुलुं नीलविला पुनः पाकं कुर्यात्। चनीभूते
पाके अवतार्य तत्र चिकलाचूर्णं ३ श. ४ तो. चिक-
टचूर्णं ३ श. ४ तो. विडङ्गचूर्णं ४ तो. विडङ्गचूर्णं २
तो. दलीमूलचूर्णं २ तो. गुडूचीचूर्णं ८ तो. प्रवे-
धी देयः। च. व.। सा. की.। [किचिद्। च. वि. १५।

कैषि(वी)का। ली। पाषाणके। वरमुलनिवि

कोषी । स्त्री । पाठाया । आकनात्रि । वै.निघ. ।
कोकः । पुं । खर्खरीह्वे । व्योडिकाया । भक्ति ।
न. । ईहास्ये । घोष, घोष । रा.नि.व.१८ ।
चक्रवाकि । त्रिका. ।

कोकडः । पुं । चमरपुच्छे विलेश्यस्ये । क.
कोकवाचः । पुं । ह्ण्डार इति भाषा । तन्मासग-
थाः—वासानिलकासहरः पितृदाहकरश्च । रा.
नि.व.१८ ।

कोकदेवः । पुं । कपीते । रा.नि.व.१८ ।

कोकनदम् । स्त्री । (Nelumbium speciosum.) रक्तपत्रे । वृक्षपत्रम् । रत्ना. । गुणाः—
कटु तिक्तं मधुरं शीतलं रक्तदीपघ्नं कफपित्त-
घातशमनं सन्तर्पणं हृष्यरा. । रा.नि.व.१७ । “कोक-
नदमुक्तं मधुरं शीतं वर्णं कटुतिक्तं । हृष्यं लभेः
करणं विष्कोटकरक्तदीपदाहहरं । लटकफपित्त-
विसर्पविषसन्तापघातनाशकरम् ॥” वै.निघ. ।

कोकाहः । पुं । पाण्डुवर्णघटीके । कर्कोत्पमर-
नामधेये युक्ताये । “श्वेतः कोकाह इत्युक्तः ।” ज.
द.३५. । “सिते तु कर्कोकाही ।” छ.च. ।

कोकिलः । पुं । (Cuculus Indicus.)
खनामख्यातपक्षिणि । कोकिल । हिं कीडला ।
रत्ना. । गुणाः—“कोकिलः श्लेष्मली ज्ञेयः पित्त-
संशमनो मतः ।” अचि.२१५. । सविषसौम्यकी-
टभेदे । तद्वदस्य कफनिमित्तजा रोगा भवन्ति ।
स.कल्प.८५. । स्त्री । बदरीफल । जटा. ।

कोकिलनयनः । पुं । कोकिलाचक्षुषे । कु-
लिशाथाड़ा । अ.टी.२. । [वै.निघ. ।

कोकिला । स्त्री । काकोल्या । कोकिलस्त्रिया ।

कोकिलानन्दः (वासः) । पुं । राजास-
हवे । रा.नि.व.११ ।

कोकिलावर्तिः (र्त्ति) । स्त्री । नेचरोने व-
र्तिविशेषे । “व्योवायस्यूर्णसिन्धुलक्षिकलाञ्जनसंयुता ।
शुद्धिका जलपिष्ट्यकीकिका तिमिरापघ्ना ॥” अ.द. ।

कोकिलाचः (कः) । पुं । (Hygrophila
spinosa, Syn. Ruellia longifolia.)
खनामख्यातह्वे । कुण्ठाया, कुण्ठकौठा, अ-
ननर्दन । हिं कोकिलाविश्वरू. केषया ; तदीज

तालमाखना । अं कोखिसा । कं कुलुगीलिके । वै.
गीनिमिडिचेर, गीव्विचेरु । अतः कुडलिरखा,
माखुरेण । मद. । गुणाः—आमवातरक्तघ्नः । राज. ।
मधुरः शीतः पित्तातिसारजित् हृष्यः कफघ्नः ब-
ल्यः कथः सन्तर्पणश्च । रा.नि.व.१५ । शीतलः हृष्यः
स्त्राहन्पित्तलः तिक्तः आमवातशोभाशरीरघ्न-
वातरक्तघ्नश्च । भा.पू.१३. । तदीजगुणाः—शीतलं
स्त्रादु कषायं तिक्तं गुरु गमं स्थापनं हृष्यश्च । वै.
निघ. ।

कोकिलाक्षी । स्त्री । कोकिलाक्षवीजे । कु-
लेथाड़ावीजे । हिं तालसाखना । श.र. ।

कोकिलेष्टा । स्त्री । महाजम्बूह्वे । वड़-
खान गच्छि । रा.नि.व.११ ।

कोकिलेष्टुः (कः) । पुं । कण्ठेची । काखना
देष्टु । कोकिलाचक्षुषे । रा.नि.व.१४।५ ।

कोकिलोत्सवः । पुं । आसह्वे । रा.नि.व.११ ।

कोकुराहः । पुं । मुखपुष्पकयुक्तशेतायाम् । “को-
काहः पुष्पकेषायः कोकुराहः ।” ज.द.३५. ।

कोङ्क(ङ्का)णः । पुं । कोङ्कदेशजोत्तमायाम् ।
ज.द.६५. । [चि.पानीयवर्ध्यां ।

कोचिला । स्त्री । कुचेलके । कुंठले । भैव.ज्व. ।

कोटः । पुं । कोठरीगे । गुवाकह्वे । त्रिका. ।

कोटजः । पुं । कुटजह्वे । कुडुचि गच्छि । रा.
नि.व.८ । [श्र. अम. ।

कोटरः । पुं, स्त्री । हचगहर । गोट्टेर कोट-

कोट(ठ)रपुष्पी । स्त्री । हहदारकलतायाम् ।
वीजठात्रक । रा.नि.व.९ । [निघ. ।

कोटरवासिनी । स्त्री । श्वेतत्रिहतायां । वै.

कोट(ट्ट)वी । स्त्री । नम्रस्त्रिया । नेण्टो ट्रे-
ट्रे । अम. । [भा.क. रा.नि.व.१२ ।

कोटिः (का) । स्त्री । सहायाम् । पिडिं

कोटिकः । पुं । मखूकजातीयसक्विक्कीटभेदे ।
स.कल्प.८५. । See मखूकः । इन्द्रगोपकीट ।
आवाडे गौका । जटा. ।

कोटिवालिका । स्त्री । सरटे । वै.निघ. ।

कोटिरः । पुं । नकुले । इन्द्रगोपकीट । म. ।

कोटि(टी)वर्षा । स्त्री । पिडित्वात् । नि-
डि० भा०क । श.र. ।

कोटिहृत्तकः । पुं । कुटजहृत्तक । स.द.व.१ ।

कोटिशः । पुं । लोटमेदने । ढै. । भरत. ।

कोटी । स्त्री । कुटजहृत्तक । कूटुष्टि गीष्ट । वै.
निघ. । सहायाम् । श.र. । श्रद्धायभागे । च.टी. ।

कोटीरः । पुं । जटायाम् । विका. । [चि. ।

कोटोडुम्बरः । पुं । यशोदुम्बरे । भैष.स्त्रीरौ.

कोटारः । पुं । कूपे । हारा. । पुष्करिण्याः
पाटके । मे. ।

कोठः । पुं । A species of Ieoprosy.
Ringworm. चूदरीगान्तर्गतचर्मरोगविशेष ।
तस्य लक्षणं यथा — “असंख्यं नो दीर्घं पित्तस्ये-
आन्ननिग्रहेः । मण्डलानि सकलूनि रागवन्ति ब-
हूनि च । उक्ताः सानुबन्धुः कोठ इत्यभिधी-
यते ॥” मा.नि. । “वरटीदृशकण्ठमूर्त्तिहृत्तोऽल-
कपित्तात् । अणिकोत्पादविनाशः कोठ इति वि-
मयते ॥” भल्लुकीतकान्ता । [रा.नि.व.२ ।

कोठरः । पुं । अहीलहृत्तक । औटकांष्ट्र गीष्ट ।

कोणः । पुं । अस्त्रायभागे । अम. ।

कोणकुण्डः । पुं । उक्कुण्डे । उक्कुण्ड । ह.च. ।

कोथः । पुं । पूर्वीभावः । पृथ्वा । भा.स.४भ.ना-
सारी.चि. । “विल्लेदकोथः वथवापि यव ।” नेचरी-
गमेदे । कठो. । मे. । दुग्धविल्लेदे । पाके । सु.नि.
४५. । चि. । मथिते । शठिते । ह.च. ।

कोदकारः । पुं । अश्वाकारश्चगमेदे । वै.निघ. ।

कोदण्डः । पुं, स्त्री । भुवि । डूक । मे. ।

कोहालकः । पुं । (Paspalum scrobicu-

कोद्रवः । } latum.) कीरद्रवकापरनामधे-
यधान्यविशेष । कट्मा धाना मं कीद्रव । कं हा-
रक । देशविशेषे तस्य नामा भेदाः कृताः । गुणाः
— वातली वाह्नी हिमः पित्तकफघ्न । जा. । अ-
तिशक्ति वातलघ्न । राज. । “कीद्रवी रुची वाह्नी
स्यात् रक्तपित्तविशोषणः । गालकफकृमिको-
रुच्यः स्वादुः प्रकीर्तितः ॥” अचि. ३५. । सन्धि-
बन्धश्रियलकारत्वात् । विकाशी वाह्नी स्वर्णशीतली
विषापहृष्ट । वा.धान्यव. । मधुरः तिक्तः त्रिषणो

पथः कफपित्तहरः कणः वातलः गुरुः मोहकः ।
रा.नि.व.१६ । “स्नानिसूक्ष्माकरं खयः कीद्रवं न
हितं मतम् ॥” अचि. १२५. ।

कीद्रवमण्डः । पुं, स्त्री । कीद्रवधान्यकृतमण्डे ।
कट्मा धानेन मण्ड । गुणाः — सूक्ष्मास्नानिजन-
नः । वै.निघ. ।

कीद्रविकम् । स्त्री । सौवर्णलघवे । वै.निघ. ।

कीद्रुभक्तः । पुं, स्त्री । कीद्रुवाम् । कट्मात
भात । मं हरकावाभात । गुणाः — “कीद्रुभक्ता
रुचिकरो मधुरलु प्रमेहघ्ना । मूत्रदीपकपाचकहिं-
कपयातामदाहनुत् ॥” वै.निघ. ।

कीनफलम् । स्त्री । रक्ताक्षी । वै.निघ. ।

कीना(नी)लः । पुं । वर्णिकाख्ये जलपत्रिचिः ।
वै.निघ. । [चि. १०५. ।

कीनालिः । स्त्री । कुष्ठविहितभक्ष्यद्रव्ये । सु.

कीपः । पुं । क्रोधः । अम. ।

कीपनः । पुं । कथिपथे । गेण्ठेना । चि. ।
कुष्ठे । जटा. । वै.निघ. ।

कीपनकः । पुं । चौराख्यमन्त्रद्रव्ये । गेण्ठेना ।
हिं चौरः । रा.नि.व.१२ ।

कीपना । स्त्री । रक्तकरवीरे । वै.निघ. ।

कीपलता । स्त्री । कर्णस्कीटलतायाम् । कर्ण-
हिष्टे, कर्णकण्ठा । रा.नि.व.११ । [व.१६ ।

कीपिनः (पी) । पुं । जलकपीते । रा.नि.

कीमम् । स्त्री । पिपासास्थाने । च.टी. ।

कीमलम् । स्त्री । जले । मे. ।

कीमलकम् । स्त्री । खण्डे । श्रेष्ठत्र उंठा ।
श.र. । पद्मकाष्ठे । वै.निघ. ।

कीमलकदलम् । स्त्री । बालकदलफले । क-
ठि कला । मं खोवलेकेले । गुणाः — शीतमधुर-
कषायरुचात् पित्तघ्न । वै.निघ. ।

कीमलदलम् । स्त्री । पत्रे । वै.निघ. ।

कीमलनारिकेलम् । स्त्री । नारिकेली ।

कीमलपत्रकः । पुं । शिरी । गजिना गीष्ट ।
रा.नि.व.७ ।

कीमलप्रसवः । पुं । जेतभिक्षया । वै.निघ. ।

कोमलवल्कला (ली) । स्त्री । खरलीहवे ।
लो०ग्रा० । भा. ।

कोमला । स्त्री । चीरिकायाम् । शीरुहे । श.
च. । चीरिकायां । शिर्नी । खर्जूरिकायां । वै. निघ. ।

कोमलेक्षुः । पुं । रक्षुविशेषः । कटि हेक्षुः ।
गुणाः — “कोमलेक्षुर्मंदकफमेघकारी च कौर्तितः ।
तरुणलु मधुः प्रोक्तः खिचिलकटुश्च वातहृत् । पित्तं
नाशयतीत्येवं स हृत्वी बोध्यं वदेकः । रक्तपित्तहरो
बल्यो क्षतनाशकरो मतः ॥” वै. निघ. ।

कोमासिका । स्त्री । जालिकायां । फलेन
जालि । हारा ।

कोयष्टिः (कः) । पुं । जलकुक्षि । कौंडा
प्राची । अयं प्रतुदगुणः । सु. मृ. ४६ अ. । च. मृ. २७ अ. ।

कोरसन्धिः । पुं । गर्भे । गर्भाकारसन्धिः । “अ-
कुलिमन्धिबन्धगुल्फजातुर्गर्भेण कोरसन्धिः ।” सु.
शा. ५ अ. ।

कोरकः । पुं, स्त्री । काकील्याम् । कौंकला ।
कुग्रले । कुंड़ि । अम. । सृणालि । मं. । चकोरप-
क्षिणि । वै. निघ. । चोरनामगन्धद्रव्ये । जटा. ।

कोरकवचः । पुं । रक्षुदीहवे । वै. निघ. ।

कोरङ्गी । स्त्री । सूक्ष्मायाम् । रा. नि. व. २३ ।
पिपल्याम् । रा. नि. व. ६ । [मृ.] वै. निघ. ।

कोरङ्गी । स्त्री । सौराष्ट्रिकायां । कौंडा प्रा-

कोरण्टी । स्त्री । वदरीहवे । मद. व. ६ ।

कोरद्रव्यः (धकः, थः) । पुं । कीद्वे । रा.
नि. व. १६ । च. द. र. पि. चि. । कीद्रवधान्ये । क-
दो धाने वा छोटि मेटेन । रत्ना. । गुणाः —
“कोरद्रव्यलु मधुरः शीतो बाह्यो गुरुर्मतः । तिक्तो
व्रणश्च रुचश्च कफपित्तविषापहः । सूत्रकृच्छरः
प्रोक्तो जीर्णधार्यं लघुः क्षृतः ॥” वै. निघ. ।

कोरिमदः । पुं । कासमर्दे । प. सु. ।

कोल(क)म् । स्त्री । तोलकमाने । १० तोला ।
प. म. । “अथलिलव्यूषकोलभागेः ।” सि. यो.
पाख्यु. चि. । मरिचे । अम्ये । रा. नि. व. ६ । वदर-
फल । रत्ना. । क्रीडे । मेलके । चिचके । कडोले ।
की. । रा. नि. व. ११ । १८ । वै. निघ. २ अ. पाख्यु. चि.
कोहादिपूरे । अकीले । गजपिपल्यां । पिपल्यां ।

राजवदरे । नखे । पुं । वदरहवे । कुल ग्राह ।
र. मा. । वा. चि. १ अ. । “कोलमुष्माक्षकलभी ।”
वदरास्थिशले । “कोललक् मज्जा ।” रस. र. बाल.
चि. । च. द. पाख्यु. चि. । “व्यूषकोलभागेः ।” ट-
जडयपरिमाणे । “तद्वयदील उच्यते” । प. प्र. १ ख. ।
वराहे । रत्ना. । कुलले । सा. कौ. गुदधं. चि. चाङ्गे-
रीधृते । अङ्गोलहवे । बहुवारहवे । जटा. ।

कोलकन्दः । पुं । खनामस्त्युत्तमहाकन्दशाक-
विशेषः । पुटालुरित काश्मीरे ख्यातः । उग्रान्न
आन् । मं. पुटमेडु । गुणाः — कटुः उष्णः क्षमिघ्नः
बालिघ्नः कृद्भिघ्नः विषदीपघ्नश्च । रा. नि. व. ७ ।

कोलकर्कटिका (टी) । स्त्री । मधुखर्जुरि-
काहवे । रा. नि. व. ११ ।

कोलका । स्त्री । शुक्लशुक्राश्लिष्याम् । वै. निघ. ।

कोलगजिनी । स्त्री । गजपिपल्यां । वै. निघ. ।

कोलङ्गः । पुं । आमलकहवे । वै. निघ. ।

कोलतैलम् । स्त्री । वदरीवीजतैले । गुणः वि-
भीतकतैलवत् ।

कोलदलम् । स्त्री । नखीनामगन्धद्रव्ये । अम. ।

कोलनाशिका । स्त्री । वडिनीहवे । हारा. ।

कोलपुच्छः । पुं । कडपक्षिणि । “कोलपुच्छलु
कडः स्यात् ।” हारा. ।

कोलबालुकः । पुं । कुडुष्ठे । वै. निघ. ।

कोलमज्जा । पुं । वदरास्थिशले । कुलेन
आटिर भात । सि. यो. हि. आस. चि. । “कोलम-
ज्जाघ्नं खाजा ।” गुणाः — “कोलमज्जा तु मधुरः
पित्तकृद्भिषापहः ।” राज. । “कषायो मधुरो
मज्जा कोलानां पित्तनाशनः । तन्वाकर्षणिलघु-
श्च ।” सु. मृ. ४६ अ. ।

कोलमूलम् । स्त्री । पिपलीमूले । रा. नि. व. ६ ।

कोलवल्किा (स्त्री) । स्त्री । (Scindapsus
officinalis, Syn. Pothos officinalis,)
गजपिपल्याम् । प. सु. । अम्ये । रा. नि. व. ६ ।
अ. चि. २ अ. ।

कोलशिश्विः (स्त्री) । स्त्री । कपिकक्षी ।
आनाकुभी ग्राह । हिं सुरवाशेषि । मद. व. १ ।
शिकीमेदे । उहेप्रान्ने शिशु, कटुंवा शिशु ।

गुणाः—वातघ्नी गुदरक्षा वातकफघ्नी शुक्ताग्निमा-
न्दाहत् बल्हा बचिहत् । भा. वातघ्नी गुदः उष्णा
कफपित्तकरी च । रा.नि.व.३ ।

कोला । स्त्री । बदरीवृक्षे । श.र. । पिप्पल्या ।
रा.नि.व.६ । महाश्यावल्याम् । शोतकृष्णौ ।
रा.नि.व.३ । चये । भा.पू.१भ. ।

कोलात्मजः । पुं । बदरफले । वै.निघ. ।

कोलादिमण्डुरम् । स्त्री । परिणामश्ले चि-
तम् । कोला चविका, यत्किं पिप्पलीमूलं, चप-
ला पिप्पली, चारी व्यवहारः, सुरभिजलं गोमूत्रं,
स्यदम् । च.द.परिणामश्ले.चि. । शोधितमण्डुरं १०
तो. शुद्धीपिप्पलीचयपिप्पलीमूलयवचाराणां प्र.
२ तो. गोमूत्रं ८० तो. (१ श.) ।

कोलास्थि । स्त्री । बदरास्थनि । कूटनर औ-
टि । सि.यो.वर्द्धि.चि. । [निघ. ।

कोलाहलः । पुं । भूकदम्बं । कूक्षिग. । वै.

कोलिः (ली) । पुं, स्त्री । बदरीवृक्षे । कूट
गच्छ । त्रिका. । च.टी.भ. । [वै.निघ. ।

कोलिका । स्त्री । घण्टावदरे । शशाङ्कल ।

कोविदः । पुं । तिलकवृक्षे । वै.निघ. ।

कोविदारः (कः) । पुं । (Bauhinia va-
riegata.) A species of ebony. काञ्चना-
रमेदे, रक्तकाञ्चनमेदे । भा. । रक्त.काञ्चन.उ-
द. । हिं कचनारमेदः । मं कं कांचन, कीचालि ।
ते देवकांचन । गुणाः—“दीपनः स्नाग् कषायी
त्रणरीपचः । संघाही सारकः स्वादुः पर्याशकितु
चोपनः । मूत्रकण्ठं त्रिदोषघ्नं शीघ्रं दाहं कफं त-
था । वातं हरीत्युपगुणा रक्तकाञ्चनपुष्पवत् ॥” वै.
निघ. । धारकः बचिकरः रक्तपित्तं पथ्यश्च । राज. ।
तेलगुणाः विभीतकतैलवत् । See काञ्चनारः ।

कोशः (कः) । पुं । चर्षकीशः । भा.स.४भ. ।
“मनेरधसात्कोशसु ॥” कुक्षले । पात्रे । नातिकी-
रि । वै.निघ.१भ.चय.चि.सुर्व्यग्रभागु. । पेक्षा । श-
ब्दसंग्रहे । मी. । खर्चः । कर्म्ये । भम. । (कः) प्र-
त्ययविशेषः । स च अङ्गुष्ठकुलिपर्वसु विशेषः ।
सु.सू.१८च. । “कोशकश्च स विशेषः स्वयैर्यन्त्रेण
वर्जितः ।” “अथैः सूचीयथैरहितः वन्नेन व-
र्जितः कोशकारः” इति । ड. । अष्टे । श.र. ।

कोशकारः । पुं । कीषकारिणी । हिं करिया,
कुशिया ।

कोशकाली । स्त्री । जलचरपक्षिमेदे । वै.
निघ. । [भा. ।

कोशकृत । पुं । कीषकारे । वै.निघ. । कृषेची

कोशफलम् । स्त्री । चपुष्याम् । भर्षा । देवदा-
ल्याम् । चीण्यायां । शशाङ्कल । रा.नि.व.२१ ।
कङ्कोले । भम. । बदरे । वै.निघ. ।

कोशफला । स्त्री । महाकीषार्तक्याम् । वडु
घोषा वा धूम्रम् । देवदालीलतायाम् । देवदा-
ताङ्ग । रा.नि.व.१ । पीतघोषायाम् । रत्ना ।
श्वेतचिह्नतायां, कृष्णचिह्नतायाम् । चपुष्याम् । भर्षा
गच्छ । रा.नि.व.७ । [चि.१८च. ।

कोशवती । स्त्री । घोषायाम् । घोषा । सु.

कोशस्थः । पुं । शङ्खगुह्यादी । स.सू.४६च. ।

कोशस्थमांसम् । स्त्री । शङ्खगुह्यादिमांसं ।
गुणाः—मधुरं शीतलं क्षिप्तं शुक्लकरं हृद्यं विड्-
वर्धकं बलवृद्धिकरं वातपित्तघ्नं । वै.निघ. ।

कोशा । स्त्री । मद्ये । वै.निघ. ।

कोशाङ्गम् । स्त्री । इत्कटे । हारा । [मि. ।

कोशा(षा)तकः । पुं । घोषके । घोषा ।

कोशा(षा)तकी । स्त्री । स्वनामख्यातफल-
शाके । घोषा जटा । हिं करद्वतरदः । तं वीर,
उत्तरीषि । मं कडुदोड़की, काहीरे । श्वेतपीत-
भेदेन द्विधा । फलगुणः—कफार्शोर्घ्नं । पक्वफल-
गुणः—आमशयश्लेकिकम् । तैलं मूलकतैलधु-
नम् । राज. । च.द.भर्षा.चि. । (Luffa pen-
tandra or amara, and L. Acutangula.) अल्पविधफलशकविशेषे, ज्योत्स्निकायाम् ।
वि.३३ । हिं नीची किमनी, तद्वर, चित्तवर ।
उत्. जनी । गुणाः—शिशिरा कटुः कल्पकषायो
वातपित्तकफघ्नी मल्लाधानशोधिनी । रा.नि.व.७ ।
महाकीषार्तक्याम् । वडु धूम्रम् । हिं नेनुषा ।
गुणाः—“महाकीशातकी क्षिप्वा सरा पित्ताग्नि-
लापह्ना ।” तत्फलं स्वादु मधुरं वातपित्तघ्नं पक्वं
कफघ्नं ज्वरे श्लेष्म । च.चि.१६च. । See राज-
कीषार्तकी । तिक्तफलखताविशेषे । [७९अनु. ।

महाकाललतायाम् । श्वेतघोषायाम् । रत्ना । पटी-
ल्लाम् । पटेल ग्रीष्म । मे । अपामार्गे । वै.निघ.

कोशा(घा)स्त्रः । पुं । वनाम्रवृक्षविशेषे । लुद्रा-
क्षे । जलपात्रे, ककुब्ज । हिं कोश्रभ । मं भा-
रीचांवा । कं गूरिमात्रा गुणाः — “कोषास्त्रः कुष्ठ-
श्रीयास्त्रपित्तघ्नकफापहः । तत्फलं वाहि वात-
घ्नमस्त्रीषं गुरुपित्तलं । पक्वमु दीपनं रुच्यं लघू-
णाङ्गफवातनुत् ॥” भा. । फलं — अस्त्रं वातहरं कफ-
पित्तकरं गुरु विदाहश्रीफहरश्च । रा.नि.व.११ ।
विरेचनमिति । सु.चि.११५. । अस्त्री गुरुः वि-
दाही पित्तलः कफकृत्कीष्टशोधनश्च । फलं वाहि
स्त्रणं पित्तलं गुरु अस्त्रं वातघ्नश्च । किञ्चित्कं अस्त्रं
रुच्यं दीपनश्च । पक्वफलरसः शिथी रीचनश्च ।
वै.निघ. । तन्मज्जगुणाः — स्वादुपाकीऽग्निबलकृत्
शिथः पित्तानिलापहः । सु.सू.४६५. ।

कोशा(घा)स्त्रतैलम् । स्त्री । केशीडा इति
प्रसिद्धतरुफलजतैले । ककुब्जोत्तर डेल । गुणाः
— सारकं कृमिकुष्ठघ्नघ्नं तिक्तं अस्त्रमधुरं रुच्यं
पथं रीचनं पाचनश्च । रा.नि.व.१५. । [नि.व.१ ।

कोशिला । स्त्री । सुप्रपण्याम् । भृगुनी । रा.
कोशी । स्त्री । व्याघ्रनखे । नथी । रा.नि.व.१२ ।
उपानहि । हारा । धान्यादिप्रकायाम् । हि.च. ।

कोषः (कः) । पुं, स्त्री । जातीकोषे । छात्र-
फल । पात्रे । मे । कुशले । कूङ्गि । वषले । श.र.
शिश्रे । अखे । कृताकृतस्त्ररौधे । अम । योग्या ।
शिव्यायाम् । हि.च. । पनसादिफलस्याने । धरणि.

कोषकारः । पुं । क्वौ । हेक् । श.र. । इक्षु-
विशेषे । हिं कुवारि, कुशिया, कुसिभार । तै
कोषरिचेट्टु । भा.म.३५. सूत्राघात.वि. । गुणाः
— गुरुः शीतलः रक्तपित्तघ्नघ्नश्च । राज. ।
“कोषकारी गुरुः शीतो रक्तपित्तघ्नघ्नः ॥” भा.
अयं मूले मध्ये च मधुरः । सु.सू.४५५. । कीट-
भेदे । छटि.शोका । जटा. ।

कोषकारजम् । स्त्री । कीषये । उरगम् । रत्ना ।

कोषचक्षुः । पुं । सारसपक्षिणि । श.मा. ।

कोषफलम् । स्त्री । कर्पूरमधिककोसे । भा.पू.
१५. । पुं । घोषकलतायाम् । (घांश) जडा । ज-
टा. । (वा) स्त्री । पीतदेवेताङ्गले । रा.नि.व.१ ।

पीतघोषायाम् । प.सू. । लिम्बाके । पांडितेयू ।
कोषला (द्वा) । स्त्री । वीवशकि । प.सू. ।

कोषवती । स्त्री । कोषातक्या । (घांश) शिंका ।
विधा घण्टालिका । एका धामार्गवः द्वितीया रा-
जकोशातकी । वा.सू.१५५. । [र.] See वृद्धिः ।

कोषवृद्धिः । स्त्री । कुरखे । (कांठोत्त) । शं.

कोषस्थः । वि । कोषवासिप्राणिनामे, यथा—
शङ्खशक्तिशङ्खजम्बूकककटादी । गुणाः — “शङ्ख-
कृन्दादयः स्वादुरसपाका वातघ्ना शीताः शिथ्या
पित्ते हिताः श्लेष्मवर्धनाश्च ॥” सु.सू.४६५. । “को-
षस्था मधुराः शिथ्याः पित्तवातहरा हिमाः । हृद्-
स्था बहुवर्षकाः हृत्प्रायः बलवर्धनाः ॥” भा. ।

कोषा (धिन) । स्त्री, पुं । पादुकायाम् । श.
र. । यङ्गायां । छडा । हि.च. । आम्बहवे । श.मा. ।

कोषास्त्री । स्त्री । महाकीषातक्याम् । तड्डा-
कलाय । प.सू. ।

कोषातक्याद्यतैलम् । स्त्री । उपदेशे तैलं ।
पाठः — “यस्य लिङ्गस्य मांसस्य शीर्यते कृमिभक्षि-
तम् । तस्य कोषातकीलम्बावीजनागरसाधितं ।
तैलं हृन्मचिरादीरं दुष्टघ्नघ्नमगन्धरं ॥” कोषातकी
घोषकः (घांश), लम्बा तिलालावूः । तैलं ४ श.
कोषातक्यादिकल्कः १ श. वारि १६ श. । रस.र. ।

कोष्ठम् । स्त्री । कुठीपची । कूड । गुणाः —
उष्णं कटुं तिक्तं स्वादु रुच्यं मृदकं कुष्ठविषविस-
र्पहरम् । वै.निघ. । See कुष्ठम् । पुं । कुशले ।
खकुची हृदयाहतिपर्यन्ते । मे. Any viscus.
आमाश्रिसूत्रधरिस्थानादी । यथा — “स्थानान्या-
माश्रिपक्वानां सूत्रस्य रुधिरस्य च । हृदयस्य कः
कुशुष कोष्ठ इत्यभिधीयते ॥” स विविधः कटुः
क्रूरी मध्यमश्चेति । तत्र बहुपित्तो मृदुः सुदुग्धेनापि
विरिच्यते । बहुवातश्लेष्मा क्रूरः, स दुर्बिरश्च ।
समदोषी मध्यमः स साधारण इति । तत्र मृदो
मात्रा मही, तीक्ष्णा क्रूर, मध्ये मध्या च कर्तव्येति ।
सु.चि.१२५. ।

कोष्ठपुष्पः । पुं । बीरसूर्यायाम् । वै.निघ. ।

कोष्ठभेदः । पुं । तन्नामकरीणि । वै.निघ. ।

कोष्ठसन्तापः । पुं । अनदाहि । रा.नि.व.२० ।

कोठागारिका । स्त्री । सत्तिकाविशेष । कु-
मौत्रे भागे । वै.निघ. ।

कोठागारी (३५) । पुं । प्राश्नवातककौटवि-
शेष । कुमौत्रे (पाक) । तेन दष्टे सात्रिमातिक-
रोगा जायन्ते । सु.कल्प.८५. । See कौटः ।

कोठान्निः । पुं । पाश्चात्तिनीम शोऽभिर्जठरी
चमं पचति । पाठकाभिः । निदानम् ।

कोठाङ्गम् । स्त्री । नाभिहृदयादिपञ्चदशवि-
धाङ्गि । च.शा.७५. ।

कोष्ठिकयन्त्रम् । स्त्री । लोहकारस्य चमन-
यन्त्रविशेष । कामोत्तरे हापत्र । लघुर्ण—“लो-
हशालुखविशोर्णं हसमावायतं समम् । धातुसत्त्व-
निपाताथं कौष्ठिकं परिकीर्तितं ॥ परिपूर्णं हृदा-
ङ्गारैरयो वातेन कौष्ठिकी । मानया ज्वालामार्गेण
ज्वालयेश हुताशनम् ॥” अवि. ।

कोष्णम् । वि । ईषदुष्टे । रत्ना. ।

कोष्ठलः । पुं । यवसक्तुल्लतमयविशेष । यद्वत्र
भद्र । गुणाः—“निदीधन्नश्च इष्यश्च कोष्ठली वद-
नप्रियः । सु. । कोष्ठलः शक्रभिर्देशे बाह्वीकं क्रियते
यवैः ।” वाचस्पतिः । [णी गुर्वी च । वै.निघ. ।

कोष्ठली । स्त्री । कुशाष्टसुरायां । गुणौ—हृष्ट-
कौकिल्यः । पुं । कौकिलाचवृक्षे । वै.निघ. ।

कौकुटः । वि । कुकुटसन्निभिः । वा.चि.१५. ।

कौकल्यम् । स्त्री । अनुतापि । चिका. ।

कौकुटपुटम् । स्त्री । पुटविशेष । “वितस्ति-
मानके खाते कथितकौकुटं पुटम् । षोडशाङ्गुलके
खाते कस्यचिक्कौकुटं पुटम् ॥” भा. ।

कौकुटिका । पुं । अदुरप्रेरितादे । मे. । प-
चिविशेष । (हांना) अक्षी । वै.निघ. ।

कौकुटिकन्दलः । पुं । सर्पविशेष । (वाङ्ग)
मांश । चिका. ।

कौहः (ह्विणः) । पुं । कौरुषदेशे । श.र. ।

कौटः । पुं । कुटजवृक्षे । भा.पू.१५. ।

कौटिकिकः । वि । मांसविकेतारि । श.र. ।

कौटजः । पुं । इन्द्रयवे । पा.सु. । कुटजवृक्षे ।

कौटजलेहः । पुं । चर्मोपिकारि लेहः । “कु-
टजलक् पञ्चशतं जलद्रीक्षे विपाचयेत् । चटमा-
नावशेषम् कषायमवतारयेत् । वस्तुपूर्तं पचेत्तत्र
गुडान् चिन्नस्यन्ति च । हृतस्य कुडवं दत्त्वा ततो
लेहलमायतं । वषाव्योषविक्रन्दचिकित्वाधिरसा-
श्चनं । भक्ष्मातिविषाविकलं प्रत्येकश्च पलं पलं ।
चूर्णित्वं प्रदातव्यं मधुनः कुडवं तथा । एष लेहः
शमयति चाशौ रक्तसमुद्भवं ॥” कुटजलक् १००
प. पाकार्यजलं ६४ श. श. ८ श. पुराणगुडः १०
प. हृतं ८ प. प्रत्येपार्थं वषादीनां चूर्णं प्र. पलं,
मधु ८ प. अनुपातं हृतं मधु तर्कं जलं दुग्धश्च ।
सा.कौ. । [दिचूर्णं ।

कौटजवीजम् । स्त्री । इन्द्रयवे । वृहत्तवक्ता-
कौटिकः । जि । मांसविकेतारि । कषाहे । चम. ।

कौटिल्यम् । स्त्री । चाचक्यमूलके । रा.नि.५.७. ।

कौटिल्यकः । पुं । अप्रिमृत्तकौटविशेष । तेन
दष्टे वातनिमित्तज्वररोगा जायन्ते । सु.कल्प.८५. ।

कौटी । स्त्री । कुटजवृक्षे । वै.निघ. ।

कौडविकः । वि । कुडवपरिमिते । ४ पल ।
च.द.यका.चि.सर्पिर्गुडः । कुडवमितवीजवपनयो-
म्यवेवे । च.टी.रा. ।

कौषपः । वि । कुषपगन्धौ । च.इ.१२५. ।

कौण्डिन्या । स्त्री । मांसरोहिण्याम् । वै.निघ. ।

कौण्ड्यम् । स्त्री । कुण्डिले । कूटि । सु.नि.५.५. ।

कौतुकम् । स्त्री । भोजनकाले । इ.च. । हर्षे ।
विवाहम् । मे. ।

कौद्रविकम् । स्त्री । Sochal salt, सीवर्ध-
लवणम् । मठन लवण । रा.नि.५.६. ।

कौन्ती । स्त्री । रेशकायाम् । (त्रय) च । भा.भ.
१५.अ.चि.लाचारितेले ।

कौन्तेयः । पुं । अश्विनवृक्षे । रा.नि.५.६. ।

कौप(जल)म् । स्त्री । ज्योदके । पाठकाभि-
जल । भा. ।

कौपीनम् । स्त्री । उपस्थे । गुणदेशे । अम. ।

कौबे(वे)रः । पुं. स्त्री । कुष्ठे । कूड़ । मद-
व.१ । (री) उत्तरदिशि ।

कौबेरयहः । पुं । अथजातिर्दुष्टयहविशेष ।
लक्षणं —“खिन्नास्त्री वेपमानश्च जामुभ्यां यश्च ति-
ष्ठति । कौबेरयहसंमुष्टं तं विद्यात्कटजीविनम् ॥”
ज.द.५७७. ।

कौमारम् । स्त्री । पञ्चवर्षपर्यन्ते कालं । “कौ-
मारं पञ्चमाद्यान्तम् ।” रा.नि.व.१८ ।

कौमारभृत्यम् । स्त्री । तन्नामकान्ततमन्त्रे,
बालभृत्यायाम् । भि.उ.८१॥ । “कौमारभृत्यं नाम
कुमारभरणधारी वीरदोषसंशोधनार्थं दुष्टसन्त्यह-
समुत्थानानाञ्च व्याधीनामुपशमनार्थं ।” सु.स.१७. ।

कौमारी । स्त्री । वाराहीनामकन्दे । रा.नि.व.
७ । वंशलोचनमन्दे । छतकुमार्यां । वै.निघ.ज्व.चि. ।

कौमुदः । पुं । कार्त्तिकमासे । चिका. । [निघ. ।

कौमुदीजीवनः । पुं । चकोरपक्षिणि । वै.

कौमुदीवृक्षः । पुं । दीपवृक्षे । भिलशज ।
हारा. ।

कौमुद्वृतम् । स्त्री । शताब्दिकवृक्षे । वै.निघ. ।

कौलस्यः । त्रि । कुलस्यसम्बन्धिनि । वा.चि.७७. ।

कौलखीनः । त्रि । कुलखीत्यादके (चित्रादौ) ।
च.टी.भ. ।

कौलीनम् । स्त्री । गुह्ये । उपस्थे । मे. ।

कौलीरा । स्त्री । कर्कटशृङ्गां । कौ.कु.शृङ्गाः ।
रा.नि.व.६ ।

कौलियकः । पुं । कुकुरे । हला. ।

कौल्माषीणः । त्रि । कुल्माषीत्यादके (चित्रा-
दौ) । च.टी.रा. । [हि.क.कोषः ।

कौबलम् । स्त्री । Jujube. कौलीफलं । कूला

कौशिकः । पुं । गुग्गुली । गुग्गुल. । प.सु. ।
अथकर्णशालज्जायाम् । लताभाज । रा.नि.व.६ ।
पेचके । रत्ना. । व्याले । बाह्ये । नकुले । मे. । की-
शकारे । श.र. । मञ्जायाम् । छे.च. ।

कौशिकफलः । पुं । नालिकेरवृक्षे । श.र. ।

कौशिका । स्त्री । शम्पिपर्णीवृक्षे । गै.ट्टेण ।
मुरायाम् । वै.निघ. । पानपात्रे । छे.च. ।

कौशिकारातिः (कारिः) । पुं । काके ।
रा.नि.व.१६ ।

कौशिक्यः (क्या) । पुं, स्त्री । शास्त्रीटङ्क्ये ।
श्री.७७ । गी.छ. । रा.नि.व.६ । गुणाः —“पित्तला
चोष्णा तिक्ता वातविनाशिनौ ।” वै.निघ. ।

कौशीरम् । स्त्री, पुं । नखीनामगन्धद्रव्यं ।

कौशे(षे)य(क)म् । स्त्री । कृमिकौशेत्यवस्थे ।
त्रे.न.मौ कां.प. । रत्ना. । काशटणे । वै.निघ. ।

कौषम् । स्त्री । कमले । पद्म । वै.निघ. ।

कौषिकः । पुं । कौशिके । मे. । आसितुष्टि-
के । रत्ना. ।

कौसीयम् । स्त्री । तन्द्रायां । आलसे । छे.च. ।

कौसुमम् । स्त्री । पुष्पाञ्जनं । रा.नि.व.२२ ।

कौसुभम् । स्त्री, पुं । वनकुसुमे । रा.नि.व.४ ।
कृत्रिमाञ्जने ।

कौसुभतैलम् । स्त्री । कुसुभवीजीववतेले ।
कूशुभवीजैज्र.ट्टेण । तच्च कटु सत्कारं वातघ्नं
कफपित्तहरञ्च । वा.टी. । See कुसुभतैलम् ।

कौसुभशकम् । स्त्री । कुसुभशके । See
कुसुभपत्रम् ।

कौसुभशुण्डिकः । पुं । खनामख्यातशाली ।
कौसुभीशालिः । गुणाः —लघुपाकः वाय-
पित्तघ्नश्च । रा.नि.व.१६ ।

कौस्तम् । स्त्री । दशाब्दिकवृक्षे । रत्ना. ।

क्रकचः । पुं, स्त्री । करपत्रे । कृत्रा. । कित-
क्याम् । शम्पिलतरी । गै.ट्टेण । मे. । प्रवृद्धही-
नमध्यवातादिजनितसन्निपातज्वरे । लघुपत्रम् —“प्र-
खापायाससम्प्रीहाः कम्पसूक्ष्मांरतिभसाः । मन्था-
सन्धेन सत्युः स्नातुः तत्रायेतद्विशेषतः । भिषग्भिः
सन्निपातोऽयं क्रकचः सम्यक्कीर्तितः ॥” भा.म.१७. ।

क्रकचच्छदः । पुं । कितकौष्ठे । ट्कशा गी-
छ. । प.सु. । [रा.नि.व.६ ।

क्रकचपत्रः । पुं । शाकवृक्षे । शै.गुन गी.छ. ।

क्रकचपात् (पादः) । पुं । Chameleon.
क्रकलासे । त्रि.त्रि.गि.ट्टे । हारा. ।

क्रकचपुष्पी । स्त्री । (Coius coqbojinus.)
कवचीमन्थे । ट्क मा.छ. । हारा. ।

क्रकथा । स्त्री । कितकौहवे । (कक्रा गौह । रा.नि.व.१० । झीम्वसलवे । (हंशना । रमा. ।

क्रकथः । पुं । तिलिरपचिचि, क्रकरपचिचि । कक्रात्र गौथी । अम. ।

क्रकरः । पुं । क्रकथे । कक्रा२ । बंशकरीरे । वाटनत्र कौड । प.स. । करीरहवे । उट्टकटोत्र गौह । अम. । (Perdix sylvatica.) पचि-विशेष । कर्कटिश । हिं कयार । मं करडौक । गुथाः—“वातपित्तहरा हव्या मेध्याग्निबलवर्धनाः । लघवः क्रकरा हव्या तथा वै चीपचक्रकाः ॥” सु. सू.४६च. । तन्मांसगुथाः—लघु हव्यश्च । रा.नि.व. १८ । रक्तपिते हितं । सि.यो.र.पि.चि.खखखा यवौह ।

क्रकराटः । पुं । भरहाजपचिचि । वै.निघ. ।

क्रकौचः । पुं । पचिद्विशेष । कर्कटिश । वै. निघ. ।

क्रतुपशः । पुं । चीटके । हारा. ।

क्रथनम् । स्त्री । मारणं । अम. ।

क्रथनकम् । स्त्री । वेतागुरुकाष्ठे । श.च. ।

क्रन्दनः । पुं । विडालि । श.मा. । स्त्री । रोद वे । श.र. । [शक्ती । कन्वे । आक्रमथे । मे. ।

क्रमः । पुं । पादे । रा.नि.व.१८ । अगुक्रमे ।

क्रमणः । पुं । चरवे । हे.च. ।

क्रमपूरकः । पुं । वक्रहवे । रा.नि.व.१० ।

क्रमिः । पुं । क्रिमी । म.क्रमिरीमे । [स्मरे । मे. ।

क्र(क्रि)मिकाण्टकम् । स्त्री । विडङ्गे । उदु-

क्रमिघ्नम् । स्त्री । विडङ्गे । र.मा. ।

क्र(क्रि)मिजम् । स्त्री । अगुवकाष्ठे । अम. ।

क्र(क्रि)मिजा । स्त्री । लावायाम् । र.मा. ।

क्रमिरिपुः (शबुः) । पुं । विडङ्गे । र.मा. । प्रवालतरी । वै.निघ. ।

क्रमीलकः । पुं । वनसुहृ । मृगनी । प.स. ।

क्रमुः । पुं । गुवाकहवे । भ. ।

क्रमुकम् । स्त्री । पुं । गृतफले, हवे च । मे. । रा.नि.व.११ । भद्रसुकके । कापांसीफले । पङ्कि-

बले । गङ्गा जयन्थे । अम. । गृतहवे फले च । हृ९ गौह वा कल । भा. । रा.नि.व.१८ ।

क्रमुकप्रसूनः । पुं । धूलीकहवे । रा.नि.व.१८ ।

क्रमुकफलम् । स्त्री । गुवाके । रा.नि.व.१६ । सन्धिवन्धविशेषकरत्वात् विक्राशि । शार्ङ्ग. ।

क्रमुकी । स्त्री । गुवाके । श.र. ।

क्रमेलः (कः) । पुं । उद्रे । प.स. । हला. ।

क्रमोद्देगः । पुं । हवे । वै.निघ. ।

क्रयशीर्षम् । स्त्री । कपिशोर्धे । चिका. ।

क्रयारोहः । पुं । हटे । चिका. ।

क्रयिकः (क्रयो) । पुं । कितरि । अम. ।

क्रव्यम् । स्त्री । मांसि । रा.नि.व.१७ ।

क्रव्यघातनः । पुं । श्वे । श.च. ।

क्रव्यात् । पुं । रचसि । चि. मांसाश्लि । मे. ।

क्रव्यादः । पुं । रावसे । अम. । श्येनपचिचि । सिङ्गे । रा.नि.व.१८ ।

क्रव्यादरसः । पुं । चजीर्णाधिकारि रसः । पाठः—“घ्नं रसस्य विपलं बलेः स्वात् घ्नत्वायसौ चाहंपलप्रभावे । सघ्नस्यै सव्यं द्रुतमग्निप्रियादेरण्ड-पचे विनिवेशनीयं । पिष्टा तथा पर्पटिका विधाय लोहस्य पात्रे वरपूतमग्निना जम्बीरजं पङ्क(क) रसं पलाजि जतं तलेऽस्याग्निमथात्मन्यं । जीर्णं भावितमेतदेतैः सुपचकोलीहववारिपूतैः । सवेव-साक्षैः शतमत्र योज्यं समं रजटङ्गणं सुष्टुटं । विडं तदहं मरिचं समञ्च तत्समवागं चचकोलवा-रा । क्रव्यादनामा भवति प्रसिद्धी रससु मन्थान-कक्षेरबीजः ॥” भाजनात् १ मा. सैम्भवतक्रमेण पेयम् । रसः १ प. मन्थकः १ प. ताव ४ ती. लोहं ४ ती. सव्यं चूर्चयित्वा सव्यं लोहपात्रे सह-प्रिना द्रुतमिरस्वपचे ढालयित्वा पर्पटीयत् कार्यं । ततो जम्बीररसस्य पक्षशतेन श्रमेः लोहपात्रे पा-च्यम् । श्वर्षं रसे पचकोलकाशेन पचायत् पच-वेतसरसेन च पचायत् भावना देयाः । ततः स-व्यचूर्चसमं धट्टङ्गणचूर्णं (४ प.) तदहं विडचूर्णं (१ प.) सव्यद्रव्यसमं मरिचचूर्णं (१० प.) तत-चचकोलकाशेन ७ भावना दातव्याः । शकलच-चक्रशिर्षं चचकोलम् । पचकोलकाशी यका

एगुणजलेन पक्का चतुर्थांशशेषः कार्यः । सा.को. ।
अथ; रसायनाधिकारि । पाठः—“विपलं गन्धकं
शुद्धं द्रावयित्वा विनिक्षिपेत् । पारदं पलमानेन
वृत्तशल्यायसी पुनः । तेन मानेन सन्धिश्र पञ्चा-
ङ्गुलदले क्षिपेत् । ततो विचूर्ण्य यत्नेन ज्वालये-
न्मृदुमानलम् । पात्रमात्रं रसं सम्यक् जल्यौरस्य प्र-
योजयेत् । सचूर्णं पञ्चकोलोलैः कषायैः चास्त्र-
वेतनैः । भावना खलु दातव्याः पञ्चाङ्गुलमितास-
या । अष्टटङ्गणचूर्णेन तुल्येन सह मेलयेत् । तद-
ङ्गुणात्तुल्यं सर्वतुल्यं भरौचक्रं । सतथा भावये-
त्पञ्चाङ्गणकारवारिणा । ततः संशोध्य कृप्यान्
जठरे न विनिक्षिपेत् ॥” र.स.२। पूर्वस्य पाठान्त-
रमेव ज्ञेयम् । रसायनाधिकारि उक्तः ।

क्रव्यादा (दी) । स्त्री । जटामांस्याम् । रा.
नि.व.१२ ।

क्रश्रिमा । पुं । कृशतायाम् ।

क्रशीयान् । त्रि । अतिक्रमे । स्त्रीषे ।

क्रान्तः । पुं । वैकान्तमशी । घोटके । त्रिका ।

क्रान्ता । स्त्री । वृहत्याम् । विरुडो । स्थूलैला-
याम् । रा.नि.व.३।६ ।

क्रान्तिः । स्त्री । सूर्यगत्यर्थं खगोलमध्यस्थति-
र्यङ्गोलरेखायाम् । सूर्यसि ।

क्रान्तुः । पुं । पक्षिणि । उष्णा ।

क्रामकः । पुं । क्रसुकसूले । उपारिशून । र.
सा.सं.लीहपुटपाके । [सं. ।

क्रामणः । पुं । टङ्गणचारे । (मांशांश) । र.सा.

क्रिमिः । पुं । पुषे । रत्ना । लावायाम् । री-
गविशेषे । कमी । कीटे । अ.टी.भ. । [च. ।

क्रिमिकरः । पुं । प्राणहरकीटभेदे । सु.कल्.

क्रिमिकर्षकः । पुं । कर्षकोत्तोगतरोगवि-
शेषे । कर्षाभ्यन्तरे मांसशोणितपचनान् क्रिमि-
नयते । मक्षिकाभिर्द्विभ्यमसवेन वा । काण्टका-
टारि । मा.नि. । [क्रमियन्तिः ।

क्रिमियन्तिः । पुं । सन्धिजनेचरीगे । See

क्रिमिघ्नः । पुं । कीलकन्दो नाम मृदाकन्द-
शाके । रा.नि.व.७ । See क्रमिघ्नः । स्त्री । विड-
ङ्गे । अ.टी.र. ।

क्रिमिघ्ना (घ्नी) । स्त्री । विडङ्गे । हरिद्रा-
याम् । लवणायाम् । वै.निच. । धूलपत्रायाम् ।
तामांश । रा.नि.व.५ । सीमरायाम् । श.च. ।

क्रिमिदन्तकः । पुं । क्रमिजदन्तरोगविशेषे ।
यत्र दन्ते कृष्णच्छिद्रं चलत्वं दन्तमूले शोथो वेदना
लालास्रावोऽकषादेदनाधिक्यञ्च भवति । मा.नि. ।
सु.नि.१६च. । See क्रमिदन्तः ।

क्रिमिरिपुः (शत्रुः) । पुं । विडङ्गे । सा.
को.बाहुशालगुडे । प्रवालि । पालिचाहवे । श.च. ।

क्रमिश्राचवः । पुं । A fetid mimosa.
(M. farnesiana.) विट्खुदिरे । श.च. ।

क्रमिशिरोरीगः । पुं । क्रमिजशिरोरीगे ।
लक्षणम्—“निनुद्यते यस्य शिरोऽतिमात्रं सम्भ्र-
मायं स्फुरतीव चान्तः । घ्राणाच्च गच्छेत्सिलिलं स-
पुयं शिरोऽभितापः क्रमिभिः स घोरः” मा.नि. ।

क्रमिशैलः । पुं । वल्गोके । त्रिका ।

क्रमिहरम् । स्त्री । मरिचे । विडङ्गे । कृष्ण-
लवणे । वै.निच. । त्रि । क्रमिघ्ने ।

क्रिया । स्त्री । चिकित्सायाम् । रा.नि.व.२० ।
“या ऋदौर्षं श्रमयति नाम्नं व्याधिरूरीति च ।
सा क्रिया न तु या व्याधिं हरत्यन्वसुदीरयेत् ॥”
भा. । उपायि । चेष्टायाम् । आरम्भे । सम्प्रधारण-
कर्षणि । मं. ।

क्रियाक्रमः । पुं । चिकित्सीयक्रमे ।

क्रियातियोगः । पुं । वमनाद्यतियोगे । भां.
म.३ख.काश.वि. । [योज्यवत्तिपु । च. ।

क्रियावस्तिः । स्त्री । वमनादिपञ्चकार्यसु प्र-

क्रियासाधनम् । स्त्री । चिकित्सासाधने ।

क्रियेन्द्रियम् । स्त्री । कर्षेन्द्रिये । वाक्पा-
स्यादिषु । ई.च. ।

क्रीडारजम् । स्त्री । मैथुने । त्रिका ।

क्रुङ् (चः) । पुं । वक्त्रपक्षिणि । वक् । रत्ना ।

क्रुत् (धा) । स्त्री । क्रोधे । ताम्रं । अम. ।

क्रुष्ठा । पुं । श्रगलि । उष्णा ।

क्रूरः । पुं । चवकहवे । (हैटेट) गौह । रक्त-
करवीरहवे । कडपक्षिणि । रा.नि.व.८।१०।१६ ।

लक्षधुरी । श्वेतपुनर्नवायाम् । भक्ति । ताड ।
विका ।

क्रूरकः । पुं । रक्तपुनर्नवायाम् । रा.नि.व.६ ।

क्रूरकर्मा स्त्री । कटुमिवनीनाममहाचपे । रा.
नि.व.५ । अर्कपुष्पीचपे । भा.पू.१भ. । वि । व-
शसाचारिणि ।

क्रूरगन्धः । पुं । गन्धके । रा.नि.व.१२ ।

क्रूरगन्धा स्त्री । कन्यारिठसे । रा.नि.व.८ ।

क्रूरदर्शना । स्त्री । श्वेतकाकमायां । वै.निघ. ।

क्रूरधूर्तः । पुं । लक्षधुरी । रा.नि.व.१० ।

क्रूररवः } पुं । काके । कर्करट पक्षिणि । वै.
क्रूररावी } निघ. । द्रोषकाके । रा.नि.व.१८ ।

क्रूरलोचनः । पुं । श्वेतधरे । डारा ।

क्रूरवः । पुं । श्वेतानि । वै.निघ. ।

क्रूरा । स्त्री । रक्तपुनर्नवायाम् । रा.नि.व.५ ।

क्रूरालापी । स्त्री । द्रोषकाके । वै.निघ. ।

क्रोञ्चः । पुं । क्रोधपक्षिणि । वै.निघ. ।

क्रोडम् । स्त्री । उल्लङ्घ । कोण । रा.नि.व.१८ ।

क्रोडः (कन्या) । पुं, स्त्री । वाराहीनाम म-
हाकन्दशके । रा.नि.व.७ । वनवारहि । रत्ना. ।

क्रोडकन्दः । पुं । वाराहीकन्दे । वै.निघ. ।

क्रोडकशेषः (कः) । पुं । मद्रसुखायाम् ।
वै.निघ. । [कूडि । रा.नि.व.५ ।

क्रोडचूडा । स्त्री । मच्छकपण्याम् । वडू धूल-

क्रोडपर्णी । स्त्री । कष्टकारिकायाम् । श.च. ।

क्रोडपादः । पुं । कच्छपे । वै.च. ।

क्रोडपुष्पी । स्त्री । पुत्रिपण्याम् । वै.निघ. ।

क्रोडा (डी) । स्त्री । वाराहीकन्दे । रा.नि.व.७ ।

क्रोडाङ्गिः । पुं । कच्छपे । विका. ।

क्रोडीकन्या । स्त्री । वाराहीकन्दे । वै.निघ. ।

क्रोडीमुखः । पुं । गन्धके । गङ्गात्र । रा.नि.
व.१८ ।

क्रोडिष्टा । स्त्री । सुखायाम् । रा.नि.व.६ ।

क्रोधः । पुं । क्रोधे । स च वातपित्तशोणित
कीपनः । "क्रोधशोकी कृती वातपित्तप्रकीप-
नी ।" विद्विः ।

क्रोधजः । पुं । क्रोधे । गीता. ।

क्रोधज्वरः । पुं । क्रोधजन्यज्वरे ।

क्रोधनः । वि । क्रोधयुक्ते । वै.च. ।

क्रोधना । स्त्री । यन्त्रिपण्यांलतायाम् । वै.निघ. ।

क्रोधमूर्च्छितः । पुं । शीरानामकमश्रुत्ये ।
श.र. । वि । अतिक्रुधे । [वै.]

क्रोधी । पुं । मक्षिपे । रा.नि.व.१८ । वि । क्रु-

क्रोशः । पुं । ४००० इत्यपरिमाणे । १ कोश ।

क्रोष्टपुष्पिका । स्त्री । पुत्रिपण्यां । वै.निघ. ।

क्रोष्टा (ष्टुकः) । पुं । श्वेतानि । श्वेतालोकां ।
शेषाकुल । प.सु. ।

क्रोष्टुकपुष्पिका (ष्पिका, ष्ठी) (मू-
लिका) (मिखला) । स्त्री । पुत्रिपण्यां ।

ठाकूनिश, रामवासक । रा.नि.व.४ । गौर्नामि-
कायां । हिं मायरी गीधूमौ । रा.नि.व.५ ।

क्रोष्टु(क)शीर्षः । पुं । लक्ष्मणवातव्याधि-
शेषे । लक्ष्मणम् — "वातशीर्षितजः शोथो जा न्य
महावजः । श्वेतः क्रोष्टुकशीर्षेण स्यात् । क्रोष्टुकशी-
र्षवत् ॥" भा.नि.वा.व्या.वि. । "युग्मम् क्रोष्टुशीर्षे
तु गृह्यते पिपलाभसा । श्वेतैरक्षैरहर्तैर्न वा पिपे-
हा हृदोदकम् ॥" वै.निघ. । [व.१]

क्रोष्टुषण्टिका । स्त्री । अस्त्रिपण्यां । मद्र-

क्रोष्टुफलः । पुं । इहदीहसे । रा.नि.व.८ ।

क्रोष्टुविका । स्त्री । पुत्रिपण्यां । र.सा. । श-
चविशेषे । रामवासक । विष्णुलक्षण, विडाल-
हीतीति यस्याः प्रसिद्धिः । अ.टी.भ. । [ला.]

क्रोष्टुहितः । पुं । शीरानामकमश्रुत्ये । गौर्नामि-

क्रोष्टूः । स्त्री । श्वेतान्यां । विशाही । प.सु. ।

क्रोष्टुष्टुः । पुं । पुच्छकेवौ, वृतेवौ । रा.नि.व.१५ ।

क्रोष्ट्री । स्त्री । श्वेतमूर्च्छिकायां । यम. । लाङ्-
लिकायाम् । श्वेतान्यां । पिपल्याम् । मी. । वा-

क्रोष्ट्री । स्त्री । श्वेतमूर्च्छिकायां । यम. । लाङ्-

क्रौञ्चः (कः) । पुं । A kind of heron. (Ardea jaculator.) श्वजातीयवकपक्षिः । (कौटवक । अम. । गुणाः—अग्नेरहितः । च.द.। “क्रौञ्चो ह्यथोऽतिरुचिकदम्भरीं हनि नित्यशः । शीघ्रमुच्छाहरी बन्धी हनि कासमरीचकम् ॥” अचि.२१७. । पद्मवीजि । वै.निच. । कुपरपक्षि णि । रा.नि.व.८ ।

क्रौञ्चनायकः । पुं । पद्मवीजि । वै.निच. ।

क्रौञ्चलोहितम् । स्त्री । हिङ्गुले । वै.निच. ।

क्रौञ्चा । स्त्री । पद्मवीजि । रा.नि.व.१० । क्रौञ्चस्त्रियाम् । जटा. । गुणः—अश्वरीयकदीपनी । अचि.२१७. ।

क्रौञ्चादनः । पुं. स्त्री । सृणाले । हारा । पि.प्याम् । श.र. । घञ्जुके । (यैष्टु । च.वि.३७. । चिद्योतके । ८५८८का । मे. । [रा.नि.व.१० ।

क्रौञ्चादनी । स्त्री । पद्मवीजि । पट्टात वीज ।

क्रमः । पुं । क्रान्ति । लक्षणं—“यो नायासयमो दंष्ट्रं प्रवृद्धः श्वासवर्जितः । क्रमः स इति विज्ञेय इन्द्रियाथप्रवाधकः ॥” वैद्यकम् ।

क्रमथः । पुं । आयासे । अम. ।

क्रान्तः । वि. यान्ते ।

क्रान्तिः । स्त्री । क्रमे ।

क्रिवः । वि. आर्दे । भिष्ट । अम. ।

क्रिचवर्मा । पुं । क्रिचवर्माः ।

क्रिचा । स्त्री । श्वेतकण्टकायाम् । रा.नि.व.४ ।

क्रिचाक्षः । वि. Blear-eyed. श्लेषादिना क्रिचक्षुषि । पिष्टुट्टका । स्त्री (चि) । क्रिचनेने । अम. ।

क्रिशितः (क्रिष्टः) । वि. क्रिष्टयुक्ते । अम. ।

क्रिष्टवर्क । पुं. स्त्री । Excess of the lachrymal discharge. तन्नामकश्लेष्मरक्तजनेच-वर्माः । लक्षणं—वर्माद्वयम् अकक्षात् सद् अल्पवेदनं तावत् रक्तवर्णश्च भवेत् । “श्लेष्मवेदनं तावत् वर्मसं समवेद्य च । अकक्षाश्च भवेदन्तं क्रिष्टवर्मेति तद्विदुः ॥” भा.नि. । “श्लेष्मरक्तोऽदुष्टेन क्रिष्टं मांसमिवीकृतं । बन्धुजीवनिभं वर्मं क्रिष्टवर्कं तदुच्यते ॥” विद्वेष्टः ।

क्रिष्टिः । स्त्री । क्रिष्टे । सिवायाम् । धरणि. ।

क्रीतः । पुं । अग्निप्रज्ञातिक्तीटे । तेन दष्टे पिच-जन्तोरिया जायते । सु.कल्प.८७. ।

क्रीतकम् । स्त्री । यष्टिमधुनि । प.सु. । भा. म.४७. कर्णरोग.चि. । “श्लेष्माक्रीतकं राजवर्तम् ।” भा.म.१७. रक्तहीवीज.चि. । “क्रीतकनित्ययुतं क-रिपकम् ।” A kind of plant with pois- onous root. (Glycyrrhiza Glabra.) नीलमूलयष्टिमधुनि । इदं स्वावरविषाणमर्गंतमूल-विषम् । सु.कल्प.२७. ।

क्रीत(ति)का (तनी) । स्त्री । नीलीहले । रा.नि.व.४ । पुष्टिपण्याम् । वै.निच. ।

क्रीतन(नीय)(क)म् । स्त्री । जलजयष्टिमधु-मेदे । यज्ञी यष्टिमधु । जलजस्थलजमेदेन सा हि-धा । गुणाः—मधुरं कषयं कषयं हृद्यं ब्रह्मघ्नं शीतलं गुणं चक्षुषं रक्तपित्तघ्नम् । रा.नि.व.६ । भा. ।

क्रीवः । वि. Impotent. बलहीने । रत्ना. । पुं, स्त्री । स्त्रीपुरुषेतर । नपुं.म.क. शिखरे । ल-क्षणं—“क्रीवः स्यात्सुरताशक्तः तद्वावः कैव्यसूच-ते ।” भा. । [चि. आर्दे ।

क्रीदः (कः) । पुं । शरीरार्द्रतायाम् । कफे ।

क्रीदनः । पुं । चतुरंशावशिष्टकषयि । “क्रीदन्-चतुरंशस्तु ।” रा.नि.व.२० । कफमेदे । तस्य स्थान-सामाशयः । तत्कारणं चाश्रयाकः श्लेष्मस्थानानामुद-ककर्मणाऽनुयाहकश्च । भा. । वि. क्रीदजनने ।

क्रीदा (दुः) । पुं । अन्द्रे । सन्निपाते । उणा. ।

क्रीगः । पुं । दुःखि । क्रोधि । व्यवसाये । मे ।

क्रीततिकम् । स्त्री । मद्यविशेषे । श.च. ।

कैव्यम् । स्त्री । Absence of virility. पु-रुषकारहीनत्वे, स्त्रीपुंभिन्नत्वे, योऽप्रभतिधातु-चयकपासैर्यै । तच्च षड्विधं मानसजं, धातुचयजं, शुक्रचयजं, उपधातजं, सृष्टजं, स्थिरशुक्रजञ्चेति । तच्च रिरंसीरप्रियभावात् वैष्यस्त्रीसंयोगाच्च चक्षु-मानसम् । कटस्त्रीचलवशात्तिलेवनात् सौम्यधातु-चयकपं धातुचयजम् । बाजीकरश्च विनातिस्त्रीषि-वाज्यं शुक्रचयजम् । वीर्यवादिशिराच्छेदात् पुं-वकारव्याघातजजम् उपधातजम् । आज्यकै-

भ्यात् सहजम् । अतिवलिष्ठस्य करविकाराच्चित्त-
विकारे ब्रह्मचर्येण वा शुद्धे कडे स्थिरशुक्रजं क्लैवं
भवति । तदुक्तम्—“तैत्तिरीयैरहयैश्च रिरंसीर्मे-
नसि चते । ध्वजः पतत्यतो नृणां क्लैवं समुपजा-
यते । हेत्यस्तीसमयोगाश्च क्लैवं तन्मात्रमसं ज्ञातम् ॥
कटुकास्तीक्ष्णत्ववैरतिमात्रोपसंवितैः । सीमधातु-
चयी हटः क्लैवं तदपरं ज्ञातम् ॥ अतिव्यवायशीलो
यो न च बाजीक्रियारतः । ध्वजभङ्गमवाप्नोति स
शुक्रव्यवहृतकम् ॥ महता मंदूरीनेण मर्मच्छेदेन
वा पुनः । क्लैवमेतच्चतुर्थं स्यान्नृणां पुंस्त्वोपघात-
जम् ॥ जन्मप्रवृत्तिर्यः क्लैवः क्लैवं तत्सहजं ज्ञा-
तम् । बलिनः क्षुब्धमनसो निरीषाद्वृत्तचयैतः ।
यसं क्लैवं मतं तनु स्थिरशुक्रनिमित्तजम् ॥” सु-
चि. २६५ । तत्र उपघातजं सहजज्ञासाध्यं ज्ञे-
यम् । इतरथा हेतुविपर्ययः बाजीकरणश्च पथ्यम् ।

क्लोमन् । क्ली । Bladder. पिपासास्थानि फु-
स्सुसे । तत्र हृदयाधी दक्षिणभागस्थम् । (कौ-
त्रा, सूत्रवदा, सूत्रकृति । सु. भा. ५५. । भरत ।
“अधनु दक्षिणे भागे हृदयाक्लोमं तिष्ठति । जल-
वाहिशिरासूत्रं लक्षाद्वदनकम्पनम् ॥” भा. ।
गार्होदयमंथे वचः तन्मंथे हृदयं तत्पार्श्वं क्लोमं
पिपासास्थानमिति वेद्याः । मसिक्क । रा. नि. व. १८ ।

कद्रुः । पुं । कद्रौ । ऐ. च. । [चिका. ।

कापनः । पुं । जलाधारविशेषः । छोटो हँडि ।

कणितेक्षणः । पुं । गृध्रे । वै. नि. च. ।

कथनम् । क्ली । काथकरणे ।

कथिका । स्त्री । काथे । वै. नि. च. ।

कथितः । जि । पक्के, छते (पाचनादौ) । प.
प्र. । क्ली । माधवीमये । काथे, कथायै ।

कथितजलम् । क्ली । उष्णोदकमिति पारि-
भाषिकं नाम । तच्चिविधं—पादावशेषं अर्द्धावशेषं
त्रिपादावशेषश्चेति । गुणाः—पादावशेषं कफघ्नं
लघुप्रेयं, अर्द्धावशेषं पित्तघ्नं, त्रिपादावशेषश्च वा-
तघ्नमिति । एवमेव पादावशेषं वसने, अर्द्धावशेषं
शरदि शीघ्रे च, त्रिपादावशेषं हस्तेन मिश्रिरे च
प्रयत्नं । अष्टभागशिष्टं वर्षायां प्रयत्नं । “काप्यमा-
जनु निर्वर्गे निष्फेनं निर्वर्षेण यत् । ततोयं क-
पितं त्रैयं दीपन्नम्याचमं लघु ॥” वैद्यकम् ।

कथितद्रव्यम् । क्ली । चरिते । वै. नि. च. ।

काथः । पुं । दुःखे । व्यसने । ऐ. च. । Deco-
tion. कथायै । स समवा—पाचन-शोधन-क्लेद-
संशमन-दीपन-तर्पण-शोधकमेदेन । तेषु अर्द्धा-
शिवः पाचनः, आदशंशकः शोधनः, अतुरंशकः
क्लेदनः, अष्टांशकः संशमनः, षडंशको दीपनः,
पञ्चमांशकतर्पणः, शोधकश्च षोडशांशकः इति ।
रा. नि. व. २० । “अथद्रव्यस्य पक्षं, वारि (द्रव्यापेक्ष-
या) षोडशगुणं अस्याचि स्रष्टाप्रना अष्टभागावशे-
षितः काथः । “पानीयं षोडशगुणं चक्षुषे द्रव्यपक्षं
क्षिपेत् । अस्याचि काथयेदद्याद्यमष्टमांशावशेषितम् ।
तज्जलन्याययेदौमान् कौक्लं स्रष्टाप्रसाधितम् ।
अतः काथः कथायश्च निर्युक्तः स निगद्यते ॥ काथे
विपेक्षितमंशेः अतुरष्टकषोडशैः । वातपित्तकफा-
तडे विपरीतं मधु ज्ञातम् ॥” काथे जीरकगु-
गुलुचारवचश्चिल्लान्जतुङ्गिहृत्तुलिकटुकानां प्रत्ये-
कं श्राव्यमितं (४ मांश) वाद्यम् । शार्ङ्ग. म. २
च. । तथाचोक्तं—“पाचनो दीपनीयश्च शोधनः
शमनलया । तर्पणः क्लेदनः शोधः काथः सत्वि-
धीतमः ॥ पाचनः पचते दीवादीपनेर्दीप्यतेऽनलः ।
शोधनो मलशोधी स्यात् शमनः शमते गदान् ॥
तर्पणस्यते धातुन् क्लेदी हृत्कृदकारकः । वि-
शोधी शोधमादते तस्यात् काथायपरीचयेत् ॥ वि-
शोषिकेदिनो जाला वसनं कार्ययुधः । प-
नोऽर्द्धावशेषः स्याच्छोधनोऽर्द्धावशेषकः । क्लेदय-
तुरंशश्च शमनोऽष्टावशेषितः ॥ दीपनीयो दशांश-
तर्पणश्च शमनोऽष्टावशेषितः ॥ शोधनो षोडशांशश्च काथमे-
दाः प्रकीर्तिताः ॥ पाचयेदातुरं सायं पाचनं स-
मसेहनि । शमनेनाथ वा हृदा निरामं समुपाच-
रेत् ॥ निश्रासु पाचनो देशे जाला दीपकत्व-
लम् । तत्स्रवज्ज्वरे पीतः दीपकश्च दीवहृत् ॥
काथपाने क्लोमो मूर्च्छा वेदस्थं वा शिरोव्यथा ।
यदा सञ्जायते चाप्य वामधेरीनिष्ठं तथा ॥ षोड-
शाद्वचमुभयं वातपित्तकफार्तिषु । शीघ्रं कथार्थं
दातव्यं विपरीताश्च शर्करा ॥” भाषेय । “अरुणोप-
शयच्छादि श्राषिकं हिकु माषिकं । शुक्लीरसि
तादीनां कर्तव्यं काथे विनिक्षिपेत् । मखेपु च प्रयो-
क्तव्यं माषिकं हिकुसैन्धवम् ॥” कक्षप. । श्लेष-
शिलाजतु चारं लवणं हिकु जीरकं । विपेक्षकं
काथे तैलजीरं हृतं गुडम् ॥ पूज्यं च शमनो दीपो

परास्ते दीपनस्य। तर्पणशीतलोदनस्य कल्पो पा-
नाय दाययेत् ॥ निशीथे शीवशी देवः शैषिके
प्रथमेऽहनि । दद्यात् सूर्योदयान्त्ये शीवशीथं भि-
षक्तमः ॥ वरमाश्रीविषं नैव क्षतिं तावभाजने ।
प्रीतमत्यभिस्तप्ता भक्षिता वा पयोगुहाः ॥” सु-
शु. । वमनार्थं ताम्रपात्रं प्रसिद्धं । प्रकाश्य श्रौती
नित्यैः पुनस्तप्ता भवेद्यदि । पानीयं वा पुनस्तप्तं
विषवद्वन्ति मग्नवम् । घृतं तैलञ्च पानीयं कषायं
व्यञ्जनादिकं । जलखेदीवधानाच्च प्रमाणं यत्र नो-

दितं । यत्र स्वादीयधात् खेहः खेहानीयं चतुर्गु-
णम् ॥ खेहाचतुर्गुणं द्रव्यमादाय खेहसन्धिः ।
चतुर्गुणं अत्र दत्त्वा काषः काप्यसमी मतः ॥ खे-
हाचतुर्गुणं काप्यं काप्यानीयं चतुर्गुणम् । काषः
काप्यसमः कार्यः कल्कश्च खेहपादिकः । इत्येवा
खेहपाकाद्येभ्योक्ता काप्यस्य कल्पना ॥” चरकः ।

काथोद्भवम् । ली. कर्परीतुल्यके, क्षविमर-
साग्नने, कुलत्याग्नने । अम. ।

ख

खम् । ली. अभधातौ । अडुर । रा.नि.व.११।
इन्द्रिये । मे. । [टी.रा. ।

खक्तवटः । पुं । खडिकायाम् । खड्गीनां । अ.

खखासः । पुं । वृचमेदे । पूठ गाँह । प्रयो-
गा.उ.मा.चि.मदनरसी ।

खखोल्काः । पुं । सूर्ये । वै.निच. ।

खगः । पुं । पक्षिणि । मे. । चक्रवाकपक्षिणि ।
पारदे । वै.निच. । श्लमे । अ.टी.भ. ।

खगमः । पुं । पक्षिणि ।

खगवक्त्रः । पुं । लकुचवृत्ते । श.च. ।

खगशत्रुः । पुं । मुद्रिपण्याम् । श.च. ।

खगस्थानम् । ली. वृचकोटरे । श.च. ।

खगान्तकः । पुं । धूमाटपक्षिणि । फि.उ. ।
वै.निच. । खेगपक्षिणि । राज्ञ पाथी, शिक्त्रे ।
रा.नि.व.१६ ।

खगेन्द्रः । पुं । गन्धे । वै.निच. ।

खगो(ग)डः । पुं । A kind of reed
(Saccharum spontaneum). खगामस्या-
वटणविशेषे । थांगड़ा, कयाड़ा, कटण । र.मा. ।

खगाटः । पुं । कौकिलाचवृत्ते । कुलथाड़ा
गाँह । वै.निच. ।

खगाहः । पुं । खगाहापरमाणि चेतपीताये ।
“खगाहः चेतपीतकः ।” अ.द.१७. ।

खचमसः । पुं । चन्द्रे । चिका. ।

खचरः । पुं । पक्षिणि । बायी । सूर्ये । वै.निच. ।

खजः (कः) । पुं । दर्व्याम् । शंठ । अ.टी.भ. ।
मय्यनदखे । शडेनि । छे.च. । सि.वी.यस्म.चि. ।

खजपम् । ली. घृते । उषा. ।

खजलम् । ली. तुषदि । शिशिर । चिका. ।
आकाशजले । तत्तु अगस्त्योदयात्पाक् न स्यम् ।
यथा—“वर्षासु चरन्ति घनैः सहोदगाः विधति
कीटलूताश्च । तद्विषजुष्टमपेयं जलमगस्त्योदयात्
पूर्वम् ॥” राज. ।

खजा (का) । स्त्री । दर्व्याम् । शंठ । अम. ।
मथ्ये । मउग्रा । छे.च. । मारणे । श.र. ।

खजाकः । पुं । पक्षिणि । उषा. ।

खज्योतिः । पुं । खद्योति । रा.नि.व.१६ ।

खञ्जः (कः) । पुं । वायुरीगमेदे । तन्मचणं
यथा—“वायुः कव्याश्रितः सकृद्वाः कञ्जराभाक्षि-
मेवथा । खञ्जनादा भवेज्जलुः पङ्कः सकृद्योर्ध्वो-
र्बधात् ॥” भा.नि. । चि. । विकलगतौ । थौड़ा ।
अम. । [रा.नि.व.१६ ।

खञ्जकारिः । पुं । सुखायाम् । र्थेनात्रि ।

खञ्जखेटः (लः) । पुं । खञ्जनपक्षिणि । श.
मा. । चिका. ।

खञ्जनः (कः) । पुं । A species of wag-
tail. (Montacilla alba). खनामस्यावट-
पक्षिणि । शंठक पाथी । श.मा. । गुणाः—खे-
पित्तघ्नी लघुः रूचः विषमघ्नश्च । राज. ।

खञ्जना (निका) । स्त्री । चन्द्रखञ्जनाती
हापुचिकायाम् । कांढाथौ । मे. ।

खञ्जनाकृतिः । पुं । खञ्जनायाम् । अ.च. ।

खञ्जरीटः । पुं । खञ्जनापचिचि । अम. ।

खटः । पुं । कफे । कतृष्वे । टष्वे । इ.च. ।

खट(टि)कः । पुं । कुक्षितपात्रौ । मू.ना. ।
अ.मा. । [गालि । वै.निघ. । चि. भवके ।

खटखाटकः । पुं । काके । काचपात्रे । अ-

खटालः । पुं । तच्छुनीयवत् । कै.टि.नि.टि. ।
वै.निघ. ।

खटिका (टिनी) । स्त्री । कटिन्वा । अङ्गि-
कर्षरम् । गन्धवीरवे । निघ. । रा.नि.व.११ ।
खड्डीवत् । वै.निघ. ।

खटो । स्त्री । Chalk. कटिन्वा । अङ्गि,
ठाथङ्गि । हिं खरी, गौरखरी । गुणाः—मधुरा
तिक्ता शीतला पित्तदाहव्रणदीपघ्नी कफरक्तनेत्र-
रोगहरी च । रा.नि.व.११ । “खटिका दाहजि-
ह्वीता मधुरा विषशीथजित् । खेपादितदगुणा
घ्नोक्ता भक्षिता स्तिकासमा । खटो गौरखटो ह
च गुणैर्नानुषं प्रकीर्तिते ॥” भा.पू.१भ. ।

खटनः । चि. खल्वे । इ.च. ।

खटा । स्त्री । खटायाम् । खटि । अ.च. ।

खट्याशः (शी) (सः) । पुं, स्त्री । The ci-
vet or zebet cat. (Viverra zibetha) ।
गुग्गुलुमाज्जारे । यस्यान्धेन तेषु मुवासितं क्रिय-
ते । शक्रः प्राकृत, खटोम । चिका. । अटा. ।
तस्यासं खटाशौ इति उच्यते । तद्व्युत्पत्तिर्यथा
—“यथास्नाभमपामार्गसुखादित्थारक्षितं । वाच-
स्वेदेन संस्तंघं पूति निर्लसितां नयेत् । दोषापाकं
पचिष्यवाच्यपञ्चवधारिणि । खलः साधुनिर्वाची-
य ततो निःखटतां नयेत् । आजशीभाजनजली-
भावेद्यं पुनः पुनः । श्रियंस्मृति केतव्याः पुष्पपत्रैः
पुटिष तम् । पच्येदेवं विद्युत्स्य खगनाभिसमो भवे-
त् ॥ स च ततो मांसवत् प्रसक्तः ॥” खट्याशम्
अपामार्गस्य सुखा वा चारिष संलिप्य वाच्यस्वेदेन
वीमरहितं कृत्वा आसजम्बूकपित्तमातुलुङ्गविल-
पञ्चवज्जं दोषापाकिनं प्रक्ता निःखटं विधाय च
आमसूत्रं शोभाजनकायेन वा पुनः पुनः मास-

यसौ खगनाभिसमो भवति । च.द. । शैव वा.शा.
चि. । [मा. । मङ्गवीवीरवे ।

खटिकः । पुं । शक्रान्तिके । पाथीमात्रा । अ.

खटिका । स्त्री । खट्टहायाम् । चिका. ७

खट्टेरकः । चि. खल्वे । अ.मा. ।

खट्टा । स्त्री । पय्येदे । तत्र ज्ञयनं वातकरमिति ।
रात्र. । इगुशङ्खे पुं तत्रवन्धनाकृतिविशेषे । म.
म.१८च. । टण्डविशेषे । वै.निघ. । कौलशिक्षाम् ।
आलकुम्भे । रा.नि.व.११ ।

खट्टाङ्गनाम(मि)का । स्त्री । वटपत्रपाषा-
णभेदे । वट पत्रकुटा । रा.नि.व.५ ।

खट्टाङ्गपादी । स्त्री । कौलशिक्षाम् । आल-
कुम्भे । वै.निघ. ।

खट्टावन्धः । पुं, स्त्री । व्रणवन्धनाकृतिविशेषे
तत्रवन्धनं—“खट्टा व वटपादा स्नाथीराभिर्बहुभि-
र्बता ।” सु.उ. ।

खडः (कः) । पुं । खडवत् । अ.च. । खड्यूषे

खड्यूषः । पुं, स्त्री । युधविशेषे । यथा—त-
कपित्तवाहरीमरिचात्राजिचिचकैः । सुपक्षं खडू-
यूषोऽयम् । च.द.च.सा.चि. । तर्कं ८ ती. अ-
२४ ती. कपित्वादीनां तीक्ष्णकथं पादावशिष्ट-
यम् । अन्वत्—“मुद्गयूषरसं तर्कं धान्यार्ज-
युतं । सैम्बवं सङ्घितं दद्यात्खड्यूषमिति श्रुतम् ॥
भा. ।

खड्डिका (ङी) । स्त्री । खटिकायाम् । कू-
षङ्गि । अटा. । शक्रवृत्तिकायाम् । अङ्गिगौ-
अ.च. ।

खड्डुः । पुं । कतृष्वयायाम् । उवा. ।

खड्डः (खः) । पुं । मन्त्रके । शां. । चि.
का. । मन्त्रकाग्र्ये । शां. । मी. । वीरकामना-
द्वये । गै.ठेना । रा.नि.व.११ । अखी । खडू-
कवत् । शां.गङ्गा । अ.मा. । स्त्री । खड्डि । तीक्ष्ण-
वीर्ये । रा.नि.व.११ ।

खड्डकोषः (पचः) । पुं । (Scirpus m-
ximus.) खड्डवत्यायाम् । अ.च. ।

खड्डटः । पुं । (Saccharum spontan-

खड्गधनुः । स्त्री । गण्डकक्षियाम् । यदि ग-
ङ्गा । कुरिकायाम् । मे ।

खड्गमांसश्चामिषम् । स्त्री । गण्डकमांसि-
गङ्गात्रमांस । See खड्गी ।

खड्गमिथ्या । स्त्री । असिमिथ्या । रा नि. व. ७ ।

खड्गिकः । पुं । मदिबीचीरक्षिने । मदिगङ्गक्षेत्र
ननो । मे ।

खड्गिमारः । पुं । खड्गकीवलताया । अ. च. ।

खड्गी (इन्) । पुं । गण्डके । गङ्गात्र । गुणाः
—“कफघ्नः खड्गिपिणितं कषायमन्त्रिणापहं । वैत्रं
पवित्रमायुषं बहभूतनिवारणम् ॥” सु. सु. ४६ च ।
कफरातघ्नं कषायं पिष्टतर्पकं पवित्रमायुषं सूत्र-
बन्धकरं कञ्चव । राज. । बलकृत् रंघणं गुण च ।
रा. नि. व. १७ । [प. सु. ।

खड्गकः । पुं । देवताङ्गवे । देवताङ्गाङ्गा ।

खण्डः (काः) । पुं, स्त्री । इक्षुविकारविशेषे ।
शौङ्ग, डूरा, दोलो, थङ्गीनाकर, मानथङ्ग ।
गुणाः —“खण्डसु मधुरी हृद्यचक्षुषी रंघणी हि-
मः । वातपित्तहरः सिन्धु बल्यो बालिहरः प-
रः ।” भा. । हृद्यं चक्षुष्यं वातपित्तहरः । राज. ।
वातपित्तहरं शीतं क्षिप्रं बल्यं सुखप्रियं । चक्षुष्यं
श्रेष्ठतन्त्रात् खण्डं हृद्यतमं मतम् ॥ अत्रि. १० च ।
मधिदोषे । मे । शर्करायाम् । वैनिघ । बिड-
खवसे । विट् लवन । रा. नि. व. ६ । इक्षुजातिभि-
दे । अंशे । अम. ।

खण्डकर्मः । पुं । Sweet potatoes. चालु-
विशेषे । मकरकर्म आङ्गु । गुणाः —“कटुपाकी
खण्डकर्मः कफपित्तविनाशिनः ।” राज. २ प. । आ-
कविशेषे । चैट्टेकालमात्र । च. द. ।

खण्डका । स्त्री । यवासशर्करायाम् । वै. निघ. ।

खण्डकायसौहम् । स्त्री । रक्तपित्ते हितं ।
कापार्थे —शतावरी गुडची वासा सुखीरी बला
मालमूली खदिरकाष्ठं विफला भार्गी पुष्करमूलं
एषां प्र. ५ प. बारि ६४ अ. श्रे. ८ अ. मनःशि-
लया वा खर्षभाक्षिके वा कारितबीजचूर्णं १२
प. शर्करा १६ प. हतं १६ प. गुडपाकी चायसेन
कृतायमयेष वा पापेष सिद्धे विद्यामनुलकर्क-
टमयीविडकपिप्लीगुष्मीकातीफकानां चूर्णं प्र. ८

वी. प्रविष्यः । मधु २ अ. विफलाधानपपाणां प्र.
१ वी. । शतमूली, गुडचू, वासकहाण, मुष्टि-
री, वेणुङ्गा, तालमूली, खदिरकाष्ठं, विफला,
वासनहाण, कूड अत्रोत्के ५ प. पार्कार्थं जल
७४ अ. मे. ८ अ. मनःशिला वा खर्षभाक्षिक-
योगे कारित लोह १२ प. चिनि १७ प.
घृत १७ प. एकत्र पाक करिषा घन इहेले
बिलाजतू, गुडचू, कौकडांशुनी, विडङ्ग,
पिप्लु, शूट, जायफल अत्रोत्के १ प. वि-
फला, धने, तेजपात अत्रोत्के २ तो. अ-
त्केप दिवे । मधु २ मे. । रस. र. ।

खण्डकालु(क)म् । स्त्री । खण्डकणालुके ।
राङ्गी आङ्गु । अ. च. ।

खण्डकुशाण्डम् } स्त्री, पुं । रक्तपित्ते
खण्डकुशाण्डावलेहः } हितम् । खण्डशः
कृतं निम्बलीकृतपुराणकुशाण्डशस्यं १०० प. पा-
कार्यं बारि २०० प. श्रे. १०० प. तस्मादुद्धृतकु-
शाण्डखण्डानि पेषयित्वा रीद्रे शीषयित्वा च घृतेन
१ अ. भर्षयितव्यम् । मधुवर्णं तत्र तज्जलं तुला-
मितशर्करया सह (१०० प.) दत्त्वा लिहवत्येत् ।
श्रीते प्रवेपः —पिप्लीगुष्मीजरकाणां प्र. १६ ती.
लवेलापमरिचधान्यकानां प्र. ४ ती. मधु १ अ. ।
अन्यत् रक्तपित्ताक्षपित्तयोः हितम् । —कुशाण्डोदकं
१०० प. गव्यदुग्धं १०० प. शर्करा ८ प. एकत्र
पक्वा लिहभूते तत्र अक्षौचूर्णं ८ प. प्रविष्य अव-
तारयेत् । अक्षपिपीकं अन्यविधं अवलीहे केवलं
घृतस्य पलद्वयमधिकं दीयते । भा. ।

खण्डखर्जूरम् । स्त्री । खनामस्थिते पक्वात्र-
विशेषे । वैयकम् ।

खण्डजः (जा) । पुं, स्त्री । खण्डे । शौङ्ग ।
गुडे । (जा) यवासशर्करायाम् । रा. नि. व. १४ ।

खण्डजीह्वजः । पुं । तवराजीह्वखण्डे ।
रा. नि. व. १४ । [भा. ।

खण्डधारा । स्त्री । कर्तव्याम् । कौंटी । अ.

खण्डनम् । स्त्री । छिदने । भिदने ।

खण्डनीलः । पुं । खण्डकणालुके । मकर-
कर्म आङ्गु । र. मा. । [अग्ने ।

खण्डपरशुः (पर्युः) । पुं । खण्डामलकले-

खण्डपालः । पुं । मोदके । शत्रुता । हारा ।

खण्डपामः । पुं । धातकीपुष्पशर्कराजाते न-
ले । वै.निघ. ।

खण्डपिप्पली । स्त्री । अमृपिते पिप्पलीख-
ण्डे । कणाचूर्णं १२ ती. घृतं ४८ ती. अतावरी-
रसः ६४ ती. ८ अ. (५१२ ती.) खण्डं १२८
ती. । पाकसिद्धौ—आम्यशुद्धीबीरकदयहरीतकी
सुलकवंशरीचना जटामांसी वा आमलकीलगेला-
पचायां चूर्णं प्र. १२ मा. नामकैसरखदिरमरिचा-
नाच प्र. चूर्णं ६ मा. प्रक्षेपः । मधु २५ ती. । पि-
पूलचूर्णं १० सेर वा ७२ तो. घृत ४८ तो.
शतमूलौरस ७४ तो. दुग्ध ८ अ. र्याड २ अ.
एकत्र पाक करिष्या पाकसिद्ध इहेले धनि-
या, सुंटे, जीरे, कृष्णजीरे, हरीतकी, मूत्रा,
बंशलोचन वा जटामांसी, आमला, गुडच-
क्. एलाहेट्, तेजपत्र अत्रोत्तरे १२ मा.
नागेश्वरचूर्ण, धमिरचूर्ण एवं मरिचचूर्ण अ-
त्रोत्तरे ७ मा. अत्रोत्तरे मित्रे । मधु २४ तो. ।
रस.र. । मांसीस्थाने वंशीति पाठः । नामकैसरच-
न घृतम् । जैष. । [च. । See सर्पः ।

खण्डकणः । पुं । दर्प्यकरसर्पे । सु.कल्प.४

खण्डमोदकः । पुं । यवासशर्करायाम्, तव-
राजे । रा.नि.व.१४ ।

खण्डरः । पुं । यवासशर्करायाम् ।

खण्डराजी । स्त्री । बाकुष्याम् । वै.निघ. ।

खण्डखण्डम् । स्त्री । विडलवने । रा.नि.व.६ ।

खण्डवल्ली । स्त्री । काण्डवल्ली । कन्नगा ।
वै.निघ. ।

खण्डविकारः । पुं । शर्करायाम् । वै.निघ. ।

खण्डविन्दुः । पुं । सर्पजातिमेह । अत्रि.५६
च.१स्थान. । [शर्करायाम् । टिनि. । वै.निघ. ।

खण्डशर्करा (सिकता, सितता) । स्त्री ।

खण्डशाखा । स्त्री । मरिचवल्ली । लतावि-
शेष । रा.नि.व.३ ।

खण्डशुष्ठी (शुष्ठीखण्ड) । स्त्री । अम-
पिते हिता । शुष्ठीचूर्णं १२ ती. शर्करा १२८ ती.
घृतं ६४ ती. दुग्धं ८ अ. । प्रक्षेपः—कणाचामी-

लगेलापचवंशरीचनबीरकदयहरीतकीसुलका-
नयानां प्र. १२ मा. मरिचचूर्णं ६ मा. नामकैस-
रचूर्णं ६ मा. मधु २४ ती. । सुंटेचूर्णं ७२ तो.
टिनि १२८ तो. घृत ७४ तो. दुग्ध ८ अ. ।
अत्रोत्तरे—पिपूलचूर्ण, आमलाचूर्ण, गुडचक्,
एलाहेट, तेजपत्र, बंशलोचन, जीरे, कृ-
ष्णजीरे, हरीतकी, मूत्रा, धमिरचूर्ण अत्रो-
त्तरे १२ मा. मरिचचूर्ण ७ मा. नागेश्वरचूर्ण ७ मा.
मधु ३ प. वा २४ तो. । रस.र. । [नि.व.१४।

खण्डस(सा)रः । पुं । यवासशर्करायाम् । रा.

खण्डा । स्त्री । खण्डे । खांड इति लोके । वै.
निघ.रक्तपि.वि.कुषाखारलेहे ।

खण्डामलकम् (की) । स्त्री, स्त्री । आम-
लकीखण्डे । आमलार मोरका । वै.निघ. ।
परिणामश्ले चौरधविशेषे ।—पिठेनिष्पीडितपु-
राणकुषाखण्डस्य ५० प. घृतं १६ प. एकच भ-
ज्येत् । शर्करा ५० प. आमलकरसः १२ प.
खरसाभावे आमलकी २ अ. वारि १६ अ. शि.
४ अ.) कुषाखरसः १२ प. अवलीहवत्पथेत् । प्र-
क्षेपः—पिप्पलीबीरकशुष्कीनां चूर्णं प्र. १ प. म-
रिचचूर्णं १ प. तालीशधान्यकलगेलापचनागकैस-
रसुलकचूर्णं प्र. १ ती. । पिठेनिष्पीडित पुत्रा-
तन कुशांशुशंसा ५० प. घृत १७ प. टिनि
५० प. आमलकीरस ४ अ. (७२ प.) (क-
सातावे आमलकी २ अ. (१७ प.) जल १७
अ. (अ. ४ अ.) । कुशांशुशंसा ४ अ. आमल-
पाके—पिपूल, कृष्णजीरा, सुंटे अत्रोत्तरे
२ प. मरिच १ प. तालीशपत्र, धने, गुड-
चक्, एलाहेट, तेजपत्र, नागेश्वर, मूत्रा
अत्रोत्तरे २ तो. नीतल इहेले मधु अत्रोत्तरे
२ अ. । सा.की. ।

खण्डान्न(क)म् । स्त्री । बाजीकरणीयधमेह ।
सुपकमधुसारसः ६४ अ. शर्करा ८ अ. घृत ४
अ. शुष्कीचूर्णं १२ ती. पिप्पलीचूर्णं १६ ती. वा-
रि ८ अ. (५१२ ती.) एकच पथेत् । खण्डपाक-
सिद्धे प्रक्षेपः—तेजपत्रचूर्णं १२ ती. मरिचचूर्णं
नकुषाखान्यकबीरकदयविकटजातीफललगेला
नामकैसरचूर्णां प्र. ८ ती. शीते मधु ४ अ.
मा. ४ ती. । वै.निघ. ।

खण्डिकः । पुं । कवे । कौश । छि.च. । क-
सावविशेष । श्वेताग्नि । भा.पू.१.अ. । गुणाः—
“खचः शीतमधुराः सकषाया विरुक्षणाः । पित-
त्रे मणि शस्यते स्वेवालिपनादिषु ॥” च.नू.२७.अ. ।

खण्डाली । स्त्री । तैलमानपात्रे । वै.निच. ।

खण्डिका । स्त्री । खड्गशर्करायाम् । वै.निच. ।

खण्डितकर्णः । पुं । खण्डकर्णाली । शक्र-
कर्म । खार्कोण इति ख्याति शक्ते । रसेन्द्रगुडौ ।

खण्डी (रन्) । पुं । वनसुद्धे । भृगुनी । छि.च. ।

खण्डीरः । पुं । शीतसुद्धे । शोभाभृगु । छि.च. ।

खण्डोपला । स्त्री । खड्गीशर्करायाम् ।

खण्डीष्ठः । पुं । ओष्ठरोगभेदे । लक्ष्यं—“तत्र
खण्डीष्ठ इत्युक्तौ वातेनौष्ठौ विधा ज्ञतः ।” वा.
च.२.१७. ।

खतमालः । पुं । धूमे । मी. ।

खट्ठनम् । स्त्री । भोजने । रा.नि.व.२० ।

खदिका । स्त्री । खधी । तै. नि.का. ।

खदिरः । पुं । (*Acacia catechu*. Syn.
Mimosa catechu.) खनामख्यातवृक्षे । थय्येर
गाछ । उत्. खैर । तं चंडवेष्ट । स विधा खेत-
रक्षकभेदेना । विश्वः तत्तत्पर्याये द्रष्टव्यः । सा.
गुणाः—तिक्तः शीतः पित्तकफघ्नः पाचनः कुष्ठ-
कासासंश्लेष्कण्डूघ्नश्च । रा.नि.व.८ । “खदिरः
शीतलो दन्त्यः कण्डूकासारचिप्रश्च । तिक्तः क-
षायो मंदोष्णः क्षमिहज्वरवधन । श्वित्रशोथाम-
पित्तसपाण्डुशुष्ठकफान्दरेत् ॥” भा. । विसर्पवेद-
नामिहमंदोष्णः । राज.२.प. चन्द्रे । मी. शकभेदे ।
लज्जालुका, वराक्रांछा । अ.टी.भ. ।

खदिरपत्रिका (ची) । स्त्री । अरिखदिर ।
रा.नि.व.८ । लज्जालुकायाम् । रा.नि.व.५ ।

खदिरवटी । स्त्री । सुखरीगृहवटिकायाम् ।
खदिरः १०० प. पाकार्यजलं ६४ श. श्रे. ८ श. ।
धुनः प्रकाशनीमूले प्रसेपः जयिनीकपूरगुवाक-
काकोलीजायफलचूर्णानि प्र. ८ पी. । सा.कौ. ।

खदिरवज्जरी । स्त्री । अरिखदिर । हिं मट्टि-
कफघ्न । (स्त्री) दुर्मोक्ष । वै.निच. ।

खदिरसारः (रोडूतः) । पुं । खदिरनि-
यंसे । थद्वर । मं कात । रस.र. । गुणाः—
कटुतिक्तोष्णः कफवातघ्नः व्रणकण्डूरोगघ्नः दन्त्यः
दीपनश्च । रा.नि.व.८ । [५ ।

खदिरा । स्त्री । लज्जालुकास्तथा । रा.नि.व. ।

खदिराङ्गारः । पुं । खदिरकाष्ठान्गार ।

खदिरादिपञ्चतिक्तकटुतम् । स्त्री । कुष्ठे
घृतम् । घृतं ४ श. । काषार्थ—पञ्चतिक्तकं प्र.
१० प. वारि ६४ श. श्रे. ८ श. । कक्षार्थ—ख-
दिरारम्बध्व्योषधिश्चिचकदलीपटीलविफलाजि-
न्वहरिद्रासीमराजौकटुकामिषापाठावायकौदुरा-
लभाकुष्ठकरस्रवीजशारिवाहयन्द्यवभक्ष्मातकास्थ-
विहङ्गगुग्गुलूनां प्र. २ तो. । घृत ४ अ. काषार्थ
—निमज्जान, पटोलपत्र, कटिकारी, शुलूष्,
वासकछाल अत्रोत्तरे १० प. जल ४४ अ. श्रे.
८ अ. । कक्षार्थ—खदिरकाष्ठ, सोम्बालेर आटो,
कुंठ, पिपुल, मरिच, तेउडू, चित्तमूल, द-
खीमूल, पटोलपत्र, आमला, हरिद्रा, बहे-
डा, निमबीज, हरिद्रा, वाङ्गजीवीज, कटूकी,
आडुई, आकनादि, गोश्याले लता, दू-
रालता, कूड, करञ्जबीज, श्यामलता, अन-
खमूल, ऐलञ्च, डेलार मूठा (अडावे रज्ज-
चमन), विडङ्ग एवम् शुष्कल अत्रोत्तरे २
तो. । रस.र. ।

खदिराष्टकः । पुं । मरुत्तिकाधिकारे कषायः ।
“खदिरविफलारिष्टपटीलास्तवासकैः काथोऽष्ट-
काङ्गो जयति रोमानिकमरुत्तिकाः ॥” च.द. ।

खदिरिका । स्त्री । लाजायाम् । रा.नि.व.६ ।
लज्जालुकायाम् । वै.निच. ।

खदिरी । स्त्री । वराहजालायाम् । प.सु. । ल-
ज्जालुकायाम् । रा.नि.व.५ ।

खदिरीवीजम् । स्त्री । अशोकवीज । च.द.
“जलेन खदिरीवीजम् ।”

खदिरपमः । पुं । (*Acacia Arabica*.
बर्बरकाष्ठे । वाट्ना गाछ । वै.निच. । कदरे
प्रेत थमिर । र.मा. ।

खदूरकः । पुं । वामने ।

खद्योतः (तनः) । पुं । ज्योतिरिहने । ख.

खरपायम् । लो । लोहपात्रे । पिप्पल, ।

खरपादाब्धः । पुं । कपिलहस्ते । श.च. ।

खरपुष्पः । पुं । मरुवकहस्ते । मरुया गाह् ।
र.मा. ।

खरपुष्पा (ष्पी) । स्त्री । वर्त्मर्याम् । वाव्हे ।
भा.म.४भ. । “कटफलं खरपुष्पा च ।” वनतुल
खाम् । वनवाव्हेकुलनी । सु.सू.१०ष. ।

खरप्रियः । पुं । पारावते । श.मा. ।

खरमञ्जरी । स्त्री । चपामार्गद्वये । रा.नि.व.
४रसेन्द्र.चि.चुषावतीगुडी । श्रतापामार्गे । वै.निघ. ।

खरमूत्रम् । स्त्री । गर्दभमूत्रे । गोशत्रु मूत्र ।
गुणाः — कटूष्णं खारं तिक्तं कफघ्नं महावातघ्नं क-
म्प्योन्मादहरणं । रा.नि.व.१५ । “गार्दभं नावनं
मूत्रं तैलं योज्यं क्षिप्रमेव । सखारं तिक्तकटुकमु-
न्मादकुष्ठरोगनुत् । कारभं खरमूत्रञ्च तैले नखे
विषायकम् ॥” अत्रि. ।

खरयष्टिका । स्त्री । लघुवाय्वालके । वै.निघ. ।

खरराहः । पुं । मुखपुष्पकेण युक्ते खर्राहा-
ने । “खरराहश्च खर्राहः ।” ज.द.१७. ।

खररोमा । पुं । नागविशेषे ।

खरवल्गिका । स्त्री । गीरवतखुलायाम् ।

खरवल्लरिका । स्त्री । गोरकृष्णकूलिनी । र.मा. ।

खरवुकः (सः) । पुं । मरुवकहस्ते । “खरवु-
स इवकर्णौ कटफलं ।” वा.सू.१५ष. , हेमा.टी. ।

खरशब्दः । पुं । कुररपक्षिणि । कर्कटेश ।
रा.नि.व.१६ ।

खरश्याकः । पुं । भाग्याम् । भा. ।

खरशूकः । पुं । पीतशाले । वै.निघ. ।

खरसोन्दः । पुं । क्षीरपावभेदे । चिका. ।

खरस्त्र्यः (त्र्या) । पुं, स्त्री । प्रियालहस्ते ।
खर्जूरीहस्ते । रा.नि.व.११ ।

खरस्पर्शा । स्त्री । पीतदेवदाण्याम् । भा. ।
See खगरी । चि (श्रं) । गोविन्नादिवखरी ।
भा.नि. ।

खरखरा । स्त्री । वनमल्लिकायाम् । र.मा. ।

खरा । स्त्री । पीतदेवताङ्गे । भा. ।

खरागरी । स्त्री । पीतदेवताङ्गहस्ते । अ.टी.रा. ।

खराग्निः । पुं । अर्कनिकाशनाथे तीक्ष्णाधि-
विशेषे । रा.व. ।

खराश्वा । स्त्री । वद्वजटायां । अ.टी.भ. ।

खजमोदाया । स्त्री । क्लृप्तशमूनी । भा.पू.१भ. गुणाः

— “खराया कफवातघ्नी वसिरीगरुजापहा ।”

च.सू.१०ष. । च.द.पञ्चमीचि. । [रा.नि.व.६ ।

खराह्वा । स्त्री । खजमोदायाम् । वनयमाने ।

खरिका । स्त्री । नेपालखर्जूरान्तकितकमूरीभेदे ।
रा.नि.व.१२ । See कलूरी ।

खरुः । पुं । घोटके । दन्ते । वि. श्वेते । चिका. ।

खरुवकः । पुं । श्वेतमरुवकहस्ते । वै.निघ. ।

खर्जिका । स्त्री । अवदंशे । छाटे । श.च. ।

खर्जुः (र्जुः) । पुं । पिच्छीखर्जूरहस्ते । उषा. ।

खर्जाम् । रा.नि.व.२० ।

खर्जुघ्नः । पुं । चक्रमर्दनुषे । रा.नि.व.४ । अ-
कंहस्ते । आकम् गाह् । धूलूरहस्ते । श्वेत धू-
त्रः । रा.नि.व.१० ।

खर्जु(र्जु)रम् । स्त्री । पं । हरिताले । हे.च. ।

हरिके । खनामकहस्ते मे. । रौप्ये । कृपा । प.

सु. । खर्जूरफले । पिच्छीखर्जूर. । च.द.र.पि.चि. ।

खर्जूरपत्रकम् । स्त्री । तदाकारपत्रकभेदवि-
शेषे । सु.चि.८ष. ।

खर्जूरफलम् । स्त्री । खर्जूरीफले । तत्र रक्त-

पिप्पे हितम् । सि.यो.रक्तपि.चि. । [खर्जूरीफले ।

खर्जूरफलकः । पुं । गोधूमविशेषे । वै.निघ. ।

खर्जूरिका (री) । स्त्री । खर्जूरहस्ते । प.सु. ।

थेजूर गाह् । मं सिंधी । कं इचिलु । गुणाः —

अपक्वा कषाया, पक्वा गौल्या कषाया पित्तघ्नी

कफकारी क्षमिजननी हृष्या हंङ्गणी च । रा.नि.

व.११ । सा मधु-भू-पिच्छ-राजखर्जूरीभेदेन चतुर्धा

भवति । एषा गुणाः खखपय्याये मर्याः । यथा

— “भूमिखर्जुरिका खाशी दुरारीहा खदुच्छदा ।

तथा खखफला काककर्कटी खादुमलका ॥ पि-

च्छखर्जूरिका तस्या सा देशे पश्चिमे भवेत् । ख-

र्जूरी गीलनाकारा मराठीपादिहागता । भाष्ये

पश्चिमे देशे सा होहारेति कौत्तते ॥” सा. गुणाः—
—“खर्जूरीचितयं शीतं मधुरं रसपाकयोः ।
खिन्धं हृदिहरं हृद्यं चतुश्चहरं गुरु ॥ तर्पणं र-
क्तपित्तं पुष्टिविष्टम्भशृङ्गं । कौष्ठमाहृतजिह्वं
यान्तिवातकफापहम् । ज्वरातिसारक्षुत्तुषाद्यास-
कासनिवारकम् । मन्थूक्यामहृषिमदीकृतग-
दानाहृतम् । खर्जूरीतक्ततीयम् मृदपित्तकरं भवेत् ।
वातघ्नेषहरं हृद्यं दीपनं बलशुक्रजम् ॥” भा. ।
मल्लिकगुणाः—स्वादुः तिक्तः कषायः सूत्ररीगघ्नः
बलप्राणशुक्रवृद्धिकारश्च । राज । “अपक्वं खर्जूर-
फलं त्रिदोषशमनं मतम् । पक्वमेव हितं श्रेष्ठं त्रि-
दोषशमनं परम् ॥” अत्रि. १७७ । मधुरं शीतलं
गुरु चयाभिघातदाहवातपित्तेषु हितं हृदयं शुक्र-
कारश्च । च.सू. १७७ । जलसुशल्याम् । वै. निघ. ।

खर्पृतुत्यम् । क्ली । खर्परीतुत्ये । वै. निघ. ।

खर्परम् । क्ली । खनामख्यातीपधातुविशेषे । था-
पत्र । हिं खापरिया । मं कलखापरी । प.सु. ।
तस्य शीघ्रं यथा—“पुष्पाणां रक्तपीतानां रसैः
पिष्टैश्च भावयेत् । नरसूत्रैश्च गोमूत्रैः यवास्त्रेण स-
सैश्चैः । समाहं विदिनं वापि पश्चाच्छुध्यति ख-
र्परम् । तन्मारणं वङ्गवत् ज्ञेयम् । खर्परं पारदे-
नेव बालुकायन्त्रं पचेत् । चूर्णयित्वा दिनं यावत्
शीघ्रं भक्ष्यते ।” अथवा पतलीकृतं खर्परं
खव्वात्मनिधाय पचेत् ॥ सताकरे गुणाः—ख-
र्परं कटु चारं कषायं वामकं लघु लेह्यं भेदनं
शीतलं चतुर्थं रक्तपित्तहरं विषाग्नीरुद्धकक्षु-
घ्नश्च । भा. । पुं । ख्यात्रभेदे । थापत्र । प.सु. ।
खभाकारापूपपचनादिपत्रे । ता. ७३ । टाट्टु ।
भा.टी. वै. भा. । कपालास्थनि । ग्राथात्र धूनि ।
रा. नि. व. १८ । नेवास्त्रभेदे । हृत्वे । चिका. ।

खर्परवटिका । स्त्री । यक्षधिकारे । “पक्वे-
ष्टका हरिद्राश्यामागारधूमकेन च । शोधितं पार-
दक्षैव कर्षाहं तुलया धृतम् । भङ्गराजरसैः पुष्ट-
स्त्र्यकं रससन्धितं । हाथ्यां कज्जलिकाह्वला भावये-
त्तु भेदनेः । सिन्धुवारद्वारसे मन्थूकपर्णिकार-
से (मधूकपुष्पजे रसे इति वा पाठः) । केशराजरसे
आपि यौषधसूत्रजे रसे । रसेऽपरानितायाश्च सी-
कराजरसे तथा । रक्तत्रिजकपनीळी रसे च परि-
क्षावितम् । रसमानसमानेन कायायां शीघ्रवेदिव-

क् ॥” वटी खर्पपाभा, चतु. दक्षिणम् । ईहेक-
हृत्, हरिद्राहृत् ७ बूनेर महित शुद्ध पीत्रा ।
तो. । डीमराजरसे शुद्ध गङ्गा १ तो. । कज्ज-
लि करिदेव । ग्रेने निम्बान्पातात्र रस, धूल-
कूट्रिर रस, वा मोलकूलेर रस वा कष, के-
कुत्तर रस, गिमे शोकर रस, अग्रा-
जितापातात्र रस. सोमराजकाष एव रङ्ग-
चिन्नकपत्ररस एतयोक्ते १ तोला क्षीरा मा-
डिग्रा मर्षपत्राया वटी करिदेव । रस. की. । मेघ. ।

खर्परालः । पुं । अत्रत्यविशेषे । नं लाखीपिप-
री । वै. निघ. ।

खर्परिका(री)तुत्यकम् । क्ली । A sort
of collyrium. नेत्रमसाधनविशेषे । तुल्याहने,
ज्विमरसाधने । गुणाः—कटु तिक्तं चतुर्थं रमा-
यनं लब्धोषणं दीपनं बलपुष्टिकारश्च । रा. नि. व.
१२ । खर्परे । थापत्र । मं कलखापरी ।

खर्परीयकम् । क्ली । खर्परीतुत्ये । खर्परे ।
वै. निघ. ।

खर्परीरसकम् । क्ली । खर्परीतुत्ये । कृत्रिम
रसगुण । रा. नि. व. १२ । खर्परे । वै. निघ. ।

खर्वः (र्वः) । पुं । कुलकपुष्पत्रये । रा. नि. व.
१० । वि । कृत्वे । अम. ।

खर्व्याखः । वि । वामने । ट. च. ।

खर्व्या । स्त्री । नागबलायाम् । रा. नि. व. ४ ।

खर्वु(र्वू)रः । पुं, क्ली । नदीनिष्पाव । रा. नि.
व. १६ ।

खर्वु(र्वू)रा । स्त्री । तरदीहसे । रा. नि. व. ८ ।

खर्वजम् । क्ली । तन्नामकफलविशेषे । थंरु-
म् । गुणाः—“सूत्रलं बल्यं कौष्ठशुद्धिकरं गुरु ।
खिन्धं स्वादुतरं शीतं हृद्यं पित्तानिलापहम् । ते-
षु यथाकमधुरं सत्कारश्च रसात्रयेत् । रक्तपित्तकरं
तप्तु सूत्रकक्षकरम्परम् ॥” भा. ।

खर्म्मम् । क्ली । पटवस्त्रे । धीरुषे । नि. ।

खलम् । क्ली । कल्के । नि. । अस्त्रस्थाने । चिका. ।

खलः (काः) । पुं । सूर्ये । ध्रुवरुहवे । रा. नि.
व. १० । भालवे अस्त्रनविशेषे । “भालुधानौघपृ-
थीऽतिगुणः ॥ खलं द्रव्युत्पत्ते । फलमूर्ध्ववासनं

खलनं पाकतो घनं । खल्वरखल इत्यने दीपलाः
खलशोनिवत् । कल्की तिलशलाटूनां तिलकल्कस्य
तत्त्वम् । दध्नः मरीऽक्षः सक्षेपः खलो इति प्रवा-
हिकाम् ॥” श्रीकृष्णः अपराजितस्य नामापरी
खलावपि । वा.चि.६।१२५.२४४ । तमाखलवे ।
श.च. । चि । नीचे । अधमे । मे ।

खलकाम्बलिकाः । पुं । तिलकल्के । वै निघ. ।

खल(लि)तिः । पुं । इन्द्रमुपरीगिणि । टे-
को । हे.च. । चिका. ।

खलमूर्तिः । पुं । पारदे । श.च. ।

खलयूपः । पुं । खड्यूपे ।

खलाधारा । स्त्री । तैलपायिकायाम् । तेल
पोका । जटा. । [इत्यपि पाठोऽस्ति ।

खलिः । पुं । तिलकिट्टे । रा.नि.व.१६ । खल

खलिद्रुमः । पुं । सरलदेवदारौ । वै.निघ. ।

खलि(ली)नः । पुं, स्त्री । खलीने । नांशांश ।
ज.टी.रा. । [खलसमूहे । अम. ।

खलिनी । स्त्री । कक्षतालमूल्याम् । वै.निघ. ।

खलिशः } पुं । (Tricopodus colisa.)

खलेशशः } मत्स्यविशेषे । थलट्ठे मांछ । हारा ।
यादिलं कषायलं वायुकोपनलं रुचलं लघुलं शल-
हरलं किशिदान्नलस्य । राज.३५ । रा.नि.व.१६ ।

खलुरेपः । पुं । रुमविशेषे । श.च. । [जटा. ।

खलेधानी । स्त्री । खले पशुबन्धनदारुणि ।

खलेवाली । स्त्री । खले गीबन्धनकाष्ठे । श्रे-
काठि । हे.च. ।

खलः । पुं । ज्ञातकपक्षिणि । मे. । चर्कोणि ।
थान । चिका. । बीषमईनपात्रे । थल । स्त्री ।
वाजिदनायस्य निजकृण्वले । “निजकृण्वस्य दनायं
खलसिन्धुमिधीयते ॥” ज.द.४५. ।

खलकी । स्त्री । शर्करायां । थोड़ । वै.निघ. ।

खलिका । स्त्री । पिष्टकादिभर्त्सनपात्रे । श.च. ।

खलि(ली)टः । चि. । खलती । श.र. । चिका. ।

खली । स्त्री । हलादी शिरामोठने । थानधत्रा ।
वि.वी.विद्दी.चि. । “खली तु पाटजहीरकरमू-
लापमोठनी” सरलदेवदारौ । वै.निघ.वा.व्या.चि. ।

खलीवर्धनः । पुं । दन्तवेष्टजरीगविशेषे । भा-
रतेनाधिकी दन्ती जायते तीव्रवेदनः । खलीवर्ध-
नसंघोऽसौ सज्जाते बन्ध प्रशाम्यति ॥ भा.न.४३.
मुखरी.चि. । [निघ. ।

खल्वटः । पुं । कासरीमे । मं खोक्ला । वै.

खल्वटः । पुं । खलती । हे.च. ।

खल्वुका । स्त्री । नाभिग्रहे । र.सा.सं. ।

खवली । स्त्री । आकाशब्रह्माम् । रा.नि.व.१ ।

खवारि । स्त्री । आन्तरिबोदके । रा.नि.व.१४ ।

खवासः । पुं । हिमे । हारा. । [व.११ ।

खशब्दाङ्कुरः । पुं, स्त्री । वेद्व्यसनी । रा.नि.

खशा । स्त्री । मुरामांस्याम् । मं मरवा । श.च. ।

खशेटः । पुं । खलिसमर्थे । चिका. ।

खखासः । पुं । वायौ । चिका. ।

खसः । पुं । पामायाम् । थोम् व्रणं । वीर-
चमूले । वै.निघ.वा.व्या.चि. ।

खसकन्दः । पुं । वाराहीकन्दे । वै.निघ. ।
चीरीग्रहणे । क्रीडीशं गांछ । प.सु. । चीरकचु-
कोहवे । र.मा. । [डॉ.र. र.मा. ।

खसगन्धः । पुं । चीरकचुक्षाम् । क्रीडक-

खसतिलः । पुं । खखसे । पोख्ता गांछ ।
गुणाः—“तिलमेदः खसतिलः कासदासहरः क्षू-
तः । स्याद्वा खसफलीक्षृतं वल्कलं शीतलं लघु ।
याद्वि तिलकषायस्य वातकृत्तत्कफासहत् । घातूनां
शोषकं रुचं मदकषाप्रिवर्द्धनम् । सुधुर्माहकारं रु-
चं सेवनात्पुंस्वनाश्रयम् ॥” भा. ।

खसफलम् । स्त्री । खखसे । पोख्ता, टेण्डि ।
वै.निघ. । [टोमांसी । रा.नि.व.११ ।

खसश्रवा । स्त्री । आकाशमांस्याम् । श्रव ज-
खसर्पणवटी । स्त्री । यक्षपक्षिकारि । See
खपरपटिका ।

खसवीजम् । स्त्री । खखसे । पोख्तापानी ।
हिं खाखसवाना । गुणाः—“वर्धं उष्णं सुगुह क-
फकरं वातशमनञ्च । भा. ।

खखसः । पुं । खनामा नाखवेदी प्रविष्टः ।

शङ्कनी, पोखुनानां गण्डः । गुणाः—पाके मधुरः कान्तिवीर्यबलप्रदश्च । रा.नि.व.४ ।

खखसरसः (सारः) (चीरः) । पुं, स्त्री । अक्षिफेने । वै.निघ. । [मणौ । वै.निघ. ।

खस्फटिकः । पुं । चन्द्रकान्तमणौ । सूर्यकान्त-
खाखसः (तिलः) । पुं । खसतिले । था-
कनी, पोख गण्डः । See खसतिलः ।

खाखसतिलोद्भूतम् । स्त्री । खखसे । पो-
ख । वै.निघ. ।

खाजिकः । पुं । खानायाम् । थै । डारा ।

खाटिः । स्त्री । किणे । मे. ।

खाड़(ख)वः । पुं । मधुराखलवचनानामुम-
न्विद्रव्यकृतखाद्यविशेषः । “खाड़वाः फलमधुराखल-
वचाः सुमन्विद्रव्यजाः नामाविधा” इति शिवदा-
सः । दीपान्तरखर्जूरः । वै.निघ. ।

खात(च)म् । स्त्री । पुष्करिण्याम् । चम. ।

खादनः । पुं । दले । छे.च. । स्त्री । खादारे ।
वै.निघ. । [तथोजनपात्रे । नकु.१८८५. ।

खादनकोष्ठकम् । स्त्री । चक्षुष इहसीप्र-

खादिरः । पुं । विट्खदिरः । खदिरसारः ।
रा.नि.व.१८ ।

खादिरसारः । पुं । खदिरः । थै.प्र. । गुणाः—
कटुत्वं तिक्तत्वं उष्णत्वं कफनाशत्रयकफामय-
नाशित्वं बलिकरत्वं दीपनत्वञ्च । रा.नि.व.८ ।

खाद्यम् । स्त्री । अष्टविधाहारान्यतमाहारः ।
थातार जिनिष । रा.नि.व.२० ।

खाद्यपत्री । स्त्री । खदिरउले । रा.नि.व.८ ।

खानिः । स्त्री । खनी । छे.च. ।

खानिकम् । स्त्री । कुषाक्षये । प्रे.४३।लेन
गर्भ । त्रिका. । रत्ने । वै.निघ. ।

खानिष्कम् । स्त्री । अतिशुष्कमांसि । वै.निघ. ।

खानोदकः । पुं । नारिकेलि । त्रिका. ।

खापगा । स्त्री । गङ्गायाम् । छे.च. ।

खारः । पुं । खारीपरिमासे ।

खारिः (री) । स्त्री । परिमाणविशेषः । ख.प.

द्रोषचतुष्टयपरिमासे, अताधिकारविंशतिभिरा-
वपरिमासे वा (१२८ म.) । “चतुरादकी भवेद्रोषः
खारी द्रोषचतुष्टयम् ।” वै.निघ. ।

खारिकः । पुं, स्त्री । पुष्करतीर्थसमीपे प्रसिद्धे
महापारेवतफले इत्ये च । वड् थै.प्र. । रा.नि.
व.११ ।

खार्जूरसुरा । स्त्री । खर्जूरधातकीपुष्पकृत-
सुराविशेषः । वै.निघ. । खर्जूरमये । थै.प्र.प्र.मन्त्र
मन् । गुणाः—“मार्दवीकान्तान्तरं त्रिभिन् खार्जूरं
वातकोपनं । तदेव विभक्तं बन्धुद्वन्द्ववर्णं लघु ।
कषायं मधुरं हृद्यं सुगन्धीन्द्रियवीधनम् ॥” सु.स.
४६५. । पिच्छखर्जूरविकृतिभवं खार्जूरमुच्यते ।
मतान्तरम् । “तालसिन्धोसखर्जूरसूत्रांशुकिञ्च स-
ज्जते । यद्रसं तप्तदाह्यं हि विभेद्यं तत्परायणैः ॥”
तीक्ष्णहृद्गीनकः ।

खालित्वम् । स्त्री । कपालरीणे । ठै.प्र.प्र. ।
लघुचं यथा—“तेजीऽनिलाद्यैः सह केचभूमिं द-
ग्धाद्य कुप्यात् खलतिभ्ररख । किञ्चित् दग्धा प-
लितानि कुप्यात्परिमलुमञ्च शिरीषाङ्गा ॥” च. ।

खारमरी । स्त्री । गाभारीरुचि । वै.निघ. ।

खिखिः । पुं । मृगालविशेषः । थाक्निशानी ।
मं कीळा । मे. ।

खिक्कि(क्कि)रः । पुं । खिक्की । थाक्नि-
शानी । मे. । नारिकेली । गङ्गाप्रवादिनेन, ख-
नवाना । विश्व.छे.च. ।

खिच्चा । स्त्री । खेचरिकाग्ने । वै.निघ. ।

खिदिरः । पुं । चन्द्रे । वै.निघ. ।

खिद्रः । पुं । रीणे । उषा. । [नि.व.४ ।

खिरडिडी । पुं । महासमझानामुपे । रा.

खिलः । वि. । अपरुते (भूम्वादी) । रा.नि.व.२ ।

खिलाहः । पुं । पाखुकेसरपुष्पे कपिलवर्णा-
ने । “खिलाहः कपिलो बालो पाखुकेसरवाल-
पिः ।” न.द.१५. । [वेतपीतकः ।] न.द.१५. ।

खुजाहः । पुं । वेतपीतवर्णः । “खुजाहः
खुज्ज(खा)कः । पुं । देवताहृदये । र.मा. ।

खुज्ज(खा)कः । पुं । देवताहृदये । र.मा. ।

खड्गः । पुं । वातरक्तरीणे । वै.निघ. ।

खुङ्कः । पुं । गुल्फि । सु.नि. १५. ४

खुङ्वातः । पुं । वायुरोगभेदे । वै.निघ. ४

खुड्डाकः । त्रि । चूद्रे । ऋखे । कनिष्ठे । च. ।

खुड्डाकपद्मकतैलम् । स्त्री । वातरक्ते तैलम् । पाठः—“पद्मकीश्वरयश्वाह्वरजनीकाशसाधितम् । स्यात्पिष्टेः सर्ज्जमञ्जिष्ठावैराकाकोलिचन्दनेः । खड्डाकपद्मकमिदं तैलं वातासदाहनुत् ॥” रस.र. । च.चि. २६५. ।

खु(सु)रः । पुं । शफि । पश्चान्तिर थूर । श्मश्रु-च्छेदनास्त्रे । कूर । श.र. । कोलदले । कूनपांता । नखीनामगन्धद्रव्ये । मे. । खडादिपादुके । थूत्रे । धरणि. ।

खु(सु)रकः । पुं । तिलवले । श.च. । कोकि-स्त्राचक्षुपे । कूलेनथाड़ा । स्त्री । उत्तमवस्त्रे । वै. निघ. २५.जीर्णज्व.चि. । [कथुङ्क । भम. ।

खुरणसः । त्रि । चिपिटनासिके । ङष्टो-ना-

खुरसाना । स्त्री । खीरसनीयमास्याम् । वै. निघ. । पुं । खीरसानदेशीयोत्तमाश्वे । “ताजिकाः खुरसानाश्च तुषाराद्योत्तमा ह्याः ।” नकुलः ।

खुराकः । पुं । यवनास्त्रे । जनान् । पशौ । वै. निघ. । [तेत्र ठाँड़ । लपधाने । मे. ।

खुरालिकः । पुं । नापिवभण्डात् । नापि-

खुरासनी-वचा । स्त्री । तद्देशीयवचायाम् । ङ्रेत वऽ । मं श्वेतवेखण् । वै.निघ. ।

खुरासानी-यमानी । स्त्री । यमानीभेदे. खुरमाण इति मङ्गाराष्ट्रादी । गुणाः—“खुरासानी-यमानी तु कटुः रुचा च पाचिका । गण्डिकोष्ठा मादिका च गुर्वी वातकरी सता । कफनाशकरी भीक्ता गुणस्त्रये यमानिवत् ॥” वै.निघ. ।

खुरिकापचः । पुं । केनीनामपचशक्ते । मं केनी. । वै.निघ. । [भ. ।

खुलकः । पुं । जहापादयोः सम्बन्धे । सु.चि. १८

खुल(ख)का । स्त्री । नाभिग्रहे । र.सा.सं. ।

खुल्लम् । स्त्री । नखीनामगन्धद्रव्ये । श.च. ।

खुल्लकः । त्रि । खल्ले । च.टी. ।

खेगमनः । पुं । कालकण्ठपक्षिणि । श.मा. ।

खेचरः । पुं । पारदे । पक्षिणि । स्त्री । खेचरा-न्ने । वै.निघ. । काशीये । शिटरकम् । र.सा.सं. ।

खेचरा । स्त्री । आकाशवत्तमा । वै.निघ. ।

खेचराञ्जनम् । स्त्री । काशीये । शिटरकम् । वै.निघ. । [पाकराज. ।

खेचरान्नम् । स्त्री । खेचरिकायाम् । थिजूड़ी ।

खेटः । पुं । कफि । मे. । अश्वे । स्त्री । त्वये । श.र. ।

खेदिनी । स्त्री । अश्मपर्वणीभव्ये । श.च. ।

खेला । स्त्री । खनामस्त्यासुपे । ङ्रेना । गु-णाः—मधुरा शीता सान्यदा रुचिक्लृप्ता । रा.नि.व.५।

खेसरः । पुं । चक्षुरे । थंळार । रा.नि.व.१६।

खोङ्गा(ङ्गा)हः । पुं । श्वेतपिङ्गलवर्णाश्वे । हे.च. ।

खोटः (कं) । पुं, स्त्री । यमक, फुट इति ख्याति रसजारणद्रव्ये । तल्लक्षणां यथा—“खोटकं स्वर्णसं-तुल्यं समावर्तच कारयेत् । कुकुटाङ्गनिभं मृतं प-ट्ट भेदि भवेद्यदा । आवर्जितं पुनस्तद्वत् खोटव-द्धरसाकृति । अक्षयं कठिनं श्वेतं शिखिना सदृशं पथेत् । श्वेतपीतगुरुलघु सदृशकथकसन्निभम् । अपिमध्ये यदा तिष्ठेत्खोटवद्धस्य लक्षणम् । नाना-वर्णस्तथा खण्डी धृती योऽप्री जलौकवत् । वर्धते सतको यस्य जलौकावद्धलक्षणम् ॥”

खोटिः (टी) । पुं, स्त्री । कन्दुरुखोटि । च.द. वा.व्या.चि. । पालङ्गीभव्ये । श.च. ।

खोड़ः (रः) (लः) । त्रि । खड्गे । भम. ।

खोरकः । पुं । गर्हभञ्जरे । गजवै. ।

खोलकः । पुं । वल्लीके । उद्देशिणि । शिर-स्त्राश्वे । पांशुड़ी । चिका. । मृगकोपे । उपात्रित्वांशे । मे. ।

खोलिः । स्त्री । तूणे । श.मा. ।

ग

गगनम् । स्त्री । अमघाती । अज । भेष । रा. नि. व. २१ कनकसुन्दररसे । [See अमघम् ।

गगनमारकगणः । पुं । अममारकद्रव्येषु ।

गगनसुन्दरः । पुं । गहण्यां रसः । रसः १ तो. गन्धकं १ तो. अमं ८ तो. जलेन वटी का-
र्यो । मा. २-४ र. । र.चि. । अन्धः स्वराति-
सारः—टङ्गणहिङ्गुलगन्धकामं प्र. समम् । जीरि-
बीरसेन (शिकहे) ३ भावनाः । भेष. ।

गगनस्पर्शः । पुं । वायो । वै.निघ. ।

गगनादिलीहम् । स्त्री । सीमरीणि । “गगनं
विफला लीहं कुटजद्रुकवयम् । पारदी गन्धक-
स्यैव विषटङ्गणसर्जिकाः । त्वमेवा तेजपत्रव वज्रं
जीरकयुष्मकं । एतानि समभागानि यन्माचूर्णानि
कारयेत् । तदहं चित्रकं चूर्णम्... ॥” अज, जि-
फला, मोह, कुड़ुचि, जिफरू, पारा, गन्धक,
विष, मोहांगार धै, माजिमाटी, गुडवृक्ष,
एला, तेजपत्र, वज्र, जीरा, रुक्मजीरा अ-
त्रोत्तरे समभागं चूर्णं । मर्षचूर्णं चित्रकमूल-
चूर्णं । र.सा.सं. ।

गगनादिषटी । स्त्री । वातरोगि । अमक
पारदगन्धकतामकमुखलीहतीक्ष्णीहस्वर्णमाचिकं
एषां प्र. समभागं यटीवासकद्राक्षामुकुष्माण्डकाधिन
मईयेत् । मा. २ र. । अज, पारा, गन्धक, ताम्रा,
मृणुं ओ तीक्ष्णलोह, स्वर्णमाक्षिक अत्रोत्तरे
समभागं ; यष्टिमधुर काथ, वासाक्राथ, किम्-
मिसेर काथ ओ भूमिकुष्माण्डकाथे मर्दन ।
मात्रा २२ति अश्वपानं मृता ओ मधु । र.सा.सं. ।

गगनाम्बु (नोदकम्) । स्त्री । नौहारजली ।
आकाशवारिणि । गुणाः—विदीषन्नं बल्यं रसाय-
नं मीघं रचीघ्नं शीतलम् आह्लादकं ज्वरदाहविष-
घ्नम् । सु.स. ४६ अ. ।

गङ्गा (ङ्गा, का) । स्त्री । स्वनामख्यातन-
द्याम् । तज्जलगुणाः—शीतं खल्वं स्वादु क्षतिरो-
धकं पथ्यं पाचकं पावनं दन्तामीहघ्नं दीपनं प्र-
ज्ञाकरम् । रा.नि. व. १४ । खजालुकायां । वै.निघ. ।

गङ्गाचिली । स्त्री । चित्रविशेषे । ग्रांहीन ।
हारा. । [चिका. । See चित्रकः ।

गङ्गाटयः । पुं । चित्रटमख्ये । चिःफि माह ।

गङ्गाधरकाथः । पुं । अतीसारे कषटाद्यपर-
नामकायाः । “कषटदाडिमजम्बूगङ्गाटकपत्रवर्हि-
ष्ठं । जलधरनागरसहितं गङ्गामपि वेगवाहिनीं
कथ्यात् ॥” कौटु, दाडिम, जम्बू, भिक्का
(हेशामेर) पाता, वागा, मृता, गुटि अत्रो-
त्तरे २२० र. । मा. ।

गङ्गाधरचूर्णम् (वृहत्) । स्त्री । अतीसारे
जीवधम् । सुताश्लोणाकयुष्णीधातकीपुष्पोध-
बालकविस्त्रश्लाटुमीचरसपाठेन्द्रयवकुटजलग्ना-
स्थिवराहकान्तातिविषाणां प्र. चूर्णं समभागम् ।
मृता, श्लोणा, गुटि, धाईकूल, लोधा, वागा,
वेनगुटि, मोचरस, आकुनादि, ऐज्वर,
कुड़ुचिहान, आयाहि, वराहक्रांता, आतईट
अत्रोत्तरे चूर्णं समभागं । अन्धयथा—सुखेन्द्र-
यवमीचरसविस्त्रश्लाटुधातकीलोभाणि प्र. सम-
भागानि । गुडैः सैवम् । मृता, ऐज्वर, मोच-
रस, वेनगुटि, धाईकूल, लोधाचूर्णं अत्रोत्तरे
समभागं । अपरं यथा—मीचरसमुक्तयुष्णीपा-
ताश्लोणाकधातकीपुष्पाणि प्र. समभागानि । द-
धिमलुना सैवम् । मोचरस, मृता, गुटि, आ-
कुनादि, श्लोणा, धाईकूलचूर्णं अत्रोत्तरे स-
मभागं । मा.म. १४ ।

गङ्गापत्नी । स्त्री । स्वनामख्यातपत्राकविशेषे ।
मं गङ्गावती । कं वट्टाधारी । गुणाः—कटुः
उष्ण वातघ्नी व्रणरीपणी च । रा.नि. व. १० ।
र.सा.सं. अममारणे । खजालुकायां । वै.निघ. ।

गच्छः । पुं । हस्ते । ह.च. ।

गजः । पुं । हस्तिनि । अयं कूलचरत्वात्तदुषः ।
नागकेशरहस्ते । नागेश्वर ग्राह । वै.निघ. । नज-
पिपल्याम् । पञ्चतिक्तवृत्तम् । नजपुटे । प्रयोगा. ।

गजकणा । स्त्री । नजपिपल्याम् । र.मा. ।
सा.कौ.बाहुशालगुडे । [रा.नि. व. ७ ।

गजकन्दः । पुं । हस्तिकन्दनाममहाकन्दशकं ।

गजकर्णा (शी) । स्त्री । करिकर्णवत्पत्रे कन्दशाकविशेषे । हिं हस्तिकर्ण । मं वक्षस्वीकन्द । गुणाः—तिक्ता उष्णा वातकफहरा पाके स्मदुः शीतज्वरघ्नी फल्गुशीथकमिलौहगुल्मानाहोदरघ्नी वनयुरश्चवत् यक्ष्णशीघ्री च । भा.पु.१भ.शाकम. । आसुकर्णोलतायाम् । रा.नि.व.३ ।

गजकर्णिका । स्त्री । कर्णटिकायाम् । कर्णकुण्ड । वै.निच. । इन्द्रवारुणीलतायाम् । ब्राह्मणश. भा. । रा.नि.व.३ ।

गजकुसुमः । पुं, स्त्री । नागकेशरश्च तस्य ये च । नागेश्वर गच्छ वा तांशत्र फूल । मेघ. सुखरी.चि.चरिसेदा.गुडी. ।

गजकृष्णा । स्त्री । गजपिप्पल्याम् । भा.रुद्रतै. स्त्रे । “गजकृष्णा कटुवातश्लेष्मनुहृद्भवर्धनी । उष्णा निहन्त्यतौसारं श्वासकण्ठामयक्रिमौ ॥” भा. ।

गजकेश(स)रः । पुं. नागकेशरः । नागेश्वर । सि.यो.वर्हि.चि.एलादिगुडी. । “लवङ्गगजकेशर-कोलमज्जाः ।”

गजकेश(स)रीरसः । पुं । आमज्वरादौ र. सः । “शुद्धमूतं विषकर्म व्योषं विफलमेव च । ज. यपालसमङ्गला भङ्गतोयेन मर्दयेत् ॥” भा. १ रु. । रस.कौ. ।

गजचिर्भ(भि)टः (टा) । स्त्री । इन्द्रवारु-ण्याम् । ब्राह्मणश.भा. गौरकृष्णाङ्गु. प.सु. । रा.नि.व.३ । च.द.गुल्म.वि. । (टः) गीडुल्यायं । गौरक. । चिका. ।

गजजातिः । स्त्री । हस्तिजाती । सा त्रिधा भद्रः मन्दः स्वर्गवेति । रा.नि.व.१२ ।

गजदन्तः । पुं । करिदन्ते । शक्तिर दौत । वै.निच. । एतन्मयी श्वचघ्नी ।

गजदन्तफला । स्त्री । उङ्गरीनामफलशाक-लतायाम् । रा.नि.व.३ ।

गजदन्तवत् । स्त्री । मूलके । वै.निच. ।

गजदन्तिका । स्त्री । हस्तिदन्तायाम् । वा. उ.१६५. । [अथ च हिं बालियापिपल. भा. ।

गजद्रुमः (पादपः) । पुं । नन्दीहवे । गज्रा

गजपिप्पली । स्त्री । (*Scindapsus offi-*

cinalis.) Syn. *Pothos officinalis*. स्क्र-नामख्यातहवे । गजपिप्पल । तं गजपिप्पल । सा चविकायाः फलमिति केचित् । “चविकायाः फ-लम्याशैः कथिता गजपिप्पली ।” इति । गुणाः—दीपनौ पाचनी उष्णत्वादसशीघनी याक्ष्णी कटू-ष्णा रुक्षा सन्धिविवर्द्धनी च । रा.नि.व.६ । तत्-फलं विष्टिः दुर्जरं रुचं शीतलं वातकोपनं वि-पाके मधुरं रक्तपित्तघ्नं । सु.सू.४६५. ।

गजपुटम् । स्त्री । श्रीषपुटनार्थं सपादहस्तप-रिमितनिष्ठाततद्वत्खाति । ऊर्ध्वे १० हात, आ-ग्रते १० हात । “सपादहस्तमानेन कुण्डे निखे तथायते । वनोपलसहस्रेण पूर्णे मन्थे विधारयेत् । पुटनद्रव्यसंयुक्ताङ्गीठिकां सुदृतिं मुखे । अथाह्वा-नि करण्डानि अह्वान्यपरि निःक्षिपेत् । एतद्गजपु-टम्रीकं ख्यातं सर्वपुटोत्तमम् ॥” भा. । “गजप्र-माणगम्भीरं शुषिरं क्रमशस्ततः । वितस्त्रितयमुखं त्रिवितस्त्रितलं तथा । एवं विधाय यत्नेन विशिर-स्ककरीरवत् । तस्य पादत्रयं सम्यक् पूरयित्वा व-नीपलैः । मैषव्यकोठिकां तत्र स्थापयित्वा ततः पुनः । वनीपलैः संवृण्वयादितद्गजपुटं स्मृतम् ॥” गजौर २ हात वा १५० हात, ७ विगृत त-वा, २ विगृत सूत्रेण कौडं गठं । अचि. । ह-स्तप्रमाणगर्तो यः पुटः स तु गजाह्वयः । इति प्रयोगाः । [हि.च. ।

गजप्रिया । स्त्री । शङ्करीहवे । भांविशेष ।

गजबला । स्त्री । गोरक्ष्याम् । गौरकृष्णाङ्गु-निग्रा । “नयति गजबलामूलं ।” च.द.काश.चि. ।

गजभक्षः (क्ष्यः) (कः) । पुं । तालहवे । अश्वत्थहवे । रा.नि.व.६।११ ।

गजमन्वा (क्ष्या) । स्त्री । The gum oli-
banum tree. शङ्करीहवे । प.सु. ।

गजमदः । पुं । हस्तिमदे । वै.निच. ।

गजमदहरणी । स्त्री । शिवलिङ्गनीलता-याम् । वै.निच. । [रु. । श.मा. ।

गजमाचलः (मोटनः) । पुं । सिंहः । हा-

गजमुक्ता । स्त्री । करिगण्डस्थमुक्तायाम् । वै. निच. । [नाद । मेघ.कुष्ठ.चि. । सु.चि.६५. ।

गजल(ले)ण्डः । पुं । हस्तिविष्टायां । शङ्करी

गजवक्त्रभा । स्त्री । गिरिकदलीवृक्षे । बृन्ना-
कम् । शन्नकौवृक्षे । रा.नि.व.११ ।

गजवाजिप्रिया । स्त्री । भूमिकुशाखे । ऊ-
हेकूमडा । वै.निघ. । [चिकित्साशास्त्रे । चर. ।

गजवैद्यकम् । स्त्री । पालकाय(व्य)क्तगज-
गजाख्यः । पुं । चक्रमर्द्धचुपे । ठाकुरा गीष्ट ।
रा.नि.व.४ ।

गजाण्डम् । स्त्री । पिच्छसूले । रा.नि.व.७ ।

गजादनः । पुं । अश्वत्थवृक्षे । र.मा. ।

गजादिनामा । स्त्री । गजपिप्पल्याम् । “ग-
जादिनामाकरहाटकृष्टेः ।” सु.चि.१८५. ।

गजारिः । पुं । गजमादनशन्नकौवृक्षे । “गजा-
रिस्तस्मिन्वृक्षेः ।” इड्डचन्द्रः ।

गजाशनः । पुं । कसलकण्ठे । वै.निघ. । अ-
श्वत्थवृक्षे । मद्.व.५. । शालवृक्षे । र.मा. ।

गजाशना । स्त्री । भद्रायाम् । भांड, मित्रि ।
श.च. । शन्नकौवृक्षे । पद्मसूले । र.मा. । शणवृक्षे ।
वै.निघ. । [च.द.अर्थ.चि.बहुशालगुडः ।

गजाह्वः । पुं, स्त्री । नामकेशरवृक्षे । तत्पुष्पे च ।

गजाह्वया । स्त्री । यूथिकाचुपे । चैतृ ग्रंथे ।
रा.नि.व.१० । गजपिप्पल्याम् । भा.पू.१भ. ।

गजाह्वा । स्त्री । गजपिप्पल्याम् । “गजाह्वा
व्याधिघातका ।” भा.पू.१भ. ।

गजेष्टा । स्त्री । भूमिकुशाखे । रा.नि.व.७ ।

गजोपकुल्या । स्त्री । गजपिप्पल्याम् । वै.निघ.
२भ.अष्टमी.चि. । भेष.कुष्ठचि. । [निघ. ।

गजोपमः । पुं । कुमाय्या । शूटकूगद्री । वै.

गजोषणा । स्त्री । गजपिप्पल्याम् । रा.नि.व.५ ।

गञ्जा (ह्वा) (ञ्जिका) । स्त्री । मयभाखे ।
श.र. । मदिरावृक्षे । अम. । रत्नखनी । मी. । गञ्जा
इति प्रसिद्धं वणिग्द्रव्यं । गुञ्जायाम् । वै.निघ. ।

गञ्जायिका । स्त्री । अक्षाशने । मित्रि, भांड ।

गठा(डो)त्यम् । स्त्री । साम्भरापरपर्याधि ल-
वणे । माशत्र लवणं । रा.नि.व.६ ।

गङ्गः (कः) । पुं । मध्यमंदि । गङ्गुइ शाह ।

मी. । गुणाः—मधुरः कषयः कषायः शीतः लघुश्च ।
राज.१प. । स्त्री । साम्भरलवणे । रा.नि.व.६ ।

मङ्गदेशजम् । स्त्री । साम्भरलवणे । रा.नि.व.६ ।

मङ्गलवणम् । स्त्री । साम्भरदेशजलवणे । मृग-
त्र लवणं । गुणाः—लवणं ईषदकं मलघ्नम् उष्णं
दीपनं कफवाताशोषं कीडशीघ्रनञ्च । रा.नि.व.६ ।

गङ्गाख्य(दिलवण)म् । स्त्री । सम्भरलवणे ।
रा.नि.व.६ । [१८ ।

गङ्गिः । पुं । लवणवृक्षे । गुदा वाङ् । रा.नि.व.

गङ्गिशः । पुं । तन्नामकमस्यविशेषे । गुणाः—
गङ्गिशो मधुरो याही बन्ध्यो वज्रिप्रदी गुरुः । रा-
ज.१प. ।

गङ्गुः (ङ्गुः) । पुं । पृष्ठवर्ग्यी । कूष्म । रा.नि.
व.२० । गल्लगळे । पृष्ठगुडे, स च घाटामल्लकयो-
र्मध्ये मांसवृद्धिः । अ.म. । शल्यास्त्रे । श.र. । कि-
ञ्चलुके । चिकान् मन्दासाम्भरीगे । वै.निघ. । वि ।
कुम्भे । मी. ।

गङ्गुरः (लः) । वि । कुम्भे । कूष्म । श.र. ।

गङ्गु(ण्ड)पदः । पुं । किञ्चलुके । कैटो । मं
दाणा । अम. । [शर्करायाम् । वै.निघ. ।

गङ्गालः । पुं । गुडे । लणा. । यासे । इ.च. ।

गङ्गु(ङ्गु)कः । पुं । सीवर्णवृक्षारि । (मोनित्र
गङ्गु । श.र. ।

गङ्गा(द्या)ण(ल)कम् । स्त्री । ४८ अथवा
६४ रक्तिकमाने । लीलावती । वैद्यकम् । शण-
घटके, शताधिकद्विनवतिरक्तिकासु वा । २ (तो-
ला । “गङ्गाणोमापकैः षड्विः... । त्रिभिः शणै-
र्भवेत्सीला पञ्चिर्गङ्गाणकं विदुः ।” तोडनानन्द. ।

गणः । पुं । अजसोदायाम् । द्राक्षनी । मं कि-
रमाणीयोन्मा । वै.निघ. । चौरनामगन्धद्रव्यं । मी. ।

गणकर्णिका । स्त्री । इन्द्रवारुण्या । रा.नि.व.१ ।

गणपीठकम् । स्त्री । वचसि । श.च. ।

गणरूपः (कः) । पुं । अर्कवृक्षे । आकल
गाह । अम. । श्वेताकवृक्षे । र.मा. । मन्दारार्कः ।
प्रकारकं । रा.नि.व.१० । See राजार्कः ।

गणरूपी (रु) । पुं । श्वेताकं । चैत आक

न । र.मा. । अर्कवृक्षे । वै.निघ. । रक्तावै. । रा. नि.व.१० ।

गणवतीसुतः । पुं । दिवोदासे । “धन्वन्तरि-
दिवोदासः काशिराजः सुधीवः । पालिकाश्या
गणवती करिणश्चिरासुतः ।” पालिकाश्या । चिका. ।

गणहासः (कः) । पुं । चीरनामकगन्धद्रव्ये ।
चीरा इति पश्चिमदेशे । (गै.ठे.ग.) । मं गटीका ।
रा.नि.व.१२ । चण्डालकन्दे । अजमोदायाम् । त्रा-
कुनौ । वै.निघ. ।

गणिका । स्त्री । यूथिकापुष्पवृक्षे । यूँहेकुलनत्र
गोष्ठ । र.मा. । श्वेतयूथिकायाम् । (चत यूँहे
गोष्ठ । रा.नि.व.१० । पीतयूथिकायां । वै.निघ. ।
गणिकारिकायाम् । गणित्ति । श.र. । हस्तिन्यां ।
जटा. ।

गणिकारिका । स्त्री । (Premna scra-
folia. Syn. P. Spinosa.) क्षुद्राग्रिमत्वे ।
छोटे गणित्ति । तें चिरनिस्त्रिचट्ट । गुणाः — क-
टूष्णतिक्तवातकफशोफश्रेष्ठाग्निमान्द्यार्शमलविष्टभ-
जसहरी । रा.नि.व.६ । Sec अग्रिमस्य । गणि-
कारीपुष्पवृक्षे । वै.निघ. ।

गणिकारो । स्त्री । पुष्पवृक्षविशेषे, कीडण-
देशे खनाम्ना प्रसिद्धे । वानखोकुलनत्र गोष्ठ । मं
गणेरौ । गुणाः — अतिसुरमिः विदाषघ्नी दाह-
शीघ्रहारा कामाहोपनी च । रा.नि.व.१० । गणि-
कारिकायाम् ।

गणेरुः । पुं । कर्णिकारवृक्षे । कर्णिकानूलेनत्र
गोष्ठ । पारिमद्रवृक्षे । वै.निघ. । स्त्री । हस्तिन्यां ।
मै. । [चि. वै.निघ. ।

गणेरुकः (का) । पुं. स्त्री । गणिकारिपुष्पवृ-

गणेशः (कुसुमः) । पुं । रक्तकरवीरवृक्षे । रा.
नि.व.१० । [सू.लानि ।] अर्कप्रकाशः ।

गणेशप्रियः । पुं । रक्तकरवीरे । “गणेशप्रिय-

गणेशभूषणम् । स्त्री । सिन्दूरे । रा.नि.व.११ ।

गणोत्साहः । पुं । गण्डके । गण्डात्र । चिका. ।

गण्डः (कः) । पुं । खड्गिनि । गण्डात्र । मै. ।

कपोलदेशे । गोल । रा.नि.व.१८ । रोगविशेषे ।

“निघ्नः श्वययुर्यस्य सुखवृत्तन्ते गले । मङ्गान्वा
यदि वा क्लृप्तं गण्डमिति निर्दिशेत् ॥” सु.नि.

११५. । करिकपीले । अम. । बभौ । चिङ्गे ।
पिटके । मै. । [१६५. ।

गण्डकर्णः । पुं । बाह्यदीर्घकपालिकर्णे । सु.र-

गण्डकारी । स्त्री । वराहनामायाम् । वरा-
कांठा । श्वेतलज्जालुकायाम् । मण्डावती । र.
मा. । खदिरौष्ठे । अम. । श.च. ।

गण्डकाली । स्त्री । खदिरौष्ठे । अम. । का-
कजहायां । कट्टोच्छेदा । श्रृङ्गकौष्ठे । वै.निघ. ।

गण्डकी । स्त्री । इच्छदण्डे । आथ. । नकुल.
१२५. ।

गण्डकुसुमम् । स्त्री । गजमदे । हारा. ।

गण्डगात्रम् । स्त्री । (Aunona squamo-
sa.) आतापिकले । आता, पाना । हिं शरी-
फा । मं शीताफल । गुणाः — “गण्डगात्रं हिमं ह-
ष्यं वातपित्तनिवृद्धं । श्लेष्मणं तर्पणं शमनं वायु-
शनिपीडनम् ॥” अचि. । श.च. ।

गण्डगोपालिका । स्त्री । आसवाटिकाश्ल-
कौटविशेषे । आशुप्राका । हिं गण्डगुयारि । भा. ।

गण्डदूर्वा । स्त्री । जलोपरिजायमानदूर्वावि-
शेषे । दूसाविशेष, टर्गैटे दूसा । हिं गण्डरि
दुविपाच । मं गण्डरदूर्वा गाढीहरियाली । कं
मोनगते । गुणाः — मधुरा शीतला वातपित्तज्वर-
घ्नो हृन्दीघ्नो भस्महृन्नाग्रमघ्नी च । रा.नि.व.८ ।
“गण्डदूर्वा हिमा लोहद्राविष्णी घाह्णौ लघुः ।
तिक्ता कषया मधुरा वातक्लृत्तुपाकिनी । दाह-
हृन्ना बलासास्त्रकुष्ठपित्तज्वरापहा ॥” भा. ।

गण्डफलकः । पुं । प्रशस्तगण्डस्थले । अम. ।
गोल । वै.निघ. ।

गण्डमाला । स्त्री । Inflammation of the
glands of the necks &c. खनामस्यात-
गलरोगविशेषे । गण्डमाला । तस्य सम्भातिरूपे—
“कर्कशकोलामलकप्रमाणैः कर्मासमन्यागलवृद्धये-
षु । मेदःकफाभ्यां चिरमन्दपाकैः स्याद्गण्डमाला
बहुभिश्च गण्डैः ॥” भा.नि. । “मेदस्याः कण्डमन्या-
लकवावृद्धया मलाः । सर्वान् कठिनान् क्षि-
यान्वासाः सलकाजलीन् । अवगाढान् बहून् ग-
ण्डान् चिरपाकांश्च कुर्वते । पञ्चलोऽप्यहं जलस्यै
सर्वमन्यैः सलकशूराः । मण्डमन्यैः भवन्त्ये दीर्घ-

कालानुबन्धिनः । गण्डमालापची शैवं दूर्वैव ज-
यद्विभाक् । तां तज्जित्स्वरच्छर्दिपार्श्वकासपीन-
सां ॥ वा.उ.२६५. । “कूर्द्धिर्वरेचनं स्वेदी नलं
धूमः शिराव्यधः । अग्रिकर्षं चारयोगः प्रलेपो
खड्गानि च ॥ पुराणघृतपानकं नीरुणोदितश-
लयः ॥” इति पद्यापथम् ।

गण्डमालिका । स्त्री । गण्डमालायाम् ।
लज्जालुकायाम् । रा.नि.व.५ ।

गण्डरोगः । पुं । अश्वस्य मुखरोगभेदे । “ग-
ण्डाश्वन्तरंगी गण्डः गण्डरोग इति स्मृतः ।” ज.
द.२६५. ।

गण्डशैलः । पुं । ललाटे । इ.च. ।

गण्डस्थलम् । स्त्री । कपोलदेशे । वै.निघ. ।

गण्डाङ्गः । पुं । खड्गनि । ग.उ.३. श.च. ।

गण्डारिः । पुं । कीविदारवृक्षे । त्रुणकांक्षन
गांश्च । भा. । मल्लविशेषे । वै.निघ. ।

गण्डालजी । स्त्री । गण्डजरीमे । लवणं —
“गण्डालजी स्थिरः शोकः गण्डे दाहज्वरान्वि-
तः ॥” वा.उ.२१५. ।

गण्डालिनी (ली) । स्त्री । गण्डदूर्वायाम् ।
रा.नि.व.८. । चेतदूर्वायाम् । अम. । सपांठ्याम् ।
सूत्रक रात्रौ । भा. । [सु.शा.५५. ।

गण्डालि । स्त्री । कपोलालिहये । च.शा.७५. ।

गण्डिः । पुं । वपुषे । कण्ठमयी । तदशाखा-
याम् । वै.निघ. । तदकाञ्छे । इ.च. ।

गण्डीरः । पुं । शाकविशेषे । गण्डिनी, शानि-
क्ष, अमर्ष शाक, शुनछिशा । अ.टी.म. । च.सू.४
अ. । मल्लिहायाम् । सुहीठवे । रा.नि.व.८ ।
कटुशरणे । वै.निघ. ।

गण्डीराद्यतेलम् । स्त्री । मल्लकटिमादि-
कुण्डरीयेषु हितम् । “गण्डीरिकाचिचकामार्कवार्क-
कुण्डद्रुमलम्बवृक्षैः समूहैः । तैलम्यचेत्”..... ।
तेल ४ म. गोंमुख १७ म. । कक—सूही-
क्षीर वा शङ्खिठा, चिचकमूल, कुण्डराञ्ज, आ-
कन-आटा, कुडू, कुण्डलक वा सोर्गागुहाल
एवं तैलकव जलव मिलित १ म. । च.द. ।

गण्डीरिका (री) । स्त्री । सुहीठवे । मन-
गा निक्षुब्ध, तैकटा निक्षु. । रा.नि.व.८. । च.

द.गण्डीराद्यतेकि । मल्लिहायाम् । प.सु. । शाक-
विशेषे । भा.म.प्रमि.चि. । इक्षी । रक्तकाचनगवे ।
वै.निघ. संयच्छी.चि.वाङ्गिरीहते । [जटा.।

गण्डुः । पुं, स्त्री । कर्करि । वै.निघ. । लपधाने ।
गण्डूपदः । पुं । किञ्चुलुके । कै.ट. । अम. ।

गण्डूपदभवम् । स्त्री । शीयके । इ.च. ।

गण्डूपदाद्यतेलम् । स्त्री । त्रणरीमे हितम् ।
कटुतेलं ४ श. पाकार्थजलं १६ श. कल्काद्यैश्च गण्डू-
पदः (कै.ट.) १ श. । अथवा कटुतेलं १ श.
कल्काद्यैश्च गण्डूपददशकं (कै.ट.) १० टा. । च.द. ।

गण्डूपदी । स्त्री । जलपिप्पल्याम् । वै.निघ. ।
तुद्रकिञ्चुलुकायाम् । अम. ।

गण्डूली । स्त्री । गण्डदूर्वायाम् । वै.निघ. ।

गण्डूषः (धारणं) । पुं, स्त्री । चुलुके । गण्डू-
ष । स्नेहबीरकषायादिद्रवैर्मुखापूरणं गण्डूषः ।
आपूर्य च मुखेन धारणं गण्डूषधारणमुच्यते । त-
स्य द्रव्यमात्रा द्रवद्रव्यं पलमात्रं सूक्ष्मपूर्णस्थं च की-
लप्रमाणम् । तद्धारणमात्रा — “आसच्छयां तु
या मात्रा गण्डूषे सा प्रकीर्तिता ।” च.द. । तत्र
गण्डूषधारणं तावत्कार्यं यावत्कफपूर्णासता दीघ-
च्छेदः नेत्रत्राणमुत्तिष्ठ भवेत् । गण्डूषवृत्तुर्विधः सि-
द्धनश्चमनशोधनरीपणभेदेन । “स्निग्धांशैः स्नेहिकी
वाते स्वादुशीतेः प्रसादनः । पिप्प कटुस्त्रलवणैश्च-
णैः संशोधनः कफे । कषायतिक्रमधुरैः कटुर्ध-
रौपणी ग्रथे । इति । दद्याद्भवेत्तु चूर्णं च गण्डूषं
कीलमात्रकम् । कर्षप्रमाणः कल्कश्च कवले दीयते
बुधैः । धातयेन पञ्चमाहर्षाङ्गगण्डूषाः कवलादयः ।
व्याघ्ररपचयुष्मिष्वैश्वर्यं वज्रलाघवं । इन्द्रियाणां
प्रसादश्च गण्डूषे विधत्ते भवेत् ॥” भा. । आसचारौ
सुखे पूर्णं गण्डूषः कवलीत्यथा । द्रवेषु दद्याद्युष्म-
दि गण्डूषे कर्षमात्रकम् । पलमात्रं द्रवं सर्वं ग-
ण्डूषे दापयेद्बुधः । द्रवेषु कार्यां गण्डूषः कल्केन
कवलः स्मृतः । कल्कः शकलरूपः स्यात्तु सूक्ष्मं
प्रदापयेत् ॥ एकदिशिचतुःपञ्चवारान् कृत्यादना-
लसः ।” करिष्यच्छाश्रमाभि । प्रसूतिपरितिसि । मे. ।

गण्डोलः । पुं, स्त्री । शुङ्गे । चिका । शर्करा-
याम् । यासि । वै.निघ. । [रीप्रादि. ।

गतशोकः । पुं । अशोकवृक्षे । वा.सू.१५५.

गतात्तवा । स्त्री । निवृत्तरजस्वायां वसायां स्त्रियाम् । रा.नि.व.१८ ।

गतिः (कः) । स्त्री, पुं । नाडीभेदे । नाडी । नाडीत्रये । सी । अथस्य गतिविशेषे । घोडांत्र चान्, कदम् । प्र. । तथाया—“सङ्कीर्णा विकटवृष्टा वक्रा सौष्ठववर्जिता । अल्लूरी बलिता चैव वाजिनां निन्दिता गतिः ॥ षोडशच्छीटिकाभिस्तु करवेष्टितजानुभिः । शतं दिगुणितङ्गत्वा हस्तानां पुनरेति यः ॥ स शीघ्रगतिरित्युक्तो बाजी ध्वजः प्रोचनेः । दर्शनीना भवन्नेति मध्यमाधमगा हयाः ॥ दूरसुखिण्ययः पादांस्तमाङ्गारान् स्पृशन्निव । पुनर्याति सुसंघटी बाजी भद्रगतिस्तु सः ॥ पूजिता वपमातङ्गसिंहशार्दूलगामिनः । अतीड्य गतयो नेष्टाः सर्वदैव तुरङ्गमाः ॥” ज.द.७७. । “गतयः षड्बुधा धाराः स्कन्दिनं रेचितं मुतम् । धीरितकं वलितस्य तासां लक्ष्यं पृथक् पृथक् ॥” इति युक्तः । “धीरितं बलितं मृत्युत्तेजितीतेजितानि च । गतयः पञ्च धारास्त्यामुरङ्गानां क्रमादिमाः ॥” छे.च. । “गतिः मृता चतुष्का च तद्वन्मध्यजवापरा । पूर्ववेगा तथा चान्या पञ्च धाराः प्रकीर्तिताः ॥” “गतिरेका मृता चास्य चातुरीया द्वितीयका । वेगसन्निष्ठतौया च धारा वेगवती तुरी ॥ धारा तु पञ्चमी प्रीक्षा न श्योति न पश्यति । सर्वैकसंज्ञतो बाजी तस्यासां परिवर्ज्येत् ॥” नकुलः ।

गदम् । स्त्री, पुं । विषे । कुहूषधी । कूड़ । रा.नि.व.६।१२ । वै.निघ.चलकसन्निपात.चि. । रोगे । रा.नि.व.२० ।

गदघ्नः । पुं । नदीवले । वै.निघ. ।

गदनिधयः । पुं । माषवीयरोगनिधायकग्रन्थे ।

गदसुरारिः । पुं । म्रीदामज्वरे रसः । “रस-बलिशिलकीहृष्यावताम्राणि तुल्यान्यथ सदरदनागं भागमेतन्नादं भवति गदसुरारिस्तस्य गुणादयं ।” व्रम, शंकर, मनहान, जोग, जिकट्टे, ताम्र, शिङ्गल, नीष.आठोटक गुमठांग । र.सा.सं. ।

गदविनोदनिघण्टुः । पुं । वैद्यकनिघण्टु-भेदे ।

गदहरः (री इन्) । पुं । वैद्ये । वै.निघ. ।

गदा । स्त्री । पाटलवृक्षे । श.च. ।

गदाख्यम् । स्त्री । कुष्ठे । कूड़ । र.सा. ।

गदागदी । पुं वि. । अग्निनीकुमारौ । विकास ।

गदाग्रणीः । पुं । अवरोगे । रा.नि.व.२० ।

गदारातिः । पुं । शीषधे । रा.नि.व.२० ।

गदार्तिका । स्त्री । गीजिह्वायाम् । पौंशत्र-कूटि । वै.निघ. ।

गदाह्वयम् । स्त्री । कुष्ठे । कूड़ । श.र. ।

गदी (इन्) । वि. । रोगिणि । वै.निघ. ।

गदहृदः । पुं । वातव्याधिविशेषे । ठो०९७ । सु.स.१७. । See निम्निनः ।

गन्ता । वि. । संवरणशीले । सु.शा.१७. ।

गन्धम् । स्त्री । अगुरुणि । कृष्णागुरुणि । रा. नि.व.१२ ।

गन्धः (कः) । पुं । Sulphur. खनामस्थाय-खनिजीपधातौ । शंकर । हिं गन्धक । फार्मि गीगिर्द । “श्वेतदीपे पुरा देव्या क्रौडन्या रजसा-मुतं । दुकूलं तेन वस्त्रेण स्नातायां क्षीरनीरघौ । प्रसृतं यद्रजस्तस्माद्गन्धकः समजायत ॥” भा. । स च रक्तपीतश्वेतलज्जालात् चतुर्विधः । पीतः शी-षधेषु, श्वेतः चर्मरोगेषु वाष्पप्रयोगेषु च व्यवहा-र्यः । र.सा.सं. । “चतुर्धा गन्धकः प्रीक्षी रक्तः पीतः सितोऽसितः । रक्तो हेमक्रियास्तः पीतश्चे-तौ रसायने । व्रणादिलेपने श्वेतः लज्जः श्वेदः सु-दुर्लभः ॥ गुणाः—कटुकः वीर्योष्णसुवरः सरः । पित्तलः कटुकः पाके कष्टवीर्यसर्पजन्तुजित् । ह-न्ति कुष्ठचयसीहकफवातान् रसायनः ॥ अशीषि-तो गन्धक एष कुष्ठं करोति तापं विषमं शरीरे । शीषश्च रूपश्च बलं तथौजः शुक्तं निहन्नेत्य करी-ति चाक्षम् ॥” भा.पू.१भ. । तच्छुद्धिः—“क्षौद्रपात्रे विनिक्षिप्य हतमग्नौ प्रतापयेत् । तप्ते तस्य समानश्च निःक्षिपेद्गन्धकं रजः । विद्रुतङ्गन्धकं शाला दुग्ध-मध्ये निधापयेत् । एवं गन्धकशुद्धिः स्वात्मवैकार्येषु योजयेत् ॥” एवं विफलाजलधङ्गराजस्वरसादौ निःक्षिपेदिति मतान्तरम् । सा.कौ. । शुद्धगन्धक-गुणाः—“शुद्धगन्धो हरेद्दीगान् कुष्ठस्युज्वरादि-कान् । अग्निकारौ मन्त्रागुणौ वीर्यवर्द्धिं करोति

च ॥” र.सा.सं.५.च. । आनीदि । विप्र. । छद्ररी-
जे । वै.निघ. । श्रीभाञ्जन४३ । श.र. । गन्धरसे ।
वै.निघ. ।

गन्धककजलिः । पुं । सन्निपातज्वरे दीयः ।
पाठः—“कण्टकारी सिन्धवारसथा नाटकखण्डकं ।
अमीषां रसमादाय कृत्वा खर्परखण्डके । प्रविष्य
गन्धकं तत्र ज्वालां दृढयिना दहेत् । गन्धके खेह-
तापने पारदं तत्समञ्जसि । निशीकृत्य ततो दा-
भ्यां द्रवं तमवतारयेत् । आसद्द्विधेयथा तन्नु यथा
स्यात्कञ्जलप्रभम् । ततस्तु रक्तिकामस्य जीरकस्य
च साधकं । भाषेकं लवणस्यापि पर्णे कृत्वा प्रदा-
पयेत् । ज्वरे त्रिदोषजे घोरे जलसुषं पिबेदनु ॥”
रस.र. ।

गन्धकतैलम् । स्त्री । कर्षणायां हितम् ।
“निशगन्धपत्रे हे तु कटुतैलं पलायकं । घूर्णपत्र-
रसे सिद्धं कर्षणाङ्गीजितुतमम् ॥” कटुतैलं ८ प.
धुनूरपत्ररसः ८ प. । कल्कः—हरिद्रा १ प. ग-
न्धकः १ प. एकत्र पचेत् । रस.र. ।

गन्धकन्दकः । पुं । कशेरु । रा.नि.व.८ ।

गन्धकली । स्त्री । प्रियङ्गु । च.द.विष.चि. ।
अन्धककलिकायाम् । वै.निघ. ।

गन्धकारी । स्त्री । श्वेतलज्जालुके । शङ्खकोष्ठे ।

गन्धकाष्ठम् । स्त्री । अगुरुकाष्ठे । त्रिका. । श-
वरचन्दने, ईषवीतचन्दने । रा.नि.व.१२ । कृष्ण-
गुरुणि वै.निघ. । [या.एकादशशती.प्र.तैले ।

गन्धकी । स्त्री । सङ्गव्याम् । शालूरे । च.द.वा. ।

गन्धकुटी । स्त्री । सुरामांस्याम् । रा.नि.व.१२ ।

गन्धकुसुमा । स्त्री । कोरुणदेशे ख्याते गन्धि-
कारीपुष्पवले । रा.नि.व.१० ।

गन्धकेलिका । स्त्री । कलुष्याम् । रा.नि.व.
१२ । गन्धमालव्याम् । वै.निघ. ।

गन्धकोलिका । स्त्री । गन्धमालतीतुल्ये गन्ध-
द्रव्यविशेषे । गुणाः—“स्निग्धोष्ण कफहृत्तिक्ता सु-
गन्धा गन्धकोलिका । गन्धकोलिकया तुल्या विप्र-
या गन्धमालती ॥” भा.क.व. ।

गन्धखेड़(क)म् । स्त्री । गन्धवीरणे । शक्र वे-
णी । एतच्च सुगन्धि ईषवित्तं रसायनं स्निग्धं सधुरं
श्रीतलं कफपित्तघ्नमहरणं । रा.नि.व.८ ।

गन्धगर्भः । पुं । विलम्बले । वै.निघ. ।

गन्धगृहा । स्त्री । सुरामांस्याम् । वै.निघ. ।

गन्धग्राही । स्त्री । नासिकायाम् । वै.निघ. ।

गन्धवेलिका (ली) । स्त्री । लताकसुष्याम् ।

प.सु. । कसूय्याम् । गृगनाडि । त्रिका. । जवा-
दिकसूय्याम् । थांटीशि । वै.निघ. ।

गन्धजातम् । स्त्री । तेजपत्रे । श.र. ।

गन्धघ्रा । स्त्री । नासायाम् । हे.च. ।

गन्धतण्डुलः । पुं । सुगन्धशाली । रा.नि.व.१६ ।

गन्धतुलसी । स्त्री । सुगन्धतुलसीतुले । जलज-
तुलसी, (गोतापतुलसी) । प.सु. ।

गन्धतण्डुलम् । स्त्री । Andropogon schoe-
nanthus.) खनामख्याततण्डुले सुगन्धतुल्ये वा ।
शक्रतुण्ड, सुशक्ति तुण्ड । गुणाः—सुगन्धि ईषवित्तं
रसायनं सधुरशीतं कफपित्तघ्नमघ्नच । रा.नि.व.
८ । बालके । वै.निघ. ।

गन्धतैलम् । स्त्री । पक्ततैलविशेषे । आबर्तमा-
नदुग्धे गन्धकरजी दत्त्वा तज्जातदधिजं घृतं गन्ध-
तैलमुच्यते । इदं गन्धतुल्ये लेपनभक्षणाद्वितम् ।
“आबर्तमाने पयसि दत्त्वा गन्धकजं रजः । त-
ज्जातदधिजं सर्पिर्गन्धतैलं वदन्ति हि । गन्धतैलं
गन्धतुल्यं हन्ति लेपाच्च भक्षणात् ॥” अचि. । स-
तान्तरं यथा—“अर्कचौरैः सुहृदीचौरैर्वल्लं लेप्यन्
सपथा । गन्धकं नवनीतेन पिष्टा वल्लं प्रलेपयेत् ।
तद्वर्चिर्ज्वालिता दण्डे हता धार्या लघुसुखी । तै-
लं पतत्यधः पात्रे बाह्यं योगेषु योगयेत् ॥” भैष. ।
अन्धत् भद्ररीये हितम् । सु.चि. १.अ.अर्थ. । अपरं
सत्रयन्त्रभाषिकारे । अतुःशरावांचितकण्ठतिलान्
गृहीत्वा वल्लंय पीठलीबद्धान् कृत्वा कीतोर्जले नि-
मज्ज्य रात्रौ स्थापयेत् । ततो दिवसे आतपे शोष-
येद्दिनसप्तकं यावत् । ततिलतुल्यपरिमाणे बज्रदुग्धे
रात्रौ तिलान् प्रविष्य दिवा प्रसार्य आतपे शोष-
येत् । तदनुभाष्यद्रव्यसमयष्टिमधुकायेन ततः पुनः
चौरिण विभाव्य शोषयित्वा भूर्णयेत् । अथ काको-
ल्यादिचूर्णे तिलचूर्णचतुर्धासं वा समं वा गृहीत्वा
तिलचूर्णेन मेलयेत् । ततः एलादिगन्धद्रव्यधृतं
चौरं तावन्मानं बाह्यं यावता पीठनाथं समस्तं
तिलादिचूर्णम् आर्द्रं भवेत् । (इति बह्वीपदीपः ।)

एवंविधं निष्पीडितं तैलं काकील्यादिशतपुष्पाक्षै-
स्यथा एखादिप्रज्ञातकान्तैः कल्कद्रव्यैः तैलचतुर्गु-
णजलेन यथाविधि पाच्यं । चोरुषका चौरविदारी,
अनन्ता दूर्वा, मधूलिकं नर्कटहस्तिलणम् । च. द. ।

गन्धत्वक् । स्त्री । एलबालुके । रा. नि. व. ४ ।

गन्धदला । स्त्री । अजमोदायाम् । वनयमानी ।
रा. नि. व. ६ ।

गन्धद्रव्यम् । स्त्री । पक्वतैलसुवासनद्रव्ये । शक्र
भक्षणा । तानि यथा — “एलाचन्दनकुङ्कुमागुरुसु-
राक होलमांसीशटीश्रीवासकन्दश्लिषण्यशशशश्टौ-
शौचश्रीशोरकम् । कम्पूरीनखपूतिगन्धजलमुष्णेश्री-
श्वरङ्गादिकं गन्धद्रव्यमिदं प्रदेयमखिलं श्रीविष्णुतै-
लादिषु ॥” च. द. । अथ यथा — “कुलञ्च नलि-
का पूतिशशरं श्वेतवन्दनं । श्टामांसी तेजपत्रं
बलो मृगमदः फलं । क होलकुङ्कुमश्रीचं लताक-
सूरिका वचा । मूलीलागुरुसुलाच कर्पूरं यक्षिपर्ण-
कं । श्रीवासः कन्दुर्देवकुपुमङ्गश्चमात्रका । सिद्ध-
की मिषिका मेथो भद्रसुप्तं तथा शटी । जाती-
कोषः शैलजञ्च देवदारु सज्जोषकम् । एतानि ग-
न्धद्रव्याणि ॥” तच्छुद्धादिकं पञ्चपल्लवतोयेन भव-
ति । “आमजम्बूकपिप्पलां वीजपूरकबिल्वयोः ।
गन्धकर्मणि सर्वत्र पत्राणि पञ्चपल्लवम् ॥” भैष. ।
गुणाः — रस्यं दौषणं पाचनं सुखदीर्गम्यहरं मेदः-
शमप्रघ । रा. नि. व. ।

गन्धद्रावकम् । स्त्री । अर्कीकृतौषधविशेषः ।
द्रावकविशेषः । साधनविधिः यथा — “काशीवं
गन्धकं वापि सन्दृष्टवान्योगतः । सोरकञ्चापि
(मोदरा) सन्दृष्ट्य हयोर्धूमं विमिश्रयेत् । शीषपात्रे-
स्त्रुवापेण द्रावकं तेन जायते ॥ निर्जलं तत्र श्वे-
त परं दाहकरं हि तत् । चतुर्दशगुणैस्तौघैर्युतं
विन्दुमिति पिबेत् ॥” अत्रि. ।

गन्धधूमजः । पुं । खादुनि अगुरुसारे । अ-
श् अशुक्र । रा. नि. व. १२ ।

गन्धधूलिः (ली) । स्त्री । कलधूयां । छ. च. ।

गन्धनकुलः । पुं । कुन्दन्याम् । छूट्टा
हारः ।

गन्धनाकुली । स्त्री । राक्षायाम् । अम. ।
“(Ophioxylon serpentium.) नाकुली-

नामकन्दशाकभेदे, गन्धरासायाम् । शृङ्गक नाकु-
ली, शृङ्गनाम् । हिं नाङ् । गुणाः — “नाकुली
तुवरा तित्ता कटुकोणा विनाशयेत् । भोगिलूता-
ठसिकासुविषञ्चरङ्गमित्रान् ॥” भा. । कटुति-
क्तोणा विदीपनी विषघ्नी नाकुल्या ईषष्टेष्टा च ।
रा. नि. व. ६ ।

गन्धनाम्ना (स्त्री) । पुं । रक्तपुष्पतुलस्याम् ।
मं सुवासिक औषधविशेषः । र. मा. । स्त्री (स्त्री) ।
तन्नामकज्वररोगभेदे । अङ्गुत फोडा । “ताडशी
महती लेका गन्धनामेति कौर्त्तता ।” वा. उ. ३१
अ. । लक्षणं यथा — “एकामेताडशीं दृष्टा पिङ्का
स्त्रीटसन्निभा । लग्नातां पित्तकोपेन गन्धनाक्षीं
प्रचक्षते ॥” मा. नि. । भा. म. ४८. । [विका. ।

गन्धनालिका (ली) । स्त्री । नासिकायाम् ।

गन्धनिलया । स्त्री । नवमल्लिकायाम् । मं व-
टमोगरी । श. च. ।

गन्धनिशा । स्त्री । गन्धहरिद्रायाम् । आम्-
आम् । मं अविहलद । रा. नि. व. ६ ।

गन्धपत्र(क)म् । स्त्री । तेजपत्रे । वै. नि. च. अर्थः ।
वि. कनकार्णवरसे । सुगन्धपत्रविशेषः । पञ्चापांता ।
“गन्धाख्या सौरभेयी च गन्धपत्रं नपुंसकं ।” गुणाः
— गन्धपत्रं वातहरं शीतलं वज्जिवहनम् । रा. नि.
व. १० । प्रसारणीपत्रे । शृङ्गङ्गाश्लेष्मणं पांता ।
सुदर्शनचूर्णं, ज्व. वि. । पुं । श्वेततुलस्याम् । महव-
कहवे । शृङ्गजूनश्री, नागधना इति केचित् । व-
र्वरे । कालं वातृहे । रा. नि. व. १० । नागरङ्गह-
वे । विलहवे । रा. नि. व. ११ ।

गन्धपत्रा (त्रिका) (त्री) । स्त्री । मालवे
प्रसिद्धगन्धपलाश्याम् । पलाशनाश इति दाक्षिणा-
त्याः । अष्टौविशेषः, शृङ्गशर्मा, आम् आम् ।
अजमोदायाम् । वनयमानी । रा. नि. व. ६ । गङ्गा-
पत्रा । पञ्चमाकविशेषः । रा. नि. व. १० । अक्षग-
न्धायां । अक्षगन्धायाम् । आकुनादि । रा. नि. व. ४ ।

गन्धपर्णम् । स्त्री । काकपुष्पे ।

गन्धपलाशजा (शिनी) । स्त्री । वंशली-
चनभेदे । वै. नि. च. ।

गन्धपलाशिका (शी) । स्त्री । (Curcu-
ma amhaldi zerumbet.) गन्धश्याम्,

गन्धमकसुगन्धद्रव्ये । गन्धपलाशीति काश्मीरे प्रसि-
द्धा । शक्रभट्टो, आभ आदि । मं कापूरकाचरी,
अविहलद । गुणाः — “भवेद्गन्धपलाशी तु कषाया
याद्विषी लघुः । तित्ता तीक्ष्णा च कटुकानुष्णस्य-
मलनाशिनी । शोथकासव्रणश्वासशूलहृत्कायहाप-
हा ।” भा. । कटुः स्वादुः तीक्ष्णोष्ण वातकफघ्नी
कासच्छर्द्दिघ्नी पित्तकीपनी च । रा.नि.व.६ ।
(का) हरिद्रायाः । हारा । [उद्ध] वै.निघ. ।

गन्धपल्लवा । स्त्री । गन्धपलाश्याम् । शटी-

गन्धपाषाणः । पुं । गन्धके । र.मा. भैष.कुष्ठ.
चि. ।

गन्धपिण्डिका । स्त्री । गन्धकजारणमारणार्थं
सगन्धकपिटी । “शुद्धमृतपलैकानु कर्षिकं गन्धकस्य
च । स्निग्धस्त्रले विनिचिष्य देवदालीरसमुतम् । स-
हृद्देव्य कराङ्गुल्या जायते गन्धपिण्डिका ।” र.चि.
५ अ. ।

गन्धपिण्डीरः । पुं । कणमदनवत्वे । काल
मशनां ग्राह् । मं कालिगेल । वै.निघ. ।

गन्धपिशाचिका । स्त्री । धूपे । इ.च. ।
कुच्छुन्द्याम् । वै.निघ. ।

गन्धपीता । स्त्री । गन्धपत्रायाम् । रा.नि.व.
६ । गन्धश्याम् । वै.निघ. ।

गन्धपुष्पः (कः) । पुं । (Calarps Ro-
tang.) वेतसवत्वे । उवठ ग्राह् । बहुवारवत्वे ।
रा.नि.व.६।११ । अडोडवत्वे । औटकाडु ग्राह् ।
काटा । अशोकवत्वे । नीलीडवत्वे । वै.निघ. ।

गन्धपुष्पा । स्त्री । गणिकारिकापुष्पवत्वे । के-
तव्याम् । ककशा ग्राह् । रा.नि.व.१० । नील्या ।
रा.नि.व.४ ।

गन्धपूतना । स्त्री । पूतनाभेदे ।

गन्धप्रियङ्गुः । पुं, स्त्री । प्रियङ्गुभेदे । त्रिप्रङ्गु
लता । हि फुलप्रियङ्गु । मं गन्धला । गुणाः —
मीक्ष्णः तिक्तः हृष्यः शीतलः केश्यः बालिभान्निदा-
हपित्तरक्तज्वरमोहस्वेदकुष्ठसुखजाबालणाहरः वातं
गुणं विषं भेदं मेहश्च नाशयेत् । बीजं — कषायं स-
धुरं शीतलं रुचं याद्वि गुरु रक्तपित्तघ्नं मलविष्ट-
भि बल्यं पित्तघ्नं कफघ्नम् आशानकरश्च । वै.निघ. ।

गन्धफणिज्झकः । पुं । रक्ततुलसीवत्वे । र.मा.

गन्धफलः । पुं । कपिलवत्वे । विल्ववत्वे । त-
जःफलवत्वे । रा.नि.व.११ ।

गन्धफला । स्त्री । प्रियङ्गुवत्वे । श.र. । मेघि-
कायाम् । शक्तकीवत्वे । रा.नि.व.६।११ । सुरासां-
स्याम् । वै.निघ. । [व.६ ।

गन्धफलिका । स्त्री । स्थूलैलायाम् । रा.नि.

गन्धफली । स्त्री । प्रियङ्गी । वै.निघ. । चम-
ककलिकायाम् । टांपात्र कलि । रा.नि.व.१० ।

गन्धबधूः । स्त्री । श्याम् । मं कापूरकाचरी,
कचीरा । चिरामगन्धद्रव्ये, चौडानामदेवदाह-
भेदे । रा.नि.व.१२ ।

गन्धबभ्रुः । पुं । आमवत्वे । रा.नि.व.२३ ।

गन्धबह्वह्वलः । पुं । सुगन्धशालिधाम्ये । वै.
निघ. । सितार्जकवत्वे । उषठपत्रं मूत्रं तुलनी ।
रा.नि.व.१० । स्त्री । श्वेतार्जके । वाग्ने । मं
श्वेतपाञ्चवला । गीरलचिचयाम् । रा.नि.व.५ ।

गन्धभद्रा । स्त्री । प्रसारण्या । शक्रतांशुनिशं ।
मं गंधलीलता । श.च. ।

गन्धभाण्डः । पुं । गर्दभाण्डवत्वे । श.र. ।
आधातके । अमिडा । च.सू.४ अ. ।

गन्धभेदकः । पुं । कटके । काचके । लौह ।
तिलके । रा.नि.व.२३ ।

गन्धमांसी । स्त्री । A kind of Indian
spikenard, सुगन्धजटामांस्याम् । मं कं बहु-
सुगन्धजटामांसी । गुणाः — तित्ता शीता कफघ्नी
कण्ठरोगघ्नी रक्तपित्तहरी विषघ्नी भूतज्वरघ्नी ।
रा.नि.व.११ ।

गन्धमालका । स्त्री । गन्धमावेति प्रसिद्धे व-
णिद्रव्ये । भैष.स्त्रीरोग.उत्पलादिः ।

गन्धमादनः । पुं । गन्धके । भमरे । वानरवि-
शेषे । मे. । सुतादिकौटविविधगदविशेषे । “मत्त-
रीप्रवचाकटौपाटैलापचकुडुमैः ।” वा.च.१७ अ. ।

गन्धमाद(दि)नी । स्त्री । चौडानामदेवदा-
हभेदे । आमवत्वे । रा.नि.व.११।११ । लाक्षायां ।
रा.नि.व.६ । वन्दके । सुरासांस्याम् । रा.नि.व.
१२ । सुराविशेषे । तिका ।

गन्धमाज्जारः । पुं । The civet cat

लीमशमाज्जि । गुरुगोकुल । जटा । माज्जि-
रीनामीवधी ।

गन्धमाज्जिर्वीर्यम् । स्त्री । गन्धमाज्जि-
रणीवकलूर्याम् । थाटोनी । गीरासाखभेदे । हिं
भांड़ी । गुणाः—“वीर्यवृत्तकफवातहृत् । कण्डू-
चर्हरं नेत्रं सुगन्धं स्वेदगन्धशुत् ॥” भा. ।

गन्धमान्ती । स्त्री । गन्धकोकिलानामगन्ध-
व्यविशेषे । भा. । [नाली ।

गन्धमाला । स्त्री । सुद्रोमभेदे । See गन्ध-

गन्धमालिनी (ल्या) । स्त्री । मुरानांसां ।
जटा । सुगन्धशाली । रा. नि. व. १६ ।

गन्धमुखः । पुं । पारीषाद्वये । अनामि-
श्रित, गुरुभातनिविशेष, गुरुमुञ्जैर् । हिं
गन्धियामांष्ट. गजहृष्ट. भा. । See पारीषा. ।

गन्धमूलः (कः) । पुं । कुलन्ननव्वे । रा. नि.
व. ६ । बालके । बाला । वै. निघ. । श्रद्धाम् । श. रा. ।

गन्धमूला । स्त्री । श्रद्धाम् । शलकीवृक्षे । रा.
नि. व. ११ । खलनमलिन्यां । रासायां । वै. निघ. ।

गन्धमूलिका (ली) । स्त्री । गन्धश्रद्धाम् ।
माकल्याम् । रा. नि. व. ६ । ७ । अम. ।

गन्धमूषिकः (षिका) (षी) । पुं, स्त्री ।
कुन्दरे । छूँटा । त्रिका. । हे. च. ।

गन्धसृगः । पुं । खट्वाशे । गुरुगोकुल, थाटो-
नी । मं जवादीमाजार । श. मा. । [वै. निघ. ।

गन्धसृत्पुष्पः । पुं । कदम्बवृक्षे । कदम्ब गच्छ ।

गन्धमेदिनी । स्त्री । चम्पककलिकायाम् ।
टापार कलि । वन्दाके । यान्द्रा । रा. नि. व. १० ।

गन्धमैथुनः । पुं । वृषभे । बाँड़ । त्रिका. ।

गन्धमोदनः । पुं । गन्धके । रा. नि. व. १३ ।

गन्धमोहिनी । स्त्री । चम्पककलिकायाम् ।
वै. निघ. । वन्दायाम् । रा. नि. व. १२ ।

गन्धरसः । पुं, स्त्री । सुगन्धवली । धुनथारा-
पि, कुलमव गुरुदोला । त्रिका. । खाटसिका-
याम् । थाटोनी । च. द. वा. व्या. एलादितैले । (सा)
स्त्री । मुरानांशाम् । वै. निघ. ।

गन्धराजः (कः) । पुं, स्त्री । सुद्रपुष्पवृक्षे ।

गुरुराज कुलम गच्छ । रा. नि. व. १० । खनान-
व्यातद्रव्ये । थाटोनी, गुरुराज । See जवादिः ।
कषणगुगुली । श्रीखण्डचन्दने । धैत चन्दन ।
कषणगुरुणि । रा. नि. व. १२ । नखीनामगन्धद्रव्ये ।
वै. निघ. ।

गन्धराजतैलम् । स्त्री । वातव्याधी तैले ।

पाठः—“तिलतैलादके विधा तक्रं तत्परिमाणकं ।
वचचतुर्पलं दत्त्वा शृतं तच्च चतुर्गुणम् ॥ विफ-
लायाः पलान्वष्टौ मन्त्रिष्टायान्तयैव च । पुनरष्ट-
पलान्वष्टौ अर्द्धद्वयानि दापयेत् ॥ पूरुचेलशठीफ-
चशरणान्वददारुणः । पलान्वष्टौ विनिमित्थं दत्त-
स्य तु पलद्वयम् ॥ आयु पाके पचेदित्यं तैलं याव-
च्चतुर्गुणं । गालयित्वापरकुप्यात्तत्र पाकत्रयम्बुधः ॥
चण्डादलमरुचुवालकपवीकं लक्षेलजं । विषाण-
वीरणशब्दिदेवताकुसुमानि च ॥ प्रत्येकमेषाच्चत्वारि
पलान्वादाद्य गाम्भिकः । पाकं द्वितीयं तैलस्य का-
रयेत्क्रमयोगतः ॥ प्रक्रामांसी मुरा बालं मदनं क-
लिकामली । न गुरु काष्ठखोटी च चम्पकुन्दप्रिय-
ङ्गवः ॥ एषां खट्वासिकायाश्च प्रत्येकञ्च पलद्वयम् ।
आदाय कारयेत्पाकं तृतीयत्रयकोविदः ॥ फणि-
लावलताकोलफलीलागुरुसिद्धिके । लक्षोषार्कैर्हि-
पलिकैरिति पाकश्चतुर्थकः ॥ विषः पलद्वयमेन्दोर्म-
दस्य लक्ष्मिः पलैः । गन्धराजाह्वयं तैलमिदं वृष-
मनोहरम् ॥” तिलतैलेन १७ श. तक्र १७ श.
कांजि ७० श. ककार्थं—वर्थाविधि वट ४ प.
त्रिकला, मन्त्रिष्टा, अर्द्धद्वै मन्त्रिष्टा प्रत्येक
८ प. गुवाकपुष्पद्वय, तेजपत्र, शटी, मरु-
काष्ठ, मूला, देवदारु मिलित ८ प. कुन्द-
कोटी २ प. इहा द्वारा प्रथम गुरुपाक क-
रिष्वे । शोधित चोरहली, तेजपत्र, मरु-
वा मोरी, गुडद्वय, दना, शिलारस, एला,
कुड़, देवहली, गैठेला, उनीर प्रत्येक
४ प. पुष्पकक छांकिरा इहा द्वारा २२ गुरु-
पाक करिष्वे । शुद्ध पिडि, जटामांसी, मू-
रामांसी, बाला, लवङ्ग, छलीपुष्प (छलना),
डूँई आमला, अञ्जक, लवणकोटी, चम्पक-
पुष्प, कुन्दपुष्प, प्रियङ्गु, थाटोनी प्रत्येक
२ प. ७२ गुरुपाक । धैत चन्दन, लवङ्गलता,
कस्तूरी, ककौल, जयफल, एला, अञ्जक,
शिलारस, गुडद्वय, जयित्री, कुङ्कुम प्रत्येक-

क २ पं. ४४ गङ्गातीक । झँकिश कपूर
१७ तो. भृगनाति ७९ तो. मिशारेव ।
रस.र. ।

गन्धराजी । स्त्री । गन्ध्याम् । नथी । श.च. ।

गन्धर्वः । पुं । श्वेतकरवीर । श्वेतैरखे । च.द.
भा.रक्त.चि.चस्तयाष्टने । कलूरीस्ये । अये ।
अम. । कोकिले । रा.नि.व.२२ ।

गन्धर्वगन्धः (गन्धः) । पुं.स्त्री । अश्वगन्धायां ।
भा.म.४म.सापुरीमे । उ.ख.वाजी. ।

गन्धर्वग्रहः । पुं । उन्मादविशेषे । “हृष्टात्मा
मुलिनवनान्तरीपसिवी स्वाचारः प्रियगीतगन्धमा-
ल्यः । नृत्यन् वै प्रहसति चाह चात्यशब्दं गन्धर्व-
ग्रहपरिपीडितो मनुष्यः ।” मा.नि. ।

गन्धर्वतैलम् । स्त्री । एरुतैले । भा. ।

गन्धर्वभूषणम् । स्त्री । सिन्दूरै । वै.निघ. ।

गन्धर्वशाका । स्त्री । भार्या । वायनशृङ्गे ।
र.मा. ।

गन्धर्वहस्तः (कः) । पुं । एरुतवे । हारा. ।

गन्धर्वहस्तकतैलम् । स्त्री । प्रप्रवृद्धाधिकारे
तैलम् । पाठः—“शतमेरुमूलस्य पले गुण्डा य
वाङ्कम् । जलद्रोषे विपक्त्यं यावत्पादावशेषितं ।
तेन पादावशेषे पयसा तस्मिन् च । प्रस्थमेरु-
तैलस्य तन्मूलाच्च चतुष्पलम् । त्रिपलं शङ्खवेर-
सर्वं दत्त्वा विपाचयेत् ॥” रस.र. ।

गन्धर्व्या । स्त्री । कोकिलायाम् । वै.निघ. ।

गन्धलता । स्त्री । प्रियङ्गु । भा.म.१भ.रक्त-
ची.चि. ।

गन्धलीलुपा । स्त्री । मलिकायाम् । श.र. ।

गन्धवतो । स्त्री । त्रिपुरमल्लिकायाम् । प.सु. ।
वनमल्लिकायाम् । जे.उ.ती. । र.मा. । सुरामांसां ।
रा.नि.व.१२ । सुरायाम् । मे. । तालीशपत्रे । व.
मयमात्रायाम् । वै.निघ. ।

गन्धवर्णा । स्त्री । महाबलायाम् । वै.निघ. ।

गन्धवल्कलम् । स्त्री । गुडलङ्गामगन्धद्रव्ये ।
मात्राणि । रा.नि.व.६ ।

गन्धवल्ली (वल्ली) । स्त्री । महाबलायाम् ।
प.सु. । पीतपुष्पदम्भीलायाम् । डानिपोना ।

र.मा. । [चन्दने । छे.च. । वायी । रा.नि.व.२१ ।

गन्धवहः (वाहः, कः) । पुं । कलूरीस्ये ।

गन्धव(वा)हा । स्त्री । नासिकायां । रा.नि.
व.१८ । छे.च. ।

गन्धवासिनी । स्त्री । सुरामांसायाम् । वै.निघ. ।

गन्धवाही (वन्) । पुं । वायी । रा.नि.व.२१ ।

गन्धविह्वलः । पुं । गोधूमे । वै.निघ. ।

गन्धवीजः । पुं । कुलिञ्जनवृक्षे । वै.निघ. ।
(जा) स्त्री । मेयिकायाम् । रा.नि.व.६ ।

गन्धवीरा । स्त्री । सन्नकोष्ठे । वै.निघ. ।

गन्धवृक्षः (कः) । पुं । शालवृक्षे । सर्जवृक्षे ।
रा.नि.व.६ । शाकतरी । वरुणवृक्षे । वै.निघ. ।

गन्धवेधिका । स्त्री । कक्ष्याम् । वै.निघ. ।

गन्धव्याकुलम् । स्त्री । कक्षी । श.च. ।

गन्धशटी । स्त्री । खनामल्यातीषधी । गन्धपला-
श्याम् । गङ्गाती, गङ्गापान्थि । श.र. । See
गन्धपलाश्याम् । [व.७ ।

गन्धशाकम् । स्त्री । गौरसुवर्णशाके । रा.नि.

गन्धशालिः । पुं । सुगन्धशालिधान्यविशेषे ।
शृङ्ग धान, कलमशालि । प.सु. । गुणाः—म-
धुरः क्षतिवृत्त्यः पित्तदाहकचित्रमरुतशान्तिकरः
सात्यकरः गर्भस्थिरतादायकः ईषदातकरः प्रष्टि-
करः ईषत्काफकरः बलदयः । रा.नि.व.१६ ।

गन्धशुण्डिनी । स्त्री । कुच्छुन्द्याम् । रा.नि.
व.१६ । [हारा. ।

गन्धशेखरः । पुं । कक्ष्याम् । भृगनाति ।

गन्धसम्भवा । स्त्री । सुगन्धशाली । रा.नि.व.१६ ।

गन्धसारः । पुं । चन्दनसामान्ये । प.सु. । श्री-
खल्लचन्दने । श्वेत चन्दन । रा.नि.व.१२ । “घ-
नसारी गन्धसारः ।” सा.कौ. । गन्धशल्याम् । रा.
नि.व.६ । सुद्वरपुष्पवृक्षे । रा.नि.व.१० । गन्धकी ।
वै.निघ. ।

गन्धसारणः । पुं । वृद्धव्याम् । र.मा. ।

गन्धसूची । स्त्री । आभातके । मं चांवाङ्गी ।
वै.निघ. ।

गन्धसूयी । स्त्री । सुद्वरकुच्छुन्द्याम् । वै.निघ.

गन्धसेवि । स्त्री । रोहिषद्वये । त्रांशकभृत् ।
वै.निघ. । [कमले । चिका ।

गन्धसोमम् । स्त्री । कुसुदे । नागधूल । श्वेत-

गन्धा । स्त्री । मङ्गल्यागुण्यि । श्रद्धाम् । रा.
नि.व.१२ । अजमीदायाम् । रा.नि.व.६ । शाल-
पण्याम् । अ.टी.भ. । वनतुलस्याम् । वंशलोचना-
भेदे । कुकुन्दध्याम् । प्रियङ्गी । वै.निघ. । सुवर्ण-
चम्यककलिकायाम् । श.र. ।

गन्धास्तुः । पुं । कुकुन्दध्याम् । छूँटा । चारा ।

गन्धागुरु । स्त्री । मङ्गल्यागुण्यि । वै.निघ. ।

गन्धाजीवः । पुं । गन्धवर्षिणि । जटा. ।

गन्धाघ्नता । स्त्री । गन्धानुभवे । वै.निघ. ।

गन्धाढ्यम् । स्त्री । चन्दने । श्रीखण्डचन्दने ।
श्वेत चन्दन । गन्धराजे । धाटिणी । रा.नि.व.
१२ । वकुलपुष्पे । वै.निघ. । पुं । नागरङ्गके ।
रा.नि.व.११ ।

गन्धाढ्या । स्त्री । स्पर्शयुधिकायाम् । तरणीप-
ण्डवे । चारामशेतलायाम् । पञ्चशः कविश्वर ।
रा.नि.व.१० । वनवीजपूरणवे । दूने । जे.पु.
सुरामांस्याम् । रा.नि.व.११ । सुगन्धशाली ।
रा.नि.व.१६ । गन्धाढ्याम् । गौशालि । श.च. ।
कस्तूर्या । मृगनाभि । जवादि कस्तूर्या । अरण्य-
श्वेत्वा । कूलविशेष । जातीपत्रायाम् । वै.निघ. ।

गन्धादि । स्त्री । दणकेशरे । वै.निघ. ।

गन्धाधिकम् । स्त्री । दणकुडुमे । रा.नि.व.१२ ।

गन्धाधि(रि)का । स्त्री । महाशताह्वयाम् ।
उष्ण, वडिंशोप । रा.नि.व.४ ।

गन्धानी । स्त्री । सुगन्धशाली । धूसपत्रायाम् ।
रा.नि.व.१६ । १३ ।

गन्धावः । पुं । गन्धशाली । प.सु. ।

गन्धावृत्तरसः । पुं । बाजीकरणाधिकारे ।
“भक्षस्तं द्विधा गन्धं क्षणद्वयां विमर्दयेत् । रुद्धा
लघुपुटे पञ्चाक्षेष्टेयमधुसर्पिषा । निष्कामां जरा-
मृत्युं हन्ति गन्धावृत्ती रसः ॥” रस.र. ।

गन्धारिः (री) । स्त्री । दुःखभायाम् । रक्त-
दुःखभायाम् । गन्धपलाश्याम् । आसहरिद्रायाम् ।
वै.निघ. ।

गन्धासः (लुः) । पुं । गन्धशाली । रा.नि.व.१६ ।
दण्डालुके ।

गन्धाला । स्त्री । अग्रिमन्थपुपे । वै.निघ. ।

गन्धालिः (लिका) (ली) । स्त्री । गन्ध-
ध्याम् । प.सु. । (ली) प्रसारण्यम् । गङ्गुडाङ्गुल ।
सा.कौ. । जातीफलायाम् । कौटविशेषे । कुम्भीट्र
गोका । वै.निघ. ।

गन्धालीगर्भः । पुं । स्त्रीलायां । रा.नि.व.१२ ।

गन्धाश्मा । पुं । गन्धके । गङ्गक । रा.नि.व.१२ ।
यह्नीकवाटरसे । च.द.रसमखुरे ।

गन्धाश्वः । पुं । अश्वगन्धायां । भैष.कुष्ठ.चि. ।

गन्धाष्टकम् । स्त्री । सुगन्धाष्टव्यगणे । तच्च
नानाविधम् । तत्र मांसादियूषसुगन्धीकरणाद्यं य-
था — जातीपत्रलवङ्गत्वगेनानागकेसरसरिचमृगना-
भयः । रावण. । देवतादितुष्यर्थं यथा — चन्दन-
कपूर-नागकेशर बालक नागरसुता देवदारु गोरी-
चना कुसुमानि । तथा चन्दनागुरुकपूररीचनाकु-
डुमस्रगमदचन्दनकीवराणि गणपतिप्रीत्यर्थम् । च-
न्दनागुरुकपूरतमालकीवरेरकुडुमकुशीदकुडानि शि-
ष्य. । “चन्दनागुरुकपूरश्रीरकुडुमस्रीचनाः । ज-
टामांसी कपिपुत्रा शक्तेर्गन्धाष्टकं विदुः ॥” “चन्द-
नागुरुकपूरकुष्ठकुडुमसंयुक्ताः । जटामांसी सुरा
चेति विष्णां गन्धाष्टकं विदुः ॥”

गन्धाह्वा । स्त्री । प्रियङ्गी । सु.चि.२.अ. ।

गन्धि । स्त्री । दणकुडुमे । रा.नि.व.११ ।

गन्धिकः । पुं । गन्धके । भा. ।

गन्धिनी । स्त्री । सुरामांस्याम् । अम. । पीतमू-
ल्याम् । रेउचिनौति केचित् । रुसीमनुरीति च
अन्यः ।

गन्धिपर्णः । पुं । सप्तपर्णवत् । रा.नि.व.१२ ।

गन्धिरसः । पुं । गोपके । निशांदिन ।

गन्धिला । स्त्री । मुलायाम् । रा.नि.व.६ ।

गन्धी (इन) । पुं । ककूरीश्वरे । वै.निघ. ।

गन्धीध्रा । स्त्री । वचायाम् । च.द.वा.व्या.चि. ।

गन्धीतुः । पुं । सुगन्धमाज्ज्वारि । गङ्गु गोङ्गुल ।
चिका. ।

गभीकटः (टा) । पुं, स्त्री । दमनकहवे ।
हनां गांश्च । रा.नि.व.१० । सुरामांस्त्यां । वै.निघ. ।

गभ्योत्तमा । स्त्री । मदिरायाम् । अम. ।

गभ्योपला । स्त्री । गभ्यके । वै.निघ. ।

गभ्योलिः (ली) । स्त्री । शय्याम् । श.र. ।
वरटायाम् । ट्वांजता । अम. । मच्चिकाविशेषे ।
कूमीरां गांश्च । कर्कटीभेदे । वै.निघ. ।

गभ्योषधम् (धिः) । स्त्री, पुं । सुगन्धिद्रव्यरू-
पीषधी अगुरुकुठादौ । सि.यो.वा.व्या.चि. । च.
सू.१५. ।

गभ्योलिकः । पुं । मयूर । हारा. ।

गभ्यूर्ध्व । स्त्री । मर्या इति ख्यातव्ये । र.मा. ।

गभ्यारिका (री) । स्त्री । वलविशेषे । गो-
मात्रं गांश्च । गुणाः—कटुत्वं तिक्तत्वं उष्णत्वं गुरुत्वं
अमशीयज्वरदण्णाविषदाहनाशित्वञ्च । रा.नि.व.६ ।
तुवरा तित्ता वीर्याणां मधुरा गुरुः दीपनी पाच-
नी मेध्या मेदिनी अमशीयघ्नी दण्णामशूलाभ्यांविष-
दाहज्वरघ्नी च । भा. । फलगुणाः—तिक्तं गुरु म-
धुरं चाहि केयं रसायनं मेध्यं शीतलं पित्तदाह-
घ्नं । राज. । इहणं इयं गुरु केयं रसायणं वात-
पित्तदण्णारक्तचयसूत्रविषमहर् स्वादुपाकं हिमं
स्निग्धं तुवरान्नं दाहदण्णावातरक्तपित्तलतचयघ्न-
ञ्च । तद्दीप्ततैलं—मधुरं कषायं कफपित्तघ्नञ्च ।
सू.सू.४५. । मूलं—अत्युष्णं चित्तरीणि हितञ्च ।
राज. ।

गभीरः । पुं । पक्कजम्भीरे । उणा. । शक्ररुण्ड-
हवे । सातुलुङ्गहवे । शिरीषहवे । वै.निघ. । स्त्री ।
पङ्कजे । वक्षनामविषे ।

गभीरकः । पुं । फणिज्मकहवे । वै.निघ. ।

गभीरज्वरः । पुं । अनर्बेमान्दाहयुक्तज्वरे ।
“गभीरस्तु ज्वरो ज्ञेयो ह्यन्तर्दाहेन दण्डया । आन-
कुत्वेन दोषाणां चासकासीदनेन च ॥” निदान. ।

गभीरदृष्टिः । पुं । नेत्ररीगविशेषे । वै.निघ. ।
See गभीरिका ।

गभीरपाकः । पुं । अन्तःपाके । वै.निघ. ।

गभीरा । स्त्री । तन्नामकहिक्कायाम् । “नाभि-
प्रवृत्ता या हिक्का घीरा गभीरनादिनी । हृक्कास-

कण्ठजिह्वा स्यात्कासकासरुजाकरी । अनेकोपद्र-
वतौ गभीरा नाम सा स्मृता ॥” निदान. ।

गभीरिका । स्त्री । वातजन्यनेत्ररीगभेदे ।
लक्षणं यथा—“दृष्टिर्विरुपा स्वसनोपसृष्टा सकृ-
च्यतेऽभ्यन्तरतः प्रयाति । रुजावगाढा च तमक्षि-
रोगं गभीरिकेति प्रवदन्ति घीराः ॥” भा. ।

गरः । पुं । उपविषे । वक्षनामविषे । रोगे ।
हे.च. । विषघ्नीषधे । निर्विषद्रव्ययोगेज्ज्विम-
विषे । तेनात्तःपाण्डुः कशोऽस्याग्निः कासश्चासज्ज-
रार्हितश्च भवति । वा. । यथा—“संयोगजन्य-
द्विविधं तृतीयं विषसुच्यते । गरः स्यादविषकञ्च
सविषहृज्ज्विमं यतः ॥” इहकाश्वप. । “दृष्टाविषे
मूलविषे सगरे ज्विमं विषे ॥” च. । “नानाप्रा-
ण्यङ्गशमलविरुद्धौषधमन्त्राणां । विषाणाञ्चात्यन्त-
व्याणां योगे गर इति स्मृतः ॥” वा.उ.१५. ।

गरभः । पुं । कृष्णार्जके । कृष्णपत्रं कूटं तुज-
नी । कृष्णपत्रवर्धरे । कालं वातुरे । रा.नि.व.
१० । टङ्गफन्दारे । वैजयन्तीतुलस्याम् । वै.निघ. ।

गरघ्नी । स्त्री । मन्थविशेषे । गरुदे गांश्च । गु-
णाः—मधुरा कषाया वातपित्तकफघ्नी रुचिवल-
वीर्यकरी दीपनी लघुञ्च । भा. ।

गरजध्वजम् । स्त्री । अश्वके । वाचस्पतिः ।

गरणम् । स्त्री । निगरणे, वसने ।

गरदम् । स्त्री । विषे, गरले । रा.नि.व.६ ।
त्रि । विषदायिनि । [२५. ।

गरदिग्धः । त्रि । ज्विमविषलने । च.सि.स्था.

गरद्रुमः । पुं । कारस्तरहवे । कूटिगां गांश्च ।
रा.नि.व.६ ।

गरनाशिनी । स्त्री । देवदालिकायाम् । ट्वा-
याताड । मं.देवद्वरी । वै.निघ. ।

गरभः । पुं । गर्भे । हे.च. ।

गरलम् । स्त्री । अहिफेने । वै.निघ. । विषे ।
अम. । सर्पविषे । दण्डपुलके । पां.म.त्र.आ.टि. ।
हे.च. । जङ्गमविषे । त्रिका. ।

गरला । स्त्री । मधुमच्चिकायाम् । वै.निघ. ।

गरलारिः । पुं । मरकतमणौ । रा.नि.व.११ ।

गरव्रतः । पुं । मयूर । श.र. ।

गरहा । पुं । कालशके । चिका ।

गरा (री) । स्त्री । देवताङ्गचे । श्री.उ.पां.।
अ.टी.खा. । निगरणे । धरणी. । [च । श.च. ।

गरात्मकः । पुं, स्त्री । शीभाञ्जनवृक्षे, तवीजि

गराधिका । स्त्री । लावायाम् । र.मा. ।

गरारिवटिका । स्त्री । कासे हिता । पाठः

—भागेकः त्रिफलाचूर्णात् द्विभागान् कटुत्रयात् ।
तानीशस्य विभागः स्यादभयायाश्चतुष्टयः । याव-
न्नातानि चूर्णानि तावानेव गुडो मतः । मधुना
वटिका काया हिमाषा सुखधारिणी ॥ प्रयोगा.
कास.चि. ।

गरुडः । पुं । स्वनामख्यातपक्षिणि । स्वर्णमा-
लिके । श्वर्णशक्तिः । र.सा.सं. । गरुडशाली ।
रा.नि.व.१६ ।

गरुडबलिः । पुं । बालरीगशालार्थं बलिवि-
शेषे । श्रीं नमो भगवते गरुडाय चरन्त्याय...
स्वाहा । च.द.बाल.चि. ।

गरुडशालिः । पुं । स्वनामख्यातशालिधान्य-
विशेषे । अकिराज शनि । गुणाः — गन्धकारी
खटुपाककरः कफपित्तहरः स्वादशूलवासनिवार-
णः ग्रहणी गुल्मकुष्ठघ्नः गुल्मशोधनः ॥ रा.नि.व.
१६ । “गरुडाया च वातघ्नो पित्तमूत्रमदापह्ना ।”
अचि.१५अ. । [व.१३ ।

गरुडाङ्गितम् । स्त्री । मरकतमणौ । रा.नि.

गरुडाश्मा पुं । मरकतमणौ । जटा. । [अ. ।

गरुडाहतः । पुं । सोमलताभेदे । सु.चि.२६

गरुड़ी । स्त्री । गुडूच्याम् । रस.र.विष.चि. ।

गरुडोत्ती(नी)र्णम् । स्त्री । मरकतमणौ ।
रा.नि.व.१३ ।

गरुत् । पुं । पक्षिणि । पांथ । अम. ।

गरुत्मान् । पुं । स्वर्णमाचिके । रसकौ. । भेष.
वारक.चि.हादृशायसे । पक्षिणि । मी. । गृध्रे ।
वै.निच. ।

गरुद्योषी (रुन्) । पुं । भारतीपक्षिणि । डा-
ऊरे । चिका. । लावपक्षिणि । वै.निच. ।

गर्गरः । पुं । A kind of fish, (Pimelo-

dus gagora.) मत्स्यविशेषे । गीर्गत्र गीह । स
पीतवर्णः पिच्छिलाङ्गः पृष्ठे बहुरेखायुक्तः शल्कयु-
क्तः, तथा गर्गरश्चेन वशीकरणीयत्वात् गर्गर इ-
त्युच्यते । गुणाः — शीतलः कफवातकरश्च । रा.
नि.व.१७ । मधुरः स्निग्धः दातपित्तघ्नश्च । राज.
३प. । “गर्गरः पित्तलः किञ्चिद्वातजिल्फकपीप-
नः ।” भा. ।

गर्गरकम् । स्त्री । स्थावरविधानगंतस्वनामकसू-
लविषभेदे । सु.कल्प.२अ. । [म. । कलसे ।

गर्गरी । स्त्री । मत्स्यन्याम्, दधिमत्स्यनपात्रे । अ-

गर्गाटः । पुं । गर्गरमत्स्ये । हारा. ।

गर्जकः । पुं । मत्स्यविशेषे । गंजाङ्ग, भांज
गीह । श.र. ।

गर्जरम् । स्त्री । A carrot, स्वनामख्यातसू-
लशके । गंजितभूल । मं कं वाटुलामूल । वट-
मूलमि । गुणाः — मधुरं रुच्यं ईषत्कटु कफघ्नं
आभानकुमिशूलघ्नं दाहपित्तघ्नश्चाप्यत्र । रा.नि.व.
७ । रक्तरोहिने ।

गर्जरी । स्त्री । रक्तलघुने । वै.निच. ।

गर्जाफलः । पुं । विकटकवृक्षे । रा.नि.व.११ ।

गर्तः । पुं । श्वेते । गीङ्गा । जटा. । कुकुन्दरे ।
मै. । रोगविशेषे । श.र. ।

गर्तकालम्बुका । स्त्री । गच्छदूर्व्यायाम् । म-
त्स्यायाम् । वै.निच. ।

गर्ताटकः । पुं । वनसृष्टिके । वै.निच. ।

गर्तिका । स्त्री । तनुशालायाम् । उं१२पत्र ।
हे.च. ।

गईभः । पुं । स्वनामख्यातपशौ । गींश । मां-
सगुणाः — किञ्चिद्द्रुव बलप्रदश्च । वनगईभमांसं
रुच्यं श्रेयकरं बह्वीर्यबलकरश्च । मूत्रगुणाः — क-
टुत्वं तिक्तत्वम् उष्णत्वं क्षीरत्वं कफमहावातभूतक-
ष्योन्मादहरत्वञ्च । रा.नि.व.१७ । विकारघ्नं तीक्ष्णं
ग्रहणरीगनुत् । “दीपनं गईभं सूत्रं कृमिघात-
कफापहम् ।” सु.सू.४५अ. । गरमैदोगन्धे । हे.च. ।
स्त्री । कुमुदे । प.सु. । चैतकुमुदे । हे.च. । विह-
ङ्गे । र.मा. । [च. ।

गईभकम् । स्त्री । चैतीपले । चण्ड गण्ड । हे.

गर्हभगदः । पुं । ज्वालागर्हभरीभिः । खचणं
नालगर्हभगदे द्रष्टव्यम् । रा.नि.व.२० ।

गर्हभगश्चिका । स्त्री । भार्याम् । वामनशो-
णैः । वै.नि.च. । [नि.व.१७ ।

गर्हभमांसम् । स्त्री । गर्हभस्य पित्रिते । रा.

गर्हभमूत्रम् । स्त्री । खरमूत्रे । See गर्हभः ।

गर्हभयाकः (का, खा) । पुं, स्त्री । भा-
र्याम् । वामनशोणैः । जटा. । रा.नि.व.६ ।

गर्हभाण्डः । पुं । (Thespesia populnea.
Syn. Hibiscus populnea.) मूत्रचण्डे ।
पाकूङ्ग गीह । रा.नि.व.११ । (Thespesia
populneoides.) पारीषाद्वले । गन्ना अन्धत्वं,
पुनानं पिष्टुम् । अम. । स च पचकाण्डफलादि-
भिरवृत्तवृक्षाकारः । गन्धपिप्पल इति च केचित्
भः । गर्हपिप्पलीति पारसुन्दरी । सं पारसपिप्-
पल पिपरी । गन्धसुख इति गन्धीभाट इति सा.
की. ।

गर्हभाह्वयः । पुं । कुमुदे । षष्ठे । हे.च. ।

गर्हभिका । स्त्री । वातपित्तज्वररोगविशेषे ।
तल्लक्षणं — “मण्डलं वृत्तसुषुप्तं सरकं पिङ्गकाचि-
तं । रुजार्करीं गर्हभिकां तां विद्यादातपित्तजां ॥”
भा. ।

गर्हभी । स्त्री । कटभ्याम् । रा.नि.व.२३ । ज्ये-
तापराजितायाम् । श्वेतकण्टकायाम् । रा.नि.व.
१५ । गर्हभस्त्रियाम् । दुग्धगुणाः — बलकरत्वं वा-
तवासहरत्वं मधुरास्त्ररसत्वं कृत्स्नत्वं दीपनत्वञ्च ।
दधिगुणाः — कृचीणत्वं लघुत्वं दोषनत्वं पाचनत्वं
मधुरास्त्ररसत्वं कृचिकरत्वं वातघ्नत्वञ्च । नवनोत-
गुणाः — कषायत्वं वातकफनाशित्वं बलकरत्वं दी-
पनत्वं लघुपाकित्वं मूत्रदोषकरत्वं उष्णत्वञ्च । छ-
तगुणाः — बल्यं दीपनं मूत्रदोषघ्नं लघुपाकम् उ-
ष्णवीर्यं कषायं कफघ्नञ्च । रा.नि.व.१५ ।

गर्हः । पुं । गर्हभाण्डच. । श.च. ।

गर्भः । पुं । भूषे । तेजःसंयोगात् युक्तं तरलीभूतं
प्युतं सत् अलिलसंयोगात् योगिसुखं पतितम् आ-
चवेन युक्तं गर्भसंज्ञां लभते । ततोऽपि सोमसंयु-
गात् संख्यमानो गर्भो गर्भाशयमनुप्रतिपद्यते ।
अथर्व यथा — “गर्भाशयगतं युक्तमार्तं जीवत्

युक्तं । प्रकृतिः सविकारा च तत्सर्वं गर्भसंज्ञकं ।
कालेन वर्द्धितो गर्भः यदाङ्गीपाङ्गसंयुतः । भवेत्तदा
स सुनिभिः शरीरीति निगद्यते ॥” भा. । कामा-
न्निधुनसंयोगे युक्तमोचितयुक्तजः । गर्भः सञ्जायते
नाय्याः सञ्जाती बाह्य उच्यते ॥ शाङ्.६५. । आ-
धिक्ये रजसः कस्या पुत्रः शुक्राधिक्ये भवेत् । नपु-
सक्तं समत्वेन यद्येका पारमेवरी ॥ भा. । “प्रथमे
मासि द्वौभूतं शुक्रार्तं तिष्ठति, द्वितीये चतुः,
तृतीये वृत्तपादद्विरसां पञ्च पिष्टका निर्वर्तने
अङ्गप्रत्यङ्गविभागश्च सूक्ष्मी भवति, ततुष्टे स्रव्याङ्ग-
प्रत्यङ्गविभागः प्रव्यक्ततरी भवति । गर्भेष्टद्वयप्रत्य-
ङ्गभावासेतनाधानुरभिव्यक्ती भवति कक्षापरस्था-
नत्वातच्छाङ्गमवचतुष्टे मास्यभिप्रायमिन्द्रियेषु क-
रीति, पञ्चमे मजः प्रतिबुद्धतरं भवति, षष्ठे बु-
द्धिः, सप्तमे स्रव्याङ्गप्रत्यङ्गविभागः प्रव्यक्ततरः, अ-
ष्टमेऽस्थिरीभवति शीजस्तत्र जातश्चक्षुः कीरतिरी-
जस्तद्वैर्यतभागवत्साह, ततो बलिं मांसोदनमस्यै
दापयेत् । नवमदशमैकादशद्वादशानामन्यतमस्मिन्
जायते । चतुर्दश्या विकारी भवति । मातुस्तु ख-
लु रसवद्वायां नायां गर्भनाभिनाङ्गी प्रतिवद्वा,
सास्य मातुराहाररसवीर्यमभिवहति । तेनोपसंह-
नास्याभिर्द्धिर्भवति ।... गर्भस्य हि सम्भवतः पूर्वं
शिरः सम्भवतीति श्रौतकः, द्वादशमिति कृतवीर्य-
बुद्धिर्भनस्य स्थानत्वात् । नाभिरिति पाराशर्यकः ।
हि वर्द्धते दंष्ट्रा दिङ्मनः । पाणिपादमिति साकेत-
यः तन्मूलत्वात्तदाया गर्भस्य । मध्यशरीरमिति सु-
भूतिर्गोतमनसिषड्वलात् सत्येगाचसम्भवस्य, तत्तु न
सम्यक्स्रव्याङ्गप्रत्यङ्गानि युगपत्सम्भवन्तीत्याह ध्वल-
रिः गर्भस्य सूक्ष्मत्वात्प्रत्यङ्गान्ये वंशाङ्कुरवत् चूत-
फलवत् । तद्यथा चूतफले परिपक्वे केशरादीनां
स्थितज्ञानः पृथग्दृश्यते कालप्रकर्षात्तान्वे तस्यै
नोपलभ्यन्ते सूक्ष्मत्वात्तेषां सूक्ष्माणां केशरादीनां
कालः प्रव्यक्ततां करोति । एवं गर्भस्य तारुण्ये
सर्व्वैरङ्गप्रत्यङ्गेषु सत्स्वपि स्त्रीष्वादानुपलब्धिः ।
तान्वे कालप्रकर्षात्प्रत्यङ्गानि भवन्ति ।... गर्भस्य
केशयन्मुखीमास्थिमखदन्तशिरासायुधमनोरितः प्रथ-
मीनि स्थिराणि पिष्टजानि । मांसमोचितमिदोम-
न्मद्वज्राभिव्यक्तमोक्षान्मद्वज्रप्रवर्तनीनि खट्वनि माद-
जानि । शरीरीपचयो बलं वर्षे, स्थितिर्गोनिष र-
सजानि । इन्द्रियाणि ज्ञानं विज्ञानमायुः सुखदुः-
खादिकृत्तजानि । वीर्यमावीर्यं बलवर्षी मेधा

च साम्राजानि । तत्र यस्या दक्षिणे सने प्राक् प-
श्चोदशनं भवति दक्षिणाग्निमहत्त्वञ्च पूर्वञ्च द-
क्षिणं सकृच्छुक्त्वर्पति बाहुल्याच्च पुत्रानुपयेषु द्रव्येषु
दौहृदमभिव्यायति । स्वप्नेषु चोपलभते पत्नीत्यल-
कुमुदासातकादीनि पुत्रमाप्तेव प्रसन्नमुखवर्णा च
भवति तां ब्रूयात् पुत्रमियं जनयिष्यतीति तद्विप-
र्यये कन्या । यस्याः पार्श्वद्वयमुन्नतं पुरस्ताद्विन्नतमु-
दरं प्रागभिहितलक्षणञ्च तस्या नपुंसकमिति वि-
ख्यात् । यस्या मध्ये निबन्धं द्रोणीप्रभृतमुदरं सा यु-
ग्मं प्रसूयते । सु.शा.१.२८ । तस्य खल्वेवं प्रवृत्तस्य
शुक्रशोणितस्याभिपच्यमानस्य क्षीरस्यैव सान्त्वानि-
काः स्वप्नलो भवन्ति । तासां प्रथमा अवभाभिणी
नाम सर्ववर्णानवभासयति, द्वितीया लोहिता
नाम घोडशभागप्रमाणा तिलकालकायधिताना,
तृतीया श्वेता नाम द्वादशभागप्रमाणा चर्मदलाय-
धिताना, चतुर्थी ताताष्टभागप्रमाणा कुष्ठायाधि-
ष्ठाना, पञ्चमी वेदिनी नाम त्रीह्रिप्रमाणा गन्ध्या-
यधिताना, सप्तमी मांसधरा नाम त्रीह्रिद्वयप्रमाणा
भगन्दरायधिताना । कलाः खलपि सप्त धात्वा-
ग्रयान्तरमभ्यादाः । ततश्च गृहीतगर्भाणामात्तवव-
हानां स्त्रीतसां वक्ष्याम्यवस्थान्ते गर्भेण तस्माद्गृही-
तगर्भाणामात्तवं न दृश्यते । ततस्तदधः प्रति-
हृतसूडमागतसपरक्षोपचरीयमानसपरित्यभिधीयते ।
श्रीचोईतरमागतं पर्याधरावभिप्रतिपद्यते । तस्मा-
द्गर्भस्थः पीनीन्नतपयोधरा भवति । गर्भस्य य-
क्ष्मोहानौ शोणितजौ शोणितफेनप्रभवः फुफुसः
शोणितकिटप्रभव उण्डुकः । अस्त्यः क्षेमणशापि
यः प्रसादः परी मतः । तं पच्यमानं पिसेन वायु-
श्चाप्यनुधावति । ततोऽस्यान्वाणि जायन्ते गुदं व-
लिष्ठं देहिनः । उदरे पच्यमानानामाभानाद्वक्त्रसा-
रवत् । कफशोणितमांसानां सारी जिह्वा प्रजाय-
ते । यथार्थसुप्त्रणा युक्ती वायुः स्त्रीतांसि दारयत् ।
अनुप्रविश्य पिशितं ऐशीर्बिभजते तथा । मेदसः
खेहमीदाय शिरास्त्रायुलमाप्नुयात् । शिराणाञ्च स-
द्गुः पाकः स्नायूनाञ्च ततः खरः । आशय्याभ्यास-
योगेन करोत्याशयसम्भवम् । रक्तमेदःप्रसादाहक्री,
मांसाच्छकफमेदःप्रसादाहवर्णा, शोणितकफप्रसाद-
जं हृदयं यदाश्रया द्धि घनम् प्राणवह्नाः, त-
स्याधो वामतः जीह्वा फुफुसश्च दक्षिणती यकृत्
कोम च । तद्वृद्धं विशेषेण श्वेतनास्थानतसखि-
कामसावते सर्वप्राणिनः स्वपति । सु.शा.४.५८ ।

सद्यो गृहीतगर्भाया लिङ्गाणि यमी ज्ञानिः पि-
पासा सकृद्विषदं शुक्रशोणितयोरवयवम् स्फुरणञ्च
योनिः । सनयोः कृष्णसुखता रीमराजुद्गमसथा ।
अक्षिपक्षाणि चाप्यस्याः सम्प्लीक्यते विशेषतः ।
अकामतन्वर्द्धयति गन्धाद्विजते शुभात् । प्रसक्ताः
सदनद्यापि गर्भिण्या लिङ्गमुच्यते ॥ तदा प्रभवेण
व्यायामं व्यवयसपतर्पणमतिकर्षणं दिवास्वप्नं रा-
त्रिजागरणं शोफं यानावरोहणं भयमुल्लेकासन-
चैकान्ततः क्लेहादिक्रियां शोणितमीक्षणं चाकाले
वेगविधारणञ्च न सेवेत । दोषाभिघातैर्गर्भिण्या
यी यी भागः प्रपीयते । स स भागः शिशोस्तस्य
गर्भस्थस्य प्रपीयते ॥ सु.शा.१.२८ । आसुप्तोऽभिमु-
खः श्रुते गर्भो गर्भाशये स्त्रियाः । स योनिं शिर-
सा याति स्वभावात्प्रसवमिति ॥ सु.शा.५.५८ । शि-
शौ । सन्धी । पणसकण्टके । कुक्षौ । ८१८ । ने ।
अश्वाया गर्भज्ञानलक्षणे—योनिं वीजयद्दे हतिः
लोचनाविलता तथा । सगर्भा ताडयेदन्तं गर्भस्य
परिलक्षणम् ॥ काचिन्मृता जडौभूता निर्विकारा
त्यजिह्वम् । काचित्कल्युमानाश्च गर्भिण्यपि प्रह-
र्षति ॥ काचिद्भागवशादपि समृता ताडयेद्वहम् ।
कण्डि परुषा काचित् अश्वा पुच्छेन योनिकाम् ॥
विन्यस्तकर्णो क्रोधाहा ह्यन्तं दुष्टापसर्पिणी । शूना-
धोयोनिभागा च सदा कान्तिविधारिणी ॥ प्रश-
स्तरन्वा स्त्रिधाज्ञौ निविडोदरवन्मना । गर्भोपखि-
मपात्रां च बड्वा गर्भिणी मता ॥ ज.द.२.२८ ।

गर्भकम् । क्ली । रजनीद्वये । पूहे दाखि । छ.च ।

गर्भकण्टकः । पुं । पनसवह्ने । वै.निघ. ।

गर्भकरः । पुं । पुत्रजीवहन्ने । भा. ।

गर्भकोशः (घः) । पुं । गर्भाशये । वै.निघ. ।

गर्भगृहम् । क्ली । अन्तर्गृहे ।

गर्भघातिनी । स्त्री । लाङ्गलीनामच्छपे । ई-
भानाश्रुति । रा.नि.व.४ ।

गर्भचिन्तामणिः । पुं । गर्भाधिकारि रसः ।

स चतुर्विधः । १मः—सृत्तिकाविनोदरसि तुल्य-
स्थाने खर्षदानेन चिन्तामणिर्भवति । र.सा.
सं. । २यः—जातीफलं टक्कणं (जोशोगी) चि-
कटु हिङ्गुल प्र. समभागः । जम्बीररसेन वटी
काथी । ३यः—रसः रीत्यं लौहं प्र. १ तो. अर्धं
६ तो. (मसान्तर ४ तो.) कर्पूरं वक्त्रं ताण्डं जाती-

कलं जयिनी गोचरबीजं शतावरी वला (पौंठ-
दना) गीरक्षतखुला (गौंठकटाकुनिश) प्र. १
तो. जलेन वटी कार्या । मा. २२. ४४. — रसः
गन्धकः स्वर्णं लौहं रौप्यमाश्लिकं हरितालं वङ्ग-
कर्म प्र. समभागः । ब्रह्मी-वासा-भृङ्गराज-चेचप-
टी-दशमूलानां प्रत्येकं रसेन ७ भावना देयाः ।
वटी १ र. । बृहत्सिन्धुसिन्धुः ।

गर्भचर्या । स्त्री । गर्भपचारिकर्मणि ।

गर्भजरीगः । पुं । स्त्रीरोगः । चिकित्सा ।

गर्भण्डः । पुं । नाभिगुच्छः । नाट्यत्र गौंठ ।
चिकित्सा । [नि.व.२.]

गर्भदः (दा) । पुं, स्त्री । पुत्रजीवहन् । रा.

गर्भदात्री । स्त्री । पुष्यदात्रीरूपे । गुणाः —
मधुरा शीता स्त्रीपुष्यदोषपित्तदाहयमघ्नी गर्भदा-
त्री । रा.नि.व.४ ।

गर्भद्रुतिः । स्त्री । वज्रव्यतिरेकेऽपि रसयासी-
कृतानां लोहानां द्रवत्वे । आंशान्तरं आंशान्तर
महितं ज्वलितं ज्वलत् । “जम्बीरबीजपूरकवा-
क्त्रोर्वेतसास्त्रसंयोगात् । चारा भवन्ति सुवरां ग-
र्भद्रुतिजारणे शलाः ॥” र.चि.२३ ।

गर्भष्टक् । चि । गर्भधारिण्याम् । वै.निच. ।

गर्भनाडी । स्त्री । Umbilical cord. ग-
र्भप्रणाख्याम् । वै.निच. ।

गर्भनाशः । पुं । गर्भपाते ।

गर्भनाशना । स्त्री । चरिष्टकहन् । त्रिंशो गौ-
छ । वै.निच. । [मं कलसावी । भा. ।

गर्भनुत् । पुं । लाङ्गलिकायां । दिव्यांभूनि ।

गर्भपरिस्त्रवः । पुं । (Secondines) गर्भ-
वेष्टने । गर्भपूष्णं । वै.निच. । [शान. ६.च. ।

गर्भपाकी (इन्) । पुं । षष्टिकत्रोहो । षष्टे

गर्भपातः । पुं । गर्भजरीगविशेषः । येन प-
ञ्चमषष्ठमासिकगर्भस्य पतनं भवेत् । “ततः स्थि-
रशरीरस्य पातः पञ्चमषष्ठयोः ।” सु.नि.२७७. ।
See गर्भघावः ।

गर्भपातकः । पुं । रक्तशोभाजनहन् । जटा. ।

गर्भपातनः । पुं । रीटाकरश्च । त्रिंशो । भा. ।

गर्भपात(ति)नी । स्त्री । कलिकारीहन् ।

विश्वाम्भूनिश । रा.नि.व.४ ।

गर्भपीयूषवल्लीरसः । पुं । स्त्रीरोगाधिका-

र रसः । “सूती गन्धं तथा स्वर्णं लौहं रजतमा-
लिके । हरितालं वङ्गभण्डाव्ययकं समभागिकं ।
भावना खलु दातव्या रसेरैषां पृथक् पृथक् । ब्र-
ह्मी वासा भृङ्गराजपपटं दशमूलकं । सप्तधा भा-
वयेद्यैः गुह्यामानां वटीकरीत् ॥” रौप्यं स्वर्णमा-
लिकश्च । भैष. । See बृहद्गर्भचिकित्साः ।

गर्भपोषणम् । चि । गर्भपुष्टिकरणे ।

गर्भभाण्डकः । पुं । भ्रूवहन् । मद.व.५ ।

गर्भवती । स्त्री । ससत्वायां स्त्रियाम् । पौं-
शाति स्त्री । पुत्रगर्भवतीलक्षणं — पुत्रगर्भयुताया
नार्यां द्वितीये मासि गर्भाशयमध्ये गर्भः पिष्टाका-
री लक्ष्यते, दक्षिणाक्षिमहत्त्वं प्राग्दक्षिणक्षये कथं
प्रसन्नमुखवर्णता दक्षिणीरोः पुष्टिः, निद्रायां पु-
त्रामधेयद्रव्येष्मिलावः आमादिफललाभः इति ।
कन्यागर्भलक्षणं उक्तविपरीतलक्षणं ज्ञेयम् । गर्भ-
सकगर्भं गर्भाश्वत्थकृतिः पार्श्वेऽयमुन्नतं पुरस्ताच्च
महदिति । भा. । See गर्भिणी ।

गर्भविद्युतिः । स्त्री । रोगादिना गर्भस्य च-
कालपतने, गर्भस्त्रावादे । “कृमिवाताभिघातेषु
तदेदीपद्रुतं फलं । पतत्यकालेऽपि यथा तथा स्वा-
हर्भविद्युतिः ॥” सु.नि.८७. ।

गर्भविनीदरसः । पुं । सूतिकाधिकारि रसः ।

चिकटु १ तो. हिङ्गुलं ४ तो. जयिनी कवङ्गश्च
प्र. १ तो. स्वर्णमाश्लिकं २ तो. जलेन चषकाका-
रा वटी कार्या । र.सा.सं. ।

गर्भविलासतैलम् । स्त्री । गर्भाधिकारि ग-
र्भस्थापनतैले । तिलतैलं सूक्ष्मतं १ श. कल्पायं
— भृकुष्माण्डं दाहिमपत्रं चामहरिद्रा (कौंठा इ-
नूत) शङ्काटकपत्रं चिकला जातौपुत्रं शतावरी
नीलोत्पलं पद्मपुष्पश्च प्र. १५० तो. (वा मिलितं
१६ तो.) पाकायै वारि ८ श. । भैष. ।

गर्भविलासरसः । पुं । गर्भिणीञ्चर रसः ।
रसगन्धकतुल्यकानां प्र. समं जम्बीरपिकटुरसाभ्यां
प्र. दिनचर्यं भावयेत् । पौंदा, गङ्गक, तूते कञ्च
अत्रोत्पलं मग्नान । जम्बीररसे (गौंठा लेव)

७ दिन ७ विक्रूतम् ७ दिन उावनं दिव ।
र.वि.६५ ।

गर्भविस्त्राविणी । स्त्री । एलायां । वै.निघ.।

गर्भशङ्कुः । पुं । स्तनगर्भनिःसारणास्त्रे । वै.निघ.।

गर्भशय्या । स्त्री । Uterus, पक्वाशयमध्यव-
र्त्तिगर्भांत्यस्याशये । यथावेष्टितो गर्भः कुक्षी तिष्ठ-
ति । ग्रीडीमंत्र । तस्य रूपम्—“शङ्खनाभ्याकृति-
र्योनित्वावर्त्त सा च कौर्त्तिता । तस्यास्त्रतीये
त्वावर्त्ते गर्भशय्या प्रकौर्त्तिता । यथा रोहितमस्यस्य
सुखभवति रूपतः । तसंस्त्राच्च तथारूपां गर्भशय्यां
विदुर्बुधाः ॥” भा. । [च.शा.८५.।

गर्भशय्यम् । स्त्री । गर्भवेदनायाम्, गर्भशुले ।

गर्भयातनम् । स्त्री । मेघजने गर्भपातने ।
पेटे यतान । श्रातनप्रवृत्तिभिः विशेषैः बन्धना-
न्मुच्यते गर्भः ।” सु.नि.८५.।

गर्भशीघः । पुं । गर्भस्य शुक्रतारोमे ।

गर्भसम्भवा । स्त्री । स्थूलैलायां । वै.निघ.।

गर्भस्थानम् । स्त्री । गर्भाशये । अन्नःपुरि । वै.
निघ. । [भरत्संघयोगे । च.शा.८५.।

गर्भ(र्भा)स्थापनम् । स्त्री । गर्भरक्षणे । ग-

गर्भस्फुरणम् । स्त्री । गर्भस्यन्दने सु.शा.१०५.।

गर्भस्त्रावः । पुं । Abortion. गर्भविद्रवे ।
चतुर्धमासपर्यन्तं शीघ्रितरुपस्य गर्भस्य विच्युती ।
ग्री. यना, पेटे यना । स च भयाभिघाततौष्णी-
ष्पानाशनसिवनादिभिर्भवति । गर्भस्त्रावनिदानल-
क्षणं यथा—“भयाभिघाततौष्णीष्पानाशननिषे-
वणात् । गर्भे पतति रक्तस्य सशूलं दर्शनम्भवेत् ।
आस्यधर्माध्यमनयानायासप्रपौडनेः । स्त्रीरपवा-
सपतनप्रहराजौक्षधावनैः । वमनाच्च विरकाच्च
कुम्भनाद्वर्गपातनात् । तौष्ण्यधारीषकटुकृतिक्लृच-
निधेयत्वात् । वेगाभिघातादिषमादासनाच्छमनाह-
यात् ।” आचतुर्धाततो मासाग्रसवेद्वर्गविद्रवः ॥”
भा. । [ताज ग्रीह । रा.नि.५.६ ।

गर्भस्त्रावी (इन्) । पुं । हिमालवले । हा-

गर्भागारम् । स्त्री, पुं । शयनगृहे । अन्तर्ग-
हे । गर्भाशये । रा.नि.५.८ ।

गर्भाधानम् । स्त्री । प्रथमश्रुतुक्तानाद्रुग्मनुष्ठेये

दशसंस्कारान्तगतप्रथमसंस्कारे । तत्क्रमः—“अ-
थास्त्री पञ्चविंशतिवर्षाय द्वादशवर्षी प्रकौमावहेत्
पित्राधर्माधिकामप्रजाः प्राप्स्यतीति । जनवीडश-
वर्षायामप्राप्तः पञ्चविंशति । यथावसे पुमान् यर्भ-
कुलिष्यः स विपद्यते ॥ जातो वा न चिरजीवे-
ज्जीवेद्वा दुर्ल्वेलिन्द्रियः । तस्यादत्यन्तबालायां ग-
र्भाधानं कारयेत् ॥” सु.शा.१०५. । [च.१५.।

गर्भाश्वः । पुं । गर्भस्यजश्वि । शीनलृकि । वा.

गर्भारिः । पुं । सूक्ष्मलायाम् । रा.नि.५.६ ।

गर्भावक्रान्तिः । स्त्री । गर्भावतरणक्रिया-
याम् । सु.शा.१५. । See गर्भः ।

गर्भाशयः । पुं । गर्भशय्यायाम् । जरायी ।
See गर्भशय्या । [विका.।

गर्भाष्टमः । पुं । गर्भजननमासादष्टममासि ।

गर्भिणी । स्त्री । क्षीरावीडले । श्रीकृष्टे ग्रीह ।
श.च. । गर्भवत्याम् । लिङ्गं यथा—“स्तनयोर्मुख-
काशं स्यादोमराज्युद्गमसथा । अक्षिपच्चाणि चा-
प्यस्याः सन्धिलन्ते विशेषतः । कर्दयेत्यथ मुक्तापि
गत्यादुद्दिजते शुभान् । प्रसेकः सदनश्चैव गर्भिण्या
लिङ्गमुच्यते ॥” भा. । See गर्भः । तत्कृत्यं
यथा—“गर्भिणी प्रथमदिवसाग्रभृति नित्यमभ्रहृष्टा
शुच्यलङ्कता शुक्लवसना शान्तिमङ्गलदेवताब्राह्मण-
गुरुपरा च भवेत्कलिनविकृतहीनगात्राणि न स्य-
शेत् दुर्गन्धदुर्गन्धानि परिहरेदुर्वेजनीयाश्च कथाः,
शुष्कं पर्युषितं कुषितं क्लिप्तं चाश्वं नोपमुञ्चैत् ।
वह्निर्निष्कुम्भं शय्यागारचैत्यश्वानवचाश्रयान्
क्रोधभयशङ्कराश्च भावानुषैर्भाष्यादिकं परिहरेत्
यानि च गर्भे व्यापादयन्ति । न चाभीष्णं तैलाभ्य-
ङ्गीक्षादनादौनि निषेधेत् । न चावश्यं स्त्रीरं पू-
र्व्वीकृतानि च परिहरेत् । श्रयनासनं स्रष्टाक्षरं
नाल्यश्चमपाश्रयोपेतसम्बन्धं विदध्यात् । इयं द्रव्यं
मधुरप्रायं क्षिप्रं दीपनीयसंस्तव्यं भोजनं भोज-
येत् । सामान्यमेतदाप्रसवात् । विशेषतस्तु गर्भिणी
प्रथमद्वितीयतृतीयमासेषु मधुरशीतद्रवप्रायसाहा-
रमुपसेवेत्, चतुर्थे पथोनवनीतसंस्तृष्टमाहारयेत्या-
ङ्गलमांससहितं हृदयमन्नं भोजयेत्, पञ्चमे क्षीर-
सर्पिःसंस्तृष्टं, षष्ठे शर्दृष्टासिद्धस्य सर्पिषो माषां
पाययेत् यवान् वा, सप्तमे सर्पिः शुश्रूक्षपञ्चोद्दि-
सिद्धमममाप्यायते गर्भिः, अष्टमे वदरोदकेन वचा-

तिबलाशतपुष्पपल्लपयोदधिमस्तुतैललवणमदनफ-
लमधुहृतमिषेयाख्यापयेत् पुराणपुरीषग्रथैम् अ-
तुलीमनायं च बायीः, ततः पयोमधुरकषायसिद्धेन
तैलेनानुवासयेदतुलीने हि बायी सुखमनुपद्रवा
प्रसूयते, नवमे मासि स्तिकागारमेनां प्रवेशयेत् ।
प्राप्तप्रसवालक्षणं—“जाते हि शिथिले कुक्षौ सुक्ते
हृदयस्थने । सख्ये जघने नारी त्रैया सा तु प्र-
जायिनी ॥ ततोऽस्थितप्रसवायाः कटीरुद्धम्यति
समन्ताद्देना भवन्त्यभीष्णं पुरीषप्रवृत्तिः सूचं प्र-
सिच्यते योनिमुखात् श्लेष्मा च ॥” सु.शा.१०.अ. ।

गर्भिण्यवेक्षणम् । स्त्री । कुमाररक्षायाम् ।
Midwifery, गर्भिणीपरिचर्यायाम् । चिका. ।

गर्भी (इन्) । पुं । पुत्रजीवहन्ते । वै.निघ. ।

गर्भेपाकणिकः । पुं । षष्टिकधान्ये । रा.नि.
व.१६ ।

गर्भु(र्भौ)टिका (टी) । स्त्री । लवणतण-
विशेषे । भाड़ुया वासविशेष वा धान । हिं
जरड़ि । सं गौडालवणतण । गुणाः—सधुरा
शीता सारणी दाहघ्नी रक्तदोषघ्नी कृत्वा पयनां
दुग्धपायिनी । रा.नि.व.८ । र.मा. ।

गर्भुत् । स्त्री । तणधान्यविशेषे । गड़गड़, म-
न्नो । अम. । सुवर्णे । नले । मे. ।

गलः । पुं । कण्ठे । गज्ज । रा.नि.व.१८ । सर्ज-
रसे । धूना । मे. । गड़कमीने । श.र. ।

गलकः । पुं । गड़कमको । श.र. ।

गलकखलः । पुं । सान्नावाम् । गकत्र गल-
श्चित् कश्चलाकृति मांस । अम. ।

गलकीलः । पुं । गलगण्डोनामरोगे । वै.निघ. ।

गलगण्डः । पुं । Goutre, गलरोगविशेषे ।
गत्रगंठ । तस्य निदानं—“वातः कफश्चापि गले
प्रदुष्टौ मध्ये तु संस्रव्य तथैव मेदः । कुर्वन्ति गण्डं
क्रमशः खलिङ्गैः समाचितं तं गलगण्डमाहुः ॥
लक्षणं—निबद्धः स्वयमुर्धस्य सुष्ठवज्जम्बते गले ।
महान्वा यदि वा कृस्त्री गलगण्डं तमादिशेत् ॥”
भा.नि. । पचिविशेषे । शड़ुगिणे ।

गलगोड़ि(लि)का (ली) । स्त्री । सविष-
क्षौटविशेषे । यस्य दंशनात् दाहस्वेदतीक्ष्णरक्षा
भवन्ति । “दाहतीदस्वेदशीफकरी तु गलगोड़ि-

का ॥” च. । निर्विषसर्पविशेषे । सु.कल्प.४अ. ।
गलग्रहः । पुं । मन्थघण्टापरनामविषे व्यञ्ज-
ने । माहुर चण्टे । श.च. । गलरोगविशेषे । ग-
लाश्रिता । “यस्य श्लेष्मा प्रकुपितः तिष्ठत्यन्तले
स्थिरः आयुः सन्नयस्कीर्ण जायतेऽस्य गलग्रहः ॥”
च.सू.१८अ. । अन्धस्य गलरोगविशेषे । ज.द. २६अ. ।

गलग्राहः । पुं । मकरे । वै.निघ. ।

गलकुष्ठारिरसः । पुं । तत्कुष्ठे रसः । पाह-
दगन्धकतामलीहृग्गुगुलुचिकशिलाजतुकुचलाव-
चानां (पाठान्तरे वचास्थाने त्रिफला) प्र. समभा-
गः । अर्धं ४ भ. करञ्जबीजं ४ भ. घृतमधुयां वटी
कार्या । पात्रा, गकक, तामा, जौह, ५४ गज, ५
चितामूलचूर्ण, शिलाजतू, कूचिला, ४८ (पाठो-
त्तरे त्रिफला) अष्टोत्तरे १ ड. अल ४ ड.
करञ्जबीज ४ ड. घृत ५ मधु द्वारा मर्दन ।
मा. १ डो. । भा. । र.सा.सं. ।

गलन्तिका । स्त्री । कर्कयाम् । वदुश्रिता ।
अम. ।

गलमेखला । स्त्री । गलसूत्रे । हारा ।

गलरोगः (हिष्णी) । पुं, स्त्री । कण्ठगतस-
मदश्चरोगभेदे । तत्र वातपित्तकफसन्निपातशोष-
तजभेदेन रीहिणी पञ्चधा भवति । अपरे गलश-
लूक तुण्डिकेरिका गलौघ-खल्य-गलायुक्त शतश्लो-
गलविद्रधि गलाभुंदाः वह्निगलगण्डः वातज कफ-
ज-भेदोऽजभेदेन खरप्रयेति द्वादश । रीहिण्यः प-
ञ्च कण्ठगतान्तापिजहवन्त्ययमांसं कन्दन्तः । गल-
घ्नीगलायुगलविद्रधिलगलौघखरप्रमांसतानविदार्य-
इति अष्टादश । लक्षणं—“गलेऽनिलः पित्तकफौ
च सूक्ष्मौ तौ प्रथक्कमस्तास्य तथैव शोणितं । प्रकृष्य
मांसं गलरीधिनोऽङ्गुरान् सृजन्ति यान् साधुहरा
तु रीहिणी ॥” सु.नि.१६अ. । कण्ठास्यशोषकदा-
तात् सा हनुयोचकरी । पित्ताज्वरीषातृष्णीह
कण्डधूमायनामिता । कफेन पिच्छला पाण्डुः अ-
सृजा स्फीटकाचिता । गभीरपाकानिचयास्त्वै-
लिङ्गसमन्विता ॥ वा.उ.२१अ. । लक्षणानि ख-
लपथ्याये स्यान्ति ।

गलविद्रधिः । पुं । गलरोगभेदे । रुधिरवि-
धि । लक्षणं—“सर्व्वेङ्गलं व्याप्य समुत्थितो यः
शीघ्रो रजो ग्रव वसन्ति सन्ध्याः । स सर्व्वदेवी

गलविद्रधिषु तस्यैव तुल्यः खलु सर्व्वजस्य ॥” सु.
नि. १६७. ।

गलव्रतः । पुं । मयूरः । त्रिका. । [ज.द. २८७. ।

गलग्रन्थीः । पुं । अश्वस्य मुखरीगविशेषः ।

गलगुण्डिका (गुण्डी) । स्त्री । The uvula.

अलिजिह्विकायां । आलिजिव, गन्नात्र लुंङि ।

रा.नि.व. १८ । च.श. ७७. । जिह्वाप्रवृत्त्याः क

च्छेदादुपा मार्गरीधिनः । मांसादुराः शीघ्रचया

रीहिणी शीघ्रकारिणी ॥ कण्ठगुण्डीत्यपरनासधिये

तालुजरीगविशेषः । लक्षणं यथा—“श्लेष्मास्रभ्रां

तानुमूलाग्रद्वी दीर्घः शीघ्रो भ्रातवलिप्रकाशः ।

दृक्काश्वासकासकृतं वदन्ति व्याधिं वेद्याः कण्ठगु-

ण्डीति नाम्ना ॥” भा.म. ४७. मुखरी. चि. ।

गलग्रोथः । पुं । गलग्रन्थी । गन्नात्राणां ।

“सनागरं देवदाहं चञ्चलचक्रपेधितं । प्रलिपनमिदं

श्रेष्ठं गलग्रययुनाशनम् ॥” भैष.ज्व.चि. ।

गलग्रस्तनः । पुं । गलग्रन्थी । रा.नि.व. २० ।

कामगलग्रस्तने । वै.निघ. ।

गल(ले)स्तनी । स्त्री । क्लाम्याम् । हे.च. ।

गला । स्त्री । अलम्बुपायाम् । भा. ।

गलादुरः । पुं । A disease of the

throat. रीहिणीत्यपरपद्यां गलगरीगविशेषः ।

गण्डमालायाम् । गं.गु.गु. । हे.च. ।

गलानि(वि)लः । पुं । गङ्गाटयमस्य । गं-

गाटिशङि । त्रिका. ।

गलायुक्तः । पुं । गलगरीगमेदि । लक्षणं—“मां

सकीलो गले दीर्घैरकोऽनेकोऽथवात्यक् । कृच्छी-

च्छासाभ्यवव्रतिः पृथुमूली गलायुक्तः ॥” वा.उ.

२१७. ।

गलावृद्धम् । स्त्री । गलगरीगमेदि । गन्नात्र

आव् । लक्षणम्—“जिह्वावसाने कण्ठादावपाकं

खययुं मलाः जनयन्ति स्थिरं रक्तं गौरजं तद्ग-

लावृद्धम् ॥” वा.उ. २१७. । [rosy. गलकुष्ठे ।

गलितकुष्ठम् । स्त्री । Incurable lep-

गलितदन्तः । चि । दन्तहीने ।

गलेगण्डः । पुं । मर्कटपक्षिणि । त्रिका. ।

गलेगण्ठी । रा.नि.व. २० ।

गलोद्भवः । पुं । रोचमानाश्च । त्रिका. ।

गलोच्चः । पुं । गलगरीगविशेषः । तस्य लक्षणं

यथा—“शीघ्रो महानन्नजलावरीधौ तीव्रज्वरो

वातगतेर्निहन्ता । तस्मिन् आतो रुधिरान्वितेन गले

गलोच्चः परिकीर्त्यतेऽसौ ॥” सु.नि. १६७. ।

गलः (कः) । पुं । गण्डः । गालः । हे.च. ।

गलचातुरी । स्त्री । उपधानविशेषः । गाल-

वानिश्च । जटा. ।

गल्लिरः । पुं । उन्मथ्यनामककर्णपाचौगतरीक्षी

गल्लर्कः । पुं । वैद्यस्य । इन्द्रनीलमणी ।

त्रिका. । सुरापानपात्रे ।

गवयः । पुं । गलकम्बलगुल्मे गीसदृशे कूलचर-

पशौ । तन्मांसगुणाः—“हं हणं बल्यं रुच्यं हृद्यम् ।

रा.नि.व. १७ । क्षिप्रं मधुरं कासघ्नं विपाके मधुरं

व्यवायवर्द्धनम् । सु.सू. ४६७. । [नि.व. १६ ।

गवयी । स्त्री । गवयपत्न्यां । तु.ना. गौहि । रा.

गवयोद्भवः । पुं । तवचीरे । वै.निघ. ।

गवराजः । पुं । महावृषे । श.च. ।

गवलम् । स्त्री । महिषशृङ्गे । अम. । पुं । व-

नमहिषे । हे.च. ।

गवाची (टी) । स्त्री । (Macrogynathus

pancalus.) पङ्कालमक्षे । पां.कां. गौहि ।

अस्य गुणाः—“अजीर्णकारित्वं गुरुत्वं श्लेष्मकीपन-

त्वम् । राज. ३५. ।

गवादनम् । स्त्री । घासे । श.च. ।

गवादनी । स्त्री । इन्द्रवाक्णीलतायाम् । रां-

थानिश्च । वै.निघ. ७५५. चि. । श्वेतापराजिता-

याम् । अचीटवृत्ते । वै.निघ. । अपराजितायाम् ।

नीलापराजितायाम् । रा.नि.व. ३ ।

गवालूकः । पुं । गवये । त्रिका. ।

गवाषिका । स्त्री । लावायाम् । र.मा. ।

गवाक्षः । पुं । गीचुरके । वै.निघ. । वाताय-

ने । अम. । [ता. । र.मा. ।

गवाक्षिका । स्त्री । गवाक्ष्याम् । अत्रात्राजि-

गवाक्षितः । चि । विरचिते । “शैर्गवाक्षित-

मिदं शरीरम् ।” भा. ।

गवाक्षी । स्त्री । शाखीटवृक्षे । आ० उ० । ग्रा० ।
रा.नि.व.८ । मन्दावलायाम् । रा.नि.व.२३ । इ-
न्द्रवाक्षीयतायाम् । राधांलक्षणां ग्रा० । सु-
कल्प.७५ । भा.म.१५.तन्द्रिकज्य.चि. । “निकु-
म्भकुम्भविफलागवाक्षी ।” गीदुम्बायाम् । राज-
गोशूक । च.सू.२५५ । गीरक्षककेश्यां । राधांल-
क्षणां । सि.यो.कास.चि. । अपराजितायाम् । प.
सू. । सु.सू.२६५ । त्रैतपुत्रेन्द्रवाक्ष्याम् । सु.सू.
१६५.अधःसंश्रमने ।

गविनः । पुं । कीकड़नामकविलेशयस्त्री ।
जविन इत्यपि पाठः । रा.नि.व.१६ । [अम. ।

गवेडुः । स्त्री । घान्यविशेषे । गडुगडु, दधनि ।

गवेधुः (कः) । पुं । घुलुचवृक्षे । दधनि । च.
सू.२५५ । गीरक्षतखुलायाम् । गीरक्षकटकुलि-
या । च.द. । सि.यो.कृदि.वि.विणुतैले, मन्दावा-
रायणतैले । स्त्री (कम्) । गैरिके । गिरिमाटी ।
रा.नि.व.१२ ।

गवेधुका । स्त्री । (Coixbarbata.) गवेडू ।
दधनि । हिं गरुडकुम्भा । अ.सू.२५.यवायाम् ।
गुणाः—गवेधुः कटुका स्वादौ कार्यक्षत्कफनाशि-
नी । भा.पू.१५.घान्यव. । नागबलायाम् । गीर-
क्षकटकुलि । रा.नि.व.४ । मैघ.वा.व्या.चि.स्वल्प-
विणुतैले । काश्मूले । वा.व्या.शता.नारायणतैले ।

गवेरि(रु)कम् । स्त्री । गैरिके । गिरिमाटी ।
चिका ।

गवैश(शि)का । स्त्री । गीरक्षीवृक्षे । श.च. ।

गव्यम् । स्त्री । गोष्ठे । गीरक्षिनायाम् । गव्य-
दधि । गीदुम्बे । चिका. । नि । गीसम्बन्धीय ।

गव्यष्टतम् । स्त्री । गव्यनवनीतजातष्टते । आ-
० उ० । गुणाः—बुद्धिकान्तिश्रुतिर्दं बलसंघा-
वर्द्धकं पुष्टिकरं वातश्लेष्मं श्मसहरं पित्तघ्नं हृद्यम्
अपिकरं पाकमधुरं हृद्यं देहस्थैर्यकारकम् । रा.नि.
व.१५ ।

गव्यतक्रम् । स्त्री । गीदुम्भभवचीले । गुरु-
रक्षो । गुणाः—“गव्यं विदोषशमनं पथ्ये श्रेष्ठं
सदुष्यते । दीपनं रुचिकरं अर्शोदरविकारजि-
त् ॥” अत्रि.८५ ।

गव्यदधि । स्त्री । गीदुम्भजातदधनि । गुणाः—

अतिपवित्रं शीतलं क्षिप्तं दीपनं गव्यं मधुरम्
अरीचकघ्नं वाहि वातरोगघ्नम् । रा.नि.व.१५ ।
आकं स्वादुरसं वाहि गुरुघ्नं वातरोगजित् । सि-
दः प्रकवलश्लेष्म रक्तपित्ताग्निशोफहन् । क्षिप्तं वि-
पाके मधुरं दीपनं रुचिवर्द्धनं । आतापहं पवित्रं
दधि गव्यं रुजाकरम् ॥” अत्रि.८५ ।

गव्यनवनीतम् । स्त्री । गीदुम्भजनवनीते ।
आ० उ० । ननी । सर्वदोषघ्नं बलकृत् पुष्टिवर्द्धनम् ।
रा.नि.व.१५ ।

गव्यमांसम् । स्त्री । गोमांसे । सु.सू.४६५ ।

गव्या । स्त्री । गीरक्षिनायाम् । रा.नि.व.१२ ।

गव्यूतिः । पुं, स्त्री । क्रोशवृक्षे । हि.च. ।

गहनम् । स्त्री । वने । दुःखे । पीडायाम् । वै.
निघ. ।

गह्वरम् । स्त्री, स्त्री । विडङ्गे । प.सू. ।

गाङ्गम् । स्त्री । गङ्गीदके । वै.निघ. ।

गाङ्गटः (कः) । पुं । मत्स्यविशेषे । चिःडि
भाङ् । श.र. ।

गाङ्गटेशः । पुं । गाङ्गटमत्स्ये । श.र. ।

गाङ्गियम् । स्त्री । भद्रमुखायाम् । शुक्ल । सुव-
र्ण । रा.नि.व.१२ । र.चि.६५ । धुनूरे । कश्मीरे ।
अम. । पुं । इक्षीशमत्स्ये । चिका. । स्त्री (यी) ।
मुनके । “अथवा इषगाङ्गीयी ।” वा.चि.१५ ।

गाङ्गेरिका । स्त्री । नागबलायाम् । गीरक्ष-
कटकुली । वै.निघ. ।

गाङ्गेरुः (कः) । पुं । काकाखीरुपे । गङ्गा-
ट्कौ, आनाकुम्भी । वै.निघ. ।

गाङ्गेरुकी । स्त्री । गुडशर्करके । प.सू. । गी-
रक्षतखुलायां । गीरक्षकटकुलि । अम. । “गाङ्गे-
रुकीमूलरसेर्जायते गतवेदनः ।” भा.म.१५ । तत्-
फलरूपाय हिमं स्वादु कफघातघ्नम् । सु.सू.४६५ ।

गाङ्गेष्ठी । स्त्री । कटशर्करालतायाम् । नटी ।
हारा ।

गाजरम् । स्त्री । गडने । भा.पू.१
भ.शाकव. । [रा.नि.व.१६ ।

गाञ्जि(स्त्री)कायः । पुं । बर्षिकपर्पदधि ।

गाढम् । वि । बहुकालजाति । बड्मूले । सा-
न्द । सु.नि.६७ । [मधुर लवण । रा.नि.व.६ ।

गाढलवणम् । स्त्री । समरदेशलवणविशेषे ।

गाण्डीरम् । स्त्री । शाकविशेषे । अथै आंक ।
सु.सू.४६७ । [६ ।

गाण्डीवी (इन्) । पुं । अर्जुनवृक्षे । रा.नि.व.

गातुः । पुं । कोकिले । भ्रमरे । मे ।

गात्रम् । स्त्री । देहे, शरीरावयवे । रा.नि.व.
१८ । करिषः पूर्वजहादिप्रदेशे, अथपादादिस-
म्युखभागे । मे ।

गात्रघर्षणम् । स्त्री । शरीरमार्जने ।

गात्रभङ्गा । स्त्री । शूलशिख्याम् । श.च. ।
गन्धश्याम् । वै.निघ. । [गोमूत्रम् ।

गात्रमार्जनी । स्त्री । अङ्गमार्जनायवस्त्रे ।

गात्रविक्षेपः । पुं । अङ्गचालने, अङ्गविक्षेप-
णे । वै.निघ. । [पूँटय गोमूत्रम् । वै.निघ. ।

गात्रशीघ्रः । पुं । पूतनामबालरोगविशेषे ।

गात्रसङ्कोची (इन्) । पुं । जाह्नकजन्तौ ।
कृष्णकलासि । कौकुलास, बहुकृष्णी । रा.नि.व.
१६ । गोनससर्पे । वै.निघ. ।

गात्रसम्प्लवः । पुं । स्रवजातीयपक्षिणि, हं-
सादी । हे.च. । [वै.निघ. ।

गात्रसादः । पुं । शरीरावसादे । पित्तरीमे ।

गात्रानुलेपनी । स्त्री । गात्रानुलेपनयोग्ये
घृष्टपिष्टे सुगन्धिद्रव्ये । अम. ।

गाधः । पुं । स्थाने । लामेच्छायाम् । हे.च. ।

गानिनी । स्त्री । वचायाम् । वै.निघ. ।

गान्धारम् । स्त्री । गन्धरसे । शक्रदेवांल । चिका.
पुं । सिन्दुरे । मे ।

गान्धारी । स्त्री । कण्टकायाम् । वै.निघ. ।
दुरालभायाम् । भा. । रा.नि.व.४ ।

गान्धिका । पुं । कौटविशेषे । गौंधि णोकां ।
श.र. । लेखके । नाना ।

गान्धारिका (री) । स्त्री । गान्धारीवृक्षे । गो-
मूत्रे शीघ्र । मं कं सौवनी । तं गान्धारि । प.सु. ।

गान्धीर्यम् । स्त्री । गन्धीरतायाम् ।

गायत्री (इन्) । पुं, स्त्री । खदिरवृक्षे । म. ।
अम. । च.द., चि.यो.रक्त.पि.चि.खण्डकादली-
हे । "तालमूली च गायत्री ।" खदिरकाष्ठसारि ।
च.द.यज्ज.चि.एलादिसन्धे ।

गायत्रः । पुं । सीमलताभेदे । "गायत्रस्त्रैष्ठ-
भः ।" सु.चि.२६७ । [भोदने । उषा ।

गारित्रम् । स्त्री । धान्यविशेषे । वै.निघ. ।

गारुडम् । स्त्री । खर्षे । मे । मरकतमणौ ।
रा.नि.व.११ । तन्नामविषमन्त्रे । जटा ।

गारुडिकः । पुं । विषवैद्ये । श.र. ।

गारुडी । स्त्री । पातालगरुडीवृक्षे । रा.नि.व.१ ।

गारुत्मतम् । स्त्री । मरकतमणौ । रा.नि.व.
१३ । वै.निघ.चय.चि. । नवरत्नराजमृगाङ्गे ।

गारुत्मतपत्रिका । स्त्री । गङ्गापत्रम् । पांठी
जटा । रा.नि.व.१० । [रा.नि.व.७ ।

गार्जरम् । स्त्री । गर्जरमूलके । गोमूत्रे मूला ।

गार्हः । वि । आद्यूने । स्त्री (हं) । आद्यूनतायां ।

गार्भः (भिक्कः) । वि । गर्भसम्बन्धिनि ।

गालः । पुं । मदनवृक्षे । प.सु. । वा.ज्व.चि.१
अ. । "पिप्पलीभिर्युतान् गालान् ।"

गालनम् । स्त्री । वस्त्रपूतकरणे । छांकां ।

गालफलम् । स्त्री । मदनफल । वै.निघ. ।

गालवः । पुं । लोमवृक्षे । मे । श्वेतलोभे । अ.
टी.भ. । केन्दुकवृक्षे । टर्कद गोमूत्रम् । श.च. ।

गालोद्यम् । स्त्री । पद्मवैज । रा.नि.व.१० ।

गाहितः । वि । कम्पिते । स्नाते । वै.निघ. ।

गाचीरी । स्त्री । चीरशुक्लायाम् । प.सु. ।

गिरणम् । स्त्री । भक्षणे । वै.निघ. ।

गिरिः । पुं । चक्षुरीगविशेषे । मे । पर्वते ।
रा.नि.व.२ । स्त्री । गिलने । अम. । बालमूषि-
कायाम् । अ.टी.र. । पारददीपविशेषे । रत्ना ।

गिरिकः । पुं । गिरिनिम्बे । मशानिष । वै.
निघ. । [६ । वा.उ.२७. ।

गिरिकदम्बः । पुं । भाराकदम्बे । रा.नि.व.

गिरिकदली । स्त्री । पार्वतीयकदलीवृक्षे ।

गुणाः—सधुरा हिमा बल्या वीर्यवर्द्धनी रुष्या
दृणापितदाहशोषहरी गुरुः दुर्ज्वरा च । रा.नि.
व.११ ।

गिरिकर्णः (गर्णी) । स्त्री । इन्द्रवारुण्याम् ।

रा.नि.व.१२ । पाण्डुरापराजितायाम् । रा.नि.व.
१ । See श्वेतापराजिता । कृष्णापराजितायाम् ।
काल अपराजिता । गुणाः—श्रीतला तिका
पितोपद्रवघ्नी चक्षुष्या विषदोषघ्नी त्रिदोषघ्नी ।
भा. । अस्कोतायाम् । शोषत्रशाली । र.मा. । दु-
रालभायाम् । श.च. ।

गिरिकर्णिका । स्त्री । अपराजितायाम् ।

अपराजिता । सु.स.१२५. । श्वेतकटभीष्टवे ।
रा.नि.व.८ । श्वेतकर्णिलाम् । आरम्बधवे । रा.
नि.व.२१ । [चम. ।

गिरिका । स्त्री । बालसूषिकायाम् । छूँ ८८ ।

गिरिकाणः । त्रि । गिरिरोमैकैकचक्षुर्हाने ।
उषा. । [निघ.२भ.अतिसा.चि.मुक्तादिचूर्णे ।

गिरिकौटजफलम् । स्त्री । इन्द्रयवे । वै.

गिरिगोचरः । पुं । श्वेतमर्कटे । वै.निघ. ।

गिरिजम् । स्त्री । शिलाजतुनि । भा. । अभ-

धाती । लौहे । मे. गैरिके । रा.नि.व.१२ । पुं ।
गिरिजमधूकवृक्षे । पोशोऽङ्ग गोल गाँछ । र.
मा. । काञ्चनारवृक्षे । ब्रह्म काञ्चन गाँछ । रा.
नि.व.१० ।

गिरिजतु (श्व) । स्त्री । शिलाजतुनि । रा.नि.

व.११ । वै.निघ.लय.चि.मृध्यप्रभागुडी । वै.निघ. ।

गिरिजधातुः । पुं । गैरिके । गिरिशाटी ।

गिरिजा । स्त्री । मल्लिकापुष्पवृक्षे । मल्लिका
कुलत्र गाँछ । रा.नि.व.१० । मातुलुङ्गवृक्षे । प.
सु. । श्वेतवृक्षायाम् । त्रायमाशालतायाम् । रा.नि.
व.५ । गिरिकदलीवृक्षे । लघुपाषाणभेदे । लौहे ।
रा.नि.व.१२ । राखायां । कुन्दपुष्पवृक्षे । वै.निघ. ।

गिरिजातेजः । स्त्री । अभधाती । वै.निघ. ।

गिरिजामलम् । स्त्री । अभधाती । अ.टी.रा. ।

गिरिजवीजम् । स्त्री । गन्धके । भैष.यहणी-
कवाटरसे । अभके ।

गिरिजाङ्गयम् । स्त्री । शिलाजतुनि । वै.
निघ. ।

गिरिज्वरः । पुं । वज्रे । श.र. ।

गिरिधातुः । पुं । गैरिकधाती । रा.नि.क.११ ।

गिरिनिम्बः । पुं । महानिम्बवृक्षे, कैटयनि-
म्बे । रा.नि.व.८ । [वकाशनिम्ब । वै.निघ. ।

गिरिपत्रः । पुं । गिरिनिम्बे । मशानिम्ब । हिं

गिरिपादिका । स्त्री । कपिकच्छां । आ-
लाकूनी । मं गीड़ीकुहिड़ी । वै.निघ. ।

गिरिपीलुः । पुं । परुषकवृक्षे । रा.नि.व.११ ।

गिरिपुष्प(क)म् । स्त्री । श्वेतजे । टैमलज्ज ।
मं दगड़फूल । रा.नि.व.१२ । [१८ ।

गिरिप्रिया । स्त्री । चमरीगव्याम् । रा.नि.व.

गिरिभित् । पुं । पाषाणभेदद्वये । भा. ।

गिरिभूः । स्त्री । क्षुद्रपाषाणभेदे । रा.नि.व.५ ।

गिरिमनोहरः । पुं । आरम्बधवे । वै.नि-

घ. । [चम. । सि.यो.रक्ताति.चि.(कुटजाष्टके) ।

गिरिमल्लिका (स्त्री) । स्त्री । कुटजवृक्षे ।

गिरिमानः । पुं । गजे । श.र. ।

गिरिमालः । पुं । आरम्बधवे । वै.निघ. ।

गिरिमालपञ्चकम् । स्त्री । आरम्बधाद्यप-
रनामयोगविशेषे । आंशुधादि पाँचन । “आर-
म्बधयन्यिकमुस्तिकाहरीतकीभिः कथितः कपा-
यः ।” सि.यो.वातकफज्व.चि. ।

गिरिमृत् (इवम्) । स्त्री, स्त्री । गैरिके ।

विका. । रा.नि.व.१२ । [मिद इत्यपि पाठः ।

गिरिमेदः । पुं । विट्खदिरि । र.मा. । इरि-

गिरिरम्भा । स्त्री । गिरिकदल्याम् । वी८
कला । रा.नि.व.११ । [णि. वै.निघ. ।

गिरिवर्त्तिका । स्त्री । पार्श्वतत्तिरिपिचि-

गिरिवासी (इन्) । पुं । हस्तिकन्दनाममहा-
कन्दशाके । रा.नि.व.७ । [मथे । र.सा.सं. ।

गिरिशान्तकः । पुं । लौहमारकचिफलादि-

गिरिशायी (इन्) । पुं । पार्वतपञ्चविशेषे ।
वै.निघ. ।

गिरिशालाह्नः । पुं । प्रतुदपचिचि । सु. न. ४६ प. । [पुराण.]

गिरि(श)शालिनी । स्त्री । पद्मराजितायां ।

गिरिशेखरः । पुं । महावकुलि । वै. निघ. ।

गिरिसर्पः । पुं । दर्शकसर्पविशेषः । सु. क. ल. ४ प. । See सर्पः । [निघ. ।

गिरिसानुया । स्त्री । चावमाणायाम् । वै.

गिरिसारः । पुं । लोहि. वक्त्रे । सि. । [निघ.]

गिरिसिन्दु(भ्यु)कः । पुं । कृष्णनिर्गुण्डां । वै.

गिरिखेदः । पुं । शिलाजतुनि । वै. निघ. ।

गिरिह्ना । स्त्री । बालमुषिकायां । अ. टी. र. । सु. कल्प. १ प. ।

गिलः । पुं । जल्मीरवृक्षे । अ. च. ।

गिलग्राहः । पुं । नक्षे । वै. निघ. ।

गिलनम् (लिः) । स्त्री, स्त्री । गलाघः करणे, भक्षणे । अ. टी. ।

गिलायुः । पुं । गलरीये । तल्लक्षणे यथा—
“अथिगले लामलकास्थिमात्रः स्थिरीऽप्यरक् स्वा-
त्कफरक्तमूर्तिः । संलक्ष्यते सक्तमिवाशनख स श-
स्त्रसाध्यन्तु गिलायुसंज्ञः ॥” सु. नि. १६ प. ।

गिलोद्याः । पुं । शयनपाकारावयवयुक्तफलवि-
शेषः । गिलोट इति लोके । सु. न. ४२ प. ।

गीर्लता । स्त्री । महाज्योतिषतीलतायाम् । रा. नि. व. ३ । [१२ ।

गीर्वाणकुसुमम् । स्त्री । खव्हे । रा. नि. व.

गुग्गुलुः । पुं । (Burseraaceae. Balsamo-
dendron mukul.) क्षमामस्यातपण्डद्रव्ये ।
शुग्गुलु । तं गुग्गिलमुचिष्टु । वा. सू. १५ प. । स
विविधः—साधारणगुग्गुलुः, कणगुग्गुलुः, सू-
मित्रगुग्गुलुश्च । विशेषाः पर्याये द्रष्टव्याः । रा.
नि. व. १२ । महिषाक्ष-महानील-कुमुद-पद्म छिर-
ण्या इति पञ्चभेदमिच्छन्ति भावमिश्रादयः । तेषु
अज्ञातसवर्णः महिषाक्षः, महानीलवर्णो महा-
नीलः, कुमुदामः कुमुदः, भाणिक्यसवर्णः पद्मः,
हिमाक्ष छिरण्य इति । तत्र प्रथमो द्वितीयश्च
जिनां, कुमुदो हवानां, पद्म भारीये, कनकश्च

नरस्य हितः । भा. । गुह्यः—उभे भूते च हयसू-
त्रकाये गुग्गुलुं प्रक्षिप्यालोच्य वस्त्रपूतं विधाय प-
श्चाद्विशेष्य घृतं दत्त्वा पेषितो याज्ञः । सा. कौ. ।
गुष्ठाः—जराव्याधिहरलाद्रसायनः । कटुतिक्तोष्णः
कफवातकासघ्नः । कृमिवातोदरक्षीहृशोफार्शनिः ।
रा. नि. व. १२ । नवी वृष्यो हृहृष्यः सुगन्धः पिच्छलः
शुष्को दुर्मन्धः । पुराणश्च अतिलेखनो वीर्यहीनश्च ।
भा. । गुग्गुलुपाकः गुडपाकवत् । See गुडपाकः ।

गुग्गुलुवटकः (आदित्यपाकः) । पुं ।
वातव्याधी । त्रिफलाचूर्णं प्र. ४ तो. पिप्पलीचूर्णं
४ तो. गुडलगेलाचूर्णं प्र. २ तो. शीघ्रितगुग्गुलुः
२० तो. एकत्र दशसूलाकुन्ता भाव्यम् (दशमुख
४० तो. वारि ६० तो. श्रे. २० तो.) । “भाभ्य-
द्रव्यसमं त्वाथ काथोऽष्टांशु तेन च ।” च. द. ।
प. प्र. ।

गुच्छः । पुं । लवके । विका. । भूटये । गुष्ठा-
सिनौटये । वै. निघ. । मयूरपुच्छे । सि. ।

गुच्छकः । पुं । गुच्छकन्दे । तैलशर इति लो-
के । गज. वै. । रौठाकरवृक्षे । रा. नि. व. ६ ।
स्त्री । यन्त्रिपथे । भा. ।

गुच्छकच्छदः । पुं । यन्त्रिपथ्याम् । वै. निघ. ।

गुच्छकण्ठिः । पुं । रागीधान्ये । रा. नि. व. १६ ।

गुच्छकन्दः । पुं । कन्दशके । तैलशर इति
लोके । सं कुलीहालु । कं मुकुलियामुञ्छे । गुष्ठाः
—मधुरः शीतलः वृष्यः दाहघ्नः तर्पणः । रा. नि.
व. ७ ।

गुच्छकरञ्जः । पुं । करञ्जवृक्षविशेषः । गुष्ठाः
—कटुतिक्तोष्णः विषवातकफूविचर्षिकाकुष्ठस्यर्श-
लघ्दीपघ्नश्च । रा. नि. व. ६ ।

गुच्छगुल्मिका । स्त्री । कुडीवृक्षविशेषः । इत्य
रुग्निग्रन्थविशेषः । वै. निघ. । [व. ११ ।

गुच्छदन्तिका । स्त्री । कदलीवृक्षे । रा. नि.

गुच्छपत्रः । पुं । तालवृक्षे । उज्ज ग्रीह । रा.
नि. व. ६ । [नि. व. ६ ।

गुच्छपुच्छः (कः) । पुं । गुच्छकरञ्जे । रा.

गुच्छपुष्पः (कः) । पुं । सप्रपञ्चवृक्षे । अशी-
कवृक्षे । रा. नि. व. १० । (कः) रौठाकरञ्जे । रा.
नि. व. ६ ।

शुक्लपुष्पी । स्त्री । शिगूडीनामपुष्पे । घातकी-
हृत्वे । रा. नि. व. ४।६ ।

शुक्लफलः । पुं । रीठाकरञ्जे । रा. नि. व. ६ ।
कतकहृत्वे । राजादनहृत्वे । स्त्रीषीं वृक् । रा.
नि. व. ११ । जलवेतसे । वै. नि. घ. ।

शुक्लफला । स्त्री । अपिदमनीनामपुष्पे । का-
कमाश्याम् । रा. नि. व. ४ । द्राचाश्याम् । कदली-
हृत्वे । रा. नि. व. ११ । निषाश्याम् । रा. नि. व. ७ ।

शुक्लबुध्ना । स्त्री । गुण्डालापुष्पे । रा. नि. व. ५ ।

शुक्लमूल(लि)का (ला) । स्त्री । गुण्डा-
सिनीहृत्वे । रा. नि. व. ८ । गुण्डालापुष्पे । वै. नि. घ. ।

शुक्लसङ्गा । स्त्री । सुद्रघातक्याम् । वै. नि. घ. ।

शुक्लालः । पुं । मूत्रहृत्वे । रा. नि. व. ८ । भूक-
हृत्वे । प. सु. । [व. ७ ।

शुक्लाङ्गकन्दः । पुं । गुलुङ्गकन्दे । रा. नि.

शुष्की । स्त्री । गुक्करञ्जहृत्वे । रा. नि. व. ६ ।

शुञ्जः । पुं । शुक्ले । श. र. ।

शुञ्जकत् । पुं । ममरे । श. र. ।

शुञ्जरत्नमाला । स्त्री । वैद्यकग्रन्थभेदे ।

शुक्ला । स्त्री । (Abrus precatorius.) ख-
नामख्यातीपविषजातीयमूलविषलताश्याम् । कूँठ
गीहृत्वे । हिं ग्रीष्मकांश्च चिरमिति । मं कं गुलु-
गुप्ते, परष्टु । उत्त. वृक्ष । सु. क. प. १५. । शुक्ला
दिषा जेतकभेदात् । जयगुणाः — फलं तिक्तार्ण
ज्वकरं शिरोऽर्पितप्रशम्य । शिफा यानिकरी ।
पत्रं शुलघ्नं विषहृत् । वम्यं जेतक शस्त्रते । रा.
नि. व. १ । “शुक्लाश्चान्ये केचन स्यादातपितज्वरापहं ।
मुखशीघ्रमश्वासतन्नामदविनाशिनं । नेत्रामघङ्करं
हृत्वे बन्धं कण्डूत्रयं हरेत् । क्लीबोन्मूलमुक्ताणि र-
क्ता च धवलापि च ॥” भा. । जेतशुक्लाश्याम् । र.
सा. सं. । सुलाश्याम् । रा. नि. व. ६ । मद्यशाखायां ।
श. र. । यवचतुष्टयात्मके माने । शुक्ला स्याचतुष्ट-
यम् । प. म. १४. । यवचयमाने । क्षपिदैवके ।
नीधूमहयमाने । रा. नि. व. २१५. ।

शुक्लाकिनी । स्त्री । शुक्लाश्याम् । शैव. ज्य. वि.
मानौषधसङ्ग्रहश्याम् ।

शुक्लागर्भरसः । पुं । हस्ते रसः । पाठः—

“निश्चयं रसस्य स्याद्विषकसूर्यभागिकः । गन्धैश्च
जयाचूर्णं निम्बुवीजं समानकम् । शुक्लावीजं तद्वै
स्यासद्वै जयपालकं । निम्बुद्रवेण सम्यग् काक-
माश्या दिनात्मकम् । धूलूरकजयनीभ्यां गुडिकां
कारयेत्सुधीः । शुक्लागर्भरसी नाम्ना दातव्यी हृत-
संयुतः । हिङ्गुलैश्च वसंतं मूत्रं पथ्याय दापयेत् ॥”
भा. त्रि. १॥ ८०। गकक, जयग्रीवीज वा हरी-
तकी, निम्बुवीज अथोत्तेक ७ तो. कूँठर
वीज ७ तो. जयपाल १॥ ८० तो. निम्बु.
काकमाची, धूत्रा एवम् जयग्री, जम माडिग्री
वटी करिबे । र. चि. ।

शुक्लातैलम् । स्त्री । कुष्ठे, मण्डमालायां तैलम् ।
“शुक्लामूलफलैः तैलं विपक्वं विगुणाभसा ।” क-
टुतैलं ४ श. शुक्लामूलं फलञ्च प्र. ४ प. बारि ८
श. । भा. । अन्यत् — “शुक्लाफलैः शतं तैलं भृङ्ग-
राजरसेन च ।” कटुतेल ४ श. कूँठफल ८
प. डोमराज्वर ८ श. । सा. कौ. १

शुक्लाद्यतैलम् । स्त्री । मल्लगुणाधिकारः । शु-
क्लामूलं करवीरमूलं वीजताडुकमूलं, शर्करामूलं वा
निर्यासः, सर्वपं । एषां प्र. ४ तो. तैलं १ श.
(८० तो.) गीसूचं ८ श. पक्का शेषयेत् । तत्र पि-
प्यलीपञ्चलवणमरिचचूर्णं २० तो. म्रवेपः । र. स. र. ।

शुक्लाभद्ररसः । पुं । ककुत्साम्ने हस्तेन च
हितः । पारदः १॥ ० तो. गन्धकं ६ तो. शुञ्जवीजं
१ तो. जयनीवीजं निम्बुवीजं जैपालवीजं प्र. अ-
र्द्धतोलकं । जयनीधूलूरपञ्चजम्बीरकाकमाचीरसेन
प्रत्येकं विभाव्य हृतेन मर्दयित्वा वटी कायां । सा.
४ र. । र. सा. सं. । शैषज्यरजावस्थां जयनीनिम्बं
नास्ति । [परिमाणे । श. च. ।

शुञ्जिका । स्त्री । शुक्लाश्याम् । कूँठ । शिव-
गुटिकाः । पुं । मन्त्राष्ट्याम् । मिहत्रि । ज. द.
१२५. । [याम् । कूँठ । ज. द. ।

गुटिका । स्त्री । वटिकाश्याम् । शुनि । शुक्ला-
गुटिकाञ्जनम् । स्त्री । त्रिविधाञ्जनाभ्यन्तरे-
ऽङ्गने । See अञ्जनम् ।

गुण्डः । पुं । दृक्विशेषः । केसुर । रा. नि. व. ८ ।
सुगन्धरीहृत्वे । वै. नि. घ. । दाक्षिणात्यानि ।
“दाक्षिणात्यो भवेद्गुण्डो वीऽप्यथः सर्ववाजिनां ।”
ज. द. १५. ।

गुड़ः । पुं । दस्तादिरसविकारि । शुद्ध । स सा-
मान्यतश्चतुर्भेदः धोताधीतपुराणनवभेदात् । तेषु
धोतो नातिशेयः सत्यतुल्यमनसः, अधोतः प्रभू-
तकृमिमासृक्षेदीमांसकरः, पुराणो हृद्यः स्व-
स्मृतिवत्, नवसं श्लेषाप्रिमात्यक्तः । वा.टी. हेमा ।
श्री. गुणाः—वृष्यो गुरुः क्षिप्रः वातघ्नः सूत्रशी-
घ्नः नातिपित्तहरः श्वेतः कफकृमिनालघ्नः । भा. ।
पुरातनस्य गुणाः—अधिकगुणः रक्तपित्तप्रसवव-
लकारो च । राज. । “गुड़ी जीर्णो लघुः पथ्यो
नामिष्यत्यग्निप्रुष्टिक्तः । पित्तघ्नो मधुरो वृष्यो वा-
तघ्नोऽष्टकप्रसादनः ॥” भा. । यावनालगुडश्च
कटुः चारो मधुरः वातकफघ्नः पित्तजनकः निख-
सेवनेन कष्टरूपं जनयति अक्षविदाहश्च करोति ॥
रा.नि.व.१४ । “वृष्यो वृष्यो गुरुः क्षिप्रः वातघ्नो
सूत्रशीघ्नः । स पुराणोधिकगुणो गुल्माशोऽरीच-
कापहः । चये कासे चतस्रोपे पाण्डुरोगेऽष्टजः
चये । हितो योग्येन संयुक्तो गुडः पथ्यतमो म-
तः ॥” “गुदामये कामलशेषसिद्धे गुल्मामये पाण्डु-
हलीमके च । वाते सपित्ताक्षि राजरोगी रुचिप्र-
दो रोगहरी गुरुः स्मृतः ॥ कासे शोषे गुडो नेष्टः
अन्ववापि हितो मतः । योगयुक्तोऽपि सर्वत्र
हितो गुणगणालयः ॥ आमबानचतकजात्रासमू-
च्छातुरीगिषाम् । अश्वशान्तिशमसदविषमृज-
क्षामरीषाम् । जीर्णवामज्वरविषमगे रक्तपित्त-
रुक्ताये दद्यादाहस्यरुचिरगे सर्वरोगान् निह-
न्ति ॥” अत्रि.१०च. । सुहीवले । मननाजिङ्ग ।
प.सु. । कर्पास्याम् । कापान् । अ.टी. । सासे ।
हृच. । [प.प्र. ।

गुड़कः । पुं । गुड़पक्षीधमानि । (सातव.) ।

गुड़काष्ठः । पुं । इवो । वै.निच. ।

गुड़कुष्माण्डकम् । स्त्री । वाजीकरणाधिकारि
प्रशस्तम् । त्वगादिहीनं किञ्चिज्जलीरिखन्नं शिषा-
पिष्टं किञ्चिदातपशोभिर्न पुष्कुकुष्माण्डपलशतं तै-
लघुतेन भर्जयेत् यथा मधुर्यं भवति । स्निग्धग-
न्धितकुष्माण्डेन पुराणगुडं दस्तालोच्य पूला च
तेन जलेन कुष्माण्डं पचेत् । बाहुशालोक्तगुड़पा-
कविरेणावतारिते कीर्णे लक्ष्मपादिचूर्णं प्रवे-
ष्यम् । कुष्माण्डं १०० प. घृत ८ प. तिलतैलं ८
प. गुड १०० प. जकृतेजपत्रं धान्यं त्रिकटु जी-

रकवयं एलाहयं चित्रकं पिप्पलीमूलं चूर्णं गन्ध-
पिप्पली मुष्ठी शङ्काटकं कश्मिरं तालाकुरं तालम-
सकश्च एषां प्र. चूर्णं ८ प. मधु ८ प. । रस. २५ ।

गुड़खण्डः । पुं । गुड़कृतखण्डे । बाँड़ुण्ड,
पाटिणि । गुणाः—“गुड़खण्डश्च मधुरः सितश्च
वातपित्तघ्नः । किञ्चिच्छीतगुणोपेतो वृष्यो वृष्यो
रुचिप्रदः ॥” [व.१४ ।

गुड़गुड़ा । स्त्री । यवनालशर्करायाम् । रा.नि.

गुड़ची । स्त्री । गुड़चाम् । अ.टी. भ. ।

गुड़चुक्रम् । स्त्री । गुड़कृतचुक्रविशेषे । शुद्ध-
कृत निर्गन्धः । यथा—“गुड़ाचुक्रा सतेलेन कन्द-
शकफलेन तथा । सञ्चितवाप्त्या यातगुड़चुक्रं तदु-
च्यते ॥” भा. । [व.१४ । गुड़लणे. श. २. ।

गुड़लणः (त्रिणं) । पुं, स्त्री । इवी. रा.नि.

गुड़त्वक् । स्त्री । खनामध्यातगन्धद्रव्ये । दात्र-
चिनि । तत्र लघुचूर्णं खादु तित्तं रुचं पित्तवर्धकं
अरुचिकष्टुहृदवतिवाताश्लेष्मिदीनसमृद्धः । भा. ।
कफशक्तामवातघ्नः मधुरं कटुं चैति । राज. ।

गुड़त्वचम् । स्त्री । गुड़लचि । जातीकीषे ।
जग्निजी । श.च. ।

गुड़दारः । स्त्री । इवी. त्रिका. ।

गुड़पाकः । पुं । जीवधस्य गुड़पाके । तल्लच-
णम्—“यदा दर्वीप्रलेपः स्यात् यदा वा तन्तु-
लीभवेत् । तोयपूर्णं च पात्रे तु क्षिप्तो न भवते गु-
डः । क्षिप्तस्तु निश्लक्षितेऽप्यतित्तं न शीर्यति ।
एष पाको गुड़ादीनां सर्वेषां परिकीर्तितः । सु-
खमर्दः सुखस्पर्शो गन्धवर्णरसान्वितः । पीडितो
भजते मुद्रां गुड़पाकः सुपाकतः । गुडवद्गुलीः
पाकः रसगन्धविशेषतः । श्रेष्ठमध्यमहीनेषु द्वाद-
शाष्टचतुष्टये । सापकेः गुग्गुलीमात्रं व्याधिं
वीक्ष्य प्रयोजयेत् ॥ रसक्रियाया ये लिङ्गा गुडाश्चैव
प्रकीर्तिताः । तेषां विन्दुर्जले न्यस्यो न शीर्येत्पाक-
लक्षणं ॥” प.प्र. १६ः ।

गुड़पाचक्रः । पुं । इवी. वै.निच. ।

गुड़पिप्पली । स्त्री । पिप्पलीचूर्णं १ भ. गु-
डश्च च भागद्वयं जीर्णज्वरं शस्तम् । अन्या यथा—
विडङ्गं त्रिकटुं कुष्ठं ह्रिक् पञ्चलवर्णं यवचारः सु-
र्जिचारः टङ्गश्चचारः समुद्रफेनः चित्रकमृदचूर्णं

गजपिपली कृष्णजीरकं तालजटाचारः कुम्भाङ्ग-
मालम्ब चपामार्गचारः तिलिङ्गीदारः प्र. सम-
भागः । सर्व्वपूर्णसमं पिपलीचूर्णं । पुनः सर्व्व-
चूर्णद्विगुणः पुरातनगुडः एकत्र सम्मर्धम् । मा.
॥ तो. । भैष. । [महया । र.मा. ।

गुडपुष्पः । पुं । मधुकवचे । मडेन गांश्च । हिं

गुडपुष्पसारः । पुं । मधुकपुष्पसारि । च.द. ।

गुडफलः । पुं । पीलुवचे । मा. । वदरवचे ।
रा.नि.व.११ ।

गुडफला । स्त्री । क्रसकाकमाया । वै.निघ. ।

गुडभक्षतातकम् । क्ली । अर्शोरोगे । काथार्थ-
—दशमूल, गुन्धक, वासनशो, गौशूत्र, चि-
ता, शोचि अत्रोत्ते १ प. तुल्लातक १०० टा,
जन ७४ मं. शो. १७ मं. अष्टकपार्थ—मधु ८
प. पिपूल ४ प. एरुडेटेल ८ प. गुडुत्तक,
एला, मन्निच अत्रोत्ते १ पोण्डरा । च.द. ।

गुडमञ्जरी । स्त्री । जिह्न्याम् । वै.निघ. ।
कृष्णशाक्याम् । एतन्निर्वासनखेन स्त्र्यांसरुक्
मम्यति । वा.उ.४०७. ।

गुडमण्डूरम् । क्ली । अन्नद्रवशुलि । पुराणगुडः
१ प. आमलकचूर्णं १ प. हरीतकीचूर्णं १ प.
शुद्धमण्डूर १ प. घृतमधुर्या सम्मर्ध २ तो. भोज-
नाद्यमध्यावसानेषु सेव्यम् । रस.र. ।

गुडमूलः । पुं । खल्लमारिषशोके । श.च. ।
इची । भा. ।

गुडयोगफला । स्त्री । मधुरालाब्दां । वै.निघ. ।

गुडलम् । क्ली । गौडीमदिरायाम् । श.च. ।

गुडवीजः । पुं । मसूरे । रा.नि.व.१६ ।

गुडशर्करा । स्त्री । शर्करायाम् । त्रिका. । गु-
णाः—“हृत्पाः क्षीणक्षतहृताः सखेष्टा गुडशर्क-
राः ।” च.सू.२०७. ।

गुडशिशुः । पुं । रक्तशीभाञ्जने । श.च. ।

गुडशुक्ताम् । क्ली । सतैलगुडाम्बुना कान्दशाका-
दि एकत्र संक्षितमस्करसं गुडशुक्तामुच्यते । प.प्र.१
ख. । गुडाम्बुना सतैलेन सन्धानडाक्षिकानु यत् ।
कान्दशाकफलेयं कङ्कडुगुतां तदुच्यते ।” शार्ङ्ग. ।

गुडा । स्त्री । सुहीठवचे । र.मा. । गुडिकायां ।

मे. । उशीर्याम् । रा.नि.व.८ । गुडूयाम् । वै.
निघ. ।

गुडाका । स्त्री । निद्रायाम् ।

गुडाख्यः । पुं । सुहीठवचे । रा.नि.व.८ ।

गुडादिवटिका । स्त्री । शोथे रसः । श्ली-
चूर्णं १ प. पिपलीचूर्णं १ प. शुद्धमण्डूर १ प.
तिलं १ प. पल्लवगुडं वटी कार्या । गुड ७
प. कुंठूर्ण ७ प. पिपूलचूर्ण ७ प. शुद्धमण्डूर
१ प. तिल १ प. । मा. ।

गुडाम्बु । क्ली । गुडकृतजले । “गुडयोगाङ्गडा-
म्बु स्याद्गुडवर्णरसान्वितम् ।” प.प्र.१६. । वा.च.
६७. ।

गुडाशयः । पुं । अचीटवचे । रा.नि.व.११ ।

गुडाष्टकम् । क्ली । उदावर्ते अजीर्णे च । चि-
कटु पिपलीमूलं चिह्नमूलं दन्तीमूलं चिचकमूलं
एषां प्रति चूर्णं तुल्यभागं गुडेन प्रातर्भक्षयेत् । स-
वा यथाप्रियला देया ।

गुडासवः । पुं । गुडकृतासवे । गुणाः—“छट्टी
भिन्नशक्तवातो गौडलपणदीपनः ।” च.सू.२०७. ।

गुडिका । स्त्री । गुटिकायाम् । प.प्र. ।

गुडी । स्त्री । सुहीठवचे । गुडूयां । वै.निघ. ।

गुडूची । स्त्री । (Tinospora cordifolia,
Syn. Menispermum cordifolium.)
स्वनामख्यातपत्रशकलतायाम् । गुन्धकमता । हिं
गुडच, चङ्गच । मं गुलवेलि । कं अमरदवेलि ।
ते तिपतोमे । कान्यकुब्जे गुरुक्षी । गुर्जरं गली ।
गुणाः—“गुडूची कटुका तिक्ता स्वादुपाका रसा-
यनी । संघाक्षिणी कषायीणा लघ्वी कल्याप्रिदी-
पनी । दीघचयामदृग्दाहमेदःकासांश्च धातुतां ।
कामलाकुष्ठवातासृग्ज्वरकिमिवमौन्हेरत् । प्रसेह-
श्वासकासांश्चः कृच्छ्रोद्गवातमुत् ॥” तदुपपत्तिः—
पुरा यदा राक्षसपरिवृती रामः सीतापद्मारिणं
रावणं जघान तदा हताम् वानरानिन्द्रोऽस्रतवर्ष-
णेन जीवयामास । तद्वाचस्पतराक्तविन्दवः गुडूची
जाताः । भा. ।

गुडूचीघृतम् । क्ली । वातरोगे । गन्धघृतं ४
श. काषायं—गुडूची १२० श. जलं ६४ श. शी.
१६ श. काषायं—गुडूची १ श. । चन्तु वान-

वाति—गव्यघृतं ४ श. काषाथै—गुडूची ६४ प.
जलं ६४ श. श्रे. १६ श. कल्पाथै शुष्णी १ श. ।
च.द. ।

गुडूचीतैलम् । क्ली । वातरक्तौ तैलम् । खल्यं
यथा—तिलतैलं ४ श. काषाथै—गुडूची १००
प. जलं ६४ श. श्रे. १६ श. । मतानरे गुडूची ४
श. जल १६ श. श्रे. ४ श. । सा.कौ. । मेघ. ।
मध्यमे यथा—तिलतैलं ४ श. गुडूचीकाषाथै १६
श. दुग्धं ४ श. । मेघ. । उद्धन् यथा—तिलतैलं ८
श. काषाथै—गुडूची १०० प. जलं ६४ श.
श्रे. १६ श. कल्पाथै—शुल्फा हरितकी त्रिकटु
राक्षा सुता वनयमानी हरिद्रा दाहहरिद्रा कुष्ठं
धान्यं पद्मकाष्ठं विडङ्गं तेजपत्रं वचा जटामांसी,
एषां प्रति ४ तो. रक्तचन्दनं ८ तो. । अपरं यथा
—तिलतैलं १६ श. गुडूची १२५० श. जलं ६४
श. श्रे. १६ श. दुग्धं ६४ श. कल्पाथै—यष्टिमधु
मसिञ्छा ऋद्धिः (अभावे वला) ऋद्धिः (अभावे गो-
रवचाउली) मिदा (अभावे अश्वगन्धा) महामिदा
(अभावे अनन्ता) जीवकः (गुडूची) ऋषभकः (अ-
भावे वंशरोचना; काकोली वौरकाकोली जीव-
नी कुष्ठम् एला अगुरु द्राक्षा जटामांसी पद्मनखी
शटी रेणुकं विककतजटा (वरेष्ठित्रूम्भि) शुष्णी
पिप्पली मरिचं शुल्फा श्लासालता अनन्तमूलं गु-
डूलक् तेजपत्रं चव्यं वराहकाला भूम्यामली
शालपर्णी तगरपादुका नागेश्वरं पद्मकाष्ठं सौग-
न्दिकं (अन्नी) रक्तचन्दनं एषां प्रति २ तो. ।
सा.कौ. ।

गुडूचीपत्रम् । क्ली । पत्रं गुडूच्याः शाकाथै ।
गुणाः—वापयं सर्वज्वरहरं लघु कटु कषायं
तिक्तं स्वादुपाकं रसायनं बल्यमुष्णं संघाह्नि तणा-
घ्नं प्रमेहघ्नं दाहघ्नं कामलाकुष्ठपाण्डुघ्नं । भा. ।

गुडूचीसत्वम् । क्ली । गुडूचीसारः । अजुष
पाणि । मेघ. ।

गुडूच्यादिगुणः (कषायः) । पुं । गुडूची-
पत्रकारिष्टधानकारक्तचन्दनात्मके गुणैः । स च
पित्तश्लेष्मज्वररूहिदाहृत्तन्नात्रः अपिक्वच । वा.पु.
१५५. । गुडूचीशरीराद्राचारयतुष्यापुनर्नवाभिः
कृते कषाये । च.द. । अन्यः—“गुडूच्यतिविषा-
द्याश्चक्षुर्विलाद्वालुकेः । पाठाभूनिन्वकुटजच-

न्दनीशीरपद्मकैः । कषायः शीतलः पेयः क्षराती-
सारयान्धे ॥” मेघ. ।

गुडूच्यादिलौहः । पुं । वातरक्तौ रसः । पा-
ठः—गुडूचीसारसंयुक्तं त्रिकचययुतत्वयः । वात-
रक्तं निहन्त्याघ... । गुडूचीसारः (अजुषपाणि)
त्रिकटु त्रिफला विडङ्गं सुसा चित्रकामूलं—एषां
प्र. १ तो. लौहं १० तो. माषप्रमाणा वटी का-
व्या । र.चि. ।

गुडुरः (कः) । पुं । घासे । यासे । उषा. ।

गुडोदकम् । क्ली । गुडामुनि ।

गुडोद्गवा । क्ली । शर्करायाम् । रा.नि.व.१४ ।

गुड्डकः । पुं । गरुडशाली । रा.नि.व.१६ ।

गुणः (कः) । पुं । इन्द्रिये । नि. लघ्नादी घ-
र्भे । ते च लघुगुरुस्निग्धरुचतीक्ष्णा इति यथाक्रमम्
आकाशजितजलाग्नीनां गुणाः । तत्र लघु—पथ्यं
कफघ्नं क्षिप्रपाकि । गुरु—वातघ्नं पुष्टिश्लेष्मरुचि-
रपाकि च । स्निग्धं—वातघ्नं श्लेष्मकारि इयं व-
ल्यञ्च । रुचं वातकरं कफघ्नञ्च । तीक्ष्णं—पित्तकरं
लेखनं कफवातघ्नञ्च । सुयुतस्तु चिंशतिगुणानाञ्च
यथा—लघुगुरुस्निग्धरुचतीक्ष्णस्थिरसरपिच्छ-
लविशदशीतीक्ष्णसदुर्कशस्थूलमुष्णद्रवश्यालमंदा
इति । [रा.नि.व.१ ।

गुणकर्णिका । क्ली । इन्द्रवाकशीलतायाम् ।

गुणचयम् । क्ली । सत्वरजसमःसु । लक्षणं—
“सत्वं रजसमश्चेति पुंसामुक्तास्त्रयो गुणाः । तत्र
सत्त्वं श्लेष्मा रजः पित्तं तमसश्च वायुः । सत्त्वं श्लेष्मा
रजः पित्तं तमसापि समीरणः । द्रव्यस्य मानसु-
द्रिक्तं पुंसि पुंस्त्वनुवर्त्तते ॥” रा.नि.व.२१ ।

गुणमहोदधिः । पुं । कासाधिकारे । पार-
दः गन्धकं लौहं विषं लक् (गुडूलक्) ताभं वङ्गं
अर्धं—एषां प्रति १ तो. त्रिकटु तेजपत्रं सुताकं
विडङ्गं नागकेशरं रेणुकं एला पिप्पलीमूलञ्च एषां
प्र. १ तो. बालकपिप्पलीकाथेन जम्बीररसेन च
भावना दातव्या । माषा चणकाभा । रस.कौ. ।

गुणवतीवर्त्तिः । क्ली । व्रणरोनि हिता । धू-
नकं लोभं सिन्दूरम् अतिविषा हरिद्रा विभीतक-
फलं कम्पिङ्गकं श्रीवासः गुग्गुलुञ्च, एषां प्र. सम-
भागं द्रवतैलाभां सम्यग्य तं पिष्टं दुग्धसिक्तकृष्णं

(मोय) वरुणिना पक्का खनिजितं ज्ञात्वा उद्धरि-
त् । र.व.२. ।

शुक्लवस्त्रा । स्त्री । जीवनीशक्ति । प.सु. ।

शुक्लः । स्त्री । कापांसीवृषे । रा.नि.व.४ ।

शुक्ला । स्त्री । दृष्ट्यात्मान् । मांसरीहिष्यान् ।
मयसानात्वे । रा.नि.व.८।१२।१४ ।

शुक्लाव्यक्तः । पुं । चरीलवृषे । वै.निच. ।

शुक्ली (रु) । पुं । चावर्तस्याम् । जगता ।
वै.निच. । चि । श्रद्धापाधारे चाकाशदी । च. ।

शुक्लीक्यला । स्त्री । चद्रवेतयूनिकायाम् ।
वै.निच. ।

शुक्लः । पुं । उतलवे । वा.सु.१५५. । “अचाद-
नीलकुम्भयशुक्लगुम्दाः ।” दाक्षिणात्यघोटकमे-
दे । See अचः ।

शुक्लः । पुं । (Scirpus kysoor.) कसेरु-
वे । अस्य कन्दः कसेरुरिति । के.कुत्र वास,
ग्रेत्र के.कुत्र । के.उटीति लीके । मं बलहाती-
नि । कं मूरमेरु । शुक्लस्त्रिविधः—उतगुम्दः ल-
घुसुल्लगुम्दी च । सा. शुक्लाः—मधुराः श्रूताः क-
फपित्ततिसाररक्षाः दाहरकहराश्च । मध्ये स्थूलत-
रोऽधिकगुणश्च । रा.नि.व.८ । सुगन्धरीहिषवृषे ।
वै.निच. ।

शुक्लकः । पुं । चूर्णे । भैष. । [व.८ ।

शुक्लकन्दः । पुं । कशेरु । के.कुत्र । रा.नि.

शुक्लता । स्त्री । यावनालशर्करायां । रा.नि.व.
१४ ।

शुक्लसः । पुं । सर्पजातिभेदे । जनि.इ.स्थान. ।

शुक्ला । स्त्री । काशटणभेदे । छोटि के.ल. ।
रा.नि.व.८ । [वै.निच. ।

शुक्लाफली । स्त्री । देवदात्यां । ग्री.उ.वोषा ।

शुक्लारोचनिका (नी) । स्त्री । खनाम-
ख्यातगन्धद्रव्ये । कमला.कुट्टि । र.मा. ।

शुक्लाश । स्त्री । खनामख्यातगन्धद्रव्ये । गुंजा-
ला, गोंडाल । शुक्लाः—कटुतिक्तौष्णा शीघ्रप्रचयी
च । रा.नि.व.३ । गुक्कासिनीवृषे । रा.नि.व.८ ।

शुक्कासिनी । स्त्री । खनामख्यातगन्धद्रव्ये ।

शुक्लाः—आदकटुः तिक्तौष्णा पित्तदाहप्रघ्नौ प-
थनी प्रचदीयन्ती च । रा.नि.व.८ ।

शुक्लिकः । पुं । तस्युलादिचूर्णे । कुं. ।

शुक्लः । पुं । मरेधुकायाम् । र.मा. । भृ.इ.
चक्र.चि. । शुक्ल्याम् । च.द.पतिसा.चि. ।

शुक्लकम् । स्त्री । अग्निपथे । (ग्रे.उ.ल.) । र.मा.

शुक्लः । पुं । अग्निपथं वृषे । मे. । शुक्लं ।

शुक्लपुष्पः । पुं । सप्तपदवृषे । जटा. ।

शुद्दम् । स्त्री । The anus. मलव्यागहरी ।

मशार । जटा. । स्थूलान्धप्रतिबलसाईपञ्चाङ्गुलः ।

दपरिमात्रम् । तत्र बलयः तिस्रोऽध्याङ्गुलान्धः ।

भूताः... चतुरङ्गुलायताः सव्यासिध्यंगकाङ्गुलं

क्रिताः... । सु.नि.२५. । भावप्रकाशसु साईप

चतुरङ्गुलमाह । तद्वचनं यथा—“शुद्दस्य मानं

व्यस्य साईप आचतुरङ्गुलं । तत्र स्युर्वलयसिचः ।

आवर्तनिभासु ताः । प्रवाहिणी भवेत्पूर्वा साई

कुलमिता मता । उत्तम्यनी तु तदधः सा साई

कुलसन्निता । तस्याधः सम्बरणी सादेकाङ्गुलस

मिता । अर्द्धाङ्गुलप्रमाणसु बुधैर्गुदमुखं मतम्

मलीस्यगंल्य मार्गोऽयं पायुर्देहं विनिश्चितः ॥

भा. । तदुत्पत्तिरनन्तश्चेन्मन्या । [व.२०

शुद्दकीलः (कः) । पुं । अश्वीरीने । रा.नि.

शुद्दकुट्ट(न्दः)कः । पुं । शिरीर्गुदजत

व्रणविशेषे । लघुशब्दम्—“मलीपक्षिपात् खेदाहाः ।

दे रक्तकफीद्वयः । ताववर्णोऽन्तःकण्ठमान् जाय

भूयुषपद्रवः । केचित्तं मातृकादीषं वदन्त्येऽपि ।

तन्म । प्रटारगुदकुन्दश्च केचित्तं तमनासिकम् ।

वा.उ.२५. । [विदनायाम् । च.इन्द्रिय.१०५.

शुद्दग्रहः । पुं । उदावर्तरीने । वै.च. । प्रा.

शुद्दजघ्नः । पुं । कटुग्रहणे । वै.निच. ।

शुद्दजारिः । पुं । देवतावृषे । वै.निच. ।

शुद्दपाकः । पुं । शुद्दकुन्दरीने । वै.निच. ।

शुद्दबलिः । स्त्री । शङ्कावर्तवत् यजतालुसवर्षा

पायुस्त्वबलिवथे । See शुद्दम् ।

शुद्दभ्रंशः । पुं । (Prolapsus ani.) शुद्द

निर्गमरीगविशेषे । हासिच । तस्य लघुचं यथा—

“प्रवाहपातिसाराभ्यां निर्गच्छति शुद्दं बहिः ।”

चदूर्जलदेहस्य गुदभ्रंशं तमादिशेत् ॥” भा.नि. ।

गुदाङ्कुरः । पुं । अश्वरीणि । हे.च. । म.नि. ।

गुदामयः । पुं । अश्वसि । र.सा.सं. ।

गुदामयहरः । पुं । कटुपरबे । दू.ना. ७७ ।
वै.निच. ।

गुदास्थि । स्त्री । पायुस्थानि । च.शा.७५. ।

गुदीष्ठः । पुं । मलहारमुखे । “रोमान्तेष्वी य-
वाध्यर्हो गुदीष्ठः परिकीर्तितः” सु.नि.२५. ।

गुन्यफलः । पुं । नादिकेलहवे । वै.निच. ।

गुन्दगुच्छकः । पुं । गुच्छकरञ्ज । वै.निच. ।

गुन्दा(न्दा)लः । पुं । जीवस्त्रीवपुर्निधि ।
छ.कां.त्र. हे.च. ।

गुन्द्रः । पुं । पाटकराख्यशरे । अत्र गीष् । हिं
गंदपट्टे । गुणाः — कथायत्नं मधुरत्वं हिमत्वं र-
क्तपित्तमूत्रक्षमाश्लिषं सत्यमूर्चरजःशोधकत्वञ्च ।
भा. । शरत्तणे । अम. । सुसक्ततणे । वै.निच. ।

गुन्द्रकः । पुं । गुन्द्रशरे । प.सु. । भा.म.अम्ल-
वी.चि. । [तणे । वै.निच. ।

गुन्द्रमूला । स्त्री । एरकातणे । भा. । सुसक्त-

गुन्द्रा । स्त्री । गवेपुकायाम् । पट्टरके, गीदर
इति लोके । गङ्गुगङ्गु । सु.सू.३८५. । देवधान्ये ।
र.भा. । रोचनिकायाम् । सि.यी.ऊ.नि.चि. । भद्र-
सुसक्ते । त्रिका. । प्रियङ्गी । अम. । गुडूच्याम् ।
च.सू.४५. । चि.३५. । एरकातणे । शिरीषतले ।
दधे । वै.निच. । एरकातणे । भा. ।

गुप्तगन्धिः । स्त्री । एलबालुके । रा.नि.व.४ ।

गुप्तपत्रकः । पुं । मध्वालुके । (यो) आनू ।
प.सु. ।

गुप्तपुष्पः । पुं । सप्तपर्णतले । वै.निच. ।

गुप्तमूला । स्त्री । काकजहायाम् । छुङ्कैण्डे-
नि । वै.निच. ।

गुप्तबीजम् । स्त्री । तले । वै.निच. ।

गुप्तजैहः (ही(रु)) । पुं । अङ्गीटतले ।
आं.कां.टे गीष् । रा.नि.व.११ ।

गुप्ता । स्त्री । कपिकञ्जी । रा.नि.व.१ । चन्दन-
विशेषे । दू.ना. । वै.निच. ।

गुप्ताफलम् । स्त्री । शकशिखीबीजे । आं.नां-
कू.गी.त्र. बीज । सु.चि.२६५. ।

गुप्तिः । स्त्री । अचकरस्थाने । रचणे । मी. । य-
मी । हे.च. ।

गुम्फटी । स्त्री । तण्डुलान्धमेदि । गङ्गुगङ्गु । गुप्ताः
श्यामाकवत् । च.सू.२७५. ।

गुम्फः । पुं । म्लगुप्ति । (गौ)गं । श.र. ।

गुरवकः । पुं । गरुडशाली । रा.नि.व.१६ ।

गुरुः । पुं । पिष्काली । प.सु. । स्त्री । कपिक-
ञ्जी । रा.नि.व.३ । चि. । अलघुद्रव्ये, दुष्पचद्रव्ये
पृथिवीसीमगुणभूयिष्ठे । तत्र त्रिविधं — स्वभावगु-
रु, मात्रागुरु, संस्कारगुरु चेति । स्वभावगुरु तत्
यत्प्रकृत्या गुरु तत्र भाषादिकं, तन्मात्रागुरु यत्
सुद्वादिकं, संस्कारगुरु च पिष्टान्नादि । यथा —
“मन्दानलकारं द्रव्यं मात्रागुरु विवर्जयेत् । स्वभाव-
तश्च गुरु यत्तत्तु संस्कारतो गुरु । मात्रागुरु तु सु-
द्वादि भाषादि प्रकृतेर्गुरु । संस्कारगुरु पिष्टान्नं
प्रीतिमन्युपलक्षणम् ॥ गुरु वातहरं पुष्टिश्लेष्म-
ज्विरपाकि चे”ति भा. । शीसघाती । वै.निच. ।

गुरुकोष्ठः । त्रि । गुरुपाकिकोष्ठे ।

गुरुगन्धिकम् । स्त्री । अचगुप्ति । वै.निच. ।

गुरुगुणः । चि. । यस्मिरेण पक्वं तद्गुरुगुणं । वा.
टी.हेमा. ।

गुरुघ्नः । पुं । गौरवर्षणे । रा.नि.व.१६ ।

गुरुण्टकः । पुं । तिलमयूरे । त्रिका. । [१६ ।

गुरुतण्डुला । स्त्री । उन्माशाली । रा.नि.व.

गुरुता । स्त्री । गौरवे । जाय । भा.नि. ।

गुरुपञ्चमूली । स्त्री । तण्डुलपञ्चमूली, सा विल-
म्बोपाक-गाम्भारी-पाटला-गणिकारिका इति प-
ञ्चमूलानिका वातकफे हिता । च.द.ज्व.चि. ।
“पञ्चमूलान्या लघ्वीयस्या गुण्यां ताभ्यां सधान्यया” ॥^{१६}

गुरुपत्रम् । स्त्री । वक्त्रे । हे.च. ।

गुरुपत्रा । स्त्री । तिलिङ्गीतले । श.र. ।

गुरुपाकः । त्रि । यः पक्वः विष्णुषे स्रजति चै-
वाणञ्च करोति स गुरुपाकः । वा.टी.हेमा. । छ-
टविष्णुव्रतया करोत्कीर्तिनामुभयम् । सु.सू.४१५. ।

गुरुपुष्पः । पुं । क्रमुकवृक्षे । कुप्रात्रि गाँह । वै.निघ. ।

गुरुरत्नम् । स्त्री । पुष्परागमयी । रा.नि.व.१३ ।

गुरुवर्चोन्नः । पुं । लिप्ताकवृक्षे । कागली-
वा पातिनित्त्र गाँह । श्र.च. ।

गुरुवीजः । पुं । मन्त्रे । रा.नि.व.१६ ।

गुरुशिशपा । स्त्री । शिशपावृक्षे । वै.निघ. ।

गुरुश्रेष्ठम् । स्त्री । वक्रधाती । द्रष्टु । वै.निघ. ।

गुरुसः । पुं । गरुडशाली । रा.नि.व.१६ ।

गुरुस्त्वः । पुं । क्षीरिणीवृक्षे । वै.निघ. ।

गुरुस्वेदः । पुं । अश्वस्य स्वेदविशेषे । लघुचर्च—
“यत्र क्षायेन यः स्वेदः गुरुस्वेदः स उच्यते ।”
श्र.द.१८५. ।

गुरुर्वचनम् । स्त्री । पूजार्चने । गुणाः—“स्वर्ग्यं
यशस्यमायुष्यम् अलक्ष्मीकविनाशनम् । धनधान्यकरं
नित्यं गुरुदेवविजार्चनम् ॥” राज.२५. ।

गुरुर्विणी । स्त्री । गर्भवत्याम् । रा.नि.व.१८ ।

गुरुर्वी । स्त्री । गुवाकवृक्षे । गर्भस्थाम् । मे. ।

गुलः । पुं । गुडे । मे. ।

गुलकः । पुं । गुण्डलणे । वै.निघ. ।

गुलचक्रन्दः । पुं । गुलचक्रन्दे । कूशी । मं
कुलीहाल । गुणाः—मधुरत्वं शीतलत्वं हृद्यत्वं त-
प्यत्वं दाहप्रलम्ब । रा.नि.व.७ ।

गुला । स्त्री । कुडीवृक्षे । मे. । [नि.व.८ ।

गुलालः । पुं । मूढये । गकट्पत्रविशेष । रा.

गुलिका (ली) । स्त्री । गुडिकायाम् । रोग-
विशेषे । वनसु द्रोण । मे. । [निघ. ।

गुलिकालवणम् । स्त्री । गुटिकालवणे । वै.

गुलुच्छः (च्छः) । पुं । पुष्पस्तवके । चिका. ।

गुलुच्छकन्दः । पुं । गुलुच्छकन्दे । वै.निघ. ।

गुलोरिका । स्त्री । गुल्फे । वै.निघ. ।

गुल्फः । पुं । पादयन्त्री । पादघ्नत्र ङुल्ल, त्री-
ङ्गान्नी । श्र.च. । “अङ्गाद्विषमिषम्यौ गुलुटिका
गुल्फ इत्यपि ।” रा.नि.व.१८ । अङ्गास्त्वर्कविशे-
षे । सु. ।

गुल्फास्थि । स्त्री । पादघुटिकास्थि । ङुल्लत्र
हाड । च.शा.७५. ।

गुल्फः । पुं । म्रीहायाम् । रोगविशेषे । स च
पञ्चस्थानेषु पञ्चविधः वातादिभेदेन । कारणपूर्व-
कं सा.लघुचर्चं यथा—“दृष्टा वातादयोऽन्यर्थं मि-
थ्याहारविचारतः । कुर्वन्ति पञ्चधा गुल्फं क्रीडान्त-
र्गच्छिदपिणं ॥” सा.लघुचर्चं—“हृन्नाभ्योरन्तरे य-
म्यः सञ्चारी यदि वाचलः । हतशयापचयवान् स
गुल्फ इति कीर्तितः । स व्यस्येर्जायते दौर्बः सम-
क्षोरपि चोच्छिन्नः । पुरुषाणां तथा स्त्रीणां म्रियो
रक्तेन चापरः ॥” आर्त्तवज्रमाह—“आर्त्तवादापि
गुल्फः स्यात् स तु स्त्रीणां प्रजायते । अन्यस्त्वस्त्ववः
पुंसं तथा स्त्रीणां प्रजायते । तत्स्थानमाह—तस्य
पञ्चविधं स्थानं पार्श्वहृन्नाभिवलयः ।” पूर्वकूपं
—“उद्गारवाहक्यपुरीषवन्महत्प्राचमत्वान्त्यिकूजमा-
नि । आटीपमाभानमपक्तिश्लमासन्नगुल्फस्य वद-
न्ति चिह्नम् ॥ अर्त्तचिह्नच्छविष्णूववातलघान्त्य कू-
जनं । आनाहृन्नाभ्यातस्य सर्व्यगुल्फेषु लघयेत् ॥”
भा. । तस्य चापकृताकारस्य सुश्रुतः । “तुल्यदोष-
समुत्थानात् विद्रधिगुल्फकस्य च । कक्षात्र पच्यते
गुल्फो विद्रधिः पाकमेति च । गुल्फरूपाः स्वयं
दोषा विद्रधिमोसंश्लिष्यते । तस्मात्र पच्यते गुल्फो
विद्रधिः पाकमेति च ॥” इति । यन्मिपण्वर्धने ।
गर्गणेना । काण्डशून्यवृक्षजाती । त्स्नाप, बाण्डि
वन । चटभेदे । चिका. ।

गुल्फकः । पुं । रक्तकरवीरवृक्षे । वै.निघ. ।

गुल्फकालानलरसः । पुं । गुल्फाधिकारे
रसः । पारदं गन्धकं तालं ताम्रकं टङ्गणं यवचारं
प्र. तोलकद्वयमितं सुलकं पिपली छण्डी हरीत-
की चचा कुष्ठं प्र. तोलकं चूर्णयेत् सव्यमेकीकृत्य
पर्यटसुलकशुष्कपामार्गपाठाक्षायेन भावयित्वा घृ-
त्काह्वा चूर्णयेत् । मात्रा गङ्गाचतुष्टयं । भैव. ।
टङ्गणस्थाने लौहमिति रसिर्द्वयसारः । मद्धान् यथा
—गन्धकं तालकं ताम्रं तथैव तीक्ष्णलीहकं समानं
मृहीला हतकुमारीरसेन दृढं मर्दयित्वा गजपुटे
पथेत् । शीते च समुदरेत् । भाषा. १८. । र.
सा.सं. ।

गुल्फकेतुः । पुं । अक्षवेतसे । रा.नि.व.६ ।

गुल्फगणः । पुं । गुल्लहाणां वने । यथा—

“बलाचतुष्टयं पथीं पञ्चकक्षाधिमन्यकः। पाठाव-
वासावातांकी कीकिलाची गणो द्विधा। अपा-
भार्गव्यं मूर्ध्ना चाहिमान् शरपुङ्गिका। काक-
नासा काकजडा मेषयज्ञी च भृङ्गकम्। बभ्याक-
कॉटकी चेधा बज्ररीगुलसी द्विधा। वज्रदन्ती वि-
धा जाली नासा गुल्मगणस्थयम् ॥” अर्कः।

गुल्मगवेधुका। स्त्री। गवेधुकायाम्। गंङ्-
गट्टे। प.सु.। देवधान्ये। र.मा.।

गुल्मघ्नम्। स्त्री। हिङ्गुनि। रा.नि.व.६।

गुल्ममूलम्। स्त्री। चार्द्रके। रा.नि.व.६।

गुल्मवज्जिणी (वटिका)। स्त्री। रक्तगुल्मी
द्विता। “रसगन्धकताम्रच कांस्त्रं टङ्गणतालकं।
प्रत्येकं पलिकं चाष्टं सद्देवेदतियवतः। तयथाग्नि-
बलं खादेत् रक्तगुल्मप्रशान्धये ॥” रस, गङ्गक,
ताम्र, कौमो, मोशोमो, शत्रितीन अत्रोत्प्लेक
८ त्रै. जटल गर्दम। र.सा.सं.।

गुल्मवल्ली। स्त्री। सोमलतायाम्। रा.नि.व.१।

गुल्मशार्ङ्गूलरसः। पुं। गुल्मे रसः। रसगन्-
कलीङ्गगुल्मजिह्वतापिपलौग्रन्थीशटीधन्याकजीर-
कानि प्र. ८ तो. जैपालबीजं ४ तो. सञ्चूर्यं घृ-
तेन वटी कार्या। मावा २ र.। र.सा.सं.।

गुल्मिकः। पुं। रक्तकरवीर। वै.निघ.।

गुल्मिनी। स्त्री। उलुपे। उज्जु। विस्मृतल-
तायाम्। अम.।

गुल्मी (इन्)। पुं। कण्टकपालीवृक्षे। प.सु.।
स्त्री। आमलक्याम्। एलायाम्। मे.। गृध्रनखी-
वृक्षे। गुडुर्काउण्णी। श.च.।

गुल्मः। वि. मधुरे। हे.च.।

गुवाकः। पुं। The betel-nut tree.
खनामस्थानवृक्षे। उग्र। गीह्। हिं शुपारि।
गुणाः—कषायत्वं शीतलत्वं दीपनत्वं गुरुपाकि-
लक्ष्। राज.। See अकोटः।

गु(गू)ष्टिः। स्त्री। गाम्भारीवृक्षे। वै.निघ.।

गुहः। पुं। चपलघोटकी। श.र.। ककुधान्ये।
वै.निघ.२४.भतिसा.चि.गीकण्टकादिकषाये।

गुहा। स्त्री। सिंहपुष्पीनामप्रतिपण्याम्। जि-
ह्वाक्षौ छाकूणिश। रा.नि.व.४। नकुचः१९५।

वा.सु.२८५.। शालपर्णीनामलुपे। भा.पू.१४.।

गुहाशयः। पुं। गुहाशयस्यगमात्रे। सिंहव्याघ्र-
वृकतरुवीप्रलमाज्ज्वरश्यालस्यैवाककमध्वतिषु।
तन्मांसगुणाः—मधुरं गूढं क्षिणं बल्यं वातघ्नसुष्ण-
वीर्यं नेत्रार्शसा हितम्। सु.सु.४६५.। “सिंहव्या-
घ्रवृकतरुवीप्रलपिनसथा। वधुजम्बूकमाज्ज्वरा
इत्याद्याः स्युर्गुहाशयाः ॥” भा.। वनसूचिके। स-
प्तपर्णवृक्षे। चक्रवाके। वै.निघ.। व्याघ्रि.। रा.नि.
व.१६.। वि. गुहाशयिनि।

गुहिनम्। स्त्री। वने। श.र.।

गुहिलम्। स्त्री। धने। उणा.।

गुहेरः। पुं। लौहकारे। उणा.।

गुह्यम्। स्त्री, पुं। कमठे। मे.। पायी। भगे।
विका.। लिङ्गे। अम.।

गुह्यदीपकः। पुं। खयोते। श.च.।

गुह्यनिश्चन्दः। पुं। सूत्रे। रा.नि.व.१८.।

गुह्यपत्रः (पुष्पः)। पुं। अश्वत्थवृक्षे। रा.नि.
व.११.।

गुह्यरोगः। पुं। शुकदीषापरनामस्य उपदंशा-
दिचयोर्विशतिविधरीयेषु। तत्र उपदंशाः पञ्च।
सर्पपिकादयश्चष्टादश। See शुकदीपः। निदा-
नम्—“स्त्रीव्यायनिवृत्तस्य सहसा भजतोऽथवा।
दोषाभ्युषितसङ्कीर्णमलिनानुरजःपथाम्। अन्य-
योनिमनिच्छन्तीमगम्यां नवमृत्तिकां। दूषितं सृष्ट-
तत्सौम्यं रतान्नेवपि नैव वा। विवर्षयिषया त्री-
ष्णान् प्रलीपादीन् प्रयच्छतः। सुष्टिदन्तनखीत्पी-
डाविषवच्छकपातनैः। वेगजियहृदीर्घातिखरस्य-
श्वविघटनैः। दोषा दुष्टा गता गुह्यं चयोर्विशति-
मासयान्। जनयन्नुपदंशादीन् ॥” वा.उ.३२५.।

गुह्यबीजः। पुं। भूतण्ये। शुकगुणविदम्ब.।
रा.नि.व.८.। लघुमात्रे। वै.निघ.।

गूः। पुं। विष्टायाम्।

गूढम्। स्त्री। गुह्यं। मे.। चि.। संवते। अम.।

गूढकामी (इन्)। पुं। काके। वै.निघ.।

गूढगर्भकः। पुं। गर्भजरीगविशेषे। वै.निघ.।

गूढनीडः। पुं। खजरीटपक्षिणि। श.मा.।

गूढपत्रः (चा) । पुं, स्त्री । अङ्गीकृतम् । क-
रतीति । रा.नि.व.८ ।

गूढपत्रः । पुं । अक्षराक्षि । वै.च. ।

गूढपात (दः) । पुं । सर्वे । अम. । श.र. ।
कच्छपे । वै.निघ. । [१० ।

गूढपुष्पः (कः) । पुं । वकुलवृक्षे । रा.नि.व.

गूढफला । स्त्री । गूढनख्याम् । गुडकैण्डेली,
कानिगारुड । वै.निघ. ।

गूढमल्लिका । स्त्री । अङ्गीकृतम् । “अङ्गीले
गूढमल्लिका ।” रा.नि.व.२३ ।

गूढमैथुनः । पुं । काके । त्रिका. ।

गूढवर्चाः । पुं । मिके । त्रिका. । [नि.व.२३ ।

गूढवल्गिका (जी) । स्त्री । अङ्गीकृतम् । रा.

गूढाङ्गः । पुं । कच्छपे । रा.नि.व.१८ । उपस्थे ।
वै.निघ. ।

गूढाङ्गिः । पुं । सर्वे । रा.नि.व.१८ ।

गूढम् । स्त्री । विद्यायाम् । अम. । [श.च. ।

गूढलतः । पुं । पक्षिविशेषे । गुडशानिक ।

गूनः । वि. कृतपुरीषीत्यर्थे । अम. ।

गूवाकः । पुं । गुवाके । श.र. ।

गूषणा । स्त्री । मयूरपिच्छवन्दके । श.च. ।

गूञ्जन(क)म् । स्त्री । रक्तमूलकविशेषे । भाग
श्रम । हिं गाजर । मं सेटीमूल । कं चण्डिकेयमू-
लं । गुणाः—कटुषं कफवातघ्नं रुच्यं दीपनं
हृद्यं दुर्गन्धगुणघ्नं । रा.नि.व.७ । विषदिग्धपशी-
र्मांसि । मे. । वा.वि.४५. । (कम्) हरीतकीभेदे ।
वा.वि.८५. । “यूषं गूञ्जनकस्य वा ।” पुं ।
Garlic. रसीने । रक्तरीसीने । भाग व्रतन ।
हिं लसण । रा.नि.व.७ । गुणाः—हृद्योद्वेग-
कटुपिच्छुल्लिख्यगुणघ्नस्वाहतिबल्यहृद्यत्वं सिधास्वर-
वर्णवृद्धभ्राष्ट्रिस्थानकारत्वं तीक्ष्णत्वं हृद्रोगवीर्य-
ज्वरकुक्षिशूलविषमगुणघ्नचिसूत्रकण्डूघ्नत्वं अशं-
कवातक्रिमिकफरोगघ्नत्वं । रा.नि.व.७ । रक्तशि-
थो । गङ्गायाम् । वै.निघ. ।

गूञ्जना । पुं । गूञ्जने । भागवत । वै.निघ. ।

गूञ्जीवः । पुं । महाप्रमासे । वडु शैवाल ।
वै.च. ।

गूधूः । पुं । अपाने । उषा. ।

गूध्रः । पुं । पक्षिविशेषे । अङ्गुलि, श्रुतिनी ।
रा.नि.व.१८ । प्रसङ्गवर्गीयः काकसमगुणश्च । सु.
४६५. । वि. लोभयुक्ते । त्रिका. ।

गूध्रनखी । स्त्री । कण्टकपालीवृक्षे । गुड-
कैण्डेली, केलकड । तं गेहेरुवेदु । रा.मा. ।
कोलिहसे । कूलगोश । त्रिका. । वै.निघ. २३. वा.व्या.
चि.महारासादी । नखीनामगन्धद्रव्ये । वै.निघ. ।

गूध्रनखीद्वयम् । स्त्री । श्वेतलोहितपुष्पभेदान्
अहिंसाद्वये, कालीयकद्वये । (चैत व्रत केल-
कड, गुडकैण्डेली । “वे गूध्रनखी रासा च ।”
सि.यो.च.द.वा.व्या.वाजिमन्त्रादिकषाये । वदरी-
द्वये, वदरी वनवदरी चेति । त्रिका. । वै.निघ.
२३. ज्व.चि.दशमूलादिकषाये । [नि.व.५ ।

गूध्रपत्रा । स्त्री । धूपपत्रानामङ्गवत्तुपे । रा.

गूध्रपुरीषः । पुं । गूध्रपक्षिविद्यायाम् । गुणाः
—व्रणदारुणत्वम् । सु.स.१६५. ।

गूध्रसी । स्त्री । Rheumatism, affect-
ing the loins. वातरोगविशेषे । घोत्रशी
नां । तत्तत्त्वम्—“स्त्रिकपूर्वा कटिप्रशोका
नुजहापदकमान् । गूध्रसी सम्भरतीदेः रक्त-
स्यन्दते सुहः । वाताहातकफागन्धागौरवाच-
कान्विता ॥” भा.नि. । “वाताहातकान्धासा वि-
जेया द्विविधा पुनः । वातजाया भवेतीदी देहस्या-
तीव वक्रता । जानुजहीरुसन्धीनां स्फुरणं सम्भता
भृशं । वातप्रोक्ष्णवायान् गौरवं वक्रवर्धनं । त-
न्दाभुवप्रसक्तय भक्तवृषस्यैव च ॥” भा. । “पा-
र्ष्वप्रत्यङ्गुलीनान् कण्ठरा यानिनादिता । सक्-
थीः श्वेपं निगूध्रसीयात् गूध्रसीति हि सा ज्ञता ॥”
सु.नि.१५. । गूध्रस्यानु नरं सत्यकृत्केष वसनेन
वा । शाला निरामं हीताग्निं वक्तिभिः समुपा-
रेत् ॥

गूध्राकारः । पुं । भावपक्षिणि । वै.निघ. ।

गूध्राणी । स्त्री । धूपपत्रानामङ्गवत्तुपे । रा.नि.
व.५. ।

गूध्रिः (टिका) । स्त्री । वाराहीनामसङ्का-

पशुशक्ति । श्वश्रित आनू । रा.नि.व.७ । शुक्या ।
सु.चि.२६।१०७. । सक्तप्रसतायां गवि । छि.च. ।
नाम्नारीवत् । रा.नि.व.६ । वराहकालायाम् ।
अम. । शुकभूकृष्णाखे । वै.निघ. । बदरवत् । मी. ।

गृष्टिचीरम् । क्ली. सक्तप्रसतादुधोभा.म.३भ. ।

गृहम् । क्ली. निकेतने । पद ।

गृहकच्छपः । पुं । पेषणशिलायाम् । श.र. ।

गृहकन्या । स्त्री । कुमार्था । श्रुतकूमात्री ।
रा.नि.व.५ । [रा. । विका. ।

गृहकपोतः (कः) । पुं । पारावते । प्रायः ।

गृहकर्ता । पुं । धूसरवर्णं तिम्रचटके । वा-
दृशे । रा.नि.व.१६ । [पोतः ।

गृहकारी (इन्) । पुं । कीटविशेषे । कूशोरा ।

गृहकुलिङ्गः । पुं । गृहचटके ।

गृहकूलकः । पुं । चिचिण्यायाम् । छि-
चि. । मा.पू.१भ. ।

गृहगोधा (धिका) । स्त्री । ज्येष्ठाम् ।
टिक्टिकि । छिं छिपकली, विषखापरा । र.मा. ।
तद्विषलक्षणम् — “विदाहं ज्वयं तीदं खेदञ्च गृ-
हगोधाका...जनयेत् ।” मा.नि. । (लिका) इति
छि.च. ।

गृहचटकः । पुं । गृहपालितचटके । श्रीग
छा. । गुणाः — “गृहस्य चटकी वृष्यः बलशुक्रवि-
वर्धनः । सर्वदोषहरश्चापि दीपनी मांसवर्धनः ॥”
अचि.२१भ. । “रक्तपित्तहरो वेश्मकुलिङ्गस्त्वतिश-
कलः ॥” सु.सू.४६भ. ।

गृहचूल्मिन् । स्त्री । चुल्लीमलिकायाम् ।
उत्तमनत्र माटो । चि.क.क. । [के. । विका. ।

गृहणी । स्त्री । पलाखी । वै.निघ. । काञ्जि-

गृहह्रमः । पुं । श्वश्रुतीनामवत् । प.सु. । श-
कवत् । ८भ.शुन गोष्ट । रा.नि.व.६ ।

गृहधूमः । पुं । आगारधूमे । शूल । सा.कौ.
यहणी.चि. ।

गृहधूमायतैलम् । क्ली. नासारीमे तैलम् ।
“गृहधूमकणादाहलारनकाशस्यैव । सिद्धं शि-
खरिणीमेव तैलं नासार्थसां हितम् ॥” तिलोत्तल

१ भ. शूल, पिशुल, शीकरश्रिजा, श्वकर्त्रि,
कद्रवज, नैऋत, वायुनशोवीज अथोत्तक
२ तो. ४ मा. ७ र. । सा.कौ. । अथत्त उप-
दंशयते — गृहधूमनिशाकिट्टिकद्वित्र्यशकैः क्रमा-
त्... । शूल १ प. २ तो. ६ मा. ७ र. इ-
श्रिजा २ प. ६ तो. २ मा. ७ र. श्वर्वावीज ७
प. १ तो. १ मा. २ र. तैल ४ भ. जल ८-
तुष्ट १ । रस.र. । See आगारधूमायतैलं ।

गृहनाशनः । पुं । कपोते । रा.नि.व.१६ ।

गृहनीडः । पुं । चटकपक्षिणि । हारा. ।

गृहपुत्रिका । स्त्री । छतकमार्थ्याम् । भैष.कु-
ष्ठ.चि.कन्दर्पसा.तैले । चायमाणार्था । गोशिला ।
सा.कौ. ।

गृहबलिप्रियः } पुं । चटके । काके । वै.नि-
गृहबलिभुक् } च. । वके । श.र. ।

गृहमणिः । पुं । प्रदीपे । विका. ।

गृहमाचिका । स्त्री । चर्मचख्याम् । छाग-
चिकि । विका. ।

गृहसृगः । पुं । कुकुरि । छि.च. । [वै.निघ. ।

गृहशायी (इन्) । पुं । पारावते । प्रायशः ।

गृहाम्बु (स्त्रं) । क्ली. काञ्जिके । विका. । च.
द.गर्भ.चि. । [छि.च. ।

गृहा(हो)लिका । स्त्री । ज्येष्ठाम् । हारा. ।

गृहाशया । स्त्री । ताल्लूलीलतायाम् । श.च. ।
पूगीवत् । वै.निघ. । [र. ।

गृहाश्मा । पुं । पेषणशिलायाम् । निजः । श.

गृहणी । स्त्री । काञ्जिके । विका. । भार्या-
याम् । छि.च. ।

गृह्यम् । क्ली. गुदे । मी. ।

गृह्यकः । पुं । गृहासक्तस्यगर्हो । अम. ।

गैयप्रियः । पुं । सुहृदपुष्पवने । श्वश्रुती गोष्ट ।
रा.नि.व.१० ।

गैहधूमः । पुं । गृहधूमे । शूल । च.द. ।

गैहपत्नी । पुं । पारावते । वै.निघ. ।

गैरिका(रियम्) । क्ली. सुवर्णे । रा.नि.व.११ ।

वै.निघ.टिका.पि । मित्रावतुवि । निरिस्तिका-
याम् । गेतिमाटी । हिं मेव, सुवर्णमेव । तच्च
मैरिक्तसर्वमैरिक्तमिदं विविधम् । तयोः मैरिक्तं
सर्वमैरिकात् रक्ततरं । गुणाः—“मैरिक्तमित्यं
स्निग्धं मधुरं तुवरं हिमं । चक्षुष्यं दाहपितालक-
फहृक्काविषापहम् ॥” भा.पू.१भ. । निर्मलं स्निग्धं
नेत्रतेजस्करम् । राज. । शोधनं शूद्रशोधनवत् ।
भा.४भ.पादस्रोट.चि.मधुसिक्ककैरिक्तकृत... ।
मैरिकाक्षः । पुं । जलमधूकहवे । रा.नि.व.
११ । [मा. ।

मैरी । स्त्री । लाङ्गलिकहवे । दिवलाङ्गलि । र.
मोकण्टः (कः) । पुं । छद्मगोचररूपे । रा.
नि.व.४ । च.द.वा.व्या.मापतैले । विकण्टकहवे ।
रा.नि.व.११ ।

मोकण्टी । स्त्री । गोपघोष्यायाम् । वै.निघ. ।

मोकार्णः । पुं । अश्वगन्धायाम् । मद.व.१ । अ-
श्वतरं । मी. । कूलचरस्रगमेदि । अम. । गुणाः—
मोकार्णमांसं मधुरं स्निग्धं मृदु कफघ्नं विपाके म-
धुरं रक्तपित्तघ्नम् । सु.सू.४६अ. । सपेविशेषे । मी. ।

मोकार्णा । स्त्री । अश्वगन्धायाम् । वै.निघ. ।

मोकार्णिका (र्णी) । स्त्री । वाजिवल्गामेदि ।
ज.द.७अ. । सूक्ष्मायाम् । रा.नि.व.३ । लघुविशे-
से । कान् अग्रत्रासिञ्जितविट्प्रश. । गुणाः—कटुती-
क्ष्णीता तिक्ता बुद्धिदा चक्षुष्या तुवरा सरा विषघ्नी
त्रिदोषघ्नी शिरःशूलदाहकुष्ठशूलघ्नी चामं पित्तरी-
गशीथक्रमिकफत्रणकफग्रहपीडासर्पविषहरी च ।
वै.निघ. ।

मोकिरा(री)टिका (टी) । स्त्री । सारि-
कायां । भोजिक प्राची । हे.च. । रा.नि.व.१६ ।

मोकि(की)लः । पुं । सुपले । हारा ।

मोकुलिकः । स्त्री । काणे । कर्ण । वै.निघ. ।

मोकुतम् । स्त्री । गोमये । श.च. ।

मोखरी (खुरः) । पुं । गोचररूपे । अ.र. ।
स्त्री । गोशफे । श.च. ।

मोग्रन्धिः । पुं । गोजिह्विकोपधौ । मी. । करी-
वे, शुक्लगोमये । विका. ।

भाः—विपाके मधुरं शीतलं वातपित्तविषघ्नं चक्षु-
ष्यं बन्धं श्रेष्ठम् । सु.सू.४६अ. । See गव्यधृतम् ।
वर्णोपले । विका. ।

मोचम्बना । स्त्री । सविषजलायुक्तामेदि ।
ज्यौत. । सु.सू.११अ. । सु.चि.१८अ. ।

मोचरविश्रमः । पुं । रूपसायथायहवे ।
भा.म.४भ.नेचरी.चि. ।

मोचर्म । स्त्री । मोलचि ।

मोचर्मकाण्टकः । पुं । पर्पटके । वै.निघ. ।

मोच्छगलः । पुं, स्त्री । गोमये । वै.निघ. ।

मोच्छालः । पुं । चलन्मुषरूपे । कूकम्भिमे
ग्राह. । र.मा. ।

मोच्छाला । स्त्री । मोरलमच्छायाम् । वै.निघ. ।

मोजलम् । स्त्री । गोमूत्रे । रा.नि.व.१५ ।

मोजा । स्त्री । मोलोमिकायाम् । रा.नि.व.५ ।
भा.म.१भ.सू.घा.चि. ।

मोजागरिकः । पुं । कण्टकारीरूपे । मी. ।

मोजापर्णी । स्त्री । दुग्धफेनीहवे । छन्दिशा ।
रा.नि.व.५ । [सु.चि.१८.२२अ. । भा. ।

मोजिः (जी) । स्त्री । गोजिह्वालताया

मोजिकाणः । पुं । मध्यमाथे । See " वः ।

मोजिह्वा । स्त्री । Elephantopus sca-
ber. स्वनामव्यातपत्रशाकरूपे । दाहिं भाकं ।
हिं पाथरी, गोभी, दाहीशाकं, गोजियालता । तं
धेनुनालुकचेष्टु, भरिलिकचेष्टु । च.द. । “गोजि-
ह्वा बालमूलकम् ॥” गुणाः—लघुः कुष्ठमहासक्त-
कृज्वरघ्नी । भा.पू.१भ.शा.व. । कटुका तीव्रा
शीतला पित्तघ्नी ब्रणरीपघ्नी । सर्वदन्तविषापह-
च । रा.नि.व.४ । “मोजिह्वा वातला शीता रा-
हिणी कफपित्तघ्नु । हृद्या प्रमेहकासासत्रणज्वर-
हरी लघुः । कोमला तुवरा तिक्ता स्वादुपाकर-
सा अतृता ॥” सु. । गुण्डायाम् । गङ्गुल्लु । दि-
वधान्ये । पदधानि । र.मा. ।

मोजिह्विका । स्त्री । गोजिह्वायाम् । अ.र. ।
जिह्वाहपकायप्रत्यक्षविशेषे । च.शा.७अ. । [मि. ।

मोहः । पुं । नाभी संवहनासिगुणके । (गोष्ठ ।

गोडुखी । स्त्री । भन्नातकवीज । वै.निघ. ।

गोडुवासुकः । पुं । बालुकशकविशेष । वै. निघ. । [गोडु. मी. ।

गोडुखः । पुं । कालिङ्गलतायाम् । उरभूज

गोडुखा (खिका) । स्त्री । (Cucumis madraspatanus. Cucumis melo.) फलशाकलताविशेष । गोभूक, राजगोभूक । र.मा. ।

गोणा । स्त्री । मनःशिलायाम् । रा.नि.व.१२ ।

गोणी । स्त्री । द्रोणीपरिमाणे । प.प्र. ।

गोण्डः । पुं । गोडे । गोण्ड । अम. ।

गोतीर्थकः (च्छेदः) । पुं । गोथीन्वाकार-च्छेदे । सु.वि.८८५. । काव्यगतगोमूत्रिकाकार-च्छेदे । वा.उ.२८५. । “पार्श्वदागतशस्त्रेण छेदी गोतीर्थकी मतः ।” भा.म.भगन्दर ।

गोतैलम् । स्त्री । गोवसायां । भैव.लुद्ररी.चि. ।

गोत्रम् । स्त्री । कुले । गव्ये । त्रिका. । शरीरे । कवे । वै.निघ. ।

गोत्रदुमः (पुष्पः, कः) (विटपी) (वृचः) । पुं । धन्वनवृत्ते । भा. । वै.निघ. ।

गोत्रभृत् । पुं । पर्वते । रा.नि.व.२ ।

गोत्रेष्टम् । स्त्री । शीषके ।

गोदः । पुं । मत्तकखेहे, मत्तके । छे.च. ।

गोदधि । स्त्री । गव्यदधनि । See गव्यदधि ।

गोदन्तम् । स्त्री, पुं । हरिताले । रा.नि.व.११ । तन्नामकहरितालविशेष । गोदण्ड हरिताल । भैव.ज्व.चि.कालाभिभै.रसे ।

गोदन्ता । स्त्री । दाबमोचभेदे । दाभूज । प. सु. । तन्नामकहरिताले । भैव.गोड.चि.शङ्खावकी ।

गोदावरी । स्त्री । विन्ध्यस्य दक्षिणप्रसिद्धभारतीयनयाम् । तज्जलगुणाः—पित्तरीगहरं रक्त-दीपहरं वातहरं पथ्यम् अतिदीपनं पापघ्नं कुष्ठा-दिदुष्टरीगघ्नं दृष्याहरम् । रा.नि.व.१४ ।

गोदुग्धम् । स्त्री । गोक्षीरे । गोदे दुध । तन्प्र-शस्ता—“निर्वन्धाबाजलवसायाः पयो दीपलभीरि-तं । वत्सेकवर्णयोः शस्ते धवलौहणयोरपि । इ-

त्सादा मावपस्यादा कर्षयन्ती च या भवेत् । तस्मात् गवां हितज्ञीरम् ।” राज.१५. । गुणाः—पथ्यं च-तिरुच्यं स्वादु खिण्णं वातपित्तरीगघ्नं कालिकरं प्रशजनकं सुहृन्मेषाङ्गपुष्टिदं वीर्यवर्धकम् । रा. नि.व.१५. । “गव्यं पवित्रम् रसायनञ्च पथ्यञ्च हृदयं बलपुष्टिदं स्यात् । आयुःप्रदं रक्तविकारपित्तवि-दीपकद्वीगविषापघ्नं स्यात् ॥” अचि.८८५. । गोदु-ग्धयङ्गकालनिर्णयः—“गव्यं प्रसूयसि क्षीरं शुद्धं विष्टम्भि दुर्जरं । तस्मादभ्युदिते सूर्ये यामं यामा-र्द्धमेव वा । ससुतायै ततो यान्ति तत्पथ्यं दीपनं लघु ॥” राज.१५. । [च.८ ।

गोदुग्धदा । स्त्री । चषिकाख्यदणे । रा.नि.

गोदुग्धा । स्त्री । गोडुल्लायाम् । राजगोभूक । इन्द्रवारुणीलतायाम् । चर्मटिकायाम् । वै.निघ. ।

गोद्रवः । पुं । गोमूत्रे । रा.नि.व.१५. ।

गोधजः । पुं । गोधायाम् । वै.निघ. ।

गोधना । स्त्री । ह्यक्षीवधी । वै.निघ. ।

गोधा । स्त्री । खनामख्यातजनुविशेष । गो-माप । हिं गोही । सा विधा जलजस्थलजमेदा-त् । अस्या मांसगुणाः—वातकासश्वासनाशिलं । रा.नि.व.१७. । पाकमधुरत्वं कषायत्वं कटुत्वं पि-तघ्नत्वं रक्तशकलकरत्वञ्च । राज.१५. । “रक्तपि-तहरा हृष्या स्निग्धा मधुरशीतला । श्वासकासहरा प्रीक्ता गोधा चार्शोहिता तथा ॥” अचि.१०५. । च.सू.१५. । वटपत्रोपाषाणभेदे । वै.निघ. । मनः-शिलायाम् । भा. ।

गोधापदिका (दी) । स्त्री । (Vitis pe- data. Syn. Cissus pedatus.) हंसपर्या । गोशांशेन लता । तं हंसपादिकेद् । गुणाः—कटुवृक्षा विषघ्नी भूतघ्नी भान्तिघ्नी अपस्मारहरा रसायनी च । रा.नि.व.५. । र.चि.वृह.पानीयभक्त-गुणाम् । “हंसपादी गुहः शीता हन्ति रक्तविषत्र-णान् । विषपदाहारीसारलूताभूतापिरीहिणीः ॥” भा. । तालमूल्याम् । रा.नि.व.७. । रक्तज्जालु-कायाम् । वै.निघ. ।

गोधामासम् । स्त्री । गोधायां मांसे । गो-मापेन मांसम् । See गोधा ।

गोधावती । स्त्री । वटपत्रोपाषाणभेदवि-

कृषि । वै.निघ. । गोधापया । गोश्रीटल । च.द. ।
 गोधावल्ली । स्त्री । इंसपदीलतायाम् । प.सु. ।
 गोधासुतः । पुं । गोधरे । अयं चतुष्पात् ।
 वा.उ. १६७. ।
 गोधास्कन्दः (स्यः) । पुं । अरिमेदवले ।
 विटेश्वर । रा.नि.व. ८५ । [याम् । अ.र. ।
 गोधिः । पुं । ललाटे । रा.नि.व. १८ । गोधा-
 गोधिका । स्त्री । गोधायाम् । अम. ।
 गोधिकात्मजः (सुतः) । पुं । गोधाग्रि-
 वदाकारकोटरस्थखलगोधायाम् । सा.सु. ।
 गोधिकासदनः । पुं । गोधेरके । जग.गो-
 धा । वै.निघ. । [नि.व. ४ ।
 गोधिनी । स्त्री । चविकानामवहयाम् । रा. ।
 गोधु(धूमः) । पुं । (Triticum vulgare.)
 Common wheat. स्वनामख्यातशुष्कधान्ये ।
 श्र. । हिं गे'हुं । तें गोधुसतु । स त्रिधा—महा-
 गोधूम मधुली-निःशुकमेदेन । “महागोधूम इत्या-
 ख्यः पञ्चादेशात्ममागतः । मधुली तु तसः किञ्चि-
 दत्या सा मध्यदेशजा । निःशुकी दीर्घगोधूमः
 क्वचिन्नन्दीमुखाभिधः ॥” “मधुली शीतला क्षिग्धा
 पितृनी मधुरा लघुः । शुक्रला वृहथी पथ्या तव-
 न्द्रीमुखः शृतः ॥” भा.पू. १ भ.धान्यव. । गुणाः
 —वृष्यः शीतो गुरुः क्षिग्धः जीवनः वातपित्तघ्नः
 सन्धानकारी मधुरः स्वेय्यकृत् सरसः । वा.सु. ।
 मधुरी गुरु विष्टम्भी वृष्यो बल्योऽथ वृहथः । ईष-
 त्कपायमधुरी गोधूमः स्वादिदीपका ॥ अत्रि. १५
 अ. । सन्धानकदातहरः गोधूमः खादु शीतलः ।
 जीवनी वृहथो वृष्यः क्षिग्धः स्वेय्यकारी गुरुः ॥
 च.सू. २७ अ. । पित्तदाहकृत् श्लेष्मामजनकः क्वचि-
 त्करसः । रा.नि.व. १६ । तत्काञ्चिकगुणाः—“सन्दी-
 पनं शूलहरं क्वचिप्रदं गोधूमजातं कथितं कषायं ।
 सन्दीपनं स्वाज्वरं कफघ्नं समीरदोषं हरते त-
 तोऽपि । पीतं जरयते धामं वाक्छदाह्यमापहं ।
 आह तत् कुष्ठकण्डू तैलयुक्तं समीरजित् ॥”
 अत्रि. ११ अ. । [दा । गोधूमगुणम् ।
 गोधूमचूर्णम् । स्त्री । चूर्णीकृतगोधूमे । भग-
 गोधूमकः । पुं । राजिमसर्पविशेषे । सु.कल्प.
 ४ अ. । See सर्पः ।

गोधूमजः । पुं । तवचीर । वै.निघ. ।
 गोधूमफलं । स्त्री । गोधूमे । वै.निघ. ।
 गोधूममण्डः । पुं, स्त्री । गोधूमकृतमण्डे ।
 ग.शत्रु २७७ । गुणाः—“तवङ्गीधूमसम्भूतं मधुरं
 पित्तवारणम् ॥” अत्रि. १२ अ. । [नि.व. १५ ।
 गोधूमसम्भवम् । स्त्री । सौवीरकाञ्चिके । रा. ।
 गोधूमसौवीरम् । स्त्री । गोधूमजातकाञ्चि-
 के । वै.निघ. ।
 गोधूमचीरिका । स्त्री । गोधूमपायसी । उ-
 जित्त्र शोभनम् । गुणाः—“गोधूमपायसी बल्यः
 कफमेदकारी गुरुः शीतलः पित्तघ्नमनो वातहन्तु-
 क्रवर्धनः ॥” वैद्यकम् ।
 गोधूमाद्यष्टतम् । स्त्री । रसायनाधिकारि ।
 द्रुतं ४ श. दुग्धं १६ श. काषाथं—गोधूमः १००
 प. वारि ३२ श. शी. ८ श. । कल्पाथं—गोधूमः
 सुञ्जाफलं (अभावे तालमसकं) मापकलायः द्राक्षा
 पुरुषफलं काकीली चीरकाकीली जीवनी शत-
 मूली अश्वगन्धा पिण्डोखर्जूरं मधुकफलं (गुडग)
 त्रिकटु शर्करा भस्मातकं (अभावे रक्तचन्दनं) आ-
 त्मगुणाफलं मूलं वा (वाङ्गाकुण्ठी) एषां प्रति १॥०
 ती. ४॥० र. । प्रक्षेपद्रव्यं—गुडलक् एला पिप्प-
 ली धान्यकं कर्पूरं नागकेसरं एषां प्रति १०॥१०
 ती. शर्करा ८ प. मधु ८ प. इल्लुकाश्चिन् आली-
 ङ्गयत् । मावा १—२ प. च.द. । [रा.नि.व. ५ ।
 गोधूमिका (मी) । स्त्री । गीलीमिकायां ।
 गोधेरकः । पुं । गोधेरके । वै.च. ।
 गोनन्दी । स्त्री । सारसपक्षिणि । हारा. ।
 गोनईम् । स्त्री । कैवर्त्तसुसुके । मी. । परिवेष्ट-
 लये । रा.नि.व. ८ । पुं । तन्नामकपक्षिणि । मी. ।
 च.सू. २७ अ. ।
 गोन(ना)सः । पुं, स्त्री । वैकान्तमणौ । रा. ।
 नि.व. ११ । तन्नामकसर्पे । मण्डलीवोक्ते । वोढां
 गां, गङ्गौ वोढां । विक्रमादिब्यः । मण्डलि-
 सर्पे । गोश्रुता गां । इति कैचित् । [धिः ।
 गोनसी । स्त्री । महीपक्षिविशेषे । See चीष-
 गोनिष्यन्दः (नीरं) । पुं, स्त्री । गोश्रुते । रा.
 नि.व. १५ ।

गोपः (कः) । पुं । वणिग्द्वयभेदे । रक्तबीले ।
अम । शारिवायाम् । वै.निघ. । सारजवर्गीयौषधे
नरसारे । निर्मादल । श.र. । चि । उपकारके ।
श.च. ।

गोपकन्या । स्त्री । काष्ठसारिवायाम् । रा.नि.
व.१२ । श्वेतसारिवायाम् । भा.पु.१भ. । वा.उ.
३७अ., चि.२अ. ।

गोपकर्कटिका । स्त्री । गोपालकर्कटिलता-
याम् । कून्कू, गार्कैकूड । रा.नि.व.३ ।

गोपघण्टा । स्त्री । गोपघोषायां । वै.निघ. ।

गोपघोषा (घण्टिका) । स्त्री । विकटतट-
क्षे । वैशेटी ग्रीष् । रा.नि.व.६ । कर्कोष्ठ्याम् ।
शेषाकूल । जामिकोनी । श.र.सु.सू.१८अ. ।
पूगभेदे । सु.चि.८अ. । [४६] । मे. ।

गोपतिः । पुं । ऋषभकौषधी । रा.नि.व.५ ।

गोपदलः । पुं । गुवाकवले । त्रिका. ।

गोपनम् । क्ली. तेजपत्रे । यस्मिपण्ये । वै.निघ. ।

गोपबधूः । स्त्री । शारिवायाम्, कृष्णशारिवा-
याम् । भा.पु.१भ. ।

गोपभद्रम् । क्ली. शालूके । श.च. ।

गोपभद्रा (द्रिका) । स्त्री । गाम्भारीवले ।
गामात्र ग्रीष् । प.सु. ।

गोपरसः । पुं । वीले । निर्मादल । श.र. ।

गोपवस्त्रिः (स्त्री) । स्त्री । सूव्यायाम् । अन-
न्तायाम् । अनलभूल । प.सु. । श्यामालतायां ।
रा.नि.व.११ ।

गोपसुता । स्त्री । सारिवायाम् । वा.सु.१५अ. ।

गोपा (पी) । स्त्री । श्यामालतायाम् । भैष.
कुष्ठ.वि.महाभस्मातगुह्ये । अनन्तायाम् । प.सु. ।
काष्ठशारिवायाम् । नि.व.१२ ।

गोपाङ्गना । स्त्री । श्वेतशारिवायाम् ।

गोपानीयम् । क्ली. गोमूत्रे । वै.निघ. ।

गोपालकर्कटिका (टी) । स्त्री । खनाम-
ख्यातारण्यकर्कटीलतायां । कून्कूकी, कूहड़ ।
हिं गोदभा, गोपालकाङ्डी । गुष्पाः—शीत-

ला मधुरा पिपली सूत्रकृष्णामरीमेहदाहशीघ्री
च । रा.नि.व.३ ।

गोपालप(पु)त्रिका । स्त्री । चिर्मिटायां ।
“गोपालपत्रिकामूलम्” वै.निघ.२भ.विषमज्व.चि. ।

गोपालिका । स्त्री । इन्द्रगोपकौटभेदे । छि.च. ।

गोपाली । स्त्री । गीरचीनाममहाचुपे । ग्री-
त्रकृष्णकूल । रा.नि.व.५ । गोपालकर्कटीलता-
याम् । रा.नि.व.३ ।

गोपिका । स्त्री । कृष्णशारिवायाम् । वै.निघ. ।

गोपित्तम् । क्ली. गीरीचनायाम् । प.सु. ।

गोपित्तजा । स्त्री । गीरीचनायाम् । वै.निघ. ।

गोपिनी । स्त्री । श्यामालतायाम् । श.च. ।

गोपीचन्दनम् । क्ली. सीराष्ट्रमृत्तिकायाम् ।
शुभमृत्तिकायाम् । वै.निघ. ।

गोपीजलः । पुं । गुल्माधिकारे रसः । “जै-
पालाष्टौ हिको गन्धः शुण्ठीमरिचचिचक । एकः
सूतः सवीभाग्यः गोपीजल इति स्मृतः” र.सा.सं. ।

गोपीवल्लभः । पुं । प्रबालि । शला । प.सु. ।

गोपुच्छः । पुं । वानरविशेषे । गवां लाङ्गूले ।
वै.निघ. ।

गोपुटः । पुं । क्षुद्रमुक्तायाम् । वै.निघ. ।

गोपुटा (टी) । स्त्री । स्थूलैलायाम् । वड़
एलाटि । रा.नि.व.६ ।

गोपुरम् । क्ली. कैवर्तमुलके । मे. ।

गोपुरकः । पुं । कुन्दरी । कून्कूथोटी । रा.
नि.व.१२ ।

गोपुरीषम् । क्ली. गोमये । रा.नि.व.१५ ।

गोपुष्टम् । क्ली. परिपेक्षव्ये । रा.नि.व.८ ।

गोप्रियं । क्ली. पलालि । गोशालं थण्ड । वै.
निघ. । [महाराष्ट्रे । वै.निघ. ।

गोप्रेरकः । पुं । पल्लविशेषे । कालवट इति

गोफणा । स्त्री । यन्त्रभेदे फिडा इति खीके,
यया पाषाणगुडिका दूरे क्षिप्यन्ते । तदाकारे चि-
त्रकनासीष्ठादिगतव्रणवन्धनविशेषे । सु.सू.१८अ. ।
चि.२अ. वा.चि.६अ. । “पाषाणगुडिकौत्सेपका-
रिणी गोफणा विदुः” इति ।

गोबन्धना (नी) । स्त्री । गोबन्धनाम्, पीतपु-
ष्पदन्तीवलायाम् । डान्कूनी । र.मा. ।

गोबन्धः । पुं । जेतयावनासि । वै.निघ. ।

गोबालधी । स्त्री । चमरीरुणे । वै.निघ. ।

गोभण्डीरः । पुं । जलकुम्भपलिधि । चिका. ।

गोभिरामा । स्त्री । रामतरण्याम् । वै.निघ. ।

गोभी । स्त्री । गोजिह्वायाम् । वै.निघ. ।

गोमतम् । स्त्री । रक्तबोले । वै.निघ. ।

गोमतस्त्रिका । स्त्री । सुशीलायां गवि, गो-
श्रेष्ठे । हला. । [कतैले ।]

गोमती । स्त्री । गोरीचनायाम् । वै.निघ. कन-

गोमत्स्यः । पुं । नादियगोमीने । See मत्स्यः ।

गोमयः । पुं, स्त्री । गोशकृति । गोवित्र । रा.
नि.व.१५ ।

गोमयचूर्णयः । वि । गोमयचूर्णमधिकृत्य
कृते चरकोयाध्याये । च.इन्द्रिय.१९७. ।

गोमयच्छत्रम् । स्त्री । करले । (कौण्डिक-
छात्रा । चिका. । [हारा. ।]

गोमयच्छत्रिका । स्त्री । गोमयच्छत्रे ।

गोमयतैलम् । स्त्री । नेत्ररोगे तिमिरे च तै-
लम् । “गवां शक्रत्कायविपकमुत्तमं हितश्च तैलं
तिमिरेषु नक्षतः ।” तिल तैल १ अ. गोमय-
द्रव १ अ. भेष. ।

गोमयप्रियम् । स्त्री । मूलेषु । शकृत्थङ् । र.
मा. । बालके । दाजा । वै.निघ. ।

गोमयाद्यष्टतम् । स्त्री । तिमिराख्यनेत्ररोगे
ष्टतम् । पाठः—“गवां शक्रत्कायविपकमुत्तमं हित-
श्च तैलं तिमिरेषु नक्षतः । षट् हितं केवलमेव
चैतन्निष्कं छायाविकं यन्मधुरैर्विपाचितम् ॥” छाग-
स्तु ४ अ. गोमयद्रव ४ अ. कर्दारु काटकाणी,
कोरकाटकाणी, जीवक, श्वेतक, शूलापर्णी,
मावाणि, यमो, मशामेमा, शङ्खु, कौकडा-
शूली, वन्गलोचन, पाणकाष्ठ, पूत्रविश्रा, शक्ति,
वृक्षि, किम्बिन्, जीवकी, यष्टिमधु मिश्रित १
अ. जल १७ अ. । रस.र. । [पाका । छे.च. ।

गोमयोद्भवः । पुं । चारण्ये । श.च. ।

गोमई । पुं । सारसपलिधि । चिका. ।

गोमलम् । स्त्री । गोमये । रा.नि.व.१५ ।

गोमलिका । स्त्री । मलिकाविशेषे । डीम-
भाष्टी । श.र. ।

गोमांसम् । स्त्री । गोभवमांसे । गोशकृत् श-
कृ. । तस्य पवित्रं शुद्धं वातकफजनकश्च । रा.नि.व.
१७. “गव्यं पवित्रमायुष्यं अमघ्नमनिलापहम् ।”
राज.१५. । “गव्यं केवलवातेषु पीनसे विषमज्ज-
रे । शुष्ककासश्चमात्यग्निमांसश्चयहितश्च यत् ॥”
च.सू.१७७. । “कासश्चासप्रतिश्यायविषमज्वरना-
शनं । अमात्यप्रहितं गव्यं पवित्रमनिलापहम् ॥”
सू.सू.४६७. ।

गोमायुः । पुं । शृगालि । शेषशालि । प.सू. ।
(युस्) स्त्री । वंशलोचनायाम् । वै.निघ. ।

गोमाची । स्त्री । कर्णस्फोटायाम् । वै.निघ.

गोमी (इन्) । पुं । शृगालि । मे. ।

गोमीनः । पुं । मत्स्यविशेषे । [चिका. ।]

गोमुखः । पुं । नक्षे । छे.च. । स्त्री । लेपने

गोमूत्रम् । स्त्री । गोजले । गोना । गुण-
कटु तिक्तम् उष्णं कफवातहरं लघु पित्तकं दौ-
षघ्नं त्वग्दीपहरं मध्यश्च । रा.नि.व.१५ ।

गोमूत्रवीजकः । पुं । रक्तवीजासनहन् । रा.
नि.व.६ । [कल्प.८७. ।]

गोमूत्राभः । पुं । मन्दविषहृदयिकमेदः । स.

गोमूत्रिका । स्त्री । खनामस्यातल्ले । तांबडु,
गोद्वि इति पश्चिमदेशे । गुणाः—मधुरा द्रव्या
गोदुग्धदा । रा.नि.व.८ ।

गोमूत्री । स्त्री । रक्तकुलत्थिकायाम् । वै.निघ. ।

गोमेदः (कः) । पुं । खनामस्यातोपरजविशे-
षे, लोहितमयी । गोशकृत् । वै.निघ. २ अ. सय-
चि.नवरत्नराजस्रगाढे । सू.नि.१७. । गुणाः—च-
क्षु उष्णः वातकोपहरः दौषघ्नः पाचनः चारणे
पापघ्नश्च । रा.नि.व.११. See माषिकम् । स्त्री ।
तेजपत्रे । भा.प्रश्नरीणि । “पत्रं दद्यात्तत्र वासी गो-
मेदं ममकायमम् ॥” अथकविः ।

गीमेदसन्निभा । स्त्री । दुग्धपात्राद्यै । कुल-
धङि । प.सु. ।

गीऽम्बु (म्भः) । स्त्री । गीम्बे । रा.नि.व.१.५ ।

गीमुक्तः । पुं । विषहरसर्पविशेषे । अमि.१.स्थान ।

गीरङ्गुः । पुं । जलकुण्डे । पानकोटि । मी. ।

गीरटः । पुं । विट्खदिरवृक्षे । रा.नि.व.८ ।

गीरण्टकः । पुं । कीरण्णद्विप्रसिद्धविकण्टक-
वृक्षे । रा.नि.व.११ ।

गीरसः । पुं । दुग्धे । चतुर्वर्गजलतन्त्रे । पां-
खल योनौ । दधनि । ई.च. ।

गीरसजम् । स्त्री । पादजलिन विभागदधिकृते
तन्त्रे । रा.नि.व.१५ । [नागरज्जवृक्षे । मी. ।

गीरजः । पुं । स्रवभक्तौषधी । रा.नि.व.५ ।

गीरजकर्कटी । स्त्री । इन्द्रवारुण्या । राक्षस
भग्न । चिर्मटिकायाम् । कौंकुड । भा. ।

गीरजजम्बूः । स्त्री । घोण्यावदरीवृक्षे । (मं
शोकूल । जटा. । बलायाम् । वै.निच. । गीधूमे ।
गीरजतण्डुलायां । विश्व. ।

गीरजतण्डुला । स्त्री । (*Hedysarum*
lagopodioides.) नागबलायां । गीरजकटाकु-
लिनी । प.सु. ।

गीरजतुम्बी । स्त्री । खनामस्थानफलशक-
विशेषे । कुम्भतुम्ब्याम् । गीरवतुम्बी, गीरखदुहिने
इति च देशविशेषख्याति । (गौल माँड । गुणाः—
मधुरा शीतला पित्तहृत् । गुहः सन्तर्पणी हृत्वा
वीर्यपुष्टिबलदा । रा.नि.व.७ ।

गीरजदुग्धा (ग्धी) । स्त्री । गीरजीनामधुद्र-
क्षणे । गुणाः—मधुरा शीतला हृत्वा वश्यकरी रसे
सिद्धिदा । रा.नि.व.५ ।

गीरजी । स्त्री । खनामस्थानमहाक्षणे । तन्ना-
खैव मालवदेशे प्रसिद्धा । गुणाः—मधुरा तिक्ता
शीता दाहपित्तघ्नी विस्फोटवानिज्वरातीसारघ्नी
च । रा.नि.व.५ । स्रवभक्ते । कुम्भतुम्ब्याम् । रा.
नि.व.७ । गीरजदुग्धायां । रा.नि.व.५ ।

गीरगटी (खिटा) (रिका) । स्त्री । श्रा-
रिकापत्तिवि । आनिक पाथी । ई.च. । रा.नि.
व.१० ।

गीरुची । स्त्री । गीरीचनयाम् । वै.निच. ।

गीरीचम् । स्त्री । इतिखि । रा.नि.व.११ ।

गीरीचनम् (ना) । स्त्री, स्त्री । खनामस्थान-
तसारजवर्गीयद्रव्ये । सा च न गीसाधारणद्रव्या-
धारा गोविशेषेषु कदाचिन्नभते । प.सु. । गीमस-
कस्ययुष्कपित्तमिति साधवः । गीसूचनिश्चितमि-
ति केचित् । गुणाः—शीतला विषदीघघ्नी हृत्वा
पाचनी क्षमिकुष्ठघ्नी भूतयक्ष्मात्मिकरी शङ्कारम्-
हसकरी जननीहनी च । रा.नि.व.११ । “गीरी-
चना हिमा तिक्ता वस्त्रा मङ्गलकानिदा । विषा-
खजीरघ्नीन्मादगर्भखावलाखडत् ॥” भा. । वै.
निच.१३.सर्वेज्व.चि.गीरीचनादिषूष ।

गीर्दम् । स्त्री । शिरोमले । मलिके । भाषां
वि । अम. ।

गीलः । पुं । सुगन्धवीले । शृङ्गवेलौ । जटा. ।
मदनवृक्षे । र.सा. । मणौ । चिका. ।

गीलकः । पुं । कालमुष्कवृक्षे । गच्छोपांशुकूल ।
मणौ । चिका. । रक्तसुगन्धवीले । र.सा. । कलाये ।
गटे । श.च. । गुडे । ई.च. । सुगन्धरीहृष्यवृक्षे ।
वै.निच. । पिष्टे । ई.च. । [रा.नि.व.८ ।

गीलफलः । पुं । मदनवृक्षे । मग्नौ शीङ्ग ।

गीलवत् । स्त्री । पुष्पप्रियङ्गी । हिं फुलप्रिय-
ङ्गु । वै.निच. ।

गीला । स्त्री । मनःशिलायाम् । मी. ।

गीलाङ्गूलः । पुं । कपौ । भूषणोष्ठां चिका. ।

गीलासः । पुं । गीमयच्छतके । कोङ्कडकृ-
ता । हारा. । [रा.नि.व.८ ।

गीलिका । स्त्री । घोण्यायाम् । (मंशोकूल ।

गीलिहः (लीढः) । पुं । कालमुष्कवृक्षे ।
गच्छोपांशुकूल । अम. ।

गीली । स्त्री । गीजिह्वायां । गजिजि । वै.निच. ।

गीलीमिका (मी) । स्त्री । (*Corydalis*
govaniana.) खनामस्थानमहाक्षणे । शृङ्गल ।
हिं पाथरी । हट्गिरी । गुणाः—कटुः तिक्ता हि-
मा त्रिदीपंघ्नी मूलदीपामदीघघ्नी दीपनी शाह्विणी
च । रा.नि.व.५ । वषायाम् । रा.नि.व.६ । श्वेत-
द्रव्यायाम् । रा.नि.व.८ । भा.खन्दापत्त्या.चि. ।

भूतकीश्याम् । छूँट्टकम् । प.सु.च.सू.४५ ।
महीवधिविशेषे । See गोषधिः । नीलदूर्वायां ।
जटामास्याम् । चक्रकर्करायाम् । वै.निघ. ।

गोवत्सारिः । पुं । ईहास्ये । घांश । रा.नि.
व.१६ ।

गोवन्दनी । स्त्री । प्रियकुठ्वे । अम. । पीत-
दन्दीत्यायाम् । पीत डानकूनी । र.मा. ।

गोवरपुटम् । स्त्री । बीषधस्य पुटविशेषे ।
“गोष्ठान्तर्गोखिरचुत्तं शुक्लं पूर्णतमीमयम् । गोवरं
तस्मात्स्यात् वरिष्ठं रससाधने । बृहद्राण्डस्थिते-
र्यत्र गोवरैर्दीयते पुटम् । तद्गोवरपुटम्भीतो भि-
षग्भिः सुतमस्य नि ॥” भा. ।

गोवर्णी । अन्नगन्धायाम् । वै.निघ. ।

गोवशा । स्त्री । वज्यायां गवि । वै.निघ. ।

गोवारि । स्त्री । गोसूत्रे । वा.उ.१६५ ।

गोविट् । स्त्री । गीमये । अम. ।

गोविन्दः । पुं । गोमिदमणी । वै.निघ. ।

गोविन्दिनी । स्त्री । प्रियङ्गी । रा.नि.व.१२ ।

गोविराटी । स्त्री । शारिकापक्षिणि । वै.निघ. ।

गोविषाणाह्वा । स्त्री । वज्रलठ्वे । वाङ्मा
शांछ । वै.निघ. । हिक्का.चि.धूमे. ।

गोविष्ठा । स्त्री । गीमये । रा.नि.व.१५ ।

गोवृषः । पुं । वृषे । श.र. ।

गोवेष्टम् । स्त्री । शीषके । गीर्षा । प.सु. ।

गोशकृत् । स्त्री । गीमये । जटा. । वै.निघ. ।

गोशाडवलः । पुं । शयिपण्याम् । गैटेल. ।

गोशीर्षः (कः) । पुं । (र्षः) प.सु. । (कः)
र.मा. । द्रोणपुण्याम् । वनचमिन्ना । स्त्री । श्री-
खलचन्दने । चण्ड ८५५ । प.सु. । गीमसके ।
चन्दने । रा.नि.व.१२ ।

गोशृङ्गः । पुं । वज्रकठ्वे । वाङ्मा शांछ ।
रा.नि.व.८ । वै.निघ.गृहणी.चि. । स्त्री । गोशृङ्गे ।

गोष्ठकुकुटः (गोचरः) । पुं । भासपक्षिणि ।
काकविशेषे । वै.निघ. ।

गोष्ठीस्वरः । पुं । उद्गुर्वरः । गज.वै. ।

गोसः । पुं । रक्तगन्धकोले । धून्थांशो । म. ।

गोसङ्गः (गः) । पुं । प्रभाते । हारा. । च.र.
न्द्रिय.८५. ।

गोसदृचः । पुं । नवयस्ये । छे.च. ।

गोसम्भवा । स्त्री । गोक्षोमिकायाम् । चण्ड
दूर्वा । रा.नि.व.५ । [च.टी.रा. ।

गोसशयः । पुं । रक्तकोले । धून्थांशो ।

गोस्तरा । स्त्री । द्राक्षायाम् । च.टी.च.द.सि.
यो.रक्त.पि.चि. । “पय्याखर्चुरगोक्षिमाः ।” [निघ. ।

गोस्तराकारा । स्त्री । मधुखर्चुरीवृक्षे । वै.

गोस्तरिका (नी) । स्त्री । द्राक्षायाम् । म-
नका । वै.निघ.२५.पाण्डु.चि.आमलक्यवलेहे ।

गुष्ठाः—गुष्ठा गुल्मैर्कफपित्तघ्नी च । भा. ।

गोस्तरनीभवः । पुं । द्राक्षासवे । जांशान्
आमव । वै.निघ. ।

गोस्त्रवः । पुं । अनामिकाकुष्ठयुतकरविहारे ।

रा.नि.व.१८ । गोसूत्रे । रा.नि.व.१५ ।

गोष्ठन(स)म् । स्त्री । गीमये । र.मा. ।

गोष्ठरीतकी । स्त्री । विलठ्वे । प.सु. ।

गोहितः । पुं । घोषालतायां । विलठ्वे ।

श.च. । [स्त्री । पादमूले । छे.च. ।

गोहिरः । पुं । अधमजातीयश्च । मज्ज. ।

गोक्षीरः । पुं । गोक्षुरके । गोशृङ्गी । रा.नि.
व.४ । स्त्री । गोदुग्धे ।

गोक्षुरः (कः) । पुं । (Zygophylleæ,
Tribulus terrestris. Syn. T. Lanugi-
nosus.) खनामख्यातशृङ्गे । गोशृङ्गी । चन्द्रचप-
विशेषे । हिं गोक्षुरयल । उन्. गोक्षुरा । बेङ्गली-
सरटी । गोक्षुर इति च प्रसिद्धः । स च महावृ-
द्रमेदादिषा । सा.गुष्ठाः—श्रीतलं मधुरलं मल्ललं
हृदणलं कृष्णशरीरमिहविदारुणलं रसायनलम् ।
“गोक्षुरः श्रीतलः स्वादुः वल्ललश्चोषधः । म-
धुरी दीपनी इष्यः पुष्टिदद्याशरीरहरः । प्रमेह-
वासकाशार्शः कृष्णद्रोणवातहतः ॥” भा. । चार-
गुष्ठाः—“चारसु गोक्षुराणामु मधुरः श्रीतली
मतः । क्षौतोविश्रीधनश्चैव वातघ्नी इष्य एव च ॥”
वै.निघ. । तन्नामगुष्ठाः—तित्तं इष्य क्षौदीदिश्री-

धनस्य । राज. १ प. । वीजगुणाः—वीजं गीचुरकं
जीतं सूत्रलं शीघ्रवारणम् । अथमगुणं गुकमे-
हनुत्कृन्नाशनं ॥ वै. निघ. ।

गीचुरादिगणः । पुं । लौहमारकवर्गभेदे ।
यथा—“गीचुरः चुरको व्याघ्री सिंहपुच्छौ कुश-
लिका । गीचुरादिरिति प्रीती वातश्लेष्महरी ग-
णः ॥” रस. च. ।

गीचुराद्यष्टतम् । स्त्री । सूत्राघाते ष्टतम् ।
“धान्यगीचुरकक्षाथकल्कसिद्धं ष्टतं हितम् ॥” ष्टतं
४ श. क्क्षाथार्थं धन्याकं २ श. जलं १६ श. श्रे. ४ श. ।
क्ल्काथार्थं धन्याकं ४ प. गीचुरः ४ प. । घृत ४
अ. क्क्षाथार्थं घटने २ अ. जल १७ अ. अ. ८ अ. ।
क्क्षाथार्थं घटने ४ प. गीचुर ९ प. । सा. कौ. ।
अन्यत् राजयक्षिणि । गव्यष्टतं ४ श. क्क्षाथार्थं दुरा-
लभा गीचुरः शालपर्णी पृथ्वीपर्णी (ठांङ्गल) सुद्र-
पर्णी माषपर्णी श्वेतवाय्यालकं चैत्रपर्णी एषां प्र.
१ प. जल ४० श. श्रे. ४ श. । कल्काथं शटी
गुक्करमूलं पिप्पली बला भूय्यामलकी चिरायता
इन्द्रयवः अन्नमसूलं एषां प्र. २ तो. दुग्धं ८ श. ।
च. वि. ८ श. । [व. ४]

गीचुरी । स्त्री । गीचुरे । गीचुरी । रा. नि.

गीचुरुः । पुं । गीचुरे । ककलासः ।

गीचो(त्से)ङः (कः) । पुं । गीनर्हपक्षिणि ।
गात्रन गांशौ । सु. सू. ४६ प. ।

गीः । पुं, स्त्री । खनामख्यातपशौ । गुरु । अ-
म. । पुं । खकें. मे. । चणिकादये । रा. नि. व. ८
अष्टमके । रा. नि. व. ५ । स्त्री । खोनि । अ. टी.
भा. उ. । स्त्री । मेवे । बाक्से । रोहिण्या । जले ।
मे. । भूमौ । चिका. । [पाचनी दीपनस्य । सु. ।

गीङः । पुं । गुडविकारि । षुड्रेत्र मद्र । स च
गीङ(र)वास्तुकः । पुं, स्त्री । चिकीर्षाके ।
वृद्धपररक्तवास्तुके । रा. नि. व. ७ । नांन (वेटो)
भा. क. । “तदेव तु वृद्धत्वं रक्तं स्याद्गीरवास्तुकं ।”
भा. पू. १ भ. भा. क. व. । See वास्तुकम् ।

गीङसीधुः । पुं । गुडकृततीक्ष्णमये । गुणाः—
“कषायो मधुरः सीधुर्गीङः पाचनदीपनः ।” सु.
सू. ४५ प. ।

गीङारसः । पुं । श्ले रसः । रससिन्दूरं ५

अ. अतवीहं ५ अ. शतावरी आमलकी गुडचौ-
क्षापि मर्दयेत् । रससिन्दूरं ६ ड. गुडलोहं ६
ड. शतावरी, आमलकी एवम् षुड्रेतीक्षा ७
दिनं भावना दिवः । गो. ३ । अश्वपान
घृत ७ मधु. । रस. र. ।

गीङासवः । पुं । गुडकृतसवे । षुड्रेत्र मद्र ।
गुणाः—सुष्टमूत्रशक्तं तर्पणी दीपनस्य । वा. टी.
हेमाद्रिः । धातकीसगुईर्मयभेदे गीङः प्रकीर्तितः ।
तोङः द्रव्यगुणमाश्रय ।

गीङिकम् । स्त्री । गुडकृतमयविशेषे । वि ।
गुडसंस्कृते । भा. उदावर्ण. चि. ।

गीङी । स्त्री । गुडकृतमये । चिका. । धातकी-
रसगुडादिकृतान्त्रमये । गुणाः—तीक्ष्णा लघ्वा रु-
धुरा वातघ्नी पित्तजननी बलकरी दीपनी पथ्या
कान्तिजननी तर्पणी च । रा. नि. व. १४ । “गीङी
कषाया मधुरास्वशीता सन्दीपनी शूलमलापहन्ती ।
हृद्या विदीर्णं शमयत्यजीर्णं पाक्ष्णामयार्शः शसनं
निहन्ति ॥” अचि. १२ प. ।

गीणविम्बी । स्त्री । विम्बीभेदे । वै. निघ. ।

गीणी । स्त्री । खोणिकाशके । मूनिशांशक ।
प. सु. । मनःशिलायाम् । र. सा. स. ।

गीण्यः । पुं । कशेरुके । ककुर ।

गीतमः । पुं । स्वावरविषभेदे । हे. च. ।

गीतमी । स्त्री । गीरोचनायां । रा. नि. व. १९ ।

गीधारः (धियः) (धिरः, कः) । पुं । गी-
धिकात्मजे । गीधा इति ख्याते । स च दर्वीकरे-
विशेषे तुल्यमेवेव जातवान् । “गीधामुतस्तु गौ-
धरो विषे दर्वीकरेः समः । अतुष्पात् व्यनरात्
विधादेति धामिव सङ्गतात् ॥” वा. उ. १६ प. । स प-
ञ्चविधः—“प्रतिसूर्यः पिङ्गभासो बहुवर्णो महा-
शिराः । तथा निरुपमस्यापि पञ्च गौधिरकः स्मृ-
ताः । तेभ्यस्तौह दृष्टानां विगङ्गानां सर्पवत् ।
रजश्च विविधाकारा गन्धश्च सुदारुणाः ।” सु. क-
ल्प. ८ प. । “तदुत्पत्तिर्यथा—कृष्णसर्पेण गौधायो
भवेत्कृष्णमुत्पद्यः । सर्पो गौधिरकोनाम गीधाख्यः स्वा-
तुष्यदः । कृष्णसर्पेण तुल्यः स्यात् नाना स्मृति-
जातयः ॥” च. १ ।

गौरः । पुं । श्वेतसर्पणे । रा.नि.व.१६ । See सिद्धार्यः । घवहवे । शीघ्रशीघ्र । रा.नि.व.६ । कर्परे । रा.नि.व.१२ । करप्रहवे । खदिर । वै.निघ. । गौरधान्ये । च.सू.२७अ. । ली । सौगन्धिकटणे । त्रायकपूर । रा.नि.व.८ । हरिताले । रा.नि.व.१३ । पद्मकेशरे । मे. । कुङ्कुमे । रा.नि.व.१२ । खर्षे । रा.नि.व.१३ । गौरसुवर्णशके । वै.निघ. ।

गौरकः । पुं । गिरिस्रुतिकायां । गैत्रिमात्रे । वै.निघ.ज्व.चि.लाक्षातैले । लावपल्लिणि । वै.निघ. ।

गौरकदम्बः (कः) । पुं । हारिद्रके । हर्दभा कदम्ब इति लोके । भा.म.४भ.रैवती.य.चि. ।

गौरखटी । स्त्री । श्वेतखटिकायाम् । श्वेत थङ्गि । वै.निघ. ।

गौरचणकः । पुं । घवलचणकहवे । शीघ्र । छात्रा । मं श्वेतचणा । कं विलियकडले । गुणाः —मधुरः बल्यः रौचनः वातकरः पित्तघ्नः शीतलः गुरुयः । रा.नि.व.१६ ।

गौरजीरकः । पुं । श्वेतजीरके । शीघ्र । जी-
रे । गुणाः —हिमी रुचिकरः कटुमधुरः दीप-
नः कृमिनिषाधानहरः चतुष्पथः । रा.नि.व.६ ।

गौरतित्तिरः (रिः) । पुं । तित्तिरपल्लिणि ।
तिष्ठति पाथी । वै.निघ. । See तित्तिरिः ।

गौरत्वक् । पुं । ह्रस्वदीवचे । जीघ्रापूत । रा.
नि.व.८ ।

गौरदुः । पुं । हरिद्राहवे । वै.निघ. ।

गौरधान्यम् । स्त्री । शालिधान्यविशेषे । शीघ्र ।
धान । च.सू.२७अ. । [थङ्गि । वै.निघ. ।

गौरपाषाणम् । स्त्री । श्वेतखटिकायां । कुल-

गौरमाष्यः । पुं । गिरिजमधूकहवे । पाश-
ङ्गे मडेल गीह । [कना । रा.नि.व.११ ।

गौररश्मा । स्त्री । सुवर्णकदलीहवे । टांपा

गौरवम् । स्त्री । कफजरोमे, गुरुत्वे । लक्ष्यं
यथा — “शार्ङ्गचर्मविवर्द्धं हि यो गात्रमभिमन्यते ।
तथा गुरुशिरोऽन्यथे गौरवं तद्विनिर्दिशेत् ॥” सु-
शा.४अ. ।

गौरवर्णवती । स्त्री । हरिद्रायाम् । वै.निघ. ।

गौरवल्ली । स्त्री । प्रियङ्गुलतायां । रा.नि.व.१२ ।

गौरव्रीहिः । पुं । गौरशाली । वै.निघ. ।

गौरशाकः । पुं । मधूकहवमदे । शिबिज
मडेलविशेष । र.मा. ।

गौरशाखी (रन्) । पुं । जलमधूके । वै.निघ. ।

गौरषटिकः । पुं । षटिकशालिधान्यमदे ।
श्वेतवर्णं षेटे धान । गुणाः — बल्यः शीतलः
दीपघ्नः बल्यः पथ्यः दीपनः वीर्यवृद्धिकरः । रा.
नि.व.१६ ।

गौरसर्षपः । पुं । (Brassica juncea,
Syn. Sinapis romana.) श्वेतसर्षपे । श्वेत
सर्षपा । हिं रात्र । तं तेजावान् । प्र.सु. । गुणाः
— कटुतिक्तौषः वातरक्तघ्नः यक्ष्मदीपकदीपविष-
भूतव्रणहरः हृद्यक्षीष्णकफकण्डूकुष्ठकौष्ठकनिघ्नः र-
क्तपित्ताग्निवर्द्धकः । भा. ।

गौरसुवर्णशकः । पुं, स्त्री । विचकूटद्वेगे स
नामप्रसिद्धशाकविशेषे । नटेशविशेष । गुणाः
— शीतलं कफपित्तज्वरघ्नं दाहहारविधान्निरक्त-
शमनघ्नम् । रा.नि.व.७ ।

गौरा । स्त्री । सुवर्णकदलीहवे । टांपा कना
रा.नि.व.११ । श्वेतसर्षपहवे । गौरचणायाम्
वै.निघ. । [रा.नि.व.६

गौराङ्गी । स्त्री । सूक्ष्मायाम् । शुक्ल

गौराजाजी । स्त्री । श्वेतजीरके । शीघ्र । जी-
रे । रा.नि.व.६ ।

गौराटः । पुं । श्वेतखदिर । वै.निघ. ।

गौराटिका । स्त्री । शारिकापल्लिणि । श-
निक पाथी । वै.निघ. ।

गौराद्यं घृतं (तैलञ्च) । स्त्री । गव्यघृतं हि
लतैलं वा ४ श. क्षायाद्यं — अन्तर्यः यटोदुम्ब
मन्त्रवेतसानां मिलित्वा त्वक् ६४-प. वारि ६४
शे. १६ श. । कल्पाद्यं — हरिद्रा दाहहरिद्रा
क्षिप्ता पुष्करिकं जटाभावी यष्टिमधु बालकं
सक्तं रक्तचन्दनं जातीपत्रं निम्बपत्रं मटीलपत्रं
रसबीजं कटुकी सिक्क्यकं यष्टिमधु अमलमू-
एषां मिलित्वा ८ प. । गव्याघृतं वा तिलमू-
४ अ. क्षायाद्यं अन्तर्यं यटो, यक्ष्मदुग्ध, मधु

वेतस गिनिशा ७४ पं. जल ७४ पं. शं. १७
पं. । ककार्थ—हरिद्रा, दारुहरिद्रा, मञ्जिष्ठा,
पुण्ड्रिया, जटामांसी, यष्टिमधू, वाणा, मूत्रा,
रक्तचन्दन, छातीपत्र, निम्बपत्र, पट्टालपत्र,
रक्तबीज, कटुकी, मधु, यष्टिमधू, अनसुमूल
एते सकल गिनिशा ८ पं. । च.द. ।

गौरार्द्रकः । पुं । स्यावरविषभेदे । हे.च. ।

गौराभः । पुं । हरिद्राह्वे । वै.निघ. ।

गौरामलकम् । स्त्री । परिणतामलके । गो-
का आभवा । रस.र. । प्राचीनामलके । पानि
आभवा ।

गौरास्यः । पुं । नीलवानरे । रा.नि.व.१२ ।

गौराहिकाः । निर्विषसर्पविशेषे । सु.कल्प. ।

गौरिका । स्त्री । जलमधूके । जलज मोक्षपा ।
“यवाहगौरिकीनिधेः” सु.चि.२०५.अलस.चि. ।
शारिकापल्लिषि । वै.निघ. । अष्टवर्षीयकन्यायां ।
श.र. ।

गौरिणी । स्त्री । तेरणमुपे । वै.निघ. ।

गौरि(री)लः । पुं । राजिकायाम् । श्वेत
मत्रिषा । लौहकिटे, लौहचूर्णे । मे. ।

गौरी । स्त्री । मञ्जिष्ठायाम् । रा.नि.व.२३ ।
हरिद्रायाम् । रा.नि.व.६ । सु.चि.१७५. । प्रिय-
क्षी । रा.नि.व.१२ । दारुहरिद्रायाम् । प.सु. नी-
लदूर्वायां । श्वेतदूर्वायां । रा.नि.व.८ । मञ्जिका-
पुष्पमुपे । रा.नि.व.१०।२३ । तुलसीह्वे । रा.नि.
व.१० । गौरीचनायाम् । रा.नि.व.१२ । सु.चि.
१७५. । आकाशमांसां । सूक्ष्मजटामांस्याम् । रा.
नि.व.१२।२३ । अनागतार्त्तायां कन्यायाम् । रा.
नि.व.१८ । स्वर्णकदल्याम् । कुसुम्युत्थाम् । रा.
नि.व.२३ ।

गौरीकेशः । पुं, स्त्री । अभधाती । प.सु. ।

गौरीजम् । स्त्री । गन्धके । प.सु. । अभक-
धाती । रा.नि.व.१३ ।

गौरीजयम् । स्त्री । अभधाती । रा.नि.व.१३ ।

गौरीतेजः । स्त्री । अभधाती । प.सु. ।

गौरीपाषाणम् । स्त्री । शुक्लपाषाणे । वै.
निघ.२भ.पथः.चि. ।

गौरीपुष्पः । पुं । प्रियङ्गुह्वे । रा.नि.व.१३ ।
श्वेतकरवीरह्वे । रा.नि.व.१० ।

गौरीरजः । स्त्री । गन्धके । चि.प्र.कल्प. ।

गौरीललितं । स्त्री । हरितालि । रा.नि.व.१३ ।

गौर्जरः । पुं । मेघशङ्खाम् । गेढाभिह्वे ।
वै.निघ. । [संख्याशतके ।

गौर्यम् । स्त्री । तमालपत्रे । वै.निघ. अर्कचि.गण.

गौर्यश्मा । पुं । शुक्लपाषाणे । कृष्णध्वि । वै.
निघ. ।

गौर्यामलम् । स्त्री । अभके । अज. । च.टी.
खा. । [कल । रा.नि.व.११ ।

गौलिकः । पुं । कालमुष्कह्वे । यष्टीपा-

गौल्यम् । स्त्री । चित्तणपूगफले । चिकित्-
पात्री । हिं चित्तणपूगपारी । रा.नि.व.१३ । See
अकीटः । स्त्री । मद्यविशेषे । रा.नि.व.२० । स्त्री ।
विन्मीलतायां । (तेलाकुटा, कुंदरुकी) । वै.निघ. ।

ग्रथितम् । स्त्री । खवन्ने । वै.निघ. जोषंज्व.चि.
खवन्नादिकषाये । शुकदीपभेदे । लक्षणं—तत्क-
फोत्थितं श्वत् शुकपूरितश्च भवेत् । सु.नि.१४५. ।

ग्रन्थिः । पुं । वंशादेः समी । गौहेटे । अम. ।
भद्रसुखायाम् । रा.नि.व.६ । पिच्छाली । रा.नि.
व.७ । ग्रन्थिपर्णह्वे । गौटेला । मे. । पिप्पली-
मूले । वै.निघ.२भ.ज्व.चि.ग्रन्थादिकषाये । पाद-
ग्रन्थी । आर्त्तवदोषे । वै.निघ. । तन्नामकशोष-
रीमे । निदानसम्प्राप्ती यथा—“वातादयो मांस-
मसृक् प्रदुष्टाः सन्धूष्य मेदश्च कफानुविद्धा हृषीव्रतं
विग्रथितान् शीघ्रं कुर्वन्त्यतो ग्रन्थिरिति प्रदिष्टः ॥
आयस्यते व्यथ्यत एति तोदं प्रकस्यते कथ्यत एति
भेदं । कृष्णो मृदुर्बलिरिवाततश्च भिन्नः सवेद्या-
निलजोऽस्त्रमच्छम् । दन्द्ध्यते धूयति चातिमात्रं
पापच्यते मज्जलतीव चापि । रक्तः सपीतोऽप्यथ-
वापि पित्ताग्निः सवेदुष्यमतीव चार्त्तः । शीतो
विवर्णोऽत्यरुजोऽतिकण्डुः पाषाणवत् संघननीप-
पन्नः । चिराभिहृदिश्च कफप्रकोपात् भिन्नः स्रवै-
च्छुकचणच पूथ । शरीरहृदिचयहृदिहानिः स्नि-
ग्धोऽमहानल्परुजोऽतिकण्डुः । मेदःकृती गच्छति
चातिभिन्ने पिच्छाकसर्पिःप्रतिमन्तु मेदः” । सु.नि.
११५. । स नवधा भवति दीपाक्षमांसमेदोऽस्थि-

विश्रावणभवः । वा.उ.१८५ । तेषां रक्तमांसशि-
रास्त्रिप्रभवाणां लक्षणाणि स्वल्पपथ्यानि सम्या-
नि । तत्र दीपासमेदीनाः साध्याः । सर्वक-
खीदरस्याः स्त्रूलाः खराः चलाश्च न साध्याः ।

ग्रन्थि(न्यी)कम् । क्ली । पिप्पलीमूले रा.नि.
व.६ । च.द कामला.चि.मच्छूरवटके । गुग्गुली ।
मे. । पुं । कर्णपाणीगतरीमे । सु.सु.१६५. । य-
न्यिपथे । (गैटेन) । भेष.कुष्ठ.चि.कन्दर्पसारतैले ।
अर्जुनहवे । चिन्ता. । करीरे । मे. ।

ग्रन्थिका । स्त्री । ग्रन्थिपथे । (गैटेन) । वधा-
याम् । वै.निघ. ।

ग्रन्थिकोषः । पुं । ग्रन्थिपथे । (गैटेन) । च.
द.वा.व्या.चि. । “ग्रन्थिकोषी मरुवकम् ।”

ग्रन्थिखेटी । स्त्री । गन्धमात्रायाम् ।

ग्रन्थितकः । पुं । शूकरांगे । वै.निघ. । See
ग्रथित । [चोरके, ग्रन्थिपथे । वै.निघ. ।

ग्रन्थिदला । स्त्री । मालकन्दे । रा.नि.व.७ ।

ग्रन्थिदूर्वा । स्त्री । वल्लीदूर्वायां । भागांशुर्त्सा ।
रा.नि.व.८ । [सुखीरी । रा.नि.व.५ ।

ग्रन्थिनिका । स्त्री । मङ्गाग्रवणिकायाम् ।

ग्रन्थिनी । स्त्री । कदलीहवे । वै.निघ. ।

ग्रन्थिपत्रः । पुं, क्ली । चोरकनामगन्धद्रव्ये ।
(गैटेन) । रा.नि.व.१२ ।

ग्रन्थिपथः । पुं, क्ली । चोरकनामगन्धद्रव्ये ।
(गैटेन) । रा.नि.व.१२ । खनामख्यात-वणिग्-
द्रव्ये । (गैटेन) । हिं (गच्छिष्य) । मद. । “ग्र-
न्थिकः पाण्डुरः किञ्चित् कनिष्ठः सर्वसम्पत्तः ।
उत्तमः कृष्णवर्णः यः स्त्रूलोऽतीव च निन्दितः ॥”
भेष.ग्रहणी.चि.प्रतापरीमोटके । गुणाः—तिक्तं
तीक्ष्णं कटुञ्चं लघुदीपनं कफघातविषघातकच्छू-
घ्नञ्च । भा. । शोधनं नीमूषेण । (बां, बीं) स्त्री ।
अनुकालतायाम् । रा.नि.व.६ । गन्धदूर्वायाम् ।
रा.नि.व.८ । ग्रन्थिपथे । वै.निघ. ।

ग्रन्थिफलः । पुं । मदगहवे । ग्रन्थनां ग्रीह ।
रा.नि.व.८ । कपिलहवे । कश्यप (वृत्त) ग्रीह ।
रा.नि.व.११ । साकुबखहवे । रा.नि.व.६ ।

ग्रन्थिभा । स्त्री । अस्त्रिसंघारहवे । हाड़क्या-
ड़ा । वै.निघ. ।

ग्रन्थिमत्फलः । पुं । सुद्रकव्यालिकायाम् ।
वै.निघ. । लकुचहवे । रा.नि.व.८ ।

ग्रन्थिमान् । पुं । अस्त्रिसंघारहवे । हाड़क्या-
ड़ा । प.सु. । भा. ।

ग्रन्थिमूलम् । क्ली । तालमूल्याम् । लघुने ।
वै.निघ. । गृहने । ग्रीह । रा.नि.व.७ ।

ग्रन्थिमूला । स्त्री । वलिदूर्वायां । भागांशुर्त्सा ।
रा.नि.व.८ ।

ग्रन्थिलः । पुं । विकटकहवे । रा.नि.व.११ ।
विकटतहवे । दैहेति वृक्ष । रा.नि.व.८ । कर-
वीरहवे । अम. । तच्छलीयमुपे । कौटानिष्ठ ।
रा.नि.व.५ । चोरकनामगन्धद्रव्ये । (गैटेन) ।
रा.नि.व.१२ । पिच्छाली । रा.नि.व.७ । वंश-
करीरे । दौण्ड्य (कौण्ड) । प.सु. । क्ली । पिप्पली-
मूले । रा.नि.व.६ । आर्द्रके । श.च. । करीरा-
ख्यीप्रियमुमे । रा.नि.व.८ । गन्धमात्रायाम् ।
प.सु. । विलहवे । शूकरदीपमे । वै.निघ. ।

ग्रन्थिला । स्त्री । मद्रसुसायाम् । रा.नि.व.६ ।
वल्लीदूर्वायाम् । गण्डदूर्वा । रा.नि.व.८ ।

ग्रन्थिवर्ही (न्) । पुं । ग्रन्थिपथेहवे । श.च. ।

ग्रन्थिवि(वी)सर्पः । पुं । विसर्परीगमदे ।
लघुपथं यथा—“कफेन रुद्धः पवनो भिला तं व-
हुधा कफं । रक्तञ्च रुद्धरक्तस्य त्वक्शिरास्त्रायुमांस-
गं । दूषयित्वा तु दीर्घानुष्ठानस्थूलसरात्मनां । य-
न्यीनां कुक्षते मालां रक्तानां तीव्रकृञ्चरां । शस-
कासातिसाराञ्च शोधयित्वायमिमैः । सीधैर्वैषण्य-
मूर्च्छाङ्गभङ्गाप्रिसदनेयुतः । इत्ययं ग्रन्थिवीसर्पो
वातश्लेष्मप्रकोपकः ॥” भा.नि. ।

ग्रन्थिसंघता । स्त्री । म्लुकायाम् । वै.निघ. ।

ग्रहजित् । पुं । चौडगामदेवदारुमदे । गङ्ग-
जयविटम्ब । रा.नि.व.१२ ।

ग्रहणम् । क्ली । नेत्रे । इन्द्रिये । रा.नि.व.१८ ।

ग्रहणी । स्त्री । अग्निवह्मणायाम् । प.प्र.४६ ।
तस्याः स्थानं यथा—“वह्नी पित्तघरा नाम या क-
ला परिकीर्तिता । पक्वानामयमप्यस्या ग्रहणी स्या
प्रकीर्तिता । ग्रहणीवलयमिष्टिं स चापि ग्रहणी
मतः । तस्याद्ग्री मृदुते तु ग्रहण्यपि मृदुष्यति ॥
सु.अ.तथा—“अन्यदिशाममस्य ग्रहणादग्रहणी

মতা । -নামিহপরি সা জয়িবলীপত্মহঁদিতা ।
অপক্কং ধারয়ত্মনং বক্কং ত্বজতি চাম্মথঃ” । ৮ ।
তন্নাশকীদরাময়রীগবিশেষে । তস্য সম্মানিয়থা
—“অতীসারি নিহসেপি মন্দাগ্নিরহিতাশ্বিনি ।
ঈযঃ সন্দ্বিতী বক্রিয়ংঘনীমপি হৃদযেত্” । সা-
মাশ্বলচর্যং যথা —“একৈকশঃ সর্বম্বশ্ব হৌবৈরত্ব-
ধর্ম্মকৃতিঃ । সা দুটা বহুশী মুক্তমানসেব বিমু-
চ্ছতি । পক্কং বা সম্বজ পুতি সুহুংহঁ সুহুংহঁ । য-
হুশীরোগমাহুসাম্যবেদবিদী জনাঃ । পূর্ব্বকপলু
তস্যেদং লক্ষ্যমস্যং বলচয়ঃ । বিদাঘীত্নস্ব্য পাকশ
বিরাক্ষাশ্বস গীরবং” । নিদানং যথা—কটুতি-
ক্ককষায়াতিক্রমসংদুটভোজনৈঃ । প্রস্থিতানশ্বনাশ্ব-
ধেগনিয়হমেধুনে । মাহতঃ কুপিতৌ বক্রি সঙ্কায়
কুরুতে গদান্ । বাতজারুপং যথা—“তস্যাম্ পশ্যতি
দুঃখং যুক্তপাকঃ খরাব্রতা । কণ্ঠাস্থশীঘ্রঃ স্তম্ভ-
শ্চা তিষিরং কণ্ঠযৌ স্তবঃ । পার্শ্ববিকল্পযৌবার-
গমৌল্যং বিমূচিকা । হৃদযীড়া কার্যদৌল্যং বৈ-
রসং পরিকারিকা । গৃহিঃ সর্ব্বরসানাশ্ব মনসঃ
সদননশ্বা । জীর্ণৈ জীর্ঘ্যতি চাখানং মুক্তো স্নাত্ব-
মুপেতি ৮ । সবারতগুণহ্রদীগমীহাশ্বী ৮ মান-
বঃ । চিরাটুঃখং দ্রবং যুক্তং তন্মানং শব্দকৈশবত্ ।
পুনঃ পুনঃ স্তজীহবঃ কাশস্বাসার্দিতীশ্বিনাশ্ব ।
পিত্তজালচর্যং—“কটুজীর্ণবিদাঘাস্বাচার্যৈঃ পি-
ত্সমুৎপন্নং । আশ্রাবয়জ্ঞান্যনং জলমুমমিবানলম্
সৌজীর্ণৈ নীলপীতামং পীতামঃ সার্ব্যতে দ্রবঃ ।
পুলকীদ্বারহৃৎকণ্ঠদাঙ্কাক্ষিহৃৎদিতঃ । কক্ষজৌ
ল্যনিঃ—যুত্বৈতিস্বিগ্নশীতাভিভোজনাদতিভোজ-
নাত্ । মুক্তমানসস্য ৮ স্বপ্নাত্ হৃদযপি কুপিতঃ
কক্ষঃ” । ইত্যাদি । মা.নি. । “গৃহণীমাশ্রিতং
দৌষমজীর্ণবদুপাচরেত্ । লজ্জনৈর্দৌপনীয়েষ সদা-
তীসারমেগজৈঃ” । যদৃশ্যাম্ আহারী যদৃশীশ্বিত-
পাককপিতল্যেন বক্রিণা পশ্যতে । পশ্যমানঃ স
যদৃশীশ্বিতস্য কটুরসস্য পিত্তস্য সংযোগাত্ কটু-
র্মবতি ।

গৃহণীকপাটরসঃ । পু। রসীভবং গৃহণী
হিতা । স্ব হৃৎবিধঃ । প্রথমী যথা—পারদ-ম-
ন্যক-টক্ক যবহার জাতীফল-খদির-বীরক-ম-
জধুনকমকঁটীবীজ বিলম্বলাট-বকপুখাণা প্র. ১০
মী. বিলম্ব-কাপাং-শালিখ-বীরবী-কষট-কুট-
অপখাণা রসেন মর্দয়েত্ । বটী ১২। পারা, গন্ধ-

ক, সোঁহাগা, যবফার, জায়ফল, থমির, জী-
রা, খেতধূনা, আলাকুণীর বীজ, বেলগুটা,
বকপুশ্ণ প্রত্যেকে চূর্ণ ১০ তোলা, বিম্বপত্র,
কাপাংফল, শালিখশাক, থিরুই, কাঁচড়া-
পাতা, কুড়ুচিছান বা পত্র ইহাদেব রসে
মর্দন । বটী, ১২। রস.র. । ঐষ. দ্বিতীযী যথা
—পারদগন্ধকযীঃ প্র. ১০। কঙ্কালিঃ কাষ্মা। কু-
টজলকম্বজ ৪ মী. সর্ব্বমেকশ্ব আর্দ্রকরসেন মর্দ-
য়েত্ । মাঝা ৪ মুস্তা । পারা ১তো. গন্ধক ১
তো. কঙ্কালি করিবে । পরে কুড়ুচির ছাঁচ
ভস্ম ৪ তো. মিশাইয়া আদার রসে মা-
ড়িবে । ছাগছড় বা কুড়ুচির কাথেব সহিত
৪ রতি সেবন করাইবে । তৃতীযী যথা—পা-
রদগন্ধকজাতীফলবক্রানাং চূর্ণ প্র. ১০। তীলক
বিলম্বপুখাংবর্ণমুস্তাটকপখাণা প্র. পলমানরসে-
ন যথাক্রমং মর্দয়েত্ । মাঝা ২ মুস্তা । পারা, গ-
ন্ধক, জায়ফল, লবঙ্গ প্র. ১০ তো. একত্র
চূর্ণ করিয়া বিম্বপত্র, হুড়ুহুড়িয়া, পাণিফল
পাতা ইহাদেব প্রত্যেকের রস ১ পল দ্বারা
যথাক্রমে মর্দন করিবে । মাঝা ২ রতি ।
অল্পপান দধি । চতুর্থী যথা—যুক্তধুনকরসগ-
ন্ধকানাং প্র. ৪ মা. সূর্য্যাবর্ণবিলম্বমুস্তাটকপখ-
রসেন প্র. পলমিতেন যথাক্রমং মর্দয়েত্ । মাঝা
১ মুস্তা । খেতধূনা, পারা, গন্ধক প্রত্যেক
৪মাষা একত্র চূর্ণকরত হুড়ুহুড়িয়া, বিম্বপত্র
এবং পাণিফল পত্র ইহাদেব প্র. ১ পল
রসে মর্দন করিবে । মাঝা ১ রতি । পঞ্চমী
যথা সংযদৃশ্যা—মুস্তাম্বজ-স্বর্গম্বজ-গন্ধক-পারদ-
টক্কযাধক কপর্দকম্বজ-বিখাণা প্র. ১০। শব্দম্বজ
৮ মী. অতিবিষাক্রায়েন মর্দয়েত্ । তীলক বিধায়
পুটপাকেন প্রহরদ্বয়ং পশ্যত্ । শুভ্রল শুভ্রলশিখক-
তালমুলীরসেন ভাবয়েত্ । মাঝা ২ মুস্তা । মুস্তা-
ভস্ম, স্বর্ণভস্ম, গন্ধক, পারা, সোঁহাগা, অত্র,
কড়িভস্ম, বিষ প্র. ১ তো. শব্দভস্ম ৮
তো. আতইচের কাথে মাড়িয়া গোলা ক-
রিয়া ২ প্রহর পুটপাক করিবে । নীতল হ-
ইলে তুলিয়া মোহপাত্রে ধুতুরা, চিতা এবং
তালমুলীর রসে ভাবনা দিয়া ২ রতি বটী
করিবে । ঐষ. । বটী যথা—দীপ্যম্বজ ১ ম.
মুস্তাম্বজ ১ ম. স্বর্গম্বজ ১ ম. দীপ্যক ২ ম.
পারদঃ ১ ম. সূর্য্য কপিজরসেন সম্যগ্ মনঃ

ଦ୍ଵିତୀ ପଦେ । ଅଧ ବଳାରସେ ୭, ଅପାର୍ମାର୍ଗରସେ ୧, ଶ୍ରୋତାପିଷାମୁକ୍ତାଧାତକୌନ୍ଦ୍ୟବଦ୍ଧୁଚ୍ଚୀନାଂ ରସେ ୫, ଶାବନା: ଦିଆ: । ରୋପାତ୍ତ ୧ ଡ. ଯୁକ୍ତାତ୍ତ ୧ ଡ. ଅର୍ଦ୍ଧତ୍ତ ୧ ଡ. ଗରୁଡ଼ ୨ ଡ. ପାରମ୍ପ ୩ ଡ. କପିତ୍ଥରସେ ମର୍ଦ୍ଦନ କରିସା ଯୁଗ୍ମଶ୍ରେ ଡ. ରିସା ପାକ କରିବେ । ପରେ ବଳାରସେ ୧, ଅପାର୍ମାର୍ଗରସେ ୭, ଲୋହ, ଅତିବିସା, ଯୁକ୍ତା, ଶା-ତକୀ, ଇନ୍ଦ୍ରବ, ଖୁଡ଼ୁଚ୍ଚୀର ରସେ ଓ. ୭ ଭାବନା ଦିବେ । ରସ.ଚି. ।

ଅହଞ୍ଜୀଗଜେନ୍ଦ୍ରବଟିକା । ଶ୍ରୀ । ଅହଞ୍ଜୀଘି-କାରି ରସ: । ରସ ଗନ୍ଧକ ଲୌହ ଶୁକ୍ରମୟ-ଡ଼ଞ୍ଜର-ହା-ହିଞ୍ଜ-ଘଟୀ-ତାଳୀୟ ମୁକ୍ତ-ଧାନ୍ୟକ ଜୀରକ-ଶେଷବ-ଧା-ତକୀ-ମୁନିବିଷା-ଘୃତ୍ନୀ-ଘୃତ୍ନୁସୁମ-ହରୀତକୀ-ଭଜାତକା-ସ୍ଥି (ଅଭାବେ ରକ୍ତବନ୍ଦନ) ତେଜପତ୍ର-ଜାତୀଫଳ ଲବଙ୍ଗ-ଲଗ୍ନିଲା-ବାଲକ-ବିଲ୍‌ଗୁଳାଟୁ ମିଠିକା ଖଟାମାଂସ ମ-ସମୀଭାଗ: । ଜାଗନ୍ଧେନ ମର୍ଦ୍ଦନମ୍ । ରସ, ଗରୁଡ଼, ଲୋହ, ଅର୍ଦ୍ଧତ୍ତ, ମୋହାଗାର ଥିଏ, ହିଂ, ଶଞ୍ଜି, ତାଳୀଶପତ୍ର, ଯୁକ୍ତା, ଧନେ, ଜୀରେ, ମେନ୍ଦୁକ ବଗ, ଧାହିଲ୍, ଆତହିଟ, ଖୁଟ, ଗୁଳ, ହରୀତକୀ, ଡେନାମୁଟି, (ଅଭାବେ ଚକ୍ରଚନ୍ଦନ) ତେଜପତ୍ର, ଜାଗନ୍ଧେନ, ଲବଙ୍ଗ, ଖୁଡ଼ୁଚ୍ଚ, ଏଣାହିଟ, ବାଳା, ବେଲଖୁଟା, ମେତି, ମିନି ଓଡ଼ୋକେ ମମତାଗ । ଛାନ୍ଦଗୁଣ୍ଡେର ମହିତ ମର୍ଦ୍ଦନ । ରସ.ର. ।

ଅହଞ୍ଜୀମିହିରତୈଳମ୍ । ଶ୍ରୀ । ଅହଞ୍ଜୀରୌ-ତୈଳମ୍ । ତିଳତୈଳ ୪ ଖ. ତମ୍ ୧୫ ଖ. । କୁଟଜଲକ୍ ୨ ଖ. ବାରି ୧୫ ଖ. ଶି. ୪ ଖ. ; ଧାନ୍ୟକ ୨ ଖ. ବା-ରି ୧୫ ଖ. ଶି. ୪ ଖ. । ମତାନ୍ତରି କୁଟଜଲକ୍ ୧୨୦ ଖ. ବାରି ୫୪ ଖ. ଶି. ୧୫ ଖ. ଧାନ୍ୟକ ୧୨୦ ଖ. ବାରି ୫୪ ଖ. ଶି. ୧୫ ଖ. ତମ୍ ୧୫ ଖ. । ଏବଂ ଅହଞ୍ଜୀହରଦ୍ରବ୍ୟାମୟେଷାଂ ଯଥାଲକ୍ଷ୍ୟ ଜାହ: ୧୫ ଖ. । କଳ୍ପାର୍ଥ—ଧାନ୍ୟକ-ଧାତକୀ ଲୋମ୍ବ-ବରାହ-କାମ୍ନା-ଅତିବିଷା-ହରୀତକୀ-ବୀରଣମୂଳ ମୁକ୍ତ-ବାଲକ-ଶିରସ-ରସାଜ୍ଞନ ବିଲ୍‌ଗୁଳାଟୁ ନିଲିତ୍ୟଲପ-ନାଗ-କେଶ-ପଦ୍ମକେଶ-ଶୁଭ୍ର-କୌନ୍ଦ୍ୟବ-ଶ୍ୟାମାଳତା-ପଦ୍ମକାଠ-କଟୁକୀ-ତଗର-ଜଟାମାଂସୀ-ଶୁକ୍ରରାଜ କେଶରାଜ-ପୁନର୍-ବାମ-ଜନ୍ମ-କଦମ୍ବ-କୁଟଜଲକ୍-ସମାନ୍ତ-ଜୀରକାଂସା ମ. ୧ ମି. । ତିନିଡେଲ ୪ ଖ. ବୋଲ ୧୬ ଖ. କୁଢ଼-ଚିହାଣ ୨ ଖ. ଖଲ ୧୬ ଖ. ମେ. ୪ ଖ. ଧନେ ୨ ଖ. ଖଲ ୧୬ ଖ. ମେ. ୪ ଖ. । ଗୁଡ଼ୁଚ୍ଚରେ କୁଢ଼-ଚିହାଣ ୧୨୦ ଖ. ଖଲ ୬୪ ଖ. ମେ. ୧୬ ଖ. ;

ଧନିଆ ୧୨୦ ଖ. ଖଲ ୬୪ ଖ. ମେ. ୧୬ ଖ. ; ବୋଲ ୧୬ ଖ. ଏହିରୂପ ଓହ୍ଲିହର ଅଜାତ ଯେ କୋନ ଉପୋର କାଥ ୧୬ ଖ. ଦିବେ । କକାର୍ —ଧନିଆ, ଧାହିଲ୍, ଲୋହ, ବରାହାଞ୍ଜା, ଆ-ତହିଟ, ହରୀତକୀ, ବୋଗାର ମୁଳ, ଯୁକ୍ତା, ବାଳୀ, ଗୋଚରମ, ରସାଜ୍ଞନ, ବେଲଖୁଟା, ନିଲୋଂପନ, ତେଜପତ୍ର, ନାଗେଶ୍ଵର, ପଦ୍ମକେଶ୍ଵର, ଶୁଭ୍ର, ଇନ୍ଦ୍ର-ବ, ଶ୍ୟାମାଳତା, ପଦ୍ମକାଠ, କଟୁକୀ, ତଗର, ଜଟାମାଂସୀ, ଭୈରବୀ (ବା ଦାରୁଚିନି), କେ-ଶୁଡ଼େ, ପୁନର୍ବା, ଆମିହାଳ, ଆମିହାଳ, କଦମ-ହାଳ, କୁଢ଼ଚିହାଳ, ସମାନ୍ତ, ଜୀରା ଓଡ଼ୋକେ ୨ ଡୋ. । ଡ଼ହତୀ ଯଥା—ତିଳତୈଳ ୪ ଖ. ତମ୍ ୧୫ ଖ. । ଜାହାର୍ଥ—କୁଟଜମୂଳଲକ୍ ଧାନ୍ୟକ ମ. ୧୦୦ ପ. ଖଲ ମ. ୫୪ ଖ. ଶି. ୧୫ ଖ. । କ-ଳ୍ପାର୍ଥ—ଧନିୟକ-ଧାତକୀପୁଷ୍ପ ଲୋମ୍ବ-ବରାହକାମ୍ନା-ଅତିବିଷା-ହରୀତକୀ ଲବଙ୍ଗ-ବାଲକ-ଶୁକ୍ରାଟକପର୍-ରସାଜ୍ଞନ ନାଗକେଶ୍ଵରପୁଷ୍ପ ପଦ୍ମକାଠ ଶୁଭ୍ର-କୌନ୍ଦ୍ୟବ-ମିୟକ୍ତକ-କଟୁକୀ ପଦ୍ମକେଶ୍ଵର-ତଗର-ଶରମୂଳ ଶୁକ୍ର-ରାଜ: କେଶରାଜ: ପୁନର୍ବା ଆମ୍ବଲକ୍ ଜନ୍ମଲକ୍ କଦମ୍ବଲକ୍ ଏଷାଂ ମିଲିଲା ୧ ଖ. ଶୁଭ୍ରପାଦାଧି-ଧିନା ପାଞ୍ଚମ୍ । ରସ.ର. । ଧୈବ. ।

ଅହଞ୍ଜୀରୁକ୍ । ଶ୍ରୀ । ଅହଞ୍ଜୀରୁକ୍ । ଅମ. ।

ଅହଞ୍ଜୀବଜ୍ରକବାଟ: । ପୁ. । ଅହଞ୍ଜୀ ରସ: । “ସ୍ଵତସ୍ତାତ୍ମକ-ଗନ୍ଧ-ସ୍ଵଚ୍ଛାର-ସଠଞ୍ଜଣ । ଅଗ୍ନିମୟ-ବଦ୍ଧା-କୃତ୍ୟାତ୍ମତୁଲ୍ୟାମିମାନ୍ ସୁଧୀ: । ତତ୍ତ୍ଵ-ଜ୍ୟକ୍ତି-ଜନ୍ମିରହଞ୍ଜଦ୍ରାବିର୍ବିମର୍ଦ୍ଦୟତ୍ । ଗିବାସର୍-ତତ୍ତ୍ଵ-ଗାଂ-ଜଳା-ସଂଗ୍ରାହ-ଧାରୟତ୍ । ଲୌହପାଦେ ଶ୍ରାବଣ-ଦକ୍ଷି-ପରି-ବିସ୍ତ୍ରୟେତ୍ । ଅଧି-ବର୍ଜି-ଶ୍ରେ: କୃତ୍ୟାତ୍ ସାମାଞ୍ଜ-ତତ-ଉଦ୍ଧରେତ୍ । ରସତୁଲ୍ୟାମିତିବିବା-ଦ୍ଵ୍ୟାନ୍ତୀଚରଣ-ତଥା । କପିତ୍ଥବିଜୟାଦ୍ରାବି: ଭାବୟେତ୍ ସମସା ପୃଥ-କ୍ । ଧାତକୌନ୍ଦ୍ୟବସୁକାଶୋମ୍ରମିତିବିବାହତା: । ଏ-ତଦ୍ଵିଭାଗିୟା ଦିନେକାଞ୍ଚ ବିଶୋଷୟେତ୍ । ରସ-ବଦ୍ଧ-କବାଟାଞ୍ଚ୍ୟ-ମାଧୈକ-ମଧୁମା ଲିହେତ୍ । ବର୍ଜି-ଶୁଣ୍ଠି-ବିଞ୍ଚି-ବିଲ୍-ଲବଣ-ଚୂର୍ଣ୍ଣୟେତ୍ ସମମ୍ । ପିବିତୁଲ୍ୟାନ୍ତୁନା-ଆନୁ-ସର୍ବଜ୍ଞା-ଅହଞ୍ଜୀ-ଜୟେତ୍ ॥” ର.ଚି. ।

ଅହଞ୍ଜୀମାର୍ଦ୍ଦଲବଟିକା । ଶ୍ରୀ । ଅହଞ୍ଜୀମ୍ । ଜାତୀଫଳ ଲବଙ୍ଗ କୁଟ ଜଞ୍ଜଣ ବିଞ୍ଚିଲବଣ ଜୀରକ ଲକ୍ ଏଲା ପୁନର୍ବୀଜ ଅହିନିକ୍ଷ ମ. ସମସାଗ ଆଦାୟ ମସାରଖିରସେନ ମର୍ଦ୍ଦୟତ୍ । ଜାଗନ୍ଧେନ, ଲୋହ, କୁଢ଼, ମୋହାଗାର ଥିଏ, ବିଟୁଲବଗ, ଜୀରା,

कुडुक्, धना, धृतरात्रि, आशिम्, अ. ग.
मङ्गा, भक्तान्निशत्रु रत्न मर्दन । भेष ।

ग्रहणीचरम् । स्त्री । खड्गे । अ. च. । नि ।
ग्रहणीचरद्रव्यमात्रे ।

ग्रहदुमः । पुं । शाकतरी । रा. नि. व. ६ ।

ग्रहनाशः (ग्रनः) । पुं । समपर्णहवे । र. मा. ।

ग्रहपतिः । पुं । चर्कहवे । आकिल ग्राह ।
अम. । [द्रव्ये । रा. नि. व. १२ ।

ग्रहभीतिजित् । पुं. स्त्री । चीडानामगन्ध-

ग्रहागमः । पुं । मृतसञ्चारे । रा. नि. व. २० ।

ग्रहाङ्गम् । स्त्री । स्तर्णरजतताम्रपञ्चणलीह-
व । रा. नि. व. २२ । See पञ्चलोहम् ।

ग्रहापहा । स्त्री । गीरीचनायाम् । वै. निघ. ।

ग्रहामयः । पुं । ग्रहपीडायां । रा. नि. व. २० ।

ग्रहाशी (ग्र) । पुं । समपर्णहवे । अ. र. ।

ग्रहाह्वयः । पुं । भूताकुशहवे । ईष्टेता ।
रा. नि. व. ६ ।

ग्राम(स्य)कन्दः । पुं । ग्रामजीले । ७म ।
कचुरिति ख्याति कन्दशक्ति । कट्ट । र. मा. ।

ग्रामकोलः । पुं । ग्रामशूकरे । वै. निघ. ।

ग्रामकोष्ठः । पुं । ग्रामशूकरे । वै. निघ. ।

ग्रामजनिष्ठावी । स्त्री । नखनिष्ठाव्याम् ।
वर्षणि । रा. नि. व. ७ ।

ग्रामजा । स्त्री । खर्जूरहवे । प. मु. ।

ग्रामणीः । पुं । नील्यां । नील ग्राह । इ. च. ।

ग्राम(स्य)महुरिका । स्त्री । ग्रहीमरखे ।
शिङ्गि ग्राह । मे. । हारा. ।

ग्राम(स्य)स्युगः । पुं । कुकुरे । अ. र. । न-
वादिग्रामवासिपशुधर्मे । यथा—ग्रामावतरगोख-
रोधस्त्रोरभमेदःपुच्छप्रभृतयः । तन्मांसं वातसंघ-
र्षणं कक्षपित्तघ्नं रसे धावे च सपुत्रकं दीपनं बल-
वर्धनच । सु. स. ४६ च. । [अटा. ।

ग्रामिणी । स्त्री । नीलीहवे । नील ग्राह ।

ग्रामीणः । पुं । ग्रामशूकरे । रा. नि. व. १६ ।

ग्रामि । कुकुरे । मे. ।

ग्रामीणा । स्त्री । नीलीहवे । भा. पू. १ भ. ६
पालकशक्ति । रा. नि. व. ७ ।

ग्राम्यकर्कटी । स्त्री । कुषाखे । चिका. ।

ग्राम्यकुकुटः । पुं । प्रतुदजातीयपक्षिविशेषे
आमकुकुटः । तन्मांसं सिग्धं वातघ्नं दीपनं शुद्ध ।
रा. नि. व. १७ । [चिका. ।

ग्राम्यकुङ्कुमम् । स्त्री । कुसुमे । कूङ्कुमम् ।

ग्राम्यकोशा । स्त्री । हस्तिकोशातक्याम् ।
धूमिल । रा. नि. व. ७ ।

ग्राम्यधर्मः । पुं । मेधुने । अम. ।

ग्राम्यपशुः । पुं । गवादिग्रामवासिपशु ।
See ग्रामधर्मः ।

ग्राम्यवराहः । पुं । ग्रामजशूकरे । गौर्गो
श्वारा । तन्मांसं मेदोबलवीर्यवर्धकं वनवराहमा-
साद्गुह च । रा. नि. व. १७ ।

ग्राम्यवल्गभा । स्त्री । पालकशक्ति । प. मु. ।

ग्राम्यशूकरः । पुं । ग्राम्यवराहे । रा. नि. व. १७ ।

ग्राम्या । स्त्री । नीलीहवे । नील ग्राह । नि-
ष्ठावे । मृष्टेरा । रा. नि. व. ७ । तुलसीहवे । वै. निघ. ।

ग्राम्याश्वः । पुं । गर्दभे । चिका. ।

ग्राम्योदकम् । स्त्री । ग्राम्यजले । वै. निघ. ।

ग्रावा(न्) । पुं । प्रसरे । अम. । [प. मु. ।

ग्रावारिः । पुं । पाषाणभेदे । पांथरकुटि ।

ग्रासः । पुं । घासे । कवले । कल । अम. ।
पारदस्य घातुयसनयोग्यजारणे । पांथरार्थ-
ग्रास । स चतुर्विधः—“चतुःषष्ट्यंशकयासात् द-
ण्डघारी भवेद्रसः । जलौका च द्वितीयेन ग्रास-
योगे सुरेश्वरि । आसेन तु तृतीयेन काकविष्टासमी
भवेत् । आसेन तु चतुर्थेन दक्षिमण्डसमी भवेत् ।”
र. चि. ३ च. । (विवरणं पारदशब्दे दृश्यम्) ।

ग्राहः । पुं । शिप्यसारे । उष्णोक्त । रा. नि. व.
१६ । नके । हाकर, खलहडो । अ. टी. भ. ।

ग्राहकः । पुं । सितावरणवे । उष्णि नील ।
रा. नि. व. ४ । चातकपविषि । दाह्य पांथी ।
अ. र. । [नि. व. ६ ।

ग्राहलोमशा । स्त्री । तन्माया । व. ४ । अ. ।

ग्राहिणी । स्त्री । क्लृप्तदुरालभायाम् । कुष्ठ-
द्रोणान्ता । प.सु. । चौरिस्था । शिरुहे । र.मा. ।

यत्नलज्जालुकायां । श्वेत लज्जावती । वै.निघ. ।

ग्राहिकफलम् । क्ली. कमित्यफले । कटप्र९ वे-
न । रा.नि.व.११ ।

ग्राहिवस्तिः । पुं । निरुहवस्तिभेदे । पिठ-
कात्रिविधेषु । स च भस्महादिप्रियङ्गादिकाद्येन
चौरुतयुक्तेन साध्यते । यथा—“प्रियङ्गादिगण-
क्ताद्ये भस्महाद्येन संयुताः । सचौराः सद्युताश्चैव
ग्राहिणी वसयः अताः । एतेष्वेव च योगेषु सेष्ठाः
सिद्धाः पृथक् तथा । समलोपयथा सम्यक् विज्ञेयाः
कोहवस्तयः ॥” सु. ।

ग्राही (इन्) । पुं । कपित्थवत् । प.सु. । रक्त-
कापांसे । त्रि । लम्बने । वा.टी.हेमा । धारके ।
मलवन्धकरे । यदपिदीप्तिकरं पाचकं तत् ग्राही-
त्युच्यते । यथा—“दीपनं पाचनं यस्यादुष्णत्वाद्भव-
ग्रीष्मकं । ग्राहि तस्य यथा शुष्मदी नीरकं गजपिप्प-
लीति ॥” भा. ।

ग्राह्यः । पुं । चक्षवेतसे । प.सु. ।

ग्रीवा । स्त्री । कृकाटिकायाम् । पांङ् । अम. ।
भा.म.४भ. सुदरीग-चि. । मन्वाया१ । पांङ्ग
निर्वा । ने. । [आदी. च.नि.२५. ।

ग्रीवारोगः । पुं । ग्रीवाज्वररोगे ग्रीवाज-
ग्रीवास्थि । क्ली. कसेरुकीर्णस्थतदाकारास्थ-

नि । पांङ्ग हांङ् । तानि१५३. । च.शा.७५. ।

ग्रीवी (इन्) । पुं, स्त्री (विनी) । सट्टे । जटा. ।

ग्रीष्मः । पुं । चर्मो मृत्तौ । ग्रन्थिकाल । स वै-
श्राख्यैष्ठमासयोः भवति । ग्रीष्मो मेषवर्षो ग्रीष्मः ।
गुणाः—ग्रीष्मोऽतीक्ष्णः कटुकः । पिषकल्लफनाश-

नः । उष्णतायाम् । ने. । तात्कालिकं मलम् च-
नमिष्यन्ति । रा.नि.व.१४ । [वै.निघ. ।

ग्रीष्मकर्कटी । स्त्री । ग्रीष्मजकर्कटीविशेषः ।

ग्रीष्मका । स्त्री । पुष्पविशेषः । मल्लिका, वृन्-
मल्लिका । वै.निघ. । [अ.च. ।

ग्रीष्मजा । स्त्री । खवलीवत् । जोगां ग्राह. ।

ग्रीष्मपुष्पी । स्त्री । कोरुणदेशे करवीरवतीति
प्रसिद्धे पुष्पवत् । रा.नि.व.१० ।

ग्रीष्म(शोण)वा । स्त्री । नपमल्लिकायाम् ।
मेडति । रा.नि.व.१० ।

ग्रीष्मसुन्दरकः । पुं । सुष्मपत्रमाकविशेषः ।
ग्रीष्मो नाक । गुणाः—तिक्तं रुचिकरं कफपित्त-
दीवघ्नश्च । राज.१५. ।

ग्रीष्महासा । स्त्री । इन्द्रतूलके । निजा. ।

ग्रीष्मा । स्त्री । लोमवत् । वै.निघ. । नवमल्लि-
कायाम् । रा.नि.व.१० । [उति. प.सु. ।

ग्रीष्मिका (शी) । स्त्री । नवमल्लिकायाम् । मे-
ग्लानः । त्रि । रोगिणि । रा.नि.व.२० ।

ग्लाना । स्त्री । बलहीनतायां । हे.च. । रोगी ।
राज. ।

ग्लानिः । स्त्री । व्याधी । रा.नि.व.२० । शो-
जः च घ्रादिजन्यदृष्टजाये । “ग्लानिरीजः स्याद्गु-
खादजीर्णांशः अमाइवेत् ।” शार्ङ्ग.पु.६५. । “
मधुरता तन्मा हृदयीवेष्टनं धमः । नचार्द्रं रोचते
यत्तु ग्लानिं तस्य विनिर्दिशेत् ।” भा. । सु.भा.४
च. । [अम. ।

ग्लान्मुः । चि । रोगिणि । रा.नि.व.२० । ग्लाने ।

ग्लौः । पुं । कर्पूरे । अम. ।

घ

घटः । पुं । कलसे । अम. । द्रोणपरिमाणे ।
६४ श. । प.प. । करिगच्छत्ये । ने. । कुम्भपरि-
माणे, द्रोणविंशती । [अरादी. ।

घटकः । पुं । विना पुष्पं फलवति वृक्षे, उडु-

मट्टदेशजम् । क्ली. मङ्गलवर्षे । रा.नि.व.६ ।

घटा । स्त्री । मधुरकर्कटिकायाम् । मिष्टे लेप् ।
मद.व.६ ।

घटाभिधा । स्त्री । घटाकारपल्लावाभेदे,
कुम्भगुम्फा । गोगां गांटे । वै.निघ. । [व.७.३

घटासाडुः (वृ) । स्त्री । कुम्भगुम्फा । म.पि.

घटालिका । स्त्री । मधुरकर्कश्याम् । शिष्टे
लेवु । म.द.व.६ ।

घटिकम् । स्त्री । नितम्बे । अ.च. ।

घटिका । स्त्री । सुहृन्परिमाणि । दूरेमण्ड ।
मटा । पादयन्त्री । अ.र. । [वग] वै.निघ. ।

घटिकालवणम् । स्त्री । विडलवणे । विट्-ल-

घटीयन्त्रग्रहणी । स्त्री । ग्रहणीरीगमेहे ।
लक्षणं यथा—“ग्रसतिः पार्श्वयोः शूलं तथा जल-
घटीध्वनिः । तं वदन्ति घटीयन्त्रमसाध्यं ग्रहणी-
गदम् ॥” भा.नि. ।

घट्या । स्त्री । दाक्षिणात्यनदीविशेषे । एतच्छूलं
गुणैः कृष्णसदृशम् । स्नादुत्तरं पथं कानिदृश ।
रा.नि.व.१४ ।

घण्टः । पुं । शाकादिसिंहव्यघ्ननविशेषे । शीतक-
र घण्टे, नैऋत्यर घण्टे । गुणाः—वल्गुः रुचिकारः
वातघ्नश्च । राज. ।

घण्टकः । पुं । सुद्रुक्षुपविशेषे । धेटुकूल, घें-
टू गाछ । घेंटूकाण । सा.कौ. । तस्य सूत्रगुणाः
—कफघ्नं कटुपाकि पित्तकारकं । राज. । घण्टा-
पाटलवृक्षे । ज.द. । [भेष, चक्षुपित्तचि. ।

घण्टकर्णः । पुं । सुद्रुक्षुपविशेषे । घेंटूकोल ।

घण्टा । स्त्री । अतिबलायाम् । रा.नि.व.४ ।
जवापुष्पवृक्षे । जवा गाछ । र.भा. ।

घण्टाकः । पुं । घण्टापाटलिवृक्षे । घण्टापा-
कूल । ज.द. । जालिन्त्याम् । सि.उ. । वै.निघ. ।

घण्टाकर्णः । पुं । घण्टकंशुपे । घेंटू गाछ ।
घेंटूकाण । प.सु.ग्रहणीचि.नित्यानन्दरसे ।

घण्टापाटलिः । स्त्री । खलामख्यातवृक्षे ।
घण्टापाकूल । हिं मीखा । प.सु. । See मुष्काकः ।

घण्टारवा । स्त्री । वनग्रन्थवृक्षे । ११ गाछ ।
हिं मन्मनिया । भ. । [नि.व.८ ।

घण्टालः । पुं । मदनवृक्षे । मथना गाछ । रा.

घण्टालिका । स्त्री । मधुरमातुसुवृक्षवृक्षे । म-
द.व.६ । [र.नि.व.६ ।

घण्टाली । स्त्री । कीमानक्याम् । घोरा ।

घण्टावीजः । पुं । जैपालवृक्षे । जयपाल

गाछ । रा.नि.व.६ । शण्डवृक्षे । वै.निघ. । स्त्री ।
शण्डवीजे । [हि.च. ।

घण्टाशब्दम् । स्त्री । कांस्यपात्री । कौसा ।

घण्टाशीता । स्त्री । अतिबलायां । रा.नि.व.४ ।

घण्टाशीला । स्त्री । महाशण्डवृक्षे । वै.निघ. ।

घण्टिकः । पुं । पादिजलजनुविशेषे । अर्क.चि. ।

घण्टिका । स्त्री । सूजजिह्वायाम् । आंगलि-
वि । रा.नि.व.१८ । गलशुष्किकारीणि । रा.नि.
व.२० । शण्डपुष्पां । अंगकूल । वै.निघ. २४. अर्क-
आ.चि.द्राक्षावलेहे । कुमरिच । लकायौष्ठ ।
वै.निघ. । [नि.व.६ ।

घण्टिनीबीजम् । स्त्री । जैपालबीजे । रा.

घण्टुः । पुं । करिकण्डम्बवृक्षे । उषा । उष-
तायाम् । वै.निघ. ।

घण्डः । पुं । मधुमक्षिकायाम् । अमरे । उषा ।

घनः । पुं । सुसायाम् । मूठा । रा.नि.व.२३ ।
सि.यो.कास चि.पथ्यादिशुद्धी । नागरसुसायाम् ।
क.द.पित्त-चि.विन्नादि । शरीरे । रा.नि.व.१८ ।
अमके । मेवे । रा.नि.व.२३ । कफे । रा.नि.व.
२१ । लवि । उडुप्रक् । रा.नि.व.१२ । वक्त्रे ।
गुडे । वै.निघ. । स्त्री । लीहे । हि.च. । वल्कली ।
रा.नि.व.२ । चि. निविडे । अम. ।

घनकफः । पुं । करकायाम् । शिल । त्रिका ।

घनकालः । पुं । वर्षर्तौ । अ.र. ।

घनगोलकः । पुं । खणै, रीये क । संक्षि-
प्तरजतसुवर्णे । हि.च. ।

घनचन्दनादिः । पुं । वातपित्तज्वरे कषाये ।
“घनचन्दनपर्यटकं कटुकं सघ्णालपटोलदलं स-
जलं । अतश्चीतसितायुतपित्तहरं ज्वरहृदिदृषा-
रुचिदाहहरम् ॥” मूठा, त्रकचन्दन, क्लृप्तपाव-
डा, कटुकी, वेणार मूल, पलता, बाला अ-
त्रोक्तैः १४-व्रति । अल ॥० अं. ०० पौ-
०५ । अत्रैकप—टिनि ४ भाषा । सा.कौ. ।

घनच्छदम् । स्त्री । तालीशपत्रे । रा.नि.व.६ ।
शियुवृक्षे । गङ्गिनी गाछ । वै.निघ. ।

घनजम्बालः । पुं । तुलुके । गङ्गुव । त्रिका ।

घनता(ती)लः । पुं । चातकपत्रिणि । सा-
रङ्गपत्रिणि । जटा । त्रिका ।

घनत्वक् । पुं । शुक्लरीषे । श्वेतलोध । वै-
निघ । [नियामके ।

घनध्वनिः । पुं । सुकायाम् । र.सा.सं.रस-

घनपल्लवः । पुं । शिशुवत् । मञ्जिनां ग्राह् ।
वै.निघ ।

घनपाषण्डः । पुं । मयूरे । श.सा. ।

घनपाषाणः । पुं । कालपाषाणे । अश्वके ।
रस.र.महाज्वरादुष्टे ।

घनप्रभः । पुं । राजावर्त्मसम्पी । वै.निघ ।

घनप्रिया । स्त्री । काकजम्बूवत् । वनछायम् ।
रा.नि.व.११ । नदीजम्बूम् । वै.निघ ।

घनफलः । पुं । विकण्टकवत् । रा.नि.व.११ ।
मरुभुजे । तद्वृक्ष ग्राह् । वै.निघ । [वै.निघ ।

घनफेनिला । स्त्री । काकमाथा । गुडकामाहे ।

घनमूलः । पुं । मीरटलतायां । गतांकडात्र ।
रा.नि.व.१ । [विशेषे । वै.निघ ।

घनमूला । स्त्री । काकमाथ्याम् । मीरमूला-

घनरवः । पुं । मयूरे । वै.निघ ।

घनरसः । पुं । मीरटे । गतांकडात्र । मे. ।
मूलायां । भृगुत्रा । र.सा. । जले । कर्पूरे । पी-
लुपण्याम् । कषाये । सान्द्रनिर्यासे । सम्यक्सिद्ध-
रसे । मे. । रा.नि.व.१४ । [वै.निघ ।

घनरूपा । स्त्री । खटीभक्तार्या । कूनथङ्गि ।

घनवल्लिका (स्त्री) । स्त्री । अष्टतलवालता-
याम् । रा.नि.व.३ ।

घनवासः । पुं । कुषाण्डे । द्वारा ।

घनशृङ्गी । स्त्री । मेघशृङ्गाम् । वै.निघ ।

घनसंज्ञा । स्त्री । सुकायाम् । वै.निघ ।

घनसारः (कः) । पुं । कर्पूरे । रा.नि.व.
१२ । र.सा.सं. । वसन्ततिलकरसे । भा.उ.वाजी. ।
क.चि.अगल्यादिधूपे । वै.निघ.दाह.चि.रसादिगु-
ह्याम् । भा.अ.३७.मू.घा.चि. । जले । घरणि. ।
दक्षिणावर्णपारदे । मे. । चन्दने । वै.निघ ।

घनसूतः । पुं । मीरटलतायाम् । गतांकडा-
त्र । रा.नि.व.३ । [काण्डा । रा.नि.व.११ ।

घनस्तम्भः । पुं । कीशालवत् । जमपात्रे,

घनस्वनः । पुं । तन्तुलीयशाकवृक्षे । कण्टो-
नटेट्रे खाड् । रा.नि.व.५ । [रा.नि.व.३ ।

घना । स्त्री । मधुपर्णीलतायाम् । रुद्रजटायाम् ।

घनाकरः । पुं । वर्षायाम् । वै.निघ ।

घनाग्निसहम् । स्त्री । उत्तमकांक्षे । वै.निघ ।

घनाघटा । स्त्री । काकजहायाम् । केउड्या
टोङ्गी । श.च. ।

घनाघनः । पुं । मत्तहस्तिनि । अम. ।

घनाघना । स्त्री । काकमाथां । श.च. ।

घनात्ययः । पुं । शरदती । हे.च. ।

घनामयः । पुं । खर्जूरवत् । त्रिका ।

घनामलः । पुं । पुनर्नवायाम् । चन्दनवटे ।
वै.निघ. । (Chenopodium album.) वा-
स्तुकशास्त्रे । त्रिका. ।

घनारावः । पुं । चातकपत्रिणि । वै.निघ. ।

घनावहा । स्त्री । काकमाथ्याम् । कर्णको-
टायाम् । कण्डिङ्गि । प.स. ।

घनाश्रयः । पुं । (Aether.) आकाशे ।

घनाहम् । स्त्री । अश्वधात्री । प.स. ।

घनोद्भवम् । स्त्री । लौहकटि । मधुर । वै-
निघ. ।

घनोपलः । पुं । करकायाम् । हे.च. ।

घरटः । पुं । पेषणयन्त्रे । यौता ।

घर्घटः । पुं (Pimelodus gagora or P.
tengara.) मत्स्यभेदे । टोत्रा ग्राह् । श.र. ।

घर्घरः । पुं । पेषके । पेश । त्रिका. । तुषा-
नले । हे.च. । (कः) नदविशेषे । तज्जलं बन्धं श्री-
तलं दीपनं पथं बन्धं श्रीणाङ्गपुष्टिकरश्च । श.
नि.व.१४ । चि. खरविशेषे । मे. । [हे.च. ।

घर्घरिका । स्त्री । घर्घरभेदे । मृष्टधान्ये । थ-

घर्घूर्घा (घ्रा) । स्त्री । तन्नामककीटे, यमकीटे ।
भृगुभृश । पौ.का. । र.मा. ।

चर्मः । पुं । खेदः । घातः । रा. नि. व. १८ । चात-
पे । चर्मणि । चिका । योमर्तो । हे. च. ।

चर्मचर्चिका । स्त्री । चर्मचर्चिकायाम् । वा-
गुटी । यथा—“खेदवाहीनि दुष्यन्ति क्रीडन्ती
कमयैस्तथा । ततः खेदः प्रवर्तेत दुर्गन्धा चर्मच-
र्चिका । राजिकाकृतिरूपोत्था यतो चर्मविच-
र्चिका ॥” प्रयोगः । [टिप्पणी । वै. नि. च. ।

चर्मजः । पुं । जवादिकसूरिकायाम् । था-

चर्मपयः । स्त्री । चर्मजली । उष्णीदको । वै. नि. च. ।

चर्मविचर्चिका । स्त्री । चर्मचर्चिकायाम् ।

चर्मन्तः । पुं । वर्षर्तो । रा. नि. व. २१ ।

चर्मन्तकामुकी । स्त्री । पक्षिविशेषः ।

चर्माम्बु (भः) । स्त्री । चर्म । घातः । रा.
नि. व. १८ । [च. द. चापश्रोतने ।

घर्षः । पुं । कर्करिकायाम् । कर्कशं कर्तुं ।

घर्षणम् । स्त्री । घर्षकर्मणि । घर्षा । “घर्षणा-
दभिघाताद्वा ।” नि. । [चिका ।

घर्षणालः । पुं । सुवले, शिलापुत्रे । लोड्डा ।

घर्षणी । स्त्री । हरिद्रायाम् । चिका ।

घसिः । पुं । घने । आहारः । हे. च. ।

घस्मरः । पुं । घसरे । “उष्णक” । अम. । [मि. ।

घस्त्रम् । स्त्री । कुङ्कुमे । चिका । पुं । दिवसे ।

घाटः । पुं । घाटायाम् । वाङ् । श. च. ।

घाटा । स्त्री । नागबलायाम् । रा. नि. व. ४ ।
शिरःपश्चात्तन्वी । वाङ् । रा. नि. व. १८ ।

घाटालः । वि. बन्धुरः । सु. नि. २५. ।

घाटिका । स्त्री । घाटायाम् । वाङ् । श. च. ।

घाण्टिकः । पुं । (Datura metel, also
fastuosa) धुलूरुवे । हारा ।

घातकच्छम् । स्त्री । मूत्रकच्छतीने । नि. ।

घात(ति)प्रक्षी (हन्) । पुं । A hawk
or falcon, श्वेनपक्षिणि वाङ् प्रक्षी । हारा ।

घारः । पुं । मीचये । हे. च. ।

घार्त्तिकः । पुं । हृतपूरः । विडङ् । हे. च. ।

घासः । पुं । हवे । श्वे । वाङ् । अम. ।

घुः । स्त्री । नासायाम् । वै. नि. च. ।

घुघुक्तत् । पुं । वनकपीते । घुघू । वै. नि. च. ।

घुघुलारवः । पुं । पारावते । वै. नि. च. ।

घुटः । पुं । पादघर्षी । पादघर्ष गौटे । हे. च. ।

घुटिः (टी) (कः, का) । पुं, स्त्री । महा-
ब्रुसश्विग्रही । उल्क । “महाब्रुसश्विग्रही तु
घुटिका गुल्फ इत्यपि ।” हे. च. । रा. नि. व. १८ ।

घुषः । पुं । काष्ठक्रिमी । घुष । शिङ्गसंघर्षे भर-
तः । अमरे । वै. नि. च. ।

घुणदयिता । स्त्री । अतिविषायाम् । आठ-
हेठ । वै. नि. च. च. चर्कोदिः । “पक्षीघणघुणद-
यिता ।”

घुणप्रिया । स्त्री । अतिविषायाम् । कृष्णाति-
विषायाम् । (चरुतार्णवरसे) । वा. सू. २५. च ।
“कटुका मरिचं घुणप्रिया च गच्छीरम् ।” च. द.
पाण्डु. चि. । ब्रह्मदन्तीरुवे । वै. नि. च. ।

घुणवज्रभा । स्त्री । कृष्णातिविषायाम् । कान्
आठहेठ । भा. ।

घुणा । स्त्री । कालातिविषायाम् । वै. नि. च. ।

घुण्टः (कः) । पुं । गुल्फे । श. मा. । हे. च. ।

घुण्टा । स्त्री । बुद्रवदरे । वै. नि. च. । [श. च. ।

घुण्टिकम् । स्त्री । वनकरीषे । विलघूँटे ।

घुण्डः । पुं । अमरे । उणा. ।

घुर्घुरः (कः) (री) । पुं, स्त्री । अमरे । कौ-
टविशेषः । घूर्तघूर्तिना णोका । चिका. । (कः) ।
शब्दविशेषः । गलां बड् बड् कर्तुं । च. इ. १०. च. ।

घुलघुलः । पुं । गवेधुकायां । गड्गड् । उ. मा. ।

घुलघुलारवः । पुं । पारावतमेदि । रा. नि. व.
१८ । [वा. व्या. चि. । “घुलघुलैः पलायैः”

घुलघुणम् । स्त्री । कुङ्कुमे । चिका । सि. थो. च. द.

घूकः । पुं । उल्के । हे. च. ।

घूकारिः । पुं । काके । हे. च. ।

घूकावासः । पुं । शकमेदि । वै. नि. च. । श-
कीरुवे । आठङ्ग ग्राह । रा. नि. व. २ ।

घूर्णः । पुं । यौगमुद्धरके । गीमा. । श. च. ।

सूर्यः । स्त्री । पूर्वने । पूरुनि । छ.च. ।

हृषावासः । पुं । कुषाखे । चिका. ।

हृषिः (शी) । पुं । वनशूकरे । वै.निघ. । अच-
रीगविशेषे । तेनाश्वस नासाभ्यन्तरे त्रणपिङ्क-
शोफा भवति । “नासिकाभ्यन्तरे यस्य पिङ्कानां
समुद्भवः । त्रणं वा यदि वा शोषः तस्य विद्यावृ-
त्तीरुजम् ॥” ज.द.३६५. ।

हृतम् । स्त्री । नवनीतजपदार्ये । वि.पूठ । हृ-
तं दशविधं गन्धमाहिवाजावगार्दभीष्टाविकैडक-
मातुल्यहासिकमेदेन । तेषां गुणादिकं तत्तत्पथ्या-
येषु ख्यम् । सा. हृतगुणाः—“आयुर्वेदकं देह-
दार्यकरं सौकुमार्यकानिनुस्त्रिभूतिवलयकरं शीत-
घ्नं वाज्ययीवनवाहकेषु प्रधानवलयकरं पथ्यञ्च ।
रा.नि.व.१५ । पुराणहृतगुणाः—“सर्पिर्जीर्णैवैव
सन्त्ययने च सूर्वाक्रीडादकण्ठाणिशुष्ये । शीफा-
ग्रंसार्योनिदीवग्रेषु शनं सर्पिर्जीर्णैवैव दृष्यां स्वा-
त् ॥” नवस गुणाः—“बलस्ये तर्पणभोजनेषु अ-
ने च पित्तासृजिरेषुक्ते । नेत्रानये कामलपाण्डु-
रीये चये नवं सर्पिर्ददाहरन्ति ॥ ज्वरे विषयेषु
विस्त्रिकायामरीचके वा ब्रट्टिते तषापी । पाना-
त्यये वापि मदात्यये वा शनं न सर्पिर्वैवैवस्यते
च ॥” अत्रि.६५. । पक्षहृतं—वर्षापरं हीन-
वीर्यं ॥ भा. । तर्पणं नेत्ररोगघ्नं दाहगुणयसा
हृतम् । यथा—हृतप्रथमपिपक्षं निधेनं स्थिरशी-
तायै किञ्चित् शीतं हरिद्रामातुलज्वरसमुत्थामल-
क्रीहरीतकीविभीतकानां कल्कीकृतानां यथाक्रमं
प्रत्येकं पलेन सूक्ष्मेत् । यथा—“धानोपप्याविभी-
तैर्जलधररजनीमातुलज्वरेषु सर्वैरैतैः सुपिष्टैः
पलकपरिमितैर्मन्दमन्दालेन । आज्यप्रस्थं निधेनं
परिपचनशतं सूक्ष्मेद्विद्विशः तस्यादासीपदीषं
त्वजति च सहसा वीर्यवलीकृतदावि ॥” भेष. ।

हृतकरञ्जः । पुं । करञ्जविशेषे । चित्रा क-
रुमण् । गुणाः—कटुः वातघ्नः प्रघ्नाशनः ल-
ब्धीघ्नः चर्शोघ्नश्च । रा.नि.व.८ ।

हृतका । स्त्री । हृतकुमार्याम् । वै.निघ. ।

हृतकुमारिका (री) । स्त्री । खनामप्या-
तप्रे । हृतकुमारो । See गृहकन्या ।

हृतपथकः । पुं । हृतकरञ्जे । रा.नि.व.८ ।

हृतपथः । पुं । हृते । वै.निघ. ।

हृतपूरः (कः) । पुं । चन्द्रपुत्रीति चिरीड
इति च ख्याते पिष्टकविशेषे । तन्प्रभासी—“मदि-
तां समितां चौरनारिकेलहृततदिभिः । अग्न्याश
हृते पक्षा हृतपूरीऽवसृज्यते । हृतपूरी गुरुहृषः
कफघ्नः रक्तमांसदः । रक्तपित्तहरी हृद्यः स्नातुः
पित्तहरीऽग्निदः ॥” भा. । प्रकारान्नरं यथा—
“गोधूमचूर्णे तृणस्य स्वच्छं तन्निघ्नं हृतं लिपेत् ।
यावत्तत् पिष्टतां गच्छेत् परःपुनश्च विमर्दयेत् ।
फिलयित्वा द्रवीभूते ततः पात्रे हृतं त्यजेत् । रुग्ण-
सृष्टे तत्र तस्य धारामपासृज्यत् । यावच्च व्याध
तत्पात्रं प्रसरदहृतपूरकः । यत्किञ्चित्तामनां यानं
खल्वपह्ने निमज्जयेत् ॥” गुणाः—“स हृषो गुरुह-
द्यश्च बलजडातुवह्नः । कफासृज्जालकरो वात-
पित्तघ्नश्च हरति ॥” वै.निघ. ।

हृतमण्डः । पुं । अने, भक्ते । वै.निघ. । सर्पि-
मण्डे । गुणाः—मधुरः सरः योनिश्रोत्रालिशिरसां
शूलघ्नः वक्त्रिन्स्याद्विप्रपूरणेषूपदिश्यते । सु.स.
४५५. ।

हृतमण्डलिका । स्त्री । हंसपादीसुप्ते । रा.
नि.व.५ । रक्तलज्जालुकायाम् । काकजहायाम् ।
वै.निघ. ।

हृतमण्डा । स्त्री । मधुसू । मानकौक्डी,
माकडहाता । रा.सा.श.च. । रक्तलज्जालुकायाम्
वै.निघ. ।

हृतवरः । पुं । हृतपूरः । मोहनभोगे । छ.च. ।

हृतहेतुः । पुं । नवनीते । ननि । वै.निघ. ।

हृता । स्त्री । काकजहायाम् । श.च. । काकतु-
ल्लिकायाम् । कुर्यादुष्टौ । वै.निघ. । चिका. ।

हृताङ्कः । पुं । सरलद्रवे । मन्त्रलगाच्छ्रेय आठि ।

हृताची । स्त्री । एलायाम् । वै.निघ. ।

हृताची (गर्भ) सभवा । स्त्री । खल्लेलायाः ।
वड् एलाहेट । रा.नि.व.६ ।

हृताभ्यङ्गः । पुं । हृतमर्दने । घृतामर्दनं । तत्र
विधिविशेषो—“वाते पित्ते कफे रक्ते सन्निपाते
कृशाङ्के । सदसूक्ष्माप्रलापेषु तस्यादाहज्वरेषु च ।
सन्निपते सन्निपते जीर्णे स्रग्भ्रान्ते विशिष्यते । बाल-
मध्यमजीर्णानां हृताभ्यङ्गः प्रशस्यते ॥” गुणसीमा

प्रसदनकामलासातिसारिषु । शसकाश्रीदरक-
र्हिपाशुसत्वाङ्गशेषिषु ॥ विद्रवी पाशैश्वलेषु ग-
खमालार्वादिषु । श्रौतज्वरे प्रसेहे च घृताभ्यङ्गी
न शस्यते ॥” इत्यादि ।

घृताङ्गः । पुं । ठकधूपे, कचिनधूपे । चिकित्सा ।

घृतिला । स्त्री । घृतिपण्याम् । टाकूनिग्र ।
प.सु. । [का. हे.च. ।

घृतली । स्त्री । तैलपायिकायाम् । तेलनापो-

घृष्टम् । स्त्री । सद्योन्नविशेषे । चवन्न नागिना
धा वा कृत । “विगतत्वकं यदङ्गं हि सङ्घर्षाद-
न्यथापि वा । उषास्त्रावाप्तितं तन्म घृष्टमिष्यपदि-
शते ॥” सु.चि.२५. । पुं । गोघृसे । वै.निघ. ।

घृष्टतलः । पुं । अश्वस्य पादरोगविशेषे । लक्ष्यं
यथा—“घृष्टं भूमौ तलं यस्य ताम्बीभवति वाजि-
नः । तस्य घृष्टतली नाम पादरोगः प्रकौलितः ॥”
ज.द.२६५. ।

घृष्टिः । पुं । एकरे । प.सु. । (टी) स्त्री । वरा-
हकानायां । वाराहकीकन्दे । चामर आम् । अम.
चरणे । अपराजितायाम् । मी. । [र.मा. ।

घृष्टिला । स्त्री । घृतिपण्याम् । टाकूनिग्र ।

घृष्टिः । पुं । वनवराहे । वै.निघ. ।

घेचुलिका । स्त्री । (Arumorinense)
कीचादने । (वै.च. २.सा. ।

घोटः (कः) । पुं । चवे । प.सु. । See चवः ।

घोटकारिः । पुं । मक्षिणे । वै.निघ. ।

घोटकीदुग्धम् । स्त्री । अशीदुग्धे । घृष्टीर-
द्वय । गुणाः—इलमसं लवणं दीपनं लघु दीह-
स्त्रैर्यकं वल्यं गौरवकान्तिजनक । रा.नि.व.१५ ।
See चशीवीर ।

घोटगलः । पुं । कासद्वये । वै.निघ. ।

घोटिका । स्त्री । बड्वायाम् । ठकलीषीशकि ।
बड्वाशनी । गुणाः—कटूणां मधुरं वातघ्नकक्ष-
उत्तरकशोषघ्न । रा.नि.व.५ । See खोषी ।

घोटी । स्त्री । खोष्टायाम् । जेन्नाकुन । रा.
नि.व.८ । कृष्णवदरहले । वै.निघ. ।

घोषकः । पुं । मोनससर्पे । वै.निघ. ।

घोषसा । स्त्री । खताविशेषे । वै.निघ. ।

घोषा । स्त्री । नासिकायाम् । रा.नि.व.१८ ।
अश्वस्य नासिकाद्राक्षिमध्यभागे । ज.द.२५. । कि-
कियाम् । (हे.च.३.३) । वै.निघ. ।

घोषान्तमेदनः । पुं । चारण्यकरे । व-
न शूकर । वै.निघ. ।

घोषी (रन) । पुं । एकरे । वनयकरे । प.सु. ।

घोष्टा । स्त्री । (Zizyphus jujuba) गो-
पघष्टायाम् । जेन्नाकुन गाह । मं कं खोटी ।
गोहवी । गुणाः—कटुः उष्ण मधुरा वातघ्नी तृण-
कण्टितकुष्ठत्रयघ्नी च । रा.नि.व.८ । पूगीहले ।
उपात्रि गाह । रा.नि.व.११ । वा.सु.१५५. ।
मदनहले । नागवलायाम् । शाकहले । जेन्नाकुन
गाह । वै.निघ. । [गाह । रा.नि.व.८ ।

घोष्टाख्यः (स्थः) । पुं । मदनहले । यन्नना

घोष्टाफलम् । स्त्री । पूगफले । उपात्रि ।
वै.निघ. । वदरीफले । सु.चि.१७५. । [च. ।

घोनसः । पुं । मोनससर्पे । तिलिस्ससर्पे । च.

घोरम् । स्त्री । विषे । रा.नि.व.६ । पुं । वसि-
कुष्ठले । नादेकुष्ठले । च । मारके । भा. ।

घोरकुष्ठहा । स्त्री । हितालीति ख्यातलता-
याम् । वै.निघ. ।

घोरण्टः । पुं । पूगहले । उपात्रि गाह । मद-
व.६ । [वाच । रा.नि.व.१६ ।

घोरदर्शनः । पुं । उलूके । तरवी । (हे.च.३.३)

घोरवृत्सिंहरसः । पुं । सन्निपातज्वरे रसः ।

“भागेकं खततामस्य विभागं खतलीहकं । विभाग-
च खतरसः चतुर्भागं खताथकम् । भागिकं रसन-
ली च तथा शुद्धा मनःशिला । चलायतेति सा-
मस्य प्रत्येकं तुल्यमेव च । गरलघाभतुल्यं ख्यात्
चिकटुघाभतुल्यकः । एतत्सर्वस्य दिगुणं कालकूटकं
मास्यमाह्वयमायुरघृष्टिपित्तविभावयेत् । चिचक-
ख द्रव्येव प्रत्येकं याममाचकम् । सर्वपाभा वटी
काय्याः..... । दापयेष्टिकामिकां पयःपेटोरसेन
च ॥” शैव. । विषमाख्यं कुचिलकी । [निघ. ।

घोरप्रदा । स्त्री । गोषायाम् । घोषांश । वै.

घोरदासनः (रासी) । पुं । मनाले । चिकता

घोरा । स्त्री । देवदास्याम् । देशांताङ्गि । रा. नि. व. १ ।

घोलम् । स्त्री । सकेडजलमयिते दधनि । दधान । सु.सं. ४५. अ. । विजलमयिते दधनि । र. मा. । पादजलविभागदधिकृते तन्ने । रा. नि. व. १५ ।

घोलवटकः । पुं । घोलवत्तवटके । घोलव-
ट्ठा । वै. निच. ।

घोलिः (ली) । स्त्री । पत्रशाकविशेषे । आं-
क-विशेषः । हिं घोली, तोंडघोलि, किर्कगीलि ।
घोली हिवा चेतनारामघोलिमिदाम् । गुणाः—
चेतनार्कं लवणं कथम् अस्मि वातकफघ्नश्च । आ-
रामघोलिशकम् अस्मि कथं कथं वातघ्नं पित्तघ्नम्
करं जीर्णज्वरापहम् । रा. नि. व. ६ ।

घोलिका । स्त्री । घोलि । वै. निच. ।

घोषः । पुं । कांस्ये । ताम्रं ७ नखाग्रं निर्मितं
धातुं । प. सु. । घोषालतायाम् । मे. । मशके ।
पटोले । समरे । त्रिका. ।

घोषकः । पुं । कोशातक्याम् । हलिघोषाल-
तायाम् । घोषा, मधुमता । भा. पू. १७. शाकव. ।
See कोशातकी ।

घोषका । स्त्री । घोषालतायाम् । वै. निच. ।

घोषकाकृतिः । पुं । घोषायाम् । घोषा न-
ता । र. मा. ।

घोषणः । पुं । कीकिले । श. र. ।

घोषपुष्पम् । स्त्री । कांस्ये । रा. नि. व. ११ ।

घोषयिन्नुः । पुं । कीकिले । त्रिका. । निच. ।

घोषवती । स्त्री । शताश्वायाम् । अनुका । वै.

घोषा । स्त्री । (Anethum sowa.) शता-
श्वाययुगे । मण्डरी, अनुका । रा. नि. व. ४ । क-
कटग्रन्था । रा. नि. व. ६ । विडके । वै. निच. ।

घोषातकी । स्त्री । शेतकीघातकां । श्वेत
घोषा । र. मा. ।

घोषितः । पुं । मिश्रमारे । अनुका । वै. निच. ।

घोषिलः । पुं । वनयुकरे । वै. निच. ।

घ्राणम् । स्त्री । खनामस्थानेन्द्रिये । नासिका ।
रा. नि. व. १८ । आघ्राणे । भा. नि. । [भ्रम.]

घ्राणतर्पणः । त्रि । घ्राणेन्द्रियतृप्तनके ।

घ्राणदुःखदा । स्त्री । छिक्किन्वा । ईदेटता ।
भा. । नासारोणि । ईति । वै. निच. ।

घ्राणपाकः । पुं । नासापाके । वा. उ. १६. अ. ।

घ्राणेन्द्रियम् । स्त्री । नासिकायाम् । वै. निच. ।

घ्राणोदकम् । स्त्री । नासारूपेण घ्रातनिशी-
घोदकपाने । नाटकं खलं थांशु । गुणाः—
तार्चनेत्रलं खर्गोचार्यसदृशवस्त्रशालिलं बुद्धिमत्त-
मश्चिनीकुमारसदृशलं शिरोरोगनाशिलं कलिपलि-
तविहीनत्वश्च । रा. नि. व. १४ ।

घ्रातिः । स्त्री । नासिकायाम् । श. च. ।

च

च । पुं । कण्ठ्ये । मे. ।

चकीरः (कः) । पुं । चातकपत्रिणि । चां-
क पाथी । रा. नि. व. १६ ।

चक्रम । स्त्री । तगरपादिके । तगरपाङ्क ।
नकुल. ११. अ. सु. कल्प. ५. अ. अचि. ११. अ. ११. अ. विष-
मिदे । प. सु. । रक्तकुलये । काष्ठीमिदे । कौजि ।
वै. निच. पुं । चक्रवाकपत्रिणि । टकाटकि । भ्रम. ।

चक्रकः । पुं । पजिमस्यर्पविशेषे । सु. कल्प. ७. अ. ।
See सर्पः । वै. निच. ।

चक्रकरः । पुं । चक्रपत्रकान्ते । चक्रवाक ।

चक्रका । स्त्री । खनामस्थानमहोषधी । सु. चि-
१०. अ. । See चोषधिगणः ।

चक्रकारकः । पुं, स्त्री । मन्थीनामगन्धद्रव्ये ।
नथी । वै. निच. ।

चक्रकुल्या । स्त्री । एभिपण्याम् । चाकुलिश ।
श. च. । कञ्जकुलशाम् । वै. निच. ।

चक्रगजः । पुं । चक्रमहोषधे । चाकुली । रा. नि. व. ४ ।

चक्रगुच्छः । पुं । चक्रोदके । श. च. ।

चक्रगुल्मः । पुं । चक्रे । वै. निच. ।

चक्रदन्ता (ग्री) । स्त्री । जैपालवृक्षे । जङ्ग-
मान् । प.सु. । [गोमविधि । रा.नि.व.६ ।

चक्रदन्तीवीजम् । स्त्री । जैपालवीज । जङ्ग

चक्रधरः । पुं । सर्वे । चिन्ता ।

चक्रधारम् । स्त्री । अर्द्धधारास्त्रविशेषे । तथा-
ष्टाङ्गलायतम् उरसि अङ्गुलविसारं अङ्गुलफलम् ।
सु.म.टी.उ.८५. । [द्रव्ये । नथी । रा.नि.व.१२ ।

चक्रनखः (नायकः) । पुं । मखीनामगन्ध-

चक्रनामा (न) । पुं । साचिकधातौ । अर्ध-
मात्रिक । मखीमेदे । नथी । प.सु. । [श.र. ।

चक्रपद्माष्टः । पुं । चक्रमर्द्धचपे । षट्कम् ।

चक्रपरिव्याधः । पुं । चारम्बवृक्षे । (मौ-
नान् गच्छ ।

चक्रपर्णा (ग्री) । स्त्री । कृष्णतुल्यम् ।
कान् तुलसी । वै.निघ. । शृङ्गपण्याम् । षट्क-
निष्ठा । श.च. ।

चक्रपाणिः । पुं । स्वनामख्यातप्रलसंयहादि-
कारे । स गौडराजस्य पाकशालाध्यक्ष आसीत् ।
“गौडाधिनाथरसवत्यधिकारिपत्रम्” । अ.द. ।

चक्रबन्धना । स्त्री । वनमल्लिकायां । वै.निघ. ।

चक्रवाला । स्त्री । आमातकवृक्षे । आम्बु-
गच्छ । वै.निघ. ।

चक्रवालिकः । पुं । अश्वस्य पादरीगमेदे ।
“क्षिपन्ते बलयो यस्य खुरसन्निभसुहवाः । अक्षिप्रा
वाय स्रजः तं विद्याचक्रवालिकम् ॥” अ.द. ।

चक्रमण्डली (रज्ज्) । पुं । मण्डलिसर्पजाति-
मेदे । छे.च. ।

चक्रमर्हः (कः) । पुं । (Cassiatora.) ख-
नामख्यातवृक्षे । षट्कम्, षट्काष्टि, एष्टाक्षी ।
हिं चक्रवृ. स तरवटा । कं अग्रे । तं वृषवि-
शेषम् । गुणाः—कटुः तीक्ष्णः मेदीवातकफघ्नः ।
चक्रवृक्षद्वन्द्वपामादिहरश्च । रा.नि.व.४ । लघुः
खादुः कषयः वातपित्तघ्नः हृद्यः हिमः कफघ्नः ।
द्वन्द्ववृक्षमिहरश्च । तत्फलं उष्णं कृष्णकृद्द्वि-
यवातघ्नं गुणकासकृमिनाशघ्नं कटु च । तत्पत्रम्
अम्लं दहन् वातकफघ्नं कृष्णकासकृमिनाशकृष्णघ्नम् ।

भा. । (दं) कष्टमेदे । श.च. । स्त्री (मर्हिनी) ।
अलक्तके । रा.नि.व.६ ।

चक्रमुखः । पुं । शूकरे । वै.निघ. ।

चक्रयन्त्रम् । स्त्री । औषधपाकार्ययन्त्रविशेषे ।
लक्षणं यथा—“गर्तवाद्ये भवेद्गर्तो मध्यगर्ते रस्ते
कुक्षे । चक्रयन्त्रमिदं सिद्धं वाद्ये गर्ते वृक्षपुटम्” ॥
अचि. ।

चक्ररथः । पुं । चक्रवाकपक्षिणि । वै.निघ. ।

चक्ररदः (दंष्ट्रः) । पुं । शूकरे, वनशूकरे ।
वै.निघ. । [वै.निघ. ।

चक्ररेणुका । स्त्री । रक्तकरवीरे । रक्तकरवीरे ।

चक्रलः । पुं, स्त्री । रक्तकुलले । नाग कुलम् ।
वै.निघ. । [नि.व.११ ।

चक्रलताम्बः । पुं । बहुरसालताम्बे । रा.

चक्रलक्षणा (णिका) । स्त्री । गुडव्याम् ।
र.मा. । [नागरसुसायाम् । वै.निघ. ।

चक्रला । स्त्री । उष्टायाम् । षट्कम् । अम.

चक्रवर्त्तिः (तीर्त्ति, त्तिनी) । पुं, स्त्री । वा-
लुकशके । वेत्ता । शंक । प.सु. । लावायाम् ।
जटामांस्याम् । रा.नि.व.१२ । [वै.निघ. ।

चक्रवल्ली । स्त्री । कुहीमेदे । रुग्णिमना ।

चक्रवाकः । पुं । (Anas casarca) Rudy-
goose. स्वनामख्यातमवजातीयपक्षिविशेषे । षट्-
काष्टकी, त्र्यष्टका । तन्मांसं लघु क्षिणं बलदं
अधिकरं सर्वशूलघ्नसुखं वातरीगघ्नश्च । रा.नि.व.
१६ । कटु हृद्यम् उष्णवीर्यं कटुपाकि बलवृद्धि-
करश्च । राज. । अत्रविशेषे । मज्जुल. । (का, की)
स्त्री । चक्रवाकपट्याम् । षट्काष्टी । वृक्षायाम् ।
विरुद्धौ । प.सु. ।

चक्रवीजम् । स्त्री । जैपालवीज । रा.नि.व.६ ।

चक्रवेधकम् । स्त्री । चक्रनामकाक्षिके । मि-
र्कणि । रा.नि.व.१५ । [र.मा. ।

चक्रश्रेणी । स्त्री । अजश्रेणाम् । गेडाश्रेणी ।

चक्रसंज्ञम् । स्त्री । वक्त्रे । छे.च. ।

चक्रा । स्त्री । कर्कटश्रेणाम् । कौकडाश्रेणी ।
नागरसुसायाम् । नागश्रेणु । रा.नि.व.६ ।

चक्राङ्गा । स्त्री । नागरसुतायाम् । रा.नि.व.६ ।
सुदर्शनायाम् । उन्नतीश्रुती । पञ्चगुड्याम् ।
गन्धञ्जम् । वै.निघ. । (ह्री) हंसपद्माम् । श.र. ।

चक्राङ्गः । पुं । हंस । अम. ।

चक्राङ्गा (ह्री) (हन्) । स्त्री, पुं । सुदर्शनल-
तायाम् । उन्नतीश्रुती । हिं दृश्यति । कटु-
का । कटुकी । रा.नि.व.६ । कर्कटश्लाम् ।
कौकुडाम् । प.स. । हिलमोचिकायाम् । शि-
क्षे । चिका । हंस्याम् । श.र. । मञ्जिष्ठायां । रा.
नि.व.६ । वासुकी । वै.निघ. ।

चक्राटः । पुं । विषवैद्ये । मे. ।

चक्राधवासी । पुं । नागरज्ज्वले । टीवा-
वृक्ष । चिका । [वै.निघ. ।

चक्रालुः । पुं । महारसालासे । शीत आय ।
चक्राहः (ग्रः) । पुं । चक्रमर्हृत्पे । टाकन् ।
रा.नि.व.४ । भैष.कुष्ठ-धि. । चक्रवाकपक्षिणि ।
रा.नि.व.१६ ।

चक्रिकः । पुं । रक्तकुलत्वे । वै.निघ. ।

चक्रिका । स्त्री । जालुषि । ह्रीं । रा.नि.व.
१८ । श्वेतगुह्यायाम् । माता कुंटा रक्तकार्पास्याम् ।
जानकापांस । चक्रमर्ह । टाकन् । वै.निघ. ।

चक्रिपद्मी । स्त्री । चक्रवाकस्त्रियाम् । चक्र-
वाकी । श्वेतकुलस्याम् । वै.निघ. ।

चक्री (हन्) । पुं । कोकपक्षिणि । चक्रवाक ।
चक्रमर्ह । टाकन् । तिमिश्रत्वे । मादन ग्राह ।
काके । गर्हमे । व्याघ्रनखे । नथीविशेषः । दधनि ।
रा.नि.व.१६ । स्त्री । लषि । माकृतिनि । वै.निघ. ।

चक्रीवान् । पुं । गर्हमे । अम. । चक्रवाके ।
टका । वै.निघ. ।

चक्रमेढकः । पुं । देवसर्पपटले ग्राहे । वै.निघ. ।

चक्रमेखरी । स्त्री । वस्त्रनाडिकायां । वै.निघ. ।

चक्रोत्थः । पुं । कुकुटपादोत्पत्त्या । गता क-
टुकी । वै.निघ. ।

चक्र(कु)रः । पुं । हन् । मे. ।

चक्रमणम् । स्त्री । अमणे । शूनःशूनःमण ।
शुभाः—“चक्रारोम्यनायुर्ध्वं चक्रवीर्यपचातजन् ।
पादाभ्यामनुपागतां सदा चक्रमणं वृक्षाम् ॥” सु.

वि.१४४. “यत्तु चक्रमणं नातिदेहपौडाकरं भ-
वेत् । तदायुर्वलमेधाग्निप्रदमिन्द्रियबोधनम् ॥ च.
धर्मदः कफस्थीत्यसौकुमार्यविनाशमन् ॥” राज.
२५. । [वै.निघ. ।

चचण्डी । स्त्री । सुद्रजिह्वायाम् । आगजिह्व ।

चचेण्डा । स्त्री । चिचिण्यायाम् । चिचिणा,
होणा । शुभाः—श्रीधरो मे हिनं पटोलाङ्गीनयु-
ण्ड । मद ।

चच्चलुठाररसः । पुं । चर्शति रसः । रसः
गन्धकः । लीङं प्र. २ भ. । चिकटु दन्तीमूलं कुष्ठं प्र.
१ भ. विषलाङ्गलिकामूलं ६ भ. यवचारः सैन्धवं
टङ्गणचारः प्र. ५ भ. गोमूत्रं कुङ्गीबीरं प्र. १२भ. ।
यावत्पिच्छं यवपिना पचेत् । र.सा.सं. ।

चच्चरी (हन्) । पुं. स्त्री (री) । मधुमक्षिकायां ।
अमर । लमर । वै.निघ. ।

चच्चरीकः । पुं । अमर । चिका ।

चच्चलतैलम् । स्त्री । शिलारसे । चिका ।

चच्चला । स्त्री । पिपल्याम् । श.च. ।

चच्चिमूचिः । पुं । कारखवपक्षिणि । मरिगा
थडा ईस । चिका ।

चच्चुः । पुं, स्त्री । सुद्रचुचुपे । चच्छा शी-
क । गोमाङ्गीचे । नाङ्गीच शीक । रा.नि.व.४ ।
रत्नैरखे । रा.नि.व.८ । परखसामान्ये । मे. । बरी
श.र. । पक्षिणः शीठे । पांशिरि ठौटे । अय. ।

चच्चुकः (का, की) । पुं, स्त्री । चुचुपे ।
छच्छका । भा.रा.नि.व.४ । स्त्री (का, की) ।
पक्षिचची । श.र. । [न.व.४ ।

चच्चुपत्रः (पत्राख्यः) । पुं । चुचुपत्रे । रा.

चच्चुरः । पुं । चुचुपत्रे । रा.नि.व.४ ।

चच्चुलुः । पुं । रत्नैरखे । वै.निघ. ।

चच्चुसुचिः (कः) । पुं । पक्षिविशेषे । कान्
थोठा । कारखवपक्षिणि । चिका । इ.च. ।

चच्चूः । स्त्री । पक्षिण्ये । पांशिरि ठौटे ।
इ.च. ।

चटकः । पुं । Sparrow. सुद्रपक्षिविशेषे ।
छाई पाथी । हिं चटकेया । सं चिमणा । इ
विधेः यद्वाटखमेदाद् । अचमख माङ्गुष्ठाः—

श्रीत लघु द्वयं बलदक्ष । द्वितीयस्य मांसगुणाः—
लघु पथ्यदक्ष । रा. नि. व. १७। तदक्षगुणः—हंसी-
वत् ज्ञेयः । कषचटके । आशा पाथी । राज. ।
स्त्री (का) । पिप्पलीमूले । च. टी. । चटकस्त्रियां ।
अम. ।

चट(कि)का । स्त्री । चटकपत्न्याम् । यदि
छड़ि । हला. । रक्तगुह्यायाम् । गान कुंठ । च.
द. उन्मा. चि. । [रा. नि. व. ६ ।

चट(टि)काग्नि(शी)रः । पुं । पिप्पलीमूले ।

चटाफलः । पुं । नारिकेलवृक्षे । श. र. ।

चटि(टी)का । स्त्री । चटकस्त्रियाम् । पिप्प-
लीमूले । वै. निच. ।

चटुः । पुं । उदरे । मी. । [निच. ।

चट्टिका । स्त्री । जलीकायाम् । ज्यौंक । वै.

चटुः । पुं । लीङ्पात्रविशेषे । छट्टे ।

चणः (कः) । पुं । (Cicerariatinum.)
Gram or chick pea. खनामख्यातमिन्दी-
धान्ये । छानात्र गाह् । हिं चणा, चाणा । मं
चणा । कं कडली । गुणाः—रक्तपित्ते हितं ।
सि. धी. र. पि. चि. । “रक्ते कफे पीनसके च कले
ग्लामये वातरुजि सपिते । श्रीतप्रतिश्याय-
क्षभीन् निहन्ति शुक्लधातुश्चकः प्रशस्तः ।”
अवि. १५ च. । मधुरः कषः मीहृत् । वातपित्तकरः
होमिवर्णकरः बलकरः रुच्यः आभ्रानकरश्च ।
तद्युग्गुणाः—मधुरः कषायः कफघ्नः वातविकार-
करः आसोर्दकासपीनसघ्नः बलदीपनश्च । रा. नि.
व. १६ । कषायः कटुकबीषो वातघ्नः कफदीप-
कत् । रक्तपित्तं निहन्त्या चणानां यूष लभ्यते ॥
अङ्गारश्चटसौलव्यश्च तद्गुण एव । आर्द्रश्चटः बल्यो
रुचिकरश्च । शुक्लश्चटुश्च रक्षो वातकुष्ठप्रकीपनः ।
स्निग्धः पित्तघ्नः कफघ्नश्च । तन्मूषः कीमकरः ।
आर्द्रांतिकोमलः रुच्यः पित्तशुद्धकरः श्रीतलघु ।
भा. पू. १४. धान्यव. । तत्तुश्चकं रुच्यं दुर्जरं कफ-
वातहृत् अम्लं विट्प्रजनकं पित्तघ्नं दन्तशोथहर-
श्च । भा. शाक. व. । पर्युषितचणकजलगुणाः—
श्रीतं प्रातः पीतं पित्तरसहरं पुष्टिदं सनर्पणश्च ।
रा. नि. व. १६ ।

चणकरोटिका । स्त्री । चणकचूर्णकरोटि-

कायाम् । छानात्र कृष्टो । गुणाः—रक्षा विट्प्र-
कारी गुरुः श्लेष्मपित्तरक्तघ्नी च । भा. ।

चणकलोणी । स्त्री । चणकाक्षे । गांछ छो-
ना । छाणांशक । वै. निच. । [हाडू ।

चणकशक्तुः । पुं । चणककतशक्ती । छानात्र

चणकचारः । पुं । चणकपुष्पे । रसवी. ज-
व्यादरसे ।

चणका । स्त्री । चतस्याम् । शनिना । र. सा. सं. ।

चणकास्तकम् । स्त्री । पिप्पलीमूले । चणक-
चारः । छानात्र शोक, गांछ छाना । हिं चण-
कलोणी । गुणाः—“चणकास्तकमत्यम्लं दीपनं ह-
न्तृमध्यं लवणामुरसं रुच्यं श्लाजीषविषमनुत् ।”
भा. र. सा. सं. चन्द्रवर्णे । [श्रीतलघुले । रत्ना. ।

चणकास्तवाः । स्त्री । चैत्रस्थफलवचणकपत्र-

चणक्यम् । स्त्री । चणक्यमूलके । वैद्यकम् ।

चणद्रुमः । पुं । चद्रगोचरे । छोटि गोश्वरी ।
रा. नि. व. ४ ।

चणपत्रकः (पत्री) । पुं. स्त्री । बदनीवृक्षे ।
रोदनोति उत्कले । रा. नि. व. ५ । गोचुरके ।
गोश्वरी । वै. निच. ।

चणिका । स्त्री । वृषविशेषे । छाणात्र शोक ।
गुणाः—वृष्या बल्यो मधुरो बोजेच्छेष पच्यहतां
रा. नि. व. ८ ।

चण्डः । पुं । तिमिहीवृक्षे । मी. । रक्तकरवीरे ।
आरुख्यशूकरे । वै. निच. । शयिपथे । गैच्छेला ।
हिं चौरा । रा. नि. व. १२ । [मयूरे । वै. निच. ।

चण्डकः (की (हन) । पुं । रक्तकरवीरे ।

चण्डका । स्त्री । बचायाम् । वै. निच. ।

चण्डपुक्ता । स्त्री । तिमिङ्गाम् । वै. निच. ।

चण्डद्रिका । स्त्री । रसजारवादिशने ।
वैद्यकम् ।

चण्डहासा । स्त्री । गुडूयाम् । रा. नि. व. १ ।

चण्डा । स्त्री । (Andropogon acicu-
lum.) चीरनामगन्धद्रव्ये । छात्रो । तै तिमि-
होक् । अम. । अजमोदायाम् । वै. निच. । शङ्खपु-
ण्याम् । चीरपुण्याम् । डाट्टिहे, डान्कूनी । मी. ।
लिङ्ग्याम् । हिं पञ्चगुडिया । कर्मिकम् ।

चानाकुम्भी । चासकल्याम् । ईश्वरकांक्षी । रा.
नि.व.१ । श्वेतदूर्वायाम् । रा.नि.व.८ ।

चण्डाख्या । स्त्री । दादहरिद्रायाम् । वै.निघ.
चण्डातः (कः) । पुं । करवीरे । चम. रुद-
नीहचे । वै.निघ. ।

चण्डालः (कः) । पुं । रक्तकरवीरे । तण्डु-
लीयशके । टापीनाटिशा, कौटिनाटिशा । वै.निघ. ।

चण्डालकन्दः । पुं । खनामख्यातमहाकन्द-
शके । चण्डालकन्द । सं चण्डालकन्द । कं माद-
गिरि । स एकपत्रविपत्रविपत्रचतुषत्रपत्रपत्रभेदे-
न बहुधा । गुणाः—मधुरः कफपित्तरक्तदीघघ्नः
विषभृतादिदोषघ्नः रसायनम् । रा.नि.व.७ ।

चण्डालिका । स्त्री । करवीरे । चण्डालवह-
क्याम् । वनटौङ्गाग । मे. ।

चण्डाली । स्त्री । शिवलिङ्गिन्याम् । लिङ्गिनी
लता । रा.नि.व.११ । रस.र.प्रमेह-चि.मेहहिर-
दसिहरसे ।

चण्डिका । स्त्री । भतस्यां । यमिनां । त्रिका ।

चण्डी । स्त्री । विष्णुदेवदारी । शिवलिङ्गिन्यां ।
शिवलिङ्गिनी लता । रा.नि.व.१ । [नि.व.१० ।

चण्डीकुसुमः । पुं । रक्तकरवीररुचे । रा.

चण्डीलता । स्त्री । मयिपर्वभेदे । गौटेन ।
हिं चीरा । वै.निघ. ।

चण्डुः । पुं । मूषिके । श.च. ।

चण्डिखररसः । पुं । नवज्वरे रसः । “रसं गन्धं
विषं तावत् मर्हयेदेकयामकं । चार्द्रकखरसिनैव न-
मर्हयेक्षतवारकम् । निर्मुखाः खरसे पथात् मर्हये-
क्षतवारकम् । शुद्धेकार्द्रसिनैव दना हन्ति खरं
चणात् ॥” रस, शक्क, विष, ताम्रं अत्रोत्प्रेक
समभागं अतिदिन आहारं रसे १ प्रहरं मर्दनं
करिष्य १ तावना दिव । अत्रैकं निम्बं
रसे १ तावना दिव । मात्रा १ र, अशूपान
आहारं रस । रसकी. ।

चतुरः । पुं । काके । श.च. । [निघ.]

चतुरङ्गः । पुं । कलायमभेदे । तेउडा । वै.

चतुरङ्गा । स्त्री । घोटिकावले । शेषाकुल ।
रा.नि.व.८ ।

चतुरङ्गावलीहः । पुं । ज्वरे अवलीहः । स च
समभागद्राचामलकयुक्तीमपुस्तकः । भा. ।

चतुरङ्गुलः । पुं । आरम्भप्रविशे । बड़ मो-
गान् । हिं धनवहेडा । प.सु. । पटीलसहस्रपु-
लतायाम् । ति०पन्ता । सु.स.१६५ ।

चतुरङ्गम् । स्त्री । चक्रचतुष्टये । यथा—कील-
दाङ्गिमवेतसहस्राङ्गिषु । कपिलदाङ्गिमतिनिङ्गीफ-
लसहस्राङ्गिषु । (इच्छात् आयातके ।) अन्तवेतसहसा-
ङ्गहृज्जम्बीरनिम्बकेषु । अम्रवेकम्, आम्रडा,
गौडा लेव, काङ्गली नेव । भा. ।

चतुरङ्गुपातः । पुं । शरभभये । वै.निघ. ।

चतुरुषणम् । स्त्री । कथामूलसहिते चूषणे ।
“चूषणं सकथामूलं कथितं चतुरुषणम् । व्याप-
स्तेव गुणाः प्रोक्ता अधिकाश्चतुरुषणं ॥” वैद्यकम् ।

चतुर्गतिः । पुं । कक्षये । श.च. ।

चतुर्जातम् । स्त्री । चातुर्जातके । गुडहृक्
तेजप्रत्र एताहेट नागेश्वर । वै.निघ.२२. वा.
व्या.लघुनामके । [इहे दिन अस्तुर अव ।

चतुर्थकः । पुं । विषमज्वरभेदे, चातुर्थिकज्वरे ।

चतुर्थिका । स्त्री । पलमात्रं ४ वा ८ ती ।
प.प्र. । [निघ.]

चतुर्दंष्ट्रा । स्त्री । गोचुरदंष्ट्रे । गोश्री । वै.

चतुर्दलः । पुं । सुनिषण्णशके । सुशुनिषाक ।
भा. ।

चतुर्दंष्ट्राङ्गः । पुं । सावित्रातिकज्वरे कषाय-
भेदे । सदशमूलकिराततिकादिगणे । दशमूलं
चिरावता शुद्धी सुखा शुद्धी मिलित्वा २ ती ।
प्रवेपः लघुशुष्कं ४ माषा । दशमूल, चिरेता,
शुल्लूक, मूत्रा, उट्टे मिलित २ तो । अत्रैकं
तेउडीहृष ४ माषा । सा.कौ. ।

चतुर्दंष्ट्री । स्त्री । श्वेतनिगुण्डायाम् । श्वेत नि-
गुण्डा । वै.निघ. ।

चतुर्दंष्ट्रः । पुं । चतुर्गुण्डवद्वये । सि.यो. ।

चतुर्दारी । स्त्री । चतुर्द्वारकाखवह्याम् । क-
रलाविशेष । वै.निघ. । [ताडक । वै.निघ.]

चतुर्भङ्गा । स्त्री । यकवहदारके । श्वेतवीह

चतुर्भद्रः । पुं । समभागेषु तुल्यकातिविभाग-
द्वयोः शुद्धीषु । वैद्यकम् ।

चतुर्भद्रिकावलीहः । पुं । चतुर्भद्रावलीहः ।

चतुर्मुखः । पुं । वातव्याधी रसविशेषः । रस-
मन्त्रकलीहास्याणि प्र. समभागानि स्पर्शभक्त्युत्त-
तुल्यं कुमारीरसेन मईयित्वा एरुष्यपत्रैः वेष्ट-
यित्वा धान्यराशौ दिनत्रयं स्थापयेत् । र.सा.सं. ।

चतुर्वर्णः । पुं । कलायमेदः । ३७७ । वै.
निघ. ।

चतुर्विंशतिकः । पुं । पुरुषः । च.शा.१५. ।

चतुर्विधानम् । स्त्री । चर्यचौयलेखपत्रेषु ।
See अन्नम् ।

चतुर्वीजम् । स्त्री । मेथिकादिवीजचतुष्टये ।
“मेथिका चन्द्रमूरश्च कालाजाजी यवानिका ।
एतच्चतुष्टयं युक्तं चतुर्वीजमिति स्मृतम् । तद्युग्मे
भजितं नित्यं निहन्ति नयनामयं । अजीर्णं शूल-
माशानं पार्श्वशूलं कटिव्यथाम् ॥” भा. ।

चतुर्म्बदः (दा) । पुं, स्त्री । चाङ्गेय्याम् ।
आमरुण । सुनिषक्तः । सुकुनि । वै.निघ. ।

चतुष्की । स्त्री । मशहय्याम् । मशारि । मी. ।

चतुष्कुवलयम् । स्त्री । कुवलयस्य नालकन्द-
दलकेसरेषु । पद्मेन डींटा, मूल, पाता ७ के-
मर । वा.उ.१८५. , सिद्धरसायनछते ।

चतुष्पत्रः (त्री (दन्)) । पुं । चण्डालकन्दः ।
रा.नि.व.७. । सुद्रपाषाणभेदचुपे । छोटि पांशु-
कूटि । रा.नि.व.५. । सुनिषक्तशाके । सुकुनि
शाक । हिं चीपतिशाक । “चाङ्गेरीसदृशः पत्रैः
चतुर्दल इति स्मृतः । शाको जलान्विते देशे चतु-
ष्पत्रीति चोच्यते ॥” किरट्याम् । खोटी । च.टी. ।

चतुष्पदः (प्यात्) । पुं । भिक्षाचुपे । रा.
नि.व.४. । पशौ गजावादी । मी. ।

चतुष्पदा । स्त्री । भिक्षायाम् । वै.निघ. । ज-
लजपुष्पविशेषः । चर्कचि. । [रा.नि.व.५. ।

चतुष्पथी । स्त्री । सुद्राक्षिकायां । आमरुण ।

चतुष्पादः । पुं । चिकित्सायाः पादचतुष्टये ।
“भिवग्दश्याण्युपस्थाता रीनी पादचतुष्टयम् ॥”
वैद्यकम् ।

चतुष्पुटीदरा । स्त्री । पीतपुष्पकोटीगन्धिः ।
वै.निघ. ।

चतुष्पुष्कः । पुं । भिक्षाचुपे । रा.नि.व.४. ।

चतुष्फला । स्त्री । नागबलायां । शीतल
ठाकूनिषा । रा.नि.व.५. ।

चतुस्त्रयः । पुं । आमन्त्रे योगविशेषः । (शां-
विशेषः । हरीतकीलवङ्गसेधवयवानीसमभागेषु ।
मिलितचन्दनागुदकभूरीकुङ्कुमेषु । हि.च. । जा-
तीफललवङ्गजीरकटङ्गेषु । गुणाः—“आमयूल-
विवस्त्रं पाचनं दीपशीघ्रणम् ॥” च. । आमाति-
सारशूलं जातीफलं लवङ्गं जीरकं टङ्गं समभाग-
चूर्णे माचिकसितासङ्गितं लिङ्गात् ।

चत्वालः । पुं । दर्भभेदः । गभांशये । वै.निघ. ।

चदिरः । पुं । हस्तिनि । कर्पूरे । सपे । उषा. ।

चनः । स्त्री । भक्ते । तांठ । वै.निघ. ।

चन्दकः । पुं । मस्यविशेषः । चान्तां ग्राह ।
तन्मांसम् चनमिष्यन्दि मधुरं बलकरश्च । रा.नि.
व.१८८ ।

चन्दनः । पुं, स्त्री । Sandal. (Sirium
myrtifolium.) खनामख्यातवृक्षः । यस्य काष्ठं
परमसुगन्धिः । चन्दनं ग्राह । स सप्तभेदः—श्री-
खण्डश्वरपीतपत्रकरक्तचन्दनवर्षहरिमन्त्रभेदेन ।
श्रेष्ठचन्दनलक्षणं—“खादे तित्तां कपे पीतं क्षि-
रत्तां तनीं सितं । शम्बिकोटरसंयुक्तं चन्दनं श्रेष्ठसु-
च्यते ॥” भा. । सा. गुणाः—“चन्दनानि च स-
व्याणि सद्यशानि रसादिभिः । गन्धेन तु विशिष्टो-
ऽक्षि पुर्व्वं श्रेष्ठतमं शुभैः । चन्दनं शीतलं रुचं ति-
क्तमाह्लादनं लघु ॥” रा.नि.व.१२. । “वृद्धं वयस्यं
विषश्लेष्मटपापिपाचदाहजित् ॥” म.द. । स्त्री ।
रक्तचन्दने । मी. । पुं । वानरविशेषः । हि.च. ।

चन्दनगोपा (पी) । स्त्री । शारिवाविशेषः ।
कुक्षं शरिवा, शीमा लता । रा.नि.व.१२. ।

चन्दनद्रुमः । पुं । रक्तचन्दनवृक्षः । सर्वतरी ।
वै.निघ. ।

चन्दनपुष्पम् । स्त्री । लवङ्गे । रा.नि.व.११. ।

चन्दनमूलम् । स्त्री । चन्दनतन्मूलः । इदं क-
ङ्कमविषजम् । मरुण.१६५. ।

चन्दनमूलिका । स्त्री । लक्ष्मणारिवायाम् ।
आमलता । वै.निघ. ।

चन्दनशारिवा । स्त्री । मीपीचन्दने । तिल-
कमण्डो । लक्ष्मणारिवायाम् । रा.नि.व.१२ ।

चन्दनसारः । पुं । वज्रशरी । रा.नि.व.६ ।

चन्दना । स्त्री । लक्ष्मणारिवायाम् । रा.नि.व.
१२ । चेतनारिवायाम् । भा. ।

चन्दनादितैलम् । स्त्री । राजयज्ञाधिकारि ।

तिलतैलं ४ म. दधिभस्म १६ म. साधारसः ४
म. (साचा १६ प. वारि १६ म. मी. ४ म.) ।

कल्पाद्यं—रक्तचन्दनं बालकं मखी कुष्ठं यष्टिमधु
शैलजं पद्मकाष्ठं मन्त्रिष्ठा सरलकाष्ठं देवदारु श-
टी एवा स्नाद्याशी नामकेशरं तेजपत्रं शिलारसः

सुरामांसी जटामांसी काकोली प्रियङ्गुः मुस्ता इ-
रिद्रा दारुहरिद्रा श्यामालता चनना लताकलूरी

खवर्कं अगुरु कुडुमं गुडलकं रेशकं नलुका म. २
तो. । तिलतेतल ४ म. दधिमज्ज १७ म. लाङ्गारम

४ म. (लाङ्गा १७ प. खल १७ म. (म. ४ म.)
ककार्थं—रक्तचन्दनं, वाला, नखी, कूड, यष्टि-

मधु, शैलज, पद्मकाष्ठं, मन्त्रिष्ठा, सरलकाष्ठं,
देवदारु, शटी, एलाईट, थाटोनी, नागेश्वर,

तेजपत्र, शिलारस, सुरामांसी, जटामांसी,
काकोली, प्रियङ्गु, मूता, हरिद्रा, दारुहरि-

द्रा, आमलता, अनन्तमूल, नताकज्वरी, लवङ्ग,
अण्डक, कूडम्, गुडज्ज, रेणूक, नालूका अ-

तोके २ तोला । च.द. ।

चन्दनादिलोहम् । स्त्री । मीर्जन्तरे । “रक्त-
चन्दनक्रीवरपाठीशीरक्तयाम्बिकाः । नामरीत्यलधा-

नीभिल्लिमर्दनं समन्वितं । लोहं निहन्ति विवि-
धान् समन्तान् विषमज्वरान् ॥” रक्तचन्दनं, वा-

ला, आकनादिमूल, वेणार मूल, पिपूल, ह-
रीतकी, कुण्ट, नीलोत्पल, आमला, मूता,

चिन्तार मूल, विडङ्ग अतोके समभाग ।
मर्दनमान मोह एकज्ज अले माडिबे ।

र.सा.सं. ।
चन्दनाम्बु । स्त्री । सुगन्धजलमर्दे । वैद्यकम् ।

चन्दिरः । पुं । कर्पूरे । उषा. । इल्लिनि । मी.
चन्द्रः । पुं । निशाकरि । अम. । कर्पूरे । जली
मी. । काम्पिजकी । कर्मणां कुंड़ि । प.नि.व.१२ ।

भा.म.१म.सन्ततज्वर चि. । रीथि. । खर्बे । रा.नि.
व.११ । रक्तमुक्ताफले । र.चि.१५. । शीरके ।

भा. । वैरिक्के । शुक्लनिष्ठायाम् । वै.निघ. ।

चन्द्रकः । पुं । मन्त्रविशेषे । ठाण्ण माह । गु-
णाः—“चन्द्रकस्तनभियन्दी मधुरी बलवर्धनः ॥”

राज.१प. । मीचके । मधुरपूष्कर ठाण्ण । अम. ।
मखे । म.च. । स्त्री । चेतनरीचे । रा.नि.व.६ ।

चन्दने । स्त्री । मेघिकायां । मेडि. । कपिकक्षी ।
आनांकुनी । वै.निघ. । [म.र. ।

चन्द्रकला । स्त्री । वाचामक्षी । वाटा माह ।
चन्द्रकवान् । पुं । मयूर । वै.निघ. ।

चन्द्रकान्तः । पुं । खनामख्यातमणी । ठक-
काष्ठ मणि । गुणाः—श्रीतलः क्षिप्रः रक्तपित्त

तापहरः शिवश्रीतिकरः शृङ्गालश्रीदूरहन् स्त्रक्क
श्च । तत्परीक्षा—“क्षिप्रं चेतं पीतमाचामसं तत्र

ने चित्ते स्त्रक्कतां यन्मुनीनां । यश्च सावं याति च
न्द्रांशुसङ्गाज्जायं रवं चन्द्रकालाख्यमेतत् ॥” रा

नि.व.११ । तदुल्लङ्घनगुणाः—खण्ड गङ्गास्त्रसदृश
पित्तघ्नं निर्यालं सूर्क्षादाहरत्तापित्तकासमनात्यये

हितम् । रा.नि.व.१४ । स्त्री । श्रीखण्डचन्दने
केरवे । प.उ. । स्त्री । निर्गुण्या । वै.निघ. । रा

ची । म.च. ।
चन्द्रकान्ति । स्त्री । रूप्ये । रूपी । वै.निघ. ।

चन्द्रकी (द्रु) । पुं । मयूर । चिका. ।
लिङ्गनाशरीने, दृष्ट्युपसर्गविशेषे । यथा—“दृष्टि

कांक्षसमच्छाया चन्द्रकी चन्द्रकाकृति ।” वा.उ
१४ म. ।

चन्द्रगन्धा । स्त्री । शय्याम् । शटी । वै.निघ. ।
चन्द्रगोलिका । स्त्री । चन्द्रकमीने । ठाण्ण

माह । वै.निघ. । [चि. । सु.चि.८च.
चन्द्रवक्रम् । स्त्री । चन्द्रवक्रकाकारचन्द्रकर्क

चन्द्रचक्षुः । पुं । खलिमक्षी । खलमिश्र
माह । चिका. । चन्द्रकमक्षी । ठाण्ण माह ।

जटा. । [निघ. ।
चन्द्रचन्दनम् । स्त्री । कुडुमागुरुचन्दने । वै

चन्द्रजोपलः । पुं । चन्द्रकान्तमणी । प.नि.
व.११ ।
चन्द्रटः । पुं । चिंशकुकीव्याख्याकरि ।

चन्द्रतहः । पुं । मन्दासोमवज्र्याम् । वै.निघ. ।

चन्द्रदुति । स्त्री । चन्दने । वै.निघ. ।

चन्द्रनामा । पुं । कर्पूर । रा.नि.व.१२ ।

चन्द्रपुष्पम् । स्त्री । रीत्ये । वै.निघ. । (या, यी) स्त्री । श्वेतकण्टकाय्याम् । रा.नि.व.४ ।

चन्द्रप्रभा । स्त्री । बाकुच्याम् । (सामिश्रांज । रा.नि.व.४ । कर्चुरकी । णटौ । वै.निघ. । पायस विभवे । आश्रम विटभय । खचण — “आतमसङ्कु-
ली धीतो परिभृष्टी हृतेन च । खण्डयुक्तेन दुग्धेन पाचितः पायसो भवेत् । श्वेतजीरचतुर्जातचन्द्रवि-
न्दुसुरीचनः ॥” राज.१५. । अशंसि प्रमेहे च धौ-
षधिविशेषे — बिडङ्गं चित्रकमूलं भिकटु त्रिफला देवदारु चर्वी किराततिलकं पिप्पलीमूलं सुखा श्रेठी वचा शुद्धस्वर्णमालिकं सैन्धवं यवचारः सर्जि-
चारः हरिद्रा दाह्यौ धान्यकं गजपिप्पली अति-
विषा प्र. २ तो. शुद्धशिलाजतु ८ प. (१२ तो.) शुद्धयगुत्तुः २ प. शर्करा ४ प. वंशरीचनाचिह्-
तादन्तीमूलत्वग्गलापत्रायां प्र. १ प. । अत्र पल-
प्रमाणं रसगन्धकयोरपि केचिद्ददति । सात्रा वद-
रास्थिसमा । रस. ८. । [हेट । अम. ।

चन्द्रवाला । स्त्री । खूलेलायाम् । वड् एना-

चन्द्रभस्म । स्त्री । कर्पूर । चिका. ।

चन्द्रभा । स्त्री । श्वेतकण्टकाय्याम् । वै.निघ. ।

चन्द्रभागा । स्त्री । भारतवर्षीयनदीविशेषे ।
तज्जलगुणाः — सुश्रीतलं पितृदाहघ्नं वातकरश्च ।
रा.नि.व.१४ ।

चन्द्रभूतिः । स्त्री । रीत्ये । रा.नि.व.११ ।

चन्द्रमणिः । पुं । चन्द्रकान्तमणी । हे.च. ।

चन्द्रमल्लिका (स्त्री) । स्त्री । मल्लिकामेदे ।
छन्नमल्लिका ।

चन्द्रमसी । स्त्री । योनिमध्यस्थनाडीविशेषे ।
यथा — “या चापरा चान्द्रमसी च नाफी कन्दर्प-
गर्भे भवति प्रधाना । सा सुन्दरी योषितमेव दत्ते
... ॥” भा. १

चन्द्रमा । पुं । सीमलतामेदे । सु.चि.१२५. ।

चन्द्ररश्मिनः । पुं । चक्रीरपक्षिणि । वै.निघ. ।

चन्द्रराजी । स्त्री । बाकुच्याम् । हांकूट । रा.
नि.व.४ । [वै.निघ. ।

चन्द्ररक्तम् । स्त्री । चन्द्रकमलो । ठांदा भांछ ।

चन्द्रे(ले)खा । स्त्री । सीमराज्याम् । प.सु. ।
बाकुचीवीजे । हांकूट । वा.चि.१५. कन्दर्पसारतेली

चन्द्रलता । स्त्री । एलायतायाम् । वै.निघ. ।

चन्द्रलोह(क)म् । स्त्री । रीत्ये । रा.नि.व.

चन्द्रवपुः । ११ ।

चन्द्रवज्रभा (वज्ररी)(वज्री) । स्त्री । (री)

सीमलतायाम् । रा.नि.व.११ । ब्राह्मीचुपे । डा-

स्त्री भाक । अ.टी.भ. । (भा, स्त्री) प्रसारण्याम् ।

गङ्गाभाङ्गी । माधवीलतायाम् । रा.नि.व.५।१०।

चन्द्रमल्लिकायाम् । वै.निघ. ।

चन्द्रविहङ्गमः । पुं । वक्त्रपक्षिणि । चिका. ।

सारसपक्षिणि । वै.निघ. ।

चन्द्रशकला । स्त्री । बाकुच्याम् । हांकूट ।

वै.निघ. ।

चन्द्रशालिका । स्त्री । प्रासादश्रीरोग्ये ।

चन्द्रशू(सुर)म् । स्त्री । पशुमेहनकारिकायां ।

हांलिभ, ठांदायूर । वै.निघ.२५. चिका.चि.चन्द्रशू-

रकषाधि । गुणाः — “चन्द्रशूरं हितं द्विजावातशे-

षातिसारिणाम् । अस्तृयातददेषि बलपुष्टिविष-

हैनम् ॥” भा.ह.वर्गः । वनमेषिकायां । वै.निघ. ।

चन्द्रशेखररसः । पुं । श्रीताम्रसन्निपातज्वरे

रसः । रसगन्धकमरिचटङ्गानि प्र. समानि श-

व्यंतुल्या शुद्धममःशिला मन्थयितेन १ दिनं भाव-

येत् । र.सा.सं. ।

चन्द्रसंघः । पुं । कर्पूर । अम. ।

चन्द्रसंभवा । स्त्री । सुखेलायाम् । अ.च. ।

चन्द्रहासम् । स्त्री । रीत्ये । रा.नि.व.११ ।

चन्द्रहासा । स्त्री । लक्षिकामेदे । मोहन-

ढोङ्ग । भा. । शुङ्ग्याम् । रा.नि.व.१. कन्दशुङ्-

च्याम् । प्रसारण्या । श्वेतकण्टकाय्याम् । वै.निघ. ।

चन्द्रा । स्त्री । कर्कटग्रस्याम् । कैंकडा श्त्री ।

रा.नि.व.६ । एलायाम् । अ.च. । शुङ्ग्याम् । व-

न्यिपर्थे । गैटेन । श्वेतकण्टकाय्याम् । वै.निघ.

चन्द्रापुरपूगम् । स्त्री । तत्स्थानजातपूगफलम् ।
चक्राश्रुतौ उपश्रुति । रा.नि.व.११ ।

चन्द्राक्षम् । स्त्री । कुसुदपुष्पे । चेतुः शुक्ति,
चैतुः २५न । रा.नि.व.१० ।

चन्द्राभिधा । स्त्री । बाकुचाम् । वै.निच. ।

चन्द्रामृतसरः (लौहच) । पुं । राजयक्षा-
धिकारि रसः । पारदः १ भ. गन्धकः १ भ. सैन्धवं
१ भ. शमीशेतापराजितापनरसेन एकत्र सम्मर्द्य
शीलकीलस्य नागबल्लीदलेवैष्टयित्वा पातालयन्ते
पचेत् । दिनान्ते च उडुल्य यन्तीर्हलप्रम् भीषधं
शास्त्रम् । मावा १ रक्तिः । अतु. स्रगाङ्गवत् ।
अन्यः कासे—रसः गन्धकः लौहं प्र. १ तो टङ्ग-
अक्षारः ४ वा ८ तो. मरिचचूर्णं २ वा ४ तो.
विकटु त्रिफला धान्यकं जीरकं सैन्धवखण्डं चवि-
का एषां प्र. चूर्णं १ तो. हागीदुग्धेन पेययेत् ।
मावा ६ र. । र.सा.सं. । अन्यः बृहच्चन्द्रामृतसरः
राजयक्षाणि—रसः १ तो. गन्धकः १ तो. अभं
२ तो. (सताम्बरी ४ तो.) कर्पूरं ॥० तो. खर्षभका
१ तो. ताम्रभक्ष १ तो. लौहभक्ष १ तो. बृहदार-
क्षवीजं जीरकं भृकुषाण्डः शतमूली कीकिलाच-
वीजं वला कपिककुमूलं गोरक्षतण्डुलीमूलं जा-
तीफलं जयिनी खवङ्गं सिद्धिवीजं श्वेतधूतकं प्र.
॥० तो. मधुना मर्दयेत् । र.सा.सं. ।

चन्द्रार्द्धम् । स्त्री । भगन्दरस्य अर्धचन्द्राकारच्छे-
दने । सु.चि.८५. ।

चन्द्रालोकः । पुं । कर्पूरं । वै.निच. ।

चन्द्राश्मा (न्द्रिकाद्रावः) । पुं । चन्द्रका-
लमयी । रा.नि.व.११ ।

चन्द्रिका । स्त्री । खल्लेलायाम् । कर्णस्कीटायां ।
आण्डिडा । चेतकष्टकार्याम् । रा.नि.व.४ ।

चन्द्रिकापायी (द्रु) । पुं । चकोरि । रा.नि.
व.१६. ।

चन्द्रिकाम्बुजम् । स्त्री । कुसुद । चैतुः १५-
पन वा चेतुः शुक्ति । रा.नि.व.१० ।

चन्द्रिलः । पुं । नापिते । बासुकभाके । भे. ।

चन्द्री । स्त्री । बाकुचाम् । रा.नि.व.४ ।

चन्द्रेष्टम् । स्त्री । कुसुदपुष्पे । वै.निच. ।

चन्द्रेष्टा । स्त्री । उतलियाम् । कुम्भिनी ।
रा.नि.व.१० ।

चन्द्रोदयमकरध्वजः (रसः) । पुं । र-
सायनाधिकारि रसः । शुद्धकष्टकवेद्यसुवर्णपटं १
प. शुद्धरसः ८ प. शुद्धगन्धकः १६ प. एतानि रक्त-
कापांसपुष्पैः मर्दयित्वा पुनः घृतकुमारीरसेन मर्द-
येत् । ततो हृदकाचकृत्यां स्थापयेत् । अथ तां कूपीं
स्तितिकावस्त्रखण्डेन लिपयित्वा द्रुटकादिना मुखं
रोधयेत् । ततो मन्दमध्यातिशयवह्निना यथाक्रमं
दिनचयं बालुकायन्तेषु पचेत् । तत उडुल्य कूपि-
कोर्हलप्रसिन्दुरस्य १ प. कर्पूरं ४ प. जातीफलं
पिप्पली खवङ्गं कलूरो (खगनाभिः) एषां प्रति ४
मा. एकत्र मर्दयित्वा माषकप्रमाणा वटिका कार्या
पर्णानुपानतो भीतव्या च । रस.र. । तद्वह्न्—
ध्वजध्वजाधिकारि । शुद्धसम्प्रास्यदर्शनं १ प. शुद्धपा-
रदः ८ प. एकत्र सम्यक्सम्मर्द्य १६ प. शुद्धगन्धकेन
एकत्र कज्जली कार्या । अथ रक्तकापांसपुष्परसेन
कुमारीरसेन च उक्तौ कज्जलिकां सुभाव्य शुष्की-
लस्य समतलविलेपितकाचकूपिकायां स्थापयित्वा
खटिकया कूपीमुखं निरोधयेत् । ततस्तां कूपीं
तलमध्ये सच्छिद्रश्छिद्रकायन्तरे संस्थाप्य बालुका-
यन्तयोगेन दिवसचयं पचेत् । शीते अवसाथ्य कू-
पीकण्डलप्रमोषधं गृहीत्वा तस्य १ प. कर्पूरस्य
च ४ प. तथा जातीफलस्य शङ्खितुमगनाभीनां
प्रत्येकं ४ मा. गृहीत्वा एकत्र मर्दयेत् । मावा ६
र. पर्येन भक्षणीयम् । स्रव्यः—ध्वजभङ्गे रसः ।
तस्य प्रणाली यथा—कर्पूरजातीफलमरिचखव-
ङ्गानां प्र. १ तो. खगनाभिः खर्षं प्र. तोलकाष्ट-
मभागं (१ मा.) रससिन्दुरं सर्व्वसमं गृहीत्वा ए-
कत्र मर्दयेत् । मावा ४ र. अतु. पर्यरसः । भैव. ।

चन्द्रोदयवर्त्तिः । स्त्री । नेत्ररोगे हिता । ह-
रीतकी वचा कुष्ठं पिप्पली मरिचं विभीतकास्थि-
मज्जापट्टं शङ्खनाभिः शुद्धमनःशिला एषां प्र. सम-
भागः हागदुग्धेन एकत्र मर्दयेत् ।

चन्द्रोपलः । पुं । चन्द्रकालमयी । हे.च. ।

चप(व)लः । पुं । पारदे । पिक्वा. । र.सा.सं.
साधिकरसे । राजभाषि. रा.नि.व.१६ । चोरक-
नामगन्धद्रव्ये । रा.नि.व.१२ । यशदविशेषे । दृ-
ष्टा । वै.निच. । सूत्रिकभेदे । तद्वट्टे अर्द्धः सूक्ष्म

लुब्धा च भवेत् । सु.कल्प.६५. । वा.उ.१८५. ।

चपलताशयः । पुं । चजौशरीनि । निदा. ।

चपला । स्त्री । पिप्पल्याम् । रा.नि.व.६ । भा. ३४४ भ. योनिरीग.चि. । विजयायां । निक्षि. । मय-
सामान्ये । रा.नि.व.१४ । जिह्वायां । भा । पिप्प-
लीमूले । यक्षणी.चि.पानीयभक्तव्याम् ।

चपलाजटा (मूलम्) । स्त्री । पिप्पलीमूले ।
वै.निघ.२४.कास.चि.मञ्जिष्ठाद्यर्चने ।

चपेटः । पुं । तले । छा.पड़ । रा.नि.व.१८ ।

चमटः । पुं । खल्लुगोधूमि । वड़गम । वै.निघ. ।

चमत्कारः । पुं । चपामार्गे । श.र. ।

च(वा)मरम् । स्त्री । चामरे । बालव्यजने ।
छांनर. । मे. । तदायुगुणाः—भोजस्वरः मविका-
दिनाशकश्च । राज. ।

चमरः (री) । पुं, स्त्री । चमरीरुगे । चमरी,
चमरी गांठि । सं चवरीगाय । कं हं हि । तन्मा-
सं खिचं मधुरं कासघ्नं विपाके मधुरं वातपित्त-
घ्नघ्न । सु.मू.४६५. । (री) स्त्री । मञ्जुव्याम् । मे. ।
चमरस्त्रियाम् ।

चमरपुच्छः । पुं । कोकपुच्छे । रा.नि.व.१६ ।

चमरिकाः । पुं । कोविदारवृक्षे । कांक्षन गां-
छ । भ.म. ।

चमसः । पुं । पर्यंटे । श्रीगत्र । पिष्टकभेदे ।
लड्डुके । (चजयपालः) । (सी) स्त्री । सुद्रमसूरा-
दिपिष्टके तन्मूर्धे च । “चूषे यच्छुष्कमावासां चम-
सी साभिधीयते ।” भा. ।

चमूरः । पुं । हरिचमदे । भ.म. । [श.मा. ।

चम्पः । पुं । कोविदारवृक्षे । कांक्षन गांछ ।

चम्पकः । पुं । (Michelia champaca)
खनामख्यातपुष्पवृक्षे । छां.पां.कलां गांछ । प.सु. ।
हिं सं चंपा । कं संपगे । गुणाः—कटुः तिक्तः
शीतलः दाहघ्नः कण्ठकृच्छरघ्नः राजचम्पकादुष्वा-
कश्च । रा.नि.व.१० । “चम्पकः कटुकसिक्तः क-
पायी मधुरो ह्रिन् । विषकनिहरः कण्ठकफभा-
नासपित्तजित् ।” भा. । पनसवृक्षे । नागकीसर-
चम्पके । वै.निघ. । स्त्री । चम्पकपुष्पे । खर्षकद-
व्याम् । छां.पां.कलां ।

चम्पककदली (रश्मा) । स्त्री । सुवर्षकद-
व्यां । छां.पां.कलां । गुणाः—वातपित्तहरं गुरु
वीर्यकरम् अतिशीतं रसे पाके च मधुरम् । रा.
नि.व.११ । वातपित्तघ्नं गुरु वीर्यकरं अतिशीतलं
रसे पाके च मधुरम् । राज. ।

चम्पककलिका । स्त्री । चम्पककोरके । छां-
पां.कलां । रा.नि.व.१० ।

चम्पकागदः । पुं । लूताकीटादिविषहराम-
दभेदे । यथा—“हरिद्राहयपत्तङ्गमञ्जिष्ठानतके-
सरेः । सचौद्रासर्पिः ।” वा.उ.१७५. ।

चम्पकालुः (सुः) } पुं । पनसवृक्षे । कौठिल
चम्पालुः } गांछ । श.र. ।

चम्पकुन्दः । पुं । मत्स्यविशेषे । छां.पां.कलां गां-
छ, छां.कलां । गुणाः—“चम्पकुन्दो गुरुर्दृढः
मधुरो वातपित्तजित् शुक्लो बलकृष्योक्तः क्षेहनः
श्लेष्मकीपनः ॥” राज.३५. । [गांछ । विका. ।

चम्पकीलः (पः) । पुं । पनसवृक्षे । कौठिल-

चम्पलः । पुं । महानागकीसरचम्पके । नां.ग-
त्रं छां.पां. । विका. ।

चयः । पुं । विद्यायाम् । रोगवृद्धौ । वै.निघ. ।

चरः । पुं । खड्गरीटपक्षिणि । खड्गन प्रांथी ।
श.मा. । कपर्देके । कड़ि । रा.नि.व.११ ।

चरकः । पुं । पर्यंटे । छां.पां.कलां । प.सु. ।
तन्नामकवैद्यकसंहितायाम् । खनामख्याते अप्रिदे-
शकृततन्मप्रतिसंस्कारैरि वैद्यकसंहिताकारे । छत्रक
शुनि । आनयस्य सुनेः शिष्या अप्रिवेशादयोऽभ-
वन् । संहितोत्पत्तिः यथा—“सुनयी बहवसैश्च
कृतं तन्म खकं खकम् । तेषां तन्माणि संकृत्य
समाहृत्य विपश्चिता । चरकेषामनो नामा यन्मो-
ऽयं चरकः कृतः ॥” तन्मादुर्भावः—“यदा न-
त्स्यावतारिण हरिणा वेद उद्धृतः । तदा शेषश्च
तत्रैव वेदं साधु समासवान् । अथर्वकर्मगतं सस्य-
गायुर्वेदश्च लब्धवान् । एकदा स महोत्तमं द्रष्टुं
चर इवागतः । तत्र स्त्रीकान् गदैर्यस्तान् व्यथया
परिवीक्षितान् । स्थलेषु बहव्य व्यथान् म्रियमाणांश्च
दृष्टवान् । तान् दृष्ट्वातिदयायुक्तः तेषां दुःखेन
दुःखितः । अनन्तश्चिन्तयामास रीग्रीपमकार-
णम् । संचिन्त्य स खयं तत्र सुनेः पुत्री बभूव

चर्मः । प्रविष्टक निवृत्तस्य वेदवेदाङ्गविदितः । चर्म-
र रवावातः न घातः किञ्चिद्यतः । तस्माच्चरक-
नाम्नासी विख्यातः चित्तिमन्त्रके ॥ भा. ।

चरटः । पुं । कश्चरीटयचिचि । पञ्चन नाथी ।
म.भा. । [रा.नि.व.२ । ली । भवति । ई.च. ।

चरुणः । पुं । पादे । रा.नि.व.१८ । तदमुली ।

चरणयन्त्रिः । पुं । पदयन्त्रि । ई.च. ।

चरणयुधः । पुं । कुट्टे । कुक्कु । चम. ।

चरतिपत्रिका । स्त्री । राक्षसा । वै.निघ. ।

चरप्रियम् । स्त्री । मरिचे । वै.निघ. ।

चराचरः । पुं । कर्मदे । रा.नि.व.१२ ।

चरित्रा । स्त्री । तिलिङ्गीहवे । श.र. । [मि. ।

चरुः । पुं । चरे । इत्यादि । इत्यात्रपाकभावे ।

चरुका । स्त्री । तृणधान्यभेदे । गुणाः — स्था-
माकवत् । च.गु.२०७. ।

चरुत्रणः । पुं । चित्रपत्रे, रोटिकायाम् । चि-
त्राणि पिठा । चिका. ।

चर्मरीकः । पुं । शक्ति । महाकाले । मे. ।

चर्म । स्त्री । नियमापरिचालने ।

चर्मपटी । स्त्री । प्रपालिकायाम् । पूजिविरोध-
चिका. । [गो.ह. । हला. ।

चर्मटः । पुं । कर्कटिकालतायाम् । कौ.कु. ।

चर्मः (कण्टकः) । पुं । खवि । टा.गु. ।
रा.नि.व.१८ । पर्मटके । कृ.९.पा.६. । वै.निघ.
जिह्वक.ज्व.चि. ।

चर्मकषा (सा) । स्त्री । The plant
Chámará ghássa, स्नानामस्यातंगम्ये ।
टामरकम, टामरवात । र.मा.च.टी.भ. । मा-
खरीष्टिनाम् । रा.नि.व.१२ ।

चर्मकारतरुः । पुं । शुक्रमदनहवे । वै.निघ. ।

चर्मकारालुः (कः) । पुं । वाराहीकन्दे ।
उग्रान्न आन् । वै.निघ. ।

चर्मकारिका (री) । स्त्री । चर्मकषायाम् ।
टामरवात । मे.ज.द. ।

चर्मकी (रुन्) । स्त्री, पुं । चर्मपत्रिचि । टा-
मटिकी । रा.नि.व.१८ ।

चर्मकीकः । पुं । तन्नामकचर्मरीके । ली.चि-
म. । "कलुषाचर्मिदाभावात्" चर्मकीकः प्रकीर्ति-
कः । सु.नि.१२७. । "आभिव्यक्तततराम् चर्म-
कीकान् शिवाशिवान् ।" वा.उ.११७. । चर्मो-
दे । चर्म, शत्रिम् । सम्प्राप्तिः — "म्यान्तु प्रकु-
पितः शेषाच्च परिग्रह्य बहिः स्तराणि कीलवद-
शांसि निर्वर्त्यन्ति तानि चर्मकीलाभ्यांश्चि पा-
चयते ॥" सु.नि.१२७. । "वातेन वीदपाक्ये पि-
तादतिसरकता । शेषाश्च क्षिप्यता चास्य यद्यितलं
सर्व्यता ॥" भा.नि. । [वै.निघ. ।

चर्मषटिका । स्त्री । जलीकायां । जौ.क. ।

चर्मचट(टि)का (टी) । स्त्री । चर्मचट्टी ।
टा.मटिके । चिका. । ई.च.श.र. ।

चर्मचित्रकम् । स्त्री । चित्रकुष्ठे । श्वेत ।
रा.नि.व.२०. । [व.१८. ।

चर्मजम् । स्त्री । रक्तघाती । ली.चि. । रा.नि. ।

चर्मजा । स्त्री । मसूरिकाभेदे । चामरगीटी-
ति लोके । "स्त्रीटानां मिलनादेवा बहुलांटापि
हस्यते । एकस्त्रीटा च कृष्णा च बीजव्या चर्मजा-
भिधा ॥" भा. ।

चर्मटी । स्त्री । जलीकायां । जौ.क. । वै.निघ. ।

चर्मगुहती । स्त्री । कदलीहवे । मे. ।

चर्मतरङ्गः । पुं । त्वक्कुटीचे । मा.श.र. ।
ता. । रा.नि.व.१८ । चर्मकीलरीके । ली.चि. ।
वै.निघ. ।

चर्मदलम् । स्त्री । चद्रकुष्ठभेदे । लचर्च-
"रक्तं सखलं कश्चमत् सखीटं दलयत्यपि । तत्र-
चर्मदलनाख्यातं चर्मसासङ्गस्य यत् ॥" भा. । च-
व्यञ्ज — "स्युयें कश्चम्यघनीवचोवासलेषु तत्रचर्म-
लं वदति ॥" सु.नि.५७. ।

चर्मदूषिका । स्त्री । चर्मरीगमिश्रि । कौ-
ठ.त्राग. । रा.नि.व.२०. । खज्ज्याम् । हू.गु.नि. ।
वै.निघ. ।

चर्मदुमः । पुं । मूर्जहवे । रा.नि.व.२१. ।

चर्मनाशकः । पुं । चन्द्रशूर । शत्रिम् । भा. ।

चर्मन् । स्त्री । त्वक्कुटी । गो.ह.श.म. ।
त्वग्निधे, इत् त्वक्कुष्ठरानाचकलीति । त्वक्कुष्ठ-
ख्यातम् । टा.गु. । रा.नि.व.१८. ।

चर्मपत्रा (ची) । स्त्री, पुं (च; च) । चर्म-
चटिकायां । छात्रिका । जटा । रा.नि.व.१६ ।

चर्मपिण्डका । स्त्री । मधुरिकारीगमेदे । छर्-
पुग वसु । लवणं—“लवणोपाहविलासप्रला-
पारतिसंयुताः । दुषिकित्साः सलुहिटाः बिडका-
लवणसंज्ञिताः ॥” भा.नि. । [छात्र] । अम. ।

चर्मप्रमेदिका । स्त्री । चर्मप्रमेदनास्त्रे ।

चर्मबन्धनम् । स्त्री । मरिच । वै.निघ. ।

चर्मरङ्गा । स्त्री । आवसंकीलतायाम् । आं२
मोड़ा । रा.नि.व.१ ।

चर्मरी । स्त्री । तन्नामककविवर्गमेदे । सु.कल्प.
२५. । See फलविषयम् । [मिषु] । वै.निघ. ।

चर्मविन्दुका । स्त्री । शीतपिमादईकोठरी-

चर्म(र्म)वृक्षः । पुं । भूर्जवृक्षे । सु.कल्प.
५५. । चर्मलौहे । सु.चि.११५. । [वै.निघ.]

चर्मव्रणः । पुं । चर्मरीगमेदे, लूतारीगादौ ।

चर्मसम्भवा । स्त्री । एलायाम् । छात्रा ।

चर्मसा । स्त्री । जलौकायाम् । वै.निघ. ।

चर्मसारः । पुं । शरीरस्वरसधाती । अन्न-
ज । रा.नि.व.१८ ।

चर्महन्त्री । स्त्री । चन्द्रशूर । शनिग । भा. ।

चर्माख्यम् । स्त्री । चन्द्रकुष्ठमेदे । “अखेदनं
महावालु यन्मन्त्रशकलोपमं । तदेककुष्ठं चर्माख्यं
बहुलं गजचर्मवत् ॥” भा. । (खम) स्त्री । सप्त-
लायाम् । छात्रवाज । प.सु. ।

चर्मातुरश्चनम् । स्त्री । हिङ्गुले । वै.निघ. ।

चर्माभिः । पुं । रसभती । रा.नि.व.१८ ।

चर्मारकः । पुं । शुक्लहिङ्गुले । वै.निघ. ।

चर्माह्वयः । पुं । पर्यटके । क्क२पावड़ा ।
वै.निघ. ।

चर्मा(र्म)ह्रा । स्त्री । सप्तलायां । छात्र-
कवा । भा.सु.१५५. । श्यामादिगणे । छेमा ।
भा.सु. । वा.टी.चरक. ।

चर्मा (रु) । पुं । भूर्जपत्रवृक्षे । अम. । धञ्ज-
रीदौ । मोठा । म.र. । चर्मचटके । वै.निघ. ।

चर्मणम् । स्त्री । चटविषाद्यान्यतमं चर्म । छ-
वाण । रा.नि.व.२० । अचवे । इन्दीमंजवे । छि-
वान । छे.च. ।

चर्मितः । वि । दन्तैः मलिते । अम. ।

चर्मणिः । पुं । मनुष्ये । वै.निघ. ।

चलः । पुं । शिलावरी । र.मा. । च.द.वा.व्यङ्ग.
महाराज.प्र.तेले । सुवर्णचम्पके । नखे । नखी ।
वै.निघ. । वायुरोगे । कौण । मी. ।

चलनी । स्त्री । लकायां । पिङ्गु । वै.निघ. ।

चलचक्षुः । पुं । चकोरपक्षिणि । छे.च. ।

चलत्पूर्णमा । स्त्री । चन्द्रकमलो । छात्रा
गाष्ट । चिका. ।

चलदङ्गः (का) । पुं । मन्त्रमेदे । छे.प्र.गाष्ट ।
गुणाः—“चलदङ्गीऽनभिष्यन्ती हितो वाते च री-
चनः ॥” राज.१५. । [५] । रा.नि.व.११ ।

चलदलः (पत्रः) । पुं । अचलवृक्षे । मद.व. ।

चलद्रुमः । पुं । गीधररूपे । वै.निघ. ।

चलनम् । स्त्री । कम्पने । धमणे । मी. । पुं ।
हरिणे । जटा. । पादे । छे.च. ।

चलपुच्छः । पुं । खड्गरीटे । वै.निघ. ।

चला । स्त्री । सिद्धके । शिवांगम । र.मा. ।

चलाचलः । काके । रा.नि.व.१६ । वि । च-
चले । अम. ।

चलातङ्कः । पुं । वातव्याधी । रा.नि.व.२० ।

चलापहः । पुं । वरुणवृक्षे । वरुण गाष्ट ।
रक्तकुलव्ये । गोल कुठि । वै.निघ. ।

चलुः । पुं । गच्छे । छे.च. ।

चलुकाः । पुं । प्रकृतिमानि । मी. । [र. ।

चविः (वी) । स्त्री । चविकायाम् । छे । अ. ।

चविकम् । स्त्री । चविकायाम् । अ.व.द. ।

चविका । स्त्री । चव्ये । छे । रा.नि.व.६ ।
गजपिप्प्याम् । तन्मूले । वै.निघ. ।

चविकाशिरः । स्त्री । पिप्पलीमूले । वै.निघ. ।

चव्य(क)म् । स्त्री । (Piper chaba. Syn.
Chavica officinarum.) खनामखानक-

टुलतायाम् । छे शीष्ट । तं वेगसु । गुणाः—
उष्णं कटुकं खडु दीपनं रुच्यं आसक्तसुलघ्नम् ।
रा.नि.व.६ । पिप्पलीमूलसदृशं गुदजरीगे हितं ।
भा.पू.१भ. । मेदकं कफघ्नम् । राज. । हस्तिपि-
प्लीमूले । सु.स.३८८. । कार्पासि । गजपिप्पल्यां ।
गुहायां । कूट । वै.निघ. ।

व्यजा । स्त्री । गजपिप्पल्याम् । रा.नि.व.६ ।

व्यफलम् (ली) । स्त्री, स्त्री । गजपिप्प-
ल्याम् । रा.नि.व.६ ।

व्या । स्त्री । कार्पास्याम् । कर्पास । रा.नि.
व.४ । चव्ये । छे । रा.नि.व.६ । वचायां । मे. ।
पिप्पल्याम् । वै.निघ. ।

वप्रकम् । स्त्री, पुं । सुरामेदे । मधुविशेषे । मे. ।
सुरापानपात्रे । छे.व. ।

वप्रतिः । पुं । नीरथायाम् । भक्षणे । उषा. ।

वचणम् । स्त्री । अवदंशे । छट्ट । छे.व. ।

वचुः । स्त्री । नेवे । रा.नि.व.१८ । निवयङ्गी-
वचे । र.मा. । [प.सु. ।

वचुःपुष्पः । पुं । पाठायाम् । आकुनादि ।

वचुकः । पुं । तिनिरवचे । मातन । प.सु. ।

वचुर्धावनम् । स्त्री । नेवधावने । छक् धो-
उग्रा । [मिठे, जिठन । र.मा. ।

वचुर्बहुलः । पुं, स्त्री । निवयङ्गीवचे । मेड-
वचुष्यम् । खर्परधाती । थापत्र । प.सु. । प्र-
वीक्ष्यरीकविशेषे । पुं.उत्तिग्राविशेषः । र.मा. ।

खर्परवृत्ते । छूते । खलपसे । सीवीराजने ।
नील शुभ्र । रा.नि.व.१३ । निष्कलीबीजे । नि-
श्रीलाय । पद्मे । वै.निघ. । पुं । श्रीभाजनवचे ।
मज्जिना शीष्ट । रा.नि.व.७ । केतकवचे । मे. ।
रसाजने । छे.व. । वि । चवुर्हितकरे ।

वचुष्या । स्त्री । कुलत्याकायाम् । कूलथं क-
नाय । मे. । अरय्यकुलत्याकायाम् । वन कूलथं ।
रा.नि.व.३ । अजय्यस्यां । निवयङ्ग्याम् । मेड-
मिठे । रा.नि.व.६ । नीलाजने । हीरकमयी ।
केतकवचे । चिका. । कुलत्याजने । अज्जनविशेषः ।
रा.नि.व.१३ । [ग. । र.मा. ।

वाकचिचा । स्त्री । श्वेतवचायां । श्वेत वा-

वाङ्गः । पुं । चाङ्गेर्याम् । वटी.रा. ।

वाङ्गेरी । स्त्री । Wood sorrel, (Oxalis
monadelphica) अमलीषिकायाम् । आमरुज
शीक । हिं चीपतिवा । नं चाववती । कं पुष्प-
मृषिसे । शाकगुणाः—कटु रीचनं प्राचनं रुच्यं
चक्षुषं दीपनं कफघाताशोयहृत्तिसारघ्नम् ।
रा.नि.व.७ । च.स.३८. । पित्तला अन्ना कुष्ठनी
च । भा.पू.१भ.शाकव. । उषा कषाया मधुरा
अग्निदीपनी च । अचि.१६८. । र.सा.सं.चाङ्गेरी-
हृते । भा.वतिसा.वि. । निम्बकवचे । मेघ.सुदरी-
ग-वि. । पालङ्गशाके । पातेशीक ।

वाङ्गेरीवृत्तम् । स्त्री । सुदरीगाधिकारे गुद-
धंशे च । गव्यघृतं ४ श. चाङ्गेरीकुल्यदधं रसः
प्र. १० प. ५ तो. ३ मा. । कल्पाय—गुण्डीयव-
चारयोः प्र. ४ प. । घृत ४ म. । आमरुज
रस, कूलथेन रस एवम् अन्न दधि अत्रोत्थके
१० प. ६ तो. ३ मा. । कर्कार्थ—कुंठ ७ व-
वक्रात्र अत्रोत्थके ४ प. । सा.कौ. । च.वि.
द्वितीयो यथा—गुण्डी पिप्पलीमूलं चित्रकमूलं
चविका गीबुरः पिप्पली धान्यकं विलमूलं पाठा-
मूलं यमानो एषां मिलित्वा १ श. घृतं ४ श.
अन्नदधिमसु १६ श. चाङ्गेरीरसः १६श. च.द. ।

वाङ्गेरीसदृशपत्रः । पुं । सुनिपक्षकाशके ।
कुष्ठनि शीक । भा.पू.१भ.शाकव. ।

वाटकैरः । पुं । चटकशिशो । वै.निघ. ।

वाटुकर्त्ता । पुं । पारावते । वै.निघ. ।

वाणक्य(मूलक)म् । स्त्री । चणकमूलीति
ख्याति मूलकमेदे । मूलाविशेषः । मं धीरमूला
कं दीडमूलम् । गुणाः—उष्णं कटुकं रुच्यं दी-
पनं शुक्र वाहिक कफघातकमिगुण्य । रा.नि.व.७

वाण्डाला (लिनी) । स्त्री । लिङ्गिन्याम्
रा.नि.व.३ । र.सा.सं.रसमारकवर्गे ।

वातकः । पुं । तन्नामकपचिणि । कटिक
पाथी । हिं लोका । तन्नासं खडु शीतलं रक्तपि-
तकफघ्नम् अप्रिकरम् । राज. । इयं बलपुष्टिद्वय
रा.नि.व.१६ ।

चातुर्जातकम् । स्त्री । समभागलगीलापवर्ध-
करम् । कुष्ठक, एण्डा, कुष्ठपत्र, नर्गस

अप्रभातं । गुणाः—“चातुर्जातमिदं वर्षं वज्रि-
क विद्यापद्यम् ॥” रा.नि.व.२२ ।

चातुर्थी(र्थ)कः । पुं । चतुर्थेदिनभवविषम-
ज्वरभेदे । २दिन अक्षर अक्षर । “चातुर्थीकी दूर्ध्वं
यति प्रभावं द्विविधं ज्वरः । जहाभ्यां त्रैषिकः पू-
र्वं शिरसोऽनिलसम्भवः ॥” भा.नि. । “चातुर्थीकी
नाम गदी दाहनी विषमज्वरः । शीघ्रतः सर्वथा
तूनां बलवर्णाग्निनाशनः । त्रिदोषजो विकारः
स्यादस्थिमज्जगतीऽनिलः । कुपितं पित्तमेवमु क-
फसैवं स्तुकाशतः । शीतदाहकरभीत्रस्त्रिकालम-
नुवर्तते । स सन्निपातसम्भूतो विषमो विषमज्वरः ।
कर्हं कायस्य गृह्णाति यः पूर्वं सोऽनिलात्मकः ।
पूर्वं गृह्णात्यपःकायं श्लेष्मपूर्वज्वरश्च सः ॥” हा-
रीतः ।

चातुर्भद्र(क)म् । क्ली । कफाधिकपित्तश्लेष्म-
दे योगभेदे । शुष्की अतिविषा सुला गुडूची जेति
चतुष्टये । “नागरातिविषा सुला चयमेतच्चकावि-
कं । गुडूच्या भिक्षितं तच्च चातुर्भद्रकमुच्यते ॥”
रा.नि.व.२२ ।

चातुर्भद्रकपञ्चमूलम् । क्ली । तत्पञ्चमूली-
किरातादिगणकृते सान्निपातिकज्वरे योगविशेषे ।
सि.यो. ।

चातुर्भद्रावलेहिका । स्त्री । कासवासहरे
कफत्रेऽवलेहभेदे । “कटफलं पौकंरं गृह्णी कृणा
च मधुना सह ।” “वनकृणाकृणाग्रहीचूर्णं चोद्रेण
संयुतं । शिशीर्जरातिसारहम् ॥” च.द. ।

चान्द्रम् । क्ली । रीत्ये । पुं । चन्द्रकान्तमणौ ।
ह.च. ।

चान्द्रकम् । क्ली । छण्डान् । रा.नि.व.६ ।

चान्द्रा । स्त्री । अतिविषायाम् । अतिहेतु ।
रा.नि.व.६ । [नि.व.६ ।

चान्द्राख्यम् । क्ली । चान्द्रके । आना । रा.

चान्द्री । स्त्री । सीमराख्याम् । पेशग्राज ।
त्रेतकण्टकार्याम् । रा.नि.व.४ । [जटा. ।

चाप(व)पटः । पुं । पियालहवे । पेशग्राज ।

चामरः । पुं । चमरीहवे । गण्डखली । गीज ।
मे. । शयिपर्ये । वै.निघ. । चमरीलोमव्यजने । त-

हापुगुणाः—बीजकृत्तः मक्षिकादिवारकश्च । राज.

चामरपुष्पः (कः) । पुं । गुधाकहवे । आर्ध-
हवे । केतकहवे । केशवा गीह । (कः) कामेश
केशे धाज । मे. ।

चामरा (री) । स्त्री । चामरे । अ.टी.भ. ।
(री इत्) पुं । चवे । चिका. ।

चामली । स्त्री । अन्नमखे । प.सु. ।

चामीकरम् । क्ली । सुवर्णे । रा.नि.व.१९ ।
धुलूरे । अम. । नागकेशरपुष्पे । प.सु. ।

चाम्येयः । पुं । क्ली । नागकेशरहवे । नागेश-
श्च गीह । रा.नि.व.६ । चम्पकहवे । टीपात्र
गीह । प.सु. । च.द.वा.व्या.चि. । पद्मकेशरे ।
भा. । सुवर्णचम्पके, नागचम्पके । नागेशश्च टी-
पा । वै.निघ. । क्ली । खर्षे । चिका. ।

चाम्येयकम् । क्ली । किञ्चुके । पद्मकेशर ।
रा.नि.व.१० ।

चारम् । क्ली । कृत्तमिविषे । ह.च. ।

चारः (कः) । पुं । पियालहवे । अस्य बीजं
‘चारदाना’ इत्युच्यते । पेशग्राज । देशात्र वी-
जकटक छात्रनीना, पेशग्राजबीज कटह । सं चार-
ली । कं चारबीज । गुणाः—पक्वं फलं हृष्यं गौर्धं
गुह । तबीजं मधुरं हृष्यं पित्तदाहघ्नश्च । रा.नि.
व.११ ।

चारटिका (टी) । स्त्री । नीलीनामक्षुपे ।
नील गीह । रा.नि.व.४, पेशाचहवे । नलीनाम-
गन्धद्रव्ये । रा.नि.व.१२ । गुञ्जायाम् । वा.उ.६६
अ. । भा.उपदंश चि. । (टी) खलपश्चिम्याम् ।
शृणपश्च । वा.उ.६७, च.द.उ.व्या.चि. महापेशा-
चहवे । भूय्यामलक्याम् । रा.नि.व.४ ।

चारणी । स्त्री । करवीरपुष्पहवे । खलपश्चिम्या ।
शृणपश्च । वै.निघ. ।

चारवायुः । पुं । शीतलसुरभिवाते । चिका. ।

चारवीजम् । क्ली । पियालबीजे । पेशग्राजवि-
चि । हि चारदाना । रा.नि.व.११ ।

चारिणी । स्त्री । करवीरपुष्पहवे । रा.नि.व.१० ।

चारिवा । स्त्री । तिलिङ्गीहवे । शेर. ।

चारिलः । पुं । शश्चातिनि । अश्वति । सु.
सू.७७.१. ।

चारिवाक् । स्त्री । चण्डिकायां । वै.निघ. ।
 चारी । स्त्री । हिलनीचिकायां । शि०क. ।
 भा.पू.१.म.भा.व. । [शालतरी । वै.निघ. ।
 चारु । स्त्री । पद्मकाष्ठे । केशरी । कूङ्ग. । पुं ।
 चारुक् । पुं । शरबीजे । गुणाः—“चारुकी
 मधुरी रूची रक्तपित्तकफापहः । शीतलो लघुह-
 ल्यश्च कषायो वातकीपनः ॥” भा.पू.१.म.भा.व. ।
 स्त्री । रक्तचन्दने । वै.निघ. ।
 चारुकेश(स)रा । स्त्री । नामरसुलायाम् ।
 तद्वचोपुष्पे । रा.नि.व.१० ।
 चारुकेया । स्त्री । वनमल्लिकायाम् । वै.निघ. ।
 चारुदर्शनः । पुं । मल्लवर्णे । पाकूङ्ग गाह्य ।
 मद.व.५ ।
 चारुदारुः । पुं । मल्लवर्णे । वै.निघ. ।
 चारुधाम । स्त्री । चाचरिद्रायां । वै.निघ. ।
 चारुनालकम् । स्त्री । रक्तपत्रे ।
 चारुपत्रिका (ची) (र्णी) । स्त्री । प्रसारि-
 क्षाम् । गङ्गुडांशुनिश । रा.नि.व.५ । मद.व.१ ।
 चारुफला । स्त्री । द्राक्षाजलायां । रा.नि.व.११ ।
 चारुमोदा । स्त्री । पीतयूषिकायां । वै.निघ. ।
 चारुयूथी । स्त्री । शुक्रयूषिकायां । वै.निघ. ।
 चारुवद्रम् । स्त्री । खर्बे । वै.निघ. ।
 चारुलोचनः । पुं । हरिचे । चिकित्सा ।
 चारुवर्तिनी । स्त्री । लाजायाम् । वै.निघ. ।
 चारुवचः । पुं । मल्लवर्णे । मद.व.५ ।
 चारुशिला । स्त्री । रत्ने । चिकित्सा ।
 चालः । पुं । खर्बपूष्पचिचि । वै.निघ. । द-
 न्नाचालरीने । [खानाचालनयने । सु.सु.७७. ।
 चालनम् । स्त्री । पिपे । वै.निघ. । खानात्
 चाधः (सः) । पुं । तन्नालकपत्रिणि । फि०७ ।
 (पण्यावये) । च. । खर्बचातके । ८१गा०७५ । वा
 नीनकृष्टे पाथी । च.टी.म. । (सः) रूची । म. ।
 चाशुकः । पुं । दिगिग्रहणे । प.सु.५ ।
 चिकः (कः) । पुं । कुहन्द्याम् । हूँ.चा ।

चिक । (कस्) स्त्री । गुवाके । चिकि शृणात्रि ।
 वै.निघ. । [चमेदे । चिकित्सा ।
 चिक(कु)रः । पुं । केशे । रा.नि.व.१८ । ह-
 चिकित्सकः । पुं । वैद्ये । रा.नि.व.१० । स
 विविधः—एकः प्राणाभिसरः रोगहन्ता, अन्यः
 रोगाभिसरः प्राणहन्ता च ।
 चिकित्सा । स्त्री । रोगनिदानप्रतिकारः । “चि-
 कित्सा तप्यतीकारः ।” रा.नि.व.१० । “या क्रिया
 व्याधिहरणी सा चिकित्सा निगद्यते । याभिः
 क्रियाभिर्जायन्ते शरीरे धातवः सर्माः । सा चिकि-
 त्सा विज्ञायाणां कर्म तद्विषयां मतम् ॥” भा. ।
 सा विधा यथा—“आसुरी मानुषी दैवी चिकि-
 त्सा त्रिविधा मता । शस्त्रैः कषायैर्लोहाद्यैः क्रमे-
 षान्वा सुपूजिता ॥” मेघ. । सा च पुनरष्टधा—
 “कृचिदर्थः कृचिन्मैत्रं कृचिदर्थः कृचिदशः । क-
 र्माभ्यासः कृचिदापि चिकित्सा नास्ति निष्फला ।”
 वैद्यकसंख्ये १७. । [श्रेष्ठे ।
 चिकित्साकलिका । स्त्री । वैद्यकसंयहवि-
 चिकित्साङ्गम् । स्त्री । चिकित्साया अङ्गमत-
 के, रोगी द्रुतो भिषक् चापुः द्रव्यं सेवकः सदी-
 यधचेति । भा. । [यापतिकृते ।
 चिकित्साक्षनम् । स्त्री । वैद्यकन्यमेदे वि-
 चिकित्सादीपकः । पुं । धन्वनरिक्ततकि
 कित्सायमे । [कित्सासंर ।
 चिकित्सादीपिका । स्त्री । वक्रसेनकृतचि-
 चिकित्साप्राभृतः । पुं । वैद्ये । च.सु.१६७. ।
 चिकित्सा प्राभृतसुपायनं यस्मैति विषयः ।
 चिकित्सासृतम् । स्त्री । चिकित्सासंयहमेदे
 चिकित्सार्थवः । पुं । सदानन्दगुणकृतचि-
 कित्साशास्त्रे ।
 चिकित्सितम् । स्त्री । चिकित्सायां । च.सा.
 चिकित्स्यः । नि. चिकित्साहे । चिकि०नाः
 योऽग्रा । तद्व्याख्याः—“निजपक्रतिवर्णाभ्यां युक्तं
 सत्वेन चक्षुषा । चिकित्सी भिषकां रोगी वैद्यश्च
 त्री जितेन्द्रियः ॥” भा. ।
 चिकूलः । पुं । दन्तीवर्णे । वै.निघ. ।
 चिकणः (पुगः) । पुं । पुगवर्णे । ७३गा०

गाँह । ली । पूगफले । रा.नि.व.११ । जिम्बम्-
जनादी । चिकण । अम. ।

चिकणा (पी) । ली । पूगफले । चिकि उ-
गात्रि । रा.नि.व.११ । श.र. । [वै.निच. ।

चिकसः । पुं । यवचूर्णे । श.व. । यवपिष्टके ।

चिका । ली । पूगफले । रा.नि.व.११ । See
अकोटः ।

चिकिणा । ली । पूगहले । वै.नि.च. ।

चिकिरः । पुं । सूचिकविशेषे । तद्वत्—“चि-
क्रिण शिरीदुःखं शोफो ह्मिक्वमी तथा ।”
सु.कल्प.६अ. ।

चिङ्गटः (ङ्) । पुं । मत्स्यभेदे । (गोटाचि-
ङ्गो, गङ्गा चिङ्गी । गुणाः—“चिङ्गटस्तु गुल्फाद्भी
मधुरी बलवद्भेदः । भेदः पितामजिह्वी रोचनः
कफवातलः ॥” राज.२प. । श.मा. ।

चिङ्गटी । ली । चन्द्रचिङ्गटे । शुबचिङ्गी । गु-
णाः—मधुरा हृद्या वातघ्नी गुहः श्लेष्मकरी च ।
राज.२प. ।

चिचण्डः (ण्डा) (ण्डिका) । पुं, ली ।
(Trichosanthes anguinae.) फलशाकवि-
शेषे । चिचिङ्गा, चिचिङ्गा । गुणाः—वातपित्तघ्नः
बल्यः पथ्यः रुचिप्रदः श्लेघे हितः गुणैः पटीलत
ईषडीमद्य । भा.पू.१भ.शाकव. । शीघरीणे हितं
पटीलायूनगुहः । मद. ।

चिचिः । पुं । चिचकहवे । गुणाः—दीपनः
याचनः शामपाचनश्च । शार्ङ्ग. ।

चिचिटिङ्गः । पुं । वायव्यकोटविशेषे । सु-
कल्प.८अ. । See कोटः ।

चिञ्चा (चिञ्का) । ली । (Tamarindus
Indica.) Tamarind tree. तिलिङ्गीहवे ।
तेजुल गाँह । रा.नि.व.११ । मद.व.६ । नाफी-
चवल्पशाके, चुचुशाके । चेंचुङ्गा । वै.निच. ।

चिञ्चातैलम् । ली । तिलिङ्गीबीजभवतैले ।
कौशेवीजैर तेल । गुणाः—कटुप्राकं शीतलं
वातकफघ्नं दध्यं नातिशीतलं कषायघ्नं । रा.नि.
व.२४. ।

चिञ्चाकम् । ली । (Rumex vesicatori-

us.) अम्लशाके । चूका शाक । चिञ्चासारे । (ते-
जुलैर अम्ल । रा.नि.व.११ ।

चिञ्चासारः । पुं । (Rumex vesicatori-
us.) अम्लशाके । चूका शाक । अम्लसारः । (ते-
जुलैर मार, अरवन् वा अम्ल । गुणाः—अ-
म्लकः वातघ्नः कफदाहघ्नः । शर्करामिश्रः स पि-
तदाहकफघ्नश्च । रा.नि.व.११ । [२७अ. ।

चिञ्चितिका । ली । तिलिङ्गीहवे । च.सु.

चिञ्ची । ली । गुञ्जायाम् । कुंठ । [निच. ।

चिञ्चुका । ली । चिञ्चोटके । चेंचुका । वै.

चिञ्चोट(कः) । पुं । (Marsilea den-
tata.) चुचुचुपे, मुसाकतिलचुकसीरी मूलशाक-
विशेषे । चेंचुङ्गा । गुणैः कसेरुतुल्यः । भा.पू.१
भ.शाकव. । गुणाः—गुहलम् अजीर्णकरत्वं शी-
तललञ्च । राज.२प. । See चुचुः ।

चिटिका । ली । आरासशीतलायां । वै.निच. ।

चिङ्गा । ली । खनामकदेवदारी । वै.निच. ।

चित्तम् । ली । मनसि । रा.नि.व.२८ ।

चित्तभ्रमसन्निपातः । पुं । खनामख्यात-
सन्निपातज्वरविशेषे । यथा—“वायति दृश्यति
इति प्रलपति विकृतं गीरिचते मुञ्चेत् । दाह-
व्याधामयार्त्तां मरुतु चित्तविभ्रमे ज्वरे भवति ॥”
भा.स.१भ. । [च. । अम. ।

चित्तविप्लवः (भ्रमः) । पुं । उन्मादे । श.

चिचः । पुं । एरण्डहवे । तेजुल गाँह ।
प.सु. सा.कौ.सिंहनादगुग्गुले । अम्रीकहवे । रा.
नि.व.१० । जेतैरखे । रा.नि.व.८ । तरमुजि ।
तरमुज । लावपचिचि । वै.निच. । चिचकहवे ।
रा.नि.व.६ । इक्षिकविशेषे । सु.कल्प.८अ. । See
इक्षिकः ।

चिच(क)म् । ली । चिचके । तिचके । म. ।

चिचकः । पुं । (Plumbago Zeylan-
ica.) खनामख्यातचुपे । चित्त गाँह । चि चि-
ता । नं चिचक । तै चिचकूतु । उन्. रक्त-
चिता, ध्रुवचिता । स चिच यक्षादपमदीन ।
तयोः रक्तपत्र प्रशस्तः । बाभटसु चिचिचं चिचक-
माह चेतपीपुल्लकमदीन । “यथाज्ञं चिचकः उन्मै-

श्रेयः पीतसितासितैः । यद्योत्तरं स गुणवान् बो-
धनाय रसायनम् ॥ वा.उ.३८५. । गुणाः—
कासयङ्गुलीकफशोषघ्नः रुचः उष्णः कुष्ठशोषार्घः
कमिन्नः वातश्लेष्महरः श्लेष्मपित्तघ्नः पाके कटुकः
अधिकारः पाचनः लघुश्च । भा.पू.१५. । एरण्ड-
हवे । ई.च. । श्वेतैरखे । चम. । तित्तिरपचि-
षि । छित्तिर पाथी । सुचकुन्दहवे । भूकृन्म ।
वै.निघ. । चित्रवर्णोपप्लात्रे । छित्तिवाग । मण्ड-
लिसर्पविशेषे । सु.कल्प.४५. । See सर्पः । शूर-
णे । शूरणमोदके ।

चित्रकजीवी । पुं । जीवके । वै.निघ. ।

चित्रकण्टकः । पुं । गोक्षुरके । वै.निघ. ।

चित्रकण्ठः । पुं । पारावते । जटा. । सारस-
पक्षिणि । वै.निघ. ।

चित्रकन्धरः । पुं । पक्षिविशेषे । वै.निघ. ।

चित्रकर्मा । पुं । तिमिश्रहवे । इ.च. ।

चित्रकाण्डाली । स्त्री । गीनसवत्तग्राम् ।
वै.निघ. ।

चित्रकाथलीहम् । स्त्री । शीघाधिकारे ।

चित्रकमूलशुद्धीवासामालपर्वोपेभ्यवगुडूचीतालपु-
ष्पाणां प्र. ६ ती. कारितलीहं भवचारः सौवर्च-
लसवर्णं पिप्पली विट् एषां प्र. चूर्णं ४ ती. गी-
मूत्रं २ श. एकत्र पचेत् । प्रचेयः लघु ३ प. ।
मा. १ ती. सा.की. । [रा.नि.व.१८ ।

चित्रकायः । पुं । चित्रकव्याघ्रे । छित्तिवाग ।

चित्रकुला । स्त्री । इल्लदलीहवे । वै.निघ. ।

चित्रकृतः । पुं । तिमिश्रहवे । चम. ।

चित्रकोलः । पुं । बाह्रनेवे । आञ्जनी । चिका. ।

चित्रगन्धम् । स्त्री । हरिताले । रा.नि.व.१२ ।

चित्रगन्धा । स्त्री । शुकनासायाम् । शोभात्र ।
वै.निघ. ।

चित्रगुडिका । स्त्री । वातश्लेष्माम् । “चि-
त्रकं पिप्पलीमूलं द्वौ चारी लवणानि च । स्त्रीषं
हृद्गजमोदाश्च चय्यैकत्र चूर्णयेत् । गुडिका मा-
तुलुङ्गस्य दाहिसस्य रसेन वा ॥” च.द. । भा. ।

चित्रशोवः । पुं । सारसपक्षिणि । वै.निघ. ।

चित्रशटम् । स्त्री । वक्त्रे । वै.निघ. ।

चित्रतण्डुलम् । स्त्री । विडङ्गे । प.सु. ।

चित्रतण्डुला । स्त्री । विडङ्गचुपे । रा.नि.व.६ ।

चित्रतनुः । पुं । लावपक्षिणि । वै.निघ. ।

चित्रत्वक् । पुं । भूर्जहवे । रा.नि.व.८ ।

चित्रदण्डकः । पुं । शूरणचुपे । उल गाह् ।
र.सा.सं. । वनशूरणे । कापोसहवे । वै.निघ. ।

चित्रदेवी । स्त्री । महेश्वराकणीलतायाम् ।
वडु माकाण । रा.नि.व.३ ।

चित्रदेहः । पुं । लावपक्षिणि । वै.निघ. ।

चित्रनेत्रा । स्त्री । शारिकायाम् । शालिक
पाथी । हारा. ।

चित्रपत्रः । पुं । भूर्जहवे । वै.निघ. ।

चित्रपत्रकः । पुं । मयूरे । वै.निघ. ।

चित्रपत्रिका । स्त्री । द्रोणपुष्पग्राम् । घन-
धवा । रा.नि.व.५. । पृथ्विपर्णाम् । चाकूनिश ।
वै.निघ. । कपिलपर्णोहवे । र.मा. ।

चित्रपत्री । स्त्री । महाराष्ट्रीनामचुपे, जलपि-
पल्याम् । कौण्ड । रा.नि.व.४ । पृथ्विपर्णाम् ।
वै.निघ. ।

चित्रपदा । स्त्री । गोधापदीलतायां । इ.मा. ।

चित्रपर्णिका (र्णी) । स्त्री । पृथ्विपर्णां
चाकूनिश । जलपिपल्याम् । र.मा. । रा.नि.व.
४ । कर्णकोटीलतायां । काण्कोडा । रा.नि.
व.३ । मन्त्रिठायाम् । प.सु. ।

चित्रपक्षः । पुं । वनकुट्टे । तित्तिरपक्षिणि
छित्तिर पाथी । चिका. । जटा. ।

चित्रपाठी (ली) । पुं । चित्रके । वै.निघ. ।

चित्रपादा । स्त्री । शारिकायाम् । हारा. ।

चित्रपिच्छः (कः) । पुं । मयूरे । चिका.
च.चि.२०५. ।

चित्रपुङ्खः । पुं । शरे । चिका. ।

चित्रपुष्पी । स्त्री । चम्पुठायाम् । रा.नि.व.४
पुं । चामातकहवे । वै.निघ. ।

चित्रपृष्ठः । पुं । चटकपक्षिणि । हारा. ।

चित्रप्रिया । स्त्री । हरिताले । वै.निघ. ।

चित्रफलः (कः) । पुं । तरलुजहवे । चि-
का । (Mystus chitala.) चित्तलमक्षी ।
छिउल गांश्च । गुणाः—गुणः क्लृप्तः क्षिणः इत्यः
बल्यश्च । राज. ३५ ।

चित्रफला । स्त्री । महेन्द्रवाकण्याम् । वड् मां-
कां । लिङ्गित्याम् । हिं पञ्चगुडिया । रा. नि. व.
३ । चिर्मिंटायाम् । कण्टकाय्याम् । भा. ४ भ. पूलना-
यह चि. । वार्ताको । रा. नि. व. ४ । पटीखे । मन्थ-
भेदे । कनूहे गांश्च । श. र. । [चर्कहवे । श. र. ।

चित्रभानुः । पुं । चित्रकहवे । भज्जतकहवे ।

चित्रभेषजम् (जा) । स्त्री, स्त्री । काकोद-
म्भिकायाम् । रा. नि. व. ११ । म. द. व. ५ ।

चित्रमण्डलः । पुं । मण्डलिसर्पविशेषे । सु-
क. व. ४५ । See मण्डली ।

चित्रमृगः । पुं । चित्रवर्णमृगे । च. ।

चित्रमेखलः । पुं । मयूरे । चिका. ।

चित्रयोधी (इन) पुं । चर्जुनहवे । रा. नि.
व. ८ । खावपचिषि । वै. निघ. ।

चित्ररञ्जकम् । स्त्री । वङ्गे । वै. निघ. ।

चित्रलता । स्त्री । मन्निठायी । रा. नि. व. ६ ।

चित्रला । स्त्री । गीरल्याम् । रा. नि. व. ५ ।
राजिकायाम् । ग्राहे । वै. निघ. ।

चित्रलेखिनी । स्त्री । तुलिकायाम् । हारा. ।

चित्रलोचना । स्त्री । शारिकापचिषि । कटा. ।

चित्रवदालः । पुं । मन्थभेदे । छिउल गांश्च ।
कटा. ।

चित्रवर्त्तिनी । स्त्री । शृङ्गकवीजे । वै. निघ. ।

चित्रवस्त्रिकम् । स्त्री । तरलुजफले । तत्र-
मुख । पुं । वदालमक्षी । हि. च. ।

चित्रवल्ली । स्त्री । महेन्द्रवाकणीलतायाम् ।
वड् मांकां । रा. नि. व. ३ ।

चित्रवीजः । पुं । रत्नोरखे । (जा) स्त्री । वि-
डङ्गे । रा. नि. व. ८ ।

चित्रवीर्यः । पुं । रत्नोरखे । रा. नि. व. ८ ।

चित्रव्याघ्रः । पुं । चित्रकव्याघ्रे । रा. नि. व. १८ ।

चित्रशीर्षः । पुं । वायव्यकोटविशेषे । सु. क. व.
८५ । See कोटः ।

चित्रशोकः । पुं । चमोकरुखे । वै. निघ. ।

चित्रसर्पः । मालुधानसर्पे । श. र. ।

चित्रसारा । स्त्री । हरितालि । वै. निघ. ।

चित्रक्षुपः । पुं । द्रोणपुष्पायाम् । वलवजिज्ञा ।
रा. नि. व. ५ ।

चित्रांशुः । पुं । गुग्गुली । ज. द. १२५ ।

चित्रा । स्त्री । इन्द्रवाकण्याम् । ग्रांथानमनी ।
दन्त्याम् । दलीमूखे । च. द. चपल्या. चि. । च. स. ४
५ । विडङ्गायाम् । विडङ्ग । मन्निठायाम् ।
गोडुन्नायाम् । ग्रांथ ग्रीमक । प. सु. । इन्द्र-
न्याम् । भा. । आखुकर्णीलतायाम् । मूयकांणी ।
रा. नि. व. ३ । वा. सु. १५५ । मुतयेण्याम् । रा. नि.
व. ४ । द्रवन्त्याम् । रा. नि. व. ५ । गण्डदून्त्यायाम् ।
रा. नि. व. ८ । [नि. व. १९ ।

चित्राङ्गम् । स्त्री । हरितालि । चिङ्गुले । रा.

चित्राङ्कः । पुं । चित्रकहवे । रत्नचित्रके । रा.
नि. व. ६ । सर्पविशेषे । छिउलां । रा. नि. व. १८ ।
हरिणविशेषे । गुणाः—“चित्राङ्गी वातशमनी बं-
हणी बलकृन्तः । शेषलः कथितो वापि दुर्जरी
मेदवहेन ॥” अचि. २० । ठषिके । दिङ् । वै.
निघ. ।

चित्राङ्गा (ङ्गी) । स्त्री । मन्निठायाम् । रा.
नि. व. ६ । राजसुष्याम् । गन्ना कर्तला । प. सु. ।
कर्णजलीकायाम् । रा. नि. व. १८ ।

चित्राक्षम् । स्त्री । खेचराक्षे । वै. निघ. ।

चित्रापूपः । पुं । अपूपविशेषे । छिठांहे नि-
ठा । चिका. ।

चित्राक्षररसः । पुं । यङ्गलधिकारे । पार-
दः १ भ. ताव १ भ. मन्थकः १ भ. दिनं सर्वयेत् ।
अथ हताभ्यन्ते लीङ्पात्रे खड्गिना मङ्गरं पञ्चत्
लीङ्गदण्डेन चालयेत् । अवतार्य जीरककाथेन
दिनचयं भावयेत् । मात्रा १ मात्रा ।

चित्रायसम् । स्त्री । तीक्ष्णलीङ्गे । रा. नि. व. ११ ।

चित्राली । स्त्री । तिलकुसुमे । [चिका. ।

चित्राक्षी । स्त्री । शारिकायां । भाजिकपांथी ।

चिचिकः । पुं । चैनमासि । श.र. ।

चिचौदनम् । स्त्री । विचित्रानि । चन्द्रनाम ।

चिन्तामणिसत्तुमुखः । पुं । वातस्यापी र. सः । रससिन्दूर २ तो. लोहं १ तो. अथ १ तो. स्वर्णं ॥० तो. द्रुतकुक्षारीरसेन सम्यक् एरुष्यपने- रात्रेभ्य धान्यमध्ये ३ दिनं स्थापयेत् । भेष. ।

चिन्तामणिरसः । पुं । लोणञ्ज्वरे रसः । च- रितार्त्तं शक्तिचूर्णे (वा तालचूर्णे) तुल्यत्वं समभावं जलेन पिष्ट्वा चक्रिका कार्या । अथ शरावसंपुटे गजपुटेन रात्री पचेत् । र.सा.सं. । [कोषः ।

चिन्तिडा (डी) । स्त्री । तिमिक्या । चि.

चित्रः । पुं । चोमधान्ये । चीनां धानं । श.च. ।

चिपिटः । पुं । कचस्य नेत्ररीगविशेषे । च- षेत्रं गिहूटी श्रेष्ठं । ज.द.१०च. । चिपीटके । टिंडा । छे.च. ।

चिपिटकः । पुं । पृथुके । टिण्डु । हिं द्रुहा- निका । गुणाः—गुरुः क्षिप्तः ईहण्यः कफवर्ध- नश्च । राज. । See पृथुकः ।

चिषिष्टा । स्त्री । गुष्ठासिनीहवे । रा.नि.व. ४ । वनकुलहवे । वै.निच. ।

चिपुटः । पुं । चिपिटके । रुद्रकीषः ।

चिप्पटम् । स्त्री । वस्त्रे । वै.निच. ।

चिप्यः । पुं । नखमांसयितकृद्गरीमे । आङ्- म् हाङ् । नेङ्गवा इति आ.स.४४. । चिप्यलक्ष- णं—“नखमांसमधिहाय वातः पित्तञ्च देहिनो । करोति दाहप्राको च तं व्याधिं चिप्यमादिशेत्” । सु.नि.१३च. ।

चिमः । पुं । पट्टशके । पाणिनीयः । श.सा. ।

चिमिः (कः) । पुं । तिमिमक्षेत्र । पट्टशके । श.सा. । शकपचिचि । श.र. ।

चिमिचिमिः । स्त्री । वातजपीकायाम् । मि- न्मिनीति लोके ।

चिरम् । स्त्री । स्वर्णं । वै.निच. । [जटा. ।

चिरजीवकः । पुं । असनहवे । जीवकहवे ।

चिरजीविनी । स्त्री । शाल्मलीहवे । वै.निच. ।

चिरजी(स्त्री)वी । पुं । जीवकी । रा.नि.व.

३ । शाल्मलीहवे । रा.नि.व.८ । काकि । मै. । छे.च. । स्रक्यायाम् । पिङ्गि ।

चिरज्वरः । पुं । दीर्घकाष्ठानुषन्धिज्वरे । वा. चि.१च. । वरुचः । [नि.व.१८ ।

चिरटी । स्त्री । प्रातरनखायां क्षिपि । रा.

चिरतिक्तः । पुं । किराततिक्तके । चिराडा । श.र. । (क्रा) स्त्री । तिक्तकर्षटिकायाम् । ति- क्ताङ्गी । वै.निच. ।

चिरन्तनम् । स्त्री । पुष्करमूले । वै.निच. ।

चिरपत्रकः । पुं । रुद्रसर्जहवे, लघुशालहवे । वै.निच. । [जाम. वै.निच. ।

चिरपत्रा (ची) । स्त्री । भूमिजम्बूहवे । वन

चिरपत्रिका । स्त्री । पुष्पुशाके । वै.निच. ।

चिरपर्यः । पुं । सर्जहवे । शाल ग्राह. वै. निच. । [चि. चिरकासिन पक्के रीमे ।

चिरपाकी । पुं । कपित्थहवे । रा.नि.व.११ ।

चिरपुष्पः । पुं । वकुलहवे । रा.नि.व.१० ।

चिरपोटा । स्त्री । वाक्कमेदे । वेदूशविद- न् । वै.निच. ।

चिरमेही । पुं । गर्भे । चिका. । छे.च. ।

चिरम्भषः । पुं । चित्रपचिचि । टिग पाथी । चिका. ।

चिरविल्वः (कः) । पुं । करञ्जहवे । उह- र करञ्ज । रा.नि.व.८ । च.सु.४च. । सु.चि.२च. ।

चिरा । स्त्री । सनामस्थानगन्धद्रे । टिंडा । मेवदाङ्ग । जलोकायाम् । जौंरं । वै.निच. ।

चिराटिका । स्त्री । चेतपुनर्नवायाम् । चेत- शृणा । रा.नि.व.८ । लोहचटिकायाम् । भेष.य- लचि.विद्याचराणे । चटिकायाम् । पांठाङ्गी । वेद्यकसंघः ।

चिरातच्छदा । स्त्री । कच्छलीहवे । वै.निच. ।

चिरातिक्तः । पुं । चिरतिक्तके । चिराडा । श.र. । [वै.निच. ।

चिरायुः । पुं । तालहवे । रा.नि.व.८ । काकि ।

चिरिः । पुं । चित्रपचिचि । टिग पाथी । चिका. । वै.निच. । शकपचिचि । टिग पाथी । चिका. ।

चिरिटी । स्त्री । प्रतुदपविशेषे । अ.सू. २७५ ।

चिरिणी । स्त्री । अद्रुपयाम् । रा.नि.व.१ ।
युवत्या । भे. ।

चिरिपत्रः । पुं । चद्रकारवेले । वै.नि.च. ।

चिरिल्लः । पुं । मङ्गमस्यभेदे । वै.नि.च. ।

चिरिविल्लः । पुं । करल्लहदे । उहन्न करल्लह ।
अ.टी.भ. ।

चिरु । स्त्री । बाहुसमी । अ.च. ।

चिर्मटी । स्त्री । राजसुषयाम् । गुग्गुलु कर्णना ।
प.सु. । फलशाकविशेषे । कं.कूड़, गोग्गुलु, कू-
टि । हिं मुकुर । सं. वेलवेधार्क अरभिके । गुणाः
—वाल्मे तिका इषदम्भा च, पाकि दीपनी । गु-
णा रक्षा श्लेष्मवाताहचिह्नी व्याघ्रि रोचनी दी-
पनी च । रा.नि.व.७ । “चिर्मिटं मधुरं क्वं गुह
पित्तकफापहम् । अनुषं वाहि विटभि पक्कम् ए-
व पित्तम् ॥” भा.पू.१३, भा.व.व. । पुष्पच चि-
र्मटश्चैव दोषत्रयहरं स्मृतं । अपक्वं जीर्णकफकृ-
पक्वं किञ्चिद्विशिष्यते ॥” अचि.१६५ ।

चिर्मिटः । पुं । स्त्री । चिर्मिटिकायाम् । कूटो ।
रा.नि.व.७ ।

चिर्मिट्टा (टिका) (टी) । स्त्री । चिर्मिट्टा-
म्, कर्कटिकायाम् । कूटो, कं.कूड़ । रा.नि.व.७ ।

चिलमीलिका । स्त्री । खद्योते । भे. ।

चिलि(ली)चि(ची)मः (मिः) । पुं । मस्य-
भेदे । नना ङेला, वेलेण गुड् गुडि माह । स-
ल्लः दक्षः अनभिष्यन्दी वातकरः कफघ्नश्च ।
चैरुमीने । छा.१ माह । गुणाः —ल्लः दक्षः अ-
नभिष्यन्दी वातवहकः कफघ्नश्च । राज.१५ । अ.
टी.भ. । इषाके । अ.हला माह । भ. ।

चिलिमीलकः (लिका) । पुं । स्त्री । चि-
लिचिममस्य । अ.टी.भ. । [वै.नि.च. ।

चिलिल्लः । पुं । लवणके । पां.कूड़ गोह ।

चिल्लः । पुं । तन्नामकपविषि । तिल गात्री ।
अयं प्रसङ्गातीयः काकसमगुणः । स.सू. ४६५ ।
चन्दनहवे । वै.नि.च. । त्रिप्रवेवरीगे । अम. ।

चिल्लका । स्त्री । क्लिक्कायाम् । अ.च. ।

चिल्लभल्ला । स्त्री । मलीनामकद्वये । अ.टी ।

चिल्लिः (क्लि(ली)का) (ली) । स्त्री । ख-
नामख्यातपत्रशाके, लघुपत्रनौरकाशुकी । मांता
वेढो मांक । हिं चिल्लारी । सा विषा वेतर-
क्तघनकभेदेन । वेतचिल्लीगुणाः —मधुरा अक्षारी
शीतला विदोषघ्नी पथ्या ज्वरघ्नी च । इयं भाभी-
रयोतीरे ख्यता । रक्तचिल्लीगुणाः —वायुकुतुल्य
सल्लवश्च श्लेष्मपित्तघ्नी प्रमेहसूत्रकफघ्नी पथ्या क-
षिरा च । गुहकचिल्लीगुणाः —कटुः तीक्ष्णा क-
क्षुघ्नी व्रणघ्नी च । रा.नि.व.७ लघुपत्री तु चिल्ली
या सा वायुकसमा मता । च.द. “तद्वचिल्ली तु
विशेष वातपित्तकारिणाम् ।” अचि.१६५ ।
खीप्रवे । चिल्लपविषि । गोग्गुलु तिल, मञ्जु ति-
ल । वै.नि.च. । क्लिक्कायाम् । अ.च. । सुवि ।
रा.नि.व.१८ ।

चिविः (वुः) । पुं । चिवुके । जटा । भ. ।

चिविटः । पुं । चिविटो । अ.टी. ।

चिविल्लिका । स्त्री । शाकपत्रविशेषे । सं. कं
चिविल्लि । किरुगोलि । गुणाः —कटुः कषाय
ज्वरे अतिसारे च हिता रसायनी च । रा.नि.व.५ ।

चिवुकः । पुं । मुचुकन्दक्ये । रा.नि.व.१० ।
स्त्री । श्रीठावरभागे । धू.ति । रा.नि.व.१८ ।

चिह्मम् । स्त्री । रुपे, लक्षणे । अ.टी.भ. । “ल-
क्षणां चिह्नमाकृतिः ।” मा.नि. ।

चिह्नधारिणी । स्त्री । श्यामालतायां । अ.च. ।

चिह्नः (कः) । पुं । इषविशेषे । चिल्ला ।
हिं चिल्ल । गुणाः —“चिह्नको वातनिर्हारः श्ले-
ष्मघ्नो धानुप्रदिकृत् । आग्नेयो विश्ववदस्य फलं स-
म्यनिर्दग्धम् ॥” भा. ।

चीडा । स्त्री । खनामख्यातदेवदारुविशेषे । सा
पश्चाद्देहीया अतिसुगन्धिः । ठीड़ा देवदारु,
गुग्गुलुवादिपत्र । गुणः —कटुषा कासघ्नी दी-
पनी, अतिसेविता पित्तघ्नमहरा । रा.नि.व.११ ।

चीडागन्धः । पुं । शीवेदनामकगन्धद्रव्ये । रा.
नि.व.११ ।

चीनम् । स्त्री । शीपके । पुं । लीहविशेषे ।
उकृ गौह । हरिषभेदे । भे. । चटिकाशीनगुणे

शालिधामविशेषे । चीनांशु । अ.व. १०७. ।
अपाङ्गवन्धनमिदं । सु.व. १८७. ।

चीनकः । पुं । काककन्या । कांश्ची शनवि-
शेषः । गुणाः—शोषणं वायुवर्धनं पित्तशेषघ्नं व-
क्षः । रा.नि.व. १६ । कहुसमगुणः । भा. । धू-
नके । चीनकपूर्वः । चीनेन कपूर्वः । रा.नि.व. १२ ।
चीनकर्कटिका (टी) । स्त्री । कर्कटोविशे-
षे । चीनां कौकूड । वै.निघ. ।

चीनकपूर्वः । पुं । खनानख्यातकपूर्वः । चीनेन
कपूर्वः । गुणाः—तिक्तः कफक्षयगुणकखट्वमिह-
रः कटुतिक्त ईषण्यौतः पाचनश्च । रा.नि.व. ११ ।

चीनजम् । स्त्री । तोष्णचौह । रा.नि.व. १३ ।

चीनपिष्टम् । स्त्री । सौसके । रा.नि.व. १३ ।
सिन्दूरः । हे.च. ।

चीनवन्धः । पुं । अपाङ्गवन्धनविशेषः ।
चीना कांश्ची । बहुभिशीराभिर्भती यन्धनवन्ध-
नश्चोराभिरेव । वेष्टिताभिर्वन्धनयुक्तश्चीनवन्धः ।
क. । “चीनवन्धं पिजानीयात् चीराभिर्वहुभिर्भत”
इति लक्षणम् । [व. १३ ।

चीनवङ्गम् । स्त्री । शोषके । शि.ग. । रा.नि.
चीना (काः) । स्त्री, पुं । चीनकर्कट्याम् । स-
ज्वरसे । धुनः । वै.निघ. ।

चीनाकर्कटी । स्त्री । चित्रकूटदेशप्रसिद्धखना-
नख्यातकर्कटिकायाम् । चीना कौकूड । गुणाः—
रुच्यं शीतलं पित्तदाहशोषघ्नं मधुरं तृप्तिदं हृद्य-
श्च । रा.नि.व. ७ । [शिष्टद्वये । भेष.वाजी. ।

चीनीचापः । पुं । तोषणीनी इति ख्याते व-
चीरम् । स्त्री । वस्त्रले । गोटह्न हान । जी-
र्णवस्त्रखण्डः । (समूतिः) । सौसके । हे.च. । गो-
नः । मे. । [चुचुश्राके । रा.नि.व. ७ ।

चीरपत्रा (त्रिका) । स्त्री । चिल्लीश्राके ।
चीरपर्यः । पुं । सर्व्वहवे । शील गौह । रा.
नि.व. ६ ।

चीरिः । स्त्री । निवांशुके । श.र. ।

चीरिका (री) । स्त्री । किल्लाम् । हे.च. ।

चीरितच्छदा (पत्रिका) । स्त्री । पाण्ड-
श्राके । पाण्ड श्राके । भा. ।

चीरकम् । स्त्री । शेंउर इति ख्याते फले । गु-
णाः—रुचिकरं दाहकरं कफकरं पित्तकरं व-
क्षः । राज. १५. ।

चीर्यपर्यः । पुं । निम्बहवे । खर्जूरहवे । सु. ।

चीलिका । स्त्री । चीरिकायाम् । श.र. ।

चील्लका । स्त्री । किल्लाम् । श.र. ।

चील्लिका । स्त्री । चिल्लीश्राके । वै.निघ. ।

चीवरम् । स्त्री । श्राकविशेषः । उषा. ।

शुक्रम् । स्त्री । Distilled vinegar. अ-
कास्त्रिकविशेषः । निर्कः । “विनष्टमन्त्रं मयं वा मधु-
रदवः पुनः संक्षितशुक्रम् ।” शार्ङ्ग. । गुणाः—
तिक्ताकां खादु कफपित्तघ्नं नासासौगण्डिरीरोगदु-
र्गन्धघ्नश्च । रा.नि.व. १५ । सस्मानविशेषः । मधु-
शुक्र । “यन्मस्तादि शची भास्वे सगुडचौद्रकात्रि-
कम् । यथर्त्तु धान्याशिशं सुक्तं शुक्रं तदुच्यते ॥”
प.प्र. १५. । “गुडमाचिकधामाभ्रमसलसुविगुणं क-
मात् । संश्रुति शुक्रसिद्धार्थं किञ्चित्समधुकात्रि-
तम् ॥” तोड्ड. । हवास्वे, मद्भद्रके । मद्भ. आंन ।
रा.नि.व. ६ । जटा. । शुक्रवातूकनामपत्रश्राके ।
हृका वेतो । मं चुकावडिलि । भाववती, ह-
लिकक्रीत इति कर्षाटदी ख्यातम् । गुणाः—अ-
क्षपर्वं लघु उष्णं वातगुक्कं रुच्यं दीपनं कष्यम्
ईषण्यकरश्च । रा.नि.व. ७ । अक्षवेतसे । भा. ।

शुक्रः । पुं । अक्षरसे । अक्षपाक्षके । टक १-
ल१ । प.सु. । अक्षवेतसे । मद.व. ६ ।

शुक्रकम् । स्त्री । शुके । हृका पाण१ । प.सु. ।
गुणाः—दुर्जरं मिदं वातघ्नं पित्तकरं गुह्यं ।
रा.क्र. १५. । पुं । अक्षवेतसे । वै.निघ. ।

शुक्रकेतुः । पुं । अक्षवेतसे । वै.निघ. । [६ ।

शुक्रचण्डिका । स्त्री । तिलिङ्गीहवे । मद.व.

शुक्रफलम् । स्त्री । हवास्वे । आम्डा. । रा.
नि.व. ६ । [पाण्ड. भा.

शुक्रवास्तूकम् । स्त्री । महाश्ववास्तूके । हृक

शुक्रवेतसः । पुं । अक्षवेतसे । वै.निघ. ।

शुक्रवेधकम् । स्त्री । काञ्चीविशेषः । निर्कः
रा.नि.व. १० । [वै.निघ.

शुक्रश्राकाः । पुं । शुक्रपाक्षके । हृका पाण१

बुक्रा (की) । स्त्री । Indian sorrel. (*Rumex vesicarius*). चाक्रेयम् । अम-
कृत । रा.नि.व.५ । अमपालडे । छूक । पंगुड ।
हिं बुक्रा । गुणाः—“बुक्रा लक्षतरा स्वाही वात-
हो कफपित्तकृत् । कथा लघुतरा पाके इत्यादि
मासिरीचनी ॥” भा.पू.१भ.शाकव. । तिलिथा ।
रा.नि.व.११ ।

बुक्रास्त्रम् । स्त्री । इच्छास्त्रे । तैत्तल । रा.नि.
व.६ । विद्यास्त्रे । तैत्तलग्न अश्वत्थ । रा.नि.व.
११ । अमकाञ्चिके । निर्कीप्त ।

बुक्रास्त्रा । स्त्री । अमलोषिकायाम् । See
चाङ्गेरी । विद्यायाम् । काञ्चिकभेदे । निर्कीप्त ।
वै.निघ. ।

बुक्रि(की)का । स्त्री । बुक्रनामकाञ्चिके ।
निर्कीप्त । रा.नि.व.१५ । अमलोषिकायाम् । रा.
नि.व.५ । भा.पू.१भ.शाकव. । कुठारिया इति
च.द.दृष्टा.चि. । “बुक्रिका बुक्रिकारसः ।” बु-
क्रपालडे । छूक । पंगु । र.मा. । भा.पू.१भ.
शाकव. । तिलिथाम् । रा.नि.व.११ । मद.व.६ ।
आसातकफले । वै.निघ. ।

बुबु(बू)कम् । स्त्री । लनायभागे । रा.नि.व.
१८ । श.र. ।

बुबुन्दरः । पुं । कुकुन्दर । छू.८५ । वै.निघ. ।

बुबुः । पुं । सुनिषण्णकाङ्के । चिका । पत्रशाक-
भेदे । गुणाः—पाके लघुः जलघ्नः पिच्छली व-
यिनां हितः कषायः मधुरी याही विदीपका च ।
सं.सू.४६च. ।

बुबुः । पुं, स्त्री । (*Marsilea dentata*).
पत्रशाकविशेषे । छू.८८८ । हिं सेवना । तै वि-
नक्षेष्ट । सा हिषा बुद्रबुधुमहाबुधुभेदेन । सा.
गुणाः—मधुरा तीक्ष्ण कषाया मलशोधनी गुष्ठी-
दरविषमार्शोपहृणीकरी च । महाबुबुः कटूणा
कषाया मलशोधनी गुष्ठीलोदराशोविषघ्नी रसा-
यनी च । बुद्रबुबुः मधुरा कटूणा कषाया दीप-
नी शूलगुष्ठीशी विषमलक्ष । महाबुबुमीजं कटु
उष्णं गुष्ठीलोदरघ्नं विषघ्नं लघ्वदीपकं कण्डूघ्नं
कुष्ठघ्नं आसुविषघ्नं च । रा.नि.व.४ । रत्नैरखे ।
रा.नि.व.८ । कुकुन्दयाम् । हारा ।

बुबुपत्रः । पुं । बुबुपत्रे । रा.नि.व.४ ।

बुबुरः । पुं । बुबुबुपत्रे । रा.नि.व.४ ।

बुबुटा (यटी) । स्त्री । इदे । कृतिमजलाशय-
भेदे । छे.च. । कूपे । चिका । [श.र. ।

बुतः (तिः) । पुं, स्त्री । अपानहारे । मलहार ।

बुम्बकः । पुं, स्त्री । कान्तलीहविशेषे । छूक ।
हिं बुम्बक । रा.नि.व.१२ । गुणाः—शीतली.ले-
खनी भेदोविषगरत्नच । भा.पू.१भ.उपरस.व. ।

बुम्बला । स्त्री । मृच्छां । मूडीरी । वै.निघ. ।

बुरवः । पुं । कमी । वै.निघ. ।

बुरी । स्त्री । उपकूपे । खण्डमजलाशये । छे.च. ।

बुलुकाः । पुं । प्रसृतिपरिमाणे । छे.च. । म-
खुपे । घनपडे । चिका । स्त्री । माषमज्जनजले ।

बुलुकी (इन) । पुं । गीधानक्षत्र । वडिगान
माह । श.र. ।

बुलुम्भः । पुं । बाललालने । जटा ।

बुलुम्भा । स्त्री । काय्याम् । चिका । [श.र. ।

बुलुम्भी । पुं । शिशुमारकृतिमक्षेत्र, उत्पलमक्षेत्र ।

बुल्लः । पुं । क्षिप्रनेचतारीने । अम. । [श.र. ।

बुल्लकी । स्त्री । शिशुमारे । कोलीभेदे । मी. ।

बुल्लिः । स्त्री । पाकायमग्नस्थाने । उन्नान ।
अ.टी. । [वै.निघ. ।

बुल्लिका । स्त्री । शिशुमारविशेषे । उडुक ।

बुल्लिकालवणम् । स्त्री । लवणविशेषे । वै.
निघ. । [राजप्र.तेले. । चितायाम् । मी. ।

बुली । स्त्री । गुषाकपुष्पे । अ.द.वा.व्या.महा-

बुलुकाः । पुं । अपरीठाधीभागे । सुखे । वै.निघ. ।

बुस्तः । पुं, स्त्री । स्थालीपकमांसे । पत्रफल-
आसारभागे । उ.ति. लिङ्गचं.म. । कूपे । चिका ।
मयूरशिखायाम् । अम. ।

बूबुकम् । स्त्री । लनायभागे । रा.नि.व.१८ ।

बूडा । स्त्री । मलके । श्वेतगुडायाम् । वै.निघ. ।

बूडामणिः । पुं । गुडालतायाम् । रा.नि.व.
१ । रक्तगुडायाम् । वै.निघ. ।

चूडाञ्जलम् । स्त्री । चूडाञ्जलि । रा.नि.व.६ ।

चूडालम् । स्त्री । मन्दके । श.र. । स्त्री । चेत-
गुह्यायाम् । रा.नि.व.३ । उच्यतायां । अम. । अ.
द.१२७. । नागरसुतायाम् । रा.नि.व.६ ।

चूतः (कः) । पुं । आसहये । रा.नि.व.११ ।
पायी । श.र. । रूपे । मी. ।

चूर्णः । पुं, स्त्री । चूर्णवस्तुनि । छं.डं. । “चूर्ण-
त्तु वस्तुनिः चूर्णैः ।” अम. । रा.नि.व.२० । अच-
र्ण — “अत्यन्तशुष्कं यद्वयं सुषिष्टं वस्त्रगालितम् ।
तस्याचूर्णं रजः स्वीदसन्नावाकर्षसन्निता । चूर्णे
मुङ्गः समी देवः शर्करा द्विगुणा भवेत् । चूर्णेषु भ-
र्जितं द्विगु देयं नीतक्रेदकृद्भवेत् । लिङ्गिचूर्णं द्रवैः
सर्वैः घृताद्यैः द्विगुणोन्नितैः । पिवेत्सुगुणैरेव चू-
र्णमास्वीकृतं द्रवैः ॥” भा.६.६७. । चारविशेषे ।
छन् । गुणाः — वातश्लेष्मणः मीदोघः । शङ्खचूर्णगु-
णाः — कटुः चारः उष्णः कृमिघ्नश्च । राज. । चूर्ण-
जलगुणाः — “सदृग् चूर्णसलिलं मधुमेष्टे हितं
मतं । अक्षपिपे च श्लेष्म पथ्यमप्यौषधश्च तत् ॥”
तत्कारणविधिः — “चतुःकर्षमिमे चूर्णे तीयपञ्चश-
रावके । विभे चूर्णोदकं तस्याग्राहयसंस्थितम् ॥”
अभिः ।

चूर्णकः । पुं । मृष्टतण्डुलकृतपिष्टे । वै.निघ. ।
षट्कधाग्रभेदे । स त्रीहैर्हीनगुणः । सु.सू.४६
अ. । अ.सू.२७अ. । चात्यज्वरे । गजवेद्यकम् । स-
स्त्री । छं.डं. । त्रिका. । स्त्री । गुह्यायां । छं.डं. ।
अ.द.१०अ. ।

चूर्णकौलः । पुं । अत्रस्त पादरीगभेदे । “च-
ूर्णचूर्णतलवैव चूर्णकौलः ।” अ.द.१८अ. ।

चूर्णकुन्तलः । पुं । अलके । अम. ।

चूर्णखण्डः । पुं, स्त्री । कन्दरे । कौ.कुर. ।
सु.वि. । हारा. । [१३] भा. ।

चूर्णपारदः । पुं, स्त्री । द्विज्वले । रा.नि.व.

चूर्णवज्रम् । स्त्री । वैक्रान्तमयी । रा.नि.व.१३ ।

चूर्णमशी । स्त्री । मसीविशेषे । कृष्णसर्पे द-
न्तमानो यदा कृष्णत्वं मच्छति तदा चूर्णमसीत्युच्य-
ते । सु.वि.८अ. । [नि.व.७]

चूर्णमाकाङ्क्षः । पुं । गौरसुवर्णशके । रा.

चूर्णाञ्जनम् । स्त्री । त्रिविधाञ्जनायत्तमे अञ्ज-
ने । छं.डं. काञ्जल. भा. ।

चूर्णिः (र्णी) । स्त्री । कपर्दके । उषा. । मी. ।

चूर्णिका । स्त्री । सक्ती । छं.डं. ।

चूर्णितम् । स्त्री । तन्नामककाण्डभण्डस्थिभङ्ग-
रीमे । See भण्डम् ।

चूर्ध्वरः । पुं । कृष्णभके । रा.नि.व.४ ।

चूलः (कः) । पुं । केशे ।

चूलिकम् । स्त्री । खीचिकायाम् । नृ.टी. श.
अ. । गुणाः — याहि वातश्लेष्मणं पाके किञ्चिदक्ष-
कारि कृष्णम् आमयद्विणीकासघ्नश्च । वैद्यचन्द्रिका ।

चूलिका । स्त्री । हस्तिकर्णसूत्रे । अम. ।

चूलिकालवणम् (चारः) । स्त्री । जुष्टि-
कालवणे । नकुल.१३अ. । वै.निघ.२अ.अश्व.वि.
राजवज्रभरते ।

चूषणम् । स्त्री । चोषणे, पाने । रा.नि.व.२० ।

चूषा । स्त्री । चूषणे । कल्यायां । का.छ. द.डि ।
अम. ।

चेउलपूगम् । स्त्री । कोरुणदीपस्थिते पूगफल-
विशेषे । रा.नि.व.११ । See अकोटः ।

चेतः । स्त्री । चित्ते । अम. ।

चेत(न)की । स्त्री । हिमालयजगत्त्रिशिरहरीम-
क्याम् । प.सु. भा. । See हरीतकी । आत्मा ।
छा.ती. कूल । रा.नि.व.१० ।

चेतनः । पुं । मनस्ये । आत्मनि । रा.नि.व.१८ ।
स्त्री । त्रिशिरहरीतस्यां । भग्नतकवधे । वै.निघ.

चेतनाधिष्ठा(स्या)नम् । स्त्री । हृदये । अ.
भा.७अ. । [नि.व.११]

चेतनिका । स्त्री । चेतकीहरीतक्याम् । रा.

चेतनीया । स्त्री । चड्डी । शक्ति । रा.नि.व.४५ ।

चेतिका । स्त्री । जातीपुष्पवधे । वै.निघ. ।

चेदारः । पुं । सरटे । वै.निघ. ।

चेलकाल्यक् । स्त्री । गुवाकपुष्पत्वचि । छं.डं. त्रि-
कूलनेत्र वा.छं.डं. । अ.द.वा.व्या.वि. । “व्याघ्रीव-
चाचेलकाल्यक् ॥”

चेलानः (लः) । पुं । लतापत्रस्य । उरग्रज्ज ।
चिका । गुणाः—गुरु मधुरं विष्टम्भि कफवातक-
रह । राज. १५. ।

चेलीमः । पुं । मखविशेषे । वै. निघ. । [म. च.]

चेष्टकः । पुं । तपस्विमन्त्रेण । तपसि गाह् ।

चेष्टा । स्त्री । काविकव्यापारि । आवासे । वास-
नः शरीरप्रवृत्ति । [नि. व. २०.]

चेष्टानाशः । पुं । इन्द्रियस्त्रापि । प्रवृत्ते । रा.

चेष्टितम् । स्त्री । चेष्टायाम् । मे. । [व. २०.]

चेतन्यम् । स्त्री । चेतनायाम् । प्रवृत्तौ । रा. नि.

चेतसृष्टम् । स्त्री । उन्मादे घृतविशेषे । पा-

ठः—“पञ्चमूल्यावकाशमर्थो व्याघ्राख्यविहङ्गलाः ।

मूर्त्तां शतावरी चेति ज्ञायेद्विपत्तिकैरिमेः । कल्या-

चकस्य चाङ्गेन तद्वत् चेतसं ज्ञातम् । सर्वचेतोवि-

काराणां श्रमनं परमं मतम् ॥” काशार्थ—कण्टे-

कात्री, मालपानि, बृहती, चाकुल, गौश्रुत्र,

बेलछान, मोवाडान, पाकुलछान, गगिरि-

छान, रामा, एरुमुल, तेउडो, बेलेडो,

मूर्त्ता, शतमूली, अत्रोत्के २ प. जल ७४ अ.

ले. १७ अ. सूत ४ अ. । कशार्थ—राथाल-

भा, त्रिफला, त्रेणूक, देवदारु, एलवानुक,

मालपानी, तगरपाङ्का, हरिद्रा, दाङ्कहरि-

द्रा, अनन्तमूल, श्रावणता, श्रियश्रु, नौ-

लोत्पल, एलाइच, मङ्गिष्ठ, मङ्गी, माङ्गिष्ठ,

नागेश्वर, तानीशपत्र, मालतीकूल, विडङ्ग,

चाकुल, कूड, रक्तचमन, पद्माकाष्ठ अत्रोत्के

२ तो. २ मा. ४ र. । सा. को. भेष. च. द. भा. ।

चेत्यद्रुः (मः) (वृक्षः) । पुं । चयत्यद्रुः ।

प. सु. । रा. नि. व. १२ । र. मा. ।

चैवः (कः) । पुं । विजानन्नवपुक्तमासि । अम.

चैववृक्षः । पुं । आसहच । वै. निघ. ।

चोक(ख)म् । स्त्री । खर्षचोरीमूल । शेरान-

कौटार मूल । “कटुपर्णी हैमवती खलचोरी हि-

मावती । हैमाहा पीतदुग्धा च तन्मूलं चोकमुच्य-

ते ॥” भा. ।

चोचम् । स्त्री । लवि । शुद्धचक । र. मा. ।

(खर्षचोरी) । कदलीफल । (हारमुन्दरी) ।

नारिकेलि । भा. । तालफल । भ. । पचे । (खर्ष-
च) । खर्षणि । धरणिः । वल्कलि । खरङ्गे । हीप-
खर्षुरे । वै. निघ. । सुकफलाद्यवशेषे । टिवा,
टोटा ।

चोचकम् । स्त्री । वल्कलि । श. र. ।

चोदनी । स्त्री । दुरालभायाम् । वै. निघ. ।

चोरः । पुं । चोरके । गौटेना । कृषशब्दाम् ।

(हृडचन्द्रः) । पारसीकयमान्याम् । वै. निघ. क्रमि.

चि. निम्बादिचूर्णे । शिरीरोगविशेषे । लक्षणे—

“हृलेकदातिशरणं वमनं तथैव आधानचूर्णनरुज-

श्च शिशोर्विधाय । यः शालमात्रपरिरक्षितजीवयो-

गी रोगी नष्टमिरुदितः स हि चोरनामा ॥” र-

स. र. ना. चि. ।

चोरकः । पुं । पृष्ठायाम् । प. सु. । चख्यायां ।

चोरकौटिकि । वा. उ. ६ अ. । च. व. ४ अ. । खना-

मख्यातगन्धस्ये । यत्किमप्यस्य भेदे, भटेउर इति

नेपालदेशे, गाठवना इति महाराष्ट्रादी, चौरा

इति पार्श्वतोयदेशादी प्रसिद्धे । वा. उ. २ अ. ख-

हालाचर्चदितैले । गुणाः—तीव्रगन्धः उष्णः तिक्तः

वातकफघ्नः नासारीगमुखरीगघ्नः अजीर्णहृमि-

घ्न । रा. नि. व. १२ ।

चोरकण्टकः । पुं । शङ्खिनीवृक्षे । वै. निघ. ।

चोरकपत्रः । पुं । लाचाहवे । सु. सु. १८ अ. ।

चोरका । स्त्री । चोरपुष्पाम् । चोरहनी ।

च. द. उन्मा. चि. महापैशाचघ्ने ।

चोरपुष्पिका (ष्पी) । स्त्री । शङ्खिन्याम् ।

चोरहनी । श. र. । बा. व्या. महाराजप्रसारणीतैले ।

चोरभण्डि(ण्डि)का । स्त्री । बाणांकी । वै.

निघ. ।

चोरशुण्डी । स्त्री । चेतकिण्डिका । वै. निघ. ।

चोरसायुः । स्त्री । चेतकाकजहायाम् । काक-

नासायाम् । रा. नि. व. १ ।

चोरा । स्त्री । चोरपुष्पाम् । श. च. ।

चोखकम् । स्त्री । वल्कलि । श. र. ।

चोलकी । पुं । शङ्खिन्याम् । वै. निघ. । करीर ।

नारङ्गे । किष्कुपर्षणि । मे. ।

चोलायुक्तः । पुं । शिरीषेष्टे । चिका ।

चोलीपूगम् । स्त्री । आन्तर्देशभवपूगफल । न

चोलीपीफल । कं चोलियचङ्के । रा.नि.व.११।

See चकोटः । [शाम् । भा. ।

चोषः । पुं । चूषणवर्षायायाम् । पार्श्वआला-

चोथम् । स्त्री । चटविधानान्तर्गते चरे । रा.नि.
व.२० ।

चौन्न(ण्टा, ण्डा)म् । स्त्री । जलाशयविशेष ।
तस्य लघुत्वं यथा—“शिलाकौर्णं खयं चयं नीला-
ञ्जनसमीदकं । जलावितामसम्यग् चौन्नमित्यभिधी-
यते ॥” भा. ।

चौरः (कः) । पुं । खपरि । वै.निच. । यन्त्रि-
पर्ये । गैटेने । रा.नि.व.२० । वै.निच.अपञ्चा.
चि.वचायष्टे ।

चौरिकः । पुं । चौरानामगम्यद्वये । चोरपु-
ण्याम् । टोरहनी । च.द.वा.व्या.चि.अष्टादश-
शतीप्रतये ।

चौरी । स्त्री । यन्त्रिपर्यष्टये । वै.निच. ।

च्यवनप्राशः । पुं । राजयथाधिकारि । दश-
मूलं बला मुद्रपर्वी माषपर्वी पिप्पली कर्कटग्रही
भूम्यामलकी द्राक्षा जीवनी कुष्ठं अगुरु हरीतकी
चट्विः (अभावे बला) उष्ट्रिः (अभावे मङ्गबला)
जीवकः च्यवनकः (अभावे गुडचौ वंशरीचना) श-
टी मुला पुनर्नवा मेदा (अभावे अन्नगन्धा) सुद्रेला
उत्पलं रक्तचन्दनं भृकुष्माण्डं वासासुलं काकीली

काकजडा प्र. १ प. पीठलीकडा आमलकी ५००.

शतं, काषार्थं जलं ६४ श. मे. १६ श. । चय
कार्यं गालयेत् । आमलकानि निम्बुलीकटापिष्टा-

नि कारयेत् । आमलकभर्जनार्थं तिलतैलं ६ प.

घृतं ६ प. सित्ता ५० प. एकच पञ्जा लीङ्गपिके

सिद्धे ग्रीतले च प्रसेपः मधु ६ प. वंशलोचना ४

प. पिप्पलीचूर्णं २ प. त्वग्नेलापचनागकेशराणां चू-

र्णं प्र. २ तो. । दशमूल, वेलेण्डा, भृगुनी,

माषाणी, पिपूल, कंकड़ामूली, डूँडे आम-

ना, ट्रांका, जीवली, कूड़, अङ्गूर, हरीतकी,

शक्ति, वृद्धि, जीवक, श्वेतक, शटी, मुता,

पुनर्नवा, मेदा, छोट एलाट, उदङ्गल, रक्त-

चन्दन, भूमिकृष्णांशु, वासकमूल, काकोली,

काकूरूँटी अत्रोत्तरे १ प. पोटीनीवक आ-

मलकी ६०० शत, काषार्थं जल ७४ श. मे.

१७ श. । छौकिरा काषं लहेवे । एवम्

पोटीनीवक आमलकी आँटी फेलाहिया दि-

या शत वाटिया लहेवे । आमलकी भर्जनार्थं

तिलतैल ७ प. घृत ७ प. मिहिर ६० प.

एकत्र पाक करिया लहणाक सिद्धं हईने

एवं शीतल हईले अत्रेकप मधु ७ प. वंश-

लोचन ४ प. पिपूल २ प. उदङ्गक, एलाट,

तेजपत्र, नागेश्वर अत्रोत्तरे चूर्ण २ तो. ।

च. । सा.की. । [श.र. ।

च्युतिः । स्त्री । भगि । इ.च. । पायी । मलवति

च्युरवः । पुं । कफजलमिमेदे । च.वि.७ प. ।

छ

छगः । पुं । छामे । तिका. ।

छगणः । पुं । स्त्री । करीषे । तिका. ।

छगलः (कः) । पुं, स्त्री । छामे । अम. । मी. ।

छगला । स्त्री । उद्वदारकलतायाम् । वीजता-
डुक । श.र. ।

छगलाक्षी (ण्डी) । स्त्री । उद्वदारकलता-
याम् । र.मा. । सु.स.१६ प. । छगलाक्षीलतायाम् ।
हागनवेँटे । अ.टी.र. ।

छगलामिका (म्मी) । स्त्री । उद्वदारकल-

तायाम् । रा.नि.व.१ । नीलउक्रायाम् । प.सु. । सु.

स.२८ प. । गुणाः—कषाया तित्ता खादुः रक्त-

पित्तघ्नी लघुः कफघ्नी वातवर्धनी संवाङ्मिषी च ।

स.स.४६ प. । [मिच. ।

छगली । स्त्री । उद्वदारके । प.सु. । छाग्याम् ।

छष्टिका । स्त्री । समवनीततन्त्रे । ननि डू-

निवार घोल । वै.निच. ।

छटाफलः । पुं । मारिकेलहये । तालहये ।
वै.निच. । शुभाकहये । तिका. ।

छथम् । स्त्री । आतपरे । छाता । तत्र उध्वात

पनिवारणार्थं व्यवह्रियते । छत्रधारणगुणाः—उ-
च्चातपधूलिवायुहिमनाग्निं वर्षकारं चक्षुषं गुह्या-
वरणमङ्गलकारि च । राज.२५. । “वर्षानिलरजो-
वर्षहिमादीनां निवारणम् । वर्षं चक्षुष्यमीजसं
शब्दं छत्रधारणम् ॥” सु.चि.२४५. ।

छत्रः (कः) । पुं । रत्नकीकिलावहवे । नाल
कुनिशाथाङ् । मूलन पत्रे च वचाकारहवे । छा-
त्रिना विव । र.मा. । जलकाके । मन्तरत्नप-
त्रिणि । माहताडा पाथी । श.च. । मूढये । ग-
कृत्त । रा.नि.व.८ ।

छत्रकी । स्त्री । लिङ्गनाशरीरे, दृष्टपसर्गविशे-
षे । यथा—“छत्रभा नैकवर्णां च छत्रकी नाम
जौलिका ।” वा.उ.१४५. । [नि.व.८ ।

छत्रगुच्छः । पुं । गुच्छवये । चिं बलहा । रा.

छत्रधान्यम् । जौघ धन्याके । धनिशा । वै.निघ. ।

छत्रपत्र(क)म् । स्त्री । स्मलपत्रे । त्रिका. ।
पुं । मूर्खपत्रहवे । तूर्जपत्र ग्रीह । र.मा. । स-
प्तपत्रहवे । मानके । कश्चित् ।

छत्रपर्णः । पुं । सप्तपत्रहवे । रा.नि.व.११ ।

छत्रपर्पटी । स्त्री । सौराष्ट्रनृपिकायां । गक-
पर्पटी । प.सु. ।

छत्रपुष्प(क)म् । स्त्री । तिलकपुष्पे । वै.निघ. ।

छत्रपुष्पी । स्त्री । स्मूलशताव्यायां । वै.निघ. ।

छत्रहस्तः । पुं । खलामध्यातहवे । छात्रिना
विव । र.मा. ।

छत्रा । स्त्री । खनामप्रसिद्धीपथी । सु.चि.२०
५. । See श्रीपथिगणः । शताव्याख्यहवे । गुल्-
फा । रा.नि.व.४ । वा.सु.२२५. । वजाज्यां । मधु-
रिकायाम् । मोत्री । रा.नि.व.४ । च.वि.८५. ।
“वजाजो मधुरिका वा ।” च.द. । सि.वी.उन्मा.
चि.महापैशाचहवे । “कायस्था शूकरी छत्रा ।”
मूढये । गकृत्त । शिलीम् । कौण्डकछात्रा ।
मी. । धन्याके । धनिशा । “छत्रा धान्यं वितुत्र-
कम् ।” मद.त्र.२ । मञ्जिष्ठायाम् । रा.नि.व.६ ।
आमलकायां । वै.निघ.२५. । चरीच.चि.छत्रादिचूर्णे ।

छत्राकः । पुं । जालवर्तुकरहवे । वादनां वि-
शेष । रा.नि.व.८ । आमलकहवे । वै.निघ. ।

छत्राकी (ची) । स्त्री । राक्षायाम् । वम. ।

छत्राङ्गम् । स्त्री । हरितालविशेष । शौण्डि
हरिताल । प.सु. । See गोदन्तम् ।

छत्रातिच्छत्रः (त्रा) । पुं, स्त्री । सुगन्धा-
ख्यवणविशेष । स जलजः छत्राकारश्च भवति
काश्मीरस्थदिव्यहरसि दृश्यते । श.र. । (च) द्री-
णपुष्पीहवे । छोटि बड़ चक्षुमिश्रा । सि.वी.
उन्मा.चि.पैशाचहवे । श्रीकण्ठः ।

छत्रिका । स्त्री । शिलीम् । कौण्डकछात्रा,
पातालकोण्ड, तूँहै कोण्ड । सानानास्थानज-
भेदेन बहुधा । सा. गुणाः—श्रीता कथायां खादुः
पिच्छिला कथ्यते सारज्वरकफरीगकरी शुद्ध ।
पलालना तु खादुपाका रक्षा च । तथा रैणज-
गोष्ठजगृचिस्थानजकाष्ठजनेतृछत्रिकाश्च दोषकथ्यः
निन्दिताश्च । राज. ।

छत्री (रज्) । पुं । सप्तपत्रहवे । वै.निघ. । ज्ञा-
पिते । श.र. । चि. । छत्रविशिष्टे ।

छद् । पुं । अग्निपत्रहवे । गैर्छेना । तमाल-
हवे । पत्रे । पांता । मी. । तेजपत्रहवे । भैव.व.६
व्या.गन्धकघने ।

छदनम् । स्त्री । तमालपत्रे । तेषपत्र । रा.
नि.व.६ । लचि । गुडुङ्गक् । वै.निघ. । पत्रे ।
मी. ।

छदपत्रः । पुं । मूर्खहवे । र.मा. ।

छद्वल्लभः । पुं । अग्निपत्रहवे । गैर्छेनात्र
मूल । वै.निघ. । [मी. ।

छद्मदिजः । पुं । कडपचिचि । कौण्डकपत्री ।

छद्मा । स्त्री । मञ्जिष्ठायाम् । रा.नि.व.६ ।

छद्मिका । स्त्री । गुडुङ्गाम् । रा.नि.व.१ । स-
ञ्चिष्ठायाम् । वै.निघ. ।

छद्मरः । पुं । दन्ते । वै.निघ. ।

छन्दः । पुं । विषे । श.र. ।

छमिः । पुं । कर्णनाभौ । गकृत्त । वै.निघ. ।

छरिषा । स्त्री । दाहहरिद्रायाम् । वै.निघ. ।

छर्द्मम् । स्त्री । वमनवेगे, वमने । छे.च. ।

छर्द्दनः । पुं । निम्बहवे । मदमहवे । मय्यना
गाह । प.सु. । स्त्री । बाली । ना.नि. ।

ছাগশস্তা। জী। ছাগবিষায়া। ছাগল-
নাতি।

ছাগশব্দঃ। পু। ইছাশব্দে। বৈ. নিষ।

ছাগশব্দী। জী। শব্দশাস্ত্র। মা. ম. ১৪.
স্বকল্প বি।

ছাগাঘটতম। জী। যক্ষরীণে ক্রিতম।

পাঠ:—“ছাগমাংসতুলাং যস্য সাধয়েদ্রীণতীযত।
পাদশেষে তেনৈব সর্পিঃ প্রস্থং বিপাচয়েত। চত্বি-
হস্তিয মিদে বৈ জীবকর্ষকী তথা। কাকীলী
চীরকাকীলী পৃথক্ কল্কৈঃ পলৌগ্নিতৈঃ। সম্যক্
সিদ্ধে শাবতায়্যে গীতে তচ্ছিন্ প্রদাপয়েত। শর্করা-
য়াঃ পলাশঘটী মধুনঃ কুড়বং চিপিৎ ॥” ছাগমাংস
১০০ প. বারি ৬৪ ম. ১৬ ম. ১৬ ম. ১৬ ম. ১৬ ম. ১৬ ম.
কল্কার্থঃ—চত্বিঃ হস্তিঃ মিদা মহামিদা জীবকঃ
জয়মকঃ (উক্তদ্রব্যাদিমাংসম্ভবে বলা নীরসতলুলা
অশ্বগন্ধা চন্দনমূলং গুড়চী বংশরীচনা) কাকীলী
চীরকাকীলী ম. ১ প. ছাগমাংস ১০০ প.
জল ৬৪ ম. ১৬ ম. ১৬ ম. ১৬ ম. ১৬ ম. ১৬ ম. ১৬ ম.
ক-
কার্থঃ—শক্তি (অভাবে বেলেড়া), বৃদ্ধি (অ-
ভাবে গোরক্ষ চাকুলিয়া), মেদ, মহামেদ
(অভাবে অশ্বগন্ধা, অনন্তমূল), জীবক, শ্ব-
ভক (অভাবে শুক্ল, বংশলোচন), কাকো-
লী, কীরকাকোলী প্রত্যেক ১ প. সা.
কৌ। চ. দ.। হৃদযথা—“ছাগমাংসতুলাচৈব
দশমূল্যঃ শতং পলং। অশ্বগন্ধাপলশতং বাঘ্যা-
লকশতমত্যা। জলদ্রোণে বিপাক্যং প্রথকং পাদশে-
পিতং। ঘটাদকং পশ্যেনৈব চীরং সর্পিঃ সমং ততঃ।
শতাবরীরসজ্ঞাৎ দাতব্যী ঘটতুল্যকঃ। তাষপাচ-
টে চৈব শ্রমেইবপ্রিনা পশ্যেৎ। অলীষধস্য সিং-
হস্য কল্কঃ স্যাক্কৃতিসম্মিতঃ। জীবনী মধুকং দ্রা-
ঘা কাকীলী মৌলমূল্যং। হলাল চন্দনং রাশা
পর্ণিহৌহয়শারবি। মিদে বৈ চ তথা কুটং জীবক-
র্ষকী বটী। দাষ্যী মিশরুঃ খিফলা নতং তাজী
অপমজী। এষা পঞ্চ বরী নানং মাতীকুসুমধাম-
কী। মঞ্জিষ্ঠা দাড়িমং দাদ পল্লবালুকরীকৈ।
বিড়ঙ্গ জীরকচৈব পেশিলা বিনিচিপিৎ। বন্ধ-
পূতে সুশীতে চ শর্করাপ্রস্থং যুতম্ ॥”.....।
মুষ্টিত গব্য যুত ১৬ ম. নপুংসক ছাগের
মাংস ১০০ প. কাথার্থ দশমূল প্রত্যেক

১০ প. অশ্বগন্ধা ১০০ প. বেলেড়া ১০০ প.
জল প্র. ৬৪ ম. ১৬ ম. ১৬ ম. ১৬ ম. ১৬ ম. ১৬ ম. ১৬ ম.
মাংসাদি প্রত্যেক কাথ যুতের সঙ্গে পাঁচ
করিবে। হৃদ ১৬ ম. শতমূলীর ১৬ ম.।
ককার্থঃ—জীবকী, যষ্টিমধু, আলা, কাকো-
লী, কীরকাকোলী, নীলোৎপল, মুতা, বজ্র-
চন্দন, রাশা, শালপাণি, চাকুলে, শ্রীমা ল-
তা, অনন্তমূল, মেদ, মহামেদ (অভাবে অ-
শ্বগন্ধা, অনন্তমূল), কুড়, জীবক, শ্বভক
(অভাবে শুক্ল, বংশলোচন), মটী, দারুহরি-
দ্রা, শ্রবঙ্গ, খিফলা, তগবপাছক, তালীশ-
পত্র, পদ্মকাষ্ঠ, এলাইচ, তেজপত্র, শতমূলী,
নাগেশ্বর, জাতীপুপ, ধনিয়া, মঞ্জিষ্ঠা, দাড়ি-
ম, দেবদারু, এলবালুক, রেণু, বিড়ল,
জীরা প্রত্যেক চূর্ণ ৪ তো। বস্ত্রে ছাঁকিয়া
প্রক্ষেপ শর্করা ১৬ প.। সা.কৌ. রস.র.। অ-
ন্যত্ন বাতব্যাধী। “স্বার্জ বকৌ বিনির্মুক্তং ত্যক্তমহ-
সুরাদিকম্। দশমূলীষষ্চৈব জলদ্রোণে বিপাক-
য়েত। তেন পাদাশেষে ঘটপ্রস্থং বিপাচ-
য়েত। জীবনীযৈঃ সম্যক্কৃতিঃ চীরচৈব শতাবরী। ছাগ-
লাঘমিদং নাম্না সম্ভবাতবিষ্কারয়ত। দ্রৌণি দ্রব্য-
তুলা যুত্যা স্যাক্কাদশমূল্যোঃ। প্রথক্ তুলাই
যথ্যাহ্বয়ং দিবং দ্বিধীকৃতঃ ॥” ছাগমাংস ৫০
প. দশমূল ৫০ প. জীবনীয়াদি দশক প্র. ৪
তো. ১ মা. ১ র. যষ্টিমধু ১০ তো. ১ মা.
১৩ র.। চ. দ. বা. ব্যা.। ছাগলচরণ যথা—
“নাতিশালা ন নৃতাশ ন হস্তা ন চ রীণিণঃ।
মধ্যস্থাক্ষরা শাখা কৃষ্ণা হৃদ্যা বিশেষতঃ ॥ তু-
লাদ্রোণে জলদ্রোণ ইতি বাক্যবলাদিহ। পৃথক্
তুলাই বকিষ্টং দশমূল্যজমাংসযোঃ ॥” তুলাই প-
দ্মশস্যলানি। ছাগমাংস ৫০ প. দশমূল ৫০ প.
জল ৬৪ ম. ১৬ ম. ১৬ ম. ১৬ ম. ১৬ ম. ১৬ ম. ১৬ ম.
“কাথ্যাস্তুর্গুণং বারী-
ত্যাদিবাক্যবলাৎ পুনঃ। চতুঃপটপলং কাথ্য বন্দ-
কুচ্ছস্য সম্মতম্ ॥” এতন্মতেন ছাগমাংস ১২ বারী
এতৎসাক্কৃতিলাভাদিতি বক্তব্যঃ। দশমূলস্য প্রথ-
কমষ্টরাক্কৃতিপিত্তাদশমাসাধিকপলচয়ম্। যথ
দশমূলস্য ম. ১ প. ১২ মা. ৮ র.। জলং পূর্বে-
বত্। অক্রমতেন প্রায়ঃ প্রচারঃ। প্রথমে জলদ্রো-
ণাভেন মাংসকাথমীকাজেন জলা ব্যবহরিত হস্তাঃ।
দশমূলেন সহ কাথকরণে তু অ্যুযিতৌঃসি মাংস-
কাথী ন দোষতঃ। যদন্তং “কিবলবীড়িপাণ্ডুরাকা-

श्री व्युत्पन्न दीपल" इति । श्रीरं हृतसमं । श्रीर-
साङ्गवर्त्यात् शतावस्थां रसीऽपि हृतसमः । श्री-
श्रीयं श्रीवनीयदशकं । अथ प्रविष्टमपि यष्टिमधु
पुनरुक्तं भागवययङ्ग्याथै । यदुक्तं "हृततैले च
श्रीगे च यद्वर्त्य पुनरुच्यते । तज्ज्ञातव्यमिहार्थेण
मागती विगुणेन च ॥" इति । जलस्यलजमिदात्
यष्टिमधुद्वययङ्ग्यमिति तु चक्रः । रस.र. ।

ह्रागिका (गी) । स्त्री । ह्रागस्त्रियाम् । षाङि
ह्राग्न । मांसगुणाः—मधुरं शीतलं षाङि दीपनं
रक्तपित्तहरं अयकासहरं कषायं लघु क्षतिसार-
स्वरद्वय । अमस्तामांसं पीनसर्पं ह्रागिकासेऽरुचौ
श्रीवे च हितम् अपिदीपनञ्च । भा. ।

ह्रागीतकम् । स्त्री । ह्रागीघोषे । ह्राग्नकृत्प्र
घोष । गुणाः—“ह्रागलं लघु सखिर्गन्धं त्रिदोष-
शनं परं । गुकार्यमिहश्रीगुलपाङ्गुमयविनाश-
कम् ॥" अत्रि.८५. । See अजातकम् ।

ह्रागीमूत्रम् । स्त्री । अजामूत्रे । See अजा-
मूत्रम् । [श्री०७३ गीह्र । वै.निघ. ।

ह्रागीश्रीरविनाशनः । पुं । शाखीटह्रवे ।

ह्राव(क)म् । स्त्री । सरचाभिः परटाभिर्वा कृते
ह्रावकारपटलसंघिते लघुनि । दोलतांटाकत्र
मधु । तत्र चापीतवर्णम् । “ह्रावकारान्तु पटलं स-
रचाः पीतपिङ्गलाः । यत्कुर्वन्ति तदुत्पन्नं मधु ह्रा-
वकमीरितम् ॥” गुणाः—विविधमेहकृमिहरं गु-
णीतरञ्च पीतिकात् । रा.नि.व.१४ । कृमिश्चि-
रक्तपित्तहरं गुरु च । राज. । “वरटाः कपिलाः
शीताः प्रायो हिमवती वने । कुर्वन्ति ह्रावकारं
तज्जं ह्रावमधु व्युत्तम् । ह्रावकं स्यान्न कपिलं पि-
ङ्गलं शीतलं गुरु । स्वादुपाकं कृमिश्चिरक्तपि-
तप्रमेहजित् । भ्रमरुन्मीहविषकृत् तर्पणञ्च गुणा-
धिकम् ॥” भा. । [ति. टाटिका श्रुत । श.च. ।

ह्रावदर्शनम् । स्त्री । प्रत्ययघटे, वृयङ्गवीनह-

ह्रावशर्करा । स्त्री । ह्रावमधुकृतशर्करायाम् ।
शुक्लह्रावमधुसहस्रा । रा.नि.व.१४ ।

ह्रादनम् । स्त्री । पक्षे । अ.टी.भ. । पुं । नीला-
स्नानह्रवे । नील शौंठि । रा.नि.व.१० ।

ह्राया । स्त्री । प्रभायाम् । वर्षप्रभाश्रिता या सा
ह्राया । सा लिप्ताद्याश्रयभेदेन पक्ष भवति । च.

४.०५. । कायाः स्थावरीहितनीलपीतादौ री-
गिणी मरचसूचकाः भवन्ति । सु.स.११५. । रीद्र-
श्रवतायां । ह्राङ्गि । सा. गुणाः—शीतला मधुरा
दाहशमकरा । वा० । श्रमभ्रमभ्रूष्कासनापह्नीति
मेघकाया । राज.१५. । बटकाया बलवत्प्रेसा-
दनी । च. । [विका. ।

ह्रायातरः । पुं । ह्रायाप्रधानह्रवे, बटादीः

ह्रायामिचम् । स्त्री । ह्रवे । श.र. ।

ह्रायाठवः । पुं । अन्वत्यठवे । वै.निघ. ।

ह्रिकक(ण)म् (का) । स्त्री, स्त्री । चवथी ।
ह्रांठि । वै.निघ. । [भा. ।

ह्रिकणी । स्त्री । ह्रिकन्याम् । ह्रैऽह्रैऽता ग्राह ।

ह्रिकरः । पुं । आङ्गलजौवविशेषे । गुणाः—
“ह्रिकरी लघु ऽंजी च मधुरी दोषनाशनः । तुष्णी
हरिणमांसिनं ज्वरव्यधिं प्रशस्यते ॥” अत्रि.२०५.

ह्रिकिका (नी) । स्त्री । (Artemisia
sternutatoria.) स्त्रनामस्यातलतायां । ह्रैऽह्रैऽ-
ता ग्राह । हिं नाक्हिकनी । गुणाः—कटुका
रुच्या तीक्ष्णोष्णा वक्रिपित्तकृत् वातरक्तहरी कुष्ठ-
कृमिवातकफापहा च । भा. । [वै.निघ.

ह्रिकिपत्रा । स्त्री । ह्रिकिन्याम् । ह्रैऽह्रैऽता

ह्रित्तिः । पुं । करह्रवे । श.च. ।

ह्रिद्रम् । स्त्री । शीतसि । रा.नि.व.१८ । २०५

ह्रिद्रवेदेही । स्त्री । नजपिप्पल्याम् । गृजपि
गुल । रा.नि.व.६ ।

ह्रिद्रान्तः । पुं । नखे । नग ग्राह । रा.नि.व.

ह्रिद्राफलः । पुं । मायाफलह्रवे । वै.निघ.

ह्रिद्रोदरम् । स्त्री । चतुर्दररीने । कृत ल
उदरौ । तस्य लघुचर्चं चरके यथा—“तदधी ३
भ्याः प्रायोऽभिनिर्वर्तमानमुदकोदरस्य च.यथा
लघु दीपाणां ह्वापि दग्धवति । अपिचात्
सलीहितपीतपिङ्गलकुण्ठपगन्धमवर्चं उपवे
हिकाशसकासहृषाप्रमेहारीचकाविपाकदीर्घं
परीतञ्च भवति । एतच्छिद्रोदरं विद्यात् ॥”

ह्रिन्नम् । स्त्री । सद्योन्नपविशेषे । “तिरर्च
कलुषां पि यो ब्रणशायतो भवेत् । गात्रस्य प
चापि क्षिन्नमित्युपदिश्यते ॥” सु.चि.१५. ।

काव्यभग्नस्त्रिनामभङ्गरीगमेदे । अन्यतरपार्श्ववि-
शितमिति तल्लक्ष्यम् । सु.नि.१५५. । तत्र हिधा
एकं विदीर्षं संलप्यम् । अन्यत् विदीर्षं हिधाम्-
तश्च । भा.न.२५. ।

हिन्नप्रम्यनिका । स्त्री । निपर्णिकायाम् ।
रा.नि.व.७ । गोरक्षसुख्याम् । वै.निघ. ।

हिन्नपत्रा (त्री) । स्त्री । जम्बुठायाम् । भू-
निना । रा.नि.व.४ । [वै.निघ. ।

हिन्नपत्रिका (त्री) । स्त्री । आमातकठवे ।

हिन्नपुष्पा । स्त्री । तिलकठवे । तिल गीष्ट ।
वै.निघ. ।

हिन्नरुहः । पुं । तिलकठवे । रा.नि.व.१० ।

हिन्नरुहा । सन्नकीरवे । रा.नि.व.११ । गुडू-
याम् । रा.नि.व.३ । “हिन्नरुहातिक्करीहिन्नी”
सि.यो.कफज्ज,चि. । स्वर्णकेतकीरवे । रा.नि.व.
१० । [उग्रा धान । See शाखि. ।

हिन्नरुद्रमालिः । पुं । रोपितमाली । द्रो-

हिन्नरोहा । स्त्री । गुडूयाम् । वा.सू.स्यामा-
क.व. । [काश्चि.चिकटुकादिपूषे ।

हिन्नलता । स्त्री । गुडूयाम् । वै.निघ.२५.

हिन्नवेशिका । स्त्री । पाठायाम् । आक-
नादि । श.च. ।

हिन्नश्रासः । पुं । पञ्चविधश्रासाभ्यतमे श्रास-
रीमे । हिन्न श्रासदराग । लक्ष्यं — “यस्तु श्रसिति
विच्छिन्नं सर्वप्राणेषु यीडितः । न वा श्रसिति दुः-
खार्तो मर्त्यच्छेदरुर्गर्हितः । आनाहस्तेदमूर्च्छार्तो
दक्षमानेन बलिना । विमुताचः परिचोषः असन्
रक्तौकलोचनः । विचेताः परिशुकासी विषयः प्र-
लपयतः । हिन्नश्रासेन विच्छिन्नः स शीघ्रं विज-
हायसु ॥” सा.नि. ।

हिन्नाशुका । स्त्री । लिङ्गनाशरीरे, ह्युपस-
र्गविशेषे । “विषमच्छिन्नदग्धाभा सद्यक् हिन्नाशुका
कृता ॥” वा.उ.१४५. ।

हिन्ना । स्त्री । गुडूयाम् । रा.नि.व.३ । महा-
भीलकण्ठरसे । महासावणिकायाम् । रा.नि.व.५ ।
सन्नकीरवे । रा.नि.व.११ । कन्दगुडूयाम् । वै.
निघ. ।

हिन्नाङ्गी । स्त्री । गुडूयाम् । वै.निघ. ।

हिन्नोद्गवा । स्त्री । गुडूयाम् । रा.नि.व.३ ।
सि.यो.जीर्णज्वरे ।

हिन्नोन्नतकुक्षिः । स्त्री । सविषमलीकामेदे ।
हिन्न जौक । सु.र.१३५. ।

हिलिहिण्टः (खडः) (गटी) । पुं, स्त्री ।
पातालगरुडोलतायाम् । हि हिरिहिटा । मद. ।
भा. ।

हिली । स्त्री । हिलिहिण्टायाम् । वै.निघ. ।

कुकुन्दरः (री) । पुं, स्त्री । चुचुन्द्याम् ।
हू.८८ । हि कुकुन्दर । तद्वदे विदेदः शीवाकम्भी
जृम्भनश्च भवति । सु.कल्प.६५. । [मृग । वै.निघ. ।

कुरम् । स्त्री । कपिकच्छुमूले । आनाकुम्भीत्र

कुरा । स्त्री । सुधायाम् । हृग । हारा. ।

कुरिकः । पुं । सप्तपर्णरवे । प.सु. ।

कुरिका । स्त्री । बभ्यायां गवि । पालङ्गशक्रे ।
भा. । अस्मभेदे । हूत्रि । [व.५ ।

कुरिकापत्री । स्त्री । श्वेतानामचुपे । रा.नि.

छेकः । पुं । गृहसप्तपक्षिणि । मगे । मे. ।

छेदः । पुं । खड्गे । चिका । व्रणादिच्छेदने । स
चतुर्विधः शीतोष्णकः सर्वतोभद्रः दलालङ्गलकः
लाङ्गलकाख्यः । “पार्श्वे गतेन शस्त्रेण छेदी शी-
तोष्णकः सत्यतः सर्वतोभद्रः पार्श्वेच्छेदी-
र्द्धलाङ्गलः । पार्श्वेद्वये लाङ्गलकः ॥” तत्र शीतो-
ष्णकः काव्यगत-गोमूषिकाकारः । सर्वतोभद्रः
भद्रकाव्याकारः । य एकस्मिन् पार्श्वे छेदः स द-
र्द्धलाङ्गलकः । कुटासहितलङ्गलाकारः पार्श्वेद्वये द-
र्द्धदः स लाङ्गलकाख्यः सम्पूर्णलङ्गलाकारः । वा,
उ.२८५.प.४४. ।

छेदकम् । स्त्री । कान्तसौष्टे । रा.नि.व.१३ ।

छेदनम् । स्त्री । हिधाकरणे, कर्पणे । वायुज-
न्यग्रथवेदनायाम् । सु.सू.२९५. । कफादिनाशकौ-
षधयर्गे । यथा चिकटु । [नि.व.११ ।

छेदनीयः । पुं । कतकठवे । निर्माल्य । रा.

छेदी । वि । विशेषकरे । वा.सू.टी.६५. । पुं ।
कतकठवे । वै.निघ. ।

क्षेयः । वि । निःशेषं क्षेदाहं । ते च भगवन्-
रादयो रोगाः । सु.सू.५५. ।

क्षेलुः । पुं । सीमराज्याम् । श.ष. ।

क्षीटिका । स्त्री । अङ्गुलिभ्रमो । तूङ्गि । हिं
सृट्को । भा. । [नक्षीदवारिषा ।]

क्षोदः । पुं । चूर्णे । सि.यो.दाह.पि. । "चन्द-

क्षीलकः । पुं । मातुलुजहवे । टीका । नेव् ।
प.सु. ।

क्षोहारा । स्त्री । एषामन्नाखर्जूरः । "खर्जुरी
गोलाकाकारा परशीपादिफलम । आयते पश्चिमे
देशे सा क्षोहारिति कीर्त्यते ।" भा. । See खी-
र्जुरी ।

ज

जः । पुं । सत्यव्रते । मी. विवे । तेजसि । श.र. ।

जकुटम् । स्त्री । वार्ताकुपुष्पे । वेद्यनकुल ।
अवि.३.स्थान.५.६.ष. । पुं । कुकुरे । मी. ।

जगत् । स्त्री । सौराष्ट्रमत्तिकायाम् । प्रकृ. पर्प-
टी । मैथ.ज्व.वि.प्रा.शे.शररसी ।

जगदुन्मादका । स्त्री । सुरायाम् । वै.निघ. ।

जगवुः । पुं । अघी । कीटभेदे । विश्व. । श.र. ।

जगलः । पुं । कादम्ब्याः सुराय घनतरभागे ।
'ভেভে বা পাঁচী মল' । शार्ङ्ग. । गुणाः — पाचनी
वाही रुचः मेदःकृत् विष्टभी दीपपाचनश्च । वा.
टी.हे.भा. । सुराकृत् । मदनर (मठा) । गुणाः —
"याशुषी जगलः प्रीतो रुचश्छत्कृफमीफहत् ।
हवः प्रवाहिकाटीपदुर्नामिलशोषहत् ॥" सु.सू.
४.६.ष. । मदनहवे । मग्नना । गि. । पिष्टकसुरा-
ग्राम् । मी. । स्त्री । गीमये । र.मा. ।

जग्धिः । स्त्री । भोजने । रा.नि.व.१० ।

जघनः । पुं । अरीरावयवे, कटिप्रदेशे । "नि-
सम्भरत्नं श्रीवेः स्त्रीषां जघनमयतः ।" रा.नि.
व.१८ । कक्ष्यः स्थाने । वै.निघ. ।

जघनकूपको । पुं । सन्निखलहवे । हला. ।

जघनेफला । स्त्री । काकोदुन्मरिकायाम् ।
काकूदुम्भ । घन. । ज.द.१.१५.ष. ।

जघन्यम् । स्त्री । जघने । मी. ।

जङ्गमकुटी । स्त्री । वृषादिच्छ्वे । चिका. ।

जङ्गमविषम् । स्त्री । सर्पादिविषे । तच्चात्रय-
भेदेन बीजमथा । ते चात्रयाः दृष्टिनिःश्वसदं द्र-
व्यसूत्रपुत्रीषधकालात्तं वसुखसदं त्रिविशिष्टतगुदा-
स्थिपित्तशूकश्वादयः । तत्र । दृष्टिनिःश्वसविषाः ।

दिव्याः सर्पाः, भीमा दंष्ट्राविषाः, साज्जारायवाह-
रादयो दंष्ट्रानखविषाः, चिपिटादयो सूत्रविषाः,
मूषिकाः शूकविषाः, लूताश्च लालामूत्रपुरीषग-
कार्पावादिविषाः, वृषाकादयः आसविषाः, विषह-
तास्थिसर्पकष्टकचरटामस्यास्थीनि-क्षेति अस्थिवि-
षाणि, शूकलीमत्तगादयः पित्तविषाः । सु.कल्प.
१५. ।

जङ्गलम् । स्त्री । मांसि । निर्जनदेशे । चिका. ।

जङ्गलम् । स्त्री । रश्मिद्रव्यभेदे । आश्रित ३२ ।
अर्क-वि.६.शतकं । [श.र. ।

जङ्गुलम् । स्त्री । विषे । चिका. । आङ्गिनीफलम् ।

जङ्गा । स्त्री । गुल्फोर्ध्वजान्घोभागे । आङ्गि ।
रा.नि.व.१८ । काकजङ्गाम् । च.वि.६.ष. ।

जङ्गापर्व । स्त्री । ऊरुमध्यस्थपर्वणि । वै.निघ.

जङ्गापिण्डिका । स्त्री । जङ्गाहवे । उडय-
ज्वा । च.भा.७५. । इन्द्रवसौ । पाटश्रुति ३५ ।

जङ्गालः । पुं । आङ्गलस्यभेदे, एषश्चरिष्यङ्क-
रङ्गकालजतमाखशरभञ्जदंष्ट्रवतचाक्षरस्यगमा-
लकाप्रभृतिषु स्येषु । तस्यांस्य कषायं मधुरं लघु
वातपित्तघ्नं तीक्ष्णं हृद्यं बलशोधनम् । सु.सू.४.६.ष. ।

जङ्गाशूलम् । स्त्री । वातव्याधिभेदे । नि. ।

जङ्गास्थि । स्त्री । जङ्गानलकास्थिनि, ते च वै ।
जङ्गारं नवा । च.भा.७५. ।

जटरः । पुं । उदरे । हि.कीष. ।

जटा । स्त्री । मूषामलक्याम् । रा.नि.व.५ ।
रुद्रजटाक्षतायाम् । रा.नि.व.६ । जटामांसायु ।
रा.नि.व.१२ । व्रतावल्याम् । रा.नि.व.७ । वा.ज.
५५. । वंरसूत्रे । वै.निघ. । कपिकक्षी । २.म.

जटान्ता । स्त्री । जटामांसी । भूयामलका ।
वै.निघ. ।

जटामांसी । स्त्री । (Valeriana jatá-
mānsī.) खनामस्तातगन्धद्रव्यविशेष । कटो-
मांसी । सा विधा — साधारणजटामांसी सुगन्ध-
जटामांसी सूक्ष्मजटामांसी चेति । विशेषाः पर्याय-
न्याः । सा. गुणाः — सुरभिः कपाया कटुः शीत-
ला कफघ्न भूतघ्नी दाहघ्नी पित्तघ्नी च । रा.नि.
व.१२ । तदनुलेपनं ज्वरघ्नं रुचताघ्नम् । राज. ।
तिका कपीया मेथ्या कान्तिदा बल्या स्वादुर्हिमा
विदोषरक्तदाहवीर्यपकुष्ठघ्नी च । भा. । रूपं यथा
— “संज्ञकेसरा विधा मांसी पिङ्गजटाकृतिः ।”
भैष. ।

जटामांस्यादिः । पुं । कफरोगी तदादिसुर-
भिद्रव्यगणे । जटामांसी-नखी-पत्नी लवङ्ग-तगर-
शिलारस-गन्धपाषाणेषु । रा.नि.व. ।

जटामूला । स्त्री । जतमूल्याम् । अजमूली ।
रा.नि.व.४ ।

जटायुः । पुं । गुग्गुली । जगुञ्ज । प.सु. ।

जटावृद्धा । स्त्री । रुद्रजटायाम् । रा.नि.व.३ ।
सुगन्धजटामांस्याम् । शकृमांसी । रा.नि.व.१२ ।

जटालः । पुं । कर्षुर । गुग्गुली । रा.नि.व.
१२ । सुक्ष्मकवचे । अष्टौपाकृण । वटवचे । रा.
नि.व.११ ।

जटाला । स्त्री । जटामांस्याम्, गन्धमांस्याम् ।
शकृमांसी । रा.नि.व.१२ ।

जटावती । स्त्री । जटामांसी । रा.नि.व.१२ ।

जटावल्ली । स्त्री । रुद्रजटायाम् । रा.नि.व.३ ।

जटिः (टी (इन्)) । स्त्री, पुं । अचट्म । पा-
रुषु शीघ्र । श.र. । प्रतुदपक्षिविशेष । कटोपु ।
प.सु.२०च. । स्त्री । जटामांस्याम् । प.सु. ।

जटिका । स्त्री । गुञ्जालतायाम् । वै.निघ. ।

जटिलः । पुं । वटवचे । अचट्म । गुग्गुली ।
वै.निघ. । कर्षुर । रा.नि.व.६ । दमनकवृक्षे । रा.
नि.व.१० । तिले । रा.नि.व.१६ । सिङ्गे । श.च. ।
स्त्री । पिप्पल्याम् । मी. । उषटायाम् । र.भा. ।
शकृमांस्याम् । जटायाम् । रा.नि.व.६ । चैतुष्ट-
म्याम् । सुगन्धजटामांस्याम् । वै.निघ. । जटा-

मांस्याम् । रा.नि.व.१२ । वा.उ.१५.महादेशक-
वृते । च.सु.४च. । [च.]

जटु(डु)लः । पुं । पिप्प्री । जगुङ्ग । अम. । वै.

जठरः । पुं, स्त्री । कुक्षी, उदरे । रा.नि.व.१५
कर्कटे । मी. । उदररोगी । वि. वृद्धे । मी. ।

जठरघ्नः । पुं । जलोदरे । रा.नि.व.२० ।

जठरज्वाला । स्त्री । उदरश्ले । पेटिज्वाला ।
वै.निघ. । [ह. श.च.]

जठरनुत् । पुं । आरम्भपक्षे । आनिनि शी-

जठरव्यथा । स्त्री । उदरश्ले । उदर-वेदनम् ।
वै.निघ. । [जन उदरी, उदरी । रा.नि.व.२० ।

जठरामयः । पुं । जलोदररोगी । उदररोगी ।

जठ(ड)री । स्त्री । गर्भाटिकावस्थे । जूषवि-
शेष । रा.नि.व.८ ।

जडम् । स्त्री । शीषके । रा.नि.व.१३ । जली
अ.टी.रा. । पुं । शरदि । वै.निघ. ।

जडता । स्त्री । जाये । रा.नि.व.२० ।

जडसम्भवम् । स्त्री । शीतलजले । वै.निघ. ४

जडा । स्त्री । शुक्रशिव्याम् । अङ्गाकुली । प.
सु. । भूयामलक्याम् । र.भा. ।

जतु(क)म् । स्त्री । जतुके । जौ । लावायाम् ।
नाश. । मी. । वै.निघ.२भ.अय.चि लक्ष्मीविलासवै-
ले । शिलाजतुनि । (कम्) हिङ्गुनि । हि. भा. ।

जतुका । स्त्री । लावायाम् । हारा । वासुके ।
वै.निघ. । चर्मचव्याम् । टागटिकी । श.र. । अ.
द.अपसा.चि. । जनीनामगन्धद्रव्ये । अ.टी. । प-
र्पटीनामगन्धद्रव्ये । भा. । मालवे प्रसिद्धलतावि-
शेषे । रा.नि.व.३ । See जनुका । [निघ. १

जतुकाजननी । स्त्री । भक्षिकाविशेषे । वै.

जतुकारी । स्त्री । जनुकालतायाम् । रा.नि.
व.३ । अलकके । अङ्गुता । वै.निघ. ।

जतुकाश्मीरम् । स्त्री । कुकुमे । वै.निघ. ४

जतुकाह्वा । स्त्री । लावायाम् । वै.निघ. ।

जतु(न्तु)कत् । स्त्री । जनीनामगन्धद्रव्ये । अम. ।
लावायाम् । वै.निघ. । [काकुतायाम् । भा. ।

जतुकष्या । स्त्री । पर्पटीनामगन्धद्रव्ये । जनु-

जतुनी । स्त्री । चर्मचटिकायाम् । चिका ।

जतुपत्रिका । स्त्री । चाक्रेष्व्याम् । सुद्रपाषाण-
भेदे । वै.निघ. ।

जतु(न्तु)मणिः । पुं । सुद्ररीगविशेषे । कटुक,
अक्रुद्ध । लवणं यथा—“नीरुजं सममुत्पन्नं मण्डलं
कफरक्तजम् । सहजं रक्तनीषणं द्रव्यं जतुमणिं
विदुः ॥” सु.नि.१२५. ।

जतुमुखः । पुं । रक्तमुखशालिधान्यविशेषे ।
लवणं यथा—“लाघावर्णे मुखं यस्य श्रेयो जतु-
खनु सः ।” भा.पू.१७.धान्यव. । अयं ग्रीष्मर्तु-
गुणः । [व.६ ।

जतुरसः । पुं । अलक्तके । आन्त । रा.नि.

जतुशिला । स्त्री । शिलाजतुनि । वै.निघ.२७.
क्षमि चि.विडङ्गादितैले ।

जतूकर्णः । पुं । तल्लकारभेदे । [प्राची ।

जतूका । स्त्री । अजिनपत्रायाम् । टात्रिचिका
श.र. । जमीठसे । अम. । बालूकभेदे । वै.निघ. ।

जतू(क)म् । स्त्री । स्तम्भकचयीः सम्यो । पांशु-
त्रा । रा.नि.व.१८ ।

जतूस्थि । स्त्री । स्तम्भकचासम्भस्थानि । पांशु-
त्रात्र शङ् । ते च वे । अ.शा.७५. ।

जत्वस्मक(ज)म् । स्त्री । शिलाजतुनि । रा.
नि.व.१२ । ममःशिलायाम् । वै.निघ. ।

जनः । पुं । लोके । समुध्ये । अम. ।

जनकम् । स्त्री । पवाङ्गचन्दने । वरुणउद ।
रा.नि.व.१२ ।

जनकारी (इन्) । पुं । अलक्तके । रा.नि.व.६ ।

जनवा । स्त्री । हवे । वै.निघ. ।

जननम् । स्त्री । जन्मनि, उत्पत्तौ । मे. ।

जननिः (नी) । स्त्री । सज्जिष्ठायाम् । कटुका-
याम् । अलक्तके । रा.नि.व.६ । जटामांश्याम् ।
रा.नि.व.१२ । जन्तुकालतायाम् । रा.नि.व.६ ।
जनौनामकगन्धद्रव्ये, पपटीनामकगन्धद्रव्ये, पपरी-
ति उत्तरदेशे । जटा. । श.र. । चर्मचट्टायाम् ।
टात्रिचिका । चिका । बालूकी । सज्जिकायाम् । वै.

चिका । सज्जिकायाम् । यङ्गे फट्जत्र ग्राह्ये । द्र.५. ।

जनप्रियः । पुं । शीभाञ्जनहवे । सज्जिनां ग्रा-
ह्ये । रा.नि.व.७ । गोधूमे । नागररुहसे । मारुता
लेव् । वै.निघ. । आन्यके । धने । रा.नि.व.६ ।

जनप्रिया । स्त्री । कुलुम्ब्या । कौटा धने ।
हिं कोथलीर । रा.नि.व.२६ ।

जनरञ्जकः । पुं । वनबालूके । वै.निघ. ।

जनरञ्जनी । स्त्री । जन्तुकालतायाम् । जनौ-
नामसुगन्धद्रव्ये । वै.निघ. ।

जनवज्रभः । पुं । जेतरीहितकउचे । श्वेत
त्रोडा । रा.नि.व.८ ।

जनाशनः । पुं । ईडास्त्रे, ठके । रा.नि.व.१६ ।

जनिः (नी) । स्त्री । बालूके । वे.उत्त । वै.
निघ. । उत्पत्तौ । अम. । खनामस्थानगन्धद्रव्ये । अ.
टी.रा. । जन्तुकायाम् । कटुकायाम् । कटुकी ।
रा.नि.व.६ । (नी) सातलायाम् । वै.निघ. ।

जनिनीलिका । स्त्री । मृद्वानौल्याम् । वट्ट
नील । रा.नि.व.४ ।

जनिष्ठा (नेष्ठा) । स्त्री । हरिद्रायाम् । रा.
नि.व.६ । जातीपुष्पहवे । रा.नि.व.१० । कट्वी ।
रा.नि.व.५ । जन्तुकालतायाम् । रा.नि.व.२ ।

जनेष्टः । पुं । गन्धराजपुष्पहवे । गन्धराज मू-
लेत्र गाह्ये । रा.नि.व.१० ।

जनोत्तमः । पुं । शकहवे । शंभुन । प.स. ।

जन्तवम् । स्त्री । विडङ्गे । वै.निघ.२७. अर्थः चि. ।

जन्तुः । पुं । बाष्पाभ्यन्तरक्रिमौ । बा.टी.हिमा ।
प्राणिसाचे । अम. । [याम् । वै.निघ. ।

जन्तुकः । पुं । हिङ्गी । ज.द.१२५. । जन्तुका-

जन्तुकम्बुः (कः) । पुं । क्षमिशङ्के । रा.नि.
व.१६ ।

जन्तुका । स्त्री । लाघायाम् । रा.नि.व.६ ।
भालवदेशप्रसिद्धखनामस्थानतायाम् । हिं पाप-
की । गुणाः—शिशिरा तित्ता रक्तपित्तकफघ्नी
दाहघ्नचावमिद्धरा रुचिहृत् दीपनी च । रा.नि.
व.२ । नाडीहिङ्गी । पद्मपत्रायाम् । भनय्याम् ।
लचि । रा.नि.व.२६ ।

जन्तुकारी । स्त्री । जन्तुकालतायाम् । रा.नि.
व.२ । नाडीहिङ्गी । अलक्तके । रा.नि.व.६ ।

जन्तुघ्नम् । क्ली । हिङ्गुलि । विडङ्गे । प.सु. ।
पुं । बीजपूरुहवे । टो।। ग्राह् । रा.नि.व.११ ।

(त्रा) स्त्री । विडङ्गायाम् । रा.नि.व.६ । जन्तुका-
खतायाम् । वै.निघ. । [रा.नि.व.११ ।

जन्तुजित् । पुं । जम्बीरहवे । जामोत्र ग्राह् ।

जन्तुतन्तुः । पुं । शणवीजे । वै.निघ. ।

जन्तुनाशनम् । क्ली । हिङ्गुलि । शि. रा.
नि.व.६ । विडङ्गे । पारसीकयमास्याम् । वै.निघ. ।

जन्तुपादपः । पुं । कीषामहवे । जलपाहे ।
रा.नि.व.११ ।

जन्तुफलः । पुं । उदुम्बरहवे । यच्छूषुर ।
रा.नि.व.११ । क्ली । उदुम्बरफले । चि.क्र.क.
अश्वमेद.चि. । [वै.निघ. ।

जन्तुमत्फलः । पुं । उदुम्बरहवे । यच्छूषुर ।

जन्तुमाता । स्त्री । लातायाम् । वै.निघ. ।
रक्तजलमिमेदे । च.वि.७अ. ।

जन्तुमारी । स्त्री । निम्बकहवे । गौंङांनेव्
ग्राह् । रा.नि.व.११ । [व.६ ।

जन्तुरमः । पुं । चलकके । आन्त । रा.नि.

जन्तुला । स्त्री । जन्तुकालतायां । जमीनता ।
वै.निघ. । काशहवे । चिका. ।

जन्तुहृत् । पुं । कीषामहवे । जलपाहे ।
उदुम्बरहवे । वै.निघ. ।

जन्तुशत्रुः । पुं । विडङ्गे । चि.क्र.क. केशरझने ।

जन्तुहनन(रण)म् । क्ली । विडङ्गे । वै.निघ. ।

जन्तुहन्त्री । स्त्री । विडङ्गायाम् । रा.नि.व.६ ।

जम्बूलप्रहृतः । पुं । असी रोगविशेषो यो
मातृरुपचारान्पुञ्जाल्यम्बवधिरसूकमिषिषवामन-
प्रहृतयो आयन्ते । स पुनर्हिविधो रसकतो दौह-
दापचारकृतयेति । सु.स.२४अ. । एष आध्या-
त्मिकः ।

जम्बूवर्क । क्ली । भवे । चिका. ।

जपा (ख्या) । स्त्री । बीडपुपहवे । अवा
श्लेघर-ग्राह् । सा हिवा श्वतरकमेदेन । गुष्पाः

—कट्वा इहमुषरी क्लमिषदिकरी च । रा.
नि.क.१० ।

जपाकुसुमसन्निभम् । क्ली । हिङ्गुले । वै.
निघ. ।

जपापुष्प(प्रस्तन)म् । क्ली । जवायाम् । अर्वा
कूज । तत्र अगर्भसम्पादनगुणं । चि.क्र.क. गर्भ-चि. ।

जपारक्तम् । क्ली । जवापुष्पे । पुं । जपाहवे ।

जमनम् । क्ली । भोजने । अ.टी.म. ।

जम्बः । पुं । जम्बीरहवे । जामोत्र ग्राह् । र.
सा.सं. ।

जम्बा । स्त्री । जम्बूफले । जामि । अम. ।

जम्बालः । पुं । केतकहवे । श.र. । जेवलि । प-
ङ्गे । चिका. । हारा. । क्ली । सुगन्धहवे । वै.निघ. ।

जम्बि(म्बी,म्भी)रः (कः) । पुं । (Cit-
rus medica. Citrus acida.) खनाम-
ख्यातफलहवे । गौंङांनेव् ग्राह्, जामोत्र ।
हिं जम्बीरो, निम्बू । सं. इह । कं कंचिले । तं
निम्बवेष्टु । मद.व.६ । स द्विविधः जम्बीरखल्य-
जम्बीरमेदेन । गुष्पाः—“जम्बीरः पाचनक्षीणः
क्षमिवातकफापहः । सुरभिर्दोषनो हृद्यः सुखवै-
शद्यकारकः । कफानिलविषथासकासदीर्गम्यना-
शनः । पित्तकृत् पार्श्वशूलघ्नः सुरसः संसुदाह-
तः ॥” सु.स.४६अ. । “खल्यजम्बीरिका तद्वत् द-
ण्डार्कानिबारणी” भा. । तरफलमस्त्रमधुरं वातघ्नं
पित्तकृत् पथ्यं पाचनं रीचनं बल्यमाश्रेयं । पक्वं
तत् मधुरं कफदमनं पित्तरक्तदोषघ्नं वर्ष्यं वीर्य-
वर्धनं क्वचिज्जत् पुष्टिज्जत् तर्पणम् । रा.नि.व.११ ।
अथर्वं गुरु सुगन्धि दुर्गन्धश्च । राज. । मरुचकह-
वे । शक्र तूलगौ, नागदन्ता । अर्जकहवे । शूय
तूलगौ । सितार्जके । श्वेतपत्र शूय तूलगौ ।
रा.नि.व.१० । च.द.बाल.चि. ।

जम्बुः । पुं, स्त्री । जम्बूहवे । जामि ग्राह् । अ-
द्रजम्बूहवे । वन जामि ग्राह् । र.सा.सं. । नाग-
दन्त्याम् । ‘गोलापजाम’ इति ख्याते हवे । वै.
निघ. । क्ली । जम्बूफले । जामि । अम. ।

जम्बुकः । पुं । ‘गोलापजाम’ इति ख्याते हवे ।
श.र. । केतकहवे । प.सु. । श्रमाखि । रा.नि.व.
१८ । श्लोषाकमेदे । रा.नि.व.८ । [तन्मे ।

जम्बुङ्किा । स्त्री । खिरमावे । रावणकुमार-

जम्बु(म्बू)लः । पुं । केतकहवे । (कया ग्राह् ।

इ.मा.। जम्बुधरे। कामरुज। वि.। कर्षपावी-
गतरीगविशेषे। सु.सू.१६५।

जम्बुवनजम्। कौ.। जेतव्यवापुषे।

जम्बुः। पुं. स्त्री। (Ugenia jambolana.
Syn. Syzigium jambolanum.) खना-
मस्यातमहावरी। जम्बु गाह्। हिं जाम्। मं
जाम्बुक। कं नेरिलुसा। तें नेरुडुवेडु। राजज-
म्बुकाकजम्बुभूमिजम्बुभेदेन विधा। तासां विशे
वासतत्पथायें द्रष्टव्याः। सा. गुणाः—कषायमध-
रा। अमपितदाहकण्ठशोषघ्नी कृमिघ्नी आसातिसा-
रकफकासघ्नी विष्टम्भिनी पाचनी च। रा.नि.व.
११। तरफलगुणाः—“अमघै वातलं याहि जा-
म्बवं कफपित्तजित्।” सु.सू.४६५। गुह्र स्वादु
शीतलम् अप्रिदुष्टिकरं दूषं वातलम्। राज.
“जम्बुर्धाही मधुरकफहा रोचनी वातहारी।”
अभि.१७५। च.द.ज्वरातीसा.चि.कलित्राय गु.
जम्बुस्थिरस्ये। पृथुश्चिन्मस्योष्णकट्वे। वङ्ग.भाषा
गाह्। रा.नि.व.१०। नागदमयाम्। रा.नि.व.५।
जम्बुकः। पुं। ममाले। ब्राह्मणा। उक्थो भा-
क। मस्याख्यां। वाराहीकन्दे। रा.नि.व.२३।
पीतलोत्रे। वै.निच.। (का) स्त्री। कपिलद्रावा-
यो। रा.नि.व.११।

जम्बुहयम्। कौ.। महाजम्बुः राजजम्बुसेति व-
धे। चरवसु एका जम्बुहृष्टफला यस्या कृत्स्न-
भा काकजम्बुश्च। “जम्बुहयाम्बुनकपीतमसीमव-
स्थाः।” वा.सू.१५५। सु.सू.२८५.न्यस्योषादिः।

जम्बुः (कः)। पुं। जम्बीरवृक्षे। कामीर गा-
ह्। रा.नि.व.११। श.च.। वै.निच.कास चि.
कोकवायपीतलीरसे। प्रकमरवके। इगुदेने। इ.
च.। दन्ते। चिन्ता.। मं.। कौ.। चने। पुं (कः)
पीतलोत्रे। वै.निच.। [रा.नि.व.२०।

जम्बुका। स्त्री। जम्बायाम्। शशि ठोंगा।

जम्बुनः (लः)। पुं। जम्बुवृक्षे। आकम्ब गाह्।
रा.नि.व.१०। मरुवकवृक्षे। डुगुगीठेन। वै.
निच.। (लः) जम्बीरवृक्षविशेषे। प.सु.। चिन्ता.।
“मद.। रा.नि.व.११।

जम्बुला। स्त्री। सुखप्रसववरणराक्षसीविशेषे।
शथा—“समुद्रक्षीररी तीरे जम्बुला नाम राक्ष-
सी। तस्याः अरचनायेच विशिष्या गर्भिणी भवे-

त्” राजमार्तण्डः। सुखी। डुगा। वै.निच.।

जम्बा। स्त्री। जम्बायाम्। शशि ठोंगा। च
चित्। रा.नि.व.११।

जम्बी (रु)। पुं। जम्बीरवृक्षे। श.च.।

जयः। पुं। अग्निमन्त्रवृक्षे। शशिठि. मा.
पीतसुह्रै। ठोंगा। मृग.। वै.निच.।

जयकारिका। स्त्री। खज्जालुकायाम्। म
ज्जावली मठा। वै.निच.।

जयतरुः। पुं। मन्दोवृक्षे। वै.निच.।

जयदेवः। पुं। रसाद्यतसंयङ्गकारे।

जयद्रुमः। पुं। मन्दायां। मन्डु.। वै.निच.

जयनालः। पुं। यावनाले। खनात्र। वै.निच.

जयन्तिका। स्त्री। हरिद्रायां। रा.नि.व.।

जयन्ती। स्त्री। (Eachynomene ses-
ban or Seshania aculeatis.) खना-
मस्यातमहावरी। कश्चित् गाह्, दन्ते
गाह्। मं कं सीरेरि, सीगरसे। गुणाः—गलग-
ज्जानिलभूतघ्नी तिक्ता कटुः सघ्ना च। रा.नि.
४। तत्पथं गरदोषघ्नं चक्षुष्यं मधुरं हिमघ्नं। रा.
३५.। See बलमीटा। (कन्दर्पसारतैले, मध-
धव्याम्)। सा.कौ.। कपिकण्ठी। आकाकुशी
रा.नि.व.३। हरिद्रायाम्। जयायाम्। वि-
याम्। रा.नि.व.२३। अग्निमन्त्रे। अ.ग.उ.
भा.। जेतव्यवापुषे। वचायां। मक्षिहायां
वाहिते। जरीतकां। जेतनिगुण्डायाम्। जेतज-
नीमूलस्य शिरसि धारणात् सर्वज्वरनाशो भ-
ति। च.द.ज्वर.चि.। “मूलं जयन्त्याः शिर-
धृतं सर्वज्वरापहम्।”

जयपालः। पुं। खनामस्यातवृक्षे। जयपा-
वृक्षः। जयपाल, जामाखगीटा इति च भाषा
वीजगुणाः—तीक्ष्णसुखं सारकम्, चरुहृदयैरम्
कटुवृषः कृमिघ्नः विरेचनः शीघ्रः कफनाश-
उदरामयघ्नश्च। रा.नि.व.६। “जयपालवीजया
तमे श्वयमीभयस्वरसे च। सन्नापितसुखं नि-
द्यादनवद्यतां तदेवाह।” अमरवद्यतां सुख-
उख्यं सिद्धमित्यर्थः। सा.कौ.। अपि च। “हि-
मं नीमयतीये वा दुग्धे वा जयपालकं। ख-
मदु भटं तत् निःशेषं दृष्टिचक्षुषि।” अभि.

जयपालीकं निरुद्धं विधाकृत्य बीजमध्यस्थपत्रं
परित्यज्य षट्मांशटङ्गणचूर्णेन विमिश्रं च केश-
युक्तं दुग्धसंयुतं चिचारे भाव्यम् । तत्तैलं सार्धं
पादितैलवत् तैलपीडनयन्ते निष्कास्यम् । गुणाः
— अशुष्यरीवकम् आनाहीदरुणं धनुषाभसंस्थास-
त्रिरीरोगघ्नं ज्वरघ्नमुष्मादहरामातशोषमेका-
हरीरोगघ्नं मर्दनात् हनि कासघ्नं हरति । अग्निः ।
परच्छडे ।

जयमङ्गलरसः । पुं । विषमज्वरघ्ने औषध-
विशेषे । पाठः— हिङ्गुलसम्भवं सृतं गन्धकं टङ्गणं
तथा । ताम्रं यङ्गं साधिकं सैन्धवं मरिचं तथा ।
एतत्समासमाहृत्य द्विगुणं स्वर्णभञ्जाकं । तदहं
कालमीदृशं रूप्यभञ्जं च तत्कम् । एतत्सर्वं वि-
चूर्ण्य भावयेत्कनकद्रवैः । शेषालिकादलैर्वापि
दशमूलरसेन च । किराततिक्तकैः ज्ञायेत्स्विवारं
भावयेत् सुधीः । भावयित्वा ततः पश्चात् गुञ्जा-
द्वयवीकृता । अमु. मधु जीरकचूर्णं च । सा. की. ।
अथः— हिङ्गुलोत्पारदः गन्धकः टङ्गणचारः
ताम्रं यङ्गं स्वर्णमालिकं सैन्धवलवणं मरिचचूर्णं प्र-
सवं, स्वर्णभञ्जा एतत्सर्वं द्विगुणं स्वर्णभञ्जाकं का-
मलोहं तदहं रौप्यं च । एकत्र धुसूरपत्ररसेन शेष-
फालिकापत्ररसेन दशमूलकाथेन किराततिक्तका-
दिमेषकाथेन च प्र. वारयन् भावयेत् । दशमूलं
भावेद्रव्यपारदादिसमं वारि षट्गुणम् षट्मांश-
ष्टिं वाञ्छम् । एवं किराततिक्तकादेरपि । अपरः
— रससिन्दूरं यमं रौप्यं मुखलीहं तीक्ष्णलीहं ह-
रितालं स्वर्णमालिकं चिचकमूलं टङ्गणचारं वि-
कटुकं प्र. समभागं । पाठानिगुण्यैष्टिमधुविल्लिम्-
बजवायेण दिनं मर्दयित्वा सूषया सूचरे पुटे पचे-
त् । अमु. दशमूलकाथः । अस्त्राञ्जनं नखमपि हि-
तम् । र. वि. रस. की. ।

जया । स्त्री । विजयायाम् । मित्रि । भा. भासा-
रोगवि. जवापुष्पवले । ब्राह्म्या । महादन्तीवले ।
कपिकण्ठाम् । वै. निव. । अग्निमयवले । रा. नि.
व. ८ । भा. कर्णकज्ज. चि. । वा. उ. ६५. । शशीव-
ले । रा. नि. व. ८ । नीलद्रुवायाम् । जयनीवले ।
रा. नि. व. ४ । भैष. कुष्ठ. चि. कन्दर्पसारवले । च. द.
अथ. चि. रससिन्दुगु. । हरीतकाम् । रा. नि. व. ११ ।
वै. निव. तंयववली. चि. ताक्षीशुषे. । अपराजिता-

याम् । म. द. व. १ । शाकसीवले । वै. निव. १४. ५५. ।
वि. कनकसिन्दूर ।

जयाञ्जन (मल)म् । स्त्री । कीतोऽञ्जनविशेषे ।
जहरपाथर इति श्विसदेशे । “कीतोऽञ्जनं नदी-
जघ्नं कृष्णकीतो जयाञ्जनम् ।” प. सु. ।

जयाद्वयम् । स्त्री । तकारो हरीतकी वेति
द्वयं । वा. सु. १५५. ।

जयापुष्पम् । स्त्री । जपापुष्पे । वै. निव. ।

जयावटी । स्त्री । ज्वराधिकारे । “विषं वि-
कटुकं सुप्तं हरिद्रा निम्बपत्रकं । विहङ्गमष्टसं
चूर्णं क्षामूत्रैः समं समम् । चणकाभा वटी काथी
स्याज्जया योगवाहिका ॥” अथ जयनीमूलचूर्णं
तुल्यांशं देयं योगवाहिकत्वात् । रा. सा. सं. ।

जयावहा । स्त्री । नीलद्रुवाया । रा. नि. व.
८ । भद्रदन्तीवले । मृच्छी । रा. नि. व. ६ ।

जयाश्रया । स्त्री । गर्भटिकावले । रा. नि. व. ८ ।

जयाह्वा । स्त्री । भद्रदन्तीवले । रा. नि. व. ६ ।

जरकम् । स्त्री, पुं । हिङ्गुनि । वै. निव. ।

जरठः । वि. पाष्ठी । कठिने । मे. । जीर्णे ।
च. च. । [हिं अहुर.] रा. नि. व. ८ ।

जरङ्गी । स्त्री । गर्भटिकावले । शान्तिविशेषः ।

जरणः । पुं, स्त्री । स्थूलजीरके । वटु औत्रा ।
रा. नि. व. ६ । च. द. वातश्लेष्मज्ज. वि. । कृष्णजीरके ।
कासमर्दे । कानकात्मना । हिङ्गुनि । रा. नि. व.
११ । सौवर्चल्लवणे । मृच्छी लवणं । श. र. । कुं-
डीवधौ । कूड । र. मा. । पोतजीरके । च. द. ज्य.
वि. । स्त्री । कृष्णजीरके । रा. नि. व. ६ ।

जरणद्रुमः । पुं । अश्वकर्षनामलताशाली-
लता । भा. नि. । रा. नि. व. ८ ।

जरती । स्त्री । इडायाम् । रा. नि. व. १८ ।

जरत्पित्तशूलम् । स्त्री । परिणामशुले । “वा-
त्सनात्र जरत्पित्तं शूलमात्रं प्रशस्यति ।” रस. रा. ।

जरन्तः । पुं । मर्दने । त्रिका. ।

जरमानः । पुं । मयुषे । उषा. ।

जरा । स्त्री । वांशके । अम. ।

जराक्लेश्यम् । स्त्री । जराजन्तक्लेश्वरीविशेषे ।

तस्य निदानलक्षणं यथा—“अथ प्रथमस्य यत्नं
त्रायश्चः शीयते दृष्टं । रसादीनां चयाश्चैव तथैवा-
ह्वयं सेवनात् । बलवीर्येन्द्रियाणाञ्च क्रमेणैव परि-
चर्यात् । परिचयादायुषश्चायनाकाराकृमाकृमा-
त् । जरासम्भवं ज्ञेयमिष्यते हेतुभिर्नृणाम् । आ-
यते तेन सोऽत्यर्थं शीघ्रधातुः सुदुर्लभः । विवर्णो
विद्वलो दीनः क्षिप्रं व्याधिमवाप्नुते ॥” च ।

जरायुः । पुं । अधिजारहवे । रा.नि.व.६ ।
गर्भाशये । गर्भस्थिनि वा अं० ७८ । रा.नि.व.१८ ।
स चर्माकारः सूक्ष्मः । तस्य स्थानञ्च गुदसूत्राशय-
मध्यभागः । यथा—“गुदसूत्राशयान्तःस्थी जरायु-
गर्भमन्दिरं । जरायुपात्रं नाडी वे डिल्लनाडी
प्रकीर्त्तिते ॥” अचि. । “या तु चर्माकृतिः सूक्ष्मा
जरायुः सा निगद्यते ॥” तन्मातरम् ।

जरायुजः । त्रि । जरायुजाति प्राणिमात्रे, प-
शुमनुष्यान्त्यादौ । अम. । “युक्तशोणितयोर्गिरि-
खिन् सञ्जायते यतः । तत्र गर्भो भवेद्यस्मान्नेन प्री-
तो जरायुजः ॥” तन्मातरम् ।

जरायुदोषः । पुं । गर्भजरीगमेदः । वै.निघ. ।

जरालक्ष्म । स्त्री । पलिते । रा.नि.व.१८ ।

जराशोषः । पुं । वाईकजयचीणतारोगे ।
लक्षणं—“जराशोषी कृशी मन्दवीर्यबुद्धिलन्दि-
यः । कम्पनोऽरुचिमान् भिन्नकांस्थपाण्डुतम्बरः ।
शीबति श्लेष्मया ह्रीनं गौरवाक्षचिपीडितः । सम्प्र-
मुत्तास्यनासाच्चः शुक्लवक्षमलच्छविः ॥” मा.नि. ।

जरुथम् । स्त्री । मांसे । त्रिका. ।

जर्जरः । पुं । रक्तरीमने । मद्र.व.७ । स्त्री ।
शैवाले । शैलजि । मे. त्रि । ठडे । रा.नि.व.१८ ।

जर्जरीकः । त्रि । बहुच्छिद्रद्रव्ये । अं० १३० । मे. ।

जर्णः । त्रि । जीर्णः । हे.च. ।

जर्तः (र्तुः) । पुं । करिणि । योनी । उषा. ।

जर्ति(र्हि)लः । पुं । चारण्यतिलके । दू.ना
डिल । हे.च. । रा.नि.व.२३ ।

जलम् । स्त्री । बालके । दा.ना । च.मृ.२५ ।
भा.बालज.वि. । बा.मृ.१५५ एलादी । जलवेत-
से । छदके । जल । जलस्य बद्धीया भवन्ति—
जलं बद्धं जलं जलं जलं विधाकाका । तत्र जलं

दीपे खरता वेच्छित्यसुखता, उपदीपे पक्षिमक्ता
शैवालबहुषण्णा च, रसदीपे व्यक्तसता, गन्धदीपे
अग्निरसता, वीर्यदीपे लब्धादिकं सेवनात्,
विपाकदीपे च विटकादिकं जनयति । जलस्य
कलुषता-साधनं सप्त—कतक गीमेद विसर्पि-
शैवालमूल-वस्त्र-मुक्ता-मणय इति । जलस्य निजे-
प्रथं पञ्च । फलादिशीतोक्तारण्यं सम प्रवातस्थाप-
नादि । सु.सू.४५५. । सा. गुणाः—सधुरं शीतलं
लब्धं शोषणीकमानिघ्नं मुक्ताप्रपाचकं निद्रा-
लस्यहरं विषघ्नं श्महरं रुचिजनकं धीबलवीर्य-
तुष्टिपुष्टिकरणञ्च । “साधारणं जलं बन्धं दीप-
पाचनं लघु । श्मलस्थापणं वातकफमेदघ्नपुष्टि-
दम् ॥ पाचदेशादिमेदेन जलगुणाः यथा—“जा-
तामसदलदेव सलिलं वातादिदोषप्रदं देश-
ज्याद्यकरञ्च दुर्ज्वरतरं दोषावहं धूमरम् । वातघ्न-
मु श्लेष्माशरीरस्यममलं पथ्यं लघुं स्वादुं च श्रे-
ष्ठानस्यदक्षिणदोषशमनं सर्वोत्तमञ्च पयः ।” रा-
नि.व.१४ । “तथादी द्विविधमातरीक्षमोर्भेदेन
तयोरात्तरिचं जलमनिर्देश्यरसम् एकान्ततः पथ-
तमञ्च । तद्देशान्निपतितसम्यतमं रसमप्यलभ-
स्थानविशेषादादिष्ववस्थितमिति । तत्र स पृष्टि-
व्यादीनामन्योन्यानुप्रवेशकृतः सलिलरसः भवत्युल-
बापकर्वण, तत्र स्वगुणभूयिष्ठायां भूमौ लवण-
क्षञ्च भवति, अम्बुगुणभूयिष्ठायां मधुरं, ते-
भूयिष्ठायां कटुकं तिक्तञ्च, वायुगुणभूयिष्ठायां
पायं, आकाशगुणभूयिष्ठायां मकरन्दमिति ।”
सू.४५५. । अतरीक्षोद्भवं जलं पुनः धारं कार-
तौ धारं हिममिति त्रयोधा । तत्र धारमष्टविधम्—
“धारं पृथिव्यां पतितं पथलु तत्रैव जातं शुष्क-
दभिन्नं । नावाविधैर्भेदगुणैश्च सम्यक् जातं ज-
लाष्टविधं वदन्ति । नद्योद्भिदं प्रास्वणञ्च चीत-
कौपं तद्भागं सरसीभवञ्च वायुद्भवं तत्पदन्ति ।
राः ।” नदीजलम् चीद्भिदादिकञ्च पर्यायं दृश्यं
तत्र कारं जलं यथा—“स्पर्शदाः शीतवातेन
चविकूर्त्तसङ्कुलम् । शीताम्बु कञ्चिन् मुला नि-
जातं हिमनि तु । पश्चात् सूर्यसन्नापात्कि-
द्वते जलम् । वसन्ति शेषाः सलिलं श्रकलं शी-
लं मतम् ॥ गुणाः—कारं शीतगुणैः शनोपश-
शोषार्तिनिनाशनम् सूक्ष्मोद्भिदशरीरसिनाशन-
द्विकावसीवारणं । शोषानां त्रिचिनालु वीर्य-
पित्ताग्निहानां हितं संसक्तं प्रवरं शुभेः प्रति

तत्कामं दूरे हतम् ॥” इति । “तीव्रं लघु शीतलं
अमृतरं पितृतिशान्तिप्रदं दीक्षायां श्रमनं जला-
तिष्ठनं सर्वसिद्धयं परं । कुष्ठशीपदवर्षिकावि-
षहरं पानाविसर्पापहं क्षीयानां क्षतशीघ्रिणां
क्षितकरं संसेव्यते मानवैः ॥” हेमजलगुणाः—
“हेमं घनञ्च मधुरञ्च कफात्मकञ्च मूर्च्छातिसंशम-
नमामविनाशनञ्च । पित्ताग्निजः प्रशमनं कथिरञ्च-
तञ्च शान्तकरोति हिमसम्भववारि लघुः ॥” भूमि-
विशेषे जलगुणाः—“भूमिः पञ्चविधा ज्ञेया कृष्णा
रक्ता तथा सुता । पीता नीला भवेशान्या गुणा-
स्तासां प्रकीर्तिताः । सघनं मधुरं नीरं कृष्णभूमि-
परिगुतं । पीताग्निदण्डायञ्च रक्तायाः चारमाधु-
रम् । सितायामममधुरं भूमिभागेन ललयेत् ॥”
गुणाः—“ताड्यागं वातलं स्वादु कषायं कटुपाकि-
ञ्च । कौण्ड्याग्रिकरं रुचं मधुरं कफकारकं ।
नेमरं लघुपाकञ्च दीपनं कफनाशनं । सारसं लघु
तृणाग्रं बल्यं स्वादु कषायवत् । पानलं गुल्मेभि-
ध्वान्ति विटभि दीपलं परं ॥” इति । अथ खल्व-
जलगुणाः—लघु द्वयं गुणवत् । अथाविलजलगु-
णाः—पिक्कलं क्लमिलं विषण्णे क्लिप्तं सान्द्रं विर-
सं दुर्गन्धं अहितञ्च । अथ शरदादिजलगुणाः—
शारदं लघु अनभिष्यन्ति च । हेमनं क्लिप्तं ठण्डं
बल्यं गुरु हितञ्च । शैशिरं वातकफघ्नं हेमनादी-
षण्णञ्च । वासन्तं मधुरं कषायं बल्यं रुचञ्च ।
शैषञ्च अनभिष्यन्तीति । सुगन्धजलगुणाः—तृणाग्रं
सुशीतलम् अत्यन्तरसञ्च । शीतलजलगुणाः—मद-
घ्नं मूर्च्छाहरं कृद्दिनाशनं पित्तज्वरशमकमलणा-
दाहमदात्ययविषघ्नञ्च । श्रुतशीतजलगुणाः—चि-
दीषण्णम् । सुवासितस्वप्नावस्थितजलं रुचिकरं
अजीर्णं शीघ्रघृतुष्यं जीर्णं बलदं भोजनकाले प्रा-
प्यम् । रात्री च मुक्ताग्नीपरि अहितम् । राज ।
हेमनादी जलपानविधिः—हेमनो ताड्यागं सारसं
वा हितं । इदमेव शिशिरे प्रशस्यम् । शीघ्रवसन्त-
योः वायं वा शीघ्रं वा नेमरं वा प्रशस्यम् । नादि-
यञ्च साकल्यतो बर्ज्यम् । औद्धिदं बालरीचं वा
कौपं वा ब्राह्मणकाले । शरदि नादियन् अशुद्धकञ्च
हितम्, तथागच्छीदद्यात् खल्वं जलं प्रशस्यम् ।
“पीये वारि सरो जातं माघे तपु तङ्गाजं । फा-
ल्गुने कूपसमूतं चैवे चीष्टरं हितं मतम् । वैशाखे
नेमरं नीरं ज्येष्ठे जलं तथौद्धिदं । आषाढे शस्यते
कौपं शरदौ दिव्यमेव च । भादे कौपं पयः शस्य-

माघिने चीष्टरमेव च । कार्तिके अमरं नीरं च
जलमात्रं प्रशस्यते ॥” वारिपङ्कजकालः—भीमा
नामभसां प्राची यक्ष्यं प्रातरिष्यते । शीतलं
निर्मललज्जं यतस्त्रिंशं मङ्गलं गुणः ॥ इन्द्रसुयुतः ।
पुनश्च जलं चतुर्विधम् । पापीदकं रोगीदकम्
अशुद्धकम् आरोग्यीदकञ्च । पापीदकं यथा—
“विष्टायुक्तं याहि नीरङ्गमिक्कीटसमाकुलम् । समलं
नीलशैवालं पापलु नर्हितञ्च यत् । खाने पाने च
तच्छसं नराणां बाह्वेषु च । खानेन लम्बवान्
रोगान् कष्टकुष्ठविसर्पकान् । पानेन कफगुणानां
क्षयीणां वरसम्बवान् । करोति विविधान् रोगान्
तस्मात्तत्परिवर्जयेत् ॥” रोगीदकं—“बहुञ्चलते-
कुञ्जे क्षयाकूपोऽप्यवा सरः । अव्ययचेदधोऽश्वेवं
क्षमिशैवालसंयुतम् । क्लिप्तं सपिक्कलकृष्णं ठण्डम-
लायितं भवेत् । बहुञ्चलपण्युक्तं दुर्गन्धं मृचनस्य-
त् । रोगीदकं विजानीयत्करोति विषमान् गदा-
न् । शूलकुष्ठञ्च कण्डूञ्च सेवितेन करोति हि ॥”
अशुद्धकं पर्यायं दृश्यम् । आरोग्यीदकं—“पाद-
शेषलु क्षयितं तथारोग्यजलं विदुः । कासश्वासह-
रं पथ्यं मारुतघ्नापकर्षति । सद्योज्वरं हरत्याय स-
मेदकफनाशनम् । प्रतिश्यावं पाचयति शूलगुणा-
ग्भनाशनम् । दीपनञ्च हुताशस्य पाण्डुशीतोदाप-
हम् । अजीर्णञ्च जरत्याय पीतमुषोदकं निश्चि ॥”
अवि. ७७. । गवीगर्भाशये । वै. निच. ।

जलकण्टकः । पुं । शङ्खाटके । पवित्रकः ।
प.सु. । कुशीरे । हारा. ।

जलकदली । स्त्री । स्वनामख्यातजलजकन्द-
विशेषः । जलकदली । प.सु. ।

जलकान्दः । पुं । शङ्खाटके । पवित्रकः । वै.
निच. । (न्दः) स्त्री । जलकदल्याम् । प.सु. ।

जलकपिः । पुं । शिशुमारः । शुक्ल । हारा. ।

जलकपीतः (कः) । पुं । जलपचिविशेषः ।
जलपिपि । वै. निच. ।

जलकरङ्कः । पुं । नारिकेलफलः । पद्मे । श-
ङ्खे । चिक्रा. । हारा. । जलकतायाम् । नि. ।

जलकर्णा । स्त्री । कर्णमीटया । कान्दहिष्ठा,
कान्द. इष्टा । च. द. मञ्ज. चिरसेन्द्रमुडी ।

जलकल्कः । पुं । जम्बालः । मे. ७७. । बीजि ।
हारा. ।

जलजातः । पुं । जलपक्षिविशेषे । गान-
कोड़ी । तन्मांसगुणाः—खिन्धं गुहृ हिंसं वात-
हरम् । रा.नि.व.१० । [हारा ।

जलकाष्ठः (हिः) । पुं । स्त्री । हस्तिनि ।

जलकामः । पुं । जलवेतसे । अ.द.१२च. ।

जलकामा । स्त्री । बन्धावस्थाम् । वै.निघ. ।

जलकामुकः । पुं, स्त्री (का, की) । कुटुम्ब-
नीगमकूपे । रा.नि.व.५ ।

जलकिराटः । पुं । नके । श्रियमारे । हारा. ।

जलकुङ्कुटः । पुं । कुङ्कुके । डाक पाथी । का-
रखवे । वै.निघ. । [थी । इ.च. ।

जलकुङ्कुभः । पुं । जलकुङ्कुटे । कोड़ा पा

जलकुङ्कुटी । स्त्री । महाविजयीपक्षिचि ।
गांशौल । हारा. ।

जलकुण्डलः । पुं । शैवाल । मूरिम. ।

जलकुञ्जका । स्त्री । महाटके । पानिकुन ।
कुम्भीरे । वै.निघ. ।

जलकूरी । स्त्री । पुष्करिण्या । हारा. ।

जलकूर्मः । पुं । श्रियमारे । कुतुक । चिका. ।

जलकेशः । पुं । शैवाल । हारा. । [हारा. ।

जलगुल्मः । पुं । सुद्रसरीररे । मी. । कक्षपे ।

जलगोजकम् । स्त्री । पिशा इति ख्याते का-
वेलदेशजफले । वै.निघ. ।

जलङ्गः । पुं । महाकाली । रा.नि.व. ।

जलधरः (चारी (इन्)) । पुं । शङ्खे । म-
क्षी । श.च. । पुं, स्त्री । जलधरप्राणिमाने इंस-
सारसकादम्बककौष्ठादी । प.सु. । "कुररवकम-
क्षराः कश्चटकपिकश्चरसारसाः । आदिदात्यह-
इंसा जलकरटिकपिङ्गटिदिभावाद्य । जले चरा-
विहङ्गस्ये ॥" अवि.२०च. । मांसगुणाः—गुरुत्वं
खिन्धं मधुरं वातघ्नं शूलख । रा.नि.व.१० ।

जलजः । वि । जलवासिजन्तुमाने । पुं । हि-
ज्जलइवे । रा.नि.व.८ । मक्षी । श.च. । शैवाल ।

जलवेतसे । कुम्भीरे । काकविन्दके । जलमधुके ।
रा.नि.व.११ । स्त्री । मीक्षिके । चारि । खखे ।

जलवे । दीवधान्ते । वै.निघ. । पक्षी । शङ्खे । मक्ष-
वराजलमाहे । वै.निघ.२अ.अय.वि. ।

जलजन्तुः । पुं । जलवासिप्राणिमाने । अम. ।

जलजन्तुका । स्त्री । जलीकाया । म. ।

जलजम्बा । स्त्री । पक्षे । इ.च. ।

जलजम्बूका । स्त्री । भूमिजम्बूइवे । वन-
काम । भा. । See सुद्रजम्बू. ।

जलजसुमनाः । स्त्री । शङ्खगुण्या । वै.निघ. ।

जलजा । स्त्री । बज्जीयटिमधुनि । रा.नि.व.६ ।
शोमराज्याम् । वै.निघ. ।

जलजातः । पुं । जलवेतसे । वै.निघ. ।

जलजाता । स्त्री । कुटुम्बमासी । शालिवाह-
विभव । रा.नि.व.१६ ।

जलजिह्वः । पुं । श्रियमारे । कुम्भीरे ।

जलजीविनी । स्त्री । जलीकाया । वै.
वै.निघ. । [शाम्भूक ।

जलडिम्बः । पुं । शङ्खी । शिथूक ।

जलतण्डुलीयम् । स्त्री । कष्टे । वै.निघ. ।
माम । भा. ।

जलतापिकः (तापी) । पुं । तन्मांसविशे-
षे । हेनिश नाह । काचकमक्षी । रा.नि.व.११ ।

जलतालः । पुं । शङ्खीशमक्षी । चिका. ।

जलतित्त(क्ति)का । स्त्री । शङ्खीइवे । रा.
नि.व.११ ।

जलत्रा । स्त्री । इवे । छांठ । हारा. ।

जलदः । पुं । सुलके । च.द.वा.व्या.वि.एणा-
दितैले । पीतवालके । पीत वांग । कारखार-
वे कूटिला गाह । भा. ।

जलदागमः । पुं । वर्षाकाले । रा.नि.व.११ ।

जलदाशनः । पुं । शङ्खी । शालइवे । श.च. ।

जलधरः । पुं । सुलाया । अम. । च.द.चति-
सा.वि.कष्टादिः । तिमिइइवे । रा.नि.व.८ ।

जलधराधारः । पुं । पीतीशीरे । वै.निघ. ।

जलनकुलः । पुं । जलमालारि । उडिङ्ग-
श । पिशा. ।

जलनीलिका (ली) । ली । शैवाले । रा. नि.व.८ । भा.४३.ना.लीनले ।

जलनेवः । पुं । जलमधूकः । वै.निघ. ।

जलपत्रिका । ली । पत्रिणाम् । गच्छत्र बाहु । वै.निघ. ।

जलपत्नी । पुं । इंसादिजलचरपक्षिषु । तन्मांसं लिग्धं हिमं गुरु इत्थं वातहरश्च । रा.नि.व.१७ ।

जलपाकः । पुं । वारिपाके । मिक्र जल । “तुर्वं गृहोला द्रव्यस्य क्राययेत्यास्थिकेऽभसि । अहं शतं प्रयोक्तव्यं जलपाके त्वयं विधिः ॥” वा. वि.२५. ।

जलपादपः । पुं । इंसे । वै.निघ. । [१८ ।

जलपारावतः । पुं । जलकपोते । रा.नि.व. ।

जलपिप्पली । ली । महाराष्ट्रोक्षुपे । कौटु. प्रां. । हिं पाणिपुगा, जलपिपरी । रा.नि.व.४ । गुणाः—जलपिप्पलिका इत्या चक्षुषा शुक्ला लघुः । संयादिष्वी हिमा रसा रक्तदाहप्रणापहा । कटुपाकरसा रूपा कषाया वज्रिवर्हिनी ॥” भा पू.गुणव. । कटुः तीक्ष्णः कषाया मलशुद्धिकरी मणकीटादिदोषरसदोषघ्नी च । रा.नि.व.४ ।

जलपुष्पम् । ली । जलजातपुष्पं । यथा—“अ- एषा कमलानि स्युर्जलभासी चतुष्पदा । जल- और्वी च कुम्भीका जलपुष्पगन्धस्यम् ॥” अर्क. ।

जलपृष्ठजा । ली । शैवाले । श.च. ।

जलप्रदः । पुं, ली । पीतवाले । वै.निघ. ।

जलप्राणी । पुं । जलजनी । वै.निघ. ।

जलप्रायम् । ली । अनूपदशे । चम. ।

जलप्रियः । पुं । धन्याकि । रा.नि.व.६ । चा- तक्षपक्षिणि । श.र. । मत्स्य । श.च. । ली । हिलमोचिकायां । हि.र. । प.सु. । [हारा. ।

जलप्लवः । पुं । जलमाच्छ्रितः । उद्दिङ्गल ।

जलफलम् । ली । शक्राटके । पाणिफन । भा. ।

जलफेनः । पुं । समुद्रफेने । वै.निघ. ।

जलबन्धः (बन्धुः) । पुं । मत्स्य । श.च. ।

जलवल्ली । ली । बाहुण्याम् । गोमशोच । वै.निघ. । हिलमोचिकायां । हि.र. । चिका. ।

हारा. ।

जलभूः । पुं, ली । कचटे । कौटु. । श.च. ।

जलमण्डपिका (पी) । ली । शैवाले । वै. निघ. । वारिपण्याम् । पाणि । रस.कौ.आला- सुखरसे । [हारा. ।

जलमहुः । पुं । मकररूपक्षिणि । माह्व्राडः ।

जलमधु(धू)कः । पुं । जलजातमधूकश्च । जगमउड्ड । गुणाः—मधुरः ब्रध्नः रान्तिघ्नः मलशुक्लवर्णः रसायनः शीतलश्च । रा.नि.व.११ । “मधूकपुष्पं मधुरं शीतलं गुरु हृदयं । मलशुक्ल- करं शीतं वातपित्तविनाशनम् । फलगुणाः—शीतं गुरु स्वादु शुक्लं वातपित्तनुत् । अह्वयं हनि- पितामदाहवासयतल्लयान् ॥” भा. ।

जलमचिका । ली । वारिमचिकायाम् । जलजनी । चिका. । [चिका. ।

जलमार्जारः । जलविकाले । उद्दिङ्गल ।

जलमूर्त्तिका । ली । करकायाम् । श.च. ।

जलमीनः । पुं । मत्स्यभिदे । वै.निघ. ।

जलमुखम् । ली । जलगुल्लायाम् । वै.निघ. ।

जलमोदम् । ली । उशीरे । रा.नि.व.१२ ।

जलयष्टिः । पुं । वल्लीयष्टिमधुनि । वै.निघ. ।

जलरङ्गः (रङ्गः) । पुं । वक्त्रपक्षिणि । वक्त्र- प्राथी । हे.च. ।

जलरङ्गुः । पुं । हरिणे । वै.निघ. । दालू रूप- क्षिणि । डाक प्राथी । हारा. ।

जलरण्डः । पुं । जलसर्पभिदे । जलविन्द्री । हे.च. । श.र. । [वधे । चारलवधे । हारा. ।

जलरसः । पुं । लवणे । हारा. । सीवर्चल- जलरुट् (इम्) । ली । पत्रे । हे.च. ।

जलरुहा । ली । कुङ्कुममाली । देशमधिक- क्षात्रविटम्ब । रा.नि.व.१६ ।

जलरूपः । पुं । मकरे । चिका. ।

जलवरण्टः । पुं । जलवसनरीये । पानवन्- उ । हारा. । [हारा. ।

जलवल्कलः । पुं । कुम्भीकायां । पानां ।

जलवल्ली । ली । शक्राटके । पाणिफन । रा. नि.व.७ ।

अलवायसः । पुं । अलकाके । पानटकोड़ि ।
हे.च. ।

अलवासः (साः) । पुं । विचकन्दे । रा.
नि.व.७ । गुह्यासिनीद्वये । रा.नि.व.८ । स्त्री ।
उम्रीरे । रा.नि.व.१२ । [११]

अलविक्रमा । स्त्री । सन्नकीर्णवे । रा.नि.व.

अलविडालः । पुं । अलमाज्जारे । डेविडान ।
हारा । [रा.नि.व.१४]

अलविन्दुजा । स्त्री । यावनालीशर्करायाम् ।

अलविष्वः । पुं । कर्कटे । पञ्चके । अलवल्क
ले । पाना । हारा । [मांछ. हारा ।

अलवृश्चिकः । पुं । इक्ष्वाकमक्षेत्र । अंठला

अलवेतसः । पुं । अलजातवेतसविशेषे । अ-
नवेत । मं वज्जालु । कं वैसियमरण । प.सु. गु-
णाः—तिक्तशीतलः व्रणशीघ्रनः कफरक्तपित्तघ्नः
संयाही कषायो रचीघ्नश्च । रा.नि.व.६ ।

अलव्यधः । पुं । कङ्कनोदमक्षामेदे । कौ-
किना ग्राह वा गान्गाड । हारा ।

अलव्यालः । पुं । अलसर्पे । अम ।

अलगिरीषः (षिका) । पुं, स्त्री । गिरीष-
मेदे । हिं टिटिनी । “विदीपविषकुडामोहरी
वारिगिरीषिका” भा. ।

अलशक्तिः । स्त्री । शम्भुके । भायूक, शिपूक ।
अलसिंपी इति च ख्याते । गुणाः—“कटुः खि-
न्वा दीपनी गुह्यशूलविषदोषहरी कृष्णा पाचनी
बल्या च” । रा.नि.व.१२ ।

अलशुचिः । पुं । श्रृङ्गाटकै । पापिफल ।

अलशूकम् । स्त्री । शैबलि । हे.च. ।

अलशूकरः । पुं । शिग्रुमारे । शुशुक । हा-
रा । कुम्भीरे । हे.च. । [—श्यामाकवत् ।

अलश्यामाकः । पुं । दण्डधान्यविशेषे । गुणाः

अलसर्पिणी । स्त्री । अलीकायाम् । जौंक ।
हे.च. । [येन अलं दृष्टा वसति । वा.चि. ।

अलसन्दासः । पुं । कुकुरदंशजरीगविशेषे ।

अलसन्धवः । पुं । अलवेतसे । रा.नि.व.८ ।

अलसृचिः । पुं । मीचपचिचि । कङ्कनोदम-
क्षेत्र । जटा. श्रृङ्गाटकै । शिग्रुमारे । मी. काके ।
हे.च. । स्त्री । अलीकायाम् । जौंक ।

अलस्या । स्त्री । मन्डुक्ष्यायां । रा.नि.व.८ ।

अलहासः । पुं । समुद्रफेने । चिका । [श.र. ।

अलाका । स्त्री । अलीकायाम् । जौंक ।

अलासुः । पुं । अलमूषके । चिका ।

अलास्या । स्त्री । अलमधूकठवे । वै.निच. ।

अलाञ्चलम् । स्त्री । शैबलि । [श.उला. मी. ।

अलाटनः । पुं । कङ्कपचिचि । कौंक पाशी ।
स्त्री (नो) । अलीकायाम् । मी. । रा. ।

अलाण्टकः । पुं । शिग्रुमारे । नक्रराजि । हा-

अलाण्डकम् । स्त्री । रोहितादिशिशी । मा-
छेत्र पोणा । हारा ।

अलात्मिका । स्त्री । अलीकायाम् । श.र. ।

अलाधारम् । स्त्री, पुं । पीतोशीरे । वै.निच. ।
अलाशये । अम. ।

अलावु(म्बु)का । स्त्री । अलीकायां । वै.निच. ।

अलामोदम् । स्त्री । उम्रीरे । रा.नि.व.१२ ।

अलायु(व)का । स्त्री । अलमस्या आयुरिति
अलीकायाम् । जौंक । मं जलू । सु.स. १२४
सा षादशविधा । सविषाः घट्ट, तावत्य एव नि-
र्विषाः । तत्र सविषाः कृष्णा कर्षुरा अलमदा इ-
न्द्रायुधा सामुद्रिका गोचन्दना चान्त । ताम् अलम-
चूर्णवर्णां पृथुशिराः कृष्णा । वार्धमक्षत्रावदायता
किम्राजतकुलिः कर्षुरा । रोमशा मङ्गापाशौ क-
ण्ठमुखी अलगदा । इन्द्रायुधवर्द्धेराजिभिश्चिचिता
इन्द्रायुधा । ईषदसितपीतिका विचित्रपुष्पाकृति-
चिचि सामुद्रिका । गोवृषण्वदधीभागे द्विधाम्-
ताकृतिः अणुमुखी गोचन्दनेति । आभिर्दृष्टे ज्व-
रादिर्भवति । निर्विषाः—कपिला, पित्रक्षा मङ्गु-
मुखी सूषिका पुष्परीकमुखी सारविका चेति
तत्र मनःशिलापञ्जिताभ्यामिव पाशाभ्यां पृष्ठे चि-
चिधमुद्रवर्णा कपिला । किचिद्रक्षा वृषकायां पि-
त्राश्रया च पित्रक्षा । यक्षवर्णा श्रीव्रपायिनी दी-
र्घतीक्ष्णमुखी मङ्गुमुखी । सूषिकाकृतिवर्णा चि-
चिधमुद्रवर्णा । यक्षवर्णा वृषकायां वृषकायां वृषकायां वृषकायां

पुच्छरीकमुखी । शिम्बा पक्षपवनचीटादशाकुलप्र-
साया सावरिका पत्रये । सु.सू.१२५. ।

जलाद्रेः (द्री) । पुं. स्त्री । चार्द्रवस्त्री । डिक्
कृपण्ड । चिका. । हे.च. । चार्द्रतालवने । भाष.

जलार्जुदः । पुं. । वातकफक्रीडरोगे । "जलवु-
द्दववातकफादीष्टे जलार्जुदम् ।" बा.उ.२१५. ।

जलालुः । पुं. । पानीयालुके । रा.नि.व.७ ।

जलालुकम् । स्त्री । पत्रकन्दे । भा.पू.१५.भा-
क.व. । [भ.टी.भ.]

जलालु(ली)का । स्त्री । जलीकायाम् । श.र. ।

जलाशयः । पुं. । सरोवरे । शङ्काटके । स्त्री ।
उमीरे । भम. । लामज्जके । शं.उ.वर्ण. । रा.नि.
व.८. स्त्री । गुच्छालायाम् । रा.नि.व.५ ।

जलाश्रयः । पुं. । शङ्काटके । रा.नि.व.७ ।
गुच्छउणे । रा.नि.व.८. ईहाश्रये । रा.नि.व.१६ ।
स्त्री । मर्शोपिकावणे शूलौघणे । रा.नि.व.८ ।
स्त्री । लामज्जके । रा.नि.व.११ ।

जलाठीला । स्त्री । पुच्छरिण्यम् । हारा. ।

जलाह्वयम् । स्त्री । बालके । दाग । उप-
ले । शुक्ति मूल । रा.नि.व.१० । [श.र.]

जलाची । स्त्री । जलपिपल्याम् । पाणिमणी ।

जलिः (का) । स्त्री । जलीकायां । भ.टी.भ. ।

जलु(लू)का । स्त्री । जलीकायाम् । श.र. । हे.
च. । चय्येचटिकायाम् । वा.उ.६५. ।

जलेच्छया । स्त्री । हस्तिगुच्छीवने । श.र. ।

जलेजात(रह)म् । स्त्री । पत्रे । श.र. ।

जलेरुहा । स्त्री । कुटुम्बिनीचपे । रा.नि.व.५ ।

जलेवाहः । पुं. । जलकुटुटे । वै.निघ. ।

जलेश्रयः । पुं. । जलचारिमस्यादी ।

जलोका । स्त्री । जलायुकायां । हारा. । भम. ।

जलोदरः । पुं, स्त्री । तन्नामकोदररीगमेदे ।
अन उमरो । निदानलक्षणं वया—“वः खेहपी-
तोऽप्यनुवासितो वा वानो विरिक्तोऽप्यथवा निरु-
दः । पित्तज्वलं बीतलमाथ तस्य बीतांसि दृष्यन्ति
हि तद्वहानि । खेहोपस्थितेऽथवापि तेऽद्वन्द्वोदरं
पूर्वैरद्वन्द्वैति । शिम्भं महत्सम्परिहसनाभि समालतं

पूर्वनिवायुना च । यथा हतिः सुभ्यति कल्पते च
शब्दायते चापि दक्षोदरं तत् ॥ अन्तर्मेवोदरं सन्धि
प्रायः कञ्चतमं मतं । वलिनसदजातास्तु यत्रसाध्यं
नवील्यतम् ॥” इति । ना.नि. ।

जलोदरारिरसः । पुं. । जलोदराधिकारे र-
सः । रसगन्धकौ प्र. १ तो. (मतामरे गन्धकः ४
तो.) सगःशिक्षा हरिद्रा जयपालबीजं विफला
चिकटु चित्रकमूलं एषां प्रति. १ तो. दन्तीरसेन
कुडीचोरेण (मिर्चुत्र खाँठा) शङ्कराजरसेन च ध-
वक् ७ भावयित्वा संशोय च बटीं कुर्व्यात् । मावा
२ र. ।

जलोद्भवः । पुं. । शङ्के । गौ.क. । वै.निघ. । स्त्री ।
लघुमल्लीभाके । कुडुमभाषी । रा.नि.व.५.१६ ।

जलोद्भूता । स्त्री । गुच्छालायाम् । रा.नि.व.५ ।

जलोरगी । स्त्री । जलीकायाम् । जौ.क. ।
भ.टी. ।

जलोलूका । स्त्री । पत्रबीजे । रा.नि.व.१० ।

जलौकः । पुं. । जलवेतसे । वै.निघ. । स्त्री (का) ।
जलायुकायाम् । हारा. ।

जलौकाविधिः । पुं. । तथा रक्तमीषणका-
र्थे । जौ.क. धनान् । “अथ जलौकावसेकसाध्य-
व्याधितमुपवेश्य संवेश्य वा विरुज्य चास्य तमव-
काशं सङ्गीमयचूर्णैर्यथैवजः स्यात् । गृहीताश्च
ताः सर्षपरजनीकल्कोदकप्रदिग्धवात्रीः सलिल-
रसकमध्ये सहस्रस्थिता विगतक्लमा ज्ञाला ताम्भी-
रोगं ग्राहयेत् । सूक्ष्मगुहार्द्रपिपुसीतावच्छन्नां कला
सुखमपाहणवाद्यदृक्कल्पे चौरविन्दुं शीघ्रतवि-
न्दुं वा दद्याच्छपदानि वा कुर्वीत । यद्येवमपि
न गृह्णीयात् तदस्यां ग्राहयेत् । यदा च निवि-
शतेऽन्धखरवदानं कलौत्रमथ च क्लृप्तं तदा जा-
नीयात् गृह्णातीति गृह्णीष्वार्द्रवस्त्रावच्छन्नां धार-
येत् संशयेच ।” इत्यादि । तस्य गुणाः—“शीता-
धिवासा मधुरा जलौका वारिसम्भवा । तस्यावि-
सोपपद्ये तु हिता सा त्ववसेचने ॥” सु.सू.१२५. ।

जलोदनम् । स्त्री । सजलानि । भा.कुड.चि. ।

जवनः । पुं. । पत्रे । श्रीकारिरिखि । रा.नि.
व.१६ ।

जवनालः । पुं, स्त्री । धान्विधये । अनार. ।

तर्हीजगुषाः—खादु ग्रीतलं वातलं कफपित्त-
द्वयं । राज. ।

जवली । स्त्री । कषायफलहवे । अ०शत्रि । त-
जाः फलगुषाः—“कषायं कफपित्तं किञ्चित्-
कं वचिप्रदम् । इदं सुगन्धि विशदं जवलीफलसु-
च्यते ॥” सु. ।

जवसम् । स्त्री । दधे । चासे । अ.र. ।

जवसाह्वा । स्त्री । यमान्याम् । मद.व.२ ।

जवा । स्त्री । चीडपुष्पहवे । जवाकूणेर ग्रीह ।
रा.नि.व.१० । द्रुतभर्जितजवापुष्पम् चार्तवकरम् ।
च.द. ।

जवादि । स्त्री । बन्धराज । गङ्गातारु, थांटेनी ।
मं जवादीकसूरी । गुणाः—स्निग्धसुषुं सुखकरं
वातहितम् । तल्लक्षणं—“जवादि नीलं सुस्निग्ध-
मीषयीतं सुगन्धिदं । भातये बहुलामोदं राज्ञां
योगं न चान्यथा ॥” रा.नि.व.१२ ।

जवानी । स्त्री । यमान्याम् । मद.व.२ ।

जवापुष्पम् । स्त्री । चीडपुष्पे । जवा कूल ।
अ.र. ।

जवाह्वा । स्त्री । यमान्याम् । मद.व.२ ।

जविनः । पुं । विलेशयस्त्रगविशेषे, कीकड्दरी ।
रा.नि.व.१८ ।

जवी (इन्) । पुं । चचे । उष्ट्रे । रा.नि.व.१८ ।

जसदम् । स्त्री । यशदे । प्रछ । वै.निघ. ।

जहा । स्त्री । सुखितिकायां । भूठीरी । अ.च. ।

जक्षम् । स्त्री । भक्षणे । रा.नि.व.२० ।

जक्षः (क्ष्मा (न)) । पुं । खयरीने । यक्ष्मा
द्वोग । अ.टी.म. । See यक्षा ।

जागतः । पुं । सीमलताभेदे । सु.चि.२८७. ।

जागरः (णम्) (री) । पुं, स्त्री, स्त्री । निद्रा-
भावे । आगिशा थाका । अम. ।

जायुडम् । स्त्री । कुडुमि । रा.नि.व.१२ ।

जाधनी । स्त्री । ऊरी । चिका. ।

जाङ्गमद्रव्यम् । स्त्री । जङ्गमजातद्रव्यगणेषु, म-
धुमीसूचपित्तवसामजाङ्गसांसविष्णूचक्षरितीऽस्थि-
—जाङ्गमद्रव्यमिति नामाङ्गीकृतम् । च.स.१७. ।

जाङ्गलः । पुं । कपिञ्जलपत्तिणि । गौर किं-
तिर पाथी । मी. मन्मथायवातलदेशे । मरु-प्राय
वेतो जेम् । “मन्मथायसु यी देशः स चीक्री
जाङ्गलाभिधः ।” रा.नि.व.१ । “अलीदकीऽप्यह-
व्यं पितरत्नामयान्वितः । ज्ञातव्यी जाङ्गली हे-
मः ॥” गुष्पाः—वातपित्तकरः उष्णः हृद्यः ।
राज. । अपिच—“आकाशयुग्मं उच्चं ततश्च स्त-
लपादपः । शमीकरीरविलाकपीलुककंसुसुलः ।
हरिणेष्वर्षष्टतगीकर्णखरसकुलः । सुखादुफलवा-
न्मृशी वातली जाङ्गलः स्मृतः ॥” भा. । तज्जलगु-
णाः—खादु विदीपनं हृद्यं पथ्यम् आयुर्वलवीर्य-
पुष्टिकान्तिकरम् । रा.नि.व.१४ । स्थलजपशुभे
सीऽष्टविधः यथा—जहाला विक्षिराः प्रतदा गु-
हाशयाः प्रसङ्गाः पर्यभगा विलेशया याम्याय
तत्र जहालविक्षिरी प्रधानतमौ तावेणहरिण्यं
कुरङ्गरालकृतमालशरभश्च द्राष्टव्यतचारक्षरम्
माहकाप्रधृतयो जहालाः कषाया मधुरा लघव-
श्च शशलावकवाताटा गीषा हरिणकृटकाः । किं
राद्याक्षयाचान्ये तितिराद्याश्च कूर्चकाः । भारव
जाक्षया श्येना सूषका बरवारणाः । इत्येते जा-
ला जीवा ये जलेन विना स्थिताः ॥” अचि.२
अ. । स्त्री । मांसि । रा.नि.व.१७ ।

जाङ्गलमांसम् । स्त्री । शिखिरादिजन्त-
सि । रा.नि.व.१७ ।

जाङ्गलयक्तम् । स्त्री । जाङ्गलपशुयुक्तम् । र-
रक्तपित्तहरम् । वा.चि.२७. । [जाङ्गली । मी

जाङ्गला (ली) । स्त्री । दृक्शिल्पायाम् । २

जाङ्गुडम् । स्त्री । कुडुमि । चिका. ।

जाङ्गुलिः । पुं । विषवेदे । मांभूङ्गे । अ.१
(ली) स्त्री । विषविद्यायाम् । हे.च. ।

जाङ्गिकः (काङ्गयः) । पुं । श्रीकारिह
मी. । उष्ट्रे । रा.नि.व.१८ । चि. जहाजीवि

जाजी । स्त्री । जीरके । भा.नृ.४भ.प्र.दि
“दधा सीवर्षलं जाजी ॥”

जाटसिः । पुं । पटीलतायाम् । अम. ।

जाठरः । पुं । जठरानली । वै.निघ. ।

जाठरपत्तिः । पुं । गुष्परीने । रा.नि.व.

जाद्यम् । स्त्री । जङ्गजडतायाम् । रा.नि.१

जाशारिः । पुं । जमीरहले । गौड़ा (नद्वर
गाह् । रा.कि.११ ।

जातकध्वनिः । पुं । जलौकायाम् । वै.निघ् ।

जातकर्म । स्त्री । शिशो मूनिष्ठे कर्मणे कर्म
णि । नाडौष्ठे । स्विकापूज्यदौ ।

जातघ्नी । स्त्री । पुत्रघ्नीनामयोनिदोषे । वा.उ.
३२७ । See पुत्रघ्नी । [भूर । अम. ।

जातरूपम् । स्त्री । सुवर्णे । रा.नि.व.११ । धु-

जातरूपप्रभम् । स्त्री । हरिताले । वै.निघ् ।

जातवेदाः । पुं । अग्रौ । चित्रकहले । अम. ।

जातसारा । स्त्री । जिह्वाम् । वै.निघ् ।

जातापत्न्या । स्त्री । प्रसूतायां स्त्रियि । अम. ।

जातिः । स्त्री । जन्मनि । आसलक्याम् । साल
तोपुष्पलतायाम् । जातीफल । मे. । च.चि.१७.
गुणराचन्याम् । काप्यज्जके । कर्मणां कुंठि ।
विश्व. । रोगसम्प्राप्तौ । मा.नि. । जातीपुष्पहले ।
च.द.वा.व्या.चि. ।

जातिकोश(ष)म् । स्त्री । जातीपत्र्या । अशि-
खौ । जातीफल । भा. । सु.सू.४६७ । छे.च. ।

जाति(ती)कोशा (यी) । स्त्री । जातीप-
त्र्याम् । अशिखौ । रा.नि.व.१२ । वै.निघ्.२७.
सुदर्शनचूर्णे ।

जातिजम् । स्त्री । जातीफल । वै.निघ् ।

जाति(ती)पत्र(क)म् । स्त्री । जातीफल ।

“जातीपत्रसुपत्रपत्रकयुतं ।” भा.उ.वाजी.चि. ।

वै.निघ्.२७.वा.व्या.चि.एरष्टफले । जातीष्ठप-
त्रे । ङामिनौत्र पाठा । रस.र.वाल.चि. ।

जातिपत्रिका (त्री) (यी) । स्त्री । जा-
तीफलचि । अशिखौ । हिं जायची । कं
जात्रपत्री । गुणाः — कटुतिक्तसुरभिः कफजाद्य-
हरी सुखवैशद्यजननी च । रा.नि.व.११ । दुर्ग-
न्धहरी । राज. । “जातीफलस्य लक्ष्मीता जा-
तीपत्री भिषग्वरैः । जातीपत्री लघुः खादुः कटू-
श्च रुचिवर्णकृतः । कफकासपित्तासहणात्मि-
विषापहा ॥” भा. ।

जाति(ती)प्रवालः । पुं । जातिकिसलधि ।
जातिपाठा । च.सू.४७. ।

जातिफलम् । स्त्री । जातीफल । जात्रफल ।
छे.च. ।

जाति(ती)फलत्वम् । स्त्री । जातीपत्र्याम् ।
अशिखौ । वै.निघ् । [ग । वै.निघ्. ।

जाति(ती)रसः । पुं । रक्तबोले । निभाप-

जाति(ती)गन्धम् । स्त्री । जातीफल । अश्व-
रुण । रा.नि.व.१२ । वै.निघ्.२७.पतिसा.चि.
मोचरसपुटपाके । [नि.व.१२ ।

जाति(ती)सारम् । स्त्री । जातीफल । रा.

जाति(ती)सुतः । पुं । जातीफल । वै.निघ्. ।

जातिहिङ्गुलकम् । स्त्री । हिङ्गुले । वै.निघ्. ।

जाती । स्त्री । (Jasminum Grandiflo-
rum.) स्वनामख्यातपुष्पहले । जाति वा ङामि-
नी कूलगत शङ्ख । हिं चन्देली, स्वर्णजाती । मं
जाइ । कं जाजि । गुणाः — शीता तिक्ता कफघ्नी
सुखपाकघ्नी च । तत्कुश्वर्णं नेत्ररीगर्भं व्रणविश्वी-
टकघ्नं कुष्ठघ्नम् । रा.नि.व.१० । “जातीयुगं तिक्त-
सुगं तुवरं लघु दोषजित् । शिरीऽक्षिसुखदन्त-
तिविषकुष्ठानिलासजित् ॥” भा. । सालव्याम् ।
सु.सू.२६७. । जातीफलहले । वै.निघ्. ।

जातीकन्दः । पुं । जातीसुले । सु.सू.मिश्र.क. ।

जातीको(श)षम् । स्त्री । जातीफल । छे.च. ।

जातीकोषफलम् । स्त्री । जातीपत्र्याम्
जातीफल च । ऐशखौ । अश्वरुण । वै.निघ्.७.
और्णचि.वज्ररसे । [निघ्. ।

जातीजातम् । स्त्री । जातीकोषफल । वै.

जातीतैलम् । स्त्री । कर्णरोगाधिकारे । “जा-
तीपत्ररसे तैले विपक्वं पूतिकर्णजित् ।” कटुतैलं
४ श. जातीपत्ररसः १६ श. (हृत्तोपदेशम् । क-
ल्काद्ये जातीपत्रं १ श. । सा.कौ. ।

जातीदलम् । स्त्री । जातीकोषे । ऐशखौ ।
वै.निघ्.२७.रक्तपि.चि.कर्पूरादिचूर्णे । जातीपत्रे ।

जातीद्वयम् । स्त्री । जातीकोषफल । अश्व-
रुण, अशिखौ । जीवकवयमिति तालीशादिचूर्णं
हृत्तोपदेशः । [कोषे । भा.उ.वाजीकरणे

जातीपत्रिका (त्री) (यी) । स्त्री । जात

जातीफलम् । स्त्री । खनामख्यातसुगन्धफली ।
जात्रकण । “जातीफलं समृद्धं चित्तं शुभं च प्र-
सूते । लघुत्वं शब्दहीनञ्च चलाङ्गमतिनिन्दितम् ॥”
भेष । गुणाः—तिक्तं कटु कफघ्नं लघु दृष्यान्नं
मुखलोददीर्गश्चक्षु । सु.सू. ४६५. । कषायोष्णं क-
टु कण्ठामयघ्नं वातातिसारमेघघ्नं बल्यं लघु दीप-
नञ्च । रा.नि.व. १२ । दृष्यायुलघ्नम् । राज. । रसे
तिक्तं तीक्ष्णं रोचनं याहि खरकरं श्लेष्मवातमुखवे-
रस्यमलदीर्गम्यघ्नं कृमिकासवमिन्नासशीघपीनसह-
द्रोमहरञ्च । भा. । “तैलं जातीफलोज्झतं ससुत्तेज-
नमग्निदम् । जीर्णातिसारशमनम् आभानाचिपश-
लहत् । आमवातहरं बल्यं दन्तवेदत्रयानिमुन् ॥”
अत्रि. । जातीकीपवद्गुणम् । सु.सू. ४६५. ।

जातीफला । स्त्री । आमलकीवृक्षे । आमला
गोष्ठि । रा.नि.व. ११ ।

जातीफलादिवटी । स्त्री । अजीर्णे वटी ।
जातीफलं खवङ्गं पिप्पली निर्गुच्छी (निशिम्बा)
विषं शृण्वो धुनूरवीजं हिङ्गुलं टङ्गणचारः (मो-
हांगीरं थैरे) एषां प्र. समभागः जम्बीररसेन वटी
कार्या । मा. १३ रक्तिः । र.सा.सं. ।

जातीफलाद्या (वटिका) । स्त्री । गृह्यण-
धिकारे । शुद्धपारदः ४मा. गन्धकः ४मा. कज्जली
कार्या । जातीफलं मीचरसः सुप्तकं टङ्गणचारः
(मोहांगीरं थैरे) अतिविषा जीरकं मरिचं एषां
प्र. ४ मा. विषं १ मा. एकत्र सञ्चूर्ण्य, वङ्ग आमः
कण्टः (कौटुङ्ग) प्रसारणी (गुरुङ्गणि) निर्गुच्छी
विजया (मिडि) जम्बू (झाम) जयन्ती (खडि)
दाडिमः केशराजः (कुरुङ्ग) पाठा (आकनादि)
शङ्कराजः एषां पत्ररसेर्भावयित्वा समर्थं च की-
लास्थिमात्रा वटी कार्या । अन्वा यथा—जातीफ-
लं टङ्गणचारः अर्धं धुनूरवीजं एषां प्र. १ तो.
अहिफेनं २ तो. प्रसारणीरसेन समर्थं वटी चण-
काभा कार्या । प्रथमे अन्धकस्यापि नावचतुष्टयं
दीयते । र.सा.सं. ।

जातुकम् । स्त्री । डिङ्गी । श.च. ।

जात्यन्धः । त्रि । जन्मन्धे । अन्धकाणां ।

जात्युत्पलम् । स्त्री । श्वेतरक्तकनले । वै.निघ. ।

जासु । स्त्री । अहीरपञ्चभागे, चक्रिकायां, च-

हीवहाने वा । ईष्टि । “जाम्बवीवश्च चक्रिका ॥”
रा.नि.व. १८ । [हाडु । ते च डे । च.भा. ७५. ।

जाम्बस्थि । स्त्री । जासुदेशस्थानि । ईष्टि

जामाता । पुं । मजपिप्पल्याम् । प.सु. । सु-
व्यावर्ते । हृष्टुहृष्टे । मि. । भेष. चक्षुपि. चि. पुष्पा-
वल्यां ।

जाम्बवम् । स्त्री । खर्षे । रा.नि.व. १३ । ज-
म्बूफले । आम फल । अम. । पुं । जम्बामुषे ।
आमत्रे आमव । “जाम्बवः चौद्रसहितो जम्बू-
रसगुडोद्भवः ।” तोड. ४४सु. । गुर्पाः —“जाम्बवी
वङ्गनिसन्दमुवरी वातकोपनः ।” सु. ।

जाम्बवती (वी) । स्त्री । नागदमन्याम् । ना-
गदनी । रा.नि.व. ३ ।

जाम्बवीठम् । स्त्री । क्षतविशीधनशलाकावि-
शेषे । “जम्बूफलायसटङ्गसुखापात्रटपाषाणरचित-
वर्ती ।” सु.सू. ५५. ।

जाम्ब्वीठम् । स्त्री । जाम्बवीठे । सु.नि. १६५. ।

जाम्बूनदम् । स्त्री । सुवर्णे । रा.नि.व. १३ ।
धुनूरे । रा.नि.व. १० । [श्विचन्दने । अम. ।

जायकम् । स्त्री । कलिया इति ख्यातपीतसुग-

जाया । स्त्री । शमीवृक्षे । वै.निघ. २५. कर्षणं
ज्व.चि. ।

जायान्नम् । स्त्री । तिलकालके । वै.निघ. ।

जायानुजीवी (रु) । दक्षपांश्वि । मि. ।

जायुः । पुं । नीषधे । रा.नि.व. २० ।

जारगर्भा । स्त्री । क्षुद्ररीगविशेषे । वै.निघ. ।

जारणः । पुं । कासमर्दचुपे । कानकागना ।
रा.नि.व. ४ । जीरके । वै.निघ. । स्त्री । खूलजी-
रके । मोठा जीरे । रा.नि.व. ६ ।

जारणवीजम् । स्त्री । रसजारणावर्षे वीजद्रव्य-
भेदे । र.चि. । [लाडि । मि. ।

जारी । स्त्री । जाङ्गीतिख्याते नीषधविशेषे ।

जालः । पुं । कदम्बवृक्षे । मि. । (काः) शुक्लगत-
नेत्रवीगभेदे । See जालसंज्ञितः । सु.उ. ४५. ।
स्त्री । लांषकपिने । शरीरस्यजालवत् पदार्थे
नागि च विराडाप्यस्त्रिमासिभ्यः सञ्जयति । तथः

प्रत्येकं चत्वारि चत्वारि संख्यया बीजम् भवन्ति ।
भा. । चारके । जालि कूनी । मे. ।

जालकम् । स्त्री । कृपाशायतिशुद्धफलं ।
जालि । सा.सु. । कुटुम्बिनीशुपे । वै.निघ. । शी-
चकफले । मे. । [इ.च. ।

जालकारकः । पुं । मर्कटे । शार्कङ्गम् ।

जालकिनी । स्त्री । मेष्याम् । त्रिका. ।

जालगर्दभः । पुं । शुद्धरीगविशेषे । अग्नि-
वात । तस्य लक्षणं यथा—“विसर्पवत्कर्पति यो
दाहज्वरकरकनुः । अपाकः स्वयधुः पितामह ज्ञेयो
जालगर्दभः ॥” सु. ।

जालपात् । पुं । हंसे । त्रिका. ।

जालमोटा । स्त्री । शुक्लवृश्चिकायां । वै.निघ. ।

जालवर्वूरकः । पुं । वर्वरकचर्मदे । वा-
ल् । विमेष । पुलङ्, जालि । गुणाः—रूच. वा-
तरोगघ्नः पित्तकल्मषायोणः कफघ्नः दाहकरश्च ।
रा.नि.व.८ । [निघ. ।

जालवज्जुलिका । स्त्री । वज्जुलविशेषे । वै.

जालविन्दुजा । स्त्री । यावनालीशर्करायां ।
रा.नि.व.१४ ।

जालसंज्ञकः । पुं । शुक्लगतनेत्ररीगविशेषे ।
उच्यते जालि पङ् । लक्षणं—“जालाभः कठिन-
शरीरमहान् सरक्तः सलानः अत इह जालसंज्ञि-
तस्तु ॥” सु.उ.४७. ।

जालचीरम् । स्त्री । तन्नामकवृक्षस्य चीररूप-
विशेषे । सु.कल्प.१७. । See चीरविषं ।

जालिः । स्त्री । खाद्यद्रव्यविशेषे । जालि । हिं-
जारी । “आमसासकलं पिष्टं राजिकालवयान्ति-
तं । मष्टङ्गिद्रुयुतं पूतं धीलितं जालिरुच्यते ॥”
गुणाः—जिह्वाकण्डूघ्नो कण्ठशोषघ्नो रीचघ्नो दीप-
नो च । भा. । [मी. । छे.च. ।

जालिकः (कारः) । पुं । मर्कटे । शार्कङ्ग-
जालिका (की) । स्त्री । कीपातका । सिं-
ह । रा.नि.व.१. । जलीकायां । लौह । वल्-
मिदि । मे. ।

जालिनी । स्त्री । महाकीपातका । सिंहा ।
रा.नि.व.१. । वै.निघ.नामधा.वि. । घोषालता-
याम् । षोडशगुणः । रा.भा. । सु.वि.२७. । ईश-
दाख्याम् । मेघातङ्गि । दाहहरिद्रायाम् । वै-
निघ. । प्रमेहपिट्टिकामेदि । लक्षणं—“जालिनी
तीक्ष्णदाहा तु नांसजालसमाहता ॥” सु.नि.१७. ।
असाध्यलूतामेदि । सु.कल्प.८७. । See लूता ।

जालिनीफलम् । स्त्री । घोषाले । षो-
डशगुणः । वीति वा सिंहेन वीति । च.द.पाण्डु-
वि. । गुणाः—शिरीरोमपाक्षुरीगघ्नं चवकरश्च ।
अवि. ।

जाली । स्त्री । पटीलक्षतायाम् । रा.नि.व.७. ।
घोषायाम् । प.सु. । ज्योत्स्नायाम् । सिंहा । अम. ।

जावकः । पुं । अलङ्कते । वै.निघ. ।

जापकम् । स्त्री । कालीयचन्दने । पीठ उन्म-
न । अ.टी.सा. ।

जाहकः । पुं । कृष्णसरटे । कान गिरगिति ।
रा.नि.व.१६. । गीनाससर्पे । जलीकायाम् । वै-
निघ. । बिहसि । श.र. । त्रिका. । घोहे । षो-
ड् । मे. । [कायां । जौंक । डार. ।

जाहकध्वनिः । पुं । घोहे । षोड् । जली-
जिगतुः । पुं । उच्छ्वासे । प्राणवायी । उषा. ।

जिन्नसा । स्त्री । सुधायाम् । छे.च. ।

जिङ्गिनी । स्त्री । गुडमज्जिकायाम्, गुल-
दुली इति ख्याता । भैष.यौनेन्यापत्त्वि. । सु.सु.
लोभादि. । “जिङ्गिनी कृष्णशाली ॥” वा.सु.१५.
अ.रोभादि. । च.वि.८७. । गुणाः—“मधुरा शी-
घ्रा कषाया योनिशोषघ्नी । कटुका त्रण्डद्रोगवा-
तातीसारहृत्पटुः । तमालशालवक्षेयो दाहविस्को-
टहृत् पुनः ॥” भा.वटादि. ।

जिङ्गिः (ङ्गी) । स्त्री । मज्जिद्रायाम् । प.ह.
कन्दपसारतेले । च.द.मैह.वि. । गुडमज्जिका-
याम् । सु.सु.१८७. ।

जिन्नासा । स्त्री । परीचायां । यथा—“मै-
जपरीशोषरकालसुपदेत्येत ॥” अ.वि.८७. ।

जितेन्द्रियाहः । पुं । कामहन्निनामहं
रा.नि.व.४. ।

जिनयोनिः । पुं । हरिणे । श.र. ।

जिन्मोहनः । पुं । मेके । श.र. ।

जिभशब्दः । पुं । खटिरे । रा. नि. व. ८ ।

जिभा (श्लिका) । स्त्री । जृम्भिकायाम् ।

हाहे । रा. नि. व. २० ।

जिवाजिवः । पुं । जीवजीवपण्डिणि । श. र. ।

जित्रिः । पुं । पण्डिणि । उणा. ।

जिह्वाम् । स्त्री । तगरपादके । प. सु. । रा. नि. व. १० । ज. द. १२७. । पिच्छीतगरे । वै. निघ. ।

पुं. स्त्री । जिह्वायाम् । चटौ. भ. ।

जिह्वगः । पुं । सर्पे । जिह्वकसन्निपाते ।

जिह्वकः । पुं । तन्नामकसन्निपातज्वरविशेषे । लक्षणम् — “असनकासपठितापवित्रलः कठिनकण्टकवृत्तिजिह्वकः । बधिरमूकबलहीनलज्जयो भवति कटतरसाध्य एव वै ।” वै. निघ. । अस्य सन्नामनोरुलक्षणं भावप्रकाशे न्ययम् ।

जिह्वा । स्त्री । रसमेन्द्रिये । जिह्वा । रा. नि. व. १८ सा च उदरे पथ्यमानकफशोषितमांससारभूता । सु. शा. ४७. । तत्परीक्षा यथा — वातेन — शाकपत्रनिभा रुचा स्फुटना च । पित्तेन — रक्ताभ्यावा च । कफेन — लिम्बा आर्द्रा धवला च । त्रिदोषेण — परिदग्धा खरत्पश्मा कृष्णा च । दीपक्याधिक्येन — दीपवितयलक्षणा च । भा. ।

जिह्वानिलैखनम् । स्त्री । जिह्वामलहरदशाकुलकठिकायाम् । त्रियङ्गि जिह्वकोला इति खोले । “जिह्वानिलैखनं रौप्यं सौवर्णं वार्लमेव च । तन्मलापहरं शलं सुदुश्खलं दशाकुलम् ॥” सु. चि. २४७. । “निह्वनि वक्रवैरखं जिह्वादन्ताश्रितं मलम् । आरोग्यं हविमाधते सद्यो दन्तविशोधनम् ॥” राज. १५. ।

जिह्वापः । पुं । विङ्गले । कुकुरे । भक्तू. श. र. । चित्रकव्याघ्रे । विच. ।

जिह्वाप्रबन्धः । पुं । जिह्वामूले । वा. उ. २१७. ।

जिह्वामलम् । स्त्री । रसनामले । चिका. ।

जिह्वारदः । पुं । पण्डिणि । हारा. ।

जिह्वारोगः । पुं । जिह्वामरोगी । जिह्वारो वा अङ्गुति । नि. । स पञ्चधा — वातजः पित्तजश्चापि कफजोऽलाससंशकः । उपजिह्विका च गदा जिह्वावाः पञ्च कीर्तिताः ॥ जिह्वानिलेन स्फु-

टिता प्रसृता भवेत्तु शाकण्डदनप्रकाशा । पित्तासदाहैरुपचयते च दीर्घैः सरत्नैरपि कण्टकेषु । कफेन गुर्वी बहुलाघ्रिता च मांसीश्वरैः श्लाघलिकण्टकाभैः । जिह्वातले यः शययुः प्रगाढः सोऽलाससंज्ञः कफरक्तमूर्च्छः ॥” इत्यादि । सा. नि. १. अधिजिह्विकोऽपीति षड्विधमाह बाभटः । यथा — “शाकपत्रखरा सुता स्फुटिता वातदूषिता । जिह्वा पित्तासदाहोषा रक्तमांसाकुर्वन्निताः । शाकलोकाण्टकाभेषु कफेन बहुला गुरुः । कफपित्तादधःशीको जिह्वासम्भजुद्वजः । मध्यगन्धिर्भवेत्पक्कः सोऽलसो मांसशायनः । प्रबन्धनैऽधी जिह्वायाः शीको जिह्वायसन्निभः । साहुरः कफपित्तासैः लासीषासम्भवान् खरः । अधिजिह्वः सकण्डखूर्वाकाहारविघातकम् । तादृशेनोपजिह्वानु जिह्वाया उपरिस्थितः ॥” वा. उ. २१७. ।

जिह्वालिङ् । पुं । कुकुरे । वै. निघ. ।

जिह्वास्तम्भः । पुं । स्खनामख्यातवातव्याधी । जिह्वा एङादेशा योऽङ्गो । “वाग्वाहिनौ शिरासंस्थौ जिह्वां संश्रयतेऽनिलः । जिह्वास्तम्भः स तेनात्रपानवाक्येऽध्वनीशता जिह्वास्तम्भं यथावस्थं वातव्याधिचिकित्सितम् । सामान्योक्ताः क्रियावावर्हितव्यापि हिता मताः ॥” अथस्य सुखरीमे । ज. द. २६७. । See सुखरीगः ।

जीनः । पुं । वडे । रा. नि. व. १८ ।

जीमूतः (कः) । पुं । सुतायाम् । गूढा । रा. नि. व. ६ । पीतदेवदाल्याम् । भा. । देवदाल्याम् । देशात्ताड । रा. नि. व. ६ । घोषकलतायाम् । घोषा लता । छे. च. । स्त्री । घोषाफले । च. न. २७. ।

जीमूतकतैलम् । स्त्री । कीशतकौतैले ।

जीमूतमूलम् । स्त्री । शव्याम् । प. सु. ।

जीमूताह्वा । स्त्री । देवदाल्याम् । देशात्ताड । जलसुतायाम् । वै. निघ. ।

जीरः (कः) (णः) । पुं. स्त्री. (Cuminum cyminum.) Cumin seed. स्खनामख्यातवृक्षे । वड्छौद्रे, मांजां छौद्रे । हिं जीरा । तं जीलकरं । गुणाः — कटुश्चैव वातघ्नः दीपनः गुणाभानातिसारघ्नः यक्षणीकलिकञ्च । रा. नि. व. ६ । जीरकाः पञ्च तत्र चेतकञ्चस्यूलसूक्ष्मेदः चतुर्धा, वनजीरकञ्च इति पञ्च । भावप्रकाशेऽप्यु-

जीवकद्रुमः । पुं । जियत्पट्टीतिख्याते द्रुमे ।
प.सु. ।

जीवकादिः । पुं । जीवनीयगणे । स च जी-
वकर्षभकमेदामहामेदरिहृदिकाकोलीबीरकाको-
लीसुर्पपर्णीहयान्मकः । रा.नि.व.२२ । जीवकर्ष-
भककाकोलीबीरकाकोलीसुद्रपर्णीमाषपर्णीमेदाह-
चरहाजटिलाकुलिङ्गाः । एतानि शुक्रजनानि
प्रभावात् । च.सू.४५. ।

जीवजी(ज्जी)वः । पुं । स्रवजातीये चकीरप-
क्षिणि । चिका. । हचमेदे । मे. ।

जीवत्तोका । स्त्री । जीवत्पुत्रिकायाम् । छे.च. ।

जीवथः । पुं । मयूर. । कच्छपे । प्राणि. । उषा. ।

जीवदः । पुं । वैद्ये । जीवके । वै.निघ. ।

जीवदा (जी) । स्त्री । जीवत्याम् । रा.नि.व.
१ । ऋही । रा.नि.व.५ ।

जीवद्वन्द्वम् । स्त्री । जीवके ऋषभके च । “जी-
वद्वन्द्वविश्वसूषणम् ।” । मेघ.वाजी. ।

जीवनः । पुं । वाते । जीवकपुत्रे । रा.नि.व.
४ । वैद्ये । स्त्री । अन्ने । रा.नि.व.२० । जले । प्रा-
णधारणे । मे. । मज्जायाम् । रा.नि.व.१८ । स-
योदृते । श.च. । दुग्धे । शरीरजीवयोः संयोगे ।
चि. । चायुर्वर्धने ।

जीवनकम् । स्त्री । अन्ने । छे.च. ।

जीवनदशकम् । स्त्री । जीवनीयगणोक्तदश-
द्रव्येषु । वा.सू.१५५. ।

जीवनपञ्चमूलम् । स्त्री । अभोरुर्वीरा जी-
वन्ती जीवकर्षभकौ चेति । वा.सू.१५५. ।

जीवना । स्त्री । सिंहरूपिण्याम् । रा.नि.व.६ ।
मेदायाम् । मे. । जीवन्तीस्रतायाम् । जिज्ञातौ ।
अम. । [च. ।

जीवनाघातम् । स्त्री । वस्त्रनाभे विषे । श.

जीवनार्हम् । स्त्री । दुग्धे । धान्ये । वै.निघ. ।

जीवनिक्का । स्त्री । जीवत्याम् । हरीतक्यां ।
काकोल्याम् । रा.नि.व.११ ।

जीव(वि)नी । स्त्री । मेदायां । यम. । मज्जा-
मेदायां । ग्रहाटयाम् । रा.नि.व.५ । काकोल्याम् ।

जीवन्तीशक्ते । रा.नि.व.१ । खीड़ीपुत्रे । रा.नि.
व.४ । यूषिकायां । यू.हे । श.च. ।

जीवनीयम् । स्त्री । दृते । जले । छे.च. ।
वि. । प्राणधारणे । मा.टी.छे. ।

जीवनीयगणः । पुं । जीवत्यादिगणे । स च
जीवन्ती काकोली बीरकाकोली मेदा मज्जामेदा
सुद्रपर्णी माषपर्णी जीवकः ऋषभकः सधुकचेति ।
च.सू.४५. । “अष्टवर्गस्य पर्णिष्वी जीवन्ती सधुकं
तथा । जीवनीयगणः प्रोक्तो जीवन्तश्च पुनस्ततः ।”
प.प्र.१६. । गुणाः—स्वादुः गर्भसन्धानकृत् गुरुः
सन्धकृत् हंक्ष्यः हृष्यः स्निग्धः शीतः लघुघ्नः रक्त-
पित्तक्षयशोषज्वरदाहवातघ्नश्च । शार्ङ्ग.म.६५. ।

जीवनीया । स्त्री । स्पर्शजीवत्यां । रा.नि.व.
१ । हरीतक्याम् । म.द.व.१ । [रा.नि.व.६ ।

जीवनेचा (ची) । स्त्री । सेंहलीपिपल्याम् ।

जीवनीषधम् । स्त्री । जीवनीयौषधे । अम. ।
अन्ने । वै.निघ. । [औषधे । प्राणि. । उषा. ।

जीवन्तः (कः) । पुं । जीवकाके मालवदेशप्र-
सिद्धे । गुणाः—मधुरः हंक्ष्यः वल्लिशोधनः दीप-
नः पाचनः बल्यः हृष्यः पित्तहरश्च । रा.नि.व.७ ।

जीवन्तिका । स्त्री । वृक्षोपरिजातद्रव्ये । भा-
न्तु. । गुड्याम् । जीवशाके । मे. । भा.शिर-
रोग-चि. । हरीतकीमेदे । रा.नि.व.११ । “जीव-
न्तिका स्वादय जीर्णरोगजित् ।”

जीवन्ती । स्त्री । खनामख्यतशाकावशिष्ये,
जीवशाक इति लोके । या शर्करावन्मधुरपुष्पा व्र-
ततिः, “जियत्पट्टी” सा रक्तपित्तं वर्ज्या इति ।
भा. । स्पर्शनाड इति चक्रपाणिः । तन्मते मधुरा-
मधुरमेदेन द्विविधा, तच्च मधुरायाः त्रिविधहन्तृ-
त्वम् अमधुरायाः सञ्जातपित्तहरत्वम् । आद्यस्य
रसो मधुरः वीर्यं शीतलं तथा पाकोऽपि मधुर-
एव । प्रभावश्चक्षुष्यः सर्व्वदीपघ्नश्च । एषा शाकेषु
येष्टा ‘वरा शाकेषु जीवन्ती’ इति । वा.सू.१५५. ।
वै.निघ.वास.चि.मुष्णादिषूष्णे । गुड्यां । रा.
नि.व.१२१ । वन्दायाम् । हरीतक्यां । भा. । जी-
वीशाकपुत्रे । रा.नि.व.४ । मेदायां । काकोल्यां ।
हरिण्यां । रा.नि.व.११ । सधूकद्रव्ये । शमीद्रव्ये ।
वै.निघ. । (Cellis orientalis.) ज्ञातामिषे ।

जीवहो, जीवहे, जिशाती । मं कं लाहानिह-
रिणवेलि, किरियहलि । सा ऋखदीर्घस्वर्णवर्ण-
मेदेन विधा । “जीवन्ती स्वर्णवर्णाभा सुराष्ट्रजा
च । जीवनीयोगात् जीवन्ती नाम ।” मद.व.१. ।
गुणाः—मधुरा शीता रक्तपित्तवाततृणदाहज्वरघ्नी
कफवर्द्धनी वीर्यवर्द्धनी च । अन्या रसवीर्ययोः क्र-
स्वतुल्या भूतविद्रावणी रसनियामिका च । स्वर्ण-
वर्णा वृष्या चक्षुष्या मधुरा शीतला दातपित्तरक्त-
दाहघ्नी बलवर्द्धनी च । रा.नि.व.३. अपिच नास-
कासधातुचक्षुः स्वरकरी च । राज. “जीवन्ती
शीतला स्वादुः स्निग्धा दीपवयापहा । रसायना
बलकरी चक्षुष्या याहिणी लघुः ।” भा. “चक्षुष्या
सर्जदीपघ्नी जीवन्ती मधुरा हिमा ।” अत्रि.१६
अ. । तैलगुणः विभीतकतैलवत् । जीवनीयाख्य
गण्ये । वा.सू.१५अ. । See जीवनीयगण्ये ।

जीवन्त्यादिवर्गः । पुं । जीवनीयगण्ये । वा.
सू.१५अ. । [हुवले । वै.निघ. ।

जीवपुत्रकः । पुं । इहृदीहवे । श.र. । हि-

जीवपुण्या । स्त्री । वृहज्जीवन्यां । रा.नि.व.७ ।

जीवपृष्ठा । स्त्री । जीवन्तीशक्ते । वृहज्जीवन्यां ।
रा.नि.व.३ ।

जीवपिया । स्त्री । हरीतक्याम् । रा.नि.व.१२ ।

जीवभद्रा । स्त्री । वृहद्वीषवै । रा.नि.व.५ ।
जीवशक्ते, जीवन्तीलतायाम् । रा.नि.व.२ ।

जीवमन्दिरम् । स्त्री । शरीरे । श.र. ।

जीवरत्नम् । स्त्री । पुष्परागमणौ । प.स. ।

जीववती । स्त्री । चौरकाकोल्याम् । वै.निघ. ।

जीववत्सा । त्रि । जीवत्पुत्रायाम् । च.शा.८अ. ।

जीववर्द्धनी । स्त्री । कृद्धी । शक्ति । वै.निघ. ।

जीववल्ली । स्त्री । चौरकाकोल्याम् । रा.नि.
व.३ । काकोल्याम् । वै.निघ. ।

जीववृक्षः । पुं । जीवकवृक्षे । जिघापुता इति
लोके । द्रव्याभिधानम् ।

जीवशाकः । पुं । शाकविशेषे । खीषरा इति
लोके । प.स. । जीवशाक इति भाखवदेशे । गु-
णाः—वृष्यः मधुरः दीपनः पाचनः हृदयः व-
सिदीपनः पित्तघ्नश्च । रा.नि.व.७ ।

जीवशुक्ता । स्त्री । चौरकाकोल्यां । रा.नि.
व.३ ।

जीवशीणितम् । स्त्री । जीवनपीषकशुद्धशी-
णिते । जीवगोषावक विलुक्त शङ्ख । जीवशी-
णितरक्तपित्तयोः निज्ञासायै पितुभोतं वा क्षिपे-
त्, यद्युष्णोदकप्रक्षालितमपि वस्त्रं रज्जयति त-
ज्जीवशीणितमवगन्तव्यम् । समतप्तश्च श्वेने दद्यात्
शक्तुमिच्छं वा, स यद्युपभुञ्जीत तज्जीवशीणितमव-
गन्तव्यम् । सु. ।

जीवश्रेष्ठा । स्त्री । कृद्धी । रा.नि.व.५ ।

जीवसंज्ञः । पुं । कामवृद्धिपुत्रे । रा.नि.व.४ ।

जीवसाधनम् । स्त्री । धाम्ने । धनिश । रा.
नि.व.६ । [रा.नि.व.१८ । हृदये । वै.निघ. ।

जीवस्थानम् । स्त्री । मर्त्यस्थि । मर्त्यस्थान ।

जीवा । स्त्री । जीवन्तीलतायां । रा.नि.व.३ ।

कृद्धी । प.स. । वचायां । मे. । जीवके । रा.नि.
व.१३ । हरीतक्याम् । वै.निघ. ।

जीवागारम् । स्त्री । मर्त्यस्थाने । रा.नि.व.१८ ।

जीवातुः । पुं । जीवनीयौषधे । अग्ने । मे. ।

जीवात्मा । पुं । देहिनि । छे.च. ।

जीवादानम् । स्त्री । जीवशीणितनिर्गमे । च.
सू.१५अ. ।

जीवाधारः । पुं । क्षेपे । छे.च. । [४अ. ।

जीवापगमः । पुं । षड्धातुविभागे । च.शा.

जीवाला । स्त्री । सैहवीपिपल्यां । रा.नि.व.५ ।

जीविका । स्त्री । जीवल्यां । मे. ।

जीवितम् । स्त्री । जीवने । प्राणधारणे । छे.
च. । च.सू.१अ. ।

जीवितकालः । पुं । आयुषि । अम. ।

जीवितघ्ना । स्त्री । शरीरान्तःस्थनाद्यां, शि-
रायाम् । रा.नि.व.१८ ।

जीविता । स्त्री । जलपिपल्याम् । वै.निघ. ।

जीविताभिसरः । त्रि । जीववरक्षाकर्तारि
(वैद्ये) । च.सू.११अ. । [डोडौलुपे । रा.नि.व.४ ।

जीविनी । स्त्री । काकोल्यां । रा.नि.व.३ ।

जीव्यः । पुं । जीवकीवधी । रा. नि. व. ५ ।
 जीव्या । स्त्री । जीवन्त्या । रा. नि. व. ३ । इरी-
 तक्याम् । गोरचदुग्धायाम् । रा. नि. व. ११ ।
 जुगुप्सितम् । स्त्री । श्वेतलघुने । वै. निघ. ।
 जुग्धम् । पुं, स्त्री । यवनाले । जनार्द्र । वै. निघ. ।
 जुङ्गः (काः) । पुं । हृद्ददारकलतायां । रा. नि.
 व. १ ।
 जुङ्गा । स्त्री । हृद्ददारकलतायां । प. सु. ।
 जुष्कः । पुं । यूषे । कोल । श. च. ।
 जुटिका । स्त्री । कर्पूरविशेषे । डीमन्मनी ।
 रा. नि. व. १२ । [ये] । पेशान । रा. नि. व. १६ ।
 जून(ची)लः । पुं । धवलयावनाख्यश्विन्नीधा-
 जूनाख्यः । पुं । उत्कटश्वे । डेनू । प. सु. ।
 जूर्णाङ्गः (यः) । पुं । धवलयावनाले । पेशा-
 न । रा. नि. व. १६ । ई. च. । च. सु. २७ अ. ।
 जूर्णिः (र्त्तिः) । पुं । शरीरे । चणा । ज्वरे ।
 चम. ।
 जूषः । पुं, स्त्री । काये । भ. ।
 जूषणम् । स्त्री । धातकीपुष्पे । श. च. ।
 जृम्भः (णम्) । पुं, स्त्री । जृम्भायाम् । शंहे ।
 श. र. । सा. ज्व. नि. ।
 जृम्भा (भिका, नी) । स्त्री । जृम्भकायां ।
 शंहे । रा. नि. व. २० । "चेतन्यश्रितिल्लाघवीले-
 कं नासमुद्भवेत् । विदीर्णवदनः नासं जृम्भा सा
 कथ्यते बुधैः ॥" शार्ङ्ग. पू. ६ अ. । "पीलैकमनिली-
 ष्कासमुद्भवेत् विक्रतामनः । यन्मुच्यते सनेवाहं सा
 जृम्भा इति संज्ञितः ॥" सु. शा. ४ अ. । एलापण्यं ।
 श. च. ।
 जन्ताकः । पुं । खेदविशेषे । च. सु. १४ अ. ।
 जेमनम् । स्त्री । खेदे । वै. निघ. । आहारि । चम. ।
 जैवः । पुं । पारदे । रा. नि. व. ११ । स्त्री । जी-
 वधे । रा. नि. व. २० ।
 जैत्री । स्त्री । जयन्तीहवे । श. र. ।
 जैपालः । पुं । जयपालहवे । चिह्नपकीवः ।
 जैवाटकः । पुं । कर्पूरे । चन्द्रे । चम. । दर्भे ।

जीवधे । ई. च. । जि. कश्चि । दीर्घायुधि । चिकार. ।
 जीङ्गकम् । स्त्री । अगुधनि । चिकार. । वा. चि.
 ६ अ. । काकसायाम् । च. चि. १ अ. ।
 जीङ्गटः । पुं । गर्भिण्यभिलाषे । मांथ । हाङ्ग. ।
 जीङ्गलः । पुं । कृष्णहृद्ददारके । वै. निघ. ।
 जीन्ताला । स्त्री, पुं (लः) । देवधान्ये । पेशान ।
 ई. च. । [लिकायाम् । कजि, खानि । श. र. ।
 जोधिका । स्त्री । नवाङ्गुरे । वै. निघ. । जा-
 नानेन्द्रियम् । स्त्री । नेत्रादिषु ह्युद्धीन्द्रिये ।
 ज्येष्ठतोयान्नम् । स्त्री । काङ्गिके ।
 ज्येष्ठवला । स्त्री । महाबलायाम्, सहदेव्याम् ।
 रा. नि. व. ४ ।
 ज्येष्ठा । स्त्री । कदलीहवे । गृह्णीधिकायाम् ।
 टिक्टिकि । चिकार. । तर्ज्ज्याम् । वै. निघ. ।
 ज्येष्ठामलकः । पुं । निम्बहवे । रा. नि. व. ६ ।
 ज्येष्ठामूलीयः । पुं । ज्येष्ठमासे । वै. निघ. ।
 ज्येष्ठाम्बु (भः) । स्त्री । तक्षुलीदके । ऽऽज-
 नित्र खन । च. द. उन्मा. चि. । "श्वेतज्येष्ठाम्बुनि-
 र्भितम् ।" मखे । चिकार. । वा. उ. २६ अ. ।
 ज्येष्ठी । स्त्री । गृह्णीधारायां । टिक्टिकि । चिकार. ।
 ज्येष्ठीमधु । स्त्री । यटिमधुनि । वै. निघ. ।
 ज्योतिः (स्) । पुं । चित्रकहवे । स्त्री । रक्त-
 चन्दने । वै. निघ. । सिधिकायाम् । रा. नि. व. ६ ।
 ज्योतिःसोमम् । स्त्री । रक्तचन्दने । मद. ।
 ज्योतिरिङ्गः (णः) । पुं । खद्योते । श. र. ।
 चूय्याटपंलिषि । वै. निघ. ।
 ज्योतिर्लता । स्त्री । ज्योतिष्मतीलतायाम् ।
 लङ्गाङ्गुरेकी । रा. नि. व. १ ।
 ज्योतिर्वीजम् । स्त्री । खद्योते । चिकार. ।
 ज्योतिष्कः । पुं । चप्रिमन्ने । श्वित्रि । र. मा. ।
 चित्रकहवे । सिधिकावीजे । रा. नि. व. ६ । स्त्री
 (का) । ज्योतिष्मताम् । च. टी. खा. । सु. चि. ६ अ. ।
 वचायाम् । वै. निघ. ।
 ज्योतिष्मती । स्त्री । (Cardiospermum
 halicacabum.) खनामस्यातचतायाम् । न-

लाङ्गेकौ, वन उच्छ्र। तं वैकुण्ठतोने ।
हिं सं मालांगुणी, काकुमर्दिनिका । ककुन्दलीति
जः । सु.सू.१६५. सा विधा लघुदीर्घभेदेन ।
सा गुणाः—अतितक्ता किञ्चित्कटुः रुखा वात-
कफघ्नी दाहप्रदा दीपनी च । विशेषेण द्वितीया
संधाप्रज्ञाहृदिकरी । रा.नि.व.७ । तीक्ष्णा त्रणवि-
स्फोटनी । राजः । “ज्योतिष्मती कटुसिक्ता सरा
कफसमीरजित् । अत्युष्णा वामनी तीक्ष्णा वज्र-
हृदिसृतिप्रदा ॥” भा. ।

ज्योतिष्मतीतेलम् । क्ली । तत्फलोत्पत्तौ ।
लङ्गाङ्गेकौ रैतल । गुणाः—तिक्तोष्णं वातघ्नं
पित्तघ्नं संधाप्रज्ञाहृदिवर्धनम् । रा.नि.व.१५ ।

ज्योतीरथः । पुं । निर्विषसर्पविशेषे । सु.कल्प.
४५. । See सर्पः ।

ज्योत्स्ना (स्त्रिका) (स्त्री) । क्ली । ज्यो-
तिष्मत्याम् । लङ्गाङ्गेकौ । रेषुकबीजे । श.च. ।
चन्द्रिकायाम् । छल्लङ्करण । गुणाः—विदोषघ्नी
दाहसूक्ष्मपित्तनाशिनी । राजः । कीषातक्याम् ।
धैत घोषा । र.मा. । पटोलिकायां । कि.३७ ।
अम. ।

ज्योत्स्नाप्रियः । पुं । चकोरी । हे.च. ।

ज्वरः । पुं । सर्वरोगप्रधानरोगविशेषे । ज्वर ।
हिं बीखार, ज्वर । ज्वरोत्पत्तिः—दद्यापमानसं-
कुष्ठरुद्रनिःशसिन सभूतत्वात् ज्वरः स्वभावात् पै-
निक इति बोध्यः, यतः उक्तं चरकेण । “क्री-
डापित्त”मित्यादि । तेन सर्वज्वरेषु पित्तीपशमनी
चिकित्सा कर्तव्या । भा. । ज्वरस्य सूरतिः—सर्व-
भूतापानः विपात् विशिराः सङ्कोदरः कपिलव-
र्णो व्याघ्रचर्मनासा मात्स्यधारी पिङ्गलमेघः सुद्र-
तरजतः । विकृताकारो भूक्ष्मभूषिताङ्गी नट्यावल-
वान् लोकनाशाय लोकैवतिष्ठते । सु. । तस्य प्र-
कृतिः—“तस्य प्रकृतिरुद्दिष्टा दीपाः शरीरमा-
नसाः । दीप्तिं नृद्धिं निर्द्विषं ज्वरः समुपसी-
वते ॥” ज्वरस्य संस्थाकूपसम्प्राप्तिः—ज्वरोऽट्टधा,
वातिकः पैतिकः श्लैष्मिकश्चेति त्रयः, हन्तजाश्च
त्रयः—वातपैतिकः वातश्लैष्मिकः पित्तश्लैष्मिकश्चे-
ति, साम्निपातिकः आगनुकश्चेति साकल्येन षट-
धा । साम्निपातिकज्वरः त्रयोदशविध इति । ज्वरः ।
See सन्निपातज्वरः । शार्ङ्गधरसु पञ्चविंशतिभे-

दानाह यथा—पृथग्दीर्घस्त्रिधा, हन्तजभेदेन च
तथा, सन्निपातेन चैकः ; विषमज्वरः पञ्चधा—
सन्ततसतताम्येष्वक्वटतीयकषातुर्थकभेदेन ; आग-
नुरिक एवेति त्रयोदशविधः ; आगनुः पुनस्त्रिधा,
अभिघातजः चतुर्धा, अभियङ्गजश्च पञ्चविध इति
पञ्चविंशतिधा । शार्ङ्ग.पू.ख.७५. । ज्वरस्य विप्रक-
टकारणं—सिन्ध्याहारविहारादि—तेन वातादय-
न्नामाश्रयगता ज्वरं जनयन्तीति सम्प्राप्तिः । तस्य
रूपं—श्वमारतिविवर्णतामुखवैरस्यनेत्रज्वरताजृम्भा-
ङ्गमर्दगुह्यतारोमहृषाकषितमोऽप्रहृषशीतादिकं शी-
तवातातपेषु सुहृष्टिकादिषु च भवन्ति । तस्य
सामान्यलक्षणं—स्निदावरीषादि । सामान्यतो ज्व-
रचिकित्सा—सामान्यतो ज्वरे पूर्यं निवानितल-
ये वासः । व्यजनानिलः तालपत्रवातः वंशव्यजन-
जवायुः चामर-वस्त्र-मयूरपुष्क-वेतसव्यजनवायुश्च ।
तथा गुरुण्यवसनावरणं यद्यत्तु पक्वपानीयव्यवहार-
श्च । ज्वरे वर्ज्यं ज्ञानप्रदं हृदिहृदिकम् । भा.म.१३. ।
ज्वरादौ लङ्घनं मध्ये पाचनं अन्ते च भेदनं प्रयो-
क्तव्यम् । प्राक्भिन्ने तदसाध्यता—“असाध्योऽयं
ज्वरो व्याधिः गोमहिषाश्चकुम्भरे । किञ्चिरुक्लृ-
प्तमो नृणामन्येषां जीवघातकः ॥ यथा श्वाशौ
मृगयुर्षलिष्ठः तथा गदानां प्रवर्त्तौ ज्वरोऽयम् ।
नान्योऽपि शक्नो मनुजं विहाय सीतुं भुवि प्राण-
श्चतः सुरादाः ॥” नरस्य ज्वरसह्ये कारणं—
“कर्मणा लभते यस्माद्देवत्वं मानुषो दिवि ।
ततश्चैवाच्यतः स्वर्गान्मानुष्यमभिवर्त्तते । तस्मात्स
देवभावात् स हते मानुषो ज्वरमिति ॥” अत्रि. ।
प्राक्चिकित्से ज्वरनाम यथा—“पातकः स तु ना-
मानामभितापसु बाजिनाम् । गवामीश्वरसंज्ञसु
मानवानां ज्वरो मतः । दारिद्र्यो महिषाणाञ्च श्व-
मरीगो मृगो च । अजावोनां प्रलापाख्यः कर्म-
ष्वलसो भवेत् । शुनोऽल्लः सप्ताख्यातो मर्कटाग्नि-
न्दमनो मतः । पक्षिणामभिघातसु व्यालैश्चैवितसं-
ज्ञितः । गुह्यस्य नलिका प्रायो भूमिकुशरनामतः ।
हृत्स्य कोटराख्यसु ज्वरः सर्वत्र दृश्यते ॥” अ-
त्रि.२.स्थान.१५. ।

ज्वरकुश्वरपारीन्द्रसः । पुं । विषमज्वरे
रसः । यथा—“सूक्ष्मं तं रसकर्वकं तद्वद्वं ज्वरि-
तापकं । तारं ताप्यञ्च रजतं रसकं तापकं तथा ।
मीकिकं विद्रुमं लौहं गिरिजं नैरिकं शिला ।

গম্যকং হেমসারস পলাইচ পৃথক পৃথক । চীরা-
য়ী সুরবল্লী চ যৌঘনী গণিকারিকা । আটাল-
লা জ্যোত্মিকা চ সতিকা চ সুদর্শনা । অগ্নি
জিহ্না পুতিলৈলা সূর্যপর্ষী প্রসারণী । প্রত্যেকং স্ব
রসং দ্বাষা মর্দয়েচ্চিদিনাবধি । ভস্মযেত্বার্থং লুণ্ঠন
চতুর্গুণ্যপ্রমাণতঃ ॥”..... । মুষ্টিত রস ২
তো. জাগ্রিত অত্র ১ তো. স্বর্ণমাফিক, স্বর্ণ,
রৌপ্য, খাপর, তাম্র, মুক্তাভ্র, অর্বাণ-
ভ্র, লৌহভ্র, শিলাজতু, গিরিগাটী, মন-
ছাল, গন্ধক, তুঁতেভ্র প্র. ২ তো. থিকুই.
তুলসী, শ্বেতপুনা, গণিরি, ভুঁই আমলা
চিরাভা, পদ্মগুণ্ড, জৈলাঙ্গুলিয়া, লতা-
ফটকী, পটোল, মুগানী, গন্ধতাঙ্গুলিয়া প্র-
ত্যেকের রসে ৩ দিন মাড়িবে । র.সা.সং. ।

জ্বরঘ্ন: । পু। বালুকমেদী । স্ত্রী । গুড়্যাম্ ।
রা.নি.ব.৩৯১ । মস্তিষ্ঠায়া । বালুকী । বৈ.নিঘ. ।

জ্বরঘ্নী(বটিকা) । স্ত্রী । জ্বর রস: । শঙ্কজৈ
পালবীজ ১ তো. কটুকী ২ তো. বৈরিকক ১ তো.
হুমকুমারীরসন মর্দয়েৎ । শুদ্ধ জয়পালবীজ ১
তো. কটুকী ২ তো. গেরিগাটী ১ তো.
হুমকুমারীরসে মর্দন । বটী ১ কলায় । ভা.
অম্বা—রস: ১ তো. শিলাজতু পিপ্পলী হরীতকী
শুককরা(বচা) কটুতৈলযজ্জগম্বকং ইন্দ্রবাৰ্হণীফল
প্র. ৪ তো. ইন্দ্রবাৰ্হণীরসন মর্দয়েৎ । পাঁরা ১
তো. শিলাজতু, পিপ্পল, হরীতকী, আকর-
করা বচ, কটুতৈলে শুদ্ধ গন্ধক এবং রাখা-
লশনার ফল প্রত্যেকে ৪ তো. রাখালশ-
শাম্বুলের রসে মর্দন । বটী ১ মাষকড়াই ।
শ্রাফ. । অপরা—পারদ: ১ তো. গম্বক: ১ তো.
হিঙ্গুল ১ তো. জৈপালবীজ ৪ তো. দন্তীকাথন
মর্দয়েৎ । পাঁরা ১ তো. গন্ধক ২ তো. হিঙ্গুল
৩ তো. জয়পালবীজ ৪ তো. দন্তীকাথে ম-
র্দন । রস.র. । [যদি শ্রাফ্রজতে ।

জ্বরনিশ্চয়ী । স্ত্রী । জ্বরনিদানবিকিৎসাস-

জ্বরনাময়: । পু। পর্যটকী । ক্ষেৎপাবড়া ।

স্ত্রী (শিনী) । মস্তিষ্ঠায়া । গুড়্যাম্ । বৈ.নিঘ. ।

জ্বরহন্তী । স্ত্রী । মস্তিষ্ঠায়া । রা.নি.ব.৬ ।

জ্বরাজী । স্ত্রী । ভদ্রদন্ত্যাম্ । দণ্ডী । রা.নি.
ব.৬ ।

জ্বরাতঙ্ক: । পু। জ্বররোগে । রা.নি.ব.২০ ।

জ্বরাদিধানম্ । স্ত্রী । শরীরে মনসি চ ।

“কেবল সমনস্কজ জ্বরাদিধানমুচ্যতে ॥” অ.চি.
২৭. ।

জ্বরান্তক: । পু। কিরাততিকী । চিত্রেতা ।

আরগ্বদ্বন্দ্ব । রা.নি.ব.৬ ।

জ্বরান্তকরস: । পু। জ্বর রস: । তাম্ব গ-
ম্বক: পারদ: সৌরাষ্ট্রহত (পঞ্চপর্পটী) লৌহ স্ব-
র্ণমাফিক হিঙ্গুল টঙ্কস্কার: (মোহাগার থৈ)
রসাঙ্গন স্বর্ণময় প্র. সমভাগ চিবকাড়ীনা
(চিবক-গুড়ুচী মুগা-শুফীনা প্র ॥০ তোল বার
॥০ প্র.) পাটাবশিষ্টে কাথন মর্দয়েৎ । রস.কৌ. ।

জ্বরারি: । পু। গুড়্যাম্ । রা.নি.ব.২১ ।

জ্বর রসবিশেষ: । পারদ: গম্বক: হিঙ্গুল তাম্ব
শীর্ষ টঙ্কস্কার: (মোহাগার থৈ) বিড়লবণ মন:-
শিলা এষা প্র. সমভাগ: । আরগ্বদ্বন্দ্বপত্ররস ১০
ভাবনা দ্বায়া: । মৈথ. । অম্ব:—পারদ: ১ ভ.
গম্বক: ২ ভ. হিঙ্গুল ২ ভ. শুকুরবীজ ৪ ভ.
দন্তীকাথন মর্দয়েৎ । রস.কৌ. ।

জ্বরারি (অম্বম্) । স্ত্রী । জীর্ণজ্বর রস: ।

অম্ব তাম্ব পারদ: গম্বক: বিধ, এষা সমভাগ: ।
শুকুরবীজম্ একভাগমৈথয়া দ্বিগুণং ত্রিকটু মি-
লিত পঞ্চগুণং জলেন বটী কাথ্য: । অত্র, তাম্ব
পাঁরা, গন্ধক, বিষ প্রত্যেকে সমভাগ ধু-
রাণ বীজ ২ ভ. ত্রিকটু মিলিত ৫ ভ. জলে
মাড়িবে । র.সা.সং. ।

জ্বরামনি: । পু। বিষমজ্বর রস: । রস: গ-
ম্বক: সৈম্ব বিধ তাম্ব প্র. সমভাগ: সর্বসম লৌ-

হচূর্ণ লৌহসমম্ অম্বম্ । লৌহপান লৌহদ্রব
নিগুণ্ডীরসন সম্ব্য তৈল সহ পারদসমভাগ ম-
রিচচূর্ণ মিথয়েৎ । রস, গন্ধক, সৈন্ধব, বিষ,
তাম্ব প্রত্যেকে সমভাগ । সর্বসমান লৌহ-
চূর্ণ, লৌহসমান অত্রভ্র । লৌহপাত্রে লৌ-
হদণ্ডে নিশিন্দারসে মাড়িয়া তাহার সহিত
পারার সমান মরিচচূর্ণ মিশ্রিত করিবে ।
র.সা.সং. ।

জ্বরী (দ্র) । বি। জ্বরযুক্তি । [নিঘ. ।

জ্বলপ্রভা (মী) । স্ত্রী । ক্রান্তসর্পে । বৈ.

ज्वलनः । पुं । चिचकहृत् । अम. । भा.४अ.
नाडीत्रण-चि. । [प.सु. । रा.नि.व.१३ ।

ज्वलनात्मा (श्मा) । पुं । सूर्यकालमयी ।

ज्वलनाभः । पुं । गन्धहृत् । वै.निघ. ।

ज्वल(लि)नी । स्त्री । सूर्यायां । शूर्पा. । रा.
नि.व.३ । [निघ. । दग्धाग्ने । श.च. ।

ज्वाला । स्त्री । धातकीहृत् । चिचकहृत् । वै.

ज्वालाखरगदः । पुं । जालगर्दभकरीगे ।
रा.नि.व.२०० ।

ज्वालागर्दभकः । पुं । जालगर्दभकरीगे ।

ज्वालानलरसः । पुं । अजीर्णाधिकारि ।
सर्जिलारः यवचारः पारदः गन्धकः पञ्चकीलम्
इति नवद्रव्यं प्र. समं, सर्वतुल्या जया (मिक्कि)
जयाहं शिशुत्वक् (मज्जिनात्र छालि) चूर्णं । जया-

शिशुचिचकहृत्तराजरसेन प्र. दिनचयं भावयित्वा
शुष्कः लघुपुटेन पाच्यः । उज्ज्वल आर्द्रकरसेन ७
भावना दीयाः । र.सा.सं. । मलाकारे टङ्कश्चमपि
याश्चम् । भावप्रकाशे चारचयं पाठः ।

ज्वालामरिचकः । पुं । कटुवीरायां । गौड
मन्त्रिष्ठ । See कटुवीरा ।

ज्वालामुखरसः । पुं । यङ्ग्यधिकारि । “शु-
द्धसूतं समङ्गत्वं सुवर्णं मरिचं समं । रक्तचिचकजै-
र्द्रावैः जलमण्डपिकाद्रवैः । दिनैकं मर्दयेत् खल्ले
चतुर्गुणाच्च भवेद्यत् ॥” पारा, शक्क, श्व, श-
क्तिष्ठ श्राव्येक समभागं त्र्यङ्गुलितेन रस ७
पानात्र रसे १ दिन मर्दनं करिष्ये । रस.कौ.।

ज्वालारासभकः । पुं । जालगर्दभकरीगे ।
रा.नि.व.२० ।

अ

अटा (आमला) । स्त्री । भूम्यामलक्याम् ।
डूँडे आमला । मा.नि. । वै.निघ. ।

अण्टी । स्त्री । कुन्दहृत् । वै.निघ. ।

अम्पाकः (रुः) । पुं । वानरे । मर्कटे । वै.
निघ. । श.र. ।

अम्पाशी (इन्) । पुं । जलकाके । गानटको-
डौ । वै.निघ. । मत्सरङ्गे । जटा. ।

अम्पी (इन्) । पुं । वानरे । श.र. ।

अभर्भरिका । स्त्री । धूमस्थाम् । मांलेन रुणै ।
गुणाः धूमसीशब्दे श्रम्याः ।

अभर्भरीकः । पुं । शरीरे । उषा. ।

अला । स्त्री । भिक्षिकायाम् । वै.निघ. ।

अलिः । स्त्री । क्रमुके । उपोत्रि । वै.निघ. ।

अल्लकण्डः । पुं । पारावते । हारा. ।

अल्लिका । स्त्री । उहर्तनपटे मले च । मी. ।

अषः । पुं । मत्स्ये । अम. । जलचरमेदे । वा.
उ.५अ. ।

अषलोचना । स्त्री । मत्स्याख्याम् । वै.निघ. ।

अषा (सा) । स्त्री । गीरजतण्डुलायाम्, नाग-
बलायाम् । प.सु. । अम. ।

अषाशनः । पुं । शिशुमारः । त्रिका. ।

आटः । पुं । प्रथमाज्जने । मी. । [ल. अम. ।

आटलः । पुं । चण्डापाटलायाम् । वष्टोपाङ्क-

आटा (आमला) । स्त्री । भूम्यामलक्याम् ।
अम. । ज्वरकुञ्जरपारीन्दरसे श्रम्या । यूथिकायां ।
वूँडे । श.च. ।

आटिका (टी) । स्त्री । भूम्यामलक्याम् ।
श.च. । जातीपुण्ड्रहृत् । वै.निघ. । [टि. हारा. ।

आमकम् । स्त्री । दग्धेष्टकायाम् । आमा हे-

आलिः । स्त्री । व्यञ्जनमेदे, भारीति भाषा ।
तत्साधनं यथा—“आमामालफलं पिष्टं राजिकाल-
वधान्वितं । शृष्टं हिङ्गुयुतं पूतं घीलितं आलिह-
च्यते । आलिहर्तति जिह्वाया कुण्डलं कण्ठशोष-
नी । मर्दं मर्दं निपीता सा रीचनी वज्रबीध-
नी ॥” भा. । [वाँडे गाह् । श.र. ।

आवुः (कः, का) । पुं, स्त्री । वृक्षविशेषः ।

अङ्गाकम् । स्त्री । कर्कटोभेदे । कलशाकवि-

शेषे । त्रिंशो गौंछ । खटर, क्षिन्नीति पाश्चात्ये ।
गुणाः—तिक्तं मधुरम् आमवातसन्दाग्निकरञ्च ।
राज.३प. । [त्रिंशु । भा. । वै.निघ. ।

भिक्षिनी (क्षी) (क्षी) । स्त्री । जिह्विन्मा ।
भिक्षिनी । स्त्री । जिह्विन्मा । त्रिंशु ।
वै.निघ. ।

भिक्षिरिण्टिका (ष्टा) (रीटा) । स्त्री ।
खनामख्यातचपविशेषे । भिक्षिरीटा इति लोके ।
गुणाः—शीता कषाया रक्तातिसारघ्नी सन्तर्पणी
हृष्या बल्या महिषौदम्भवर्द्धनी च । राज.व.४ ।

भिरिण्टिका (एटी) (रीटिका) । स्त्री ।
(Barlaria cristata, or B. Prionitis.)

पुच्छवृक्षविशेषे । बौटिगौंछ, कुलबौंटी । हिं
कटसरैषा । सा. गुणाः—कटुकाः तिक्ता दल-
रोगघ्नाः शूलघ्नाः वातकफशोफकासखग्दीपकम-
न्यस्य । राज.व.१० । “सैरयः कुष्ठवातासक-
फकण्डूविषापहः । तिक्तोष्णो मधुरोऽनन्तरः सुखिग्धः
केशरघ्नः ॥” भा. । दण्डधान्यभेदे । गुणाः श्यामा-
कवत् । च.सू.२७च. ।

भिक्षिकगृहः । पुं । पारावते । चिका ।

भूनिः । पुं । क्रमुके । उपात्रि गौंछ । मे. ।

भेण्डूः । स्त्री । तन्नामकचुपे । राज.व.५ ।

भोड़ः । पुं । क्रमुकवृक्षे । उपात्रि गौंछ । भू-
रिप. ।

ट

टगरः । पुं । टङ्गवृक्षारि । गौंछांगी । चि ।
कैकराचे । मे. ।

टङ्गः (कः) । पुं । धरणी, श्राणमाने, २४ र-
क्तिके वा । प.प्र.१ख. । क्षी । नीलकपिल्ये । मे. ।
गुणाः—“श्रीतं कषायं मधुरं टङ्गं माकुराकुरुक ।”
च.सू.४६च. । टङ्गवृक्षारि । मे. । ज्व.चि.पञ्चवक्त्र-
रि । जहायाम् । छे.च. । राजाक्षे । शीत आश्र ।
भा. । रजतमुद्रायाम् । पाषाणदारणे ।

टङ्गणः । पुं । टङ्गवृक्षारि । गौंछांगी । छे.च. ।
वै.निघ.ज्व.चि.सुतसञ्जीवन्याम् ।

टङ्गदेशजः (शीयः) । पुं । क्षी । वासूकशा-
कविशेषे । ऐन्दवीय देवता । प.सू. ।

टङ्गनलः । पुं । चाक्षे । वै.निघ. ।

टङ्गा । स्त्री । जहायाम् । मे. ।

टङ्गानकः । पुं । वृक्षविशेषे । ब्रह्मदासहसे ।
तुं९ गौंछ । श.च. ।

टङ्गारी । स्त्री । खनामेव प्रसिद्धे चपविशेषे
टैकासीति भाषा । गुणाः—“टङ्गारी वातजि-
तिका श्लेष्मन्नी दीपनी लघुः । शोथोदरव्यथाक्षी
हिता पीठविस्पर्ध्याम् ॥” भा. ।

टङ्गणः (नः) । पुं । क्षी । खनिजीपरसविशे-
षे । गौंछांगी । हिं मं टङ्गवृक्षारि । रस.र.च.च-

णीकवाटरसे । स द्विविधः साधारणश्चेतभेदेन ।
प्रथमगुणाः—अधिकरी रुचः कफघ्नः वातपित्त-
क्षय । भा.पू.१भ.धातुव. । कटुः उष्णः कफघ्नः
स्थावरदिविषघ्नः कासयासघ्नश्च । द्वितीयगुणाः—
खिग्धः कटुकणः वातकफघ्नः आमचयहरः श्वा-
सविषकासमलहरश्च । राज.व.६ । श्लेष्मवातघ्नः
चाररसः तीक्ष्णः उष्णः अग्निवर्द्धकः रुचः भेदकः
बलवर्द्धनश्च । “टङ्गणः क्रामण्टङ्गः सम्यक् चारश्च
पाचनः । सुभगो सालतीजानी द्रवी लौहविष-
हृदः ॥” तच्छुद्धिः—“आदौ टङ्गणमादाय का-
ञ्चिकाक्षे विनिःक्षिपेत् । एकरात्रात् समुद्रुष्य रौद्र-
यन्त्रे विभावयेत् । नरसूचगतं टङ्गं गवां सूचगतं
तथा । दिमान्ते तस्मसुद्रुष्य जम्बीराम्बुगतं ततः ।
जम्बीरास्त्रासमुद्रुष्य गारिकेलस्य पात्रके । मरीच-
चूर्णसंयुक्तं काश्चयेच्छीतलाम्बुना ॥” र.सा.सं. ।

टङ्गाणः (कः) । पुं । वृक्षविशेषे । तुल्य गौं-
छ । श.र. ।

टङ्गिणी । स्त्री । पाठायाम् । श.वै. । [चिका. ।

टङ्गनी । स्त्री । गृहगोषिकायाम् । टिक्ठिकि ।

टण्टुकः । पुं । पीतलोम्नि । वै.निघ. ।

टलनम् । स्त्री । उद्रीमे । वै.निघ. ।

टारः । पुं । कवे । छे.च. ।

टिटि(टि)भः (कः) । पुं । पक्षिविशेषे ।
तिष्ठति पाथी । अ.टी. । [भा. ।

टिण्डनिका (नी) । स्त्री । जलशिरिषे ।

टिण्डकः । पुं । श्लोषाकवृक्षे । भा.उ.१७अ. ।
पीतलोमे । वै.निच. । [टेण्डशी । भा. ।

टिण्डिशः । पुं । डिण्डिशे । टेण्डुम् । हिं

टीटिभकः । पुं । टिडिभपक्षिणि । अ.र. ।

टुण्ड(गु)कः । पुं । श्लोषाकवृक्षे । अम. ।
श्लोषाकभेदे ५ रा.नि.व.२३ । अ.द.१२अ. । च.

द.माषतैले । खण्डुलीवृक्षे । सोर्गान् । वै.निच. ।
पक्षिविशेषे । टून्टूनी पाथी । अ.र. । कण्ठख-
दिरे । अ.च. । [डिण्डीवृक्षे । अ.च. ।

टुण्डका । स्त्री । पाठायाम् । आकुनादि । ट-

टुनाका । स्त्री । तालमुल्लाम् । अ.च. ।

टेन्दुकः । पुं । श्लोषाकवृक्षे । शोणा, सोर्गान् ।
वैद्यकम् । [अ.र. ।

टेरः (कः) । त्रि । काणे । वक्रमेवे । टेरा ।

टोलाफलः । पुं । मधुकवृक्षे । वै.निच. ।

ठ

ठः । पुं । शिवे ।

ठकदेशीयः । पुं । वाक्के । चिका ।

ड

डङ्ग(ङ्गा)रिः (री) । स्त्री । फलशकलतावि-
शेषे । (हो)पा, छिछिम् । मं डंगर । कं डंग-
र । गुणाः—शीतला रुच्या वातपित्तशक्तदोषघ्नी
शोषघ्नी जाडामूचरीघहरी तर्पणी गील्या । बाल-
फलगुणाः—सुमधुरं शीतलं पित्तघ्नं लघ्नादाहघ्नं
रुच्यं सन्तर्पणं पुष्टिकरं वीर्याद्रिककरं बलकरं
अमघ्नं अमहरं । पक्वं तत् गुरु लघ्नादाहृत्कष
कुरुते । रा.नि.व.७ । See चिचिखः ।

डण्डमल्लयः । पुं । मल्लविशेषे । दाण्डिका शी-
छ । वै.निच. । [कारयल्लविशेषे ।

डमरुयन्त्रम् । स्त्री । शीघ्रचपाकार्यं डमरुका-

डल्लकम् । स्त्री । वंशनिर्मितपात्रे । डाला ।

डल्लणः । पुं । निबन्धसंयहकारि ।

डङ्गः (ङ्गः) । पुं । लङ्गवृक्षे । डेण्डुश फल,
डेण्डो शोकात्र । अ.र. । फलगुणाः—गुरु विष्ट-
म्भि चिदीक्यकदोषकरश्च । राज. ।

डाङ्गरः (री) । पुं, स्त्री । बलानुविशेषे । वै.
निच. । डङ्गरीफल । (हो)पा । रा.नि.व.७ ।

डालिमः । पुं । दालिमवृक्षे । माडिम गीछ ।
अ.टी.म. । [खड्डपक्षिणि । जटा. ।

डाडुकः । पुं । हरिपविशेषे । वै.निच. । दा-

डिडि(ण्डि)माणकः । पुं । प्रतुदपक्षिजा-
ती । सु.सू.४६अ. । च.सू.२७अ. ।

डिण्डः (ण्डिकः) । पुं । रज्जोरुखे । वै.निच. ।

डिण्डिमः । पुं । करञ्जवृक्षे । वै.निच. ।

डिण्डि(गुडी)रः । पुं । समुद्रफेने । हिं.च. ।
नकुल.१३अ. ।

डिण्डिशः । पुं । फलशकलविशेषे । टेण्डुम् ।
मं टेण्डुफल । वै.निच. २३. अतिसा.पथ्य. । गुणाः

—रुचिकृत् भेदनः पित्तश्लेष्मघ्नः शीतलो वातलः
सूत्रलः अमरीहरी रुच्यश्च । भा.पू.१३.शाकव. ।

डिण्डिरमोदकम् । स्त्री । रज्ज्वने । गीङ्गत्र ।
रा.नि.व.७ । लघुने । रक्तमूलके । वै.निच. ।

डितिका । स्त्री । बालरीमे । वै.निच. ।

डिम्बः (म्भः) । पुं । शिरी । रा.नि.व.१८ ।
उदररीमे । सूचाशये । गर्भाशये । वै.निच. । स्त्री ।

फुफुसे । हारा. । अण्डे । शीर्ष्णि । पिले । नि. ।

डिम्बिका । स्त्री । जलमक्षिकायां । वै.निच. ।
शीणाकवृक्षे । कामुक्याम् । अ.र. ।

डिम्भा । स्त्री । अतिवाहिकायां । रा.नि.व.१८ ।

डुङ्गरी । स्त्री । बलावृमेदे । टेण्डुम् । वै.निच. ।

डुण्डुः । पुं । विसृजसर्पे । त्रिका ।
 डुण्डुभः । पुं । जलसर्पे । (टं) डं । माप । भम ।
 डुण्डुलः । पुं । सुद्रपेचके । रा.नि.व.१६ ।
 डुन्दुकः । पुं । हरिणभेदे । पक्षिभेदे । डां क
 गांथौ । वै.निघ. ।
 डुलिः । स्त्री । कच्छप्याम् । भम. । [अटा. ।
 डुलिका । स्त्री । खड्गरीटाकारपक्षिविशेषे ।
 डुली । स्त्री । चिल्लीशक्ती । रा.नि.व.७ ।

डोड़ी । स्त्री । जीवनीयये । गुणाः—मलवह-
 करी वातला रक्षा दुर्जरा च । राज. ।
 डोड़ि(ण्ड)का । स्त्री । फलशकविशेषे ।
 हिं करेयका । सं.हरणडोड़ी । गुणाः—पुष्टि-
 करी रक्षा दीपनी लघुः पित्तकफार्शोग्री त्रिमि-
 त्त्रात्री च । भा.पू.१भ.शाकव. ।
 डोरड़ी । स्त्री । बहल्याम् । रा.नि.व.४ ।
 डोलाफलम् । स्त्री । फलविशेषे । वै.निघ.२
 भ.वा.व्या. ।

ट

टकः । पुं । अभिलाषे । वै.निघ. ।
 टङ्गणम् । स्त्री । शैबाले । वै.निघ. ।
 ट(टा)मरा । स्त्री । हंस ।

टिगिटणिका (णी) । स्त्री । जलश्रीरेषे ।
 वै.निघ. ।
 टोलसमुद्रिका । स्त्री । टोलसमुद्र इति ख्या-
 ते वृक्षविशेषे । सा कीटादिविषहरौ । अत्रि. ।

त

तकिलम् (ला) । स्त्री, स्त्री । औषधे । वै.
 निघ. । उषा. ।
 तकालम् । स्त्री । ककीले । कंकन । वै.निघ. ।
 तक्रम् । स्त्री । पादजलधीले । र.मा. । प.प्र.३
 ख. । रा.नि.व.१५ । धीलसाम्ने । (याग) । तक्रं
 चतुर्विधं मनुमथितोदन्निहोलेभेदेन । छत्रिका च-
 ति पञ्च । तेषां नामगुणाः—“ससरं निर्जलं धीलं
 मथितं त्वसरीदकं । तक्रं पादजलमोक्तमुदन्निह-
 रैवारिकं । छत्रिका सरस्वीनं स्यादच्छा प्रचुरवारि-
 का ॥” तक्रमगुणाः—“तक्रं त्रिदोषशमनं रुचि
 दीपनीयं इत्थं वमिषमहरं क्षमहारि मनु । वर्ध-
 प्रदं पवननाशमुदन्निदाह्यं शकं कफशमनरुहमनेषु
 धीलम् । अस्तेन वातं सधुरेण पित्रं कफं कषायेण
 निहन्ति सद्यः । आमातिसारे च विसृचिकायां
 वातज्वरे पाण्डुषु कामलेषु । प्रमदगुण्योदरवातशु-
 लित्यं पिबेत्तक्रमरीचके च ॥ शीतकालेऽग्निमान्यो
 च कफे पाण्डुमयेषु च । मार्गोपरीधे कुष्ठादिव्या-
 धौ तक्रं प्रशस्यते । वातोदरी पिबेत्तक्रं पिप्पली-
 क्षवणान्वितं । शर्करामरिचोपेतं स्यादु पिपीदरी
 पिबेत् । जवानौसेन्ववाजाजीव्योपयुक्तं ककीदरी ।

सन्निपातोदरी तक्रं चिकटु चारसेन्ववम् ॥ इति त-
 क्रसेवनस्थानम् । तक्रं दद्यान्न चते नीणकाले नो
 दीर्घव्यं नो लघुसंस्क्रिते च । नैव भानौ नैव
 पितामहदोषे नैतद्व्यात् स्तिकायां विशेषात्
 इति वर्ज्यस्थानम् । “तक्रं केहान्वितं तुन्दिद्रि ग-
 द्यप्रदं गुरु । अर्द्धावशिष्टं सामान्यं निःशेषं लघु
 पथ्यदम् ॥” रा.नि.व.१५ । “समुद्रतटतः तक्रं पथ्यं
 लघु विशेषतः । वल्यं स्त्रीकोट्टतटतः गुरु इत्थं क-
 फावरुम् । अनुद्रुतघृतं सान्द्रं गुरु पुष्टिकफप्रदम् ॥”
 इति उद्गृतामुद्रुतस्त्वपीडुतघृततक्रमगुणाः । “आमप-
 क्रतक्रमगुणाः—“तक्रमामङ्गफलोद्भेदं हन्ति कण्ठे क-
 रीति च । पीनसत्रासकासादौ पक्वमेव प्रयुज्यते ॥”
 गव्यादितक्रमविष्टगुणाः—“यान्मुक्तानि दधीत्यष्टौ
 तद्रुणं तक्रमदिशेत् ॥” भा. ।

तक्रकूर्चिका (र्ची) । स्त्री । दुग्धविकारवि-
 शेषे । छाना । गुणाः—वाहिणी वातला रक्षा
 दुर्जरा च । सु.स.४५अ.दधिव. । “तक्रेण पक्वं य-
 त्चौरं सा भवेत्तक्रकूर्चिका ॥” प.प्र.१ख. ।

तक्रजननी । स्त्री । घीले । वै.निघ. ।

तक्रजम् । स्त्री । दधनि । वै.निघ. ।

तक्रपय्याया । स्त्री । तक्राचुपे । रा.नि.व.४ ।

तक्रपिण्डः (पिण्डका) । पुं, स्त्री । तक्र-
विंकायाम् । हानौ । नटदक्षिपिण्डे । नट दुष
भूति दीशरीदे । लक्षणे यथा—“दक्षा तक्रेण वा
नटं दुग्धं बद्धं सुवाससा । द्रवभावेन सहितं तक्र-
पिण्डः ख लभ्यते ॥” गुणाः—वृष्यः हृदयः बल-
वर्धनश्च । भा. ।

तक्रभक्षा । स्त्री । तक्रावाम् । रा.नि.व.४ ।

तक्रभित् । पुं । कपित्थवृक्षे । वै.निघ. ।

तक्रमांसम् । स्त्री । बबनदेशप्रसिद्धव्यञ्जनविशे-
षे । ‘एसनी’ इति पारस्यभाषा । तस्याधनविधिः
—“पाकपात्रे घृतं दत्त्वा हरिद्राहिम्बु भर्जयेत् ।
कागादः सकलस्यापि खट्वान्धौ च भर्जयेत् ।
सिद्धयोग्यं जलं दत्त्वा पचेद्भृदुत्तरं यथा । कौर-
कादिपुत्रे तत्रे मांसखट्वानि धारयेत् ॥” गुणाः
—“तक्रमांसम् वातघ्नं लघु बल्यं बलपदं । कफघ्नं
पित्तलङ्घिष्विन्ध्याहारस्य पाचनम् ॥” भा. ।

तक्रा । स्त्री । खनामस्थानचुपे । गुणाः—कटुः
कमिषी त्रणषी च । रा.नि.व.४ ।

तक्रारिष्टम् । स्त्री । यष्ट्यामरिष्टोषधम् । “य-
मानी चामलकं इरीतकी मरिचानि प्र. चिपलां-
श्चकानि पञ्चलवणानि पलांशानि एकत्र चूर्णयित्वा
तक्रादकयुतानि तक्रारिष्टं भवति ।” च.द. ।

तक्राह्वा । स्त्री । तक्राचुपे । रा.नि.व.४ ।

तगर(पादिक)म् । स्त्री, पुं । (Taber-
naemontana coronaria.) जलगातक्र-
चुपे । तगरग्राहकां, मिडेनि छोप । हिं त-
गरवल्ली । तं नन्दिवर्धनचैदु, बधितगरपुषेदु ।
उत्. पाचिकलरा । तत्र द्विविधं तगरं पिण्डीत-
गरश्च । पिण्डीतगरं कीडपदं प्रसिद्धम् । गुणाः
—वृष्यं श्लिष्यं स्नादु लघु विषापह्नारमूर्धाबिरी-
गविदीपघ्नश्च । शीतलं तिक्तं दृष्टिदीपघ्नं पथ्यश्च ।
रा.नि.व.१०० । तगराभावे कुष्ठं याञ्जम् । च.व.४
अ. । च.द.९खादितैले । वा.पु.१५अ. । आडुल्ल-
चुपे । मदनवृक्षे । रा.नि.व.४।८ । पुष्पाद्विषये ।
ऊर्गत्र ग्राह । श.र. ।

तखी । स्त्री । हिम्बुपत्राम् । रा.नि.व.६ ।

तडाकः (गः) । पुं, स्त्री । पुद्बलजलसरोवरे ।

श.र. । तडाकश्च—“प्रशस्तभूमिभागी वृक्षेनैव-
रोपितः । जलाशयसङ्गातः स्नातुं तापार्थं तडाकं
कृतम् ॥” भा. । जलं स्नातुं कषायं वातकरश्च ।
रा.नि.व.१४ । पाके कटु शीतलं हेमन्ते प्रशस्ते-
श्च । राज. । यन्त्रकूटके । शि. । [कटु. प.४. ।

तडागजः । पुं । कासकोठे । कौमरजोर्ग
तडित्वान् । पुं । सुसके । मूत्रा । चम. ।

तखुकाः । पुं । फेने । खड्गनपक्षिणि । शि. ।
रीमे । वै.निघ. । [तखुलजले । शि. ।

तखुरीशः । पुं । कौटसामान् । वै.निघ. ।

तखु(न्दु)लः (कः) । पुं । तखुलीयशाके ।
कौटानटे । श.र. । भा.म.४भ.प्रद.चि. विडङ्गे ।
शे. । (Oryza sativa.) Rice. धान्यनिकरे ।
छान । हिं चाउल । मं ताखुल । तं विषयम् ।
गु. चीखा । दा. लघीयल । ता. अविशि ।
गुणाः—मेहघ्नः कृमिघ्नः । नवः सीडितुर्जरश्च ।
भा. । अष्टं तत् सुखिगंधं कफघ्नं रुचं पित्तकरश्च ।
राज. । अष्टसर्पपमितमानि । च.कल.१९अ. ।

तखु(न्दु)लधावनम् । स्त्री । तखुलीदके ।
छेनुनिजल । रा.नि.व.१५ । वै.निघ. ।

तखु(न्दु)ला । स्त्री । विडङ्गायाम् । रा.नि.
व.६ । महासमज्ञायाम् । [व.१५ ।

तखु(न्दु)लाम्बु । स्त्री । तखुलीदके । रा.नि.

तखु(न्दु)ली । स्त्री । तखुलीयशाके । टौपा
नटिशा । रा.नि.व.५ । यवतिक्तायाम् । यवेची
इति लोके । रा.नि.व.१ । शशाखुलीकल्लायाम् ।
रा.नि.व.७ ।

तखु(न्दु)लीयः (कः) । पुं, स्त्री । विडङ्गे ।
शे. । (Amarantus(thus) spinosus or
Amblogina polygonoides) Prickly
Amaranth. खनामस्थानपत्रशाकचुपे । वन-
तखुलीयके । कौटानटे, गोश्रान नटे, कूट
नटे । हिं अल्पमरुषा, चवङ्गाह । मं ताडुलि-
जा । कं कौबकुशासि । दा. काष्टिमट । ता.
सुमुक्तिर । गुणाः—शिशिरमधुरविषयः रुचिक-
हीपनः पित्तदाहभसघ्नश्च । रा.नि.व.५ । खट्मल-
सूची विषहारकश्च । भा.पु.१भ.शाकान्. । रसे म-
धुरः, वीर्यं शीतपाकी मधुरः, प्रभावश्च रक्तपित्त-

विषयः । च.द. "मधुरी रसपाकाभां रक्तपि-
नमदापहः । तेषां शीततनी रक्तलण्डुलीयी वि-
वापहः ।" सु.सू.४६५. तन्मूलगुणाः—तन्मू-
लीयकमूलं स्वादुषं शीतविनाशनं । रजीरीधकरं
रक्तपित्तप्रदरं हरम् ॥" अत्रि. विशेषतः शूल-
घ्नम् । तन्काकगुणाः—हिमम् अर्थः पित्तरक्तविष-
कासघ्नं यादृक् मधुरं दाहशीघ्रं रक्तघ्नं । रा.
नि.व.७ । "खादुपाकमद्यकपित्तविषघ्नं तन्मूलीय-
कम् ।" अत्रि.१६५. [उद्ग. रा.नि.व.६ ।
तन्मू(न्दु)लीयका । स्त्री । विडङ्गायाम् । वि-
तन्मूलीयदलम् । स्त्री । तन्मूलीयशके । रा.
नि.व.७ । [कंठान्तेन शिकङ्ग । अत्रि. ।
तन्मूलीयमूलम् । स्त्री । तन्मूलीयकजटायां ।
तन्मू(न्दु)लीयीजः । पुं । तन्मूलीयशके ।
भा.पू.शाकव. ।
तन्मूलीयशकम् । स्त्री । शाकभेदे । कंठि-
नोष्ठशर आक । रा.नि.व.७ । सि.यी.र.पि.चि. ।
तन्मूलुः । स्त्री । विडङ्गे । श.र. ।
तन्मू(न्दु)लेरः (कः) । पुं । तन्मूलीयशके ।
भा.पू.१भ.शाकव. ।
तन्मू(न्दु)लीय(दक)म् । स्त्री । प्रचलित-
तन्मूलजले । (उन्निन्न जलं तस्य विधिः—तन्मू-
लपलं कणशः जला चतुर्गुणजलेन चाख्यम् । प.
प्र.१ख. । शीतकषायमानेन वा तन्मूलोदककल्प-
ना इति कैचित् । अष्टगुणजलमिति शार्ङ्ग. ।
"कुहितं तन्मूलपलं जलेऽष्टगुणितं चिपेत् । भाव-
यित्वा जलं यावद् ॥" "जलमष्टगुणं दत्त्वा पलं
कण्डिततन्मूलान् । भावयित्वा ततो दीयं तन्मूली-
दककर्मणि ।" तन्मात्रम् । गुणाः—कषायं म-
धुरं लघु संघाहि विषहरिदं खादाहनाशनम् ।
रा.नि.व.३ । [श.च. ।
तन्मूलौघः । पुं । वेत्कवशे । (वेटेड वीजं ।
ततः । पुं । वायी । वै.निघ. ।
ततपत्री । स्त्री । कदलीहले । श.च. । [निघ. ।
तन्मूललवणम् । स्त्री । सीवर्चललवणे । वै.
तत्पदः । पुं । चतुर्थहले । वै.निघ. ।
तत्पलः । पुं । चेतपसे । कुष्ठे । कूडु । नीरा-
नामगन्धद्रव्ये । चरचि. । रीहिपटले । वै.निघ. ।

तत्त्वम् । स्त्री । परमात्मनि । स्वर्ग्ये । वस्तुनि-
विज्ञा. । चित्ते । चरचि. । [रा.नि.व.१५ ।
तद्भूयम् । स्त्री । स्वतलदधनि । गो.२ना । महे. ।
तद्वियसभाषा । स्त्री । विजिगीषुषा खुबं.
या सारीसारपूर्व्यं गुह्यायैप्रकटने । च.वि.८५. ।
तनयः । पुं । पुत्रे । स्त्री । कन्यायाम् । लण्ठ-
लस्याम् । श.च. । इतिपथ्याम् । वै.निघ. ।
तनुः (नूः) । स्त्री । लचि । इक् । नायाम् ।
मे. । शरीरे । रा.नि.व.१८ । (सु) स्त्री । शरीरे ।
चि । अत्ये । जने । मे. ।
तनुकम् । स्त्री । घातकीपुष्पे । विभीतके । ल-
चि । मांरुचिनि । वै.निघ. ।
तनुकूपः । पुं । रोमकूपे । वै.निघ. ।
तनुच्छायः । पुं । आलावर्धूरकहले । कूले
वायना । रा.नि.व.८ ।
तनुत्वक् । पुं । तैलाश्राव इति ख्याति हले ।
प.स. । स्यात्वचि । मांरुचिनि । वै.निघ. ।
तनुत्वचा । स्त्री । चन्द्राचिमये । छोटो गनि-
त्रि । रा.नि.व.८ ।
तनुपचः । पुं । इन्द्रदीहले । रा.नि.व.८ । स्त्री ।
वंशपत्रहरिताक्षे । वै.निघ. ।
तनुभस्त्रा । स्त्री । नासिकायाम् । श.र. ।
तनुरसः । पुं । खेदे । घाम । हारा. ।
तनु(नू)रट्(हम्) । स्त्री । रीचि । केमे । श.
र. । के. । [रा.नि.व.११ ।
तनुवीजः । पुं । राजवदरे । नांरुकूल कूल ।
तनुव्रणः । पुं । वक्कीकनामरीचे । श.र. ।
तनु(नू)रुदः । पुं । पायी, गुदे । शनशत्र ।
विज्ञा. । [ह. रा.नि.व.११ ।
तनुवीरः । पुं । प्रावातकहले । आमडां गो-
तनूनः । पुं । वायी । वै.निघ. ।
तनूनपम् । स्त्री । इते । श.च. ।
तनूनपात् । पुं । पिपकहले । अघी । अम. ।
तनीनुः । पुं । पटिकशायी । (पेटे शानवि-
भव । वै.निघ. ।

तन्तुः (कः) । पुं । वनप्रकरे । चायुरीने ।
भा.म.४भ. । जलजनी । छे.च. । सनती । स्वे ।
चम. । मच्छलिसर्पभेदे । सु.कल्प.४च. । सर्वपह-
से. । अ.टी.रा. ।

तन्तुकी । स्त्री । शिरायाम् । शरीरान्तर्गता ।
रा.नि.व.१८।१६ । नाडीशाकभेदे । राजिकायां ।
द्राहे । वै.निघ. । [अटा. ।

तन्तुकीटः । पुं । कीटविशेषः । छोटोभाका ।
तन्तुषः (नृगः) । पुं । गच्छे । हाज्रत ।
छे.च. ।

तन्तुनाभः । पुं । कर्णनाभी । गोकुण्ठा ।

तन्तुनिर्यासः । पुं । तालवले । श.र. ।

तन्तुभः । पुं । श्वेतसर्वपक्षये । प.सु. ।

तन्तुर(ल)म् । स्त्री । सृणले । श.र. । छे.च. ।

तन्तुवापः (यः) । पुं । लूतायां । गोकुण्ठा ।
चम. ।

तन्तुविग्रहा । स्त्री । कदलीवले । त्रिका. ।

तन्तुसारः । पुं । गुवाकहले । त्रिका. ।

तन्त्रम् । स्त्री । शीघ्रि. । मी. । द्रव्यं । अग्निवेशा-
दिज्ञातमष्टसंख्यवैयकशास्त्रभेदे । च.सू.१च. । व-
खे. । पुं । कर्णनाभी । पुच. । वै.निघ. ।

तन्त्रकारः । पुं । अग्निवेशादिषट्संख्यतन्त्रका-
रेषु । यथा—“अग्निवेशश्च भेदश्च जन्तुकर्णः पराश-
रः । हारीतः चारपायश्च जगद्गुप्तमुनेर्वचः । त-
न्त्रस्य कर्ता प्रथममग्निवेशो यतीऽभूत् । अथ भेदा-
दयश्चतुः खं खं तन्त्रहतानि च । आवयामासुरा-
चेयं सर्वसिद्धं सुनिवचः ॥” च.सू.१च. ।

तन्त्रयुक्तिः । स्त्री । असुरादिप्रयुक्तवाक्यप्रतिषे-
धनेन स्ववाक्योपपन्नशास्त्रयुक्ती । तस्याः प्रयोजनं
वाक्ययोजनसंशयोपशान्तिश्च । “असुरादिप्रयुक्तानां वा-
क्याणां प्रतिषेधनम् । स्ववाक्यसिद्धिरपि च क्रियते
तन्त्रयुक्तिः ॥ व्यक्ता नोक्ताश्च ये छयां खीना ये
चाप्यनिर्ययाः । क्षेप्रोक्ता ये क्षयितव्ये तेषां चापि
प्रसाधनम् ॥ यथाभ्युपगमनादर्थः प्रदीपो वेद्यनो-
क्ता । प्रदीपस्य प्रकाशार्थादथा तन्त्रस्य युक्त-
यः ॥” सु.उ.६५च. । [टी. ।

तन्त्रवायः । पुं । लूतायाम् । गोकुण्ठा । च.

तन्त्रिका (न्वी) । स्त्री । गुह्यस्थाम् । अ.द.
१२च. । र.सा.सं.पुटपाकप्रकरणे । कर्षपाखीगत-
रीकविशेषः । लघुषणं—“जज्ञश्च दृढा च तन्त्रीयन्
पाली वातेन तन्त्रिका ।” वा.उ.१७च. । सैङ्ख्यो-
पिपत्त्यां । वै.निघ. । शीघ्रितवाहिशिरायां । मी. ।

तन्द्रा । स्त्री । विषयाशाने । रा.नि.व.१० । सा
च शेषतमोऽनिसम्भूता । “तन्द्रा शेषतमोऽनि-
सैः ।” शाङ्ग.पू.६च. । लघुषणं—“इन्द्रियार्थेष्वसं-
वृत्तिः गीरवं कृष्णं क्लमः । निद्रासंस्थेव यस्वीयां
तस्य तन्द्रा विनिर्दिशेत् ॥ मा.नि. । निद्रावतक्ता-
नी । च.सू.१६च. । [निदानम् ।

तन्द्राकफः । पुं । तज्जनकशैफिकरोगभेदे ।

तन्द्रालुः । पुं । निद्रालो ।

तन्द्रिः (का) । स्त्री । निद्रायां । आलसे ।
उणा. । च.सू.१६च. ।

तन्द्रिकः । पुं । तन्त्रात्मकसन्निपातज्वरे । लघुषणं
—“प्रभूता तन्द्रासिंज्वरकफपिपासाकुलतरा भवे-
च्छामा जिह्वा द्रव्युलकठिना कष्टकठता । अती-
सारः श्वासः क्लमद्युपरितापी श्रुतिरजो घ्नश्च कण्ठे
जायां शयनमनिशं तन्द्रिकगदे ॥” ज्वरे प्रथममु-
त्पन्ने चक्षुर्ध्यां नैव पश्यति । निद्रा. ।

तन्निः (न्विः) । स्त्री । चक्रकुल्यावनस्थती ।
काल जूलनी । र.मा. ।

तन्वी । स्त्री । शालपल्ली । भाजपानि । हिङ्गु-
पत्रा । रा.नि.व.४६ । वि । जशाङ्गाम् ।

तपः । पुं । शीघ्रर्षी । शीघ्रे । चम. । [श.र. ।

तपःकरः । पुं । तपस्विनस्ये. । उ७मी गौड ।

तपनः । पुं । सुकाकहले । (चू.उ. अंकनम् ।
रा.नि.व.१० । भस्मातकहले । रा.नि.व.११ । स्र-
व्यकान्तमयी । रा.नि.व.१२ । शीघ्रर्षी । छे.च. ।
तपनकः । पुं । शालिघातभेदे । वा.सू.६च. ।
See शालिः । [छे. । रा.नि.व.४ ।

तपनच्छदः । पुं । आदित्यपञ्चमे । छुट्ट-
तपनतनया (येष्टा) । स्त्री । महाशनीव-
ले । रा.नि.व.८ । वै.निघ. । [१२ ।

तपनमणिः । पुं । तप्यकान्तमयी । रा.नि.व.

तपना । स्त्री । चूद्राग्रिमये । (छांष्टि गवित्रि । रा.नि.व.८ ।)

तपनी । स्त्री । पाठायाम् । वै.निघ. ।

तपनीय(क)म् । स्त्री । स्वर्णे । अम. । रा.नि. व.११ । अने । पुं । शालिधान्वभेदे । च.सू.२७५ ।

तपनेष्टम् । स्त्री । ताम्बे । रा.नि.व.१२ । (ष्ट) स्त्री । शमीभेदे । ड्रुच शमी । वै.निघ. ।

तपस्यः । पुं, स्त्री । कुन्दपुष्पवृक्षे । श.च. । पुं । फाल्गुने मासि । अम. ।

तपस्वी । पुं । घृतकरश्च । रा.नि.व.८ । मस्य-भेदे । उग्रती माह । श.च. । हिङ्गुपत्रा । दम-नकवृक्षे । वै.निघ. ।

तपस्विनी । स्त्री । जटामांस्याम् । रा.नि.व. २२ । कटुका । ऐ.च. । सुखीयां । शूङ्गीतौ । भा. । जिङ्गिण्यां । वि.अ. । वै.निघ. ।

तपस्विपत्रः । पुं । मदनकवृक्षे । मना । रा. नि.व.१० । मि. । शरदि । च.सू.१५ । च.द. ।

तपाः । पुं । यौषर्णी । अ.टी. । माघमास ।

तपात्ययः । पुं । वर्षाकाले । ऐ.च. ।

तपोधनः । पुं । श्रावणीनाममहापुत्रे । मदन-कवृक्षे । रा.नि.व.५।१० । स्त्री (ना) । सुखीयां । शूङ्गीतौ । मे. ।

तम(क)म् । स्त्री । रीत्ये । रा.नि.व.१२ । मा-लिकनामोपधाती । अर्गमांकि कादि । र.सा.सं. ।

तमखलः । पुं । कागश्चक्रान्मित्रतुषापी उष्णी-कृतखले । गदमं यत्न । तद्यथा — “अजाश्चक्रसुधा-प्रिच चालयित्वा सुवि चिपेत् । तस्मीपरिस्थितः खल्लसतखल इति स्मृतः ॥” अचि. ।

तमराजतेलम् । स्त्री । शिरीरीमे तैलम् । सर्वपतैलं ४ श. गीमूत्रं १६ श. काषायं — धूलू-करश्च-भिष्टी-जयभी निर्गुंस्त्री-शिरीष-हिज्जलबी-ज-शिशु-दशसुखानां प्र. २ श. जलं ६४ श. मे. १६ श. । कल्कद्रव्यं — मयनफल-चिकटु-कुष्ठ-ज्वरक-गुण्ठी-कटुफल-वरुणनक-मुस्ता-हिज्जल-बिल-हरिताल-जवापुष्प-विष-मन-शिला-कर्कटश-की रक्तचन्दन-शिशु-यमानो-विकटतलचां प्र. २ स्त्री. । मेघ. ।

तमरूप(क)म् । स्त्री । रीत्ये । रा.नि.व.१३ ।

तमस्लोमशः । पुं । काशीये । शिवाकम् वै.निघ. ।

तमाश्वः । स्त्री । उषसल्लि ।

तमः । पुं । हानि । अ.टी. ।

तमः । पुं । तमप्रलवृक्षे । श.च. । अश्वकारे अश्वकारदर्शने । सु.चि.२२५ । स्त्री । वातकफे प्रकृतेरमृतमगुणे । वै.निघ. । चिचोन्मेषइत्याव-रुषे । विमोहने । रा.नि.व.२१ । काशी । रा.नि. व.२० । [विती । मा.नि. ।

तमःप्रवेशनम् । स्त्री । अश्वकारप्रविष्टसेवास-

तमकश्वासः । पुं । श्वसरोगभेदे । तमक-श्वास । लक्षणं — “प्रतिक्रीमं यदा वायुः क्रीतांसि प्रतिपद्यते । यौवां शिरस्य संग्रह्य शेषार्थं समुदी-र्य च । करोति पीनसं तेन कङ्घी पुष्पुंरक्तं तथा । अतीव तीव्रवेगश्च श्वासं प्राणप्रपीडकं । प्रताप्यति सवेगेन दृष्यते सन्निवृध्यते । प्रमोहकासमानश्च स गच्छति सुहृन्मुहुः । शेषश्चसुषुप्तमाने तु भ्रमं भव-ति दुःस्मितः । तस्यैव च विमोह्यन्ते सुहृन् लभन्ते सुखं । तथास्योहंसते कण्ठः कण्ठाच्छ्रुतीति भाषि-तुम् । न चापि लभन्ते निद्रां शयानः श्वासपीडि-तः । पार्श्वे तस्यानग्न्यति शयानस्य समीरणः । आसीनी लभन्ते सीस्यमुष्णचैवाभिनन्दति । उष्णि-ताची जलाटेन स्त्रियता भ्रमसर्पिसान् । दिष्-कासो मुहुः श्वासी मुहुश्चैवावधस्यते । मेघान्मुशी-तप्राग्वातैः शेषलैश्च विवर्द्धते । स साध्यस्तमकः श्वासः साध्या वा स्वाप्तवीर्यितः ॥” मा.नि. ।

तमका । स्त्री । सूयामलक्याम् । वै.निघ. ।

तमरम् । स्त्री । शीघ्रधाती । वक्षे । ऐ.च. ।

तमराजः । पुं । शर्कराप्रकारे । “नवात् गुह” इति भाषा । गुष्ठाः — दण्डाज्वरदाहरतपित्तप्रः । राज. । [अम. ।

तमस्विनी । स्त्री । जिह्वायाम् । हरिद्रायाम् ।

तमा । स्त्री । मूषाचाम् । इहै आमना । काकोल्यां । कौकुला । रापी । ऐ.च. । तमा-वृक्षे । श.च. ।

तमासः (कः) । पुं । (Xanthochymus

Pictorius.) खनामख्यातवहे । तमाल गीह ।
मं तमालु । कं कदालउ । गुष्ठाः—मधुरः बल्यः
हृथः शीतलः गुरुः दण्णादाहकरः कफपित्तकरः
श्रमशान्तिकरः वरुणवहे । वरुण गीह । रा.
१७. व. ८ । कण्ठहृदि । श. च. । खलपत्रे । कण-
तिले । चिका. । वंशवचि । वै. निघ. ।
म. । श. र. । यवासमकराधाम् । खडे । तापिच्छे ।
चिका. । क्ली । श्वेतसुनिषण्णकशाकि । तेजपत्रे ।
रा. नि. व. ६ । मी. । सु. म. २६८. शिरीषिरेके । ल-
चि । गुडुडूकू । वै. निघ. ।

तमालका (की) । क्ली । भूषाचग्राम् । डू-
रे आश्रमा । वै. निघ. ।

तमालच्छदम् । क्ली । तेजपत्रे । वै. निघ. ।

तमालपत्र(क)म् । क्ली । तेजपत्रे । रा. नि.
व. ६ । च. वि. २५. । तमालवहे, दाक्षिणीति
ख्याते । तिलके । मी. ।

तमालिका (नी) (ली) । क्ली । मृत्पान-
लक्ष्याम् । रा. नि. व. ५ । ताम्रवल्गाम् । मञ्जिष्ठा ।
रा. नि. व. २ । “भूषाचग्रामु तमालिनी ।” रा. नि.
व. २२ । (ली) वरुणवहे । रा. नि. व. ८ ।

तमाङ्गयम् । क्ली । तालीशपत्रे । वै. निघ. ।

तमिः (मी) । क्ली । हरिद्राधाम् । रात्री ।
अम. ।

तमिस्रा । क्ली । हरिद्राधाम् ।

तमोऽप्योतिः (भित्) । पुं । खद्योतिः ।
ज्जानाकि पोका । वै. निघ. । श. र. ।

तमोदर्शनम् । क्ली । पित्तजरोमी अन्धकारद-
र्शने । भा. । [द्योतिः चिका. ।

तमोमणिः । पुं । नीमिदरवे । प. सु. । ख-

तमोविकारः । पुं । रीमे । रा. नि. व. १० ।

तमोवणः । पुं । वकीके । चिका. ।

तम्पा । क्ली । गवि । इ. च. । [नि. व. ११ ।

तम्बुरः । पुं । तुमुरी । लोपाणि शनैः । स्र.

तरः । पुं । हवे । सृष्टिः । [वै. निघ. ।

तट्टः । पुं । चक्रमईवहे । टीकन्ना गीह ।

तरटी । क्ली । शोलापुरादी खनामख्यतरक्त-

वीजकण्टकवहे । मं तरङ्गि । कं रेलङ्गे । गुष्ठाः—
तिक्ता मधुरा गुरुः बल्यः कफघ्नी । रा. नि. व. ८ ।

तरथिः । पुं । अर्कपत्रवहे । आकन्ना गीह ।
अम. । ताम्बे । क्ली । कण्टकसेवल्याम् । [मेटेडी
गोलाप । रा. नि. व. १० । छतकुमार्याम् । अम. ।

तरथिरराम् । क्ली । माथिके । रा. नि. व. ११ ।

तरथी । क्ली । छतकुमार्या । प. सु. । ब्रह्मद-
नीचपत्रे । रा. नि. व. ६ । पञ्चचारिण्या । श. च. ।
खनामख्यातपुष्पवहे । मं तरथी । कं चैवडे ।
[मेटेडी गोलाप । गुष्ठाः—शीतला क्षिप्रा
पित्तदाहन्तरही मधुरा मुखपाकहरी दण्डाक्षि-
घ्नी च । राजतरथी कषाया कफहारी चक्षुष्या ह-
या सुगन्धिष । रा. नि. व. १० ।

तरथीवल्ली । क्ली । कण्टकशतपुत्रीपुष्पवहे ।
दूना गोलाप । वै. निघ. ।

तरन् । पुं । कारण्डवपविणि । मी. ।

तरत्तलः । पुं । दण्डाघ्नी । वै. निघ. ।

तरदी । क्ली । तरव्याम् । रा. नि. व. ८ ।

तरन्तः । पुं । पवित्रिशेषे । मेके ।

तरम्बुजम् । क्ली, पुं । (Lupinus albus
or Citrullus vulgaris. Syn. Cucur-
bita citrallus), तरम्बुज इति ख्यातफलं । हिं
तरम्बुजा । प. सु. । तहवे । वै. निघ. । वीजं शैत्य-
करम् ।

तरलः । पुं । माथिके । रा. नि. व. ११ । श्वेत-
धुसूरके । हारमध्यमथी । वै. निघ. । (ला) क्ली ।
यवाम्बाम् । चिका. । काञ्जिके । मद्यविशेषे । मी. ।
मधुमधिकायाम् । इ. च. । [नि. व. ४ ।

तरवटः । पुं । आह्वलाख्यपत्रे । हिं रज । रा.

तरसं (तर, स) । क्ली । मांसि । वले । वेने ।
चिका. ।

तरचः (छुः) । पुं । प्रसङ्गजातीयशगादनव्या-
न्ने । ठेठेदा वाष, नेकड़े वाष । हिं तरछ ।
रा. नि. व. १८ ।

तरिता । क्ली । रसीने । तर्जन्याम् । श. च. ।
मृच्चने । गीह । “वारिका तरिता तथा”
कुलार्थवतके ।

तरी । स्त्री । धूने । चिका ।

तदः । पुं । हवे । चम ।

तदकूषिः । पुं । वाग्गुदपचिचि । चिका ।

तदजः । पुं । चेतस्त्रिदरे । प.सु. ।

तदजीवनम् । स्त्री । तदमूले । अ.च. ।

तदटः । पुं । नीलोत्पलमूले । राज.१प. । च. सु.२०प. ।

तदणः । पुं । एरम्बहवे । प.सु. । चेतरेम्बहवे । भा. । रा.नि.व.८ । खलुजीरके । प्रो.टी. खोत्रा । रा.नि.व.६ । युवके । रा.नि.व.१८ । चीडादेवदारी । स्त्री । कुलकपुष्पे, कुन्दपुष्पे । भे. । प्राणनेत्रयोवास्थिनि । वै.निघ. ।

तदणज्वरः । पुं । नवज्वर । नव ज्वर. नूतन ज्वर । “आसमरात्रं तदणं ज्वरमाहुर्मनीषिणः ।” च.द. ।

तदणज्वरारिरसः । पुं । ज्वरे मलयङ्गिक रज्वरलाघवकररसविशेषे । पारदगन्धकविषजैपा- लवीजानि समभागानि कुमारीरसेन एकत्र म- र्द्यानि । पात्रा, शक्रक, विष, ज्वरपानिवीज प्र- ङ्कोटक मृगानि । सा.को. ।

तदणदधि । स्त्री । पञ्चदिनातीतदधनि ।

तदणदाहः । पुं । हज्जदारी । वीषताडक । वै.निघ.सम्बिकज्व.वि. । [निघ. ।

तदणपीतिका । स्त्री । मन.शिलायाम् । वै. निघ. ।

तदणभासः । पुं । कर्कश्या । कैंकूड । वै. निघ. । [लास्यपु. । सु. । भा. ।

तदणस्थि । स्त्री । प्राणकर्षाचिगुदेव कोम-

तदणिः (णी) । स्त्री । खलुजणजीरके । च- द्रदन्त्याम् । रा.नि.व.६ । चीडादेवदाणि । रा. नि.व.११ । तरणीपुष्पहवे । जेठेती.गोनाप जूनेत्र गोह. । सु.४६प. । रा.नि.व.१० । छतकुमार्याम् । रा.नि.व.५ ।

तदणीकटाचमालः । पुं । तिलकचुपे । तिल गोह. । रा.नि.व.१० । [हारा. ।

तदतु(दु)लिम्बा । स्त्री । वाइली । वाइड ।

तदनखः । पुं । कण्टके । कैंठि । हारा. ।

तदभुक् । पुं । बन्दाके । पत्रगोह. । वै.निघ. ।

तदमालिनी । स्त्री । भूषामलका । वै.निघ. ।

तदभृगः । पुं । वानरे । वै.निघ. ।

तदरागम् । स्त्री । कीमलपद्मे । हारा. ।

तदराजः । पुं । तालहवे । रा.नि.व.६ ।

तदरट (हा) (रोहिणी) । स्त्री । बन्दा- के । मन्दरा । रा.नि.व.५ ।

तदवली । स्त्री । अतुकालतायाम् । खनीनाम शक्रप्रवा । रा.नि.व.१ ।

तदयायी (इन्) । पुं । पचिणि । हारा. ।

तदसारः । पुं । कर्पूरे । हारा. । [व.५ ।

तदस्या । स्त्री । बन्दाके । पत्रगोह. । रा.नि.

तदटः । पुं । कमलमूले । उत्पलकन्दे । गुणाः — गुरुः विटभिः शीतलश्च । राज. ।

तर्कारी । स्त्री । (Sesbania aculeata.) जयन्तीहवे । धनिष्ठा श्राह. । चिं. हज्जकसेद । मं रान्शिवरि । तै. तर्केशुचेदु. । ता. एराजिलुग्ना । देवताहवे । रा.नि.व.३ । अग्रिमस्य । भा.म.१ भ.ज्व.चि. । रा.नि.व.८।११ । लुदाग्रिमस्य । जी- सूते । रा.नि.व.२१ । वै.निघ.सा.ज्व.चि.अकां- दि । शिंशपाहवे । वनकर्कश्याम् । वै.निघ. । वरु मईचुपे । वै.निघ.२भ.वा.व्या.चि. ।

तर्किणः (लः) । पुं । चक्रमईचुपे । टांकम् श्राह. । प.सु. । वै.निघ. । [ल. चिका. ।

तर्कुपीठी । स्त्री । वर्तन्या । टेटेकार वैहृ-

तर्कुयाणः । पुं । शायके । टेटेकार भाग । चिका. । [सा तु गर्भस्य चतुर्थे मासि भवति ।

तर्जनी । स्त्री । प्रदेशियासङ्गुली । रा.नि.व.१८ ।

तर्णः (कः) । पुं । शालिधान्यविशेषे, काष्ठीरे भाजव इति प्रसिद्धे । तूष्णक इति चरकदत्तः । स कलमाहीनगुणः खादुपाकरसत्वादियुक्तः । वा. सू.टी.६।२च.हमा । “तर्णकः शकुनाहतः ।” मी- वसे । कर्मणे वाङ्मत्र । चम. ।

तर्दकः । पुं । काष्ठदन्त्याम् । ज.द.११प. ।

तर्दू । स्त्री । काष्ठदन्त्याम् । काष्ठेष्ट हाडा । चम. ।

तर्पणम् । जौ । दती । अम । तीथमुत्सङ्गम् ।
 सि.यो.हृदि.चि. । आहारविशेषे । स च द्राक्षा-
 दाडिमजर्जरादिज्वरप्रफलरसैः समधुशर्करं ला-
 जाचूर्णे मिश्रयित्वालीश्व कृतः मन्दाद्यदिज्वरे
 श्वागूखले देयः हितश्च । “तत्र तर्पणमेवादी प्रदेयं
 लाजशक्नुमिः । ज्वरापहैः फलरसैर्युक्तं समधुशर्क-
 रं । द्रवेषालोडिताक्षे सुस्तर्पणं लाजसक्तवः”
 अतः २ ज्ञे. जौफाडन १ छ. दाडिमामित्रज
 /॥ ०. शङ्खे ८ ठो । च.द.व.चि. । ने-
 चतर्पणानुष्ठाने । यथा—“वातातपराजोष्णे ने
 श्मन्नुत्तानशायिनः । अमिती माधचूर्णेन क्षिप्त्वा
 परिपिच्छती । समी दृढी च सम्बोधी कर्णयो
 निवकीप्रयोः । पूरयेद्दूतमखेन विलीनेन सुखीद-
 कीः । सर्पिषा प्रतधीतेन खीरजेन हृतेन वा ।
 निमग्नान्चिपन्माणि यावन्मुक्तावदेव हि । पूर-
 येन्मूलिते नेचे तत उन्मीलयेच्छनेः । भिषग्भिरिव
 विख्यातसर्पणस्वीदितोविधिः ॥” भा.पू.१भ. ।
 चि । नेत्रपुरखे । दमिजनने । वा.टी. ।

तर्पणकषायः । पुं । पञ्चमांशवर्षिककषाये ।
 “तर्पणपञ्चमांशके ।” रा.नि.व.२० । यत्र यत्र त-
 र्पणकषायविधिसत्तत्र तत्रैव कल्पनीयम् ।

तर्पणी । स्त्री । पित्रन्नेषु लाजयवधानाभ्युत्तानेषु ।
 “लाजाय यवधानाश्च तर्पणी पित्रनाशिवी”
 रा.नि.व.१६ । गुरुस्त्वष्टवे, श्रेष्ठाष्टवे । श.मा. ।

तर्पिणी । स्त्री । पञ्चचारिण्याम् । इत्यष्टम् ।
 श.च. । [२१]

तर्प्यटः । पुं । चक्रमहै । टाकम् । रा.नि.व.

तर्पः । पुं । दृष्टायां । लिखायां । चिक्का ।

तर्पणम् । जौ । पिपासायाम् । जटा. ।

तर्पुः । पुं । तरुवृक्षे । श.र. ।

तर्प्यः । पुं । यवचारि । र.मा. ।

तलः । पुं । तालवृक्षे । सि. । वै.निच.१भ.वा.
 व्या.चि. । नृपसि । खरसाधीमानी । अ.द.२च. ।
 चपेटे । रा.नि.व.१८ । मूले । गते । चिक्का ।
 आधारे । छ.च. । [वै.निच. ।

तलकम् । जौ । पुष्करिण्या । हि ताडनम् ।

तलसारकम् । जौ । चक्रस्य चक्रसारज्यी ।
 तल इति भाषा । छ.च. ।

तलहृदयम् । जौ । मध्यमाकुलीनमुपस्थेन भा-
 दतलस्य मध्ये । छ.च. । तन्नामकसक्चिमर्षेचि ।
 सु.शा.६च. ।

तला । स्त्री । गोधायाम् । अम. ।

तलामणिः । पुं । प्रवाले । चिक्का ।

तलाहम् । जौ । तालीमपत्रे । रा.नि.व.६ ।

तलिका । स्त्री । तलसारके । छ.च. ।

तलित(मांस)म् । जौ । सन्तलितमांसे । डा-
 ज्ञा भा.ज. । यथा—“शुद्धमांसविधानेन मांसं स-
 न्धकं प्रसाधितम् । पुनस्तदाज्ये संभृष्टं तलितं प्री-
 ण्यते वृषेः ॥” गुणाः—“तलितं बलमिधाग्निमा-
 सीजःप्रकवृद्धिजात् । तर्पणं लघु सुस्निग्धं रीचनं
 दृढताकरम् ॥” भा. ।

तलिन(म)म् । जौ । शय्यायां । चि. । तुच्छे ।
 हारा. । दुर्बले । छ.च. । सि. ।

तलेक्षणः । पुं । शूकरे । वै.निच. ।

तल्पः । पुं, जौ । शय्यायां । अम. ।

तल्पकीटः । पुं । कीटमेदं । छात्रप्रांकि ।

तल्पनम् । जौ । वृष्टवंशमांसं । शेरुमृदुञ्ज
 भा.ज. । हारा. । इतिपृष्ठे । वै.निच. ।

तल्लः । पुं । तल्लानि । वै.निच. ।

तवराजः । पुं । यवासशर्करायां । सिना इति
 भाषा । रा.नि.व.१४ । वै.निच.व्य.चि.तवराज-
 चूर्णे ।

तवराजखण्डः । पुं । यवासशर्कराजातख-
 ण्डे । शान्धुविट्मय । सं.खण्डतवराज, सिना-
 र खण्ड । गुणाः—दाहहरः तापशान्तिकारः द-
 म्मिजनकः सूक्ष्मांसीहृष्टः श्लाघः । इन्द्रियतर्पणः
 शीतलः समधुरश्च । रा.नि.व.१४ ।

तवराजोद्भवः । पुं । तवराजखण्डे, गवात्
 इति ख्याते मिष्टान्ने । वै.निच. ।

तवराजोद्भवखण्डः । पुं । तवराजखण्डे ।
 रा.नि.व.१४ ।

तवर्षेक्षत् । पुं । शरटे । गिरिशिष्टे । वै.निच. ।

तवचीरम् । जौ । खनामख्यलपिष्टकमिश्रे ।
 तत्तु यवजं गवयचीरपत्रं चीरजलं । हि गोधा-

चौर । गुणाः—मधुरं शिथिलं दाहपित्तं शय-
कासकफशूलं रक्तदीपहरम् । रा.नि.व.६ ।
गन्धपत्रायाम् । वै.निघ.चर्म. चि.चन्द्रमाली ।
तवचीरी । स्त्री । गन्धपत्रायाम् । रा.नि.व.४।६ ।
१० । तवचीरे । वै.निघ. । [यां । वै.निघ. ।
तवचीर्यैकपत्रिका । स्त्री । चावहरिद्रा-
तवीषः । पुं । सुवर्णं । भे. ।
तसरः । पुं । सूचयेत्ये । उषा. ।
तस्करः । पुं । स्रक्कायां । निक्षिं शोक । प.
सु. । मदनकव्ये । यशनां गौह । जटा. । चौरके ।
छात्रानामकं गुरुं उवा । वै.निघ. । [च.१ ।
तस्करस्त्रायुः । पुं । काकनासायां । रा.नि.
तस्करी । स्त्री । काकनासालतायां । गन्धिप-
क्षां । श्वेतलज्जालुकायां । वै.निघ. ।
तचकः । पुं । सर्पविशेषे । सु.कल्प.५अ. । उ-
जमेदे । डे.च. ।
तचणम् । स्त्री । कशीकरणे । [चिका. ।
तचणी । स्त्री । अस्त्रविशेषे । वाहेम अङ्गुलि ।
ताङ्गः । पुं । कण्ठाक्षे । तगान गौह । हिमा-
क्षि । ईतान । श्रीताक्षि । कस्यकताक्षि । वै.निघ. ।
ताङ्गकम् । स्त्री । हज्जदारकवीजे । भैव.शिरी-
रीग-चि.महादशसूक्तैले ।
ताङ्गका । स्त्री । दिवदालां । (मश्रांताङ्ग) ।
वै.निघ. । र.चि.८अ. ।
ताङ्गकाफलम् । स्त्री । खूलेलायां । प.सु. ।
ताङ्गनम् । स्त्री । वायुजन्मनश्चवेदनाविशेषे ।
सु.सु.२१अ. । मारवे ।
ताङ्गिः (ङी) । स्त्री । तालरसे । ताङ्गी । गु-
णाः—“तालजं तद्वर्णं तीक्ष्णतवीवमदकम्भतं । अ-
भीभूतं तदा तु क्षान्तिगुहातदीवद्वत् ॥” भा.
पात्रव. । हचविशेषे । (तङ्गुं गौह । जटी.भ. ।
ताण्डवम् । स्त्री । हचविशेषे । भे. ।
तातनः । पुं । खड्गरीटपत्रिणि । चिका. ।
तातेसः । पुं । रोने । पाके । भे. ।
तामीयकः । पुं । दामनालव्ये । क्षमांशगौह ।
वै.निघ. ।

तानूरः । पुं । मधुरारव्ये । छात्रां गौह ।
वै.निघ. ।
ताम्रिकः । पुं । तम्रामकसन्निपाते ।
तापः । पुं । अग्निसन्नापेनस्त्रादिभिः कृते क्षे-
दे । वा.टी.ईला. । सन्नापे । रा.नि.व.१० । क-
क्षे । भे. ।
तापकः । पुं । ऊरे । म.र. ।
तापनः । पुं । सूर्यकालमयी । रा.नि.व.११ ।
तापसम् । स्त्री । तेजपत्रे । तेलपात । रा.
नि.व.६ । त्वष्टि । दाहतिनि । वै.निघ. ।
तापसः । पुं । मदनकव्ये । वकपविधि । रा.
नि.व.१८ ।
तापसजम् । स्त्री । तेजपत्रे । वै.निघ. ।
तापसतहः । पुं । इक्षुदीहवे । अम. । हिं-
इक्षुषा । पुत्रस्त्रीवकव्ये । सु.सु.१८अ. ।
तापसद्रुमः । पुं । इक्षुदीहवे । क्षिप्रान्ताः ।
रा.नि.व.८ । स्वर्णमात्रिके । र.सा.सं.मिहवज्जरे ।
वकव्ये । वै.निघ. । [रा.नि.व.४ ।
तापसद्रुमसन्निभा । स्त्री । पुत्रदात्रीव्ये ।
तापसपत्रः । पुं । दमनकव्ये । मन । रा.
नि.व.१० ।
तापसप्रियः । पुं । इक्षुदीहवे । प.सु. । र-
सा. । चारव्ये । (पत्राग गौह । इक्षु । वज्जरे ।
स्त्री । द्राक्षायां । रा.नि.व.११ ।
तापसहचः । पुं । इक्षुदीहवे । सु.सु.१०अ.,
चि.१८अ., वा.सु.१५अ. चर्कादिः । “वेतायुष्मं ता-
पसानां च हचः ।”
तापसा । स्त्री । द्राक्षायां । वै.निघ. ।
ताप(म)सी । स्त्री । जटामांसां । चावहरि-
द्रायां । आम आना । वै.निघ. ।
तापसेष्टः । पुं । प्रियालव्ये । (पत्रांशगौह ।
गौह । रा.नि.व.११ ।
तापसेष्ठुः । पुं । इक्षुविशेषे । गुणाः—“ताप-
सेष्ठुर्भवेत्युदी मधुरा श्लेष्मकीपनी । तर्पणी रक्षि-
कचापि हन्ता च बलकारिणी ॥” भा. । कान्ता-
रेचमुच्यते । सु.सु.४४अ. ।

तापलेदः । पुं । खेदविशेष । अलक्षिते काये अक्षसिक्तेः खदिराकारप्रतर्पितत्वावस्थकां-
स्यकन्दुकपात्रपात्रिभिः श्यामस्य बहुशोऽङ्गता-
ये । भा. । सु.चि.१२५ ।

तापहरी । स्त्री । व्यञ्जनविशेष । ताहड़ी, ता-
साहरी इति भाषा । तस्माधनविधिः—“घृते ह-
रिद्रासंयुक्ते माषका मज्जबेहटीः । तन्मुलांघ्रिपि
निर्वीतान् सहैव परिभक्ष्येत् । सिद्धयोग्यं जलं
तत्र प्रविश्य कुशलेः पचेत् । खण्डार्द्रकहिङ्गुनि
माषायां रूपं निक्षिपेत् । एषा सिद्धिं समायाता
प्रोक्ता तापहरी बुधैः । भवेत्तापहरी बन्धा हृष्या
श्लेष्माश्माचरेत् । हंघ्णी तर्पणी हृष्या शुर्वी पि-
तहरी कृता ॥” भा. ।

तापिष्ठः (क्वः) (जः) । पुं । तमालवृक्षे ।
अ.टी.भ. । (जः) स्त्री । स्वर्णमाचिके, धातुमा-
चिके । रा.नि.व.११ ।

तापिनी । स्त्री । भारतवर्षीयवदीविशेष । सा
च पश्चिमदेशे प्रसिद्धा । तज्जलं जेजवतीजलतुल्य-
गुणम् । रा.नि.व.१४ ।

तापि(पी)समुद्भवम् । स्त्री । माचिकनामी-
पधाती । स्वर्णमाचिक । र.सा.सं. ।

तापीजम् । स्त्री । स्वर्णमाचिके । रा.नि.व.११ ।

ताप्य(क,ज)म् । स्त्री । धातुमाचिके, स्वर्ण-
माचिके । छे.च. । र.मा. । तुल्यके । तू.तिश्र. ।
रा.नि.व.११ । सि.यो.यक्ष.चि. ।

ताप्युत्पसन्नकम् । स्त्री । माचिकधात्री ।
स्वर्णमाचिक । र.मा. ।

तामरम् । स्त्री । घृते । जले । भ.रुद्रः ।

तामरसम् । स्त्री । कमले । रा.नि.व.१० ।
नीलपत्रे । वै.निघ. । खर्बे । चिकित्सा । तावे ।
मे. । सारसपक्षिणि । अम. ।

तामलकी । स्त्री । भूयामलकाम् । छूँहे
आमलान् च.द.सि.यो.यक्ष.चि. अवनवासे ।

तामसः । पुं । पेषके । रा.नि.व.१८ । सपे ।

सि. । तनीगुले । स्त्री । जटामांसा । रा.नि.व.११ ।

ताम्बूलम् । स्त्री । (Piper Betle. Syn.
Chavica Betle.) नागवल्लीदले, पर्बे ।
पाने । हिं पाने । ते ताम्बूलपात्र । ता. वैदिकी ।

वम्. नागवेल । गुणाः—“ताम्बूलं विशदं कथं
तीक्ष्णं तुवरं सरं । वस्त्रं तित्तं कटु क्षारं
रक्तपित्तकरं खण्ड ॥ इत्थं श्लेष्मासदीमन्मस-
वातशमापहम् । मुखवैशद्यसौगन्धकान्तिशोध-
कारकम् । हृदयमलक्ष्णं हि जित्तेन्द्रियविशोधनं ।
नवं तदेव मधुररूपायानुरसं गुरु । वलासजननं
भयः पचशाकगुणं स्मृतम् । वक्त्रदेशोद्भवं पर्बं परं
कटुरसं सरम् । पाचनं पित्तजननसुखं कफहरं
स्मृतं ॥ पर्बं पुराणमकटु खल्लं तनु पाण्डुरम् ।
विशेषाङ्गुणवैद्यमन्यहीनगुणं स्मृतम् ॥” भा. ।
“शिरा पर्बस्य श्रेयित्वं कुर्यात्सखहृद्रसः । शी-
र्षं लघ्वीपदनासमन्विते तु सितान्विते । अनिधाय
मुखे पर्बं पुगं खादयते नरः । मतिभंशो दरिद्रः
स्यादन्ते न चरते हरिम् ॥ कण्ठपर्बस्य गुणाः—
तिक्तोष्णं कषायं दाहसुखजायमलनाशनम् । शु-
भपर्बं श्लेष्मावातमश्लं पथ्यं कथं पाचकदीपनञ्च ।
सद्यस्तीटितस्य गुणाः—मुखजाश्वारीचकरम् ॥”
रा.नि.व.११ । ताम्बूलभक्षणनिविडता यथा—
“ताम्बूलमहितस्मीतं शरीरं रुचदुर्वर्त्तते । ज्वराश-
शोषपित्ताक्षमदमूर्च्छांश्चिरीगिषु ॥” तदनुपयोग-
गुणाः—“ताम्बूलानुपयोगाख्यात् श्लेष्मपित्तानिखा-
न्वितः । देहदृक्केशदन्तादिष्वीजवर्णवलचयः ॥”
राज.१५ । गुणाः । चिकित्सा । [वर्णः] । छे.च. ।

ताम्बूलकरङ्कः । पुं । ताम्बूलपात्रे । पानेन
ताम्बूलपत्रः । पुं । नागवल्लीलतायाम् । वै.
निघ. । पिष्णाली । रा.नि.व.७ ।

ताम्बूलपत्र(णी)कन्दः । पुं । कन्दशाके,
पिष्णाली । थाम् आनू, हृवडि आनू । रा.नि.
व.७ । गुणाः—शुक्रलो विशदः खण्ड । अचि. ।

ताम्बूलपर्णिका (पी) । स्त्री । नागवल्ली-
लतायाम् । पानेन गांश्च । वै.निघ. ।

ताम्बूलरागः । पुं । मर्द्रे । हारः ।

ताम्बूलवक्षिका (स्त्री) । स्त्री । नागवल्ली-
लतायाम् । पानेन गांश्च । श.र. ।

ताम्बूल(क)म् । स्त्री । (Cuprum.) Copper.
खनामख्यातधात्री । र.मा. । ताम् । हिं तैवा ।
ते रागि । ता. सेनञ्च । ताम्बूलचणम्—“जवा-
कुसुमसङ्काशं क्षिप्रं सटु घनं धनं । लौहनागो-
विकृतं ताम्बुं भार्गवाय प्रशस्यते ॥” इति । ताम्बू-

दीपा चटी—यस्य सुखा विहाय चरकैः शो-
भवासः । अक्षयिचित्तसन्नाय एते दीपा विदीप-
याः ॥” र.सा.छं. । ताम्रोत्पत्तिः—“शुक्लं यत्का-
लिकेयल पतितं चरवीतले तस्मात्ताम्रं समुप-
सिद्धान्तः पुराविद् ॥” मुखाः—“ताम्रं कषायं
मधुरं चित्तमकाशं पाके कटुं शरकरं । पिता-
पक्षं ज्ञेयं शरकरं शीतं तद्वीपक्षं स्वातन्त्र्यं लेखनं ।
पाक्ष्मद्राशौ शरकरं कटुं काशं कषायं पीनसम-
पिचं । शोषं कृमिं शुक्लपाकरोति प्राहुः परं हं-
दृक्कमलमेतत् ॥” भा.पू.१३.पातुय. । “ताम्रं सु-
पक्वं मधुरं कषायं तिक्तं विपाके कटुं शीतलं ।
कषापक्षं पित्तहरं विषमशुक्लपाक्ष्मद्राशु-
मि ॥” इति शोधितताम्रमुखाः । “घनघातसहं
जिह्वं रक्तपामलं कटुं । हृद्वाकरसमुत्पन्नं ताम्रं
शुभममंलम् ॥” तल्ल लघुचक्षुः । ताम्रमारणम्—
“गीसूत्रं पक्षेयार्थं ताम्रपत्रं हृदाग्निना । शयते
नात्र सन्देहो विषदीपनिहतये । जन्मीररसमृष्टं
रसमन्वकलीपितम् । ताम्रपत्रं श्रावणं विपु-
लियते ध्रुवम् । सुतासामि मिषमुष्णा वाच हिङ्गु-
लमर्पयेत् ॥” इति । यदेवं शारितं ताम्रं ताम्र-
मलेन मईयेत् । तद्वीलं शरण्याने दहा चङ्गिः
प्रतिपयेत् । शुक्ले मजपुटे पात्रं सन्देहोद्वरं भवे-
त् । पल्लौकृतपत्राणि ताम्रस्याधौ प्रतापयेत् ।
निविक्षेत्तप्तमानि तैले तन्ने च काञ्चिके । गीसू-
त्रं कुलस्यानां कषाये च विधा विधा ॥ एवं ताम्र-
स्य पत्राणां विपुलिः सम्भजायते । तथा—“गीसू-
त्रं च पक्षेयार्थं ताम्रपत्रं हृदाग्निना । शयते नात्र
सन्देहो मारणस्यात्र कथ्यते ॥” इति अन्वविषयी-
धर्मः । “सूतमेकं विधा गर्भं यामं मर्त्यन्तु कन्याया-
द्योसुखं ताम्रपत्रं लिङ्गा स्नायानि निधापयेत् ।
सम्यक् शरणैः सार्वे पात्रे मया निधापयेत् । च-
तुर्गामं पक्षेयार्थं पात्रद्वये संगीमये । जलं पुनः
पुनर्देवं सार्वशीतं विमईयेत् । श्रियते नात्र स-
न्देहः सन्देहीषु योजयेत् ॥ जम्बाभसा लेखनसं-
युतेन सम्यक् स्थापय शुक्लपत्रम् । पक्षाभ्यामं कु-
टयेत् सुमुष्णा वात्यादिकं यावदुपैति श्वाभिम ॥”
इति अन्वविषमारणम् । र.सा.छं. । अक्षयिप-
क्षं ताम्रं शरकरं बहिर्मुदा । पुटेत् पक्षावतै-
र्वापि विधा वात्यादिशानये ॥” र.चि.६५. ।
रक्तचन्द्रे । पि. ताम्रपत्रं । पुं । कुठरीनमेदि-
नै. निच. ।

ताम्रकण्टकः । पुं । रक्तचरितये । र.
नि.व.८ ।

ताम्रकल्पः । पुं । शीघ्राधिकारि कल्पविशेषः
“अक्षपारदमन्त्रं कर्षयमितं पृथक् । सर्वैः स-
म्भवेताम् जन्मीरस्त्रेन मईयेत् । सुधावर्तरेः ।
वात् कषासोचरसेन च । योजयेत्तत्रयत्तं तु य-
वस्यन्तु जीयेति । जन्मीरस्त्रं रसेर्मुदी रसं द-
नं चाक्षयेत् । इदं त्रिसामये पात्रे चूर्णयेदतिभ-
जम् ॥” भाषा २ रतिः । विमौतक-पारद-क-
षाः प्र. २ तो, जारितताम्रं ६ तो. जन्मीरर-
सं मईयेत् । अक्ष सुधावर्तरेन कषासोचरस-
सं च संनिधौ यावन्नरसं रीद्रे चारयेत् । पुनश्च
जन्मीररसेन सक्षयं शुक्ले सति चूर्णयेत् । भा. २
र.सा.छं. । टि. आवाट्क पोका । हारा

ताम्रकलिः (कमिः) । पुं । दन्तगोष

ताम्रकुट्टकः (कुट्टः) । पुं । (Nicotian
rustica or tabacum. Latakia t
bacco.) Tobacco. कल्ले, ताम्रकुट्टः । ए-
भा.क. ५, चिं तमाङ्क, चिसाहीतमाङ्क । तै.
भा.क. धूमपत्रम् । ता. कुनर इल्ल । वन्. तम-
कु. तमम् ।

ताम्रगर्भम् । स्त्री । सुखे । रा.नि.व.११ ।

ताम्रचक्षुः । पुं । कपोते । वै.निच. ।

ताम्रचक्षुः । पुं । कुकुटः । प.ह. । च.पू.२५
कुकुरश्चि. कुक्निमा । रा.नि.व.५ ।

ताम्रतुण्डः । पुं । वेतमर्कटे । वै.निच. ।

ताम्रचपुजम् । स्त्री । कांसधातौ । भा. ।

ताम्रदुग्धा । स्त्री । गौरचदुग्धीनामचक्षुः । रा.
नि.व.५ ।

ताम्रदुः । पुं । रक्तचन्द्रेण । वै.निच. ।

ताम्रधातुः । पुं । विरचितकायां । वै.निच. ।

ताम्रपत्रः । पुं । जीवशक्ते । र.चि.५.७ ।

स्त्री । ताम्रस्य पत्रे । ताम्रं पात्रं ।

ताम्रपत्रकः । पुं । भावार्थोक्तताम्रम् । जै.
९८भा.क. । वै.निच. ।

ताम्रपत्री । स्त्री । हंसपादीनामपत्रे । लक्ष्म-
निधि । रा.नि.व.५ ।

ताम्रपर्णी । स्त्री । गन्धमुखे । शङ्खछांश्चि
विशेष । प.सु. । मञ्जिष्ठायां । वै.निघ. ।

ताम्रपल्लवः । पुं । अशीकठवे । रा.नि.व.१० ।

ताम्रपाकी (इम) । पुं । मल्लठवे, मईभाण्ड
ठवे । र.मा. । [प्रयाम् । रा.नि.व.१ ।

ताम्रपादी । स्त्री । रक्तलज्जालुकायाम्, ईश-

ताम्रपुष्पः (कः) । पुं । आरम्बठवे । रक्त-
काञ्चने । वै.निघ. । काञ्चनठवे । जटा. । भूष-
म्यके । कुंहे टापा । श.च. ।

ताम्रपुष्पा (घिका) (घी) । स्त्री । रक्त-
पाटलठवे । पाकुरा ग्राह । रा.नि.व.१० । (घि-
का, घी) रक्तचिह्नति । धातकौठवे । रा.नि.व.६ ।
प.सु. चय. चि. म्बुज्जरासवे । नागरकठवे । नाद्रा-
श्री । ज.द. १२७. ।

ताम्रप्रयोगः । पुं । उदराधिकारि । "कैवलं
जायते ताम्रं शङ्खवेररसैः सह । द्विगुणं भक्षये-
त्प्रातः..... ॥" रस.चि. । अन्यः यक्ष्म्यादी ।
शोधितपारदगन्धकयोः प्र. २ तो. कञ्जलीकृत्य
अतिमृक्षताम्रप्रवेण तीलकद्वयेन एकत्र सन्ध्या
स्यवाचै संख्याय यावता भ्रावितं भवेत् ताम्रपरि-
भाणं पक्वजम्बीररसं दत्त्वा ताम्रत्वात् प्रातपे स्था-
पयेत् यवस्य शीघ्रं पक्वभूतं भवेत् । अथ हस्तेन
मईयित्वा वटी काय्या । रस.र. ।

ताम्रफलः । पुं । अशीलठवे । अंकाङ्क
ग्राह । रा.नि.व.६ ।

ताम्रमूला (लिका) (ली) । स्त्री । ल-
ज्जालुकायाम् । रा.नि.व.४ । क्षीरिणीभेदि ।
थिरुदे । र.मा. । मञ्जिष्ठायां । दुरालभायां । रा.
नि.व.४ । भा.म. १२७. च.चि. । "सिंहो व्याघ्री ता-
मसूली ।" रक्तदुरालभायां । प.सु. ।

ताम्रमृगः । पुं । हरिणे । वै.निघ. ।

ताम्ररसायनी । स्त्री । दुग्धिकायां । वै.निघ. ।

ताम्रवर्णः (कः) । पुं । पक्षीवाहठवे । रा.
नि.व.८ । गोधूमभेदि । हरिणे । गिरिचतिकायां ।
वै.निघ. ।

ताम्रवर्णा । स्त्री । जपाठवे । श.च. ।

ताम्रवल्ली । स्त्री । मञ्जिष्ठायां । प.सु. । चि

चकूटदेशे प्रसिद्धाय, खनामस्यातलतायां । सु.भा.
१०. च. । गुणाः — कषाया कफघ्नी मुखकण्ठदोषघ्नी
श्लेष्मशोधनी च । रा.नि.व.३ ।

ताम्रवीजः । पुं । कुलत्वे । प.सु. ।

ताम्रवृन्तः । पुं, स्त्री (ला) । रक्तकुलत्वे ।
चिका. । हे.च. ।

ताम्रवृक्षः । पुं । कुलत्वे । रक्तचन्दने । र.मा. ।

ताम्रशालिः । पुं । रक्तशाली । दानधानि ।
प.सु. । [कूङ् । जटा. ।

ताम्रशिखी (इम) । पुं, स्त्री । ताम्रचूडे ।

ताम्रसार(क)म् । स्त्री । रक्तचन्दने । प.सु. ।
(कम्) रक्तखदिरि । रा.नि.व.८ ।

ताम्रा । स्त्री । ताम्रवल्लीलतायां । सैहलीलता-
यां । रा.नि.व.३.६ । मञ्जिष्ठायां । रक्तगुञ्जायां ।
मद. । देहाभ्यन्तरचतुर्थीकलायाम् । या द्रोहरक्त-
भागप्रमाणा गुहायधिताना । सु.शा.४.च. ।

ताम्राभम् । स्त्री । रक्तचन्दने । श.च. ।

ताम्राईम् । स्त्री । कांस्ये । कैंगी । चिका. ।
वै.निघ. ।

ताम्राक्षः । पुं । कीकिलि । चिका. । रा.नि.
व.१६ । चकोरपचिणि । (ची) कीकिलायाम् ।
वै.निघ. ।

ताम्रिका (स्त्री) । स्त्री । गुञ्जायाम् । रा.
नि.व.१ । रक्तगुञ्जायाम् । मञ्जिष्ठायां । वै.निघ. ।

ताम्रोपधातुः । पुं । तुल्यके । कुंहे । भा. ।

तारम् । स्त्री । कपूरे । वै.निघ. । रीत्ये । मी-
क्तिके । रा.नि.व.११ । शुद्धमीक्तिके । पुं । वान-
रविशेषे । चि. निर्मले । धरणिः । अनुपचखरे ।
चिका. ।

तारकम् । स्त्री । नेत्रे । ने. ।

तारका । स्त्री । देवताइठवे । मद. । पचला-
ई । र.सा.सं. । इन्द्रवारुणीलतायां । रा.नि.व.१ ।
कनीनिकायां । मी. । चिका. । सुतायां । नन्दने ।
वै.निघ. ।

तारकीश्वररसः । पुं । प्रमेहप्रधिकारि रसः ।
रसहिन्दूरं वक्त्रं लौहम् अमकं प्रत्येकं समं मधुना
मईयित्वा मधुना वधुम्बे लिहयेत् । अनुपातं पञ्चो-

दुम्बरवीजचूर्णं यथावसमार्थं मधुना लेह्यम् । रस.
२. । अथः सूचकच्छेदः रसः । गन्धकः लीङ् वज्रम्
अर्धं दुरालभा यवचारः गोचुरवीजं हरीतकी ए-
वा प्रति सप्तमागः । कुशाण्डसलिलेनैकत्र सईयि-
त्वा कुशादितृषपञ्चमूलगोचुरयोः काषेण च भाव-
यित्वा रक्तिद्रव्या षटी कार्या । उदुम्बरवीजचूर्णस्य
लेहः ।

तारजम् । स्त्री । रीप्यमाचिके । वै.निघ. ।

तारटी (दी) । स्त्री । तरटीवृत्ते । रा.नि.व.८ ।

तारतण्डुलः । पुं । धवलयावनालि । षष्ठ
खवात्र वा खड्गशत्रा । रा.नि.व.१६ ।

तारतालकीवीजम् । स्त्री । रसजारणाथं
वीजमेदं । र.चि.३५. ।

तारपुष्पः । पुं । कुन्दपुष्पवत् । रा.नि.व.१० ।

तारमाचिकम् । स्त्री । Iron pyrites.
रूपमाचिके, रूपस्त्रीपधाती । त्रोग्रामाचिके ।
प.सु. । रूप्यभावे तन्माचिकं यावत् । खचखम्—
“तारमाचिकमन्यत् तद्वेदजतोपमम् । किञ्चिद्र-
जतसाहचर्यातारमाचिकमीरितम् । अनुकल्पतया
तस्य ततो हीनगुणाः धृताः । न केवलं रूप्यगुणाः
वर्तन्ते तारमाचिके । द्रव्यान्तरस्य संसर्गात् सन्त्य-
न्येऽपि गुणा यतः ॥” गुणः—“स्यातारमाचिकं
खादु तित्तं त्वयं रसायनम् । चतुर्थं वसिष्ठकुण्ड-
पाण्डुनेहविषोदरान् । अथः शोथं खयकृष्णं चिदी-
धमपि नाशयेत् । अथः तत् खर्षमाचिकवह्नीवान्
करोति च ॥” तच्छीघ्रं यथा—“कर्कटीमेषग्र-
शुल्लैर्द्रवैर्जम्बीरजैर्दिनं । भावयेदातपे तीव्रे विम-
ला ग्रथति ध्रुवम् ॥” तन्माराणं यथा—“कुलत्पस्य
कषायेण घृष्टा तैलेन वा पुटेत् । तैलेन वाजसूत्रेण
तारमाचिकस्य च्छति ॥” भा. ।

तारविमला । स्त्री । रीप्यमाचिके । वै.निघ. ।

तारवीजम् । स्त्री । रीप्यादिकतरसनिवन्धन-
वीजं । “कुटिलं विमला तीक्ष्णं सम्पूर्णमकल्पयेत् ।
पुटितमप्युत्तरान्तु तारे वाक्चं प्रनैवेद्यम् । यावद्-
शयुषं तत् तावद्वीजमवेच्छुमम् ॥” र.चि.३५. ।

तारशुद्धिकरम् । स्त्री । सीसके । रा.नि.व.११ ।

तारा । स्त्री । सीङ्गामीमद्वेदाकमेदं । नेत्रक-
ः स्त्रीनायाम् । रा.नि.व.११ ।

तारामः । पुं । यज्ञदमेदं । मत्ताविमेष । क-
रदं । वै.निघ. ।

ताराम्बः । पुं । कर्पूरं । रा.नि.व.१२ ।

तारारिः । पुं । माचिकपाती । श्वर्गमाचिक-
विहमाचिके । वै.च. ।

तारारिष्टम् । स्त्री । रीप्यारिष्टे । र.चि.३५. ।

तारिका । स्त्री । ताघा । ताड़ि । तल्लम् ।

तारिणी । स्त्री । मातरि । अस्त्रिमध्यभागे ।
चिका ।

तारीपम् । स्त्री । पुं । खर्षं । वै.निघ. । मे. ।

तारुण्यम् । स्त्री । यौवने । अम. ।

तारुण्यजनवज्रभा । स्त्री । उम्पाशाली ।
रा.नि.व.१६ ।

तारुण्यपिडका । स्त्री । मुखद्रविकायाम् ।
वज्रमकोटि । भेष.छद्ररीग.चि. ।

तारश्चररसः । पुं । राजयक्षाणि रसः । पार-
दः १ तो. रीप्यं १० तो. मनः शिला गन्धकः प्र. ४
तो. गोचुररसेन प्रहरवयं समर्थं बालकायनेष
प्रहरवयं पचेत् । शीते सति चूर्षयेत् । भा.क. २
र. । रस.कौ. ।

तार्क्षी । स्त्री । वसादनीलतायाम् । पांठाङ्क
गुरुङ्गी लता, शिनिन्ता । रा.नि.व.२ ।

तार्क्ष्य(क,ज)म् । स्त्री । रसाग्रने । भा.स.४५
नेत्रविङ्गालरी.चि. । सि.थी.अप.का.वि.सिद्धतम
योगे । See माणिक्यम् । पुं । अथकर्णलतायाम्
लताशाली । शिशाङ्गि लता । र.मा. । वा.उ.१.
अ. । सर्जतरी । अथे । सपे । मे. । खर्षे । श.र.

तार्क्ष्यनायकः । पुं । गरुडः । रा.नि.व.१६ ।

तार्क्ष्यप्रसवः । पुं । अथकर्षनामकुलताशाली
लताशाली । रा.नि.व.६ ।

तार्क्ष्यगैलम् । स्त्री । रसाग्रने । र.भा. ।

तालः । पुं । (Borassus flabelliformis,
The Palmyra tree. खं नामख्यातवत्
तांल गाह् । प.सु. । र.मा. । हिं ताश्च, ताड
उत्त. ताड़ । गुर्ज. तड । ता. पनमं । खरतां
अति अल्पपदेशे । सु.सु.१७५. गुणाः—खादुरी

ककषायः सूत्रीगणः बलप्राणयुक्तवृद्धिकारकः ।
 राज. । “पक्वं तालफलं पित्तकश्लेष्मदिवर्धनं ।
 दुर्जरसहसूत्रं तन्द्राभिष्यन्दमुदरम् ॥ तालमज्जा
 तु तरुणः क्षिप्रदकारो लघुः । श्लेष्मलो वातपि-
 त्तघ्नः सकेही मधुरः सरः ॥” भा. भास्व. । ताल-
 मूलमृगुषाः—रुचः क्षतरीगणश्च । तालास्त्रिमज्ज-
 (कज-जी-जी-मी-मू) मृगुषाः—मधुरं शीतं मूत्रलं गुरु-
 च । तालामृगुषाः—पित्तघ्नं शुक्लं सत्ववर्धनं गु-
 रुच । तालफलं शीतलं बल्यं क्षिप्रं खादुरसं गु-
 रु विष्टम् वातपित्तकक्षतदाहलयघ्नश्च । रा. नि.
 व. ६ । तालरसमृगुषाः—तरुणी रसी मदकारी ।
 श्लेष्मभूतः स पित्तकृत् वातदीपहरश्च । भा. ।
 ली. हरितालि । लौहि. त्रिका. । तालीशपत्रे ।
 रा. नि. व. ६ । तालफलं । तुवरिकायां । श्र. र. ।
 मत्स्यश्लो. । सु. म. ७७. ।

तालकः । पुं । प्राणनाशककौटविशेषः । सु.
 कल्प. ८७. । See कौट. ।

तालकन्दः । पुं । तालवृक्षस्य कन्दे । चि. क.
 क. सीमरी. चि. । [सारलौहि.]

तालकरीरः । पुं । तालादरी. च द. अस्त-
 तालकाफलम् । ली. । स्थूनेलायां । ज. द.
 १२७. ।

तालकाभम् । ली. । नीलरङ्गे. वै. निच. ।

तालकी । स्त्री । ताड्याम् । ताड़ो. त्रिका. ।

तालजटा । स्त्री । तालवृक्षस्य जटायां । ता-
 लेत्र लोटो. । चि. क. क. सीमरी. चि. ।

तालती । स्त्री । तालसुरायां । त्रिका. ।

तालद्रुमः । पुं । अमृदेशे खरताल इति ख्याते
 वृक्षे । रा. नि. व. ६ । [वै. निच. ।

तालपत्रम् । ली. । तालच्छदे. मिथकायाम् ।

तालपत्रा (बी) । स्त्री । मिथेयानामक्षुपि ।
 मंडेरी शीर्ष. । रा. नि. व. ४ । तालमृत्वां । सु. म.
 ३६७. । चि. १११५७. । वा. ८. १२७. । जलसु-
 पत्ण्यां । कुसु तांशुली. सु. चि. १२७. । मूत्रक-
 पत्ण्याम् । मे. । वनमृताङ्गायाम् । वै. निच. ।

तालपत्रिका । स्त्री । तालमृत्वां । रा. नि.
 ३६७. ।

तालपर्णम् । ली. । सुरानामगन्धर्वी । मृत्र-
 गांशु. । श्र. च. ।

तालपर्णी । स्त्री । मधुरिकायाम् । रा. नि. व.
 ४ । सुपत्ण्यां । तांशुली. सुराणांसां । भम. ।
 वृक्षमृताङ्गायाम् । वै. निच. ।

तालपुष्प(क)म् । ली. । तालजटायाम् । ता-
 लेत्र गांशु. । (कम्) मपीच्छरीके । श्र. र. ।

तालप्रलम्बम् । ली. । तालजटायाम् । गुणः
 —“तथा तालप्रलम्बश्च रुचं क्षतकृत्तापहम् ।”
 राज. ३५. ।

तालमण्डिका । स्त्री । तालरसमये । ता-
 लेत्र गन्ध. ताड़ो. गुणाः—“श्लेष्मदीपकरी वृथा
 वातला श्लेष्मवर्धनी । कासहृत्तासविध्वंसकरणी
 तालमण्डिका ॥ पूर्णै कषायपिप्पे च योगयुक्ता सुरा
 हिता । बहुदीपहरा चैव श्लेष्मरीणि विमेषतः ॥”
 अत्रि. १६७. ।

तालमस्तकम् । ली. । कटुशरणि. । दन्ता ७-
 ल. वै. निच. । तालवृक्षमस्तके । तांलेत्र गांशु. ।

तालमूलिका । स्त्री । तालमृत्वां । भम. ।

तालमूली । स्त्री । (Curculigo orchi-
 oides or Hypoxis orchioides. Syn.
 Curculigo orchioides.) स्तनामख्यातकन्द-
 शके । तांशुली. उन्न. दा. हिं कालीमुषली ।
 तं निलप्तलिङ्गच्छलु, निलतारि । सुपत्नीकन्द इति
 भाषा । सा श्वेतकृष्णभेदाद्विधा । श्वेता खलुमृगुषा,
 अन्य रसायनी च । श्वेता शफेदसुपत्नी, कृष्णा
 कालीमुपत्नी । सा. गुणाः—मधुरा शीतला वृथा
 बलपुष्टिदा पिच्छिला कफकारी पित्तदाहशमनी
 च । रा. नि. व. ७. अपिच—“तालमूली च विष्ट-
 भी सुपत्नी परिकीर्तिता । सुपत्नी मधुरा वृथा
 दीर्घाणा वृक्षणी गुरुः । तित्ता रसायनी इति
 गुदजाननिर्वाणया ॥” भा. ।

तालर(ल)खण्डः । पुं । तालजटायां । तांलेत्र
 द्वांशु. । रसा. सं. ।

तालवृन्त(क)म् । ली. । तालवृन्तजने । तांल
 गांशु. गांशु. । तत्र विदीपशमनं लघु । राज.
 १५. । पुं । सीमलतामिदे । श्र. चि. १२७. । See
 सीम. ।

तालशस्यम् । स्त्री । तालास्थिमज्जायां । ताल-
भीत । गुणाः—हृद्यं किम्बं शीतलं बल्यं मधु-
रञ्च । च.सू. २७५ । [चि. ।

तालसत्त्वम् । स्त्री । हरितालभक्षणि । रस.

तालचीर(क)म् । स्त्री । तालजतवचीर ।
रा.नि.व.६ ।

तालाख्या । स्त्री । सुरासांख्या । श.च. ।

तालाङ्गः । पुं । शाकमेदः । हे.च. ।

तालिः । स्त्री । तालमेदः । उ.उ. २ । वै.निघ.
भूष्यामलक्यां । र.मा. ।

तालिकः । पुं । प्रसारिताङ्गुलिपाष्णी । हे.च. ।

तालिका (ली) । स्त्री । ताम्रवल्लीलतायाम् ।
रा.नि.व.३ । तालमूल्याम् । प.सु. सु.चि. १७५.
भूष्यामलक्याम् । रा.नि.व.५ । तालहृत्तमेदः ।
ता.डि. १९ । चम. । मनःशिलायाम् । तालीश-
पत्रे । वै.निघ. । तुवरिकायाम् । श.र. ।

तालिश(स)पत्रम् । स्त्री । तालीशपत्रे ।
भूरिप. । [सु.चि. १७५. । ड. ।

तालीतलम् । स्त्री । सुषलीकन्दे । तालमूली ।

तालीपत्रम् । स्त्री । तालीशपत्रे । रा.नि.व.६ ।

तालीश(क)म् । स्त्री । तालीशपत्रे । रा.नि.
व.६ ।

तालीश(स)पत्रम् । स्त्री । (*Abies web-*
biana or *Pinus webbiana* or *Fla-*
courtia cataphracta). भूष्यामलकीसदृशे
खनामख्यातपण्ड्रव्ये । तालीशपत्रे । भा. । दा.
हि तालिष्यति, तालिष्यत । तं ता, तालिष्य-
ति । दा. पणिषल । वज्. ताल्ठ । तदभावे क-
ष्टकारीजटा यास्या । गुणाः—तिक्तीर्णं मधुरं क-
फवातघ्नं हिकान्नासयकासच्छर्दिघ्नञ्च । रा.नि.
व.६ । लघु चरुचिह्नं गुल्माग्निसाम्यहरञ्च । भा.
भूष्यामलक्यां । बी. ।

तालीशादिमोदकः । पुं । वल्गाचिकार ।
तालीशपत्रं १ तो. भरिचं २ तो. गूळी ३ तो.
पिपली ४ तो. गुडलक् १० तो. एला १० तो.
बै.बलीचना ५ तो. गोजैरा ३२ तो. । सा.स्त्री. ।
च.द. ।

तालु (कम्) । स्त्री । जिहाचिहानमृतमर्द-
तालू, टांक्रा । रा.नि.व.१८ ।

तालुकण्टकः । पुं । तालुगतरीगमेदः ।
लो. ७१ । अथच प्रायः शिशिरीव भवति । क-
थं यथा—“तालुमांसि कफः क्रुद्धः क्रुद्धे तालु-
कम् । तेन तालुपदेक्षस्य निवृत्ता मूर्द्धि ज-
ते । तालुपातात् सान्द्रैः कक्षात्पानं शक्नुव-
त्तुडिकण्ठास्यरुजा शीवाधुर्धरता वनिः ॥” भ

तालुजिह्वः । पुं । कुभीरः । हे.च. ।

तालुपाकः । पुं । पित्तजन्यतालुरीगविमे-
दो. ७१ । तत्र पित्तम् अतिधीरं तालु-
जनयति । “पित्तं कुर्यात्पाकमत्यन्तधीरं तालु-
तालुपाकं वदन्ति ।” भा.स. ४३. सुखरी.चि.

तालुपातः (पीडकः) । पुं । तालुरीगं
तालुकण्टके । उ.लो. ७१ ।

तालुपुष्पुटः । पुं । तालुदेशे मेदः कफ-
रीगविशेषः । तत्रावेदनः स्थायी केवलमात्रः श-
आयते । लक्षणम्—“नीरुक् स्थायी काल-
कफाभा मेदोयुक्तः पुष्पुटतालुदेशः ।” भा.स.
सुखरी.चि. ।

तालुयन्त्रम् । स्त्री । कर्मेनासानाडीश्ले-
साहरणार्थयन्त्रविशेषः । तत्र नीमतालाकारः
शाकूलपरिमितम् । तद्विधा—तयोरिकं मन्त्र-
वदेकतालं नाम, अन्यत् द्वितालं नाम । १
७५. ।

तालुरीगः । पुं । सुखरीगमेदः तालुदेश-
रीगे । स नवधा यथा—गलघण्टी तुण्डिकेरी
भूषः कक्षपः तालुभृदः सांससहातः तालुपु-
तालुशीघः तालुपाकवेति । भा.स. ४३. सु-
चि. । एषां विशेषाः खलपय्यांश्च ख्याः ।

तालुविद्रधिः (धी) । स्त्री । तालुशी-
“खानालुविद्रध्यपि दाहरानयुता भवेतालु-
विद्रिदीयत् ।” च. ।

तालुशीघः । पुं । तालुदेशे वायुजन्यरी-
शे । तत्र तालुदेशे विदारणवर्णीका आस-
यते । “शीघोऽन्यथै दीर्यते वापि तालु शार्द-
नातालुशीघोऽयमुक्तः ।” भा.स. सुखरी.चि.

तालुसंहतिः । स्त्री । तालुरीगविशेषः ।

सुमन्त्रे निरुद्धासं संवत् तालुसंहतिः ।^{१७} वा.उ. २१ अ. ।

तालेश्वररसः । पुं । कासरीगे रसः । रसः २ ती. लौह २ ती. गन्धकः ४ ती. चर्च ८ ती. हरितालं १ ती. मनःशिला ॥० ती. जयन्ती (ज-ज्ज) एरण्डः चाङ्गेरी (मागुरुण) तखुलीयं (कौ-टोनटे) केशराजः (ककुट) भङ्गराजः (जोग-राज) पवरसेन म. विषा भावयेत् । रस.कौ. ।

ताल्वर्चुदम् । कौ. पुं । तालुशोधरीगे । ट. क्वा केना लचयं - पद्माकारं तालुमन्त्रे तु शीर्षं विद्याद्रक्षादव्युदं पित्तजिह्वम् । भा. ।

ताल्वस्थि । कौ. तालुदेशस्थे अस्थनि । ते च हैं । च.शा.७ अ. ।

तित्तः (कः) । पुं । पटोललतायां । पञ्ज्ठा नति । प.सु. । भा. । वरुणहवे । वरुण गाछ । श.मा. । कुटजहवे । कुड्जौ गाछ । श.च. । कि-राततित्तके । छिद्रता । श.र. । वा.उ.२ अ. । कुरवकशकि । कूकुरा शीक । पर्पटकचुपे । क्लृप्तापडा । प.सु. । छि.च. । वायुकाशभूयि-ष्ठपङ्कसान्वतमरसे । छेत्ता रम । "यो गले चो-ष्ठसुतादयति मुखवैशद्यं जनयति भक्तवधिसुत्या-दयति हर्षश्च स तित्तः ।" सु.सू.४२ अ. । स नि-न्नादौ स्वादते । गुणाः - कृमिघ्नः कुष्ठघ्नः अति-सेवनात् राज्यस्थानं करोति । रा.नि.व.२० । शीतलघुहृत्तः दीपनः पाचनः शोधनः अरोचक विषघ्नश्च । तद्विपाकोऽपि कटुः । स च विपाको वातकृत् कफपित्तघ्नश्च । सु.सू.४२ अ. । "प्रतिहन्ति निपाते यो वसनं स्वदते न च । स तित्तो मुख-वैशद्यशीघ्रप्रज्ञादकारकः ॥" चर. । स चातियुक्तः शिरःशूलमन्त्रालम्भयमान् जनयति । तथा कम्प-शुष्कादिषावलयकयकरश्च भवति । इन्द्रोहवे । भा. । निम्बहवे । वै.निघ. । कौ. । वैजोह्वयाम् । तेजवत् । वै.निघ. चयरी.चि.गोक्षरहवे । पि-ये । विह्वलकथि । कण्ठदिदि । श.मा. ।

तित्तकष्टतम् । कौ. । कुष्ठे हृतम् । गन्धहृतं ४ अ. । कायायं विफला हरिद्रा दाबुहरिद्रा वा-सा दुरालभा क्षेत्रपर्पटी पटोलपत्रं चायमाणा क-टुकी निम्बलक एषां म. २ प. वारि ६४ अ. श. १६ अ. । कल्पायै - पिप्पली सुलकं रक्तचन्दनं

चायमाणा (वनी लठा) इन्द्रयवः भूनिम्बः एषां म. ४ ती. मतान्दरे ६ ती. । सु.चि.६ अ. । च.द. । हृतं ४ अ. । कल्पायै - समपर्णलक अतिविषा क-ल्याकः (ऽमानान्) कटुकी.पाठा सुलकम् उशीरं विफला पटोलपत्रं निम्बलक क्षेत्रपर्पटी दुरालभा रक्तचन्दनं पिप्पली गजपिप्पली पद्मकाष्ठं हरिद्रा दाबुहरिद्रा वचा इन्द्रवाक्णी (ताथालमना) सुरा वा शतावरी श्यामालता अनन्ता इन्द्रयवः वासा सूक्ष्मां गुडूची भूनिम्बः (छिद्रता) यष्टिमधु चाय-माणा एषां मिलित्वा १ शरावः (१ मेर) । जलं ३२ अ. आमलकफलरसः ४ अ. । च.द. । रस. र. । महातित्तकानिदम् ।

तित्तकन्द(न्दि)का । स्त्री । आमहरिद्रायां । मालवे पलाश इति ख्याते गन्धपत्रहवे । रा.नि.व. ६ । तित्तदन्तकापीति कश्चित् निघण्टौ पाठः ।

तित्तकरोहिणी । स्त्री । कटुकाम् । कटु-की । च.द.पित्तज्व.चि.कलिङ्गादी ।

तित्तकर्कोटकी । स्त्री । तित्तकर्कोटिकायां । तिङ्कैकफु, कौकटानां । श.चि. ।

तित्तका । स्त्री । तुम्बां, कटुतुम्बाम् । तिङ् नाडे । प.सु. । काकजहायाम् । करञ्जलतायां । चुचुशके । वै.निघ. ।

तित्तकीघ्रातकी । स्त्री । तित्तकीघायाम् । तिङ्पञ्ज्ठा । भैष.कुष्ठ चि. । [निघ. ।

तित्तगन्धा । स्त्री । राजिकायाम् । ग्राहे । वै.

तित्तगन्धिका । स्त्री । वराहकान्नायाम् । व-राज्जोष्ठा । श.मा. ।

तित्तगुञ्जा । स्त्री । करञ्जहवे । हारा. ।

तित्ततखुला । स्त्री । पिप्पल्यां । रा.नि.व.६ ।

तित्ततुण्डी । स्त्री । कटुतुण्डीलतायाम् । तिङ् कूलक, तेलनाकुचां हि कटुतराह । रा.नि.व.१ ।

तित्ततुम्बी । स्त्री । कटुतुम्बां । तिङ् नाडे । प.सु. । [कौकुडामुञ्जी । रा.नि.व.१६ ।

तित्तदुग्धा । स्त्री । कीरिण्याम् । अजयस्थानम् ।

तित्तधातुः । पुं । पिपे । रा.नि.व.२१ ।

तित्तनित्यः । चि । निम्बं तित्तभक्षणी । च.द. ।

तित्तरावः (ची) । पुं, स्त्री । कर्कोटकवृक्षे ।
कर्कोटकात्तल्ल लता । इ.च. । भेषजपदं.चि. ।

तित्तपञ्चा । स्त्री । गुडूच्याम् । यष्टिमधुनि ।
हिलमोचिकायां । मी. । ब्राह्मीभेदे । द्रव्यांशम् ।
जटा. ।

तित्तपुष्पा । स्त्री । पाठायां । रा.नि.व.६ ।

तित्तफलः (ला) । पुं, स्त्री । कतकवृक्षे ।
निर्मलीना वृक्ष । रा.नि.व.११ । (ला) कतकबीज ।
वै.निच. । यवतित्तालतायां । रा.नि.व.२ । वा-
चायां । यमुजायां । तत्रगुञ्ज । रा.नि.व.७ ।

तित्तभद्रः (कः) । पुं । पटोललतायां । श.च. ।

तित्तमरिचः । पुं । कतकवृक्षे । रा.नि.व.११ ।

तित्तयवा । स्त्री । यवतित्तालतायां । रा.नि.
व.२ । शङ्खित्याम् । वै.निच. ।

तित्तरोहिणिका (पी) । स्त्री । कटुकां ।
कट्टेकी । रा.नि.व.६ । र.मा. । सि.यो.कफज्व.
चि. । च.द.कफज्व.चि. । [६-१२४. ।

तित्तला । स्त्री । शङ्खित्यां । नवयानिका । ज.

तित्तवर्गः । पुं । तित्तरसद्रव्यगणे । तद्यथा—
मख्खकपर्णी (थूलकूडि) वेषकरीर (वत्तरी कों-
ड) हरिद्रावय (हरिद्रा पाकशरिद्रा) इन्द्रयव व-
रुणलाडुकण्टक (वैदेही) सप्तपर्णवृक्षहीवय (वृह-
ती, कण्टेकारी) शङ्खित्नी (मौक्तिकी) द्रवली
(इन्द्रकायि) चिह्नं कतवेधन (व्याघ्र) कारवेण
(उच्छे) वासाङ्गकरीर (वन्धाङ्गूत) समनः (ना-
टा) शङ्खपुष्पी (डानकूनी) अपामार्गं चायमाणा
(गोशालिग्रा) श्रीकरीरिणी (कट्टेकी) वैजयन्ती
(जङ्गी) सुवर्चला (हृदहृद) पुनर्मवा शङ्खिकाली
(विहाडी) श्रीतिलसती (लताकट्टेकी)—प्रधत्तीनि
द्रव्याणि । स.स.४६४. ।

तित्तवल्ली । स्त्री । सूच्यां । भूर्गी । र.मा. ।

तित्तवासाङ्गः । पुं । The egg plant,
the fruit of which is bitter. वासाङ्गमे-
दे । उत उवञ्जन । हिंतीत् भण्डा । ज.द.१२४. ।

तित्तवीजा । स्त्री । कटुतुम्बा । रा.नि.व.२ ।

तित्तयाकः । पुं । वरुणवृक्षे । प.सु. । पयसु-
न्दरवृक्षे । मी. । खदिरवृक्षे । तिका. ।

तित्तयाकद्रुमः । पुं । वरुणवृक्षे । वै.निच. ।

तित्तषट्पलकं (घृतम्) । स्त्री । कुष्ठवि-
कारे । काथार्थे—निम्बलकपटोलपत्रं दावीं दु-
रालभा कटुकी विफलाः पपेटकः चायमाणा प्र.
४ ती. जलं १२ श. श. ४ श. । कल्पाथे—रक्त-
चन्दनं भूनिम्बः पिप्पली चायमाणा (वर्णा लता)
सुप्तकम् इन्द्रयवः प्र. १ ती. । च.चि.७४. ।

तित्तसारः । पुं । विटखट्टिरवृक्षे । प.सु.
See चरिमिदः । स्त्री । दीर्घरोहिणे । वडू त्राम
कपूत्र । रा.नि.व.८ ।

तित्तस्त्वन्धः । पुं । षड्विधास्थापनस्त्वन्धेषु तित्त
वर्गीयद्रव्यकृतास्थापनविशेषे । च.चि.८४. ।

तित्ता । स्त्री । लताकनूरिकायाम् । लताकटु
त्रिका । सि.यो.यक्षा.चि.चन्दनादितेले । “हरि
शारिवे तित्ता ।” कटुकां । रा.नि.व.६ । सि
यो.हिक्काशसलेहे । च.द.शूल चि. । वा.उ.२४.
“तित्ताकाचनवैरिकम् ।” हिक्कित्यां । भा. ।
व्यांशम् । भूर्गी । रा.नि.व.२ । सि.यो.कास चि
कटुरोहिण्यां । पाठायाम् । रा.नि.व.६ । यवा
कायां । कटुतुम्बा । रा.नि.व.२ ।

तित्तास्थ्या । स्त्री । कटुतुम्बीलतायाम् । २
तत्राहे । रा.नि.व.२ । [निम्ना । रा.नि.व.२ ।

तित्ताङ्गा । स्त्री । पातालमगङ्गीलतायाम् ।

तित्ताहयम् । स्त्री । एका कटुका कथा का
तित्ता च । वा.सु.१५४. ।

तित्तामृता । स्त्री । गुडूच्याम् । वै.निच. ।

तित्तालावः । स्त्री । तित्ततुम्बा । ति२ना
ज.द.१२४. । [नि

तित्तास्यता । स्त्री । पित्तजन्यसुखरोगे

तित्तिका । स्त्री । कटुतुम्बा । श.र. । च

माण्यां । रा.नि.व.४ । तित्तपटोण्यां । ति२
ता । सा.वी.पथमारणे ।

तित्तोत्तमा । स्त्री । पटोले । वै.निच. ।

तिहुदः । पुं । इन्द्रोदवृक्षे । वै.निच. ।

तिष्टी । स्त्री । श्लोषाके । चिह्नतायां । श.

तित्तिभः । पुं । इन्द्रोदपकोटे । इ.च. ।

तित्तिलम् । स्त्री । तिलपिष्टे । वै.निच. ।

तित्तिङ्गीकः (रीका) । पुं, स्त्री । आम्र-
वृक्षे । तित्तिङ्गी । वै.निघ. ।

तित्तिरः (रिः) । पुं । पक्षिविशेषः । तिष्ठति
भूयसी । तं वीरुकपिष्ट । वसन्तगीर इति च ।
वीरुक्कमेदेव तित्तिरी द्विविधः । तयोः कृष्णः
तित्तिरित्तिरिति, गौरः प्रशस्तः कपिलश्च इति कथ्य-
ते । मांसगुणाः—वर्षदं वाहि द्विकाष्ठं चिदीषघ्नं
आसकासत्वरत्नम् । भा.मांसव. । रक्तपित्तं हि-
तम् । सि.यो.२.पि.वि. । क्षिप्तं लघु बलवीर्यकरं
कषायं मधुरं शीतलं चिदीषघ्नम् । रा.नि.व.१७ ।
“तित्तिरिः कृष्णवर्णः स्वाविचोऽन्वो गौरवित्ति-
रिः । तित्तिरिर्वलदी वाही द्विकादीषवयापहः ।
आसकासत्वरत्नम् आहीरोऽधिको गुणैः ॥” अ-
पिच “तित्तिरिः सव्येदीषघ्नो वाहो वर्षप्रसादनः ।
द्विकाष्टास्वानिहरो विशेषाहीरतित्तिरिः ॥” सु-
ख.४६५. “तथैव तित्तिरी कृष्णः संधाघ्नबल-
वान्नः । सव्येदीषघ्नो बल्यो बलाकासमता गु-
णैः ॥ गौरवित्तिरमेदय श्रेष्ठो गौरश्च तित्तिरः ।
शतौयतित्तिरोऽन्वोऽपि क्षामान्यगुणश्चल्यैः । स
वातलोऽतिबलकृद्गन्धः किञ्चिदसायनः ॥” अचि.११
च. । सारसपक्षिणः । जैपालवृक्षे । वै.निघ. ।

तित्तिरीफलम् । स्त्री । जैपालबीजं । वै.निघ. ।

तिदिशः । पुं । दिक्षुश्च । ङेडुन । वै.निघ. ।

तिनाशकः । पुं । तनिशवृक्षे । जाकल गी-
ह । श.र. ।

तिनिः । पुं । तनिशवृक्षे । जाकल गीह ।
“कटफलं तिनिसैवम् ॥” सु.चि.१६५. ।

तिनिका । स्त्री । यवनालवृक्षे । खनात्र गी-
ह । वै.निघ. ।

तिनिशः । पुं । (*Lagerstroemia flos-
Reginae* or *Dalbergia oujeuensis*.)
खनामख्यातवृक्षे । जाकल गीह, मादन गीह ।
प.सु. । हिं तितरिच्छ । खन्दन इति मङ्गराष्ट्रे क-
षाटि अन्तर्देशे च प्रसिद्धः । अ.चि.१५. । गुणाः
—कषायः उष्णः कफरक्तातिसारघ्नः वाहकः दा-
हजनकः वातरोमे हितश्च । रा.नि.व.८ । “ति-
निशः श्लेष्मपित्ताक्षमेदः कुष्ठप्रसिद्धिजित् । गुवरः त्रि-
चदाहरो व्रणपाण्डुकामिषजित् ॥” भा. ।

तिन्तिङ्गः । पुं । इचाक्षे । विश्व. ।

तिन्तिङ्गि(ङ्गी)कः (कम्) (का) । पुं, स्त्री,
स्त्री । The tamarind tree or its fruit,
(*Tamarindus Indica*.) खनामख्याताकष-
णवृक्षे । तैत्तूल गीह, तैत्तूल । हिं अम्ली, इ-
म्ली । मं इम्ली, चिन्हा । फं लुनिसि । तै चि-
ह्य । उः, केषा । ता. पुलि. वम्. टिन्टम् ।
गुणाः—आमा (कौटि) शुक्रवातहरा पित्तकफर-
क्तघ्नी । पक्का (पांका) वा गोत्रा) सरा कषा
यक्रिज्जत् वलिशोधनी । शुष्का (उकुना) हृद्या लघुः
श्वसमानिहयाहरी च । मद.व.६ । अन्ना वातघ्नी
गुरुः पित्तकफाश्लक्ष्ण, पक्का दीपनी हृद्या सरा उ-
ष्ण । वातकफघ्नी च । भा.पु.१३. । आमं वातघ्नम्
उष्णम् अतिगुरु च । पक्कं लघु संघाहि यक्ष्णौ क-
फवातविश्व । मद.व.६ । आमतित्तिङ्गी (कौटि
तैत्तूल) अत्यन्ना । पक्का (पांका) तैत्तूल) मधु-
रास्वा वातघ्नी पित्तदाहरत्तकफप्रकोपकरी । ति-
न्तिङ्गीकम् आममल्यं लघु पित्तघ्नम् । पक्कं फलं
मधुरास्वं भेदनं विष्टम्भवातघ्नम् । अन्नं कटु कषायं
कफार्शोमृषुषं वातोदरहृणाष्टद्रीगयक्षातिसारघ्न-
गणश्च । रा.नि.व.६ । पक्कचिन्हाकलरसः मधुरा-
स्वः हृदिदः शोथपाककरलेपः व्रणदीपणश्च । चि-
न्हापत्रं (तैत्तूलपात्रा) शोफघ्नं रक्तदीपय्याहृ-
श्च । तस्य शुष्कलक्षारः (उकु तैत्तूलमहालेप
कषात्र) शुष्काप्रिमागुहृष्टः । रा.नि.व.११ ।

तिन्तिङ्गीकम् । स्त्री । इचाक्षे । तैत्तूल ।
अम. । सि.यो.खरमेद-चि.चय्यादिलेहे । पुं ।
अश्ववेतसे । वै.निघ. ।

तिन्तिङ्गी(स्त्री)फलम् । स्त्री । इचाक्षे । तै-
तूल । महा आमा । रा.नि.व.६ । जैपालबीजं ।
प.सु. ।

तिन्तिशी (ला) (लि(ली)का) (ली) ।
तिन्तिशा । अ.टी. । श.र. । वै.निघ. यक्ष्णौ पि.
यमाबादिचूषे ।

तिन्दिशः । पुं । दिक्षुश्च । रा.नि.व.७ ।

तिन्दुः (कः) । पुं, स्त्री (कम्) (*Diospyros
glutinosa* or *D. Cordifolia* or *D.
Embryopteris*.) खनामप्रसिद्धवृक्षे तत्फलं

च। गी०, केंद, माकुड़ा केंद्र। हिं तेंद, माकड़ाकेंद, गाव्। मं टेलकयणि। कं कंडुव। तें तमिक्। ता. तुम्बिक। वम्. तिम्बोरी। च. सु. ४५.। सु. सु. १८५. न्ययीधादिः। फलशुभाः—
स्यादामं तिन्दुकं बाहि वातलं श्रीतलं लघु। पकं पित्तप्रमेहालसेषघ्नं मधुरं गुरु॥ भा. भास्व.।
अस्त्रीषं लघु संयाहि क्षिग्धं पित्तापिवर्धनं। आमं कषायं संयाहि तिन्दु वातप्रकोपनम्॥ सु. सु. ४६. च। “तिन्दुकामं कषायं स्यात् संयाहि वातजन्य-
रं। पक्कन्तु मधुरं क्षिग्धं दुर्धनं श्लेष्मलं गुरु॥”
रा. नि. व. ११। (Diospyros melanoxylon.) Ebony tree. काकतिन्दुके। तिन्दुक-
भेदे। केंद, आवगुण। हिं केन्द, तेन्दु। तें तुमि, तुम्कि। ता. तुम्बि। कुचेलके। तिखिसे।
केंडुण। वै. नि. व.। ली। कर्वे, १ ती.। प. म. १ ख.।

तिन्दुकाकतिफलः। पुं। वीपान्तरखर्जूरी-
तिन्दुकामफलः। } उवे। पिञ्जोथकुर।
वै. नि. च.। [लघु वीज।

तिन्दुकास्थि। ली। तिन्दुकवीजे। केंद क-
तिन्दुकिः। स्त्री। तिन्दुकवले। श. र.।

तिन्दुकिनी। स्त्री। चारतंकोलताया। औ०-
मोड़ा। रा. नि. च. १। [ह। र. मा.। श. र.।

तिन्दुकी (इन्)। पुं। तिन्दुकवले। गाव गी-

तिन्दुजः (का)। पुं। लोप्रवले। प. म.। च.
द. परिणामशुले।

तिन्दुलः। पुं। तिन्दुकवले। श. र.।

तिन्दुवीजम्। ली। केवुकवीजे। केंडे वी-
ज। र. चि. क्रमि. चि.।

तिमिः। पुं। सागरजमहामक्षे। तिमि माह।
शुभाः—“सामुद्रा गुरवः क्षिग्धा मधुरा मातिपि-
शलाः। उष्णः वातहरा तथा वर्षस्थाः श्लेष्मवर्ध-
नाः। मलावहा विशेधेयः सांसाश्रित्यास्तमुद्रकाः॥”
सु. सु. ४६. च.।

तिमिङ्गिलः। पुं। सागरजे तिमितोऽपि म-
चति मक्षे। अयन्तिङ्गिभचकः तङ्गुचय। वम.।

तिमिङ्गिलगिलः। पुं। राचवमक्षे। अयं

तिमिङ्गिलभचकः। राचव बोधोऽयं। वै. च.।

तिमिरः (रोगः)। पुं, ली। लिङ्गनाशप-
रानामधेये नेत्ररोगविशेषे। अङ्कुराणि। हिं च-
जला। तच्च चक्षुर्धं वातपित्तकफरक्तसंसर्गसन्निप-
तभेदेन। निदानादि यथा—दीर्घाश्चतुर्थपटलसम्प-
न्नित्व तिमिरमुत्पादयन्ति। तेन साकल्येन दृष्टि-
रधी भवति। गाढे च तस्मिन् तेजःपदार्थमपि न
दृश्यते। “तिमिराक्षः स वै दीर्घश्चतुर्थपटलं म-
तः। कश्चिद्वि सर्वतो दृष्टिं लिङ्गनाशमतः परम्।
अक्षिन्नमपि तमीभूते नातिकृद् सङ्गायदं। चन्द्रा-
दित्यौ समन्वयान्तरैरेव च विद्युतं। निष्कलानि
च तेजांसि भाजिष्यन्त्यश्च पश्यति॥ शिरानुसारि-
णि मले प्रथमं पटलं जिते। अत्यक्तभीचने कर्प-
व्यक्तमयनिमित्ततः। प्रामे द्वितीयं पटलमसूतम-
पि पश्यति। भूतानु यन्नादासन्नं दूरं दृष्ट्वा च नेत्र-
ते। दूरानि कक्षां कपच विपर्ययीन मन्यते। दो-
षे मण्डलसंस्थानि मण्डलानीव पश्यति। त्रिष्वेकद-
ष्टिमध्यस्थे कङ्कषा बहुधास्थिते। दृष्टेरन्तरगतं
क्रूरदृष्टविपर्ययम्। मानिकक्षमधःस्थे दूरं
नीपरिस्थितं। पार्श्वे पश्येन्न पार्श्वस्थे तिमिराक्षो
ऽयमाशयः॥” वातजे यथा—“...वाते तु सङ्-
घयति दृक्शिराः। दृक्स्थलं विश्रान्तो गन्धीव
दृगधी क्षुता॥” पित्तजे यथा—“पित्तजे तिमि
विद्युत्स्थयोतीवीतदोपितम्। शिखितिमिरं
क्लामं प्रायो नीलञ्च पश्यति॥” कफजे य-
था—“कफेन तिमिरे प्रायः क्षिग्धं नेत्रञ्च पश्यति।
हेन्दुकुन्दकुसुमैः कुसुदैरिव आविष्टम्। रक्तेन र-
िमिरे रक्तं तमीभूतञ्च पश्यति। संसर्गसन्निपा-
विद्यासहोर्णलचक्षम्॥” वा. च. ११५.। अत्र
नेत्ररोगविशेषे। याज्ज्। लघुच—“कदाचि-
चते कर्प कदाचिच्च न बीज्यते। तिमिरं तं
जानीयात् लिङ्गेनामेन दृष्टिमान्॥” अ. द. १०.
बौद्धकिष्टे। तास्ते। तिका। [चि. विषतिन्दुकं
तिमिरा। स्त्री। हरिद्राश्याम्। भैष. वात
तिमिरिः। पुं। मज्जभेदे। वै. नि. च.।
तिमिरी (इन्)। पुं। इन्द्रनीपकोटे। वै.
तिमिषः। पुं। कुषाखलताश्याम्। वु
गाह्। तिका। सायककटिकाश्याम्। नि
तरन्तुजयताश्याम्। नाटावे। हारा.।

तिमी । स्त्री । तिमिरस्ये । विरूपकीषः ।

तिमीरकः । पुं । नखरञ्जकश्चे । (महेदि
ग्राह । प.सु. ।

तिमयी । स्त्री । पशुपत्तिस्थियाम् । ग्राहि ।

तिरिजिह्विकः । पुं । पारिजातश्चे । पा-
नः । वै.निघ. ।

तिरिटः । पुं । इक्षुदण्डे । वै.निघ. ।

तिरिटिः । पुं । इक्षुययौ । श.भा. ।

तिरिणीकण्टः । पुं । पारिजातश्चे । पां-
नः । वै.निघ. ।

तिरिमः (रियः) । पुं । शालिधान्वभेदे ।
गुणाः सधुरः क्षिप्रः शीतलः दाहपित्तघ्नः त्रि-
दोषघ्नः कथ्यः प्रथमः । रा.नि.व.१६ ।

तिरीटः । पुं. स्त्री । लोघ्रश्चे । प.सु. । रा.नि.
व.६ । भैष.नेत्ररी.चि. ।

तिरीटकः । पुं । पट्टिकाक्षीभे । सि.यो.रक्ता-
ग्रः चि. । भा.स.४४. । (यम्भेदे । वै.निघ. ।

तिरीपशालिः । पुं । मासत्रयपक्षे शालिधा-
तिर्यक् । पुं । चक्षुषधातौ । पात्रा । पचि-
जाती । वै.निघ. ।

तिर्यक्पातनम् । स्त्री । पारदस्य पातन-
क्रियाविशेषे । तत्साधनविधिः—“चटे रसं विनि-
विष्य सजलं चटमन्यकम् । तिर्यक्षुलं द्वयोः कृत्वा
तन्मुखं राधयेत् सुधीः । रसाधौ ज्वालयेदग्निं या-
वत् सूतीञ्जलं विशेत् । तिर्यक्पातनमिन्मुखं सिद्धे
मोक्षार्जुनादिभिः ॥” र.सा.सं. ।

तिर्यक्फला । स्त्री । जलुकाक्षतायाम् । औं-
मोड़ । रा.नि.व.१ । [See भयम् ।

तिर्यक्चित्तम् । स्त्री । अस्त्रिभङ्गविशेषे ।

तिर्यग्गतः । जि. सविस्थानं त्यक्त्वा वर्कं गते ।
भा.श.१३.भय.चि. ।

तिर्यगा । स्त्री । पूतनीशके । शूदिनः । प.सु. ।

तिर्यगामी (इन्) । पुं । कंकटे । वै.निघ. ।

तिर्यग्यन्त्रम् । स्त्री । पारदस्य तिर्यक्पात-
नार्थं यन्त्रविशेषे । “अधःपाते त्वधीभास्त्रे विभा-
गश्लपूरिते । तीयमन्यैर्भास्त्रस्य तद्भास्त्रं चोर्ध्वं वि-

च्छतं । विपेटं ज्वालयेदग्निं तस्योपरि च भीमयैः ।
तिर्यक्पातस्य तद्वत् तिर्यग्यन्त्रमुदीरितम् ॥” र.स.
चि. ।

तिर्यग्यवोदरम् । स्त्री । यन्त्रधान्ये । वै.निघ. ।

तिर्यग्यानः । पुं । कंकटे । चिका. ।

तिलः (कः) । पुं, स्त्री । (Sesamum In-
dicum.) स्नानामस्योत्तमेषु । तिष्ठ ग्राह ।
प.सु. । हिं मिठातिल । मं तिल । कं एलु । तें
गुल्लु, मधिनूने गुल्लु । ता. वाल्मेय । फा.
कृष्णद । दा. वारिक तिल । श्वेतकण्णरक्तवन्धभेदेन
चतुर्धा । सा.गुणाः—क्षिप्रः वर्णवलाग्निहृत्कारः
सन्धघ्नः वातघ्नः गुरुः उष्णः पित्तकारः सूत्रलाघ-
वकरः त्रये हितः प्रथः । संयाही सधुरः
कषायः तिलः कटुविपाकः प्रथमस्य । इति
कणतिलगुणाः । सितः अश्वगुणदः । रा.नि.व.
१६ । “कणः श्रेष्ठतमेषु शुक्लो मध्यमः सि-
तः । अथ ह्रीनतराः प्रोक्तास्तत्रैः रक्तादयस्ति-
लाः ॥” भा.पू.१३.धान्यव. । “तिलो विपाके म-
धुरो बलिष्ठः क्षिप्रो व्रणालेपनप्रथ उक्तः । इ-
त्थोऽग्निमिधाजननी वरेण्यो सूत्रस्य दीपाहरणो
गुरुश्च । तिलेषु सर्वैर्वसितः प्रधानो मध्यः सितो
ह्रीनतराक्षधान्ये ॥” अवि.१५३. । तत्काकगुणाः
—“वातलं कटु तित्तास्त्रमधीमार्गप्रवर्धकम् ।”
च.पू.२७७. । (कः) लोघ्रश्चे । (ग्राह ग्राह ।
रा.नि.व.६ । मरुवकश्चे । मरुश्री कृत्वा ग्राह ।
गुणाः—सधुरः शीतः वातपित्तकफघ्नः वलपुष्टि-
करः हृद्यः लघुः मीहीहृत्कारश्च । रा.नि.व.१० ।
कटुपाकः उष्णः रसायनः कफकुष्ठक्षमिघ्नः वक्षि-
दनसुखरीगन्धश्च । भा. । केतकीश्चे । गुडूथाम् ।
सुषय्याम् । उच्छ । रा.नि.व.२१ । सूत्राशये ।
अश्वविशेषे । मे. । तिलकालकरीमे । अम. ।
(कम्) स्त्री । सीवर्धलवण्ये । रा.नि.व.६ । काल-
लोह । गुड । कणतिले । वै.निघ. । सक्तिके ।
क्षौकि । रा.नि.व.१८ । कणसीवर्धलवण्ये । का-
चलवण्ये । चिचके । चिका. । (वै.निघ. ।

तिलकटः । पुं । तिलपुष्परेणी । तिलचूर्णे ।

तिलकणः । पुं । मार्जिततिले । भोज । ति-
ज । च.पू.४३. ।

तिलकत्वक् । स्त्री । तिलचूर्णस्य । तिष्ठ

हानि । गुणाः—कफघ्ना लघा पुंस्त्वष्ट्री दन्तदीप-
हरी क्षमिशीफत्रघ्नी रक्तदीपघ्नी । रा.नि.व.१० ।

तिलकन्दः । पुं । विपर्णीकन्दे । रा.नि.व.७ ।

तिलकल्कः (जः) । पुं, स्त्री । पीडिततिलपि-
ष्टाके । ति.ल.न.३५ । रा.नि.व.१६ ।

तिलकालकः । पुं । सुद्रोमभेदे । ति.ल.न.

लघुर्ण—“क्षणानि तिलमात्राणि नीरुजानि स-
मानि च । वासपित्तकफोद्रेकाणां विद्यातिलका-
लकान् ॥” भा.नि. । शूकरोगभेदे । “क्षणानि
चित्राख्यवा शूकानि सविधाणि च । प्रातितामि
पचन्त्यागु मीद्रं निरवशेषतः ॥ कालानि भूला मा-
सानि शीथ्यन्ते यस्य देहिनः । सन्निपातसमुत्पानं
तं विद्यातिलकालकम् ॥” सु.नि.१४५ ।

तिलकाश्रयः । पुं । ललाटे । ललाटे । अ-
व्यर्थकल्पतरुः ।

तिलकिटम् । स्त्री । तिलकल्के । ति.ल.न.३५ ।
गुणाः—खिन्नं रुचं विष्टम् दृष्टिदीप-
करम् । भा.पू.१४ ।

तिलकी (इन्) । वि । तिलकालकयुक्ते ।

तिलचित्रपत्रकः । पुं । तैलकन्दनामक-
कन्दशाके । रा.नि.व.७ ।

तिलचूर्णम् । स्त्री । तिलकल्के । ति.ल.न.३५ ।
गुणाः—मधुरं रुचं रक्तपित्तबलपुष्टिकरम् । रा-
नि.व.१६ ।

तिलच्छकः । पुं । ईहाशने । वै.निघ. ।

तिलजम् । स्त्री । तैले । वै.निघ. ।

तिलजटा । स्त्री । तिलमल्लयाम् । इन्धने-
तत्कायः आखुविषहृत् । वा.उ.२५५ ।

तिलजा । स्त्री । तिलवासिनीशाली । देह-
स्त्रिकथाश्च वि.ल.व. । रा.नि.व.१६ ।

तिलजण्डुकम् । स्त्री । आलिङ्गने । अ.भा. ।

तिलतैलम् । स्त्री । तिलभवतैले । ति.ल.न.३५ ।
गुणाः—तीक्ष्णं लम्बोपद्रुत् चक्षुष्यं सूक्ष्मं
कफकृत् वद्विट्कं क्षमिन्नं क्षीतः शोषकं क्षय-
स्र धातुपुष्टिकरम् । वा.तैलक. । केश्यं मधुरं तिक्तं
कषायम् उष्णं तीक्ष्णं वर्यं कफघातजन्तुखर्जूरक-
धूतिसहरं कान्तिकरम् । रा.नि.व.१५ । “क्षपायानु-

रत्वं खादु सूक्ष्मं व्यवायि च । पित्तकृशातश्मनं
श्लेष्मरोगादिवर्जनं । शल्यं रुचिकरं मीघं कक्षकुह-
विकारमुत् । इत्थं यमापन्नं श्रेयं तिलतैलं विदु-
र्बुधाः । क्षिप्ते भिन्ने श्रुते हृष्टे भस्मेऽपि दाहके.पि
च । वाताभिर्यन्दिष्कुटने चान्यत्र तिलतैलकम् ।
विषे व्यालशुनः सर्पे भेकेऽभ्यङ्गावगाहने । पाने व-
क्षी वल्कासे च तिलतैलं विधीयते । तिलतैलं वि-
धेयं स्नातु सर्वरोगनिवारणे ॥” अ.नि.१४५ ।

तिलनामा । स्त्री । तिलवासिनीशाली । रा-
नि.व.१६ ।

तिलनालभूतिः । स्त्री । तिलनालधारं
ति.ल.न.३५ । गुणः—अम्लीयः । च द.अ.क
चि. । [व.१६

तिलनी । स्त्री । तिलवासिनीशाली । रा.नि.

तिलपर्णः । पुं, स्त्री । शीवेष्टे । (प्रवृत्तार-
र्थात् । रा.नि.व.१२ ।

तिलपर्ण(क)म् । स्त्री । रक्तचन्दने । भा.
श्रीखण्डचन्दने । अथ उ.ल.न. । रा.नि.व.१२ ।

तिलपर्णिका । स्त्री । श्रीखण्डचन्दने, श्री-
ष्टके । अजगन्नायाम् । रा.नि. । रा.नि.व.१२ ।
रक्तचन्दनश्चै । छे.च. ।

तिलपर्णी । स्त्री । रक्तचन्दने । प.सु. ।
निघ.१४.अ.भैरवीगुह्याम् । तिलवासिनीशाली
रा.नि.व.१६ । “तिलनी” नामकशाकस्यै-
वा.सं.रक्षमारणे । गुणाः—लघुः कफशोधा-
च । सु.नृ.४६५ । चन्दने । वै.निघ. ।

तिलपिष्टम् । स्त्री । तिलपिष्टके । ति-
ल.न.३५ । कथितम् ।

तिलपिञ्जः । पुं । त्रैतिलकण्डले । अ-
ति.ल. निष्कलितलठले । अम. । वन्यति-
कटि.ति.ल. । वै.निघ. । [ल. प.६

तिलपिण्डी । स्त्री । तिलकल्के । ति.ल.न.३५

तिलपिष्टकम् । स्त्री । पल्ले, कुटित-
कृतपिष्टके । ति.ल.न.३५, ति.ल.न.३५ । गु-
—“पल्लस्यु समालस्यतं सैचवं तिलपिष्टक-
पल्लं मलकण्डवं वातघ्नं कफपित्तकृत् । हं
गुरु इत्यस्य विधायं सूचनिवर्णकम् ॥” भा. ।

तिलपुष्पकः । पुं । विभीतकश्चै । वै.नि.

तिलपेजः । पुं । तिलपिसे । चण्ड तिल,
निष्कण तिल । वै.निघ. । [मि.व.१० ।

तिलभाविनी । स्त्री । जातीपुष्पवत् । रा.

तिलमेदः । पुं । खालसवत् । णाडु गाह ।
वै.निघ. । [मि.व.१० ।

तिलमयूरः । पुं । पल्लिमेदः । तिल मयूर ।

तिलमोदकः । पुं । तिललड्डुके । वै.निघ. ।

तिलरसः । पुं । तिलतेले । वै.निघ. ।

तिलवाष्पिनी (सी) । स्त्री, पुं । खनामख्या
तशालिधान्यविशेषे । वै.निघ. । शशुविट्पय ।
गुणाः - पित्तकफघ्नी खिन्वा कासघ्नासहृदा शीघ्र-
पाककारी लघुः हृदा शुकवर्धना मृदागुणा पाण्डु
श्लामवातेषु प्रशस्ता च । रा.नि.व.१६ ।

तिलशालिः । पुं, स्त्री । तिलवाष्पिशाली ।
रा.नि.व.१६ । [म.स. ।

तिलश्याणा । स्त्री । कृषरायाम् । शिर्षा ।

तिलसम्भवम् । स्त्री । तैले । वै.निघ. ।

तिलस्नेहः । पुं । तिलतेले । (शब्दकल्पतरुः) ।

तिलाङ्कितदलः । पुं । तैलकन्दे । रा.नि.
व.७ ।

तिलापत्त्या । स्त्री । कृषजीरके । श.च. ।

तिलिखः । पुं । गीनाससर्पे । अम. ।

तिलीदनम् । स्त्री । तिलात्रे । हारा ।

तिलम् । स्त्री । तिलवत् । रा.नि.व.२ ।

तिलः (खः) (कः) । पुं । मरुवकवत् । म-
रुका कुलत्र गाह । रा.मा. । रोषवत् । अम. ।
श्वेतरीधे । रक्तरीधे । अ.टी.समुत्ति.खा. । रोषा-
कारे हृदयवे रक्तवैरिणिकवत् । सु.स.२८५.
श्यामादिः ड. । वा.स.१५५. । खल्वरीधे । सु.स.
२८५. । अथःसंश्रमने । इन्द्रदीवत् । वै.निघ.वि-
जमज्ज.बीलादिष्टे ।

तिल्वकंतरः । पुं । लोषवत् । वै.निघ. ।

तिल्वनी । स्त्री । कर्णक्षीटायां । कर्णशि-
ष्टा । वै.निघ. ।

तिथः (कः) । पुं । पौषमासे । श.र. । आम-
लकवत् । असनवत् । वै.निघ. ।

तिथपुष्पा (फला) । स्त्री । आमलकीवत् ।
श.च. । अम. ।

तिथ्या । स्त्री । आमलकीवत् । श.र. ।

तिथ्या । स्त्री । शङ्खपुष्पिलतायाम् । वै.निघ. ।

तिथ्या (न) । पुं । तन्तुषु । चि. रीतिषु । उषा ।

तीरः । पुं, स्त्री । वक्त्रे । म. ।

तीरणः । पुं । करञ्जिकायाम् । वै.निघ. ।

तीर्थपदी । स्त्री । मुषलीकन्दे । तालमूली ।
श.च. ।

तीर्थम् । स्त्री । स्त्रीरजसि । म. । योनी । ड.
च. । अग्नौ । निदाने । उषा । स्त्री । कदलीव-
त् । रा.नि.व.११ ।

तीर्थवाकः । पुं । केशे । ड.च. । [व.१६ ।

तीर्थवेधी (न) । पुं । वक्त्रपक्षि । रा.नि.

तीव्रम् । स्त्री । लौहे । तीक्ष्णलौहे । रा.नि.व.
१२ । वक्त्रे । उषा । चि. तीक्ष्णे । कटुनि । ड.
का. । [वृ.न. ७७ । रा.नि.व.७ ।

तीव्रकन्दः । पुं । शूरवे । ७७ । कटुशूरवे ।

तीव्रगन्धा । स्त्री । यमान्याम् । रा.नि.व.६ ।

तीव्रज्वाला । स्त्री । धातकीवत् । रा.नि.व.६ ।

तीव्रवेदना । स्त्री । अतिवेदनायाम् ।

तीव्रसन्तापः । पुं । श्वेनपक्षिणि । वीज पा-
थी । वै.निघ. ।

तीव्रा । स्त्री । महाज्योतिष्मतीलतायाम् । वडु
लताकुण्डे । तरटीवत् । तुलसीवत् । रा.नि.
व.६।८।१० । धातकीवत् । पाण्डुशिशपायाम् । वै.
निघ. । मण्डूद्व्यायाम् । राजिकायाम् । प्रादे ।
कटुकाम् । म. ।

तीक्ष्णः । पुं । कृषसर्पे । विषे । अम. । तिक्त-
तायाम् । यवचारे । चाचक्यमूलके । रीचनधूमपा-
नविशेषे । तत्र धूमनाडी २४ अक्षुष्यः, धूपद्रव्याणि
च तीक्ष्णानि भाव्यानि । शङ्खकीवत् । श्वेतशिरसी ।
क्रिक्त्या । श्वेतमरुवत् । कृष्णशिशपाया । पुंरीधे
वै.निघ. । सितदर्भे । कुन्दुरी । कूम्भकृष्णाटी.
रा.नि.व.८।११ । स्त्री । अतिशालवत् । तीक्ष्ण-
मृनि । हीरकादी । खर्परघाती । वै.निघ. । लौ

क्षी। लोहं । प.सु.। तीक्ष्णलोहि । र.मा.। लवणं ।
सुकके । मे.। मरिचं । वै.निघ.२३.। अतिसा.पि.
द्विद्व्यादिः । अविचायां । रा.नि.व.६। सुखके ।
अम.। वि.। तीक्ष्णगुणयुक्ते । तदायकद्रव्यं पिप-
करं वातकफघ्नं लेखनघ्नं । सु.। [नि.व.१६।

तीक्ष्णकः । पुं । सिद्धये । अथ गत्रिषा । रा.

तीक्ष्णकण्टः (कः) । पुं । यासङ्घे । कुट्ट
द्रुतान्ता । रा.नि.व.४। इन्द्रदीहवे । करीरहवे ।
वर्वरकहवे । रा.नि.व.८। धसूरहवे । गटा.।
कुहोहवे । वै.निघ.। क्ली.। धसूरफले ।

तीक्ष्णकण्टका । स्त्री । कयारीहवे । रा.नि.
व.८। फणववोहवे । फणिसनगा । वै.निघ.।

तीक्ष्णकन्दः । पुं । पलाखी । रा.नि.व.७।

तीक्ष्णकल्कः । पुं । रिवनाख्यधूमपानकल्के ।
स च वृषणादिः । भा.। कुलसुहवे । ताशृण-
कन, नेपानि धन । रा.नि.व.६।

तीक्ष्णकीलः (कः) । पुं । अककरी । यत्कम-
दमहवे । वै.निघ.।

तीक्ष्णगन्धः (कः) । पुं । पलाखी । मैत्री-
वचायां । शोभाघ्नहवे । गन्धतुलस्यां । प.सु.।
लवकहवे । (ई०८७) । रा.नि.व.८। कण्ठाशि-
सौ । एलायां । कण्ठाज्जके । फणिसनहवे । वै.
निघ.। कुन्दरुखीटी । शब्दार्णवः । महा राजप्र-
सा.तैले ।

तीक्ष्णगन्धा । स्त्री । सुखेलायां । र.मा.। त्रि-
लवचायां । कयारिहवे । रक्तसर्पपे । त्राहे । रा.
नि.व.६। ११। वचायां । मे.। भा.म.४४.। लुदरी-
वि.। जीवन्त्याम् । अ.च.। त्रितशीरके । वै.निघ.।

तीक्ष्णगन्धोया । स्त्री । यत्कवचायां । वै.निघ.।

तीक्ष्णगुणकर्म । स्त्री । तीक्ष्णद्रव्यगुणक्रिया-
याम् । तत् दाहपाककरं सावधं यदु च । सु.।

तीक्ष्णतण्डुला । स्त्री । पिपल्याम् । प.सु.।
रा.नि.व.६। भा.पू.१३.।

तीक्ष्णतण्डुः । पुं । पीलुहवे । वै.निघ.।

तीक्ष्णतैलम् । स्त्री । मये । सर्जरसे । कुहो-
चोरे । श.र.। ज्योतिषतीतैले । शताकृत्कोत्र-
तैल । रस.र.।

तीक्ष्णत्वक् । पुं । तुम्बुरी । नेपानि धन ।
वै.निघ.।

तीक्ष्णदंष्ट्रः (कः) । पुं । व्याघ्रे, चित्रकव्या-
घ्रे । रा.नि.व.१८। [लहवे । वै.निघ.।

तीक्ष्णदग्धा । स्त्री । कीडये स्थाति यावना-

तीक्ष्णद्रुः । पुं । पीलुहवे । वै.निघ.।

तीक्ष्णपत्रः । पुं । कुमरिचि । गङ्गात्रिष्ठ ।
प.सु.। तुम्बुरहवे । रा.नि.व.११। रक्तेशी । इ-
न्द्रदीहवे । वै.निघ.।

तीक्ष्णपुष्पम् (धा) । स्त्री । लवङ्गे । रा.
नि.व.१२। (पा) । चेतकेतकीहवे । रा.नि.व.१०।

तीक्ष्णप्रियः । पुं । यवे । वै.निघ.।

तीक्ष्णफलः । पुं । तुम्बुरहवे । रा.नि.व.११।
स्त्री । जेज.फले । वै.निघ.।

तीक्ष्णफला । स्त्री । राजसर्पपे । कान गत्रि-
षा । रा.नि.व.१६।

तीक्ष्णमञ्जरी । स्त्री । नागवल्लीलतायाम् ।
पानेन ग्राह्य । वै.निघ.।

तीक्ष्णमूलः । पुं । कुलस्रमहवे । रा.नि.व.६।
शिशुहवे । गजिने ग्राह्य । रा.नि.व.७।

तीक्ष्णरसः । पुं । यवचारि । र.मा.।

तीक्ष्णलोहम् । स्त्री । रक्तलोहि । इत्यात्,
विदरीति भाषा । गुणाः — रुचम् उष्णं तिक्तं वा-
तपित्तज्वरप्रमेहपाण्डुशूलघ्नं सुष्णाधिकगुणघ्नं । रा.
नि.व.१२।

तीक्ष्णवल्कः । पुं । तुम्बुरहवे । रा.नि.व.११।

तीक्ष्णवृक्षः । पुं । पीलुहवे । वा.टी.हिमा,
अरण्य । सु.१५५.श्यामादिः ।

तीक्ष्णशूकः । पुं । यवे । प.सु.। रा.नि.व.१५।

तीक्ष्णसारः । पुं । मधूकहवे । गडेन ग्राह्य ।
कण्ठाशिशपायाम् । घण्टापाटलायाम् । चण्डोप-
रुन । लोहि । वै.निघ.। स्त्री । कण्ठाशिशपायां ।
कान निष्ठ वा अशुक्र । रा.नि.व.८।

तीक्ष्णा । स्त्री । अथकपस्याम् । वचायाम् ।
संपकहालिकालतायाम् । प.सु.। अविचायाम् ।
रा.नि.व.६। महाज्योतिषतीलतायाम् । यथा-

टकी । कपिकक्षी । आनाकुमी । रा.नि.व.३ ।
हिक्रियाम् । ई.८८३ । वै.निघ. ।

तीक्ष्णान्निः । पुं । जाठराभ्यन्तमे अग्नौ ।
पाचक अग्निविदग्ध । "मात्रातिमात्राव्यशिता
तीक्ष्णाग्नेः पच्यते सुखं । अतएव हि केनापि म-
तलीक्ष्णाग्रिबन्धनः ॥" भा. । See अग्निः ।

तीक्ष्णायसम् । स्त्री । तीक्ष्णलौहि । तिथिं वा
हेम्प्रा । रा.नि.व.११ ।

तुका(गा)चीरी । स्त्री । वंशलोचनायाम् ।
हि.च. । रा.नि.व.६ । च.द.यच्.चि.सिमीपला-
दिवूर्ण ।

तुगा (ख्या) । स्त्री । वंशलोचनायाम् । वंश-
लोचन । रा.नि.व.६ । च.द.सि.यो.ख.मे.चि. ।
वा.सु.१५५. ।

तुङ्गः । पुं । पुत्राग्रहणे । पुत्रागं गाङ् । र.मा. ।
च.सु.४५. । ब्रह्मदारकहणे । सु.कल्प.८५. । नारि-
केलहणे । भा. । गण्डके । गुणार । रा.नि.व.१६ ।
पञ्चकेसरे । वै.निघ. । वि. उभे । प्रधाने । उभे ।

तुङ्गकः । पुं । पुत्राग्रहणे । श.र. । ब्रह्मदारक-
हणे । पञ्चकेसरे । वै.निघ. ।

तुङ्गकेशरः । पुं । पुत्राग्रहणे । प.सु. ।

तुङ्गभद्रा । स्त्री । दक्षिणदेशप्रसिद्धनद्यां । त-
ज्जलं त्रिगुणं निर्मलं स्नातुं गुरु कच्छूपितजनकं
साम्रा पय्यकरश्च । रा.नि.व.१४ ।

तुङ्गहृद्यः । पुं । नारिकेलहणे । वै.निघ. ।

तुङ्गस्कन्धफलः । पुं । नारिकेलहणे । भा.च-
वर्गे ।

तुङ्गा । स्त्री । वंशलोचनायाम् । रा.नि.व.६ ।
वै.निघ. च.सा.चि.ब्रह्मवङ्गादिवूर्ण । शमीहणे ।
रा.नि.व.८ । अत्यशमीहणे । च.वि.८५. ।

तुङ्गाचीरी । स्त्री । वंशलोचनायां । वै.निघ. ।

तुङ्गिनी । स्त्री । महाशतायुष्यां । रा.नि.व.४ ।

तुङ्गी । स्त्री । कश्चकीटायां । काण्डिडा । वै.
निघ. । वनतुलयां । हरिद्रायाम् । नि. ।

तुङ्गीनसः । पुं । प्रायनाशककोटविशेषे । सु.
कल्प.८५. ।

तुच्छम् । स्त्री । पुलाकले, तुषे । ऊषि । उषा. ।

तुच्छद्रुः । पुं । एरच्छहणे । श.च. ।

तुच्छधान्यकम् । स्त्री । नीतारधान्ये । उडि
धान । पुलाके । आण्डा । र.मा. ।

तुच्छा । स्त्री । नीलीहणे । तुल्यके । भा. ।

तुटुमः । पुं । मूषके । त्रिका. ।

तुड्डी । स्त्री । पादकां । अद्वय । र.मा. ।

तुणः (णिः) कः । पुं । नन्दिहणे । तुण गा-
ह । च.टी.खा. ।

तुण्डम् । स्त्री । मुखे । रा.नि.व.१८ ।

तुण्डकी । स्त्री । करञ्जवृक्षां । वै.निघ. ।

तुण्ड(ण्ड)केरिः (रिका) (री) । स्त्री,
पुं । कार्पाश्याम् । कार्पाशं गाङ् । विन्धिकायां ।
तेलाकुटा । च.टी.खा. । रा.नि.व.४ । वनका-
पांसीफले । (कः, का) तन्नामकतामुरीगविशेषे,
शिमोगंलरीगमन्दे । लक्षणम्—“श्रीयः खूललो-
ददाहप्रपाको स्नेहास्रस्यां कौर्मिता तुण्डके-
री ॥” भा. । सु. । “इदुसम्याग्रितः कच्छे कार्पा-
सीफलसन्निभः । पिच्छिलो मन्दरक शोफः कठि-
नलुण्डकेरिकः ॥” वा.उ.११५. । वायव्यकोट-
विशेषे । तद्वदे वातजन्यरोगा भवन्ति । सु.कल्प.
८५. ।

तुण्डाहतदटकम् । स्त्री । अर्द्धाहतदंशे ।
होतलान । “यच्च लालापरिकेदमानं गावे प्रह-
स्यते । न तु दंशाहतो दंशः तनुस्थाहतमादिशे-
त् ॥” वा.उ.१६५. ।

तुण्डिः (ण्डी) । पुं, स्त्री । मुखे । पक्षिचक्षी ।
पाथीर ठोटे । उषा. । स्त्री । शिशिर्नामिगण्ड-
रीगे । गोंड । लक्षणं यथा—“वातेनाश्नायिता
नाभिः स्रज्जा तुण्डिच्यते ॥” भा. । सु.शा.१०
अ. । नाभी । श.र. । अरखविन्धिकायाम् । रा.
नि.व.११ । देवधान्ये । वै.निघ. ।

तुण्डिका । स्त्री । पीलुपर्णाम् । रा.नि.व.१५ ।
विन्धिकायाम् । तेलाकुटा । नाभी । श.र. ।
कार्पाश्याम् । काकजहाश्याम् । कुन्दुलतायाम् ।
कुन्दुककी । वै.निघ. ।

तुण्डिकेरि(री)फला । स्त्री । कुन्दुलता-
याम् । मधुरविन्ध्याम् । कुन्दुककी । वै.निघ. ।

तुण्डिकेरफला । स्त्री । तन्नामगखरीववि-
शेष । वै.निघ. ।

तुण्डिकेशी । स्त्री । विष्णिकायां । च.टी. ।

तुण्डिभः (लः) । वि । पुष्टे । अष्टमाभियुक्ते ।
अम. ।

तुल्य(क)म् । स्त्री । Sulphate of copper.
कामलोपधाती खनामख्यातपण्यद्रव्ये । कुंठि-
म्ना । र.मा. । तुल्यं द्विविधं मयूरं खर्परौ तुल्यञ्च ।
शुभाः —“तुल्यं कटु कषायीणं त्रिविधं चामयप-
कं । विषदोषेषु सर्वेषु प्रशस्तं वान्तिकारकं । ख-
र्परौ कटुका तिला चक्षुष्या च रसायनी । लम्बो-
पशमनी कष्या दीप्या पुष्टिवर्धनी ॥” रा.नि.व.
११. “तुल्यं ताम्बोपधातुहिं किञ्चित्कामेषु तद्वेत् ।
किञ्चित्कामेषु तद्धात् तत्तयमात्रगुणञ्च तत् ॥”
भा.पू.१भ. । चारं निर्मलं लघु मेदकं कृमिकण्डू-
कुष्ठकफपित्तघ्नम् । राज. । “गन्धकेन पच्येतुल्यं
तुल्यार्द्धेनार्द्धयामकं । वान्तिकायां यदा न क्षाः तदा
शुद्धिं विनिर्दिशेत् ॥” इति शुद्धिः । सा.कौ. ।
अथ—“विषया मर्दयेत्तुल्यं मास्पर्शककपीत-
यीः । दशांशं टङ्गणं दद्यात् पच्येत्पुष्टे ततः । पुष्टं
दद्यात् पुटङ्गौद्रेः देयं तुल्यविषुद्धय ॥” भा. । कचि
मरसाञ्जने । उषा. ।

तुल्यखर्परिका (री) । स्त्री । खर्परिकायां ।
थापत्र । वै.निघ. । [निघ. ।

तुल्यनी । स्त्री । एलायां । शिवलिङ्गिन्यां । वै.

तुल्या । स्त्री । नीलीहवे, मङ्गानील्यां । रा.नि.
व.४ । चट्रेलायां । अम. ।

तुल्याञ्जनम् । स्त्री । तुल्ये । अम. ।

तुम्बुभः । पुं । सर्वपहवे । भा.पू.१भ.धान्यव. ।

तुन्दम् । स्त्री । उदरे । रा.नि.व.१८ । [विका. ।

तुन्दः । पुं । खविरे । रा.नि.व.१० । नाभौ ।

तुन्दकूपिका (पी) । स्त्री । नाभ्याम् । इ.
च. । विका. । [च.टी.र. ।

तुन्दपरिमार्जः (सृजः) । वि । अलसे ।

तुन्दि । स्त्री । उदरे । इ.च. । स्त्री । नाभौ ।
विका. । [श.र. ।

तुन्दिका । स्त्री । नाभौ ।

तुन्दिकरः । पुं । नाभौ । विका. । [श.र. ।

तुन्दिभः (लः) । वि । उष्टपुष्टे । कुंठे ।

तुन्दिलफला । स्त्री । चपुषीलतायाम् । रा.
नि.व.७ ।

तुन्दी । स्त्री । नाभौ । श.र. ।

तुमः (कः) । पुं । (Cedrela Toona.)
हलविशेषे, तूणीहवे । तुम्बु गाह । हिं महा-
निम्, तुम् । उत्- महालिम् । पं.द्रावी । अ.म. ।
वि । पीडिते ।

तुमकारिका । स्त्री । भूष्यामलक्याम् । वै.
निघ. । [पु. सु.शा.५ष. ।

तुमसेवनी । स्त्री । शिरःकटीकपालसन्निदेशे-

तुमः । पुं । वर्करे । वार्का हाश्ल । वै.निघ. ।

तुमुलः । पुं । विभीतकहवे । मे. । [श.र. ।

तुम्बः (कः) । पुं । अलाव्याम् । नाडे । प.सु. ।

तुम्बकम् । स्त्री । धन्याकि । धनिश्र । कन्दर्पसा.
तैले । [निघ. ।

तुम्बकः । पुं । तुम्बुरी । नेपाणि शन । वै.

तुम्बा । स्त्री । अलाव्याम् । प.सु. । तित्तुम्ब्याम् ।
वै.निघ. । [श.र. ।

तुम्बिः । स्त्री । तित्तुम्ब्याम् । अलाव्याम् ।

तुम्बिका । स्त्री । कटुतुम्ब्याम् । रा.नि.व.१ ।

तुम्बिनी । स्त्री । कटुतुम्ब्याम् । रा.नि.व.१ ।

तुम्बी । स्त्री । अलाव्याम् । प.सु. । कटुतुम्बा ।
ति२नाडे । भा. । पुं (इन्) । सरलहवे । रा.नि.
व.१२ ।

तुम्बीतैलम् । स्त्री । गलगन्धाधिकारे तैलम् ।
कटुतैलं ४ श. पुराणवित्तालावूरसः १६ श. ।
कक्षायं—विडङ्गं यवचारः सेन्धवं वषा राक्षा
चित्रकमूखं पिकटुं देवदारु एषां प्रति ८ तोः ।
मेघ. । च.द. । [हारा. ।

तुम्बीपुष्पम् । स्त्री । अलावुपुष्पे । अलावुनि ।

तुम्बुकः । पुं, स्त्री । अलाव्याम् । नाडे । उड-
चन्द्रः ।

तुम्बुरः (री) । पुं, स्त्री । तुम्बुरहवे । र.मा. ।
आर्द्रधान्यके । विका. । कुकुरस्त्रियां । मे. ।

तुम्बुकः । पुं, स्त्री । (Xanthoxylon alatum. Syn. Z. hostile.) खनामख्यानफल-
वृक्षविशेष । तेजस्वलेन गन्धे, नेपांलि धने,
तुल्यं फल । हिं तेजस्वत् । तुम्बु । सं तेन्दु ।
कं तुम्बु । तत्फलं सरिषवत् । च.स.१७. । ए-
कदभावे धान्यकं याच्यम् । गुणाः—मधुरः तिक्तः
कटूष्णः वातकफघ्नः शुल्लगुल्मीदराधानकृमिघ्नः कं-
प्रिदीपनश्च । रा.नि.व.११ । “तुम्बु प्रथितं तिक्तं
कटु पाकेऽपि तत्कटु । कृष्णं दीपनं तीक्ष्णं ह-
ृत् लघु विनाङ्गि च । वातघ्नेष्वाधिकर्षोऽहिरी-
रुग्गुरुताक्रमीन् । कुष्ठशूलविनाशकौष्ठकञ्चापि
नाशयेत् ॥” भा. ।

तुरग(ङ्ग)गन्धा । स्त्री । अन्नगन्धायां । प.सु. ।

तुरग(ङ्ग)द्विष(द्वेषि)णी । स्त्री । महिष्यां ।
रा.नि.व.१६ । वै.निघ. ।

तुरग(ङ्ग)प्रियः । पुं । यवे । रा.नि.व.१६ ।

तुरगशिका । स्त्री । अन्नगन्धामूले । च.द.वा.
व्या.चि. ।

तुरगाक्षा । स्त्री । अन्नगन्धायाम् । मद.व.१ ।
घोष्यायां । शंभ्राकुल । रा.नि.व.८ ।

तुरगी (इन्) । त्रि । अन्नारीह । हे.च. । स्त्री ।
अन्नगन्धायां । घोष्यायां । रा.नि.व.४८ । अन्नग्रां ।

तुरङ्गः (मः) । पुं । घोटके । अम. । चिचि ।
श.र. । स्त्री । गन्धके । र.सा.सं. ।

तुरङ्गकः । पुं । हस्तिघोषायां । र.मा. ।

तुरङ्गरिपुः (ङ्गारिः) । पुं । करवीरवृक्षे ।
र.मा. । वै.निघ. २५. विषमज्ज.चि. । महिषे ।

तुरङ्गा (ङ्गा) (ङ्गी) । स्त्री । अन्नगन्धायां ।
वै.निघ. । मद.व.१ । प.सु. । घोष्यायाम् । घो-
ष्ठावद्वत् । रा.नि.व.८ ।

तुरङ्गिका । स्त्री । देवदालीलतायां । देश-
ताड । रा.नि.व.३ । See अगरी ।

तुरष्कः । पुं । शिङ्गके । शिनात्रस । प.सु. ।
स.स.१८. । वा.टी.हिमा. । अन्नबन्धु कृषिमनि-
यसविशेषमाह । वै.निघ. प्रसावरीनारायणतैले ।
च.द.वा.व्या.चि. १८. अतिक्रमकाराजप्रसारणी-
तैले । तद्वैश्याये । ज.द.६७. । चण्डापाटलवृक्षे ।

वर्ष्ठापाकल ग्राह । श्रीवासी । अर्पिते तैलेन
ग्राह । प्राशङ्गि । चिका. ।

तुलसी । स्त्री । (Oci(y)mum sanctum.)
Holy basil. खनामख्यातप्रसङ्गपे । तुलसी
ग्राह । हिं वरष्ठा, तुलसी । सं तुलसीविभाङ्ग ।
तं कुष्ण, मन्वेरवेदु, हतुलसी, तुलसीवेदु । ता.
तुलसी । हा. तुलसी । वम्. तुलस । अन्या—
(O. gratissimum.) रामतुलसी । हिं रा-
मतुलसी । तं निम्मतुलसी । ता. एलुमिच्छन्मो-
लसी । दा. रामतुलसी । अपरा—(Ocimum
Basilicum.) See विमृतुलसी । चन्द्रपत्रतुल-
सी-गन्धतुलसी-कृष्णतुलसी-विल(त्र)गन्धतुलसी-त्रे-
तुलसी वर्ध्नीतुलस इति यथेदा तुलसी । सा.
गुणाः—कटुः तिक्तोष्ण वातघ्नेष्वाही मुरभिः क्रि-
मिघ्नी भूतघ्नी कृष्ण वातशान्तिकरी । “तुलसी
उभया च कासवातकृमिबन्धूतापह्नाग्निपू-
ता ॥” इति श्वेतकृष्णगुणाः । रा.नि.व.१० ।
“तुलसी कटुका तिक्ता हृद्योष्णा दाहपिप्लवत् ।
दीपनी कुष्ठकृष्णपार्श्वकफवातनिज्ज ॥” श्वेत-
कृष्णगुणाः—“शुक्ला कृष्णा च तुलसी गुणैस्तुल्या
प्रकीर्तिता ॥” भा. ।

तुलसीच्छद(पत्र)म् । स्त्री । हृदयालीशप-
त्रे । वै.निघ. । [गौ. । र.मा. ।

तुलसीद्वेषा । स्त्री । वर्ध्वायाम् । वावूहे तुल-
तुला । स्त्री । ४०० तीक्ष्णपरिमाणे, पलशत-
मानि । तुलामानि । निम्बि । मी. साहस्ये । चिका. ।

तुलाकोटिः (टी) । स्त्री । परिमाणमेहं ।
अर्जुदे । हे.च. । कोटिसंख्यायाम् । वै.निघ. ।

तुलाबीजम् । स्त्री । गुडायाम् । चिका. ।

तुलिका । स्त्री । हायुजिकापत्रिणि । ध्वज-
पात्री । चिका. । [बायां । च.स.१७. ।

तुल्यार्भता । स्त्री । एकसामान्यरूपायां तुल्यनि-
तुल्यः (कः) । पुं । तुल्यवदनालि । लाल कर्ण
जनत्र । रा.नि.व.१६ । आदक्याम् । अन्नह्न ।
(कः) कुधान्यमेह । “पचैक केजराकारैः कलाङ्ग-
सहस्रेः फलेः । इत्यसुवरको नाम प्रथिमार्थवती-
रजः ॥ शारङ्गारं तीव्रकं कषायं कटुपाकं च ।
उष्णहृमिज्वरानाहमोहोदावर्तनाशनम् ॥” सु.१.

तुम्हिकेरफला । स्त्री । तन्नामगलरोत्रवि-
शेषे । वै. निघ. ।

तुम्हिकेशी । स्त्री । विम्बिकाश । च. टी. ।

तुम्हभः (लः) । वि. पुटे । उद्गमाभियुक्ते ।
चम. ।

तुल्य(क)म् । स्त्री । Sulphate of copper.
वाक्शोपधाती स्नामस्यतपस्यद्रव्ये । ऊँ ति-
ज्ञा । र. मा. । तुल्यं विविधं मयूरं खर्परीतुल्यञ्च ।
शुभाः —“तुल्यं कटु कषायोष्णं शिचनेनामयप-
हं । विषदोषेषु तल्लेषु प्रशस्तं वान्तिकारकं । ख-
र्परी कटुका तिक्ता चक्षुष्या च रसायनी । त्वग्दी-
पशमनी रुक्षा दीप्या पुष्टिवर्द्धनी ॥” रा. नि. व.
११. “तुल्यं वाक्शोपधातुर्हि किञ्चित्तामिषं तद्वत् ।
किञ्चित्तामयुषं तद्वत् । वल्ल्यमाणशुभञ्च तत् ॥”
भा. पू. १ भ. । चारं निम्बलं लघु मेदकं कृमिकण्डू-
कुष्ठकफपित्तघ्नम् । राज. । “गन्धकेन पचेत्तुल्यं
तुल्यार्द्धेनाईयामकं । वान्तिधाम्नी यदा न साः तदा
प्लविं विनिर्द्दिशेत् ॥” इति शुद्धिः । स. कौ. ।
अन्यत्र —“विष्टया मर्द्दयेत्तुल्यं माज्जोरककपोत-
योः । दशांशं टक्कणं दत्त्वा पचेत्तुल्यपुटे ततः । पुटे
दध्ना पुटकौद्रेः देयं तुल्यविष्टव्ये ॥” भा. । कृचि
भरसाधने । उषा. ।

तुल्यखर्परिका (री) । स्त्री । खर्परिकायां ।
थापत्र । वै. निघ. । [निघ. ।

तुल्यनी । स्त्री । एलायां । शिषलिङ्गिण्यां । वै.

तुल्या । स्त्री । नीलीवर्णे, मद्धानील्यां । रा. नि.
व. ४ । उद्देशायां । चम. ।

तुल्यान्ननम् । स्त्री । तुल्ये । चम. ।

तुलुभः । पुं । सर्वपत्रे । भा. पू. १ भ. धान्यव. ।

तुलम् । स्त्री । उदरे । रा. नि. व. १८ । [त्रिका. ।

तुलः । पुं । खविरे । रा. नि. व. २० । नाभी ।

तुलकूपिका (पी) । स्त्री । नाभ्याम् । द्वे.
च. । त्रिका. । [च. टी. र. ।

तुलपरिमार्जः (मृजः) । वि. जलसे ।

तुल्लि । स्त्री । उदरे । द्वे. च. । स्त्री । नाभी ।
त्रिका. । [श. र. ।

तुल्लिकः । पुं । पण्डूरमातुषे । स्त्री । नाभी ।

तुल्लिकरः । पुं । नाभी । त्रिका. । [श. र. ।

तुल्लभः (लः) । वि. उटपुटे । ऊँ डो ।

तुल्लफला । स्त्री । चपुषीसतायाम् । रा.
नि. व. ७ ।

तुल्ली । स्त्री । नाभी । श. र. ।

तुलः (कः) । पुं । (Cedrela Toona.)
वृक्षविशेषे, तूषीवर्णे । ऊँ न गात्र । द्विं मद्धानि-
मम्, तुलु । उतु. मद्धानिम् । पं. द्रावी. । च. म. ।
वि. पीडिते ।

तुलकारिका । स्त्री । भूस्वामलक्ष्याम् । वै.
निघ. । [पुं । सु. मा. १५. ।

तुलसेवनी । स्त्री । शिरःकटीकपालसन्धिदेशे-

तुलभः । पुं । बर्करे । व्रीका छागल । वै. निघ. ।

तुलुलः । पुं । विभीतकवर्णे । मी. । [श. र. ।

तुल्वः (कः) । पुं । अलाव्याम् । नाडे । प. मु. ।

तुल्वकम् । स्त्री । धन्याके । धनिश्री । कन्दर्पसा,
तैले । [निघ. ।

तुल्वरः । पुं । तुल्वरी । जेनागिनि धने । वै.

तुल्वी । स्त्री । अलाव्याम् । प. मु. । त्रिक्ततुल्व्याम् ।
वै. निघ. । [श. र. ।

तुल्विः । स्त्री । त्रिक्ततुल्व्याम् । अलाव्याम् ।

तुल्विका । स्त्री । कटुतुल्व्याम् । रा. नि. व. १ ।

तुल्विनी । स्त्री । कटुतुल्व्याम् । रा. नि. व. १ ।

तुल्वी । स्त्री । अलाव्याम् । प. मु. । कटुतुल्व्याम् ।

ति२ नाडे । भा. । पुं । (इन्) । सरलवर्णे । रा. नि.
व. १२ ।

तुल्वीतैलम् । स्त्री । मलमन्त्राधिकारे तैलम् ।

कटुतैलं ४ श. पुराणवित्तालावरुसः १६ श. ।

कल्पाये—विष्टकं यवचारः सेम्बवं वचा राक्षा
शिवकमूलं चिकटु देवदाह एषां प्रति ८ तीः ।
शेष. । च. द. । [श. रा. ।

तुल्वोपुष्पम् । स्त्री । अलावुपुष्पे । लतापुष्पे ।

तुल्वकः । पुं, स्त्री । अलाव्याम् । नाडे । उड-
चन्दः ।

तुल्वरः (री) । पुं, स्त्री । तुल्वरवर्णे । र. मा. ।
भार्द्रधान्यके । त्रिका. । तुल्वरिण्यां । मी. ।

तुलसी : । म, स्त्री । (Xanthoxylon alatum, Syn. Z. hostile.) खनामख्खातकल-
वविविधे । तेजवरणर गाह । नेपालि धने,
तुल्ल कल । हिं तुलबल । तुम्ह । न तेम्ह ।
कं तुम्ह । तत्फलं मरिचवत् । अ.सु.१५. । ए-
ब्रह्मावे धान्यकं यावत् । गुणाः—सधुरः तिक्तः
कटूश्च; वातकफघ्नः शुल्लगुणोदराधामकमिह्नः अ-
ग्निदीपनश्च । रा.नि.व.११ । “तुलसी प्रथितं तिक्तं
कटुं पाकेऽपि तत्कटुं । क्लीषां दीपनं तीक्ष्णं क-
र्षणं विरुद्धि च । वातश्लेष्माधिकार्थोऽग्निरो-
दग्गुरुताक्रमीम् । कुष्ठश्लाघविश्रासमीहकृच्छ्राणि
नाशयेत् ॥” भा. ।

तुरग(ङ्ग)गन्धा । स्त्री । अन्नगन्धायां । प.सु. ।
तुरग(ङ्ग)द्विष(द्वेषि)णी । स्त्री । महिष्यां ।
रा.नि.व.१६ । वै. निच. ।

तुरग(ङ्ग)प्रियः । पुं । यवे । रा.नि.व.१६ ।

तुरगशिफा । स्त्री । अन्नगन्धामूले । च.द.वा.
व्या.चि. ।

तुरगाक्षा । स्त्री । अन्नगन्धायाम् । मद.व.१ ।
घोष्टायां । अश्राकूल । रा.नि.व.८ ।

तुरगी (इन्) । वि । अश्वारीहि । छे.च. । स्त्री ।
अन्नगन्धायां । घोष्टायां । रा.नि.व.४८ । अश्रा।

तुरङ्गः (मः) । पुं । घोटके । अम. । चिचि ।
श.र. । स्त्री । गन्धके । र.सा.सं. ।

तुरङ्गकः । पुं । हस्तिघोषायां । र.मा. ।

तुरङ्गरिपुः (ङ्गारिः) । पुं । करवीररुचि ।
र.मा. । वै. निच. १४. विषमज्ज.चि. । महिषे ।

तुरङ्गा (द्वा) (ङ्गी) । स्त्री । अन्नगन्धायां ।
वै. निच. । मद.व.१ । प.सु. । घोष्टायाम् । घो-
टावद्व । रा.नि.व.८ ।

तुरङ्गिका । स्त्री । देवहालीलतायां । अश्रा-
ताड । रा.नि.व.३ । See अगरी ।

तुलसी : । पुं । शिखरे । निगारस । प.सु. ।
सु.सु.१८.च. । वा.टी.हिमा. । अरुणलु लचिमनि-
यांसविशेषमाह । वै. निच. अतावरीनारायणतीले ।
च.द.वा.व्या.चि. १८. अतिशुभकाराजप्रसारणी-
ले । गहेशीयात्रे । अ.द.६.च. । घण्टापाटलरुचि ।

बर्तीपाकल गाह । श्रीवसि । अर्पिन तेजवर
गाह । प्राञ्चके । चिका. ।

तुलसी । स्त्री । (Oci(y)mum sanctum.)
Holy basil. खनामख्खातकलपु । तुलसी
गाह । हिं वरुणा, तुलसी । नं तुलसीविभाङ्ग ।
तं क्रुण, गग्गेरवेदु, द्युलसी, तुलसीवेदु । ता.
तुलसी । दा. तुलसी । वम्. तुलस । अन्था—
(O. gratissimum.) ब्राह्मतुलसी । हिं रा-
मतुलसी । तं निशतुलसी । ता. एलुमिच्छन्तो-
लसी । दा. रामतुलसी । अपरा—(Ocimum
Basilicum.) See विश्वतुलसी । अन्नपन्नतुल-
सी-गन्धतुलसी-कृष्णतुलसी-विल(व)गन्धतुलसी-श्वे-
ततुलसी-वर्धरीतुलसी इति पञ्चैदा तुलसी । सा.
गुणाः—कटुः तिक्तोष्ण वातश्लेष्मघ्नी सुरभिः क्रि-
मिघ्नी भूतघ्नी रुच्या वातशानिकरी । “तुलसी
उभया च कासवातक्रमिवमिभूतापह्णरिणी पु-
ता ।” इति श्वेतकृष्णगुणाः । रा.नि.व.१० ।
“तुलसी कटुका तिक्ता हृषीणा दाहपित्तकृत् ।
दीपनी कुष्ठकृच्छ्राक्षपार्श्वरुक्कफवातजित् ॥” श्वेत-
कृष्णगुणाः—“शुक्ला कृष्णा च तुलसी गुणैस्तुल्या
प्रकीर्तिता ।” भा. ।

तुलसीच्छद(पत्र)म् । स्त्री । वृक्षतालीशप-
त्रे । वै. निच. । [गौ. र.मा. ।

तुलसीद्वेषा । स्त्री । वर्धयाम् । वावूहे तुल-
तुला । स्त्री । ४०० तीलकपरिमात्रे, पलशत-
मानि । तुलामानि । निजि। मी. सादृश्ये । चिका. ।

तुलाकोटिः (टी) । स्त्री । परिमाणमेहं ।
अर्जुदे । छे.च. । कोटिसंख्यायाम् । वै. निच. ।

तुलावीजम् । स्त्री । गुडायाम् । चिका. ।

तुलिका । स्त्री । हापुचिकापचिचि । अन्न-
पात्री । चिका. । [तायां । च.सु.१५. ।

तुल्यार्थता । स्त्री । एकसामान्यरूपायां गुणो-
त्तरः ।

तुवरः (कः) । पुं । तुवरयवनालि । लाल कण
खना । रा.नि.व.१६ । आदक्षाम् । अन्नर ।
(कः) कृषाभेदे । “यवैश्च केशराकारैः कला-
सदृशैः फलैः । वृक्षसुवरको नाम पश्चिमार्धवृषी-
रजः ॥ आदक्षरं तीवरकं कषायं कटुपात्रि च ।
उष्णकृमिज्वराणाहमीहोदाघनं नाशनम् ॥” सु.सु.

४६५. वा. उ. १८५. चरमपुपुषे । (पौषी ।
अजातशत्रुगवि । अम. नि. कषाये । नि. ति-
को । सु. व. ४५५. ।

तुवरयावनालः । पुं । खनामखातरक्तजम्ब-
शिलीधाम् । वक्र कृष्ण खनां । नं तुरीयोपले ।
कं भोक्तरजाल । गुणाः—कषायः उष्णः शीघ्रः
संवाही वातशमनः विदाही शोषजनकश्च । रा.
नि. व. १६ ।

तु(तु)वरिका (री) । स्त्री । (Cajanus
Indicus.) चादकाम् । अरुहर । रा. नि. व. १६ ।
सुजादकाम् । तीरसिंति लोके । टोऽर्छोत्र क-
नां । हिं तोरी । य. सु. । गुणाः—कटुतिक्तक-
षाय उष्ण साहिष्णी चक्षुष्या कर्द्विपित्तज्वराना-
शनी च । रा. नि. व. १६ । साहिष्णी लघुः कफवि-
परक्तघ्नी तीक्ष्ण उष्ण दीपनी कक्षूककोष्ठकमि-
हरी च । भा. प्र. १ भ. भा. व. । A kind of
lentil (Cytisus Cajan.) मसूरकलायि ।
सीराइसिकायां । नि. । गोपीचन्दने । तिलक-
याति । भा. । राजिकायाम् । (चैत गत्रिवा ।
वै. निघ. ।

तुवरीमृत् । स्त्री । सीराइसिकायाम् । ति-
लकयाति । अङ्गुर्पण्ठि । रा. नि. व. १९ ।

तुवरीशिखः । पुं । चकमर्दवले । श. च. ।

तुविः । स्त्री । तुम्ग्राम् । गाँडे । श. भा. ।

तुषः । पुं । विभीतकवले । तुषे । तूष. अम. ।

तुषजलम् । स्त्री । तुषोदके । कौञ्जिविशेष ।
अभावे काञ्जिकम् । सि. यो. उद्बुधकसम्भाने ।

तुषधान्यम् । स्त्री । तुषे । तूष. र. मा. । र-
क्षाख्यादी । वै. निघ. । कङ्गादिपुष्पान्यवर्गे । य-
था—“कशुःषीणः कोद्रवश्च श्यामाको वनकोद्रवः ।
इषवीजं वंशवीजं गवेधुश्च प्रसाधिका । तावन्मे-
नानि बीकानि तुषधान्यानि वै श्व ॥”

तुषसीवीरकम् । स्त्री । सतुषयवकाञ्जिके,
तुषोदके । वै. निघ. ।

तुषखेदः । पुं । वातव्याधी अथवा खेदविशेष ।
“सुतमकाञ्जिकैः स्निग्धं पुष्पं बद्धा पु(पू)तं भिषक् ।
तुषखेदं तुरक्तस्य धान्यैर्वापि प्रदाययेत् ॥” अ. द.
५८५. ।

तुषानलः । पुं । तुषापी । स. च. ।

तुषाम्बु । स्त्री । तुषोदके । विदलितामयैः
संज्ञिते अक्षतां गते तुषाम्बुनि । “तुषाम्बु सञ्चितं
श्रेयसामैर्विदलितैर्वैः । श्वर्ग. ।

तुषाम्बुषटम् । स्त्री । तुषाम्बुकात्रे । वै. निघ. ।

तुषाभः । स्त्री । तुषाम्बुनि । श्व. र. पि. श्ल-
चि. । “अस्य तुषाभसा ।”

तुषारः । पुं । कर्पूरे । चीनकर्पूरे । रा. नि. व.
१२ । जलकषायो । नि. । “अपि ज्ञेयाः समुद्रास्ते
वज्रिरापलदुग्धवाः । धूमावयवविमुक्ताः तुषारा-
ख्यास्तु ताः क्षृताः ॥” भा. । नि. । शीतले । हि-
मे । नि. ।

तुषारकालः । पुं । शरत्काले । वै. निघ. ।

तुषारगौरः । पुं । कर्पूरे । भीमसेनीकर्पूरे ।
चीनकर्पूरे । वै. निघ. ।

तुषाराम्बु । स्त्री । नौहारजले ।

तुषोत्थम् । स्त्री । तुषोदके । सीरीरकाञ्जिके ।
रा. नि. व. १५ ।

तुषोदकम् । स्त्री । सतुषयवकाञ्जिके । हारा ।
सीरीरकाञ्जिके । रा. नि. व. १५ । च. व. १५. । त-
ल्लक्षणे—“अटान् माषतुषान् सिद्धान् यवांस्तु चू-
र्णसंयुतान् । आश्रयतामशसा तदभ्यातं तच्च तुषो-
दकम् ॥” च. । “तुषोदकं यवैरामैः सतुषैः श-
खीकृतैः ।” गुणाः—“तुषाम्बु दीपनं हृद्यं पाण्डु-
किमिगदापहम् । सौख्योच्चं पाचनं पित्तरक्तजम्
वसिष्ठलुत् ॥” भा. । “तुषोदकं वातपित्ताहरम्
प्रमेदकं रक्तपित्ताहरश्च । विषाचकं स्वाज्वरश्च क-
मिन्नम् अजीर्णहन्तु कटुकं विपाके ॥” अचि. ११
च. । “तुषाम्बु दीपनं हृद्यं हृत्पाण्डुपार्श्वरीयलुत् ।
यद्वत्सर्गोपकारार्थं मेदि सीवीरकं तथा ॥” सु. ।

तुष्टिः । स्त्री । उद्बुधोषे । वै. निघ. ।

तुसः । पुं । तुषे । च. टी. र. ।

तुहिनः । पुं । कर्पूरे । स्त्री । हिमि । अम. ।
स्त्री । शकनायाम् । (पौषी । वै. निघ. ।

तुहिनांशुः । पुं । कर्पूरे । रा. नि. व. १२ ।

तुहिनांशुतैलम् । स्त्री । कर्पूरतेले । रा. नि.
व. १५ ।

तूलः । पुं । तूलीकह्ये । तुल गीह ।

तूली(णी)कः । पुं । (Cedrela Toona.)
कोह्ये नन्दीह्ये इति ख्याते ह्ये । तुल गीह ।
हिं तूषि, महानिम् ७ उत्त. महानिम् । पं द्र-
वी । गुष्ठाः—कटुः तिक्तः पीतः रक्तपित्ताह्नः
श्रोत्रवेदनान्नः श्वेतकुष्ठश्च सुगन्धिः पुष्टिकारः वी-
र्यकरश्च । रा.नि.व.१२ ।

तूली (इत्) । पुं । नन्दीह्ये । तुल गीह । रा.
नि.व.१२ । “तूली रक्तः कटुः पाके कषायो मधु-
रो खटुः । तिक्तो वाष्ठी हिमी ह्यथो ब्रणकुष्ठान्-
पिपति ॥” भा. । नीलीह्ये । वै.निघ. । स्त्री ।
वातव्याधिप्रशेषे । लघ्वणं यथा—“अथो यन् वेद-
ना याति वर्चोमूत्राशयोल्लिता । भिन्दतीव गुदो-
पलं सा तूलीत्युपदिश्यते ॥” सु.नि.१५. ।

तूलः (दः) । पुं, स्त्री । तूलकाष्ठे । गुष्ठाः—“तूलं
पक्वं गुरु स्वादु हिमं पित्तानिलापहम् । तदेवासं
गुरु सरमस्वीर्णं रक्तपित्तहृत् ॥” भा.आम्रव. ।
लघ्वह्ये । रा.नि.व.२ ।

तूलकम् । स्त्री । तुल्ये । श.च. ।

तूरी । स्त्री । शूलधूसूरके । भा. ।

तूर्णकः । पुं । शालिधाम्यविशेषे । काश्मीरे आ-
जव इति प्रसिद्धे । वा.सू.६५. । [निघ. ।

तूर्णः । स्त्री । विशाखां । उष्णा. । मनसि । वै.

तूलः । पुं, स्त्री । (Morus Indica or
Morus Nigra.) खनामख्यातकाष्ठविशेषः ।
तूलं, गलाशं भिभूलं, आवलूय इति कश्चित् ।
हिं तूरी, साष्टकं । मं पारिस्पिपलु, बंगरलि ।
ते कल्पलिष्टे । ता. मधुकट्टह्येहि । गुष्ठाः—
मधुरास्वा वातपित्तघ्नं सरं दाहघ्नं कषायं हृत्
कफघ्नम् । रा.नि.व.२ । मधुरास्वं हृत् दाहघ्नं क-
षायं कफघ्नं गुरु सारकम् अक्षम् उष्णं रक्तपित्त-
करम् । भा. कापांसे । श्वेतधूसूरके । गयावत्ये ।
अम. ।

तूलकम् । स्त्री । कापांसे । वै.च. ।

तूलग्रन्थिसमा । स्त्री । खड्गनामकौषधी ।
वै.निघ. । [पौष्टेज. विजा. ।

तूलनालिका (ली) । स्त्री । पित्रिकायां ।

तूलपिण्डः । पुं । कापांसे, तूले । तुला । कः
टी.म. । [रा.नि.व.१० ।

तूलफलः । पुं । चर्कह्ये । आकन्य गीह ।

तूल(लि)फला । स्त्री । शाकलीह्ये । र.मा. ।

तूलवती (यथा) । स्त्री । तूलग्रन्थायाम् ।
तौषक. भा. ।

तूलहृत् । पुं । शाकलीह्ये । रा.नि.व.७ ।

तूलशर्करा । स्त्री । कापांसवीजे । श.मा. ।

तूला (ली) । स्त्री । रक्तकापांसाम् । रा.नि.
व.४ । नीलीह्ये । भा. । वक्ष्याम् । श.र. ।

तूलिः (लि(ली)का) । स्त्री । नील्यां । र-
क्तकापांसां । वै.निघ. । चिचलेखन्यां । तुलि ।
अम. । वीरणादिशलाकायां । श्रयोपकरणे ।
तौषक. मे. । वर्णां । श.र. ।

तूल(लि)नी (फला) । स्त्री । शाकलीह्ये ।
भिभूल गीह । प.सु. । र.मा. । भा. । लघ्वणा-
कन्दे । रा.नि.व.७ ।

तूवरः । Sec तुवरः । [श.र. ।

तूखम् । स्त्री । धूली । तुला । मे. । सूफे ।

तूखम् । स्त्री । जातीफले । श.च. ।

तूट् । स्त्री । तूणायां । इच्छायां । मे. ।

तूणम् । स्त्री । कटूषे । शक्रतृणं । रा.नि.व.८
खटे । मङ्गादी तूणवर्गे । “विधा वंशः कुशः का-
सलिधा.....नलः । गुन्दो सुञ्जी दभंमयीचण-
कादिगुणस्यम् ॥” चर्क. ।

तूणकतैलम् । स्त्री । कुष्ठधिकारे तैलम् । पा-
ठः—“मन्त्रिष्ठाकड्मिष्ठाचक्रमदारीखण्डपत्रैः । तू-
णकसूरसे सिद्धं तैलं कुष्ठहर्षं कटु ॥” कटुतैलं ४
ग्र. चीनघासखरसः ४ ग्र. जलं १६ श. । कल्पा-
थै—मन्त्रिष्ठा कुष्ठं (कुण्ड) हरिद्रा चक्रमर्दपत्रं
(चाकन्नात्र पीठा) चीनालुपत्रं (जान्नामपीठा)
एषां मिलित्वा शरावः (१ मश्र) । रघ.र. ।

तूणकुडुमम् । स्त्री । काश्मीरदेशे खनाकरे
प्रसिद्धे सुगन्धहरे । कुडुमघास् इति भाषा । मं
तूणकेशर । गुष्ठाः—कटूषं वातकफशोथघ्नं क-
क्षूतिपामाकुष्ठामदीपघ्नं दीप्तिकरम् । रा.नि.व.
१३ ।

दणकूर्मः । पुं । वेतालाख्या । वै.निघ. । श.भा. ।

दणकेतकी । स्त्री । वंशलोचनविशेष । वै. निघ. । [व.७.]

दणकेतुः (कः) । पुं । वंशे । वींम. । रा.नि.

दणकेसरम् । स्त्री । दणकुडुमे । रा.नि.व.१२।

दणगन्धा । स्त्री । वृक्षदारकलतायां । वै.निघ. ।

दणगोधा । स्त्री । सरटे । गिरिगिट्टे । कक लासे । मे. । दणगलौकायाम् । शब्दकल्प. ।

दणगोधूमः । पुं । खनामध्यातगोधूमे । वा- नि.शम. । प.सु. ।

दणगौरम् । स्त्री । दणकुडुमे । रा.नि.व.१२ ।

दणग्रन्थिः । पुं । स्पर्शजीवन्त्यां । रा.नि.व.३ ।

दणग्राही (रु) । पुं, स्त्री । नीलहीरके । प. सु. । नीलमयी । काकुत्स्थानां । रा.नि.व.१२ ।

दणचरः । पुं । नीलदमयी । वै.निघ. ।

दणद्रुमः । पुं । तालवृक्षे । केतकीवृक्षे । पूग- वृक्षे । खर्जूरीवृक्षे । ताडूद्रुमे । उट्टुङ्ग गाछ । मारिकेलवृक्षे । हिमालयवृक्षे । टैङ्ग गाछ । एषां मज्जनियासाः लघवः शीतला वल्गा मीढना द्वया दधातापहाराश्च । रा.नि.व.६ ।

दणधान्यम् । स्त्री । दण्यद्रव्यशामाकादी । आमां धानं अञ्जति । गुणाः—“श्यामाकाः शी- म्णो रुचः वातलः श्लेष्मपित्ता । कड़िका कोद्र- वश्चैव इतिश्यामाकचीनकौ । पीनसञ्चासकासीर- साभक्तपृग्दान् नयेत् । कङ्कुकांश्चापि जानीयान् एतान् श्यामाकवद्रुषैः । कड़िका तत्र कथिता व- लासस्य विवर्हिनी । कोद्रवश्च परं ग्राही वातलः कफनाशनः ॥” राज.१प. । See कुधान्यम् ।

दणध्वजः । पुं । वलजायां । उलू । रा.नि.व. ८ । वंशे । धम. । [रा.नि.व.६ ।

दणनिम्बः । पुं । नेपाळनिम्बे । छिटवडा ।

दणपञ्चमूलम् (ली) । स्त्री, स्त्री । कुशका- सशरैश्चदमैषु । दमं उलपः । शरैश्चदर्शकासशाखय- इति चरकः । “वतचीरं विवेदापि पञ्चमूल्या इ- त्याख्या ।” सि.यो.र.पि.त्रि. । गुणाः—“दण- पित्तरक्तमुत्रसङ्गहरी । “कुशः काशः शरी. इर्म-

वत्तुवेति दण्योद्भव । पित्तकफशरं पञ्चमूलं वक्ति- विशोधनम् ॥” भा.सू.क.चि. ।

दणपञ्चमूलाद्यष्टतम् । स्त्री । अश्वत्थवि- कारे दृष्टम् । गन्धद्वतं ४ श. । काथार्थे—कुशः काशः शरः इष्टः दर्भमूलं गीचरः एषां प्र. १० प. वारि ६४ श. शी. १६ श. । कल्पाय—गुडः गीचरवीजं प्र. ४ प. । भा. ।

दणपत्रिका (ची) । स्त्री । इक्षुदभायाम् । हेमूदभा उग्र । (ची) गुष्ठासिनीवृक्षे । रा.नि. व.८ । [दण्ये । रसर.रसमहासातकगुणे ।

दणपर्णम् । स्त्री, पुं । चीनाखट्ट इति प्रसिद्ध-

दणपुष्पम् । स्त्री । दणकुडुमे । रा.नि.व.१२ ।

दणपुष्पी । स्त्री । सिन्दूरपुष्पीवृक्षे । रा.नि.व. १० । [चि.२७. ।

दणपूली । स्त्री । चक्षुषाम् । कैंडा । चारा. । च.

दणमणिः । पुं । नीलहीरके । चारा. ।

दणमुद्गः । पुं । श्यामाकधान्ये । आमां धानं । प.सु. । [रसर.रसमारले ।

दणमुस्तिका । स्त्री । सुस्तवृक्षे । सुलायाम् ।

दणमूलम् । स्त्री । गन्धद्वयमूलं । भा.स.३७. सू.क.चि. ।

दणराजः (कः) । पुं । तालवृक्षे । उज्ज गा- छ । मारिकेलवृक्षे । वंशे । रा.नि.व.८।१।२. । इक्षुवृक्षे । वल्गायाम् । वै.निघ. । [नि.व.११ ।

दणराजाङ्गः (यः) । पुं । तालवृक्षे । रा.

दणवक्त्र(स्व)जा । स्त्री । वल्गायां । उलू । रा.नि.व.८ । [नामां धानं । र.मा. ।

दणवीजः (जोत्तमः) । पुं । श्यामाकवृक्षे ।

दणवृक्षः । पुं । मारिकेलवृक्षे । तालवृक्षे । पूगवृक्षे । केतकीवृक्षे । खर्जूरीवृक्षे । रा.नि.व.४ । वै.निघ. । [प.सु. ।

दणशिखी । स्त्री । निम्बायै । नीम गाछ ।

दणशीतः । पुं । शीतलावृक्षे । वै.निघ. । स्त्री । कण्टके । वन्धवृक्षे । र.मा. । स्त्री । मङ्गा- शीतलायां कलपिपल्यां । कैंडा । रा.नि.व.४ ।

दणशून्मम् । स्त्री, पुं । नागदन्तनवृक्षे । प.सु. ।

च वि. १५. । सु. वि. १८५. । येतकेतकायं च. सु. २५५. । मज्झिकायां । केतकीफलं । मी. । [१२१ ।
दृष्टशोणितम् । स्त्री । दृष्टकुमुदे । रा. नि. व. ८.
दृष्टशोषकः । पुं । राजिमच्छर्पविशेषे । सु. कथ. ४५. । See सर्पः । [गङ्गा. चिन्ता. ।
दृष्टषट्पदः । पुं । कौटविशेषे, वरीषे । डी-
दृष्टसारा । स्त्री । कदल्यां । हारा. । [व. ८ ।
दृष्टाख्य(क्य)म् । स्त्री । पर्यंतदृष्टे । रा. नि.
दृष्टाक्षिपुः । पुं । मयानकदृष्टे । रा. नि. व. ८.
दृष्टाञ्जनः । पुं । ककलासे । कैकुली. चिन्ता. ।
दृष्टाधिपः । पुं । मयानकदृष्टे । रा. नि. व. ८.
दृष्टान्नम् । स्त्री । देवधान्ये । नौवारधान्ये । भा. पू. १ भ. घा. व. ।
दृष्टान्नम् । स्त्री । लवणदृष्टे । रा. नि. व. ८.
दृष्टारिः । पुं । पर्यटके । क्क्ष९० पां पङ् । वै. निघ. ।
दृष्टावर्त्तः । पुं । गुण्डासिनीदृष्टे । वै. निघ. ।
दृष्टासृक् । स्त्री । दृष्टकुमुदे । रा. नि. व. १२ ।
दृष्टी । स्त्री । चासहरिद्रायाम् । वै. निघ.
दृष्टेनुः । पुं । वस्त्रजायाम् । उेनु । रा. नि. व. ८.
दृष्टोत्तमः । पुं । जवरदृष्टे । रा. नि. व. ८.
दृष्टोत्थम् । स्त्री । दृष्टकुमुदे । रा. नि. व. १२ ।
दृष्टोद्भवः । पुं । नीवारे । दाटरा धान । रा. नि. व. १६ । [वा. उ. २०५. ।
दृष्टोलुपम् । स्त्री । उलपदृष्टे । उेनुषङ् ।
दृष्टौकः । पुं । दृष्टादितदृष्टे । अङ्गुली. घ. च. ।
दृष्टौषधम् । स्त्री । एलवालुके । श. च. ।
दृष्टमान् । वि । दृष्टायुक्ते । वा. वि. ६५. ।
दृतीयकः । पुं । चित्रसञ्चरविशेषे । एकदिन-
 अत्र अत्र । "दिनशेकसतिशयं यी भवेत् स
 दृतीयकः ।" भा. । "ककपित्तप्रसङ्गादी हृष्टा-
 नककालकः । वातविषाण्णिकीयादी चित्रि-
 त्तान् दृतीयकः ।" सा. नि. ज. ।

दृतीयकविपर्ययः । पुं । दृतीयकस्य ज-
 रस्य मेदे । अथम ७ अथ निने छाडिग्रा
 विडोग्र निनेत्र अत्र । यथा—आदावने च सु-
 चति मध्ये एतं दिनं न्वरयति । भा. ।
दृतीय(या)प्रकृतिः । पुं । नपुंसके । च. टी. ।
दृप(फ)ला । स्त्री । लतायाम् । चिफलायाम् ।
 उषा. । चिन्ता. ।
दृप्तिः । स्त्री । सत्यपि भोजनसामर्थ्ये अनन्नाभि-
 खाये । भा. म. १ भ. ज्व. चि. । "सम्भक्ष्यमिरयायि
 वा ।"
दृप्तिघ्नः । वि । दृप्तिजनके । शुधामान्यकरे ।
दृप्तिघ्नवर्गः । पुं । नागरचित्रकचव्यविडङ्ग-
 म्वांगुडबीवचामुक्तपिपलीलेषु । च. म. ४५. ।
दृष्टः । पुं । दृष्टे । उषा. ।
दृष्टुः । पुं । सपे । उषा. ।
दृष्टता । स्त्री । चिहति । तेउडे । शक्तचि-
 तायां । अथ तेउडे । वा. चि. २५. । [प. ह ।
दृष्टती । स्त्री । शकशिल्पायाम् । आनाकुनौ ।
दृष्टा । स्त्री । दृष्टायाम् । रा. नि. व. २० । ला-
 कालिकलतायाम् । श. च. ।
दृष्टाभूः । स्त्री । सूत्राशये । क्रीडि । श. च. ।
दृष्टाह(क)म् । स्त्री । जले । श. च. । वै. निघ. ।
दृष्टाहा । स्त्री । शताह्वयाम्, मधुरिकायाम् ।
 श. च. ।
दृष्टितोत्तरा । स्त्री । गीकर्षीनामवह्नायाम् ।
 वै. निघ. । अश्नपथीलतायाम् । श. च. ।
दृष्टाक् । वि । दृष्टावति । वा. ज्व. चि. १५. ।
 लुब्धे । चम. ।
दृष्ट्या । स्त्री । पानिकायां । पिपासा । मी. ।
 वर्षे । जटा. । पिपासारीगे । रा. नि. व. २० ।
 "भययमायां बलसङ्ख्याया ऊर्ध्वितं पित्तविष-
 नैश्च । पित्तं सवातं कुपितं नराणां तालुप्रपदा
 जनयेत्पिपासाम् ।" "सततं शः पित्तेरीयं न दृष्टि-
 मधियच्छति । पुनः काकृति तीयचं न दृष्टादित-
 मादिशन् ॥" "क्षीतः स्वपादादिषु दृष्टितेषु दोषैश्च
 दृष्टः सञ्चरतीह जन्तोः । चिन्ता. उतासा. अतथा
 चतुर्थी चयाचयाद्वातसुहृदा च । भक्षोदरा अत-

निवेति तासां निबोध लिङ्गात्सुपूर्वेषु । कामा-
ख्यता मावतस्यवायां तोदसया शङ्करः सु चा-
पि । श्रीतीतिरीषी विरस्य बलं श्रीताभिरद्विष
विहृदिमेति । शूर्वाश्रविषविलापदाहा रक्षेच-
त्वं प्रततश्च श्रीयः । श्रीताभिनन्दा सुखतिक्ताता च
पिपासिकायां परिदृष्टव्यम् । वायावरीयात् कफ-
संभवेऽप्री दद्या बलासेन भवेतथा तु । निद्रागुरुत्वं
मधुरास्वता च दृष्टार्दितः शृण्वति चातिमाचम् ।
क्षतस्य रुक्मीणितनिर्गमायां दद्या चतुर्थी क्षतजा
मता तु । रसचयाया चवस्यवा सा तयाभिभूतश्च
निद्रादिनेषु । पेपीयतेऽभ्यः स सुखं न याति तां
सन्निपातादिति केचिदाहुः ॥” इत्यादि । सा. नि. ।
पथ्यं—“श्रीधनं वसनं निद्रा ज्ञानं कवलधारणं ।
कीदृशाः शालयः पेया विलेपी लाजसक्तवः । भ-
न्नमख्यो धन्यरसाः सितामुद्रादिजा रसाः । ख-
र्जूरं दाडिमं धात्री ककौलं गन्धदम्बु च । जम्बी-
रं करमईश्च बीजपूरं गवां पथः । मधूकपुष्पं
तिक्तानि मधुराणि विशेषतः । बालतालकश्रीता-
न्मु माविकं सरसीजलं । चनसारी गन्धसारः
कौसुदी मिशिराणि च । एला जातीकपत्रश्च
कुलुम्बुश्च पट्टणम् । चन्दनाद्रिमियाश्वी रत्नाभ-
रणधारणं । हिमातुलपत्रश्च स्यात्पथ्यमेतत् दद्यात-
दे ॥” पथ्यापथ्यम् । [नि. व. ५ ।

दृष्टार्दिः । पुं । पर्यटके । ॥ २१ ॥ वङ् । रा.

तेजः । स्त्री । मज्जायां । रा. नि. व. १८ गुणाः—
दृष्टुधानिद्रालस्यमेषुनेषु । रस. र. ज्व. वि. । पित्ते ।
रा. नि. व. ११ । हृते । कान्ती । स्वर्णे । रा. नि. व.
११ । शक्ते । मी. । नवनीते । चषी । हं. च. ।

तेजःफलः । पुं । तेजफलद्वये । तेष्ववग ।
रा. नि. व. ११ ।

तेजमः (कः) । पुं । शरी । प. सु. । वंशे । भा. ।
सुजादये । उलपदये । ज. द. ११ च. । रा. नि. व.
८ । स्त्री । भीजने । रा. नि. व. १० । [व. ८ ।

तेजनाह्वयः । पुं । सुजादये । भूज । रा. नि.

तेजनी । स्त्री । सूर्यायां । चम. । श्रीसूर्यायां ।
कङ्कषाये । वै. निच. । वचायां । भैव. सु. री. चि. ।
ज्योतिष्मतीलयायां । श. र. ।

तेजपत्रम् । स्त्री । खगमख्यातपत्रे । तेष्वपि-
क । प. सु. । See चञ्चकम् ।

तेजफलः । पुं । हिमालयादौ ख्याते खगम-
ख्यातद्वये । मं । का. रफल. । कं गावटे । गुणाः—
कटुः तीक्ष्णः सुगन्धः दीपनः वातश्लेष्माक्षिप्तः
बालरसाकारकः । “तेजफलः कटुस्तीक्ष्णः सुग-
न्धदीपनः परः । वातश्लेष्माक्षिप्तश्च बालरसाकै-
रः परः ॥” रा. नि. व. ११ ।

तेजलः । पुं । कपिल्लपत्रिणि । तित्तित्र प-
थी । रा. नि. व. १६ ।

तेजयती । स्त्री । जलपिप्पल्यां । कै. हङ् ।
वै. निच. १ भ. च. च. चि. । गजपिप्पल्यां । श. र. ।
तेजवल्कल, तेजवल इति च ख्याते द्वये । गुणाः—
“तेजस्विनी कफश्लेष्मासकास्थामयवातहृत् ।
पाचन्युष्णा कटुतिक्ता बन्धिवर्जप्रदीपनी ॥”
भा. । वचायां । वङ् । भैव. सु. री. चि. ।

तेजसाह्वयः । स्त्री । सुजादये । वै. निच. ।

तेजस्करः । वि. । तेजोवर्द्धके ।

तेजस्विनी (जिनी) । स्त्री । सूर्यायाम् ।
अविकायाम् । मङ्गज्योतिष्मतीलयायाम् । रा. नि.
व. १ । च. वि. ८ च. । तेजोवल्कले । वै. निच. ।
ज्योतिष्मतीलयायाम् । लताकुट्टे की । श. र. ।

तेजोह्वयः । पुं । पित्तजरीने । भा. ।

तेजोधातुः । पुं । पित्ते । वै. निच. ।

तेजोमन्यः । पुं । क्रस्तान्नमन्यचुपे । ह्ये ।
गनित्रि । प. सु. । गुणाः—“तेजोमन्यगुणाः प्री-
क्तावापिमन्यसमा बुधैः । विशेषावातशोष्णं च प्री-
क्ताः पूर्वैश्च स्त्रिभिः ॥” वै. निच. ।

तेजोमयम् । स्त्री । पित्ते । वै. निच. ।

तेजोवती । स्त्री । मङ्गज्योतिष्मतीलयायाम् ।
वङ् लताकुट्टे की । हिं उमिजिनि । भैव. सु. री. चि. ।
पि. पत्रमिक्तहृते । वै. निच. १ भ. जीर्णं चि. । क-
विकायाम् । हङ् । प. सु. । भा. । सा. श्री. चर्म-
चि. बाहुशालगुके । गजपिप्पल्यां । श. र. । वचा-
यां । सि. यो. हि. वास. चि. बाहुशालगुके । “दृष्टं
जीकती दनी ॥” यश्च चषी तेजोवती चास्ति तत्र
तेजोवती ज्योतिष्मती यास्या । श्रीकण्डः । तेजो-
वल्कले । तेष्ववग । स्वर्णजीवन्त्याम् । भा. नि. ४ भ.
सु. री. चि. । सु. चि. ११ च. । मरिचि । वै. निच. १ ।

तेजीवीजम् । स्त्री । मन्त्रायाम् । गच्छ । वे.
निच ।

तेजोवृक्षः । पुं । वृद्धाग्रिमये । छोटि गनित्रि ।
सु.नि.व.८ ।

तेजोवृक्षा । स्त्री । तेजीवत्वाम् । उज्ज्वलम् । भा.
स.४भ.सु.रो.चि । सु.वि.२७. । वै.गिच.पञ्च-
चि.वाहुशालगुडे । वचायाम् । वट । वृद्धरी.चि.
कालकचूर्णम् ।

तेमनम् । स्त्री । आर्द्राकरणे । मे । व्यञ्जने ।
“व्यञ्जनं मृणालाकादिमिटान्नं तेमनं मृतम् ।” रा.
नि.व.२० ।

तेमनी । स्त्री । चुलीमिदे । इ.च. ।

तेरः (रणः) । पुं । खनामख्यातचुपे । तेत्रड्ड ।
ग्राह् । नं तेरणा । कं वेवत्तिमे । गुणाः—श्रीत-
लः तिक्तः व्रणघ्नः अक्षररुद्धः । रा.नि.व.४ ।

तेजवल्ली । स्त्री । शतावध्याम् । रा.नि.व.४ ।

तेजसम् । स्त्री । छते । रा.नि.व.१५ ।

तेजसावर्त्तिनी । स्त्री । खर्णादिपाकमुषायां ।
मुष्टि । अम. ।

तेजसी । स्त्री । गजपिप्पल्याम् । रा.नि.व.६ ।

तैतिलः । पुं । खड्गिनि । गंठात्र । मे. ।

तैत्तिरः । पुं । तितिरपक्षिणि । रा.नि.व.१८ ।
गच्छके । गंठात्र । मे. ।

तेरणी(रिणी) । स्त्री । तेरणचुपे । रा.नि.व.४ ।

तैलम् । स्त्री । सिद्धके । शिलात्रयम् । च.द. ।
सि.यो.रा.व.चि.चन्दनादितैले । तिलादिसम्भूत
केके, तैलसामान्ये । उल । तच्चाटादशविधम् ।
तदयथा—तिलजं सार्वर्षं कौसुमम् अतसीजं धा-
न्यजम् एरुजं कारुजम् एरुदं नैवं विभीतक-
जं निर्गुणजं ज्योतिष्मतीजम् चमयाजं मधुरि-
कीजं कोशाधजं विभाभजं कर्पूरजं चपुषवीज-
जघेति एषां विशेषगुणाः स्वस्वपर्यायेषु ज्ञेयाः ।
“तैलं न संवयेद्दीमान् यस्य कस्य च यद्वेत् ।
विषसायगुणलाभं योने तन्न प्रयोजयेत् । कतञ्च,
विषस्य तैलस्य न किञ्चिदन्तरं सतस्य सुप्तस्य न
किञ्चिदन्तरम् ।” रा.नि.व.१५ । तैलसामान्यगुणाः
अक्षरपच । “तिलादिस्निग्धवस्तूनां केकेलेसमुदाह-

तम् । तद्यु वातहरं सर्वे विशेषातिलसम्भवम् तै-
लं खयीनिगुणकृतं वाष्मटेनाखिलं भवति । अतः प्रे-
षस्य तैलस्य गुणाः ज्ञेयाः खयीनिवत् । तैलं पक्कं
मपक्वं वा चिरस्थायि गुणाधिकं ॥” भा.पू.२भ.तै-
लव. । “आनाहाठीलवातासृक्कसीहीदावर्गशूलिना ।
हन्ति वातविकाराणां विदध्याश्च प्रशान्तये । याव-
न्तः स्वावराः क्षेष्टाः समासेन प्रकीर्तिताः । सर्वे
तैलगुणाः ज्ञेयाः सर्वे चानिलनाशनाः ॥” अचि.
१४७. । तैलत्वाप्रेयसुष्णं तीक्ष्णं मधुरं मधुरवि-
पाकं हृङ्गणं शोणनं व्याघ्रिणं सूजं विशदं गुरु
सरं विकाशिनं उष्णं त्वक्प्रसादनं मेधामार्दवसांस-
ख्यैर्यथार्थवत्सकरं चक्षुष्यं वक्षस्यं लेखनं तिक्तक-
वायानुरसं पाचनमनिलवलासचयकरं कृमिघ्नम-
श्लीतपित्तजननं योनिशिरःकर्णशूलप्रशमनं गर्भा-
श्रयशोधनञ्च । सु.सू.४५७. । कटाहपक्ततैलगुणाः
—“तैलद्रीक्षीं प्रशस्ता विविधगदमये वातरोगा-
र्दितेषु व्याकुल्ये पङ्कभूते सविषसवधिरे सिक्खिने
पदगदे च । धनञ्जे सन्ध्यष्टे प्रचलितपवने गात्र-
कण्ठे कपाख्यां यौवामहेऽपतन्त्रे लयकधिरभवे सू-
त्रकञ्छे च वल्ली ।” राज.२५. । सर्वदा शिरसैल-
दानगुणाः—शिरःशूलखालिलपालित्यहरं केश-
दार्ढ्यकरं केशश्यापतनदीर्घतासान्द्रताकरम्, इ-
न्द्रियप्रसादकं वक्रिगुडिकरञ्चेति । सदाकर्णपूरण-
गुणाः—सम्याहृतसंयहीकैः श्रुतिवाधिर्यकर्णवात-
जरीगाजकच । “सौवर्चलेकुट्टीपीलुमिश्रासाार-
सम्भवं । सरलागुरुदेवादिपादपैः सम्भवन् यत् ।
तुम्बुकल्यं करञ्जीत्यं ज्योतिष्मलुङ्गवं तथा । अर्शः-
कुष्ठकृमिश्लेष्मकमेदोऽनिलापहम् । कारसारिष्टके
तिक्ते नात्युष्णे च विनिर्दिशेत् । कषायं मधुरं ति-
क्तं सारणं व्रणशोधनं । अश्वातिमुक्तकासीडना-
रिकैरमधुकजम् । चपुषेर्वाकृत्पाश्लश्लेष्मान्कपि-
लुङ्गवं । वातपित्तदृष्टार्शोऽश्लेष्मलं गुरु शीतलं ।
पित्तश्लेष्मप्रशमनं श्रीपर्णीकं यकीङ्गवम् ।” अचि.
१४७. ।

तैलकम् । स्त्री । अल्पपरिमाणतैले ।

तैलकन्दः । पुं । खनामख्यातमहाकन्दशकैः ।
तैलकन्द इति भाषा । मं कं सूजमुर्दिगच्छे ।
गुणाः—कटुरूपः वातापकारणः विषघ्नः खौड-
द्रावी शोफघ्नः रसबन्धकारी च । तज्जलणं यथा—
“अचारिपचसहस्रः तिलविन्दुसममितः । सौख-

‘‘धाधस्वभूमिस्तसिखकन्दोऽतिकिञ्चतः ॥’’ इति ।

• ১৬ •

तैलकल्कजः । पुं । तैलकिट्टे । थल । रा.मि.

तैलकिट्टम् । त्रीः । पिण्याके । थल । गुणाः—
कटुकं गीष्णं कफघातप्रमिदघ्नघ । रा.नि. व. १६ ।

तैलचो(घौ)रिका । स्त्रो । तैलपायिकाया ।
प्र.र. ।

[illegible]

तैलधान्यम् । क्ली । तिलादिबीजवर्गे । यथा
— तिलान्तसी च मोरी च विविधस्यापि सर्वपः ।
विद्या राज्ञी खाखसच्च बीजं क्षौद्रमभ्रवत् । ए-
तानि तैलधान्यानि पठितानि च पूर्व्ववत् । अर्कः ।

तैलनिर्यासः । पुं । गम्भराजि । रा.नि.व.१२।

तैलनी । स्त्री । तिखकिद्धे । वै.निघ. ।

तैलपञ्चकम् । क्ली । द्रव्यपञ्चकसिद्धतैले । य-
था — “तैलं प्रसन्नाग्नीमूत्रमारणालं यवावजः । गु-
ण्यजाठरमानाद्यपौतनिकत्र साधयेत् ॥” च. ।

तैलपर्णः (कः) । पुं, क्ली । यत्पिपण्डये ।
 गॅंटेन । भा. । चन्दनवृक्षे । वै.निघ. ।

तैलपर्यिकम् । क्ली । तैलचन्दने । तन्नु शीत-
 च्च चवर्त्त तिलपर्यतकजातञ्च । भ. । हरिचन्दने ।
 चम. ।

तैलपर्णी । स्त्री । लवणखीय्याम्, देवशङ्खनि-
 र्थासि । प.सु. । रक्तचन्दने । चन्दने । शिलारसि ।
 मे. । [पौ.क. । रा.नि.व.१८ ।

तैलपा । स्त्री । पेचके । तैलपायिनि । उना-

तैलपाकः । पुं । तैलसाधने । तैल पाक
करा । See सेहपाकविधिः ।

तैलपातनम् । त्री। सर्वबीजासौख्यनिःसारणि ।
यदा—“सुपक्वतापचाणां रसमादाय जावयेत् ।
सनसबीजघूर्णं यदुक्तागुक्तं पृथक् पृथक् । जातये

सुखते तैलं साध्याद्याधं न संशयः ॥ २.३१ ॥

तैलपायिका । स्त्री । तैलपायाम् । तेल-
पायिका, आरत्नाङ्ग । सम. ।

तैलपिण्डः । पु । अरण्यतिलकः । वै. नि. पु.

तैलपिपीलिका । स्त्री । तैलपायिपिपीलि-
कामेदि । रा.नि.ब.११ ।

तैलपोतः । पु' । तैलपिची । ख.द. ।

तैलफलः । पुं । इन्द्रदीव्ये । रा. नि. व. ८ । वि.
भीतकव्ये । रा. नि. व. ११ । तिलकव्ये । वै. नि. घ.

तैलभाविनी । स्त्री । जातीपुष्पञ्ज्वे । रा.नि.
 व. १० । [श.मा. ।

तैलमाली । स्त्री । वर्ध्याम् । शब्दे, वाति ।

तैलमूर्च्छा । स्त्री । तैलस्य मूर्च्छनायां । तैलम
मूर्च्छा कृता । यथा—“तैलं कृत्वा कटाहिं हृदयतर-

विमले मन्दमन्दानलैस्तत् तैलं निष्कृन्तभावं गतमि-
ह हि यदा श्रेययुक्तं तदैव । मस्त्रिष्टारान्त्रिलोत्रैर्ज-
न्मधरनलिकैः सामलैः साक्षपथ्यैः, सूचीपुष्पाद्भिनीरैः

रूपद्वैतमायतगन्धयोग जहाति ॥ तथा—तलस्य-
न्दुकलांशिकी विकसिकाभागस्तु मूर्च्छाविधौ ये
चान्ये विप्रलापगोदरजनीयैवेवलोभाभित्वा । ग-

षीपुष्पवटावरीह्मनलिकास्तस्याः पादाश्लिका दुर्ग-
न्मं विनिहन्ति तैलमरुचं सौरभ्यमाकुर्वते ॥”

भैष. । सूक्ष्माद्रव्यमानं यथा—मज्जिष्ठा ५ ती.
अन्येषां मात्रा मज्जिष्ठाचतुर्थांशा इति ।

तैलवीजः । पुं । भस्मातकश्चे । रा.नि.व.११।

तैलसाधनम् । क्षौ । कसूरिकायां । वै. नि.
घ. । काकोल्यां । कौकुल । श. च. ।

तेलस्फटिकः । पुं । दृणमणी । जे.ब. ।

तैलस्यन्दा । श्री भूमिकुशाखे । काकीस्थ ।
 चेतोपरानितायाम् । वै. निघ. । [ब. १२ ।

तैसाग(गु)र । स्त्री । दाहागुरुणि । रा.नि.

तिलाङ्गः । पुं । वकुलवर्षी । प.सु. ।

तैल्लोटी । वृषभट्टपदी । भरटाया । वीणात ।

६.५. । [मोना । जटा ।

तैलान्मुक्ता । स्त्री । तैलपोषिका । स्त्री ।

१६ । दशावध्याम् । म. मा. ।

तैलशाला । स्त्री । तैलकपत्रे । दानिपत्र ।
२. च ।

तैलोन्म । स्त्री । तिलचने । रा. नि. व. २ ।

तैलु(स्व)कः । पुं । जीमि । च. द. पाण्डु. चि. ।
वा. चि. १५. ।

तैलपूगम् । स्त्री । पूगकविशेषे । वैलपत्
इति भाषा । रा. नि. व. ११ । See तैलीटः ।

तैषः । पुं । पीयमासे । चम. ।

तोकः । पुं । बालके । चिका. ।

तोककः । पुं । चापचिचि । नीलकण्ठे । वै.
निच. । चातकपचिचि । च. म. ।

तोकः (कः) । पुं । चपकयवे । हरितनि-
रुक्तपदमे । अहे । "तोककयत्सहरितः सतः
सत्यश्च कीर्तितः ।" सोऽतियवाहीनगुणः । भा.
२. १५. वा. व. । पल्लवायकुटे । आगवतम् ।

तरेडिमल्लः । पुं । सल्लविशेषे । ठाकुरे मा-
ह । वै. निच. ।

तोदः (नम्) । पुं, स्त्री । सूचीव्यवनेवेव श्लि-
मेव वा व्यथयाम् । र. सा. । भा. म. १५. भागमुज्ज्व. ।
तीव्रेदनायाम् । पुं । वायी । वै. निच. ।

तोदनः । पुं । फलशकविशेषे । तटफलं कवायं
इत्यं वातकप्रश्न । सु. सु. ४६. च. । चलोचं लघु सं-
याहि क्षिण्ये पिपाप्रिकरश्च । च. सु. २७. च. ।

तोदपर्णी । स्त्री । तोयपर्णाम् । शाना । कु-
बायसिदे । सु. सु. ४६. च. ।

तोमरधरः । पुं । चमी । वै. निच. ।

तोमरिका । स्त्री । सीराइइविकायां । अ. द. ।

तोयम् । स्त्री । जले । रा. नि. व. १४ । बालके ।
शाना । वै. निच. ।

तोयकामः । पुं । जलवेतसे । म. द. म. १ ।

तोयकुम्भा । शैवाले । वै. निच. ।

तोयगर्भः । पुं । मारिकेलहवे । वै. निच. ।

तोयजः । पुं । उग्ररी । सामन्तके । वै. निच. ।

तोयडिम्भः । पुं । चनीपले । झारा. ।

तोयद्रुः । पुं । कभीरे । नागरमुलायाम् । वै.
निच. । मरे । स्त्री । इति । मी. ।

तोयधरः । पुं । मलायो । नागरमुलायाम् ।
सुनिषणकामके । मरे । मी. ।

तोयधिप्रियम् । स्त्री । खरके । अ. च. ।

तोयपर्णी । स्त्री । लघुधान्यविशेषे । गुणाः
आमाकवत् । च. सु. २७. च. । वारिपर्णी । शाना ।

तोयपाषाणजमलम् । स्त्री । खररे । ख-
पत्र । वै. निच. । [नि. व. ४ ।

तोयपिप्पली । स्त्री । कण्टे । कौ. ७. । र. म.

तोयपुष्पी । स्त्री । पाटलहवे । अ. मा. ।

तोयप्रष्टा । स्त्री । पाटलहवे । वै. निच. ।

तोयप्रसादन(फल)म् । स्त्री । कवकफले ।
निर्वाणम् । र. मा. । [कू. ७. । रा. नि. व. ७. ।

तोयफला । स्त्री । बालककण्टिकायाम् । कौ.

तोयमञ्जरी । स्त्री । जलापामार्गे । वै. निच. ।

तोयमलम् । स्त्री । समुद्रफले । वै. निच. ।

तोयवती । स्त्री । अद्यतवत्तायाम् । वै. निच. ।

तोयवस्त्रिका (स्त्री) । स्त्री । अद्यतवत्ताय-
तायाम् । चिचकूटे बद्धनीति स्यातायाम् । अमु-
तवल्ली मृता । कारवेक्षके । उ. छ. । रा. नि. व. १ ।

तोयवृत्तिः । पुं । जलापामार्गे । वै. निच. ।

तोयवृक्षः । पुं । शैवाले । वै. निच. ।

तोयशाला । स्त्री । वारिशालायाम् ।

तोयशुक्षिका । स्त्री । अलशकी । अल छा-
तेहे । रा. नि. व. १६ ।

तोयशूकः । शैवाले । वै. निच. ।

तोयसर्पिका । स्त्री । मेक्याम् । वै. निच. ।

तोयसूचकः । पुं । मण्डके । शब्दायकल्पः ।

तोयस्त्रावः । पुं । अजस्र नेत्रयो जलश्यामि-
ने । "अजस्रं पक्ष्मां अमुं स्त्रावं चरति चण्डः ।
तोयस्त्रावीति यं विद्याधिकारं नास्तीत्यर्थम् ।"
अ. द. १०. च. । जलश्यामि ।

तोयाधिवासिनी । स्त्री । पाटलहवे । प. सु. ।

तोयापामार्गः । पुं । जलापामार्गे । वै. निच. ।

तोयोद्गमा । स्त्री । जलापामार्गे । वै. निच. ।

तीक्ष्णम् । जी । शीघ्रान् । अरा ।

तोतः (कः) । पुं, जी । टङ्गपरिमाणि ।

७० । अश्वीतिरक्तकमानि । ८६ रक्तकमानि ।

प.म. । अश्वदयमानि । अ.मा. ।

तोचम् । जी । कथमसि । चिका ।

तीतिकः । पुं, जी । दत्तौ । किमुक् । प.सु. ।

सुतायाम् । रा.नि.व.१२ ।

तीषारम् । जी । तुषारजले । रा.नि.व.१४ ।

पुक्कट्टी । जी । कर्कटिकाभिदे, पुप्याम् ।

अ.मा. । रा.नि.व.७ । [र.मा. ।

पुटी । जी । सूक्ष्मायाम् । छोट एगोट ।

पुसम् । जी । वने । रते । भ.दि. ।

पुष(स)म् । जी । कर्कश्याम् । कौकुड् ।

य.सु. । कृष्णविति । कान् । डेउडी । र.मा. ।

वने । रा.नि.व.१२ । पुषीफले । अ.मा. । भा. ।

पुषतैलम् । जी । पुषवीजीव्यतैले । अ.मा. ।

वीज्यर डेतन । गुणाः—वातपित्तहरं किंश्चि-
त्तुल्यं गुणं शीतलम् । वा.टी.विमा. । मधुरं गुणं
शीतलं किंश्चि कफपित्तघ्नं कामजमलम् । रा.नि.
व.१५ ।

पुषा (बी, (सा, सी) । जी । (Cucu-
mis sativus. Syn. C. Hardwickii.)

The cucumber. अनामस्थानकसंज्ञाकविशे-
षः । अ.मा. गाह । हिं खीरे, लघुखीरा, वासम-

खीरा । अं तीक्ष्णकर्कटी । अं तसेयकाधि । तं
हीनकदम्ब । उत, लघुवारि काकुडि । तप्त, म-

धिवेदिकी कोरुके । फलगुणाः—रुचं मधुरं शी-
तलं गुणं अमपित्तविदाहवानिष्ठं बहुभूषकरम् ।

रा.नि.व.७ । “पुषं लघु नीलम् बलवद्वृक्षमदा-
हहत् । खादु पित्तपचं शीतं रक्तपित्तहरं धरम् ।

जलायु कफलघ्नीर्धमलं वातकफापहम् । तप-
तलमसुखं स्वापित्तलं कफवासनम् । तवीजं सू-

चलं शीतं रुचं पित्तालक्षजित् ॥” आ.पाव. ।
कृष्णविति । कान् । डेउडी । र.मा. । मधुर-

वाहयाम् । रा.नि.व.१ । कर्कटिकायाम् । जी.प. ।

पुसिनी । कर्कटिकायां । वै.नि.प. ।

पुसु । जी । वने । मा.न.४म.कर्मरी.च.सु.६.

१८५.वरादिः । जीवकी । रा.नि.व.१३ । जी. ।

प.सु. । पुं । पुषवसतायां । अ.मा. गाह ।

पुष्पादिः । पुं । रक्षादिसमपातुषु । पुषवी-
तामरजतकृष्णलीहसुवर्णलीहमलानि । गुणाः—

गरुजमिद्धरः दृष्ट्याविषहृद्गोपायुनिहृत्तयः । सु.सु.
१८५. ।

पथी । जी । सीमराज्यां । अ.प. ।

पयोदमाङ्गुगुलुः । पुं । वातव्याधौ । आ-
ह(भा)वा इति स्थातं वणिग्द्रव्यं (अभावे सुखा

लघुनं विस्फले वा) अश्वमेधा हृत्वी (हृत्पुरुषः)
शुक्ली (शुक्ल) शतपत्नी शीघ्रवीजं बीजताङ्क-

कवीजं राका गलुका शटी यमानी गच्छी एषा
अ. पुष्प १ प. शङ्खगुग्गुलुः १२ प. हतं ६ प. ।

र.स.र. । सा.की. । “आहस्य लघुने प्रीतिः पापी
विस्फले तथा ।” वि.च. ।

पसरिण्डुः । पुं । विश्वरमाशाका कमानाधमानि ।

अं जालानगरगवरविकिरणेषु दृश्यते । “पसरिण्डु-
विशेषः विशता परमाधमिः ।” अ.प.१६६. ।

पाथम् । जी । पायमाषालतायाम् । मी. ।

पाथर (थी) । जी । पायमाषालतायां । व-
ला गता, वा डूमर । रा.नि.व.५ । मी. ।

पायन्ती । जी । पायमाषायां । वला डूमर ।

वन भा.गिरि । रा.नि.व.५ । भेव.कुड चि.महा-
भक्तकगुले । सि.यी.सुल्पाद्यहते । “पायन्ती तु

वरा तिका सरा पित्तकापह । अवरहृद्गोपायुनि-
हृत्तयः शीघ्रमश्लविषप्रणत् ॥” भा. । अ.द.समा.अ.

चि. । सि.यी.च.द.यच.चि.जीवन्त्याद्यहते । वात.

अ.द्राचादिः । अ.द.अ.चि.पित्तस्थादिहते ।

अ.अरुक्के । मीहदीति लोकी । वै.नि.प.चयरी.चि.
जलाद्यहते । अ.द.गुल चि. ।

पायमाषा (थिका) । जी । हिमवतसि-
द्धसनामस्थानमहाधुमि । वला डूमर, वला गता,

वहला, वन भा.गिरि । हिं पायमाषा । गुणाः—
शीतमधुरा गुणज्वरकफरक्तघ्नी । “अमलवा-
यविषहृदिनी च । रा.नि.व.५ ।

पायमाषादिः । पुं । पित्तज्वरविषकफा-
यमेदे । अ.द.अ.चि. । “पायमाषा च मधुरं

पित्तलीहलम् च । किरातपित्तार्कं हृत्तं मधुरं
अविषीतकम् ॥”

वासदटः । पुं । कुकुरदटरीगमेदि । यथा—

“कोऽहोऽस्मिन्नेददोऽपि मन्दसंयमद्वये । अक्ष-
सन्नासनामानं दटं तमपि वर्जयेत् ॥” वा.उ.१८
च. । [अ.भा.]

चिकित्थचम् । स्त्री । कुसुमपत्रे । नागि कुल ।

चिकम् । स्त्री । चिकलाया । चिकटुनि । चिम
दि । (मुखबोधः) । कटिग्रन्थभागे । रा.नि.व.१८

“चिककक्षुः पृष्ठवशास्थिः सन्धिसन्धिकं स-
तम् ।” पुं । गीचुरके । शङ्काटके । वै.निघ. ।

चिकप्रहः । पुं । वातरोगमेदि । चिकटवपनः ।
च.म.२०५. । [सा.नि.]

चिकपाही । चि । वेदनया चिकव्यापिषि ।

चिकटः । पुं । शङ्काटके । गीचुरके । श.र. ।

चिकटु । स्त्री । शृङ्गीपिपलिसमिचिषु । तं श-
ष्टि पिपलि मिरियालु । गुणाः—दोषने वास-
कासघ्नं सर्षटीरोगगुणमेहकफस्थित्यमेदः शीतदोषीन
सादिकं हन्ति । भा. ।

चिकटुगुडिका । स्त्री । प्रसेदपिडकायाम् ।
चिकटु चिकला गुरगुलु प्रथेकं समभागः । गीचु-
रकाधेन मर्षा ।

चिकट्टादिमर्तिः । स्त्री । नेत्ररोगाधिकारि
वर्तिः । “चोषि कटूनि करञ्जफलाणि च रजनी
सह सैन्धवः । विप्रतरोर्वेदथस्य च मूलं वारिचरं
चमनं प्रदति ॥” वारिचरः शङ्कनाभिः । र.स.र. ।

चिकट्टका(क)म् । स्त्री । कट्टकादी दुरालभा
गीचुरकमेति लुपयथे । सि.सो.सन्निपातज्वरे । उ-
पतीगणिकादीदुरालभसु । रा.नि.व.२९ । गुणाः—

“चिकट्टकानां क्षाफः स्वाल्पतज्ज्वरविनाशनः ।
नेत्ररोगं वमिष्वेव नसकक्ष रुजं तथा ॥” वै.
निघ. । पुं । मन्त्रविशेषः । उतास्ता माछु, गीगस
गुह । चिकी. । गुणाः—पित्तघ्नः कफघ्नः बन्धः
क्षयः दोषमहः । राज.१५. । गीचुरके । र.स. ।
च.द.व्य.नि.यक्ष.चि.नागबलाघृते । शङ्काटके ।
गुह्याम् । कोष्ठकायाम् । शृङ्गाम् । वै.निघ. ।
चुरीमे । ठेकौटा । मङ्गु । श.च. । कश्च-
मातीयवीटविशेषः । सु.कल्प.८५. ।

चिकट्टका । स्त्री । चिकटाया । ठेकैडी ।

चिकट्टादिमर्तिः । स्त्री । नेत्ररोगाधिकारि

चिकट्टकादिहृतम् । स्त्री । सूत्रलक्षादि

कारि हृतम् । गीचुरः एरकमूलं कुममूलं काश-
मूलं शरमूलं इलुमूलं चतुपमूलं शतमूली कर्क-
टिवीजं एषां प्र. खरसः ४ म. । खरसाभावे गी-
चुरैरकमूलकुमादिपचमूलं प्र. १४ प. ५ तो. १
मा. ७ र. । कर्कट ४ म. श्रे. ११ म. । शतमू-
लीरसः कर्कटीरसः इक्षुरसः प्र. ११ प. २ तो.
५ मा. १ र. हृतं ४ म. । पाके सिद्धे मधेयः पु-
रातनगुहः । सा.बी. । चिकट्टकादीनां मिश्रिता
४४ प. चरि ४४ म. श्रे. ११ म. शताव्यादीनां
रसः मिश्रितः ५ म. । रस.र. । भा. । मध्यहृतं
४ म. गीचुरादीनां प्र. १ म. क्षायाधेनलं प्र. १६
म. श्रे. ४ म. । शतावरीलुकुभास्थानां खरसः प्र.
४ म. प्रमेयः शर्करा १ म. । मेव. । निघ. ।

चिकट्टाख्यः (काः) । पुं । शङ्काटके । वै.

चिकचयम् । स्त्री । समचिकट्टचिकलाचिमदि ।

चिकचयादिलौहम् । स्त्री । पाचुरीमे हि-
तम् । शोधितमखुरं १ प. मध्यहृतं १ प. शर्करा
१ प. मधु १ प. कान्तलौहं १ तो. चिकटु चिक-
ला मूलं चिककमूलं विडङ्ग एषां प्र. १ तो. एषां
काथेन लौहपात्रे तावपात्रे वा सप्त भावयिला
ततः धृतं च सप्त भावयिला रौद्रे शिशिरे च
स्थायम् । सा.की. ।

चिकर्ष(र्षिक)म् । स्त्री । नागरातिनिषा-
सासु । उंटे, आठहेट, मूठा । “नागरातिनि-
षासुता नयमेतच्चिकर्षिकम् ।” रा.नि.व.२९. ।

चिकशूलम् । स्त्री । वातव्याधिमेदि । कुटि-
प्राट्ट मूलः । लघुचर्ष—“चिककक्षुः पृष्ठवशा-
स्थिः सन्धिसन्धिकं हृतं । तत्र वातिनं यः पीड्य
चिकशूलं तदुच्यते । कारवेहालुकास्त्रिदं चिकश-
ली प्रयततः । खट्वाधलात्करीषाधि धारधिमयतं
नरः ॥” भा.म.२५. ।

चिकसन्धिः । पुं । चिककक्षुपृष्ठवशास्थि-
स्थाने । च.भा.७५. । [७५.]

चिकसम्यस्थि । स्त्री । चिकस्थानि । च.भा.

चिकूट(लवण)म् । स्त्री । सासुद्रकाः । क-
तकठ लवणं । प.सु. र.मा. । द्रोणीलवणे । र.
नि.व.६. ।

चिकूटाक्षयम् । स्त्री । काचसर्पे । वै.निघ.

चिकूर्ध्वकम् । स्त्री । प्रथमिनावधार्यम् वङ्ग-
सहस्रविंशे । सु.स.८८. । "अङ्गुष्ठानि तथाष्टक
मल्लहार्यं चिकूर्ध्वकं । फलैरन्तर्मुखाकारैरङ्गुलैर-
न्वितं त्रिभिः । एकैकस्य फलस्यैवामनरं त्रीहिस-
न्वितं । इत्थं पञ्चाङ्गुल्यायान्वार्यं रुचकभूषितं ॥"
सु.टी.४. । [विधारण्ये । वै.निघ. ।

चिकोणम् । स्त्री । योनी । शङ्काटके । पुं ।

चिकोणकः । पुं । गुण्डये । रा.नि.व.८ ।

चिकोणफलम् । स्त्री । शङ्काटके । पाणिक-
ने । भा. पुं । विधारण्ये । वै.निघ. ।

चिकोणा । स्त्री । योनी । शङ्काटकवत् । वै.
निघ. । [पुं । म.व. ।

चिखम् । स्त्री । कर्कटिकायाम् । वै.निघ. । च-

चिगन्ध(क)म् । स्त्री । लगेलापनेषु । वै.निघ.
२४.यङ्.चि.दाडिमाष्टके । [रिकायां । म. ।

चिगर्ता । स्त्री । सुतायाम् । वै.निघ. । वृचं-

चिगुणम् । स्त्री । सत्तरजकसःसु ।

चिगुणाख्यरसः । पुं । वातव्याघ्री रसः । ग-
न्धकः १ भ. पारदः ८ भ. (मतामरे गन्धकः १
भ. पारदः २ भ.) सहप्रिना पञ्चावतायै सख्यं
च तेन समभागं हरीतकीचूर्णं मिश्रयेत् । रस.
स्त्री । अन्यः शुष्के—ष्टवर्णं (लोहांगारं वंशे)
श्वगन्धकस्यैवगन्धकरससिन्दूरं समभागं चार्द्रकरसे-
न पिष्टा रुहा गुण्टे पथेत् । मात्रा १ मा. अतु-
शङ्कु । र.सा.त. ।

चिजटा । स्त्री । विलम्बे । तन्म ।

चिजात(क)म् । स्त्री । मिलिततुल्यत्वलेपा-
नेषु । मारुतिनि, एणाटि, तेजपत्र समभाग ।
रा.नि.व.२२ । तै.दक्षिणीचक, एलकुलु, चाक्रप-
नीक । "लगेलापचैलुल्लेखिसुगन्धि चिजातकम् ।
आनकेशरसंयुक्तं चातुर्जातकमुच्यते ॥" च.म.२.ख. ।
शुभा— "तद्वयं रोचनं रुचं वीचीषं सुखगन्ध-
म् । कषु पिप्पापिङ्गहर्षं कफघातविनापहम् ॥"
भा. ।

चित्रम् । स्त्री । त्वे । श.र. । [रीरी.चि. ।

चितयम् । स्त्री । सविपाते । भा.व.४४.चि-

चिदक्षा । स्त्री । गोधापदीकतायाम् । [गी-
त्रानिशा गता । क.सु. । रत्नसञ्चालुकायाम् ।
वै.निघ. । वटिमधुनि । व.द.१२७. । [च. ।

चिद(दा)लिका । स्त्री । चर्मकयायाम् । पुं.

चिदशगोपः । पुं । इन्द्रगोपकौटे । वै.निघ.

चिदशदार । स्त्री । देवदारुकाष्ठे । चि.क.कं.
स्त्रीरी.चि. । [व.१० ।

चिदशमञ्जरी । स्त्री । तुलसीवत् । रा.नि.

चिदशवरभोज्यम् । स्त्री । कुशते । चि.क.
क.केशररसे ।

चिदशसर्षपः । पुं । देवसर्षपवत् । वै.निघ. ।

चिदशाहारः । पुं । चरते । हला. ।

चिदिवा । स्त्री । एलायां । गङ्गायां । वै.निघ.

चिदिवोद्धवा । स्त्री । खल्लेलायाम् । वङ्ग ए-
णाटि । रा.नि.व.६ ।

चिदिवोद्धृता । स्त्री । खल्लेलायाम् । वै.निघ.

चिदीप्यम् । स्त्री । यमानीवये, यमानी खो-
रामानी अजसीदा च । वै.निघ.२४.चङ्. चि.म-
खकव्याम् ।

चिदीषजः । चि । चिदीषजनिते ।

चिदीषदावानलकालमेघः । पुं । सवि-
पातज्वर रसः । हरितालपुटितवर्णं मजःशिलपि-
टितशीघ्रं शीघ्रपुटितखर्षरीयतासाधि प्रत्येकं पु-
नः क्षिप्तुलपुटितानि कृत्वा प्र. समभागी प्राञ्चः
एतत्सप्तपुटितुल्यः पारदः गन्धकः तुल्यकश्च द्विगुणः
(मतामरे लक्षद्वयाकां प्र. एकैको भागः, गन्धक-
तुल्ययोः द्वौ भागौ) एकत्र निष्पुकरसेन सख्यं
गीकञ्च कृत्वा यथाविधि पुटित् । अथ तत्र तुल्य-
भागं पुनः गन्धकं दत्त्वा चिपुकरसेन मर्दयेत् ।
तदनु वीक्ष्यमाणं विषं सख्यम् पुनः तद्वद्विषं
कृत्वा पथेत् । अथ रोहितमन्त्रपिसेन भावयित्वा
रक्तिययमिता वटी कार्या ।

चिदीषदावामञ्जरसः । पुं । ज्वरविनाश-
रसः । चर्मसूतिरसः यदि तावदापने जम्बीरादि-
रसेः पुनरपि भावितः स्यात् तदा चिदीषदावाम-
नी मयि । मेघ. । [चिदि. वै.निघ. ।

चिदीषदीहिणी । स्त्री । वैदीहिमकवत् ।

त्रिदोषसमम् । को । समदीपयथे । रा. नि.
प. ११ ।

त्रिदोषसम्भवः । पुं । सन्निपाते । वै. निघ. ।

निदोषहारी (रसः) । बु० ज्वराधिकारी र-
सः । "बलिश्रिशातास्तत्वास्तुलोदभिषेकटङ्गनिज-
भजास्तथाऽयं । दक्षितं मङ्गिष्यपित्ततस्त्रिधा स्नादु-
धिरगतः शिरसि निदोषहारी ।" र वि. ६५ ।

त्रिधातुः । पुं । गणपतौ । चिका । क्ली ।
धातुत्रये ।

विधारकः । पुं । खुहीमेद । तैकौटी मन
म । गुणाः—खुहीसमी विशेषात् रक्षसिद्धिकरः ।
गुह्यद्वये । रा.नि.व.८ ।

त्रिधारकाण्डवल्ली । स्त्री । त्रिधारकाण्डवे-
ल्लग्राम । तेशिरे उच्छे । वै.निघ. ।

निधारसुही । स्त्री । निधारवज्रीवृक्षे । तै.
कौटो मिज्जु । रा.नि.व.८ ।

त्रिनेत्ररसः । पुं० पितृकासे रसः । ताम्रभक्ष
 अश्वभक्ष तीक्ष्णलौघभक्ष समभागम् । कासमर्द-
 तात्तात्त्विकतरसेः दिनैकं मर्दयित्वा त्रिगुञ्जा वटी
 कार्या । रस.र. । अपरः परिणामशूलै—टङ्कणं
 (गोशंशत्रुं यथै) खगशङ्खं खण्डं रससिन्दूरम्
 एषां प्र. समभागं दिवा चार्द्रकरसेन पिष्टा गज
 पुटेन पचेत् । द्रुतसप्तध्यां सेव्यम् । रस.र. । अन्यः
 शोथे—पारदः गन्धकः श्वट्टङ्कणं ताम्रं लौहम्
 एषां प्र. समभागं चार्द्रकरसेन मर्दयित्वा लघु
 पुटे पचेत् । अनुपानं—एरुखरसः अपासार्गरसः ।
 अन्यः द्रव्याधिकारि—पारदगन्धकतामाषि सम-
 भागाणि निर्गुच्छीरसेः दिनैकं मर्दयित्वा शृङ्गीत-
 त्वा सूयाध्यगतं शालुकायने प्रहरत्रयं पचेत् ।
 यथैखण्डेन सेव्यः । र.चि.८.७. । अपरः सन्निपा-
 तज्वर—पारदगन्धकतामाषि समभागानि द्रव्य-
 चतुर्लवैः गन्धदुग्धैः त्रिपुरसेच दिनं सकार्यं नी-
 लार्थं जला खरातये दृष्टवीजत्वा च अन्यसूयागतं
 शालुकायने प्रहरत्रयं पचेत् । र.चि.८.७. । अन्यः
 च सन्निपातज्वर—रसः १ भ. गन्धकः १ भ. हा-
 र्द चतुर्थीर्ध्वं सर्वतुल्येन गन्धदुग्धेन निर्गुच्छीरसेन
 त्रिपुरसेन च खरातये दिनैकं मर्दयित्वा शोथये-
 त् । भा. । अपरः कण्डूशूलैः—ज्वारितुल्यं पात्राजि

विक्रम लौह पारदः बर्षे गन्धकः ताम्रं चर्षं च-
 त्रद्वयेनः मिररक्षिका खण्डे शीघ्रं चित्रककुलं वि-
 श्वं चित्रकटु चिकला शिशुवीजम् चण्डोदा (शो-
 नी) यमानी पिप्पलीमूलं भार्गी (वाग्भट्टादि) च-
 यन् तीरकण्ठपानीरुके एषां प्र. समभागः पाद-
 कस्तेन मद्यः । रस.र. । कपरः सूत्रकण्ठे रस-
 त्वचक्राणां प्र. समभागः । द्रव्यविष्टिभक्षणीश्वर-
 ब्राह्मालिखितेभोवधिला भूधरयुक्ते पक्षा च पुन-
 भोवधेत । मा. २८ । रसा.च. ।

त्रिनेत्रा (त्री) । स्त्री । वाराहीनममहाकन्द-
भाके । रा.नि.व.७ ।

त्रिपटु । क्ली० विडसैन्धवकाचखण्डेषु । वै. विचित्र

त्रिपञ्चः । पुं । अष्टालकन्दमेद । रा.नि.व.७ ।
त्रिदलविलम्बये । रा.नि.व.११ । त्रौ । त्रिदलवि-
लम्बये ।

त्रिपत्रकः । पुं । पलाशवृक्षे । हि.च. ।

त्रिपदा । स्त्री । हंसपदीलतायाम् । रा.नि.व.
५ । रत्नलज्जालकायाम् । वै.निघ. ।

निपदी । स्त्री । इंसपदीलतायाम् । (हो) ८
 गोशानिया लता । प.मु. । रा.नि.व.पू. ।

त्रिपण्यः । पुं । पलाशवृक्षे । रा.नि.व.१० ।

त्रिपण्यां । स्त्री । वनकापास्याम् । वन कापा-
न । इतिपण्यां । टाकृतिश्र । र.मा. । वनगच्छे-
याम् । वै.निघ. । तिलपणिकाकन्दे । रा.नि.व.३.
शालपण्याम् । भा.न.ख.१भ. ।

विपरिणता । जी । यासद्युपे । द्रुग्राजत् ।
 रा.गि.व.४ । खनामस्यातकन्दशाकाश्रये । ति-
 खपर्षी मूर्च्छल इति कौड्यदेशे चनूपदेशे च म-
 सिङ्गा । तिलकन्त । तल्लक्ष्यं यथा — “तत्रारि-
 चसङ्गायः तिलकविन्दुसदृशः । सङ्ख्यापक्षस्य-
 मिष्टः तिलकन्दीतिविद्यतः ॥” गुणाः — मधुरा
 शीता श्लाकासघ्नी पित्तप्रमनी विषघ्नी व्रणघ्नी
 च । रा.गि.व.७ । तल्लाकगुणाः — शार्शं शुष्कं च
 क्वच प्रायो विट्थ जीर्यति । मधुरं शीतवीर्येण
 परीष्य च भेदनम् । च.सू.१०७. ।

त्रिपथी । स्त्री । शालपथ्याम् । भा. । वनको-
पांस्याम् । प.सु. । “त्रिपथी कलसीदिलैः ।” मू-
ल्यायाम् । रा.नि.व.३ । प्रारण्यगन्धिकावली” । वे.

वाससु १ म. वारि १६ म. शि. ४ म. अतस्-
लीरसः ४ म. हागदुग्ध ४ म. गुडवीरसः ४ म.
अभावे जायः आमलकीरसः ४ म. कल्कार्य-
पिपली शर्करा द्राक्षा हरिमाकी आमलकी विभी-
तिका नीलोत्पलं यष्टिमधु काकीनी जाम्बारीलक-
कण्टिकारी एषां त्रिफला मरावः (५ गुणः) ।
मेघ. । रस र. । बर्दं हृत् । स्वल्पं मया - हृतं
४ म. । जाकार्य-त्रिफला ५ म. वारि ६४ म.
शि. १६ म. गन्धदुग्ध ४ म. । सव्यायां तिलि-
माशये पेयम् । अमृत - हृतं ४ म. अतावरीजा-
यः १६ म. । कल्कार्य-त्रिफला यष्टिमधु १ म.
पाकशेषे मधु मत्तपः १ म. अमृतं योनिरीये -
हृतं ४ म. । कल्कार्य-त्रिफला भ्रूणहीनं गुड-
नी पुनर्मवा शीघ्राकः हरिद्रा दार्वी रासा अत्र-
गन्धा अतावरी एषां मिलितमरावः (५ गुणः) ।
गन्धदुग्धं १६ म. भा. । [बड़. मूरिप.]

त्रिबलिः । ली । अत्रावयवविशेषे । पेण्टेर
त्रिबलीकम् । ली । गुदशरी, पायी । हे.च. ।
त्रिभङ्गी (पटो) (ण्डी) । ली । विहतायां ।
तेउडे । प.सु. । "सशर्करा कामलिनां त्रिभङ्गी
ह्रिता ।" सि.यो.कास.वि. । अ.द.कास.चि. ।
स.सु.४४च. । वि.१७च. ।

त्रिभण्ड(द्रु)म् । ली । मैथुने, घुरते । चिका. ।

त्रिभण्डला । ली । जम्बुसाम्बुताविशेषे ।

त्रिमदः । पुं । विज्ञानसुखविशेषः । "विज्ञानसु-
खविशेष त्रिमदः ।" प.प्र.२ख.विकल्पलोके ।

त्रिमदहितयम् । ली । त्रिमदत्रिफला चेति
यथे । प्रदीपा.सह.वि.कथाविलीके ।

त्रिमधु । ली । मधुरमधे, मधुपुष्टमकरासु ।
रा.नि.२.२२ । गुणाः - "मधुरचितयद्याप्रदीपनं
कामिदायकं । त्रिमदीरं रक्तपित्तं दृष्ट्याशेव वि-
शामयेत् ४" वै.निच. ।

त्रिमज्जभट्टः । पुं । योगतरङ्गिणीकारे । [सु. ।

त्रियष्टिः । ली । पण्डिते । [क.१.पावड. । प्र.

त्रियामरा । ली । हरिद्रायां । रा.नि.२.६ ।

त्रिजाला । लज्जविशेषः । उषा. ।

त्रिलवणम् । ली । सीवर्गलसेव्यविज्ञानीति
शेषवधे । वि.वी.सात्रिपविशेषः । "मन्त्र-

हादवरसं केचित्तिलव्यापितम् ।" प.प्र.अ.वि.
मले । रा.नि.२.२२ ।

त्रिलिङ्ग गतिः । ली । त्रिदीपकमाया । भा.
म.४म.सु.री.चि. । "त्रिलिङ्गगतिस्त्रिदीपरी ।"

त्रिलोहकम् । ली । स्वर्णरजतताम्रेषु । सुव-
र्णे रजतं ताम्रं त्रयमेतन्त्रिलोहकं । रा.नि.२.२२ ।
गुणाः - त्रिलोहस्य गुणाः प्रोक्ताः पञ्चलोहसम-
गुणैः । वै.निच. । [च. । सु.चि.२च. ।

त्रिवर्गः । पुं । त्रिकटुनि, त्रिफलायां, त्रिमद-
त्रिवर्गहितयम् । ली । त्रिफलात्रिमदी । त्रि-
फला ३ त्रिमदः २ रस.र.कषायलोके ।

त्रिवर्णकम् । ली । गीचरके । त्रिफलायां ।
त्रिकटुके मे. । त्रिजातके । सु.सु.४४च. ।

त्रिवर्णकान् । पुं । शरटे । कौ.कान्ताम् । वै.निच. ।

त्रिवल्ली । ली । इन्दीवरायां । वै.निच. ।

त्रिविक्रमरसः । पुं । चक्षुष्यधिकारे रसः ।
ताम्रमधु गुण्येन हागदुग्धेन पक्ता, हागदुग्धपक्-
ताम्रमधु १ तो. पारदः १ तो. गन्धकः १ तो.
निर्गुण्डी(निर्मिता)रसेन दिनं मर्दयित्वा गीचर-
कला बालुकायाम् दिनेकं पथेत् । शीते छद्म-
विगुञ्जा साधा दिया । रस.र. ।

त्रिविधायतनम् । ली । इन्द्रियाध्यातियोग-
कर्मातियोगकालातियोगरूपेषु रोगाणां त्रिविध-
कारणेषु । च.सु.११च. । [नि.२.१६ ।

त्रिवीजः । पुं । श्यामाकि । श्यामां धनि । रा.

त्रिहतादिगणः । पुं । तदाद्यधीभागहरद-
व्यसमूहे । यथा - "त्रिहता श्यामा दन्ती द्रवणी
(हेमूतकानि) समला (ताम्रकषा) शङ्खिनी
(चेत वृक्ष) विषाखिका (ककटगुनी, मेढ्रा-
शिडे) गवाक्षी (गोमूक, राधागन्धमा) कज्जल-
नी (विजडाङ्क) मुक्क (मनगा निङ्ग) सुवर्ण-
चीरी (अवधिदिग्गव वा निशानकण्ठि) विषकः
किचिरी (आगां) कुम्भः कामः तिलकः कपि-
ह्वकः (कमलाङ्गुली) पाटला पूगः इन्दीवलाभ-
नी विभीतकं नीलिनी (नील) अतुरगुणः (गो-
ज्जान) एरकः पुतिरः (ककट) मन्दापः (के-
कटि निङ्ग) सप्तफलायुधितिलकसेवि चर्षी-
भाकडपाचि ।" सु.सु.१२च. ।

विहृतिका । स्त्री । विहृतायां । रा.नि.व.६ ।

विहृत (ता, हृया) । स्त्री । (Ipomoea turpethum. Syn. Convolvulus turpethum.) Turpeth Root. खनामख्यातक-
नायाम् । (उडेडो) हिं तरवद, निश्चीत, नक्-
पतर, पिचोरी । मं तिगड । कं तिगडे । तं चा-
खतेगड । ता. शिवंदर । वम् फुटकुरी, निश्चीची
र । सा. गुणाः—कटुश्चा कृमिघ्नोदरातिकुश-
कश्चूषणश्च विरचने प्रशस्ता च । रा.नि.व.६ । च-
क्षुष्यागुणाः—स्वादुः कषायः खंडुः रेषनी रक्षा क-
टुका पित्तकफापह्ना च । राज्ञः । च.द.चिरञ्च-
वि. । ज्ञागुणाः—चेतायाः हीनगुणा विरचनी
सौम्रा सूक्ष्मादाहमदभ्यानिक्कीर्णकारिणी च ।
चेतागुणाः—विरचनी स्वादुः क्षया वातला ह्या
पित्तश्चरश्चैषापित्तघ्नोदराति च । मा. । रचनी
चक्षुः विपक्वमपिप्लवं वा मलादि द्रवतां गयेत्
रेचयति च । राज्ञः । एषा रक्तमूलैव याज्ञा । सु-
ख.२७.२८.७ । शि.मी.च.द.र.पि.वि. । विहृता-
मोदके ।

विहृत्यत्वम् । स्त्री । वटपत्रे । रस.र. । वज्र-
भ्रजातके ।

विहृत्यर्णी । स्त्री । हिलमोचिकायां । श.च. ।

विहृतः । पुं । पलाशवृक्षे । वै.निच. ।

विहृता (स्त्री) । स्त्री । विहृतायां । (उडेडो) ।
रा.नि.व.६ ।

विशङ्कुः । पुं । चातकपत्रविधि । शिवा. । सुम-
न्धमाज्जरे । गङ्गकूल । वै.निच. । विङ्गाले । श-
लमे । म. । खद्योते । श.मा. । [निच. ।

विशतपत्रम् । स्त्री । पुष्करिके । श.श. वै.

विशर्करा । स्त्री । शुकीयत्रा हिमोत्था नधुरा
चेति मिलितशर्करायाम् । "शुकीयत्रा हिमोत्था
नधुरा चेति मिश्रिता, विशर्करा ।" रा.नि.व.२९ ।

विशरूपपत्रः । पुं । विलहवे । रा.नि.व.११ ।

विशिक्षः । पुं । विलहवे । रा.नि.व.११ ।

विशिखिदला । स्त्री । मालाकन्दे । रा.नि.

विशिरा । स्त्री । सखयुक्ते । रा.नि.व.६ ।

विशूली (रन्) । पुं । पारदे । रस.र.च.मा.
वि.चक्षुभैरवरसे । [इ. शब्दकल्पतरुः ।

विशूङ्गी (रन्) । पुं । रोहितमस्रे । कृदे श-

चिसन्धिः । स्त्री । पुष्पवर्णविशेषे । कृष्ण (क-
नि) । मं चिसन्धिः । कं चिसन्धिः । यस्य कुसुमानि
सन्धिकाणि एव विकसन्ति । सा रक्तसितासितकु-
सुममेदात् विधा । परन्तु गुणेषुमाया । गुणाः—
कफकासहरा हृष्या लघ्नीषणी च । रा.नि.व.१० ।

चिसन्धिपुष्पदा । स्त्री । चिसन्धिवृक्षे । वै.निच. ।

चिसन्धी । स्त्री । यक्षचिसन्धी । वै.निच. ।

चिसन्ध्यम् । स्त्री । चिसन्धिपुष्पे ।

चिसन्ध्यकुसुमा । स्त्री । चिसन्धिपुष्पवृक्षे ।
रा.नि.व.१० ।

चिसन्ध्या । स्त्री । चिसन्धिपुष्पवृक्षे । वै.निच. ।

चिसमम् । स्त्री । समभागा हरीतकी यष्टौ
गुडूची च । रा.नि.व.२९ । गुणाः—“समवयं
हचिकरं चक्षुषं मलशोधनम् । वातं पित्तं नाश-
यति ॥” वै.निच. ।

चिसरः । पुं । तिलीदने । वै.निच. । वै.च. ।

चिसरा । स्त्री । कसरायाम् । “तिलतण्डुलमा-
पैव कसरा चिसरति ।” घ.प्र.३.७. ।

चिसरी । पुं । यस्यायस्य सन्ध्यां भिन्नवर्णं कै
बलं शिरः कृष्णं च चिसरी । “अश्ववर्णस्य वाङ्मस्य
शिरः कृष्णं यदा भवेत् । चिसरी नाम स मीकः
भक्तुः कुलविनाशनः ॥” ज.द.१.७. ।

चिसवनम् । स्त्री । चिसन्ध्यायाम् । च.श.१.७. ।

चिसिता । स्त्री । चिसर्करायाम् । रा.नि.व.२९ ।

चिसुगन्धम् (न्धि) । स्त्री । मिलितसमभागा-
लवणायाम् । रा.नि.व.२९ । च.द.व.साख्यकु-
शाखे । गुणाः—“तद्वर्णं सुखदुर्गन्धक्षेदनी भवति
हृदयः ॥” शर्कराः ।

चिखरः (खन्धः) । वि. । शुक्लितोपपन्नो-
पकृष्टे (कायुष्ये) । शीघ्रं विलादीनि शुद्धाणि मे-
धिन् । यद्यो विलापयः कालकृमा वल्लः शिखः ७
द.१.७. ।

चिखारम् । स्त्री । शिखारम् । रा.नि.व.२९ ।

समयकारसंज्ञितारटङ्गचारिण । कामाप्रिलन्दी-
वनरसे । च.द. । [जेशाङ्गा गीह । र.मा. ।

विहुरः । पुं । नेतकीकिलाणहवे । श्वेत कू-
विहुरी । स्त्री । गोहुरे । वै.निघ.२भ.र.पि.
चि.कुषाण्वावलेहे ।

बुटिः (टी) । स्त्री । सूजैलायाम् । छोटि ए-
अंठ । रा.नि.व.६ । वा.सू.१५.च.सुसादिः । “कुष्ठं
मुटी ईमवती ।” चि.क्र.क.षष्ठी.पि. । च.द.रा.
य.वि.खवङ्गायचूर्णे । “बुटिसऊणा ।” कट्फले ।
वै.निघ. । ७ [मा. ।

बुटिवीजः । पुं । कषीठले । कटू गीह । श.
बुटीद्वयम् । स्त्री । सूजैलायां खूलेलायाश्च ।
वा.सू.१५.च. शिरीविरेचने । “बुट्यो वृथीका
शोधयन्नुपसमाह्वम् ।” [कक्षश्ले ।

चैकटु । स्त्री । विकटुके । चि.क.क.स्त्री.पि.म-
चैफलम् । स्त्री । चिफलायाम् । श.चि. ।

चैलोक्यचिन्तामणिरसः । पुं । अवराधिका-
र रसः । पारदः हीरकं स्वर्णं रौप्यं तांब्रं चौहम्
अथं सुक्ता गन्धकः शङ्खभस्म प्रवालं हरितालं सनः-
शिवा प्र. समभागं चिचकसुलकायिन ७ दिनानि
भावयेत् । चर्कनियंसेन (आंकरम्बर आंठा) नि-
रुंखीरसेन ओज्जरसेन सुहीचीरेण (मनमात्र
आंठा) च प्र. २ दिनानि भावयित्वा पीतकपर्द-
काभ्यन्तरे दत्त्वा चर्कचीरेण टङ्गनं सप्ताहं दिन क-
पर्दकसुखानि सल्लिय अथ कपर्दकानि भाण्डमध्ये
संस्थाप्य भाण्डमुखं रुद्धा बालुकायन्नेष पचयेत् ।
शीत सङ्ख्यं चूर्णतुल्यं रससिन्दूरं सञ्चतुर्धांशं वै-
कालाच्च सन्धिप्रा शिष्टरसेन ७ चिचकसुलरसेन
च भावनादयं दैवम् । मात्रा ४ र. । भैव. ।

चैलोक्यडम्बररसः । पुं । अवज्वरे हितः ।
पारदः गन्धकः तांब्रं पिप्पली जैपालं कटुकी ह-
रीतकी चिह्नं मधुरतिन्दुकफलं, एषां प्र. समभागं
मुहीचीरेण मर्दयेत् । मात्रा २ गुञ्जा । अनुपातं
मधु । अथः—रसः २ भ. गन्धकः ४ भ. अमलि-
कविण्डगुडचीलारशीचकण्ठजीरकजिकटुमैथ
वयंवाचाराणां प्र. १ भ. निर्गुंखीरवीजपूररसेन मर्द-
येत् । मात्रा १ र. । एतेन दैयः । अथः वातव्या-
धी—हीरकभस्म अम्लं चिह्नं शङ्खभस्म । कामाप्रिलं

एषां प्र. १ ती. अथभस्म ४ ती. रससिन्दूरः ४
ती. कुमारीरसेन मर्दः । र.सा.सं. ।

चैलोक्यविजया । स्त्री । शक्राग्रनहवे । नि-
दि गीह । श्र.च. ।

चैलोक्यविजयापत्रम् । स्त्री । विजयापत्रे-
मिक्कि । (मदनमोदीके, लक्ष्मीविलासरसे) ।

चैलोक्यसुन्दररसः । पुं । उदररीषे रसः ।
पारदः १ ती. गन्धकः २ ती. अथं स्वर्णं विचं
कणजीरकं विडङ्गं गुडचीलारः वषा यवचारः प्र-
लेकं ॥० ती. निर्गुंखीरसेन वीजपूररसेन च दिनं
मर्दयित्वा शोधयेत् । मात्रा २ गुञ्जा । एतेन से-
व्यः । रस.चि.८.च. अथः—रसः १ मा. गन्धकः
२ मा. कञ्जलीकण्य कुटजतालमूलीधूसूरकेशराज
(कृष्णकुण्ड) हस्तिघोषक (धूम्र) जयनीमण्डकपर्णी-
णां (शुलकृष्णि) प्र. शाणमितपत्ररसेन खमयेत् ।
र.सा.सं. । [See सीमः ।

चैष्टुभः । पुं । सोमलताभेदे । सु.चि.१८.च. ।

चोटकः । पुं । श्लेष्मप्रकृतिचोटविशेषे । See
चोटः । सु.कल्प.८.च. ।

चोटिः (टी) । स्त्री । पचिचष्टी । कट्फले ।
पचिणि । मन्थभेदे । मे. । [रा.नि.व.२२ ।

चञ्जनम् । स्त्री । चञ्जनवितये । शूर्पाङ्गप्र. ।

चरम्बकम् । स्त्री । तासि । ताम्रा । रा.नि.व.
११ । [व.११ ।

चरम्बकफलः । पुं । गारिकेलवले । रा.नि.

चरष्टकम् । स्त्री । प्रसाधनायै जलरक्षणाधार-
विशेषे । सु.सू.४५.च. । पुं । राजकायाम् । श्वेत
मन्त्रिषा । रस.र.सू.चि. ।

चरसः । पुं । चिपुटवृषे । मेटेर गीह । र.मा.।
व्याघ्रनखे । नशीविन्दमव । रा.नि.व.१२ । स्त्री ।
शक्रविहति । वै.निघ. । वार्धिकमङ्गिकायाम् । म-
ङ्गिका । रा.नि.व.१० ।

चरसफलः । स्त्री । शङ्खकीठले । वै.निघ. ।

त्युष्टिकः । पुं । अवराधिशेषे । यो अवरा हवीये
दिने भवति । “हवीयेऽङ्गि हवीयकः” इति । मा.
नि. । [वै.निघ. ।

त्युष्टफलः (सा) । पुं । स्त्री ।

त्वक्चरः । पुं । नागवेदि । चिन्ता ।

ब्रू(ब्रू)ष(ष)म् । स्त्री । चिकटुनि । उंटे
मिथून मन्त्रिष्ठ । रा.नि.व.२२ । "पिप्पली ग्रह-
वेरच मरिचं ब्रूषणं विदुः ।" प.प्र.२६ ।

ब्रूषणाद्यष्टतम् । स्त्री । यक्ष्णां छतम् । गं-
व्यष्टतं ८ पं । कल्पाथं—चिकटु-चिकला-मिलितं
पलं शुद्धपलं जलं ३२ पं । "ब्रूषणचिकलाकल्के
विलेमाने गुडात् पलं । सर्पिषोऽष्टपलं पक्षा मा-
षां सन्धानिः पिवेत् ॥" अ.चि.१६७ । अन्व-
त्यासि—“ब्रूषणं चिकलां द्राक्षां काश्याथि प-
चयकम् । द्वे पात्रे सरलं व्याघ्रौ स्वशुभां चित्रकं
शर्तौ । द्राघ्नीं तामलकीं मेदां काकनासां शताव-
री । चिकण्डकां विदारीकं पिष्टा कर्षसं छता-
म् । प्रक्षं चतुर्गुणधीरं सिद्धं कासघ्नं पिवेत् ॥”
कल्पाथं—चिकटुदीनां प्र.२ तो.दुग्धं १६३.छतं
४ श. । अ.चि.२२७ ।

ब्रूषणाद्यमण्डुरम् । स्त्री । पाण्डुरीमे । चि-
कटु त्रिफला सुषा विडङ्गं चवौ (८३) चित्रकसूलं
दारुहरिद्रा शुद्धलकं खर्षसाची पिप्पलीसूलं देव-
दारु, एषां प्र.चूर्णं २ प. चूर्णसमष्टिद्विगुणं शुद्ध-
मण्डुरं गीसूचं मण्डुरात् ८ गुणम् । गीसूचं मण्डुरं
पक्षा चनीभूतं चूर्णप्रलेपी देवः । मेघ. ।

ब्रूषणाद्यलौहम् । स्त्री । स्त्रीत्याधिकारि ।
त्रिकटु त्रिफला चव्यं काचलवणं (कञ्कट) सेन्ध-
वलयणं विटलवणं लौहसंलवणम् (मृत्त) चव्यं
लोमराजी लौहमध्य, एषां प्र.समभागः । रस.२ ।

ब्रूषणम् । स्त्री । ब्रूषणे । वै.निच. ।

त्वक् । स्त्री । वल्के । छांन । मे. । इन्द्रियविशे-
षे । म्पार्श्वेन्द्रियं शुक्लत्वचि । मारुतिनि । रा.
नि.व.६ । तालीशपत्रे । वै.निच. । चर्कणि । छा-
मुड । यथा—“शीरस्य पथ्यमानस्य यथा सन्ता-
निका भवेत् । पथ्यमानस्य शुक्रस्य रजसस्य तथा
त्वचः । पूर्वावभासिनी तांसां सिन्धुस्नानस्य सा
जुता ॥ शरीरे पट् त्वचः—तद्यथा—उदकधरा
अस्त्रधरा सिन्धुकिनासस्यभवाधिष्ठाना कुष्ठस्यभवा-
धिष्ठाना अलङ्गीविद्रधिषभवाधिष्ठाना यस्यां हि-
न्नायां ताम्यत्वच इव च तमः प्रविशति यां चाख-
धियाय चक्षुषि जायते पर्यसन्निवु ज्वररक्तानि
सूक्ष्मसूत्राणि दृष्टकिन्नात्मनीति पट् त्वचः पटाः

वङ्कं शरीरमवतल्य तिष्ठति ।" अ.ब्रा.७७.१
सुश्रुतसु सप्त त्वच आह । १ अश्वभासिनी २ कीटि-
ता ३ श्वेता ४ तावा ५ वेदिनी ६ रीङ्गिणी ७
भांसधरा वेति । तत्र १ मा सर्ववर्णांशुवभांसयति,
त्रीष्टेः अष्टादशभागप्रमाणा सिन्धुपत्रकाधिष्ठानम् ।
२ या त्रीष्टेः षोडशभागप्रमाणा तिलकालकान्यथ-
व्यङ्गाधिष्ठाना । ३ या द्वादशभागप्रमाणा अर्धदन्ता-
धिष्ठाना । ४ यौ अष्टभागप्रमाणा किलासकुष्ठान-
धिष्ठाना । ५ यौ पञ्चभागप्रमाणा कुष्ठविषाधिष्ठान-
ना । ६ यौ त्रीष्टिप्रमाणा गन्ध्याधिष्ठाना । ७ यौ
त्रीष्टिप्रमाणा भगन्दरविद्रव्यधिष्ठाना च । सु.
ब्रा.७७. ।

त्वक्छदुरः । पुं । छये । हारा । [यक्ष.चि. ।

त्वक्छन्दः । पुं । वनमूरवे । वृत्ता ७७ । मेघ.

त्वक्छदः । पुं । चीरीमूठवे । क्रौञ्चकूकी ।

र.मा. । [चर्कणीले । वै.निच. ।

त्वक्तरङ्गः (कः) । पुं । वल्काम् । रा.नि.व.१८८

त्वक्पञ्चकम् । स्त्री । अयोधोदुम्बराचल्यमच-
वेरसवल्कलेषु । रा.नि.व.२२ ।

त्वक्पत्रम् । स्त्री । दारुचिनीविशेषे । कण्ठमि-
मारुतिनि । तेजपत्रे । मे. । पुं । हिमूठवे । वै.
निच. ।

त्वक्पत्री । स्त्री । हिमपत्राम् । हिमूठवे ।
तमालपत्रे । वै.निच. । कारव्याम् । कुसुमी ३ ।
मे. ।

त्वक्पाकः । पुं । शुकरीवे । तज्जघर्षं यथा—
“पितरक्तकृती श्रेयः त्वक्पाकी अरदाह्वानम् ।”
सु.नि.१४७. । [सि. हूनी । छे.च. ।

त्वक्पुष्पम् । स्त्री । रोमासे । चिन्ता । किला-

त्वक्पुष्पिका । स्त्री । शिन्धुपत्राम् । निम् ।
विचकुष्ठे । किलासे । श्वन, हूनी । चिन्ता. ।

त्वक्पुष्पी । स्त्री । शिचरीवे । किलासे । श्वन,
हूनी । जटा. ।

त्वक्शून्यता । स्त्री । शर्माधतायाम् । “त्वक्-
माणा त्वचा या तु शीतोत्थं चटु कर्कशं । अका-
नति मुषेस्त्वका शून्येति परिकीर्तते ॥” निदा. ।

त्वक्शरः । पुं । श्वच्छये । अंगशाह । रा.नि.

व.४ । रन्ध्रं हि । रा. नि. व. ७ । वंशलोचनायाम् ।
व.४ । रन्ध्रं हि । रा. नि. व. ७ । वंशलोचनायाम् ।
व.४ । रन्ध्रं हि । रा. नि. व. ७ । वंशलोचनायाम् ।

त्वक्सारनिर्वासविषम् । ली । स्थावरवि-
धेदे । यस्य त्वक्सारः निर्वासश्च विषम् । तानि
सुत यथा—अलपाचककर्तरीयसीरीयककरघाट-
करभनन्दनवराटकागौति । “त्वक्सारनिर्वासविष-
हपुत्तौर्भवन्ति हि । आस्यदीर्गम्यपाह्वयशिरीरुक्-
फसंभवः” सु. क. न. २७ । [नि. व. ४ ।

त्वक्सारमेदिनी । स्त्री । कुट्टयुधुपे । रा.

त्वक्सारः । स्त्री । वंशलोचनायाम् । रा. नि.
व. ६ । [गेवृत्त गौड । भा. ।

त्वक्कुग्मः । पुं । नागरङ्गह्वे । नाशङ्ग ।

त्वक्कुग्मः (म्बिका) । स्त्री । सूक्ष्मायाम् ।
एलघालुके । वै. नि. च. । जटा । [नि. च. ।

त्वक्स्वादी । स्त्री । त्वक्सारः । नाकठिनि । वै.

त्वक्स्वापः । पुं । स्यर्शशतायाम् । निदा ।

त्वक्क्षीरम् । ली । त्वक्क्षीरे, वंशलोचनायां ।
वै. नि. च. २७. कास-चि. । [याम् । रा. नि. व. ६ ।

त्वक्क्षीरी । स्त्री । क्षीरयुक्तायां, वंशलोचना-
याम् ।

त्वक्कुङ्कुरः । पुं । रोमाश्च । विका. ।

त्वक्क्षीरा (री) । स्त्री । वंशलोचनायाम् ।
जटा । अम. । [रा. नि. व. १८ ।

त्वग्गूर्मिः । स्त्री । बल्लाम्, मांसलोचतायाम् ।

त्वग्गन्धः । पुं । नागरङ्गह्वे । नाशङ्ग । रा.
नि. व. ११ । [नि. रा. नि. व. १८ ।

त्वग्जम् । ली । रक्तधाती । वृद्ध । केशे, री-

त्वग्दोषः । पुं । चर्मरोगे, शीतपित्तीददं कुष्ठ-
कोटादी । ऽर्ण्यं श्लोऽग, कठिनि । निदा ।

त्वग्दोषापहा । स्त्री । सोमरात्र्याम् । रा. नि.
व. ४ ।

त्वग्दोषारिः । पुं । इति कन्दे । रा. नि. व. ७ ।

त्वग्भी । स्त्री । चर्मचटके । ञागठिनि । वै. नि. च. ।

त्वग्भेदः । पुं । त्रये । वै. नि. च. ।

त्वचम् । ली । गुडत्वचि । नाकठिनि । गुष्ठाः—
गुष्ठां शीतं कफसास्रं शुक्लमशमनं कण्ठशोष-
नञ्च । रा. नि. व. ६ । सि. यो. र. पि. चि. खण्डखा-
लोह ।

त्वचा । स्त्री । निटवल्कले । नाकठिनि । अ. र. ।

त्वचाङ्गः । पुं । नागरङ्गह्वे । रा. नि. व. ११ ।

त्वचापचः । पुं । हिङ्गुह्वे । ली । त्वचायाम् ।
नाकठिनि । अ. र. ।

त्वचिसारः । पुं । वंशे । मद. व. ७ ।

त्वचिसुगन्धा । स्त्री । सुद्रेलायाम् । हारा. ।

त्वच्यगणः । पुं । त्वक्प्रसाधनवर्गे तैलादी ।
यथा—“तैलानु नवधा प्रोक्तं वाकुची चक्रमर्दकं ।
स्त्रीण्यं पर्पटी सूका त्वच्योऽयं गण उच्यते” ।
अर्क. ।

त्वरारोहः । पुं । पारावते । वै. नि. च. ।

त्वरितका । स्त्री, पुं (कः) । शीघ्रपाकिशालि-
धान्यभेदे । सु. नृ. ४६ ष. ।

त्वष्ट्रम् । ली । तावे । वै. नि. च. ।

त्वष्ट्रा (ष्ट्री) । स्त्री । ब्राह्मीशाके । वै. नि. च. ।

त्वाचम् । ली । त्वक्तेले । नाकठिनि । उ. न. ।
गुष्ठाः—“वक्त्रिमद्यानिलह्वरमाधानाचिपनाशनम् ।
वास्तुरक्तेप्रशमनं संयाहि दशगार्भिभित् । त्वाचं
तैलं रजःखावि तीये चित्तं निमज्जति” । अ. पि. ।

य

यः । पुं । पर्वते । नि. रोगविशेषे । भवणे । अ. र. ।

युक्ताः । पुं । निष्ठिवनत्यागात्तुकरभश्चे ।

युधुक्तः । पुं । पश्चिमिदिशि । धून्नि पाथी ।
वै. नि. च. ।

योडनम् । ली । आकादने । वै. नि. च. ।

यौनेयकः । पुं । यन्त्रिपथे । नाकठिनि । अ. च.
वि. १४. अचतैले । अ. द. वि. चि. ।

द

दंशः । पुं । दन्ते । दं.च. । मक्षिकाविशेषे ।
 उं.भ. । अम. । शोभाजनहृत् । मक्षि । सर्पजले ।
 मक्षि । विष. । चिकी. । वै.निघ. । दंशने । म.
दंशकः । पुं । कर्कटे । कुकुरे । वै.निघ. । म-
 क्षिकायाम् । उं.भ. । हारा. ।

दंशनम् । स्त्री । दन्तेन कर्तने । कामडान ।
 दं.च. ।

दंशनाशिनी । स्त्री । तैलकीटे । वै.निघ. ।

दंशभीरुः (कः) । पुं, स्त्री । मत्स्ये । मक्षि-
 ये । चिकी. । [रा.नि.व.७ ।

दंशमूलः । पुं । शिपुवृक्षे । मक्षिना ग्रीष् ।

दंशवदनः । पुं । कङ्कपक्षिणि । वै.निघ. ।

दंशिका । स्त्री । वनमक्षिकाविशेषे । उं.भ.
 गोशै. । शोशानी । वै.निघ. ।

दंशी (इन्) । पुं, स्त्री । कुकुरे । वै.निघ. । वन-
 मक्षिकायाम् । सुददंशे । शोशानी । अम. ।

दंष्ट्रः । पुं । शूकरे । प.सु. ।

दंष्ट्रकम् । स्त्री । सर्पदंशविशेषे ।

दंष्ट्रा । स्त्री । दददन्ते । पां. । दं.च. । विषद-
 न्ते । वै.निघ. । [निघ. ।

दंष्ट्रायुधः (द्रास्त्रः) । पुं । वनशूकरे । वै.

दंष्ट्रिका । स्त्री । दादिकायाम् । दं.च. ।

दंष्ट्री (इन्) । पुं, स्त्री । वनशूकरे । अम. । सर्वे ।
 श.र. ।

दक्षम् । स्त्री । जले । चिकी. । वा.चि.१५. ।

दक्षलावणिका । पुं । धूपविशेषे । "शान्ति-
 मासासनुवसा दक्षलावणिकाः श्रुताः ।" अथ
 "अथमासपटुलेहा दक्षलावणिकाः श्रुताः ।" वा.
 टी.१५.अ.५. ।

दक्षोदरम् । स्त्री । उदररोगमेदं । अट्ठावि-
 शी. "यः क्षेपणीमोऽप्यनुवासितो वा वाक्सी विरि-
 त्कोऽप्यथवा निरुद्धः । पित्तव्याजं शीतलमाद्य तस्य
 कोटासि दुष्यति हि तवहानि । क्षेपणीपित्तव्याज-
 मपि तेषु दक्षोदरं पूर्ववदभ्युपैति ।" शिम्भं मङ्गत्

सम्परिहृतनाभिः श्वश्रोतं पूर्णमवाधुना च । यथा
 हतिः श्रुतं कम्पते च श्रुत्यायेति चापि दक्षोदरं
 तत् ॥" सु.नि.७.च. ।

दग्धकः । पुं । महाशतावर्ण्यम् । रा.नि.व.४. ।

दग्धकाकः । पुं । डीमकाकि । उं.भ. काकि ।
 दं.च. ।

दग्धभूमिजशालिः । पुं । दग्धविजशाली ।

गुणाः—“दग्धायामवनी जाताः शालयो लघुपर्ण-
 किनः । किञ्चित्कालात् सधुराः पाचना बलवन्त-
 नाः ॥” रा.नि.व.१६ । “दग्धयामाचले जाताः
 शालयो लघुपाकिनः । सुपक्षा बहुविधेषु कृषा-
 न्नेषापकर्षिणः ॥” अचि.१५.च. ।

दग्धमत्स्यः । पुं । अप्रिदग्धमीने । पो.का.
 माह । तस्य विवरणम् । “मलानैर्वैटिली मत्स्यः
 कईमीन च क्षिपितः । दग्धोऽङ्गारैः सलवणो दग्धम-
 त्स्यः प्रकीर्तितः ॥” वेद्यकम् । गुणाः—“दग्धम-
 त्स्यो गुरुर्दृष्यो रूक्षः प्राणवहैकः । चीणशकाद्य-
 ये केचित् भक्षण्यर्जिताद्य ये । तिल्यं स्त्रीसेविनी
 ये च चीणतेजस एव च ॥ दग्धमत्स्यो हितकोषो
 सतैललवणान्वितः । तस्याहीनगुणः किञ्चिदभ-
 त्स्य उदाहृतः ॥” राज. । [रा.नि.व.१० ।

दग्धरुहः । पुं । तिलकचुपे । तिल ग्रीष् ।

दग्धरुहा । स्त्री । दग्धरुहे । हिं कुकुरीन
 रा.नि.व.२ । [वै.निघ. ।

दग्धवर्णकः । पुं । रोहिषवृक्षे । शमकपूत्र ।

दग्धहीरम् । स्त्री । वैक्रान्तमयी । मेघ.व.५.पा-
 नीयभक्तव्याम् ।

दग्धा । स्त्री । कुकुरी इति कीदृशे प्रक्षि-
 त्तविशेषे । गुणाः—कषाया उष्ण वातकफघ्नी
 अप्रिदीपनी पित्तकोपनी च । रा.नि.व.२ ।

दग्धास्यः (स्यान्नः) । पुं । कुकुरिचुपे ।
 गङ्गात्रिभु ग्रीष् । य.सु. ।

दग्धाङ्गः । पुं । तिलकचुपवृक्षे । वै.निघ. ।

दग्धिका । स्त्री । दग्धायाम् । कुकुरीति कीदृ-
 शे । रा.नि.व.२ । दग्धाम् । श्रु. वा । अं.का.
 उाठा चापीति केचित् । म. ।

दण्डिका । स्त्री । यदिदण्डिकायाम् । भा. के. हे. ६, आश. । हारा. ।

दण्डः । पुं । ४ इतमाने । अने । यष्टिकायाम् । शी, छड़ि ।

दण्डकः । पुं । वातव्याधिविशेषे । तल्लक्षणं — “पाणिपादशिरःपृष्ठश्रोणिस्तम्भातिमास्तः । दण्डवत् सप्तगात्रस्य दण्डकः सोऽनुपक्रमः ॥” भा. । शरी. सु. कल्प. ७५. । वा. उ. ५. ५. ।

दण्डकन्दः । (कः) । पुं । धरणीकन्दे । रा. नि. व. ७. । [का. क. व. च. ।

दण्डकाकः । पुं । खनामख्यातकाके । दौ. उ. ६. ३. ३. ।

दण्डधारणम् । स्त्री । यष्टिधारणे । गुणाः — “शुनः सरीसृपव्यालविषाणिभ्यो भयपङ्कः । श्वस्यनदीष्वन्नं स्थावरे च प्रशस्यते । सत्वोत्साहबलस्थैर्यधैर्यवीर्यविवर्धनं । अथ दण्डधारणं भयघ्नम् ॥” सु. वि. २४५. । खलतः सम्प्रतिष्ठानम् । अथ दण्डधनं शत्रुवारणं भयघ्नमायुष्यञ्च । राज. ।

दण्डपातः । (ती) । (रु) । पुं । सन्निपातस्वरविशेषे । लक्षणं — “नक्तं दिवा न निद्रासुपेति यस्माति सृष्टधीर्गमसः । उल्लाय दण्डपाती भ्रमातुरः सत्त्वती भ्रमति ॥” भा. न. १४. ।

दण्डपालः । पुं । अश्वशफरमन्त्रविशेषे । डानकाणां गाह. । हारा. ।

दण्डपालकः । पुं । दण्डमन्त्रे । डानकाणां गाह. । शकुलमन्त्रे । भं. उ. ६. ३. ३. । हारा. ।

दण्डपाली । स्त्री । गुलायक । दौ. उ. ६. ३. ३. । च. सु. १५५. ।

दण्डबालाधः । पुं । हस्तिनि । श. र. ।

दण्डमत्स्यः । पुं । खनामख्यातमत्स्ये । दौ. उ. ६. ३. ३. । हिं. दण्डारी. गुणाः — “दण्डमत्स्यो रसे तिलः पितरक्तककं हरिम् । वातसाधारणः शीतः-धुक्लौ बलवर्धनः ॥” भा. । कफवायुपित्तघ्नः तिलः लघुश्च । राज. १५. । [वै. नि. च. ।

दण्डमातङ्गः । पुं । तगरी, पिच्छीतगरी ।

दण्डयामः । पुं । दिवसे । वै. नि. च. ।

दण्डवृक्षः । (कः) । पुं । कुशीवृक्षे । जिह्वा गाह. । रा. नि. व. ७. ।

दण्डहस्तः । (सी) । (रु) । पुं । तगरपुष्पेन उन्नतं कूलं । रा. नि. व. १०१३. । पिच्छीतगरी । उ. गङ्गाशिका । वै. नि. च. ।

दण्डा । स्त्री । नागवलायाम् । वै. नि. च. ।

दण्डापतानकः । पुं । वातव्याधिमर्दे । लक्षणम् — “कफान्विती यदा वायुधर्मनीश्वेन तिष्ठति । स दण्डवत्स्तम्भवति कच्छी दण्डापतानकः ॥” सु. नि. १५. ।

दण्डालुः । पुं । खनामख्यातालुविशेषे । लक्षणम् । प. सु. । “तामूलपात्रा दण्डालु” रि. वि. । द्रव्याभिधानम् । [कृते तमे । रा. नि. व. १३५. ।

दण्डाहतम् । स्त्री । पादजलेन विभागदण्डि-
दण्डिकः । पुं । दण्डमन्त्रे । डानकाणां गाह. ।

दण्डिका । स्त्री । स्त्रीशाकवृक्षे । वै. नि. च. ।

दण्डी । (रु) । पुं । दमनकच्छपे । दना । रा. नि. व. १०. ।

दण्डीत्यलम् । स्त्री । वृक्षविशेषे । शकुलमन्त्रे, डानकूनि, डानपात्रा । हिं. डानिकुञ्जि । कं. सङ्गदेरी. तत्र पीतश्वेतरक्तपुष्पमर्देन त्रिधा भवति । र. मा. । गुणाः — वासकासचयघ्नम् । अग्निदीतिकरञ्च । राज. ।

दण्डीत्यला । स्त्री । पीतपुष्पदण्डीत्यले । डानपात्रा, डानकूनी । र. मा. । भैष. च. पि. चि. ७६३. । कुशतीगुल्याम् । “दण्डीत्यलायां सुखानि ।” सा. की. द्रव्यायतने । वै. नि. च. जी. चि. भग्नातकलेह ।

दत् । पुं । दन्ते । श. च. ।

ददुः । (कः) । पुं । चद्रकुष्ठमर्दे । दानं । लक्षणं यथा — “सकण्डूरागपिङ्गकं ददुमद्वज्रसुव्रतम् ॥” सा. नि. । (कः) कच्छपे । श. र. ।

ददु(द्व)घ्नः । पुं । चक्रमर्दपुत्रे । टाकनां गाह. । रा. नि. व. ७. । भा. कुष्ठ. चि. ।

ददुघ्नपत्रम् । स्त्री । ददुमर्दपत्रे । श. चि. ।

ददु(द्व)णः । चि । ददुरीणिचि । अम. । च. टी. र. । [नी । तै. लि. नी. की. टी. । रा. नि. व. १६. ।

ददुनाशिनी । स्त्री । वृक्षविशेषे । श्वामर्द-
ददुमर्दी । (रु) । पुं । (Cassia alata)

दुग्धदधिविशेषे । शास्त्रमर्पनी उवधिविदम्ब । हिं
सादमर्दन । तं चिमनविधि । उतु. जादुमारि ।
सा. चिमनचमति । “अगदी ददुमर्दीं स्नातु की-
टारिवाद्यमुदरः ।” इति किञ्चित्तन्त्रम् ।

ददुरीशी (२५) । वि. ददुरीशयुक्ता ।

ददुः । पुं । ददुरीशे । आ.टी.भ. ।

दधि । क्षी । शीघसे । मृग निर्गता । वसने ।

आ.टी.भ. । कपिले । वै.निध. । दुग्धविकारे ।

मृदे । हिं ददुः । नं दहिं । कं मीसक । तत्रेदाः ।

—मन्दकदधि मधुरदधि मधुराक्षदधि अक्षदधि

अक्षदधि चेति । “आदौ मन्दं ततः स्वादु स्वा-

दधत् ततः परं । अक्षं चतुर्थमन्यत् पञ्चमं दधि

पञ्चथा ॥” तत्तुल्यपगुणाः —“मन्दं दुग्धं यदव्य-

क्तत्वं किञ्चिद्वनं भवेत् । मन्दं स्वादुदधिमूत्रं

दीपनयविदाहकम् । यक्ष्मस्य च नतां यातं व्यक्त-

स्वादुरत्वं भवेत् । अयक्षाक्षरत्वं तत्तु स्वादु विमो-

क्षदाहकम् । स्वादु स्वादव्यभिच्यन्ति इत्थं मन्दः क-

फापहं । वातघ्नं मधुरं पाके रक्तपित्तप्रसादनं ।

स्वादकं सान्द्रमधुरं कषायानुरत्वं भवेत् । स्वाद-

कस्य गुणा श्रेयाः सामान्यदधिवर्जनेः । यत्तिरोहि-

तमाधुयै व्यक्ताक्षत्वं तदक्षकम् । अक्षस्य दीपनं

पित्तरक्तश्लेष्मविघ्नं । तदव्यक्तं दमरोमहर्षक-

ष्ठादिदाहकम् । अक्षकं दीपनं रक्तवातपित्तकरं

परम् ॥” इति निःसारदुग्धदधिगुणाः —“असा-

रं दधि संवाहि शीतलं वातघ्नं गुरु । विष्टम्भि

दीपनं रुच्यं यक्ष्मीरोगनाशनम् । दधि पक्वं दुग्ध-

भवं रुच्यं क्षिण्यं गुणोत्तमं । पित्तागिलापहं सर्व-

पालप्रियलवणं । सञ्चकं दधि द्रैष्ठं दृष्टा-

पित्ताक्षदाहकम् । सगुह्यं वातगुह्यं हृद्यं तर्पणं

गुरु ॥” भा.पू.२भ.द.व. । आ. । “न नक्तं दधि

शुद्धीतं न चाप्यधिकशर्करं (अष्टतर्शकरम्) ।

मासुहस्यं नावीर्यं नीचं नामलकैर्विना ॥”

इति । रात्रिदधिसेवनविधिविधौ । भा. पू.२भ. ।

आ.टी.भ. । “दीनसे चातिसारे च शीतकैः विष-

मज्जरे । अक्षकौ सूचकौ च काश्चै च दधि

श्लेष्टे । रक्तपित्तविकारेषु कफोत्थे न तद्धितं ।

व्यराक्षकपित्तबीजपञ्चपाञ्चानयान् कृत्वा । प्रा-

गुवात् कामलाचापि विधिं हिला दधिमयः ॥”

राज.२८. । दधिविशेषगुणाः — खसपथ्यायेषु अ-

न्यः । उवाताक्षमन्दजातमेदिन विधेति त्रिव-

दासकृतमेदाः । सा. गुणाः — अक्षविपाकं संवाहि

गुरु उच्यते वातघ्नं शुक्रमेदीवज्जलेपितरक्तशि-

वर्धकं मुखरीचकं शीघ्रकरम् । अक्षपित्तं विषमज्वर-

सूचकश्चर्माग्नसङ्घं । मन्दकम् चनभिव्यक्ताकं

दधि, मलसूत्रनिःसारकं विदग्धफक्कं विदोषवीर्य-

कक्ष । मधुरदधि कफकरं बलकरं मेदीवर्धकम् ।

हृतीयं दधिसामान्यगुणम् । चतुर्थमाश्रयं पित्तरक्त-

कफवर्धकम् । पञ्चमं दन्तहर्षरीनाक्षकफदाहक-

रक्ष । वा.सू.५५. । शारददधिगुणाः — “शारदं

दधि शुष्कं रक्तपित्तविघ्नं । श्लोकश्चाज्वरा-

नामां करोति विषमज्वरम् ॥” छेम्भदधिगुणाः

—“गुरु क्षिण्यं सुमधुरं कफक्षयलवणं । इत्थं

मेध्यं हैमनं पुष्टिदं तृष्टिद्विदम् ॥” वसन्तदधि-

गुणाः — “वातलं मधुरं क्षिण्यं किञ्चिदक्षं कफा-

क्षकं । बलक्षयौघ्युक्तप्रीतं वसन्ते न प्रशस्यते ॥”

शीघ्रदधिगुणाः — “लघु चाक्षं भवेदशीघ्रं चालुषं

रक्तपित्तकम् । श्लेष्ममपिपासाकृत् दधि मीक्तं न

शैथिलिके ॥” तथा — “दध्यक्षं गुरुवातदोषशमनं

संवाहि सूत्रावहं बल्यं श्लोककरं रुच्यशमनं

वज्रेण शान्तिप्रदं । कासे श्वास अपीनसेषु विषमै

शीतज्वरे स्नाह्वितं रक्तौद्रेककरं करोति सततं शु-

क्लस इक्षिं पराम् ॥” रा.नि.व.१५ । स्वादु इत्थं

रीचनं माहृण्यं । राज. । दधिसरः । शस्त्रे

माथ । “दध्नूपरि यो भागी घनः क्षेपसमन्वि-

तः । स लोके सर इत्युक्तः । सरः स्वादु-

गुरुर्ह्यो वातवज्जिप्रपाशनः । साक्षौ वक्षिप्रश्लेष्म-

पित्तश्लेष्मविघ्नः ॥” भा. । दधि लघुवा बल्यः ।

दिमेदिन — अग्निमान्यकरं कासश्वासशीतज्वरेषु

हितम् । लवणमरिचपट्टतर्शकौ रासुद्गमलकपुष्परस-

धीनं न नित्यमग्नौयात् । तथा शरदि वसन्ते शीघ्रै

राक्षी कफविकारे पित्तदोषे च भाषात् । इति

दधिवर्ण्यस्यानम् । विकटद्युतं सर्वपथ्यं सन्धि

दधि कफघ्नं वातघ्नमपि दीपनम् । तुष्टिनाश्रि-

रकाक्षे चातिपथ्यं दीहदाक्षं कान्तिम् करोति ।

इति संयोगदधिसेवनकालः । “दधि मधुरमीष-

दकं मधुराक्षं का हितं न चागुह्यं । श्वव्याय-

मधुरं दीवहर् तावदुक्तमिदम् ॥” रा.नि.व.१६ ।

दधिकः । पुं । शीवेष्टकक्षे । मृगल, मांसादि ।

हिं शलाह । ज.द.१९५. ।

दधिकृषिका । क्षी । तथा, अह, पक्षे पर्यायः ।

हाना । र.सा. १. “दध्रा सद्यः पयः पक्वं वा भवेद्-
दधिर्बुधिका ।” प.प्र.१६८. । अथ दधि दुग्धं समा-
नं भाव्यम् । गुणाः—“वातघ्नी वाहिनी रुचा दु-
र्गरा दधिर्बुधिका ।” राज. ।

दधिशारः । पुं । दधिमज्जदन्ते । शारा. ।

दधिजम् । स्त्री । दधनि । नवनीते । रा.नि.
व.१५ । [रा.नि.व.१५ ।

दधिजलम् । स्त्री । जलुनि । मत्स्येन मा२ ।

दधित्यः । पुं । कपित्थहवे । र.सा. । च.स.
१५. । स्त्री । कपित्थफले । ज.द.११५. । सि.घो.
सुब्दाह-वि. । च.द.विदाय्यादिलिपे । “दधित्यं
नीलपूरकम् ।”

दधित्यास्थः (ह्रः) । पुं । धूपविशेषे, सर-
स्रहवे । शीवान् इति लोके । र.सा. ।

दधिनाम (कम्) । स्त्री । कपित्थफले । क-
ये२ देव । सि.घो.हिङ्गशास-वि. । “काशीग्रं
दधिनाम च ।” पुं (सा) । कपित्थहवे । च.द. ।

दधिपुष्पिका (ष्पी) । स्त्री । कटभीठवे ।

कटुघ्नम् । रा.नि.व.१९ । त्रेतापरान्तितायाम् ।
रा.नि.व.९ । शूकशिल्पायम् । आनाङ्गो । वै-
निघ. । तन्नामकफलशाकविशेषे । छिछिडा, छै-
पा । हिं कुङ्करी । मं गौडीकुङ्करी । कं काक-
च्छीला, कुमरी । गुणाः—कटुः मधुरा शीतला
सनापयिष्यो वातघ्नी गुदः शरीचकरी च ।
रा.नि.व.७ । बीजगुणाः—गुणं त्वयं त्वयं मलस-
त्वं कंकाधिसाम्यकरणं वातयिष्यहरम् । वै.निघ. ।

दधिधूपः (कः) । पुं । दधिवटके । मत्स्ये
वडा । वै.निघ. ।

दधिफलः । पुं । कपित्थहवे । रा.नि.व.११ ।

दधिभवम् । स्त्री । नवनीते । ननि । वै.निघ. ।

दधिमण्डः (सु) । पुं, स्त्री । दधिमण्डे । दधि-
त्र मा२ । र.सा. । गुणाः—“जलुं नीलहरन्त्यं
सद्य भक्षाभिलाषकम् । शीतोविशोधनं ह्लादि क-
फघ्नानिलापहं । अरुधन्वीघ्नं शीघ्रश्लेष्मि न-
लससयम्” भा. । “अन्धोऽथ दधिपक्तिर्दं कलहरं
पक्वं कषायं सरं सुक्लिष्टदन्तं त्वयीदमदशौहा-
र्भसां नाशकं । शीतः श्लेष्महरं कफानिलहरं विच-

थगुलापहं पाण्डुवासविकारगुणहरमं सद्य भक्ष-
कं सद्य ॥” रा.नि.व.१५ ।

दधिमण्डातकम् । स्त्री । दधिमलुनि । च.
वि.१८५.पञ्चकीसहते । [वै.निघ. ।

दधिमण्डोद्भवम् । स्त्री । नवनीते । ननि ।

दधिलेहः । पुं । दधिसरे । मत्स्येन मत्स्य, मा-
था । र.सा. ।

दधिवटी । स्त्री । शीघे । हेटेन कुंड़ा, ह-
रिजान कुंड़ा, ७ रूमे पांरा, भीमराजराज
गक, शोधन करिदे । पांरा १ तो. ग-
क १ तो. हेहार कञ्जनि, हरिजान, विषं,
रूते, एनवानुक, अज, थापत्र, श्वभाकी,
काञ्चनोद् अटोत्क ॥ ० तो. निमिन्ना, ज-
ताकटकी, अपराजिता, जयडी ७ चित्तार
मूल, हेहार रज्जु भावना । वटी १ मत्स्य ।
मेष. । कञ्जलिः १ मी. हरितालं, विषं तुल्यम् ए-
लबालुकम्, पथकम्, खर्परं खर्षमाषिकं लौहं
एषां प्रति ॥ ० तो. । निगुच्छीजयनीन्योतिष्यो-
चितकरसेन ह्लाधिन वा भावयेत् ।

दधिवास्तुका । स्त्री । मोदनहरिताले । इ-
राजभासिदि । वै.निघ. ।

दधिशोणः । पुं । शक्तवानरे । दर्जीकरसर्प-
विशेषे । सु.कल्प.४५. । See सर्पः । गीसाङ्ग-
वानरे । मूत्र गोड़ा । चिकित्सा ।

दधिसक्तवः । पुं (वधु) । दध्युपसिक्तसमुपु ।
महेनाथा छात्रु वा रसागा । अम. ।

दधिसक्तुः । पुं । रसाकायाम् । प.प्र. ।

दधिसरः । पुं । दध्यवभागे । दधिर मत्स्य ।
वै.निघ. । See दधि ।

दधिसारम् । स्त्री । नवनीते । इ.प. ।

दधिसेहः । पुं । दधः सेहभागे, दधिसरे ।
चिकित्सा । [See तैलपथी ।

दधिस्रहा । स्त्री । लवणखीयाम् । श.चि. ।

दधिलिदः । पुं । तले । पान । जटा. ।

दधीवा(च)स्थि । स्त्री । शीरेके । चिकित्सा. ।

दध्यजम् । स्त्री । दधिसरे । वै.निघ. ।

दध्यङ्कः । पुं । सरवदरे । चिकित्सा. ।

दध्यानी । स्त्री । कटुका । कटुकी । वै. निघ. ।

दध्याली । स्त्री । सुदर्शनालतायाम् । द.प्र.३.८.३, उन्नतिशृङ्गि । हिं मदनमलु । र.मा. ।

दध्याह्नः । पुं । कपिलह्वे । वै. निघ. ।

दधुत्तर(क)म् । स्त्री । दधिसारि । र.मा. । सु.स.४१५. ।

दन्तः । पुं । तन्मकाखे । रा.नि.५.२ । चर्मच-
साधनाखनि, दन्ते । मौ.उ । स च शिशोः पठे
साधि जायते । सुखमोचः ।

दन्तककुमडिः । पुं । तन्मककपालरीमे । वच
माखकः निद्रितोऽपि दन्तमन्द करोति । र.स.२.
भा.वि. ।

दन्तकरालः । पुं । दन्तरीमन्दे । “करालः
मुकुमारारणो दन्तनामो समुद्रवः ।” वा.उ.२१५. ।

दन्तकर्षणः । पुं । निम्बूह्वे । जे.गुणा. ।
३.२. ।

दन्तकाष्ठः । पुं । चर्मह्वे । खदिरह्वे । च-
व्यंगह्वे । करझह्वे । वै. निघ. । विककतह्वे ।
वै.शे.टी.गो. । रा.नि.५.६ । स्त्री । दन्तधावनका
ष्ठे । मौ.उ.न.का.ठि । तच्च श्वदशाकुल कनिष्ठाकु-
लिखलम् कटु अयमि कौटायचतं शालम् । त-
दुक्तं—“श्वदशाकुलमायतम् । कनिष्ठिकापरीणा-
श्चञ्चल्ययितमग्रम् । निम्बखदिरयष्टिमधुकरज-
भ्रमम् कटुवीर्यरसदोषविशेषेषु प्रशस्तम् । अवेत्य-
गुञ्ज दोषश्च रसे वीर्यश्च योजयेत् ।” सु.वि.२४
अ. । “आषाढं मधुरं तिक्तं कटुकम्पातकस्थितः ।

त्रिक्लृप्तं तिक्तके श्रेष्ठः कषाये खादिरकषा । मधु-
को मधुरे श्रेष्ठः करझः कटुके तथा ।” च.स.५
अ. । “केऽप्यत्र करवीरायकरज्जवकुलासनान् ।
दन्तकाष्ठायमन्ते तु सव्यान् कण्ठकिनाऽप्यधुः । गु-
वाकताखदिलालखर्जूरैः केतकीयुतैः । नारिके-
लेन दाया च न कुप्याहन्तधावनम् । शार्दिती क-
र्णश्लो च दन्तरीनी नवज्वरी । शीघ्री काकी च
सूक्ष्माङ्गी दन्तकाष्ठं विषज्येत् ।” राज.१५. ।

दन्तकाष्ठकम् । स्त्री । श्वदश्वयमे । रा.नि.
५.४ । दन्तधावनकाष्ठे । नि.वि. ।

दन्तकेतुः । पुं । खदिरनिम्बूह्वे । जे.गुणा. ।

दन्तकर्षणम् । स्त्री । दन्तमाखीने । मौ.उ.गो. ।

दन्तघातः । पुं । निम्बूह्वे । शिशोर्दन्तककुम-
डिरीमे । वै. निघ. ।

दन्तचालः (नः) । पुं । दन्तरीगविशेषे । दै-
त नड । “चालचलद्विर्दन्तैः भक्षणादधिकव्य-
थैः ।” वा.उ.२१५. ।

दन्तच्छदः । पुं । शीठे । हवा ।

दन्तच्छदा । स्त्री । मधुरविन्म्या । विन्म्याम् ।
कूम्बक । उतगाकूठा । वै. निघ. ।

दन्तच्छदीपमा । स्त्री । कुन्दरी । विन्म्याम् ।
रा.नि.५.७ ।

दन्तध(धा,प)वनम् । स्त्री । दन्तमाखीने ।
मौ.उ.गो. वा मौ.उ.न.कठा । दन्तधावनकाष्ठे ।
मौ.उ.न.कठा । दन्तधावनविधिः—“प्रातर्भङ्गा
च सद्यं कषायकटुतिक्तकम् । भक्षयेदन्तपवनं
दन्तमांसान्धधावयेत् । कैऽप्यत्र करवीरायकरज-
वकुलासनान् । दन्तकाष्ठायमन्ते तु सव्यान् कण्ठ-
किनीऽप्यधुः । निषिद्धं यथा—गुवाकताखदिलाल-
खर्जूरैः केतकीयुतैः । नारिकेलेन दाया च न कु-
प्याहन्तधावनम् ॥ इति । दन्तधावने दिक्—“व-
ल्गुः स्याद्द्विषास्येव पश्चिमास्येन चामयः । मूल्या-
स्येनोत्तरास्येन सम्पदी दन्तधावनात् ॥” इति । द-
न्तकाष्ठव्यवहारे निषिद्धजनाः यथा—“शार्दिती क-
र्णश्लो च दन्तरीनी नवज्वरी । शीघ्री काकी च
सूक्ष्माङ्गी दन्तकाष्ठं विषज्येत् ॥” इति । राज.१५. ।

दन्तधावनः । पुं । खदिरह्वे । ज.२.१२५. ।
रा.नि.५.८ । गुच्छकरजे । रा.नि.५.६ । बकुल-
ह्वे । श.च. ।

दन्तनाडी । स्त्री । दन्तसूखगतनाडीमारी ।
मू.उ.ना.गो । सा पञ्चविधा वातपित्तकफसन्निपाता-
ननुजनिमिता । “दन्तसूखगता नाद्याः पञ्च श्रेया
सधेरिकाः ।” भा.म.४अ.मु.री.वि. ।

दन्तपत्रकम् । स्त्री । कुन्दपुष्पे । श.च. ।

दन्तपातनयन्त्रम् । स्त्री । दन्तपातनयने ।
मौ.उ.गो. वा मौ.उ.न.कठा । “मरुपुत्रह्वे यन्त्रं दन्त-
पातनमुच्यते ।” इति ।

दन्तपात्री । स्त्री । शिशोर्दन्तरीमे । वा.उ.२१५. ।

दन्तपीठकम् । स्त्री । दन्तवेष्टः । दौंतेत्र
गाङ्गि । आ. द. २२७ ।

दन्तपुष्पुटः (कः) । पुं । दन्तरीगविशेषः ।
दौंतेत्र गाङ्गि (फां) वा दौंतेत्र गोंडा
(फां) । “दन्तयोस्त्रिषु बाध्यन् श्रययुर्जायते स-
न्धान् । दन्तपुष्पुटको नाम स ग्राधिः कफरक्त-
जः ।” भा. म. ४४. सु. री. चि. । “दन्तयोस्त्रिषु वा
सस्य श्रययुः सन्तो मन्धान् । दन्तपुष्पुटको ज्ञेयः
कफमाकृतपिपलजः ।” सु. । “दन्तयोस्त्रिषु वा शो-
फो वदरास्त्रिभिर्भेदः । कफाक्षरापीत्ररुक् शीघ्रं
पच्यते दन्तपुष्पुटः ॥” बा. उ. २१७ ।

दन्तपुष्पः । पुं । अश्वत्थवृक्षे । वै. निघ. । स्त्री ।
कतकफलम् । श. च. ।

दन्त(न्ता, फलः) । पुं । पिपल्याम् । “दन्तफ-
लसु पिपल्याम् ।” रा. नि. व. २१ । स्त्री । कतक-
फलम् । निर्माण्य फलम् । श. च. ।

दन्त(न्ता)फला । स्त्री । पिपल्याम् । रा.
नि. व. ६ । अश्वत्थिकावृक्षे । वै. निघ. ।

दन्तभागः । पुं । हृत्पयभागे । अम. ।

दन्तभेदः । पुं । दन्तरीगविशेषः । लघुणम्—
“दन्तभेदे विजासोदभेदरुक् स्फुटनान्विताः ।” वा.
उ. २२७ । [ता वा प्राथुर्नि । हारा ।

दन्तमूलम् । स्त्री । दन्तमूले । दौंतेत्र मन्-
दन्तमूलम् । स्त्री । दन्ताब्जदरीये । रा. नि. व.
२० ।

दन्तमूलिका । स्त्री । दन्तीवृक्षे । श. र. ।

दन्तरञ्जनम् । स्त्री । काशीये । शिद्रेकम् ।
रसा. सं. ।

दन्तरीगः । पुं । दन्तगतमुखरीये । स अष्ट-
विधः । यथा—दाहलः कृमिदन्तः भञ्जनकः दन्त-
ध्वजः दन्तविद्रधिः दन्तशर्करा कपाशिका श्यावद-
न्तकषेति । भा. । दन्तविद्रधिसमगण्य इतुभीज-
माह सु. नि. १६७ । अश्वत्थ दन्तगतरीये । अ.
द. २१७ । See मुखरीगः ।

दन्तरीगी (रन्) । नि । दन्तरीगयुक्ते ।

दन्तलेखनम् । स्त्री । अक्षविशेषः । दौंतेत्र
प्राथुर्नि हारा । यथा—“एकधारं चतुष्कोणं

मण्डराकृति चैकतः । दन्तलेखनम् तेन शोधये-
दन्तशर्करान् ॥” अचि. ।

दन्तवलः । पुं । इक्षुनि । वै. निघ. ।

दन्तवस्त्रम् (वासः) । स्त्री, पुं । शीटे । रा.
नि. व. १८ ।

दन्तविद्रधिः । पुं । दन्तवेष्टगतरीगविशेषः ।
दौंतेत्र गोंडा (फां), दौंतेकड़ा । यत्र दन्त-
वेष्टगतदीपेष सरत्तेन हेतुना बाह्यतो दाहकजा-
युक्तः सन्तान् श्रययुः भिन्नः पूयं खवेत् स दन्तवि-
द्रधिः । “दन्तमांसमलैः साक्षैः बाह्यतः श्रययुर्मा-
नान् । सदाहरुक् खवेद्भिन्नः पूयाखं दन्तविद्र-
धिः ॥” भा. म. ४४. सु. री. चि. ।

दन्तवीजः (कः) (जा) । पुं, स्त्री । दाहि-
वृक्षे । भा. । रा. नि. व. ११ । (जा) अलाभ्याम् ।
वै. निघ. ।

दन्तवेष्टः । पुं । दन्तवेष्टनमांसं, दन्तमादिका-
याम् । दौंतेत्र गाङ्गि । दुष्टशीघ्रितये तन्नामक-
दन्तवेष्टजरीये । यदि पूयरुधिरं खवेत् दन्ताश्च
चला भवन्ति तदा दन्तवेष्ट इत्यभिधीयते । “खव-
न्ति पूयं रुधिरं चला दन्ता भवन्ति च । दन्तवेष्टः
स विज्ञेयो दुष्टशीघ्रितसम्भवः ॥” भा. म. ४४. सु.
री. चि. ।

दन्तवेष्टजरीगः । पुं । दन्तवेष्टनमांसगतमु-
खरीये । स बोद्धव्यविधः (दौंतेत्र गाङ्गि १७
ब्रौंज) यथा—दन्तवेष्टः सीधिरः मन्दासीधिरः
परिदरीपञ्जरी वैदर्भः खलि(स्त्री)वर्धनः (आकृष्ट
मूत्र) अधिमांसकः करालकः, पञ्चदन्तनाशः वा-
तादिभेदेन, शीतादः दन्तपुष्पुट इति । “शीतादी
गर्दितः पूयं दन्तपुष्पुटकक्षया । सूर्यतोषवीर्य-
नसुखे तु दग्धं पटं तथा । दन्तवेष्टः सीधिरश्च म-
न्दासीधिर एव च । ततः परिदरः प्रोक्तस्तत्पु-
ञ्जः क्षुतः । वैदर्भश्च ततः प्रोक्तः खलि(स्त्री)वर्ध-
न एव च । अधिमांसकनामा च दन्तनाशश्च पञ्च
च । दन्तविद्रधिरयश्च दन्तवेष्टेषु बोद्धव्यः ॥” भा.
म. ४४. सु. री. चि. । मा. नि. । करालस्थाने दन्तवि-
द्रधिमार्गं भावयित्वा । सुमुतलु करालकं न गृह्य-
यति । एषां लक्षणानि तत्तत्प्रायेण ख्यान्ति ।

दन्तवैदर्भः । पुं । दन्तमूलगतमुखरीये । See
वैदर्भः ।

दन्ताशुङ्गः । पुं । तीक्ष्णकण्ठकप्रथमयवपत्रसुखे दन्ताशुङ्गार्थे शस्त्रमेदं । “शङ्खवक्षः सुखं तस्य का-
र्थ्यमर्द्धाङ्गुलायतम् । चतुरर्कं समचैव तीक्ष्णधारं
समाहितम् । इत्यादि तस्य कर्तव्यं शस्त्रं व्रीहिमु-
खाकृतिः । कपालिकां शर्कराश्च दन्तानां तैम शी-
घ्रमेत् ॥” सु.सू.८८५. सु.टी.८. ।

दन्ताशठः । पुं । दन्ताशठे । अ.टी.म. ।

दन्ताशठः । पुं । कपित्थहवे । जम्बीरहवे ।
रा.नि.व.१११२२. चरक्य्याम् । आमातकहवे ।
कर्करहवे । म. । तिनिङ्गीहवे । वै. निच. ।

दन्ताशठा (ठी) । स्त्री । चाक्य्याम् । आम्-
कृण । रा.नि.व.३. तिनिद्याम् । भा. ।

दन्ताशब्दः । पुं । शङ्खमुष्टमाक्षकस्य दन्तापीडन-
रीने । नाँत कण्डुमण्ड रोत्रां । लघ्वर्थम्—“ऊर्ध्वं
निरीचते दन्तान् खादित्कृजति जृम्भते ।” भा.नि. ।

दन्ताशर्करा । स्त्री । दन्तागतसुखरीने । नाँ-
तेत्र प्राश्रि । लघ्वर्थे यथा—“ममो दन्तागती
यस्य पित्तमावतशीघ्रितः । शर्करैव खरस्यर्थां सा
ज्ञेया दन्ताशर्करा ॥” भा.नि. ।

दन्ताशयम् । स्त्री । दन्ताचर्षणे, दन्तनिशुक्-
लचर्षणे । बासन, मिषि । पिका. । [अ.र. ।

दन्ताशिरा । स्त्री । दन्तवेष्टे । नाँतेत्र प्राश्रि ।

दन्ताशूलम् । स्त्री । दन्तावेष्टे । दन्ताब्दं । नाँ-
तेत्र गृन्नि । रा.नि.व.२० ।

दन्ताशैथिल्यम् । स्त्री । वातजदन्तारोगविशेषे ।
नाँत आन्ग । अ.सू.२०५. ।

दन्ताशोकः । पुं । दन्ताब्दुरीने । रा.नि.व.२० ।

दन्ताहर्षः । पुं । दन्तागतसुखरीने । नाँत शि-
हरी, टेक । लघ्वर्थम्—“शीतलक्षप्रवासाक्षस्यार्था-
नामसह्य विजाः । पितामावतकोपेन दन्ताहर्षः स
नामसः ॥” भा.नि. । “दन्ताः शीतलक्षस्य सहने
स्यार्थं न च । यस्य तं दन्ताहर्षम् व्याधिं विद्यास-
मीरयाम् ॥” सु. । “शीतलक्षप्रवासाक्षस्यार्थानाम-
सह्य विजाः । तत्र सुयोनिपितामां दन्ताहर्षः स
कीर्तितः ॥” भा. । [का. । जटा. ।

दन्ताहर्षकः (णः) । पुं । जम्बीरहवे । पि-

दन्ताघातः । पुं । निशुक्लहवे । नाँता जे-
दुर गौह । रा.नि.व.१११. ।

दन्तायुधः । पुं । वनयुधे । पिका. ।

दन्ताव्युदः । पुं, स्त्री । दन्तरीमन्त्रिणे । नाँतेत्र
गोष्ठार आन् । रा.नि.व.२० ।

दन्तावलः । पुं । करिदि । अम. । [अ.सू. ।

दन्तिका (जा) । स्त्री । दन्तीहवे । अम. ।

दन्तिनी । स्त्री । दन्तीनुपे । रा.नि.व.६ । वै.
निच. २५. क्रमि-चि. चिचकादिते ।

दन्तिनीवीजम् । स्त्री । जैपालवीजे । अम-
पान । रा.नि.व.६ । [अ.सू. १०५. ।

दन्तिसा । स्त्री । नागदन्तां । हाडिङ्गु ।

दन्ती । स्त्री । (Baliospermum monta-
num, Syn. Croton polyandrum.)
खनामस्यातक्रसङ्घे । मल्ली गौह । हिं इकृन् ।
मं दानि । कं दानि । तं दानिचु, कील्लम-
दुम् । वम्. जामालगोटा । क्रसदीर्घमेदं दन्ती
हिषा । तयोर्दन्ता उदुम्बरदन्ताकारा, अन्त्या ए-
रल्लदला । सा, गुप्ताः—कटूणा शूलघ्नी चर्षनि-
याश्चरीघ्नी दीपनी च । अन्त्या कटूणा रोचनी
कमिघ्नी शूलकुष्ठामघ्नी तुदामयघ्नी च । रा.नि.व.
६ । “दन्तीहये सरं पाके रसे च कटु दीपनं ।
गुदादुराग्रशूलासकलकुष्ठविदाहनुत् । तीक्ष्णं
हृन्नि पितासकफशीयोदरकिमीन् । चूददन्तीफलं
तु खान् मधुरं रसपाकयोः । शीतलं सृष्टिभू-
चगरशीथकफापहम् ॥” भा. । वा.सू.११५. अ-
मादिः । “श्लामा दन्ती द्रवनी ।” सु.सू.१२५. ।
अ.सू.१५. वमने । जैपालवीजे । वै. निच. २५. शी-
तल्ल. चि. । “काथेन दन्तीचिहरीहवेन ।” वा.
वा.चि. मङ्गानाराचरसे । ४४ विषयमंते । पुं
(इन्) । हसिनि । प.सू. । [वै. निच. ।

दन्तीफलम् । स्त्री । पिप्पल्याम् । दन्तीवीजे ।

दन्तीफलसमाकृतिः । पुं । पिताश्वे ।
पेठा गौह । वै. निच. ।

दन्तीवीजम् । स्त्री । जैपालवीजे । रा.नि.व.६ ।
वै. निच. २५. चर्ष. चि. मल्लीदधिबन्ध्याम् । वा.ना.
अतसञ्जीवनीरसे, वातगजकेशरीरसे ।

दन्तीहरीतकीशुङ्गः । पुं । गुप्ताधिकार ।
पाठः—“जलद्रीणे विपत्तयः विंशतिः पञ्च चर्ष-
याः । दन्ताः पलाणि तापानि चिचकादिते

च । तिलाटभानगेषेण पवेदकीसमं गुहं । तभीभ-
यं विहृषातीत्यापि चतुषलं । पलमेकं कथा-
गुह्योः सिद्धे लहे च शीतले । चौरं तैलसमं द-
द्याद्यगुर्गानपलन्तथा । ततो लहेपलं लिङ्गा जग्ध्या
चैकां हरीतकीम् ॥” घोटलीनलहरीतकी २५,
दन्तीमूलं २५ प. चित्रकमूलं २५ प. जलं ६४
ब्र. श्र. ८ श. । पुरातनगुह्यस्य २५ प. क्रायेन गुहं
नीलधिला पचेत् । प्राक्ते सिद्धे भवतायै सिन्धे
सति विहृष्य ४ प. कथागुह्योः प्र. पलं तिल-
तेलं ४ प. प्रसेप्यम् । शीते मधु ४ प. गुह्यक-
एलातिजपवर्गागकेसराणां प्र. २ ती. मिश्रणीयम् ।
माना २ ती. हरीतकी १० श. । रस. र. ।

दन्तुरः । वि । उच्चदन्ते । नतानते । सि. ।

दन्तुरच्छदः (त्वक्) । पुं । मातुलुङ्गले ।
ठावां गाह् । रा. नि. व. ११ । [निच. ।

दन्तीज्वला । स्त्री । ज्वेतजातीपुष्पहवे । वै.

दन्तीह्रिदः । पुं । बालदन्तीह्रिदः । नाँत उठा ।
“दन्तीह्रिदः शिशोः सर्वरीगाणां कारणं कृतं ।
विशेषाज्वरविह्रिदकासच्छर्दिशिरोरुजाम् । अभि-
षन्दस्य पीयक्या विसर्पस्य च जायते ॥” भा. म.
ख. ४ भ. । [तानि २० । च. प्रा. ७ भ. ।

दन्तीलूखलम् । स्त्री । दन्ताभिष्ठानासनि ।

दन्दशः । पुं । दन्ते । वै. निच. ।

दन्दशूलः । पुं । सर्वे । वै. निच. ।

दमः । पुं । दमनकसुपे । वै. निच. ।

दमनम् । स्त्री । दमनपुष्प । दनां कुल । सि.
यो. च. द. वा. व्या. चि. महाराजप्र. तैले । पुं । कुन्दपु-
ष्पहवे । कूंदकूलग्न गाह् । रा. नि. व. १० । दम-
नकहवे । चिका. । “दमनसुवरसिक्ते हृद्यी ह्वयः
सुगन्धिकाः । यद्यथात् विषक्रासकैरेकच्छूनिदी
धजित् ॥” भा. ।

दमनकः । पुं । (Artemisia Scoparia
or A. Indica.) दना इति ख्याते पुष्पसुपे ।
दनां गाह् । प. सु. । हिं दवणा । पं दीणा । गु-
ष्मः—शीतलः तिक्तः कषायः कटुकः हृन्वदीष-
विदीपकः विषविषकीटघ्नश्च । पच्यते वन्यदमनः
पीयूषाभयनासौ बलदायी कामदीपकारी च ।
रा. नि. व. १० ।

दमनी । स्त्री । अग्निदमनीनामसुपे । [तानि ।
रा. नि. व. ४ । नागदमन्याम् । नागदना । वै. निच. ।

दमयन्ती । स्त्री । भद्रमन्त्रिकापुष्पहवे । यज्ञि-
कां कूलग्न गाह् । रा. नि. व. १० । कर्कटिका-
याम् । वै. निच. ।

दम्पती । पुं (वि.) । जायापत्नीः । वै. निच. ।

दम्भः । पुं । अतीसाररीगे दाहककांविशेषे ।
“नाभेर्हृत्कुलकादधीर्धशिवदंशास्त्रिमूले तथा ।
दाहः प्रज्वलितायस्य कथितो दम्भी यद्यस्यातु-
रे ॥” तन्नामरम् ।

दम्भफलः । पुं । सेवहवे । [तानि । वै. निच. ।

दम्भीरः । पुं । लावपचिचि । (भक्तः) महिषे ।
वै. निच. ।

दम्यः । पुं । पण्डे । हपे । वै. निच. ।

दरः । पुं । शङ्गे । वै. निच. २ भ. मधुरज. विस्म-
चिकादिकपाये । विषे । वै. निच. । [४ ।

दरकण्टिका । स्त्री । शतावय्याम् । रा. नि. व.

दरदः । पुं । हतपत्रशाके । नटे भाँक । प.
सु. । स्त्री । हिङ्गुलधाती । रा. नि. व. १२ । र मा ।

दर्दरासः । पुं । नीनास्त्रीने, वाज्रनविशेषे ।
श. मा. ।

दर्दरीकः । पुं । भिके । जेवे । उषा. ।

दहूरः । पुं । पुनर्नवायाम् । इन्द्रगोपकीटे ।
वर्षाभ्याम् । रा. नि. व. २३ । कृष्णाम् । नीलाभमेदे ।
रा. नि. व. १३ । र. चि. ३ भ. । “बलिदहूरपूतिवीर-
तापम् ।” भिके । सि. । शालिघान्यमेदे । अयं य-
ष्टिकाङ्गीमयुषः । च. म. २७ भ. ।

दहूरच्छदा । स्त्री । ब्राह्मीसुपे । वै. निच. ।

दहूरदला । स्त्री । मधूकपण्यां, सा च अ-
ङ्गी, ब्राह्मी, वरुणीति महाप्राप्ते ख्याता । धूलकूडि-
उत्तम । भा. म. १ भ. चिपमम. ज्व. वि. । “हृन्वु-
नकनीदम दहूरदला ।”

दहूरपर्णी । स्त्री । ब्राह्मीसुपे । वै. निच. ।

दहूः (हूः) । पुं । लज्जहवे । [तानि । गाह् ।
रा. नि. व. ८ । महाकुठमेदे । नाँ । सा. नि. । स्त्री ।
दहुरीने । उषा. ।

दर्भुजः । पुं । चक्रमर्दणे । टांकनां शीघ्र ।
श.र. ।

दर्भुजपत्रम् । स्त्री । पत्रमाकविशेषे । नायम-
भिनी । चक्रमर्दणे । टांकनां भांडा । हिं च-
क्रवक् । गुणाः—दीपहरम् चक्षुं वातकफघ्नं क-
क्ष्मासक्तमिन्नासदद्गुक्कृष्टं लघु च । भा.पू.१भ.
भा.व. । See दद्रुघ्नी ।

दर्दु(द्रू)णः । वि । दद्रुमीनिणि । च.टी.भ. ।

दर्दु(द्रू)रोगी (द्व) । वि । दद्रुरोगयुक्ते ।
च.टी.भ. । [निका.]

दर्पः । पुं । कम्पूरिकावले । ने. । लफणि ।

दर्पणम् । स्त्री, पुं । नेत्रे । जटा. । चादर्भे ।
आर्णि । गुणाः—चायुःश्रीकारित्वं पापशमनम-
ख । राज.१५. ।

दर्पपत्रकः । पुं । काशहणे । वै.निघ. ।

दर्पा । स्त्री । कक्षुधाम् । वै.निघ. ।

दर्भः । पुं । (Poa cynosuroides. Syn.
Eragrostis cynosuroides.) कुशहणे ।
कूण कुण । हिं दाम् । तें दुभ । अम. । सु.स.
१८५. । (Imperata cylindrica, Syn.
Saccharum cylindricum.) ललुके । उ-
जू, थांगड़ा । प.सु. । वा.स.१५५. वरुणादिः ।
“वहलपत्रवदर्भरुजाकराः ।” च.स. ४५. । काश-
हणे । श.र. ।

दर्भकः । पुं । अक्षय पादरोगविशेषे । लघुर्थं
—“मण्डूका विवरं यस्य दर्भसुजकरं भवेत् । त-
स्य दर्भक इत्युक्ती व्याधिः कष्टचिकित्सितः ॥”
ज.द.१८५. । [कृमिघाति । वै.निघ. ।

दर्भकुसुमः । पुं । लमिजाती । उर्णाकार

दर्भपत्रः । पुं । काशहणे । रा.नि.व.८ ।

दर्भपुष्पः । पुं । तन्नामकदर्बीकरसर्पविशेषे ।
राजिमच्छर्पविशेषे । वैकरजजातीयसर्पे । सु.कल्प.
४५. । See सर्पः । कफजकृमिमेदे । च.वि.७५. ।

दर्भमूलम् । स्त्री । कुशमूले । ललुमूले । च.
द.पद्मो.वि. ।

दर्भरः । पुं । जावपक्षिणि । वै.निघ. ।

दर्भवटम् । स्त्री । चनवटं । निका. ।

दर्भाक्षयः । पुं । मुञ्जहणे । भूय । रा.नि.व.८ ।

दर्ब्जः (वर्ब्ज) (कः) । स्त्री । सर्पकषायायाम् ।
दर्ब्जिकायाम् । शंठा । अम. । श.र. ।

दर्ब्जिका । स्त्री । दर्व्याम् । शंठा । च.टी.
रा. । कञ्जलमेदे । कांजन । तस्य सौवीरुजाम्-
लतुत्यमयूरश्रीकरदर्बिकासेवागीलमेदीन घट भव-
ति । तन्नामकम् अज्जमय्ये द्रष्टव्यम् । पुराणम् ।
गीजिह्वायाम् । वै.निघ. ।

दर्ब्जपत्रिका । स्त्री । गीजिह्वायां । नाडिग्रा
भांक । ज.द.१२५. ।

दर्बीकरः । पुं । सर्पजातिविशेषे । कर्णधरं
जर्ण । लघुर्थं यथा—“व्याकृताङ्गलक्ष्यस्त्वस्ति-
काङ्गुशधारिणः । फणिनः शीघ्रगतयः सर्पां दर्वी-
करा मताः ॥” वा.उ.२६५. । दर्बीकरमेदाः—
कृष्णसर्पमहाकृष्णकृष्णीदरभेतकपीतवलाङ्गकमहास-
र्पशङ्खपाललीहितालगवेधुकपरिसर्पलक्ष्मणककु-
दपद्ममहापद्मदंष्ट्रपुष्पदंष्ट्रसुखपुष्करीकमुकुटीमुख-
विकिरपुष्पाभिकीर्णगिरिसर्पच्छतसर्पशेतीदरमहा-
शिरालगदांशोविषायेति । दर्बीकरस्य प्रथमे विष-
वेगे श्वाववर्णे दुष्टश्च रक्तं स्यात् । तथा मुखादौ
श्वावता स्यात् । द्वितीये गन्धयः, तृतीये शिरीशु-
रुवादयः, चतुर्थे शीवनादयः, पञ्चमे सन्धिविज्ञे-
यर्थं तन्द्रा प्रव्वमेदे दाहः हिक्का च, षष्ठे हृत्की
कायाः, सप्तमे च शुक्रं प्राप्य स्क्त्वादिभङ्गः सुप्तं
छानिहसि स्यात् । वा.टी.चरुणः ।

दर्शः । पुं । अवलीकने । ने. ।

दर्शतः । पुं । सूर्ये । चन्द्रे । उषा. ।

दर्शनम् । स्त्री । नेत्रे । रा.नि.व.८ । दर्पणे ।
स्वप्ने । ने. ।

दर्शनी । स्त्री । तेलकीटके । वै.निघ. ।

दर्शनीयः । पुं । चक्षुहणे । श्रेयार्थे । वै.निघ. ।

दर्शनोज्ज्वला । स्त्री । श्वेतजातीहणे । वै.
निघ. ।

दर्शयिपत् । पुं । चन्द्रे । हारा. ।

दलम् । स्त्री । तेजपत्रे । रा.नि.व.६ । वा.उ.५
५. । च.द.सि.मी.समश्वरचूर्णे । “शुक्लीकभा-

भरिषनामदललक्षणा । पवि । गीता । चिका ।

दलकीमलम् । स्त्री । पसे । वै. निच ।

दलकोविः । पुं । मञ्जिकापुष्पवत् । वै. निच ।

कुन्दपुष्पवत् । श. बा. ।

दलनिर्झीकः । पुं । भूर्जवत् । श. मा. ।

दलपः । पुं । सुवर्ण । उषा. ।

दलपुष्पा । स्त्री । केतकीवत् । (केश) गाँह ।

रा. नि. व. १० । श्वेतकेतक्याम् । श्वेत (केश) । वै. निच ।

दल(अर्ध)लाङ्गलकः । पुं । तदाकारच्छेद-
विशेष । य एकस्मिन् पात्रे छिदः स दललाङ्गल-
काख्यः । वा. उ. १८८. "अङ्गलमेकतरं यत्र सी-
द्धं लाङ्गलकः स्मृतः ॥" सु. चि. ८८. ।

दलशालिनी । स्त्री । कञ्चुकाशके । कछु शी-
रु । वै. निच. ।

दलसायसी । स्त्री । श्वेततुलसीवत् । वै. निच. ।

दलसारिणी । स्त्री । केसुकवत् । (क) उ. गा-
ह । रा. मा. । [कण्टके । कैटि । हारा ।

दलसूचिः । पुं । कण्टकवत् । कैटि गाँह ।

दलससा । स्त्री । पत्रशिरायाम् । गीतात्र
शिरा । इ. च. । [भा. ।

दलहीनफला । स्त्री । सुलेसान्नीखर्जूर्याम् ।

दला । स्त्री । नगवस्त्रायाम् । नागिता । प. सु. ।
अनमोदायाम् । ब्राह्मणौ, वनप्रधानी । रा. नि.
व. ६ ।

दलाग्रलोहिता । स्त्री । चिल्लीनामपत्रशा-
के । रा. नि. व. ७ । पलाशलोहितापि पच्यते ।

दलादकः । पुं । नागकेशरवत् । नागेश्वर
गाँह । वै. निच । (ग) त्रिगणिते । समुद्रफले । श्वर-
स्थितिलकवत् । वन तिल । काकि । श्विपण्यां ।
ठाकूले । चक्रवाके । मी. । करिकर्णे । कुन्दवत् ।
श्विरीवत् । इ. च. ।

दलादकी । स्त्री । फण्डिकावत् । वै. निच. ।
श्विपण्याम् । ठाकूले । मी. ।

दलाकाः (कः) । पुं । कुन्दपुष्पवत् । वै. निच. ।
पद्मकवटे । पद्मनिशा कान्ता । चिका. ।

दलामलम् । स्त्री । सुखायाम् । भूर्जी । मल-
वकवत् । मरुश । दमनकवत् । दना । मी. । अ-
दनवत् । मयना गाँह । श. रा. ।

दलाक्षम् । स्त्री । पुकनामपत्रशाके । फूका
नाक । रा. नि. व. ७ । [व. १०]

दलाक्षम् । स्त्री । तमाशपत्रे । उल्लसगज । मद्.

दलिकम् । स्त्री । काठे । इ. च. । [चिका. ।

दलेगन्धः । पुं । सप्तपर्णवत् । छातिम् गाँह ।

दवः । पुं । अमी । अ. टी. मी. । उपवापे । द-
वधी, सुखतालोष्ठानां दाहे । वै. निच. ।

दवदन्धकम् । स्त्री । कनूये । गङ्गातृण वा
त्रासकभूत्र । रा. नि. व. ८ ।

दवधुः । पुं । दवे, चक्षुरादिभ्यस्त्रीभ्योऽपठनी ।
वा. ज्य. चि. १८. । "उद्विक्तपिसे दवधुः ।"

दशजटा । स्त्री । दशसूत्रे । वै. निच. १८. भा. वा.
वा. चि. रा. दादिषूत्रे ।

दशनः । पुं । दन्ते । अ. टी. म. ।

दशनवासः । स्त्री । शीते । अम. ।

दशनवीजः । पुं । दाडिल्लवत् । वै. निच. ।

दशनाक्या । स्त्री । चाङ्गेय्याम् । आसिक्रान् ।
पुल्लशाके । फूकापात्रे । श. च. ।

दशनोच्छिष्टः । पुं । निःश्वसे । मी. ।

दशपु(यू)रम् । स्त्री । जलसुसायाम्, कैवर्तसु-
शके । अम. । अ. टी. म. ।

दशमूचकम् । स्त्री । दशविधमूचे । इल्लिम-
ह्वीष्टमवाजमेवाश्वगर्दभनरनारीणां मूचे । श्रा.
नि. व. २२ ।

दशमूलम् । स्त्री । विलादिदशविधवृक्षमूले,
पञ्चमूलौह्ये वा । "विलम्बीषाकगामारीप्रादु-
गणिकारिकाः । शालपर्णी श्विपण्यां हृत्वीह्य-
गोक्षुरम् ॥" रा. नि. व. १२ । वर्णाश्वे त्रातत्रः ।
वा. सु. १५८. मद्रदाब्बादौ । गुणाः—दशमूलं त्रि-
दोषघ्नं आसकासशरीरघ्नः । तन्माश्रीधन्वराणां ह-
पार्श्वशीङ्गावलीर्हरत् ॥ भा. । स्तिकादीरुहम् ।
अम. ।

दशमूलवृत्तम् । स्त्री । गुणे वृत्तम् । गङ्गावृत्त

३३. ॥ आषाढे—दशमूल ६४ प्र. बारि ६४ प्र. मे. १६ प्र. कल्पायै—गुह्यी पिपली नरि-
चं यवचारः सैन्धवसवधम् एषां प्र. २ प्र. ॥ च.
वि. ५५. ॥

दशमूलतैलम् । श्री । कर्पूरीने तैलम् । प्रा-
ठः—“दशमूलीकषायेन तैलप्रस्थं विपाचयेत् ।
एतत्कल्कं प्रदायैव बाधित्यै परसीपधम् ॥” तिल-
तैलं ४ प्र. दशमूलं ४ प्र. बारि १६ प्र. मे. ४
प्र. ॥ आषाढे—दशमूल १ प्र. ॥ च. ५. सा. कौ. ।
अथत् शिरीरोने—दशमूलं प्र. ६ प्र. करझनि-
गुल्फो जयनी धुसूरायां प्र. ६ प्र. जलं ६४ प्र.
मे. १६ प्र. कटुतैलं ४ प्र. । कल्पायै—दश-
मूलधुसूरकरझनिगुल्फीजयनीनां प्र. ६ ती. ।
अषाढाज्ञावलीकल्कमपि ददति वृद्धाः । सा. कौ. ।

दशरयः । पुं । शरीरे । वै. निघ. ।

दशशतकरदुग्धम् । श्री । चर्कशीरे । आ-
कम् आटे । वै. निघ. २४. कर्षक. ज्व. वि. ।

दशमताक्षिः । श्री । शतावर्धाम् । मृत्तुमूनी ।
वै. निघ. । [यकपिकच्छूपटककुमारीषु ।

दशमाकः । पुं । लक्ष्मणमूलफलदण्डाङ्गुरपु-

दशसारवटी । श्री । वातव्याधी वटी । “य-
ष्टि वाती बला द्राक्षा एषा चन्दनबालुका । मधू-
कपुष्पं खर्जूरं दाडिमं पेथयत्समं । सर्वतुल्या
विता योज्या एषाहं भवथेक्षदा । दशसारवटी
ख्याता..... ।” र. सा. सं. ।

दशम । श्री । बाल्यायवस्थायाम्, बाल्ययीवनप्री-
तवाहंकेषु । अथस्य क्षेत्रफलदशविधकाशपरिमा-
ये । सा च समाख्यं सहादशदिनं वर्षत्रयं ज्ञेयम् ।
“वासराः सप्ततिः द्वी च वर्षाणाञ्च तथाचयं ।
दशप्रमाणं बाह्यानां ब्रालिहीनेषु कौर्त्तितम् ॥”
ज. द. ५५. ।

दशमूलगुग्गुलुः । पुं । मीदीरोने । पिकटु-
चिचकमूलं पिपला तुला विकर्षं एषां प्र. चूर्णं
१ ती. गुग्गुलु ८ ती. । भा. ।

दशमधूपः । पुं । दशविधद्रवाजतधूपविशेषः ।
यथा—“पञ्चमश्लेषापाषाणानामाक्षिपगुग्गुलुः ।
अतुरं चन्दनञ्च जटामांसी च तावती । निभानः
सार्वकः सारः तावदेव हि माक्षकः । उशीरस्तु
विभानं साधुनभञ्जकञ्च सज्जम् । कर्पूरी समनामिष

एकभागी प्रकीर्तिते ॥” जलः—“वषादिकृवि-
ड्भानि सैन्धवं मजपिप्पली । शाला कसिविषा
व्रीषं दशमः कक्षपीदितः ॥” अथ धूपः सर्व-
वहजित् । वा. उ. १५. । [गृह. भा. ।

दशमूलः । पुं । श्री । सर्वज्जायाम् । धूम्रं ।

दशमक्षिः । पुं । दशमूले । वा. व्या. महाभाषा-
दी ।

दशानिकः । पुं । दलीववे । श. च. ।

दशारुहा । श्री । कैवर्त्तमुलायां । रा. नि. व. ६ ।

दष्टपीडितम् । श्री । दंशनविशेषः । “दष्टप्रप-
दानि चत्वारि तद्वहदनिपीडितम् ।” वा. उ. १५
च. । [तृष्टिने । छत्र. ।

दस्तः । पुं । चन्निनीकुमारि । गर्दमे । मे. । श्री ।

दस्त्री । पुं (हि.) । चन्निनीकुमारी । अम. ।

दहनः । पुं । चित्रकवर्षे । रा. नि. व. ६ । २१ ।

वा. उ. १५ च. । भस्मातकवर्षे । रा. नि. व. ११ । सि.
यो. ख. मे. वि. चवरादिविष्टे । “तालीशजीरकतुना-
दधनेः ।” वा. म. १५ च. वरुणादिः । “दहनमीरट-
विल्वविषाधिकाः ।” च. द. च. च. वि. । इषिका-
ल्याम् । विष्टाती । रा. नि. व. २१ । गुग्गुली ।
पक्षिविशेषः । पीपरा । रा. नि. व. १८ । श्री । द-
ष्टे । चगुगणि । काश्चिकमेदि । वै. निघ. ।

दहनकेतनः । पुं । धूमः । इ. च. । [व. १२ ।

दहनग(गु)रु । श्री । दाहगुरुणि । रा. नि.

दहनारातिः । पुं । जले । रा. नि. व. १४ ।

दहनी । श्री । सूखायां । भूर्जी । रा. नि. व. ११ ।

दहनोपलः । पुं । सूर्येकाग्रभाषी । इ. च. ।

दहरः । पुं । कुट्टे । बालके । दूषिके । मे. ।

दधः । पुं । कुट्टे । निवा. । सि. यो. काच. चि.

दशमूलहते । वृक्षमेदि । विच. ।

दद्याण्डलकः । श्री । कुकुटाण्डलानि । दूक्-

डारं डिमेत्रं पोला । मेघ. मेघ. चि. । भा. म. ४४.

कर्पूरी. चि. । “दद्याण्डलकं च सा ॥”

दद्याण्डः । पुं । पत्रे । वै. निघ. ।

दक्षिणदेशजः । श्री । कताकसूर्यान् । अ-

ताकसूरी । म. वि. ।

दक्षिणवायुः । पुं । मलयमावते । दक्षिणवा-
युः । गुणाः—“मधुरबाविदाही च कषायानुरसो
खडुः । दक्षिणो मावतः श्रेष्ठः चक्षुषी मलयवर्गः ।
रक्तपित्तप्रशमनी च वातप्रकीपकः ॥” सु.सू. ।

दक्षिणायनम् । स्त्री । रवेर्दक्षिणती गती ।
• यदा रविः कर्कटराश्यावस्थितो भवति तदा तदा-
रभते । तच्च आषाढमासवर्तके भवति । “कर्क-
टावस्थिते भानी दक्षिणायनमुच्यते ॥” सु.सू. ।

दक्षिणावर्तकी । स्त्री । दक्षिणास्या । वि-
च्छाति ग्रीष्म । रा.नि.व.६ । मेषशृङ्गा । वै.निच. ।

दक्षिणावर्तफला । स्त्री । उड्गौषधे । वै.
निच. ।

दक्षिणावर्त्ता । स्त्री । मेषशृङ्गा । रा.नि.व.६ ।

दक्षेयः । पुं । श्वेते । वै.निच. ।

दाडकः । पुं । हने । शब्दाय कल्पितः ।

दाडिमः । पुं । एलायाम् । मे. । (Punica
Granatum.) The Pomegranate. ख-
नामख्यातफलवृक्षे । दाडिमं ग्रीष्मं हिं आमार ।
मं दाडिमं । कं दाडिमम् । तं डानिमकचट्टु । उन्.
दालिम । ता. मादलप्रचेहेडि । गुर्ज. डालम ।
फलपुष्पाः—मधुरास्वादुषायं कासवातकफपित्तघ्नं
बाहि दीपनं खडूषं शीतलं यमघ्नं रुचिकरम् ।
दाडिमम् अस्मदधुरमेदेन हिविषं, तयोः प्रथमं
वातकफहृदि, तृतीयं तापहृदि खडु पयश्च ।
रा.नि.व.११ । खाडुस्वादुकाकेवक्ताकमेदेन पिमेद-
मिच्छति भावप्रकाशः—खाडु तस्मिदीपहरं तृणा-
दाडिमरजं हल्कफसुखदुर्गन्धघ्नं तप्यं यकलं खडु
कषायानुरसं बाहि खिग्धं मेषावलाहकम् । स्वाद-
वं—दीपनं रुच्यं खडु क्षिप्रित्पित्तकरम् । अखलम्
• पित्तजनकं वातकफघ्नम् । तन्मूलच जमिह्वरम् ।
भा. । इयम् अर्धं वासवचित्वाहर्तं कण्ठशीघ्रं
पित्तकफपिबीजकम् । राज. । “श्रेष्ठं वातादिकव-
धहर्तं दाडिमफलपत्रम् ॥” अत्रि.१७७. । स्त्री ।
दाडिमफलं । सि.यो.दृष्टादृष्ट.पि. ।

दाडिमत्वक् । स्त्री । दाडिमफलत्वक् । दा-
डिमर (थोमा) । सि.यो.च.सा.पि.उत्पलादिः ।

दाडिमकच(पुष्पः)काः । पुं । रोहितकवृक्षे ।
गोत्रा, वृक्षो ग्रीष्म । रा.नि.व.६ ।

दाडिमप्रियः । पुं । जीरे । उरु गन्धी । श.र. ।

दाडिमभक्षणः । पुं । एकपक्षिणि । श.च. ।

दाडिमाष्टकम् । स्त्री । पक्ष्णां द्वितम् । “क-
र्णोन्मिता गुणाचोरी चातुर्जातं दिकाधिकम् । य-
नामीषायाकानामीषाभ्यर्थं पक्षाधिकं । पक्षा-
नि दाडिमादष्टौ सितायामैकतः ज्ञतम् ॥” च.द. ।

दाडिमी । स्त्री । दाडिमवृक्षे । वै.निच. ।

दाडिमीरसः । पुं । दाडिमासुनि । च.द. ।

दाडिमीविषम् । स्त्री । दाडिमीचामकविष-
मेदे । दातूक । प.सु. । [११.]

दाडिमीसारः । पुं । दाडिमवृक्षे । रा.नि.व. ।

दाडि(डी)म्बः । पुं । दाडिमवृक्षे । प.सु. ।

दाड़ा । स्त्री । दंष्ट्रामेदे । दाड़ा । छ.च. ।

दाडिका । स्त्री । दाड़ी इति ख्याते मुखान-
यवे । छ.च. ।

दात्यहः । पुं । एकपक्षिणि । प.सु. । उड्ग-
पक्षिणि । डाक ग्रीष्मे । गुणाः—वातघ्नः हृष्यः
बलदः शुकदः यमघ्नश्च । अत्रि.११७. । वातक-
पक्षिणि । चिका. ।

दात्यौहः । पुं । जलकाके, दातूह । श.र. ।

दाचम् । स्त्री । अस्त्रविशेषे । दा ।

दाधिकः । पि. दक्षिण्यन्निनि । स्त्री । दक्षि-
संज्ञतभक्ते । भा.म.१७.अमर.श.चि. ।

दानम् । स्त्री । कुडुमे । च.द.वा.व्या.पि.१८८-
श्री.प्रसारणीतेले । गजमदे । मे. । तद्वकीटरजम-
सुनि । कूट्रे मधू । गुणाः—रुचं दीपनं कफ-
हर्दमेघघ्नश्च । राज. । [निच. ।

दानवप्रिया । स्त्री । नागवल्लीलतायाम् । वै.

दान्तः । पुं । दन्तकक्षुपे । मनां ग्रीहि । रा.
नि.व.१० ।

दामनः । पुं । दन्तकवृक्षे । वै.निच. ।

दामवन्धः (नः) । स्त्री । दन्तवन्धविशेषे ।
लघुचं—“दामाकृतियथादी वन्धः आहामस-
न्धितः ॥” इति । सु.सू.१८७. । दामं अश्विनीक-
वन्धनम् । दाँका । तदाकारः अतुषादतुषः
दामवन्धः । च.द. ।

हामाक्षलम् । ली। कथादिपादवन्धनरज्ज्वी ।

दे.क. ।

हामोदरः । पुं । आभ्यर्च्यलाघवेदाककर्मप्रसिद्धिः । [नि.व.१८ ।

हाभिकः । वि । वाचालि । पुं । वकी । रा.

हायकः । पुं । बालके । भे. । पुत्रे । दे.च. ।

दारकः । पुं । शाल्यशूकरे । रा.नि.व.१८ । वि । विदारके । वै.निच. । हरिवर्णस्यावरविषभेदे । च.नि.२५खान ५६च. ।

दारकर्म । ली । विवाहे । चिका. ।

दारणम् । ली । कतकफलं । निर्गन्धम् । अ. ३. । व्रणविदारणद्रव्ये । (काण्डा) गन्धान् ज्ञवा । यथा—“चिरविलोडिप्रकी दन्ती चिचकी ह्यमरकः । कपोतगृध्रकहानां पुरीषाणि च दारणम् । चारद्रव्याणि यानीह चारी वा दारणम्परम् ॥” सु. । पुं । कतकठले । वै.निच. ।

दारदः । पुं । हिङ्गुली । चिका. । पारदे । भे. । दरददीयविषे । विषभावे । चम. । [१८ ।

दारबलिभुक् । पुं । वक्पचिचि । रा.नि.व.

दारी । स्त्री । पाददारिणामक्षद्रोगे । “परि-
क्रमणशीलस वायुरत्यर्थरुचयोः । पादयोः कुरुते
दारीं स्रज्जां तलसंश्रिताम् ॥” सु.नि.१९च. ।

दार । पुं, ली । काष्ठे । चम. । ली । दार्याम् ।
माक्रह्रिष्टा । र.सा.सं.मिहमुद्ररसे । च.द.पा-
खु.चि. । वै.निच.२भ.च.सा.चि.पाठादिकवाये ।
वा.वा.खलनापायकतेले । देवदारुचि. प.सु. ।
“सि.यो.सा.ज्व.चि.चट्टादशास्त्रे । “सुनिज्जदारदम-
मूल... ॥” च.द.ज्व.चि.चपराजितामूत्रे । वा.ज्व.

राक्षसिः । “राक्षसदानीदाहः” दारसूत्रे ।
माक्रह्रि. । र.सा.सं. । पिचले । भे. ।

दारकम् । ली । देवदारुचि । रा.नि.व.१९ ।
वा.वा.चि. । तैलदेवदारुचि । शीघ्रपिचले । वै.
निच. । [कृता । रा.नि.व.१९ ।

दारकदली । स्त्री । काष्ठकदल्याम् । वन

दारुगन्धा । स्त्री । चीकानामकदेवदारुभेदे ।
रा.नि.व.१९ । [दारुचकदीये ।

दारुणः । पुं । चिचकचुषे । रा.नि.व.६१९३ ।

दारुणकः । पुं । कुशीभेदे । वक्चकचि. । वै.
निच.२भ.सूच्या-चि. । ली । तन्नामकक्षुद्रोषे ।
कृगौ शुभकौ । लघुच. यथा—“दारुणा कक्षुरा
रुचा केशशुभिः प्रपायते । कफमारुतकीपेन वि-
द्याहारुणकानु तम् ॥” सु.नि.१९च. । [सु. ।

दारुणकर्म । ली । वदुनयानां कठिनीकरणे ।

दारुणिश । स्त्री । दारुहरिद्रायाम् । माक्रह-
रिष्टा । रा.नि.व.६ । वै.निच.२भ.मध्यमलाषा-
तेले । च.द.वा.र.चि.मिह.चि. । “वस्पादनीदारु-
निश ॥”

दारुपत्री । स्त्री । हिङ्गुपत्रायाम् । रा.नि.व.६ ।

दारुपीता । स्त्री । दारुहरिद्रायां । रा.नि.व.६ ।

दारुफलम् । ली । पेक्षा इति ख्याते फले ।
वै.निच. । [गोमांश । रा.नि.व.१८ ।

दारुमत्स्या (द्वया, द्वा) । स्त्री । गोघायाम् ।

दारुमूषा । स्त्री । दार्भुज इति प्रसिद्धे स्थाव-
रविषभेदे । माक्रह्रि. । भा.म.१भ.ज्व.चि. ।

दारुमोचः । पुं । खनामख्यातविषभेदे । दा-
भू.चि. प.सु. ।

दारुविषम् । ली । दारुमोचविषे । “भवेदा-
खुविषं दारुविषं पाषाणसंश्रकम् । तडेदाः शङ्ख-
गोदन्दाङ्गिमीकटिकादयः ॥” प.सु. ।

दारुसिता । स्त्री । (Cinnamomum
zeylanicum.) दारुचिनीविख्यातायां मधुरज-
चि । माक्रह्रि.नि. हिं जालचिचि । तै सनसिंशु ।
ता. करुणा । गुष्ठाः—“उत्ता दारुसिता खादी
तिक्ता चानिलपित्तहृत् । सुरभिः शकटा यन्त्रां
मुखश्रीवदवापहा ॥” भा.उ.वागी.चि. ।

दारुहरिद्रा । स्त्री । (Coccinium fenes-
tratum. [Berberideae] Berberis
Asiatica and other species.) खनाम-
ख्यातपीतकाष्ठविशेषे । माक्रह्रि.नि. । हिं दां
दारुह्रि.दि, मारुह्रि.दि । कं मरनरिसिन । तै
मनिपसुपु । ता. मरमज्जिल । गुष्ठाः—“तिक्ता क-
टूषा व्रणघ्नी मिहघ्नी कक्षुविषपल्लवश्रीवर्णाचिदी-
गघ्नी च । रा.नि.व.६ । “दार्भुजनिशगुष्ठाः चिनु
नेचकक्षाखरीगलुत् ॥” भा. । कफपित्तशोभाघ्नी
विशेषण लक्ष्माणिषाद्वरी च । रा.व. ।

दासहस्तकः । पुं । दर्भ्या । काठेन हाठा ।
स.सू.७५ । [अक्षि । अर्धावकल्पतः ।

दादुरः । पुं । दक्षिणमुखकः । खायायाम् ।

दाव्यंष्टः । पुं । मयूरे । वै.निच. ।

दाव्याघाटः (तः) । पुं । काष्ठकुट्टपक्षिषि ।
काठिठाकुरा गच्छी । अम. । श.र. ।

दाव्यिका । स्त्री । खर्भरपात्री । शांभर । प.
सु. । गोविन्दाक्षरे । रा.नि.व.४ । रसाक्षने । वै.
निच. । [विश्रां गच्छ । र.मा. ।

दाव्यपत्रिका । स्त्री । दाव्यीशके । (श्री-
दाव्यी । स्त्री । दाक्षरिद्रायाम् । प.सु. ।

दाव्यीकायसमुद्भवम् । स्त्री । कृत्तिमरसा-
क्षने । रा.नि.व.११ ।

दाव्यीकाथोद्भवम् । स्त्री । कृत्तिमाक्षने । र-
सोत् इति पारसभाषा । प.सु. ।

दाव्यीत्वक् । स्त्री । दाक्षरिद्रालचि । सि.यी.
आम.चि.मसुरवटके । “दाव्यीत्वक्फलाव्योष ।”
त्वच एव प्राशस्त्वम् । अभावे काष्ठम् । श्रीकण्ठः ।

दाव्यम् । स्त्री । रसाक्षने । वै.निच. ।

दाव्यादिः । पुं । कषायविशेषः । “दाव्यीरसाक्ष-
नकिरातव्याद्विलसवीद्रचन्दनदिनेशभवप्रसूतैः ।

कायः कृतौ मधुयुतो विधिनः विबीजः रक्तं सि-
वक्ष सवर्जं प्रदरं निहन्ति ।” भा. । “दाव्यी र-
साक्षनव्याद्विकिरातविलसव्यावकैरवकृतौ मधुवा-
कषायः ।” च.द. ।

दाखम् । स्त्री । अष्टविधमन्त्रतममधुविशेषः ।
कूटुरे मधु । एतदापीतवर्षे सृष्टमन्त्रिकाभिः इ-
न्द्रनीलवर्णाभिः तद्वर्णोटरादी लप्यायते । “इन्द्र-
नीलवर्णाकाराः सृष्टाक्षिन्मन्त्रिकाः । यद्गन्ध-
कोटरान्धः स मधु दाखमिदं स्मृतम् ॥” गुणाः --
काटु कषायमन्त्रं मधुरं पित्तकरं च । रा.नि.व.१४ ।

पुं । कीदृशे । ई.च. ।

दाखमयर्करा । स्त्री । दाखमधुवृत्तमयर्करा-
याम् । तालमधुतं त्रिभिः स तन्मधुगुल्यगुणा ।
रा.नि.व.१४ ।

दाखनः । पुं । वायुजम्बदन्तगतमुखरीषः ।
“दीर्घसाक्षिजिह्व हवा यक्ष-दन्तुः कायते । दाख-

नो नाम स व्याधिः सदागतिनिमित्तकः ॥” भा.
नि. । तथा “दाख्येने बहुधा दन्ता यक्षिन् तौत्र-
रगन्विताः । दाखनः स इति श्रेयः सदागतिनि-
मित्तकः ॥” स.सू.४५५ ।

दाखयः । पुं । खावराविषमेदे । ई.च. ।

दाखा । स्त्री । पारिखदिरि । रा.नि.व.८ । इ-
न्द्रवारुणायाम् । वै.निच. । महाकाशे । गोकर्ण ।
भा. ।

दाखिः । स्त्री । विदले । शान् । “क्रीटलु चच-
कादीनां दाखिलु परिकीर्तिता ।” रा.नि.व.१६ ।

दाखिका । स्त्री । दाख्याम् । डोण । महा-
काशे । गोकर्ण । भा. ।

दाखिमः । पुं । दाखिलवर्षे । अ.टी.भ. ।

दाखी । स्त्री । देवदात्रीलतायाम् । श्रीठ (घो-
बालता । हिं घघरवेण । रा.नि.व.१ । See च-
गरी । विदले । शान् । “दक्षितन्तु शमीधाम्
दाखिदांस्त्री स्त्रियामुमे ।” तयाकविभिः -- “दाखी
तु सखिले सिद्धा लवणार्द्रकङ्कितुभिः । संयुक्ता सू-
पनायौ स्नात्वायने तद्गुणा भय । सूपी विष्टभको
रुचः शीतलु स विशेषतः । निलुपी भटसंसिद्धौ
खाधर्व सुतरां व्रजेत् ॥” भा. । विट्खदिरवर्षे ।
उत्प्रेतवावना । रा.नि.व.८ ।

दासः । पुं । नीलक्षिण्याम् । उद्रे । वै.निच. ।

दासपु(पूर)म् । स्त्री । अलमुपकं, परिपेक्ष-
द्वये । नागत्रमुत्ता । श.र. । रा.नि.व.८ ।

दासिका । स्त्री । दासीकुण्डके । नीलशुभ्रं
वर्णो । श.वि. ।

दासी । स्त्री । पीतपुष्पक्षिणीचपे । नीलशुभ्रं ।
नीलक्षिण्या । कुलशुभ्रं, नीलशुभ्रं । रा.नि.व.
१० । काकजज्ञायाम् । (क.७०) । रा.नि.व.५ ।
See नीलाक्षान् ।

दासीकुण्डकः । पुं । नीलपुष्पक्षिणीचपे ।
नीलशुभ्रं । स.सू.१८५ । See नीलाक्षान् ।

“नीलपुष्पः स एव दासीकुण्डकः ।” उल्लसः ।

दासेरः (कः) । पुं । उद्रे । म. ।

दास्यादिः । पुं । विषमज्जरे कषायमिदं ।
“दासीदाखिलिहोहितलसास्यासाक्षपाठाश्टीथ-

सूक्ष्मीरकिरातकुञ्जरकबाधयन्तिकापयन्ते । न
कीषाचकनागरादसरलेः शिपुम्बुसिद्धीशिवान्नात्री
प्रमटदमसूक्तकटुकान्नासतापुकरैः । भातुं वि-
षमं चिदोषजनितं..... ।” मेव ।

दाहः । पुं । भक्षीकरणे । “सर्वाङ्गीणसीत्र उ-
द्वा दाहः ।” चरुचः । वा.ज्य.चि.१५. । तन्नामक-
पित्तजरीने । ज्वन्ति त्राण । “त्वचं प्राप्य समा-
नीषा पित्तरक्षाभिमूर्च्छितः । दाहं प्रकुरुते घोरं
पित्तवत्तच्च भेषजम् ॥” दाहः तन्नारीषजस्तत्तज्जमेदेन चङ्चि-
कोटजघातुल्यजपित्तजघातजस्तज्जमेदेन चङ्चि-
नवीमिघातजश्चैक इति समविधः । [नि.व.६ ।

दाहकः । पुं । पिचके । रक्तपिचकश्च । रा.

दाहकर्षितः । नि । दाहवीडिते ।

दाहकाष्ठम् । स्त्री । दाहायुक्ता । वै.निघ. ।

दाहगुणः । स्त्री । भगवतिशेषे गुर्जरदेश-
प्रसिद्धे । अङ्कुरविमेषः । गुणाः - दाहगुणः क-
टुकोष्णं केशवर्द्धनं वर्षकरं केशदोषघ्नं सीगन्धप्रद-
म् । रा.नि.व.१९ ।

दाहज्वरः । पुं । दाहपूर्वके ज्वरे । दाहपूर्व-
क ज्वर । “करीषादी तथा पित्तं लक्ष्णं दाह-
मतीव च । तस्मिन् प्रशान्ते त्वितरी दुःखतः शीत-
मन्तः ॥” भा.नि. ।

दाहदा । स्त्री । नागवल्लीसतायाम् । वै.निघ. ।

दाहनिःश्वासः । पुं । सुगन्धार्जकश्च । वै.
निघ. ।

दाहसरः । स्त्री । श्मशाने । चिका. ।

दाहहरणम् । स्त्री । उशीरे । श.च. ।

दाहायणम् । स्त्री । खर्णे । वै.निघ. ।

दाहाय(या)णी । स्त्री । दन्तीसुपे । र.मा. ।

दाक्षिणात्यः । पुं । मारिकेलश्च । रा.नि.व.
११ ।

दिक् । स्त्री । रीती । पिठन । सु.सू.४१५. ।

दिक् । पुं । करिशावके । श.र. ।

दिक्पाससङ्क्रा । स्त्री । अष्टसंख्यायाम् ।
आटे । भा.ज्य.कल्पतरी । [विष.चि. ।

दिग्भविषः । नि । विषाक्तवाणविष्टे । च.द.

दिक् । पुं । लिखायां । ४ वां अमरपुं ।
शब्दार्थकस्यतः ।

दितः । नि । क्षिप्ते । चम. ।

दिनम् । स्त्री । दिवसे । वा.नि.व.२१ ।

दिनकरः । पुं । सूर्ये । इ.च. ।

दिनकेशान्तकः । पुं । कटपत्रपादाद्यमेदे ।
वडु पांथरकुटा । वै.निघ. ।

दिनचर्या । स्त्री । दिवसे यीविधिः स्वास्थ-
करसथाचरणे । तच्च ब्राह्मसूक्तोक्त्यानाभीष्टदेव-
तास्मरणम्, दध्याज्यादग्निविलमोरीचनादिदर्शन-
स्यर्शनादि, घृते स्नानदर्शनम्, उपसि मन्त्रादि-
विसर्जनम्, दन्तधावन, जिह्वाभिलेखनसुखप्रसाध-
नतेलाभ्यङ्गजानभोजनादि च । भा.च.द. ।

दिनदुःखितः । पुं । चक्रवाके । स्त्री । ततु-
पत्रात् । श.र. ।

दिनमणिः । पुं । सूर्ये । चिका. ।

दिनादिः । पुं । प्रभाते । रा.नि.व.२१ ।

दिनान्तः । पुं । सायंकाले । अम. ।

दिनाम्नः । पुं । पेषके । वै.निघ. ।

दिनेशः । पुं । सूर्ये । अर्केश्वरे । वै.निघ.२३.
वा.व्या.चि.शतपुष्पाक्षिपे ।

दिनेशपुष्पम् । स्त्री । कैरवपुष्पे । नीलकुन्दी
शृणु । चि.क्र.क.प्रदरचि. ।

दिलीरम् । स्त्री । शिलीम् । कौण्डिक हाता
हारा. ।

दिवसः । पुं, स्त्री । दिने ।

दिवससुखम् । स्त्री । प्रभाते । इला. ।

दिवा । व्य. पुं (न) । दिवसे । अम. ।

दिवाकरः । पुं । काके । सूर्यपत्रे । श.च. ।
अर्केश्वरे । अम. ।

दिवाकीर्तिः । पुं । पेषके । नापिते । इ.च. ।

दिवाटनः । पुं । काके । शब्दार्थकस्य, ।

दिवाम्नः । पुं । पेषके । रा.नि.व.२१ । नि ।
इष्टिरोगयुक्ते । दिनकाणां । लक्षणे - “भाते द्य-
तीयं पटवश्च दोषे दिवा न पश्येत् मित्रि वीचते

सः । रात्रौ स शीतानुष्णीतहृष्टः पितामहाबा-
हवि तानि पश्येत् ॥” भा.नि. । (आ) स्त्री । व-
ल्गुलापविधि । रा.नि.व.१६ ।

दिवाभ्यकी (भिका) । स्त्री । कुकुन्द्या ।
छं.८५ । वै.निघ. ।

दिवाभीतः (तिः) । पुं । पेचके । तिका ।
श.र. । स्त्री । श्वेतपत्रे । वै.निघ. ।

दिवामध्यम् । स्त्री । मध्याह्ने । हे.च. ।

दिवास्त्रापुः । पुं । दिवानिद्रायाम् । निद्रान-
धूमन । तस्य विधिः—“सर्वेषु दिवास्त्रापुः प्र-
तिषिद्धः अन्यत्र योषात् ॥” सु.श.४७. । “दिवा
साकीकृतं येन रात्रौ वा यदि वा दिवा । न ते-
षां स्वपतां दोषो जायतां वा विधीयते ॥” “दि-
वास्त्रापुं न कुर्वीत यतोऽसौ स्वात्कावहः । यो-
न्यवर्षां कालेषु दिवास्त्राग्री निषिध्यति ॥” भा. ।

दिवास्त्रापा । स्त्री । पञ्चतिशेषे, वल्गुला
इति लोके । रा.नि.व.१६ ।

दिविः । पुं । चापपविधि । श.मा. ।

दिविजम् । स्त्री । कुङ्कुमागुरुचन्दने । वै.निघ. ।

दिवी । स्त्री । उपजितिकाकीटे । श.रा. ।

दिवोकाः । पुं । चतके । मी. हरिणे । वै.
निघ. ।

दिवोदासः । पुं । काशीराजधन्वन्तरौ । यः
चन्द्रवंशीयभीमरथनरपतेः पुत्र आसीत् । तिका ।

दिवोद्गवा । स्त्री । एलायां । शब्दाथेकलपतः ।

दिव्यः । गुग्गुली । रा.नि.व.१२ । यवे । रा.
नि.व.१६ । अश्विनवसे । वै.निघ. । स्त्री । काल-
लोहि । प.सु. । लघुके । रा.नि.व.१२ । चन्दने ।
वै.निघ. । बालके । दांता । ज.द.१२७. । [४७.]

दिव्यकः । पुं । निर्विषसर्पविशेषे । सु.कल्प.

दिव्यगन्धः । पुं । गन्धके । रा.नि.व.१२ ।
स्त्री । लवङ्गे । रा.नि.व.१२ ।

दिव्यगन्धा । स्त्री । खूलेलायाम् । वड़ ए-
नादेष्ट । रा.नि.व.६ । महापुत्रुपे । रा.नि.व.
४ । लवङ्गलतायाम् । श.चि. । [वै.निघ. ।

दिव्यचन्दनम् । स्त्री । हरिचन्दने । लवङ्गे ।

दिव्यचक्षुः । पुं । वानरे । श.मा. । उपचक्षु-
षि । छममा । सुगन्धमेदे । मी. ।

दिव्यतुम्बी । स्त्री । शलाघूमेदे । वै.निघ. ।

दिव्यतेजाः । स्त्री । ब्राह्मीनाममहाक्षुपे । रा.
नि.व.५ ।

दिव्यपञ्चासृतम् । स्त्री । समभागव्यष्टत-
दधिदुग्धपुष्करासु । “गन्धमाज्यं दधि क्षीरं
मालिकं शर्करान्वितम् । एकत्र मिलितम् ॥”
रा.नि.व.२२ । [व.१० ।

दिव्यपुष्पः । पुं । श्वेतकरवीरवृक्षे । रा.नि.

दिव्यपुष्पा (ष्पी) । स्त्री । देवद्रोण्याम् ।
वड़ वनवना । रा.नि.व.५ ।

दिव्यपुष्पिका । स्त्री । देवद्रोणक्षुपे, महाद्री-
ण्याम् । वड़ वनवना । वै.निघ. । रत्नाकवृक्षे ।
र.मा. ।

दिव्यरसः । पुं । पारदे । रा.नि.व.११ ।

दिव्यलता । स्त्री । मूर्खायाम् । रा.नि.व.१ ।

दिव्यसारः । पुं । सज्जवले । भाग वा धना-
त्त गांश्च । रा.नि.व.६ ।

दिव्या । स्त्री । महामिदायाम् । ब्रह्मग्राम् । वि-
ष्णो भाक् । बन्धाकर्षाटिकां । शतावय्यां । स्थूल-
जीरके । वड़ जीरा । रा.नि.व.५ । श्वेतद्रव्या-
यां । रा.नि.व.८. आसलक्षां । मी. हरितक्याम् ।
रा.नि.व.११ ।

दिव्यान्नम् । स्त्री । उत्तमान्नं । वै.निघ. ।

दिव्येलकः । पुं । राजिलवहैकरत्नसर्पविशेषे ।
सु.कल्प.४७. ।

दिव्यौषधिः (धी) । स्त्री । मनःशिलायां ।
च.द. । सुतलोहि । भा. । च.द.सि.यो.र.पि.चि.
खण्डखायलोहि । “दिव्यौषधितस्यापि ।” शस्त्री-
सूत्रे ।

दिष्टम् । स्त्री । दाहहृष्टिदायाम् । श.मा. ।

दिष्टान्तः । पुं । सन्धी । चम. ।

दिष्टिः । स्त्री । परिमाले । मी. ।

दीघिका । स्त्री । त्रिशतधनुःपरिमितलम्बा-
क्षे । निधि । “पल्लवं दीघिका वापी यटिका नी-
मगोधिका ।” तिका. ।

दीदिवि । स्त्री । अमे । प.सु. ।

दीनम् । स्त्री । तगरपादिके । रा.नि.क.१० ।

दीना । स्त्री । कुकुन्द्याम् । वै.निघ. । मू.वि. काया । चिका. ।

दीनारः । पुं । माघचतुष्टयमाने । ४ माघा. अम. । खर्चसुद्रायां । मे.श्रि. । खर्चकर्मवये । अ.टी.सा. ।

दीपकः । पुं । कासमर्दुषे । टांकम् । रा. नि.व.४ । चिचकहवे । वै.निघ.२म.वा.व्या. । य. मा.वा. । र.मा. । अजमोदायाम् । जीरके । वै. निघ. । श्लेनपविण । वा.अ.पाथी । उ.च. । स्त्री । कुकुम् । श्र. ।

दीपकर्पूरजः । पुं । कर्पूरे । वै.निघ. ।

दीपकिटम् । स्त्री । दीपकजले । श.मा. ।

दीपकूपो (खोरी) । स्त्री । दीपवर्ध्याम् । अ.उ. । श.मा. । [रा.नि.व.१२ ।

दीपतरः । पुं । सरलनरी, सरलदेवदारी ।

दीपध्वजः । पुं । कज्जले । जटा. ।

दीपनम् । स्त्री । रसस्य संस्कारविशेषे । तन्ना- मकरससाधनकार्यविशेषे । तद्यथा—“काशीकं पञ्चलवर्णं राजिका मरिचानि च । भूयिष्यबीज- नीकच टण्डुलैश्च समन्वितं । पालीय काञ्चिके दी- लायले पाकाद्भिन्नैस्त्रिभिः । दीपनं जायते सम्यक् स्तराजस्य जारणे ॥” अथवा चिचकद्रावेः का- ष्टिके चिदिर्न पचेत् । र.सा.सं । मण्डोदके । चि- का. । See पारदः । कुकुम् । चिका. । तगरमू- ले । र.मा. । पुं । पलाखी । रा.नि.व.१७ । श- लिषशाके । मण्डोदके । श.च. । पठाग्राव- शिष्टकषाये । “दीपनलु वर्धयश्च ।” रा.नि.व.२० । च.अमर्दहवे । काशमर्दहवे । रा.नि.व.४ । अपि- गुणभूयिष्ठे द्रव्यमाने । “पचेद्भासं वज्रिजयदीपनं तद्यथा सिद्धिः ।” भा. । नि. पापके । अपिगु- णभूयिष्ठे । सु.घ.४१च. ।

दीपनी । स्त्री । मेथिकायां । मे.श्रि. । पाठा- यां । वा.कुनां । यमात्याम् । रा.नि.व.६ । क- कीटिकायाम् । कौकुडौ । वै.निघ. ।

दीपनीयः । पुं । यमन्याम् । रा.नि.व.१ ।

हरितपलाखी । वै.निघ. । नि. अपिदीप्तिकर्ह ।

दीपनीयवर्गः । पुं । तन्नामकरसस्यमाक- षायवर्गः । यथा—“पिपलीपिपलीमूलचव्यचिच- कयङ्गवेराखवेतसरिचानमोदाभजातकास्थि- कुनिर्वासा इति दशेमानि दीपनीयानि भवन्ति ।” पिपूल, पिपूलमूल, छे, छिटा, छे, अमर्दकः, उम, वा. शैकन, मरिच, यमानो, उल्लार मूत्रि, हिमू । च.सू.४च. । “द्विविचचिचकीचान्वनजनी- दा च जीरकम् । चतुर्णां कुमुदा देवा गणोऽर्क दीपनः कृतः ।” अर्क.चि. ।

दीपनीया । स्त्री । यमान्याम् । म.द.व.२ ।

दीपनीयौषधम् । स्त्री । चापेयौषधे, पञ्च- कोलादी । सि.यो.महा.चि. । च.द. ।

दीपपुष्पः । पुं । चम्पकहवे । रा.नि.व.१० ।

दीपहृत्तः (कः) । पुं । सरलदेवदण्डके । वै.निघ. ।

दीपशिखा । स्त्री । कज्जले । शब्दार्थकम् ।

दीपसंज्ञः । पुं । चिचकहवे । वै.निघ. ।

दीपास्यभक्ष । स्त्री । दग्धदीपशिखायाम् । अमोपेन पौडा नीय । र.स.र.लनरी.चि. ।

दीपिका । स्त्री । वचायाम् । वै.निघ. ।

दीप्त(क)म् । स्त्री । हिङ्गुलि । हि. । रा.नि- व.६ । कांक्षधाती । कौमा । सुवर्णे । रा.नि.व.१२ । जम्बीरे । वै.निघ. । पुं । सिंहे । रा.नि.व.१८ । नासारीगविशेषे । नाकखाना । लक्षणे यथा— “प्राक्षे श्वश्रं दाहसमन्विते तु विनिःसरीरम इवेक वायुः । नासा प्रदीप्ते च यस्य जन्तोर्व्यापितु लं दीप्तमुदाहरन्ति ॥” सु. । निम्बूकहवे । रा.नि- व.१२ । [कौमा । रा.नि.व.१६ ।

दीप्तकंसम् । स्त्री । उल्लकांक्षधाती । शी.टी ।

दीप्तजिह्वा । स्त्री । उल्लकासुखीयमाख्या- चिका. ।

दीप्तपिङ्गलः । पुं । सिंहे । रा.नि.व.१८ ।

दीप्तपुष्पा । स्त्री । लाङ्गलीहवे । विषमाङ्गि- शा । वै.निघ. ।

दीप्तरसः । पुं । किचुलुके । के.टा । अ.ज. ।

दीप्तलोचनः । पुं । विङ्गले । रा.नि.व.१८ ।

दीप्तलोहम् । ली । कांस्यपाती । प.सु. ।

दीप्ता (सिः) । स्त्री । लाङ्गलिकावृषे । विष-
नाशनिम्न । रा.नि.व.४ । व्यतिथितोषतायाम् ।

गुताफुटो । रा.नि.व.१ । लाङ्गयाम् । रा.नि.
व.६ । मन्ःशिलायाम् । वै.निघ. । कांस्यपाती ।
रा.नि.व.११ । दीप्तनामनासारीगमेदे । वा.उ.
१८५. । See दीप्तः ।

दीप्ताग्निः । जि । दीप्तजठराग्नी । मा.नि. ।

दीप्ताङ्गः (चः) । पुं । मयूरे । श.र. । विहा-
सि । श.र. ।

दीप्तानलम् । स्त्री । सुवर्णे । रा.नि.व.११ ।

दीप्ताक्षः । पुं । विहासि । विहा. । मयूरे ।
वै.निघ. । [निघ. ।

दीप्तिकः । पुं । दुग्धपाषाणे । कूल थङ् । वै.

दीप्तोपलः । पुं । सूर्यकालमणी । प.सु. ।

दीप्यः (कः) । पुं, स्त्री । मयूरशिखायां । रुद्र-
जटायाम् । भम. । रक्तचित्रके । कुङ्कुमे । तगरे ।
निष्कूटवृषे । श्वेनपक्षिणि । भ. । जीरके । रा.
नि.व.६ । रस.र.सुप्तिका.चि.पञ्चजीरकगुडे । भेष.
कुष्ठ.चि. । च.द.पञ्चतिलकृतगुग्गुली । उन्मा.चि.
सुगुनायुष्टे । अजमीदायाम् । ब्राह्मिनि । भा.पू.
२५. । यमान्यां । च.द.सि.यो.काष्ठ.चि.दशमूल
षट्पलकष्टे । "तालीशवक्रिदीप्यकम् ।"

दीप्यका । स्त्री । यमान्याम् । अजमीदायाम् ।
ब्राह्मिनि । भा.पू.१५. ।

दीप्यवल्ली । स्त्री । अजमीदायाम् । वै.निघ. ।

दीप्या । स्त्री । कृष्णजीरकमेदे । (यां) कृष्ण-
जीरे । रा.नि.व.६ । यमान्याम् । भा. ।

दीर्घः । पुं । रामशरे । रा.नि.व.८ । लताशलि ।
र.मा. । कीरुण्यदेशप्रसिद्धे साङ्गवृषे । रा.नि.व.
८ । रक्तकशाखी । रा.नि.व.११ । इल्कटे । र.मा.
उड्डे । रा.नि.व.१८ । जि । आयते ।

दीर्घकम् । स्त्री, पुं । कृष्णजीरके । म.द.व.२ ।
शरङ्गवृषे । श्वेतजीरके । उशीरे । उड्डे । श्राकवृषे ।
शे.श्वेन गाह् । वै.निघ. ।

दीर्घकण्ठा । स्त्री । नीरजीरके । नाश्री की-
री । रा.नि.व.६ ।

दीर्घकण्ठः (कः) । पुं । बर्बरवृषे । शीवने
गाह् । रा.नि.व.८ ।

दीर्घकण्ठः (कः) । पुं । वकपक्षिणि । श.च. ।

दीर्घकन्दः (कः) । पुं । मात्सकन्दे । वै.
निघ. । सुखाखी । (मो) आनू. । (कम्) स्त्री । सु-
खके । गुणा । रा.नि.व.७ ।

दीर्घकन्दिका । स्त्री । तालमूल्याम् । रा.नि.
व.७ । कृष्णतालमूल्याम् । वै.निघ. ।

दीर्घकन्धरः । पुं । वकपक्षिणि । रा.नि.व.
१८ । स्त्री । वकस्त्रियाम् । वै.निघ. ।

दीर्घकाण्डः । पुं । गुण्डवृषे । रा.नि.व.८ ।

दीर्घकाण्डा । स्त्री । वल्गादनीलतायाम् ।
पातान्न गङ्गुडी । रा.नि.व.१ ।

दीर्घकीलः (कः) । पुं । बङ्गीकवृषे । धनु
आंकाङ् । आंकाङ् गाह् । रा.नि.व.८ । ज-
टा. । "बङ्गीके दीर्घकीलकः ।" रा.नि.व.२१ ।

दीर्घकूरकम् । स्त्री । श्यामनामकशालिध-
न्यमेदे । शङ्ख अन्न । रा.नि.व.१६ । [नि.व.१६ ।

दीर्घकृष्णा । स्त्री । तिलवासिनीशाली । रा.

दीर्घकेशः (शी) । पुं । भङ्गके । रा.नि.व.१८ ।

दीर्घकोशा (षा) । स्त्री । पङ्कजतो । शुग्नि,
विशूक । हारा. । मक्षूपयाम् । (क) वै.निघ. ।

दीर्घकांशि(षि)का (शी) । स्त्री । पङ्कज-
तो । हारा. । मक्षूपयां । वै.निघ. । [प्र.सु. ।

दीर्घखरच्छदः । पुं । इल्कटे । हेरकङ् ।

दीर्घगतिः । पुं । उड्डे । रा.नि.व.१८ ।

दीर्घगोधूमः । पुं । महागोधूमे । वै.निघ. ।

दीर्घगन्धिः । पुं । गजपिप्पल्यां । रा.नि.व.४ ।

दीर्घग्रीवः । पुं । उड्डे । इ.च. । नीलकीर-
पक्षिणि । रा.नि.व.८ ।

दीर्घघाटिकः । पुं । उड्डे । वके । वै.निघ. ।

दीर्घचक्षुः । पुं । पक्षित्रिशेषे । वक्. बङ्गीका. ।
वै.निघ. । [इषी । भा. ।

दीर्घच्छदः । पुं । श्राकवृषे । (म)श्वेन गाह् ।

दीर्घजङ्गलः । पुं । मक्षुपिशेषे । तातान्न श-
ङ् । रा.मा. ।

दीर्घजङ्घः । पुं । उद्दे । जटा । वक्रपत्रिकि ।
विका ।

दीर्घजिह्वः । पुं । सपे । हे. च. ।

दीर्घजीरकः । पुं । खलुजीरके । भा. पू. १ भ. ।

दीर्घतन्वी । स्त्री । आलुक्रमेदे । वै. निघ. ।

दीर्घतरुः । पुं । तालवृक्षे । शब्दार्थकल्प. ।

दीर्घतिमिषा । स्त्री । कर्कटिकायाम् । कूट
तेतो कौटुङ्ग । श. मा. । [८५] । वै. निघ. ।

दीर्घतुण्डा (ण्डी) । स्त्री । कुकुन्द्याम् ।

दीर्घदण्डः । पुं । पत्रिवाहदण्डे । वम्. पीकल
दण्ड । रा. नि. व. ८ ।

दीर्घदण्डः (कः) । पुं । श्वेतरेखे । रा. नि. व.
८ । जटा । तालवृक्षे । रीहीतकविशेषे । वै. निघ. ।

दीर्घदण्डी । स्त्री । गीरल्या । गीरक ८-
कूण । रा. नि. व. ५ । [निघ.]

दीर्घदलः । पुं । मालाकन्दे । श्वासाके । वै.

दीर्घदर्शी (दृष्टिः) । पुं । रघे । श. र. ।
भङ्गके । रा. नि. व. १८ ।

दीर्घद्वः । पुं । तालवृक्षे । श. व. ।

दीर्घद्वमः । पुं । शालिलवृक्षे । मिथून ग्रीष्मे ।
रा. नि. व. ८ । [१८]

दीर्घनादः । पुं । शब्दे । भौक । रा. नि. व.

दीर्घनालः । पुं । दीर्घरीहिषे । वड् गङ्गा-
तूण । गुण्डवृक्षे । रा. नि. व. ८ । आलुके । शालि-
धाम्यमेदे । वै. निघ. । यावनालनामशिम्वीधाम्ये ।
रा. नि. व. १६ ।

दीर्घनिस्त्रनः । पुं । शब्दे । वै. निघ. ।

दीर्घपटोलिका । स्त्री । पटोलाकारदीर्घफ-
लश्राकविशेषे । शुभ्रम् । वम्. गीर्धपरवत् । शु-
भाः—शुभं खिण्वं विदधि कटुकं मधुरं जीतलं
आतपितमेषावचिकरश्च । रा. क. १ प. ।

दीर्घपत्रः (कः) । पुं । पुनर्नवायाम् । श्वेत
पत्र । रा. नि. व. ५ । राजपत्राखी । विश्वकन्दे ।
रा. नि. व. ७ । श्रपत्रमेदे । कुन्दुवृक्षे । रा. नि. व.
८ । तालवृक्षे । रा. नि. व. ८ । हरितकुम्भे । रक्तपु-
ष्पनवायाम् । सर्जवृक्षे । निमग्नवेदी । हिं वङ्गी-

षा । गुष्पाः—सुकठिनः सधारश्च । भा. । वातका-
रः कफपित्तकः कषायः विदाही च । सु. व. ४५
च. । कुपीली । कूटिला । भा. । मधुकवचे । वै.
निघ. । (कः) । वेतसवृक्षे । मद्. व. ५ । रक्तरोषीने ।
माल व्रतुन । रा. नि. व. ७ । एरवृक्षे । हिमाली-
वृक्षे । रा. नि. व. ८ । शल्लरसीने । श्वेत व्रतुन ।
हे. च. । जलमधुके । जटा । करीरवृक्षे । श. च. ।

दीर्घपत्रा । स्त्री । वृक्षतृक्षुपे । दीर्घपत्रायाम् ।
वृक्षपत्रा । रा. नि. व. ४५ । शालपत्रायाम् । भा. ।
सुद्रजम्बूवृक्षे । वन लोम ग्रीष्मे । र. मा. । केतकी-
वृक्षे । रा. नि. व. १० । घृतकुमार्याम् । श्वेतपुनर्न-
वायाम् । आसहरिद्रावा । कदलीवृक्षे । श्वीका-
कवचे । कुम्भतुम्भ्या । गोल जट्टे । वै. निघ. ।
चिचाया । ८५७ । भा. पू. १ भ. श. व. ।

दीर्घपत्रिका । स्त्री । श्वेतवचायाम् । श्वेत
वच । रा. नि. व. ६ । घृतकुमार्याम् । घृतकुमारी ।
रा. नि. व. ५ । १२ । शालपत्र्याम् । आलपाणि । रा.
नि. व. ४ । भा. । केतक्या । रा. नि. व. २९ । आ-
रुषके । वासक । मातुलुङ्गवृक्षे । छोलज मेव ।
कृष्णतालमूल्याम् । कदलीवृक्षे । वै. निघ. ।

दीर्घपत्री । स्त्री । पलाशीलतायाम् । शोणत्र-
गाली । रा. नि. व. ९ । महापुत्रुपुत्रे । हृक्ष नाक ।
रा. नि. व. ४ ।

दीर्घपर्णः । पुं । अश्वकर्णनामकशाले । जटा-
माल । रा. नि. व. ८ । 'तोपचिनी' इति ख्याते इक्ष्वे ।
वै. निघ. ।

दीर्घपर्णी । स्त्री । पृथ्विपत्र्याम् । छाकृमिश्र ।
रा. नि. व. ४ । शालपत्र्याम् । आलपाणि । वै. निघ. ।

दीर्घपत्र्या । पुं । वृक्षी । वै. निघ. ।

दीर्घपलाण्डः । पुं । विश्वकन्दे । राजपल्ल-
व । तालवृक्षे । रा. नि. व. ७ । २ । हरितकुम्भवृक्षे ।
कुचेलवृक्षे । कूटिला ग्रीष्मे । भा. । [नि. व. ४]

दीर्घपल्लवः । पुं । श्रवणपत्रे । मृग ग्रीष्मे । श.

दीर्घपत्रः । पुं । मल्लविशेषे । वै. निघ. ।

दीर्घपात् (दः) । पुं । मीनवर्के । कौट व-
क । कवचपत्रि । कौक पापी । विका । हे. च. ।

दीर्घपादपः । पुं । तालवृक्षे । रा. नि. व. ८ ।
शुवाकवृक्षे । रा. नि. व. ११ । २०० पत्राटः ।

दीर्घपुष्पः । पुं । सुपुष्पश्च । सुकुल । प.
सु. । नेतमन्दारार्कः । रा.नि.व.१० ।

दीर्घपृष्ठः । पुं । सपें । अम. ।

दीर्घफलः (कः) । पुं । खलारवधश्च ।
वडु (माणीनु) । रा.नि.व.८ । पलाशश्च । अर्क
श्च । वै.निघ. । (कः) अगलिपुष्पश्च । वामना
कूलत्र गाँह । रा.नि.व.१० ।

दीर्घफला । स्त्री । कोषातस्याम् । शि.७
अ. ३३ । रा.नि.व.७ । जनुकालतायाम् । रा.नि.
व.१ । कपिलद्राक्षायाम् । रा.नि.व.११ । भेषज-
स्याम् । तिकाश्याम् । वै.निघ. ।

दीर्घवाला । स्त्री । चमरीरुये । वै.निघ. ।

दीर्घवालुकः । पुं । वडुदारकलतायाम् ।
नौकडाडुक । रा.नि.व.१ ।

दीर्घमाखतः । पुं । इतिनि । चिका. ।

दीर्घमूलः । पुं । मोरटलतायाम् । रा.नि.
व.१ । यासुचये । इतिगता । रा.नि.व.४।२१ ।
विलनरश्च । रा.नि.व.८।२१ । विलश्च । ल-
ज्जालुकायाम् । लामज्जके । रा.नि.व.१२।२१ ।
विभीतकश्च । देवसर्पे । इन्द्रयवे । स्त्री । मूल
के । वै.निघ. ।

दीर्घमूलकम् । स्त्री । मूलके । मूल । रा.नि.
व.७ । पुं । खलशरी । रा.नि.व.८ ।

दीर्घमूला (लिका) । स्त्री । शालपर्णीचये ।
वै.निघ. । श्यामालतायाम् । प.सु. । (ला) दुरा-
खभायाम् । सु.स.१८८ । शरदये । अत्र गाँह ।
वीरमूलायां । भेषजस्यां । विलनरश्च । वै.निघ. ।

दीर्घमूली । स्त्री । दुरालभायाम् । अ.मा. ।
काकमास्याम् । काकजडायाम् । वै.निघ. ।

दीर्घरक्षा । स्त्री । हरिद्रायाम् । वै.निघ. ।

दीर्घरतः (दः) । पुं । मकरे । चिका. ।

दीर्घरसनः । पुं । सपें । अ.च. ।

दीर्घरागां । स्त्री । हरिद्रायां । रा.नि.व.६ ।

दीर्घरोमा । पुं । भद्रके । वै.निघ. ।

दीर्घरोहिण(क)म् । स्त्री । रोहिणमेदे । वडु
शकुटन । शुभाः—तिक्तं कटुं च कफघातजित्
अचक्षतरोप्रचक्ष । रा.नि.व.८ ।

दीर्घलता । स्त्री । व्याघ्रवृक्षायाम् । शि.शक्ति
गता । वै.निघ. । [वै.निघ. ।

दीर्घलोहितयष्टिका । स्त्री । रक्तेश्वी ।

दीर्घवंशः । पुं । नली । नग । रा.नि.व.८ ।

दीर्घवक्त्रः । पुं । इतिनि । अ.मा. ।

दीर्घवच्छिका । स्त्री । कुशीरे । अन्दाधेकम् ।

दीर्घवर्षाभूः । स्त्री । नेतपुननवायां । वै.निघ. ।

दीर्घवल्ली । स्त्री । महेंद्रवाचपीलतायां । वडु
माकल । वसादनीलतायां । पाताल गुरुडू ।
पलाशीलतायां । हापत्रमावी । रा.नि.व.१ । [प.सु. ।

दीर्घबीजा । स्त्री । चलास्याम् । शि.स्त्रीमेदे ।

दीर्घवृन्तः (कः) । पुं । पुष्टिशिखरीयाक-
श्च । (माणीपाठा) । प.सु. । पीतलोमे । वै.निघ. ।

दीर्घवृन्तफला । स्त्री । दुग्धालायां । वै.निघ. ।

दीर्घवृन्ता (न्तिका) । स्त्री । इन्दीवराख-
तायां । हेल्डिडि । रा.नि.व.१ । कपर्दकमेदे ।
र.सा.सं. । एलापर्ण्यां । अ.च. । [वै.निघ. ।

दीर्घवृक्षः । पुं । तालश्च । लताशालश्च ।

दीर्घशरः । पुं । शवनालनामकशिखीधारे ।
अनात्र गाँह । रा.नि.व.१६ ।

दीर्घशाखः । पुं । शलश्च । शन गाँह । रा.
नि.व.४ । शाकतरी । (म.सु.म.गाँह) । वै.निघ. ।
शालश्च । अ.च. । [लाक्षीचये । रा.नि.व.४ ।

दीर्घशाखिका । स्त्री । कणपीठीजीरश्च । नौ-

दीर्घशिम्बा । स्त्री । शिम्बीविशेषे । प.सु. ।

दीर्घशिम्बिका । पुं । राजमाषे । वद्रवटी ।
रा.नि.व.१६ ।

दीर्घशूकः (कः) । पुं, स्त्री । शुक्लाकारशालि-
धान्यविशेषे । स सारासुखादीनमृगः स्वादुपाक-
सलादिशूकः । अ.सु.२०७ । राजात्रे । रा.नि.व.
२१ ।

दीर्घसमुग्रयः । पुं । नलश्च । प.सु. ।

दीर्घसखः । पुं । तिलकश्च । उडु गाँह ।
वै.निघ. ।

दीर्घसुरतः । पुं । उकरे । मकरे । चिका. ।

दीर्घस्वस्थः । पुं । तालवृत्ति । रा. वि. व. ६ ।

दीर्घा । स्त्री । इतिपञ्चाम् । रा. नि. व. ४ ।

दीर्घाङ्गुरः । पुं । राजशाही । श्रम. अ. ३ ।
वै. नि. च. ।

दीर्घाङ्गी । स्त्री । शालपञ्चाम् । आ. पु. १५. ।

दीर्घाङ्गुः । स्त्री । शालपञ्चाम् । वै. नि. च. ।

दीर्घाङ्गुः । पुं । उर्ध्व । चिका. ।

दीर्घायुः । पुं । शालपञ्चाम् । भि. पू. ग. ६ ।
रा. वि. व. ८ । जीवकीयवी । का. वि. वै. । रा. वि.
व. ५ । चिका. ।

दीर्घायुधः । पुं । वनशूकर । श्र. मा. ।

दीर्घायुधः । पुं । जीवकी । वै. । जेतमन्दा-
रा. वि. व. १० । [१० ।

दीर्घाङ्कः । पुं । महाजैताङ्कवृत्ति । रा. नि. व. ।

दीर्घिका । स्त्री । हि. पु. व. ३५ । रा. नि. व. ६ ।
जी. जि. ३५ । वै. नि. च. । विशतधनुःपरिमितज-
लाशये । तत्फलं गुरु कटु चारं पित्तकरं कफवा-
तघ्नम् । रा. नि. व. १४ ।

दीर्घाङ्कः । पुं । महाजालाम् । दीर्घककटि-
कायाम् । रा. नि. व. ७ ।

दीविः । पुं । चापपविषि । श्र. मा. । [१२ ।

दुःकूलः । पुं । चौरनामकमन्त्रवृत्ति । रा. नि. व. ।

दुःखम् । स्त्री । रोहि । मानसधर्मभेदे । उ. थ. ।
तनु सप्तविधे व्याधायुपनिपतति । सु. न. १४ थ. ।
See व्याधिः ।

दुःखकोद्गवा । स्त्री । नमुरिकामेदे । “कि-
ञ्चिदुपनिमित्तमेव जायते राजिकाकृतिः । एषा
भवति शास्त्रानां सुखं गृह्यति स सुखम् ॥” भा. ।

दुःखचयम् । स्त्री । आध्यात्मिकमाधिमौलिक-
माधिमौलिकवृत्ति चिन्तितदुःखे । सु. न. १४ थ. ।

दुःखदशनः । पुं । गुरुपविषि । न. कु. नि. वै.
नि. च. ।

दुःखदिरः । पुं । विदुषदिरः । रा. नि. व. ७ ।

दुःखदर्शनः । पुं । कर्णपाजीरोहि । सु. न. १४ थ. ।
—“वर्तमाने यदा केषां कष्टाश्चक्रेनितः ।

भीको भवति शास्त्रं जगत्सीधैर्दुःखदर्शनः ॥”
सु. नि. १४ थ. ।

दुःसहा । स्त्री । नामकमन्त्रवृत्ति । रा. नि. व. ३ ।

दुःक(यु)खम् । स्त्री । जगत्सीधै । चिका. । वै. न. १४ ।

दुग्धम् । स्त्री । कपुषे । श्रम. अ. ३ । रा. मा. ।

चीरे । उ. थ. । रा. नि. व. १५ । तदुपादि—“वी-

रं चित्तं तथा रत्नं पित्तं पाकतां गर्तं । रत्नं
चेतनमावाति तथा चीरं चित्तं भवेत् । चीरनापी

कुमारीणां गम्यानां कथं भवेत् । पश्यतातुवर्तं
यस्यात् तस्यात् चीरं न जायते । गम्यानां चीर-
नायान् वातेन परिपूरिताः । चीरश्च न भवेत्-

स्यात् पार्श्ववशाधिकं यतः । प्रस्तासु च नारीषु
वक्षेन सह सृयते । तेन कीर्तोविशद्विः स्यात् ची-

रमाय प्रवर्तते । तस्यात् सद्यः प्रस्तायां जायते
सौम्यकं धयः । तेन कठिनतां याति तस्यात्

परिवर्जयेत् । कीर्तोविशद्विः वलकदीपना-
शनं । पयस्विदीपशनं उषसादिप्रवर्धनम् ॥”

तत्र जैतादुग्धं ज्ञेयकरं, रक्ताया वातलं, पीतायाः
पित्तसंश्रमं विशिष्टं, कृष्णायाश्च पित्तलम् । च. नि.

८८. । दुग्धं बहुविधं गम्यादिभेदात् यथा—वा-
तम् दग्धं काशी विधाजी विविधा मता । श-

य एवस्त्रिधा मेयी विधीष्टो दग्धं इयी । प-
खधा करिषी नारी दग्धं शूकरी विधा । व्याजी

शुनी शद्वी च रासमी पखधा पृथक् । विधा
कटधा मल्ली गवयी खड्गिनी इयी । दुग्धं

तकश्च दधि ताभ्यः प्रजायते । चर्क. । यवादु-
ग्धगुणाः स्त्रसपण्यायेषु सग्याः । दुग्धमात्रगुणाः

—पार्श्वं गुरु काससासप्रकोपकं रोगजनकम् ।
तप्तमावर्तितश्च तत् पयम् । नारीचीरम् पार्श्वमेव

रोगघ्नं भवति । शारीर्यं गम्यादिदुग्धम् पश्यती-
पसं सर्वरोगघ्नं । चिरसंस्थं दीपदक्ष । तथा—

“केऽप्याधिकं पयतनं प्रतीत्यं चीरं लज्जानां प्रव-
शीतमाहुः । दीक्षामासीत् मङ्गीपयश्च गम्यात्

शारीर्यमिदं प्रशस्यम् ॥” पूजाङ्गीर्तितं दुग्धं इत्थं
उपमापयिष्य, मध्याङ्गीर्तितं वसुदं क्षिप्तं कष्ट-

घ्नम् । वात्से पयिकरं यौवने वसुदं दीर्घदक्ष वा-
दके भवति । राची नामादीपशनं यतः चीरं
सदा स्यात् । सुहृत्पयस्यपुष्पिलमतं न सवेत् ।

चटोचितं दीपकरं तदुद्देशं विधीपनं ज्ञेयम् । चीरं
तदुपादि—“जीर्णजरे क्वे चिथी चीरं सादृशती-

अनम् । तदेव तद्वत् पीतं पिबन्त्यसि तान्नम् ।
अतुष्यमानं सखिषं निधाय गवाहवद्वर्तितसुतनं
कृत् । सञ्जानयन्नं वलपुष्टिकारि वीर्यप्रदं चौरम-
तिप्रसक्तम् ॥” इति दुग्धकारणः । “गव्यपूष्पाङ्गकाणि
व्याहृतराज्ञे तु माहिषम् । चौरं सख्यैरं पयं सदा
साधो च सर्वदा । पिबन्नं भूतश्रीतयं कफहरं
पक्वं तदुच्चं सर्वेक्षीतं यत् न पाषितं तदखिलं
विष्टमदीशप्रदं । चारीषं लघुतं पयः श्वनहरं नि-
द्राकरं कान्तिदं हव्यं । हं हव्यमधिर्वहन्मतिस्त्रादु
विदीवापहम् ॥” भूतश्रीतादिचौरगुणाः — “चौरं
न सुञ्जीत वीदाप्यतस्तं न चैतन्नवनेन सार्वम् ।
पिष्टाग्रस्वानकमायमुद्रकोशतकीकम्पलादिबै-
च ।” तथाच । “मत्स्यमांसगुडमुद्रमूलकैः कृष्टमावह-
ति सेवितं पयः । शाकज्याम्बरसेसु सेवितं मार-
यन्वपुश्मायु सधेवत् ॥” इति चौरवर्ज्यनस्थानम् ।
“स्निग्धं शीतं गुरु चौरं सर्वकाष्ठं न सेवयेत् ।
दीमात्रिं कुञ्जते कष्टे मन्दाग्निं नष्टमेव च । नित्यं
सौत्राग्रिना सेव्यं सुपक्वं माहिषं पयः । पुष्यनि
श्रातवः सर्वे वलपुष्टिवर्धनम् ॥” इति चौरसेवन-
स्थानम् । “चौरं गवाजकादिमधुरं चारं नवप्रसूता-
नाम् । क्वचं न पितृदाहं करोति रक्तामयं कुं-
ते ॥ मधुरं विदीशप्रमनं चौरं मध्यप्रसूतानाम् ।
लवणं मधुरं चौरं विदाहजननं चिरप्रसूतानाम् ॥
गुणहीनं निःसारं चौरं प्रथमप्रसूतानां । मेथुल
खरमाधनमुक्तमिदं दुब्बलम् हुहानम् ॥ तासां
मांसवदाहूतं गुच्छिषीनाञ्च यत्पयः । यदाहि लवणं
चौरं मधुरं पितृदीशकृत् । गवादीनां वर्धयेदाहृणा
दुग्धदिके पृथक् । कैयदुक्तो विशेषाञ्च विशेषो
देशमेतदः ॥” तथा उक्तञ्च । देशेषु देशेषु च तेषु
तेषु लघान्मनी यादृशदीशयुक् । तस्मैवनादिं गवा-
दिकाणां गुणा हि दुग्धादिषु तादृशत्वम् । शीतं
स्निग्धं गुरु गौल्यं हव्यं पितापहं परं । श्वेष्वैवा-
भिधीयते कोलाटम् पयश्चदः ॥” रा.नि.व.१५ ।
प्रभातदुग्धं — “निशाशीतांशुसंशीतं निद्रालस्यश्रमा-
शुभं । सधनं शीतकफकृत् चौरं प्राभातिकं भवे-
त् ॥” भा.नि.८५ ।

दुग्धकन्दगणः । पुं । दुग्धप्रधाने अन्नगन्धा-
दिद्रव्यगणे । यथा — “अन्नगन्धा च सुश्लो विदा-
री च गवापरी । चौरद्वाराहिका चेति दुग्धकन्द-
गणस्यम् ॥” गुणाः — “गालको बहते वीर्यैरि-

सर्वाण्यवा सह । एतदकंस पानेन कर्मा योद्ध-
वार्षिकी ॥” अर्थः ।

दुग्धकूपिका । स्त्री । हृतदुग्धमिश्रिततन्तु-
पूर्णकृतपिटकविशेषः । तन्निर्माचविधिः यथा —
“तन्तुलचूर्णमिश्रितनटचौरिहं सान्द्रशिटन । ह-
डकूपिका विदध्याशाच पचैत् सर्पिषा सख्यक् ।
अथ तां कोरितमध्यां घनपयसा पूर्णगर्भाञ्च । सु-
टकमुद्रितवदनां सर्पिषि सपक्ववदनाञ्च । अथ पा-
स्तुखलुषपाके क्षापयेत् कर्पूरवासिते कुम्भलः ॥”
गुणः — “अथ दुग्धकूपिका सा बन्धा पितानि-
क्षापदा । हन्ता शीता गुर्वी युक्तकरी हं हन्ती रु-
न्धा । विदधाति कायपुष्टिं दूरप्रसारिणीं सुचि-
रम् ॥” भा. । [ग्रासे । चौरफेने । मे. ।

दुग्धतालीयम् । स्त्री । दुग्धसारः । हे.च. । दु-
दुग्धतुष्ठी । स्त्री । चौरालाव्णम् । वै.निच. ।
दुग्धत्रयम् । स्त्री । गीमहिषप्लागदुग्धेषु । रं.
सा.सं. ।

दुग्धदा । स्त्री । चणिकाद्वये । रा.नि.व.८ ।
दुग्धनिका । स्त्री । रक्तापासार्गे । अकंहवे ।
वै.निच. । [ग्वपाकपात्रे । हारा. ।

दुग्धपाचनः । नि. दुग्धपाककरी । स्त्री । दु-
दुग्धपाषाणः (कः) । पुं । खटिकाविशेषः ।

कूलशङ्खि, शङ्खिगि । हिं शिरगोला । गुणाः —
रुच्य द्रव्यदुग्धः ज्वरपित्तहृद्दीगकासशूलान्नहर-
श्च । रा.नि.व.१२ । [नशङ्खि । रा.नि.व.२ ।

दुग्धपाषाणिका । स्त्री । दुग्धपाषाणे । कू-
दुग्धपुच्छी । स्त्री । वृचविशेषः । इष्टप्रेत्र ।
श.च. ।

दुग्धफेनः (कः) । पुं, स्त्री । चौरफेने । इष्टप्र-
फेनः । रा.नि.व.१५ । गुणाः — “कृष्णगोऽवपयः-
फेनमजानां वेति शस्यते । मन्दाशीनाहृशमाञ्च
विशेषादितसारिणां । उक्ताहृदीपनबन्धं मधुरं
वातनाशनं । सद्यो बलकरचैव तच्च चौरविलो-
डितं । चोषज्वरातिसारे च सामे च विषमज्वरे ।
मन्दाग्नौ कफमाश्रित्य पयःफेनमशस्यते । चौरं
गवाञ्चौरफेनं तन्नं वा हितमेव च । पक्षाभघणा-
हापि सङ्घी तस्य नश्यति । ताम्बूलं मेव सेवेते
चौरपीला तु मानवः । यावत्तस्य द्रव्येचौरशुक्ता-
नाहापि शस्यते ॥” अर्थः ।

दुग्धवीरिणी । स्त्री । कान्तकान्तकपुष्पे । न क
दुग्धवीरिणी, कान्तकवीरिणी । गुणाः—कटुः तिक्ता
पित्ता पिप्पली कफघ्नी यथा । रा.नि.व.२ । पला-
नविघ्ने । वै.निघ. ।

दुग्धवटी । स्त्री । वीरि वटी । विषं हि दुग्धं
हृत्परीर्य कन्यायां यदीत्या हृत्परीरयेन वटं
वर्धयित्वा सुदृग्मा वटी कान्या । मेघ. ।

दुग्धवीजः (जा) । पुं, स्त्री । यावनाद्यादिक-
तविपौटके । अनार वा कान्तात्रेय टि.टि. ।
“ये चास्ते यावनाद्याद्याविपटानामतन्मुखाः । अ-
तमत्तमुखास्ते तु दुग्धवीजाः प्रकीर्तिताः ॥” गुणाः
—“दुग्धवीजा सुमधुरा दुर्जरा वीर्यपट्टदा ।
प्राणिययावनाद्यायाः चिपिटः पुटिवर्धनाः ॥”
रा.नि.व.१६ ।

दुग्धसन्तानिका । स्त्री । दुग्धसरे । वै.निघ. ।

दुग्धहरणी । स्त्री । दुग्धवहनाद्याम् । रघ.र.
सनरो.चि. ।

दुग्धवीरिका । स्त्री । दुग्धतच्छुल्लघृतशर्करा-
कृतपायसे । यथा—“दुग्धाष्टमांशभागिन तच्छुल्लान्
घृतसंलतान् । शुद्धैरपके दुग्धे तु क्षिप्ता सिद्धा
हि वीरिका । पायसं शर्करायुक्तघृतप्रलेपयाद्भवे-
त् ॥” गुणाः—“सा शुक्लवर्तकजह्व्या सलावटभका
तया । अर्बुचं मेदहृद्भिश्च कफमघ्नश्च मन्दताम् ।
कृत्वा च रक्तपित्तं हि वातपित्तञ्च नाशयेत् ॥”
द्रव्यगुणः ।

दुग्धा (ग्धी) । स्त्री । वीरिकायां । फिरोहे ।
र.भा. । मेघ.सुदरी.चि. । काकोल्याम् । पला-
शीलतायाम् । शरिरायायाम् । वै.निघ. । दुग्धपा-
याणि । कूलवर्धि । रा.नि.व.१६ ।

दुग्धाजम् । स्त्री । दुग्धतालीये । अं.टवर मट्ठ
ग्रथ । गुणाः—“दुग्धाजं शीतलं खादुं शर्षपं वथं-
करं शुभ । वातपित्तापहं कथं हृद्दुग्धत्ववर्धनम् ॥”
रा.नि.व.१५ । [रा.नि.व.१६ ।

दुग्धाश्मा । पुं । दुग्धपायाणि । कूलवर्धि ।

दुग्धाक्षः । पुं । वीर्यकटिके । शब्दाशेकलतवः ।

दुग्धिका । स्त्री । सुदवीरिकायाम् । छोटि
थिराहे । नं दुधि । नं दुधलि । तं पित्रपालयेदु ।
गुणाः—“दुग्धिकीया शुभ कवा वातजा गर्भका-

रिणी । साधुवीरा कटुक्षिप्ता घटसूयसलापका ।
खादुर्विघ्निनी इत्या अफकुडकनिप्रसूत् ॥” भा. ।
चि.क.अ.वहर.चि. । रघ.र.अ.वरात्.चि. । दसो-
कपाकम् । हेत्वठिके । कृत्तकटुकाकायाम् ।
छिः नाडे । वै.निघ. । उचमैदे । विर्गो श्राह ।
र.भा. ।

दुग्धनि(नी)का (नी) । स्त्री । रक्तापा-
मानंघुपे । रा.नि.व.३ । शुक्लदुग्धाकायाम् । वा.
उ.१०च. । [चि. वै.निघ. ।

दुग्धकः । पुं । सुरामांस्याम् । नृ. । तालीशप-

दुग्धिः (सिः) । स्त्री । कक्षपिकायां । अ.टी.
रा. । नै. ।

दुग्धुभः । पुं । सर्पमैदे । टौ.डा. माप । लका ।

दुग्धुभा । स्त्री । सर्पपठवे । वै.निघ. ।

दुग्धुमः । पुं । कन्दविशेषे, पूरितपलाश्वी । अम. ।

दुग्धुभिः । पुं । सर्पदंष्ट्रेन्द्रादौ, दन्दुर इति
लोके । सु.कल्प.७च. । प्रतुदपचिविशेषे । अ.नृ.
१०च. । विषे । छ.च. ।

दुग्धुमारः । पुं । विहाले । वै.निघ. ।

दुग्धकः । पुं । खनामख्यातमेषे । नृ. । वै.निघ. ।

दुरभिग्रहः । पुं । अपामार्गंघुपे । रा.नि. ।

दुरभिग्रहा । स्त्री । दुरालभायां । कवि.क. ।
अपामार्गे । रा.नि.व.२६ । अलाख्यां । वै.निघ. ।

दुराधर्षः (र्षा) । पुं, स्त्री । रिडाये । श्वेत
मरिषा । कुटुम्बिनौघुपे । रा.नि.व.५ ।

दुरादहः । पुं । नारिकेलठवे । तिलठवे ।
रा.नि.व.११ ।

दुरादहा । स्त्री । खर्जूरीठवे । श्वेतश्रुत शालं
नारिकेलठवे । ताक्षठवे । नंसे । रा.नि.व.२६ ।

दुरारोहः । पुं । तालठवे । शालासीठवे ।
खर्जूरीठवे । वै.निघ. । भरटे । रा.नि.व.१८ ।

दुरारोहा । स्त्री । शीवलीठवे । रा.नि.व.८ ।
भरटे । शिखिगिटे । रा.नि.व.२६ । पिखीखर्जू-
र्याम् । भा. । शालासीठवे । पित्ता. ।

दुरालभा (लभा) । स्त्री । (Alhagi
maunorum. Syn, Hedysarum Al-

hagi.) खनामक्यातचुपे । चिहुया इति ख्याता ।
 दुर्गम(गी)डा । हिं वम् । जवासा दुराखा, धमा-
 सा । मं वेखिक्कासूली । मं वनिदुहवे । तें पिखरे-
 गटि टुलगोहि । सा हिधा खूलनफमेदात् । व
 लीः कटुः तिक्काउखा चारानिका मधुरा वा
 .तपितघ्नी ज्वरगुणप्रमेहघ्नी च । रा.नि.व.४ । “ज
 वासथ गुणैरुक्ता बुधैरुक्ता दुरालभा ।” भा. ।
 वा.चि.१.च. । सि.यो.कास.चि. । “दुरालभास्ववेत-
 सेः ।” कापांसचुपे । रुक्मायां । पिङ्गि आक ।
 श.चि. ।

दुरालभादिः । पुं । दुरालभाश्रुतामुत्तमानाग-
 रकृतः कषायः वातज्वरे हितः । दुरालभादिरयं
 पित्तज्वरतण्णारक्तपित्तदाहघ्नः । वा.चि.१.च. । “दु-
 रालभापर्यटकप्रियङ्गुभूमिम्बवासाकटुरोहिणीनाम् ।
 जं पिबेत् शर्करयावगादम् ।” च.द.पि.ज्व.वि. ।
दुरितद(श)मनी । स्त्री । शमीवृक्षे । रा.नि.
 व.८ ।

दुरिष्टकृत् । पुं । अभिचारकर्त्तरि ।

दुरुराहः । पुं । पुण्ड्रकयुक्तदन्तुलाहावे । “द
 ल्कुलाहः दुरुराहः पुण्ड्रकयैव कीर्तितः ।” ज.द.
 १.च. ।

दुरोहः । पुं । नागकेशरहवे । वै.निघ. ।

दुर्गः । पुं । गुग्गुली । रा.नि.व.१२ ।

दुर्गकारकः । पुं । तर्भन्दे । श.भा. ।

दुर्गन्धम् । स्त्री । सौवर्णलवण्ये । हि.च. ।

दुर्गन्धः । पुं । आसहवे । श.च. । पलाखी ।
 भा. । वि. पूतिगन्धयुग्मे । [निघ.]

दुर्गन्धा । स्त्री । बाकुथ्याम् । टी.भा.भा. । वै.

दुर्गन्धास्यः । पुं । सुखरोगभेदे । मृत्तव्यं दुर्गन्ध
 दृष्टा । [चंललवणे । वै.निघ.]

दुर्गन्धिः । पुं । आसहवे । दुर्गन्धे । स्त्री । सौव-

दुर्गपुष्पा (रत्न) । पुं । वनस्पतिभेदे । के.श.पुष्टा
 इति लोके । श.च. ।

दुर्गलङ्घनः । पुं । उष्ट्र । हि.च. ।

दुर्गा । स्त्री । श्यामपक्षिणि । भा.भा.भा. । रा.
 नि.व.१९ । कणचटके । कणभारिवायाम् । टी.भा.

गठा । नील्या । मे. । कोकिलायाम् । वै.निघ. ।
 अपराजितायां । श.च. ।

दुर्गाङ्गादः । पुं । भूमिजगुली । वै.निघ. ।

दुर्गाङ्गः । पुं । भूमिजगुली । रा.नि.व.१२ ।

दुर्गहः । पुं । अपामार्गचुपे । रा.नि.व.४।२५ ।

दुर्गहा । स्त्री । सुसायाम् । रा.नि.व.११ । च-
 पामार्गे । भा.पू.१.भ. ।

दुर्घटा । स्त्री । पृष्ठयस्त्री । वै.निघ. ।

दुर्घोषः । पुं । भद्रके । रा.नि.व.१८ ।

दुर्जरः । वि. दुष्ये । वै.निघ. ।

दुर्जरफलम् । स्त्री । कर्कटिकायाम् । वै.निघ. ।

दुर्जरा । स्त्री । ज्योतिष्मतीलतायाम् । गठाङ्क-
 ट्के । रा.नि.व.१ । घोले । वै.निघ. ।

दुर्जलजिता (रसः) । पुं । ज्वरे रसः । पा-
 ठः—“विषं भागद्वयं दग्धं कपर्दं पञ्चभागकं ।
 मरिचं नागरक्षेत्र चूर्णं तस्मै शोधयेत् । चार्द्रक-
 स्य रसेनास्य कृत्यासुहृन्निर्भा वटी । वारिणा व-
 टिकायुष्मं प्रातः सायं च भक्षयेत् ॥” विषं २ भ.
 वराटकभस्य मरिचचूर्णं शुष्कीचूर्णं प्र. ५ भ. । भा.
 म.१.भ. ।

दुर्दग्धम् । स्त्री । अग्निदग्धरीमे ।

दुर्दर्पः । पुं । भल्लातकहवे । वै.निघ. ।

दुर्द्रिता । स्त्री । लताभेदे । जटा. ।

दुर्दुमः । पुं । हरित्यलाखी । रा.नि.व.७ ।

दुर्धरः । पुं । स्रवभकौषधी । मे. । भल्लातकह-
 वे । अनडुहि । रा.नि.व.२१ । पादे । वै.निघ. ।

दुर्धर्षा । स्त्री । नामदमन्याम् । नागमना । रा.
 नि.व.५ । कन्यारीवृक्षे । कर्णमनभा । रा.नि.व.८ ।

दुर्नाम(क)म् (मा) । स्त्री, स्त्री । अश्वरीमे ।
 रा.नि.व.२० । स्त्री । पद्मयुक्ती । विष्णु । हारा ।
 गच्छपदे । वै.निघ. ।

दुर्नामारिः । पुं । शूरये । उल । रा.नि.व.७ ।

दुर्नाम्नी । स्त्री । अश्वरीमे । श.र. ।

दुर्न्यासः । पुं । असम्बद्धापने । भा.म.१.भ. ।

दुर्जला । स्त्री । जलशरीरे । भा. ।

दुर्मरा । स्त्री । व्यतिकलीनतायाम् । वै.निघ. ।
 दुर्मिखा । स्त्री । काकनहायाम् । वै.निघ. ।
 दुर्मेनाः । स्त्री । व्रतावर्षी । रा.नि.व.४ ।
 दुर्मेरः । पुं । पिप्पलहवे । अथर्व शाह । वै.निघ. ।
 दुर्मेरा । स्त्री । व्रतसूत्रायाम् । रा.नि.व.४ । चेतुर्धायां । रा.नि.व.८ । दूर्वायां । जटा. ।
 दुर्वाया । स्त्री । शक्रमुद्रायाम् । मद्र.व.२ ।
 दुर्मुखः । पुं । वानरे । षोडशे । सपे । विका. ।
 दुर्मुख । स्त्री । शक्रमुद्रायाम् । वै.निघ. ।
 दुर्भाका । स्त्री । श्वेतगुह्यायाम् । वै.निघ. ।
 दुर्भाहा । स्त्री । काकादनीलतायाम् । श्वेतकुंठ । रा.नि.व.३ । रक्तगुह्यायाम् । वै.निघ. ।
 दुर्लभः । पुं । कर्चरे । मृगैः । वम्. कचोरा । रा.नि.व.६ । वै.निघ. । श्वास.रो.चि. श्वासकालिधरे । दुरालभायाम् । रा.नि.व.४ । अर्जुनहवे । वै.निघ. ।
 दुर्लभा । स्त्री । जीवन्त्याम् । प.सु. । श्वेतकण्टकायाम् । रा.नि.व.४ । रक्तदुरालभायाम् । वै.निघ. २३. मधुरज्व.चि.सधुकादिः । श्रव्याम् ।
 दुर्वर्ष(क)म् । स्त्री । रीत्ये । प.सु. । एलवालुकी । रा.नि.व.४ । [म.] वै.निघ. ।
 दुर्विधेया । स्त्री । कर्पूरशक्याम् । आभ्र आ-
 दुशक्रमः । पुं । गोचुरके । रा.नि.व.४ ।
 दुश्(ष्क)रः । पुं । मल्लके । रा.नि.व.१६ । शम्भुके । हारा. ।
 दुश्श्या । पुं । त्वग्दीपरीमे । शकुन्मात्र । ते च शीतपित्तोदरदंकोष्ठरोगाः । रा.नि.व.२० ।
 दुष्कुलः (लीनः) । पुं । वीरकनामगन्धद्रव्ये । रा.नि.व.१२ । श.र. ।
 दुष्खदिरः । पुं । शरिमेदि । विट्थनिद्र । गु-
 षाः — कटुतिक्तोष्णः रक्तवर्णकण्डूविषवीसर्पज्वरकु-
 स्तीन्मादमृतघ्नश्च । रा.नि.व.८ ।
 दुष्टम् । स्त्री । कुक्षीपथी । कूड । श.च. ।
 दुष्टपीनसः । पुं । पीनसरीमे । वै.निघ. ।
 दुष्टप्रतिश्यायः । पुं । नासारोगविशेषः । "प्र

क्रियते पुनर्माहा पुनश्च परिश्रयति । पुनरामगते
 चापि पुनर्विनिवर्तते तथा । निशासी वाति दुर्मन्त्री
 मरी वन्धे न वेति च । एवं दुष्टप्रतिश्यायं जाली-
 नात् कण्डूसाधनम् ॥" मा.नि. । [वि.वि. ।
 दुष्टाशम् । स्त्री । विषादिदुष्टे अने । भा.प. ।
 दुष्टाशु । स्त्री । दुष्टजले । मे. ।
 दुष्पथः । पुं । वीरकनामगन्धद्रव्ये । वीरा इति
 धार्यताः । रा.नि.व.१५११ । चण्डालकन्दे । श-
 मानोमेदि । वै.निघ. ।
 दुष्पथर्व(धि)णी । स्त्री । कण्टकायाम् । रा.
 नि.व.४ । वाताकायाम् । प.सु. । हृदयां । भा. ।
 दुष्पथर्षा । स्त्री । दुरालभायाम् । रा.नि.व.४ ।
 अर्जुनहवे । शकुन् शाह । रा.नि.व.११ ।
 दुष्पवेश । स्त्री । कन्यारिहवे । कनिगनम् ।
 रा.नि.व.८ । शक्यकन्यायां । वै.निघ. ।
 दुस्पर्शः । पुं । दुरालभायाम् । च.टी.म. । मि.
 थो.वातकासलेह्ये । च.द.वातकफ.ज्व. । "व्याघ्री-
 दुस्पर्शनीचुरेः ॥" भा. । लताकरञ्जे । रा.नि.व.८ ।
 दुस्पर्शा । स्त्री । कपिकण्ड्याम् । अर्जुनहवे ।
 रा.नि.व.३ । रक्तदुरालभायाम् । रा.नि.व.४ ।
 पाटलहवे । चाकाशवल्लीलतायाम् । आलोका-
 लता । वनवदरे । वै.निघ. । कण्टकायाम् । रा.
 नि.व.४।२३ ।
 दुस्फोटः । पुं । दुष्टवले । शम्भुमेदि । श.च. ।
 दूः । पुं । रोगे । वै.निघ. ।
 दूतः । पुं । वेद्यानेतरि । गमनाय प्रत्राय वा
 गते पुरुषे । स.स.१०७. । तत्त्वक्षणम् — "यच्च
 कित्ताकमानेतुं याति दूतः स कथ्यते । दूताः सु-
 मातथोऽव्यक्ताः पटवो निम्बलाम्बराः । सुखिनी-
 ऽहवहाकटाः शुभपुष्पफलैर्युताः । सजातयः सुवे-
 षाश्च सजीवदिशि सज्जताः । भिषजं समये प्राप्ता
 रोगिणः सुखहेतवे ॥" भा. ।
 दूतघ्नी । स्त्री । कण्डूपुण्याम् । श.च. ।
 दूति(ती)का । स्त्री । शारिकायाम् । भा-
 गिक । रा.नि.व.१६ । श्वेतकण्टकायाम् । वै.निघ. ।
 दूती । स्त्री । रक्तपाटलायाम् । शारिकापुष्प-
 चि । रा.नि.व.१६ । वै.निघ. ।

दूरम् : (मः) । पु० उट्टे । बह्वि । रा. नि. व. १८ । वै. नि. च. ।

दूरजम् । स्त्री । वैदूर्यमणी । भा. ।

दूरदर्शी (दृक्) । पु० । यत्ने । चिन्ता । प. चिन्ते । वै. नि. च. ।

दूरमूला । स्त्री । मुञ्जे । मूल । दुरालभायाम् ।

दूरेरितेक्षणः । वि. किकरे । (उट्टे, गङ्गा) ।

दूर्यम् । स्त्री । विद्यायाम् । अ. र. ।

दूर्वा । स्त्री । (Cynodon dactylon, Syn. Agrostis cynosuroides, or Panicum dactylon.) खनामख्यातघासविशेषः । दूर्वा । हिं उत. दुव । ते गरिकेगडि, गरिककसुव । ता. अरुगम् पुष्प । दूर्वा बहुधा श्वेतनीलमालागच्छति । तासां विशेषाः स्वस्वपञ्चाये सन्त्याः । सा. गुणाः—कषायः मधुरः श्लैतपित्तकफरीचकवमिश्रः दाहम् खाद्यप्रभञ्जनातिशेषप्रसङ्गसिन्धुः । रा. नि. व. ८ । वा. स. १५. च. । “दूर्वान्तानिखवासः ।” श्वेतदूर्वायां । भा. ४ भ. गालरी. चि. । “श्वेता दूर्वा हृतं मधु ।” शक्याम् । रा. नि. व. ६ ।

दूर्वादिवर्गः । पु० । दूर्वान्तानिखवाससक-गुणान्दानीवीर्यतपाकीप्रियङ्गवश्चेति वर्गे । गुन्दः शरः, चभीरः शतावरी सुसल्यं वा, शीतपाकी गुग्गुला । अथ च वर्गः पित्तघ्नः न्यषीधपप्रकादिवत् । वा. स. १५. च. ।

दूर्वाद्यष्टतम् । स्त्री । रक्तपित्तं हतम् । का. महत् ४ श. । कक्षायां—दूर्वाभूतं उत्पलभूतं कुडम् मन्त्रिणा एलवालुकम् उशीरं सुला रक्तप-
* दन्तम् एषां प्र. २ तो. । पाकार्थं—आतपतल्ल-
जलं १६ म. कामदुग्धं १६ म. । (तल्लुकीदकायं तल्लुजं जलं १६ म.) । भा. । [च. ।

दूर्वासीमः । पु० । सीमलतामिदं । स. चि. २८

दूलकम् । स्त्री । तूष्के । पूना । र. स. र. पा. च. वि. । [अ. र. ।

दूति(स्त्री)का । स्त्री । नील्पा । नील गांश्च ।

दूषकः । पु० । आक्षिप्तान्धमेदि । गुणाः आक्षि-
प. । स. स. ४६. च. । भा. स. १५. च. ।

दूषिः (वि[षी]का) । स्त्री । श्वेतमणिः । (कत्र मिट्टी) । रा. नि. व. १८ । च. टी. स. । अ. र. ।
सुखदूषिकारोगे । वा. उ. ११. च. । तूषिकायां । मी.

दूषीविषम् । स्त्री । औषधादिकतावीर्यविषे । भोजनादिदोषेषु निद्रया वा दूषितं औषधं वाः तुलपि काये दूषयत् दूषीविषमित्युच्यते । “दूषितं देशकालाग्निदिवास्वप्नेरभीक्ष्ण्यः । वस्त्रादूषयते वाः तु तत्वाद्दूषीविषं कृतम् ॥” तस्य चि. अजीरक-सादी । सु. कल्प. २५. । तत्र विषं प्राक्चरन् । यथा—दूषीविषं प्राक्चरन्मिति सहेपती मतम् । लक्षणं—“गात्रं रक्तं चित्तं रक्तं श्वावं वा पिङ्ग-कान्तिं । सकम्पटाहवीर्यसर्पपाकि स्यात् कोषनं तथा ॥” च. । गुणाः—“उदरगुल्मकुष्ठप्रमेहघ्नम् ।” राज. ।

दूषीविषारिः । पु० । दूषीविषविघ्नः । अरु. विश्लेषः । “पिप्लव्यो ध्यामन्तं मांसी रोषमेषा सुव-चिंका । कुटप्रटं नतं कुष्ठं यद्वीचन्दनमैरिक्तम् । दूषीविषारिनाम्नायं न चान्यथापि वाक्येते ॥” वा. उ. १५. च. । सु. कल्प. १५. । [च. । वस्ते । मे. ।

दूष्यम् । स्त्री । रक्तं । वा. स. १५. च. । पूवे । के.

दूष्यजलम् । स्त्री । विष्णुवादिदुष्टवारिणि । निष्ठादिदुष्टे जलम् । यथा—“विष्णुवाद्यन्तनीलि-काविषहृतं तप्तं चतुर्धनिलं दन्तवाद्यन्तनीलि-सल्लवणं शैवालकैः संवृतम् । जन्तुनाशविमिश्रितं गुदतरं पक्षीषपक्षाविलं चन्द्राकांशतिरोरिक्तं च न पिबेत् नोरं अङ्कं दूषितम् ॥” रा. नि. व. १४ ।

दूषुदरम् । स्त्री । विदोषत्रीदररोगे । निदान-लक्षणं यथा—“स्त्रियोद्वपायं नखरीमसूचनि-काशवेयुक्तमसाधुवृत्ताः । यक्षी प्रयच्छन्त्यरोगं गरा-दुष्टान्दूषीविषसिधनादा । तेनाद्य रक्तं कुपितः च दोषाः कुर्वन्ति घोरं अङ्कं निजिजम् ।—मक्षी-पित्तं दूषुदरम् घोरम् ॥” सु. नि. ७५. ।

दृक् । स्त्री । नेत्रे । रा. नि. व. १८ ।

दृक् । स्त्री । छिद्रे । उषा ।

दृकटः । पु० । शकटं । चिन्ता ।

दृकर्णः । पु० । सर्पे । के. व. ।

दृक्प्रदम् । स्त्री । वीवीराजने । रा. नि. व. १६ ।

हृक्प्रसादः । पुं, स्त्री । कुलत्वायाम् । वनदी-
पत्रा । रा. नि. व. ५ । कुलत्वायाम् । रा. नि. व. १२ ।

हृक्श्रुतिः । पुं । सपे । ह्वा ।

हृक्शेकः । पुं । पाथीतले । वै. नि. घ. ।

हृम्योनिः । पुं । र्व्यंकलीवे । नि. दा. ।

हृम्विधः । पुं । सपे । ह्. च. ।

हृम्वराधिहतम् । स्त्री । रत्नाग्रने । वै. नि. घ. ।

हृढः । पुं, स्त्री । एलबालुके । रा. नि. व. ४ । शा-
ण्णलीहवे । घवहवे । लौह । श. च. । हीरके । वै.
नि. घ. ।

हृढकण्टकः (का) । पुं, स्त्री । खर्जूरहवे ।
वै. नि. घ. । चङ्गीटहवे । धन आरुढ गच्छ ।
श. च. ।

हृढकाण्डम् । स्त्री । दीर्घरोहिण्यहवे । वड़
गकृत्त । रा. नि. व. ८ । पुं । वंशे । दीन । रा.
नि. व. ७ । [डाल गकृत्त । रा. नि. व. १ ।

हृढकाण्डा । स्त्री । वल्गादनीलतायाम् । पी-

हृढगर्भम् । स्त्री । हीरके । प. सु. ।

हृढग्रन्थिः । पुं । वंशे । दीन । रा. नि. व. ७ ।

हृढच्छदः । पुं, स्त्री । तालहवे । रा. नि. व. ८ ।
दीर्घरोहिण्ये । वड़ गकृत्त । रा. नि. व. ८ ।

हृढतवः । पुं । घवहवे । धाँडा गच्छ । रा.
नि. व. ८ । [लजायां । उलू । रा. नि. व. ८ ।

हृढतण्डः । पुं, स्त्री । सुघटणे । मूख । (था) व-

हृढत्वक् । पुं । यावनालशरे । रा. नि. व. ८ ।
सुघटणे । वै. नि. घ. ।

हृढदंशकः । पुं । जलचरविशेषे । हाश्रत्र ।
वै. नि. घ. । शब्दाधिक्यतवः । [नि. व. ११ ।

हृढनीरः (लः) । पुं । नारिकेलहवे । रा.

हृढपत्रः । पुं । वंशे । दीन गच्छ । रा. नि. व.
७ । सुघटणे । वै. नि. घ. ।

हृढपथी । स्त्री । वल्गायां । उलू । रा. नि. व. ८ ।

हृढप(पा)दा (पादी) । स्त्री । भूस्वामि-
काम् । यवतिलायाम् । रा. नि. व. १३ । [व. ३ ।

हृढपदी । स्त्री । वल्गायां । पत्रगच्छ । रा. नि.

हृढपुष्पा । स्त्री । गुलुष्कहवे । वै. नि. घ. ।

हृढपृष्ठकः । पुं । चण्डवे । रा. नि. व. १८ ।

हृढप्ररोहः । पुं । प्रवहवे । आरुढ गच्छ ।
रा. नि. व. ११ ।

हृढफलः । पुं । नारिकेलहवे । गुवाकहवे ।
रा. नि. व. ११ । चतकहवे । निर्धाम् । वै. नि. घ. ।

हृढबन्धिनी । स्त्री । श्यामालतायाम् । श. च. ।

हृढबालुकम् । स्त्री । एलबालुके । रा. नि. व. ४ ।
वै. नि. घ. । [See बलम् ।

हृढभार्गवकम् । स्त्री । हीरके । रा. नि. व. १३ ।

हृढमाला । स्त्री । भूषायां । वै. नि. घ. । भा. ।

हृढमूलः । पुं । सुघटणे । मूख । नवनाकह-
वे । रा. नि. व. ८ । नारिकेलहवे । शब्दाधिक्यतवः ।

हृढरङ्गदा (ङ्गा) । स्त्री । स्फटिकाकारिकायां ।
भा. । रा. नि. व. १३ ।

हृढरजाः । स्त्री । प्रीटस्त्रियाम् । वै. नि. घ. ।

हृढलता । स्त्री । वल्गादनीलतायाम् । पीडाग,
गकृत्त । रा. नि. व. ३ ।

हृढलोमा (न्) । पुं, स्त्री । शकरे । श. च. ।

हृढवल्कः (लः) । पुं । कसुकहवे । रा. नि.
व. ११ । लकुचहवे । डह्या गच्छ । रा. नि. व. ८ ।
(ल्का) स्त्री । चण्डयां । रा. नि. व. ४ ।

हृढवल्कः । पुं । सुघटणे । वै. नि. घ. ।

हृढवीजः । पुं । वल्जूरहवे । चक्रमर्हे । रा. नि.
व. ८ । नारिकेलहवे । बदरहवे । रा. नि. व. ११ ।

हृढवृन्तः (लः) । पुं । नारिकेलहवे । वै.
नि. घ. । [च. ।

हृढसूत्रिका । स्त्री । सूत्रायाम् । भूर्गी । श.

हृढस्तम्बः (न्वा) । पुं, स्त्री । राजादनहवे ।
कौर्गी । कटा. । रा. नि. व. ११ । [११ ।

हृढस्थितिः । पुं । नारिकेलहवे । रा. नि. व.

हृढ(हे)सुरा । स्त्री । वल्गायां । उलू । रा.
नि. व. ८ ।

हृढसुरः । पुं । सुघटणे । वै. नि. घ. ।

हृढा । स्त्री । सुघट्यां । डालमूनी । प. सु. । श्वा-
धायां । वै. नि. घ. ।

दृढाङ्गम् । स्त्री । वीरके । रा.नि.व.११ ।

दृढारङ्गा । स्त्री । अटिकारिकायां । भा. ।

दृढम् (ता) । स्त्री, स्त्री । वीरके । वै.निच. ।
म.न. । [मन्त्रविशेषे । मे. ।

दृढतिः । पुं । मन्त्रायां, चर्मपुटके । सु.र.६५. ।

दृढिधारकः । पुं । तन्त्रभेदे । आकनपाठा
ग्राह् । श.च. ।

दृढिहरिः । पुं । कुंकुरे । व्याक. । [६.च. ।

दृधूः (म्हूः) । स्त्री । सर्पे । मे. । वने । मूर्ध्ने ।

दृधु(ष)त् । स्त्री । प्रसरि । अम. । पेषणशिला
यां । निग. मे. ।

दृशा । स्त्री । चक्षुषि । श.च. ।

दृशाकाङ्क्षम् । स्त्री । पक्षे । श.च. ।

दृशिः (शी) । स्त्री । लोचने । श.र. ।

दृशोपमम् । स्त्री । श्वेतपक्षे । श.च. ।

दृश्या । स्त्री । कपिकण्ठी । आलाकुन्ती । वै.
निच. । [शिशुदृति । रा.नि.व.४ ।

दृषत्पत्नी । स्त्री । शिरः(पु)ष्ठाम् । वम्. सेगुडी,

दृषत्सारम् । स्त्री । मुखलौहे । रा.नि.व.११ ।

दृष(हे)दः । पुं । करञ्जीडिपाषाणभेदे । शङ्क-
खाड़ा । हिं द्वाधाजोड़ी । वै.निच. ।

दृष्टरजाः । स्त्री । प्रातःवयस्कायां, मध्यमायां
स्त्रियि । रा.नि.व.१८ ।

दृष्टान्तः । पुं । दृष्टास्तीनाम् "सूखंविदुषाम्बुद्धि-
सायं यी वयं वर्षयति - ब्रह्माधिकारो द्रष्टुमुदकं
स्त्रिरा एषिवी आदित्यः प्रकाशक इति । यथावा-
दित्यः प्रकाशकः, तथा साङ्गावचनं प्रकाशकमि-
ति ।" च.वि.८८. । मरथे । मे. । [शने । मे. ।

दृष्टिः । स्त्री । नेत्रे । रा.नि.व.१८. । ज्ञाने । द-

दृष्टिकृत् (तम्) । स्त्री । स्वल्पपक्षे । श.च. ।
श.र. । [चक्षुपूतनायाम् । वा.उ.१५. ।

दृष्टिपूतना । स्त्री । बालानां स्त्रीवद्विशेषे,

दृष्टिप्रदा (वर्तिः) । स्त्री । नेत्ररोगे वर्तिः ।

निकला, कुडुताखल (कुडुतां डिमेट् ठा-
गा) काबीसं (हिंराकम्) स्त्री । नीलीपलं निङ्गं

समुद्रफेनं प्र. समं पेषयित्वा तावपात्रे कागदुन्धेन
समाहं भावयेत् । अथ पुनश्चागदुन्धेन संमिश्र
वर्तिः कायां । भा. ।

दृष्टिवन्धुः । पुं । खदीते । श.र. ।

दृष्टिमण्डकम् । स्त्री । दर्शने । वै.निच. ।

दृष्टियोनि । पुं । ईर्ष्यकलीने । सु. ।

दृष्टिरोगः । पुं । नेत्ररोगे ।

दृष्टिवर्म् । स्त्री । नेत्रवर्म् ।

दृष्टिविषः । पुं । सर्पे । वै.निच. ।

दृष्टिसन्धिः । पुं । नेत्रकोशे । वै.निच. । [मे. ।

देवः । पुं । पारदे । रा.नि.व.११ । स्त्री । इन्द्रिये ।

देवकर्मम् । पुं । पञ्चसुगन्धौ । समभानश्रीख-
णचन्दनागुरुकपूरकुडुमेपु । रा.नि.व.२२ ।

देवकाष्ठम् । स्त्री । देवदारुणि । प.सु. । का-
ष्ठदारुणि । सि.यो.काम.चि.मन्त्ररवटके । गुणाः
—तीक्ष्णं रुचं श्लेष्मवातप्रघ्न । रा.नि.व.१२ ।

देवकुटुकः । पुं । सुनिपक्षकशाकभेदे । तु-
ग्नि भाक । वम्. कुरडु । गुणाः—शीतो हृष्यः
मूत्ररोगहरः अश्वरीनाशकः । वै.निच. ।

देवकुतुम्बकः । पुं । महाद्रीणपुष्पाम् । वङ्ग
प्लवनिश । वै.निच. ।

देवकुम्भः (म्भा) (म्भी) । पुं, स्त्री । खना-
मख्यातवृक्षविशेषे । हिं तुम्बा, दण्डला । गन्धप्र-
सारणी कुम्भेति कीदृशे । वम्.श्वेतवङ्ग । गुणाः—
कटुः तिक्तः मेध्यः पारदशोधकः पिशाचवाधाक्-
फघ्नः वाताग्निमाप्यह्नः द्रीणपुष्पी गुणश्च । वै.निच. ।

देवकुम्ब्या । स्त्री । महाद्रीणपुष्पाम् । रा.नि.
व.३ ।

देवकुसुमम् । स्त्री । खवर्के । रा.नि.व.११ ।

देवगन्धकम् । स्त्री । रोहिषवर्णे । शकृत्पुं ।
वै.निच. । [आरामशीतलायाम् । वै.निच. ।

देवगन्धा । स्त्री । महामेदायाम् । रा.नि.व.३ ।

देवग्रहः । पुं । भूतग्रहविशेषे । उक्तमठौ । ल-
क्षणं यथा—"सन्तुष्टः शुचिरतिदिव्यमाख्यगन्धो
निलान्द्रौ चवितथसंस्तवभाषी । तेजस्वी स्त्रिरग-
न्यौ वरप्रदाता ब्रह्मण्यौ भवति नरः स देवशु-

एः । संखेदी हिजगुहदेवदीयवक्ता जिह्वाघो वि-
जतभयो विमार्गहटिः । सन्नुष्टी न भवति चात्र
यामजातेः दुष्टात्मा भवति स देवश्चपुगुष्टः ॥”
निदा ।

देवचिकित्सकी । पुं । चित्रवीकुमारो । इत्या ।

देवजम्भ(क)म् । स्त्री । रोहिण्यवले, कतूये ।
सुशक्रुण । अम । [हारा ।

देवही । स्त्री । चित्रपत्न्यविशेषे । गीःटिल ।

देवतरणी । स्त्री । राजतरणीपुष्पवले । वै.
निघ ।

देवतकः । पुं । अत्रत्यवले, वैद्यवले । चिका ।
विककृतवले । वै.निघ । मन्दारवले । पारिजात-
वले । हरिचन्द्रे । अम ।

देवता । स्त्री । सुगूरवले । वै.निघ ।

देवताकुसुमम् । स्त्री । लवङ्गे । देवहुली इति
ख्याति मन्त्रद्रव्ये । अ.द. ।

देवताङ्गः (कः) । पुं । देवदालीवले । (मन्त्रा-
खाङ्ग । चःवालायाम् । प.सु. । विश्व ।

देवताङ्गः । पुं । देवदालीवले । म.द.व.१ ।

देवतामणिः । पुं । महामेदि । वै.निघ ।

देवदम्भम् । स्त्री । रोहिण्यवले । श.चि. । रो-
हीतकमेदि । वै.निघ ।

देवदण्डा । स्त्री । नागबलायाम् । रा.नि.व.४ ।

देवदण्डोत्पला । स्त्री । नागबलायाम् । वै.
निघ । [श्रुति(घोष) । र.मा. ।

देवदानी । स्त्री । देवदाल्या । पीतघोषायां ।

देवदार । स्त्री (Cedrus deodara. Syn.
Pinus deodara.) खनामख्यातसुगन्धिकाव-
शेषे । (म.द.व.१) । हिं देवदार । तच्च द्विविधं
क्षिप्रदावकाष्ठदावमेदेन । तयोः क्षिप्रदाव ति-
क्तं क्षिप्र्योर्णं वातशेषघ्नम् आनदीयविषयार्थः प्र-
वि-
ह्वरघ्नश्च । काष्ठदाव तिकोर्णं श्लेष्मवातघ्नं भूत-
दीयघ्नश्च । रा.नि.व.१२ । “सुगन्धिं लघुं रसश्च
सुरदाव प्रकीर्तितम् ॥” मेघ ।

देवदालिका (स्त्री) । स्त्री । (Andropo-
gon serratus.) सूषिकविषघ्नपीतदेवताङ्गाख्य-
सर्वाविशेषे । अस्याः खल्लास्यवत् फलपुष्पवत्ता,

फलञ्च कर्कोटकोवत् । पीठ (घोष) । मेरीठा-
ङ्ग । हिं लघुरवेण सनेया । भा.पू.१३ । मं
देवदाली । कं देवदंशरो । तं कामरर्गजि, लतावि-
शेषम् । देवलि इति । सु.टी.१८७.७. । गुणाः—
तिकोष्ठा कटुका पाण्डुकफघ्नी अर्धः आसकास्मा-
मलाभूतघ्नी च । रा.नि.व.१ । तत्फलं संक्षेपसंक्ष-
ल्लस्थानात् कर्षम् अथवा बहिर्गमेत् । र.सा.सं. ।
वा.सु.१५७. । चायमाषायाम् । वै.निघ. ।

देवदासी । स्त्री । वनर्कोजपूरवले । रा.नि.व.११ ।

देवदीपः । पुं । नेने । वै.निघ. ।

देवदुन्दुभिः । पुं । रक्ततुल्यसाम् । र.मा. । क-
शातुल्यसाम् । वै.निघ. । [नि.व.११ ।

देवदूता (ती) । स्त्री । वनवीजपूरवले । रा.

देवद्रुमः । पुं । देवदारवले । भा.म.१३.रा-
चिंशत्कापि । [व.५ ।

देवद्रोणी । स्त्री । महाद्रोणपुष्पीचपे । रा.नि.

देवधान्यम् । स्त्री । धवलशयनालास्यश्लि-
धान्ये । (म.धान) । हिं धोनरी, जुहल । रा.नि.व.
१६ । गुणाः—हिमं स्नादु श्लेष्मपित्तघ्नम् अठ्य-
तुवरं रसं क्लेदनं लघु च । भा. । [निघ. ।

देवधूपः । पुं । सुगुली । प.सु. । राखि । वै.

देवनम् । स्त्री । पसे । श.च. । तेजसि । वै.
निघ. ।

देवन(ना)सः । पुं । महानलि । वट्ट नग शी-
छ । हिं नकट । मं धोकदेवनलु, हरियदेदना
व । गुणाः—अतिसपुरः ण्य ईषत्कवायः १५-
कार्ये शक्तः मलादधिकगुणश्च । रा.नि.व.८ ।

देवनिर्मिता । स्त्री । गुडूचाम् । वै.निघ. ।

देवपत्नी । स्त्री । रक्ताली । मध्याली । चिका. ।

देवप(पु)त्रिका (नी) । स्त्री । सङ्कायां । वै.
निघ. ।

देवपर्णम् । स्त्री, पुं । सुरपयोभिधपुष्पशक्ते ।
सङ्कायाम् । पिङ्गिर् नीक । रा.नि.व.१० ।

देवपुष्पम् । स्त्री । लवङ्गे । वै.निघ.जीर्णज.वि.
लवङ्गादिकवाये ।

देवपुष्पी । स्त्री । उषविशेषे । देवहुली इति
शक्ते । अ.द.वा.आ.चि. । “देवपुष्पी शीघ्रपत्रम् ॥”

देवप्रियः । पुं । शीतभङ्गरात्रे । रा. नि. व. ४ ।

See मार्कवः । छात्रे । चिकित्सा । शीतोष्णौ । चम-
लितवे । (भा) स्त्री । नागवल्लीखतायाम् । वै. नि. च. ।

देवबला । स्त्री । महाबलायाम् । नागमात्रा-
तायाम् । रा. नि. व. ४ । १ ।

देवभवनम् । स्त्री । अश्वत्थवे । श. च. ।

देवमणिः । पुं । महासिदायाम् । प. सु. । रा.
नि. व. ५ । सिदायाम् । वै. नि. च. । अश्वत्थ निगा-
यत्वे । हारा. ।

देवमर्त्या । स्त्री । महासिदायाम् । वै. नि. च. ।

देवमातृकः । पुं । वृक्षमुपालिते द्वे । रा.
नि. व. २ ।

देवमानकः । पुं । कौमुभमर्षी । श. र. ।

देवमासः (कः) । पुं । गर्भाष्टमे मासि ।
चिकित्सा. ।

देवमित्रः । पुं । अश्वत्थवे । वै. नि. च. ।

देवरात्राश्वनाख्यः । पुं । संविदायां निक्कि ।
रस. र. ।

देवरातः । पुं । सारसपक्षिमिदे । शब्दाथकल्प. ।

देवखता । स्त्री । वटपत्रमल्लिकायां । नवमलि-
क । श. च. ।

देवलाङ्गुलिका । स्त्री । वृक्षिकाख्यां । विष्णु-
ति ग्राह । रा. नि. व. ८ । ऋक्षसिवग्र्यां । छेति
मेढ्राणि ८८ । वै. नि. च. ।

देववज्रमः । पुं । पुत्रागववे । अम. ।

देववृक्षः । पुं । गुग्गुलुववे । शि. । गोपघोष्ठा-
यां । अश्वत्थकूल. । वै. नि. च. । सप्तपर्णववे । चि-
का. । मन्दाववे । मन्दात्र ग्राह । शि. ।

देवशाखः । पुं । शाखिधान्यविशेषे । वै. नि. च. ।

देवशेखरः । पुं । दम्बकचपे । पना. । रा. नि.
व. १० ।

देवशैवी । स्त्री । सूर्यायाम् । रा. नि. व. १ ।

देवसर्पः । पुं । कुङ्कुटपायां । मन्त्रिषाविशेष-
ः । नं देवसिरसः । कं देवसिरसमिदः । गुण्याः—
कटुः कफघ्नः कृमिघ्नः कृमिघ्नः रुच्यः सुखरोगघ्नः ।
रा. नि. व. ८ । रुचके । मातुलुववे । विभीतके ।
कलिकके । देववृक्ष. । रा. नि. व. ११ ।

देवसहा । स्त्री । सहसिदायाम् । महाबलायाम् ।
रा. नि. व. ४ । दक्षीणलायां । विष्णु. । नागमात्रा-
यां । रा. नि. व. ५ ।

देवसृष्टा । स्त्री । मदिरायां । शि. च. ।

देवा । स्त्री । अमनपर्यां । पञ्चचारण्यां । श. च. ।

देवाका । पुं । अश्वत्थवे । श. च. ।

देवादयम् । स्त्री । एका सहदेवा (महावती)
द्वितीया विभेदेवा (नागवती) । वा. सु. १५५. वि-
दायां दी । देवावमिति पाठदर्शनात् । अथवाः ।

देवानाम्मियः । पुं । छात्रे । चिकित्सा. ।

देवाभीष्टा । स्त्री । पूगववे । वै. नि. च. । ताम्-
ख्यां । पान. । श. च. । [व. १० ।

देवार्हम् । स्त्री । सुरपर्वरामपत्राक्षे । रा. नि.

देवार्हा । स्त्री । महाबलायाम् । श्वेत वेद-
ङ्गा । रा. नि. व. ४ ।

देवावासः । पुं । अश्वत्थवे । चैत्यववे । चिकित्सा.

देवाह्नः (यः) । पुं, स्त्री । देवदाहववे । वा. सु.
१५५. वचादि. विदायांदिः । वै. नि. च. २३. चय चि.
सूर्यप्रभागुद्याम् । च. द. उ. स. शि. । वा. उ. २५. ।

देविता । पुं । धूलववे । भा. ।

देवी । स्त्री । लिङ्गिनीलतायां । बन्धककोट्यां ।
सूर्यायां । रा. नि. व. १ । सौराष्ट्रस्थिकायां । प-
ङ्कपर्णजे । रस. स. । रस. कौ. ज्वरान्नकरसे ।
पङ्कायां । पिङ्गिर्नाक । रा. नि. व. १२ । शाख-
पण्यां । पाठायाम् । रा. नि. व. ४ । ६ । चादित्यभ-
क्तायां । रुद्रहृदि । बलायां । वेदवेङ्गा । अ-
ह्लादीण्यायां । वङ्ग ज्योतिष्यौ । नागरसुखायां ।
रा. नि. व. २३ । अतसीववे । हरीतक्यां । पञ्चवि-
श्वे । श्यामा शायी । रा. नि. व. ११ । १६ । १८ ।

देवीलता । स्त्री । अनलमूले । अ. द. १४५. ४

देवीवीजम् । स्त्री । गन्धके । भैष. ज. चि. चक्री-
रक्षे ।

देवेष्टः (ष्टा) । पुं, स्त्री । गुरुगौ । रा. नि.
व. १२ । सूर्यववे । वै. नि. च. । महासिदायां । रा.
नि. व. १ । वनवीजपूरववे । रा. नि. व. ११ ।

देवीन्नादः । पुं । देवकतीन्नादरीषे । उपपन्न-
—“अमर्त्यरामिकमवीथिवेष्टकी शानादिविशान-

दोः शिखरम् । पुं । लम् । रा. नि. व. १८ ।

दोण्डिका (खी) । स्त्री । तरदीक्षितायाम् ।
कोषातकाम् । वै. नि. वं ।

दोषः । पुं । गीवले । (हृन्ः प्राक्) ।

दोर्गङ्गः । वि. बाहुबुद्धे । सू. ला । चिका ।

दोर्दण्डः । पुं । बाही । मूरि. व. ।

दोर्मध्यम् । स्त्री । बाहुमध्यमन् । हाट्टन वा-
क् । शब्दार्थकम् ।

दोर्मूलम् । स्त्री । बाहुमूलम् । वज्र. व. । वै. नि. च. ।

दोला (लिका) । स्त्री । नीलीहमे । वै. नि. च. ।
क्रोडावः काष्ठादिमये हिन्दोलके । (हैदना । त-
द्धमगुणाः) — वातकीपनत्वम् अङ्गस्थैश्चलाप्रका-
रित्वम् । राज. ।

दोलायन्त्रम् । स्त्री । रसखेदनाथं यन्त्रविशेषम् ।
तस्य लक्षणम् — “मिषद्वयोपधं गतं भूर्जे तन्निगुणे
वरे । रसपोटलिकां काष्ठे दृढं बद्धा गुथं न हि ।
संयानपूर्णे कुम्भालः स्वावलम्बनसंस्थितम् । अधस्ता-
ज्ज्वालयेदग्निं ततदुक्तकर्मण हि । दोलायन्त्रमिदं
श्रीकृतं खेदनास्त्रं तदेव हि ॥” भा. । “द्रवद्रव्येण
भाण्डस्य पूरितार्द्धादिरसश्च । सुखे तिथ्युक्ते दख्ये
द्रव्यं सूत्रेण लभ्येत् । खेदयेन्नात्तरगतं दोलायन्त्र-
सुदीरितम् ॥” अचि. ।

दोषः (कः) । पुं । वातपित्तकफरजसमीरुपेय ।
श. च. । तत्र आद्याश्रयः शरीरदोषः । द्वितीयो
भ्रमसौ तत्र त एव धातुमलपदवाचाः । “तेषु क
मादमी दोषाः कफपित्तानिलाः स्थिताः ।” रा. नि.
व. ११ । “मानसः पुनरुद्दिष्टो रजश्च तम एव च ।”
च. नृ. ४७ । तन्निवृत्तिः — “धातवश्च मलाधापि दुष्य-
न्ते भिर्यतस्ततः । धातुपित्तकफा एते त्रयो दोषा इति
कृताः । ते धातुवोऽपि विवर्तिर्गदिता देहधारणा-
त् । मलाश्च ते रसादीनां मलनीकरणाभ्यन्ताः ॥”
भा. । उक्तञ्च यथा — “दोषधातुमलमूलं हि शरी-
रम्... । तत्र प्रसूयन्दीर्घकालपूरणविवेकधारण-
श्च यो वायुः पञ्चधा प्रविभक्तः शरीरं धारयति ।
सन्निवृत्तेष्वेव लोहमरुपकपूरणमलस्यैर्युक्तम् । तेषाम्
पञ्चधा प्रविभक्तं उदककर्मणाऽनुपहं करोति ।
शरीरपञ्चोक्तलोहमरुपकपूरणमलस्यैर्युक्तम् । पञ्चधा विभक्तम्
अधिकमेषानुपहं करोतीति । एषां विविक्तम् प-

रिणश्च कुर्वीत ॥ एषां च ये मन्दपेटता मन्दी-
यता-वचतादिदेहकानिरायाति । तत्र स्वीदि-
वर्गनद्रव्याख्येव प्रतीकारः । एषां हृदो लक्षणावस्थाः
दिकं भवति । तेषां यथास्वं संशोधनं चपक्व च-
यादधिकतैः क्रियाविशेषः प्रतिकुर्वीत ॥” सु. नृ.
१३५. । गीवले । श. र. । [प. सु. ।

दोषकरः । पुं । लङ्कचडवे । भा. नृ. ३ ग्राहः ।

दोषघ्नः । पुं । वैद्ये, चिकित्सके । च. च. । वि.
दोषवेतरि । [कफि. पु. । रा. नि. व. २१ ।

दोषत्रयम् । स्त्री । मिलितवातपित्त-

दोषपाचनः । पुं । कपिचडवे । प. सु. ।
वि. दोषपाचके ।

दोषप्रकृतिः । स्त्री । दोषाणां स्वसामं सञ्चारी ।
भा. ज्व. चि. । वातादीनां यथाकर्म वर्षाशरदसम्-
प्रकोपे वसनशरत्कोपे वा । “यद्यनुकुपितो दीपो
दोषप्रकृतिरुच्यते ।” वि. र. ।

दोषबलप्रवृत्तः । पुं । रोगविशेषः । ते च ते
रोगा ये धातुसमूहान् मित्याहाराचारभवाश्च ।
तेऽपि पुनः विधा आमाशयोत्याः पक्षाशयोत्याश्च ।
एतएवाध्यात्मिकरोगाः कथ्यन्ते । सु. नृ. २४५. ।

दोषलः । वि. दोषपुक्ते ।

दोषशमनवस्तिः । पुं । निरुहवलिभेदे ।
यथा — “प्रियङ्गु मधुकं सुला तथैव च रसाञ्जनम् ।
सखीरं शस्यते वस्तिः दोषाणां शमनः परम् ॥”
भा. ।

दोषहरवस्तिः । पुं । तन्नामकनिरुहवस्ती ।
“शताङ्गा मधुकं विल्लं कौटर्जं फलमेव च । सका-
च्चित्तः सगोमुखो वस्तिर्दोषहरः श्रुतः ॥” भा. ।

दोषा । स्त्री । बाही । रा. नि. व. १८ ।

दोषा (घोत्) क्लेशी । स्त्री । वनवर्धेरिकायाश्च ।
वन वातुदे । रा. नि. व. १० ।

दोषातिलकः । पुं । दीपः । चिका. ।

दोषाभ्यः । पुं । दृष्टिरोगभेदे । लघुर्धनं — “अ-
कौशलमलकयसमगमौ लघुमागताः । स्थगयन्ति
दृष्टं दोषाः दोषाभ्यः स गदोऽपरः ॥ दिवाकर-
रक्ष्णं भटा दृष्टिपद्याभ्याः । विषीनखीना ध-
क्कन्ति व्यक्तमवाङ्गि दर्शनम् ॥” अच. रोगिणी
दिवाकरं पश्यन्ति । वा. उ. १२५. ।

दीधिकः । पुं । रीमे । अ. च. । निघ. ।

दीहः । पुं । दीहने । दीहनपाने । दुग्धे । वै.

दीहजम् । स्त्री । दुग्धे । शब्दायंकल्पतः ।

दीहदः (लः) । पुं । गर्भिणीदीहदे । गाय.

ह. व. । गर्भचिह्ने । सरतधुमकीषान्तरम् ।

दीहदलक्षणम् । स्त्री । गर्भधारणे । गर्भे ।

वयःसखी । स्त्री ।

दीहदवती । स्त्री । गर्भवत्यां स्त्रियां । ह. च. ।

दीहनम् । स्त्री । समुद्रुत्पनिःसारणे । (प्रा-

ज्ञा. । [नभाखे । चिकी. ।

दीहनी । स्त्री । घातकीडले । वै. निघ. । दीह-

दीहजवती । स्त्री । दीहदवत्या । शब्दायंकल्प.

दीहली । स्त्री । पशोकाडले । रा. नि. व. १० ।

दीहापनयः (पयनम्) । पुं, स्त्री । गव्यदु-

ग्धे । चिकी. । वै. निघ. । [ल. वा. उ. १७७. ।

दौग्धिकम् । स्त्री । दुग्धिकासूले । थिरुहेम्.

दौण्डिका । स्त्री । कोषातका । वै. निघ. ।

दौर्गन्ध्यम् । स्त्री । दुर्गन्धतारुपितजरीगविशे

षे । दुर्गन्धता । तन्नाशकतैलं — "चन्दनं कुङ्कुमं

सांसी कर्पूरी जातिपत्रिका । अमृतिकलीपूमानां

खण्डस्य फलानि च । अगुरुशीरकाश्चर्यं कुण्डं

सगरनालिका । गोरीचना म्रियद्गुणं चीलं मदनकं

नखं । सरलः सतपर्णस्य लाक्षा चामलकी तथा ।

कर्चूरकः पथकश्च एतैस्तेलं प्रसाधितम् ॥" गारुडे

प्रसिद्धम् ।

दौर्वल्यम् । स्त्री । दुर्बलतायाम् । वै. निघ. ।

दौर्वीणम् । स्त्री । इष्टपर्णे । दुर्वारसे । म. ।

दौर्द्धदम् । स्त्री । गर्भे । दीहदे । ह. च. ।

दौलेयः । पुं । कच्छपे । ह. च. । निघ. ।

दौष्कलेयः । पुं । शक्तिपर्वसूत्रे । (गौटेना । वै.

युकः । पुं । पेशके । वै. निघ. ।

युकारिः । पुं । काके । वै. निघ. ।

युगः । पुं । पक्षिणि । रा. नि. व. १६ ।

युतरः । पुं । कल्पतरौ । वै. निघ. ।

यु(ति)मणिः । पुं । पञ्चमणि । अम. । र. वा.

सं. विद्याधररसे । सारितताये । भा. न. १७. अ. नि.

विपुरभैरवरसे । "युमश्चिरतकसार्द्रकमर्हितम्."

युजम् । स्त्री । वक्षे । म. ।

यूतवीजम् । स्त्री । कपर्दिने । चिकी. ।

यूतनम् । स्त्री । दर्शने । ह. च. ।

यूभूमिः । पुं । पक्षिणि । अ. च. ।

यूत्रम् । स्त्री । बीजे । उणा. ।

द्रक्षुषम् । स्त्री, पुं । टङ्कद्वयमाने । (इति कालि-

कमानम्) । "सुद्रमीरटकस्यापि द्रक्षुषः स निमग्न-

ते । शायी चो द्रक्षुषः..." (इति मागधमानम् ।

प. म. १४. । तोलके । श. मा. ।

द्र(द्रा)स[स्र]म् । स्त्री । तरलदधनि । द्रमा-

पदे । अम. । अ. टी. अ. ।

द्रवः । पुं । तले । रा. नि. व. १५ । तरले । भा. ९-

ना । गुणाः — क्षेदकरः व्यापकश्च, शुष्कः विपरीत-

गुणः । भा. । रसे । विघ्न. । स्त्री । जले । सि. यो.

उन्ना. चि. महापैशाचघृते ।

द्रवजः । पुं । शर्करायाम् । गुडे । रा. नि. व. १४ ।

द्रवत्पत्री । स्त्री । शिम्बरीडले । रा. नि. व. ४ ।

द्रवद्रव्यम् । स्त्री । तरलद्रव्ये ।

द्रवन्तिका (न्ती) । स्त्री । (Anthericum

tuberosum.) खनामख्यातकलसुपे । भूमौ नी-

नता, वृद्धिप्रशानाम्, मृसाकांक्षे । सं भोजनी-

कं वल्लिहर्दे । तं एलुकचेविचेडु । गुणाः — मधुरं

शीता रसवत्यकरी ज्वरक्षमिण्डुली च । रा. नि.

व. ५ । कण्डदन्तीसुपे । र. मा. । द्रवद्रव्यम् । ची-

रितपत्रदन्तीमिदि । च. स. १७. । सु. स. २६७. । शु-

तश्रेणीनामसहासुपे । हेमूतमात्रे । रा. नि. व. ४ ।

जलासुकर्णीलतायाम् । रा. नि. व. १ । ब. म. हिमा-

टी. १५७. श्यामादिः । "श्यामा दन्ती द्रवन्ती" ।

जलद्रव्याम् । च. स. २७. ।

द्रवरसा । स्त्री । लावायाम् । रा. नि. व. ६ ।

द्रवशूलः । पुं । अमद्रवशुले ।

द्रवस्त्रेदः । पुं । वातहरस्त्रेदविशेषे । क. च. द-

व्याकाशपूर्णे कटोदरे, वृद्धिशिष्यकुलाद्यभोग्यस्युक्ते

चतुष्कोणे शीतपर्णादिकोष्ठके वा अथवालोपविश्य

ति । कटाक्षे शीघ्रमेव प्रपिद्येऽन्यथाभवेत् ।
 शीघ्रं राजतं वापि ताम् शीघ्रं दारुणम् ।
 शीघ्रं तप कुर्वीतौक्ये वधविशदहम् । चा-
 यमेव तदेव स्वावगच्छीयतु विद्वन् ॥ भा ।
 द्विधा । जी । निदासाम् । रा. नि. च. ५ ।

द्वियङी । जी । एलासाम् । ने. नि. च. २५, वा.
 व्या. चि. प्रतापरीतैले । [नि.]

द्विषणम् । जी । सुषे । रणे । बले । चम. ।

द्विषणायनः । पुं । प्रियवृत्ते । नृक्षिना
 ग्राह् । श. र. ।

द्वीकरणम् । जी । तरलतापादने ।

द्रव्यम् । जी । वकुनि । पितृले । मये । जले ।
 विलेपने । जतुके । ला । मे. । शीघ्रधोपकरणे ।
 शीघ्रमे । विका. । तत्र द्रव्यमात्रं पृथिव्यादिभूत-
 समुदायादुपपद्ये. । तदुत्पत्त्यस्याभिव्यञ्जकत्वात्, त-
 म्यवधि—पार्थिवम्—पात्रं तेजसं वायव्यभाकाशो-
 यश्च । तत्र “स्थूलसारसाम्बुसुखरगुरुकठिनजम्ब-

• बहुलमीषलघुवायव्यो मधुरम्यार्धिवम्, तत्र
 स्वेयवलादिकरं विशेषतश्चाधीगतिस्त्रिधावम् । य-
 च द्रव्यं ग्रीतस्त्रिधगुरुसरसाम्बं पिच्छलेषलघु-
 वायव्यवत् मधुररसमायं तदायम्, तत्र खेहनाह्वा-
 दनादिकारम् । यद्रूपगुणबहुलम् ईषदस्त्रिधवत् क-
 टुररसमायं विशेषतश्चाईगतिस्त्रिधावत् तमेजसं, तत्र
 दहनपचनदारवादिकारम् । सूक्ष्मकृच्छरविशदं
 स्त्रिधबहुलमीषपित्तं विशेषतश्च कषायं वायव्यम्,
 तद्वैषलाघवादिकारम् । शृण्वसृष्ट्यद्वयवायवि-
 विक्तमव्यक्तदसं शब्दबहुलसाकाशीयम्, तत्र मा-
 र्दवलाघवादिकारम् । अनेन निदमेनेन नानौषधी-
 भूतं जगति किञ्चिद्रव्यमस्तीति कला सं तं युक्ति-

• विशेषसर्षं भासिमीत्य स्ववीर्यगुणयुक्ताश्च द्रव्या-
 णि कर्मकराणि भवन्ति । तानि यदा कुर्वन्ति स
 कालः, शक्त्यन्तेति सत्कर्म, येन कुर्वन्ति तदौघे,
 यत्र कुर्वन्ति तदधिकरणं, यथा कुर्वन्ति स उपा-
 यः, यत्रिपादयति तत्फलमिति । तत्र विरेचनद्र-
 व्याणि पृथिव्यगुणभूयिष्ठानि पृथिव्यापी गुर्वा
 गुरुत्वादधीगच्छन्ति तस्याविरेचनमधीगुणभूयिष्ठ-
 णिगुणात् । अमन्द्रव्याख्याधियागुणभूयिष्ठान्यधि-
 वायू हि कक्ष लघुत्वात् ताम् ईमुतिष्ठन्ति तस्याह-
 कल्पमप्युपगुणभूयिष्ठसुक्तम् । उभयगुणभूयिष्ठसुभवे

तीर्णम् । चाकाशगुणभूयिष्ठं संभ्रमम् । तेषामु-
 मनिलगुणभूयिष्ठमनिलस्य शीघ्रताकलात् । शी-
 पनमपिगुणभूयिष्ठं । सिद्धनमनिलगुणभूयिष्ठं ।
 इदं च पृथिव्यगुणभूयिष्ठं । एवमीषलघुकाशगु-
 णमात्मापयेत् । अनेन चाप—भूतेशीघ्रविरे-
 ष्येः शर्म याति समीरकः । भूयव्यायुकेः पित्तं
 विप्रमाश्रीति निर्हेति ॥ खतेजोऽनिलजैः श्रेष्ठ
 श्रममेति शरीरिणः । विषयवर्णनात्मा श्रित्ता-
 श्रिति मारुतः ॥ चाप्येयमेव यद्व्यं तेन पित्तमदी-
 ख्यते । तसुधाजलजाताभ्यां बलासः परिवर्तते ॥
 एवमेतद्रथापिक्वं द्रव्ये द्रव्ये विनिश्चितं । विशी-
 वा बहुला वापि शाला दीपे, चधारयेत् ॥” सु. सु.
 ४१ च. । दीपश्रमनपातद्रव्यसत्ताश्चित्तत्वात् द्रव्यं
 त्रिविधमाह चरकः ॥ तत्र पुनस्त्रिविधं जाड्यमी-
 द्विदपार्थिवमेदात् । तत्र जाड्यमसुनाविभक्तिः, शी-
 मं विभक्तिः, उद्भिदमह । तत्र श्रुतिर्न यन्म-
 तिबीरहान्मस्यवीषधयः । इति । च. सु. १ च. । द्रव्यं
 पुनः त्रिविधं शुक्लाद्रिभेति । तयोः शुक्लद्रव्यापेक्ष-
 याद्रिस्थ द्विगुणा सात्वा याश्चा । “शुक्लद्रव्ये तु श्रा
 सात्वा चार्द्रस्थ द्विगुणा द्वि सा । तदपवादमाह
 —“वासानिम्बपटोलकेतिकवलाकुषाष्टकेन्द्रीवरी-
 बर्षाभूकटजाश्वगन्धर्षिताः ताः प्रुतिगन्धाः ।
 मांसोनागवलाकुरुष्टकपुरीकशार्दकं चैष्वं घा-
 ष्णासुरक्षसमेव न द्विगुणितया वै श्रुजाता गन्धाः”
 इन्द्रीवरी शतावरी । प्रुतिगन्धा प्रसारणी । कुरुष्ट-
 कः पीतकिण्ठी । इशुजाता गुडादयः । गन्धाः द्र-
 व्यसुखादयः । “वासाकुटजकुषाष्टकतपुषासहस्र-
 ताः । प्रसारण्यश्चगन्धा च नानाख्यातिबलावलाः ।
 नित्यमाद्रीः प्रवीकृत्याः न तासां द्विगुणी भवेत् ॥”
 शार्दकं, “शुक्लं नवीनं द्रव्यं योज्यं सकलकर्मासं ।
 चार्द्रश्च द्विगुणं विषादय सत्त्वं नित्यः । द्रव्या-
 ख्यमिवास्त्वेव प्रशस्तानि क्रियाविधौ । श्रुते एत-
 गुडचौद्रवात्यक्रवाविकृष्टतः ॥” य. म. १ च. ।

द्रव्यकल्पाः । पुं । दृढदि पित्तद्रव्ये ।

द्रव्यगुणाकरः } पुं, श्री। द्रव्यगुणसंग्रहविशेषः ।
 द्रव्यरत्नावली }

द्रव्यसङ्कटः । पुं । करचरणहरीतकादिद्रव्य-
 सङ्केपे । च. सु. १ च. । [उक्ते]

द्रव्याभिधानम् । जी । शीघ्रतादीनां नागच-

द्राविडम् । स्त्री । दीर्घरोहिण्यस्य । वङ्ग शक-
तुम् । रा. नि. व. ८ ।

द्राविडाक्षः । पुं । मनुके । रा. नि. व. १८ ।

द्रावः । नि । सुते ।

द्रापः । पुं । पटे । शब्दाथेकत्वात् ।

द्रावः । पुं । उच्चतायाम् । वै. नि. च. ।

द्रावकम् । स्त्री । सिकपके । रा. नि. व. ११ ।
शोहपुष्पके । वै. नि. च. । श्रीहीनधविशेषे । महाद्रा-
वकादी । पुं । प्रसारविशेषे । छत्रकाशुमणि । नि.
रसविशेषे । श्र. र. ।

द्रावककन्दः । पुं । तैलकन्दे । रा. नि. व. ७ ।

द्रावकरम् । स्त्री । श्वेतटङ्गस्ये । (माहांगो । रा.
नि. व. ६ ।

द्रावकवर्गः । पुं । द्रवकरद्रव्यपञ्चके । यथा—
“गुणाटङ्गचमध्यायगुणा द्रावकपञ्चकाः ।” र.
सा. सं. । [रा. नि. व. ६ ।

द्रावण(फल)म् । स्त्री । कतकफलस्ये । निर्गु-
ण-द्रावणकः । पुं । टङ्गचकारे । वै. नि. च. ।

द्राविका । स्त्री । खालायाम् । गान्, वृद्ध ।
श्र. र. ।

द्राविडः (काः) । पुं । वैधमुल्ले । क्षिप्रवृद्धिः ।
अम. । नि. । गन्धप्रख्याम् । प. सु. । आसङ्गिद्रा-
वाम् । कै. ठा. हलूम् । श्र. र. । स्त्री । विडलवर्णे ।
रा. नि. व. ६ ।

द्राविडभूतिकः (मिजः) । पुं । चामङ्गलि-
द्रायाम् । कै. ठा. हलूम् । श्र. र. ।

द्राविडी । स्त्री । गृक्षेलायाम् । प. सु. । भा. म.
४ म. सीमाव्यवस्थानीयदेके । “द्राविडीनां पलम् ।”
सु. सु. ३८५. ।

द्राविडीश्वरः । पुं । सुगन्धस्ये । सुगन्धप्रिय-
ङ्गी । (वा) स्त्री । एलायाम् । वै. नि. च. ।

द्राविणः । पुं । टङ्गस्ये । (माहांगो । र. सा. सं. ।

द्राविणी । स्त्री । काकजलस्ये, कतकमाष्ये ।
वै. नि. च. ।

द्राक्षी (द्रम्) । पुं । टङ्गचकारे । र. सा. सं. टङ्ग-
चकारे । चक्षवेतस्ये । वै. नि. च. ।

द्राक्षा । स्त्री । (Vitis vinifera.) Dried
fruits called Kismis. खनामस्यातखता-
याम् । किस्मिस, मदनकी । हिं दाख, चादुर ।
नं द्राक्षा । तै. द्राक्षपीष्ठ, द्राक्षपिष्ट । ता. कीडिम-
खिरियाम् । गुष्पाः — पक्का सा सरा श्रीतां च-
क्षुष्या हंक्षुषी । अपक्का खल्यगुष्पा गुष्पी च । खल्य-
सा रक्तपित्तकम् । “द्राक्षा पक्का सरा श्रीता चक्षु-
ष्या हंक्षुषी गुष्पाः । खादुपाकरसा खल्यः सुवरा
सुटसूचविट । कीठमाकतकहष्या कफपुटिचि-
प्रदा । इति द्राक्षाञ्ज्वरासवातवातगतकामलाः ।
कक्षाकपित्तस्योद्दाहरीयमदाभ्याम् । हष्या
खाद्रीसनी द्राक्षा गुष्पी च कफपित्तमुत् । अवी-
जाम्ना खल्यतरा गोक्षनीसहशी गुष्पाः । द्राक्षा पल्य-
तजा लघु साक्षा श्लेष्मापित्तकम् । द्राक्षा पल्य-
तजा घाटकाहशी करमहिंका ॥” भा. द्राक्षाव. ।
“द्राक्षाफलं मधुरमस्वकषाययुक्तं चारिष पित्तमस्तां
कफहरि शीघ्रम् । श्रेष्ठं निहन्ति रुधिरामयदाह-
शीघ्रमूर्च्छाञ्ज्वरश्च नकासविनाशकारि । कषायाश्चा
विपाके च द्राक्षा चैव कफे हिता ॥” अत्रि.
१७५. । एतदभावे गाभारीफलं यासम् । सि. यो.
ज्व. वि. पिप्पल्यादी । वा. सु. १५५. पक्ष्मकादिः ।
“पक्ष्मकं वरा द्राक्षा” । च. द. वा. ज्व. वि. पिप्प-
ल्यादिः । वा. ज्व. वि. द्राक्षादिः । रसास्त्रायां ।
रा. नि. व. २३ ।

द्राक्षादिः । पुं । वातज्वरे कषायः । “द्राक्षामु-
क्षुचीकाशयथैकायमाकाः समारिवाः । निष्कृष्ट
सगुडं क्वाचम्...” च. द. वा. ज्व. वि. । अन्यः—
द्राक्षाभयापर्पटकाद्विक्ताकृतः कषायः पैतिकज्वरे
प्रलापसूक्त्यायमः । च. द. पि. ज्व. वि. ।

द्राक्षाफलः । पुं । पियालवर्णे । वै. नि. च. ।

द्राक्षावशी । स्त्री । दम्भीवर्णे । प. सु. ।

द्राक्षारिष्टः । पुं । यक्षाविकारे चरितविशेषे ।
पाठः—“द्राक्षातुलार्हं विद्रीषे जलस्य विपणै
सुधीः । पादशेषे कषाये च पुते श्रीते विनिश्चि-
त् । गुक्कस्य त्रिगुलां तप त्वेलापचकेसरं । प्रिय-
ङ्गुमरिचञ्चला विक्षेति विक्षेयन् । पृथक् प-
लोन्मिर्तमैर्धृतभाष्के निधापयेत् । समन्वयो च-
हयित्वा पिबेज्जातरसं ततः ॥” मेघ. ।

द्राक्षासम्भूतः । पुं । द्राक्षास्ये । वै. नि. च. ।

द्राक्षासवः । पुं । द्राक्षाकृतसवे । गुणाः—री-
चनी दीपनी हृद्यः बल्यः पिप्पलीरीची विवस्वतः
कफघ्नः खवुः खल्यमास्तव । च. सु. २७७. ।

द्राक्षासुरा । स्त्री । द्राक्षाकृतसवे । पोटि ।
च. सु. २७७. ।

द्राक्षोत्थः । पुं । द्राक्षासवे । वै. निघ. ।

द्रुक्लिमम् । स्त्री । देवदारुणि । प. सु. ।

द्रु(द्रु)वनः । पुं । भूमिचम्पकवृक्षे । द्रुं हे टा-
पा । म. च. ।

द्रु(द्रु)वः । पुं । धमरे । वृक्षके । धूव्याटपचि-
णि । किं. डे. हे. च. । मधुमत्तिकायां । वै. निघ. ।

द्रुशी । स्त्री । कर्णजलायुकायाम् । कौण्टका-
टात्रि । कच्छपिकायाम् । अम. भ. ।

द्रुतः । पुं । हरिणे । शशके । वृक्षे । धरणि. ।

द्रुतमांसम् । स्त्री । शशादिहरिणादयः ख-
यं द्रुतगमनाम् द्रुतसंशकाः स्मृताः, तेषां मांसं ।
गुणाः—पथं बल्यं खवु वीर्यकारि च । रा. नि.
व. १७. ।

द्रुनखः । पुं । कच्छके । कैंटा । चिका. ।

द्रुपदी । स्त्री । वन्द्यके । मान्द्रा । वै. निघ. ।

द्रुमः । पुं । वृक्षे । चिका. । कुटजवृक्षे । चार-
व्यवृक्षे । च. द. कुष्ठ-चि. गच्छीरायतैले । पारिजात-
वृक्षे । म. ।

द्रुमकिलः । पुं । देवदारुवृक्षे । वै. निघ. ।

द्रुमगः । पुं । खल्यजलदंशे । वै. निघ. ।

द्रुमत्वक् । स्त्री । कुटजत्वक्के । च. द. कुष्ठ-चि. ।

द्रुमध्वजः । पुं । तालवृक्षे । वै. निघ. ।

द्रुमबन्धः । पुं । कच्छके । चारा. । पारिजा-
तवृक्षे । म. । [आटि । वै. निघ. ।

द्रुमनिर्वासः । पुं । तदनिर्वाहः । गच्छेत्

द्रुमरः । पुं । कच्छके । चारा. ।

द्रुमव्याधिः । पुं । लांघायाम् । रा. नि. व. ६. ।

द्रुमशयः । पुं । बामरे । वै. निघ. ।

द्रुमश्रेष्ठः । पुं । तालवृक्षे । वै. निघ. ।

द्रुमामयः । पुं । लांघायाम् । प. सु. ।

हुमारिः । पुं । कलिनि । वै. निघ. ।

हुमारुहा । स्त्री । जैवर्गमुखायां । रा. नि. व. १. ।

हुमाश्रयः । पुं । सरटे । शिब्रिगिटे । रा. नि.
व. १२. ।

हुमेश्वरः । पुं । तालवृक्षे । रा. नि. व. ११. ।

हुमोत्पलः । पुं । (Abronia augusta.)
कर्णिकारवृक्षे । उलट् कथन । अम. । अतृणसे
हितः ।

हुयवम् । स्त्री । परिमारे । वै. निघ. । [र. ।

हुसजकः । पुं । पियालवृक्षे । पेशानान । म.

द्रुः । स्त्री । खर्चे । वै. निघ. ।

द्रुकः (का) । पुं, स्त्री । निम्बविशेषे । घोड़ा
निम् । हिं वकाणनिम् । भा. म. ४४. महाभगाव-
के । शोकडा इति ख्याति सुपे । च. द. दार्व्यादिक-
वाये । "सरलाद्रिकास्तथायासवे ।"

द्रोणः । पुं । ४०० धनुःपरिमितजलाशये । का-
कविशेषे । दौड़ कांक, डोम कांक । म. ।
द्रोणपुष्पवृक्षे । वनवृक्षे । वृक्षके । रा. नि. व. १२. ।
पुं, स्त्री । आदकमाने । ८ पेश । खारीपीडशांसे ।
नीलावल्यां । आदकचतुष्टये (१२ म.) । "चतुर्भि-
रादकैर्द्रोणः ।" प. म. १४. । स्त्री । हरिचन्दने ।
द्रोणीलवणे । वै. निघ. । [कांक । अम. ।

द्रोणकाकः । पुं । तन्नामककाके । डोम

द्रोणकुतुम्बका । स्त्री । देवकुम्भायाम् । देव-
द्रोण्यां । वृद्धं वनवर्माविशेषः । वै. निघ. ।

द्रोणगन्धिका । स्त्री । राक्षायाम् । जटा. ।

द्रोणपर्णी । स्त्री । द्रोणपुष्पाम् ।

द्रोणपुष्पिका । स्त्री । द्रोणपुष्पाम् । वन-
वृक्षे । वै. निघ. ।

द्रोणपुष्पी । स्त्री । वनवृक्षा इत्येकस्या द्रोण-
पुष्प इति ख्याति सेवजगन्धसुपे । द्रोणपुष्पीति भा-
षा । र. मा. । सं. कुंभा । कं तुपे । हिं गुल्मा, गु-
मा । तं एतुगवृक्षि । गुणाः—कटूणा बन्धा वात-
कफघ्नी अग्निमान्द्यकरी यस्या च । रा. नि. व. ११. ।
च. द. हिं बो. काम. चि. चक्षुने । "चक्षुने कामसा-
धनां द्रोणपुष्पीरसः शुभः । द्रोणपुष्पीरसीत्येवं
निश्चिन विषमञ्जराम् ।" भा. म. ख. १५. । क-

काः कामकाजमिश्रौषधी । रा.म. । द्रोणपुष्पी न
५. खादुपाका कट्टी भेदिनी कफामकामलाशो-
तमकवासकमिश्री च । भा. ।

द्रोणपुष्पीदलम् । स्त्री । द्रोणपुष्पीपत्रे । व-
नवनेत्र पाठा । गुणाः—खादु, कषं गृह् मित्र-
करं भेदनं कामलाशोथमेहज्वरहरं कटु च । भा.
सू. १५. भा. ५. ।

द्रोणा । स्त्री । द्रोणपुष्पाम् । वनवनाम् । भा.
वा. उ. ११५. । इन्दोवराजतायाम् । वै. निघ. ।

द्रोणिः । स्त्री । संप्रदयमाने । १२८ श. । प. म.
१४. ।

द्रोणिका । स्त्री । नीलाम् । श. र. । [व. ६ ।

द्रोणि(नी)जम् । स्त्री । द्रोणीलवणे । रा. नि.

द्रोणिनी । स्त्री । उत्तरिण्याम् । वै. निघ. १५.
मञ्जिष्ठायष्टले ।

द्रोणी । स्त्री । इन्द्रविभंश्या, इन्दोवरायाम् ।
रा. नि. व. ३. । द्रोणीलवणे । श. र. । नीलाम् । स-
प्रदयमाने । १२८ श. । "संप्रदयमाने भवेद्द्रोणी ।"
प. म. १४. । [६. हारा. ।

द्रोणीदलः । पुं । केतकीपुष्पहवे । कृष्ण गी-

द्रोणीलः । पुं । केतकहवे । वै. निघ. ।

द्रोणीलवणम् । स्त्री । वारिजलवणे । नं दी-
नीचोटी । कं द्रोणीय लपु । गुणाः—भेदनं शिथं
शूलघ्नं नातिपित्तं पाके नात्युष्णं । रा. नि. व. ६ ।

द्रोणियम् } स्त्री । वारिजलवणे । रा. नि. व. ६ ।
द्रोणम् }

द्रुग्(म्)म् । स्त्री । निघने । युगले । सुखदु-
ःकादी । पुं । रोगभेदे । श. र. ।

द्रुग्गः । पुं । चक्रवाके । वै. निघ. ।

द्रुग्गद्गः । पुं । द्रुग्गरीम् ।

द्रुग्गवरः (वारी) । पुं । चक्रवाजपक्षिः ।
वै. निघ. । चक्रवाके । वै. निघ. ।

द्रुग्गवरीसहायः । पुं । चक्रवाजपक्षिः ।

द्रुग्गजः (दीपोलः) । पुं । विपलजरी । रा.
नि. व. २०. । विदीपरीम् । जि । विदीपोली । भा.
व. नि. १०. ।

द्वयाम्निः । पुं । विपकहवे । छि. ३ । ज. व.
हादशपक्षिका । स्त्री । शतान्नाख्यवृषे । उ-
न्का गौड, मउती ।

हादशाङ्गकायः । पुं । सन्निपातज्वरे कैश-
यः । दशसूलीकषायसु पिप्पलीपौष्करान्वितः । स-
न्निपातज्वरे दीयः वासकाससमन्विते ॥ भा. म. १५. ।

हादशाङ्गुलः । पुं । वितली । विग. ९. चम. ।

हादशाङ्गा । पुं । सूर्ये । चक्रहवे । चम. ।

हादशायसकः । पुं । ऊदलभाषिणार रघः ।
विनेवाख्यरस एव । रघ. र. । See विनेवरसः
वातरक्त ।

हादशायुः । पुं । ऊदुरे । श. मा. ।

हारम् । स्त्री । उपधि । निगमे । चिका. ।

हारका । स्त्री । कार्पास्याम् । वै. निघ. ।

हारदाहः । पुं । शकहवे । वै. निघ. । भूमी-
सहहवे । भा. ।

हारवलिभुक् । पुं । काकविशेषे । चिका. ।

हिकाः । पुं । काके । चिका. । चक्रवाके । वै. निघ. ।

हिककारः । पुं । काके । श. र. ।

हिककुत्, हिकपृष्ठः । पुं । छडे । वै. निघ. ।

हिकाकोली । स्त्री । काकोलीवीरकाको-
ल्योः । वा. उ. २५. ।

हिक्षुरी (रन) । पुं । गीहुरवत् विधाविभक्त-
राष्ट्रभावे । "हिक्षुरं गीहुराकारहुरैर्विधाविप-
चः । अथवा सीवनीयुर्मेनिचमस्यैव हिक्षुरिम् ।"
ज. द. ३५. । [यो. जमिमा. वि. ।

हिचिचकम् । स्त्री । जेतारक्तविपकमी । छि.

हिजः । पुं । दले । रा. नि. व. १८५११. । सुमुख-
हवे । रा. नि. व. ११. । ब्राह्मणे । अग्निने । वै. निघ. ।
मे. सपे. चक्रजे । चम. ।

हिजकुक्षितः । पुं । बडवारहवे । छि. ३ ।
गौड । रा. नि. व. ११. ।

हिजकेतुः । पुं । जलीरविशेषे । वै. निघ. ।

हिजम्मा (मन) । पुं । पक्षिः । दले । श.
र. । पाद्रीकवे । भीमिके । चक्रजे । वै. निघ. ।

हेजप्रिया । स्त्री । सीमलतायां । रा.नि.प.१।

हेजभक्तः । नि । वैद्य भक्तिमति (रौनिधि) ।
वै.वि.प. ।

हेजयष्टिः (ष्टिका) । स्त्री । भाग्योम् ।
वापूनशति । वै.वि.प. २भ.वा.व्या.चि. ।

हेजशप्तः । पुं । राजमाषि । दर्शने । अ.प. ।

हेजखेहः । पुं । पलाशवृक्षे । वै.वि.प. ।

हेजा । स्त्री । रेशकायां । त्रयुक् । रा.नि.प. ६ । भाग्याम् । मी. । खीवान् इति ख्याते गम्भ-
जे । वै.वि.प. । पाण्डुराश्रयि । अ.प. ।

हेजाङ्गिका (ङ्गी) । स्त्री । कटुकाम् । क-
टुकी । रा.नि.प. ६ । [मी.]

हेजातिः । पुं । दन्त । अश्वजे । पचिणि ।

हेजायनी । स्त्री । यज्ञोपवीते । चिका. ।

हेजाख्यः । पुं । वनकोटरे । अ.प. ।

हेजिह्वः । पुं । सर्पे । अम. । अहिजिह्वनामक-
कच्छरायि । आंगजिवेन त्रोग । सु.नि.१६प. ।

हेजिन्द्रकः । पुं । निम्बवृक्षे । लेवुर ग्राहि ।
वै.वि.प. । [टी.हिमा.सुसकादि.]

हेजित्ता । स्त्री । कटुकां, करञ्जिकायाश्च । वा.

हेतीयचिफला । स्त्री । द्राक्षाखर्जूरमाणा-
रौफलेषु । किम्विग, थेजूर, गांशर कल ।
वै.वि.प. ।

हेतीबाभा । स्त्री । (Cureuma zantho-
orrhiza) इचविशेषे । दाहहरिद्रायाम् । अ.प. ।

हिदलः । पुं । अश्वनाकवृक्षे । आपटा इति
ख्याते । ख्यावृत्ति । वै.वि.प. । स्त्री । हिदलमावे ।

नयूयगुणाः — "यूयः कृती हिदलानामटादशगुण-
धेयानि । स एव सचिकटुकः सर्पिःसैन्धवसंयुतः ।
अवेकुरुतस्वैव कृतमित्येव स विदुः । क्षितेर्द्रव्यवि-
नाशिरुमज्जेतुं क्षुं वदेत् । फलाच्चामृतमेव
कृता शुद्धतरा मताः । वातघ्ना कषिदाः प्रीक्षाः
पूर्वभाक्विज्जपरैः ॥" द्रव्यगुणः ।

हिधामतिः । पुं । शिखरारि । उट्णांक ।
वै.वि.प. । कुशीरे । कुशीर । अ.प. ।

हिधातुः । नि । हिमजतिके ।

हिधात्मकम् । स्त्री । मातृकसे । वै.वि.प. ।

हिधालेख्यः । पुं । हिमालयवृक्षे । हीडान्
ग्राह । रा.नि.प. ८ । [र.मा.]

हिपः । पुं । इक्षिणि । प.सु. । नागकेशरवृक्षे ।

हिपचकः । पुं । चकालकन्दे । रा.नि.प. ७ ।

हिपदः । पुं । मनुष्ये । पचिणि । प्रत्यसारः ।

हिपबला । स्त्री । नागबलायां । वै.वि.प. वा.
व्या.चि.प्रतापरौतैले ।

हिपमदः । पुं । करिमदकसे ।

हिपर्णी । स्त्री । शालपर्णी इतिपर्णी चेति
वये । शालपर्णि, छाकुनिश । च.द.पञ्च.वि. ।

हिपाख्यः । पुं । नागकेशरवृक्षे । प.सु. ।

हिपादिकः । पुं । नागकेशरवृक्षे । प.सु. ।

हिपायी (रन्) । पुं । करिणि । हारा ।

हिपिनखः । पुं । व्याघ्रनखे । नथाविशेष ।
रा.नि.प. ११ ।

हिपी (रन्) । पुं । चित्रकमेदे । च.वि.प.च. ।

हिपुटः । पुं । (Impotiens Balsamina.)
पुष्पसुपविशेषे । मोपाति । अ.चि. ।

हिपुटी । स्त्री । मलिकायां । मी. ।

हिपुनर्नवम् । स्त्री । शुक्लोहितलतामिदेव पु-
नर्नवायै । धेयपूला, गांदापूला । वि.वी.
काम.चि.व्योषाद्यष्टे । "विफला हिपुनर्नवम् ।"

हिवाह्नी । स्त्री । ब्रह्मदीर्घाग्रीवये । ह्येष्टे
७ वङ्ग व्राह्मी । सु.भा.१०च. ।

हिमाधम् । स्त्री । मुद्गपर्णीमाधपर्णी । शुशी-
नी ७ गांवाणी । च.द.उत्ता.चि.महाकल्याणष्टे ।

हिमुखः (खाहिः) । पुं । हिमुखसर्पविशेषे,
राजसर्पे । राजसाप, ह्रमुषा माप, मांथिनी
माप । बम्. दुंदुल । हवा । रस.रा.वि.प.चि. ।
वि । मुखद्वययुक्ते ।

हिमुखा । स्त्री । कारिकायां । गाङ्गू । जली-
कायाम् । जौक । हवा ।

हिमुखः रगः । पुं । हिमुखसर्पे । जटा ।

हिरजनी । स्त्री । हरिद्रायां दन्तहरिद्रायाश्च ।

हस्त्रिणा; शकश्चित्रिणा । सि.यी.नाम.वि.व्यापा-
यहते ।

हिरदः । पुं । हस्त्रिणि । प.सु. ।

हिरदपिप्पली । स्त्री । नमपिप्पल्याम् । वै.
निच.२भ.वा.व्या.वि.वाचिशकगुरुगुणी ।

हिरदाम्नाः (कः) । पुं । सिद्धे । रा.नि.व.
१२ । [व । वै.निच. ।

हिरदारातिः । पुं । शरमे । मि२३ विट्-
हिरदाम्नः । पुं । चयल्लवसे । वै.निच. ।

हिरदुन्दम् । स्त्री । चर्वुदन्दि । तस्य लचचं
—“यह्नन्नामं युमयत् तमाशा हिरदुन्दं तच्च ल-
वेदसाध्वम् ।” सु.नि.११५. ।

हिरसनः । पुं । सधे । चिका. ।

हिरापः । पुं । हस्त्रिणि । श.मा. ।

हिरिताः । पुं । नईमे । वै.निच. । स्त्रीपुंसलिङ्ग-
पुंसके । “वीणात्मनांशदुपतसवीजात् स्त्रीपुंसलिङ्गी
भवति हिरिताः ।” च.भा.२५. ।

हिरिफणयसम्भ्यता । स्त्री । पुपठच-
मेदे । वन (नें) उठी । वै.निच. ।

हिलग्नकः । पुं । द्यभेचि । हे.च. ।

हिवर्णा (र्विका) । स्त्री । दिवायन्तां गवि ।
चम. । हे.च. ।

हिवात्ताकी । स्त्री । वृहतीदये । वृहती. क-
र्णिकारी । भा.म.३भ.नाल-वि. । “हिवात्ताकी-
फलरसम् ।”

हिविषम् । स्त्री । पाखुज्जातिविषाया । वै-
३ ७ रुक् भाउदेह । वै.निच.२भ.वा.व्या.वि. ।

हिवृत्ताः । पुं । नखरज्जवसे । येनौ गौह ।
प.सु. ।

हिवृहती । स्त्री । कन्दकारिकावृहतीः । क-
र्णिकारी ७ विकृती । भा.क.११५. । “हिवृह-
ती विकरज्जवसायम् ।”

हिशफः । वि । विश्वरूपशमि । “वीरजी न-
-विषः जन्मः शकरी नमयी वरः । विशफोः पञ्च-
मयेन पवित्रश्च...” आगवतम् ।

हिन्दिक्का । स्त्री । निषयज्ञानम् । मेडानि-
स्त्री । वै.निच. ।

हिन्दिक्की (रु) । पुं । नखविषे । निक्की वा-
ह । वै.निच. ।

हिषा । स्त्री । एलायाम् । वै.निच. ।

हिष्टम् । स्त्री । तावे । च.टी.सा. ।

हिसिक्कायम् । स्त्री । सिद्धल्लवसे । मि३ ८-
उण । पुराणम् ।

हिहृदया । स्त्री । गर्भवत्यां स्त्रियां । वै.निच. ।

हिह्वारम् । स्त्री । नमसन्निधायीः । सि.की.
चमिमा.वि. ।

हिहीरम् । स्त्री । नव्याजदुग्धयेः । गोहेरु-
७ हृगुद्धे । च.व.यन्म-वि.सर्पिर्गुहे ।

हीपः । पुं । ककीलवसे । वै.निच. । स्त्री । व्या-
प्रचर्मेचि । म. । [नि.व.११ ।

हीपकर्पूरः (जः) । पुं । चीनकर्पूर । रा.

हीपखर्कूरम् } स्त्री । मङ्गापारिवते, वीपान-
हीपजम् } खर्कूरे । रा.नि.व.११ ।

हीप(पि)श्वरुः । पुं । श्रतावर्णाम् । रा.नि.व.
४ । जटा. ।

हीपसम्भवः । पुं । ककीलवसे । कौकुला ।
जीरके । (वा) स्त्री । मङ्गाखर्कूरवसे । वै.निच. ।

हीपान्ताइयवा । स्त्री । तोपचिकीति व्यासि
सूते । गुणाः—“हीपान्तरवया किञ्चित्तिकीका
वक्रिणीमिक्तत् । विषयाशान्मूलस्त्री यज्जम्बूविष्की-
भिनी । वातव्याधीनपकारमुन्मादं तनुवेदनाम् ।
व्यपोहति विशेषेण किरहामयनाग्निनी ।” भा. ।

हीपिका । स्त्री । श्रतमूल्याम् । रा.नि.व.४ ।

हीपिनखः । पुं । व्याघ्रनखे । नखी । वै.निच. ।

हीपिनी । स्त्री । वटपत्रपाकशमेदे । वै.निच. ।

हीपिपलाशः । पुं । हस्त्रिकर्पलाशे । वै.
२.१५५.सुखकादिः । “तुल्यल्लवपलाशहीपिप-
लाशवर्गश्रियाः ।” [रा.नि.व.११२ ।

हीपी (रु) । पुं । व्याघ्रविषे । चिकुडवसे ।

हीप्यः । पुं । काकि । स्त्री । ककी । वै.निच. ।

हीप्या । स्त्री । श्रतावर्णाम् । रा.नि.व.४ । नि-
कीखर्कूरवसे । रा.नि.व.११ ।

देवः । पुं । अवकाशिते । रा. नि. व. १११ ।
 देवम् । स्त्री । कडीले । रा. नि. व. १११ ।
 मातृकः । पुं । नदीवस्त्रमुपासिते देवे ।
 रा. नि. व. ११ ।
 देवशीया । स्त्री । नाववस्त्रविशिष्टे । कौस्तुभे

कलेय इति चोरसमुद्रदेवे व्यासः । त्रैलोक्या इति
 मुक्तकामरे पाठः । रा. नि. व. ११ ।
 द्युत्तरः । पुं । जातिवस्त्रमुत्तरे । पो
 आम्ना माप । कु. कल्प. टी. ।
 द्युष्टम् । स्त्री । तावे । चम. । [११] ना. नि. ।
 द्युष्टिकः (हीनः) । पुं । एकदिनाभरण-

५

द्युष्टः (का) । पुं । धनकले । शोधः ग्राह ।
 वै. नि. च. । तुलामाने । उडाङ् । धाङ् । चम. ।
 १४ वस्त्रमाने । ४२ उडि । लोखावती ।
 धुटी । स्त्री । वस्त्रले । वै. नि. च. । जीर्णवस्त्र
 ले । धङ् । मि. ।
 धुत्तरः । पुं । धुत्तरकले । रा. नि. व. १० ।
 धनम् । पुं, स्त्री । नरिषे । अर्थे । वै. नि. च. ।
 लेहपात्रे । श. र. ।
 धनकम् । स्त्री । धान्यके । धनिश । वै. नि. च. ।
 * १३. सख्यज्व. चि. गु. द्यादि. ।
 धनच्छः (च्छः) । पुं, स्त्री । पत्रिविशेषे ।
 धानम पाथी, कर्कटिग्रा पाथी । चिका. ।
 धनक्षयः । पुं । धनक्षयकले । रा. नि. व. ६ ।
 वै. नि. च. १३. धनी. चि. पञ्चाभिचूर्णे । अग्नी । चम. ।
 चित्रककले । र. मा. । [ठालरात् ।
 धनदः । पुं । धनलकले । रा. नि. व. ८ । पा-
 धनुदाक्षी । स्त्री । पाटलकले । रा. नि. व. १० ।
 लताकरले । रा. नि. व. ८ । [चिका. । हारा. ।
 धनपिश्याची (चिका) । स्त्री । लघुपाय ।
 धनप्रिया । स्त्री । काकजम्बूकले । वन काय ।
 रा. नि. व. ११ । [वै. नि. च. ।
 धनसूः । पुं । धूयाटपत्रिषि । किण्ठे पाथि ।
 धनस्र(स्व)कः । पुं । गीहृत्कले । श. च. ।
 धनसूरी । पुं । धनिपर्वकले । गे. टी. ना । पा-
 रसीकयमान्याम् । वै. नि. च. ।
 धनस्र(हा)री । स्त्री । पारसीकयमान्याम् ।
 धनिपर्वकले । चम. ।
 धनसूत । पुं । चण्डालकले । वै. नि. च. ।

धना (नी) । स्त्री । आर्द्रधान्यके । वै. नि. च. ।
 धान्यके । वै. नि. च. १३. वा. व्या. चि. वडशीतिशुशुली
 अत्रि. २. स्थान. २. च. ।
 धनिकः । पुं । धान्यकले । धने ग्राह । रा.
 नि. व. ६ । स्त्री । धान्यके । धने । च. द. ति. यो.
 सन्निपातज्व. अटाङ्कपाथि । "तिष्ठन्धीनधनिके" ।
 धनिका । स्त्री । धान्यके । धने । अत्रि. २. स्थान. ।
 प्रियशुक्तायाम् । श. च. । [धनिश । श. र. ।
 धनीयकम् । स्त्री । आर्द्रधान्यके । धान्यके ।
 धनुः (स) । पुं । भस्मातककले । चारकले ।
 पिशाभात् । मि. । [११] चम. ।
 धनुःप(ष्प)टः । पुं । प्रियालकले । रा. नि. व. ।
 धनुःशाखा । स्त्री । सूत्रायां । भूर्गी । श. च. ।
 धनुःश्रेणी । स्त्री । सूत्रायाम् । प. तु. । महेन्द्र-
 नाहस्यां । वड्. बा. काल. प्राधान्यमा । रा. नि.
 व. ६ ।
 धनुर्गुणा । स्त्री । सूत्रायाम् । श. च. ।
 धनुर्दुमः । पुं । वंशे । वी. न । रा. नि. व. ७ ।
 धनुर्माला । स्त्री । सूत्रायाम् । श. च. ।
 धनुर्ध्यासः । पुं । दुरालभायाम् । प. तु. ।
 धनुर्लता । स्त्री । सोमवस्त्रायाम् । सोमलता ।
 रा. नि. व. ६ ।
 धनुर्वीतः । पुं । कलयाधिपतिषे । यत्र सर्व-
 सन्निह वेदमाहविष्य भवति । "अनिच्छन्धतता
 यत्तु उपपद्यते परस्मिन् । बलदाह्य स करः
 सर्वसन्निह वेदना । तीत्रामश्रीत्यहविष्यमात्तु
 वातयुतो भवेत्" इति कर्मविपाकः ।
 धनुर्वीजः । पुं । भस्मातककले । रा. नि. व. ६ ।

धनुर्वचः । पुं । धनस्य वचः । धामनि ग्रीह ।
र.मा. । रा.नि.व.८ । वंशे । अस्त्रातकवचः । अथ-
लवचः । रा.नि.व.११ ।

धनुषः । पुं । कुक्षुरे । वै.नि.च. ।

धनुष्यः । पुं । वंशे । वै.नि. । रा.नि.व.७ ।

धनुस्तम्भः । पुं । कालव्याधिविशेषः । धनुष्टे-
कात्र । स बाह्याभ्यन्तराधाममेदादिविषः । सख्ये
—“धनुस्तम्भो नमोयसु स धनुस्तम्भसंश्रितः । वि-
वर्णवस्त्रवदनः सताज्ञो नष्टपैतनः । प्रक्षिप्यं च-
तुस्तम्भो दशराजं न जीवति ॥” मा.नि. । [म.]

धनेयकम् । स्त्री । धन्याकः । धनित्रा । अ.टी.

धनैषया । स्त्री । एषयासु नरस्य द्वितीयैषया
याम् । धनप्रार्थना । “ग्राह्येभ्यो ह्यनन्तरं धनमेव
यथ्येष्ट्यम् भवति । तदुपकरणानि च ऋषिपाशपा-
ण्ड्याणि चराजीपसेवादीनि । यानि चान्यान्यपि
सत्तामविगर्हतानि कस्यापि वृत्तिपुष्टिकराणि
विद्यात् ॥” च.सू.११५. ।

धन्यः । पुं । अथकर्णशालः । लता । भा.नि. । रा.
नि.व.८ । स्त्री । द्रव्ये । वै.नि.च. । कैवर्त्तसुखायां ।
अ.द.१९५. ।

धन्यवचः । पुं । अथलवचः । वै.नि.च. ।

धन्या । स्त्री । धन्याकः । धन । छे.च. । उप-
मातरि । वै.नि.च. । धामलक्याम् । मी. । निर्जल-
प्रदेशे । वै.नि.च. ।

धन्याकम् । स्त्री । (Coriandrum sati-
vum.) Coriander plant. खनामस्यातप-
स्यद्रव्ये । प.सु. । धन । हिं धनिया । तं कां चि-
मिरचेद्, धनियसु । ता. कौटमसि । च.द.सङ्गि-
पातञ्ज.च.भागरादिः । “धन्याकं वृद्धतीक्ष्णम् ॥”
पि.अ.चि. । “युषितं धन्याकजम् ॥” पि.श्लेष-
अ.चि.गुड्यादिः । गुणाः—तुवरं खिन्धम् अठ-
वं सूचकं सप्त तिलं कटुष्ववीर्यं दीपनं पाचनं
ऊरुघ्नं रीचकं शङ्खि स्नादुपाकं विदीपघ्नं दण्डा-
दाहवमिन्त्रासकासकार्शकमिन्द्रघ्नं । आर्द्रं तत् बहु-
व्यस्यघ्नं स्नादु विमेषतः पिताम्रघ्नं । भा.पू.१५. ।
मद.व.१ ।

धन्यः । पुं । दुरात्मभायान् । वै.नि.च. ।

धन्यकः । पुं । धामनवचः । अ.द.मै.चि. ।
“पाठाक्षुण्णधन्यकानां ॥”

धन्यङ्गः । पुं । धामनवचः । धामना ग्रीह । अ-
थाः—“धन्यङ्गः कफपित्तालकासहतुवरी कृष्णः ।
वृद्धयो बलकटुषः सन्धिरुद्धशरीरपथः ॥” भद्र.म.६
अ.प्र.मै.चि. । वंशे । वै.नि.च. ।

धन्यचारी । नि । निर्जलदेशचारिणि । वा.
चि.७५. ।

धन्यतरः । पुं । क्षीमवज्रात् । वै.नि.च. ।

धन्यदुर्गम् । स्त्री । निर्जलदेशे । पुराणम् ।

धन्यनः । पुं । धामनवचः । धामना ग्रीह ॥ र.
मा. । हिं धामिनी । नं धमातु । कं उदुवे । गु-
थाः—कटुः उष्णः कषायः कफघ्नः दाहशोषकरः
संघाही कण्टदीषघ्नः । रा.नि.व.८ । एतत्फलं
कषायं हिमं स्नादु वातकफघ्नम् । छ.सू.४६५. ।

धन्यन्तरिः । पुं । वैद्ये । चित्ती चायुर्वेदप्रसे-
तरि देवतावैद्ये । तन्मृदुर्मावः—“एकदा देवरा-
जस्य दृष्टिर्निरपतिता सुवि । तत्र तेन मरा दृष्टा
व्याधिभिः परिपीडिताः ॥ तान् दृष्ट्वा उदयं तस्मै
दयया परिपीडितम् । दयार्द्रहृदयः शक्नो धन्य-
न्तरिसुवाच ह ॥ धन्यन्तरे सुरश्रेष्ठ भगवन् कि-
ञ्चिदुच्यते । योग्यी भवसि भूतानामुपकारपरी
भव ॥ उपकाराय लोकानां केन किं न कृतम्परा
वैलीक्षाधिपतिर्विश्वरभृन्महत्यादिकपयान् ॥ तया
त्वं पृथिवीं याहि काशीमध्ये हपी भव । प्रती-
काराय रोगाशामायुर्वेदमन्त्रकाश्रय ॥ इत्युक्त्वा सु-
रशार्दूलः सर्वभूतहितेष्टया । समस्तमायुषी वेदं
धन्यन्तरिसुपदिशत् ॥ अथोय चायुषी वेदमि-
न्द्राहन्वन्तरिः पुरा । आगत्य पृथिवीं काश्यां ग-
ता वाहुजवेश्मनि ॥ तांश्च तु सीऽभवत् स्यासी
दिपीदास इति चिती । बाल एव विरक्तोऽभूत्
चार सुमहत्तपः ॥ यजेन महता ब्रह्मा तं कामस्य-
मकरोन्नपम् । ततो धन्यन्तरिर्लोके काशिराजो-
ऽभिधीयते ॥ हिताय देशिनां स्त्रीया संहिता हि-
हितासुना । अयं विद्यार्थिनी लोकान् संहिता-
न्नामपाठयत् ॥” भा. । हिं कदादीवकनिदा-
निघण्टादिप्रसेतरि । [अ. ५. ।

धन्यन्तरिश्वा । स्त्री । कटुका । वृष्टे ।

धन्वतरिपञ्चकम् । ली । धन्वतरिपञ्चक-
विशेषः ।

धन्वतरिभामः । पुं । चीनचक्रवाचै देव-
सुप्रीतपादिकाः । सिहरखाना १० अ. तैलहत-
लीहाना ८ अ. लेहपटिकाना ७ अ. । वै. निच. ।

धन्वर्मासम् । ली । निर्जलदेशपयमासि । वां.
चि. १२ अ. । See आश्वत्थमासम् ।

धन्वयवासाः (कः) । पुं । दुराक्षभायाम् । रा.
नि. व. ४ । सि. पी. रक्ता-

धन्वयासुः । नि. व. ४ । सि. पी. रक्ता-
र्ज. वि. । "धन्वयवासाः सुमावराः कथिताः ।"
च. स. ४ अ. । चि. पी. समिपात. अ. चि. चटादमाक-
कपायि । [चि. १ अ. ।

धन्वा (न) । पुं । मधुमती । रा. नि. व. २ । च.

धन्वामिधम् । ली । आश्वत्थपयमासि ।

धन्वी (इन्) । पुं । दुराक्षभायाम् । रा. नि. व. ४ ।
च. नूनवसे । रा. नि. व. ६ । वज्रलवसे । रा. नि. व.
१० ।

धमनः । पुं । जलवसे । नम ग्राह । रा. नि. व.
८ । निम्नवसे । निम् ग्राह । रा. नि. व. ६ ।

धमनिः (नी) । ली । पुत्रिपत्न्याम् । ङीकू-
ले । रा. नि. व. ४ । छत्राप्रभसिद्धनलकामान

गन्धवसे । भा. । छे. च. । गच्छीनामगन्धवसे ।

धरिद्रायाम् । शिरायाम् । रा. नि. व. १८ । शिरा-

निकार एव धमनी । धमनश्च नाभिजाः । तन्-

संख्या च २४ । तेषु दशोर्ध्वाः । शेषास्त्रिध्वगाः ।

तैर्वर्ध्वाः । रूपरसगन्धस्पर्शप्रकाशोक्तास्तत्त्व-

सत्तत्वास्तथाचरोदनगानादिकस्य सम्पादयन्ती

देहं धारयन्ति । ताश्च हृदयं गत्वा प्रत्येकं

शाखात्रयं विचारयन्त्यः १० संख्या भवन्ति । तासु

प्रत्येकं देहे कला दश धमन्यो वातपित्तकफप्रो-

पित्तरक्षाम् वहन्ति । अष्टौ च रूपादीनि गृह्ण-

न्ति । शिष्टासु दशमस्य द्वाभ्यां वाक्छिन्त्यतिः, द्वा-

भ्यां ध्रुवर्ध, द्वाभ्यां निद्रा, द्वाभ्यां जागरणं, द्वा-

भ्याश्च रक्तवहनं भवति । शिष्टेन सप्तसंश्रितेन व-

देहेन च क्षियाः कान्यवहनं पुंसस्य शुक्रवहनं स्त्रिया-

भ्यां भवति । अथीमासु दश पितामहमधिगम्य

चिन्त्यन्त्यग्राः । तासु देहे वातपित्तकफरक्तखा-

वहनः । शिष्टाभ्यश्च देहकर्मसाधित्वान्नं वहतः ।

दे जलं वहतः, दे नशिसन्निधौ मूत्रं वहतः ।

दाभ्यां पुंसस्य युक्तं स्त्रिय चार्त्तवच प्राप्तुमर्हति,

दे च तद्वर्धं निःसारयतः । दे स्त्र्युत्पन्ननिर्दे भूत्वा

पुरीधं निःसारयतः । अवशिष्टावाष्टौ तिर्यग्ना-

मिन्यो स्त्रेदं निःसारयन्ति । एतावाधीना चमनः

पक्षाभ्यकटिमुखपुरीषतुच्छवलिमिदुपादप्रधत्तीत्या-

नित्य तेषां पी. चं सम्पादयन्ति । तिर्यग्नाश्च जने-

नीचतुल्यं प्रत्येकमसंख्यशाखाविभक्तं देहं रन्ध्रभू-

यिष्ठं करोति । एतासाञ्च मुखानि प्रसिलीमकूर्पं

सेलपानि । तेष्वथ मुखेभ्यः स्त्रेदा निर्गच्छन्ति,

देहरसो वह्निरन्तश्च समर्पयति । अथकादिना च

तैलादिवीर्यमन्तःप्ररीरं प्रविश्य लक्ष्मणादिकं

करोति तेनैव च शुभाशुभसंश्रयान्नं भवति ।" सु.

भा. ६ अ. १ भा. ।

धमिः । ली । अन्ते । धमन्याम् । शारा. १ ।

धयनम् । ली । पाने । रा. नि. व. २० ।

धरः । पुं । कार्पासतृक्षके । से. ।

धरणः । पुं । तुखायां । कनि । धान्ये । छे. च. ।

तन्मुखे । वै. निच. । ली । कालिङ्गचतुर्भाषमित-

माने । प. प्र. १ ख. । पलदममासि । २४ रत्तिक-

माने । रीत्यधीदममासि । वै. निच. ।

धरणी । धारणीकन्दे । रा. नि. व. ७ । शिरायी ।

रा. नि. व. १८ । खदिरवसे । रा. नि. व. २२ । पुन-

नवायाम् । मेदायाम् । वै. निच. । ब्राह्मखिवसे ।

अ. च. ।

धरणीकन्दः । पुं । धारणीकन्दे । रा. नि. व. ७ ।

धरणीधरः । पुं । पर्वते । कच्छपे । रा. नि.

व. १६ ।

धरणीवन्धः । पुं । चरितवन्धने । मर्जीनात्

वक्रमविर्धनश्च स शाखादृष्टस्य दंशदेशाच्चतुरकुले

न्यायः । यदाह वासटः—“दंशस्त्रीपरि चतुरो-

दरिद्रां चतुरकुले । कीमादिभिर्मौलकया सिद्धे-

नैव सम्भवति ॥” अ. द. विप्र. चि. ।

धरा । ली । शिरायाम् । नाश्याम् । रा. नि. व.

१८ । मसायाम् । ममांशये । से. ।

धराकटस्थः (कः) । पुं । कटस्थवसे । शारा.

धराकुरः । पुं । भूकुरवाक् । वै. निच. ।

धराजकुशाक्षः । पुं । धूमिकुशाक्षे । ऊँ हे कुम्भ । वि. क्र. क. लोरी. वि. ।

धरिमा (न) । पुं । तुलायाम् । उन्नतः । आ-
करे । वै. निघ. ।

धरुषः । पुं । कषे । मे. ।

धर्तुरः । पुं । धत्तपुसुरे । वै. निघ. ।

धर्माः । पुं । स्वभावे । आचारे । गुणे । मे. ।

धर्मज्ञः । पुं । विभीतकहवे । वै. निघ. ।

धर्मयः । पुं । धर्मयहवे । धामना गीह । र.
भा. । सर्पमेहे । उग्रना गीह । मे. ।

धर्मवेधी (रु) । पुं । विभीतकहवे । वै. निघ. ।

धर्मपत्तनम् । स्त्री । मत्तके । रा. नि. व. ६ ।

धर्मपथः । पुं, स्त्री । उदुम्बरहवे । म. प. ।

धर्मवृक्षः । पुं । अश्वलहवे । रा. नि. व. ११ ।

धर्मसूः । पुं । धूम्राटपक्षिणि । म. र. ।

धर्मिणी । स्त्री । रिकुशायाम् । त्रेणु. क. रा.
नि. व. ६ । [ज्योत्काङ् । म. प. ।

धरुषः (कः) । पुं । खनामध्यातहवे । धन ।

धर्मः (धर्मतम्) । पुं, स्त्री । मेषुने । चिका. ।
जाये ।

धवः । पुं । (Anogeissus latifolia. Syn.
Conocarpus latifolia.) खनामध्यातहवे ।
धाँडा गीह । र. भा. । नं धामीडा । नं सिरि-
वद । तं गारिजवेदु । गुष्ठाः — कटुः कषायः क-
फघ्नः वातघ्नः पित्तकीपनः रुच्यः दीपनः । राज. ।
“धवः शीतः प्रमेहघ्नः पाण्डुपित्तकापघ्नः । मधु-
रसुवरसस्य फलस्य मधुरं मनाह ॥” भा. । अथ च
— “धवः कषायः कटुकः कफघ्नोऽग्निज्वरघ्नः ।
पित्तकीपनी रुच्यी विषेयी दीपनः परः ॥” क-
समीपवधुरम् । रा. नि. व. ८ । काकि । चिका. ।
मृगये । सम. । खदिर । र. सा. सं. मधुसयवीह ।

धवनी । स्त्री । इन्द्रियस्थान् । टाकुमिना । वै.
निघ. ।

धवलः । पुं । धवहवे । धाँडा गीह । र. नि.
व. ८ । महे । चीनकपूरे । रा. नि. व. ११ । धातकी-
हवे । वै. निघ. । स्त्री । चेतनरिसे । रा. नि. व. ६ ।
वि । यकी धुन्दरे । चिक. ।

धवलपथः (ची (रु)) । पुं । चवे । रा.
नि. व. १६ । [गी. कण । रा. नि. व. १० ।

धवलपाटली । स्त्री । यत्तपाटल्याम् । कण्ड

धवलसूतिका । स्त्री । र्धटिकायाम् । रुग्
वेडि । रा. नि. व. ११ ।

धवलयावनालः । पुं । चेतनरिवायनाल-
वे । भाद्र । जनोत्र । नं चेतनुवारी । नं विनि-
यजीव । अथ जिन्वीवाये वतते । गुष्ठाः — नि-
त्यः क्लवः पिदीवन्नः इष्यः इन्द्रिप्रदः चर्मोत्रः
पथ्यः शुक्रवृक्षस्य । रा. नि. व. १६ ।

धवलधारिवा । स्त्री । एतधारिवायाम् ।
अनसुभृग । वै. निघ. ।

धवला । स्त्री । चेतधारिवायाम् । See धनलो
चेतधारिवा च । भा. पु. १४. । कवि । गीहै गुरु-
विका. । वचायाम् । चेतापरपूजितायाम् । र. नि.
पापरीयानकरसे ।

धवली । स्त्री । एतगवि । धन. ।

धवलेखः । पुं । चेतची । रा. नि. व. १४ ।

धवलीत्पलम् । स्त्री । कुसुदपुष्पे । नागझुन,
हागा झुन । रा. नि. व. १० ।

धविचम् । स्त्री । वनचर्मनिर्मितव्यजने । धन. ।

धाकः । पुं । हवे । स्त्री । चने । उषा. ।

धातकी । स्त्री । (Woodfordia floribun-
da. Grislen tomentosa.) खनामध्यात-
पुष्पहवे । धाँहे कुमन्न गीह । हिं धावद, चा-
कोला । नं धायटी । तं चारिपुष्प, जार्नि । उत.
जातिको । गुष्ठाः — कटुः उष्ण । मदकहिषधी
प्रवाहिकातिसारघ्नी विसर्पत्रणघ्नी च । रा. नि.
व. ६ । “धातकी कटुका शीता मृदुलपुवरा स्रग् ।
दधानातिसारपित्तार्धविषातिविषसर्पजिह्व ॥” भा. ।
शीता रक्तपित्तघ्नी च । राज. ।

धातकीकुसुम(पुष्प)म् । स्त्री । धातकीपु-
ष्पे । धाँहे झुन । सु. सु. १८४. अथवादिः । च. र.
४४. ।

धातकभिद्रुतम् । स्त्री । धातकीपुष्पजन्तु-
रामेहे । गुष्ठाः — हवे हवं दीपनं दीपनम् । च.
स. १७४. ।

धातुकादिचूर्णम् । जी । बाणदीपाधिक-
र पीपयम् । पाठः—“धातुकीविलम्बमाकलो-
न्द्रयववाक्यम् । खिद्यः कीदृश बाणाणां ज्वराती-
सारवान्निजित् ॥” बाह्येकम्, (वगन्तं) टा, धन,
० (मौष, हेतुवय, वरणा अत्रोक्तं ह्यर्थं मन्ताग
मधु धारा गेहम् । का.जी. ।

धाता । पुं । कट्टरि । शरीरादिसंयोगस्य धा-
रयहेती । सु.भा.१५. ।

धातुः । पुं । खनिजेषु स्वर्णादिसप्तविधाद्विध-
नवविधपञ्चयेषु । धातु । यथा—काञ्चनं रजतं
ताम्रं कांस्यं पित्तलं नानं वक्त्रं लोहसिल्यष्टौ । रा.
नि.व.१८ । स्वर्णरीष्यताम्रवक्त्रयश्चतस्रोऽस्त्रीहानीति
सप्त । भा. । तथा—“हेमसाररवागात्र ताम्रवह्नि
च तीक्ष्णकम् । कांस्यकडानलौहश्च धातवी नव-
कीर्तिताः ॥” सुखबीधः । “त्रिविधन्तु सुवर्णं स्वा-
दृष्ट्वा रजतं भङ्गत् । पञ्च प्रकारकं ताम्रं वङ्गन्तु
द्विविधं क्षतम् । यश्च दं त्रिविधं भीतं भवेन्नागस्तु
वङ्गिवः । अष्टधा लोहमुद्दृष्टमेतं सप्तैव धातवः ॥”
चक्र, चि. । गुणाः—“वस्त्रीपलितस्त्रालिख्यकाश्चां-
मस्त्रज्वरामयान् । निवार्य देहं दधति वृथा त-
द्भातवी मताः ॥” भा.पु.१७. धातुव. । देहधारक-
वस्तुविशेषः । स च वातपित्तकफरूपः देहस्य धार-
णात्तस्य धातुशब्दवाच्यता । यथा—“धारणाद्भात-
वले सुवर्णतपित्तकफालयः ।” वैद्यकम् । गैरिक-
ज्वरः शिष्यायाम्विकारी । प्र.सु. । शरीरस्य सप्तधा-
तुषु रसरक्तमांसमेदोऽस्थिमज्जशुक्रेषु । “रसादस्त्रं
ततो मांसं मांसाभ्येदोऽस्थि तद्वत् । अस्थीमज्जा
ततः शुक्रमित्यभेदां विनिष्कृतम् ॥” रा.नि.व.१८ ।
धातुनाम कर्माणि धीषणजीवनसिपक्षेष्टधारणपूर-
णमर्गोपादानि । निरुद्धाकार्या । रा.नि.व.१९ ।

धातुक(ज)म् । जी । शिलाजतुनि । वै.निघ. ।

धातुकाशीव(सीस)म् । जी । काशीव ।
शिरःत्रकम् । रा.नि.व.१९ ।

धातुकी । जी । धातुकीव । वै.निघ. ।

धातुकाशी (रु) । पुं । कट्टरि । वै.निघ. ।

धातुघ्नम् । जी । काञ्चिके । वै.निघ. ।

धातुचेतनकरम् । जी । दुग्धे । ग्रामकके ।
पिरुषे । वै.निघ. ।

धातुद्रावकम् । जी । टङ्गचारी । गोहा-
गा । वै.निघ. ।

धातुनाशनम् । जी । काञ्चिके । पिका ।

धातुपः । पुं । शुक्ले । रसे । श.च. ।

धातुपाकः । पुं । रसादिधातुकांसे । तन्त्र-
यम्—“निद्रानाम्नी इदिसम्नी विष्टम्नी गौरवा-
रुची । अरतिभेलहानिश्च धातुनाम्याकलक्षयम् ॥”
वैद्यकम् । [प.सु. । भा. ।

धातुपुष्पिका (ष्पी) । जी । धातुकीव ।

धातुमलः । पुं । शीपके । रसादिसलेषु । द-
मरुकादिर मल । “मलनीकरवाक्यताः ॥” वै-
द्यकम् । “कफः पित्तं मलः खिपु प्रक्षेदी नखलीम
च । नेत्रविट्त्वचश्च खेरी धातुनां क्रमशो म-
लाः ॥” भा. ।

धातुमारिणी । जी । टङ्गचारी । श.च. ।

धातुमारी (रु) । पुं । गन्धके । वै.निघ. ।

धातुमाञ्चिकम् । जी । स्वर्णमाञ्चिके । रा.
नि.व.१९ । धातुकाशीव । शिरःत्रकम् । वै.निघ. ।

धातुराजः (कम्) । पुं, जी । वीर्ये । उ-
क्त । वै.निघ. । श.च. । [प.सु. ।

धातुवल्गमम् । जी । टङ्गवे । गोहागा ।

धातुवादी (रु) । पुं । खनिजविद्याभिन्नः ।

धातुविट् । जी । शीपके । वै.निघ. ।

धातुविषम् । जी । इरितावादी । र.सा.सं. ।

धातुवह्निः । जी । रसादिहवी, रसादिधातु-
साधे । च.सु.१९. । [धातुपक्षीश्वर्यादी ।

धातुवह्निकरः । पुं । धातुवह्निकद्रव्ये, चयन-

धातुवैरी (रु) । पुं । गन्धके । श.च. ।

धातुवैषम्यम् । जी । विकारात्मकरूपकार्य-
योगी । अ.वि.८. ।

धातुमिश्ररम् । जी । Green sulphate
of Iron, धातुकाशीव । शिरःत्रकम् । वै.निघ. ।

धातुशोधनम् । जी । शीपके । वै.निघ. ।

धातुशोधनकरी । जी । इरीतकान् । वै.
निघ. ।

धातुसम्भवम् । स्त्री । व्रीषके । वै.निघ. ।

धातुसाम्यम् । स्त्री । विकारीपञ्चमरूपकार्ये ।
च.वि.८८ । धात्रीस्ये । च.सू.१४. । [निघ. ।

धातुस्तम्भनकरम् । स्त्री । मातीफले । वै.

धातुहा (न) । पुं । गन्धके । वै.निघ. ।

धातुचयकासः । पुं । धातुचयकरकासरीने ।
अश्रकास । निदा. । [निघ. ।

धातूपलः । पुं । खडिकायाम् । थडि । वै.

धात्रिका । स्त्री । आमलक्याम् । रा.नि.व.११ ।

धात्री । स्त्री । आमलक्याम् । आमला । रा.
नि.व.११ । भा.पू.१८. । See चकरा । उपमा-
वरि । दाहे । तत्त्वचर्च—“पीताय यदि बालस्य
विदध्यादुपमातरम् । सुविचार्य गुणान् दीधान्
कुल्याङ्गावीं तदेदशीम् । सवर्षां मध्यवयसां स-
क्तीनां मुदितां सदा । यद्दुग्धां बहुचीरां सव-
त्मानविवस्त्राम् । स्वाधीनामल्पसन्तुष्टां कुलीनां
सज्जनात्मजाम् । कैतवेन परिषक्तां निजपुत्रहर्षं
प्रिशी ॥” भा. । धात्रीकर्म । यथा—“धात्री तु
यदा खादु बहुलशुद्धदुग्धां स्वात्, तदा खातान्-
लितां शुक्लवर्णं परिषाय ब्राह्मणाधीषधं पारयन्ती
कुमारं प्रासुखं प्रथमं दक्षिणं क्षमं पाययेत् ।”
इत्यादि । च.सू.८८. । [आमलकीपत्रे ।

धात्रीपत्रम् । स्त्री । तालीमपत्रे । रा.नि.व.६ ।

धात्रीफलम् । स्त्री । आमलकफले । आमला ।
अद.व.१ । (ख) स्त्री । आमलक्याम् । आमला
गोष्ठ । रा.नि.व.१२ ।

धात्रीखीरम् । स्त्री । शूलाधिकारे । प्रथमः
प्रातः—यद्दुग्धस्य ६ प. यवः ४ प. पाकार्यजलं
१ म. नि. ॥०४. । शतावरीरसः ८ प. आमलकी-
रसः ८ प. दधि ८ प. दुग्धं ८ प. भूमिकुशाब्ज-
रसः ४ प. घृतं ४ प. इक्षुरसः ४ प. । एकत्र
पक्वा पाके सिद्धे प्रथमे—धीरकचूर्णं धान्यकचूर्णं
जम्बूचूर्णं तैलपत्रचूर्णम् एषाचूर्णं गुणपिप्पलीचूर्णं
सुषारचूर्णं इरीतकीचूर्णम् चममज्ज खीरमज्ज ईर-
कचूर्णं पिप्पलाचूर्णं दासीरचूर्णं नामकेसरचूर्णं म.
१०।। उद्धमग्न ८ प. यव ४ प. पाकार्यजलं
२ म. नि. ॥०५. । मृदमूलीरस ८ प. आमलकीरस
८ प. दधि ८ प. दुग्ध ८ प. भूमिकुशाब्ज

रस ४ प. मृद ४ प. ईक्षुरस ४ प. । एकत्र
पाकं सिद्धं इहेले अक्केण—धीरा, यवः,
उद्धमग्न, तैलपत्र, एलाईट, गजपिप्पल, मू-
ता इरीतकी, अज, लोह, त्रैलोक्य, त्रिकला,
तालीमपत्र, नागेश्वर अत्रोक्तं चूर्णं २०।. १
र.सा.सं. । सा.की. । द्वितीयः—धात्रीचूर्णं ८ प.
मधुचूर्णं ४ प. यष्टिमधुचूर्णं २ प. गुडचूर्णं
सप्तवारं भावयेत् । भावनाक्षाद्यां काष्ठद्रव्यम्
धीषधतुल्यमादाय ऽधुर्वै वारिणि साधयेत् ।
आमलकीचूर्णं ८ प. मधुरलोहचूर्णं ४ प. यष्टि-
मधुचूर्णं २ प. । शुद्धकृत्वा मधुहं भावना-
श्वरं शुक्लं करिष्ये । मृत्ताडं रात्रिदेव । भाव-
नां कृत्वा उषधेरं तुला लहीरा ८ शुभं जले
अशुद्धं करिष्ये । तृतीयः पाक्षी—आमल-
कलीहृदिकटुमनःशिलाचूर्णं मधु घृतं मर्करा म.
समम् । आमलाचूर्णं, लोह, त्रिकटु, मनहान्,
मधु, मृत्, चिनि अत्रोक्तं नमान । चतुर्थः
वाजीकरये—आमलकचूर्णं ८ प. त्रिकलाक्षीन
२१ भावयित्वा अथ सतलीहृदमधुघृतमर्करा म. १
प. क्रिययेत् । आमलाचूर्णं ८ प. त्रिकलाक्षीन
२१ भावना दिवे । मृत्लोह २ प. मधु ३
प. मृत् २ प. मर्करा २ प. एकत्र मिश्रितं
करिष्ये । रस.र. । अथः पितरीने—“धात्रीचूर्ण-
खाटी पलाजि बलारि खीरचूर्णस्य । यष्टिमधु-
रजस विपलं दद्यात् पुटे घृतम् । धात्र्याश्च क्षीरेण
तर्ज्ये भाव्यच्च सप्ताहं । अश्वातपेन संघर्षं भूयः
पिष्टे घटे स्थितं । हस्तेन मधुना युक्तं भीजनादल-
मधतः । चीन् वारान् भक्षयेन्निर्यः..... ।” र.
सा.सं. ।

धात्रीघटपलकघृतम् । स्त्री । गुणे घृतम् ।

“धात्रीफलानां स्वरसेः घटपलं विपरीतवृत्तम् । म-
र्करा सेव्यरीपेतं तद्विषं सर्वगुणिनाम् ॥” धात्री-
रसः घृतसमा । रस.र. । अथः ।

धानेयि(सी)का । स्त्री । आमलक्याम् । रा.
नि.व.११ । उपमातरि ।

धात्रारिष्टम् । स्त्री । पाण्डुरीने । “धात्रीपत्र-
सप्तके रे पीडयित्वा रजसुत् । खीराद्यांश्चिन् संयु-
क्तं जम्बूचूर्णं कृत्वा । मर्करावैतुकीमिवं पलं
बिम्बे घटे स्थितं । प्रविशेन्मधुना घातः..... ।”
च.वि.१०८. ।

नरादिः । पुं । वातुर्धिकाज्वरते चापीमुखा-
तपीद्रुक्ते कवाधि । वा.चि.१.च. ।

नकः । पुं । मापपरिमाणे । च.खं.१.२.च. ।

१ । धान्यके । म.व.२. ।

ना (नाः) । स्त्री । चिपीटके । ङि.७. ।

मु. भट्टवादी । आजा यवादि । हिं बहुधा ।

वा. — विष्टिनी रक्षा तप्यो खिलनी गुरुच ।

१ । "यवादयश्च येभ्यः धानाको परिकीर्ति-

ताः ।" रा.नि.व.६ । "धानाः सुदंजरा रक्षाः-

प्रदा गुरुरेव ताः । तथा मेरुकफक्किनाशिन्यः

अयकीर्तिताः ।" धन्याके । धनिश । आ. । य-

कभट्टये । सु.चि.१.०.च. ।

नाकाः । स्त्री । धान्यके । धन । वा.सु.

१.५.च.गु.वादि । "धानाकारकचन्दनम् ।" (व-

हवचनाः) । [निरु. छा. ७. ६.च. ।

नाचूर्णम् । स्त्री । भट्टवादिचूर्णम् । यवा-

निका । स्त्री । धान्यके । धन । वै.निच.

५.सा.वि.यवान्यादी । [लु.व. । रा.नि.व.११ ।

नी । स्त्री । धान्यके । धन । म.व.२. । पी-

शानुष्ठा । स्त्री । अपामार्गवे । आपां गं-

छ । श.च. ।

नानुष्यः । पुं । वंशे । रा.नि.व.८. ।

नानुष्य(क)म् । स्त्री । धान्यके । रा.नि.व.६ ।

आद्रधान्यके । कै.ठा. धनिश । वै.निच. ।

धान्या । स्त्री । एलायाम् । श.च. ।

धान्यम् । स्त्री । ४ तिलमाने । ६ गुञ्जामाने ।

धान्यके । धन । रा.नि.व.६.१२ । भूष्यामलका ।

रा.नि.व.२१ । (Oryza sativa.) Common

rice plant. आख्यादिहवे । सतुषतष्ठुके ।

धाने । धान्यं चिधा आलिषटिकप्रोहिमदतः ।

यथा — "आलयो वैमलाख वटिका वैषिका च-

पि । श्रीहृष्याणवः ख्याता प्राटकासमुद्र

वाः ।" राज.१.५. । शुकशिलीढवाधाम्भेदेन

चिधा । रा.नि.व.१६ । आलिषटिकप्रोहिम-

दवाधाम्भेदेन चचविधम् । "आलयो रक्तश-

ख्याता श्रीहृष्यः वटिकादयः । यवादिकं शुकधान्यं

सुद्राघं शिलिधान्यकम् । कङ्गादिकमुद्रधान्यं ल-

घधान्यं तत्कृतमिति ।" सा.पु.१.५.भा.व.६ ।

चटादशविधम् । यथा — "रक्तशिलिषडाखलिः

कथमा वटिकापरा । खलरीटीपसाधो च कीर-

कान्या कपिषला । सीमनी शुकला धान्यं

तिलवाधो कपीरका । मरुडा ककानवी च कल-

मान्या तथापरा । विलजा मानवी पीता ता च-

टादश आखवः ॥ कङ्कुचतुर्विधः प्रीतः श्यामाक-

सीमकः कटः । शीघ्रवी विविधः प्रीतो वंशवीजं

शरीरवं । कुसुभवीजं वीलो च योगरी च गवेधु-

कः । विजाहला राजनी च सुद्रधान्यगणक्षयम् ॥"

सुद्रधान्यम् । चिधा यवश्च गोधूमी सुद्रः पङ्क्ति

ईरितः । विविधः प्रीच्यते माधो राजमावलिधा

मतः । मकुठसुवरी वेधा निषावकमसुरकी । वि-

धा चयक उद्विष्टः कलायश्च चिपुखकः ॥" अवि ।

एषां गुणाः स्खलपय्याये मध्याः । शरीरीश्रीहृषवा-

न्यगुणाः — "धान्यं शरीरीश्रीहृषवं पाकंऽपि पित्तद्रु-

ह ।" ऋतुसन्धिधान्यगुणाः — "ऋतुसन्धिध-

खीणं पित्तं कफनाशनम् ॥" राज.१.५. ।

खलजधान्यगुणाः — "खलजं कफपित्तं क-

षायं कटुपाकि च । किञ्चित् तिलमधुरं पव-

नानलवर्द्धनम् ॥" वापितावापितधान्यगुणाः —

"वापितं गुरु तद्धान्यं किञ्चिद्भूतनापितम् ।"

रीष्यातिरीष्यधान्यगुणाः — "रीष्यातिरीष्ये लघुनी

शीघ्रपाके गुणोत्तरे । अदाहिनी दीवहरे वल्ये सु-

चविवर्द्धने ॥" यच्छुकसमन्वितं व्रीघादिकं तच्छू-

कधान्यम्, शिलीनिगुदं सुद्रमकुठकादि शिलीधा-

न्यम् । लघोहृषवतया लघुधान्यम् । इति । "पक्वं

हरितलूनश्च धान्यं सर्वगुणावहम् । शर्कं लूनश्च

निःसारं रुचं तत्कलनाशनम् ॥" इति हरितलू-

नाशयच्छलूनान्नगुणाः । "कोशधान्यं नववर्द्धनं म-

धुरं वल्यरीषितं । निर्होषं लघु पथ्यं तत्तर्षाद-

शिरभवेत् । नवं धान्यमभियन्ति लघु संवत्सरी-

षितं । हृष्टीषितं लघु पथ्यं चिवाद्दलनभवे-

त् ॥" इति नवधान्यकीर्षधान्यगुणाः । धान्यं वा-

पितम् उत्तमं, तदेव क्षीरीरवं मध्यमम् । दग्ध-

भूमी वने वा वापितं क्षीरीरवं धान्यं निष्पन्न-

त्यकरम् । चारीदकसमुत्पन्नं जेधरीगणम् । सुखि-

न्यभूमिजम् श्रीजीवलकरम् । बालुकाभूमिजम्

लघुद्विहरश्च । रा.नि.व.१६ ।

धान्यकम् । स्त्री । खनामख्यातपद्मद्रव्ये । ४-

ने । हिं कीधुम्बुरि । धनिया । म.व.२.१०.गु-

श्रीः—मधुरं शीतलं कषायं पित्तं ज्वरकाष्ठ-
शास्त्रद्विषयं दीपनम् । रा.नि.व.६ । च.सु.४
अ. १ च.द.ज्वरान्ति.चि. । “विलघ्वान्यकनागरेः ।”
इ. । भाषितमन्त्रे । ७ सूँ. १ प.प्र.१४. ।

शान्धकान्तुकी (इन्) । पुं । शान्तलिचि । शी-
तनत्र देशी । गुणाः—शान्तगुणयुक्तः । रा.नि.
व.१६ ।

शान्तकतकुलः । पुं । कश्चित्शान्तकतकु-
लः । शनत्र देशी । भा.न.१भ.शान्तकम्.चि.शान्त-
कनाथि । “प्रातःशान्तकतकुलनाथः ।”

शान्तकल्कः । पुं । तुषे ।

शान्तचतुष्कम् । स्त्री । शरीसरी शान्तमुलक-
शालकविल्लकतकषायविशेषे । वैद्यकसं. । [का. ।

शान्तचमसः । पुं । चिपीटकी । छिंछ । नि-
शान्तजम् । स्त्री । शान्ते । रा.नि.व.६ ।

शान्ततुषोदम् । स्त्री । शान्ततुषकतसमानवि-
शेषे । एतदभावे काष्ठिकम् । सि.यो.चजी.चि. ।

शान्ततैलम् । स्त्री । गोधूमयावनालश्रीहृदयवा-
दितैले । गुणाः—चिदीपशमनं कण्ठकुष्ठादिह-
रं चक्षुष्यम् । रा.नि.व.१५ ।

शान्तपञ्चकम् । स्त्री । शामश्लादी कषाये ।
“शान्तं नागरं सुषं शालकं विल्लेय वा । आ-
मश्लविवस्त्रं पाचनं वज्रदीपनम् ॥” वैद्यकसं. ।
पञ्चविधधान्येषु शालिश्रीहृदयकशमीसुद्राख्येषु ।
“शालिधान्यं श्रीहृदधान्यं शुकधान्यं हतीयकं । शि-
न्वीधान्यं सुद्रधान्यमित्युक्तं शान्तपञ्चकम् ॥” भा. ।

शान्तपटोलः । पुं, स्त्री । पित्तश्लेष्मज्वरे यौग-
विशेषे । अथ शान्तस्य १० भावाः पटोलस्य च ६
भावाः । सि.यो.ज्व.चि. ।

शान्तपानकम् । स्त्री । शान्तगतपानकविशे-
षे । शनत्र देशी । तस्य साधनविधिः—“शिला-
यां साधु सम्पिष्टं शान्तकं बल्लभाक्षितं । शर्करा-
दकषयुक्तं कर्पूरादिदुग्धसंयुतं । नूतने सण्ठये पात्रे
स्थितं पित्तहरं प्रमम् ॥” भा. ।

शान्तपिप्पली । स्त्री । शामज्वरे । ज्वरे दीप-
नी पाचनी च । शान्तादीनां प्रत्येकं ६ भावाः ४
रुचिः । की.रजा. ।

शान्तमण्डः । पुं, स्त्री । शान्तगतमण्डः । शनत्र

प्र. ७ । गुणाः—“शान्तमण्डं पित्तहरं शमनशामक-
रीहरं । वातलं रक्तशमनं वाहि सन्दीपनमप्यम् ॥”
अचि.१२५. ।

शान्तमयम् । स्त्री । शान्तगतमयः । शनत्र
मदः । गुणाः—शुक्ल विटलि च । रा.नि.व.१४ ।

शान्तमाषः । पुं । कलाये, माषे । वै.निच. ।
बीडशसर्पपरिमाषे । च.कल्पा.१२५. ।

शान्तराजः । पुं । यडु । रा.नि.व.१६ । १६ ।

शान्तबीजम् । स्त्री । शन्ताके । रा.नि.व.६ ।

शान्तवीरः । पुं । माषे । माषे कनाश वा
विशि कनाश । रा.नि.व.१६ ।

शान्तशाकम् । स्त्री । शन्ताकशक्ति । शनत्र
नाक । र.चि.८५. । [७७ वा शीव । जटा. ।

शान्तशीर्षकम् । स्त्री । शान्तकण्ठि । शनत्र

शान्तश्रेष्ठम् । स्त्री । शैमशालिशान्तश्रेष्ठं, वृ-
षात्रे । श्रेष्ठशुक्र शीतविशेष । रा.नि.व.१५ ।

शान्तखेदः । पुं । शान्ताक्षैः खेदे । माषादि-
कोषधान्यैः खेदे । सु.चि.२५. ।

शान्धा । स्त्री । शान्तके । अचि.१२५. १५. ।

शान्धाकम् । स्त्री । शान्तके । मद.२५. । वै.
निघ.२५. छर्दि.चि. ।

शान्धाग्रम् । स्त्री । शान्तकण्ठि ।

शान्धाभ्र(क)म् । स्त्री । शन्धकविशेषे । कृत्रि-
म अज्वितेष्य । तत्करणप्रणाली भावप्रकाशे—

“पादांशं शालिसंयुक्तमथं बद्धा च कलले । शिपु-
चं स्थापयेत्तरीं तत् क्षिप्रं मर्दयेत्करैः । कल्लस-
द्वाहितं सृजं कालुकारहितं यत् । तद्वान्धाभ-
मिति प्रोक्तमभमारणसिद्धये ॥” इति । तद्व-
प्रकरणम्—“वज्राभस्य धमिरुद्धौ तदः चौरि वि-
निचियत् । भिन्नपत्रन्तु तत् कला तन्तुलीयाश्च-
योर्द्वेः । भाग्येदद्वयानन्देनं शुध्यति चाभ्रकम् ।
कला शान्धाभसं तत्तु शीघ्रयत्ना तु मर्दयेत् । अ-
कचौरिर्दिनं मर्दमर्कसुलभये वा । वेद्येद्वर्कपत्रैश्च
सम्भगनपुटे पथेत् । पुनर्नये पुनः शान्तं सप्तवर्त-
प्रयत्नतः । ततो कटजटाकावैषाद्वेनं मुटपकम् ॥”
र.चि.४५. ।

शान्धाख्यम् । स्त्री । मधुजन्मीरगतशान्धा-

श्वे। मन्त्र आरक। मधुमांस् जन्मीररसे-
पुंस् धान्यराशौ मांसं स्थापयेत्। वै.नि.च.।

न्यासः। जी। धान्येदके। वा.चि.३५.।

न्यास(क)म्। जी। रसस्वेदनकाशिकवि-
। यथासमन्वितसुधाभ्यानि जलेन भाज्य-
तावद्वेत्तुं यवदन्तं नाद्यानि। ततश्च तन्मध्ये
ऋगसुक्तापरजितानाम्याचीसर्पाचीसङ्घदेवी-
फलामौलापरजितासर्पादीषिकं ससूत्रं य-
क्ष्णं कृष्टयत्ना देयम्। "नामाधायैर्यथाप्राप्तै-
र्जलैर्जलितैः। सहास्रं पुरितं रसेत् यावदन्त-
मापुयात्। तन्मध्ये षडरा सुखी विष्णुकाला पु-
नर्वा। मोनाची चैव सर्पाची सङ्घदेवी शतावरी।
फला मिरिकर्षी च हंसपादी च विषकं। स-
त्वं कृष्टयत्ना तु यथाशामं विनिःशेषेत्। पुष्पा-
भाज्यमध्ये तु धान्यान्नाकमिदं कृतम्। स्वेदना-
दुप सत्वेन रसुराज्यं योजयेत्॥" भा.२३.।
१.द.वृणा-चि.। काशिके। कै.कि। रा.नि.व.
३। तसाधनप्रणाली यथा—"धान्यान् ब्राह्मि-
रूचं कोदशादिकृतं भवेत्। धान्यान् धान्ययो-
नित्वाप्राशनं तसु दीपनं। अरुचौ वातरीमेषु स-
र्वेवास्थापनेषु च॥" भा.पू.२३.।

शान्यारिः। पुं। वनमूलके। रा.नि.व.१६।

धान्यासवः। पुं। धान्यजतासवे। गुडधाची-
घातकीसुरासीवीरकसेरियमेदकधान्यास्त्रेषु षट्सु।
च.सू.२५५.। [व.१६।

धान्योत्तमम्। जी, पुं। शालिधान्ये। रा.नि.

धान्यः। नि। जाह्नवे। वा.चि.३५.।

धान्यन्तरष्टतम्। जी। प्रसेद्धाधिकरं हतम्।
न्यस्यतं १६ म.। काथार्थ—दन्तीमूलं चिक-
मूलम् एषां प्र. ८ प. हरीतकी २० य. देवदा-
ह-कदम्ब-केलिकदम्बत्वक्-चण्डालक-भारग्वधत्वक्-
आमलक-पुनर्नवा-करञ्जक प्र. ६ प. दशमूलं
निखिन्वा ६४ प. वारि चतुर्गुणं मे. चतुर्धाशः।
कालः—पञ्चसवर्षः पञ्चकीर्णं प्र. १ ती.। इति
ब्रह्मन्तराष्टतम्। सा.को.। श्रुत १७ म.। का-
थार्थ—कण्टोमूल, छिन्तामूल अत्रोत्तेक ८ प.
हरीतकी २० प. देवदारु ७ प. कदम्ब,
कदम्बिकदम्ब, वक्रग, मोदाल, अम्र, पुनर्नवा,

करञ्ज अत्रोत्तेक ७ प. मधुमूलं मिमिक्ष
७४ प. जल छत्रुग ५ प. छत्रुर्वा १५। कथार्थ-
—गन्धवर्ण, मिमूल, पिप्लमूल, हरे, छिन्ता-
मूल, छत्रोत्तेक २ तो.। द्वितीयम्—
न्यस्यतं ४ म.। काथार्थ—दशमूलं करञ्जद्वय-
फलं (तदभावे त्वक्) देवदारु हरीतकी शक्रपुन-
नर्वा वक्रमूलं दन्तीमूलं चिकमूलं पुनर्नवा क-
दम्बत्वक् केलिकदम्बत्वक् सुशीतक विलत्वक् भ-
जातकं श्रेटी पुष्करमूलं कथामूलम् एषां प्र. १०
प. यवकोलकलत्यानां प्र. १६ प. वारि २१० म.
मे. ५४ म. ४ प.। तन्काथार्थ—द्विजलमूलं विं-
फला भार्गी रोहितकमूलं गजपिप्पली शुष्की वचा
विडङ्गं गुल्मीचीनी एषां प्र. ५०० ती.। च.द.।
श्रुत ४ म.। काथार्थ—मधुमूल, करञ्ज, वक्र-
करञ्ज, देवदारु, हरीतकी, श्रेष्ठपुनर्नवा,
वक्रग, मण्डो, छिन्ता, पुनर्नवा, कदम्ब, केवि-
कदम्ब, निङ्ग, विष, डेली, शरी, पुष्करमूल,
पिप्लमूल अत्रोत्तेक १० प. व. व. कूल, कू-
लथ अत्रोत्तेक १७ प. जल २१० म. मे.
५४ म. ४ प.। कथार्थ—शिकलमूल, त्रिकला,
वामनशोभि, रत्ननामूल, गजपिप्लमूल, छत्रो, वट,
विडङ्ग, कमलाङ्गुलि अत्रोत्तेक ५०० तो.।
रस.र.। [मि.१]

धाम (न)। जी। हरीरे। अम.। जन्मनि।

धामकम्। जी। कतुणे। गन्धर्ग वा रात्रि
कपूर्व। रा.नि.व.८। पुं। साधपरिमाणे। "ह-
मस धामकचैव।" प.प्र.।

धामनी। जी। शीघ्रतवाहिशिरायां। म.च.।

धामार्गवः। पुं। पीतवीषयाम्। पीत घो-
या। धूम्ल। हि नेतुषा। प.सु.। स.सू.२६५.
च.सू.११२५.। अपामार्गे। रत्नापामार्गे। भा.पू.१
म.। मङ्गाकीर्णतन्नाम्। वि.अ.। हि तोरणी
ते उत्तरदि, वेतिवीर। रा.नि.व.७। राजकी-
यातन्नाम्। वा.टी.ईमा.।

धारः। पुं। पायाद्यविशेषः। सन्तती। द्रवद्रव्य-
मात्रे। जी। द्रव्यदके। दृष्टिर् जल। तच्च विविधं
वाक् सासुद्रस्तेति। "धारभिः पतितं तोयं शब्दीतं
स्वीतवासय। शिलायां वसुधायां वा धीतायां प्र-
तितव जन्। सीवर्षे राजते तामे स्फटिके काच-

मिच्छते । भास्वने चक्षुषे वापि स्थापितं धारस्त-
व्यते ॥” गुणाः जलशब्दे ख्याताः । भा. ।

धारकः (चः) । चि । संघाद्विद्रव्यभावे । सु.
सू. ४५५. ।

धारणी (या) । स्त्री । खनामख्यातमहाकन्द-
शकविशेषे । धारणीकन्द, नैलगके इति च चम्पू-
पदेशे ख्याता । धरणीकम् । गुणाः—मधुरः क-
फपित्तघ्नः मुखदोषघ्नः कण्ठकुष्ठघ्नश्च । रा.नि.व. ७ ।
आध्यात्म । शरीरान्तर्गोविशेषे । मे. ।

धारा । स्त्री । द्रवद्रव्यस्य सन्ततरचक्षे । गुडूच्या ।
वै.निच. १५. औषध.चि.सिवनीपाके । हरिद्रायां ।
त्रिका. । आमलक्याम् । चौरकाकोल्याम् । वै.
निच. । शस्त्राणां शायतीकृततायाम् । धार । हिं
तेज । सा च शस्त्रधारा मासूर्यसंसारौ कैशिक्य
ईकैशिकी चेति चतुर्धा शस्त्रकर्तृविशेषेषु भिन्नप्र-
कृतिका । तत्र भेदनामानास्त्राणां मासूरी (मसूर-
धारातन्वी) मखलायादिलखनानाम् अर्धमासूरी
(मसूरदलधारातन्वी), सूचीकुशपत्रादिव्यधनानां
विखावणानाञ्च कैशिकी (केशप्रमाणतन्वी), वज्रि-
यत्रादिच्छेदनामानां ईकैशिकी (अर्धकेशप्रमाणतन्वी)
चेति । सु.सू. ८५५. ।

धाराकदम्बः । पुं । (*Adina cordifolia*.
Syn. *Nauclea cordifolia*.) खनामख्यात-
वृक्षविशेषे । ऐकनिकम् । हिं हलदु । मं धारा-
कलंबु । कं धारयकडु । तं भोगुलुकडिनि ।
गुणाः—कटुः वर्णः हिमः कषायः तिक्तः पित्त-
घ्नः वीर्यवृद्धिकारः विषशीपहरश्च । रा.नि.व. ६ ।

धाराक्षुरः । पुं । लघुवृष्टौ । शीकरे । चनीप-
क्षे । मे. ।

धाराटः । पुं । चातकविहङ्गे । चीटके । श.र. ।

धाराफलः । पुं । मदगव्ये । मयूना गीह ।
रा.नि.व. ८ (ला) स्त्री । कीचातक्याम् । विच्छे ।
रा.नि.व. ७ ।

धारायव्यम् । स्त्री । वारिसेचनयने । को-
त्रात्र । सुगन्धवारिचक्षुषावे । गेलाव आश ।
चवि. ।

धारासखम् । स्त्री । गुडूचीखरसे । कुन्कु-
मं वन । वै.निच. १५. चय.चि.सिवनीपाके ।

धारालुही । स्त्री । निधारलुहीभेदे । (७७)
कौटि हिङ् । रा.नि.व. ८ ।

धारि । स्त्री । आयुषि । (धारयति शरीरं पूति-
तां गन्तुं न ददातीति) । च.सू. १५. ।

धारिणी । स्त्री । शालावीवसे । श.च. ।

धारी (इन्) । पुं । पौलुवदे । आकुरोट ।
जटा. ।

धारः । चि । सन्धपादिभिः । जटा. ।

धारीणम् । स्त्री । दोहनेनीचधाराय पतिते
दुग्धे । धाटोश्च दुध । गुणाः—“धारीणम् असह-
न्ययो भ्रमहरं निद्राकरं कान्तिदं वृष्यं हंघनमपि-
वर्धनमतिस्त्रादु त्रिदीपापहम् ।” रा.नि.व. १५ ।
चि । धारयां लब्धं, यस्य सुखमेव पानम् । “धा-
रीणमस्यतोपमम् ।” वा.टी. उमा. ।

धार्तराष्ट्रः । पुं । ईपच्छुकुराजहंसे । कण-
चचुचरणहंसे । गेहि ईं । भम. । सपभेदे ।
मे. ।

धार्तराष्ट्रपदी । स्त्री । हंसपादीलतायाम् ।
रा.नि.व. ५ । रक्तलज्जालुकायाम् । वै.निच. ।

धाव(वि)निः (नी) । स्त्री । दृष्टिपण्याम् ।
ठाकुलिश । प.सु. । वा.चि. १५. । “धाविनीयौ-
फलैः कृताम् ।” कण्टकाय्याम् । धातकीवसे
रा.नि.व. ४६ । कपिकच्छाम् । आनाकुमी
द.सि. यो.यश.चि. । शण्डवे । वै.निच. ।

धावनिका । स्त्री । कण्टकाय्याम् । प.सु. ।
वै.निच. १५. भ्रमनेचसन्निपातज्ज.चि. । [वा.

धीः । स्त्री । बुद्धौ । भम. । उपदिष्टयव्ये शक्नो
धीतिः । स्त्री । पिपासायाम् । छे.च. ।

धीन्द्रियम् । स्त्री । ज्ञानेन्द्रिये । तस्य मनः के-
न शीवं तस्य रसना प्राणश्चेति वद । भम. ।

धीमोदिनी । स्त्री । मये । रा.नि.व. १४ ।

धीरः । पुं । अथभके । रा.नि.व. ५ । स्त्री । उ-
द्धमे । त्रिका. । पुष्करमुखे । वै.निच. ।

धीरस्तम्बः । पुं । वनशूकरे । वै.निच. । म-
हिषे । छे.च. ।

धीरा । स्त्री । मेदायाम् । प.सु. । महाज्योति

श्रीरावात् । वृष गठाकं की । काकीका ।
रा.नि.२.१ । श्रीरावाकात् । वै.नि.१ । वि-
पात्रे । नि.३ ग्राह । व.सु. । अन्तिमिषाया,
कानिष्ठ वा कान चक्रे । रा.नि.२.४ ।
अनपावात् । अन्तिमिषायात् । वै.नि.१ । अन्-
विशेषे । रा.नि.२.१४ ।

धीरावी । जी । दीतमिषायात् । वै.नि.१ ।
धीवरी । जी । अतसूत्रात् । रा.नि.२.४ ।
धीहारा । जी । कुन्दरी । वै.नि.१ ।

धुकाः (का) । पुं, जी । धूमिवदरत्ने । वै.
नि.१ ।

धुकानुकम् । जी । बदरीफले । न.द.२.६ ।

धुकी । जी । भूवदरी, हलिनीकोत्तम् । जाम-
कोनी । न.द.२.६ । [यष्टधूमे । तू.ग. नि. ।

धुम्भारः । मं । इन्द्रगीपनामकीटविशेषे ।

धुरणीफलः । पुं । सुदृढत्वे । प.सु. ।

धुरम्बरः । पुं । धवत्वे । प.सु. । र.मा. ।

धुर्धरः, धुर्धर्यः । पुं । कृषभके । रा.नि.२.५ ।

धुसु(सू)रः । पुं । (Datura fastuosa)

कृष्णधुसूरी । (Datura elba.) श्वेतधुसूरी ।

(Datura metel.) उपविषपर्व्यायस्त्रिनामस्या-

तद्वत्त्वत्वे । धुसूराग्राह । र.मा. । हिं धातुरा ।

मं धनूर । कं मदकुशिये । तं उन्नेतवेष्टु । नम

उन्नेत । ता. कारुउमने । गुणाः—कटुश्चः

कान्तिकारी व्रणघ्नः लघ्वीषखर्जकखज्वरघ्नः सम-

जनकश्च । रा.नि.२.१० । सूक्ष्मांजनकः अपिघ्नः

पित्तघ्नश्च । राज. । “धुसूरादेष यहीममन्मयीप-

विषश्च यत् । कीरेष पाचयेद्दीक्षायन्नेष शुद्धिमाप्नु-

यात् ।” इति शोधनम् । सा.कौ. । चष्टाकर्ण-

कृपे । चैत्रे ग्राह । बदरते । सा.कौ. ।

धुसूरतैलम् । जी । कर्षरीगाधिकारी पक्तै-

लम् । “निद्रागन्धपले पक्वं कटु तैलं पलाटकं ।

धुसूरपचरत्ने कर्षणादीनिदुत्तमम् ।” कटुतैलं

न प. धुसूरपचरत्ने १६ प. । कल्पाय—हरिद्रा-

गन्धकयीः प्रत्येकं १ प. । सा.कौ. । इदमेव रसर-

जाकरे यन्मकतैलम् । [निघ. ।

धुकाः । पुं । नायी । वकुलत्वे । विहाले । वै.

धुकाः (का) । पुं, जी । धूमिवदरत्ने । वै.
नि.१ ।

धुपकाः । पुं । रक्तखदिर । रा.नि.२.८ ।

धुपदीपः । पुं । अन्तिमिषायात् । वै.नि.१ ।

धीमती कलः केशकलपत्रम् । वै.नि.१ ।

धूमिः । जी । कल्पे । कल्पे ।

धूपः । पुं । कपदीपे । सा.ग. । कल्पदीपः

कल्पदीपकल्पे कल्पे च । वै.नि.१ । कल्पदीपः

पूर्वार्थ इत्यवधी कथा—“धिकापुरेणकावच कथ

पापाचकलिषा । वृषभुः कथा कथी विवर्त-

करत्तल च । पथकाठे नीचरती विवर्तः कथ-

ल च । राखं वेदाचकलेति कथीः पूर्वार्थ-

कः ॥” अर्थ. नि. ।

धूपकम् । जी । तुलकाठे । रा.नि.२.८ ।

धूपद्रुमः । पुं । रक्तखदिर । रा.नि.२.८ ।

धूपनम् । जी । धूपविशेषे । धूपनं कर्णा-

वर्धे । उ.प. । Fumigation, वृक्षादीनां

क्रियाविशेषे । उ.को. मलम् । स च वृक्षमेषण-

नमरं विधेयः । तद्वत्त्वं यथा—“श्रीवेष्टके सर्जर-

से सरले देवदाबधि । सारेणपि च कुर्वीत मति-

मान् व्रणधूपनम् ॥” सु. ।

धूपनः । पुं । धूनके । धूना । र.मा. ।

धूपवृक्षः (का) । पुं । रक्तखदिरत्वे । रा.नि.

२.८ । देवदाबत्वे । सरलत्वे । नि.का. । श.र. ।

धूपसरला । जी । धूपारसरलवृक्षविशेषे । वै.

निघ. । [१२ ।

धूपाग(गु)ह । जी । दाहागुह । रा.नि.२.

धूपाङ्गः । पुं । श्रीवेष्टनामकसुगन्धकाठे । उ-

पेण्टेदेन ग्राह । रा.नि.२.१२ ।

धूपार्हम् । जी । कथागुह । रा.नि.२.१२ ।

धूप्यः । पुं । मन्त्रीनामगन्धक । रा.नि.२.१२ ।

धूमः । पुं । शिलारसे । यष्टधूमे । तू.ग. नि. ।

धूमि । पुं । शिलारसे । यष्टधूमे । तू.ग. नि. ।

धूमि । पुं । शिलारसे । यष्टधूमे । तू.ग. नि. ।

धूमि । पुं । शिलारसे । यष्टधूमे । तू.ग. नि. ।

धूमि । पुं । शिलारसे । यष्टधूमे । तू.ग. नि. ।

धूमि । पुं । शिलारसे । यष्टधूमे । तू.ग. नि. ।

भवत्ययः । तत्रैवादिना कुष्ठतगरवर्णेन सूक्ष्मपि-
 टेन वादशाकुलं शरकाखं चीनिषाष्टाकुलं परि-
 श्रित्वालिपयेत् । एषा प्रायोगिकधूमवर्तिः । के-
 कलसामधूमिष्टसर्जसमुद्युल्लभतिभिः । के-
 मिश्रेः केहने । शिरीशिरचनद्रव्यैर्वैरचने । कासत्रे
 कासहरेर्हृतीकष्टकारिकाधिकटुकासमर्दहृत्ति-
 कृदीलसनः शिलाश्मिन्नकाकटशक्तीपधतिभिः ।
 वामनीये वामनीयेः कायुचर्मेखुरप्रङ्गकटकास्त्रि-
 ष्ण्णमस्यवज्जूरकमिप्रधतिभिर्द्रव्यैश्च दर्भिः काव्या ।
 तत्र प्रायोगिकनेत्रं कनिष्ठिकापरिणाहमये कला-
 यमात्रं खीती सूक्ष्मकुष्ठपरिणाहं धूमवर्तिप्रवेश-
 खीतीऽङ्गुलाखटपत्वारिभूत् । दार्चिभूत् केहने ।
 चतुर्विंशतिवैरचने । बीडशाकुलं कासत्रे वामनीये
 च । एते अपि कीलास्त्रिमात्राच्छिद्रे भवतः । त्रय-
 नेत्रसटाकुलं त्रयधूपनार्थं कलायपरिमण्डलं कुल-
 लावाहिकेत इति । सू.चि.४०च. । See धूम-
 पानम् । [पृ. ३. भा. ।

धूमगन्धिकम् । क्ली. रोहिषवल्के । त्रयक-

धूमजाङ्गजम् । क्ली. वज्रकचारे । रा.नि.व.६।

धूमदर्शी । पुं. नेत्ररोगविशेषः । "शोकज्वरा-
 यासशिरीऽभितापैरभ्याहता यस्य नरस्य दृष्टिः ।
 धूमाक्षया पश्यति सर्वभावात् स धूमदर्शीति नरः
 प्रदृष्टः ॥" भा.नि. ।

धूमनाडी । क्ली. प्रायोगिकादिधूमप्रयोगार्थं
 नलाकारयन्त्रे । धूमपात्रेन नल । लक्षणं — "धू-
 मनाडी भवेत्तत्र त्रिखण्डा च त्रिपल्लिका । कनि-
 ठिकापरीणाहा राजमाषागमानरा ॥" भा. ।

धूमपानम् । क्ली. धूमसेवायाम् । कृतटे था ७-
 त्रा वा धूमपान । तत्र बहुविधं धूमनहृष्टशरेचन-
 कासहावामनत्रयधूपनानीति । एषां त्रिधाः
 सूक्ष्मपट्टी खयाः । तद्विधः — अथ सर्वसासिभ
 धूमनाडोना छिद्राणि कलायस्थूलाणि भाव्यानि ।
 वादशाकुलानीषिकां यथाधूमद्रव्यं कर्षमितकल्के-
 नासिषाष्टाकुलपट्टीनां कलायस्थूलां कारयेत् । अथ
 तां केहनामङ्गारदीपितां कला नेत्रम् इत्या च
 वदनेन समं पिवन् तैरेव कथ्येज्ज् । ततो नासि-
 षाभ्यां पीत्वा वदनेन वनेत् । तथा शरावसंपुटे
 कल्कं निधायाङ्गारदीपितां कला छिद्रे नेत्रं निवे-
 द्य नयच धूपयेदिति । भा. । अथ सुखीपविष्टः

सुमना श्वज्वधीदृष्टिरतन्द्रितः केहनां प्रदीपितायां
 वर्ति नेत्रखीतसि प्रविधाय धूमं पिवेत् । "सुखेन
 नं पिवेत्सुखे नासिकाभ्यां ततः पिवेत् । सुखपीतं
 सुखेनैव वनेत् पीतञ्च नाशया । सुखेन धूममादाय
 नासिकाभ्यां न निहरेत् । तैर्न हि प्रतिलोमेन दृ-
 ष्टितञ्च निहस्यते ।" विशेषतस्तु प्रायोगिकं प्राणि-
 नाददीत । केहनं सुखसाधनां । नासिकायां वैर-
 चनं सुखेनैवेतरं । तत्र प्रायोगिकं वर्तिं व्यपगत-
 शरकाखां निवातातपशुष्काम् अङ्गारैश्चवदीप्य ने-
 चसुखखीतसि प्रयुज्य धूममाहरेति ब्रूयात् । एवं
 केहनं वैरचनिकञ्च कुर्यादिति । इत्येवमप्यगत-
 धूमोऽङ्गारस्थिरे समाहिते शरावे प्रविश्य वर्तिं
 सुखाच्छिद्रेणाग्नेन शरावेण पिधाय तस्मिन् छिद्रे
 नेत्रमूलं संयोज्य धूममासेवेत् । प्रशाने धूमं वर्ति-
 मवशिष्टां प्रविष्य पुनरपि धूमं पाययेदादौषविशु-
 द्धिः । एष धूमपानीपायविधिः । गुणाः — दन्तप्र-
 षालनस्यस्वाग्मोजनशस्त्रकर्मातीषु प्रायोगिक इ-
 ति । तत्र केहनी वार्तं शसयति । केहनादुपनिषाध
 वैरचनः श्लेष्माणसृक्केश्यापकर्षति, रीत्यासौक्ष्मा-
 दीन्प्रादेशय्याच्च प्रायोगिकः श्लेष्माणसृक्केश्या-
 त्कृष्टं चापकर्षति साधारणत्वात् पूर्वोभ्यामिति ।
 भवति चात्र — "नरो धूमोपशोगाच्च प्रसन्नेन्द्रियवा-
 क्षणाः । हृदके शहिजम्भसुसुगन्धिविशदाननः ।"
 कासघासारीचकास्त्रीपक्षरमेदसुखसावावममु-
 तन्द्रानिद्राहनुमत्याक्षपीनसशिरीरोगकर्षाचिभः
 लवातकफनिमितासास्य सुखरीगा न भवन्ति ।
 योगिकं वींस्त्रीसुखासागाददीत सुखनासिकाभ्याञ्च
 पट्टीयांस्त्रीचतुरी वेति केहिकं यावदसुप्रवृत्तिः ।
 वैरचनिकमादौषदर्शनात् । तिलतण्डुलयवागुपीतेन
 पातव्यो वामनीयः । यासानरेषु कासश्च इति ।
 सू.चि.४०च. । [चिका. ।

धूममहिषी । क्ली. नीहारे । कुशला ।

धूमवृत्तिका । क्ली. स्वर्णशोधनयोग्यकृष्ण-
 निकायाम् । श.चि. ।

धूमयोगिनी । पुं. सुखे । यम. ।

धूमरः । पुं. दृष्टिमण्डलगतरीगविशेषः । दौर्ग-
 दयः । लक्षणं — "शोकज्वरशिरीरोगसमसं-
 गिलादयः । धूमाविना धूमदर्शी इयं कुर्यात् स
 धूमरः ॥" वा.प्र. १२च. ।

भूमरजः । स्त्री । गृहभूमि । भूग । भैरव. कर्णरी. चि. ।

भूमसः । पुं । शाकतरी । वै. निच. ।

भूमसारः । पुं । गृहभूमि । भूग । र. सा. सं. ।

भूमसी । स्त्री । सुद्विदसादिजतरीटिकायाम् । भा. पङ्, मांगवङ्, ठूकणि । प्रभासी तथा — “भूपाशां दालयसीये स्थापितास्त्वक्तकचुकाः । अतिपे शीविता पात्रे पिष्टाला भूमसी भूता । भूमसीचचिरां सेव प्रीता भुभुरिका बुधेः । भुभुरी कफपित्तं किञ्चिदातकरी भूता । भा. ।

भूमाङ्गः । स्त्री, पुं । कणश्चिंशपायाम् । वै. निच. । [सहजातीयपत्तिणि । च. ।

भूमिका । स्त्री । कुम्भटिकायां । त्रिका. । प्र. भूमोत्थम् । स्त्री । वज्रचारे । रा. नि. व. ६ ।

भूमोद्धारः । पुं । पित्तजरीगमेदि । भा. ।

भूम्याम्नाटः । पुं । कुलिङ्गपत्तिणि । फि. ७७ । चम. । [नि. व. १२ । उट्टे । कटा. ।

भूम्नः (कः) । पुं । सिद्धके । भिलात्रम् । रा. नि. व. १२ ।

भूम्नपत्रा । स्त्री । खनामख्यातचपे । उभाक । मं गांधानी । कं कतगिरि । उत्. भूयापतर । गुणाः—तिक्ता शीफली कृमिघ्नी उष्णा कासघ्नी दद्या दीपनी च । रा. नि. व. ५ ।

भूम्नपत्रिका । स्त्री । भूम्नपायाम् । रा. नि. व. १२ । गन्धद्वये । गन्धद्वयमिदं । वै. निच. ।

भूम्नमूलिका । स्त्री । गूलोटणे । रा. नि. व. ८ ।

भूम्नलोचनः । पुं । कपोते । रा. नि. व. १६ ।

भूम्नवर्णः (कः) । पुं । सिद्धके । भिलात्रम् । रा. नि. व. १२ । कौकडनामविलेशयस्ये । रा. नि. व. १६ ।

भूम्नवर्षा । स्त्री । वराटिकाभिरी । रा. नि. व. ११ ।

भूम्नशूलः । पुं । उट्टे । वै. निच. ।

भूम्ना । स्त्री । शशाङ्कुल्या । रा. नि. व. ७ ।

भूम्नाहा । स्त्री । भूम्नपायाम् । रा. नि. व. ५ ।

भूम्नाविः । स्त्री । भूम्नतायाम् । वै. निच. ।

भूमिका । स्त्री । कणश्चिंशपायाम् । कानिचित् ।

। स्त्री । वज्रच. । रा. नि. व. ६ ।

भूर्तः । पुं । चेतन्यपुङ्गवस्ये । प. सु. । चर्क- नद्वये । कुपाखे । वै. निच. । चौरक नामवन्- द्रव्ये । गेट्टेन । रा. नि. व. १२ । स्त्री । लौहकि- द् । से. च. । विह्वलवणे । रा. नि. व. ६ । [श. र. ।

भूर्तका । पुं । कैलिकदम्बे । प. सु. । श्यासे ।

भूर्तकत् । पुं । धुलूरद्वये । श. मा. ।

भूर्तजन्तुः । पुं । मनुष्ये । श. व. ।

भूर्तमानुषा । स्त्री । राजायाम् । श. च. ।

भूर्तरः । पुं । पारदे । रा. नि. व. १२ ।

भूर्ता । स्त्री । गृहकण्टकायाम् । वै. निच. ।

भूर्तरः, धूर्त्यः । पुं । स्रग्भके । वै. निच. ।

धूलकम् । स्त्री । विषे । श. च. । [चम. ।

धूलिः । पुं । परागे । गर्हमे । पार्थिवरजसि ।

धूलिका । स्त्री । धूलौ । पुष्पपरागे । वै. निच. ।

कुम्भटिकायाम् । श. र. । [त्र. त्रिका. ।

धूलिगुच्छः (कः) । पुं । विहातके । आती-

धूलिजङ्घः । पुं । काके । काक । वै. निच. ।

धूलिपुष्पिका । स्त्री । केतकीद्वये । केसां

गाह्य । रा. नि. व. १० । चेतकेतके । वै. निच. ।

धूलिकदम्बः (कः) । पुं । कदम्बवर्षविशेषे ।

धाराकदम्ब । मं धूलिकदम्ब । कं धूलिगुच्छ । कु-

लेः धाराकदम्बतुल्यः । रा. नि. व. १० । तिमिरह-

से । वज्रचद्वये । म. ।

धूसरः । पुं । गर्हमे । उट्टे । वनचटके । कपी-

ते । रा. नि. व. १६ । सुद्वे. वै. निच. । चि । पाखु-

वर्णे । म. । [शक्तपुष्पराजायाम् । वै. निच. ।

धूसरच्छदा । स्त्री । चेतनुज्ञायाम् । प. सु. ।

धूसरपत्रिका (पी) । स्त्री । वृषिकायाम् ।

विहाति । शिवश्रीशाली । प. सु. । क्लिष्टश्री-

नामचपे । शक्तिशुद्धे । रा. नि. व. ५ ।

धूसरमुद्गः । पुं । धूसरवर्णसुद्गविशेषे । मं धू-

सरमुद्ग । कं पीयरमुद्गः गुणाः—रसवीर्यविधाकैडु

हरिमुद्गसमः कषायः मधुरः दृढः विरक्तः क-

तविषयकः । रा. नि. व. १६ ।

धूसरा । स्त्री । पाखुदफलीनामचपे । रा. नि. व. ५ ।

धूसराङ्गयः । पुं । गर्दभे । वै.निघ. ।

धूसरी । स्त्री । गर्दभा ।

धूसूरः । पुं । धूसूरश्च । प.सु. । [३.५. ।

धृतराष्ट्रः । पुं । इसमेदे । इसजातीयपक्षिः ।

धृतराष्ट्री । स्त्री । इसविशेषपक्ष्याम् । मी. ।

धृतिः । स्त्री । धैर्ये । देगविघाते । भा.म.१५. ।
उदा.पि. ।

धृष्टः । स्त्री । कश्चिकायां । कश्चि. म.च. ।

धेनिका । स्त्री । धान्याके । धृत्न । भा. ।

धेनुः । स्त्री । दुग्धवत्यां गवि । अम. ।

धेनुका । स्त्री । धान्यके । धृत्न । म.द.व.१२ ।

धेनुका । गवि । मी. ।

धेनुकारिः । पुं । नागकेशरश्च । वै.निघ. ।

धेनुजिह्वा । स्त्री । नीलिह्वानामध्वे । रा.नि. ।
व.४. । [नीदुग्धे ।

धेनु(का)दुग्धम् । स्त्री । चिम्व्याम् । भा. ।

धेनुदुग्धकरः । पुं । मज्जरश्च । रा.नि.व.८ ।

धेनुमक्षिका । स्त्री । गीमक्षिकायाम् । उंम
नाहि । वै.निघ. ।

धौडः । पुं । डुकुमे । टांङांमि । म.र. ।

धौतम् । स्त्री । रीपघाती । रा.नि.व.१३ ।

धौतकाशीसि । नील शिटरकम् । वै.निघ. ।

धौतकौशियम् । स्त्री । धौतकौपजे । पवीर्ये ।
म.र. ।

धौतखण्डी । स्त्री । खण्डशर्करायां । वै.निघ. ।

धौतशिलम् । स्त्री । फटिके । चिका. ।

धौमतम् । स्त्री । रक्तवीसे । धूनथाराणि । वै.
निघ. ।

धौरः । पुं । चवश्च । धांउरां गीह । भा. ।

धौङ्गः । पुं । कासे । वके । जलकासे । गान-
कोडी । अम. । जलपक्षिनामे । तचके । वै.निघ. ।

धौ(ध्वा)ङ्गजङ्गा । स्त्री । काकजङ्गायाम् ।
रा.नि.व.४ । [जङ्गू । रा.नि.व.११ ।

धौ(ध्वा)ङ्गजङ्गूः । पुं । काकजङ्गूश्च । ज-

धौ(ध्वा)ङ्गतकुलपला । स्त्री । काकज-
ङ्गायाम् । वै.निघ. ।

धौ(ध्वा)ङ्गुण्डा (गुंजी) । स्त्री । काका-
दनीलतायाम् । काकनासासतीया । कुंठ गीह ।
रा.नि.व.११ ।

धौ(ध्वा)ङ्गदन्ती (गुंजी) । स्त्री । काका-
दनीलतायाम् । काकनासासतीया । रा.नि.व.११ ।

धौ(ध्वा)ङ्गनामा (नाम्नी) । स्त्री । का-
कीदुम्बरिकायाम् । रा.नि.व.११ ।

धौ(ध्वा)ङ्गनाशिनी । स्त्री । हनुमानदे ।
हनुव कन । रा.नि.व.४ । भा. ।

धौ(ध्वा)ङ्गनासा (सिका) । स्त्री । का-
कनासासतीयायाम् । कुंठ गीह । रा.नि.व.११ ।

धौ(ध्वा)ङ्गपुष्टः । पुं । कीकिले । हार ।

धौ(ध्वा)ङ्गमाची । स्त्री । काकमाची ।
रा.नि.व.४ । [रा.नि.व.४ ।

धौ(ध्वा)ङ्गवल्ली । स्त्री । काकवल्ली ।

धौ(ध्वा)ङ्गादनी । स्त्री । काकादनीलता-
याम् । रा.नि.व.११ ।

धौ(ध्वा)ङ्गारातिः । पुं । पेचके । हला ।

धौ(ध्वा)ङ्गी । स्त्री । काकीव्याम् । कौकुला ।
मी. । काकजङ्गायाम् । वै.निघ. ।

धौ(ध्वा)ङ्गोली । स्त्री । काकीव्याम् । कौकु-
ला । प.सु. । रा.नि.व.११ ।

धौपनम् । स्त्री । अग्निसन्धुचये ।

धौमम् । स्त्री । दमनकश्च । मी. । कतुषी ।
त्रायकपूत्र । प.सु. । सु.चि.१२५. । च.द.सनि-
पातज्ज.चि.अपरजिताध्वे । च.द.वा.व्या.१८५-
ती.प्रसारणीतेले । वै.निघ.१५.गुग्गुलादिध्वे ।
वृषके । सु.स.१३५. ।

धौमकम् । स्त्री । कतुषे । त्रायकपूत्र । प.
सु. । च.स.५५. । सु.स.१८५.एकादिः । रीचिवे ।
वा.सु.१३५.हिमा. (अभावे उशीरे) । भा.म.४५.
विष.चि. । “विषली धौमकं मांसी ।” भा.म.११
म.व्य.चि. । [बटश्च । म.द.व.५ । चिका.३ ।

ध्रुवः । पुं । चवश्च । धांउरां गीह । रा.म. ।

